

સુધુભાઈ જાન રેનદાસ

૧
૧૧ ૧ ૩૮
૧૭ ૧ ૪૮

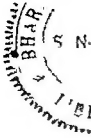
અમદાવાદ
શાંતિકે ૪ ૮ મનુષ્ય ૧૯૮૦
૮ ૧૧ ૧૭૨૫ ૧૯૭૩

માતૃશ્રી દેવકીદાસા.

અવસાન:

આવણ વદ અગીઆરસ સંવત ૧૯૧૯,
ગુરુવાર, તા. ૨૮મી ઑગષ્ટ સને ૧૯૧૩.

શ્રીગણેશાય નમઃ

સહેલી આવૃત્તિની ભૂમિકા.

યસ્ય પુત્રો ન વૈ વિદ્વાન્ ન શૂરો ન ચ ધાર્મિકઃ ।

અપ્રકાશં કુલં તમ્ય નષ્ટચંદેવ શર્વરી ॥

એકેનાપિ સુપુત્રેણ જાયમાનેન સત્કુલમ્ ।

શશિના ચૈવ ગગનં સર્વદેવોઽજ્વલીકૃતમ્ ॥

અર્થઃ—જેને વિદ્વાન, શૂર, ધાર્મિક પુત્ર નથી તેનું કુળ ચંદ્રમા વિનાની રાત્રીની પેઠે પ્રકાશ રહિત રહે છે. એક પણ સારો પુત્ર થાય તો કુળ સારું કહેવાય છે, ચંદ્રમા જેમ ગગનને તેમ પુત્ર કુળને સદા પ્રકાશિત ગણે છે.

વેદાદ્યાં ગોવર્ધનદાસ લક્ષિપરાયણ અને પુણ્યશાળી હોવાથી શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે પોતાના પુત્રોના સંબંધમાં પૂર્ણ ભાગ્યશાળી નીવડ્યા હતા. એમને ત્રણ પુત્ર રત્નો હતાં, તેમાં સૌથી નાના મારા પિતાશ્રી લલ્લુભાઈ હતા. એઓના વિદેહસુકતા થયા બાદ તેમનાં લખાણો વાંચી જોતાં મારા ચિત્તમાં એવો સંકલ્પ ઊઠ્યો કે આમાંનાં ઘણાં ખરાં જીર્ણ થઈ ગયેલાં હોવાથી અને છટાં છવાયાં પડી રહેવાથી ગમે ત્યાં અટવાઈ જઈ નાશ થઈ જશે; પણ જો તે સર્વ એકત્ર કરી પુસ્તકના આકારમાં છપાવવામાં આવે તો તેનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે. મુખ્યત્વે કરી જે કુટુંબમાં પોતે જન્મ્યા તે કુટુંબનાં સ્ત્રી પુરુષોને અને નવી થનારી પ્રજાને, એમનું જીવનચરિત્ર લખાય તો તે દૃષ્ટિ આગળ સદા ખડું રહી, તેમનું અનુકરણ, તથા થોડે ઘણે અંશે તેમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું સાધન બને એ નિઃસંશય છે.

મારો પોતાનો તો આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં મોટો સ્વાર્થ રહેલો છે; તે એ કે જ્ઞાન સંપાદન કરી વડિલશ્રી જેવી સ્થિતિએ પહોંચવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે; તે કામમાં આ ગ્રંથ મને અમૂલ્ય થઈ પડશે એમ હું માનું છું; માટે ઘણાજ ઉત્સાહ અને ખતથી, પણ અલ્પ અનુભવ પ્રમાણે, એ કાર્ય મેં કર્યું છે, એનો લાભ અંતર્યામી મને આપશે એવી આશા રાખું તો તે સ્વાભાવિક ગણાય.

વાંચનારમાંથી કેટલાકને આ પુસ્તકમાં અતિશયોક્તિનો દોષ માલમ પડે, તો તેમણે એટલી વાત ધ્યાનમાં લેવી, કે એક પુત્ર પિતાનું જીવનચરિત્ર લખે ત્યારે પુત્રને સ્વાભાવિક રીતે પિતા ઉપર પૂજ્યભાવ હોય, અને તેથી તેમને ઇશ્વરતુલ્ય માની તેમના શુણ્ણુવાદ ગાય, તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. બીજાઓને કદાચ તેમ ન લાગે, પણ પુત્રની વાત તો જુદી છે. કેટલાંકના

મનમાં જોવો પણ વિચાર આવે કે, જીવનચરિત્ર હંમેશાં ત્રાહિત કોઈ પુરુષે લખવું જોઈએ, તે પ્રમાણે આ જીવનચરિત્રના સંબંધમાં પણ થવું જોઈતું હતું. મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે પુરુષનું જીવનચરિત્ર લખવાનું હોય તે કુટુંબના કોઈને હોય, અથવા નિકટના કોઈ મિત્રને હોય લખાવું જોઈએ, કારણકે ચરિત્રનાયક સાથે કુટુંબીઓ જેટલા સંબંધમાં આવ્યા હોય છે, તેટલા ત્રાહિત પુરુષો આવેલા હોતા નથી; અને તે કારણથી કુટુંબીઓ અથવા મિત્રો જેટલી સારી રીતે એ કાર્ય કરે, તેટલી સારી રીતે ત્રાહિત પુરુષો કદિ કરી શકે નહિ. ઘણાં ખરાં જીવનચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકના વિચારો વાંચનારની સમક્ષ લખનારના વિચારોની માથે સંમેલન કરી મૂકવામાં આવ્યા હોય છે, તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ એ બદલ મને શંકા છે. મારી સમજ પ્રમાણે તો લખનારે ચરિત્રનાયક સંબંધની સર્વ હકીકત વાંચનાર સમક્ષ મૂકવી, અને તે ઉપર વિચારો બાંધવાનું કામ વાંચનારને સોંપવું.

આપણા લોકોમાં મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખવાનો ઝાઝો પ્રચાર નથી, તેથી ઘણાં જીવનચરિત્રો જેવાં લખાયાં જોઈએ તેવાં લખાતાં નથી, તેનું કારણ એ છે, લખનારને પૂરેપૂરાં સાધનો મળી શકતાં નથી. આપણામાંના મોટા ભાગને રોજનિશી વગેરે રાખી પોતાના જીવન દરમિયાનના નાના મોટા પ્રસંગો અંગ્રેજ લોકોની માફક નોંધી ગળવાની ટેવ નહિ હોવાથી, તથા ખતો વગેરેનો પણ સંગ્રહ રાખવામાં આવતો નથી, તેથી પાછળથી જીવનચરિત્ર લખનારને સર્વ માહિતી મેળવવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે; અને જે કંઈ પરદાગ મળે તે ચર્ચા છે કે નહિ તે બદલ શંકાજ રહે છે. આ સર્વ અડચણો પિતાશ્રીનું જીવનચરિત્ર લખવામાં મને પણ નહીં છે; કારણ કે એમનો સ્વભાવ એવો હતો કે કોઈની આગળ પણ પોતા વિષે બનતા સુધી વાત ન કરતા, કેમકે એમ કરવામાં આત્મપ્રશંસા, જે એમને બીલકૂલ પસંદ ન હતી, તેની દોષાપત્તિ થઈ પડે. કુટુંબીઓ સાથે પણ બહુજ થોડો સંબંધ રાખતા, તેથી તેમને પણ એમના સંબંધની બહુજ થોડી હકીકતની માહિતી રહેતી. સમજણ થયા પછી જે કંઈ થોડી ઘણી હકીકત હું તથા અમારા ભાઈઓ પોતાના અવલોકનથી મેળવી શક્યા તેજ આ ગ્રંથની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવામાં મુખ્ય પાથો કહીએ તો ચાલે. એમના કોઈ ખાસ એવા મિત્ર પણ નહોતા, કે જેઓ એમના સંબંધની સર્વ હકીકતથી વાકેફ હોય. આ કારણોને લીધે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને ઘણી અડચણો નહીં છે તે છતાં આ પુસ્તક લખાયું છે તેમાં ઘણી ખરી હકીકત પિતાશ્રીના જીવન મિત્રો તરફથી મેળવી છે, તેમ કેટલીક મને યાદ હતી તે લખી છે; કેટલીક એમનાં જીવન કાગળીયાં ઉપરથી મેળવી છે, જે કે એમનાં કાગળીયાનો સંગ્રહ ઘણો જૂન છે, બીલકૂલ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે; અને કેટલીક બીજાઓને મોઢે સાંભળેલી લખી છે, તેથી કદાચ કોઈ ઠેકાણે મારાથી કંઈ હેરફેર લખાઈ ગયું હોય, તો વાચકવર્ગ તે

બદલ મને ક્ષમા કરી, ખરી હકીકત જે તેમને માલમ હોય તે લખી મોકલવાની કૃપા કરશે, તો તેમનો આભાર માની આ પુસ્તકની ખીણ આવૃત્તિ કાઢવાનો કદાચ આગળ ઉપર પ્રસંગ આવે, તો તે સમયે તે સુધારી લેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. આ પુસ્તક તો એક સ્મરણ નોંધ જેવું છે; કોઈ પણ રીતે સર્વ માહિતીથી સંપૂર્ણ નથી. પિતાશ્રી સંબંધી વિશેષ હકીકત મેળવવા સાધનરૂપ થઈ પડે એ પણ આ પુસ્તક બહાર પાડવાનો એક ઉદ્દેશ છે.

સંલવિત છે, કે આ પુસ્તક વાંચતાં પિતાશ્રીના જીના મિત્રો અને તેમના સંબંધમાં આવેલા ખીળ ગૃહસ્થોને કેટલીક નવી માહિતી સ્વાભાવિક રીતે યાદ આવે, જે પૂછવાથી કોઈ પણ આધાર વગર યાદ આવી શકતી નથી; તેવી જો તે સમયે નોંધ કરી, તે ગૃહસ્થો પુસ્તક સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી, મને કૃપા કરી લખી મોકલશે, તો તેમનો મારા પર મોટો ઉપકાર થશે. બને ત્યાંસુધી નાની મોટી સર્વ માહિતી પિતાશ્રી સંબંધી મેળવી, સંગ્રહ કરવાનો મારો વિચાર છે; તેમાં મુખ્યત્વે કરી એમને મુજેથી વખતો વખત જે અનુભવનાં વાક્યો જ્ઞાન વિષયના નીકળતાં, તેના સંગ્રહની તો મને ખાસ જરૂર છે, માટે જેમનાથી બની શકે તેઓએ કૃપા કરી આ કાર્યમાં મને સહાય કરવી એવી મારી પ્રાથના છે.

આ પુસ્તકે જોઈ જવામાં, વખતો વખત અમૂલ્ય સૂચનાઓ આપવામાં અને 'પ્રદેશ' તપાસવામાં રા. સા. ગણપતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રીએ પોતાની નાદુરસ્ત પ્રકૃતિ હોવા છતાં, જે સહાય કરી છે, તે બદલ તેમનો અમે સર્વ કૃતજ્ઞીઓ આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

પિતાશ્રી વૃદ્ધાવસ્થાને પામતાં વાર વિદેહસુકત થયા. આવા પિતાના પુત્ર-પર મોટા ઉપકાર થાય છે. સેવા કરી પુત્ર કંઈક અંશે તેનું ઋણ ફેરી શકે છે. પ્રારબ્ધહીનતાને લીધે, મને પિતાશ્રીનું ઋણ ફેરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી; ફક્ત એકજ વાત મારા હાથમાં રહી છે, તે એ કે જેમ પરમાત્માના ઉપકારો વાળવાને જગત્ શક્તિમાન ન હોવાથી, તેની સ્મૃતિભક્તિ કરે છે, તેમ પિતાશ્રીનું ઋણ વાળવાને હું અશક્ત હોવાથી, તેમની તથા ખીળ વડીલોની સ્મૃતિ-ભક્તિ આ સંગ્રહદ્વારા કરવી એટલું જ મેં કર્યું છે. એટલું પણ મારાથી ન થાય તો મારે જીવતર ફાગટ સમજું છું. માટે મારો અનુભવ અદ્ય છતાં આ ચરિત્ર મેં પ્રગટ કર્યું છે.

આજે અપાઠી પૂર્ણિમાને દિવસે આ ગ્રંથનો આ છેવટનો ભાગ સ્વાભાવિક રીતે પૂરો થાય છે; આજે સર્વ કોઈ શુરુનું પૂજન કરે છે, તેમ હું પણ વડિલોરૂપી ગુરુઓની પૂજા કરી, તેમનું અર્હનિશ ચિંતન અંતરમાં રહે એવી અભિલાષા રાખી સમાપ્ત કરું છું.

અમદાવાદ
અપાઠી પૂર્ણિમા, મવત ૧૯૬૧;
તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૫

અંદુલાલ લલિતભાઈ.

બીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ આજ અઢાર વર્ષ પહેલાં પડે છે. પ્રથમ આવૃત્તિની નકલો મિત્રમંડળમાં વહેંચાઈ જવાથી, આ બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે, કારણ કે ચોતરફથી આ પુસ્તકની માગણી ઘણા લોકો કરી રહ્યા છે. પ્રથમ આવૃત્તિમાં ચાર ભાગ હતા: પહેલા ભાગમાં વ્યવહારિક, અધિકાર, અને ધાર્મિક વૃત્તાંત, સ્વ. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકર નો પત્ર તથા સ્વ. માધવરાવ સરાફનો પત્ર, અને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો વગેરે હતા, બીજા ભાગમાં પિતાશ્રીના જનારેલા છૂટક ગદ્યપદ્ય લેખો હતા, ત્રીજા ભાગમાં વર્તમાનપત્રોના લેખો હતા, અને ચોથા ભાગમાં પિતાશ્રીનું અંગ્રેજીમાં જીવનચરિત્ર હતું; પણ આ આવૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ ભાગ:—આ ભાગમાં પહેલા વિષયથી બારમા વિષય સુધી વ્યવહારિક વૃત્તાંત, તેરમા વિષયથી ત્રીસમા વિષય સુધી અધિકાર વૃત્તાંત, એકત્રીસમા વિષયથી પચાસમા વિષય સુધી ધાર્મિક વૃત્તાંત, એમ પહેલી આવૃત્તિમાં હતું; પરંતુ આ બીજી આવૃત્તિમાં વ્યવહારિક વૃત્તાંત, અધિકાર વૃત્તાંત, તથા ધાર્મિક વૃત્તાંત એમ ત્રણે ભુદાં ન લખતાં, એકત્ર કરીને ફક્ત વ્યવહારિક આદિ વૃત્તાંત લખેલું છે, તથા પચાસ વિષયોને બદલે અડતાળીસ વિષયો લખેલા છે. સ્વ. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકરનો પત્ર તથા સ્વ. માધવરાવ સરાફનો પત્ર બીજા ભાગમાં રાખેલા છે.

દ્વિતીય ભાગ:—આમાં ચિત્તમાં સંકલ્પ બેઠતાં કોઈ કોઈ વખત ‘પેન્સીલ’ વગેરેથી પિતાશ્રીએ ગદ્યપદ્યમાં કાંઈ લખી મૂકેલું તેમાંનાં કેટલાંક કાગળીયાંનો સંગ્રહ છે. પિતાશ્રીની લોકપ્રિયતા સંગ્રહી લેખ તથા વર્તમાન પત્રના ઉતારા, તેઓના પોતાના કેટલાક જરૂરી અંગ્રેજી લેખો સુબ્જેક્ટી. ભાષાંતર સહિત, અવસાન પછીના વર્તમાનપત્રોના જરૂરી ઉતારા, તથા પહેલી આવૃત્તિના ચોથા ભાગમાંથી કેપ્ટન સ્ટુઅર્ટ પ્રિન્સ, તથા પહેલા ભાગમાંથી સ્વ. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકર તથા સ્વ. માધવરાવ સરાફના પત્રો દાખલ કરેલા છે. પહેલી આવૃત્તિના બીજા અને ત્રીજા ભાગોનો આ નવી આવૃત્તિમાં ચોરા ફેરફાર સાથે દ્વિતીય ભાગમાં સમાવેશ કરેલો છે.

તૃતીય ભાગ:—હાલનો ત્રીજો ભાગ પહેલી આવૃત્તિમાં નહોતો. ભાઈ માણેકલાલ યુનીલાલ સુતરિયાએ, પિતાશ્રી કથા કરતા તે વખતે જે જે નોંધ લીધેલી ને ‘બ્રાધામૃત’ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી, ને પાછળથી

“અન્તિમ જ્ઞાનવાણી” નામના પુસ્તકમાં બીજી વાર બહાર પાડેલી, તે આ ભાગમાં લેવામાં આવી છે.

ચતુર્થ ભાગ:—પહેલી આવૃત્તિનો ચોથો ભાગ જે અંગ્રેજીમાં જીવન-ચરિત્રરૂપે હતો તે તથા કેટલાક યુરોપીયન અમલદારો સાથે ચાલેલો પત્ર-વ્યવહાર તેમ જ અવસાન પછીના દલાસા પત્રો, વગેરે કાઢી નાખી, તેમાંથી કેટલાક જરૂરી લેખો તથા પત્રો બીજા ભાગમાં દાખલ કરેલા છે; અને આ નવી આવૃત્તિમાં સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના જે લેખો પહેલી આવૃત્તિમાં પહેલા ભાગમાં હતા, તે થોડા વિસ્તારથી ચતુર્થ ભાગરૂપે આપેલા છે.

બીજી આવૃત્તિ સુધારવામાં અને વિષયો ગોઠવવામાં ભાઈ બહેચરલાલ ત્રિકમજી પટેલે તથા છપાવવા અને ‘પ્રેસ’ તપાસવામાં ભાઈ યુનીલાલ મોતી-લાલ શ્રાદ્ધ બી. એ. એ જે મદદ કરી છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ મંગાવનારને ટપાલ ખર્ચ આપ્યા સિવાય મોકલવામાં આવતી હતી, પરંતુ કેટલાક મિત્રોની ખાસ સૂચનાથી આ આવૃત્તિ મંગાવનારને રજીસ્ટર સહિત ટપાલ ખર્ચના દશ આના મોકલવાથી ભેટ તરીકે મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

ઈ ૧૨૬, કીરપારામ મહેતાનો ખાચો,
ગોપીપુરા-સુરત
અપાઠી પૂર્ણિમા, સર્વત ૧૯૭૯,
તા. ૨૭ મી જુલાઈ સને ૧૯૨૩.

ચંદુલાલ લલિતભાઈ.

ત્રીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.

બીજી આવૃત્તિની જે હજાર પ્રતો થોડી સુદતમાં ખપી જવાથી અને માચકવર્ગ તરફથી દિનપ્રતિદિન વધારે માગણી થવાથી, આ ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાની જરૂર પડી છે. આ આવૃત્તિમાં નીચે મુજબ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.—

પ્રથમ ભાગ:—આ ભાગમાં પિતાશ્રીનું પૂરેપૂરું જીવનક્રમાંત આપવામાં આવ્યું છે. તેઓશ્રીના જીવનના ત્રણ ભાગ કરી દરેક ભાગનું વિસ્તારથી વર્ણન વ્ય-હારિક વૃત્તાંત, અધિકાર વૃત્તાંત અને ધાર્મિક વૃત્તાંત, એ પ્રમાણે ત્રણ પેટા ભાગમાં કીધું છે. બીજી આવૃત્તિમાં આ બધું એકઠું આપ્યું હતું, તેથી ગાળર કમ સચવાયો નહોતો. પિતાશ્રીની બેલગામથી સુરત બહલી થઈ ત્યારે મના માનમાં થયેલા મેળાવડાઓનો હેવાલ બીજી આવૃત્તિમાં બીજા ભાગમાં આપ્યો હતો, તે આ ભાગમાં અધિકાર વૃત્તાંતમાં ચોથા સ્થળે મૂકવામાં આવ્યો છે.

દ્વિતીય ભાગ:-આ ભાગમાં અનુક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે અને થોડો વધારો પણ કર્યો છે. આ ભાગમાં આપેલી હકીકતના બે પેટા ભાગ પાડ્યા છે. પહેલામાં પિતાશ્રીના અવસાન સંબંધી વર્તમાન પત્રોમાં આવેલા લેખો, મિત્રો તથા અમલદાર વર્ગ તરફથી આવેલા દિલાસા પત્રો, તથા સ્વ. ભાઈ ખાનોલકર અને સ્વ. ભાઈ માધવરાવ સરાફના પત્રો લેવામાં આવ્યા છે. પહેલા ભાગને અન્તે પિતાશ્રીના અવસાનની હકીકત આવેલી છે, એટલે તેનો પાછળજ અવસાનને લગતા લેખો તથા પત્રો આવવાજ એઈએ, માટે આ ક્રમ રાખ્યો છે. સ્વ. ભાઈ ખાનોલકર અને સ્વ. ભાઈ સરાફના લેખો જેમાં પિતાશ્રીના બોધનું ટાંચણ છે, તે તે ગૃહસ્થોના દિલાસા પત્ર સાથે આવેલા એટલે અહીંઆ લીધાં છે. અમલદાર વર્ગ તરફથી આવેલા દિલાસાપત્રો ખીજી આવૃત્તિમાં લીધા નહોતા તે અત્રે ગુજરાતી તરજુમા સાથે દાખલ કર્યા છે. ખીજા પેટા ભાગમાં પિતાશ્રીએ તરુણ-વસ્થામાં લખેલા લેખો, ભાઈ નવનીતલાલ પર લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો, એ-ઓશ્રીનો મુદ્રાલેખ, વચનામૃતો, તથા પંચીકરણપટની સમન્વિત અને એમણે ચોતે લખેલાં છુટક છુટક પદો, વિકલ્પ તથા શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર ગુજરાતી તરજુમા સાથે આપવામાં આવ્યાં છે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર ખીજી આવૃત્તિના ખીજા ભાગમાંથી કાઢી નાખ્યું હતું તે અહીંઆ ફરીથી લીધું છે.

આ પ્રમાણે પિતાશ્રીના જીવનની સંપૂર્ણ હકીકત બે ભાગમાં પૂરી થાય છે. પત્રો, લેખો, વગેરે ઉતારારૂપ હોવાથી તે નાનાં ટાઈપમાં છાપવામાં આવ્યા છે.

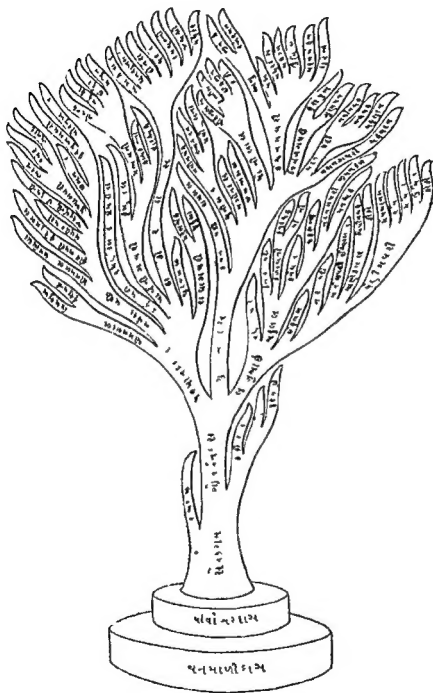
તૃતીય ભાગ:-આ ભાગમાં ભાઈ માણેકલાલ ચુનીલાલ સુતરિયાએ લખેલા ‘વિદેહમુકત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની અન્તિમ જ્ઞાનવાણી’ નામના પુસ્તકમાંની બધી હકીકત કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા સિવાય લીધી છે.

ચતુર્થ ભાગ:-આ ભાગમાં સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો છે. કેટલાક વિષયો લખતાં લખતાં અધુરા રહ્યા હતા તે આ આવૃત્તિમાં તેમણે પૂરા કર્યા છે, અને કેટલાક વિષયો પ્રથમ રદ કર્યા હતા તેમાંથી આર વિષયો તેમણે દાખલ કર્યા છે.

આ આવૃત્તિ છપાવવા તથા ‘મુદ્ર’ તપાસવામાં રા. રા. જયચંદ્રભાઈ કુબેરદાસ દલાલ. ખી. એ. એ જે અમૂલ્ય મદદ કરી છે તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ફેબ્રુઆરી, કીરપારામ મહેતાંનો
ખાઓ, ગોપીપુરા, સુરત.
અપાડી પૂર્ણિમા, સંવત ૧૯૮૧;
તા. ૬ દી જ્યુલાઈ સને ૧૯૨૫

ચંડુલાલ લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ.

લાલ શાહીથી લખેલાં નામોવાળાં હાલ હયાત નથી

વૈકુંઠવાસી ગોવર્ધનદાસ સેવકરામ મુનીમના હયાત કુટુંબીઓનું ઓળખાણ.

૧. પરમાનંદ ગોવર્ધનદાસના હાલમાં બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હયાત છે. ન્યેથ પુત્ર ભાઈ ચીમનલાલ (નાનુભાઈ) હાલમાં દાદરમાં રહે છે, અને પરેલમાં બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેના લોકો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ઓફીસમાં સેકન્ડ ક્લાર્કના ઓદ્યા ઉપર હતા. તેઓ પંચાવન વર્ષની ઉમ્મર થતાં નોકરીમાંથી મુક્ત થયા છે. તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી છે.

બીજા પુત્ર ભાઈ ઠાકોરદાસ હાલમાં સોલીસીટર છે, અને મુંબઈમાં રહી ઠાકોરદાસ એન્ડ દર સોલીસીટરોની ફર્મના મુખ્ય ભાગીદાર છે; એમની ઓફીસ નં. ૪૦-૪૨ બાકરી બીલ્ડીંગ, નાનાભાઈ લેન, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧ માં છે. એમને હાલમાં ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ છે.

૩. શુભાષદાસ ગોવર્ધનદાસના હાલમાં ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હયાત છે.

ન્યેથ પુત્ર ભાઈ ચુનીલાલ “ ધી ચુનીવર્સલ ફીલ્ડ પીકચર્સ કોર્પોરેશન ઓફ અમેરીકા ” ના હિંદુસ્તાન અને બરમા ખાતેના મુખ્ય એજન્ટ છે. એમને એક પુત્ર અને બે પુત્રીઓ છે.

બીજા પુત્ર ભાઈ નગીનદાસ રેલ્વે ખાતામાં કોલાબા ઉપર ગેસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના હેડક્લાર્ક છે.

ત્રીજા પુત્ર ભાઈ મોતીભાઈ મેસર્સ બી. પી. નારીએળવાળા, મીલ સ્ટોર્સ સંભાલવર્સ, ૧૨૪, કાવસજી પટેલ સ્ટ્રાટ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧ પર આવેલી કંપનીમાં ભાગીદાર છે. એમને ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી છે.

૪. લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસના હાલમાં ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી હયાત છે.

ચંદુલાલ (આ અંથના પસિદ્ધકર્તા) ન્યેથ પુત્ર છે. સુરતમાં કસ્ટમખાતામાં સર કારફ્ટનના ઓદ્યા પર છે. તેઓ હાલમાં સુરત રહે છે. તેમને બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ છે.

તેમના નાના ભાઈ છાદુલાલ લોખંડના વ્યાપારી છે, અને મુંબઈ નં. ૩ કર્નાક બંદર ઉપર મેસર્સ પેસ્ટનજી છાદુલાલની કંપનીના ભાગીદાર છે. એઓ મુંબઈની પાસે શીવમાં રહે છે.

સહુથી નાના ભાઈ માણેકલાલ છે. એઓ હાલમાં સરકારી નોકરીમાં થાણા સળ કીવીઝનમાં સોલ્ટ ખાતાના સુપરીન્ટેન્ડન્ટના ઓદ્યા પર છે. એમને હાલમાં એક પુત્ર અને એક પુત્રી છે. એઓ રાવ બહાદુર અને જે. પી. છે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ ભાગ.

અ ક	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	ઘ્યવહારિક વૃત્તાંત.	૧—૧૮
૧.	પૂજ્ય દાદાજી ગોવર્ધનદાસજી સંબંધી હકીકત	૧
૨.	પિતાશ્રીની જન્મકુંડળી	૩
૩.	બાલ્યાવસ્થા	૫
૪.	વિવાહ અને લગ્ન	૬
૫.	વિદ્યાભ્યાસ	૭
૬.	રમતગમતનો શોખ	૭
૭.	મિત્રમંડળ	૮
૮.	બંધુપ્રીતિ અને કુટુંબનો સંપર્ક	૮
૯.	ઉદારવૃત્તિ	૧૫
૧૦.	સાદાઈ	૧૭
૧૧.	નિરભિમાનતા	૧૮
૧૨.	સમભાવ	૧૮

અધિકાર વૃત્તાંત.

૧૮—૧૬

૧.	નોંકસીની વિગત	૧૮
૨.	શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી	૨૬
૩.	અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિ	૨૭
૪.	પ્રમાણિકતા	૨૮
૫.	નિયમિતપણું	૨૯
૬.	ભાષાજ્ઞાન	૩૦
૭.	હાથ નીચેના માણસો પર કાણુ	૩૧
૮.	ખુશામતનો અભાવ	૩૨
૯.	સાહેબ સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં	૩૩
૧૦.	અપ્રસિદ્ધ રહિવાની ટેવ	૩૬
૧૧.	સારાસાર વિચાર કરવાની શુદ્ધિ	૩૭
૧૨.	શરીર પર કાણુ	૩૭

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૩.	ન્યાય અને કથા	૩૯
૧૪.	પેન્શન લઈ રિટાયર થવાનો નિશ્ચય	૪૦
૧૫.	ઝેલગામથી મદલી જતાં મ્યુનિસિપાલિટીએ માનેલો કપકાર	૪૩
૧૬.	તેમના માનમાં થયેલા મેળાવડા	૪૩
૧૭.	એમનું સુરત આગમન અને પેન્શન લેવું ...	૫૫

ધાર્મિક વૃત્તાંત.

૧૬—૧૦૬

૧.	બાવા નિર્મળદાસ અને જનકીદાસનો સમાગમ	૫૬
૨.	વેદાંત શાસ્ત્રો પર પ્રથમ આસ્થા ...	૫૬
૩.	કે. વ્યાસ હરજીવન જોશીનો પ્રથમ બોધ	૫૭
૪.	વિદેહસુક્ત શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સમાગમ	૫૮
૫.	વિદેહસુક્ત મહારાજશ્રી જયકૃષ્ણનો સમાગમ	૫૯
૬.	કુટુંબને વેદાંત કથા શ્રવણ કરાવવાની પદ્ધતિ	૫૯
૭.	સ્વામીશ્રી હવનસુક્તજીનો સમાગમ ...	૬૦
૮.	વિદેહસુક્ત સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીનો સમાગમ	૬૩
૯.	નાશિકનું આનંદજીવન ...	૬૫
૧૦.	વિદેહસુક્ત શ્રીસુખાનંદજીનો સમાગમ ...	૬૬
૧૧.	ઝેલગામમાં આત્મચિંતન...	૭૦
૧૨.	ધાર્મિક પત્રવ્યવહાર	૭૨
	જ્ઞાનવિલાસચંત્ર અને તેની સંક્ષિપ્ત સમજ	૮૪
૧૩.	અવસાન....	૮૫

દ્વિતીય ભાગ.

અવસાનની નોંધ.

૧૦૭—૧૪૩

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	વર્તમાન પત્રોમાં આવેલી હકીકત	૧૦૭-૧૧૦
(૧)	ઝેલગામ ચિકિત્સક, તા. ૧૧-૧૧-૧૯૦૩	૧૦૭
(૨)	The Gujarati, Bombay, 15-11-1903	૧૦૮
(૩)	મુંબઈ ગુજરાતી, રવિવાર, તા. ૧૫-૧૧-૧૯૦૩	...

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨.	દિવાસાપત્રો.૧૧૦-૧૧૮
(૧)	Letter from Private Secretary to H. E. The Governor.	૧૧૦
	નામદાર ગવર્નર સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરફનો પત્ર	૧૧૧
(૨)	Letter from the Collector of Belgaum	૧૧૧
	બેલગામના કલેક્ટર સાહેબનો પત્ર	૧૧૧
(૩)	Letter from acting Secretary to Government... ૧૧૨	
	નામદાર સરકારના કામચલાઉ સેક્રેટરીનો પત્ર ...	૧૧૨
(૪)	Letter from The Commissioner of Sindh ... ૧૧૨	
	સિંધના કમીશ્નર સાહેબ તરફથી આવેલો પત્ર ...	૧૧૩
(૫)	Letter from the late Sir Charles Pritchard's son ૧૧૩	
	સર ચાર્લ્સ પ્રીચર્ડના ચિરંજીવી તરફનો પત્ર	૧૧૩
(૬)	સરકારનો ઠરાવ	૧૧૪
(૭)	બેલગામના માલ કન્ટોન્મેન્ટ માલસ્ટ્રેટ કમિટીની સી. સ્ટુઅર્ટ પ્રિન્સે લખેલો પત્ર	૧૧૪
૩.	ખીજ પત્રો (પિતાશ્રીના બાધનું ટાંચણ)૧૧૬-૧૪૩
	રા. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકરનો પત્ર:—૧૧૬-૧૩૧
(૧)	વાસના... ૧૧૬
(૨)	મન અને ઇદ્રિયો ૧૨૧
(૩)	અવિરોધ વિરોધ ૧૨૩
(૪)	વૃત્તિજ્ઞાન ૧૨૪
(૫)	મનુષ્ય દેહની ઉત્તમતા... ૧૨૫
(૬)	મનુષ્ય જીવનનું સાક્ષ્ય ૧૨૭
(૭)	દેહાભિમાન ૧૨૬
(૮)	વ્યથિ સમથિ ૧૩૦
	રા. માધવરાવ સરાફનો પત્ર૧૩૧-૧૪૩
(૧)	બ્રહ્મની જગતમાં વ્યાપ્તિ... ૧૩૩
(૨)	સર્વનો પ્રકાશ આત્મા છે ”
(૩)	જીવનસુકિતનું ખીજ નિરપેક્ષતા છે ”
(૪)	માયા ભેદ દર્શાવે છે ”
(૫)	આત્માનું અસ્તિત્વ ૧૩૪
(૬)	અનેક કલ્પનાઓથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી ”

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
(૭)	આત્માની ચેતનતા શુણે પર આધાર રાખે છે.	૧૩૪
(૮)	આત્મચિંતનની આવશ્યકતા	૧૩૫
(૯)	શુર એક પણ ઉત્તમ કરવા	"
(૧૦)	સાક્ષીજ્ઞાન	"
(૧૧)	જગત્ મનમાં જ છે, બહાર નથી	૧૩૬
(૧૨)	દેશ અને સાક્ષીનો ભેદ	"
(૧૩)	માયા અને પ્રકૃતિ લક્ષણ	"
(૧૪)	સદશુર કરવા	"
(૧૫)	આત્મા નિર્શુણ અને નિરાકાર છે	૧૩૭
(૧૬)	બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી	"
(૧૭)	અભેદ દષ્ટિ	૧૩૮
(૧૮)	શરીરનો સંગ વિચારથી નાશ કરવો	"
(૧૯)	જીવનત્વ છોડ્યા સિવાય પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ	"
(૨૦)	ત્રિપુટીનું મિથ્યાપણ	૧૩૯
(૨૧)	સુખ દુઃખ	"
(૨૨)	દષ્ટિ સૃષ્ટિ સંવાદ	૧૪૦
(૨૩)	દેશ અને દેશનું રૂપક...	૧૪૧
(૨૪)	અહં અને છદં	૧૪૨
(૨૫)	જગત્ પ્રકૃતિ જ છે	"
(૨૬)	વૃત્તિનો લય	"

લેખસંગ્રહ.

૧૪૨-૧૮૦

૧. તરણાવસ્થામાં લખેલા લેખો (શુભરાત્રી લાપાન્તર સાથે)

(૧)	An essay on the Frailty of Human Happiness; A distinction between Reason and Instinct	૧૪૪
	મનુષ્ય સુખની ક્ષણશુભતા; તર્ક અને પ્રેરણા	૧૪૬
(૨)	The De-Bon-Augure Club	૧૪૮
	દેવોનાંચુર કલણ	૧૫૦
(૩)	On Vaheelism	૧૫૨
	વક્રીલાતનો ધંધો	૧૫૩
(૪)	Regarding the Memorial requesting Government to improve the constitution of the Municipality...	૧૫૩
	શહેર સુધારા ખાતાનું અધારણ સુધારવા સરકારને કરેલી અરજી	૧૫૪

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
(૫)	The Vaghors of Kathiawad ...	૧૫૫
	કાઠીઆવાડના વાઘેરો ...	૧૫૬
૨.	૨૧. ૨૧. નવનીતલાલને લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો ...	૧૫૭
(૧)	World compared to a stage ...	૧૫૭
(૨)	What man is happy? ...	૧૫૮
	વિશ્વની રંગભૂમિ સાથે તુલના... ...	૧૫૯
	કયો માણસ સુખી છે? ...	૧૫૯
૩.	પિતાશ્રીનો સુદ્રાલેખ ...	૧૬૦
૪.	વચનામૃતો... ...	૧૬૨
૫.	પંચીકરણ પટની સમજૂતી ...	૧૬૪
	પંચીકરણ પટ ...	૧૬૪
૬.	પિતાશ્રીએ ખનાવેલાં છુટક પદો ...	૧૬૭
(૧)	પ્રીતમ મારો મળ્યો મુજ પાસે ...	૧૬૭
(૨)	જોયુ જોયું રે શાંતિનું ધામ ...	૧૬૭
(૩)	પ્રથ્વ કાયા, દીર્ઘ આયુષ્ય ...	૧૬૮
(૪)	હું છઉં કેવળ સ્વરૂપ અખંડા ...	૧૬૮
(૫)	ટળ ટળ રે મનડા તું શીદને ઊઠે છે ...	૧૬૮
(૬)	સતચિત્ આનંદ તું છે નિત્યે ...	૧૬૯
(૭)	જગત્કો મિથ્યા ભાન હરિ જિન ન કદ્યુ હે આન ...	૧૬૯
(૮)	ચેરે ધાકટયા મુલા, કડાને યોરવણ તુલા ...	૧૭૦
(૯)	પાયો પાયો નહીં ગમાયો પાયો કૈસે કહેના ...	૧૭૦
(૧૦)	જપા જપા વ્રમ્હી ચિદ્ધન દેવા... ..	૧૭૦
(૧૧)	ધન્ય તે પાદાણે, જે પાદાણેસ કરતે અ-પાદાણે ...	૧૭૦
(૧૨)	ભયમીત દુવા, ભયમીત દુવા ...	૧૭૧
(૧૩)	સંવાદ ...	૧૭૨
(૧૪)	પ્રશ્નોત્તર ...	૧૭૩
(૧૫)	વિલાસાષ્ટક ...	૧૭૪
(૧૨)	મનરે તું કા પસંદી સસારી ...	૧૭૪
(૧૭)	મી જાલે ચિદ્ધન મૂર્તિ ...	૧૭૫
(૧૮)	મજ કઢાલે ભ્રમ ટઢાલે ...	૧૭૫
(૧૯)	સોટ સોટ ત્રા મમતા માયા ...	૧૭૫
(૨૦)	દેવ કોણ કોઢે, સાંગાકાર્પિદિત ...	૧૭૬

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
(૨૧) નારાયણ એક રસા, અહો મન	...	૧૭૬
(૨૨) મી કોણ કોટુની આલો	...	૧૭૬
(૨૩) આપ ગુરુ ચિદ રતન હો	...	૧૭૭
૭. વિકલ્પ	...	૧૭૭
૮. અથ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમ્	...	૧૭૭

૨૮૧-૩૪૩

૨૧. ૨૧. માણેકલાલ મુતરીઆના લેખે

અંતિમ જ્ઞાનવાણી.

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧. વૈરાગ્ય	...	૧૮૩
૨. શબ્દબ્રમ	...	૧૮૭
૩. આત્મપ્રતીતિ	...	૧૯૧
૪. મનનું લક્ષણ	...	૧૯૬
૫. સુખ દુઃખ	...	૨૦૩
૬. દ્વૈત-ભયાભાવ	...	૨૦૬
૭. કલ્પના	...	૨૧૩
૮. નિર્વાસનાનું જગત	...	૨૧૭
૯. શુણ્યાતીત થા	...	૨૨૧
૧૦. શ્રદ્ધા	...	૨૨૪
૧૧. ભાવમહિમા	...	૨૨૭
૧૨. દ્રષ્ટા	...	૨૩૦
૧૩. આનંદ	...	૨૩૩
૧૪. ઝડ	...	૨૩૬
૧૫. સ્વમતુલ્યતા	...	૨૩૮
૧૬. છવ	...	૨૪૧
૧૭. મમત્વ	...	૨૪૪
૧૮. કાચારૂપી નાવ	...	૨૪૬
૧૯. સંસારવૃક્ષ	...	૨૫૦
૨૦. નિશ્ચય	...	૨૫૩
૨૧. સંકલ્પમય સ્વમતુલ્ય સંસાર	...	૨૫૬

અંક.

વિષય.

પૃષ્ઠ

૨૨.	નિષ્કામતા	૨૫
૨૩.	આત્મસ્વરૂપ	૨૬૨
૨૪.	પરમાનંદ પ્રાપ્તિ	૨૬૬
૨૫.	લેહનો અવકાશ નથી	૨૭૦
૨૬.	વિશ્વપરિસ્પન્દ	૨૭૨
૨૭.	યોગ	૨૭૬
૨૮.	સ્વેચ્છા	૨૭૬
૨૯.	મનરૂપી પડદો	૨૮૨
૩૦.	જ્ઞાનનો ચમત્કાર	૨૮૫
૩૧.	મનની ભારરૂપતા	૨૮૫
૩૨.	ચિત્તગર	૨૯૦
૩૩.	મનરૂપી દર્પણ	૨૯૩
૩૪.	ચિત્સામાન્ય	૨૯૫
૩૫.	પ્રાણ	૨૯૮
૩૬.	લેહબ્રમ	૩૦૦
૩૭.	સંવિત	૩૦૧
૩૮.	અવિદ્યા	૩૦૪
૩૯.	મનનું સ્વરૂપ	૩૦૬
૪૦.	મનની વિલક્ષણતા	૩૧૧
૪૧.	વાસના	૩૧૨
૪૨.	અદ્વૈત	૩૧૫
૪૩.	દૃષ્ટિક્ષેપ	૩૧૮
૪૪.	તૃષ્ણારૂપી કૂતરી	૩૨૦
૪૫.	પરમાર્થતા	૩૨૨
૪૬.	મુક્તિ	૩૨૫
૪૭.	અભિન્નતા	૩૨૫
૪૮.	વલ્લિભૂતિ	૩૨૬
૪૯.	સંસારનું સ્વરૂપ	૩૩૧
૫૦.	ધીર	૩૩૬
૫૧.	મનોનિગ્રહ	૩૪૫

ચતુર્થ ભાગ.

અંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો.	૩૪૫-૫૭૩
૧.	શ્મશાન વૈરાગ્ય અને શુર શોધવાની ધૃત્તિ	૩૪૮
૨.	શુરની પ્રાપ્તિ	૩૪૯
૩.	મૃત્યુનું સ્મરણ વૈરાગ્યનો હેતુ છે	૩૫૧
૪.	શુરશ્રીનું કુટુંબ	૩૫૩
૫.	વક્રીલને ઉપદેશ.	૩૫૪
૬.	લક્ષ્મીનો દોષ	૩૫૭
૭.	અધ્યયનની આવશ્યકતા	૩૬૦
૮.	સંન્યાસ સંબંધી સફળોદ્ધ	૩૬૧
૯.	શ્રીઓ તરફ વૈરાગ્ય	૩૬૨
૧૦.	અદ્વૈતમાં સુખ	૩૬૫
૧૧.	શુર થવાની આનાકાની	૩૬૯
૧૨.	સંન્યાસ માટે પુનઃ પ્રયત્ન	૩૭૦
૧૩.	સુસુક્ષ્મતા	૩૭૧
૧૪.	સંન્યાસ ગ્રંથણ	૩૭૩
૧૫.	ખેલગામમાં શુરશ્રીનાં દર્શન	૩૭૪
૧૬.	મારા રમેલીમંડળને ઉપદેશ	૩૭૫
૧૭.	મારા શુભેચ્છકોને ઉપદેશ	૩૭૬
૧૮.	ત્રીવ વૈરાગ્ય સંબંધી વાત	૩૮૦
૧૯.	અપરા વિદ્યા	૩૮૨
૨૦.	પરા વિદ્યા	૩૮૪
૨૧.	મતમતાંતર સંબંધી વિવેક	૩૮૬
૨૨.	અવધૂતજીનો શુરશ્રી સાથે મેળાપ	૩૮૭
૨૩.	ધ્યાન	૩૯૦
૨૪.	અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ	૩૯૫
૨૫.	અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું ક્ષણ	૩૯૯
૨૬.	સમાધિ માટે પુરુષાર્થ	૪૦૩
૨૭.	ગીતાજી સંબંધી શંકાઓ	૪૦૬
૨૮.	અંતર્દષ્ટિનાં સાધનો	૪૦૯
૨૯.	વાસનાક્ષય	૪૧૧

અંક.	વિષય.			પૃષ્ઠ.
૩૦.	શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન	૪૧૪
૩૧.	ધર્મચરણ	૪૧૮
૩૨.	નિરભિમાનતા	૪૨૦
૩૩.	મારો બીજો પ્રવાસ	૪૨૨
૩૪.	સ્વાર્થમય જગત	૪૨૪
૩૫.	સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક ગુણો...	૪૨૫
૩૬.	આશાપાશ	૪૪૨
૩૭.	પાંચ પ્રકારની શિક્ષા	૪૪૫
૩૮.	સમાનદૃષ્ટિ	૪૫૦
૩૯.	એકે મહાત્માનું દર્શન	૪૫૧
૪૦.	વૃદ્ધ જગીરદાર સાથે ધર્મચર્ચા	૪૫૯
૪૧.	હોડદમ્ ।	૪૬૬
૪૨.	અહંશ્રદ્ધ ધ્યાન	૪૬૮
૪૩.	નિર્વિકલ્પ સમાધિ	૪૭૧
૪૪.	યોગીને આવતાં વિઘ્નો	૪૭૪
૪૫.	તત્ત્વમસિ ।	૪૭૮
૪૬.	અપ્રતિશ્રદ્ધ	૪૮૦
૪૭.	વક્તા શ્રોતાનું સ્વરૂપ	૪૮૪
૪૮.	અપરિશ્રદ્ધ	૪૮૮
૪૯.	દેહરક્ષણનાં સાધનો	૪૮૯
૫૦.	કૃષ્ણ સિવાય ક્રિયા થતી નથી	૪૯૦
૫૧.	ત્રાજો પ્રવાસ	૪૯૨
૫૨.	ગુરુશક્તિ	૪૯૬
૫૩.	દેહાધ્યાસ	૫૦૧
૫૪.	જ્ઞાનીને અભિમાન હોતું નથી	૫૦૪
૫૫.	યતિનું લક્ષણ	૫૧૨
૫૬.	અંતઃકર્તાની સ્થિતિ	૫૧૪
૫૭.	જ્ઞાનનું સાધન	૫૧૫
૫૮.	પ્રહ્લયેતાનું સ્વરૂપ	૫૧૯
૫૯.	અહ મમ ।	૫૨૦
૬૦.	ભાવિ શિથિયા થતું નથી	૫૨૩
૬૧.	સ્વરૂપજ્ઞાન સાધન	૫૨૪
૬૨.	સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રકાર	૫૨૭

અંક.	પિય.	પૃષ્ઠ.
૬૩. ધ્યાનનું કૃત	...	૫૩૦
૬૪. સ્વરુપદર્શન	...	૫૩૩
૬૫. હનુમાનગલીવાળા મહાત્મા	...	૫૩૬
૬૬. ધ્રુવણના અધિકારી	...	૫૩૮
૬૭. મુલાબલાઈ શેઠનું અવસાન	...	૫૪૧
૬૮. કદે તે લોગવે	...	૫૪૩
૬૯. મેત્રી ઉપર ઉપદેશ	...	૫૪૪
૭૦. સત્પુરુષોને દુરુષ અને અસત્ પુરુષોને સુખ સાથી ?	...	૫૪૭
૭૧. તુલ્યનું અગ્રહણ	...	૫૫૦
૭૨. વિદાયગીરી	...	૫૫૨
૭૩. અમદાવાદમાં આગમન	...	૫૫૩
૭૪. મિત્રોની સાથે વિનોદ	...	૫૫૫
૭૫. રાજ્યમાં સુખ નથી	...	૫૫૬
૭૬. અમદાવાદથી મુરત	...	૫૫૭
૭૭. શુરુશ્રીનો મંદવાડ	...	૫૫૯
૭૮. સંન્યાસના લેહ	...	૫૬૦
૭૯. બે જોન સાધુનો પ્રસંગ	...	૫૬૪
૮૦. શુરુશ્રીનો વૈરાગ્ય	...	૫૬૬
૮૧. મિત્રમંડળ સાથે ધર્મચર્ચા	...	૫૬૮
૮૨. ભારે મંદવાડ	...	૫૬૯
૮૩. મુંબઈ જવું	...	૫૭૦
૮૪. દેહની સમાપ્તિ	...	૫૭૨

શુદ્ધિપત્રક.

સૂચના:-આ શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે ભૂલો સુધારી પુસ્તક વાંચવું.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૪	૬	વંચ્ય	વંચ્ય
૧૩	૧૫	Personel	Personal
૧૮	૪	નિરભિમાનતા	નિરભિમાનતા
૨૪	૨૨	એમને	એમણે
૫૨	૨૯	નિષ્પક્ષપાતી	નિષ્પક્ષપાતી
૫૪	૧૮	દુખવતાં	દુઃખવતાં
૫૬	૧૭	તરફથી	તરફથી
૬૪	૨૨	ચુકિત	ચુકિત
૭૩	૧૭	શુલાબાધ	શુલાબાધ
૭૬	૨૭	નિર્વિકાર	નિર્વિકાર
૭૭	૧	તિલક	તિલક
૭૮	૩	સામર્થ્ય	સામર્થ્ય
૭૮	૧૮	શુલાબાધ	શુલાબાધ
૭૯	૧૮	કાકાજી	કાકાજી
૯૩	૧	તા	તો
૧૦૦	૨૧	એકાંતવાસ	એકાંતવાસ
૧૦૨	૧	તેનો	તેનો
૧૦૮	૨૪	Industry	Industry
૧૦૯	૧૧	Interests	Interests
૧૧૬	૨૫	resolution	resolution
૧૨૧	૬	આપણે	આપણને
૧૨૧	૭	આપણે	આપણને
૧૨૨	૧૪	ચિકિત્સ	ચિકિત્સ
૧૨૫	૨૨	ત્રીણું	ત્રીણું
૧૨૬	૧૩	બધાએ	બધાએ.
૧૪૫	૨૪	quality	quality
૧૪૫	૨૯	instinct	instinct
૧૪૮	૧૬	gentleman	gentlemen

૧૫૨	૧૮	necessity	necessity
૧૫૩	૨૪	કૃત્યોભા	કૃત્યોભા
૧૫૬	૧૧	numberd	numbered
૧૫૭	૭	ત	તે
૧૫૮	૨૭	feels	feels
૧૬૦	૧૦	appealing	appearing
૧૬૦	૨૪	inseperable	inseparable
૧૬૧	૫	Therefore	Therefore
૧૬૭	૯	વાયુ ઇન્દ્રિય વડે	વાયુ ઇન્દ્રિય વડે
૧૭૨	૧૦	આશ્રિત	આશ્રિત
૧૯૦	૨૦	ઠેકલાકને	ઠેકલાકને
૨૦૮	૧૫	કહેવાય જ	કહેવાય જ
૨૧૦	૨૮	ભોગાદિકમા	ભોગાદિકમા
૨૨૫	૪	હાના	હાની
૨૩૪	૧૯	વળા	વળી
૨૩૯	૧૬	રાત્રા	રાત્રા
૨૫૫	૨૩	વહા	વહી
૨૫૮	૧	સન્નતાય	સન્નતીય
૨૬૪	૧૬	સાક્ષાત્કાર	સાક્ષાત્કાર
૨૬૭	૧	ઉઠવેદાદિ	ઉઠવેદાદિ
૨૭૨	૧૯	ભેદએ	ભેદએ
૨૭૩	૮	વિશ્વપારસ્પાન્	વિશ્વપરિસ્પન્
૨૭૭	૧૫	કહેરાવવાનો	કહેવરાવવાનો
૨૭૯	૨૧	દ્વેષથી	દ્વેષથી
૨૭૯	૨૨	પરત પ	પરતપ
૨૯૪	૨૨	જેણે ધર પ્રમાણે	ધર પ્રમાણે
૨૯૯	૧૫	નિર્વણીય	નિર્વણીય
૩૦૨	૧૬	યોગવાસિષ્ઠમ્	યોગવાસિષ્ઠમ્
૩૦૫	૧૧	અખડપણું	અખડપણું
૩૦૬	૬	Impostor	Impostor
૩૦૭	૨૧	પાસ	પાસ
૩૧૨	૧૪	સામાન્ય	સામાન્ય
૩૧૪	૩૧	આત્મસત્તાનું	આત્મસત્તાનું
૩૧૫	૫	નિર્વિકલ્પ	નિર્વિકલ્પ

૩૧૯	૨૩	બાઈએ	નેઈએ
૩૨૦	૨૪	વિત્તપનાયાશ્ર	વિત્તપનાયાશ્ર
૩૨૨	૨૭	ચત્યનું	ચેત્યનું
૩૨૬	૧૦	જીવનમુ	જીવનમુક્ત
૩૨૬	૧૦	સંસારમાંકત	સંસારમાં
૩૨૭	૩	મ્લેવસ્તિ	મ્લેવસ્તિ
૩૩૩	૩	અને ૨	અને ત્વં
૩૩૫	૧૯	અનન્ત	અનન્ત
૩૪૨	૧૧	ળીજ	ળીજ
૩૪૫	૧૮	મારી “ ઇચ્છા	“ મારી ઇચ્છા
૩૫૦	૨૦	વિવેક—બુદ્ધિ	વિવેકબુદ્ધિ
૩૬૧	૨૫	શાંસભ્યાસ	શાંસભ્યાસ
૩૬૩	૧૬	પોતાને	પોતાને
૩૬૬	૧૭	પુરુષાય	પુરુષાય
૩૭૦	૧૬	હંત,	હંતા,
૩૭૫	૨૪	દેવકાય	દેવકાય
૩૭૬	૨૪	શુભેચ્છાને	શુભેચ્છાને
૩૮૩	૫	ભણવું.”	ભણવું.
૩૮૫	૧	પ્રાદ્યણ	પ્રાદ્યણ
૩૯૧	૯	શ્રીત	શ્રુતિ
૩૯૧	૩૦	મકાર	મકાર
૩૯૩	૧૩	મિદ	મિદં
૪૦૫	૨૨	શ્રુતિ	શ્રુતિ
૪૦૮	૧	આવરણ	આવરણ
૪૦૮	૧૨	પ્રદ્યવિદ્યા	પ્રદ્યવિદ્યા
૪૧૩	૮	તામ્યાં	તામ્યાં
૪૧૮	૧૧	સ્રી	સ્રી
૪૧૮	૧૭	ધાડા	ધાડા
૪૨૦	૧૩	ગૃહદાંરિ	ગૃહદાંરિ
૪૨૨	૨૬	વખતે	વખતે
૪૨૪	૩૨	મહારાજ	મહારાજ
૪૨૬	૧૧	અથ	અથ
૪૨૮	૭	પ્રાદ્યશૌચ	પ્રાદ્યશૌચ

૪૨૮	૮	દેષાદિદં	દેષાદિદંદ
૪૨૮	૧૬	મણાહમં	મણાહમં
૪૩૧	૨૮	પ્રકરનાં	પ્રકારના
૪૩૨	૧૪	પ્રવૃત્તિવા	પ્રવૃત્તિથી
૪૩૨	૩૧	દૃષ્ટવૈ	દૃષ્ટવૈવ
૪૩૫	૨૧	અધૈયં	અધૈયં
૪૪૧	૧૧	અત્યંત	અત્યંત
૪૪૨	૧૯	ડિસ્ટ્રિક્ટ	ડિસ્ટ્રિક્ટ
૪૫૮	૨૪	સ્વામિશ્રા	સ્વામિશ્રી
૪૬૧	૧૪	ભણવા	ભણવું
૪૬૬	૨	રાભા	રાભા
૪૭૪	૬	વિદ્યા	વિદ્યા
૪૭૫	૨૭	સૂક્ષ્મદર્શી	સૂક્ષ્મદર્શી
૪૭૬	૧૧	શાસ્ત્રકારોએ	શાસ્ત્રકારોએ
૪૭૮	૨૦	અશ્રુત	અશ્રુત
૪૮૪	૨	પ્રાણાણના	પ્રાણાણના
૪૯૪	૨૬	સંધ્યા	સંધ્યા
૫૦૭	૭	અહંકાર	અહંકાર
૫૦૯	૪	નિષ્ફલ	નિષ્ફલ
૫૧૨	૧૭	ટિકટ	ટિકટ
૫૨૪	૨૩	મહામેડિ	મહામેડિ
૫૩૪	૩૦	જન્મરણ	જન્મરણ
૫૩૬	૮	ચાલે	ચાલે
૫૪૦	૧૩	ગુહા પુરા	ગુહા પુરા
૫૪૦	૧૮	વરાગ્ય	વેરાગ્ય
૫૪૪	૨૦	પદ્મી	પદ્મી
૫૪૮	૧૩	તયારી	તૈયારી
૫૭૦	૧૭	ગુરુશ્રા	ગુરુશ્રી

વધારાનું શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૯૫	૭	ન પાપં ન પૂણ્યં ન ચ સુખં દુઃખં	ન પૂણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં
૨૨૮	૩૦ .	પૂર્ણાત્	પૂર્ણસ્ય
"	"	પથ શિષ્યતે	પથાવશિષ્યતે
૨૩૨	૨૫	પૂર્ણાત્	પૂર્ણસ્ય
૩૫૧	.૧૮	ઠારથુ	ચિન્હ
૩૮૫	૧૬	વ્યોમ્નિ	વ્યોમન
૪૨૬	૨૪	સુભૂષા	શુભૂષા
૪૩૦	૬	વિરાડ્	વિરાટ્
૪૪૦	૧૪	દરિચંદ્ર	દરિચંદ્ર
૪૪૫	૨૬	મહાધીશ	મહાધીશ
૪૫૭	૮	પછી એ કહ્યું કે “આમદથી	પછી એ કહ્યું કે “હું ધીમે ધીમે છેડવા માત્રું છું.” શુરશ્રીએ કહ્યું કે “આમદથી
૪૬૨	૩૧	નિર્ગુણ ઇદ્રાદિ	નિર્ગુણ અથવા સગુણ ઇદ્રાદિ
૫૦૭	૨૬	બાલાક	બલાક
૫૦૮	૭	પ્રભા	પ્રભા

तत्सत् परमात्मने नमः

विदेहमुक्त लल्लुभाई गोवर्धनदासनुं जीवनचरित्र.

प्रथम भाग.

व्यवहारिक वृत्तांत.

१. पूज्य दादाजी गोवर्धनदास.

पૂજ્ય ગોવર્ધનદાસજીનો જન્મ મુરતમાં સંવત ૧૮૬૩ની સાલમાં વેશ્યકૂળમાં, વીશાપોરવાડ જ્ઞાતિમાં, અમ્બરીષ ગોત્રમાં થયો હતો. એમના સંબંધમાં વૃદ્ધો તરફથી નીચે પ્રમાણે હકીકત સાંભળવામાં આવી છે.

પૂ. ગોવર્ધનદાસજીના પિતા સેવકરામ અને તેમનાં માતૃશ્રી શુભરી ગયાં તે સમયે એમની ઉમ્મર આશરે પાંચ સાત વર્ષની હતી. કુટુંબની કોઈ વૃદ્ધ શ્રીએ એમને ઉછેરી મોટા કર્યો. તે માણ ધરતું સર્વ કામકાજ એમની પાસે કરાવતાં, કોઈ કોઈ વખત વામણો પણ માંજવાં પડતાં હતાં. એક સમયે ડોસીએ એમને નળિયાં આળવા છાપરા ઉપર ચઢાવ્યા, તે રા. દામોદરદામના પિતા લલ્લુભાઈનાં મા પડોશમાં રહેતાં હતાં, તેમણે જોયું અને કહેવા લાગ્યાં કે, ગોવર્ધનદાસના કુટુંબમાં દર વર્ષે ગોત્રજની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે, તે કોઈ કરનાર ન હોવાથી, હાલમાં થઈ શકતી નથી, તેથી આ છોકરાને આ પ્રમાણે દુઃખ સહન કરવું પડે છે. આ હકીકત સ્વ. દયાળદાસજીના સાંભળવામાં આવી, તે ઉપરથી તેમણે ગોવર્ધનદાસજીને પોતાની પાસે રાખ્યા અને પૂજા ગરૂ કરાવી. તે દિવસથી દિનપ્રતિદિન એમની ચઢતી થવા લાગી.

સ્વ. દયાળદાસજી તે સમયે શેઠ આત્માગમ ભૂખણની પેઢીમાં મુન્તમાં મુખ્ય મુનીમ હતા. એમણે ગોવર્ધનદાસજીને પોતાની માથે દુકાને લઈ જઈ હિસાબ કિતાબ શીખવી દુકાનના કામકાજથી વાકેફ દીધા, અને પછી સ્વતંત્ર રીતે વડોદરાની પેઢીમાં મુનીમ તરીકે એમની નિમણૂક કરી. ત્યાંથી પોતે નાશક અને પુના ખાતેની પેઢીઓ ઉપર પણ નિમણૂક હતા.

જેમણે દાદાજી ગોવર્ધનદાસને જોયા હતા તેઓ કહે છે કે, એમના શરીરનો રંગ ગોર, કદ ઉંચું અને પાતણું હતું. મોઢું જરા લાંબું અને તેજસ્વી લાગતું હતું. એમની આકૃતિ સર્વ રીતે સ્વ. કાકાજી શુલાબદાસને મળતી આવતી હતી, અને તેમની પેઠે કાને વાળ પણ હતા; તેમજ પગના અંગુઠાનો લાગ પણ એમની પેઠેજ અંદર પડતો હતો. એમનો સ્વભાવ હંસમુખો અને બહુજ દયાળુ હતો. રાજ પોતે મંદિરે દર્શન કરવા જતા અને ઘરમાં દોકોરસેવા રાખતા.

પોતે નાશકની પેઢીમાં હતા, તે સમયે વાર તહેવારે હંમેશાં શ્રી ગોદાવરીમાં સ્નાને જતા. એક વખત સ્નાન કરતાં પગ લપસવાથી કુંડમાં પડ્યા અને ખુડતા હતા, એટલામાં ગોર અંગારામ કિનારાપર સંધ્યા કરતા હતા તેમણે જોયા, અને તાબડતોબ ફૂદકો મારી બહાર કાઢ્યા; તે ઉપરથી પોતે ખુશી થઈ ગોરને શાલજોડી બક્ષીસ આપી. નાશકમાં પેઢી હતી તે શેરી હતું “હુંડીવાળાની આળી” તરીકે ઓળખાય છે.

મુ. ગોવર્ધનદાસજી શ્રદ્ધાળુ તેમ ટેકીલા પણ ઘણા હતા. એક સમયે પોતે મુસ્તમાં ગોત્રજની ખૂબ કરવા બેઠેલા, ત્યારે રાજકોરમાં (દયાળદાસજીનાં પાતી) એક તુળશીની સોને મઢેલી અને બીજી માતીની એમ બે કંઠીઓ પહેરાવવા આવ્યાં, તે ઉપરથી પોતે કહ્યું કે “ના, હાલમાં હું નહિ પહેર, મને મળશે ત્યારે કરાવી પહેરીશ, માટે પાછી લઈ જાઓ; તમારો ઘણો આગ્રહ છે તો તુળશીની કંઠી રાખું છું.”

જ્યાં જ્યાં પોતે જતા ત્યાં ત્યાં ઘણીજ રશિયતથી રહેતા અને દુકાનનો માનમસ્તખો બળવતા.

પોતે પુનાની દુકાન જે આદિતવાર પેઠમાં હતી ત્યાં મુનીમ હતા, તે વખતે રાજ્ય તરફથી લેણદેણ શા. આત્મારામ ભૂળણની પેઢી મારફત થતું; મુસ્તના જોશી નરોત્તમ આદિતરામ પણ તેજ સમયે દુકાનમાં નોકર હતા. બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવા સાફ એક સમયે પેશ્વાએ રૂ. ૨૦૦) ના અઢીકો મંગાવ્યા. દુકાનમાં તે વખતે તેટલા હાજર નહોતા. ના તો કહેવાય નહિ તેથી મુ. ગોવર્ધનદાસજીએ કહેવડાવ્યું કે “જાઓ, હું તમારી પાછળજ લઈને આવું છું.” આઠ આઠ આના તૈયાર હતા તે લઈ દરબારમાં ગયા અને પેશ્વાને કહ્યું, કે “મહારાજ પેસા તૈયાર છે, શી દક્ષિણા આપવી છે?” પેશ્વાએ અઢીકો અઢીકો આપવા કહ્યું, ત્યારે પોતે ઉત્તર આપ્યો કે “આપના મસ્તખા પ્રમાણે બે પેસાની બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા હોય નહિ; ઓછામાં ઓછા આઠ આઠ આના તો આપવાજ જોઈએ.” પેશ્વાએ હમીને કહ્યું, “ઠીક છે.” તે ઉપરથી પોતાની સાથે લાંવટી થેલીઓમાંથી કાઢી આઠ આઠ આના દક્ષિણા આપી,

અને રૂ. ૨૦૦) ને બદલે રૂ. ૩૨૦૦) ગ્રાહણીને અપાયા. આ પ્રમાણે કાર્યદક્ષ હોઈ મમયસૂચકતાથી પોતે વર્તતા.

મુ. ગોવર્ધનદાસજીના પ્રથમ પુત્ર પરમાનંદદાસજીનો જન્મ સંવત ૧૮૮૮ ના વૈશાખ સુદ ૧૨ ને દિવસે થયો. એઓ ૧૧ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી બીજી કાંઈ સંતતી નહિ થવાથી આશા છોડી હતી. એટલામાં ગોવર્ધનદાસજી ઘણા બિમાર પડ્યા. કોઈ અશિહોત્રી મહાત્મા પુરુષની દવા કરતા હતા; પણ તેઓ ખલી ભરમ સિવાય દવામાં બીજું કાંઈ આપતા નહિ. પોતે તે શ્રદ્ધા-પૂર્વક લેતા જતા. ધીમે ધીમે તબિયત સુધરતી ચાલી. એક મમયે મહાત્મા એમના ઉપર ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને આશીર્વાદ આપ્યો. કે, “ બા હજુ તને બીજા જે પુત્રો થશે, અને તે દેવી સંપત્તિવાળા મહાજ્ઞાની અને કુળનો ઉદ્ધાર કરનારા નીકળશે.” ઇશ્વરકૃપાથી મહાત્માની વાણી કૃપી.

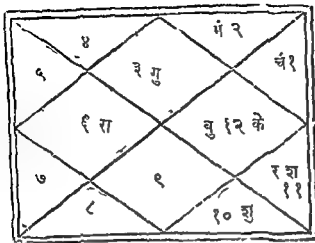
મુ. કાકાજી શુલાબલાધીને જન્મ ત્યાર બાદ સંવત ૧૯૦૦ ના ભાદરવા સુદ ૧૨ ને દિવસે થયો. ચાર વર્ષ પછી સંવત ૧૯૦૪ ના ફાગણ સુદ ૫ ને દિવસે બપોરના એક અને બેની વચ્ચે પિતાશ્રી લલ્લુભાધીને જન્મ શ્રી ગીતાજીમાં કદા પ્રમાણે, શુચીના શ્રીમતા મેહે યોગબ્રહ્મોડમિજાયતે (યોગબ્રહ્મ પવિત્ર એવા શ્રીમાનને ઘેર જન્મે છે) સુસ્તમાં ગોપીપુરા કીરપારામ મહેતાના ખાંચામાં આવેલા અમારા જૂના ઘરમાં લોંચતળીયે વચલા ખંડમાં થયો.

આ પ્રમાણે ત્રણ પુત્રોને મૂકી દાદાજી ગોવર્ધનદાસ ૫૫ વર્ષની ઉમ્મરે સંવત ૧૯૧૮ ના મહા વદ ૬ ને દિવસે સ્વર્ગસ્થ થયા. તે સમયે મુ. પરમાનંદદાસની ઉમ્મર ૩૦ વર્ષની, મુ. કાકાજી શુલાબલાસની ઉમ્મર ૧૮ વર્ષની, અને પિતાશ્રીની ઉમ્મર ૧૪ વર્ષની હતી.

૨. પિતાશ્રીની જન્મકુંડલી.

શ્રી ગણેશાય નમઃ શ્રી ગુરુભ્યો નમઃ શ્રી સરસ્વત્યૈ નમઃ સ્વાસ્તિ શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત
 ૐ સવંત્સર ૧૯૦૪ શ્રીમન્નૃપશાલિવાહનકૃતે શાકે ૧૭૬૯, વ્યતીતે કાલે શુભકારી
 ફાલ્ગુનમાસે શુક્લપક્ષે ૪ ઘટચં ૬ પલ્લાનિ ૧૨ પર ૬ જન્મતિથૌ ગુરુવાસરે મરણી ઘટચં. ૬૩
 પલ્લાનિ ૨૬ જન્મનક્ષત્રે પૈંદ્ર ઘટચં: ૨૧ પલ્લાનિ ૧૧ જન્મયોગે તાત્કાલિકે વવકરણે મેપરાશિ-
 મ્થિતે ચંદ્રે કુમરાશિસક્રાંતેર્ગતાશા ૨૭ કલા ૨૬ વિકલા ૬ મ્થિતે સૂર્યે ણ્વમાદિ પંચાગ-
 શુદ્ધાવત્ર ટિને શ્રીસૂર્યોદયાત્ ગતઘટચં. ૧૭ પલ્લાનિ ૨૮ સમયે વણિક પોરવાહ જ્ઞાતીંગ શાદ
 શ્રી ૬ ગોવર્ધનમાઈ ગૃહે ઉમયકુલમિનટિની માર્યા ગિરિજાકુસે દુત્રરત્ન અગ્નીમનત્
 તમ્યામિધાનમ્ લલ્લુમાઈ ર્હિ પ્રતિષ્ઠિતમ્.

सू.	चं.	ल.
१०	०	२
२७	१८	२३
३५	६	३
५	५८	५८

॥ अथ लप्रफलम्. ॥

भोगी वदान्यो बहुपुत्रमित्रः सुगूढमंत्रः सधनः शुशीलः ॥
 तस्य स्थितिः म्यान्नृपसनिधाने लगे भवेन्नु मिथुनाभिधाने ॥ १ ॥
 नवमभावगतः किल भास्करो विविधसौख्यसमागमकारकः ॥
 धनविलाससुखा मनुजो भवेत् विजयतां जयता खलु धर्मणा ॥ २ ॥
 निजवञ्च्यगणेः शुद्ध पूज्यं लाभस्थितः शशी कुरुते ॥
 जातं प्रति प्रधान क्षितितनयगृहे महादिसम् ॥ ३ ॥
 व्ययभवनवृषभे पुरुषं करोति महाहठप्रायम् ॥
 व्ययकारक द्विदार धरणिमुतः सेवकं तिक्तम् ॥ ४ ॥
 गजदुरगान्वितदेह करोति शशिजः सुरेज्यवर्गस्थः ॥
 पुरुष शास्त्रविशालं कालसमः समरे रिपूणाम् ॥ ५ ॥
 सुरगुरुयदि जन्मनि लक्ष्मो सकलसौख्यपथः पुरुषो भवेत् ॥
 विजयतां जनपूजनतां गुणैर्भवति रोगविहीनशरीरताम् ॥ ६ ॥
 भृगुसुते यदि मृत्युगते नरः खलुजनः मुजनाधिपपूजितः ॥
 अरिदरिद्रविषीदितपीडितः स्वजनवधजने न ब्रजेत्सुखम् ॥ ७ ॥
 भाग्योदय म्लेच्छजनेः समागमं धर्मस्य वृद्धिश्च महोदयच ॥
 लोकानुरागी किल मित्रयुक्तो प्राप्नोति जलुर्नवमे शनौ चेत् ॥ ८ ॥
 सुखगते रविचन्द्रविमर्दने मुखविनाशनता मनुजो लभेत् ॥
 रत्ननिता मुत मित्र सुखं न्यसेत् न लभते लभतेच महाभयम् ॥ ९ ॥

જ્યોતિષ શાસ્ત્રના ઉપલ્લા આધારે પરથી જણાય છે કે, તીર્થરુપ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારવશાત્ શરીરે સુખી ને કાંતિવાન, પુત્ર મિત્રના સુખવાળા, તેમ માતૃપિતૃ સુખહીન, રાજમાન્ય ને લોકપૂજિત, ધાર્મિક ને ઉદાર જન્મવા જોઈએ.

૩ બાલ્યાવસ્થા.

પિતાશ્રીની બાલ્યાવસ્થા સંબંધીનો લેખીત દાખલો અંગ્રેજીમાં સ્વહસ્તે
જુદ્ધ દાખલો મળી આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

" It is said that I was born at Surat in Gujarat on Talgun
 " Shudh 5th Samvat 1904, corresponding to 12th March 1848.

" It is said, that my mother whose name was Girjibai
 " died when I was two years old. It is needless to say that
 " I have no recollection of her at all.

" The earliest period of my life of which I have recollection,
 " is the time, I was with my father at Baroda where he was
 " the head of the branch of the celebrated banking firm of Surat,
 " styled Atmaram Bhukhandas. This was between Samvat 1908-
 " 11 (A. D. 1852-5).

" At Baroda, I was very much liked and fondled by the
 " clerks and servants of the firm, who were lodged and boarded
 " in a decent style, in the bank's house, at the bank's expenses.
 " I was called by them ' Sarkar ', and every night after the
 " bank's business was closed, they would make me sit, on a
 " raised seat improvised as a throne, and some of them would
 " assume the role of councillors and clerks, forming a royal
 " court by which orders were issued for internal ' administration
 " and external operations, and grants were made through my
 " mouth of villages, lands and wealth, to individuals who had
 " earned the royal favour, and punishments were awarded to
 " those who had offended against the King or the State. "

ભાષાન્તર:-

" એવું કહેવાય છે કે મારો જન્મ ગુજરાત જીધામા સુરત શહેરમાં સંવત ૧૯૦૪
 " ના શાશ્વ શુદ્ધ ૫ સને ૧૮૪૮ તા. ૧૨ મી માર્ચને દિવસે થયો હતો.

“ એવું કહેવાય છે કે મારી માતૃશ્રીનું નામ ગીરજાબાઈ હતું અને મને જે વરમનો
 “ મૂકી એઓ દેવસેક પામ્યા હતા, તેથી એમનું સ્મરણ હાવમા મને કાંઈ નથી એ કહે-
 “ વાની કાંઈ જરૂર નથી.

“ મારી બાલ્યાવસ્થાનું અને હાવમા જે કાંઈ સ્મરણ છે તે એજ કે, હું વડોદરામા
 “ મારા પિતાશ્રી સાથે સવત ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૧ (સને ૧૯૫૨ થી ૫૫) સુધીમા હતો.
 “ એઓ તે વખતે શા આત્મગમ ભૂખણની પ્રખ્યાત પેઢીના સુત્રીમા હતા.

“ વડોદરામા પેઢીના શુભાસ્તા અને નોકર લોકો જેમનો પેઢીનાજ મહાનમા
 “ પેઢીનાજ ખરચે ઘણી સાગી રીતે ગેવાનો અને ખાવાપીવાનો બદામસ્ત કરવામા
 “ આવતો, તે લોકો મને ઘણેજ ચાહતા હતા, અને ગમાહતા હતા. મને તેઓ
 “ સરકારના નામથી બોલાવતા હતા, અને રાજ ગતના પેઢીનું કામ પૂરૂ
 “ થયા પછી માટે સાફ ઉચી, ગળ્યાસન જેની મેદક બનારી બેસાડતા હતા કેટલાક
 “ મારા કારભારીઓ અને કેટલાક મારા કારકુનો બની દરનાનું રૂપ આપના, તેઓ અત
 “ ગના નથા બહારના પ્રેશની વ્યવસ્થા મંબધી દુકમો છોડતા અને મારે મુખથી ગાળ્યતી
 “ મહેબાની મેળવનાગએને જામ, જગીરો અને દ્રવ્ય અપાવના અને રાગના તથા ગાળ્યના
 “ ગુન્હેગાર હતા તેમને સિક્કા કરાવના ”

આ મમથે શા, આત્મારામ ભૂખણની પેઢી વડોદરામા કુએ લાઇઅંદની
 ગેરીમા ઘડિઆળી યોગમા હતી

૪. વિવાહ અને લગ્ન.

તે સમયના ગિવાજ પ્રમાણે પિતાશ્રીનો વિવાહ આશરે આઠ નવ વર્ષની
 તે ઉમ્મરે લગ્નના મહિના અધિકારી ગા. ગોવર્ધનદામની પુત્રી દેવડોઝ
 બાઈ સાથે થયો હતો.

લગ્ન સુરતમા થયા તે વેળા પિતાશ્રીની ઉમ્મર આશરે ૧૦-૧૩ વર્ષની
 હતી શા ગોવર્ધનદામ અધિકારી લગ્નથી લગ્ન સાડ સુરત આવ્યા હતા અને
 તેમણે વાડીકુળિયામા સ્વ કરમનજી નાનાભાઈ દેશાઈના મકાનમા ઉતારો લીધો
 હતો લગ્ન ઘણીજ ધામધૂમથી થયા હતા. અને વગ્ગોડો ગોપીપુત્રમા આવેલા
 અમારા જૂના ઘરમાથી નીકળ્યો હતો.

અમલના લોકોમા પોતાના પુત્ર પુત્રીઓના લગ્ન જલદી કરી દેવાની સ્વાભા-
 વિક રીતે ઘણી હોશ રહેતી. તે સુજળ પિતાશ્રીના લગ્ન પણ આત્યાવસ્થામાજ
 થયા હતા. દાદાજી ગોવર્ધનદાસની વૃદ્ધાવસ્થા થઈ હતી તેથી મનમા એવી ઉમેદ
 હતી કે આપણા દેખતા છેલ્લા પુત્રના લગ્ન થઈ જાય તો માર, એમ ધારી
 ઉતાવળે કરી દીધા હતા

૫. વિદ્યાભ્યાસ.

પિતાશ્રીએ પ્રથમ પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ સને ૧૮૫૭-૫૮ માં સુરત સગ-
જી સમપરામાં સ્વ. રતનશંકર મહેતાજીની નિશાળે શરૂ કર્યો. પોતે તે
સમયે બીજા વર્ગમાં હતા અને ફક્ત આઠેક મહિના આ નિશાળમાં
રહ્યા હોય એમ જણાય છે. આ નિશાળમાં દાખલ થયા પહેલાં વડોદરામાં
દુકાનના શુભાસ્તાઓ પાસે ખાનગી રીતે કંઈ શીખ્યા હતા તેથી સુરતની નિશાળમાં
બીજા વર્ગમાં દાખલ થયા હતા.

ત્યારબાદ પોતે પોતાના પિતા સાથે પુને ગયા, અને ત્યાં મરાઠી
અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ આશરે ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી કર્યો.

આ સમયે (સંવત્ ૧૯૧૮ માં) એમના પિતાશ્રી માંદા પડવાથી સુરત
આવ્યા, અને તેમની સાથે પોતે આવી સુરત હાઈસ્કૂલમાં બહેસ્તનશીન એટલે
મનજીભાઈના હાથ નીચે સેકંડ ક્લાસમાં દાખલ થયા; પછી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં સ્વ.
નંદશંકર તુળજશંકર માસ્તરના હાથ નીચે અભ્યાસ પુરો કરી, સને ૧૮૬૩
ની સાલમાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પહેલેજ વર્ષે પસાર થયા.

વિદ્યાભ્યાસમાં આલાક અને ઉમંગી હોઈને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની એમને
ઘણી હેંશ હતી, તેથી મેટ્રીક્યુલેશન પસાર કર્યા પછી પોતે મુંબઈની એલ્ફિન્-
સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા. ઉંચા પ્રકારની કેળવણીથી તેમની સ્વાભાવિક તીવ્ર
બુદ્ધિ અને વિચાર કરવાની શક્તિને જે મદદ મળત તેવું પરિણામ અલબત્ત
ઘટ્ટજ આવત, પણ વિદ્યાતાએ તેમને યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ આપવા નિર્માણ
કર્યું નહોતું, કારણકે છ મહિના થયા નહિ, એટલામાં વડીલ બંધુની આજ્ઞાથી
કૉલેજ છોડી સુરત નોકરીની તબવીજ કરવા પાછા આવવું પડયું. અભ્યાસ
આગળ વધારવાની પોતાને ઘણી ઉંચ ઉત્કંઠા હતી, તેથી કૉલેજ છોડતાં પોતાના
મનને ઘણું કપટ થયું તો ખરું, પરંતુ વડીલ બંધુ જેમને પોતે પિતા તરીકે
ગણતા હતા, તેમની ઇચ્છાનુસાર વર્તવુંજ જોઈએ, એટલે બીજો રસ્તો નહોતો.
નોકરી મેળવવાને આજ્ઞા ફાંફાં મારવાં પડ્યાં નહિ. તા. ૩ જુન સને ૧૮૬૪
ને દિવસે, એટલે સુરત આવ્યા પછી ચોરા દિવસમાંજ નોકરી મળી.

૬. રમત ગમતનો શોખ.

નિશાળમાં પિતાજી ઘણાજ આલાક અને આગળ પડતા ગણાતા.
૧૦ રા. દામુલાઈ વગેરે મિત્રો સાથે હાલમાં અમાર નવું ઘર ગોપીપરામાં
છે, તેને લોંચતળિએ રમતા. ગીલીદંડા દડીમાર, પતંગ ઉડાવવાં,
વગેરે રમતોનો એમને શોખ હતો, તેમ કમરત પણ કરતા અને શિયાળામાં
શનિ સવારે પહેલા પગે દુધ પી કરવા જતા.

એમને તરૂણાવસ્થામાં સેતરંગ, દશાવતાર પાનાં અને સોગટાં રમવાનો શોખ હતો. મુંબઈમાં સ્વ. રૂપશા, સ્વ. દયાચંદ વગેરે મિત્રો સાથે રોજ રાતના સોગટાંખાણ રમતા, અને રવિવાર તથા તહેવારને દિવસે મિત્રમંડળ સહિત દરિયાકિનારે ચાલી, અથવા ખોટમાં બેચી તુરંગા, ઉરણુ, વગેરે ખંદેર તરફ જતા, અને રવિવારનો તથા તહેવારનો દિવસ રહી પાછા આવતા.

આ અવસ્થામાં પોતાને નાટક બનાવવાનો અને ભજવવાનો શોખ પણ હતો. પોતે એક કલબ સ્થાપન કરી હતી, અને તેનું નામ "Debonaure Club" (French name meaning of good augury or omen) "દુર્બોના-ચ્યુર કલબ" આપ્યું હતું. એ કલબના અર્ધો સભાસદો નાટક જોતા અને બાકીના ભજવતા હતા. આ વખતે એમણે "મુખલાલ અને શુલાભ" નામનું નાટક રચ્યું હતું અને તે ભજવાયલું પણ હતું. ખાનગી રીતે નાટકો ભજવતા; બહાર પડેલા નહિ.

૭. મિત્રમંડળ.

ખાલ્યાવસ્થામાં રા. દામોદરદાસ લલ્લુભાઈ, સ્વ. ઇન્દુભાઈ પટવા, જીનિશાળમાં બહેસ્તનશીન અરદેશર અને સ્વ. નારણદાસ નંદલાલ વગેરે મિત્રો હતા.

તરૂણાવસ્થામાં રા. દામોદરદાસ, સ્વ. ઇન્દુભાઈ, સ્વ. માણેકલાલ ગોવર્ધનદાસ, સ્વ. કસનદાસ, સ્વ. જીમભાઈ કીરપાદાસ, સ્વ. ચુનીલાલ માણેકલાલ, સ્વ. નગીનદાસ માણેકલાલ, સ્વ. રણછોડભાઈ કસનભાઈ, સ્વ. રૂદરભાઈ ગાંડાભાઈ, સ્વ. રૂપશા, સ્વ. દયાચંદ, સ્વ. લોખાનાથ વગેરે ઘણા મિત્રો હતા.

૮. બંધુપ્રીતિ અને કુટુંબનો સંપ

વૃદ્ધીલ ગોવર્ધનદાસભાઈ ગુજરી ગયા તે સમયે પિતાશ્રીની ઉમ્મર ફક્ત ૧૪

વર્ષની હતી, તેથી એમના વડીલ બંધુ પરમાનંદદાસભાઈએ પુત્રની પેઠે પિતાશ્રીનું સંરક્ષણ કરી, વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરાવી એમને ઠેકાણે પાડ્યા હતા. આ કારણથી પિતાશ્રી હંમેશાં એમને પિતાતુલ્ય ગણી એમના ઉપર પૂજ્યભાવ રાખતા, અને તેજ કારણે લીધે અમે પરમાનંદદાસભાઈને દાદાજી કહી બોલાવતા.

વચ્ચલા બંધુ શુલાભભાઈની અને પિતાશ્રીની ઉમ્મરમાં ફક્ત ચાર વર્ષનોજ અંતર હતો. તેથી બન્ને જણા મળ્ય ભાવે વર્તતા, અને એક બીજા ઉપર પ્રીતિ પણ અત્યંત રાખતા; બન્ને ભાઈઓ મોટાભાઈની ધૂણીજ આમન્યા રાખતા, અને તેમનાથી ડરતા પણ ઘણા. શુલાભભાઈને પિતાશ્રી "નાનાભાઈ" કહી બોલાવતા, અને વડીલ ભાઈ પરમાનંદદાસભાઈને "મોટાભાઈ" કહેતા.

દાદાજીને હુંકંકા પીવાની ટેવ હતી, તે જોઈ કાકાજી અને પિતાશ્રીને પણ તે ટેવ પડેલી; તેથી તે બન્ને જણા સુરતના ઘરના દિવાનખાનામાં બેચી હોયો

પીતા હતા; એટલામાં દાદાજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા, તે જોઈ હુછાની ચલમ તાળ-
ડતોળ ગોખલામાં ઉઘી વાળી દીધી. દાદાજીએ જાનને ભાઈઓને ઘણા કપકો
આપ્યો, અને તેજ દિવસથી પોતે પણ હુછો પીવાની આદત છોડી દીધી; તે
જોઈ જાનને ભાઈઓએ પણ તેજ પ્રમાણે કર્યું. દરેક જાતનું દુર્વ્યસન સંગતિથી
અને અનુકરણથી શિખાય છે, તેમાં બાલ્યાવસ્થામાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની
શક્તિ ખીલેલી હોતી નથી, તે સમયે અનુકરણની શક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે,
તેથી સારા નરસા જે બનાવો પોતાની આસપાસ અને છે તેની છાપ કોમળ,
વયના બાળકો ઉપર તુરતાતુરતજ ખેસી જાય છે. બાળકો કેવા ઉછરશે, તેનો
આધાર કુટુંબના વડીલ પુરૂષોના આચરણ પર મોટે ભાગે રહે છે. દાદાજી
પરમાનંદદાસ આ વયનની સત્યતા સમજતા હતા તેથી પોતાના નાનાભાઈ-
ઓને દાખલો ખેસાડવા સારૂ પોતે પણ ઘણા વર્ષની પહેલી આદત છોડી દીધી;
તેની સાથે વડીલ તરીકે પોતાના કાણુને કેવો ઉપયોગ તેઓ કરતા, તે આ
નાના બનાવ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. અહા! નાનાભાઈઓ પોતાના વડીલ બંધુ
તરફ અસલ કેટલી માનની લાગણીથી જોતા હતા!

કાકાજી શુલાબદાસ સને ૧૮૬૮ ના જાનેવારી કે ફેબ્રુઆરી મહિનામાં
મુંબઈ ગયા અને પિતાશ્રી સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ મહિનામાં મુંબઈ ગયા;
ત્યાં મુધી ત્રણે ભાઈઓ મુસ્તમાં એક જ ઘરમાં સલાહસંપથી રહેતા હતા અને
એકત્ર ખર્ચ ચાલતો. ત્રણે ભાઈઓના પગારના રૂપિયા પણ ચોપડામાં જમા
થયેલા છે. અસલની ધરની રીત રચાસત પ્રમાણે રહેતા અને બંધવહાર પણ
તેજ મુજબ કરતા. દિવાળી ઉપર ત્રણે ભાઈઓની નોકરીના સંબંધમાં આવેલા
સિપાઈ વગેરેને બહોણી અને ભટ બ્રાહ્મણ વગેરેને દક્ષિણા આપવામાં આવતી
તથા સગાંવહાલાંઓમાં ખેન, માસી, ફ્રાઈ વગેરેનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવતો.

અસલ આગગાડી નહોતી ત્યારે મુસાફરી કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ થઈ
પડતું હતું. શા. આત્મારામ ભૂખણની પેઢીની શાખા પુને હતી ત્યાં સ્વ. ગોવ-
ર્ધનદાસજી મુનીમ તરીકે રહેતા, અને કામ પ્રસંગે દાદાજી પરમાનંદદાસને
પણ પુને જવું પડતું હતું, તે વખતે મુસ્તથી મુંબઈ મુધી આગબોટમાં, મુંબ-
ઈમાં ભાયખલાના સ્ટેશનથી ખપોલી મુધી ઘોડાના ટાંગામાં, અને ખંડાળાથી
પુના મુધી આગગાડીમાં જતા. આવે પ્રસંગે શેઠના તરફથી અને રેનેડીઓ
તરફથી વિદાયગિરી મળતી; પુનેથી પાછા આવતી વખત પણ લાગતા વળગતા
તરફથી સારી વિદાયગિરી થતી.

કાકાજી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સને ૧૮૬૮ નીજ સાલમાં નોકરી પર
મુંબઈ ગયા, અને સને ૧૮૭૦ ની સાલમાં પિતાશ્રી ચોરખંદરના રાણા સાહેબના

જગા મળવાનો કાંઈ સંભવ હોવાથી, ત્યાં ગયા. દાદાજી સુરતમાં એકલા
યા, તેથી એમના મનમાં ગ્રહેજ ખોટું લાગ્યું, અને તે વિચારે પોતાના
પત્રોમાં કાકાજીને જણાવેલા, તે પિતાચી પોરબંદરથી ખાછા મુંબાઈ આવ્યા
ત્યારે તેમના વાંચવામાં આવ્યા, તે ઉપરથી પોતે મુ. દાદાજીને નીચે પ્રમાણેનો
પત્ર લખ્યો હતો:—

“મુખ્ય તા. ૧૮ મી મે સને ૧૮૭૦.

“ સુરખી મોટાભાઈ,

“ હશ્વરૂપાથી અને આપના આશીર્વાદથી હું અત્રે આજરોજ મુખરૂપ સાગના ૪
“ વાગે પહોંચ્યો છું. ગોપાળ તથા મણીચંદરને હાલ પોરબંદર રાખ્યા છે; તેમજ મારે
“ ઘણા ખરે સામાન પણ ત્યાજ છે. હજુ શી રીતે કરવું તેનો કંઈ નિશ્ચય થયો નથી,
“ પણ પ્રેમચંદભાઈને મારે વિષે મનમાં ઘણી કાળજી લાગેલી એવું એઓના મારા ઉપર
“ આગળ આવેલા કાગળ ઉપરથી તથા આજની મુલાકાતથી જણાય છે. કર્નલ આનંદસન
“ તથા લીલાધર પણ અત્રે મારી સાથેજ આવ્યા છે, એટલે એ બંધાના સમાગમથી શી
“ રીતનો વિચાર થાય છે તે જણાતા મુધી, મારે અત્રે રહેવું પડશે, અને
“ ત્યાંમુધી આપના ચરણના દર્શનનો લાભ મળવામાં વિલંબ થયેથી હું અત્યંત
“ દિલગીર છું.

“ નાનાભાઈ ઉપર આપના આવેલા કાગળો ઉપરથી જણાય છે કે, મારા તમામ
“ કાગળો આપને પહોંચી ચુક્યા છે, એટલે તેમાંની સવળી રકીકતથી વાકેફ તો થયા
“ હશેજ. એ સિવાયની કેટલીએક હકીકતનો તો રૂબરૂ મળેથી ખુલાસો થશે. અત્રે નાના-
“ ભાઈની હરેક કામમાં સલાહ લેવાનો પ્રમંથ પણ છેજ, એટલે મારા તરફથી કંઈ પણ
“ પ્રતિજ્ઞા બંધનમાં આવવાની ધાતી નથી. પણ એજ કાગળો ઉપરથી તથા નાનાભાઈની
“ મુખજુબાનીથી સાંભળેલી હકીકતથી જણાય છે, કે આપના મનમાં ફક્ત મારે વિષે,
“ એટલું જ નહિ, પણ અમારે બન્નેને વિષે કંઈક વિશેષ આવેલો છે, એ ઘણીજ અદ્ભુત-
“ સની વાત છે. એથી મને ઘણી ચિંતા હતીજ પણ છે, તેથી એ વિષેનો ખુલાસો કર્યા
“ વગર મને જાંપ ન વળવાથી, અત્યારે રાતના અગિયાર વાગે આ હકીકત લખું છું.
“ તે જેવા સાદા દિલથી આપનું લખાણ થયેલું છે, તેજ પ્રમાણે આ મારા તરફથી નિર્ભળ
“ મનથી મારા અંતઃકરણનો ખુલાસો કર્યું છું, એવું સમજી, એ ઉપર મોઝ થવો જોઈએ,
“ અને તેમાં મારી અદ્ય બુદ્ધિ તથા અનુભવથી કંઈ દોષ થાય તો કૃપાદષ્ટિએ માફ કરી,
“ તે બાબત આપનો અભિપ્રાય જણાવશો.

“ આપણાં એક બીજાના દિવ કેવા છે તે સમજવાની ઇચ્છા આપણને અદ્ય બહેની
“ છે તે ઉપરથી આપણે એટલું શુભાન રાખી રાકીએ છીએ કે જેવી આપણા વચ્ચે માર-
“ દિલી હશ્વરૂપાથી છે, તેવી કવચિતજ હશે; અને અમારા અથવા મારા દિલની તો ખરે
“ એવીજ ખાત્રી છે, કે અમારે વિષે આપની ફિકર પોતાના તન તથા જનન કરતાં પણ
“ જાડે છે; પણ દુનિયામાં કેમ પણ માણસ સંપૂર્ણ નથી. સઘળામાં મુજબ અને દોષ રહેલા
“ છે, તેમજ કુટુંબમાં નાના પ્રકારની પ્રકૃતિનાં માણસો હોય છે, તેઓના મુજબ પણ

“જુના જુના હોય છે, માટે એમા અકલ્પવત અને સમજી પુરુષનું કામ એટલું જ છે કે,
 “એકદિલી રહેવાને માટે પોતાની કેટલીક પ્રકૃતિ છોડી, બીજાની પ્રકૃતિને યોગ્ય દરજ્જે
 “અનુમતી વર્તેલું જોઈએ સારાશ કે, હરેક માણસને દુનિયામા રહેવાને માટે કેટલીક ખામોશ
 “રાખવાની જરૂર છે દૃષ્ટાંત કે સરીનામ ગરતો વાપરવાનો સળળાનો સરખો હક છતાં,
 “પરે આપનારાએ ગાડીવોડા જવાનો માર્ગ રાખી બાણુએજ ચાલુ જોઈએ. તે વખત
 “એમ ન કરેલું જોઈએ, કે મારો પણ બીજાના જેટલોજ હક છે, માટે હું મગજમા આવશે
 “ત્યા ચાલીશ, અને તેમ કરવાને તેને કાચગાથી બંધન ન હોય, તો પણ તેમ ક્યથી તેને
 “નુકસાન પહોંચે છે, માટે એવી હજારો બાબતોમા તથા લોભની સગાઈને માટે હરેક
 “માણસે પોતાનો ડુગ્ગી હક તથા જીવનનો બચ્ચરમા, ખામોશ રાખવાની ફરજ છે એમ
 “ન હોય, અને મરગા માણસોની રતત તથા સખીજ છે, એવો જો સળળા વિચાર રાખે,
 “તો દુનિયાનો પ્રમાણ જેવો શાતપણે નિર્ગમે છે તેવો ચાલેજ નહિ મોની અને મગ
 “તો બાબતો સિદ્ધાંત નાની એટલે કે ધરમસારી બાબતમા પણ એ પ્રમાણે મમજી વર્તવાનું
 “માણસને પોતાની અક્લ પ્રમાણે સુઝે છે અર્થ છતાં પણ પોતાના મનોચિન્તરને યોગ્ય
 “હક્કા રાખવાની શક્તિના પ્રમાણમા લાભ થાય છે આ મધુ આપને જણાવવાની કંઈ
 “જરૂર નથી, પણ એ ઉપરથી મારે એટલું દર્શાવવાની મતલબ છે કે ધધરે આપણને એટલું
 “વિચારવાની છુદ્દિ બક્ષેની છે, અને તેથી આપણા દિન નિર્મળ છે, તથા હુડબમા આપણે
 “એકતા નથી, તેથી સળળાજ એવો વિચાર કરી શકે એવા હોય એ વાત અમબવિત છે
 “તથાપિ તેમ કવાની મશોશ થયા છતાં પણ મુરાદ હામલ ન થાય તો તેનો બીજો ગરતો
 “ધરતો હલાજ લેવો જોઈએ આથી આપને રોશન થશે, કે મારી મતલબ કેવળ મસાગદિ
 “ખટખટ ઉપર નહિ, પણ સુદિના નિયમ ઉપર વિચાર મળી લખવાની છે, અને એથી
 “કોઈ વખત પણ માગ દિલમા કોઈને વિષે માઠો વિચાર આવતો નથી અને કશું પામે
 “એટલીજ વિનિતિ છે, કે એવો વિચાર કદિ પણ આવે નહિ પણ આ નિયમની વર્તણૂક
 “કનો લોક મને તેમ અર્થ કરે, તો તેની ધણી દરકાર રાખવા જેવું નથી, અને અનન્ય
 “ધણાના આગ્રહ ઉપરનું ફક્ત એક શુભનો માટે માટે જવાનું થયું, તેથી કોણાને આપને
 “મારું ન લાગે એવું બોલવાનો પ્રમગ મળ્યો છે, પણ એથી આપના મનને આટની મેદિની
 “અને વહેમ આવેતો જોઈ, મને તાજીબીની સાથે ધણીજ દિનગીરી ઉત્પન્ન થઈ છે તે
 “ઉપરથી મેં એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે બહાર મને તેવો કાપડો હોય તો તે ઉપર નજર
 “નહિ રાખતા, કાવ મારી અસલ નોમરી ઉપર આની મુગતમા ગેવાથી, આપના મનમાથી
 “હું નીકળી શકતો દશે, તો તેમ કરવાને પ્રમ આપના શુભનની રાદ જોડુ છું, માટે
 “લાવના કામતો ઉપર કંઈ પણ નજર ન દેતા, આપના ખજા અત રચીતો વિચાર જણા
 “વતા સુધી, હું અત્રે કોઈપણ બંધનમા આવનાર નથી, માટે મેધકક મને કોઈપણ રીતે
 “મારું લાગવાની શિંગ ન રાખતા આપનો સાદ દિવનો વિચાર મને કૃપા કરી તાકી
 “જણાવવો હું દિનગીર છું, કે આપને આટલી બધી મનમા અસર થયાની મને અત્યાર
 “સુની ખમગ નહોતી, અને જતા અધ્ધન એ વિનોતો જરા પણ ધધારો મારા જણવામા
 “આ યો હોત તો હું કદિ જવાનો વિચાર રાખતજ નહિ આપને યાદ દશે કે,
 “પડતા વડોદરે જવાનો વિચાર કટાસિની સાથે દુરમનાઈ થયા છતાં પણ મોકલ રાખ્યો હતો.
 “બાબી બદાર જવાને માટે તો મારો અસનથીજ રોખ છે, એકઈ આપને અનવર્યું નથી

“ વળી ખરચખુટણુને વિષે નાનાભાઇના ઉપર જગા સખત તાણો મારેલો છે, તેનાથી
 “ તેઓના મનમાં ઘણી અસર થયેલી છે. પરંતુ એમ લખવાનો આપને શું મગ્ય દશે તે
 “ કંઈ સમજતું નથી. એમ લખવાથી આપે અમને નીચું જોવા જેવું કંઈ છે. શું અમે
 “ એવા કૃતદ્ધ છીએ કે જેણે અમને બાલ્યાવસ્થાથી પાલણુપોષણ કરી મોટા કર્યા, અને
 “ સારી યશસ્કીર્તિ મેળવવાને પ્રાપ્ત કર્યા, તેને પોતાની તન અને મનની વેડના કૃણને ઉપભોગ
 “ હેવાનો ઇશ્વરે વખત આપ્યો છે તે વખતે, અમે અમારી ફરજ બજાવ્યા વગર રહીશું ?
 “ અથવા પૂરતી રીતે ફરજ બજાવવાને ઇશ્વર શક્તિમાન નહિ કરે, તોપણ કુતરાને રોટલો
 “ નાખ્યો હોય તો તે મળી સમજીને ખાઈ છે, તો તેના કરતાં પણ નીચ શુદ્ધિના અમે
 “ થઈશું ? વારને એ વિચાર આપના મનમાં એક હાથમર પણ રાખવો નહિ, અને એટલી
 “ ખાતરી રાખવી કે, જ્યાં સુધી આ દેહ છે ત્યાં સુધી આપની એવા બજાવ્યા વગર રહેવાના
 “ નથી; કેમકે પિતા માના વગેરે જે કંઈ કહેા તે સંરળું આપને લેખીએ છીએ. ઇશ્વરે
 “ આપણને એવા નિરાધાર નથી રાખ્યા, કે કોઈ વખતે આપણને અડચણ પડશે; માટે
 “ જ્યારે હવે દુનિયાદારીમાં આગળ પડવાને આપના આશીર્વાદથી અમને લાયક કર્યા છે, તો
 “ હવે પૈસા વગેરેની ટાળણથી આપે બિલકુલ વિરક્ત થવું જોઈએ. હાલ મમે તેવી સ્થિતિમાં
 “ છીએ, તોપણ અમારી એવી ખાવેશ છે કે, હાલમાં નોકરીનું કામ ઘણું વેડનું થઈ પડ્યું
 “ હોય, તો તેની બિલકુલ દરકાર ગખવી નહિ, અને નિવૃત્ત અને જોસી અમને એટલો
 “ આશીર્વાદ આપવો કે અમે અમારી ફરજ બજાવવામાં દિનપ્રતિદિન વધારે શક્તિ-
 “ વાન થઈએ.

“ લી આગાહિત સેવક, લાલુભાઈ ગોવર્ધનદાસ. ”

ઉપરોક્ત પત્ર લખ્યા પછી પિતાશ્રી સુરત આવેલા, અને પછી સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ મહિનામાં મુંબઈ નોકરી મળવાથી ત્યાં ગયા હતા.

મુંબઈમાં મુ. કાકાજી અને પિતાશ્રી બંને સાથે એકજ ઘરમાં રહેતા. મુ. કાકાજી એકલા મુંબઈ આવ્યા તે સમયે દાદરમાં, અને પછી થોડો વખત સ્વ. તુળશીદાસના ઘરમાં (ભીંડી બગીચામાં) રહ્યા હતા, પછીથી બંને ભાઈઓ ભુલેશ્વર કબુતરખાના આગળ લાલભાઈ મુંબડીયાના ઘરમાં, અને છેવટ ધીર-જલાલ વકીલના કાવસજી પટેલના રસ્તાપર આવેલા ઘરમાં રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે સને ૧૮૮૦ ની સાલ સુધી રહ્યા પછી ચોમાસામાં પિતાશ્રીને કસ્ટમ કમિશનર સાથે પુને જવું પડતું, તેથી ત્યાંજ કાચમનું ઘર કર્યું.

મુ. દાદાજીને સર્વથી થોડો પગાર મળતો, પણ પિતાશ્રી કોઈપણ વાતે તેમને ન્યુનતા પડવા દેતા નહિ, તેમજ હંમેશા તેમની સાથે સામેલ રહી કુટુંબનો માનમર્ત્તઓ જળવાવતા.

મુ. કાકાજી ઘણાજ ટેકીલા સ્વભાવના હતા, અને બનતા સુધી પિતાશ્રીને પોતાના વ્યવહાર કાર્યમાં વચમાં પડવા દેતા નહિ. પણ દરેક રીતે પોતાનું વડીલપણું જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા. ઘણી વખત પિતાશ્રી કહેતા કે,

“ નાનાભાઈની ટેક તો જળરી છે, અમે સાથે મુસાફરી કરીએ તોપણ પોતે મને ટીકીટના પૈસા મુઠ્ઠાં ન આપવા દે, પણ તાણડતોળ પોતાના ખિસ્સામાં હાથ ઘાલે. ”

આ પ્રમાણે છેવટ મુઠ્ઠી ત્રણે ભાઈઓમાં એવી રીતનો સંપ રહ્યો કે, તેવો ભાગ્યેજ કોઈપણ કુટુંબમાં હોય છે. અમને પણ વારંવાર સંપ જળવી રાખવા ઉપદેશ કરતા. આ સંબંધે ભાઈ છોટુભાઈ ઉપર નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો હતો:-

“ Belgaum, 1st May 1897.

“ DEAR CHHOTULAL,

“ But you must remember that you are destined to continue
“ to be the manager of the head-quarter house, which every member
“ of the family has a right to fall back upon, when occasion re-
“ quires; and you can do credit to that position only in one way,
“ that is, by learning to act the part of an agreeable host. To
“ that end, you must be large-hearted, sympathetic, cheerful, and
“ sociable. You must be prepared to make personal sacrifice in
“ order to make others happy.

“ In this way alone, you will be able to fulfil the duties
“ which we all expect of you, and than which, there is no other
“ duty more sacred, or important, and you ought to be thankful
“ that Providence has made it possible for you to perform these
“ duties towards your parents, brothers, sisters, and other kins-
“ men. About your business, don't be always brooding over it.
“ Brooding makes mind weak; think of it till you are actually
“ engaged in it; forget it at other times. At home identify your-
“ self with social duties. Be merry, and try to make each one
“ merry. Be light-hearted and cheerful, so that your presence
“ and talk ought to drive away gloom from the minds of those,
“ who may come in contact with you. Have fixed hours for
“ every thing you have to do, and take care to observe them.

“ Yours Lovingly,

(Sd.) LALJUBHAI.”

ભાષાંતર:—

“ બેલગામ, તા. ૧૪ મી મે સને ૧૮૯૭.

“ ચિ. બાપુ છોટલાલ,

“ પરંતુ તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે, મૂળ ધરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તમારેજ ચાલુ
 “ રાખવાનું છે. એ ધર પાસે જે જરૂર પડે તો આશ્રય માગવાનો કુટુંબની દરેક વ્યક્તિનો
 “ સંપૂર્ણ હક છે, અને તે સ્થાનને તમે એકજ રીતે શોધાવી શકો, તે એ કે તમારે
 “ મળતાવડા ગૃહસ્થીનો સ્વભાવ શીખી લેવો. એ માટે તમારે ઉદાર દિલ રાખવું. ઉત્સાહી,
 “ આનંદી, અને મળતાવડા રહેવું. બીજાને સુખી કરવા તમારી જાતનો ભોગ આપવા
 “ તૈયાર રહેવું.

“ માત્ર આ માર્ગેજ તમારી તરફથી જે ફરજની અમે બધા આશા રાખીએ છીએ
 “ તે ફરજ સંપૂર્ણ રીતે તમે બજાવી શકશો. એ કરતા બીજા ઠોંઠાપણ ધર્મ વધુ પવિત્ર
 “ નથી—વધુ અગત્યનો નથી, અને તમારા નસીબમા માતા, પિતા, બાઈઓ, ‘જહેનો, ને બીજા’
 “ સગાવહાલાની તરફ આ રીતની મેવા કરવાનું લખ્યું, તે માટે શ્રી પ્રભુનો તમારે આભાર
 “ માનવાનો છે. તમારા ધંધા માટે તમારે દમેશા ચિન્તા કરતા રહેવું નહિ. સંકેષો મનને
 “ નબળું બનાવે છે. ન્યાસુધી કાર્યમા પડ્યા હોય એ ત્યાસુધી તેનો વિચાર કરવો. અન્ય
 “ સમયે તેને બૂધી જવું. ધરમા સંસારની ફરજને સાથે એકરૂપ બનો. જાતે આનંદી સ્વભાવ
 “ રાખો, અને બીજા હરેકને આનંદી બનાવો. હૃદય કુમળું રાખો, ને ખુશ મિત્રજી રહો.
 “ તમારા સંબંધમા જે જે આવે તેમના મનમાથી ગ્લાનીને દૂર કરી દો. તમારે જે કરવાનું
 “ હોય તેને માટે સમય મુકરર કરી રાખો, અને તે પ્રમાણે કર્યા જાઓ.

“ લિ. લક્ષ્મીભાઈના આશિષ્.”

મારી બદલી પ્રથમ અમદાવાદ થઈ, અને પછી નાનુભાઈ (મુ. પરમા-
 નંદદાસજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચીમનલાલ) ની બદલી સ્તલામથી અમદાવાદ થઈ.
 પ્રથમ અમને એમ લાગ્યું, કે હું રહેતો હતો તે મકાન બંને કુટુંબોને સાથે
 રહેવાને પુરતું નહોતું, તેથી નાનુભાઈ સાડે બીજા મકાનની ગોઠવણ કરી, ત્યાં
 એઓ રહ્યા, તે સમયે પિતાશ્રીએ નાનુભાઈના ઉપર નીચે પ્રમાણેના પત્ર
 લખ્યો હતો:—

“ બેલગામ, તા. ૧૦ આગષ્ટ ૧૯૦૨.

“ ચિ. નાનુભાઈ,

“ તમારો તથા ચંદુભાઈનો સ્નેહ જુદા રહેવા છતાં એક જેવો રહ્યો તો જુદા રહેવાથી
 “ કંઈ લાજન નથી. એક ઠેકણે રહેવાથી અલ્પજનાવના અનેક ક્ષણક કારણો કિપલ થાય છે,
 “ ને આગળ જતાં મોટાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

“ લિ. લક્ષ્મીભાઈના આશિષ્.”

આમરે મહિનોએકે નાનુભાઈ જુદા રહ્યા બાદ અમને એવું લાગ્યું કે હું
 રહેતો હતો તેજ મકાનમાં બંનેનો સમાવેશ થઈ શકશે, તે ઉપરથી અમે બંને
 સાથેજ રહેવાનો વિચાર કરી, પિતાશ્રીને લખી જણાવ્યું. તેના જવાબમાં એઓએ
 મને અંગ્રેજીમાં ફાગળ લખ્યો હતો તેનું આ ભાષાંતર છે:—

“ બેલગામ, તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૨.”

“ ચિ. ચંદુભાઈ,

“ નાનુભાઈ સાથે તમે જે ગોઠવણ કરી છે તે હું પસંદ કરું છું, અને એમના કાગળ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે એમણે પણ ઘણીજ હોંસથી કળુલ રાખી છે, અને હું “ ધન્યું છું કે તમે બન્ને જણા હળીમળીને અને સુખથી રહેશો, અને તમારા નાના ભાઈઓમાં “ એક ઉત્તમ દાખલો બેસાડશો.

†

†

-

‡

“ લિ. લક્ષુભાઈના આશિષ.”

ખીલ એક અગ્રેજી પત્રમાં પણ ઉપલા વિચારને મળતોજ વિચાર બતાવ્યો છે. તેનું ભાષાન્તર નીચે મુજબ:-

“ બેલગામ, તા. ૩૦ મી આગષ્ટ સને ૧૯૦૨.”

“ ચિ. ચંદુભાઈ,

“ નાનુભાઈ તમારી સાથે રહેવા આપ્યા એ જણી હું ખુશી થયો છું. “ હું આશા રાખું છું, કે એ ગોઠવણથી તમારા બન્નેની પ્રીતિમાં વધારો થઈ તે “ મજબૂત થશે

†

‡

*

‡

“ લિ. લક્ષુભાઈના આશિષ.”

મુરબીઓના આશિર્વાદથી આવેજ સંપ આમારા સર્વે ભાઈઓમાં કાયમ રહે એવી ઇશ્વર પ્રત્યે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

૬. ઉદારવૃત્તિ.

પિતાશ્રીમાં ઉદારતા વિશેષ હતી. એકલા કુટુંબ, મિત્રો, ન્યાતિકા પ્રત્યેજ ઉદારતા બતાવતા એવું નહિ, પણ ન્યાતબતનો ભેદ રાખ્યા સિવાય, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે કોઈ પણ એમની પાસે આવતું તો તેને સંતોષી વિદાય કરતા. એમને બારણે આવેલું બનતાં મુઠ્ઠી કોઈ પણ પાછું જતું નહિ. પોતે કોઈ દિવસ પણ પોતાનો ખાનગી હિસાબ રાખતા નહિ, અને તેને લીધે કોઈ પાસે કાંઈ લેવાની રકમ હોય તો તેવું એમને સ્મરણ રહેતું નહિ, અને કોઈ વખત કોઈને કાંઈ ધીરતા તો તે રકમ પાછી આવવાનીજ નથી એ વિચારે આવતા; તે બદલ પરોક્ષ રીતે પણ તેની ઉધરાણી કરતા નહિ.

ભાઈઓની તથા પોતાની સંતતિમાં જરા પણ ફરક રાખ્યા સિવાય, સર્વનાં લગ્ન કાર્યો વગેરે મારી ધામધૂમથી કરતા. કુટુંબના કોઈને પણ જગ દુલાવવા દેતા નહિ, તેમજ ન્યૂનતા પણ ન આવવા દેતા. પ્રથમથીજ મારો

હાથ ઘણો છુટો હોવાને લીધે, પગાર ઉપરાંત ખર્ચ કરવાની મને જરૂર પડતી, અને દર મહિને પિતાશ્રીને મદદ મોકલવી પડતી, પણ કોઈ દિવસ તે ખાખત એમણે આનાકાની કરી નથી, અથવા મારી પાસે હિસાબ માગ્યો નથી; કારણ કે એમને ખાતરી હતી કે, મારા કુટુંબનું કોઈ પણ માણસ જોટે મારે પૈસા ખર્ચશે નહિ.

ન્યાતનાં તેમજ મિત્રોનાં ઘણાં કુટુંબોને પોતે મદદ કરતા. અર્થાત્ પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ આવીજ રીતે બીજાઓને મદદ કરવામાં આપી જીવન દરમિયાન પોતે વાપર્યો છે. કોઈ વિદ્યાર્થીઓને સ્કુલફી, કોઈને ચોપડીઓ, કોઈને વસ્ત્રો, એ પ્રમાણે આપતા હતા. સાધુ સંતોના પણ સારા સંસ્કાર કરતા, અને તે એવી રીતે કે કોઈના બાલુવામાં પણ આવે નહિ.

એક વખત એવું બન્યું કે કેલાસવાસી વ્યાસ મહારાજ (હરજીવન જોશી) જેઓએ એમને પ્રથમજ વેદાંતમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો, તેઓ મુંબઈથી પોતાના નાના પુત્ર ગણપતરામનાં લગ્ન કરવા મહુવે જતા હતા. તેમની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી, તોપણ એઓ કદી ચાચના કરતા નહિ. પિતાશ્રીની તેઓ રજા લેવા આવ્યા તે વખત પોતે પૂછ્યું કે “આપનામાં લગ્નમાં શું ખર્ચ આશરે થાય છે?” એમણે ઉત્તર આપ્યો, “અમારી ગરીબાઈના પ્રમાણમાં આશરે રૂ. ૭૦૦) થશે.” પોતે કાંઈ બોલ્યા નહિ. વ્યાસ મહારાજ મહુવે પોહોંચતાની વાર પિતાશ્રી તરફથી એમને રૂ. ૭૦૦) નું રજીસ્ટર મળી ગયું.

બીજો દાખલો એવો બનેલો કે અમારી ન્યાતના અમૃતલાલ તાસવાળા જેઓને પિતાશ્રી વગેરે “લાલાજી” કહી બોલાવતા, તેમણે સદ્ગામ પુષ્કળ પૈસા ગુમાવ્યો અને કદોડી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા. સ્વ. ઇચ્છાશંકર જેઠાભાઈ સાથે એઓ પિતાશ્રી પાસે પૂને ગયા અને કાંઈ રકમની માગણી કરી. પિતાશ્રી પાસે તે વખત કાંઈ શિલક નહોતી તેથી સ્વ. ભીમભાઈ કાકા પાસે રૂ. ૩૦૦૦) મંગાવી કાંઈ પણ લખાવ્યા સિવાય આપ્યા. એ વાતને ઘણો વખત થઈ ગયો અને લાલાજીની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડતી ચાલી. ભીમભાઈ કાકાની બદલી ત્યારબાદ સુરત ટ્રેઝરી ઓફીસર તરિકે થઈ, અને એક વખત સુ. દાદાજીને તેમણે આ હકીકત મંબંધમાં પૂછ્યું. સુ. દાદાજીએ જવાબ આપ્યો કે હું એ બાબતમાં કાંઈ બાલુતો નથી. દાદાજીએ પિતાશ્રીને લખીને પૂછાવ્યું. તેમણે ટુંકાણમાં હકીકત લખી મોકલી. ભીમભાઈ કાકાના રૂચિયા તો પિતાશ્રીએ કચારનાએ વ્યાજ સાથે આપી લીધેલા, તોપણ ભીમભાઈ કાકાએ અને સુ. દાદાજીએ અમૃતભાઈનું ઘર લખાવી લીધું અને તેમને ઘર ખાત્રી કરવા કહ્યું. પિતાશ્રીએ સુ. દાદાજીને લખ્યું કે “એઓ કયાં જઈ રહેશે?” ત્યારે

દાદાજીએ લખ્યું કે એમના બુના ઘરમાં. પિતાશ્રીએ તે ઘર રિપેર કરાવવા સોડ રૂ. ૬૦૦ અમૃતલાઈ ઉપર મોકલી આપ્યા અને પછી તેઓ તેમાં ગયા. કેટલેક વર્ષે અમૃતલાઈ વાળું ઘર અમે વેચ્યુ તો રૂ. ૧૧૦૦) ફક્ત આપ્યા.

હેન સાહેબ સુરતમાં અસલ હેલ્થ ઓપ્રીસર હતા. તેમનાં મઠમ એઓ શુન્દરી ગયા બાદ સુરતમાં રહેતાં હતાં. તેઓ હંમેશાં પિતાશ્રી ઉપર મદદના કાગળો લખતાં અને પિતાશ્રી મોકલી આપતા, કારણ કે હેન સાહેબ તેમના મિત્ર થતા હતા.

બેલગામથી પોતાની બદલી સુરત થઈ તે વખત સ્ટેશન પર એક બ્રાહ્મણ દોડતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ મહારાજ આપ તો જાઓ છો; હવે મારી છોકરીના લગ્નનો ખર્ચ કોણ આપશે ? ” પિતાશ્રીએ પૂછ્યું. “ શું ખર્ચ થશે ? ” બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ આશરે રૂ. ૩૦૦) ” પિતાશ્રીની પાસે આબારાવજી ઉભા હતા તેમને પિતાશ્રીએ કહ્યું, “ આ બ્રાહ્મણને રૂ. ૩૦૦) લગ્ન સાડ આપી દેજો; હું સુરત જઈ મોકલી આપીશ. ”

આવા તો અનેક દાખલાઓ પિતાશ્રીના જીવનમાં જાન્યા હતા.

૧૦. સાદાઈ.

“ પિતાશ્રી એક વખત કહેતા કે “ હું મુંબઈમાં પ્રથમ પ્રિચર્ડ સાહેબના હાથ નીચે આવ્યો, ત્યારે ખૂટ, મોબ્, વગેરે પહેરી કચેરીમાં જતો હતો; એક વખતે પ્રિચર્ડ સાહેબે મારી સામે પગથી માથા સુધી ધારી ધારીને જોઈ કહ્યું કે, “ You will look better in your native dress, Mr. Lallubhai (લલ્લુભાઈ, તમે તમારા દેશી પોશાકમાં વધારે સાગ દેખાશે). તે દિવસથી મેં ખૂટ, મોબ્ કાઢી નાખ્યાં, અને ફક્ત સાદા પોશાકમાં રહેવા માંડ્યું. ” સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર અને ડેપુટી કલેક્ટરની જગાપર સ્વતંત્ર ઓફીસર ગયા પછી, પોતાને ખૂટ, મોબ્ પહેરવાની જરૂર પડી, પણ પોતાની સુરતી પાઘડી, કસવાળો આલપાકનો ડગલો અને ધોતીયું તો કાયમ રાખ્યાં. આખી ઉમ્મર એમણે દક્ષિણમાં કાઢી, તોપણ સુરતી પાઘડી તો બદલી જ નહીં. ખાનદેશમાં પોતે હતા તે વખતે ટાંગો ઉઘા પડવાથી એમના ડાબા હાથને નુકસાન થયું હતું, અને તે વખતો નહોતો, તેથી કસ બાંધવાને બીજા માણસની હંમેશા જરૂર પડવા લાગી, માટે બેલગામ આવ્યા પછી કસને બદલે બોરિઆના ડગલા કરાવવાની જરૂર પડી. આ પ્રમાણે પિતાશ્રીની સર્વ રીતસાત ઘણીજ સીદી

મરમાં કે મુસાફરીમાં પોતાનાં કપડાંની અંભાળ રાખવાનું કામ કોઈને સોંપતા નહિ. સરસામાન બાંધવાનું કામ પણ પોતેજ કરી લેતા. મોટા ઓઢા પર હોવા છતાં, એવી જાળતોમાં તેમને બિલકૂલ આળસ આવતું નહિ.

૧૧. નિરાશિમાનતા.

પિતાશ્રીમાં અશિમાનનો અંશ પણ નહોતો. સર્વની સાથે બહુજ નરમાશથી ખૂંજ વર્તતા. નાનાં છોકરાં સાથે રમવા પણ મંડી પડતા. આવી રીતનો એમનો સ્વભાવ હોવા છતાં પણ, એમનો અદેશ અને વસ્ત્રન એવાં ગંભીર હતાં કે કોઈને પણ એમની પાસે જતાં હર લાગે, અને મણીજ મુશ્કેલીથી જ કહેવું હોય તે કહે.

૧૨. સમભાવ.

પોતાના તથા પારકાના એવી જુદાઈ તો એમનામાં બિલકૂલ હતીજ નહિ. સર્વેમાં સમભાવ રાખી પોતાનું વસ્ત્રન કર્યો જતા.

નાના કે મોટા, ગરીબ કે પૈસાદાર, જે કોઈ પરોણા એમને ત્યાં આવતા, તેમનો એક સઘી રીતે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરતા. પરોણાઓની હાજતો પૂરી પાડવામાં પોતે જાતે દેખરેખ રાખતા, અને દરેકને પૂછતા કે તમારી મગવડ બરાબર થઈ છે કે નહિ.

અધિકાર વૃત્તાંત.

૧. નોકરીની વિગત.

યમ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કર્યો પહેલાં, પોતે સુરત કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં મુ. દાદાજી પેમુલાઈની જગોએ ૧૪ વર્ષની ઉંમરે તા. ૨૫ મી ઓક્ટોબરથી તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૨ સુધી બે મહિના, ડા. ૧૨ ના પગારથી કારકુન તરીકે કામ કર્યું હતું.

ત્યારબાદ મને ૧૮૬૩ માં મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા પસાર કર્યો પછી, સુરત હાઈસ્કૂલમાં મહદનીશ શિક્ષક તરીકે ડા. ૨૫ ના પગારથી તા. ૩ જુન સને ૧૮૬૪ થી રહ્યાં.

ત્યાંથી તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૮૬૪ ને દિવસે, સુરત હરિપુરા પ્રાંચ સ્કૂલમાં રૂ. ૩૫ ના પગારથી બદલી થઇ.

તા. ૧૬ મી જાનેવારી સને ૧૮૬૫ ને દિવસે સુરત ગોપીપુરા પ્રાંચ સ્કૂલના હેડ માસ્તરની જગા, હાઈસ્કૂલના તે વખતના હેડમાસ્તર મિ. રૂનનની બહા મણુથી, મિ. ઈ. આ. હાવર્ડ, ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબે આપી. અહિંયાં પિતાશ્રીને રૂ. ૬૦ નો પગાર મળતો. તે સમયે એમની સાથે બીજા શિક્ષકોમાં સ્વ. વિદ્યારામ, સ્વ. કલ્યાણજી અને બ. ન. બમનજી વગેરે હતા; અને મી. ટી. બી. કર્ટિસ સાહેબ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા. પિતાશ્રી તે વખતે યુવાન હોઈ ઘણા સ્વતંત્ર સ્વભાવના હોવાથી ઉપરીની દરકાર રાખ્યા સિવાય પોતાનોજ કામો ખરે કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એથી ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સાથે એમને મતફેર થવા લાગ્યો. આતું 'પરિણામ' છેવટ એ આવ્યું કે, તા. ૧ લી મે સને ૧૮૬૬ ને દિવસે ગોપીપુરા પ્રાંચ સ્કૂલના હેડ-માસ્તરનો અખત્યાર પહેલા મહદનીશ શિક્ષક સ્વ. ઘેલાભાઈ ઠાકોરદાસને સોંપી હાઈસ્કૂલમાં સાતમા શિક્ષકની જગાએ રૂ. ૪૦ ના પગારથી (રૂ. ૨૦ ઓછા) પિતાશ્રીને જવું પડ્યું. ત્યાંથી તા. ૧૮ મી જુન સને ૧૮૬૬ ને દિવસે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. તે વખતે હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર મિ. એફ. ડબલ્યુ. વિલ્સન હતા.

તા. ૧૯ મી જુન સને ૧૮૬૬ ના દિવસથી સુરત મિશન સ્કૂલમાં રેવરંડ મિ. ડિક્સનના હાથ નીચે મહદનીશ શિક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦ ના પગારથી રહ્યા. ડિક્સન સાહેબનો પિતાશ્રીના સંબંધમાં ઘણોજ ઉંચો મત હતો, તેથી એઓએ બીજાઓને એમના ઘણા વિષે ઘણોજ સારો અભિપ્રાય બતાવ્યો હતો. આ જગાતું તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૬ ને રોજ રાજીનામું આપ્યું. ત્યાંથી ખેડા કલેક્ટરના લોકલક્ષ્મી આતાના હેડ કલાર્ક તરીકે કામ કરી, તા. ૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૬૭ ને રોજ સુરત અને લગ્નના લાઈસન્સ ટેક્સ કલેક્ટરના શિરસ્તેદાર તરીકે રૂ. ૩૫ ના પગારથી નિમાયા.

આ જગા ઉપરથી રૂ. ૭૦ ના પગારે સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં તા. ૨૫ મી જાનેવારી સને ૧૮૬૮ થી નિમાયા. આ વખતે સેક્રેટરી સ્વ. પાંડુરંગ બાળકૃષ્ણ હતા. તેમનો એમને વિષે ઘણોજ ઉંચો મત હતો. શિકારપુરમાં એક જગા ખાલી હતી, તે જોળવા પિતાશ્રીએ અરજી કરેલી તે વખતે સ્વ. પાંડુરંગે ઘણુંજ સારું સર્ટિફિકેટ આપ્યું હતું. આશરે સવા ચાર વર્ષ સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં એમણે નોકરી કરી. તે સંબંધમાં સ્વ. રમણદાસ કસ-નજીએ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:—

“ સને ૧૮૬૭-૬૮ માં સુરત જીલ્લામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે મિ. એ. ડી. કેરી હતા, અને એઓ મ્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેનનું કામ પણ કરતા હતા. તે વખતે મ્યુનિસિપાલિટીનું દિસાળી કામ જોઈએ તેવી રીતે ચાલતું નહોતું, તે ઉપરથી પોતે લલ્લુભાઈને મદદનીશ સેક્રેટરીની જગાએ નિમ્મા. સેક્રેટરી તે વખતે સ્વ. પાંદુરંગ નામના મુખ્યમંત્રી પરણી હતા, તેઓ પણ લલ્લુભાઈનું કામકાજ જોઈ ધણાજ ખુશી ચતા, અને પોતાના કામમાં પણ ધણી ખરી એમની મદદ લેતા હતા. લલ્લુભાઈએ થોડા વખતમાં દિસાળી કામની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરી સર્વ ઘોઠાણો કાઢી નાખી કામકાજ સરળ કરી નાખ્યું. સર્વ સભાનંદો થયું એમના કામથી ધણાજ રાજ રહેતા, એટલુંજ નહિ, પણ સુરતના કલેક્ટર મિ. (પાછળથી) સર. ડી. સી. હોપ પણ ધણાજ ગજ રહેતા, અને એમને સારૂ ધણાજ હંચો અભિપ્રાય ધરાવતા. એટલામાં મિ. (પાછળથી) સર ચાર્લસ પ્રિયર્ડ સોલ્ટ કલેક્ટરના ઓદા ઉપર સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ માસમાં નિમાયા, તેમના હેડક્લાર્કની જગા સારૂ કોઈ લાયક, હોશિયાર, અને પ્રમાણિક માણસ જોઈતા હતા, તે ઉપરથી પોતે હોપ સાહેબને લખી એ વિષે પુછાવ્યું, અને તેમણે એ જગા સારૂ લલ્લુભાઈની ભલામણ કરી. (સ્વ. વીંગ્રસાદની પણ ભલામણ કરેલી પણ એઓ ગમેલા નહિ.) ”

પોતે મ્યુનિસિપાલિટીમાં હતા તે દરમ્યાન મુંબઈથી સર ડી. સી. હોપને તા. ૧૦-૧૨-૭૧ નો લખેલો પત્ર પિતાશ્રી પર આવ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે, સોલ્ટ કલેક્ટરના હેડ કલાર્કની રૂ. ૧૫૦ ની જગા ખાલી છે, તે સારૂ તાકીદે અરજી કરવી. હોપ સાહેબની ભલામણને લીધે તે પ્રમાણે કરવાથી તાબડતોળ પિતાશ્રીને તે જગા મળી, અને તા. ૨૦ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૨ ને દિવસે મુંબઈ જઈ રજુ થયા. ત્યારથી એમની નોકરી પેન્શનમાં ગણાવા લાગી. ત્યાર પહેલાંની એકંદર ૭ વર્ષ ૧૧ મહિના અને ૧૬ દિવસની નોકરી, તૂટક તૂટક હોવાથી, પેન્શનમાં ગણાઈ નહિ. તે સમયે સોલ્ટ કલેક્ટર તરીકે મિ. પ્રિયર્ડ (પાછળથી સર ચાર્લસ પ્રિયર્ડ) હતા. તેઓ ધણાજ સખત અમલદાર કહેવાતા. પિતાશ્રીની ઉમ્મર ફક્ત ૨૪ વર્ષની હતી, કામ પણ સઘળું નવુંજ હતું, તે છતાં ધણીજ મહેનત અને હોંશીઆરીથી થોડા વખતમાં એમણે સાહેબની મરજી સંપાદન કરી લીધી, અને કામકાજથી વાકેફ થઈ ગયા. આ સંબંધમાં સ્વ. રણછોડજી કસનજીએ નીચે પ્રમાણે લખી ચોકેટ્યું હતું:—

“ રા. લલ્લુભાઈ સોલ્ટ કલેક્ટરના હેડક્લાર્ક તરીકે આવ્યા, તે વખતે દયેરીમાં અંગ્રેજી શાખામાં રા. બળવંતરાવ કીર્તીને વગેરે દક્ષણી કલાર્કો હતા, તેઓ મનમાં એમ સમજવા લાગ્યા કે, આ તદ્દન નવા બીજા ખાતામાંથી આવ્યા છે, માટે એમને આ ખાતાની માહિતી શી અને કામ શું કરી શકશે ? એમ ટીકા કરી દેવ રાખવા લાગ્યા, અને જોઈની માહિતી આપતા નહિ; પણ પોતે ધણા હોંશીઆર અને બાહોશ, તેથી આગલું દફતર જોઈ બીજા કોઈની પણ મદદ લીધા સિવાય સ્વતંત્ર રીતે મજા કરી ”

“ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી એમના હાથ નીચેના ક્યારેકે પણ આશ્રય પામ્યા, અને
 “ ધીમે ધીમે આધીન થઇ એમની આજ્ઞાનુસાર વર્તવા લાગ્યા તેથી તે લોકોના ઉપર
 “ મહેરમાની રાખી રહેતે રહેતે તેમનું બહેતર કરતા ગયા. તેમાના જે કાંઈ હાલમા હયાત
 “ છે તે એમને જરા પણ ભૂલતા નથી. એમના વખતમા માધવરાન
 “ સોમજી ચિટનિસ હતા, અને રા. રૂદરજી માડાભાઈ મુજરાતી ચિટનિસની
 “ જગાએ હતા. માધવરાવ પ્રથમ તો તમારા પિતાશ્રી સાથે ખુશ્તી
 “ દિલથી વર્તતા નહોતા, પણ એમનું શ્રેષ્ઠ અને નિષ્પક્ષપાત કામ જોઇ, પાછળથી ઘણી
 “ સારી રીતે એખલાસથી વર્તવા લાગ્યા રા રૂદરજીભાઈ તો પ્રથમથીજ ઘણી પ્રીતિથી
 “ વર્તતા હતા, અને પોતાનાથી બની શકે તેટલી સર્વ કામની માહિતી પણ એમને
 “ આપતા હતા, તેથી લગુભાઈ એમના ઉપર ઘણાજ ખુશ રહેતા, અને એમનું બહેતર
 “ પણ થોડી મુશ્કેલી થઈ હતું.

“ આ સમયે પ્રિયર્ડ સાહેબે મીઠા ખાતામા ધણુજ મદતનું કામ ઉપાડ્યું હતું.
 “ અમદાવાદ જીલ્લામા રચુના કુડા (અણુવરપુર) સુધીના સર્વે મીઠાના અગરો કમી કરી
 “ કકા પાટડી (ખારાધોડા) નો અગર કાયમ રાખ્યો. સરહદ ક્યાથી ક્યાસુધી એસાડવી
 “ તે નક્કી કરીધું. એ સિવાય ગોધા, ધંધુકા, જ ગુસર, આમોદ, વાગરા, હામોટ, ચોરપાડ,
 “ ચોર્ધાસી, મરોલી, વલસાડ, વગેરે જગાના મીઠાના અગરો બંધ કર્યા. તે સર્વ નવી
 “ વ્યવસ્થા કરવામા પ્રિયર્ડ સાહેબને લગુભાઈએ ઘણીજ મદદ કરી હતી. ”

આ સર્વ કામથી પ્રિયર્ડ સાહેબે પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈતા. ૨૩ મી ઑક્ટોબર
 સને ૧૮૭૫ ને રોજ ચીફ એકાઉન્ટ ઑફિસમાં હેડ એકાઉન્ટન્ટની રૂ. ૨૦૦ ના પગારની પિતાશ્રીને જગા આપી. પોર્ટ ફંડમાંથી રૂ. ૨૫ નું એમને
 એલાવન્સ પણ મળતું.

આ જગાએથી પોતે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના ઓફિસને સાડી લાયક થવાને
 લોવર સ્ટેન્ડર્ડ પરીક્ષા માન માથે તા. ૨૬ મી જાનેવારી મને ૧૮૭૪ ને દિવસે
 પસાર કરી. તેજ વર્ષમાં તા. ૩૦ મી એપ્રિલે હાથર સ્ટેન્ડર્ડ પરીક્ષા પણ ઉંચે
 ન બરે પસાર કરી

તા. ૨૮ મી એપ્રિલસને ૧૮૭૮ ને દિવસે પોતે આક્રિટંગ સુપરન્યુમરરી
 આમિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો ચાર્જ લીધો. આ જગાનો પગાર રૂ. ૨૧૦ અને રૂ. ૬૦
 એલાવન્સના મળી, એકંદર રૂ. ૩૦૦ મળતા. આ એલાવન્સ તા. ૭ મી
 મે સને ૧૮૭૮ થી શરૂ થયું હતું.

તા. ૨૩ મી મે સને ૧૮૭૮ ને દિવસે પાછા પોતે હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ
 આવ્યા. આ વખતે રૂ. ૨૧૦ પગારના અને રૂ. ૨૫ એલાવન્સ મળતું.

તા. ૮ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૭૮ ને દિવસે રૂ. ૨૧૦ ના પગારથી કલેક્ટર
 ઑફ સેન્ટ રેવન્યુના નેટીવ આસિસ્ટન્ટ તરીકે એમની નિમણુક થઈ.

= સને ૧૮૬૭-૬૮ માં સુરત જીલ્લામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે મિ. એ. ડી. કેરી
 હતા, અને એઓ ન્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેનનું કામ પણ કરતા હતા. તે વખતે ન્યુનિસિ-
 પાલિટીનું દિમાખી કામ જોઈએ તેવી રીતે ચાલતું નહોતું, તે ઉપરથી પોતે લક્ષુભાઈને
 મદદનીશ સેક્રેટરીની જગાએ નિમ્ણા. સેક્રેટરી તે વખતે સ્વ. પાંકુરંગ નામના મુંબઈના પરશુ
 હતા, તેઓ પણ લક્ષુભાઈનું કામકાજ જોઈ ઘણાજ ખુશી થતા, અને પોતાના કામમાં પણ ઘણી
 ખરી એમની મદદ લેતા હતા. લક્ષુભાઈએ થોડા વખતમાં દિમાખી કામની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરી
 સર્વ ઘોઠાળો કાઢી નાખી કામકાજ સરળ કરી નાખ્યું. સર્વ સંબાલેલા પણ એમના કામથી
 ઘણાજ રાજ રહેતા, એટલુંજ નહિ, પણ સુરતના કલેક્ટર મિ. (પાછળથી) સર. ડી.
 સી. હોપ પણ ઘણાજ ગજ રહેતા, અને એમને સાફ ધણેજ ઉંચો અભિપ્રાય
 ધરાવતા. એટલામા મિ. (પાછળથી) સર ચાર્લ્સ પ્રિયર્ડ સોલ્ટ કલેક્ટરના આદા ઉપર
 સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ માસમા નિમાયા, તેમના હેડક્વાર્ટ્સની જગા સાફ કોઇ લાયક,
 હોશિયાર, અને પ્રમાણિક માણસ જોઈતો હતો, તે ઉપરથી પોતે હોપ સાહેબને લખી
 એ વિષે પુછાવ્યું, અને તેમણે એ જગા સાફ લક્ષુભાઈની બલામણુ કરી. (સ્વ.
 વીરપ્રસાદની પણ બલામણુ કરેલી પણ એઓ ગએલા નહિ.) ”

પોતે ન્યુનિસિપાલિટીમાં હતા તે દરમ્યાન મુંબઈથી સર ડી. સી. હોપને
 તા. ૧૦-૧૨-૭૧ નો લખેલો પત્ર પિતાશ્રી પર આવ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે,
 સોલ્ટ કલેક્ટરના હેડ ક્વાર્ટ્સની રૂ. ૧૫૦ ની જગા ખાલી છે, તે સાફ તાકીદે
 અરજ કરવી. હોપ સાહેબની બલામણુને લીધે તે પ્રમાણે કરવાથી તાબડતોળ
 પિતાશ્રીને તે જગા મળી, અને તા. ૨૦ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૨ ને દિવસે મુંબઈ
 જઈ રજુ થયા. ત્યારથી એમની નોકરી પેન્શનમાં ગણાવા લાગી. ત્યાર પહેલાંની
 એકંદર ૭ વર્ષ ૧૧ મહિના અને ૧૬ દિવસની નોકરી, તૂટક તૂટક હોવાથી,
 પેન્શનમાં ગણાઈ નહિ. તે સમયે સોલ્ટ કલેક્ટર તરીકે મિ. પ્રિયર્ડ (પાછળથી
 મર ચાર્લ્સ પ્રિયર્ડ) હતા. તેઓ ઘણાજ સખ્ત અમલદાર કહેવાતા. પિતાશ્રીની
 ઉમ્મર ફક્ત ૨૪ વર્ષની હતી, કામ પણ સઘળું નહોતું હતું, તે છતાં ઘણીજ
 મહેનત અને હોંશીઆરીથી થોડા વખતમાં એમણે સાહેબની મરજી સંપાદ
 કરી લીધી, અને કામકાજથી વાકેફ થઈ ગયા. આ સંબંધમાં સ્વ. રણછોડ
 કસનજીએ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:—

“ રા. લક્ષુભાઈ સોલ્ટ કલેક્ટરના હેડક્વાર્ટ્સ તરીકે આવ્યા, તે વખતે
 અંગ્રેજી શાખામાં રા. જળવંતરાવ કીર્તિને વગેરે દક્ષણી કલાર્મ હતા, તેઓ
 સમજવા લાગ્યા કે, આ તદ્દન નવા ખીજ ખાતામાંથી આવ્યા છે, માટે
 ખાતાની માહિતી શી અને કામ શું કરી સકશે ? એમ ટીકા કરી દેપ
 અને જોઈતી માહિતી આપના નહિ; પણ પોતે ઘણા હોંશીઆર અને
 આગળું દૃષ્ટર જોઈ ખીજ કોષ્ટની પણ મદદ લીધા સિવાય સ્વતં

વડોદરા રાજ્યની અને અંગ્રેજ સરકારની સરહદપર આવેલી દારૂની હુકાનો સંબંધી બંદોબસ્ત કરવાને કમિશનર સાહેબની હલામણથી એમને સરકારે સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર તા. ૧૬ મી જાનેવારી સને ૧૮૮૭ થી નીમ્યા. આ વખતે એમને પગારના રૂ. ૫૬૦, ડેપ્યુટેશન એલાવન્સ રૂ. ૧૧૨, મુન્શફરી ભથ્થું રૂ. ૧૫૦, અને રૂ. ૧૫ તંબુના મળી રૂ. ૮૧૭ મળતા.

આ કામ ઘણીજ કાબેલિયતથી કીધું, તેને લીધે સરકાર તરફથી એમને ઘણીજ શાળાશી આપવામાં આવી.

તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૮૭ ના દિવસથી પગાર રૂ. ૬૦૦ થયો. એટલે એમને એકંદર રૂ. ૮૫૭ મળવા લાગ્યા. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીની મુદત પૂરી થયાથી તા. ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ને દિવસે પોતે પાછા પર્સનલ આમિસ્ટેન્ટની જગાએ આવ્યા.

તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭ ના દિવસથી પાછા સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર નિમાયા, અને એમને રૂ. ૮૫૭ નો પગાર મળવા લાગ્યો. આ વખતે વડોદરા રાજ્ય તરફથી પિતાશ્રી સાથે કામ કરવા સારૂ સ્વર્ગવાસી ટી. બા. મણીભાઈ જશભાઈની નિમણૂક થઈ હતી, તેથી પિતાશ્રી અને એઓ બન્ને સાથે ફરતા.

આ સમયે સ્વ. ટી. બા. લક્ષ્મણરાવ જગન્નાથ અને સ્વ. ટી. બા. મણીભાઈ જશભાઈએ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સાથે વિચાર કરી, એમને વડોદરા રાજ્યમાં સ્પેશ્યલ એકસાઈઝ ઓફિસર તરીકે નીમવા મરજી બતાવી, અને રૂ. ૮૦૦ નો પગાર અને રૂ. ૨૦૦ કાયમનું ભથ્થું મળી રૂ. ૧૦૦૦ આપવા કહ્યું, પણ પિતાશ્રીએ તે વાત કબુલ કરી નહિ, અને ઉત્તર દીધો કે “ રૂ. ૧૨૦૦ ના પગાર કરતાં ઓછે હું આવીશ નહિ, અને તે પણ સરકાર તરફથી માગણી કરી લો તો.” આવી રીતે વાંધો આવવાથી વાત પરતી રહી, અને તેની દરકાર પણ પોતે કરી નહિ. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા તે દરમ્યાનજ, એમને મળતા પગારમાં આગળ જતાં વધારો થાય એવા હેતુથી સરકારે બીજી પાયરીના ડેપ્યુટી કલેક્ટર તા. ૩ જુન સને ૧૮૮૬ થી એમને નીમ્યા. આ પ્રમાણે બીજા ખાતાના માણસની એકદમ ઉપલા ગ્રેડમાં નિમણૂક થવાથી નીચેના ડેપ્યુટી કલેક્ટરોમાં ઘણો અણગમો ફેલાયો, અને તેઓનાં મન કચવાયાં. આ સમયે પિતાશ્રીને કાયમનો પગાર રૂ. ૬૦૦ મળતો હતો, તે છતાં સ્ટેટ સેક્રેટરીના ઠરાવનો અર્થ એકાઉન્ટન્ટ જનરલની ઓફિસમાં કાંઈ જુદી રીતે થવાથી એમને રૂ. ૫૦૦ ના ગ્રેડમાં ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકે નીમ્યા. આ બાબત ઘણું લખાણ ચાલતાં છેવટ રૂ. ૬૦૦ માં એમને મૂકવામાં આવ્યા. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીનું કામ ખલાસ થવાથી હૈદરાબાદમાં સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર પિતાશ્રીને

તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૮ ને દિવસે પાછા સુપરન્ડુક્ટરી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નિમ્યા, અને તા. ૧૭ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૮ ને દિવસે હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ પાછા આવ્યા. ઉપર લખેલી જગાઓનો પગાર પિતાશ્રીને મળતો, પણ કામ તો પોતે હેડ એકાઉન્ટન્ટનું જ કરતા.

હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ હતા, તે દરમ્યાન સર્વે સાહેબ લોકો એમના કામકાજથી ઘણાજ રાજ થયા હતા, અને તે લોકોએ સરકારી રીતે પણ એ સંબંધમાં પોતપોતાનો અભિપ્રાય લખી જણાવ્યો હતો.

પ્રિયર્ડ સાહેબ આ અરસામાં કમિશનર ઓફ કસ્ટમ્સ થયા, અને સરકારમાં લખાણ કરી પોતાના હાથ નીચે પસંનલ આસિસ્ટન્ટની નવી જગા માગી. સરકારે તેની મંજૂરી આપી. તે ઉપરથી પોતે તે જગાપર તા. ૧૨ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૬ ને રોજ પિતાશ્રીની નિમણૂક કરી. આ જગાનો પગાર રૂ. ૩૫૦ અને રૂ. ૧૫ તંજુના લગ્નના હતા. હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાનો ચાર્જ છોડી આ નવી જગાપર રજુ થતાંજ હિંદુસ્તાન સરકારનું લખાણ આવ્યું કે, સ્ટેટ સેક્રેટરીની મંજૂરી સિવાય આ જગાપર કોઈને પણ નીમી શકાય નહિ. પ્રિયર્ડ સાહેબ તે વખતે નિલાયત રજા ઉપર ગયેલા હતા. પ્રાટ સાહેબ કમિશનર હતા, અને મી. એ. ડી. કેરી સોલ્ટ કલેક્ટર હતા. પિતાશ્રી ખરી શુલ્કવણમાં આવી પડયા. પોતાની હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ બહારથી બીજા કોઈ ગૃહસ્થને (નારાયણ ભીખાણને) લાવ્યા હતા, તેથી પિતાશ્રીથી તે જગાએ પાછા પણ જઈ શકાયું નહિ. આ ઉપરથી કમિશનર સાહેબે કેરી સાહેબને તાર કરી પિતાશ્રીને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની અથવા બીજા કોઈ જગા ઉપર નીમવાનું કહ્યું. કેરી સાહેબે તાબડતોબ એમને રૂ. ૩૦૦ ના પગારની સિનિયર ઇન્સ્પેક્ટર ઇમ્પ્લોયર્સની જગા તા. ૧૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૭૬ થી આપી; પણ આ સર્વે ઘોટાળાને લીધે બીજાઓને હરકત કરવા કરતાં પોતે હંકની ત્રણ મહિનાની રજા માગી લીધી, અને પ્રિયર્ડ સાહેબને પત્રદારા આ સર્વ હંકીકત નિવેદન કરી. તેથી સાહેબે જાતે લંડનમાં ઇરિશ ઓફિસમાં જઈ, તાબડતોબ એ જગાની મંજૂરી મેળવી. તે દરમ્યાન તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૭૬ થી પિતાશ્રીને રૂ. ૩૦૦ ના પગારથી ત્રીજા પાયસીના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નીમ્યા, અને કામ પસંનલ આસિસ્ટન્ટનું કરવાનું કરાવ્યું તેથી પોતે રજા ઉપરથી પાછા ફરી તે ઓફિસનો ચાર્જ લીધો. ત્યારબાદ તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૦ ને દિવસે નિલાયતથી મંજૂરી આવી, તે દિવસથી એમને પસંનલ આસિસ્ટન્ટના ઓફિસની રૂએ રૂ. ૩૫૦ પગાર, રૂ. ૧૫૦ કાયમનું મુસાફરી લગ્ન, અને રૂ. ૧૫ તંજુના મળવા લાગ્યા; અને દર વર્ષે રૂ. ૩૫ નો વધારો થવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે વધતાં વધતાં તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૮૬ ને દિવસે એમનો રૂ. ૫૬૦ નો પગાર થયો.

વડોદરા રાજ્યની અને અંગ્રેજ સરકારની સરહદપર આવેલી દારૂની હુકાનો સંબંધી બદોબસ્ત કરવાને કમિશનર સાહેબની લલામણુથી એમને સરકારે સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર તા. ૧૬ મી જાનેવારી સને ૧૮૮૭ થી નીમ્યા. આ વખતે એમને પગારના રૂ. ૫૬૦, ડેપ્યુટેશન એલાવન્સ રૂ. ૧૧૨, મુસાફરી ભથ્થું રૂ. ૧૫૦, અને રૂ. ૧૫ તંબુના મળી રૂ. ૮૧૭ મળતા.

આ કામ ઘણીજ કાળેલિયતથી કીધું, તેને લીધે સરકાર તરફથી એમને ઘણીજ શાખાશી આપવામાં આવી.

તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૮૭ ના દિવસથી પગાર રૂ. ૬૦૦ થયો. એટલે એમને એકંદર રૂ. ૮૫૭ મળવા લાગ્યા. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીની સુદત પૂરી થયાથી તા. ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ને દિવસે પોતે પાછા પર્સનલ આસિસ્ટન્ટની જગાએ આવ્યા.

તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭ ના દિવસથી પાછા સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર નિમાયા, અને એમને રૂ. ૮૫૭ નો પગાર મળવા લાગ્યો. આ વખતે વડોદરા રાજ્ય તરફથી પિતાશ્રી સાથે કામ કરવા સારૂ સ્વર્ગવાસી દી. બા. મણીભાઈ જશભાઈની નિમણુક થઈ હતી, તેથી પિતાશ્રી અને એઓ બન્ને સાથે ફરતા.

આ સમયે સ્વ. દી. બા. લક્ષ્મણરાવ જગન્નાથ અને સ્વ. દી. બા. મણીભાઈ જશભાઈએ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સાથે વિચાર કરી, એમને વડોદરા રાજ્યમાં સ્પેશ્યલ એક્સાઈઝ ઓફીસર તરીકે નીમવા મરજી બતાવી, અને રૂ. ૮૦૦ નો પગાર અને રૂ. ૨૦૦ કાયમનું ભથ્થું મળી રૂ. ૧૦૦૦ આપવા કહ્યું, પણ પિતાશ્રીએ તે વાત કબુલ કરી નહિ, અને ઉત્તર દીધો કે “ રૂ. ૧૨૦૦ ના પગાર કરતાં ઓછે હું આવીશ નહિ, અને તે પણ સરકાર તરફથી માગણી કરી હો તો.” આવી રીતે વાંધો આવવાથી વાત પરતી રહી, અને તેની દરકાર પણ પોતે કરી નહિ. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા તે દરમ્યાનજ, એમને મળતા પગારમાં આગળ જતાં વધારો થાય એવા હેતુથી સરકારે બીજી પાયરીના ડેપ્યુટી કલેક્ટર તા. ૩ જુ મે સને ૧૮૮૮ થી એમને નીમ્યા. આ પ્રમાણે બીજા ખાતાના માણસની એકદમ ઉપલા ગ્રેડમાં નિમણુક થવાથી નીચેના ડેપ્યુટી કલેક્ટરોમાં ઘણો અલગમો ફેલાયો, અને તેઓનાં મન કચવાયાં. આ સમયે પિતાશ્રીને કાયમનો પગાર રૂ. ૬૦૦ મળતો હતો, તે છતાં સ્ટેટ સેક્રેટરીના ઠરાવનો અર્થ એકાઉન્ટન્ટ જનરલની ઓફિસમાં કાંઈ જુલો રીતે થવાથી એમને રૂ. ૫૦૦ ના ગ્રેડમાં ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકે નીમ્યા. આ બાબત ઘણું લખાણ ચાલતાં છેવટ રૂ. ૬૦૦ માં એમને મૂકવામાં આવ્યા. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીનું કામ ખલાસ થવાથી હેદાબાદમાં સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર પિતાશ્રીને

મોકલવાનું કમિશનર મિ. મુરે ઠરાવેલું, પણ મિ. પ્રિચર્ડ તે વખત ટ્રેન્સિલમાં હતા, તેમણે એ કામ પર કેરી સાહેબને નીમવાની મરજી જણાવ્યાયા પ્રિચર્ડ સાહેબનીજ સલાહથી પિતાશ્રીની તા. ૨૮ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૮૯ ને દિવસે ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે શોલાપુર નિમણુક થઈ. આ સમયે મિ. પ્રિચર્ડે કહ્યું કે “દેશી રાજ્યોમાં સારા એડમિનિસ્ટ્રેટરોની ઘણી જરૂર છે, માટે તમારે થોડો મુઠ્ઠી ખાતાનો પણ અનુભવ મેળવવો જોઈએ.” આવી રીતે તદ્દન નવુંજ કામ એકદમ હાથમાં લેવું પડ્યું. આ વખતે રૂ. ૬૦૦ પગાર, રૂ. ૭૫ મુસાફરી ભથ્થું અને રૂ. ૧૧ તંબુના મળતા.

પ્રથમ મેજિસ્ટ્રેટની ત્રીજી વર્ગની સત્તા આપી, પણ થોડા જ વખતમાં એમની હોશિયારી અને લાયકાત જોઈ સરકારે એકદમ પહેલા વર્ગની સત્તા તા. ૨૪ મી એપ્રિલ સને ૧૮૯૦ થી, અને સમરી પાવર પણ એજ વર્ષમાં તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બરથી આપી.

શોલાપુરથી નાશિક હજુર ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે બદલી થવાથી, તા. ૧૨ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૯ ને દિવસે તે જગાનો ચાર્જ લીધો.

ડેપુટી કલેક્ટરની લાઈનમાં પિતાશ્રીને મૂક્યાહતા, પણ મુઠ્ઠી ખાતાની લોવર અને હાયર સ્ટેન્ડર્ડ પરીક્ષાઓમાંથી સરકારે એમને ખાસ મુક્ત કર્યા હતા. શોલાપુર હતા તે વખતે મરાઠીની પરીક્ષા તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૯ ને રોજ પોતે પસાર કરી.

એકાઉન્ટન્ટ જનરલે નાશિકમાં પિતાશ્રી હતા તે સમયે પરીક્ષા આપ્યા સિવાય એમનાથી હજુર ડેપુટીનું કામ કરી શકાય નહિ, એવો ડેટલેક વાંધો ઉઠાવવાથી ઘણું લાખાણ ચાલ્યું, અને આખરે એકાઉન્ટ પેપરમાં એમને પસાર થવું એવું સરકારે સ્પષ્ટતાથી તે પ્રમાણે એઓ પરીક્ષામાં બેઠા અને તા. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૮૯૦ ને રોજ પસાર થયા.

તા. ૨૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૯૨ થી પોતે બીજા ગ્રેડમાં એટલે રૂ. ૭૦૦ માં સબમેગ્રેડેમ નિમાયા, અને તા. ૧ લી એપ્રિલ સને ૧૮૯૩ થી કાયમ નિમાયા.

નાશિકથી ખાનદેશના ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે બદલી થઈ, અને તા. ૩૦ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૯૫ ને રોજ ચાર્જ લીધો. ત્યાં ગયા પછી પોતે નાગુલાઈ ઉપર એ સંબંધી નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો:—

“ ચિ. નાનુભાઈ,

“ * * * હું અહિં આ ગયા મહિનાની તાર ૨૬ મીએ આવ્યો. તા. ૩૦
 “ મીએ આર્ન લીધો. ચાળીસગામ, પાચોરા, અને જામનેર, એ ત્રણ તાલુકાઓ મારા તા-
 “ આમા છે. ચાળીસગામ અને પાચોરામાંથી રેલ્વે જાય છે, અને જામનેર પણ તેને લગતો જ
 “ તાલુકો છે. સધળા તાલુકાઓ હવા પાણીમા સારા ગણાય છે. અજંટા અને એરે-
 “ ળાની પ્રસિદ્ધ શુકાઓ મારી સરદદથી ચાર પાંચ માઇલને છેટે છે. ગીરણા નદી બે તાલુ-
 “ કાની વચમાંથી વહે છે, તેમા બારે માસ પાણી રહે છે. ગામમાં સાફ ધર ન મળવાથી
 “ કચેરીની પાસે સરકારી બંગલો છે, તેમા મુકામ રાખ્યો છે. * * * તંબુઓ તથા
 “ ટાંગાની ગોઠવણ ચમ્પ ચુક્રી છે. “ લિ. લક્ષ્મીભાઈના આશિષ ”

આ જગાપર પગારના રૂ. ૭૦૦, મુસાફરી લઘુ રૂ. ૭૫, અને તંબુના
 રૂ. ૧૧ મળતા. એક સમયે અજંટાની શુકા બેઈ પાછા વળતાં, ટાંગો રસ્તામાં
 ઉઘો પડવાથી પોતાનો ડાબો હાથ મોત્તવાઈ ગયો, તે ઉપરથી એક મહિના
 સુધી પોતાથી ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ફરી ચકાચુ નાહ. કલેક્ટર સાહેબ મિ. એ. કચુ-
 મીન હતા, તેઓ એમને ઘણા ચાહતા હતા, અને વારંવાર પત્ર લખી ખબર
 પૂછતા રહેતા. હાથમાં દરદ થતું તે મહિના એક પછી મટી ગયું, પણ હાથ
 વળી શકતો નહિ. છેવટ સુધી એ જોડ એમને રહી ગઈ. આ કારણથી પોતે
 કમિશનર મિ. સ્પેન્સને લખી કોઈ બેઠી જગાએ બદલી કરવા વિનંતિ કરી.
 તાબડોળ એમણે બેલગામના હજુર ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે બદલી કરી. પોતે
 તા. ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૯૬ ને દિવસે તે જગાનો ચાર્જ લીધો.

તા. ૧ લી એપ્રિલ સને ૧૮૯૮ થી પહેલા વર્જના ડેપુટી કલેક્ટર થયા,
 અને એમને રૂ. ૮૦૦ પગાર મળવા લાગ્યો.

બેલગામ આવ્યા પછી પોતે કાનડી ભાષાની પરીક્ષા તા. ૧ લી એપ્રિલ
 સને ૧૮૯૯ ને રોજ પસાર કરી.

આ વખતે મુંબઈમાં ઈમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ ખાતામાં અપીલો ચૂકવવા કલેક્ટર
 તરીકે મિ. જહાંગીર ડોસાલાઈ ફરામજી કડાકાની નિમણૂક થઈ. તેમના આસિ-
 સ્ટન્ટ તરીકે પિતાશ્રીને રૂ. ૮૦૦ ના પગારથી નીમવાની સરકારે ઈચ્છા
 બતાવી, પણ પોતે ઉપકાર સાથે ના લખી જણાવ્યું કે, વધારાના બીજા
 કલેક્ટર તરીકે મને નીમવાની ઇચ્છા હોય, તો હું આવવા ખુશી છું, પણ
 આસિસ્ટન્ટ તરીકે આવવા મારી ભરજી નથી.

એવું પણ આંલજવામાં આવ્યું છે કે, ઇદાર મંરંથાન તરફથી દિવાન સાદુ
 કોઈ હોંશિયાર માણસની સરકારમાં માગણી થયેલી, તે ઉપરથી સરકારે એમનું

નામ આપ્યું હતું, પણ ત્યાં એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમવાનો વિચાર ક્યાંથી તે વાત પડતી રહી.

નોકરીનો છેવટનો વખત પોતાના વતન મુસ્તમાં ગાળવો એવા હેતુથી પોતે મુસ્ત સિટિ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે બદલી માગી લીધી, અને સરકારે ઘણી ખુશીની સાથે તે પ્રભાણે કર્યું. તેથી પોતે તા. ૧૫ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે મુસ્ત આવી એ જગાનો ચાર્જ લીધો. તા. ૫ મી ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૩ થી પેન્શનપર રહ્યા; એટલે એકંદરે પિતાશ્રીની ૩૧ વર્ષ ૫ મહિના અને ૧૭ દિવસની સરકારી નોકરી થઈ, તેમાં પહેલાંની નોકરીનાં ૭ વર્ષ ૧૧ મહિના અને ૧૬ દિવસ ઉમેરતાં એકંદર નોકરી ૩૮ વર્ષ, ૫ મહિના, અને ૩ દિવસની થઈ. તેમાં હકેની રજા સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતની રજા એએએ લીધી નહોતી.

૨. શિક્ષક તરીકેની કારકીર્દી.

શિક્ષક તરીકે એમની નિમજીક થઈ, તે વખતે પોતાની ઉમ્મર ફક્ત ૧૬ વર્ષની હતી. એમના વર્ગમાં એમના કરતાં મોટી ઉમ્મરના છોકરાઓ લાગુતા હતા, તે છતાં પોતે એવી રીત રાખી હતી કે, કોઈપણ છોકરો એમની આમન્યા તોડે નહિ. શિક્ષણપદ્ધતિ પણ એવી સારી હતી કે, દરેક વિષય છોકરાઓના મનમાં બરાબર રીતે ઠસાવતા, તેથી આગળ જતાં તેમાંના ઘણા ખરા હોંશિયાર નીવડ્યા હતા. પ્રમાણિકતા, સ્વતંત્રતા, ગંભીરતા, વગેરે કેટલાક ખાસ ગુણો એમનામાં તે વખતે દર્શન આપતા હતા.

આ બાબત ઉપર પિતાશ્રીના મિત્ર નગીનદાસ માણેકલાલે નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:-

“ પહેલાં તો જ્યારે એએ આંચ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર તરીકે નિમાયા હતા, તે વખતે “ પહેલા વર્ગના કેટલાક છોકરાઓની ઉમ્મર એમના કરતાં મોટી લાગતી હતી, છતાં એ-
 “ મની શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ઘણી સરસ હતી, તેમજ એમને કરપ એવો ઉત્તમ
 “ પ્રદારનો હતો, કે જે શક્તિ અસાધારણ કહેવામાં કશો દોષ લાગે તેમ નથી. છોકરાઓની
 “ સાથે હળીમળી કેમ વર્તવું, જનાં પોતાનો મોલો કેમ જાળવી રાખવો, એ વાત એએને
 “ સ્વાભાવિક રીતે આવડતી હતી. પ્રસંગે ક્યો છોકરો અગાડી કેવો નીકળશે તે એમની
 “ ધારણાઓ ધણે દરજ્જે સાચી પડેલી મારી જાણમાં છે. ”

૩. અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિ.

નિશાળમાં શિક્ષક હતા ત્યારથી નવા ફેરફારો કરવા તરફ એમનું લક્ષ્ય હતું. નિશાળોમાં અને શિક્ષણપદ્ધતિમાં સુધારો કરવા વિષે એમણે ઘણી નવી સૂચનાઓ કરી હતી. તે ઉમદા હતી, છતાં મિ. કટિસ એમની વિરૂદ્ધ હોવાથી તે તેમણે માન્ય કરી નહોતી.

ત્યારબાદ પોતે લાઇસન્સટેક્સ કલેક્ટરના શિરસ્તેદાર તરીકે ગયા, ત્યાં પણ ઘણા સુધારો કર્યો. સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં તો હિસાબી ખાતામાં અને બીજાં સર્વ ખાતાઓમાં એટલો બધો સુધારો કર્યો, કે હજુ સુધી લોકો એમને યાદ કરે છે.

એમની કલ્પનાશક્તિની ખરી કસોટી તો સૉલ્ટ કલેક્ટરના હેડ ક્લાર્ક, હેડ એકાઉન્ટન્ટ, અને કમિશનર સાહેબના પસંનલ આમિસ્ટન્ટ તરીકે અને પછીથી સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા ત્યારે જણાઇ આવી. ગ્રિયર્ડ સાહેબ જેવા બાહોશ પુરૂષના હાથ નીચે એમની શક્તિનો ઘણો સારો ઉપયોગ થયો. સૉલ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં નવા નવા ઘણા સુધારા કર્યા, ગાદ એકાઉન્ટ ઓફીસમાં, દરેક બાબતો બારિકાઈથી તપાસી, સર્વ રીત નવી કરી નાખી. તેથી હિસાબી કામ ઘણુંજ સુલભ થઈ પડ્યું. એમણે કરેલી ગોઠવણ હજુ સુધી ચાલુ છે; અને કલેક્ટર સાહેબ તરફથી પણ આ બાબતમાં એમને ઘણીજ સાબાશી મળી હતી. અફીણ, દારૂ, અને કસ્ટમ્સ ખાતામાં પણ એજ પ્રમાણે સુધારો કર્યો. એમના તરફથી કાંઈ પણ સુક્તિ, રચના અથવા લખાણ થતું, તો તેમાં નવીનતા તેમ સંગીન-પણું માલમ પડતું. ડેપ્યુટી કલેક્ટરની લાઇનમાં પડ્યા પછી આ શક્તિનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનું એમનાથી બની શક્યું નહિ, કારણ કે ત્યાં તો બાંધેલા કાયદા પ્રમાણેજ વર્તન કરવાનું હતું. તે છતાં પણ દરેક ઠેકાણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચેરમેન અને વાઇસપ્રેસિડન્ટના ઓદ્દાની રૂએ ઘણા સુધારો ફીધો. છેવટ સુરતમાં આવ્યા, ત્યાં પણ કલેક્ટર મિ. સ્લેડને એમના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી હલાલખોર ટેક્સ બદલ ચોજના ઘડી કાઢવાનું કહ્યું હતું. એમનું મગજ એવું સાફ હતું કે કોઈ પણ વિષય તાબડતોળ ધ્યાનમાં આવી જતો, અને તે અમલમાં લાવવાનો રસ્તો સૂઝતો.

ગ્રિયર્ડ સાહેબની એમના ઉપર અત્યંત મહેરબાની હતી, અને તેનેજ લીધે એઓ આટલા ઉંચા ઓદ્દાપર ચઢ્યા હતા. આ મહેરબાનીની યાદદાસ્ત તરીકે કોઈ પણ વસ્તુ તેમને બહીસ આપવાનો પિતાથીજે વિચાર કર્યો, અને પોતે પોતાની કલ્પનાશક્તિથી જોડેના ચાનાપર આપેલું ચિત્ર બનાવ્યું. એમાં એવી

ચોજના કરી છે, કે ડાળી ખાણુએ એક સિંહને ચીતર્યો છે તે પ્રિચરું સાહેબનું રૂપક છે, અને જમણી ખાણુ એક વૃક્ષ ગોવર્ધન પર્વત ઉપર ઊગેલું બતાવ્યું છે. સિંહના ઉપર “ Officium Praesto ” નામનો પ્રિચરું સાહેબનો મોટો મૂક્યો છે, અને વૃક્ષની વચ્ચે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ સહિત “ આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ ” નામની શ્રુતિ મૂકી છે. આનો ભાવાર્થ એ છે કે, ગોવર્ધનપર્વત ઉપર આવેલાં વૃક્ષની ત્રણ મુખ્ય ડાળીઓ, ત્રણ ભાઇઓ—પરમાનંદદાસ, શુભાષદાસ, અને લલ્લુભાઈની સૂચક છે. તેમાંની નાની ડાળીપર પાસે ઉલેલા મિંદે, એટલે પ્રિચરું સાહેબે જમણા હાથનો ટેકો આપ્યો છે. આવી ચોજના કરી અમદાવાદમાં ખાસ કારીગરો પાસે એક કિન-ખાખનો મોટો રૂમાલ (Table cloth) બનાવ્યો, અને તેની વચ્ચેવચ્ચ આ ચિત્ર પણ કિનખાખમાં જુદા જુદા રંગ સહિત વણાવ્યું. તેની એકંદર કિંમત આશરે રૂ. ૫૦૦ થઈ હતી. તેને મૂકવા સાડ મુરતની કારીગરીની સુખડની કિંમતી પેટી બનાવરાવી, અને તે લેટ દાખલ પ્રિચરું સાહેબને વિલાયત મોકલી આપી. તે જોઈ એઓ ઘણાજ ખુશી થયા. આ રૂમાલની જોડનો ખીન્ને એક રૂમાલ ઘરમાં રાખવા સાડ તૈયાર કરાવ્યો હતો અને તે હજુ અમારી પાસે છે.

મુર સાહેબે પણ લખ્યું હતું કે “ તમારામાં કોઈ અલૌકિક શક્તિ અને બુદ્ધિ છે, એમ મારે માનવું છે.” મારાપરના પત્રમાં પણ મુર સાહેબે લખ્યું હતું કે, “ એમની પ્રમાણિક વૃત્તિ અને બુદ્ધિની અમુદય બક્ષીસથી હું બહુજ આશ્ચર્ય પામતો.”

૪. પ્રમાણિકતા.

આ ખા સુખઈ ઇલાકામાં મીહું, અશીલુ અને દારૂની ઉત્પન્નની વ્યવસ્થા કરવા સાડે રૂકા એકજ કમિશનર સરકાર તરફથી રાખવામાં આવે છે. આ ખાતાંઓની ઉત્પન્ન કરોડો રૂપિયા સરકારને છે; માટે આ ઓદો કેટલો જોખમકારક છે તેનો સહજ ખ્યાલ વાંચનારને આવશે. પિતાશ્રી આવા મોટા કમિશનરના પર્ષનલ આન્ડ્રિસ્ટન્ટ હતા, એટલે એમની જોખમદારી પણ કેટલી હશે, તેનો વિચાર પણ વાંચનારે કરવાનો છે. લાખો રૂપિયાની રકમના દારૂના અને અશીલુના ઇબ્જરાઓ આપવા સાહેબની માથે એમને સામેલ રહેવું પડતું હતું. તે છતાં પણ પોતે પૂર્ણ પ્રમાણિક રહી કોઈની પણ દરકાર રાખ્યા નિવાય, પોતાનું કામ કર્યા જતા. ઘણાં માણસોને એમની જરૂર પડતી. વખતે કોઈ મળી એમને હકીકત કહે તો તે માંલજે, પણ જે વ્યાજબી લાગતું તેજ એઓ કરતા. તેથી ઘણાંને એમનું વર્તન અતડું લાગ્યું હશે, તોપણ એમની મત્યના વિષે એવો ઉચો વિચાર રહેતો કે, લોકો એમની માથે ઘણી સારી રીતે

શ્રી લ'હુભાઈ તરુથી પ્રિયા ' ગાદેજને બટ આ રામા
આનેલા દેખલ લાયના મ ય બાનુ નિદ

શ્રી સત્ગુરુનાર્થ તત્કથી પ્રિયાર્ આહ્વાને બટ આ રામા
આરેસા દેખલ સાથના મ ય બાનનુ નિદ

વર્તતા, જે કે તેમને ખાત્રી હતી કે, એમને રાજી રાખ્યાથી સરકારી કામમાં કાંઈ પણ કાયદો થાય એમ ન હતું. એમનો એવો સ્વભાવ હતો, કે કામ કરવામાં નીતિનિયમ ને કાયદાકાનૂનનું ઉલ્લંઘન નહિ કરતા, અને કોઈના પર મમતા કે કટાક્ષ નહિ રાખતા. તોપણ સરકારી કામના સંબંધમાં જે કોઈ એમના સમાગમમાં આવતા એમના પર તે વિવેકબુદ્ધિથી હેત બતાવતા. ખુશામત કર્યાથી કોઈનું કાંઈ વળતું નહોતું, તેમ અળગા રહેનારનું તુકેશાન પણ થતું ન હતું. ગધાને સમાન ગણતા, તોએ ઘણાઓ વિવેકબુદ્ધિ વાપરી એમની સાથે વર્તતા, તેમનો એઓ ઉપકાર માનતા પણ વિશેષ કાંઈ કરતા નહતા. એમની પ્રમાણિકતાની કસોટીના ઘણા પ્રસંગો આવ્યા હતા પણ તેમાંથી અણીશુદ્ધ એઓ બહાર નીકળ્યા હતા. આરાંશ કે, આ જોખમકારક ઓઢી એઓએ કેવા પ્રમાણિકપણે ઉપરીને પૂર્ણ સંતોષ આપી, સરકારનું હિત હૃદયમાં રાખી, ઈન્તરદાર વગેરે વેપારીઓનાં મન ન દુલાવતાં, સર્વેને એક સરખા ગણી કેવી યશસ્વી રીતે, કીર્તિને જરા પણ બટ્ટા ન લાગવા દેતાં ચલાવ્યો, તે બાબત હજી પણ લોકોનાં અંતઃકરણમાંથી વીસરાઈ નથી.

આ સંબંધમાં રા. રણછોડજી કસનજી દેશાધ વિવેચન કરતાં લખે છે કે:—

“ પોતાની નોકરી દરમ્યાન એઓ એટલા નિર્ભીક હતા કે, હમેશાં મીઠાના અમરોના માલીકો, વેપારીઓ, અને દારૂ અરીષ્ટ વગેરેના ઇન્તરદારો સાથે ઘણો સંબંધ પડતો, તેથી કેટલાકોને એમના સ્વભાવની માહિતી ન હોવાથી તેઓ પોતાનું કામ થાય તે બાબત ભારે રકમોની લાલચ બતાવવા આવતા, પણ તેમને ‘મારે કોઈ પણ બાબતની ન્યૂનતા નથી, અને કોઈ પાત્રે કાંઈ પણ લેવાની આશા નથી’ એવું યુક્તિથી સમજવી પાછા વાળતા, અને કોઈપણ રીતે તેમના ઉપકારમાં દખાતા નહિ. પણ નિષ્પક્ષપાતથી જે કામમાં જે લાયક જણાય, તેને તે કામો મોંપાવવા ઉપરી સાહેબને બલામણ કરતા હતા. એમના ખાતામાં જે જે અમલદારો, સરદારકુન, દરોગા, ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરે રહેતા, તે સર્વેને પોતપોતાની લાયકાત જોઈને તેમના હક તપાસી પ્રોત્સાહન આપતા, અને જે જગાને તે લાયક હોય તે જગા પર નીમવા ઉપરી અધિકારીને બલામણ કરતા. આ કારણથી ખાતાના સર્વે નોકરો એમનાથી અલંત રાજી રહેતા.”

૫. નિયમિતપણું.

પિતાશ્રીને હરેક કામ નિયમસર કરવાની તો એવી ટેવ પડી ગઈ હતી કે, જે જાણે સ્વભાવજ થઈ ગયો હતો. છેવટ સુધી એમણે પોતાનો નિયમ તો અપૂર્વ રીતે જાળવી રાખ્યો હતો. ઉઠવાનો, સુવાનો, કાજળ લખવાનો, કચેરીનું કામ કરવાનો, સર્વેનો નિયમ ચંત્ર પ્રમાણે રહેતો. પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે ઉઠતા

ત્યારથી તે રાત્રિના નવ વાગતાં સુધી, નિયમપૂર્વક કામ કર્યો જતા. આજ કારણથી એમની સ્મરણશક્તિ પણ એવી સારી હતી કે, જનતાં સુધી “આ હું ભૂલી ગયો છું.” એમ કોઈ દિવસ કહેવું પડતું નહિ.

પત્રવ્યવહાર ઘણું જોડો કરતા. જનતાં સુધી કોઈને પત્ર લખતાજ નહિ, અને લખતા તો ફક્ત રવિવારે અઠવાડીયામાં એકજ દિવસ.

પિતાશ્રીને પ્રિયઈ સાહેબ જેવા કડક સરદારના હાથ નીચે કામ કરવામાં મહેનત ઘણી સખત કરવી પડતી, તેથી મુંઝાઈમાં હતા ત્યારે ટેટલાક વખત સુધી તો સવારના નવ વાગતાં પોતે ફક્ત દૂધ પીનેજ કચેરીમાં જતા, અને રાતના આવી વાળુ કરતા. આ પ્રમાણે એકજ વખત લોજનનો કંમ રાખ્યો હતો. ટેબલપર બેઠા કે પછી સાંજના ઉઠતા સુધી આખો વખત એક સરખી રીતે કામ કર્યો કરતા. વચમાં પાણીપિશાબ અથવા આમતેમ કામથી કંટાળી દૂરવા પણ કચેરીના વખતમાં કોઈ દિવસ ઉઠતા નહિ. રોજના નવથી દસ કલાક આ પ્રમાણે દરરોજ પોતાની નોકરી બજાવતા.

ડૅપ્યુટી કલેક્ટર થયા પછી ફક્ત પાંચ કલાક નિયમસર પોતાનું કામ કરતા. કોઈ દિવસ કચેરીનું કામ ઘેર લાવતા નહિ. જે કાંઈ સરકારી કામ હોય તે કચેરીના વખતમાંજ કરતા. બેલગામમાં હતા ત્યારે ઘેરથી બરાબર પોણાઅગિયાર વાગે કચેરીમાં જવા નીકળતા, તેમાં જરા પણ દરક પડતો નહિ. એમની ગાડી બારણા આગળથી પસાર થઈ, કે ચહેરના સર્વ કોઈ બંને કે આટલા વાગ્યા છે.

૬. ભાષાજ્ઞાન.

નાનપણથી આશરે ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમરથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં લખાણ કરવાનો એમને અભ્યાસ હતો. એમનો અભ્યાસ તો ફક્ત મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનો હતો, છતાં અંગ્રેજી ભાષાનું એમનું જ્ઞાન ઘણુંજ ઉંચા પ્રકારનું હતું. વિદ્યાન અને વૃદ્ધ પુરૂષો પણ એમનાં લખાણોથી અકિત થતા. એમની પ્રથમથીજ લખવાની શૈલી એવી પડી ગયેલી, કે હાથમાં કલમ લેતાંની વાર મનમાં વિચારો આવી જતા, અને તાબડતોબ લખવા મંડી પડતા. પ્રથમનુંજ લખાણ એવું સફાઈથી થતું, કે છેકછાક ખિલકૂલ ન થતી, તેમજ અદ્વપિરામ વગેરે ચિન્હો પણ મૂકવાનું ચૂકતા નહિ. ફરીથી એમના લખાણની નકલજ કરવાની જરૂર ન પડતી, તેમજ લખાણમાં સુદાઓ એવી સ્પષ્ટ રીતે મૂકતા, કે વાંચનારના મનમાં તાબડતોબ તેની અસર થતી.

સુસ્ત હતા તે દરમ્યાન એટલે સને ૧૮૬૪ થી ૧૮૭૧ સુધી, “ ગુજરાત મિત્ર ” પત્રમાં એઓ અત્રેજી અને ગુજરાતીમાં લખતા. તે વખતની કાંઈકો વાંચવાથી એમનાં લખાણો વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવશે. ધરમપુરી ભાગોળનો રસ્તો મોટો કરવાનો હતો, ને સરકારને જોઈતી જગા લઈ, બાકીની જગા વધારે કિંમતથી વેચાણ થતી હતી, તે સંબંધમાં હોપ સાહેબ વિરૂદ્ધ ઘણાં લખાણો કર્યા હતાં. એમનાં લખાણો તે સમયે લોકોમાં ઘણાંજ વખણાતાં, કારણ કે તેમના લાલનાં અને પક્ષપાતરહિત થતાં.

સને ૧૮૬૫-૬૬ માં મિ. દિનશા બિમાર થઈ મુંબઈ ગયા, ત્યારે પત્ર ચલાવવાનો કુલ જુઓ એમને શિર હતો. નોકરીમાં રહ્યા બાદ લખાણોની દબમાં થોડો ઘણો ફેરફાર થયો, તોપણ કેવળ સ્વતંત્રતાથી પોતાના દરેક સરકારી રિપોર્ટો કરતા. એમનાં લખાણો સંબંધી ઉપરી અમલદારોમાં ઘણાંજ ઉંચો મત હતો. નવી નવી યોજનાઓ ઘડી કાઢી એવી સારી ઇબારતમાં મૂકતા કે સરકારને પણ એમની યોજનાને માન આપી અમલ કરવો પડતો.

મરાઠી ભાષાનું પણ પોતાને ઘણું સાફ જ્ઞાન હતું, અને તેમાં ઘણી સારી રીતે લખી બોલી શકતા.

૭. હાથ નીચેના માણસોપર કાણુ.

વ્યવહારિક જીવંતીમાં એઓ જેટલા નરમ સ્વભાવના અને માયાળુ હતા, તેટલાજ સરકારી નોકરી દરમ્યાન પોતાના હાથ નીચેના માણસોપર સખ રહેતા. સખ એટલે તેમને થીઢે વઢે નહિ, પણ તેમની સાથે પોતાની વર્તણૂક એવી રીતની રાખે કે, તે લોકો એમનાથી ડરી પોતપોતાનું કામ બરાબર રીતે કરતા રહે. તાબાના માણસો સાથે હમેશાં ચિઠ્ઠીથી વ્યવહાર રાખતા, અને બને તેટલું તે લોકો સાથે થોડું બોલતા. એમની આવી રીતથી ઘેર તો ક્વચિતજ કોઈ આવતું, તેને લીધે એવું બનતું, કે પોતાના હાથ નીચેના માણસો રૂબરૂમાં મળે તો તેમને નજરથી કદાચ ઓળખે પણ નહિ. નામથી અને કામથી દરેકને ઓળખે, અને કોઈની કાંઈ પણ ભૂલ થઈ હોય તો તેને નશિચત આપવા ચૂકતા નહિ. આ સંબંધમાં બે દાખલા અત્રે આપવા લાયક છે:—

પિતાશ્રી સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા તે સમયે એમના હાથ નીચે એક કલાર્ક હતા, તેમના પિતા તથા કાકા પિતાશ્રીના સ્નેહી થતા હતા; તેથી તે કલાર્કના મનમાં આવ્યું કે આપણે થોડી ઘણી ઘટ લઈશું તો કાંઈ હરકત નથી. એમ સમજી

પિતાશ્રી બીજે કોઈ મુકામે હતા તે વખત વગર રજાએ મુરત ચાલ્યા ગયા. પાછા ફર્યા પછી કાંઈ કામકાજના સંબંધમાં તેમણે કલાર્કને બોલાવ્યા તો માલમ પરચું કે એઓ તો મુરત વગર રજાએ ગયા છે. તાબડતોળ પોતે એમનો રૂ. ૫) દંડ કીધો, તે ઉપરથી તે કલાર્કને ઘણું જોડું લાગ્યું, અને પાછળથી હેડ કલાર્કે પિતાશ્રીને કહ્યું કે, “આ દંડને લીધે એની આખી છાંદગી રૂ. ૨૬ થશે,” ત્યારે તાકીદ આખી દંડ માફ કર્યો. આ કલાર્ક રા. વિક્રલભાઈ જેશંકર પંડિત હતા અને તેઓ હાલમાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે.

મિ. નાનાભાઈ મંચેરજી. લીમડીઆ જેઓ એલ્ટ ખાતામાં નેટીવ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા, અને હાલમાં પેન્શન લઈ રિટાયર થયા છે અને અમદાવાદમાં રહે છે, તેઓ કહે છે કે:—

“હું એમના દાય નીચે કલેક્ટર સાહેબની ટ્યેરીમા હતો. એક વખત “એવું બન્યું કે, સાહેબ પાસે સહીના કાગળો લઈ જવાની ઉતાવળ હતી; અને એક દલા-”
 “દને એક કાગળ નક્ક કરવા આપેલો તે તેણે પોતાના મેજપર રાખી મૂક્યો હતો. “કાગ-”
 “ગળની નકલ થઈ છે કે?” એમ લખ્યુભાઈ સાહેબે પૂછ્યું, તો તેણે કહ્યું કે, “કરૂં છું.”
 “એટલામા તો પોતે હી કાંઈ પણ દલા સિવાય તેના મેજ ઉપરથી તે કાગળ લઈ,
 “પોતેજ નકલ કરવા મંડી પડ્યા અને વખતસર સાહેબને સહીના કાગળો મોકલી આપ્યા.
 “તે દિવસથી સર્વ કારકુનો એવા એની ગયા કે વગર દલે પોતપોતાનું કામ કર્યો જતા.”

૮. ખુશામતનો અભાવ.

ઉપરી અમલદારની ખુશામત કરવાનો એમને ઘણોજ કંટાળો હતો. જનતા મુઘી નોકરી અપાવવા વિષે પણ કોઈને સાડા એઓ કહેતા કે લખતા નહિ. મારે પોતાને સાડા પણ ફક્ત એક કાગળ સર આર્ડર્ પ્રિયાર્ડને તેઓ કલકત્તા કૌન્સિલમાં હતા ત્યારે લખ્યો હતો. તેમણે કસ્ટમ્સ કમિશનર મિ. મેકેનઝીને લખ્યું, અને મને ઉત્તર મરસુદપર ઇન્સ્પેક્ટરની રૂ. ૬૦ ની જગો મળી. ત્યારબાદ ઘણી વખત પ્રેમોશન અથવા બદલી કરાવવા બદલ લખવા મેં એમને વિનંતિ કરેલી, તે કોઈ વખત એમણે સ્વીકારેલી નહિ; ઉલટો મને ઠપકો આપ્યો હતો. બેલગામથી પોતે નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું તે વખત મેં એમને લખ્યું કે, “પેન્શન લેતી વખત આપે સરકારમાં નિમકહલાલ-પણાથી કરેલી સર્વ નોકરીનો હુવાલ લખી મોકલી તેના બદલામાં હું અને માકુભાઈ, બન્ને લાઈઓ સરકારી નોકરીમાં છીએ તેમને પગારમાં કાંઈ વધારો કરી આપવા માગણી કરે તો સાડા.” તેના ઉત્તરમાં પોતે મને ઘણો સખ્ત ઠપકો આપ્યો, અને લખ્યું કે “આખી ઉમ્મર મેં કાંઈ માગ્યું નથી, અને હવે પેન્શનપર જતી વખત એક કંગાળ લિખારી માફક

દીન બની મારે મારી આખરે શુભાષી સરકાર પાસે લીખ માગવા જુલું કદી બનશે નહિ. તમારા નશીબમાં હશે તો તમને આપોઆપ આવી મળશે.” આ કાગળ અંગ્રેજીમાં હતો, અને દિલ્લીર છું કે મારી હમેશની ટેવ મુજબ ઉત્તર લખ્યા પછી રાખી ન મૂકતાં ફાડી નાખ્યો, નહિ તો અને ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડત.

લાઈ છોટુલાઈ ઉપર મારા સંબંધમાં એક વખત પોતે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

“Belgaum, 30th April 1899.

“DEAR CHHOTULAL,

“Chandubhai should trust to his own good work in his new appointment. x . x x x
“If he works carefully and conscientiously, not seeking fame or notoriety, he will soon win the good opinion of his present superior. x x x I cannot and will not write to anybody for him. x x x To do so, would reflect discredit on him, showing that he cannot stand on his own legs.

“Yours lovingly,

“Sd./ LALLUBHAI.”

ભાષાંતર:—

“બેલગામ તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સને ૧૮૯૯.

“પ્રિય છોટુલાલ,

“ચંદુભાઈએ પોતાની નવી નિમણૂકના સંબંધમાં પોતાના સારા કામ પર જતોરો રાખવો. x x x જો એ કાળજી અને અંતઃકરણ પૂર્વક, કીર્તિની આકાંક્ષા ન રાખતા કામ કરશે, તો એ યોગ્ય સમયમાં પોતાના હાલના ઉપરીના સારા મત મેળવશે. x x x
“એને વાસ્તે કોઈને પણ લખી શકતો નથી, તેમજ લખીશ પણ નહિ. x x
“x x આમ કરવાથી, તે પોતાના ખાખર ટકી શકતા નથી એવું નિર્ણયવાચી
“એને નામોશી લાગશે.

“લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ.”

મારા સહુથી નાના લાઈ માણેકલાલની બાબત ફક્ત એકજ વખત તે વખતના ... સેક્રેટરી કલેક્ટર મિ. જે. એલ. જેન્કીન્સન સાહેબને

લખ્યું હતું, અને તેમણે મહેરબાની કરી પિતાશ્રીની કચેલી નોકરી ધ્યાનમાં લઈ તરતજ નોકરી આપી હતી. હાલમાં એઓ થાણા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં મુખરીન્ટેન્ડન્ટના ઓફિસર થઈ છે.

પૂજ્ય દાદાજી પરમાનંદદાસ મુલ્કી ખાતામાં અવલકાન્તુન રૂ. ૫૦ થી હતા. એમની માંડવી તાલુકામાં બદલી થઈ હતી, પણ ત્યાંનું પાણી માફક ન આવવાથી રૂ. ૫૦ વર્ષની નોકરી થઈ હતી તેથી દાકતરનું સર્ટિફિકેટ મળે તો પેન્શનપર જવાનો વિચાર કરતા હતા. પિતાશ્રીએ પણ આ વાતને ટેકા આપ્યો, અને કહ્યું કે, “અમે એકા ધીએ તો પછી તમારે શા માટે નોકરી કરવી જોઈએ? તમે ઇન્ધરલજન કરો.” પોતાની તબિયત ઘણી સારી હતી, તેથી દાકતરનું સર્ટિફિકેટ મળવાનો સંભવ થોડો હતો, માટે દાદાજીને એવો વિચાર હતો કે, પિતાશ્રીના ઉપર જોબરૂપ થઈ રહેવા કરતાં, જે સુરતમાં ઘર આંગણે બદલી થાય તો નોકરી કરવી. શ્રી દાદાજીની આ પ્રમાણેની ઈચ્છા ભીમભાઈકાકાએ પિતાશ્રીને જણાવી, અને કહ્યું કે, “તમારા ખાતામાં કોઈ સરકારકુનની જગા એમને શા માટે ગ્રિચર્ડ સાહેબને કહી નથી અપાવતા?” પિતાશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “તે મારાથી જની શકે એમ નથી.” ઘણો આગ્રહ કરવાથી પોતે ગ્રિચર્ડ સાહેબપર ચિઠ્ઠી લખવાનું કબુલ કરી, અને તે પ્રમાણે લખી; પણ સાહેબે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. એટલામાં સોલ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં રિવિઝન કરવાનું આવ્યું, તે વખતે પિતાશ્રીના ધ્યાનમાં આવ્યું તે પ્રમાણે એમણે સર્વેની નિમણૂકોનો ખરડો કરી સાહેબની પસંદગી સાફ મોકલ્યો, પણ તે વખતે દાદાજી સંબંધી કાંઈ પણ સાહેબને યાદ દેવડાવ્યું નહિ. તે છતાં સાહેબને યાદ હતું, તે ઉપરથી તેમણે તુરત સુરત સરકારકુનની જગાપર એમને રૂ. ૮૦ ના પગારથી નીમ્યા.

જાને ત્યાંસુધી એઓ કામ ચિવાચ કોઈ અમલદારને યાગહે અમલદાર મળવા પણ જતા નહિ, તેમજ નકામા સ્ટેશનપર તેડવા મૂકવા જવાના ધક્કા પણ ખાતા નહિ.

૯ સાહેબ સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં,

પિતાશ્રીને એકાંતવાસ પ્રથમથીજ પસંદ હતો, અને એમના ઉપરી કૌ ગ્રિચર્ડ સાહેબનો પણ સ્વભાવ તેવોજ હોવાથી પરસ્પર ઘણું અનુકુળ થઈ પડ્યું હતું. વળી સાહેબનો સ્વભાવ એવો હતો કે, જનતા મુખી પિતાશ્રીને કોઈ વખત રૂબરૂમાં ન બોલાવે, પણ ચિઠ્ઠીથીજ પોતાનું કામ કરી લે. પિતા-

શ્રીએ પણ પોતાના હાથ નીચેના માણસો સાથે એવીજ કામ લેવાની પદ્ધતિ રાખી હતી, આથી પોતાનો મોજો સારી રીતે જળવાઈ રહી સર્વ કોઈ મર્યાદાથી પોતપોતાનું કામ કર્યા જતા. સાહેબ પાસે તો એમને કોઈ કોઈ વખત છ છ મહિના મુધી જવું પડતું નહિ. નોકર ચાકરો પણ એમનો નિયમ એવો સમજી ગયા હતા કે તેમની સાથે એમને બોલવાની જરૂર પડતી નહિ. કેટલીક વખત તો પોતે કહેતા કે, પ્રિયર્ડ સાહેબ સાથે હું રિઝિક્ટમાં ફરતો, ત્યારે મહિના મહિના મુધી મોઢેથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો પ્રસંગ આવતો નહિ, તેથી તંબુમાં બેઠા બેઠા કેટલીક વખત એવી બ્રાંતિ થઈ આવતી કે, મને બોલતાં આવડે છે કે ભૂલી ગયો છું? અને તંબુમાં એકલો એકલો મારી પોતાની મેળેજ કાંઈ બોલતો. ” આટલે દરજ્જે એકાંતવાસની છાંદગી કોણ લોગવતું હશે? પાંચ સાડાપાંચ વાગે કચેરીનું કામ ખલાસ કરી લાનોદી વગેરે ઠેકાણે મુકામ થતો ત્યારે, હાથમાં લાકડી લઈ ડુંગરો ઉપર ફરવા નીકળી પડતા, અને કલાકના કલાક ત્યાં પોતાના આત્મવિચારમાં બેસી રહેતા. કેટલીક વખત તો સિપાઈઓને જ્ઞાનસ લઈ શોધવા નીકળેલા બેઈ પોતાને પાછા ફરવું પડતું હતું. મુખાનંદ મહારાજને એઓએ એક બે વખત કહેલું કે. “ મને વાઘનો, સિંહનો, કોઈનો પણ ભય નથી, પણ માણસનો ઘણો ભય લાગે છે; એટલે કોઈ માણસ મારી પાસે આવે છે તે મને બિલકુલ ગમતું નથી. મને તો એકલો-કોઈ પડી રહેવા દે, તો અત્યંત આનંદ લાગે છે. ” કોઈને મળવા જવું મડે, અથવા તો ઘણા માણસની ગર્દી હોય ત્યાં જવું પડે, તો બાણે સંકટ આવી પડ્યું છે એવું લાગે. આજ કારણથી કોઈ પણ એમને મળવા આવતું નહિ; કારણ કે જે આવે તે વિશેષ વાતચિત કરવાનો પિતાશ્રીનો સ્વભાવ ન હોવાથી પોતાને કહેવું હોય તે કહી આલતા થાય.

એકાંતવાસ સંબંધી લાઇ ઠાકોરભાઈપર નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો હતો:-

“ Belgaum, 6th April 1902. ”

“ DEAR THAKORBHAI,

“ I am afraid you will not find my company very agreeable. The quiet solitary life that I have lived and enjoyed for some years past, has made me intolerant of society—even of those whom the world regards as near and dear ones, and nothing would please me more than to be let alone, and not to be joined by, or to be asked to be joined by others. Some of you may not like this sentiment of mine, but it is the result of my study

" and experience, and one calculated to lead eventually to a state of self-contentedness, independent of external circumstances.

" No man is happy, but he, that needs no other happiness than what he has within himself. The greatest felicity of all is not to stand in need of any.

" YOURS LOVINGLY,

(Sd.) LALMOHAI."

બાપાંતર:—

" બેવગામ, ૬ ફી એપ્રિલ સને ૧૯૦૨.

" પ્રિય કાકેરબાઈ,

" હું ધાઈ છું કે મારા સદવાસ તમને બહુ પસંદ નહિ પડે. પાઝલાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન મેં શાંત તથા એકાંત જીવન ગાળી છે અને તેના આનન્દ લીધા છે, તેથી ફુનિયામાં નજીકનાં વહાલા ગણતાં સંબંધીઓના સદવાસ પણ મને અસહ્ય લાગે છે, અને બીજા સાથે બળવું બેળાવું તેના કારણે એકાંત સેવન મને વધારે પસંદ પડે છે. તમારામાંના કેટલાકને આ મારી મનોવૃત્તિ રસી નહિ, પરંતુ મારા અભ્યાસ અને અનુભવનું આ પરિણામ છે; અને એ મનોવૃત્તિ છેવટે સ્વાભાવિકતાથી પછાતી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરાવનારી છે.

" પોતામાં જે સુખ છે, તે સિવાય બીજા સુખની જોડે અપેક્ષા નથી એવા મનુષ્ય સિવાય બીજા કોઈ સુખી નથી. સ્વાગ્રયમાંજ મોટામાં મોટું સુખ રહેલું છે.

" લિ. લક્ષ્મીબાઈના આશિર્વાદ "

૧૦. અપ્રસિદ્ધ રહેવાની ટેવ.

પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની પોતાની બિલકૂલ ઉત્કંઠા નહતી. વર્તમાન પત્રોમાં જે એમનું કોઈ વખત નામ આવતું, તો તેનાથી પોતે બહુજ નારાજ થતા. મને વારંવાર કહેતા કે બનતા સુધી મારું નામ વર્તમાનપત્રોમાં ન આવવા દેવું. પોતે ગમે તેવું મહત્વનું કાર્ય કર્યું હોય તે સંબંધમાં આત્મ-પ્રશંસા જેવું કદિ એમને સુખેથી નીકળતું નહિ. કોઈ દિવસ કોટોમાં ચૂકવેલાં મુકદ્દમાઓ સંબંધી, અથવા સરકારી કામકાજની બીજી વાતો પોતે બિલકૂલ કરતા નહિ. કચેરીની વાત કચેરીમાંજ, અને ઘરની વાત ઘરમાંજ, એવો નિયમ રાખ્યો હતો. કોઈ પણ એમની પાસેથી કાંઈ પણ સરકારી ખાતમી લઈ બય, એવું ઘણું કરી બનતુંજ નહિ. તેનેજ લીધે પ્રિન્સ સાહેબનો એમનાપર

આટલો બધો વિશ્વાસ રહેતો. કાર્ડ કમિશન વખતે પોતે હિસાબો વગેરે તપાસવાનું કામ કર્યું હતું, પણ તે સર્વ અંદરખાનેથી, કમિશન આગળ બુબાની આપવા કહેવામાં આવ્યું તો પોતે માફ ના પાડી

બેલગામમાં સાયગામના મામલતદારને લાંચ લેવા બદલ પિતાશ્રીએ દંડ અને કેદની શિક્ષા કરી હતી, તેથી મામલતદારના પક્ષના બ્રાહ્મણ લોકોમાં એમને માફ કેટલોક અણગમો ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તે ઉલટા વર્તમાનપત્રોદ્વારા બહાર પડ્યા હતા. પુનાના મરાઠાપત્રના એક અંકમાં પિતાશ્રી મંબંધી કાંઈ ટીકા આવ્યાથી મને ઘણું ખોટું લાગ્યું. તેનો ઉત્તર છપાવવાનો મારો વિચાર થયો, અને તે વાત પોતાને જણાવતાં એમણે કાંઈ પણ લખવા વિષે ચોખ્ખી ના પાડી, અને એવાં નિંદાસ્પદ લખાણો થાય તે તો ઘણાં સારાં એમ કહી એ બાબતમાં કાંઈ પણ પગલું ન લેવું, એવી મજા સૂચના કરી. આ મુકદ્દમા મંબંધી વિગતવાર હકીકત આગળ આપવામાં આવી છે.

૧૧. સારાસાર વિચાર કરવાની બુદ્ધિ.

એક વખત મુંબઈમાં એવો બનાવ બન્યો કે, કચેરીમાંથી પિતાશ્રી ટ્રામ-
~~વેગ~~વેમાં સાંજના ઘેર આવતા હતા. પોતે તે સમયે કમિશનરના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટના ઓદ્યાપર હતા. કોઈ એક ભાટિયા ગૃહસ્થ એમની સાથેજ બેઠા હતા. કમિશનર ત્રિચંડ સાહેબે તંબાકુ, અડીણ વગેરેનો વાપર ઓછો કરવાના ઇરાદાથી તેપર કર વધાર્યો, તેથી તંબાકુ, અડીણ વગેરેના કેટલાક વેપારીઓ ઘણા નારાજ થઈ એમને વિષે માફ બોલતા નહોતા. સાહેબની માથે હોવાથી પિતાશ્રી વિષે પણ લોકોના મનમાં ક્યવાટ થતો હતો. તે ભાટિયા ગૃહસ્થ પિતાશ્રી સાથે વાતો કરતાં કરતાં એમને ઓળખ્યા વગર એવું બોલવા લાગ્યા કે, “ શેઠ શું કહ્યું, ત્રિચંડ સાહેબ તો જાણે પરદેશથી આવેલા, તે અમારા લોકોની બુઝ ન પિછાને, પણ તેમના હાથ નીચે મુરતના રહીશ લલ્લુભાઈ કરીને એક દેશી ગૃહસ્થ છે, અને માંલજવા પ્રમાણે માહેબની પાસે એમનું ઘણુંજ ચલણ છે, અને કસ્ટમહાઉસમાં કતારંકતો એઓ છે એમ કહીએ તો ચાલે, તે છતાં સાહેબને અમારા વેપારી લોકોના સંબંધમાં કાંઈ પણ કહેતા નથી, પણ ઉલટા તેમની માથે અમારા પર જીલમ કરવામાં મદદ કરે છે. અમારાથી આ બોલો નથી ખમી શકાતો; અમે કચરાઈ મરીએ છીએ. આ દેશી પણ અમારી દાદ માંલજે નહિ, તો પછી અમારે કોને કહેવું ? ” પિતાશ્રી આ બધું શાંત અંતઃકરણથી માંલજ્યા કરતા હતા, અને વચ્ચેમાં કાંઈ કાંઈ ઉત્તર

દેતા હતાં. ચોતે છેવટે કહ્યું કે, “ ત્યારે તમે એ લલ્લુભાઈને મળી આ સર્વ-
હકીકત કેમ કહેતા નથી ? ” તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો કે, “ ભાઈ હું હમણું
જ તેમને મોકાને બાઈ છું, ને બાઈ છું કે એઓ શું જવાબ આપે છે ? ”
કાળખાદેવીના રસ્તાપર દ્રમચે આવતાં પિતાશ્રી ઉતરી ઘેર આવ્યા. એટલામાં
તે ભાટિયા ગૃહસ્થ પણ પૂછતાં પૂછતાં ઘેર આવ્યા, તેમને સ્ત્રિપાઈએ દિવાન-
ખાનામાં બેસાડ્યા. થોડીવારે પિતાશ્રી ખોડું વગેરે ઘોઈ બહાર આવ્યા, તેમને
બેતાં વારજ પેલા ગૃહસ્થ તો તદ્દન અંખવાળા પડી ગયા, અને માફી માગવા
લાગ્યા કે, “ સાહેબ, દ્રમચેમાં મેં આપને ઓળખ્યા નહિ, અને ગમે તેમ
આપના આગળ બોલી ગયો, માટે માફ કરજો. ” પિતાશ્રીએ કહ્યું કે, “ કાંઈ
હરકત નહિ, એમાં શું માફી માગવાની ? મેં જો માફ નામ તમને ત્યાંજ કહ્યું
હોત તો તમારા અંતરની વાત હું કદી બાહ્ય પામત નહિ, તેથીજ મેં મારી
ઓળખાણ તમને આપી નહિ. કેટલીક વખત એવું પણ બને છે, કે વેપારી
લોકોને સારો ફાયદો હોવા છતાં પણ નકામી ફ્યોદ કરે છે, કારણ કે તે લોકો
અસલની રીતમાં જરા પણ ફેરફાર સાંખી શકતા નથી, અને પ્રિચર્ડ સાહેબની
રીત તો કાંઈ પણ નવી યોજના કરી બરાબર વ્યવસ્થા કરવાની છે, તેથી તે
ઘણાંએ રૂચતી નથી; હવે તમે મને મને હકીકત તમારા અંતરની કહી છે,
તો તે ધ્યાનમાં લઈ તમને કોઈ રીતની કનડગત ન થાય એવો બદોળસ્ત
કરવાની તજવીજ કરવી એ મારો ધર્મ છે; માટે તમે કોઈ પણ રીતે મનમાં
ખોડું લગાડશો નહિ, તેમ અને કાંઈ પણ ખોડું લાગ્યું નથી. તમે બોલ્યા-તે
સઘળું સ્વાભાવિક છે. ” આટલું બોલી તે ભાટિયા ગૃહસ્થને આદરસત્કારથી
વિદાય દીધા. બીજે દિવસે સાહેબને કાને એ વાત નાખી પોતાથી બનતો પ્રયત્ન
કરી વેપારી લોકોની સવડ કરી આપી. તેથી તે લોકો ઘણા રાજ થયા. આ
દાખલાથી એમની આરામર કરવાની યુદ્ધિ જણાઈ આવે છે.

૧૨. શરીરપર કાલ્પ.

દરેક કાર્ય નિયમ અને મિતાહારપણાથી કરવાની ટેવ પાડવાથી એમનું
શરીર ઘણુંજ આરોગ્ય રહેતું. માંદગી એ શી વસ્તુ છે તે ચોતે
બાહ્યતાજ નહિ. આખી નોકરી દરમ્યાન એમને હકની રજા સિવાય બીજી કોઈ
પંજી બતની રજા લેવી પડી નહોતી. ૩૯ વર્ષ, ૫ મહિના અને ૩ દિવસની
નોકરીમાં કુલ હકની રજા ચોતે ૧ વર્ષ ૭ મહિના અને ૭ દિવસની ફક્ત લીધી હતી.

૧૩. ન્યાય અને દયા.

ઈ નમાફ કરવામાં પિતાશ્રી ઘણાજ ચતુર હતા એમની આગળ ચાલતા જુકર્દમાની હકીકત તાળડોળ સમજી જઈ તેનો નિકાલ કરી નાખતા. વાદી પ્રતિવાદીને બનતા સુધી નકામા વકીલ વગેરે કરવાના ખર્ચમાં હિતારતા નહિ. વારંવાર સુદતો નાખી સુકર્દમાઓ પણ લંબાવતા નહિ; અને ત્યાંસુધી તેનો તાકીદે નિકાલ કરી નાખતા એમની આ પ્રમાણેની શુદ્ધ અને પ્રમાણિક-પણે ન્યાય આપવાની ટેવ હોવાથી, બનતા સુધી વાદી પ્રતિવાદી બન્ને એમની કોર્ટમાં વકીલો લઈ જતાજ નહિ.

ગરીબ લોકો પર કાંઈ ફરિયાદ હોય, તો કાયદા અનુસાર તેમને દંડ અથવા કેદની શિક્ષા કરતા, પણ કદાચ દંડ તેમનાથી ન ભરાય એવું હોય, તો પોતાની પાસેથી તે ગુન્હેગારોનો દંડ ભરી દેતા. એમની કારકિર્દી દરમ્યાન આવા ઘણા દાખલા બન્યા હતા.

મુગ્ત બદલી થતા પહેલાં બેલગામમાં એમની કોર્ટમાં સાંપગામના મામલતદાર પર લાંચ રૂશવતનો સુકર્દમો ચાલતો હતો. પોતાને તે બગબગ પૂરવાર થયેલો માલમ પડવાથી ચૌદ દિવસ તપાસ ચલાવ્યા બાદ, રૂ. ૫૦૦ દંડ અને છ મહિનાની સજા મળુરીની શિક્ષા કરી. અદાલતમાં અપીલ કરવાથી તે વખતના જુજ મિ. જ્જસ્ટરે મામલતદારને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યા. પિતાશ્રીના અવમાન બાદ સરકાર તરફથી હીલચાલ થવાથી આ સુકર્દમો મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં આવ્યો, અને ત્યાં જડનેએ એવો સુકારો આપ્યો કે બેલગામના મેજસ્ટ્રેટ મિ. લલ્લુભાઈએ જે શિક્ષા કરી છે તે અમે બહાલ રાખીએ છીએ, કારણકે સુકર્દમો બરાબર ગીતે સાબીત થાય છે. આ ઉપરથી તેમનો નિર્મળ ન્યાય જણાઈ આવે છે. આ મંબંધમાં 'મુસ્ત અખબાર' ના તા. ૨૮ મી માર્ચ સને ૧૯૦૪ ના અંકમાં નીચે પ્રમાણેનું લખાણ આવ્યું હતું:-

" બેલગામના માજી ફર્સ્ટક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ અને સુરતના વતની તથા માજી સિટિ " મેજસ્ટ્રેટ મરહુમ મિ. લલ્લુભાઈ ગોધનદાસના મરણથી નામદાર સરકારે એક દીરો. " અમલદાર અને સુરતની પ્રજાએ એક ન્યાયી મેજસ્ટ્રેટ ખોલ્યો છે, એવું તે મરહુમના મરણ " વખતે અમે લખી ગયા છીએ. મિ. લલ્લુભાઈનું ન્યાયશાસ્ત્રમાં કેટલું જ્ઞાન હતું, તે મુનઘ " હાઇકોર્ટમાં સુકવાયેલી નામદાર સરકાર તરફની અપીલથી જણાશે. તે હકીકત એવી છે, " કે યોરા મહિના ઉપર બેલગામ જુજવાના સાંપગામ તાલુકાના મામલતદાર હનુમંત " વાસુદેવ મુળગંડને અને તેમના વડા દરકુન રમુનાય જુવગજને રૂશવત લેવાના આરોપ " માટે બેલગામના પહેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ ગવ બદાદુર લલ્લુભાઈ ગોધનદાસે તકરીરવાર " દરાની, દરેકને છ છ મહિનાના સપ્ત કેદખાનાની અને દંડની શિક્ષા સરમાવી હતી, તે

" સામે બેલગામના સેશન જડજ મિ. ગ્લૉસ્ટર આગળ અપીલ થતા, તેમણે નીચલી
 " કોર્ટનો ચુકાદો રદ કરી, બન્ને તોહમતદારોને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો હતો. જડજના
 " ચુકાદા સામે નામદાર મુબંધ સરકારે મુબંધ હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી હતી. તે અપીલની
 " તપાસ નામદાર મિ. જસ્ટીસ ચંદાવરદર અને નામદાર મિ. જસ્ટીસ એસ્ટન આગળ
 " નીકળતા તેઓએ તકરાર સામળી લઇ મેજસ્ટ્રેટ (મરહુમ મિ લક્ષુભાઇ) નો અમલ
 " ચુકાદો બદલ રાખી સેશન જડજનો ચુકાદો રદ કર્યો છે. "

પિતાશ્રીની ન્યાય આપવાની રીતથી ગુન્દેગારોને કેવો અંતોપ થતો હતો તે બાબત એક દાખલો મુ. નગીનદાસ માલિકલાલે તા. ૧૧-૨-૧૯૦૪ ના પોતાના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યો હતો:-

" નાસિકમાં એક ગુન્દેગારને પોતાની સત્તા પ્રમાણેની સખ્તમાં સખ્ત શિક્ષા તમારા
 " પિતાશ્રીએ કરાવ્યા બાદ, તેને કેટલાક શિખામણના સખ્તો ત્યાં કોર્ટમાંજ દેવા હતા.
 " સંતોગ એવો બન્યો કે, જે દિવસે પેલો કેદી જલભાષી છૂટ્યો, તે વખતે તમાગ પિતા
 " જલદેરેક ઉપર એકલા ફરવા ગયા હતા. કેદીને છૂટી આવતા જોઇ એઓના મનમાં
 " આવ્યું કે, " આ હામીસ અગર કાઇ સાદસ કરી અને ધન્ય દરે તો મારે બચાવ
 " કરનાર આ વખતે કોણ છે ? " તુરંતજ અંતરઆત્મા સાક્ષી તરફથી એઓને ધારણ
 " મળી કે, કેદીને પોતે શિક્ષા કરવામાં કોઇ જાતનો કીતો રાખ્યો નહોતો, બરફે જે
 " શિખામણો એને મળી છે, તેનો ઉપયોગ જો એણે કીધો હશે, તો હવે પછીની જાંદગી
 " એની સુધરી જશે. એટલામાં તો પેલો કેદી એઓની પાસે દાબર થયો, અને સલામ
 " કરી ઉપકારના વચનો કહેવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે, તમારો એકે સખ્ત હુ બૂલ્યો નથી,
 " અને હવે પછીની જાંદગીમાં કોઇ પણ જુદા કામ મારાથી ન બને એવા સોગંદ મેં
 " લીધા છે. " વળી તેજ વેળાએ જો કેદીનો મોઢ પથુ તે માર્ગે અનાયામે જતો હતો,
 " અને પોતાના નાશરમાન નોકરને મેજસ્ટ્રેટ પાસે જગલમાં વાલચીત કરતો જોઇ ત્યાં
 " આવ્યો. તમારા પિતાએ પેલા શેકને એતાજ કહ્યું કે " આ તમારો નોકર હવે નવે
 " અવતારે આવ્યો છે, એણે શિક્ષા ભોગરી છે, તેથી એના સર્વ પાપો બળી ગયા છે,
 " અને હવે પછીની એની જાંદગી પ્રમાણિકપણે ગાળવાને એ લાયક થઇ ચૂક્યો છે. "
 " એમ કહી પોને ચાલતા થયા. થોડા વખત પછી તમાગ પિતાને માલમ પડ્યું કે પેલો
 " કેદી એના શેકને ત્યાં ફરી નોકર રહ્યો છે અને પ્રમાણિકપણે કામ કરે છે, અને એના
 " શેકનો બરોસો પણ એના ઉપર પકડો બેઠો છે. ત્યાર બાદ તે કેદીને તમારા પિતાએ
 " પોતે ધર્મચર્યા કરતા ત્યાં દાખલ થવા દીધો હતો. "

૧૪. પેન્શન લઇ રિટાયર થવાનો નિશ્ચય.

ધુણા લાંબા વખતથી પિતાશ્રીએ નિશ્ચય કરેલો કે, રૂા. ૮૦૦ માં પાંચ
 જે વર્ષ તા. ૩૧ મી માર્ચ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે પૂરાં થાય છે, અને
 'પર્યં વર્ષની ઉમ્મર પહોં' ત્યારેજ 'પૂરી થાય છે, માટે તા. ૧ લી. એપ્રિલથી

પેન્શનપર જવું. છોટુભાઈને આ સંબંધમાં પોતે નીચેનો પત્ર એક વર્ષ અગાઉજ લખ્યો હતો.

“ બેલગામ તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૨.

“ ચિ. છોટુલાલ,

x

x

x

x

“ હાલમાં નવો ખર્ચ બંધ રાખવો. એક વર્ષમાં બધું તમારે આટોપી લેવાનું છે. “ ત્યારબાદ હું નોકરીમાં રહીશ એ ભરોસો રાખવો નહિ.

x

x

x

x

“ લિ. લક્ષ્મીભાઈના આશિષ. ”

આવો નિશ્ચય છતાં કલેક્ટર અને કમિશનરની ભલામણથી સરકારે એક વર્ષની મુદત એમને વધારે આપી હતી. એટલામાં એવું બન્યું કે, તા. ૩૧ મી માર્ચે એમની પ્રકૃતિ સહેજ બગડી આવી, અને તાવ આવ્યો, તેથી તા. ૧ લી એપ્રિલે નોકરીપર જવાનો અણગમો થયો. પોતાને લાગ્યું કે, “ મારો નિશ્ચય હું ફેરવું છું, તેથી મને આ અગમચેતી થાય છે, માટે હવે ચેતવું, અને હોલમાં વધારે વખત ન તણાવું. ” તા. ૧ લીએ કચેરીમાં જતાં વારજ પોતે નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું.

આ સંબંધમાં તા. ૩ જ એપ્રિલ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે પિતાશ્રીએ નીચે પ્રમાણેનો પત્ર ઠાકોરભાઈ ઉપર લખ્યો હતો:-

“ ચિ. ઠાકોરભાઈ,

* * *

તા. ૩૧ માર્ચને દિવસે મારી તબિયત સહેજ

“ બગડી આવવાથી, તા. ૧ લી એપ્રિલે મેં નોકરીનું રાજીનામું મોકલી દીધું છે, તે મંજૂર થઈ બીજા કોઈની નિમણૂક થઈ, તે આવી ચાન્સ લેતા મુઠી, કામપર રહેવું પડશે.

* * *

* * *

* * *

* * *

“ લિ. લક્ષ્મીભાઈના આશિષ. ”

ભાઈ છોટુભાઈને પણ આજ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પિતાશ્રીએ લખ્યું હતું:-

“ બેલગામ તા. ૨ જ એપ્રિલ સને ૧૯૦૩.

“ ચિ. છોટુલાલ,

* * *

* * *

* માર્ચ કાલે મેં મારી નોકરીનું રાજીનામું મોકલી

“ દીધું છે. તે વિશેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:-

“તા. ૩૦ મી તે સોમવારે માજના જરા દીવ તપી આવ્યું. ડાક્ટરની દવા લીધી. બીજે દિવસે એટલે તા. ૩૧ મીએ મવારમા જરા તાવ હતો અને ચુલ્લી લાગતી હતી, જતા દિવસે માજ આખો દિવસ દામ હતું. માજના તબિયત સુધારા પર આવી અને ત્યાર પછી તે સારી છે.”

“તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૦૩ સુધીમા મારી વયનાં ૫૫ વર્ષ પૂરાં થાય છે, અને નોકરીનાં પણ ૩૦ વર્ષ પૂરા થયા ઉપરાંત રૂ. ૮૦૦ ના પગાર ઉપર ૫૫ પાંચ વર્ષ પૂરા થાય છે, એટલે ત્યાર પછી નોકરીમા રહેવું નહિ એવો ધણા દિવસથી મારો નિશ્ચય હતો. તેજ તારીખે તાવ આવ્યો અને નોકરી પર જવાનો અણગમો થયો, એ જાણે ધજરી સ્થનાજ છે ‘કે તમે તમારા નિશ્ચયને જૂથી લોખમા તાગુઓ છો તેમ ન કરવું.’ એમ તમજી રાજનામું મોકલવાનો નિશ્ચય કરી દીધો.”

“કલેક્ટર માહેમે તથા બીજા ધણા સ્નેહીઓએ મન ફેરવવા ઘણું કહ્યું; પણ રાજનામું આપવાનો નિશ્ચય કરવાથી જે આનંદ થયો છે, તેને વીધે તેમના કહેવાની અસર થઈ નહિ.”

“સરકારે એક વર્ષની મુદત આપ્યા છતાં તે ન ભોગવતા તેના પ્રારબમાજ નોકરીનું રાજનામું રાજપુશીથી કાઢ કારણ ન છતાં મોકલવું એ ખુબીનું દામ છે, તેમ એ કૃત્ય મારી નિરપદ વૃત્તિને છાજતું છે.”

“મજેની ધજરી સ્થના ઉપર દુર્લભ ઝરી નોકરીને વળગી રહ્યા, અને ભોગનેગે ‘કાઢ જનાવ જનવાથી પેન્શનમા ખસેલ આવે, તે કરતા સવળા ‘રહો, રહો’ કહેતા છતાં ‘આજરૂએ જ્યાં બેસવું, એ લાભકારક છે.”

“ગિઠાયર થયા પછીની વ્યવસ્થા વિષે દજી કાઢ વિચાર ઉઠ્યો નથી.”

“હિ. લક્ષ્મીભાઈના આશિષ.”

રાજનામું મોકલી આપ્યાથી કલેક્ટર મિ. લોરેન્સ અને બીજા મર્વને ઘણો અચંબો લાગ્યો, અને ગામના લોકો પિતાશ્રીને યંગલે મમલવવા આવ્યા, અને કલેક્ટર સાહેબે ઘણું સમજાવ્યા, પણ પોતે સમજ્યા નહિ. છેવટ લોકોએ ઘણીજ હડ લીધી, ત્યારે પોતે કહ્યું કે, “કલેક્ટર સાહેબ રાજનામું પાછું મોકલશે તો હું પાછું ખેંચી લઈશ.” લોકોએ કલેક્ટર સાહેબને જઈ તે પ્રમાણે કહેવાથી સાહેબે તાણડતોળ એમનું રાજનામું એવું લખી પાછું મોકલ્યું કે, “તમે ફરીથી વિચાર કરી જોશો, અને સરકારને તથા મને પોતાને, એક વર્ષની વધારાની જે મુદત આપી છે, તે દરમિયાન તમારી કિમતી નોકરીનો લાભ આપશો.” તે ઉપરથી પિતાશ્રીએ રાજનામું પાછું ખેંચી લીધું અને નોકરીમાં રહ્યા. આ પછી થોડી મુદતે પિતાશ્રીની પોતાની માગણીથી સુસ્ત નિદિ માજસ્ટ્રેટ તરીકે બદલી થઈ.

૧૫. બેલગામથી બદલી થતાં મ્યુનિસિપાલિટીએ માનેલો ઉપકાર.

લગભગ સાત વર્ષ સુધી બેલગામ મ્યુનિસિપાલિટી સાથે એમનો સંબંધ
જૂઠું રહ્યો તે દરમિયાન મ્યુનિસિપાલિટીને કરજમાંથી મુક્ત કરી શિલક
વધારી આપી, અને ઘણા ઘણા સુધારા કર્યા તે બદલ સર્વાનુમતે
એક ઠરાવ અંગ્રેજીમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેનું ભાષાંતર નીચે
પ્રમાણે છે:—

“ કલેક્ટર મિ. લોરન્સે દરખાસ્ત મૂકી કે, મિ. લક્ષુભાઈ ગોવર્ધનદામે માત્ર
“ મ્યુનિસિપલ કમિશનર તરીકે મ્યુનિસિપાલિટીની કિમતી સેવા બજાવી છે, તે માટે તેમનો
“ આભાર દર્શાવનારી ઘટતી નોંધ નીચેના શબ્દોમાં લેવી, અને તેની એક નકલ તેમને
“ મોકલી આપવી:—

“ માત્ર ડેપુટી કલેક્ટર મિ. લક્ષુભાઈ ગોવર્ધનદામે આ શહેર સાથેના
“ પોતાના સાત વર્ષના સંબંધ દરમિયાન, અને મુખ્યત્વે કરીને વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ તરીકેની
“ તેમની કારકિર્દીના અરસામાં મ્યુનિસિપાલિટીની બજાવેલી સેવાની દૃષ્ટિરે નોંધ રાખવી,
“ અને બીજી જગ્યાએ કર્તવ્ય બજાવવાને માટે થયેલી તેમની બદલીથી પડેલી ખોટની
“ લાગણી પ્રદર્શિત કરવી.”

“ મિ. અરદેશર નવરોજીએ આ દરખાસ્તને અનુમતિ આપતાં તે સર્વાનુમતે પસાર
“ થઈ હતી.”

૧૬. તેમના માનમાં થયેલા મેળાવડા.

બેલગામથી સુરત બદલી થવાથી આખા શહેરના લોકો ઘણાજ દિલગીર
થયા, અને ઠેકઠેકાણે એમના માનમાં લગભગ પંદર દિવસ સુધી
લાગલાગટ મેળાવડાઓ થવા લાગ્યા. છેવટને દિવસે એમને વળાવવા સાફ
સ્પેશનપર પણ લોકોની મોટી સંખ્યા હાજર થઈ હતી. ગુંગારના ‘બમેજમસેદ’
તા. ૬ ફી અને તા. ૭ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ના અંકોના ઉતારા નીચે આપ્યા
છે, તે ઉપરથી બેલગામના લોકોનો પિતાશ્રી પ્રત્યેનો લાવ સમજાશે:—

“ બેલગામ તા. ૪ થી જુલાઈ.

“ અત્રેના લોકપ્રિય ડેપુટી કલેક્ટર રાવમલાદર લક્ષુભાઈ ગોવર્ધનદામના માનમાં
“ એક પાનસોપારીનો મેળાવડો અમારા આગકારી કંટ્રાક્ટર મિ. અરદેશર નવરોજીએ
“ કર્યો હતો. મેળાવડામાં સુરેષ્ પિયન, પારસી, હિંદુ તથા મુસલમાન ગૃહસ્થોની સારી સંખ્યા
“ હાજર થઈ હતી. મિ. અરદેશરે મિ. લક્ષુભાઈની ડેપુટી કલેક્ટર તરીકેની ત્રણ વર્ષની
“ અગતી કારકિર્દીનાં વખાણ કર્યા હતાં. નામદાર શહેનશાદ તથા મિ. લક્ષુભાઈ માટે
“ ખુશાલીના પોકારો કરવામાં આપ્યા પછી વિખેરાયા હતા.

“ નવા ડેપુટી કલેક્ટર મિ. શીખરેએ મિ. લક્ષુભાઈ પાસેથી પોતાના ઓદાનો
“ ચાર્જ તપાસી લીધો છે; અને મિ. લક્ષુભાઈ સુરત જતા માટે અત્યંત મંગલવારે કેપડો.”

“ રા. બા. લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ ડેપુટી કલેક્ટરની અત્રેથી સુરત સંદેશમાં બદલી થવાથી અત્રેની સર્વે કોમો ધણી દિલગીર થઈ છે. કારણ કે બે માસની વાત ઉપર તેમણે પોતાની ચાકરીની મુદત પૂરી થવાથી પેન્શન ઉપર જવાનો પકડો ઠરાવ કર્યો હતો; પરંતુ કોલોના સમન્વયવાથી તથા કલેક્ટરની તથા પોતાની પસંદગીને લીધે સરકારે એમની ચાકરીની મુદતમાં એક વર્ષના ઉમેરો કરી આપવાથી વિચાર માંડી વાળી, તેટલી મુદત અત્રેજ ચાકરી કરી તે પછી રિટાયર થવાનો તેમણે ઇરાદો રાખ્યો હતો, પરંતુ તેટલામાં તો એમની બદલી એમના વતનમાં થવાથી એઓ પોતે તો ધણા ખુશ થયા છે, પણ અત્રેની સર્વે જાતના લોકો એમનાથી છૂટા પડવાથી ધણા દિલગીર થયા છે.

“ રા. બા. લલ્લુભાઈએ પોતાની સાદાઈ, મજાતાવડા સ્વભાવ તથા અદલ પ્રસાદથી પોતા વિશે ધણો સારો મત અત્રે બેમાડ્યો હતો, તેથી હાલમાં અત્રે આજ ૮ દિવસ થયા એમના માનમાં સર્વે ઠેકાણે પાનસોપારીના મેળાવડાઓ થવા લાગ્યા છે.”

એક પાનસોપારીના મેળાવડામાં બેલગામ હાઇસ્કુલના કારમી શિક્ષક મુનશી મહંમદ મુસદ્દે પિતાશ્રી પ્રત્યે લોકલાગણી દર્શાવતું ભાષણ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું તે અત્રે ભાષાન્તર સાથે આપ્યું છે:—

“ 9th July 1903.

“ Honoured guest and gentlemen,

“ I need not say why we have this day gathered here. It is, as we all know, to express our heartfelt pleasure and to do honour to our respectable guest, Mr. Lallubhai. He has now been transferred to Surat, and although he may be very glad to go there, it is quite natural that we, people of Belgaum who were very much devotedly attached to him for the last seven years, owing to his excellent virtues, should feel very sorry to part with him. It will not be quite out of place, if I dwell in short upon the merits of our honoured guest this morning.

“ To us, people of Belgaum, he is known not only as an able Magistrate, but also as a benefactor, a kind parent-like adviser and a leader in times of difficulties.

“ Most of us do know, that although he held a post of high responsibility, and had much work to do in connection with the said office, he used to devote a large share of his time to religious instruction and education.

"First of all, let us look at his merits from the standpoint of his views about religion. Now, we must define what is meant by religion. It has been agreed by religious men of all times, that there are principally four great principles of religion, and a truly religious man must, as a general rule, observe them strictly. They are as follows. -

"Firstly—To understand the existence and attributes of the Almighty.

"Secondly—To try to seek the way to salvation by one's own exertion, and thereby to secure a happy life in the other world.

"Thirdly—To practise Charity; to distinguish between right and wrong; to practise the former and abandon the latter; and—

"Fourthly—To do good to the creatures of God, irrespective of caste and creed.

"This is all that is meant by religion; and we must now proceed to the task of examining whether these merits which constitute the true religion of man, do meet in our revered guest. On a slight consideration, one will be satisfied that these qualifications do meet in our revered guest, and he is no less than a mere "*Sadhu*" truly so called.

"A Self-interested man would look to his own good, but our illustrious guest has not only brought salvation to his own soul (be it so!), but in addition to this, has tried to extend the advantages of his religious education to his fellow creatures, intending thereby to make them equally entitled to salvation like himself. He has spent much of his valuable time in giving instruction in religious matters to his disciples, and the fact that the number of such disciples has been growing larger and larger every day, evidently goes to prove how interesting and impressive are his teachings in these matters. No wonder, if his disciples worship him like a deity. And what is more gratifying to me to say is, that he reads his *Puranas* for a couple of hours every morning. Most of all, it is his religious devotion that has endeared him much to the true admirers of religion. And the

"idea cannot be gainsaid, when I say, that the religious education
 "amongst the particular section of the people whom he represents
 "here, would never have attained so marked a degree of success, if
 "he had not set them so honourable an example proving by *himself*,
 "the staunch advocate of religion. Gentlemen, if one is truly a
 "religious person, everybody knows what his feelings are; he is
 "God-fearing and possesses a degree of moral courage, which is
 "only the result of his being a God-fearing man. And a God-fearing
 "Man is one, who fears none but God. He is faithful, and honest in
 "his dealings, and acts according to the dictates of his conscience.
 "He is never influenced by others' views; ever ready to meet the
 "calls of his duty at the sacrifice of everything near and dear
 "to him.

"These were the excellent qualities that specially commended
 "themselves to Government, which of their own accord, and without
 "any application from our revered guest, as a recognition of his
 "meritorious services rendered, granted him an *extension*.

"His liberality and charitable disposition are very well known
 "to the needy. Believe me, gentlemen, that our honoured guest keeps
 "apart a handsome part of his salary every month, which he devotes to
 "the support of the learned poor people here, and thus earns their never-
 "failing blessings, which will surely tend to his welfare in this, as well
 "as, the other world. What beautiful results will be effected, if others
 "happily circumstanced in life (I mean to say rich people in the town)
 "would try to imitate Mr. Lalibhai? Education would be promoted,
 "and a number of poor people, who are now in a backward con-
 "dition for want of pecuniary support, would come forward as
 "learned men, and would likewise in their day of prosperity sup-
 "port the deserving poor.

"The intellectual qualifications of our guest cannot be ques-
 "tioned. Although he has not been graduated and passed through
 "the machinery of the University career, still I can assure you
 "that he can far excel thousands of graduates of these days, in
 "intellectual attainments. He had proved himself to be a man of
 "much spirit and stuff even before he entered into the Govern-
 "ment service. Looking to his abilities, Government was very glad

"to engage such an able man, and our honoured guest has all along, won the favourable opinions of all—the Government and the public.

"Gentlemen, because our guest held a high post, do not think that he used to keep himself aloof from persons who were far inferior to him. Such notions never entered the region of his thoughts—nay, he always recognized with full force the meaning of the well-known Christian doctrine of "the Fatherhood of God, and the brotherhood of man." He was always very glad to mix with those people over whom he was sent to exercise authority. He used to mix with them in more ways than one. He used to talk with them, as if they were his equals, and moreover used always to learn what their wants were and also pleased them by his cheerful countenance and happy parental advice. The so called *Leaders* of the people pretend to fight out their cause, but, strange to say, they themselves are hardly to be seen coming in contact with the general mass—nay they try to refrain from their society and become inaccessible to them just then, when they (people) stand most in need of their advice; but that was not the case with Mr. Lallubhai. In times of plague, he used to visit every house and consulted the people, to ascertain what their inconveniences were.

"The many occasions on which he presided both in Government and public affairs, and his opinions therein expressed, amply testify to his being a very able and learned man.

"He is well built and seems to be stonger than men of his age. It has often times been seen, and seen with precision, that men given to responsible work and high offices, bend down under the pressure of heavy years sooner than the average measure of life, but our illustrious guest forms an exception to the general rule. This no doubt must be due to his regular mode of living and refraining from excesses in life, what with his rigid application to the principles of health, his regular habit of living, his temperance and his punctuality, his daily life is, on the whole, a complete success. It is the natural consequence

"of his being so staunch a devotee of his religion, that he
 "possesses a strong mind, little given to the temptations of life.

"To review, gentlemen, one will not have a better man than
 "our illustrious guest to serve as a model to be imitated in all
 "the stages of his life like a guiding star, and it is no wonder,
 "that all the communities of this place should feel sorry for the
 "departure of our illustrious guest. Gentlemen, you will all join
 "with me when I say that our honoured guest has left an in-
 "effaceable memory of his life in our minds. Though he be gone
 "to a far distant place, we will not in our lives forget him and
 "his doings, nor will he, we strongly believe, forget the people
 "of this place, who have been so very dear to him these 7 years.
 "To part with such a generous man, is very hard to bear, but
 "we must console ourselves with this thought, that he is going to
 "his native place, and what is joy to him must be joy to us all.

"Today's occasion being very rare, we are showing our ex-
 "pressions of gratitude, our sincere feelings in the case of one
 "who really deserves them. But what our religious law says, is
 "this—that what we do we must do in a right time, in a right
 "place, and to a right man and the man before us is of that very
 "type, to be sure. There is no doubt about it, that he has been
 "very popular with the people of this place. As a marked instance
 "of this, suffice it to say, that the *Pansupari* entertainments,
 "that he has been honoured with for the last fortnight, amply
 "prove how popular he is with the public. Such a man, in good
 "graces with the Government and the public, is very rarely to be
 "seen. To such an intellectually, morally, and (looking at his phy-
 "sique) physically strong man, whatever mark of honour, we may
 "be showing today, no doubt, falls very far short of his
 "dignity—his ability—his desert and what not. In conclusion, though
 "he may go far from us you will all join with me in praying
 "for his long life and prosperity."

“ માનવંતા મહેમાન અને સદ્ગૃહસ્થો,

“ આપણે આજે શા માટે અહિં એકઠા થયા છીએ તે મારે કહેવાની જરૂર નથી.
 “ આપણે સધળા જાણીએ છીએ કે આપણા માનવંતા મહેમાન શ્રી લક્ષ્મીનાથને પૂર્ણ
 “ આનંદથી અંતઃકરણપૂર્વક માન આપવા આપણે મળ્યા છીએ. હાલ તેમની બધી સુગત
 “ થઈ છે, અને ત્યાં જવા તેઓ સાહેબ પોતે ઘણા ખુશી હશે, તોપણ એ તો સ્વાભાવિકજ
 “ છે કે આપણને એટલે બેલગામના લોકોને તેમનાથી છુટા પડતા ઘણી દિલગીરી થવી
 “ જોઈએ; કારણ કે આપણી અને તેમની વચ્ચે છેલ્લા સાત વર્ષથી તેમના ઉત્તમ ગુણોને
 “ લીધે ઘણાજ ધાડો સંબંધ થયો છે. હવે આ પ્રસંગે આપણા માનવંતા મહેમાનના ગુણોનું
 “ ટૂંક વર્ણન હું આપીશ તો તે તદ્દન અસ્થાને નહિ ગણાય.

“ બેલગામના લોકોને એટલે આપણને તેઓ એક બાહોશ અમલદાર તરીકે માત્ર
 “ જાણીતા છે એટલુંજ નહિ, પણ એક પરાંપકારી મનુષ્ય તરીકે, માયાપની માફક માયાળુ
 “ સલાહ આપનાર તરીકે અને મુશ્કેલીઓમાં નેના તરીકે સૌને જાણીતા છે. તેઓ મારે
 “ જવાબદારીની જગા ઉપર હતા, અને તેથી તે જગા સંબંધી તેમને ઘણું કામ કરવાનું
 “ હતું, છતાં આપણામાના ઘણા ખરા જાણી છે તેમ, તેઓ પોતાના ઘણા ખરા વખત ધાર્મિક
 “ બોધ આપવામાં અને કેળવણીમાં ગાળતા હતા.

“ પહેલા તેઓના ધાર્મિક વિચારો જાણી તેમના ગુણ સંબંધી આપણે વિચાર કરીએ.
 “ ધર્મ એટલે શું ? તેની વ્યાખ્યા આપણે પ્રથમ કરવી જોઈએ. બધા જમાનાના ધાર્મિક
 “ મનુષ્યો કયુલ કરે છે કે ધર્મના મુખ્ય ચાર સિદ્ધાંતો છે, અને ખરેખરે ધાર્મિક પુરુષ
 “ હોય તેણે તો આ સિદ્ધાંતો ખરાખર માનવા જોઈએ. આ સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે -
 “ પહેલો - સર્વ શસ્ત્રિમાન પરમેશ્વરની હસ્તી અને તેના ગુણ સમજવા.

“ બીજો - જાત મહેનત કરીને મુક્તિનો રસ્તો મેળવવો, અને આમ બીજી દુનિયામાં સુખી

“ જીવંતી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો

“ ત્રીજો - પરાંપકાર કરવો, ખરા ખોટાની પરીક્ષા કરવી, તેમાં પહેલું (ખર્ચ) કરવું અને

“ બીજું (ખર્ચ) ઊંડવું.

“ ચોથો - એકજ પિતાની પ્રજા જાણી પ્રાણી માત્રનું બહુ કરવું, પછી તેઓ ગમે તે જાતનાં

“ અને ધર્મના હોય.

“ આનું નામજ ધર્મ છે. આ ગુણોમાં માણસના ખરા ધર્મનો સમાવેશ થાય છે,
 “ અને તે સધળા આપણા માનવંતા પરાંપકારી છે કે કેમ તે હવે આપણે તપાસીએ લગાર
 “ વિચાર કરતા આપણને સંતોષ થશે કે આ સદ્ગુણો આપણા માનવંતા પરાંપકારી માગ્યા
 “ આવે છે, અને ખરી રીતે કહીએ તો કેવળ તેઓ “ સાધુ ” કરતા કોઈપણ ગીત
 “ ઉતરતા નથી.

“સ્વાર્થી માણસ પોતાના બધા તરફ જુએ છે, પણ આપણા માનવતા પરીણાએ
 “પોતાના આત્માને જન્મ મરણમાંથી મુક્ત કર્યો છે (અસ્તુ) - એટલું નહિ, પણ વધારામાં
 “તેમણે પોતાના બાકીઓ પોતાની માફક મુક્તિને માટે એક સરખી રીતે લાયક થાય એવા
 “ધરાદાથી પોતાની ધાર્મિક કેળવણીનો લાભ તેઓને પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પોતાના
 “શિષ્યોને ધાર્મિક બાબતનું શિક્ષણ આપવામાં તેઓએ પોતાનો દિમતી વખત ગાળ્યો છે,
 “અને આવા શિષ્યોની સંખ્યા દરેક વધારેને વધારે થતી જાય છે, તેથી એમ સ્પષ્ટ રીતે
 “સાબીત થાય છે કે આ બાબતોમાં તેમનું શિક્ષણ કેવું રસમય અને અસરદારક હોયું
 “જોઈએ. તેમના શિષ્યો તેમને દેવ તરીકે પૂજે તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. વળી
 “મને કહેવાને વધારે આનંદ તો એ થાય છે, કે તેઓ દરેક સવારમાં બે એક કલાક
 “ધર્મ સિદ્ધાંતોના પાઠ કરે છે. તેમની આવી ધર્મ પ્રત્યેની ભક્તિથીજ તેઓ ધર્મના ચુસ્ત
 “દિમાયતીઓમાં પણ પ્રિય થઈ પડ્યા છે. અમુક લોકોના ધાર્મિક આગેવાન તેઓ અને
 “થયા છે તે લોકોમાં પોતે ધર્મના ચુસ્ત દિમાયતી છે એવું સાબીત કરીને એક માનવતા
 “દાખલો તેમણે ન બેસાડ્યો હોત તો આટલે દરજ્જે ધાર્મિક જ્ઞાન તેઓમાં રહેતું મેળવી
 “શકત નહિ. આ વાતની કોઈ પણ ના પાડી શકે નહિ. ગૃહસ્થો, કોઈ માણસ ખરેખર
 “ધર્મિષ્ઠ હોય તો તેની લાગણી કેવી હોવી જોઈએ તે દરેક જાણે છે. તે ધર્મથી ડરે છે,
 “અને તેને પરિણામે તેનામાં અમુક અંશે નૈવિક દિમાયત પણ હોય છે; તેનેજ આપણે
 “પરમેશ્વરથી ડરનાર કહી શકીએ. તે નિમકહલાલ, પોતાના ધંધામાં પ્રમાણિક અને
 “અંતરાત્માનાજ અવાજને અનુસરનાર હોય છે, ખીજના વિચારોથી તેના ઉપર કાંઈ અસર
 “થતી નથી. પોતાની નજીકની અને પ્રિય એવી દરેક યીજના બોગે પોતાની દરજ્જા અદા
 “કરવા તે હમેશ તૈયાર હોય છે. આ ઉમદા શુણ્ણની સરકારે પણ ખાસ તારીફ કરી છે.
 “આપણા માનવતા પરીણાની અરજી સિવાય તેમણે કંઈથી વખાણવા લાયક નોકરીની
 “પિછાન તરીકે તેમની નોકરીની મુદત વધારી આપી છે. તેમની ઉદાર અને ધર્માદા વૃત્તિ
 “જોમને તેમની ગરજ પડેલી છે તેમને સારી રીતે જણાતી છે. ગૃહસ્થો, મને કહેતાં આનંદ
 “ઉપજે છે કે આપણા માનવતા પરીણા દરેક મહિને પોતાના પગારને સારા ભાગ જુદો
 “રાખે છે, અને તેના ઉપયોગ અહિંના વિદ્વાન ને ગરીબ લોકને આશરો આપવામાં કરે છે.
 “આમ તેમણે વિદ્વાન ને ગરીબોની આશિર્વાદ મેળવી છે. આથી આશિર્વાદ કેટલું દિવસ અમુક
 “નહિ જતાં આ દુનિયામાં તથા પરદુનિયામાં ખચીત મુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ખીજ મુખી
 “લોકો-દાખલા તરીકે શહેરના પૈસાદાર ગૃહસ્થો શ્રી લક્ષ્મીભાઈનું અત્તરણ કરવા પ્રયત્ન કરે
 “તો કેમ મુંદર પરિણામ નિષ્ફળ ? કેળવણીનો વધારો થાય અને ધણા ગરીબ લોકો
 “પોતાના આશરના અભાવને લીધે પછાત સ્થિતિમાં છે તેઓ વિદ્વાન માણસ તરીકે આગળ
 “આવે અને પોતાને મદદ મળી હતી તેવી રીતે તે પોતાની ચઢતી સ્થિતિમાં લાયક ગરીબોને
 “આશરો આપે. આપણા પરીણાના યુદ્ધિગ્ધ વિષે તો સવાલ કરી શકાય તેમજ નથી.
 “તેઓ ગ્રેન્થુએટ નથી અને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ એક પછી એક પસાર કરી નથી,
 “તોપણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે આ જમાનાના હમ્મરો ગ્રેન્થુએટો કરતાં યુદ્ધિગ્ધમાં
 “તેઓ ધણે દરજ્જે ચઢીઆતા છે. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલા પણ પોતે એક
 “શુદ્ધિશાળી માણસ છે એમ જોમણે સાબિત કરી જતાવ્યું હતું. તેમની આવી અસાધારણ

“ શકિન ઉપર ધ્યાન આપી તેમના જેવા હોશિયાર માણસને નોકરીમાં રાખવા સરકાર પણ
 “ ખુશી હતી, અને આપણા માનવંતાં પરાણાએ પોતાની આખી કારકિર્દી દર્મિઆન સરકાર
 “ નેમજ રૈયતના સારા અભિપ્રાય મેળવ્યા છે.

“ ગૃહસ્થો, આપણા પરાણા ઉંચી પદવી ધરાવતા તેથી કરીને એમ માનશે નહિ કે
 “ તેઓ પોતાનાથી ઉતરતા માણસોથી અલગ રહેતા હતા. આવા વિચારો તેમના મગજમાં
 “ કોઈ દિવસ આવતા નહોતા. એટલુંજ નહિ, પણ “ પરમેશ્વર સદ્ગુણોના પિતા છે અને
 “ મનુષ્યો સદ્ગુણ ભાઈઓ છે ” એ પ્રસિદ્ધ ઇશુ ભગવાનના સિદ્ધાંતનો અર્થ તેઓ સંપૂર્ણ
 “ રીતે સમજતા અને તેને અમલમાં મૂકતા. જે લોકોપર તેમને અમલ કરવા મોકલ્યા હતા
 “ તે લોકોની સાથે ભળવાને તેઓ હમેશા ખુશી રહેતા. તેઓ ધણી રીતે તેમની સાથે ભળી
 “ જતા હતા. જાણીએ પોતાની સરખી પંક્તિના હોય એમ તેમની સાથે તેઓ વાતો કરતા
 “ હતા, અને વળી તેમની શી હાજતો છે તે હમેશાં જાણતા હતા. વળી પોતાના આનંદી
 “ અહેરાથી અને માથાપની માફક હિતકર સલાહ આપીને તેમને હમેશાં ખુશી કરતા હતા.
 “ લોકોના કહેવાતા નેતાઓ તેઓને (લોકોને) માટે લડવાનો ડાળ ગણે છે, પણ કહેતાં
 “ ધણી નવાઈ લાગે છે કે તે નેતાઓ જાતે ભાગ્યેજ જનસમૂહના સંબંધમાં આવના જણાય
 “ છે. અરે ' ખાસ નવાઈ જેવું તો એ છે કે જ્યારે લોકોને તેમની શિષ્યામણી ધણી જરૂર
 “ હોય છે ત્યારે તેઓ તેમનાથી દૂર અને દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. શ્રી લક્ષ્મીભાઈની બાબતમાં
 “ આવું બિલકુલ નહોતું. પ્લેગના વખતમાં તે દરેકે દરેક ધરતી મુલાકાત લેતા અને તેઓને
 “ શી અડચણો છે તે નક્કી કરવાને તેમની સાથે પૂછપરછ કરતા હતા. સરકારી તેમજ પ્રજાને
 “ લગતી ધણી બાબતોમાં તેમણે પ્રમુખ તરીકે કામ કરેલું છે અને પોતાના અભિપ્રાય
 “ જણાવ્યા છે, તે ઉપરથી તેઓ ધણા બાહોશ અને વિદ્વાન માણસ છે એ સંપૂર્ણ રીતે
 “ સાબીત કરી શકાય છે.

“ તેઓ સારા બાધાના છે અને તેમની ઉમરના માણસો કરતા વધારે મજબૂત જણાય
 “ છે. ધણી વખતે એમ જોવામાં આવે છે અને સર્વોદ્ધ જોવામાં આવે છે કે, જવાબદારી
 “ અને ઉંચી જગ્યાનું કામ કરનાર માણસો મનુષ્ય જીવનમાં સામાન્ય રીતે બને છે તે ' કરેતાં
 “ વધારે વહેલા, ઉમરના ભારથી વાંકા વળી જાય છે, પરંતુ આપણા વિખ્યાત પરાણા તે
 “ સામાન્ય નિયમને એક અપવાદરૂપ નીવડેલ છે. બેસકે આનું મુખ્ય કારણ તો તેમની
 “ નિયમિત રહેવાની ટેવ અને મિતાદારપણુંજ હોવા જોઈએ. તંદુરસ્તીના સિદ્ધાંતોને
 “ સખ્ત રીતે વળગી રહેવાથી, નિયમિત રીતે રહેવાની ટેવથી, મિતાદારીપણાથી,
 “ અને વખતસર કામ કરવાની ટેવથી તેમની દરરોજની જીંદગી એકંદરે પૂર્ણ શતેકમંદ
 “ હોય તેમાં શું નવાઈ! તેઓ પોતાના ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી છે, તેથી કુદરતી રીતે તેમનું
 “ મન તથા શરીર બંને મજબૂત હોવાંજ જોઈએ, અને જીંદગીની લાલચોથી જેમ બને
 “ તેમ તેઓ અજગા હોવાંજ જોઈએ.

“ ગૃહસ્થો, આ બધી વાતો દલી તે હુંકમાં શરી તપાસી જોઈએ તો માવમ પડશે કે
 “ માર્ગદર્શક તારા માફક જીંદગીની સઘળી સ્થિતિમાં અનુકરણ કરવા લાયક વ્યક્તિ તરીકે
 “ આપણા નામાકિત પરાણા કરતાં સારા માણસ નહિ મળે, અને તેથી અદિયાની સંપૂર્ણ

“કોમના લોકો આપણા નામાકિત પરીણા જવાથી દીકરી થાય તેમાં કંઈ અચ્ચો પામવા
 “જેવું નથી. ગૃહસ્થો! આપણા નામાકિત પરીણાએ તેમની જીંદગીની યાદગીરી આપણા મનમાં
 “કોઈ દિવસ જૂસાય નહિ” તેવી મુદ્રી છે, એમ કહેવામાં તમે બધા મારી સાથે સંમત થશો.
 “એવી આશા મળું છું. તેઓ પોતે ધણે દુર જાય છે, પણ આપણે આપણી જીંદગીમાં
 “તેમને અને તેમના કૃત્યોને જુલો જાડશું નહિ. વળી આપણે દંતવાથી માનીશું કે તેઓ પણ
 “આ જગ્યાના લોકોને જુલો જશે નહિ, કારણકે તેઓ તેમને છેલ્લા ૭ વર્ષથી અતિશય પ્રિય
 “થઈ પડ્યા છે. આવા ઉદાર પુરુષથી જુદા પડવું એ ધણુંજ કઠણ લાગે છે, પણ આપણે
 “આપણું મન આટલેથીજ વાળીશું, કે તેઓ પોતાની જન્મભૂમિમાં જાય છે તે તેમને આનંદ
 “હોય થાય અને આપણે સઘળાને પણ તેમજ થાય.

“આજના જેવો પ્રમંથ જવલ્લેજ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આપણે આપણી વફાદારીના
 “ઉદ્દેશો અને અંત કરણની ખરેખરી લાગણી તેમના સંબંધમાં બતાવીએ છીએ અને તેઓ
 “પોતે આ સર્વને માટે ખરેખરા લાયક છે. વળી આપણો ધર્મ શરમાવે છે કે આપણે
 “યોગ્ય વખતે યોગ્ય જગ્યાએ અને યોગ્ય માણસ માટેજ આપણું કાર્ય કરવું જોઈએ, અને
 “ખાત્રીથી માનવે કે આ અત્યારે આપણી આગળ બેઠેલા ગૃહસ્થ તેવાજ (યોગ્ય) છે. તે
 “આ જગ્યાના લોકોમાં ઘણા લોકપ્રિય થયેલા છે, તેમાં કાઈ શક નથી. છેલ્લા પંદર દિવ-
 “સથી તેમના માનમાં પાનસોપાગીના મેળાવડા થાય છે ને સંપૂર્ણ રીતે ખાત્રી કરી આપે
 “છે કે તેઓ લોકોમાં કેટલા પ્રિય છે. સરકાર અને લોકો બંને તરફથી માન પામે એવા
 “પુરુષ હશેજ છે, આવા બુદ્ધિવાળા, નીતિવાળા અને શારીરિક સપત્તિવાળા પુરુષને આજે
 “આપણે જેટલું માન આપીએ તેટલું બેસકે તેમની પદ્વી, શક્તિ, લાયકાત વગેરે અનેક
 “ખાખતો પર ધ્યાન આપના ધણું જોઈએ છે. છેવટમાં જેટલુંજ કહેવાનું કે ધૈર્ય તેમને લાંબુ
 “આયુષ્ય આપે અને તેમની દિન દિન ચઢતી યાઓ એવી પ્રાર્થના કરવામાં મારી સાથે
 “તમે બધા સંમત થશો.”

બેલગામ ચિકિત્સક પત્રમાં આવેલા બે મરાઠી લેખાતું ગુજરાતી
 લાપાતર:-

“અદિઆના હજુર ડૅપુટી કલેક્ટર શ્રી લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની બદલી સુરત
 “થવાથી તેઓ જલદી જતાના છે. એઓ સાહેબને અદિઆના હજુર ડૅપુટી કલેક્ટરની
 “જગાપર આવ્યાને સાત વર્ષ થયા તે દરમ્યાન તેમણે પોતાના અતૈકિક બુદ્ધિમતથી
 “અને ન્યાયયાતુર્યથી શહેરવાસી લોકો પર અત્યંત ઉપકાર કર્યા છે. એમના જેવા ન્યાયી
 “અને નિષ્પક્ષપાતી કામદાર મળવા ઘણા કઠણ છે. હજુર ડૅપુટીનું કામ અતિશય
 “જવાબદારીનું હોવા છતાં પોતે ઘણાજ ઉત્તમ પ્રકારે કાર્યું. મ્યુનિસિપાલિટીના વાઇસ
 “પ્રેસિડેન્ટનું કામ પણ ઘણી સારી રીતે કર્યું. “પ્લેગ” ની ધામધુમમાં મ્યુનિસિપાલિટીને
 “પુરુષો ખર્ચ થયો, તે વખતે એઓ સાહેબે યોગ્ય મલાહ આપી ઘણીજ દરકસરથી
 “ખર્ચની વ્યવસ્થા કરી. એઓ સાહેબની મદદ ન હોત તો મ્યુનિસિપાલિટીમાં અધાધુધી
 “ચાલી ઘણીજ ગેરવ્યવસ્થા થઈ હોત. સરકારની વિરૂદ્ધ મત આપવાના કેટલાક પ્રસંગો
 “આવેલા, તે મમ્મે આપણે સરકારના નોકર છીએ, સળખ લોકમન અથવા લોકહિતને

“ જાણુપર મૂકી સરકારના દહેવા પ્રમાણે હાજી હા કરવી એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એવું
 “ માનનારામાંના એઓ સાહેબ એક નહોતા, એવો અનુભવ શહેરવાસી લોકોને ધણી
 “ વખત આવી ગયો છે. પોતાનો મત બીજાઓ આગળ સૌમ્ય અને સમ્ય શબ્દોથી
 “ મુદ્દાસર રીતે કેમ મૂકવો, એ શક્તિ એઓ સાહેબમાં પૂર્ણપણે હતી. વખતસર કામ
 “ પૂરું કરવાની રીત તો બધે એમના હાથમાંજ આવી ગઈ હતી. કર્તવ્ય કર્મો કેમ કરવાં,
 “ તે જાણતાં એઓ સાહેબનું વર્તન દાખલો લેવા લાગ્યું હતું. મેજરટેટ તરીકે પણ
 “ એઓએ ધણીજ ઉત્તમ પ્રકારે કામ કર્યું હતું. પશ્ચાન્નિમાન અથવા અન્યાયથી જાણી
 “ જોઈને એમણે કોઈ કામનો નિકાલ કર્યો હોય, એવો દાખલો નહિ મળશે. વ્યવહારજ્ઞાન
 “ પૂર્ણપણે હોવાથી અને લોકોના રીત રિવાજથી સારી રીતે વાકેફ હોવાથી તેમની આગળ
 “ આવતા મુકદ્દમાઓમાં ખર્ચ થું અને ખોટું થું, તે રોધી કહાડવાનું એમને અતિ સુવબ
 “ થઈ પડતું. કોઈએક બાબત ખરી છે અથવા ખોટી છે, તે વિશે પૂર્ણપણે ખાતરી થયા
 “ પછી કેવળ કાયદાની બાંદી ઉપર લક્ષ ન આપતાં ખરો ન્યાય કરનાર એઓ સાહેબ
 “ જેવા કોઈ વીરલાજ કામદાર હોય છે. મદત્વના અને અતિશય ભાંજગડવાળા કેટલાક
 “ મુકદ્દમા એમની આગળ આવેલા, પણ પોતાની ન્યાયબુદ્ધિ સમતોલ રાખી તેના નિકાલ
 “ કરેલા, તેથી ખોટા કેસો અને ખોટા પુરાવો એમની આગળ લાઈ આવવાની કોઈની
 “ હિંમત થતી નહિ. લોક સમાજમાં એઓ જહુ ભજતા નહિ; અને ન્યાયુધી એઓ
 “ અહિંઆ કામપર રહ્યા ત્યાંસુધી તેમ ન કર્યું એ યોગ્યજ કર્યું, એવો અમારો મન છે.
 “ કોઈ સરકારી કામદાર લોકોમાં વધારે મળીને ચાલવા લાગ્યા કે, તેના લાભ કોઈ પણ
 “ પ્રકારે લેવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓના દાખલા પ્રસિદ્ધ છે.

“ એઓ સાહેબનું ખાનગી વર્તન બિચકૂલ અવર્ણનીય હતું. સરકારી કામ સિવાયનો
 “ બાકીનો તેમનો કાળ પરમાર્થપ્રાપ્તિમાં જતો હતો. પોતાને મત્સમાગમનો લાભ કરી
 “ લેવાનો અને પોતાના અનુભવનો અને વિદ્યાનો લાભ ખીજાને આપવાનો ધણે ઉમંગ
 “ રહેતો. એમની બુદ્ધિ વિશાળ કુશાગ્ર હતી, તેથી વેદાંત જેવા અતિ દૃષ્ટ શાસ્ત્રમાં
 “ એમનો પ્રવેશ સારો હતો, અને તે પવિત્ર શાસ્ત્રની માહિતી આપણા સમાજને થવી
 “ જોઈએ, એવી તેમની પૂર્ણ ખાતરી થવાથી એઓ તે સાર પ્રયત્ન કરતા હતા. દરરોજ
 “ સવારે નિયમથી એક કલાક એઓ શાનામૃતનો લાભ આપતા હતા. એમની નિરુપણ
 “ કરવાની શૈલી અપ્રતિમ હતી. વેદાંતશાસ્ત્ર અતિમૂઢ છે એવી જે સાધારણ સમજ થઈ
 “ ગઈ છે, તે વિચાર કરી જોતાં બૃહ ભરેલી છે એવું એમના નિરુપણનું શ્રવણ એક બે
 “ દિવસ ફક્ત કરવાથી માલમ પડતું. અદિઆ એમનું શિષ્યમંડળ મોટું છે, તેણે આ
 “ ક્રમ ચાલુ રાખવાની તજવીજ કરી એવું અમને લાગે છે. એકંદરે એમનો વિયોગ
 “ અમારા શહેરને ઘણો દુઃસદ થશે એમાં શંકા નથી. એમનું આયુષ્ય વધી દિવસ
 “ સુખમાં નિર્ગમન કરી લોકોને આવેજ દાયદો મળતો રહે, એવી પરમેશ્વર પ્રત્યે અમારી
 “ અનન્યભાવે પ્રાર્થના છે. “ વેલ્લગાવ-ચિન્તિત્તક ” તા. ૧ લી જુલાઈ સને ૧૯૦૩.”

“ વેલ્લગામ તા. ૧-૭-૧૯૦૩.

“ રા. રા. ચિદિત્તક પત્રના અધિપતિ જોગ,

“ વિ. વિ. નીચેની થોડી લીટી આપને મોકલી છે તે આપના પત્રમાં આપરો એવી
 “ આશા છે. ” લી. શ્વ. ”

“ આજકાલ બેલગામમાં સર્વના મુખે રા. બા. લલ્યુબાઇ જોવર્ધનવાસ અદિ'આના
 “ ગાજી હજુર ડેખુરી કચેકટર અને ખહેલા વર્ષના મેજસ્ટ્રેટ સાહેબની બન્ની સુગત થવાથી
 “ તેમના વિયોગજન્ય દુ:ખના ઉદ્ગાર નીકળે છે; એઓ સાહેબને આ શહેરમાં આવ્યાને
 “ આસરે સાત વર્ષ થયાં, તે દરમ્યાન સરકારી અને ખાનગી કામના સંબંધમાં એમની
 “ યોગ્યતા ગમે તેટલી વર્ણવું, તોપણ તેમના મદદગુણ અને સહવર્તનતા આખેદળ ચિનાર
 “ આપવાને મારી કલમ અસમર્થ છે, તથાપિ યથામતિ તેમના મદદગુણ વિષે લખાણની
 “ હિંમત કંઈ હું, તે બદલ આપ અને આપના પ્રિય વાંચનારાઓ મને ક્ષમા કરશે એવી
 “ ઉમેદ છે.

“ મનુષ્યોના મદદગુણની ખરી પરીક્ષા કરવાને અધિકાર અને શ્રીમંતાઇ એ બે સાધનો
 “ ધણી ઉત્તમ છે. અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી પુલ્કાર્ધ ન જતા મદદગુણોના આશ્રય કરનારા અને
 “ દ્રવ્યતા ખરે ઉપયોગ કરનારા એઓ સાહેબ હતા. આ બાબતમાં જોને એમનો પરિચય હતો,
 “ તેમને તો બિલકૂલ શંકા આવશે નહિ, પણ જે લોકોએ એમનું નામજ દૂકન સામર્થ્ય છે,
 “ એવાઓને સુદા તેમના આ ગુણો વષે પૂજ્ય ગુદિજ છે. એઓ સાહેબ આ શહેરમાં
 “ આવી અધિકારગ્રાહ થયા, ત્યાંથી મેજસ્ટ્રેટ તરીકે એમણે જે જે મહત્તાના કામે કર્યા,
 “ તેનું મહત્વ અને એમની કાયદાની નિપૂણતા, નિઃસ્પૃહતા અને મહમદિવેક શક્તિ ઇત્યાદિ
 “ અમૂલ્યગુણો, બેલગામના અને જે જે ઠેકાણે એમણે સરકારી કામ કર્યું છે ત્યાંના લોકો કદિ પણ
 “ વિસરનાર નથી. પ્લેગ, દુકાળ વગેરે સંકટો પ્રાપ્ત થયા, તોપણ એમણે એમની કાગિર્દીમાં
 “ લોકોના મન ન દુખવતા કેવળ શાતપણાથી સરકારી હુકમોના અમલ કર્યો તે સાફ લોકોએ
 “ વખતો વખત એમના ગુણો ગાયા છે, અને સરકાર તરફથી પણ એમની હોશિયારીની
 “ કદર થતી આવી છે. અધિકારી વર્ગ અને રૈયત બન્નેને સંતુષ્ટ રાખવા કેટલું કંટાળે છે એ
 “ વિષે ભર્તૃહરીએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે—

નરપતિહિતકર્તા દ્રેષ્યતાં યાતિ લોકે જનપદહિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ।
 इति महति विरोधे विद्यमाने समाने नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ ૧

“ ખરેખર એઓ સાહેબમાં આવા મદદગુણો છે એવું કલા સિવાય અમારાથી રહેવાનું
 “ નથી. વિશેષમાં એમની કામ કરવાની રીત અને નિયમિતપણાને દાખલો લેવાને હમકત
 “ નથી. કોઈ પણ ગૃહ પ્રજાનો નિકાલ કરવો એ તો એઓ સાહેબને કદિ પણ કદાચ પડતું
 “ નહિ. જે જે સંસ્થાઓને તેમણે આજાદ સ્થિતિમાં લાવી નાખી હતી તેમના
 “ ચલાવનારાઓએ એઓ સાહેબનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનવો જોઈએ.

“ એઓ સાહેબનું ખાનગી વર્તન સાદું હોઈને એમનામાં દયા, ક્ષમા અને શાંતિ એ
 “ મદદગુણો અપ્રતિમ હતા વેલત વિષયનો ખરો સંસ્કાર થવાથી શાંતતા અને સમતા એ બે
 “ ગુણો સ્વાભાવિક એમનામાં વાસ કરતા હતા. એઓ અહિં આ કોમળી તાંબે ઝાઝા લખતા
 “ નહિ, તોપણ એમના મદદગુણોની લોકોને સારી રીતે જાણ હોવાથી જતી વખતે શહેર-
 “ વાસીઓએ એમની સારી સંભાવના કરી હતી. શહેરના વ્યાપારી, શાહુકાર, કામદાર વગેરે
 “ લોકોએ એમને સાફ પાનસોપારીના મેળાવડા કરી પોતાનો પ્રેમ બતાવી આપ્યો હતો;

“આવો પ્રકાર આ પૂર્વે અહિં આ કદિ પણ થયો નહોતો. પ્રત્યેક મેળાવાડા વખતે લોકોએ
“શબ્દ અને કૃતિથી પોતાની લાગણી જતાવી આપી હતી.

‘ એઓ સાહેબ પોતાના ખાનગી વખતમાં અદ્વૈતશાસ્ત્રનું મનન અને નિદિધ્યાસન
“ કરીને ખીજ મંડળીને પણ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરાવતા હતા. વેદાંત જેવો મહત્વનો વિષય
“ ઘણીજ સુલભ રીતે શ્રોતૃજનના મનમાં ઠસાવતા હતા. મને તેવો નાસ્તિક પણ એમના
“ શ્રવણથી પોતાનો નાસ્તિકભાવ છોડી આસ્તિક બનતો એઓ સાહેબની સુવબ વકતૃત્વ-
“ શક્તિથી આવું પરિણામ તેમના મન પર થતું, એ કાંઈ સાધારણ સામર્થ્ય નહતું. એમના
“ શિષ્યવર્ગને મારી એવી વિનંતિ છે કે, તેમને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનનો ઉપદેશ અન્ય
“ જનોને કરીને એઓ સાહેબનું નામ અને કીર્તિ કાયમ રાખવા, એટલે પોતાનું કર્તવ્ય
“ બજાવું કહેવારો.”

(મેળાવા-ચિકિત્સક, તા. ૮મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩.)

૧૭. એમનું સુરત આગમન અને પેન્શન લેવું.

તા. ૧૫ જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે પિતાશ્રીએ સુરત મિટિ
જુલું મેજસ્ટ્રેટને ચાર્જ લીધો. સપ્ટેમ્બર મહિનાની તા. ૨૦મીથી
પોતાની તબિયત હેરાન થઈ. કમળાની ગિભારી થઈ, તેથી તા. ૪થી અકટોબર
સને ૧૯૦૩ થી અઢેલી ૧૮ દિવસની હકની રજા તારથી મંજૂર કરાવી લીધી.
તબિયતમાં કાંઈપણ સુધારો થતો માલમ ન પડ્યો, અને રજા પૂરી થયે
નોકરીમાં હાજર થવાશે એવી આશા ન લાગવાથી, તા. ૧૨મીની મહવાગમાં
રાજનામું લખી બીજે દિવસે કલેક્ટર મિ. સ્લેડનને મોકલી આપ્યું. તેમણે
તરતજ તે પાછું મોકલી લખ્યું કે, “હું દિલગીર છું કે તમારી તબિયત
નૂરમ છે, અને તમે રાજનામું મોકલી આપો છો, તમે નોકરીમાં ગયા હોત
તો ઘણું સારૂ થાત. તમારું રાજનામું હું એટલા માટે ફરીથી વિચાર કરવા
સારૂ પાછું મોકલું છું, અને આશા છે કે તમે તે પાછું ખેંચી લેશો. છતાં
જો તમારો ઠઠ નિશ્ચય થયો હોય, તો હું તે મંજૂર તમને સરકારી રીતે
લખીશ, કારણ કે હું ધારૂ છું કે તમે હકની રજા પર છો, તેથી ત્રણ મહિનાની
મુદતની અંદર એકરાર કર્યા પ્રમાણે તમાગથી રાજનામું આપી શકાય નહિ;
પણ હકની રજા સાથે બીજા કોઈ જાતની રજા જોડી શકાય.” આનો ઉત્તર
પિતાશ્રીએ એવો લખી મોકલ્યો કે, “હું તમારો ઉપકાર માનું છું. મેં
રાજનામું આપવાનો વિચાર નક્કી કરીધો છે, અને હવે તે કોઈ પણ રીતે ફગી
શકે એમ નથી. ત્રણ મહિનાની અંદર હકની રજા લીધા પછી જો મારાથી
રાજનામું આપી શકાય એમ ન હોય, તો મહેરબાની કરી મારી હકની રજા

રદ કરાવશે, અને તા. ૪ થી અકટોબરથીજ માફે રાજનામું મંજુર કરાવશે.”
સ્વેડન સાહેબનો એમને માટે ઘણાજ ઉચો મત હતો, અને એઓ નોકરીમાં
રહે તો સાફ એવી ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ એકાએક એમણે આ પ્રમાણે
વિચાર કર્યો, તેથી પોતે ઘણાજ નાખુશ થયા, અને ન છૂટકે અરજી
આગળ મોકલી.

ધાર્મિક વૃત્તાંત.

૧. બાવા નિર્મળદાસ અને જનકીદાસનો સમાગમ.

ધાબ્યાસ સંપૂર્ણ કરી નોકરીમાં દાખલ થયા તે સમયે
પિતાશ્રીની ધર્મ ઉપર વિશેષ આસ્થા નહોતી, પણ સાધુ
સંતોના સમાગમપર પ્રીતિ હતી. સુરતમાં કેટલકીલ આગળ
રહેતા સંત નિર્મળદાસજી પાસે એઓ વારંવાર જતા, અને
તેમનીજ ગાદીપર હાલમાં જનકીદાસ મહારાજ છે, તેમનો
પણ એઓ સમાગમ કરતા. જનકીદાસ મહારાજની એમના
ઉપર છેવટ સુધી ઘણીજ પ્રીતિ રહી, અને ઘણી વખત એઓ નાશિક, પૂના, મુંબઈ
વગેરે સ્થળે આવી અમાફે ત્યાં નિવાસ કરતા. એમણે સુરતમાં મંદિર બંધાવ્યું, તે
કામમાં પણ પિતાશ્રીએ સારી મદદ કરી હતી. કેટલાક આચાર્યોના સંપ્રદાય
ઉપર એમને થોડી અનાસ્થા હતી, અને તે સંબંધી વારંવાર એમના તરફથી
“ ગુજરાત મિત્ર ” માં લેખો આવતા, પરંતુ કોઈ પણ જાખતમાં હંક ન
પકડતા અને દ્રેષથી હદ ઉપરાંત ટીકા પણ ન કરતા. સ્વાભાવિક રીતે કોઈ
સંપ્રદાયમાં પોતાને જે ખામી લાગતી તે ખામી દૂર થવાને માટેજ લખતા,
પણ એમના મુખથી કોઈ પણ ધર્મની કોઈ દિવસ પણ નિંદા થતી નહિ.
અસલથીજ એમની શુદ્ધિ સારગ્રાહી હતી.

૨. વેદાંત શાસ્ત્રોપર પ્રથમ આસ્થા.

સુને ૧૮૭૫-૭૬ ની સાલમાં નોકરીને લીધે મુંબઈમાં રહેવું થતું; તે
સમયે કર્નલ આલ્ફાટ અને મેડમ પ્લેવેટસ્કીનું વિલાયતથી મુંબઈ
પધારવું થયું, અને યિઓસોફિકલ સોસાયટી સ્થાપન કરી, આધ્યાત્મિક વિદ્યા
ઉપર લાપણુ આપવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. આ લાપણુ સાંભળવા પોતે જતા,

અને તે ઉપરથી એમને કાંઈ બોધ લાગવાથી મેડમ બ્લેવેટસ્કીના ખનાવેલા
'The Isis unveiled' (ધી આઈસિસ અનવેઈલ્ડ) નામના પુસ્તકના બે
લાગ ખરીદી, તેનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. એ પુસ્તક થોડુંક વાંચવાથી એમના
મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે, આ લોકો આપણા હિંદુ શાસ્ત્રનાજ અથો
વાંચી અંગ્રેજીમાં લખે છે, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા સંબંધી જે કાંઈ જ્ઞાન સમા-
ચેલું છે તે આપણાજ પુસ્તકોમાં છે, તેથી આપણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

૩. કૈલાસવાસી વ્યાસ હરજીવન જોશીનો પ્રથમ બોધ.

ઉપરોક્ત વિચાર દઢ થયો તે અરસામાંજ હરજીવન વિશ્રામ જોશી કરીને
જુનું સૂર, શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ, અને વચોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો એમને સમાગમ થયો.
કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ ધીરજલાલ વકીલના ઘરમાં પોતે મુંબઈમાં
રહેતા હતા, ત્યાં તેઓ હમેશા સહવારના આવતા, અને ધર્મ સંબંધી વાતચીત
કરતા. તે ઉપરથી પિતાશ્રીની નિષ્ઠા આપણા શાસ્ત્રોપર બેઠી, અને તેનું વ્યાસ
મહારાજ (જોશીને સર્વે વ્યાસ મહારાજ કહેતા) પાસે અધ્યયન કરવાનો
વિચાર કીધો.

વ્યાસમહારાજને પણ આ વાત ઘણી ચોંચ લાગી, અને પોતે રોજ
પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન સંધ્યા આટોપી આઠ વાગે આવતા, અને એક કલાક શ્રીગી-
તાજી વાંચતા. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ પિતાશ્રી ઉત્તમ અધિકારી
હોવાને લીધે એમની જ્ઞાનાસા વધતી ગઈ, અને વેદાંત વિષયમાં વધારે પ્રવિણ
થવા તરફ લક્ષ લાગ્યું. વ્યાસમહારાજના ઉપદેશથી ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે નિત્યકર્મ
કરવાનો પોતે આરંભ કીધો. અંથોનું અધ્યયન પણ ઘણીજ ત્વરાથી કરવા માંડ્યું,
અને થોડા સમયમાં શ્રીગીતાજી, યોગવાસિષ્ઠ, આત્મપુરાણ, આદિ ગ્રંથો જોયા.
ઘણી વખત એમને વ્યાસમહારાજ વિષે તેઓ કહેતા કે, “એમનામાં જાણે
મને બોધ કરવાની ઇચ્છરી પ્રેરણાજ થઈ હોય, તેમ પોતે બરાબર નિયમસર
આઠ વાગે આવ્યા કરે છે. પછી એમની પાસે હું વાંચું અથવા ન વાંચું, બીજા
પ્રસંગોપર વાત કાઢું, તો પણ એઓ ફેરવી ફેરવીને ધર્મ સંબંધીજ ચર્ચા
મારી સાથે કરે છે; પણ મારા વિચારોથી અથવા આચરણોથી જરાપણ કંટાળતા
નથી.” દેહાંત સમય સુધી એટલે સંવત ૧૯૪૫ના પોષ વદ ૦)) ને રોજ વ્યાસ-
મહારાજ વિદેહમુક્ત થયા, ત્યાં સુધી અમારા કુટુંબ સાથે એમનો ઘણોજ ગાઢો
સંબંધ રહ્યો હતો. એમને પણ એઓએ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવી સંધ્યા શી
વી હતી. અમે ઘણી વખત જોયેલું કે નિદ્રામાં પણ એઓ પાંચું ગઈએ તો

બહારના લોકો પણ આવતા. ઘરમાં વારંવાર સાધુ સંતોનું આવવું થતું, તેમને મોટેથી પણ આ વિષય કાને પડતો, તે ઉપરથી તેનાપર અમારી શ્રદ્ધા સુદઢ થઈ, અને અમે સાધુસંતો તરફ પૂજ્ય શુદ્ધિથી જોવા લાગ્યા, અને પિતાશ્રીનું અનુકરણ કરી તેમને નમન આદિ કરવા માંડ્યું.

૭. સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજનો સમાગમ.

સુને ૧૮૮૭ ની સાલમાં સ્વામીજીનો પિતાશ્રીને પુનામાં પ્રથમ સમાગમ થયો. તેઓ ફરતા ફરતા ઉરણુ આવી રહ્યા હતા, ત્યાંથી રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) રણછોડભાઈ મારફત પિતાશ્રીજી ઘણો આશ્રય કરવાથી વૈ. શેઠ વિકૃલદાસ અને વે. રતનજીભાઈ વગેરે સત્સંગી મંડળી સહિત પોતે પુને પધાયો. ત્યાં આશરે આઠ દિવસ શ્રવણ કીર્તનમાં ઘણા આનન્દમાં કાઢ્યા. સ્વામીશ્રીનો પૂર્ણ વૈરાગ્ય અને સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા જોઈ પિતાશ્રીની એમના ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી, અને પછી ઘણી વખત આમંત્રણ કરી પોતાની સાથે એમને રાખતા.

પોતે સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા ત્યારે નર્મદાના કિનારાપર ફરવાનો વિચાર કરી ભરૂચ મુકામે સ્વામીશ્રીને તેડાવ્યા. આ સમયની વાતચીત કરતાં સ્વામીશ્રીજી એક વખત મને કહ્યું હતું કે, “ભરૂચમાં અમે સાથે લગભગ મહિનો એક રહ્યા હતા. સાંજના રોજ અમે બન્ને જણા કિનારાપર ફરવા નીકળી પડતા. ત્યાં પવિત્ર સ્થળે બેઠા પછી બન્નેમાંથી ગમે તે કોઈ એક પ્રશ્ન કરે, અને તેનો બીજો ઉત્તર આપે, એટલામાંજ વિવેચન ન કરતાં બન્ને જણા એવા આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ જ્ઞાનદશાનો અનુભવ કરતા સુગા થઈ બેસી રહેતા કે રાતના કોઈ કોઈ વખત ૧૧ વાગે ત્યાં સુધીનો અમને જાણે કોઈ વખત જણાયજ નહિ. કેટલીક વખત તો સિપાઈ અને સવારો બન્ને લઈ અમને શોધવા આવતા, ત્યારે તેમનાથી કંટાળી પાછા ઘેર ફરતા. માતુશ્રીને તો તે સમયે કેટલીક વખત એવો પણ ભાસ થયો હતો કે લલ્લુભાઈ મારી સાથે ભગવાં પહેરી નીકળી જશે કે શું ? લલ્લુભાઈનો પણ અનુભવ વેદાંત વિચારમાં પાડે થતો જતો હતો, તેથી અમે બન્ને અપૂર્વ આનન્દ ભોગવતા હતા.”

આ સમયે પિતાશ્રીનો દેહાધ્યાસ કેટલે બધે દરજ્જે છુટ્યો હતો, અને વૈરાગ્ય કેવો દઢ થતો જતો હતો તે સંજોગે એક પ્રત્યક્ષ બનેલો દાખલો રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) નગીનદાસ માણેકલાલ પોતાના તા. ૧૧-૫-૧૯૦૪ ના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“નર્મદા તટ ઉપર એક મુકામ ભરૂચથી આશરે પચ્ચીસ વીસ માઇલ ઉપર છે તેનું નામ મુખડી છે, ત્યાં એવો ચમત્કાર છે કે નર્મદા એક પહાડને ન ફેડતા ઉપર “સરીને આવી છે, અને પાન છે. તે જગ્યાએ નર્મદાનો ધોધ ધણે

અને-તે ઉપરથી એમને કાંઈ બોધ લાગવાથી મેડમ જલેવેટસ્કીના ખનાવેલા 'The Isis unveiled' (ધી આઈસિસ અનવેઈલ્ડ) નામના પુસ્તકના બે લાગ ખરીદી, તેનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. એ પુસ્તક થોડુંક વાંચવાથી એમના મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે, આ લોકો આંખણા હિંદુ શાસ્ત્રનાજ અથવા વાંચી અંગ્રેજીમાં લખે છે, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા સંબંધી જે કાંઈ જ્ઞાન સમાયેલું છે તે આપણાજ પુસ્તકોમાં છે, તેથી આપણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

૩. કૈલાસવાસી વ્યાસ હરજીવન જોશીનો પ્રથમ બોધ.

ઉપરોક્ત વિચાર દઢ થયો તે અરસામાંજ હરજીવન વિશ્રામ જોશી કરીને સુત્ર, શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ, અને વ્યોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો એમને સમાગમ થયો. કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ ધીરજલાલ વકીલના ઘરમાં પોતે મુંબઈમાં રહેતા હતા, ત્યાં તેઓ હમેશા સહવારના આવતા, અને ધર્મ સંબંધી વાતચીત કરતા. તે ઉપરથી પિતાશ્રીની નિષ્ઠા આપણા શાસ્ત્રોપર બેઠી, અને તેનું વ્યાસ મહારાજ (જોશીને સર્વે વ્યાસ મહારાજ કહેતા) પાસે અધ્યયન કરવાનો વિચાર કીધો.

વ્યાસમહારાજને પણ આ વાત ઘણી ચોક્કસ લાગી, અને પોતે રોજ પ્રાતઃકાળમાં રત્નન સંધ્યા આટોપી આઠ વાગે આવતા, અને એક કલાક શ્રીગીતાજી વાંચતા. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ પિતાશ્રી ઉત્તમ અધિકારી હોવાને લીધે એમની જ્ઞાસા વધતી ગઈ, અને વેદાંત વિષયમાં વધારે પ્રવિણ થવા તરફ લક્ષ લાગ્યું. વ્યાસમહારાજના ઉપદેશથી ચિત્તાશુદ્ધને અર્થે નિત્યકર્મ કરવાનો પોતે આરંભ કીધો. અંગ્રેજોનું અધ્યયન પણ ઘણીજ ત્વરાથી કરવા માંડ્યું, અને થોડા સમયમાં શ્રીગીતાજી, યોગવાસિષ્ઠ, આત્મપુરાણ, આદિ ગ્રંથો જોયા. ઘણી વખત એમને વ્યાસમહારાજ વિષે તેઓ કહેતા કે, “એમનામાં જાણે મને બોધ કરવાની ઇચ્છરી ગ્રેણાજ થઈ હોય, તેમ પોતે બરાબર નિયમસર આઠ વાગે આવ્યા કરે છે. પછી એમની પાસે હું વાંચું અથવા ન વાંચું, ખીજા પ્રસંગોપર વાત કાઢું, તો પણ એઓ ફેરવી ફેરવીને ધર્મ સંબંધીજ ચર્ચા મારી સાથે કરે છે; પણ મારા વિચારોથી અથવા આચરણોથી જરાપણ કંટાળતા નથી.” દેહાંત સમય સુધી એટલે સંવત ૧૯૪૫ના પોષ વદ ૦)) ને રોજ વ્યાસમહારાજ વિદેહમુક્ત થયા, ત્યાં સુધી અમારા કુટુંબ સાથે એમનો ઘણોજ ગાઠો સંબંધ રહ્યો હતો. એમને પણ એઓએ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવી સંધ્યા શીખવી હતી. અમે ઘણી વખત જોયેલું કે નિદ્રામાં પણ એઓ પાંચું ગઢે તો “પર-

રદ કરાવશે, અને તા. ૪ થી અક્ટોબરથીજ મારું રાજનારું મંજુર કરાવશે.” સ્વેડન સાહેબનો એમને માટે ઘણોજ ઉંચો મત હતો, અને એઓ નોકરીમાં રહે તો સારું એવી ઘણી ઈચ્છા હતી, પણ એકાએક એમણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો, તેથી પોતે ઘણાજ નાખુશ થયા, અને ન છૂટકે અરજ આગળ મોકલી.

ધાર્મિક વૃત્તાંત.

૧. બાવા નિર્મળદાસ અને જનકીદાસનો સમાગમ.

ધાત્યાસ સંપૂર્ણ કરી નોકરીમાં દાખલ થયા તે સમયે પિતાશ્રીની ધર્મ ઉપર વિશેષ આસ્થા નહોતી, પણ સાધુ સંતોના સમાગમપર પ્રીતિ હતી. મુરતમાં કેટલકદીજ આગળ રહેતા સંત નિર્મળદાસજી પાસે એઓ વારંવાર જતા, અને તેમનીજ ગાદીપર હાલમાં જનકીદાસ મહારાજ છે, તેમનો પણ એઓ સમાગમ કરતા. જનકીદાસ મહારાજની એમના ઉપર છેવટ સુધી ઘણીજ પ્રીતિ રહી, અને ઘણી વખત એઓ નાશિક, પૂના, મુંબઈ વગેરે સ્થળે આવી અમારે ત્યાં નિવાસ કરતા. એમણે મુરતમાં મંદિર બંધાવ્યું, તે કામમાં પણ પિતાશ્રીએ સારી મદદ કરી હતી. કેટલાક આચાર્યોના સંપ્રદાય ઉપર એમને થોડી અનાસ્થા હતી, અને તે સંબંધી વારંવાર એમના તરફથી “શુન્શત મિત્ર” માં લેખો આવતા, પરંતુ કોઈ પણ બાબતમાં હંદ ન પકડતા અને દેવથી હંદ ઉપરાંત ટીકા પણ ન કરતા. સ્વાભાવિક રીતે કોઈ સંપ્રદાયમાં પોતાને જે ખામી લાગતી તે ખામી દૂર થવાને માટેજ લખતા, પણ એમના મુખથી કોઈ પણ ધર્મની કોઈ દિવસ પણ નિંદા થતી નહિ. અસલથીજ એમની યુદ્ધિ સારગ્રાહી હતી.

૨. વેદાંત શાસ્ત્રોપર પ્રથમ આસ્થા.

સુને ૧૮૭૫-૭૬ ની સાલમાં નોકરીને લીધે મુંબઈમાં રહેવું થતું; તે સમયે કર્નલ આલકોટ અને મેડમ બ્લેવેટસ્કીનું વિલાયતથી મુંબઈ પધારવું થયું, અને ધિઓસોફિકલ સોસાયટી સ્થાપન કરી, આધ્યાત્મિક વિદ્યા ઉપર ભાષણ આપવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. આ લાંબાણે સાંભળવા પોતે જતા,

અને તે ઉપરથી એમને કાંઈ બોધ લાગવાથી મેડમ ષ્લેવેટસ્કીના ખનાવેલા 'The Isis unveiled' (ધી આઇસિસ અનવેઇલ્ડ) નામના પુસ્તકના બે લાગ ખરીદી, તેનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. એ પુસ્તક થોડુંક વાંચવાથી એમના મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે, આ લોકો આંપણા હિંદુ શાસ્ત્રનાજ અંથો વાંચી અંગ્રેજીમાં લખે છે, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા સંબંધી જે કાંઈ જ્ઞાન સમાયેલું છે તે આપણાજ પુસ્તકોમાં છે, તેથી આપણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

૩. કૈલાસવાસી વ્યાસ હરજીવન જોશીનો પ્રથમ બોધ.

ઉપલો વિચાર દઢ થયો તે અરસામાંજ હરજીવન વિશ્રામ જોશી કરીને સુસ, શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ, અને વયોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો એમને સમાગમ થયો. કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ ધીરજલાલ વકીલના ઘરમાં પોતે મુંબઈમાં રહેતા હતા, ત્યાં તેઓ હર્મોશ સહવારના આવતા, અને ધર્મ સંબંધી વાતચીત કરતા. તે ઉપરથી પિતાશ્રીની નિષ્ઠા આપણા શાસ્ત્રોપર ખેઠી, અને તેનું વ્યાસ મહારાજ (જોશીને સર્વે વ્યાસ મહારાજ કહેતા) પાસે અધ્યયન કરવાનો વિચાર કીધો.

વ્યાસમહારાજને પણ આ વાત ઘણી ચોગ્ય લાગી, અને પોતે રોજ પ્રાતઃકાળમાં દનાન સંધ્યા આટોપી આઠ વાગે આવતા, અને એકે કલાક શ્રીગીતાજી વાંચતા. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ પિતાશ્રી ઉત્તમ અધિકારી હોવાને લીધે એમની જ્ઞાસા વધતી ગઈ, અને વેદાંત વિષયમાં વધારે પ્રવિણ થવા તરફ લક્ષ લાગ્યું. વ્યાસમહારાજના ઉપદેશથી ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે નિત્યકર્મ કરવાનો પોતે આરંભ કીધો. અંથોનું અધ્યયન પણ ઘણીજ ત્વરાથી કરવા માંડ્યું, અને થોડા સમયમાં શ્રીગીતાજી, યોગવાસિષ્ઠ, આત્મપુરાણ, આદિ અંથો જોયા. ઘણી વખત એમને વ્યાસમહારાજ વિષે તેઓ કહેતા કે, “એમનામાં જાણે મને બોધ કરવાની ઇચ્છરી પ્રેરણાજ યદ્ય હોય, તેમ પોતે બગબર નિયમસર આઠ વાગે આવ્યા કરે છે. પછી એમની પાસે હું વાંચું અથવા ન વાંચું, ખીજા પ્રસંગોપર વાત કાઢું, તો પણ એઓ દેરવી દેરવીને ધર્મ સંબંધીજ ચર્ચા મારી સાથે કરે છે, પણ માગ વિચારોથી અથવા આચરણોથી જરાપણ કંટાળતા નથી.” દેહાંત સમય સુધી એટલે સંવત ૧૯૪૫ના પોષ વદ ૦)) ને રોજ વ્યાસમહારાજ વિદેહમુક્ત થયા, ત્યાં સુધી અમારા કુટુંબ સાથે એમનો ઘણોજ ગાંઠો મંબંધ રહ્યો હતો. એમને પણ એઓએ યજ્ઞોપવિત ધાગણ કરાવી સંધ્યા શીખવી હતી. અમે ઘણી વખત જોયેલું કે નિદ્રામાં પણ એઓ પાતું ખદસે તો “પર-

માત્રમે નમઃ” એમ ઉચ્ચારણ કરતા. એમના પુત્ર રા. નર્મદાશંકરભાઈને પણ પિતાશ્રીએજ પ્રથમ નોકરી અપાવી હતી અને હાલમાં એઓ ઘણી મારી સ્થિતિમાં છે.

પિતાશ્રીને વેદાંતશાસ્ત્ર પર પ્રથમ આસ્થા કેવી રીતે બેઠી અને ઉલાસવાર્ત્ત વ્યાસમહાત્મજ હરજીવન વિશ્રામ્ એથી તરફથી તે કાર્યમાં તેમને કેટલી મદદ મળી, તે સંબંધી રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) નગીનદાસ માણેકલાલ પોતાના તારીખ ૧૧—૨—૧૯૦૪ ના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“સને ૧૮૭૨-૭૩ માં નવા સુધારાનો વા હોડોમા ફાટી રહ્યો હતો, તે જમાનામાં “વેપારીમા શરમેનિયાની ધૂનમા હોડો ધર્મ કર્મને કેવળ વહેમ તરીકે મમજી, અંગ્રેજોને “રીતમાતની નકલ કરવામાં મોટામ સમજતા હતા. તે વા ચોડે ધણે દરજ્જે તમારા “પિતાશ્રીને લાગેલો જેવામા આવેલો, પણ સારા બાએ યોદાજ વખતમા સત્ય પ્રકાશ “નીકળ્યું. સને ૧૮૭૫ માં થિયોસોફિકલ સોસાયટી તરફથી અંગ્રેજીમા આપણા ધર્મ “સંબંધી લખાણો થયેલા એઓના પાચવામા આવ્યા, તે ઉપરથી પોતાની બૂલ માલમ “પડી આવી, અને ત્યારબાદ અંગ્રેજ થિયોસોફી મુકી દધ, સંસ્કૃતમા ધર્મના પુસ્તકો “જોવાનો આમ્રદ થયો. તે કામ એક પૂજ્ય પુરાણી હરજીવન વ્યાસ પાસેથી શીખવાનું રા. “હયુ. પહેલા યોદા અભ્યાસ, સંસ્કૃત ભાષા વાચી સમજી શકાય એટલો યોદા વખતમા “કરી પોતે પુરાણી ભાવા પામે શ્રવણ કરવાનો અભ્યાસ જારી કર્યો પુરાણીની સોખમ “થતાજ, પહેલા એઓની શ્રદ્ધા કર્મ ઉપર બેસવા લાગી, અને સવારે નિત્યકર્મ યથાવિધિ “કરી શકત દધ પીને હવેરીમા આલ્યા જતા, અને રાત્રે ઘેર આવી સ્નાન સંધ્યાદિ કર્મ “આટોપી ભોજન કરવાનો કમ ધણા વર્ષ સુધી ગચ્યો હતો જેમ જેમ એઓની ધર્મ ઉપ “શ્રદ્ધા વિશેષ ચોટતી ગઈ, તેમ તેમ સાધુ સંન્યાસી વગેરે નિવૃત્તિ માર્ગોએનો સમાગમ “કરવા માડ્યો તેમા એક સ્વામી શ્રીઆત્માનંદજી મુખ્ય હતા. તમારા પિતાની શ્રદ્ધા અં “શક્તિ એવા સખજ હતા, કે શ્રી આત્માનંદ જેવા પણ એઓને માનની નજરે જેવા લાગ્યા.

૪. વિદેહમુક્ત શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સમાગમ.

૦ચોક્કમહારાજના બાધથી આપણા શાસ્ત્રોપર દિનપ્રતિદિન પિતાશ્રીની શ્રદ્ધા એવી દઢ બેસતી ગઈ, કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વેદાંતના ગ્રંથો સિવાય બીજા કોઈ પણ ગ્રંથો એમને વાંચવા ગમતા નહિ, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા સંબંધી અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો તો એમને તુરંજ લાગવા માંડ્યાં. પોતાનું બધું વર્તનજ એકદમ બદલાઈ ગયું. જીવાનીનો તોર બિલકૂલ નરમ પડી ગયો, અને સાધુમતોના મમાગમનો લાલ લેવા લાગ્યા.

એ અરસામાં સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી લગ્નથી મુંબઈ પધાર્યા, અને અમારે ત્યાંજ મુકામ ફીધો. એઓ યોગાભ્યાસમાં ઘણાજ નિપૂણ હતા, તેની સાથે પોતે ભજનો બનાવતા, અને મતાર સાથે ઘણાજ મધુર સ્વરથી ગાતા. પિતાશ્રી એમની

સત્સુભાર્થ ગોવર્ધનદામ.

(આ પ્રગતે લેવાયેલા ફોટો.)

પાસેથી યોગાભ્યાસની કેટલીક ક્રિયાઓ-ઘોતી, નેતી, પ્રાણાયામ વગેરે શીખ્યા. પાછળથી થોડી ઘણી ક્રિયાઓ સાધુ સિયારામદાસજી (જેઓ નરસિંહના નામથી મુંબઈમાં ઓળખાય છે અને હાલમાં સારુખ્ય ભક્તિમાં લીન થયા છે) તેમની પાસે શીખ્યા; અને રક્તે રક્તે તેમનો અભ્યાસ વધાર્યો.

૫. વિદેહમુક્ત મહારાજ શ્રીજયકૃષ્ણજીનો સમાગમ.

મું બઈમાં હતા તે દરમિયાન રવિવાર તથા જીજ તહેવારોને દિવસે **જીજ** હમેશા વિદેહમુક્ત મહારાજ શ્રીજયકૃષ્ણજીની કથામાં જતા. પુના, નાશિક વગેરે ઠેકાણેથી જ્યારે જ્યારે મુંબઈ આવતા ત્યારે ત્યારે એક વખત પણ મહારાજનાં દર્શન કરતા.

૬. કુંટુંબને વેદાંત કથા શ્રવણ કરાવવાની પદ્ધતિ.

મુંને યાદ છે કે સને ૧૮૮૫-૮૬ ની સાલમાં અમે પુનામાં નારાયણ **જી** જેઠ ડોળકર આળીમાં રહેતા હતા, તે વખતે દરરોજ રાતના વાણ કયાં પછી ઘરમાંનાં નાનાં મોટાં સર્વને લોગાં કરી, એઓ શ્રીજયકૃષ્ણ મહારાજવાળું “પંચીકરણ” વાંચી, અમને સમજાવતા હતા. અમે ઘણા બાળક હોવાથી એ ગહન વિષય બરાબર સમજી શકતા નહિ. એક વખત સ્વ. ભીમભાઈ કાકા જે અમારી પાસેજ રહેતા હતા, તેઓ આવી બેઠા, કથા પૂરી થયા પછી પિતાશ્રીને કહેવા લાગ્યા કે, “આ વિષય ઘણો ગહન છે, છોકરાઓ આગળ તેનું વિવેચન કરવાથી શો ફાયદો થવાનો છે?” પોતે ઉત્તર આપ્યો કે, “હું જાણું છું કે એમની સમજશક્તિમાં પૂરેપૂરો ઉતરે એવો એ વિષય નથી, પણ એ ઉપર એમની શ્રદ્ધા અત્યારથી દબ થવા સાડેજ આ કથા એમને સંભળાવું છું. આવાં વચ્ચનો તેમના કાનમાં પડયાં હશે, તો આગળ જતાં કોઈ સમયે તે ફળીભૂત થઈ વેદાંત શાસ્ત્રોના શ્રવણમાં એમની પ્રીતિ થશે, અને આગળ અભ્યાસ કરવાનું સુગમ પડશે.” તેજ પ્રમાણે હાલમાં થોડે ઘણે અંશે પ્રતીતિમાં આવેલું અમે અનુભવીએ છીએ. થોડો સમય કાઢી દર અઠવાડીયે એ વિષયમાં અમારી પરીક્ષા લેતા, તેમાં બરાબર ઉત્તર મળે ધન્યામ વહેંચવાની પણ પદ્ધતિ રાખેલી હતી. આ પ્રમાણે રોજ સાંજના વાણ કરી કથા કરવાનો ક્રમ પોતે ઘણાં વર્ષ સુધી બરી રાખ્યો હતો. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવા મુંબઈ જવાથી, અને નોકરીમાં દાખલ થવાથી, અમે છૂટા પડયા ત્યારે આ ક્રમ બંધ કરવો પડ્યો. તોપણ પોતે રોજ સહવારે કથા કરવાનું રાખ્યું હતું, તેમાં

બહારના લોકો પણ આવતા. ઘરમાં વારંવાર સાધુ ગંતોનું આવતું થતું, તેમને મોઢેથી પણ આ વિષય કાને પડતો, તે ઉપરથી તેનાપર અમારી શ્રદ્ધા સુદૃઢ થઈ, અને અમે સાધુસંતો તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિથી જોવા લાગ્યા, અને પિતાશ્રીનું અનુકરણ કરી તેમને નમન આદિ કરવા માંડ્યું.

૭. સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજનો સમાગમ.

સુને ૧૮૮૭ ની સાલમાં સ્વામીજીનો પિતાશ્રીને પુનામાં પ્રથમ સમાગમ થયો. તેઓ ફરતા ફરતા ઉરણુ આવી રહ્યા હતા, ત્યાંથી રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) રણછોડભાઈ મારફત પિતાશ્રીએ ઘણો આગ્રહ કરવાથી વે. શેઠ વિઠ્ઠલદાસ અને વે. રતનજીભાઈ વગેરે સત્સંગી મંડળી સહિત પોતે પુને પધાર્યા. ત્યાં આશરે આઠ દિવસ શ્રવણ દીર્ઘનમાં ઘણા આનન્દમાં કાઢ્યા. સ્વામીશ્રીનો પૂર્ણ વેરાગ્ય અને સ્વરૂપમાં નિષ્કાં જોઈ પિતાશ્રીની એમના ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી, અને પછી ઘણી વખત આમંત્રણ કરી પોતાની સાથે એમને રાખતા.

પોતે સ્પેશ્યલ ડયુટીપર હતા ત્યારે નર્મદાના કિનારાપર ફરવાનો વિચાર કરી ભરૂચ મુકામે સ્વામીશ્રીને તેડાવ્યા. આ સમયની વાતચીત કરતાં સ્વામીશ્રીએ એક વખત અને ઠંછું હતું કે, “ભરૂચમાં અમે સાથે ભગભગ મહિનો એક રહ્યા હતા. સાંજના રોજ અમે બન્ને જણા કિનારાપર ફરવા નીકળી પડતા. ત્યાં પવિત્ર સ્થળે બેઠા પછી બન્નેમાંથી ગમે તે કોઈ એક પ્રશ્ન કરે, અને તેનો ખીજો ઉત્તર આપે, એટલામાંજ વિવેચન ન કરતાં બન્ને જણા એવા આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ જ્ઞાનદશાનો અનુભવ કરતા મુંગા થઈ બેસી રહેતા કે રાતના કોઈ કોઈ વખત ૧૧ વાગે ત્યાં સુધીનો અમને જાણે કાંઈ વખત જણાયજ નહિ. કેટલીક વખત તો સિપાઈ અને સવારો બત્તી લઈ અમને શોધવા આવતા, ત્યારે તેમનાથી કંટાળી પાછા ઘેર ફરતા. માતૃશ્રીને તો તે સમયે કેટલીક વખત એવો પણ ભાસ થયો હતો કે લલ્લુભાઈ મારી સાથે ભગવાં પહેરી નીકળી જશે કે શું? લલ્લુભાઈનો પણ અનુભવ વેદાંત વિચારમાં પાડો થતો જતો હતો, તેથી અમે બન્ને અપૂર્વ આનન્દ ભોગવતા હતા.”

આ સમયે પિતાશ્રીનો દેહાધ્યાસ કેટલે બધે દરજ્જે છુટ્યો હતો, અને વેરાગ્ય કેવો દૃઢ થતો જતો હતો તે સંબંધી એક પ્રત્યક્ષ બનેલો દાખલો રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) નગીનદાસ માણેકલાલ પોતાના તા. ૧૧-૫-૧૯૦૪ ના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“નર્મદા તટ ઉપર એક મુકામ ભરૂચથી આશરે પચ્ચીસ ત્રીસ માઇલ ઉપર છે તેનું નામ મુખડી છે, ત્યાં એવો ચમત્કાર છે કે નર્મદા એક પહાડને ન ફેડતાં ઉપર “ચત્રીને આવી છે, અને ત્યાંથી જળીન ઉપર પડી છે. તે જગ્યાએ નર્મદાનો ઘોષ ધણો

" ભયાનક તેમજ રમુજ છે નર્મદાના બે કિનારા ઉપર બે પહોડો. ઉંચા ગંગવર અને
 " ગીચ ઝાડી સાથે, યોગીઓના મનને આનન્દ આપનાર તથા દેદાભિમાનીઓને ભયસૂચક છે.
 " ત્યાં વાઘ, વર, સિંહ, સર્પ વગેરે ઝેરી ને જંગલી જાનવરો છૂટથી ફરે છે. જાપત્રી જગા
 " ઉપર એઓને એક વખત મુકામ હતો. સાંજના વિચાર થયો કે 'આજ આપણે જંગ-
 " લના નિવાસી એકાતવાસી થઈ બેઠું કે દેહતું' અભિમાન કેટલું આપણામાં રહ્યું છે ?
 " ઉપશો વિચાર દઢ કરી એઓના મુકામથી આશરે પા માઈલ દૂર નર્મદાના તટ ઉપર
 " આસન જમાવ્યું. ત્યાં હું અને એઓ બેજ રાતના આશરે અગિયાર વાગતાં સુધી પાતો
 " કરતાં બેઠા અને નિદ્રાવશ થઈ ગયા. મધ્યરાત્રે અમને માલમ પડ્યું કે, જે જગા ઉપર
 " એઓ અને હું સુના હતા તે જગા વાલેને પાણી પી આવી વિશ્રામ કરવાની હતી. ખેર,
 " માફ હૃદય કંપવા લાગ્યું, તેમજ એઓને પણ સ્વાભાવિક રીતે જરા ભય લાગ્યો, પણ
 " તરતજ જ્ઞાનનિષ્ઠા તરફ ધ્યાન પહોંચાવવાનું અમો બંને ઉઠી ગયા."

પિતાશ્રીની નાશિક બદલી થઈ, ત્યાં પણ સ્વામીશ્રી ઘણી વખત દર્શન આપતા, અને 'આનંદભુવન' નામની ત્યાં તેયાર કરાવેલી જગામાં આત્મવિચાર કરતા, બેલગામ ગયા પછી ત્યાં પણ સ્વામીશ્રી મહિને એક રહી આવ્યા હતા.

મુંબઈની નજીક કરંજમાં પ્રિવેન્ટિવ ઓફીસર તરીકે હું હતો, અને ત્યાંનો રહેવાનો સરકારી બંગલો ટેકરાપર આવેલો, તે ઘણુંજ સુંદર હોવાથી પિતાશ્રી, મુ. કાકાજી ગુલાબભાઈ, અને મુ. રણછોડભાઈ ત્યાં પધાર્યા હતા. સ્વામીશ્રી ભવનમુકાલ, સ્વતંત્રાનંદભ, અને બીજા એક સ્વામી પણ ઉરણથી આવી તે સમયે ત્યાં રહ્યા હતા. પંદર દિવસ ઘણુંજ આનન્દમાં તે વખતે પસાર થઈ ગયા. રોજ સહવારે સ્નાન સંધ્યાદિક ક્રિયા આટોપી અમે શ્રવણમાં બેસતા. સ્વામીશ્રી પોતાના રચેલા 'વિવેકમંજરી' નામના પુસ્તકનું શ્રવણ કરાવતા હતા. સાંજના બાગમાં બેસતા અને મંડળીમાંનું ગમે તે કોઈ અનુભવના કાંઈ ઉદ્દગાર કાઢે અને સર્વે તે શ્રવણ કરી પોતપોતાના અનુભવમાં નિમગ્ન થઈ મોન ધારણ કરી બેસી રહેતા. અમે માંહોમાંહે એક બીજાને પૂછતા કે 'આ લોકો મુંગા થઈ કેમ બધું નિદ્રામાં પડ્યા હોય એવા દેખાય છે.' આ દશાનો અનુભવ તો જેને હોય તેજ તેનો આનન્દ જાણી શકે.

પછી સ્વામીશ્રીનાં છેવટ દર્શન પિતાશ્રીને ૧૯૦૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં અત્રે રત્નપર આવ્યા તે પહેલાં ઉરણમાં થયાં હતાં.

મહિને બે મહિને પિતાશ્રી અને સ્વામી વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર ચાલતો તેમાં ઘણું ખર્ચે તો દરેકે જણ પોત પોતાનો અનુભવ લખતા. આ સર્વ પત્ર વ્યવહાર હાલમાં મળી આવતો નથી.

દેહ પડતા પહેલાં પણ સ્વામીશ્રીનું પિતાશ્રીએ સ્મરણ ઘણી વખત કર્યું. '... નારાયણી એમને બે વા આપ કરી ... ની પા એવો ... સરના ...

परापर भावभ न होवाथी तेम जनी शक्युं नहोतुं. पिभार पड्या पथी पिताश्रीजे सुरतथी स्वामीना उपर नीचे प्रभाजे पत्र लख्यो छतो. जेभने ते भज्यो छतो, पछु अलवर मुडाजे आपतां पिताश्रीना देहांतना सभाथार भज्या, तेथी पोते त्यांज अटक्या.

“ सुरत ता. १२ अक्टोबर १९०३

“ परमकृपालु सद्गुरु स्वामीश्री जीवनमुक्तजीमहाराज के वरणोंमें ललुभाईका
“ साष्टांग दंडवत् प्रणाम.

“ आपका कृपापत्र आया सो मिला. हमने बहुत पत्र आपके तरफ भेजे, परंतु
“ सो आपको पहुंचे नहि, ऐसा मालूम होता है. तीन मास हुवे मैं बेलगांवसें बदली
“ करायकर सुरत आया. अभी २० रोजसें शरीरको आराम नहीं है. ब्राह्म कबज
“ और जठराग्नि अति गंद होनेसें खाना पीना बंद है. सर्वांग कमला हुआ है. और
“ शरीर शुष्क और निर्बल हुआ है. १८ रोजकी रजा लिया है. दरम्यान रोग
“ निवृत्त होकर फेर कामपर जाणेका सामर्थ्य आणेकी आशा नहीं है. सबब नोकरीका
“ राजीनामा भेजनेको निश्चय किया है. तदनंतर शरीर स्थिति रहेगी तौ हृदीकेपमें
“ जायकर कुछ काल निवास करनेका मनोदय है. कदाचित प्रारब्धका अभीही अंत
“ आवेगा तो बड़ा आनंद है. आपका दर्शन अंतरमें सदा होताही रहता है. तयापि
“ नेत्रोंसें प्रत्यक्ष होणेंसें अधिक आनंद होवेगा.

“ गुलाबभाईका शरीर एक वर्ष हुआ शांत हो गया. चार महिनेपर श्रीसुखा-
“ नंदजीका शरीर अमदावादमें चंदुभाईके घरमें निवृत्त हुआ. अब यह शरीरभी बोही
“ मार्ग देखता है.

“ आपकी संगतिमें हुवे सर्व महात्माजनोक्तुं हमारा दंडवत् प्रणाम.

“ ॐ तत्सत् । ”

पिताश्री विदेहमुक्त तथा आह स्वामी श्रील्लवनमुक्तल्लने पत्र भार
पर नीचे प्रभाजे आये छतो:-

“ हरि: ॐ तत्सत्.

“ ता. ७ डिसेम्बर १९०३.

“ रावबहादुर ललुभाईसाहेबके पत्र मीलतेही जालंदरसें यह शरीर चलाया.
“ फक्त एक रोजके नीचे अलवर उतरना हुआ था. सतसंगी जनोके आग्रहसें अधिक
“ रहना हुआ, और इछे दिनमेभी ३ बल्लत तैयारी किया. परचे भोगकी प्रवृत्ततासें

“અધિક આગ્રહ વડ ગયા, इतनेमे रतनभाइके पत्रमे अनिष्ट सूचक चार अक्षर
 “बांचकर उत्साह सर्व भंग हुवा के हमको ऐसे ब्रह्मविचार सहायक मित्र मिलना
 “बहुत दुशवार है. सर्व तरेहके पुरुष मिलते है. विचारजन्य सुखानुरागवानोका
 “दुष्काल है; हरेक जगे फिरकर यही देखा है. ”

સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજી હાલમાં કોલાળા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ઉરણ પાસે
 ખામગામમાં વિરકતાશ્રમમાં બિરાજે છે, અને કેવળ જીવનમુક્તિનું સુખ લઈ
 રહ્યા છે. એઓ હાલમાં ઘણા વૃદ્ધ થયા છે. આ પુસ્તક વાંચનારે જરૂર
 એક વખત એમનાં દર્શન કરી આવવાં એવી ભારી લલામણ છે.

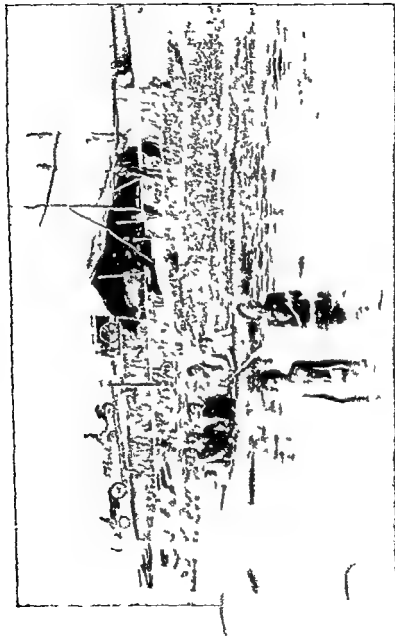

૮. વિદેહમુક્ત સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીનો સમાગમ.

સ્વામીશ્રી આત્માનંદ સરસ્વતીનો સમાગમ સને ૧૮૮૭-૧૮૮૮ થી
 જુલુએ એમને થયો. પોતે રોગચાળા ડ્યુટીપર હતા ત્યારે વખતો વખત
 ડિસ્ટ્રિક્ટમાં સ્વામીશ્રી એમની પાસે જઈ રહેતા. વધારે સંબંધ તો નાશિક
 આવ્યા પછી થયો. અમે નાશિકમાં એકંદર છ વર્ષ રહ્યા તે દરમિયાન એઓ
 ઘણોખરો વખત અમારી સાથેજ રહેતા. સ્વામી આત્માનંદજી પણ એક
 અદ્ભુત પુરુષ હતા. કેવળ પરમહંસ દશાનું રૂપજ હતા. એમની કેટલીક
 ચેષ્ટાઓ તો કેવળ બાળકના જેવી અને હાસ્યાસ્પદ હતી. કેટલીક તો એવી
 હતી, કે અસાનીની નિંદાને પાત્ર થાય. પોતે ઘણાજ વિદ્વાન, અનુભવી અને
 હંમેશા અંતરવૃત્તિ રાખી સ્વરૂપમાં લીન રહેતા હતા. પોતાના શરીરનું તો
 બધું એમને કોઈ જાતનું લાનજ નહોતું. મરજીમાં આવે તેટલું અશ્રીણ
 ખાય, ગાંઝે પીએ, માણુમ ખાય, વસ્ત્રનું લાન રહે નહિ, ગમે તે વસ્તુ ગમે
 તે વખતે ખાવા માગે, ગમે ત્યાં થૂંકે, કેવળ સ્વછંદે વર્તન કરે, અને એવી
 રીતનું આચરણ કરે, કે સર્વ કોઈ ઘરમાં એમનાથી કંટાળી જાય. પણ
 પિતાશ્રીને એમનાપર પૂજ્યભાવ, એટલે કોઈનાથી કાંઈ બોલાતું નહિ, અને
 સર્વ કોઈ એમની બાળચેષ્ટાને માન આપતું. કોઈ વખત રાતના ત્રણ દશ
 વાગેજ ધૂન આવે તો કહે કે, મારે જલેણી ખાવી છે. એક વખત એવીજ
 ધૂન આવી કે, મારે તો ચાંદીનું કમંડળુંજ દરાવવું છે. કોઈ વખત હાથી
 ઉપરજ બેસવાનું મન કરે. એક બે વખત તો પિતાશ્રીને કેટલાક તરફથી
 કહેવામાં પણ આવેલું કે, “આવા માણસને તમે ઘરમાં કેમ રાખો છો ?”
 તેના ઉત્તરમાં પોતે કહેલું કે, “એ સ્વરૂપને તો જે જોજો તેજ જોજો.
 બીજાની દાષ્ટમાં તો એમની ચેષ્ટા વિપરીતજ લાસવાની.” ગમે તેટલું કેંદ્ર
 લે તોપણ સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીમાં એવી ખુબી હતી કે, વેદાંતના કોઈ પણ

પ્રસંગપર એમને કોઈ પણ વખતે પૂછવામાં આવે, તો તેનો તાબડોતોબ થવાઈ ઉત્તર આપે. કોઈ પણ શ્લોકની જરૂર હોય તો પૂછતાંજ બોલી દે. ગમે તે વખતે ગમે તેવી સ્થિતિમાં પડ્યા હોય, અને તેમાંથી એમને જાગૃત કરી પૂછવામાં આવે, તો તાબડોતોબ પોતાના સ્વરૂપ સંબંધીજ ઉદ્ગારો એમને મોંઢેથી નીકળે. કોઈ કહે અને મરણમાં આવે તો સ્નાન કરે, નહિ તો તેની પણ દરકાર નહિ. જટ પહેરેલાં કપડાં સાથેજ આવી પાટલાપર બેસી જાય અને લોજન લે. વખતે માતૃશ્રી કહે કે, “મહારાજ કાંઈ પાઠ કરો.” તાબડોતોબ ગીતાનો, ઉપનિષદોનો કે સ્તોત્રોનો જે યાદ આવે તેનો પાઠ કરવા મંડી પડે, અને કલાકના કલાક પાઠ કર્યા કરે તોપણ થાકે નહિ. કોઈ પણ જાતની ચીજ મોઢામાં મૂકી હોય, તો તે શું છે કે શું નહિ, તે જોયા વિના એકદમ ખાઈ જાય. પિતાશ્રી સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ફરતા હતા, તે વખત એક સમયે રાતના એમને તંબુમાં સાપ કરડ્યો. પોતાને તેની ખબરજ નહિ. પ્રાતઃકાળમાં પોતે ઉઠી બિછાનામાં બેસી રહ્યા. ગાદી ઉપાડવા માણસ આવ્યો, તેણે જોયું તો મહારાજની પથારી આગળ મુવેરો સાપ પડ્યો હતો. માણસે એમનું શરીર તપાસી જોયું, તો પગે સાપનો ડંખ. સ્વામીશ્રીને એ વાત કહી તો તે હસ્યા અને કંઈ પણ દરકાર કરી નહિ. હમેશા આંખ મીચી બેસી રહે. ગાડીમાં સાંજના ફરવા જવાનું કહેવામાં આવે, ને લાહેરમાં હોય તો હા કહે નહિ તો કાંઈ નહિ. ખરેખર એ તો એક અદ્ભુતજ મૂર્તિ હતી. હાલના વખતમાં તો એવી મૂર્તિનાં દર્શન થવાં પણ દુર્લભ છે. પિતાશ્રી આત્માનંદજીની અત્યંત સેવા કરતા. એમને વ્યસન છોડાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન એઓએ કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ નિવડ્યો; કારણકે સ્વામીશ્રી એ ખાળતમાં કેવળજ બેઠકાર હતા. પિતાશ્રીએ એક વખત એમનું વ્યસન છોડાવવાને એવી યુક્તિ કરી કે હું પોતે તંબાકુ ખાઈ છું તે છોડી દઉં, સ્વામીશ્રી જીવન્મુક્તજી દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે, અને સ્વામીશ્રી આત્માનંદજી અદ્વીષ્ટ છોડી દે. પછી સ્વામીશ્રી જીવન્મુક્તજી સન્મુખ “આપ તો કાંઈ બ્રહ્મ કરતા નથી” એમ કહી સો રૂપિયાની થેલી મૂકી; એટલે તેઓએ થેલીથી દૂર ખસવા માંડ્યું, ત્યારે સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીએ કહ્યું કે “એમ કરો છો શા માટે? લઈને મને આપી દોને,” એટલે દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો ગણાયો. પિતાશ્રીએ તંબાકુ છોડી દીધો, સ્વામીશ્રી જીવન્મુક્તજી પાસે આ પ્રમાણે (જે કે તેમણે દ્રવ્ય ત્યજેલું હતું, છતાં યુક્તિની ખાતર) આપીને દ્રવ્ય છોડાવ્યું, અને સ્વામીશ્રી આત્માનંદજી પાસે અદ્વીષ્ટ છોડાવ્યું, તોપણ તેમનાથી અદ્વીષ્ટ ન છૂટ્યું.

સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીએ એક વખત હસતાં હસતાં કહેલું કે, “દુનિયામાં” ૧૧ લોકો ઘણા વસે છે. એક સમયે આવા ચાર પાંચ જણો ઘણા ભાવિક

મહાકાવ્ય ૧૧૧૧ નીચે બાજુમાં આપેલ છે ૧૧૧ ૧૧૧

બની મારી સેવા કરવા લાગ્યા, અને મને ગામડાંમાં લઈ જઈ હું શંકરાચાર્ય હું એવું કહેવા લાગ્યા. હાથી પર વાળતે ગાળતે મારી સવારીઓ કાઢે, અને બિચારા ભોળા લોકોને સમજાવી મારા નામથી પેસા ધૂતી લે. મને તે બાબતની કંઈ દરકાર નહોતી, એટલે જેમ કરે તેમ કરવા દેતો. પણ જ્યારે મને માલમ પડ્યું કે, આ તો ધૂતારો ધંધો લઈ ખેડા છે, ત્યારે તેમની પાસેથી ગૂપચૂપ ચાલતો થયો.”

આવા પરમહંસ મહાત્માની, બાળકબુદ્ધિથી અમે તે વખતે મદદરી કરતા હતા, પણ હવે તે બાબત ઘણાજ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ફરી એવી મૂર્તિનાં દર્શન ક્યારે થશે, એવી મનમાં અત્યંત અભિલાષા રહે છે, પણ તે હવે ક્ષેપિત છે.

આ મહાત્માના કેવળ સમાગમ અને તેમની સેવાથી, પિતાશ્રીને અજ્ઞાન ટળી પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયેલું હોવું બેઠ્યું. આ મહાત્માનો દેહ સને ૧૮૯૫ ની સાલમાં શ્રીચંબકેશ્વરમાં નીલપર્વત પર પંચતવને પામ્યો.

૯. નારિકેતુ આનંદભુવન.

નીશિકમાં અમે ચંબકેશ્વરવાળા પાસે શેઠ બજરાજ મારવાડીના ઘરમાં રહેતા હતા. ત્યાંથી આશરે બે માઈલ દૂર ગંજાપુરના રસ્તા પર શ્રી ગોદાવરી નદીનું પાણી રોકવાને સાડે દર વર્ષે ત્ર્યુનિસિપાલિટી તરફથી બંધ બાંધવામાં આવતો હતો. ત્યાં પિતાશ્રીએ જમીન ખોદાવી શુદ્ધ જેવું બનાવી પોતાને સ્નાન સંધ્યા કરવાની એક જગા બનાવી હતી, તેનું નામ “આનંદભુવન” આપ્યું હતું. ત્યાં એક હોડી પણ ફરવા સાડે રાખી હતી. રોજ પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠી આ બંધારા પર ચાલતાજ જઈ નદીમાં સ્નાન કરી ધ્યાન કરવા બેસતા હતા. ૧૦ વાગે ગાડી આવતી તેમાં પોતે જમવા સાડે ઘેર આવતા. સાંજના કચેરીમાંથી આવી પાછા બંધારેજ ફરવા જતા હતા. અમે સર્વે ત્યાંજ ફરવા જતા. સર્વ રચના એક સાધુના સ્થાનને અનુકુળ બનાવી હતી. અમારે સાડે રમતગમતના હીંચકા આદિ સાધનો પણ રાખ્યાં હતાં. આ સ્થાન એવું રમણીય બન્યું હતું કે, સાધુ મંત્રોને ત્યાં નિવાસ કરવાને ઘણો આનંદ લાગતો હતો. હંમેશા કોઈ કોઈ પણ સાધુ સન્યાસી ત્યાં રહેતાજ; અને પોતે તેમની માથે જ્ઞાનચર્ચામાં સાંજ સવાર કાળ વ્યતીત કરતા. સ્વામીશ્રી ભુવનમુકતજી, શ્રીઆત્માનંદજી, મુ. કાકાજી શુલાભભાઈ, મુ. રણછોડભાઈ વગેરે મંડળી પણ વખતો વખત આવી, આ સ્થાનના અપૂર્વ

બની મારી સેવા કરવા લાગ્યા, અને મને ગામડાંમાં લઈ જઈ હું શંકરાચાર્ય હું એવું કહેવા લાગ્યા. હાથી પર વાજતે ગાજતે મારી સવારીઓ કાઢે, અને ખિચારા લોળા લોકોને સમજાવી મારા નામથી પેચા ધૂતી લે. મને તે બાબતની કાંઈ દરકાર નહોતી, એટલે જેમ કહે તેમ કરવા દેતો. પણ જ્યારે મને માલમ પડ્યું કે, આ તો ધૂતારો ધંધો લઈ બેઠા છે, ત્યારે તેમની પાસેથી ગૂપચૂપ ચાલતો થયો. ”

આવા પરમહંસ ‘મહાત્માની, બાળકબુદ્ધિથી અમે તે વખતે મશ્કરી કરતા હતા, પણ હવે તે બાબત ઘણેજ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ફરી એવી મૂર્તિનાં દર્શન ક્યારે થશે, એવી મનમાં અત્યંત અભિલાષા રહે છે, પણ તે હવે ફેાગટ છે.

આ મહાત્માના કેવળ સમાગમ અને તેમની સેવાથી, પિતાશ્રીને અજ્ઞાન ટળી પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયેલું હોયું બોધ્યો. આ મહાત્માનો દેહ મને ૧૮૯૫ ની સાલમાં શ્રીચંબકેશ્વરમાં નીલપર્વત પર પંચત્વને પામ્યો.

૯. નાશિકનું આનંદભુવન.

નાશિકમાં અમે ચંબકેશ્વરવાલ પાસે શેઠ બાજબાજ મારવાડીના ઘરમાં રહેતા હતા. ત્યાંથી આશરે બે માઈલ દૂર મંજાપુરના રસ્તા પર શ્રી ગોદાવરી નદીનું ‘પાણી રોકવાને સાડે દર વર્ષે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી બંધ બાંધવામાં આવતો હતો. ત્યાં પિતાશ્રીએ જમીન ખોદાવી શુદ્ધ જેવું બનાવી પોતાને સ્નાન મંથ્યા કરવાની એક જગા બનાવી હતી, તેનું નામ “આનંદભુવન” આપ્યું હતું. ત્યાં એક હોડી પણ ફરવા સાડે રાખી હતી. રોજ પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠી આ બંધારા પર ચાલતાજ જઈ નદીમાં સ્નાન કરી ધ્યાન કરવા બેસતા હતા. ૧૦ વાગે ગાડી આવતી તેમાં પોતે જમવા સાડે ઘેર આવતા. સાંજના કચેરીમાંથી આવી પાછા બંધારેજ ફરવા જતા હતા. અમે સર્વે ત્યાંજ ફરવા જતા. મર્વ રચના એક સાધુના સ્થાનને અનુકુળ બનાવી હતી. અમારે સાડે રમતગમતના હીંચકા આદિ માધનો પણ ગખ્યાં હતાં. આ સ્થાન એવું રમણીય બન્યું હતું કે, સાધુ મંત્રોને ત્યાં નિવાસ કરવાને ઘણા આનંદ લાગતો હતો. હમેંશા કોઈ કોઈ પણ સાધુ સન્યાસી ત્યાં રહેતાજ; અને પોતે તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચામાં માંજ સવાર કાળ વ્યતીત કરતા. સ્વામીશ્રી ભુવનમુકતજી, શ્રીઆત્માનંદજી, મુ. કાકાજી શુલાબલાઈ, મુ. રણછોડભાઈ વગેરે મંડળી પણ વખતો વખત આવી, આ સ્થાનના અપૂર્વ

આનન્દમાં ભાગ લેતી. આ જગાનો સને ૧૮૯૨ ની સાલમાં ફેટોગ્રાફ લેવાયો હતો, તે જોડેના પૃષ્ઠ પર આપ્યો છે.

નાશિકમાં પિતાશ્રી હતા, તે દરમ્યાન બનેલાં સર્વ વૃત્તાંતનો પત્ર અમારા જોર ગોવિંદરાવ આબાણ શીથે તરફથી આપ્યો છે, પણ મરાઠીમાં હોવાથી, અને અંથનો વિસ્તાર ઘણો વધી જાય તેથી આપ્યો નથી.

૧૦. વિદેહસુકત શ્રીસુખાનંદજીનો સમાગમ.

સુને ૧૮૮૩-૮૪ ની સાલમાં અમે પુનામાં શનિવાર પેઠમાં ફુટકા બ્રહ્મ પુરજ પાસે રહેતા હતા, તે વખતે મહારાજ શ્રીસુખાનંદજીનું પ્રથમ અમારે ત્યાં પધારણ થયું. એઓ જ્ઞાની નહોતા, પણ ઉત્તમ ઉપાસક હતા, અને પોતાની આખી ઉમ્મર પરોપકાર કરવામાં જ ગાળી હતી. પરોપકારાય સત્તા વિમુક્તયઃ (શિષ્ય પુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારને વાસ્તે છે), આ એમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો, અને આખું આયુષ્ય પણ તે અનુસાર જ પોતે વર્તન કરી શકે. એમના એક શિષ્યને નોકરી અપાવવા એઓ અમારે ત્યાં પધાર્યા હતા. એમનું લબ્ધ સ્વરૂપ અને દિવ્ય કાંતિ જોઈ પિતાશ્રીને એમના ઉપર પ્રથમ દર્શને જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. એમની સર્વ હકીકત સાંભળી પરોપકારમાં જ એઓ પોતાનું આયુષ્ય વ્યતીત કરે છે એમ ખાતરી થવાથી, જતી વખત પિતાશ્રીએ રા. ૨૦) ની નોટ આપવા માંડી, તે પોતે લીધી નહિ, અને કહ્યું કે, “ અમારે સાધુ પુરુષને પસા શું કરવા જોઈએ ? જરૂર પડશે ત્યારે આપ જેવા પાસે જ આવી કાંઈ પરમાર્થનું કામ કરાવી લઈશું. ” મહારાજશ્રીને પિતાજી વિષે તે દિવસથી જ ઘણો ઉચ્ચો મત બેઠો. હમજેખાન પુનામાં વેતાળ પેઠમાં ઘણા મોટા પહેલવાન ગણાતા હતા, તેમની સાથે મહારાજશ્રીને સારી ઓળખાણ હતી, અને હમજેખાનના તાલીમના બીજા સાથિતો પણ મહારાજશ્રી ઉપર પૂજ્યપુજિ રાખતા. તે સાથિતોને લઈ કેટલીક વખત અમારે ત્યાં પુનામાં એઓ પધારતા હતા.

વિશેષ અમારા ઘર સાથે એમનો સંબંધ નાશિકથી થયો. ત્યાં પોતે હમજેખા રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) ગંગાધર ગાયધણીને ત્યાં સુકામ કરતા. બીજે ત્રીજે દિવસે દર્શન આપી જાય. એક દિવસ સંધ્યા સમયે, મહારાજ શ્રીસુખાનંદજી દિવાનખાનામાં મોટો આરસો હતો, તેની નીચે તાકયાને અટલી બેઠા હતા. પિતાશ્રી આમ તેમ કરતા હતા. એટલામાં મહારાજની લબ્ધ મૂર્તિ જોઈ એમને એકદમ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને મહારાજશ્રીની સામે ઉભા રહી ધારી ધારીને જેવા લાગ્યા. થોડી વારે સંજળ નેત્રે પોતાની પાસે હાર હતો તે મહારાજને

પહેરાવી કહેવા લાગ્યા કે, “ મહારાજ આજથી હું આપને મારા પિતા તુલ્ય ગણું છું; માટે મને પુત્રવત્ ગણી આ સર્વ કુટુંબ આપતુંજ છે એમ સમજી અહિંઆ હવેથી નિવાસ કરી સર્વતું સંરક્ષણ કરો. ” તેજ દિવસથી મહારાજ અમારા કુટુંબમાં રહેવા લાગ્યા. પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થવા સાડા છેવટ સુધી એમણે અમારું ઘર ઓડયું નહિ.

એમના ઉપર પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખવા પિતાશ્રીએ ઓટુભાઈને નીચે પ્રમાણે એક પત્રમાં સૂચના કરી હતી:-

“ જેલગામ તા. ૯ મી માર્ચ ૧૯૦૨.

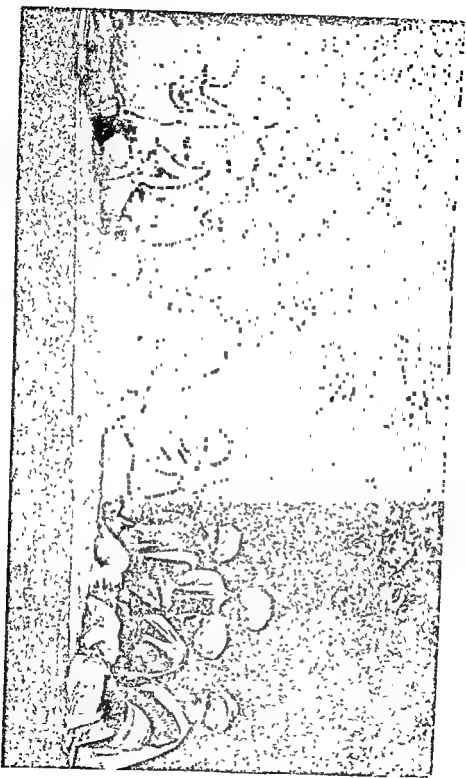
“ સિ. ઓટુભાઈ,

“ * * * માકુભાઈને તથા તમને સર્વને ભલામણ કરું છું કે, મહારાજ “ પ્રતિ હમેંશા પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખવી. એવા પુરુષ આપણે લા રહે છે, તે આપણા કંયાણું “ અર્થે છે. એમનો આદર સત્કાર નિરંતર કરતા રહેવું. * * *

“ સિ. લક્ષ્મીભાઈના આશિષ. ”

એક વખત માટુંગામાં અમારા કુટુંબના ઠાકોરભાઈ, માટુંભાઈ, અને ઓટુભાઈ સાથે પોતે સ્ટેશન પર એક બંગલો ભેવા ગયા હતા. ત્યાં એકાએક પગ લપમી જવાથી પડી ગયા. તેમને ઘણી ઈજા થઈ, અને પગનો થાપો ઉતરી ગયો. ગાડીમાં બેસાડી મુંબઈમાં દાદીશેઠની અગિયારી આગળ અમારે ઘર લાગ્યા, અને લગભગ દોઢ મહિનો સર્વ ઓકરાઓએ એમની અત્યંત સેવા કરી. પિતાશ્રી પણ જેલગામથી દશ દિવસની રજા લઈ એમને સાડા આગ્યા હતા. તે દિવસથી અમારા કુટુંબપર એમની પ્રીતિ અત્યંત વધી, અને પછી મુંબઈ અને માટુંગામાં મુ. કાકાજીને ત્યાં રહી, વડીલ તરીકે કુટુંબ સંભાળવા લાગ્યા. પગની ખોડ તો પોતાને છેવટ સુધી રહી.

નાશિકમાં બંધારાપર એઓ પણ ઘણી વખત રહેતા. પિતાશ્રી ગૂપચૂપ રોજ એમના ખિસ્સામાં રૂપિયા બે રૂપિયાનું પરચુરણ નાખ્યાં કરે. એક દિવસે પોતે પિતાશ્રીને કહેવા લાગ્યા કે, “ શેઠ, કાંઈ આશ્ચર્ય બને છે. કોણ જાણે ક્યાંથી રોજ મારા ખિસ્સામાં રૂપિયા બે રૂપિયાનું પરચુરણ આવી પડે છે ? ” પિતાશ્રી હસ્યા પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ. તે ઉપરથી મહારાજ સમજી ગયા કે, એઓજ નાખે છે, તેથી કહેવા લાગ્યા કે, “ શેઠજી આમ ગૂપચૂપ આપ કેમ નાખો છો ? ” પિતાશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ અમે ધર્મે કરીશું તો તે પૃથ્થરની જમીનમાં અનાજ વાગ્યા બરાબર થશે. આપને હાથે ધર્મ થશે તે

सदसंग मंडल—वेङ्गनाम.

सत्संग मंडल—वेङ्कटभट्ट.

કરતા નહિ. આવી સ્થિતિમાં રહી પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો ખરો અનુભવ લેતા હતા. એમને વિષે વાતચીત કરતાં ઘણી વખત વિદેહમુક્ત સુખાનંદમહારાજ બીજાઓને મોઢે કહેતા હતા કે, “અમે સાધુ છઈએ, પણ એમના એક રામની ખરાબર નથી. હંબર હંબર બધે હંબર કોણમાં તો એમના જેવા પુરુષ હાલમાં નથી.

સંસાર પર તો ઘણા લાંબા વખતથી પોતાને જ્ઞાનિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી. મને યાદ છે કે, એક દિવસ નાશિકમાં રાતના અમે સર્વે બેઠાં હતાં તે વખતે પિતાશ્રી માતૃશ્રીને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યા કે, “હવે તો મનમાં એવું થાય છે કે, આ સંસારનો ત્યાગ કરી એકાંત સ્થળનું સેવન કરું. તમારા સર્વેની રજા હોય, તો તેમ કરવા તરફ મારું મન દૃઢ થયું છે.” અમે કોઈ બોલ્યા નહિ, અને માતૃશ્રીએ પણ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો, તેથી પોતે એ વાત પડતી મૂકી.

બેલગામથી એક વખત માતૃશ્રીના સંબંધમાં એઓએ નીચે પ્રમાણેનો પત્ર છોડુભાઈ ઉપર લખ્યો હતો. તે સમયે માતૃશ્રી વગેરે સર્વે માતૃગામાં રહેતાં હતાં.

“બેલગામ, તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૨.

“ચિ. છોડુભાઈ,

“x x x તમારી બાને આ વર્ષ બારે હોય એમ દેખાય છે. એઓને કહેવું “કે, તમારે સંસારની કાળજી છોડી દે, દાન ધર્મ વગેરે કરવાની જે હોંશ હોય તે પૂરી “પાડી લેવી; અને ભગવદ્ ભજનમાં કાળ વ્યતીત કરવો; તેમજ તમે તથા વડુઓએ “એઓની તનમનથી મેવા કરી પ્રસન્ન રાખી, એમનો આશીર્વાદ મેળવવો. એમને સંસાર “તરફનો પૂર્ણ લઢાવો મળી ચુક્યો છે. તેમજ છોકરાંછઠ્ઠામાં મમત્વ બાંધી શું ચલાવેલાં “પણ નથી. એમની ઇચ્છા છે કે, મારી આગળ એઓની ગતિ થાય. તો પરમેશ્વર પાસે “એજ ચાહતા રહેવું, અને દૃઢ નિશ્ચય રાખવો કે, હું ચૈતન્યસ્વરૂપ છઉં, અને હાડમાસનો “બોજો ઉતર્યા પછી, શરીર મારે જન્મ લેવાનો નથી. હું પરમાત્મા સ્વરૂપમાં અમેદ “પામીશ. * * *

“ચિ. લક્ષ્મીબાઈના આશિષુ.”

બેલગામમાં લોકોનો એમના ઉપર ઘણોજ પૂજ્ય લાવ હતો, અને સર્વે કોઈ ‘મહારાજ’ કહી એમને બોલાવતા.

શહેરમાં વખતે ચાલતા નીકળે તો સર્વ કોઈ આવી એમને પગે પડતું અને ચાલવું બિલકુલ મુરકેલ થઈ પડતું. તેથી શહેરમાં પોતે ચાલવાનું મૂકી દીધું હતું; જવું હોય તો ગાડીમાંજ જતા; અને શહેર બહાર એકાંતમાં પગે

ચાલતા. સ્વ. આળાજી રામચંદ્ર સાવંત કરીને 'શ્રી રામતત્વ પ્રકાશ' છાપખાનાના માલીક હતા તેમની એમના પ્રત્યે ઘણીજ પૂજ્ય બુદ્ધિ હતી, અને પોતે એમના નામનો એક આશ્રમ પણ શહેર બહાર આશરે બે માઈલ દૂર બાંધાવ્યો છે, અને તેમાં એમની મોટી છબી ચીતરાવી મૂકી છે. પેન્શન લીધા બાદ આજ આશ્રમમાં એમને રાખવાની રા. આળારાવની ઘણી ઉત્કંઠા હતી, પણ તે ફળીભૂત થઈ શકી નહિ. એ સિવાય સ્વ. કૃષ્ણાજીપંથમાસ્તર વગેરે ઘણા જણ એમના શ્રવણામૃતનો લાભ લેતા.

બેલગામના કંન્ટોનમેન્ટ મેજસ્ટ્રેટ કેપ્ટન પ્રિન્સ અને તેમનાં પત્ની મિસિસ પ્રિન્સને દેહાંત વિષયનો ઘણો શોખ હોવાથી પિતાથી પાસે શ્રવણ કરવા ઘણી વખત આવતાં, અને પોતે પણ રવિવારે એમને બંગલે જતા. આ સંગ્રંથમાં કેપ્ટન પ્રિન્સે વિલાયતથી લખી મોકલેલો પત્ર બીજા ભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે.

બેલગામથી સ્વ. આળાજી રામચંદ્ર સાવંત, રા. બાળકૃષ્ણ ગંગાધર દેશપાંડે વકીલ, સ્વ. માધવરાવ શરાફ, સ્વ. બાળકૃષ્ણ રામચંદ્ર ખાનોલકર, રા. બા. રૂદ્રગાડા, સર દેસાઈ, શિરસંગી વગેરે પિતાશ્રીની કથામાં હ્રદયેશ આવનારાઓ તરફથી મગદીમાં પત્રો આવ્યા હતા, તેમાંના ફક્ત બે પત્રો શુનરાત્રીમાં ભાષાંતર કરી બીજા ભાગમાં આપવામાં આવ્યા છે.

૧૨. ધાર્મિક પત્રવ્યવહાર.

મુ. દાદાજી પરમાનંદદાસનું વલણ અસલથીજ ભક્તિ માર્ગ તરફ વળેલું હતું. હમેશા ઠાકોરએવા ઘર આગળ કરતા, મંદિરે દરેને જતા અને ભજનો વગેરે રાત્રીને સમયે ગાવામાં પોતાનો કાળ વ્યતીત કરતા. શુદ્ધ પ્રેમાળ અંતઃકરણથી શ્રીબાળકૃષ્ણલાલજીની એઓ સેવા કરતા. છેવટે પણ એક ઉત્તમ ભક્ત તરીકેજ એમણે પોતાની જીંદગી સમાપ્ત કરી હતી. બિમાર પડવાથી પોતાને મુંબઈ (માટુંગામાં) લાવવામાં આવ્યા હતા. પિતાશ્રી તે સમયે બેલગામ હતા, અને એઓના દેહાંત પહેલાં પોતે આશરે બે મહિના અગાઉ નીચેના બે પત્રો એમના ઉપર લખ્યા હતા. મુ. કાકાજી શુલાળભાઈ પણ તે સમયે માટુંગામાં રહેતા હતા, તેથી નીચેનો પત્ર એમની મારફત મુ. દાદાજીને મોકલાવ્યો હતો.

“ બેલગામ તા. ૧૮-૮-૦૧.

“ મુરબી નાનાબાઈ,

“ મોટાભાઈની શરીરસ્થિતિ અને મનોસ્થિતિ જોય જણાય તો આ સાથે બીડેલો

“પત્ર આપ એઓને વાંચી સંભળાવશો; અથવા તેઓને વાંચી સંભળાવવાને ઠાકોરબાધને
 “આજ્ઞા કરશો. જે વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન પત્રમાં કરેલું છે, તે એમની બુદ્ધિમાં યથાસ્થિત
 “ઉતારવા માટે આપનાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરશોજ, એ વિષે મારે લખવાની જરૂર નથી.
 “મોટાબાધને મુખ્ય આવી મળી જવાને માફ મન ખેંચાય છે, પરંતુ અહીંઆથી છુટાય
 “એમ નથી. * * *

“લિ. લંલુભાઈ.”

“બેલગામ, તા. ૧૮-૮-૦૧.”

“મુરખી મોટાબાઈ,

“આપને તા. ૧૩ મીનો પત્ર પહોંચ્યો. ત્યાર પછી મારુબાધનો પત્ર આવ્યો, તે
 “ઉપરથી જણાય છે કે આપની શરીરસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર શિથિલ થતી ચાલી છે, અને અને
 “નિદ્રાનો વિશેષ થયો છે. એ ચિન્હો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રારબ્ધ સમાપ્તિના
 “સમય નજીક છે; અને તેને માટે તૈયાર થઈ રહેલું એ હકાવણુ છે. આવે અવસરે આપની
 “પાસે રહી આપની સેવા બજાવવી એ મારી ફરજ છે, તે ફરજ બજાવવાને અસમર્થ
 “હું એ ફુદ્દા સમજું છું. ચડેલી રમ્મ બોગવી ન લીધી હોત, તો રમ્મ લાઇ આપની
 “સેવામાં તત્પર રહી શકત; પણ તે ધલાજ હાથમાં રહ્યો નથી. તે છતાં આપનું મુખ્ય
 “આવડું થયું એ ધણું ઉત્તમ થયું છે; કેમકે સર્વે છોકરાઓને આપની સેવાનો લાભ
 “મળશે; અને મહાત્મા ગુલાબાઈનો સમાગમ આપને અવિચ્છિન્ન રહેશે.

“મેં ખાળપણથી તે આજસુધી આપને પિતાતુલ્ય ગણ્યા છે, છતાં ક્વચિત્ સમયે
 “અનિવેચ્યો આપને વિષે દોષારોપણ કર્યું હશે, તેની ક્ષમા માગું છું; અને આપ પણ
 “હૃદય ચિત્તે ક્ષમા આપશો. તેમજ મારા કુટુંબમાંથી આપના પ્રત્યે કાંઈ પણ અપરાધ થયો
 “હોય તેની પણ આપ ક્ષમા કરશો.

“જન્મ કોઈ મુસાફર પ્રદેશમાં જઈ, ત્યાં પોતાના મુખ નિમિત્તે ઘર માંડી, જનો
 “સાથે મિત્રતા કરી, કેટલોક કાળ નિર્ગમન કરી, પોતાના સ્વસ્થાને જવાનો સમય
 “આવેથી રચેલી ખાજી હૃદયી ઉદ્દાસપૂર્વક સ્વસ્થાને જવા નીકળે છે; તે પ્રમાણે જીવરૂપી
 “મુસાફર પોતાનું અચળ આત્મસ્વરૂપરૂપી સ્વસ્થાન છોડી, મંસારૂપી પ્રદેશમાં આવી, દેહ
 “રૂપી ઘર માંડી. જીવુત્ર બ્રાતા ઇત્યાદિક સાથે સ્નેહ કરી, કાર્ય પૂરું થયેથી આત્મરૂપી
 “સ્વસ્થાનને વિષે ઉદ્દાસથી જવાને યોગ્ય છે. ધણા ઉદ્દાસપૂર્વક તો નહિજ, પરંતુ રહતા
 “જતા દેખાય છે તેનું કારણ કેવળ તેમનું અજ્ઞાન છે. ભગવદ્સ્વરૂપ, ભગવદ્વચ્ચારવિદ,
 “ભગવદ્ધામ, તે કેવળ આદ્યસ્વરૂપ છે, આપણું સ્વરૂપ આપણાથી દરિ જુદું છે નહિ.
 “વાસ્તવિક તો ભગવદ્સ્વરૂપ આત્માજ છે, અને જે જગત્ અને જીવભાસે છે તે અત્યંત
 “મિથ્યા છે. ધડામાં દેખાતું આકાશ, મહાઆકાશથી જુદું નથી. ધડામાં પાણી ભર્યું એટલે
 “ધડામાંનું આકાશ દેખાતું મટી ગયું, પણ કાંઈ જતું રહ્યું નહિ. તે આકાશને ટેકાણે જળ
 “દેખાવા માંડ્યું. જળમાં ઉપરના આકાશનું પ્રતિબિંબ દેખાવા માંડ્યું. જળ મેલું હોય તો
 “પ્રતિબિંબ પણ મેલું દેખાય, જળ હાલે, તો પ્રતિબિંબ પણ હાલતું દેખાય. પરંતુ ધડામાંના
 “જે આકાશને આધાર જળ રહ્યું છે તે આકાશ એવા જળથી મેલું થતું નથી, અથવા

“જળના હાલવાથી હાલતું નથી. તે આકાશ તો નિર્વિકાર અચળ રહે છે, જળ અને
 “જળમા રહેલા પ્રતિબિંબને આશ્રય આપે છે. તે પ્રમાણે ચૈતન્ય પરમાત્મા, જે સર્વ
 “વ્યાપક છે તેજ પરમાત્મા આ શરીરરૂપી ઘટને વિષે ભરપૂર ભરેલો છે. તેમા મનરૂપી
 “જળ અને તે મનમા ચૈતન્ય પરમાત્માનો જ્ઞાનરૂપી આભાસ પડેલો છે તે જીવ છે. તે
 “આભાસને વિષે ‘હું કંઈ છું’, ‘હું ભોગવું છું’, એવું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ એ
 “આભાસજ કર્મનો કર્તા અને કર્મના ફળનો ભોક્તા છે પરંતુ જે પન્માત્મચૈતન્ય શરીરને
 “વિષે વ્યાપી, મનરૂપી જળને અને તેમા રહેલા આભાસને આશ્રય આપે છે તે ચૈતન્યને
 “વિષે કર્મનું કરવાપણું તથા તેના ફળનું ભોગવવાપણું નથી. તે ચૈતન્ય અચળ નિર્વિકાર
 “છે. તેજ આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, અને તેજ ભગવદ્સ્વરૂપ છે. આભાસરૂપી જીવ
 “મિથ્યા છે, તો તેના કરેલા કર્મ અને ભોગ સાચા ક્યાથી હોય? માટે તમારા ચૈતન્ય
 “જ્ઞાનરૂપમા પુણ્ય અને પાપ કર્મો તથા તેના ભોગનો સ્પર્શ કદિ થયોજ નથી તમે
 “સદા નારાયણરૂપ છો એ નિઃસંદેહ જાણવું તમારામા જગત્ અને જીવપણું ત્રણ કાળમા
 “થયુજ નથી ક્ષણમાત્ર પ્રતીતિ થઈ તે પણ એની મેળે મળી જાય છે, એનો સાક્ષાત્
 “અનુભવ જુઓ.

“તમે મિછાનામા સુખે સુતેલા હો અને બર નિદ્રામા હો, તે વખત કાંઈ પણ દૈત
 “હોતું નથી નિદ્રા દરમ્યાન સ્વપ્ન આવ્યું, સ્વપ્નામા અનેક જડચૈતન પદાર્થો નહિ છતા
 “ભામવા લાગ્યા, તેને જોનારા અને ભોગવનારા તમે પણ સ્વપ્નામા મિથ્યા ઉભા
 “થયા. તમારા તે મિથ્યા સ્વરૂપે સ્વપ્નામા અનેક પુણ્ય અને પાપ કર્મો કર્યા, અને
 “સુખ દુઃખ પણ ભોગવ્યા, પરંતુ તે કર્મો અને સુખ દુઃખના ભોગ જે તમે વાસ્તવિક
 “સુખમા મુતેલા છો, તેને કિમિત્ ભાગ સ્પર્શ કરતા નથી તે તમારૂં વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો
 “અચળ નિર્વિકાર રહે છે સ્વપ્નાના કર્મ અને ભોગ સ્વપ્નામાના તમાગ મિથ્યા સ્વરૂપનેજ
 “માત્ર લાગ્યા, અને સ્વપ્ન પૂરું થતા જગજર સ્વપ્નામા દેખાતા પદાર્થો પણ મળી ગયા,
 “સ્વપ્નને જોનાર તમારૂં મિથ્યા સ્વરૂપ પણ તે સાથે મટી ગયું, અને તે મિથ્યા સ્વરૂપે થયેલા
 “કર્મ અને ભોગ પણ ત્યાજ સમાધ ગયા, એટલુંજ નહિ, પણ આણી તરફ જગૃતમા તમે
 “જેવા હતા તેવાજ રહ્યા.

“હવે જેને આપણે જગૃત કહીએ છીએ, તે પણ સ્વપ્ન છે. જે આ બધા પદાર્થો
 “દેખાય છે તે નહિ છતા ભાસે છે, અને તેને જોવાવાળા આપણે પણ મિથ્યાજ છીએ
 “પ્રતીતિ કાળમા પદાર્થો અને આપણે ભાસીએ છીએ. પ્રતીતિ મટી કે પદાર્થો અને આપણે
 “રહેતા નથી. માટે જે સ્વરૂપ આપણું એમ બાનીએ છીએ, તે સ્વપ્નાના સ્વરૂપ જેવું
 “મિથ્યા છે. જગત્ની અપ્રતીતિ કાળે એ ગ્રહેવાતું નથી, પરંતુ એના આધારમૂલ જે આપણું
 “ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તેજ આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપને આપણા આભાસરૂપ
 “મિથ્યા સ્વરૂપથી થયેલા કલ્પિત કર્મો અને ભોગ સ્પર્શ કરતા નથી તેજ આપણું વાસ્તવિક
 “સ્વરૂપ છે, તેજ ભગવાન છે, તેજ હરિ, વિષ્ણુ, મહાદેવ, કૃષ્ણપરમાત્મા છે. સદા જોજ
 “સ્વરૂપ તમે છો, અને જગત્ પ્રતીતિને અભાવે તમારા આભાસરૂપ સ્વરૂપની નિવૃત્તિ થયે
 “તમે પરમાત્મામાજ અબેદતા અનાયસે પામશો એમ નિઃસંદેહ જાણવું મનમાથી પાપ
 “પુણ્યની કલ્પનાજ ક્ષેપણી નાખની તમે તમાગ નિજસ્વરૂપથી પાપપુણ્ય કર્યાજ નથી.

“ મિથ્યા સ્વરૂપેયેલા પાપપુણ્ય મિથ્યા છે. વાસ્તવિક સ્વરૂપને તે સ્પર્શ કરતાજ નથી, જેમકે
 “ સ્વપ્નામાના મિથ્યા સ્વરૂપે દેરેલા પાપ પુણ્યો ‘મેં કર્યા’ એમ કોઈ માનતું નથી તથા
 “ કાળમા જગત્ થયું નથી. સ્વપ્નમા લીલા માત્રે પ્રતીત થયેલું, તેની સમાપ્તિ થયે, ‘હું
 “ પોતાના અખંડ અવિનાશી, આનંદધન ચૈતન્ય સ્વરૂપને વિષે જાણું છું ’ એવી દૃઢ
 “ ભાવના કરી, એવી અચલ દૃષ્ટિ આપની ચાઓ, એવી સર્વાતર્થામી પાસે આ મિથ્યા
 “ નામધારી પ્રાર્થના કરે છે

“ લિ લ'પુમાઈ

“ હરિ ૐ તત્સત્ ”

ખીજે પત્ર નવે પ્રમાણે છે —

“બેવગામ તા. ૨૬-૮-૦૧.

“ મુરબી મોરાભાઈ,

“ આપનો પત્ર પહોંચ્યો છે બગવદ્ ચરણારવિંદને પામવ, એ ભક્તજનોની આશાની
 “ પરમાવધિ છે, પરંતુ બગવદ્ સ્વરૂપ કેવું, અને બગવદ્ ચરણારવિંદ કેના, અને કયા મળે,
 “ એનું જ્ઞાન બગવદ્નો કોઈક પ્રગ્મ લાલ હોય, તેનેજ બગવદ્ની કૃપાથી થાય છે. જેણે
 “ બગવદ્ સ્વરૂપ જાણ્યું, તેનેજ બગવદ્ ચરણારવિંદની પ્રાપ્તિ થાય છે પૃથ્વીપતિ ગગને
 “ આધીન તેની સર્વ પ્રગ્મ છે, તેમ બગવદ્ને આધીન પૃથ્વીપતિ સુદા સર્વ પ્રાણી માત્ર
 “ છે જેમ સર્વ પ્રગ્મ ઉપર અમલ કરનાર પૃથ્વીપતિના એ સ્વરૂપ છે, તેમ સર્વ બ્રહ્માડના
 “ અધિપતિ બગવદ્ના એ સ્વરૂપ છે.

“ પૃથ્વીપતિનું મુખ્ય સ્વરૂપ સત્તા માત્ર છે, તે સત્તારૂપસ્વરૂપ નિરાકાર વ્યાપક, અને
 “ અવિનાશી છે એટલે રાજની સત્તા રાજના શરીરથી લઈને ઉત્તરોત્તર છેક પડેલ તથાગીના
 “ શરીર સુધી સ્ફુરી રહેતી છે. તેમના શરીરે નાશ થતા જાય છે, એટલે તે તે જગાપર
 “ નિમાયેલા ખીજાં શરીરોમા તેજ સત્તા સ્ફુરે છે શરીરોના નાશ સત્તાનો નાશ થતો નથી.
 “ એક રાજનું શરીર પડ્યું, અથવા તેનો ખીજાથી પરાભવ થયો, તો ખીજા શરીરમા
 “ રાજપણું પ્રગટ થાય છે.

“ તેમજ ચૈતન્યસત્તા એ બગવદ્નું નિરાકાર, વ્યાપક, અવિનાશી સ્વરૂપ છે, તેના
 “ ઉપર નામરૂપના ભાસ ઉઠે છે, અને લય થાય છે તે ચૈતન્યસત્તાજ કલ્પિત નામરૂપને
 “ અસ્તિત્વ (છેપણું), અને ભાતિત્વ (દેખાવાપણું) આપે છે જેમ દોરીના ઉપર સર્પનો
 “ ભાસ થયો, તો તે કલ્પિત સર્પને અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ દોરીનુંજ પહોંચે છે, તેમજ
 “ સર્પનું નામરૂપાત્મક જગતને અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ આપનારી ચૈતન્ય સત્તાજ છે, તે
 “ ચૈતન્ય સત્તા બગવદ્નું વાસ્તવિક અવિનાશી સ્વરૂપ છે રાગકૃષ્ણાદિક જે મૂર્તિમાન રૂપને
 “ વિષે બગવદ્પણું માનેલું છે, તે શરીરો તો સમય પૂરતા રહી નિવૃત્ત થયા, પરંતુ બગવદ્
 “ સત્તા અખંડ અવિચળ કાયમ છે, તે કદિ નિવૃત્ત થવાની નહિ, અન્ય સમયે અન્ય

“ શરીરમા સ્પુરશે, પરંતુ રાજના શરીર વિષે જે પુન્ય શુદ્ધિ હોય છે તે તેના શરીરની
 “ કાઈ પ્રકારની વિવક્ષણતાએ કરીને હોતી નથી, પરંતુ તે શરીરને વિષે રાજસત્તાનો
 “ આવિર્ભાવ હોવાથી હોય છે તેમજ ગમઘૃષ્ણાદિકના શરીરને વિષે જે દશરતા છે તે તે
 “ શરીરની વિવક્ષણતાએ નહિ, પરંતુ તેમા ભગવદ્ સત્તાનો આવિર્ભાવ હોવાને લીધે ધશરતા
 “ મનાયે-ની છે તે બગવદ્ સત્તા યદ્યપિ તે શરીરે નિવૃત્ત થઈ ગયા તો પણ જેમની તેમ
 “ છે. માટે એ-રી જે ભગવદ્ ની નિગકાર, અવિનાશી, વ્યાપક, ચૈતન્ય સત્તા તેજ ભગવદ્ નું
 “ મુખ્ય સ્વરૂપ છે, અને તેજ સત્તા આપણા શરીરમા વ્યાપેલી છે, અને શરીરનો અસ્તિત્વ અને
 “ ભાતિત્વ આપી રહી છે, અને તેજ આપણુ પણ સ્વરૂપ છે જેમ ઘટાકાશ ઘટ ઉપાધીએ
 “ કરી મહાકાશથી ભિન્ન દેખાય છે, તેમ આત્મચૈતન્ય શરીરોપાધિએ કરી પરમાત્મ ચૈત-
 “ ન્યથી ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક જેમ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો ઉપાધિ છતા
 “ અથવા નહોતા અભેદજ છે તેમ શરીર-રૂપી ઉપાધિ છતા અથવા નહોતા, આત્મચૈતન્યનો
 “ પરમાત્મચૈતન્ય સાથે મહા અભેદ છે એ પ્રમાણે અંતરદશિએ જાણવું એજ, પરમાત્મા જે
 “ મહાન્ મનાયેલા, તેના અગણાવિંદમા અ પ મનાયેલા આત્માનું પામવું છે, માટે તમે
 “ સદા ભગવદ્ થી અભેદરૂપ હો એ નિશ્ચય જાણવું.

“ સિ. લક્ષુભાઈ

“ હરિ ઐ તત્સત્ ”

“ બેલગામ, તા. ૨૮-૯-૧૯૦૧

“ સુરભી નાનાભાઈ,

“ સ્વામી શ્રીઆનંદગિરિએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપર લિહુસ્તાનીમા ટીકા કરી છે, તેની
 “ પ્રસ્તાવનાનું શુજરાતી ભાષાતર શ્રુ મોટાભાઈને પ્રિય લાગે એ જાણી આ સાથે
 “ મોકલ્યું છે, તે એએને નજરમા આવે તો વાંચી સભગાવશે.

“ સુખાનંદમહારાજને હૃદયત્ પ્રણામ હૃદયે, બાપી સર્વ ધરની મહાત્માને આશીર્વાદ.

“ સિ સશ્વભાઈ ”

“ શ્રીકૃષ્ણયજ્ઞમદાગજના ચરણકમલને વાર વાર સાષ્ટામ હૃદયત્ પ્રણામ કૃદ્ધુ કેવા
 “ છે શ્રીકૃષ્ણમદારાજ ? નિત્યમુખ્ત, પ્રભુભક્ષ, સનાતન, ઉત્તમપુરુષ, શુદ્ધઆત્મા, સ્વયં પ્રકાશ,
 “ એકરસ, સ્વતંત્ર, શ્રેષ્ઠ, પરાતપર પગમપુરુષ, પરમધામ, પરમગતિ, પરમપદ, પરમપવિત્ર,
 “ પગમાત્મા, નિરાકાર, નર્વિકાર, નિગ્વય, નિરજન, નિર્મુખ્ત, અદૈત, અરૂપ, અખંડ,
 “ અજ, અમર, અમર, અચ્યુત, અક્ષર, વિષ્ણુ શિવ, શક્તિ, ચિત્તિ, દેવાદિ, એવા
 “ અનંત વિશેષણો જેમના છે. વળી કેવા છે શ્રીમદારાજ ? પાદ, હસ્ત, નેત્રાદિ, અવયવ,
 “ અનુપમ મદામુદર મનોદા છે જેમના, પીનાબગ્નિ વસ્ત્ર, ધનુષાદિ રાત્ર, બસી, મુકુટ,
 “ મોરપીચ, મકરવત્ આકૃતિવાળા કુણ્ડલ, પચરગી મણિમેતીઓની માળા, અનેક રગનાળા
 “ કુલોની માળા, કડા, પોતી, છત્રા, અગુણી ઇત્યાદિ આજ્ઞાણુ ધારણુ કર્યા છે જેમણે,

“ બાલોભા અત્તર અને મસ્તકમા દંપૂર કેશગ્ના ચંદ્રવત્ તિલટની વચ્ચે સૂર્યવત્ ખિંડ
 “ ચંદનનું લગાવેલું છે જેમણે; કોઈ સમય ધૂળ અથવા ભરમ પણ અખંડ ધારણ કરે છે
 “ અને પાન એલચી ચાવે છે જે, બાલક, કિશોર, તરુણ અવસ્થા છે જેમની, એકલા અથવા
 “ યુગલરૂપ થઇને અથવા સ્વામી સખા બનીને વનોમાં અથવા ચિત્રવિચિત્ર મંદિરોમાં
 “ લીલા વિહાર કરી ગયા છે જે, મહાદાર્શનસહિન બોલવું છે જેમનું, અચિંત્ય, અલૌકિક,
 “ આશ્ચર્ય, અગોચર, અતકર્ષ, અપ્રમેય, અનંત પ્રભાવ, પ્રભુતા, શક્તિ, બળ, વીર્ય
 “ નિદામાન જે જેમનામાં જેમ પોતાના બળ અનુસાર આકાશમાં પક્ષીની ગતિ થાય છે,
 “ તેમ વેદશાસ્ત્ર, ઋષીશ્વર, સુનીશ્વર, શેષ, શારદા, સંત, મહંત, મહાત્મા, સાધુબક્ત,
 “ પંડિત, અસંખ્યાત દુષ્પોથી આજસુધી, પરમાનંદસ્વરૂપ મારા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર
 “ મહારાજના ગુણોનું વર્ણન પૂર્વોક્ત રીતિએ કરતા આવ્યા છે, તોપણ પાર પામ્યા નથી.
 “ પરમાનંદસ્વરૂપ હોવાથી શ્રીમહારાજ સર્વને પ્રિય લાગે છે આનંદનો કોઇ વૈરી થતો
 “ નથી, આનંદની છર્ષા કરનારો કોઇ સાબળવામાં આવ્યો નથી, જેઓ આનંદ પદાર્થને
 “ પરમાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી પૃથક, એક ગુણરૂપ, વિલક્ષણ પદાર્થ સમજે છે,
 “ તેઓ શ્રીમહારાજને આનંદજનક અથવા આનંદ, ગુણવાન, રૂપાદિમાન પદાર્થવત્ સમજે
 “ છે, પણ પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી એક બીજો કોઇ પદાર્થ, આનંદ,
 “ ગુણવાન, અથવા આનંદજનક છે નહિ શ્રી, કીર્તિ, સત્ય, સતોષ, સમતા, શમ, દમ,
 “ ઇત્યાદિ સર્વ એજ ભગવદ્ની વિભૂતિ છે જે દર્શાવેલ વેદશાસ્ત્ર ચૂર્તિમાન થઇને, અથવા
 “ શેષ, શારદા અથવા ઋષીશ્વર, સુનીશ્વર, અથવા વર્તમાનકાળમાં જે સંત, મહંત,
 “ પંડિત છે, તે સર્વે અને એમ કહે કે, પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી જુદો અને
 “ દ્રેષ, કોઇ સ્થાવર અથવા જંગમ, સાવધન અથવા નિરવધન, પ્રમેય અથવા અપ્રમેય
 “ પદાર્થ છે, અને દર્શાય ને પદાર્થનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ કરાવી દે, તોપણ અને તે
 “ પદાર્થની હરજા નથી, અથવા તેવા પદાર્થને જાણવાની અને જાણામાં નથી, અથવા
 “ તેનો નિર્ણય કરવા માટે કોઇ સાથે વિવાદ કરવાની પણ અને ગરજ નથી દર્શાય
 “ શ્રીમહારાજ પોતે પણ એમ કહે, તો તેઓનું કહેવું મારે માથે ચઢાવીશ, પરંતુ મારામાં
 “ એવું સામર્થ્ય નથી, કે પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી પૃથક થઇ જાઉં. જે
 “ શ્રીમહારાજ એમ જાણતા હોય, કે કેમપણ પ્રકારે પોતે અમારાથી જુદા થઇ શકે, તો
 “ શ્રીમહારાજમાં અનંત, અચિંત્ય શક્તિ છે, શ્રીમહારાજ પોતાનાથી મને જુદો કરે તો
 “ મારી પ્રીતિ અને સંગાઈ સંબંધ એવા છે, કે શ્રીમહારાજ પણ અમને જુદા કરવા માહે,
 “ તોપણ નહિ કરી શકે, તો બીજાનું તો શુભ સામર્થ્ય છે ? કારણ કે, એ સંબંધ
 “ લૌકિક અથવા વૈદિક નથી, કે જે શાબ્દ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી જતો રહે, એ સંબંધ
 “ અનાદિ, તાદાત્મ્ય છે. જે મહારાજમાં સદ્ગુણ જેમને મારી પ્રીતિ થઇ હોય, તો
 “ અસદ્ગુણ જાણવાથી જતી રહે, મારી પ્રીતિ સ્વાભાવિક રીતે સનાતન છે, પ્રમાણજન્ય
 “ નથી. જે ભગવદ્બક્ત શ્રીમહારાજને ભક્તવત્સલાદિ સદ્ગુણવાન, લૌકિક વૈદિક વિદ્યામાં
 “ નાગર, રાજગજેશ્વર, સુરેશ્વર, ઈશ્વર, પ-મેશ્વર, મહેશ્વર, પરાત્પર, દુષ્પારિવ્રજ, શ્રીમાન,
 “ સામર્થવાન, શોભા સૌંદર્યની ખાણ, સુકુમાર, પરમકંદાર, દાતા, જગત્પાત્રી, ભર્તા,
 “ અંતર્યામી, જગત્પ્રવામી, હિરણ્યગર્ભ, વિરાટ, વિશ્વરૂપ, ઇત્યાદિ નામો આપીને, પ્રત્યક્ષ,
 “ શબ્દ, અનુમાનાદિ, પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરે છે, અને ઋષીશ્વર, સુનીશ્વર, શેષ, શારદાદિની

“ સાક્ષી આપે છે, તે તેમ દેહો, સમજો, અને તે પ્રમાણે પ્રીતિ કરે; તેમને તેટલો
 “ અવકાશ દશે. મને તો ચર્ચા કરવાને અથવા પોતાથી પૃથક પદાર્થમાં મન લગાડવાને
 “ ન અવકાશ છે, ન સામાર્થ્ય છે. મારી પ્રાર્થના તો શ્રીમહારાજ પાસે એ જ છે કે,
 “ અત્યારસુધી મારાથી જે કાંઈ મૂર્ખતા થઈ તે થઈ; અને મારા બલને નિમિત્તે
 “ અત્યારસુધી આપને મારા જાણ્યા પ્રમાણે જે વિશ્લેષ થયો તે થયો; પરંતુ હવે પછી
 “ શ્રીમહારાજને મારે માટે કિંચિત્ માત્ર પણ વિશ્લેષ ન થાઓ. મને એ મોટું આશ્ચર્ય
 “ લાગે છે કે, તે તમારા કેવા બકનો દતા, કે જેમણે તમારી સહાયતાની ઇચ્છા કરી
 “ દ્રૌપદી, ગન્ધેદ્રાદિનું, એવું શું બગડી જવું હતું કે પોતાના ખારને તરદી આપી ? શ્રી
 “ રામચંદ્ર અવતારમાં આપે હતુમાનજીને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:— ‘હે વીર ! તમે અમારી
 “ જે કાંઈ મદદ અને ભક્તિ કરી છે, તે તો લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે; એનો ઉપકાર વાળવા હું
 “ એવું વરદાન આપું છું કે, એવો કોઈ કાળ ન આવે, કે જેમાં મારે તમને મદદ કરવી
 “ પડે. ’ હે ભગવદ્ ! હું પણ એજ આહું છું, અને લખી આપુ છું કે, એવુંજ ચિંતન
 “ અને નિશ્ચય આપના વિષે મારા થાઓ. ”

આ પત્રોમાં દર્શાવેલો જ્ઞાનવિચાર અંતઃકરણમાં ધારણ કરી પૂર્ણ શાંતિમાં
 મુ. દાદાજીએ પોતાનો દેહ માટુંગામાં, ૬૯ વર્ષની પાકી ઉંમરે, સંવત
 ૧૯૫૭ ના આસો વદ ૬, તા. ૧ લી નવેંબર સને ૧૯૦૧ ને દિવસે,
 ભગવદ્ ચરણાવિંદમાં સમર્પણ કર્યો.

મુ. કાકાજી શુલાબાઈ પ્રથમથી ભક્તિમાર્ગમાં પડ્યા હતા, છતાં પિતાશ્રીના
 વલણને લીધે પોતાને વેદાંત વિષયનો શોખ લાગવાથી તેમણે જ્ઞાનમાર્ગ સ્વીકાર્યો
 હતો. ધીરે ધીરે પોતાનો અભ્યાસ વધારી વેદાંત વિષયોમાં પોતે એટલા
 પ્રવીણ થયા હતા કે, બન્ને લાઇઓમાં અનુભવમાં અને જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ કોણ
 તે કહી શકાતું નહિ. ઘણા લાંબા વખતથી વાળુ કર્યા બાદ રોજ રાતના પોતે કોઈ પણ
 વેદાંતનો ગ્રંથ વાંચતા. રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) નાથજી શુકલવગેરે કોઈ કોઈ હિંમતો
 એમની પાસે શ્રવણમાં આવતા. પોતે કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ ગંગાદાસ
 વીજલુખણદાસના માળામાં રહેતા હતા, ત્યાં એમની પાસે રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ)
 નગીનદાસ નરસેરામ રોજ શ્રવણમાં આવતા, અને એઓના ઉપદેશથી તેમને
 વેદાંત વિષયમાં અત્યંત પ્રીતિ લાગી ગઈ હતી, તેથી પોતે શ્રીચોગવાસિષ્ઠ
 વગેરે ઉત્તમ ગ્રંથોનો રોજ અભ્યાસ રાખતા, અને મુ. કાકાજીનેજ પોતાના
 પ્રથમ જ્ઞાનના ઉપદેશક તરીકે, માનતા.

સને ૧૮૯૧ ની સાલમાં મુ. કાકાજીની વૃત્તિ કેવી હતી, તેનો ચિતાર
 નીચેના પત્ર ઉપરથી કાંઈક આવે છે. પિતાશ્રી તે સમયે પુને રહેતા હતા.
 તેમનાપર આ પત્ર એમણે લખ્યો હતો:—

“ પ્રિયભાઈ,

“ આપનો પત્ર આજે ધણે લાભે વખતે આવ્યો, તે વાચી આનંદ થયો છે તમારા
“ તરફથી પત્ર લખવાની અરચિ જોઈ મને પણ લખવાની વૃત્તિ ઉભી નહિ

“ અત્રે સમય આનંદમાં જાય છે. મહારાજ શ્રીજયકૃષ્ણજીને ત્યાં સમય અનુકૂળતાએ
“ શ્રવણનો લાભ મળ્યા કરે છે ઘર આગળ પણ રાત્રિએ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ ચાલે છે, પ્રથમ
“ બે પ્રકરણો પૂરા થઈ ત્રીજી ઉત્પત્તિ પ્રકરણ આવે છે વસિષ્ઠજીને બડો અદ્ભુત
“ જોષ છે.

“ છોકરાઓને સખ્યા કરના તથા બે ત્રણ સ્તોત્રો ભણતા શિખવ્યા છે, અને
“ હવે હમેશા તે પ્રમાણે કરે છે પુગણી બારાના છોકરા ગણપતરામને એક માસ રાંધી
“ શિખવ્યા છે

* * *

“ લિ. ગુલાબભાઈ ”

નાશિક ગયા બાદ પિતાશ્રીને તીવ્ર વેરાન્ય થયો હતો અને સર્વ કાર્યથી
સુકત થઈ કેવળ નિવૃત્તિમાં કોઈ પવિત્ર મ્યાનકે નિવાસ કંઘવાની અત્યંત
ઉત્કંઠા રહેતી હતી, તેમાં સાધુસતોના નિરતરના સમાગમથી તો તે વૃત્તિ
દિનપ્રતિદિન દૃઢ થતી હતી, અને કવચિત્ તેવા ઉદ્ગમરો પણ બહાર પડતા
હતા. એવીજ વૃત્તિનું પ્રાબલ્ય વધવાથી, એક સમયે નાશિકથી નીચેનો પત્ર
સુ કાઠેજી, જેઓ માદુગામાં રહેતા હતા, તેમનાપર લખ્યો હતો -

“ નાશિક, તા ૭ મી જુન ૧૮૯૩

“ મુરબી નાનાભાઈ,

“ આપનો પત્ર આજ સવારે પહોંચ્યો છે

* * *

“ સર્વે સ્વામીમહારાજો આનંદમાં છે સ્વામીઆત્માનંદજીને ત્યાં ભગ્યની પાસે
“ જાડેશ્વરવાળા સ્વામી યોગાનંદજી એઓના ગુરુભાઈ, મહિનો એક થયા આવેલા છે, અને
“ હજુ યોગ દિવસ રહેશે સ્વામીજીવનમુક્તાજી તથા એમના શિષ્ય પૂર્ણાનંદ નદીને પેઠે
“ પાર ખેતરમાં એક નવું મંદીર બંધાવ્યું છે તેમાં ગ્રહે છે, અને ગાળે ગાળે બિક્ષા સાર
“ આપણે ત્યાં આવે છે એઓ તો આ યા સ્વામીજી વૈરાગ્યનો કટાક્ષ રાખી ઝૂકવાનોજ
“ પ્રયત્ન જારી રાખ્યો છે, તેથી સમાગમથી વૃત્તિ પ્રદુષિત થવી જોઈએ, તે ન થતા
“ કુન્નિત થાય છે. મહાત્માના સપાટા હિતકારક હોય છે, માટે એ વિષે માગ મનને ખેદ
“ બિલકૂલ નથી

* * *

“ લિ. લલિતભાઈ

ત્યારબાદ નીચેનો પત્રવ્યવહાર બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે ચાલ્યો હતો, તે ઉપરથી ઉભય બધુઓ કેવા મહાત્મા પુરુષો હતા, તે મહેજ વાચનારના ધ્યાનમાં આવશે -

“ માટુગા, તા ૮ મી જુન મને ૧૮૮૩.

“ પ્રિયભાઈ,

“ સ્વામી ત્રીજીવનમુક્તાશ્રમ મુખ્ય લક્ષ વૈરાગ્ય ઉપજ છે, એટલે તેનું અભિમાન “ રહે, એ સ્વાભાવિક છે, અને વિરક્ત દશા જીવનમકિતનું દૃષ્ટ સુખ છે. બને તેમ તે “ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો થોડો છે, તથાપિ પ્રારમ્ભ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને વૃત્તિઓ “ પ્રારમ્ભ અનુસાર બગાડકારે સુખ દુઃખાદિક ભોગ ભોગનવા વર્તે છે. જે જગતમાં “ સત્યતા બુદ્ધિ ચીતી હોય અને સ્વરૂપ નિશ્ચયમાં કાંઈ પણ વાધા જેવું દેખાતું હોય, ત્યારે “ તો તે બાધકારી છે જગતમાં સત્યબુદ્ધિ નથી, તો પછી વૈરાગ્ય અને અવૈરાગ્ય એ બન્ને “ બોધ છે જગતમાં સત્યબુદ્ધિ છે, અને વૈરાગ્ય છે, તો તે પણ કમને નથી

“ સ્વામી મહારાજેજ સ્વસ્થાન બતાવ્યું, તેમાં સ્થિતિ કરાવી અને પછી તેમાં “ ભયની કલ્પના નાખી, અસ્વસ્થ ચિત્ત કરાવ્યું, એ પણ સ્વતંત્રા હિતને માટેજ છે પણ “ ખુબી મજબુત બેઠી છે, તે ખસવાની નથી એવી ખાત્રી હોય, તો પછી વારંવાર તેનેજ “ હલાવવાનો પ્રયત્ન એ પણ પાણી વનોવવા જેવું છે.

“ ધરમાંથી કોઈ દિવસ બહારજ ગયા નથી, માત્ર ભ્રાતિ થઇ હતી કે ધર વિસર્ગો, “ તે તમે (આપેજ) ભાગી, એટલે ધરમાને ધરમાજ રહ્યા, પછી બીજી કયા ભટકવાની “ કલ્પના કરવા જવાની છે ?

“ પ્રારમ્ભરૂપી પવન જેવો તેવો વાદને સમાધ જશે શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા ભોગી થયા, “ શ્રીરામચરિત્ર જનકાદિએ યશસ્વી ગાન્યો કર્યો, શ્રી વસિષ્ઠાદિકે કર્મો કરાવતા રહ્યા, શ્રી “ શુકાદિકે વિગ્રહો થયા તથાપિ નથી ભોગને ભોગ વગર્યો, નથી રાજને ગાન્ય કે વ્યવ “ દ્વાર વિક્ષેપ વગર્યો, નથી કર્મો ને કર્યો વગર્યા કે નથી ત્રિરક્તને વિરક્તનું અભિમાન “ વગર્યું, કારણકે દર બોધવાન્ને કાંઈ સ્પર્શ કરી શકે નથી

“ સ્વામીમહારાજ મહાત્માઓના અતિ ભારે ઉપકાર માનવાનો છે, કે જેઓની કૃપા “ દૃષ્ટિથી પૂર્ણ નિશ્ચય ઉદય થયો છે.

“ લિ શુનાબાઈ ”

“ નાશિક, તા ૧૧ મી જુન ૧૮૮૩

‘ મુરુમી નાનાભાઈ,

“ આપના કૃપાયુક્ત પત્રો પહોંચ્યા છે મારે નિશ્ચય થઇ ચુક્યો છે કૃપા કરી આપ “ ને ની અદિ આ આવો, એટલે આપની તથા સ્વામીજીની આજ્ઞા લઇ નિશ્ચય

“અમલમાં લાવીશ. માત્ર તેમાં ખસેલ પાડશે નહિ એવી આશા રાખું છું. ક્યારે આવવું
“યશે, તે વિષે વેળાસર લખી જણાવશે.”

“ સિ. લાલુભાઈ

“ ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ ”

“ મારુંઆ તા. ૧૨-૬-૬૩.

“ પ્રિયભાઈ,

“ આપના આજ્ઞા આવેલા પત્રથી મનને સંતોષ થવાને બદલે દુરાગ્રહનાના દર્શન
“ થાય છે, જે દુરાગ્રહતા આપનામાં સ્વાભાવિક છે. મારું મન દુરાગ્રહતાનો તાપ ખમવાને
“ સમર્થ નથી, અને આપનીજ કૃપાએ કરી દુરાગ્રહતાથી છોટ રહેવામાંજ આનંદ લાગે છે,
“ દારણ કે દુરાગ્રહતા પણ એક મહાન કર્તવ્યતાનો અંકુર છે અને અધુરાપણું છે, એવું
“ માન્યા વગર આમદ થતો નથી. માટે જે જે પ્રારબ્ધ અનુસાર સુખદુઃખાદિક રચિત
“ આવતી જાય, તેમાં સમગ્રહિ રાખી વર્તવું, પોતાના સ્વરૂપનું નિરંતર અનુમંધાન રાખવું,
“ અને કોઈપણ ખાખતનો આગ્રહ ધરવો નહિ, એવું મારા મનને અનુકુળ લાગે છે. તેથી
“ આપનો શું નિશ્ચય થયો છે તે જાણ્યા વગર મારી આપની પાસે આવવાની વૃત્તિ ઉઠતી
“ નથી. કુટુંબને કદાચ અજાણ રાખી, આપે સ્વતંત્ર રહેવું એવી કર્તવ્યતા લાગતી હોય તો
“ તેને માટે જરા વિચંચ છે; વિશેષ વખત લાગે એમ નથી. કદાચ નોકરી છોડી ઘેર
“ બેસવું, અથવા એકાંતમાં વખત કદાચ એવી કર્તવ્યતા લાગતી હોય, તો તે વિષે મારી
“ કે કોઈ પણ કુટુંબીની સલાહ પૂછવાની નથી.

“ આશ્ચર્ય છે કે, એકાંતિકે થવું એવી ભાનિરૂપ કાળજી અને ઉત્કંઠા મારામાં પુષ્ટજ
“ બની રહેતી હતી, તે જેણે યુક્ત બોધ કરી જ્ઞાન ખમાડી, તેમનાજ અંતઃકરણમાં વાર-
“ વાર કર્તવ્યતાના અંકુર ઉદય થાય છે.

“ સંસારનું ગાડું જેમ ચાલવાનું હશે તેમ ચાલવાનું, અને ગરમ ઠંડા વખતોના દર્શનો
“ પ્રારબ્ધ અનુસાર થવાના તેમ થશે. શું કરવા ફોગટ દુરાગ્રહરૂપી અભિમાનનો તાપ ઉદય
“ કરવો ? આપના સ્વરૂપમાં કંઈ જગાએ તાપ રહ્યો છે, કે આકાશ અવજા નિશ્ચય કરી
“ દૂર દરવાનો પ્રયત્ન કરો છો ? આપ સાક્ષાત મુક્તરૂપ છો, છતાં કંઈ ભૂતિઓ પેસવાનો
“ માર્ગ બોક્ષો છો ? સદ્વૃત્તિ છે, તો ચેત્ત્વેન એની ગેરેજ બની રહેવાનો છે, એમાં
“ જરા પણ સંદેહ નથી.

“ દુરાગ્રહરૂપી તોફાનને ક્યાં અવસર આપવો ? જેમ સંસાર દુઃખરૂપ છે, તેમ વૈરાગ્ય
“ પણ સંસારથી બિન્ન કહેવાશે નહિ, કેમકે એ પણ એની સાથેજ ઉત્પન્ન થયો છે. જે
“ મનમાં દંદ નિશ્ચય સ્વરૂપનો થયો છે, તો પછી સર્વ કચરાની છૂંચજ છે.

“ લખતાં લખતાં અંત આવશે નહિ, તેથી આટલુંજ મારા વ્યવહારિક અધિકાર
“ મુજબ ખસ છે. ૧

“ આપ હવે રજા લઇ અત્રે આવો, એટલે સર્વ મનના અટપટા ચાળા નિટત થશે

“ મારે બે રાત્રિ નાશિક આવવાને કાઠ ખીજી અડચણ નથી, પણ તમે કેટલીક વખત ભારે હઠ કરો છો, તેથી આરા સમયે આવવાની વૃત્તિ ઉત્પત્તિ નથી. છતાં “ આપની તરફથી ખુલાસો જણાશે, અને જરૂર દરો, તો હું આવતા શરવારે રાતના “ અત્રેથી નીકળવાનું રાખીશ, અને લખશો તો રણુછોડબાઇને લેતો આવીશ, પણ આપને “ કદાચ અતિ આમલજ કોઇ બાબતનો ચર્ચ ગયો હોય, અને તે અમલમા લાવવાનો “ હોય, ત્યારે તો મને બોલાવવાની ક્ષમા કરજો, અને તમો જેમ કહેજો તેમ મારી “ તરફનું કગવાનું હશે તે હું કરીશ

“ સિ. શુભાખભાઈ

“ ૐ નારાયણાય નમઃ ”

“ નાશિક, તા. ૧૬ મી જુન ૧૮૮૨.

“ મુરબ્બી નાનાભાઈ,

“ આપના પત્રો પહોંચ્યા છે. ચિત્તના રજેશુભરૂપી ધુમાડાએ સત્વશુભરૂપી અગ્નિના “ પ્રકાશને આવૃત્ત કર્યો હતો, તે અગ્નિ, મદાભાઓની ડોકરથી ચેતી આવ્યો છે, અને “ ધુમાડો દૂર થયો છે સર્વ કલ્પના શાંત થઇ છે, માટે હવે આપનું આવવું તે આપની “ પ્રસન્નતા ઉપર રહેલું છે. આપ તથા રણુછોડબાઈ યોગ દિવસ આવશે તો આનંદ થશે.

*

*

*

“ સિ. લક્ષુભાઈ. ”

ઉપરનું વૃત્તાંત બની ગયા પછી બન્ને લાઇઓ પોતાનો સમય હુમેશા જ્ઞાન ચર્ચામા કાઢતા, અને દિન પ્રતિદિન પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવમા વૃદ્ધિ કરતા હતા અને ૧૮૮૮ માં અમારા કાકી રૈવાબાઈ (મુ. શુભાખભાઈના ધર્મપત્ની) માદુગામા શુજરી ગયા, તે વખતે મુ. કાકાજીએ નીચેનો પત્ર પિતાશ્રી ઉપર લખ્યો હતો -

“ માદુગા, તા. ૨૦-૨-૮૮.

“ પ્રિયભાઈ લક્ષુભાઈ,

“ ગદ્ય કાલના પત્રથી હકીકત જાણી હશે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તો ખેદકારક વાતો બની “ છે, અને તે પ્રાગ્બધ્યેજે થયું છે, તેના શોક કગવો યોગ્ય નથી પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તો “ જે થયું એ એક બધન છૂટ્યું છે, અને સમાપ્ત થનારે પણ પોતાનો કલ્યાણ માર્ગ “ સાધ્ય કરી ગમન કર્યું છે, એ સતોપકારક છે

“ અત્રે ક્રિયાદિક સમાપ્ત કરી મુખ્ય જવાનું રાખીશ

*

*

*

“ ઇશ્વર કૃપાથી ગાકુ સરલ ચાલશે, માટે આપ કોઇ પ્રમારે હાથ તો મારા તરફની ફિકર “ કરશો નહિ, હાન એજ

“ સિ. શુનાંગભાઈ ”

આ પત્ર ઉપરથી મુ કાકાજીની જ્ઞાનનિષ્ઠા કેવી હતી તે વાચનારને સ્પષ્ટ સમજાશે.

ઘણા વખતથી નોકરીથી મુક્ત થઈ કેવળ નિવૃત્તિમાં કાળક્ષેપ કરવાનો મુ. કાકાજીનો સંકલ્પ હતો, તે અનુસાર પોતે સને ૧૮૯૯ માં નોકરીનું રાજીનામું આપી, (પોતાને મુંબઈમાં રેલ્વેમાં લોકોમાંથીવ મુપરિન્ટેન્ડન્ટના ચીફ કલાર્કની રૂા. રજી ની જગ્યા હતી, અને પેન્શન મળવાનું નહોતું તોપણ) આત્મવિચાર કરવા સારૂ નિવૃત્તિમાં રહેવા લાગ્યા. તે સમયે પિતાશ્રી સાથે નોકરીથી મુક્ત થવાના સંબંધમાં કેટલોક પત્ર વ્યવહાર આવેલો, તેમાં એએએ નીચેનો એક પત્ર પિતાશ્રીને લખ્યો હતો:-

- “ મારુંમા, તા. ૩ જી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૯.

“ પ્રિયજા,

“ આપનો પત્ર તા. ૧ ઈના ગઈ કાલે પહોંચ્યો છે. આપની મારા પ્રત્યેની કાળજી “ જોઈ, અતિ આનંદ અને સતોષ થાય છે; અને તેથી હવે મારી પરમાત્મા સંબંધી “ અંત કરવાની ઠેવી રીતિ છે, તે હું ખનતી રીતે આ પત્રદ્વારા જણાવું છું, જેથી “ આપના મનની મારે વિશે સમાધાની થશે.

“ પારમાર્થિક મનની સ્થિતિ.

“ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં હવે વાસ્તવિક ભેદ જણાતો નથી. સ્વરૂપમાં કિચિત્ માત્ર પણ “ પ્રવૃત્તિ કિંવા નિવૃત્તિ સ્પર્શ કરતી નથી એ બન્ને મનના ધર્મ છે, અર્થાત્ કલ્પિત છે; “ અને પ્રવૃત્તિ કિંવા નિવૃત્તિ કેવળ પ્રારબ્ધ અનુસાર થવાનીજ. પ્રારબ્ધ કોઈ અનિર્વાચનીય “ શૂંચી સંકલ્પોના યોગનું પરિણામ છે; અને સત્ય વસ્તુનો સંકલ્પ હોવાને લીધે સત્ય “ સંકલ્પરૂપ છે, જે રજા દેખાડીને શાત થવાનો. કલ્પિત વસ્તુ અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે નહિ, “ તેમ તેને સ્પર્શ પણ કરતી નથી. વધ્યાપુત્રની નિવૃત્તિ કિંવા પ્રવૃત્તિ જેમ વખાણવી કે “ વખોડવી, એ જેવું છે, તેજ પ્રમાણેનું પ્રારબ્ધ અનુસારનું ભોગવવું મારા વિચારમાં છે “ જે જે ભિન્નપણાની કલ્પના કરીશ, તે તે કેવળ મિથ્યા અને વધ્યાપુત્ર સમાન “ અસત્ય છે

“ શરીર સ્વર્ગનગ્રકૌ વધમોક્ષૌ મય તથા ।

“ કલ્પનામાત્રમેવૈતત્કિ મે કાર્યે ચિદાત્મનઃ ॥

“ અહો જનસમૂહેઽપિ ન દ્વૈતં પश्यतो मम ।

“ અરણ્યમિવ સંવૃત્ત કર્ણી કરવાણ્યહમ્ ॥

“ અર્થ—શરીર, સ્વર્ગ, નર્ક, બંધ, મોક્ષ, અને ભય, એ સર્વ કલ્પના માત્ર છે, “ તો તેમાં મારે ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્માને શું કરવાનું છે ? હું દ્વૈત શુદ્ધિથી નથી જ્ઞેતો, તેથી “ આ જનસમૂહ અરણ્ય જેવો દેખાય છે, પણ મારે જે કરવાનું છે, તે હું કરું છું.

“ મન હવે સુધરી ગયું છે; અને જે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં અનુકૂળતા
“ જોઈ સંતોષ માનું છે; અને ઉપલા શ્લોકો અનુસાર વર્તન કરે છે. ”

“ વ્યવહારિક સ્થિતિ. ”

“ આગલા પત્રમાં ઘરના કામકાજના સંબંધથી દરે રહ્યું હતું. વગેરે દર્શાવ્યું છે. ખર્ચ
“ સંબંધી વિચારો વખતે દર્શન દે છે, પણ કમ્પ્લેક્ષનાથી તેના સાધનો છે, જેથી વિરોધ
“ વખતે તે રહેતાં નથી. * * * * *

“ છોકરીઓના વિવાહ સંબંધી તે હાલમાં બિલકુલ કાળજી ઉઠતી નથી. હવે
“ ૪-૫ વર્ષ સુધી વાટ જોઈ શકીએ એમ છે, અને તે દરમિયાન તેઓનાં બાળ્ય પ્રમાણે
“ મળીને આવશે. ”

“ ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ છે, અને તેમાં સંતોષ છે. તમારા આણી તરફ આવવાથી
“ સમાગમનો તેમજ કુટુંબી જરા અજાગા રહેવાનો સમય મળે. જેલમાં આવવાની તો
“ અનુકૂળતા આવતીજ નથી. ‘ રોગ ’ અને તત્ સંબંધી ઉપદ્રવો હવે જારીજ છે;
“ લખાણ અને અણખણી જગા તેથી મનોહરિ ઉઠતી નથી. ”

“ લિ. શુભાખવાઈ. ”

સુ. કાકાજીએ પિતાશ્રીને એક વખત લખેલું કે આત્મવિચાર કરવામાં
સત્સંગની અથવા કોઈ મહાત્માની મદદ હોય તો સારું, તે ઉપરથી નીચેના
અંગ્રેજી પત્ર પિતાશ્રીએ તેમના ઉપર લખ્યો હતો:—

“ *Belgaum, 25th September 1899.* ”

“ My Dear Nannabhai,

“ I cannot but remark that the desire for the help of a
“ pilot, is indicative of a sense of a little weakness or diffidence,
“ for which there is really no ground, because, the harbour to
“ which the vessel is retiring for final anchorage, is not unfami-
“ liar to the captain, who himself had piloted the vessel out of
“ it. The diffidence, if it does exist, is only a relic of the re-
“ membrance of troubles left behind, which cast their shadow on
“ the future, and is like the smoke of a quenching fire, harmless
“ and fast vanishing. What a glorious and happy condition it is,
“ after a long and anxious voyage full of alternate hopes and
“ disappointments, to land safely on *terra-firma*, and sitting there
“ calmly, look upon waves-succeeding waves, as but objects of
“ amusement. That condition, you are soon to enter upon, and
“ you will pardon me, if I say, that I envy your lot. Woe be

“ to those, who, having been cast ashore hale and hearty, by the
“ unseen hand of providence, instead of being thankful for it are
“ sorrowful, that they did not remain in the sea a little while
“ longer, going up and down with each wave. Forget that any
“ one is dependent upon you, as no two souls are really depen-
“ dent upon each other, each being the maker of his own destiny;
“ forget that you have a duty to perform towards any one; expect
“ not any duty from others towards you; if this is done, all
“ anxiety will be at an end, and no ripple of care, sorrow or
“ disappointment will mar the even course of the mind ”

“ Yours lovingly

“ Lallubhai ”

તા. ૧ લી ઓક્ટોબરે ચિતાશ્રીએ નીચેનો ખીને પત્ર મુ. કાકાજીને અંગ્રે-
જીમાં લખ્યો હતો:—

“ Be firmly resolved that you will not accept any offer of
“ employment, however tempting it may be, in other words, that
“ you will no longer be a slave, but be a perfectly free man,
“ the rest of your life, and be proud to have made such a reso-
“ lution, committing the body to the care of fate પ્રારબ્ધાય સમર્પિત
“ સ્વચ્છુ. Let the spirit of freedom born of that resolution, glow
“ on your countenance while yet the body is healthy,—as in case
“ of late Dayachand for instance—not to speak of the other Vira-
“ kta Mahatmas and then will the જ્ઞાન (knowledge) have borne
“ fruit.

“ ‘ A man may remain in the world, but the world should
“ not remain in him ’ He who is true to this saying, will find
“ solitude in the midst of crowd and bustle, and he who is not
“ true to the saying, will be full of world in solitude.”

સાધાર:—

“ એવમમ, ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૯.

“ પ્રિયમામ,

“ મારે કહેવું જોઈએ કે માર્ગદર્શકની સલામતાની અપેક્ષા, કંઈક નબળાપણું કે અ-
“ વિશ્વાસ અંતરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ નિષ્કામ છે. જે અંદરે જાણતો છેવટનું
“ નાંગરવાનું છે તે સમાધી કંઈ અપરિચિત ન હોય, કેમકે તેણે તો પોતેજ તેમાંથી

“જાહાજને સહીસલામત બહાર કાઢેલું હોય છે જો કંઈ અવિશ્વાસ હોય તો જો તો માત્ર
 “અગાઉ અનુભવેલી મુશ્કેલીઓનું સ્મરણ છે. તેની નિરાસાજનક અસર ભવિષ્ય ઉપર
 “થાય છે ખરી, પણ જો અસ્થિરાસ તો જોલવાતા અગ્નિના અદૃશ્ય થતા ધૂમાડા સરખો
 “નિદોષ છે-નાશકારક નથી. આગા નિરાસા વચ્ચે થએલી એક લાખી અને ચિતાયુક્ત
 “મુસાફરી બાદ, સહીસલામત પૃથ્વી ઉપર ઉતરી, શાંતિપૂર્વક તેના ઉપર બેસી, એક
 “ઉપર એક ઉઠળતા ગોળાઓ જાણે તે કેમ એક વિમોહના સાધનો હોય તેમ નિરખ્યા
 “કરવા, એ એક કેવી ભવ્ય અને સુખપ્રદ સ્થિતિ છે ? આ બુદ્ધિશક્તિ યોડા વખતમા આપ
 “પહોચવાના છે, અને મને આપના એ ભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહું તો મને હામા
 “કુશો જેઓ પરમાત્માની અદૃશ્ય સદાયતા વડે હેમકુશળ દિનારે ઉતરે છે, અને તે
 “ખાતર પ્રજાનો પાડ નહિ માનતા, પોતે દરેક મોળ સાથે હંચા નીચા થતા સમુદ્રમા યોડો
 “વધારે વખત નહિ રહ્યા, તેને માટે દિવગીર થાય છે તેઓને ધિક્કાર છે. તમારા ઉપર
 “કોઇ પણ નિર્વાહ માટે આધાર રાખે છે એ બહી જાણે, કેમકે કોઈ બે ભિન્ન આત્માઓ
 “પણ એ જ બીજાને આધારે રહેતા નથી, પણ દરેક પોતાના ભાગ્યના સ્વરૂપ છે તમારે
 “કોઇપણ પ્રત્યે દરજ્જા અદા કરવાની છે એ બહી જાણે, તેમજ બીજાઓને તમારા પ્રત્યે
 “પણ અદા કરવાની છે, એવી આશા ન રાખો જો આમ થશે તો બધી ચિતાઓ દૂર
 “થશે, અને ચિતા, દિલગીરી કે નિરાસાનો કોઈપણ અકુર મનની નિશ્ચય સ્થિતિમા
 “વિક્ષેપ પાડશે નહિ ”

“એવા ચોક્કસ નિશ્ચયપર આપેા કે હું કોઇપણ નોકરી, પછી તે ગમે તેવી લક્ષ્યાન-
 “નારી હોય તો પણ સ્વીકારીશ નહિ બીજા સંપ્રદાય કહીએ તો ધડીબર પણ ગુલામી
 “નહિ સ્વીકારતા બાકી રહેલા જીવન દગ્ધમાન એક સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર મનુષ્ય થઇશ.
 “પ્રારબધાય સમર્પિત સ્વચ્છવુ: ” આ નિશ્ચયમાથી જન્મતા સ્વાતંત્ર્યના જુરસાને
 “શરીર તડુરત છે ત્યાં સુધી-સ્વર્ગસ્થ દયાવાદની તેમજ બીજા વિગત મહાત્માઓની
 “માફકે, તમાગ અહેરા પર પ્રકાશવા દો, અને ત્યારેજ ચાનનુ ફળ મળ્યું ગણાશે

“મનુષ્ય સસારમા ભલે રહે, પરંતુ તેનામા સસાર ન રહેવો જોઇએ. જે આ
 “સૂત્રને અનુસરે છે તે બીડ કે દોડધામ વચ્ચે પણ એકાતવાસ અનુભવી શકે છે, પણ જે
 “તેની વિશ્લેષ વર્તે છે તે તો એકાતવાસમા પણ સસારી છે

“સિ લક્ષ્યુમાધ ”

નોકરીથી મુક્ત થયા તે સમયે સુ કાકાજીનો સર્વ સસાર કાઢ્યો હતો.
 છોકરા છોકરીઓના લગ્ન કાર્યો વગેરે સર્વ કરવા બાકી હતા, તે છતાં કશાની
 દરકાર રાખ્યા સિવાય જા. રળ્ય ના પગારની નોકરી કાઢીપણ નિમિત્ત વગર,
 કેવળ જીવનમુક્તિનું સુખ લેવાના હેતુથી છોડી, એ કાઈ સાધારણ બાબત નથી.
 આવા દાખલા જવલેજ મળી આવે છે.

રા. ત્રિપુરાશંકર સન્-મુખરામ માફુગામા સરકારકૂન હતા, અને ત્યાંથી
 પેન્શન લઈ રિટાયર થયા બાદ થોડો સમય પોતે ગોલવડમ્મ એક બંગલો

ખાંધ્યો હતો, ત્યાં રહ્યા હતા. દરિયા કિનારે એ જગા ખાંધી હતી, અને કેવળ એકાંત સ્થાન હતું, તેથી મુ. કાકાજી પણ થોડો સમય ત્યાં જઈ એમની સાથે રહ્યા હતા. બન્ને પોતાનો કાળક્રમ વેદાત ચર્ચામાં વ્યતીત કરતા હતા, તે સમયે રા. ત્રિપુરાશંકરજીનું જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વલણ જોઈ નીચેના પત્રો પિતાશ્રીએ એમના પર લખ્યા હતા:—

“બેલગામ, તા. ૬ મી જુલાઈ ૧૮૯૬.

“પરમરનેહી રા ત્રિપુરાશંકરજી,

“આપનો તા. ૪ થીનો પોસ્ટકાર્ડ પહોંચ્યો છે મનની સાતતા માટે અવ્યાસ અને “વૈરાગ્ય અવસ્થા છે. પ્રથમ મનમાં આ નિશ્ચય થવો જોઈએ કે સસારને છોડે આવ્યા છીએ; જે કરવાનું તે કરી ચુક્યા છીએ, જે નથી કર્યું તે કરવાનો બોજો હવે આપણે “શિર નથી, સહુ પોતપોતાના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ભોગવો, આપણે તેમની સેવા પણ નહિ “જોઈએ, તેમ તેમનું દાસત્વ પણ નહિ જોઈએ, ત્રાહિત પરાણા છીએ એ સ્થિતિએ “રહેવું. સંગમાં રહી એ સ્થિતિ ન જળવાતી હોય તો સંગ પણ દૂર કરવો. ગોલવડનું “તમારું સ્થાન અનુકુળ છે એમ ભાઈ ગુલાનભાઈથી જાણ્યું છે, ત્યાં સુખે નિવાસ કરવો. “પાછળ કર્યું ન કર્યું, તેમાંના કશાનું રમરણ કરવું નહિ. આમળી ફાળુમાં શુ થશે, તેનું “ચિંતન પણ કરવું નહિ. પ્રારબ્ધની નાવ વગર હલ્લેસે ચાલી જાય છે તેની યોજા જોયા “કરવી આપણે મનના સાક્ષી જ્ઞાનસ્વરૂપ છીએ. આપણો કોઈ કાળે નાશ નથી પ્રારબ્ધના “ભોગને અંતે દેહ છૂટ્યો તેથી આપણી કિમિત્ દાની થવાની નથી. પાનરામાંથી છૂટ્યા “સિંહ સમાન આપણુ જળ, ઐશ્વર્ય વૃદ્ધિ પામશે. કદાચ બીજો દેહ પ્રાપ્ત થશે, તો દાખના કરતા “ઉત્તમ અને દિવ્ય મળશે, આવા વિચાર મનમાં રાખી ઉદ્દાસમાં રહેવું શોક, ઉદ્વેગ, “ચિંતમાં પેસવા દેવો નહિ સતસમાગમ અવસ્થા સપાદન કરવો, કે જેથી ઉપલા વિચારોનું “વારંવાર રમરણ થયા કરે, અને શોક, ઉદ્વેગને અવકાશ ન મળે કાગળમાં કેટલું લખાય “માટે સમાપ્ત કરૂં છું.

“લિ. લક્ષ્મીબા. ”

“બેલગામ, તા. ૨૮-૧-૧૯૦૦.

“રા. રા. પરમરનેહી ત્રિપુરાશંકરભાઈ,

“આપનો તા. ૨૩ મીનો પત્ર પહોંચ્યો છે. ગોલવડમાં એકાંતમાં સમુદ્ર કિનારા ઉપર “મુકામ તૈયાર કરવાનો પ્રથમ સંકલ્પ લેયો, તે કોઈ અલૌકિક પુણ્યના ફળરૂપ હોવો જોઈએ. “સંકલ્પ લેયો તેવો નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થયો. સદ્દ યતાજ તેના ઉપભોગની અનુકુળતા આપવા “માટે નોકરીમાંથી મુક્ત જલદીથી થવાનું, અને ત્યાં સ્થિતિ કરતાજ સતસમાગમની પ્રાપ્તિ “થઈ. એવા સમાગમની રૂચિ સુખાગ્રે આગળથીજ ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેથી નોકરીનું છૂટવું “પણ સંપત્તિ ન લાગ્યું અને પાછળ ઉત્તમ સમાગમ મળી આવ્યો તેનો પ્રેમપૂર્વક લાભ “લેો છો એ અત્યામીનો અનુગ્રહ સમજવો. તેજ થોડા સમયમાં અખડ વિશ્રાંતિના “સ્થાને બેસાડશે.

“ ત્રણ ઘડીએ અને પંચોત્તરના ત્રણેકે ઠીકે મનના માણી મૈત્ર્યઆત્માના સ્વપ્ને
 “ જોગખીને તે નિર્વિઘ્ન-૧૬૫ અરત મદિન-માનવ છે એમ જાણવું. તેજ આપણું વાગત.
 “ વિષ સ્વપ્ન છે. તે સ્વપ્ને વિષે રેલ, ઠાકો, પ્રાણ, મન એના કોમળ પૂર્વે સ્વપ્ન
 “ કરના નથી. એટલું જાણવું આપણે જન્મ મૃત્યુ મદિન-મુખ દુખ મદિન-માન અમાન
 “ મદિન-સંસારાર્થિ બંધન મદિન-નિત્યમુક્ત હોય, એમ નિશ્ચય કરવા, એ પ્રથમ પદી.

“ જે અનાતમ વર્ગ આપણાથી વધુ પાણી, તે દરિયન નામગ્યાનક છે. દરિયન
 “ નામગ્યાને આગત, બાનિત અને શિવત આપનાર માનવ છે, તેજ કરાર છે, અને
 “ તે આત્મવશુથી બિન્ન નથી. એ પ્રમાણે આત્મા અને કષ્ટ (પન્થામા)નો અંતર
 “ નિશ્ચય કરો. એ બીજી પદી.

“ માનથી બિન્ન નામગ્યા ઉજ નદિ, તેના અર્થન અભાવ છે, અને જે છે તે માન
 “ જ માન છે—અને તેજ દુ દેજ રૂપર, અને તેજ જગત એમ જાણી જાડ
 “ મૈત્ર્યની દરિયા ત્યાગ કરી માનમય હોયે તેજ મધ મદેવું એ બીજી અને છેવટની
 “ પદી છે.

“ અભ્યામે કરી દગોમ એ ત્રણ પદી નવાન કરવાને અર્થ છે.

“ ગુણાનુભાવને માગ પ્રજામ કરેશો, તેઓની યોગ્યતાનો પત્ર જીતે અવનરે લખીશ.

“ સિ. લલુભાઈ.”

“ બેલગામ, તા ૧૪-૮-૧૯૦૦.

“ પરમરનેદી રા. ત્રિપુરાથંકરમાઈ,

“ આપનો તા. ૯ મીનો પર પદોચ્ચો છે. અસ્વપ્ને વિષે આપનો નિશ્ચય થયેલો
 “ જાણી પગ મતોર થયો છે. અભ્યામ જાડી માગ્યો તો એ નિશ્ચયની ખુબી અને કુખ
 “ કુતંગોતર આધકારિક અનુભવમા આવનાં જાડો મદાત્માઓનું કરેવું છે કે અર્જન જન્મના
 “ પુત્રોનું રૂપ સ્વપ્ન રિમિન છે.

“ હૈતરાગેજ, દિમેં અઢગપર, મુઢ મદેં વપમરોગાનિયા.

“ જે પદમાની આ કરી છે, તે મંપૂર્ણ પર દીક્ષા મદિન, ‘ મનમિંદની મિદરશી ’
 “ નામના પુરતકની અંદર ૨૧-૨૭ ગે પાને છાપેલું છે. તે પુસ્તક આપ પાને નદિ દોષ
 “ તો એક પત્ર મોકલાવીશ.

“ અગત નિદાંનમાં મુખોઅમિષ મંથ સર્વોપરી છે. એ નિદાંન જેની દષ્ટિમા
 “ એક વાર જોડો, કે તેના અંતર્યમુ ખુબી સમજવાં.

“ સિ. લલુભાઈ.”

ધોરો મમય ગોલવાડમાં આનંદમાં ગાળી, મુ. કાકાજી માદુંગે ગયા,
 અને ય. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) ત્રિપુરાથંકર અમદાવાદ ગયા. આ પ્રમાણે
 બન્ને છુટો પડ્યા જાદ બીજેના બે પત્રો મુ. કાકાજીએ એમના પર લખ્યા હતા:-

“ માદુગા, તા. ૧૭-૪-૧૯૦૧.

“ પરમ રતેહી બાઇ ત્રિપુરાચંદ્રજી,

“ આપનો ગાંધ કાલનો કાડું આજ મળ્યો છે; વાગી આનંદ થયો છે. મારો અને
 “ આપનો કાંઇ એવો યોગ છે, કે દરેક વખત મારા મનમાં પણ તેમજ યોગના ઉડે છે. આજ દિન
 “ ૪-૫ થયાં આપને પત્ર લખવાનો વિચાર થતો હતો; ગાંધ દાસે લખવા બેઠો, પણ
 “ કાડું મળી આવ્યો નહિ, તેથી આજ ઉપર રાખેલું; એટલામાં આજ આપના પત્રદ્વારા
 “ દર્શન થયાં તે વખત ખરેખર આશ્ચર્ય લાગ્યું.

“ આપે હજુ વેદાંતનો અભ્યાસ જરીજ રાખ્યો છે એ જાણી મને ધણી સંતોષ
 “ થયો છે. મનુષ્ય માનવો પરમ ધર્મ સત્ અસતનો વિવેક કરી સત્ વસ્તુ જાણી અસ-
 “ ત્વની ઉપેક્ષા કરવી એજ છે, અને તે સમજવું કાંઇ બારે શ્રમનું નથી. પણ ન છતી
 “ માયામાં ભેડો એટલા ગુલતાન થઇ જાય છે કે સત્ અસતનો વિચાર કરવા તરફ
 “ નજર જતી નથી આપ સરખા કોઇક વિરલાભેજ તે વિચારનો શોખ ઉત્પન્ન થાય છે.
 “ મન અજ્ઞાન રીતનું છે, તેને વિષયો (અનિત્ય) માંજ રમવાની મજા લાગી રહી છે;
 “ અને તેમાં દુઃખી તથા શ્રમિત થવા છતાં વારંવાર ત્યાજ્ય શુંચાયેલું રહે છે. સદ્વસ્તુના
 “ વિચારશી શાંતિની લહેજતની જરા મંઘ માત્ર પણ ખજર નથી, કે જેમાં પોતાનું
 “ પરમ કલ્યાણ સમાયેલું છે. ખેર; એ પણ પરમાત્માની મોજજ છે. કેમકે સર્વ પોત
 “ પોતાની મસ્તીમાંજ રમી રહ્યા છે. માટે વિચારવંતે કોઇનો દોષ જોવાનો નથી; કેમકે
 “ પ્રથમ પોતામાં દોષ ઉપજાવ કરશે, તોજ બીજામાં દેખાશે; તેથી પારખી પીડા હોરી
 “ લેવાનું આપણું કામ નથી. વસ્તુતઃ પારકું પોતાનું છેજ નહિ, એક અદૈત વસ્તુજ છે,
 “ જેમાં આપ પૂર્ણ નિષ્ઠા કરી રહો. એજ ઇચ્છું છું એ પ્રમાણે છોજ; કંઈ કરવા
 “ જવાનો નથી; તેવી ઇચ્છા કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. પરંતુ વ્યવહાર દૃષ્ટિ
 “ કરી લાગુ” હુ.

* * * *

“ આપ થોડા દિવસ (આ ઉન્દાળામાં) અત્રે આવો તો જાણુ ખુશી થઇશ.
 “ આપને રહેવા વગેરેની બરાબર જાણવણી કરીશ, તે વિષે અહેસો રાખવો નહિ. હાલ
 “ એક નવું પુસ્તક આવ્યું છે તે ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે, કેવળ અવધૂત શક્ક
 “ વાણીજ છે. આપને વાચવા-વંચાવવા લાયક છે, માટે બને તો આરી જાઓ એથી
 “ મારી વિનંતિ છે.

* * * *

“ લિ. શુભેચ્છક શુલાબદાસ ગોવર્ધનદાસના

પ્રેમપૂર્વક જાપસચ્ચિનાનંદ. ”

“ માદુગા, તા. ૯-૧૦-૧૯૦૧.

“ પરમ રતેહી બાઇ ત્રિપુરાચંદ્રજી,

“ આપનો પ્રથમનો કાડું તા. ૪-૯-૧૯૦૧નો અને બીજો કાડું તા. ૭-૧૦-૧૯૦૧નો
 “ એ પ્રમાણે બન્ને પહોંચ્યા છે. પ્રથમનો કાડું આવ્યા બાદ ધણી વાર જવાબ

“ લખવાનો હુકમાર થયેલો, પરંતુ ખૂંડ પૂછ્યો તો ધણી દૂરસરે લખવાનો અવકાશ મળ્યો
 “ નહિ, તેથી એમ ન સમજવું કે આપ તમની પ્રતિભા કાંઈ કમી જાણીપાડું થયું છે.
 “ * * * સંસાર દુઃખરૂપ છે; અને જેઓએ પ્રવૃત્તાનુસારી અમુક
 “ પાન લઈ છે, તેમ આપ સદખાને તેનું વિષ ચડવું નથી; અને જેઓને તે જ્ઞાન ૯૯
 “ થયું છે, તેઓનો સર્વ બાવલાર મિથ્યા ખોખાત્ર છે એમ જાણી તે રિગ્થી નદન
 “ અગામી રહે છે, જેને જીવનમુક્તિની તુમિ રહે છે તે વધાર નીચેનું દુનિવચન છે:—

“ આત્માને વૈજ્ઞાનનીવાદયમર્મ્યાનિ પુરુષ: ।

“ વિમિત્તાન્ વચ્ચ લામાગ ગરીમ્વનુમંજ્વરેન્ ॥

“ અર્થ— પુરુષ આત્માને ‘આ રૂ પુ’ જ્ઞાતી ગતે બ્યારે જાને તો પાડી કયા
 “ વિષય જોમતી હમ્મા કરેલો, કયા બોજાના કામ જોમને ખારે કરીમ્ની પાછળ મંતાપ
 “ પાડ્યા કરે ?

“ આ શુનિ અનુસાર (જ્યાં મુઠી પ્રારબ્ધ જોમ છે ત્યાં મુઠી) રહેવું, એજ
 “ જીવનમુક્તિની રિમિત્ત અને તુમિ છે. આપ દલે જાતા જેવ થયા છે, જ્યાં મનુષ્યોનો
 “ મર્મ જાણી રમરજુ કરાવું પુ

“ બોરાનો વ્યવહાર મર્મ બોરો છે; અગામી તેનો કાષ્ટ મજબ નથી.

“ રવાળી જીવનમુક્તિ અને પધારી મુગત અને જોખરે રમ્મ દાલ મલકામ દશે.
 “ ત્યાથી આગળ ઉતર તરે જનાર છે.

“ મોટાબાઈની તળિયન દિન પ્રતિદિન જદુ અચકા થતી જાય છે, દર નમ્મ પાનું
 “ નથી. જદુ છતાંને થયા છે, દલે તો બ્યામુઠી અરેની દવા ખાતી છે ત્યાંમુઠી ખાતી
 “ એમ દેખાય છે. હમ્મર રમરજુમાં પેને તલ છે.

“ સિ. શુભેન્દ્રક મુલાખદાસ ગોવર્ધનદામના

“ પ્રેમપૂર્વક અવમનિદાનદ વાંચવા. ”

ગિટાયર થયા પછી દર વર્ષે મુ. કાકાજી ચોરો સમય દોષ પવિત્ર
 રથજે જઈ ગાળતા હતા, અને તે દરમિયાન પોતાના અર્થ મિત્રમંદળને પણ
 મળી આવતા હતા. તે મંબંધમાં નીચેના બે પત્રો પિતાશ્રીને
 લખ્યા હતા—

“ મા

. ૨૨.

“ પ્રિય બાપ,

“ આ વખતે કયા જતાં દરનાળી

“ લાગે તો ચોરો વખત એકાંત નિવાસ

“ અથવા જુનની નીકળવા

“ સંકલ્પ ગયા છે, દલે

“ આશા રાખતી તેથી

“ સમય રીઝી.

હે. ખાવા

અનુકૂળતા

. હો

આખર

તો

હે. આ

ગોળાની

ચોરો

“ પ્રિયભાઈ લલિતભાઈ,

“ હું ગોધરા, વડતાળ, અમદાવાદ, માદોદ, કરનાળી અને સુરત થઇ ગઇ તા. ૧૩
 “ મીઝે અને આવ્યો છું. કરનાળીમા કુબેરભંડારીની ટેકરીપર અમારો મુખમ હતો, અને
 “ રહેવાની જગા ઠિનારાપર બહુ અનુકૂળ હતી, ત્યાં ૯ દિવસ રહ્યા. દરમ્યાન કુબેશ્વર,
 “ ગજેશ્વર, વ્યાસ, સુખદેવ અને અનસૂયા જઇ આવ્યા હતા. સર્વે સ્થળે એકાતવાસમા
 “ તો સારાં છે, પણ એકાંતની સાથે શરવા હરવા લાગ્યું જગા માત્ર વ્યામની છે.

“ કરનાળીમા વધારે વખત નિવાસ કરત, પરંતુ સ્થળોડમાઇની વૃત્તિ ઉઠાનરીની દેખાઇ,
 “ અને તેની સાથે નાયજીભાઈને નાદોદ જવાનું હતું, તેથી વધારે વખત રહેવાનું બન્યું
 “ નહિ. કરનાળીમાં ગણેશચતુર્થની દિવસે સ્વામી અને બ્રાહ્મણ સાથે મળી ૪૦ માણસોને
 “ ભોજન કરાવ્યું હતું, અને તેજ રાત્રીએ ચારે વેદના બ્રાહ્મણો ભોલાવી મંત્રજાગરણ-
 “ વસંત પૂજા કરાવી હતી.

“ અનુભવી માણસ તો આટલી જગામા માત્ર એક નાદોદની સ્ત્રીજા બ્રાહ્મણી
 “ વિધવા બાઈ આશરે વર્ષ ૫૦ ની મળી, જેણે પોતે સ્વતઃ ધણી અનુભવના પદે
 “ બનાવ્યાં છે, અને તેમાં અદ્ભૂત અનુભવ દર્શાવ્યો છે; શબ્દજ ગરીબ અવસ્થાની છે,
 “ પણ પૂર્વની ગાર્ગીમાતાની ઉપમા આપીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. બાકી
 “ સ્વામીવર્ગમાં તો ભગવાંજ બેવાનાં છે.

“ આપને આવતા વર્ષ સાફ નોકરીમા રહેવાની બલામણુ થઇ છે, એ આપના
 “ ગાઇ હાસના મહારાજ સુખાનંદજી ઉરના પત્રથી જાણી હું ખુશી થયો છું. તમને
 “ આ જાણીની મુસાદરીમાં હાસના જેવો સમય મળવો ફલમ છે. રાજદરબારી ઝોદો
 “ તેવાજ પારમાર્થિક ઝોદો ભોગવતા છતા, કેવળ એકાતવાસ ભોગવો છે આવી
 “ અનુકૂળતા યોદાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

“ વિ. શુભાખભાઈ.”

પૂજ્યશ્રી કાકાજીના ત્રીજા પુત્ર જમનાદાસ સંવત ૧૯૫૮ (સને ૧૯૦૨)
 ના ફાગણ વદ ૩૦ ને દિવસે મારુંગામાં ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ‘ પ્લેગ ’ ની
 બિમારીથી શુન્દરી ગયા. જસુભાઈજી પણ વેદાંત વિષયપર ઘણું લક્ષ હતું,
 અને મરણ સમયે તેમની નિષ્ઠા કેવી હતી, તે સંબંધી મુ. કાકાજીનો
 મારાપર પત્ર આવ્યો હતો, તેમાં જણાવ્યું હતું. તે પત્રનો સારાંશ
 કવિતારૂપે કવિ ગણપતરામ રાજરામ ભટ (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) પાસે કરાવ્યો
 છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

હરિગીત છંદ.

જસુભાઈની અવસાન સ્થિતિ દર્શાવી પત્રે દૃઢ રહી,
 એવા પિતા વિરલા હશે માયાવી આ સદ્દિમહી;

બ્રાહ્મીજ ચંદુલાલને ચોળી રીંતે ઉપદેશીને,—
 નિજ પુત્ર મરણ જણાવ્યું આત્મજ્ઞાનને ઉદેશીને.
 હું સાર તેનો શું કહું? વિસ્તારવાળા જ્ઞાનનો,
 છે સાર દાખ્યો શુભ રીંતે પદ તોડવા અજ્ઞાનનો;
 “છે હુઃખરૂપ વિયોગ, પણ તે વિલુપ્તમયનો રે! અહીં—
 અતિદુઃખદ છે અવનિ વિષે આશ્ચર્ય એમાં છે નહીં.”
 લખી એમ જણાવ્યું છે જ કે, “વ્યવહાર દષ્ટે એમ છે,
 પરમાર્થ રીંતે ચેખતાં મુમુક્ષુ સાચું કેમ છે—(તે);
 છે સ્વપ્ન મરણ આ બધું, સ્વપ્નાતણી વસ્તુતણી—
 નથી ખેદ કરતું કાંઈ ત્યમ વ્યવહાર આ છે આપણો.
 માટે ન કરશો ખેદ ને ગમગીનો કાઢી નાખજો,
 ત્યમ બેન કંઠનગૌરીને આપી દિલાસો લાખજો.
 જલુલાઈની અવસાનની શુભ આત્મનિષ્ઠા જોઈ હું—
 આશ્ચર્ય અતિશય પામીયો લક્ષણ વિષે ચિત પ્રેમિ હું;
 વર્ણન હું તેનું શું કરું! લક્ષ્ય છેલ્લો સુધી તે અરે!
 બાજત હતો નિર્વાણ ચાતા દીપની રીંતે ખરે;
 દળતાં શરીરે શીત પાસે આવીને પંખાળીને—
 હું ઉચ્ચર્યો આ રીત, ઓળો કાળ કેસે લાગીને.
 ‘મારો અને વળી સ્વામીઓનો તેમ પુસ્તક આદિનો—
 કીધો સમાગમ છે તમે શુભ જ્ઞાનકેસી પ્રસાદીનો;
 તેનું સ્મરણ છે શું તમોને?’ તવ કીધો ઉત્તર અરો,
 ‘હા છે, બધું છે ખોટું, એજ વિચાર છે મુજમાં વશ્યો.
 બવાતું કાંઈ નથી જ તેમજ આવવાતું પણ નથી,
 મારા સ્વરૂપ વિષે નથી, અંતર રહ્યું’ એવું કથી;
 આ આંસળી મેં પીઠ ઠોકી આપી સાખાશી. મદા,
 ચટ પાતું મરડી તરત એ ગટ ચતો સઘ થયો તદા.
 તવ છાતા હું પંખાળતાં એની વધો મુજ મુખ થકી,
 “છો સચ્ચિદાનંદરૂપ આપોઆપ બ્રાત તમે નકી;”
 ત્રણવાર આમ ઉચ્ચારતાં હું વદી ‘હા’ તે એ પળે—
 પરબ્રહ્માહિ લળી ગયો, જ્યમ તેજ તેજ વિષે મળે!

તા ખેદ કરવો કેમ તેનો, જે જગત્ ભુલું ત્યજી,
પાળી પ્રથમ આશ્રમ^૨ ગયો મુક્તિપથે પ્રભુને લજી;
કે યોગબ્રહ્મ પુરુષ હશે તે જન્મ લઈ અવની વિશે,
પરિપૂર્ણ થઈ નિજ કાર્યમાં નહાની વચેજ ગયો દિસે । ”

આ રીત ચંદ્રલાલને આપી દિલાસો જે તમે,
નિજ હાર્દ દાખ્યું પત્રમાં મહાયોગોરાજતણે કેમે,
ધારિટપાત્રું દૈ એથો આપતું રાય દશરથથી ઘણું—
દેખી સુમેત્રીમાટ ઉત્સુક મન થયું છે મુજતાણું.
માટે અહો ! સુશુલાબદાસ, સુગંધગુણકેસ લયાં,
કંટક ન દેખું આપમાં, છો હૃદય ગણપતને ઠયાં,
તેથી સમાગમ આહું છું શુભ આપનો ઉત્સાહથી,
માયું છું મૈત્રી આપની શાતા થવા ભવદાહથી.

દાહરા.

સંવત ૧૮૭૩ શુભ શ્રેષ્ઠ શરૂ, જ્યેષ્ઠ માસ સુખકારી,
કૃષ્ણ છંદે જન્મ્યો જમું, પૂર્વતણે સંસ્કારી
સંવત ૧૮૭૩ શરૂ શ્રેષ્ઠ શરૂ, કાલ્પન તણી અમાસ,
એ દિન તે જગથી જઈ, પોહોચ્યો પ્રભુ આવાસ.
પરબ્રહ્મમાં જે ભજ્યો, બળ્યું એમ અવિવાદ,
તો તેને ગણપત અહીં, દે શો આશીર્વાદ ?

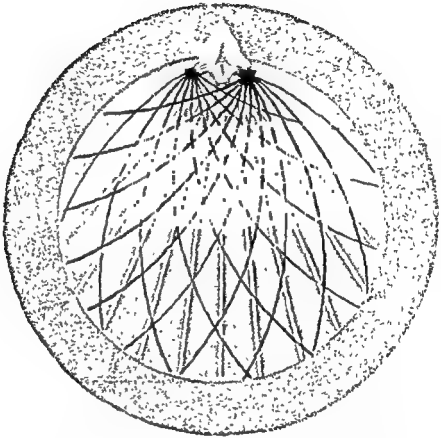
આવા યુવાન પુત્રરત્નના મરણનો શોક કેટલો લાગવો જોઈએ, પણ
આ જ્ઞાની પુરુષને તે સંબંધી લેશ પણ કલેશ થયો નહોતો. એજ જ્ઞાનની
ખરી પરીક્ષા અને ખરૂં કૃપા.

છેવટની યાદગીરી તરીકે સંવત ૧૮૭૮ ના અષાઢ મહિનામાં^૧ મુ.
કાકાજીએ આ સાથે આપેલું “ જ્ઞાનવિલાસ ચંત્ર ” અને તેની ‘ સમજ ’
તૈયાર કર્યાં હતાં. આ ચંત્ર એઓએ મેળવેલા અનુભવની પરિસીમા બતાવે
છે. વેદાંતજ્ઞાનનું મુખ્ય રહસ્ય એ ચંત્રમાં સમાયેલું છે.

મારાં માસીના છોકરા ભાઈ નાનાલાલ નરસેરામ ચીનીવાળા (હાલ
સ્વર્ગસ્થ) મુ. કાકાજી પાને એક વખત વેદાંત શ્રવણ માટુંગાના બંગલામાં
કરતા હતા તે વખતે પોતાના સ્વરૂપમાંથી સ્ફુરણરૂપે જગત્નો ઉદ્ભવ કેવી

श्रीज्ञानविलासयंत्र.

० अमंड एकरस चैतन्य=निरवकाश स्वरूप=परमात्मा.
 १० परिच्छिन्नजगदाभाम=भूताकाश=मायाविशिष्ट परमान्मा.

२० कः	$\left\{ \begin{array}{l} \text{अहं स्फुरण=अवकाश=} \\ \text{चिदाकाश=साक्षि=तुर्य=पुरुष} \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{कः पताः} \\ \text{— सावित्रशान्तवृत्ति.} \\ \text{— राजसीधोरवृत्ति.} \\ \text{— तामसीमूढवृत्ति.} \end{array} \right\}$
३० सः		
	$\left\{ \begin{array}{l} \text{स्फुरणइंदरूप=माया=प्रकृति=} \\ \text{अंतःकरण=चित्ताकाश.} \end{array} \right\}$	

યોગે સ્થપત્ જગદાભાસ દેખાયો. (સાત્વિક વૃત્તિ પ્રમથરુપ, રાજસી ગતિરુપ અને તામસી મોહ અધકારરુપ.) ભૂતાકાશ જેમાં આ આયુ' વિશ્વ સમાયું છે. ઉર્ધ્વમૂલમધઃશાસ્ત્રઃ

‘ઉદર્ધ’ = ઉચું, ઉત્તમ અને નિર્મળ; ‘અધઃ’ = નીચ અને અશુદ્ધ; ‘અહં’ સાક્ષી પુરુષ નિર્મળ છે. ‘ઇદં’ પ્રકૃતિ તત્કાર્ય અશુદ્ધ છે માટે મૂળ ઉપર, શાખા નીચે કહ્યું છે.

લયઃ

રાજસી વૃત્તિઓ કામ વિષયોની ઇચ્છા આદિકે ઉત્પન્ન કરે છે. તામસી વૃત્તિઓ તેને સહાય થઈ મોહરૂપી આવરણ દ્વારા જગત પદાર્થોની સત્યતા ભાસવે છે. જ્યારે વૈરાગ્ય અને યોધના યોગે રાજસી તામસી વૃત્તિઓનો પ્રભાવ થઈ, સાત્વિક વૃત્તિઓ જય મેળવે ત્યારે તે શાંત વૃત્તિઓ કરી પોતાનું મૂળ જે શુદ્ધ અહં તેનું “અંદ્રં બ્રહ્માસ્મિ” મહા વાક્યનો અર્થ, સમજતાં ભાન થઈ, તેજ ક્ષણે મારી નિરવકાશ પરમાત્મા સાથે યોગતા છે એવો નિશ્ચય થાય છે અને એ નિશ્ચય અઢળ છે (અપવાદદર્શન). આવી પ્રતીતિનો ઉદય થયો એટલે જગત્ દર્શન સમયમાં પણ જગત્ને પોતાનું જ વિવર્ત જાણી હર્ષ-શોક રહિત વિચરે છે. આજ જીવનમુક્ત સ્થિતિ, જેમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયનું યથાર્થ જ્ઞાન હોઈ પોતાના અદ્વયસ્વરૂપથી ચ્યુત થતો નથી.

આ યત્રનું સ્વરૂપ સમજી પોતામાં એ રચના બની રહી છે તેનો અનુભવ કરવો.

ગુરુ કૃપા પ્રસાદથી, લાંબ અલભ્ય થાય,
બન્ધન સૌ ભવનું ટળે, દારણ હું ખૂલાય;
સત્ય સ્વરૂપ વિલોકતાં, મોકુળ તો વશ થાય,
વર્ધન આત્માનંદનું, દાસ હૃદય ઉભરાય.

સંવત્ ૧૯૫૮ અષાઢ શુક ૧૫.

॥ ૐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ ॥

૧૩. અવસાન.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તા. ૧ લી એપ્રિલ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે

જે નોકરીનું રાજીનામું આપવાનો વિચાર સર્વના આગ્રહથી માંડી વાસ્તે પડ્યો, ત્યારથી પેન્શન લઈ રિટાયર થયા પછીનો અમય કયા સ્થાનમાં પડ્યો તે સંકલ્પ પિતાશ્રીના ચિત્તમાં કવચિત્ કવચિત્ ઉઠતો હતો.

કિનારા પર એકાંતવાસ હોય તો અનુકુળ થઈ પડે એમ લાગતું. નોકરીના સંબંધમાં આખા મુંબઈ ઇલાકામાં એમનું ફરવું થયેલું અને ઘણી રમ્ય જગ્યાઓ જોયેલી, પણ આખર વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે, તાપી નદીના કિનારા પર કોઈ એકાંત સ્થાન મળે તો અનુકુળ થઈ પડે. તેવી જગ્યા શોધી કાઢી ત્યાંનો અનુભવ લેવાના ઇરાદાથી તેમજ ઠાકોરભાઈ (દાદાજી પંચાનંદ દાસના વચલા પુત્ર) ઉપરના તા. ૩ જી એપ્રિલ સને ૧૯૦૩ ના પત્રમાં નાચે મુજબ જણાવેલાં કારણોથી બેલગામથી સુરત બદલી કરાવવાનો વિચાર એમના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો.

“ રિઠાવર થયા પછી એક વર્ષ સુરતમાં રહેવું, એમ જે ત્રણ કારણોથી અવરજીવ જણાય છે. એક તો તમારી બા તથા કાજીને સત્સમાગમની અપેક્ષા છે તેનો લાભ “ આપવો અને સગાવહાલા તથા ન્યાતિલા સાથેનો સંબંધ દૂર રહેવાથી ધણા દિવસથી મદ “ પડી ગયેા. તે વધારે; તેમજ ત્યાં રહેવાથી તમને પણ વધારે સુગમતા થાય. ”

ઠાકોરભાઈ તેજ વર્ષે એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષામાં પસાર થયા હતા અને પિતાશ્રીની ઇચ્છાનુસાર સુરતમાં વકીલાત કરવા આવ્યા હતા, પણ ત્યાં તેમને જોઈએ તેવું જોઈતું નહોતું, તેથી ઉપલાજ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે એમના પર લખ્યું હતું -

“ તમારો ફાયદો અને કુટુંબની સગવડ તમારા સુરતમાં રહેવાથી થશે એમ લાગવાથી “ તમારે સુરતમાં વકીલાત કરવી એવા નિશ્ચયપર હું આવ્યો છું, પણ તે મિલક ક્યારે થાય “ કે વાત તમારા મનમાં ઉતરે અને ઉમેદથી હાથ બીડી ટકીને પ્રયત્ન કરો ત્યારે. તમારું “ મન હમમગ થતું હોય તો જોણી તરફ મન લાગે તે રસ્તે જવું. ઉત્સાહપૂર્વક કાંમ થાય “ તેમાંજ યશ આવે છે.

ઠાકોરભાઈને વળી રૂબરૂમાં પણ પિતાશ્રીએ કહેલું કે, તમે સુરતમાં ઘર માંડશો તો હું પણ પેન્શન લાધા પછી તે તરફ આવવાનો વિચાર કરીશ.

આ સર્વ કારણોથી પોતે બેલગામથી બદલી કરાવી તા. ૧૪ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે સુરત આવ્યા.

શહેર બહાર રહેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં બંગલા વગેરેની કાંઈ બરાબર તજવીજ ન થવાથી પોતાને “ ગોપીપૂરા કીરપારામ મહેતાવાળા ઘરમાંજ આવી રહેવું પડયું. બેલગામમાં બિલકૂલ એકાંતમાં રહેલી, તેથી એમને ઘરમાં જરા પણ જોઈતું નહિ, અને પોતાના નિત્ય નિયમમાં પણ ખલેલ પહોંચતું, તેથી ચિત્ત વ્યગ્ર થઈ ગયું. વરસાદના દિવસો હોવાથી બંગલાની વ્યવસ્થા પણ તાબડોલ થઈ શકે એવું નહતું બેલગામની ઠંડી હવામાંથી ગરમ હવામાં એકદમ આવવાને લીધે ગતના નિદ્રા પણ ન આવે, તે છતાં પોતે રોનેહીઓના આગ્રહથી કથા વગેરેનો નિત્યક્રમ ચાલુ કર્યો.

નિત્ય શ્રીયોગવાસિષ્ઠની કથા ચાલતી હતી. સપ્ટેમ્બર મહિનાની આખર સુધી લગલગ આ ક્રમ ચાલુ રહ્યો. કથા દરમ્યાન પોતે જે વિવેચન કરેતા, તે રા. માણેકલાલ ચુનીલાલ મુતરીયા, એમ. એ. એલ. એલ. એમ. નોંધી લેતા, અને તેમણે “બોધામૃત” નામના પુસ્તકમાં તે સર્વ છપાવી બહાર પાડ્યું હતું. પાછળથી તે “અતિમ જ્ઞાનવાણી” નામે પુસ્તકમાં છપાયું અને હાલમાં આ પુસ્તકના ત્રીજા લાગ તરીકે લેવામાં આવ્યું છે.

સપ્ટેમ્બર મહિનાની તા. ૨૦ મીથી એમને બધકોષની બિમારી થઈ અને ચક્રત (લીવર) માં સહેજ બગાડો થયો. પોતે યોગાદ્યાત્મી હોવાથી શરીરની પ્રકૃતિમાં શું ફેરફાર થયો છે તે ઘણું ખરૂં સમજી શકતા અને તે તે વિકિયાને અનુસરતી યોગક્રિયાઓ વડે શરીરને ઠંડાણે જાવતા, પણ આ વખતની બિમારીની જડ હાથમાં આવી નહિ, અને પોતે જે કુદરતી ઉપાયો લીધા તે સર્વ વ્યર્થ ગયા. ડા. રામલાલ (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ)ની દવા લેવા માંડી અને તેજ વખતે ડાક્ટરને કહ્યું કે, “ મને અત્યાર સુધીમાં આવી હઠીલી બિમારી આવી નથી, અને જ્યારે આ આવી છે ત્યારે મને જણાય છે કે, It will either end in my civil or natural death (એથી માફ નોકરીમાંથી મુક્ત થવું અથવા તો મૃત્યુ બેમાંથી એક થશે). બે દિવસ દવા લીધા બાદ એકદમ કમળાની અસર જણાઈ અને તે દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી, તે ઉપરથી પોતે રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) નગીનલાલ માણેકલાલ હકીમજીને મુરત તોડાવ્યા, અને આશરે દશ દિવસ સુધી ઉપચારો કીધા, પણ કોંઈ ફાયદો જણાયો નહિ, તેથી પોતે એકદમ ૧૮ દિવસની ચઢેલી રજા તારથી મંગાવી અને તા. ૪ થી અક્ટોબરથી ઘેર રહ્યા. સ્ટેશન પાસે વસાઈના રસ્તાપર સ્વ. જગન્નાથ ઇચ્છારામના બંગલામાં રહેવા લાગ્યા અને ડા. દીનશા એટલબહેરામની દવા ચાલુ કીધી.

અત્ર બિલકૂલ લેવાતું નહોતું અને તબિયતમાં કોઈપણ રીતે મુધારો માલમ પડતો નહોતો. આ બિમારીમાંથી સારા ન થતા દેહની મમાપ્તિનો સમય નજીક આવ્યો છે એવું લાગવાથી પિતાશ્રીએ તા. ૧૨મી અક્ટોબરની સવારમાં અધારામા, આગલી રાતના મન સાથે વિરક્ત દશામાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ મૂછ વગેરે મુંડાવી નાખ્યાં, અને પોતાના નિત્ય નિયમ પાઠ ધ્યાન વગેરે આટોપ્યા બાદ બહાર કઠેરામા આવી આરામ પુરતીપગ બેઠા. તેજ દિવસે માત્ર દિવસની કિરકોલ રજા લઈ હું અમદાવાદથી મુરત આવ્યો હતો અને છેાટુભાઈ પણ તેજ દિવસે મુંબઈથી આવી પહોંચ્યા હતા. મૂછ વગેરે કેમ મુડાવ્યાં તે સબંધી પૂછવાનો અમે એમની મામે બેઠા વિચા- કરતા હતા એટલામાં પોતેજ અમારા અંતરનો સાવાઈ સમજી જઈ હમી

બોલી ઉઠ્યા કે, “ અત્યાર સુધી આ મૂછનો ભાર હતો તે આજે દૂર કર્યો છે અને બંધનથી છૂટ્યા. આજેજ નોકરીનું રાજનામું મોકલી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; સંસારમાં મારે જે કર્તવ્ય કરવાનું હતું તે સર્વ કરી લીધું, હવે બાકી કંઈ રહ્યું નથી. મરણમાં આવે તે સ્થળે અને પરદેશમાં હવે વિચરવાને કંઈ હરકત નથી.” આટલું પોતે બોલ્યા તે ઉપરથી અમારી મુખમુદ્રા સ્વાભાવિક રીતે ખિન્ન થઈ તે જોઈ પોતે કહ્યું કે, “ તમારે કોઈ પણ રીતે દિલગીર થવાનું કારણ નથી, કેમકે શિરછત્ર છે ત્યાં સુધી તમારાં ભાગ્ય ઢંકાયેલાં રહ્યાં છે તે હવે ખુલવાનો સમય આવ્યો છે.” આટલું બોલી ટેબલ પર જઈ નોકરીનું રાજનામું લખી, તે દિવસે રવિવાર હોવાથી બીજે દિવસે મોકલી આપ્યું, અને વ્યવહાર સંબંધી જે કંઈ સૂચનાઓ આપવી હતી તે સર્વ છાટુભાઈને આપી દીધી, કારણકે એઓજ એ સર્વ કાર્ય સંભાળતા હતા.

બીજે દિવસે એક પત્ર પોતાને હાથે બેલગામ રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) આબારાવ રામચંદ્ર સાવંતને મરાઠીમાં પિતાશ્રીએ લખ્યો તેનો તરજુઓ આ પ્રમાણે છે:—

“ સુરત, તા. ૧૩-૧૦-૧૯૦૩, સોમવાર.

“ પ્રિય આબારાવ,

“ આપના બન્ને પત્રો પહોંચ્યા. * આરી પ્રકૃતિ તા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બરથી હેરાન છે. તા. ૩૭ અક્ટોબર સુધી તો જેમ તેમ કામ કરતો રહ્યો. તા. ૪ થીથી ૧૮ દિવસની રજા લીધી છે. દસ્ત સાફ થતો નથી; જઠગાંઠિ અતિમંદ થવાને લીધે આત્માપીવાનું ધણું સૂક્ષ્મ થયું છે; આખા શરીરે ક્રમજો થઈ ગયો છે; શરીર શુષ્ક અને નિર્બળ થઈ ગયું છે; રજા પૂરી થતાં કામપર જવા જેવી સ્થિતિ થશે એમ લાગતું નથી, તેથી નોકરીનું રાજનામું મોકલી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; તા. ૨૨ મી પહેલાં મોકલી દઈશ.

“ સારપછી જે શરીરસ્થિતિ રહેશે તો હરદાર, હૃયોદેશ-ગંગા કિનારે કેટલોક વખત એકાંતવાસ કરવાનો અનુદય છે. ત્યાં માગશર ખાસ પહેલાં જવું ફીક નહિ. તે ફરમાન જે તમારા સર્વની ઈચ્છા હશે અને આકર્ષણ થશે, તો બેલગામ આવી થોડા દિવસ નિવાસ કરીશ. હવે જે શરીરસ્થિતિ રહેશે તો વિસ્કત દશામાં જશે એમ લાગે છે. સ્વામી પ્રકાશાનંદ અહીંઆ આવ્યા છે; પ્રેમપૂર્વક સેવા કરે છે; તેમણે અહીંઆ આવ્યા ત્યારથી શાંતિ મૌન ધારણ કરી પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે. માધવરાવ, કૃષ્ણાજીપંચ, સ્વામી રામાનંદ, એમને કહેવું કે તમારા પત્રો આવ્યા છે. શરીરની અસ્વસ્થતાને લીધે વિતર લખ્યો નથી. તમે જ્ઞાનામૃતથી વૃષ્ટ છો, બાકી કંઈ નથી, તેને લીધે સંયોગ વિયોગમાં હર્ષશોક રહિત છો.

“ લિ. કલ્પભાઈ.”

“ તા. ૬.— ”

“ રાજનામુ આજેજ મોકળી આપ્યુ છે. ”

તેજ દિવસથી એમના વર્તનમાં ફેળીતો ફરકે માલમ પડવા લાગ્યો. સંસાર સંબંધી કોઈ પણ બાબત વિષે સહેજ ઉચ્ચાર પણ કરતા નહિ, તેમજ તે વિષે કોઈ વાત કરતું ત્યાંથી પણ પોતે ઊઠી જતા, અથવા અણુગમે બતાવતા. પાંચરામાંથી સિંહ છૂટો થઈ વગડામાં બંધ તેને જેવો આનંદ થાય, તેજ પ્રમાણે સંસારબંધન સર્વ ત્યાગ કરવાથી પોતાનું ચિત્ત હંમેશાં પ્રકૃષ્ટિત રહી આનંદ થતો, અને જાણે પોતાનો દેહ પડવાની પોતાને અગમ-ચેતી થઈ હોય તે પ્રમાણે સર્વ તૈયારી કરતા હતા.

ડા. દીનશા દવા લેવાનો ઘણોજ આગ્રહ કરતા તોપણ બરાબર લેતા નહિ અને કહેતા કે, “ અમે તો પ્રારબ્ધ ઉપર ભરોસો રાખનારા છીએ; જે ભોગો ભોગવવાના છે, તે ભોગવ્યા સિવાય છૂટકોજ નથી, તમારી દવા લેવાથી તે કાંઈ મિથ્યા થવાના નથી. ” આ પ્રમાણે કહી ડાક્ટર સાહેબનું સમાધાન કરતા અને દવા લેવાનો અણુગમે બતાવતા. ડાક્ટરને કહેતા કે, “ મારી પ્રકૃતિ વિષે પૂછવાનું છોડી દઈ કોઈ સારો પ્રસંગ કાઢો કે તેનાપર વિવેચન થાય. ” ડા. દીનશા પણ યિયોસોફિકલ સોસાઈટીના સભાસદ હોવાથી અધ્યાત્મ વિષયમાં પ્રવીણ, અને તે વિષયપર પિતાશ્રીના મુખથી સાંભળવાને ઉત્સુક હતા, તેથી રોજ તેઓ અને સ્વ. હીરાલાલ નરોત્તમદાસ બપોરે બે વાગતા પછી આવતા અને છેક સાંજ સુધી તેમની સાથે પિતાશ્રીનું વેદાંત વિષયપર ભાષણ ચાલતું. આ પ્રસંગે અનુભવના એકએક એવા ઉદ્દગારો નીકળતા કે શ્રવણ કરનારાની આંખમાંથી આનંદાશ્રુ પડતાં. રોજ સાંજના ઘણા જણા બપોર લેવા આવતા, પણ તેમાંના કોઈની એમની પ્રકૃતિ સંબંધી હકીકત પૂછવાની હિંમત ચાલતી નહિ. કદાચ કોઈ પૂછતું તો કહેતા કે, “ તદન સારી છે, મને કાંઈ પણ થયું નથી. ” કોઈ કાંઈ પણ પરમાર્થ સંબંધી પ્રશ્ન કરતું તો તેના ઉત્તમ રીતે ઉત્તર આપતા, પણ બીજા વિષયપર કોઈ વાતો કરે ત્યારે મૌન ધારણ કરતા. આ પ્રમાણેનું વર્તન દેક્ષ બહારના મળવા આવતા તેની સાથેજ નહિ, પરંતુ કુટુંબનાં સર્વ સાથે રાખતા.

અન્ન લેવામાં આવતું નહોતું, ને શરીરમાં એવેની ઘણી રહેતી. દિનપ્રતિદિન અશક્તિ પણ વધતી હતી, તે છતાં પોતે શારીરિક કષ્ટની કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય આનંદમાં રહેતા અને પોતાનો નિત્યક્રમ કર્યો જતા.

પોતે તરતજ કપડાં પણ બદલી નાખ્યાં. લાંબી કક્કનીઓ કરાવી અને ટ્રાપીઓ પણ સફેદ શીવડાવી, અને પછી તેનોજ બહાર ફરવા જતી વખત

પણ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. સર્વે પહેરવા ઓઢવાની ચીજ નવીજ બજારમાંથી મંગાવી વાપરતા. જૂની કોઈ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો તો અત્યંત અણગમે બતાવતા. એ સંબંધમાં કોઈ પૂછતું તો કહેતા કે, " નોકરીમાં હતા ત્યાંસુધી તો સર્વ કાંઈ ડાળ રાખવો પડતો, પણ હવે નોકરીનું બંધન તો છૂટી ગયું—સાફ દેખાશે કે જોડું તે પણ કાંઈ રહ્યું નહિ—તો પછી મરજીમાં આવે તેવા સાદા વેશે ફરવાને શી હરકત છે ? " કોઈની પણ એમની આગળ બોલવાની હિંમત ચાલતી નહિ. બોલતાં વાર એવી રીતનો ઉત્તર મળતો કે પૂછનારનું મૂખજ બંધ થઈ જતું.

સ્વામી શ્રીમકાશાનંદજી એમની એવામાં રાતદિન તત્પર રહેતા અને બપોરનો સમય એમની પાસે શ્રીઆત્મપુરાણ આદિ ગ્રંથ વાંચતા હતા. એક દિવસ આ પ્રમાણે અધ્યયન ચાલતું હતું તે દરમ્યાન પોતે બોલી ઉઠ્યા કે, " સ્વામી, અહીં યહ પુસ્તકકાલી અધ્યયન કાઢેકું ચાહીયે ? બહોત વાંચા ઓર અભ્યાસ લી ક્રિયા; અહીં તો ઉચ્ચ અનુભવ લેનેકા વખ આયા હે; અબ સબ પુસ્તકે રખ દો; કીચીકી જરૂર રહી નહિ; અબ તો અંતરકી મોજમે પડે રહેવે. "

સ્વર્ગવાસી ભીમભાઈકાકા પિતાશ્રીના પરમ મિત્ર થતા હતા, તેથી પોતે દિવાળીના તહેવારોમાં અમદાવાદથી મળવા પધાર્યા હતા. ધનતેરશને દિવસે સાંજે ચાર વાગે પોતે, રા. મધુવચ્છરામ, (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) ડા. રામલાલ, રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) અનુપરામ વગેરે મંડળી સહિત વરાછાને બંગલે આવ્યા. વાત કરતાં મુ. ભીમભાઈકાકા કહેવા લાગ્યા કે, " લલ્લુભાઈ ! તમારા જેવા પુરુષે તો આમ અકાંતવાસમાં રહેવાનો નિશ્ચય કરવા કરતાં હાલના નવા ઉધરતા તરૂણોને તથા બીજાઓને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા બહાર પડવું જોઈએ કે સર્વ કોઈને તમારો લાલ મળે. " તેના ઉત્તરમાં પોતે કાંઈ ન બોલતાં મૌન રહ્યા.

ધણા પ્રસંગોપર વાતચીત થતાં એકમાં પિતાશ્રી બોલી ગયા કે, "મોટાભાઈ ત્રીજે વર્ષે આસો મહિનામાં શુબરી ગયા. નાનાભાઈ ગયે વર્ષે આસો મહિનામાંજ ગયા; અને સહુથી નાનો હું રહ્યો, તે આ વર્ષે આસો મહિનામાંજ ખિમાર પડ્યો છું; તેથી હવે મારી વારી આવી છે તેમાં હું કોઈપણ રીતે ગભરાતો નથી; હું તો તૈયારજ છું અને આ ક્ષણે મરણ આવે તોપણ મને તેનો લય અથવા ચિંતા નથી. " મુ. ભીમભાઈકાકાએ તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, " એવો એવો વહેમ શું રાખો છો ? આ બંગલો ઠીક નથી માટે લાઈન્સમાં મારી સાથે ચાલો, ત્યાં કોઈ બંગલો પસંદ કરી રહેવાનો વિચાર કરીએ. "

પોતે કહ્યું કે, “ મારે કાંઈ પણ તૈયારી કરવાની નથી, ચાલો.” તરતજ કંઈની સાથે લઈ લીધી, અને સ્વામી પ્રકાશાનંદજીને પોતાનું કમંડળુ લઈ સાથે આવવાનું કહી મુ. ભીમભાઈકાકા સાથે ગાડીમાં બેસી, પાઘડી લુગડાં ત્યાગ કીધાં હતાં તેથી બદન ટોપી સાથેજ, લાઈન્સમાં ગયા, ત્યાં સરસવાળાને બંગલો પસંદ કરી રહેવાનો વિચાર રાખ્યો.

મુ. ભીમભાઈકાકા વગેરે મંડળ એમને અને સ્વામીજીને સરસવાળાના બંગલામાં રાખી આહ્યું ગયું. તે વખતે ત્યાં રાતના સુવા વગેરેની ભેઈએ તેવી વ્યવસ્થા નહોતી તોપણ તેની પોતે દરકાર કરી નહિ. ઠાકોરભાઈ, નાનુ-ભાઈ વગેરે સાથે ગયા હતા તેમને સામાન કાંઈ લાવવાની જરૂર હોય તો સવારે લાવજો એ પ્રમાણે કહી આખી રાત સ્વામી તથા પોતે ત્રીજે માળે પડી રહ્યા. પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગે ઉઠી કંઈની તથા ટોપી પહેરી સ્વામી પ્રકાશાનંદને સાથે લઈ શ્રીરામનાથ ઘેલા ચાલતા ગયા, અને સર્વ ક્રિયા ત્યાં આ-ટોપી આશરે નવ વાગતાને સુમારે પોતે પાછા ફર્યા; પણ થાકી ગયેલા હોવાથી ચાલવાની હિંમત ન રહી તેથી ગામમાંથી કોઈ બ્રાહ્મણની ગાડી મંગાવી સડક સુધી આવ્યા. એટલામાં ત્યાં આગળ ઘરની ગાડી મળી ગઈ તેમાં બેસી બંગલે આવ્યા. મુ. ભીમભાઈકાકા તે સમયે બંગલે આવ્યા હતા તેમની સાથે હસીને બોલ્યા કે, “ આજ એક ધોતીયાથીજ ચલાવી લીધું.”

ઘરની સર્વ મંડળી તથા મુ. ભીમભાઈકાકા, ડા. રામલાલ, ડા. દીનશાળ રા. રૂપશા, રા. તારાચંદ વગેરે મિત્રમંડળ રોજ સાંજના બપોર લેવા આવતું હતું. તેમની સાથે વેદાંત વિચાર સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતની વાતચીત કરતા નહિ. આ વિષયપર કલાકના કલાકે બોલતા તેમાં એમને જરા પણ થાક લાગતો નહિ. દિવાળીને દિવસે સાંજના બગીચામાં બેસી હંમેશ મુજબ વિવેચન કરતા હતા; તે દરમિયાન પોતે કહ્યું કે, “ ભુલ્યો એક સિવાય બીજી વસ્તુજ નથી, જેટલા આંકડા છે તે એકજ છે. દાખલા તરીકે આપણે તમે સર્વે સાથે બાંક ઉપર બેઠા છીએ ત્યાંથી ગણવા માંડીએ. એક, બે-બે ક્યાં છે ? ભેઈએ છીએ તો આપણે એક છીએ તેનેજ બે કહીએ છીએ. એજ પ્રમાણે આખા જગતમાં ચેતનસ્વરૂપ પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈજ નથી.” વળી વધારે વિવેચન કરતાં પોતે બોલ્યા કે, “ ગમે તેવી મોજબજમાં આપણે હોઈએ, ગાયન સાંભળતા હોઈએ, અને બ્યારે તેનો કંટાળો આવે ત્યારે આપણને શાની ઈચ્છા થાય છે ? નિદ્રાની. કારણ, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અત્યંત સુખ હોય છે. વિષયાનંદમાં જો સુખ હોય તો તેના પર કંટાળો ન આવે અને બીજા સુખની ઈચ્છા ન કરીએ, પણ જેને આપણે સુખ કહીએ

છીએ તે જુદીજ વસ્તુ છે અને તનો ચિરકાળ અનુભવ વિષયોમાં નહિ પણ પ્રજ્ઞાનંદમાં મળે છે.”

આજ મમયે પોતાને જેલગામમાં આવેલાં જે સ્વપ્નાંની હકીકત પિતાશ્રીએ કહેલી, તે નીચે પ્રમાણે છે:-

“આશરે ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર હું જેલગામમાં હતો, તે મમયે મને એવું સ્પષ્ટ આવ્યું, કે બાણે મારા ઉપર મોટું કષ્ટ આવી પડ્યું છે, મને શૂળી-પર ચઢાવવા લઈ બંધ છે, અને મારો દેહાંત સમય ઘણો નજીક આવ્યો છે. તે વખતે માફ અંગ કંપવા લાગ્યું, અને મને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ. એવો વિચાર આવવા લાગ્યો કે, ‘હજી મારો સંસાર કાચો છે, માટે થોડો વખત ઇશ્વરકૃપાથી હું વધારે જીવ્યો હોત તો સારું થાત.’ આવો વિચાર થતાંજ આંખ ઉઘડી ગઈ, અને તે સ્વપ્નામાં જોયેલો ચિતાર આજેજીવ મારી દષ્ટિ આગળ ખડો થયો. તે ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ કે હજી મારો દેહાધ્યાસ છૂટ્યો નથી; મારા અનુભવમાં હજી ન્યૂનતા છે, કારણ કે સ્વપ્નામાં પણ મૃત્યુ આવવાથી મને થોડે ઉત્પન્ન થયો. તે દિવસથી દેહાધ્યાસ છોડવાનો મેં વધારે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, અને મેં સંપાદન કીધેલું જ્ઞાન મારા ચિત્તમાં વધારે દઢ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે હું પૂર્ણ આનંદનો અનુભવ લેતો હતો, તેવામાં ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી આશરે વર્ષ દિવસે એક રાત્રિએ મને એવુંજ પાછું ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું. મારો દેહાંતકાળ સમીપ આવ્યો છે એવી પ્રતીતિ થઈ. તે સમયે મને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થવાને બદલે ઉલટો આનંદ થવા લાગ્યો, અને મનમાં વિચાર થયો કે, ‘મેં માફ દુનિયાદારીનું સર્વ કર્તવ્ય કરી લીધું’ છે, કાંઈ પણ કરવું બાકી રહ્યું નથી, આ દેહ મિથ્યા છે, કોઈ દિવસ પણ પડવાનોજ છે, માટે ભલે પડો; ઉપાધિ રહિત થઈ હું મારા સ્વરૂપમાં મળું છું.’ એવાજ આનંદમાં ઉદ્દેશથી હું મરણને શરણ થવાને તત્પર થયો. એવામાં આંખ ઉઘડી ગઈ, અને સ્વપ્નાનો વિચાર કરતાં ખાતરી થઈ કે, હવે મારો દેહાધ્યાસ મંપૂર્ણ છૂટ્યો છે. તે દિવસથી જ્ઞાનદશાનો ખરો અનુભવ અને મુખ હું લોગવું છું.”

માતૃશ્રી સાથે વાત કરતાં એક વખત પોતે કહેવા લાગ્યા કે:-“મને એમ લાગતું હતું, કે મારા પહેલાં ચોટલો આંટલો લઈ તમારે જવાનું થાત તો ઠીક, દુનિયાદારીના કમ પ્રમાણે તે ચોથ ગણાત, પણ તેમ થવાનો સંભવ હવે મને લાગતો નથી. મારી પછી જવામાં પણ તમારો પોતાનો ફાયદોજ સમાયેલો છે, કારણ કે મારા પહેલાં તમારે જવું થાત, તો તમારે મન મારામાં રહી જાત, અને મારી સ્થિતિ પાછળથી કેવી થયે, તેની તમને ચિંતા રહેત,

તેટલા માટે આ ઉલટો ક્રમ જે થવાનો સંભવ દેખાય છે તે પણ ચોગ્યજ છે, કે તમે પોતે હું કેવી રીતે કેવા આનંદમાં જાઉં છું તે જુઓ અને તે પ્રેમાણુ બાકી રહેલા કાળમાં તે દશા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી મારા સ્વરૂપમાં ભળી જાઓ.”

પ્રતિપદાને દિવસે મારી રજા પૂરી થવાથી હું સાંજની ગાડીમાં અમદાવાદ આવ્યો. તેજ દિવસે એમણે શ્રીરામનાથ ઘેલાના પૂજારીઓ તથા ગામના પ્રાદ્ધ-ણોને જમાડયા. સાંજના કુટુંબનાં સર્વ, પિતાશ્રી અને મુ. ભીમકાકા વગેરે મિત્રમંડળ ત્યાં ગયું હતું, અને થોડો પ્રસાદ લીધો હતો.

કાર્તિક શુદ્ધિ ૧ પછી સુરતમાં પિતાશ્રીની તબિયત દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતી ચાલી, અને અશક્તિ વધતી ગઈ. પોતાથી જવાયું ત્યાંસુધી તો સરસ-વાળાના બંગલાથી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ચાલી શ્રીરામનાથ ઘેલાને ઓવારે સ્નાન કરવા જતા, પણ પછી જઈ શકાયું નહિ. કાંઈ પણ ચેટમાં તો જતુંજ નહોતું; દવાનો તો પ્રથમથીજ અણુગમ્મો હતો તેથી લેતા નહિ. ડાક્ટર્ દિનશા ઘણો આગ્રહ કરે ત્યારે વળી લે. આવી સ્થિતિ થવા લાગી તેથી ઠાકોરભાઈએ ગભરાઈ ખુબઈ તાર કયો અને છોટુભાઈ તથા રા. નગીનદાસ સંવિવાર તા. ૧ લી નવેંબરની સવારમાં સુરત આવી પહોંચ્યા. પિતાશ્રીની વૃત્તિ પણ સુરતથી બહાર કોઈ પણ ઠેકાણે જવાની થઈ રહી હતી, તેથી એકદમ વિચાર કરી રાતની સાડા દશ વાગ્યાની દ્રેનમાં છોટુભાઈ વગેરે એમને ખુંબઈ તેડી ગયા. સ્વામી શ્રીપ્રકાશાનંદજી પણ સાથેજ ગયા. માતૃશ્રી વગેરે બીજે દિવસે ગયાં. ખુંબઈ પહોંચ્યા બાદ સાધારણ રીતે બે ત્રણ દિવસ તબિયત ઠીક રહી, તોપણ કંઈ ખવાતું નહિ, તેમજ દવા પણ લેતા નહોતા, કારણ કે દવાથી કાંઈ પણ સાફ થવાનું નથી એમ ધારી પ્રારબ્ધપર પૂર્ણ ભરોસો રાખી બેઠા હતા. દવા લેવા છોટુભાઈ ઘણો આગ્રહ કરવા લાગ્યા ત્યારે પોતે બોલ્યા કે, Doctors are all impotent; they cannot cure a man (ડાક્ટરો સર્વે અશક્ત છે, તેઓ માણસને સારો કરીજ શકે નહિ). પોતાનો કહેવાનો તાત્પર્ય એ કે મનુષ્ય જે સારા થાય છે તે કુદરતી રીતેજ થાય છે, ક્રૂર ડાક્ટર લોકો તો કુદરતને મદદ આપે છે. જો ડાક્ટરોજ મનુષ્યને સારા કરતા હોત તો કોઈ કદાપિ પણ મરત નહિ. તા. ૬ ઠીના પાછલા પહોરના ત્રણ વાગ્યા પછી પોતે એવો નિશ્ચય કરી બેઠા કે હવે પાણી સુદ્ધાં પણ લેવું નહિ. તેનું કારણ તે વખતે તો સમજાયું નહિ, પણ પાછળથી માલમ પડ્યું કે પોતાને અગમ-ચેતી થયેલી કે મારે હવે ક્રૂર ત્રણ દિવસજ જીવવાનું છે, માટે નિર્બોલ પામતા પહેલાં એ ત્રણ દિવસ ‘અનશનવ્રત’ ધારણ કરી દેહને શુદ્ધ કરવાની

જરૂર છે. તે પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરી સર્વ વર્ત્ય કરી પડી રહ્યા. ઘણાઓએ આગ્રહ કીધો પણ પોતાનું વ્રત છોડ્યું નહિ. તળિયત હતી તેવીજ હતી તેમાં કાંઈ પણ વિશેષ ઝિગાર નહોતો, પણ કમળાને લીધે શરીરમાં અગન થતી હતી અને તેથી બેચેની અતિશય લાગતી હતી, પણ તેની દરકાર ન કરતાં ચિત્ત સ્થિર રાખી અંતરદૃષ્ટિ રાખતા હતા અને તે દરમ્યાન કોઈ પણ કાંઈ વેદાંત સંબંધી વિષય કાઢતું તો થોડું બોલતા. અમસ્તા કોઈ પણ મળવા આવતા તેમને હાથ વડે બહાર જવાનું કહેતા, અથવા પોતાની દૃષ્ટિ તેમના તરફથી ફેરવી લેતા. આવી અવસ્થામાં પણ પોતાની બુદ્ધિ, મન, અને સ્મરણશક્તિ એટલાં તીવ્ર હતાં કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ.

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ નરમ હોવાથી છોડુભાઈએ શનિવાર તા. ૭ મીએ બપોરના મને તાર કચો, તે ઉપરથી હું અને નાનુભાઈ (અમદાવાદથી) રાતની મેલમાં મુંબઈ ગયા અને રવિવારે સવારે જઈ પહોંચ્યા. ઠાકોરભાઈ પણ મુરતથી તેજ દિવસે સવારે આવી પહોંચ્યા હતા.

ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિમાં પોતે વખત ગાળવા લાગ્યા. રવિવાર તા. ૮ મી નવેમ્બરે પોતે કહેવા લાગ્યા કે, “આજે થોડો થોડો વખત એક જાતનું જાણે ઘેન આવતું હોય એમ લાગે છે, અને તે દરમ્યાન જાણે કોઈ રમણીય સ્થાનની અંદર પરમાનંદમાં ધ્રુમતો હોઈ એવો ભાસ થાય છે. એજ આનંદમાં આજની રાત્રી ચસાર થઈ જાય તો ઠીક.” યાજ્ઞવેક્ય પહેલેર થતાં શરીરની વ્યથા વધવા લાગી. કોઈ પણ રીતે ચેન પડે નહિ; અસહ્ય વેદના શરીર લોગવતું હતું, હઃખ ઘણુંજ હોવાથી અમે ડાકટરને બોલાવ્યા. પોતે તેમને કહેવા લાગ્યા કે, “પીવાની દવા હું નહિ લઉં, ઉપર લગાડવાની કાંઈ દવા આપવી હોય તો આપો.” ડાકટરે ચોપડવાની દર્વા મોકલી, પણ તેથી તો વેદના વધવા લાગી ત્યારે દવાવાળું કપડું મૂકેલું હતું તે શરીરપરથી ફેંકી દઈ પોતે હસતે મુખે કહેવા લાગ્યા કે, “આ ખરો પરીક્ષાનો વખત છે, આટલી વેદના શરીરને થવાથી મન વિહ્વળ થાય છે, પણ આવી વખતે ખરા જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે, અને આ શરીરથી મનને અલગ રાખી તેની વેદનામાં લાગ ન લેવા દેવો જોઈએ; મનની ખરી કસોટી આ વખતે છે. છેવટનું આ હઃખ ઘણું અસહ્ય છે, પણ મનને દૃઢ કરી તે લોગવી લેવું જોઈએ.” આટલું બોલી આવી વેદના થવા છતાં પણ મનને કાળુમાં રાખી પોતાના સ્વરૂપમાં જોરવાનો પ્રયત્ન પાછો ચાલુ કીધો. અધ્યાકાળનો સમય થતાં સર્વને આરામ આપી કે, હવે તમે નાળું કરીને સૂઈ જાઓ. મને તથા નાનુભાઈને કદું કે, “તમારે મોઈલનો વખત થતો હશે માટે અમદાવાદ જવું હોય તો

જાઓ. ” અમે ઉત્તર આપ્યો કે, “ આજે નાહ, આવતી કાલે જઈશું. ” પોતે કાંઈ બોલ્યા નાહ. રાતના આઠ વાગતાને સુમારે સ્વામી પ્રકાશાનંદજીને કહ્યું કે, “ તમે પણ હવે જાઓ. ” આ પ્રમાણે એકલા પોતે પડી રહ્યા. સ્વામી થોડો વાર બહાર જઈ પાછા ઓરડામાં આવી બેઠા. વેદના વખત જતાં વધતીજ ચાલી; તેમ ચિત્ત વધારે દૃઢ થઈ પોતાના સ્વરૂપમાં શાંત થતું ચાલ્યું. એમની પાસે રા. નગીનદાસ અને સ્વામી પ્રકાશાનંદજી હતા. રાતના એક વાગ્યાનો સમય થતાં રા. નગીનદાસજીએ પૂછ્યું કે, “ આપની આજ્ઞા હોય તો સ્વામીજી ઉપનિષદનો પાઠ કરે. ” પોતે “ હા કરવા દો ” એમ કહ્યું. સ્વામીએ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. સુખથી પોતે ‘ નારાયણ ’ નો જપ આહુ કરીશ. ધીમે ધીમે ઘરની સર્વ મંડળી પણ ઓરડામાં આવી અને આસ્તે આસ્તે ઈશ્વરનામોચ્ચારણ કરવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં ‘ નારાયણ નારાયણ ’ કરતાં સોમવાર તા. ૬ મી. નવેમ્બર સને ૧૯૦૩ (કાર્તિક વદિ ૪) ની સવારના બરાબર ૨-૪૧ મિનિટ ૫૬ વર્ષની ઉંમરે ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓનો પરિવાર પોતાની પાછળ મૂકી દેહનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં મળી વિદેહમુકિતને પામ્યા.

ત્રણ બંધુઓએ આ પ્રમાણે વર્ષ વર્ષને અંતરે જે કામે જન્મ્યા હતા તેજ કામથી પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીશ.

છેવટ સુધી પોતે તદ્દન શુદ્ધિમાં હતા. ઈશ્વરકૃપાથી કુટુંબનાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષો ત્યાં હાજર હતાં; કોઈ પણ બાકી નહોતું. સર્વેએ પૂજન કર્યું અને પ્રદક્ષિણા કર્યાં. આ સમયે તે જગાનો દેખાવ કાંઈ અલૌકિકજ લાગતો હતો. કોઈના નેત્રમાંથી અશ્રુનું ઘિંટું પણ પડતું નહોતું; કારણ કે પોતે અગાઉથીજ કહેતા હતા કે, “ મારે સાફ કાંઈ પણ શોક કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે હું કાંઈ મરતો નથી, પણ સર્વદા જીવતોજ છું. તમે મને મરેલો માનો તો તેમાં તમારું પોતાનું જ દુર્લોભ છે. તમારા મનમાં કોઈ વખતે એવો વિચાર ઉઠે કે, આ વખત પિતાશ્રી હોત તો સલાહ મળત, તે સમયે મારું દમરણ કરતો, અને તેમ કર્યા બાદ તમારા મનમાં જે કાંઈ સંકલ્પ ઉઠે તે મારોજ છે એમ ખાતરીથી માનજો અને તે પ્રમાણે વર્તન કરજો. ”

પ્રાતઃકાળે અમે પિતાશ્રીના દેહને સોનાપુર લઈ જઈ અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. કોઈ વખત સોનાપુરના સ્મશાનમાં એક પણ સુડું બળતું ન હોય એવું જોવામાં આવતું નથી, તે છતાં તે દિવસે એક પણ સુડું સ્મશાન ભૂમિમાં નહોતું.

જિ. આ. ન. ન. ઉપ. વા. પ્રવ. ને મા. સ. ગ્રંથ. ને આ મહાન

પુરુષને જન્મ મહાત્માના આશીર્વાદથી થયો, આપું જીવન એક મહાત્મ
પુરુષને યોગ્ય રીતે ગાળ્યું, અને છેવટે પણ મહાત્મા પુરુષને યોગ્ય રીતે દેહ
ત્યાગ કર્યો. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચાતુરમાં વર્ણવેલા ચારે પુરુષાર્થો
એક જન્મમાં જ એમણે સિદ્ધ કીધા કેટલાક પોતાનું આપું આયુષ્ય એક જ
પુરુષાર્થ સાધવામાં ગાળે છે, ત્યારે પિતાશ્રી જેવા કેઈ વિરલાભ નરનાર
ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ચારે પુરુષાર્થ સાધ્ય કરે છે. એમણે તો પોતાની
જીવનલીલા અપૂર્વ રીતે કરી પોતાને સ્વધામે સંપૂર્ણ કીર્તિ સહિત સિધાવ્યા
વિશેષ પ્રશંસા મારે મુખે એમની કરવી યોગ્ય નહિ તેથી મારી લેખિની
આટલેથી જ અટકાવું છું.

॥ ૐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ ॥

ચંદુલાલ લલ્લુભાઈ.

तत्सत् परमात्मने नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

विदेहमुक्त लल्लुभाई गोवर्धनदासનું जीवन चरित्र.

द्वितीय भाग

अवसानની નોંધ.

૧. વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી હકીકત

લગભ, નાશિકે, પૂના, વગેરે સ્થળે પિતાશ્રીના અવસાનના સમાચાર પહોંચતા ભારે ગમગીની પ્રસરી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોએ એકઠા થઈ જાહેર રીતે શોકમા ભાગ લીધો હતો. વર્તમાન પત્રોએ પિતાશ્રીના અવસાનની નોંધ લેતા તેમના જીવન પ્રસંગો ને ઉજવણી કાર્કિર્દી વિષે લખાણથી વિવેચન કર્યું હતું. આમાના કેટલાકે ઉતારા નીચે આપ્યા છે —

(૧)

“અમને લખવાને અત્યંત દુઃખ થાય છે કે, અહીં આના માજી લોકપ્રિય પ્રસિદ્ધ
“હજુર ડેપુટી કલેક્ટર શ્રી લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ ચતુર્થાશ્રમમાં ગયા સોમવારે
“સુખમાં નિર્વાણ પામ્યા છે. શ્રી લલ્લુભાઈ વ્યવહારિક સદ્ગુણમાં અને પોતાનું કર્તવ્ય
“ખજાવવાના કામમાં પરમ દક્ષ હતા તેની સર્વને પૂર્ણ આદિતી છે. અહીં આથી સુરત
“ગયા બાદ એમની પ્રકૃતિ બગડી, તેથી પૂર્ણ વિશ્રાંતિ લેવા સારૂ ગયા મહિનામાં પોતે
“નોકરીનું રાજનામું આપ્યું, અને હવે પ્રકૃતિના બરોસો નથી એમ જાણીને પોતે
“એકદમ ચતુર્થાશ્રમ લીધો. પ્રપચમાંથી વિરક્ત થઈ પોતાના પ્રિય વેદાત વિષયમાં જાણી
“રહેલું આયુષ્ય ગાળવાનો એમણે પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ પ્રકૃતિના અસ્વસ્થપણને
“લીધે તે યોગ બની આવ્યો નહિ. સુરત મુકામે ધણીજ પ્રકૃતિ બગડવાથી એમને સુખ
“લાવી ત્યાં ઔષધોપચાર ધણી કરવામાં આવ્યા, પરંતુ તેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ ન થતા

“ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આખરે ચયું. થી લલ્લુભાઈની વેદાંત વિષય પ્રતિપાદન કરવાની
 “ શૈલી અને સુખોદતા ધણાજ ચોડા મહાત્માઓમાં વાસ કરતાં હશે. ગમે તેવા મદન
 “ વિષયમાં પણ સદોદિત એમની તૈલ યુદ્ધિ રહેતી; અને વેદાંત વિષય એમના ચિત્તમાં પડે
 “ ઠસેલો હોવાથી, આરંભથીજ એમની વૃત્તિ આ વિષયમાં પૂર્ણ ચોરેલી હતી. એમનાં
 “ વેદાંતપરના બાપણોનો રસસ્વાદ સહેરવાસી વેદાંતપ્રિય મંડળોને ઘણો મળ્યો હતો. મરણ
 “ સમય સુધી એમનું ચિત્ત કેવળ શાન્ત હોઈ એમની વૃત્તિમાં છેવટ સુધી કાંઈ પણ ફેરફાર
 “ થયો નહોતો. દેહ નાશવંત હોવાથી કોઈ દિવસ પણ પંચત્વને મળવાજ નોંધએ એમ
 “ વિચારી પુરુષોએ ધારી ખેદ અથવા દુઃખ માનવાનું કારણ નથી. આ તત્ત્વ ચિત્તમાં
 “ રાખીને એમની શિષ્ય અને સ્નેહી મંડળીએ પેતાનું સમાધાન કરી દેવું. એમના કુટું-
 “ બની મંડળીએ પણ આ મૃત્યુલોકની યાત્રા કાણુમંથુર છે એ ધ્યાનમાં રાખી એમણે
 “ આપેલા સત્સિક્ષણના કિત્તા પ્રમાણે વર્તન કરી, પોતાના આયુષ્યનો કાળ પૂરો કરવો
 “ એવી અમારી તેમને પ્રેમપૂર્વક વિનંતિ છે. ”

(મરાઠી ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાંતર)

(બેલગાંવ—અકિસક, તા. ૧૧મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૩, બુધવાર.)

(૨)

“ We deeply regret to announce the death of Mr. Lallubhai
 “ Govardhandas, which occurred at his temporary residence in
 “ Bombay last Monday. The deceased was a widely-respected
 “ member of the Hindu community, and a retired Deputy Collector
 “ of the first Grade in the Revenue Department. He was a
 “ typical specimen of the fast disappearing class of orthodox
 “ Hindus, with all the characteristics belonging to them. He
 “ rose from an humble station in life by sheer force of his
 “ intelligence, character, zeal, and industry. There were happily
 “ blended in him, peacefulness of disposition and earnestness
 “ of spirit. Born in 1848, he proceeded at the early age of 18
 “ to Poona for his English education with his father. The latter
 “ was then a Munim of Atmaram Bhukhanwalla, the once cele-
 “ brated firm of native bankers of Surat, who had succeeded
 “ even in those days, in extending their business over the whole
 “ of India and practically studded it over with their “ *pedhis* ”.
 “ The young Lallubhai passed his Matriculation examination at
 “ the age of 16 and joined Government service as an Assistant
 “ Master in the Surat High School. The next important phase of
 “ his career brings us to his appointment as Assistant Secretary

" to the Municipality of Surat, where he won the golden opinions
 " of his own employers, and as a fitting recognition of his
 " high character and abilities, Sir Theodore Hope recommended
 " him to Sir Charles Pritchard, who appointed him his head
 " clerk in the Salt Department. He served in this Department
 " with best distinction, and won such a high place for himself
 " by his tact, resourcefulness and integrity, that he was specially
 " appointed by the Government of Lord Reay to conclude agree-
 " ments regarding certain Abkari matters with Baroda and other
 " Native States of Gujarat. Having carried out these agreements
 " with impartial attention, to the interests of both the parties,
 " he was put on the list of Deputy Collectors in the Revenue
 " Department. In this capacity he served at Sholapur, Nassik, and
 " Belgaum. In his last days he was posted at Surat, the city of
 " his birth, as City Magistrate, from which office he retired
 " on pension in October 1903 on account of ill-health. His
 " illness proceeded apace and he passed off, as he always lived,
 " in perfect peace with himself, the world and his God. In spite
 " of the arduous character of his duties, the deceased applied him-
 " self assiduously to self-elevation, in a truly exemplary manner,
 " and mastered both the theoretical and practical aspects of the
 " Vedant Philosophy. He was ever ready to give disinterested
 " advice to all who sought it, and felt and worked hard for the
 " poor and the suffering. True to the principles of his creed, he
 " practised steadily through life, forgiveness and charity, and
 " brought to bear on his official duties, a high degree of inde-
 " pendency, straightforwardness and impartiality. Truly in him
 " we have lost a good and guileless soul and a distinguished member
 " of the community."

(The Gujarati-Bombay, 15th November 1903.)

(૩)

" જાણવાને ધણા દિવસો પછી કે સુતના ડેપુટી કલેક્ટર રા. બા. લલિ-
 " ભાઈ જોવાર્ધનદાસ ગયા રવિવારે મુંબઈમાં પોતાના રહેવાના મકાનમાં મરણ પામ્યા
 " છે. મિ. લલિભાઈ સુરતની થાંચ સુલમાં ૧૮૬૮માં હેડમાસ્ટર તરીકે નિમાયા

“ હતા. એમની સિખવવાની પદ્ધતિ એટલી સારી હતી, કે તેમના હાથ નીચે શીખેલા ધણી
 “ શિષ્યો દળ પશુ તેમને વીસરી ગયા નથી. ” શુબરાતમિત્ર ” માં કેળવણી ખાતાના
 “ સંબંધમાં એક આર્ટિકલ પ્રગટ થવાના કારણે ઉત્તર વિભાગના એન્જીનેયરના ઇન્સ્પેક્ટર
 “ મિ. ટી. ખી. કરડીસ સાથે કાંઈ ખટપટ થવાથી કેળવણી ખાતાની નોકરી એમણે છોડી
 “ દીધી હતી; અને તે વખતના સુરતના ઇન્સ્પેક્ટર સર ટી. સી. હોપે એમની યોગ્યતા
 “ પીછાની મ્યુનિસિપાલિટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તરીકે તેમની નિમણૂક કરી હતી. આચરે
 “ ચારેક વર્ષ તે ખાતાની નોકરી કરી પછી દરમિયાન ખાતાવાળા મિ. પ્રિયડં પોતાના
 “ ખાતામાં મિ. લક્ષ્મીભાઈને બોલાવી લીધા હતા. એ ખાતામાં રહીને મીઠા ખાતાના વહિ-
 “ વટના સંબંધમાં સરકારને એમણે સંપૂર્ણ ગોઠવણો કરી આપી હતી. તે ઉપરાંત દેશી
 “ રાજ્યો સાથે મીઠા ખાતાના વહિવટના સંબંધમાં કેવા પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી તે કામ
 “ પણ એમણેજ પૂર્ણ કરી હતું. પાછળથી ઉમા ચણેલા કાફલે કેસમાં મિ. કાફલેના લાંચ
 “ રાજવતના તથા ખીજા પ્રકારના કેસો શોધી આપવામાં મિ. લક્ષ્મીભાઈએ સરકાર-
 “ ને સારો મદદ કરી હતી. મિ. પ્રિયડંના પરસનલ આસિસ્ટન્ટને એમણે કાઢી નાખ-
 “ વાના કારણે મિ. લક્ષ્મીભાઈને ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરની પદવીમાં ફાળલ કરવામાં આવ્યા હતા.
 “ એ એકાદાની રૂએ એમણે જ્યાં જ્યાં નોકરી કરી છે ત્યાંની પ્રજા એમના ઉત્તમ ગુણોને
 “ લીધે એમને દળ પશુ માદ કર્યા કરે છે. પ્રથમ મિ. લક્ષ્મીભાઈનું વલણ સુધારાની તરફ-
 “ લુમાં હતું, પણ પાછળથી તેમને સત્સમાગમ, વેદાન્તવચન અને આત્મશોધન તરફ બહુ પ્રીતિ
 “ થઈ હતી. અમારા સાંભળવામા એમ પણ આવ્યું છે કે, પેન્શન લીધા પછી તેઓ કેાઈ
 “ તીર્થસ્થળમાં એકાંતવાસ કરનાર હતા, પણ પેન્શન લીધા પછી એક માસમાંજ
 “ તેમનું મૃત્યુ થયું છે. એઓ સ્વભાવે શાંત વૃત્તિના, પરાપકારી, ઉદાર ચિત્તના અને સર્વ-
 “ મૈત્રીપી હતા. એમના ગરજીયા એમના અનેક મિત્રોમાં ભારે ખેદ ફેલાયો છે; અમારી
 “ એટલીજ પ્રાર્થના છે કે એમના આત્માને પરમેશ્વર શાંતિ આપો. ”

(અંતર્ગત—“ શુબરાતી, ” રવિવાર, તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૦૩.)

૨. દિલાસાપત્રો

સરકારી નોકરીને અંગે પિતાશ્રી સારા સારા અમલદારોના પરિચયમાં
 (II) આવ્યા હતા; તેઓને આ શોધજનક અવસાનની બાજુ થતાં અસંખ્ય
 દિલાસાપત્રો અમારા ઉપર આવ્યા હતા. ના. સરકારે પણ એક ઠરાવ કરી
 દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી હતી. આ પત્રોમાંથી થોડા નીચે આપ્યા છે:—

(૧)

(LETTER FROM PRIVATE SECRETARY TO H. E. THE GOVERNOR.)

“ Mahabaleshwar, 13th November.

“ Dear Sir, .

“ I am directed to acknowledge the receipt of your letter
 dated the 10th instant, and to say that His Excellency has

"received with regret this intimation of the death of an officer, who had served Government for so many years.

"Yours faithfully,

"Sd./ P. J. MEAD.

"To

Chandulal Lallubhai."

ભાષાંતર:-

(નામદાર ગવર્નર સાહેબના 'પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી' તરફના પત્ર).

"મહાબલેશ્વર, ૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૦૩.

"મહેરબાન સાહેબ,

"દશમી તારીખના તમારા પત્રની જોય સ્વીકારવાનું મને શરમાન થયું છે. તમારા

"પિતાશ્રીએ સરકારી નોકરી નિમકદલાવીથી ધણા વર્ષ સુધી કરી હતી. આવા અમલદાર

"રના અવસાનની નોંધ લેતા નામદાર ગવર્નર સાહેબ ધણાજ દિલગીર થયા છે.

"લિ. આપનો શુભેચ્છક,

"(સહી) પી. જી. મીડ

"ચંદુલાલ લલુભાઈ ભેગ."

(૨)

(Letter from the Collector of Belgaum.)

"Belgaum, 13th November 1903.

"Dear Sir,

"I am in receipt of your letter of the 10th and deeply sympathise with you in your loss, all the more, as I regarded your late father as a personal friend, for whom I had a high esteem, and whom I hoped shortly to meet again, when in the N. D. as Commissioner, when I shall no doubt see you and make your acquaintance.

"Yours truly,

"Sd./ E. LAWRENCE."

ભાષાંતર:-

(બેલગામના કલેક્ટર સાહેબ તરફથી)

"બેલગામ, તા. ૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૦૩.

"મહેરબાન સાહેબ,

"તમારો દશમી તારીખનો પત્ર મળ્યો. તમારા પિતાશ્રીના અવસાનથી પડેલી ખેડ માટે હું પૂરી દિલસોજી ધરાવું છું. હું ઈચ્છાને મારા અંગત મિત્ર ગણતો હતો, તેથી મને વિશેષ ખેદ થાય છે. ઈચ્છના પ્રત્યે મને ધણુંજ માન હતું. ચોક્કસ સમયમાં ઉતર

‘ વિભાગના કમિશ્નર તરીકે હું આવવાનો છું હારે હું એમને મળવાની આશા રાખતો હતો
 “ તમને તો હું ૧૮૩૭ મળીશજ. તમારા ઓળખાણથી મને આનંદ થશે
 “ સિ. તમારો શુભેચ્છક,
 “ (સહી) ઇ. લોરેન્સ.”

(૩)

(Letter from Ag Secretary to Government.)

“ KPMH WORTH,

“ Mahableshtar, 16th November 1903.

“ Dear Mr. Thakordas,

“ I am extremely sorry to hear from you of Mr. Lallu-
 “ bhai's decease. During the few months that I knew him, I
 “ learnt to appreciate his assistance, and to recognize him as an
 “ officer of more than usual ability. It is particularly sad for
 “ his relations, that he should not have lived to enjoy his rest
 “ after 30 years and more of good service.

“ Please accept my sincere sympathy for yourself, his widow
 “ and family.

“ Yours truly,

“ Sd. J SLADEN.

લાખાંતર —

(નામદાર સરકારના કામચલાઉ સેક્રેટરીનો પત્ર)

“ કેનીલવર્થ, મહામજેશ્વર-૧૬ મી નવેમ્બર ૧૯૦૩

“ રા. માધુશી કાકોરદાસ,

“ મિ. લલ્લુભાઈના અવસાનની ખબર તમારા તરફથી જાણી હું ધણેજ દિલગીર
 “ થયો છું. તમારે ને એમને પરિચય તો થોડાજ મહિનાનો હતો, છતાં પણ એમની મદદની
 “ હદર હું કરી ચક્રો હતો અને અસાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે એમને ઓળખતો
 “ થયો હતો ત્રીસ વર્ષ અને ઉપરાંત સારી સેવા બજાવ્યા પછી પણ વિરામ નોમવવા
 “ એવો વધુ ન ગણા તેથી એમના સંબંધીઓને તો અત્યંત લાગતુંજ હોયુ જોઈએ
 “ તમારા તરફથી અત્યંત દિલસોજી તમે સ્વીકારશો ને એમના વિધવા પત્ની તથા
 “ કુટુંબીજનોને પણ જણાવશો.

“ સિ. તમારો શુભેચ્છક,

“ (મહી) જે. સ્લેડન.”

(૪)

(Letter from the Commissioner of Sindh)

“ Dear Sir,

“ I am very sorry to hear of the death of your father, for
 “ whom I had a great respect and liking.

“ 11th December 1903

“ Yours truly,

“ Sd. A CUMINE.”

લાપાંતર:—

(સિંધના કમિશ્નર સાહેબ તરફથી આવેલો પત્ર.)

“ મહેરબાન સાહેબ,

“ તમારા પિતાજીના અવસાનના સમાચાર સાંભળી હું ઘણું દિલગીર થયો છું. એમના

“ પ્રત્યે મને ઘણું આન હશે.

“ ૧૨ મી ફીસેબર ૧૯૦૩.

“ લિ. તમારો શુભેચ્છક,

“ (સહી) એ. ક્યુમીન.”

(૫)

(Letter from the late Sir Charles Pritchard's Son.)

“ Camp Deoli, 25th February 1904.

“ My Dear Sir,

“ * * * Amongst my father's papers, I have seen
“ letters of your father to my father, and from them I have
“ understood the feeling of friendship which my father enter-
“ tained for your father Mr. Lallubhai Govardhandas. I am very
“ sorry to hear of your father's recent death, and I send my
“ sympathy and condolence to you and your family in your sad
“ bereavement, the sorrow of which I can well understand in
“ the light of my own sorrow, at the loss of my father.

“ With best wishes,

“ Yours truly,

“ Sd./ C. PRITCHARD (Major).”

લાપાંતર:—

(સર ચાર્લ્સ પ્રિટ્ચાર્ડના ચિરંજીવી તરફનો પત્ર.)

“ કેમ્પ દેઓલી, ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

“ મહેરબાન સાહેબ,

“ મારા પિતાજીના કાગળો તપાસતાં, તમારા પિતાજીએ તેમના ઉપર લખેલા પત્રો
“ મેં જોયા છે; અને તે ઉપરથી તમારા પિતાજી મિ લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ ઉપર
“ તેઓ કેવો મિત્રભાવ રાખતા તે હું સમજી શક્યો છું. તમારા પિતાજીના અવસાનના
“ સમાચાર સાંભળી હું દિલગીર થયો છું. તમારા ને તમારા કુટુંબના દુઃખમાં હું ભાગ
“ લઈ દિલસોજી ચાહું છું. મારા પોતાના પિતાના અવસાનથી થયેલા અનુભવથી હું
“ એ દુઃખ સારી રીતે સમજી શકું છું.

“ અનેક શુભેચ્છાઓ સહિત,

“ લિ. તમારો શુભેચ્છક,

“ (સહી), સી. પ્રિટ્ચાર્ડ (મેજર).”

" No. 3893.

" Bombay Castle, 3rd December 1903.

" Resolution.—Government have received the news of Mr. Lallubhai Goverdhandas' death with regret."

" No. 620 of 1903.

" Copy forwarded for information to Mr. Chandulal Lallubhai.

" CAMP WAGRA,
" 17th February 1903. }
ભાષાંતર—

" Sd. E. LAWRENCE,

" Ag. Commissioner, N. D.

" નંબર ૩૮૯૩.

" મુબાઇ કૅસલ, ૩ જી ડીસેમ્બર ૧૯૦૩.

" ઠરાવ-મિ. લાલુભાઈ ગોવર્ધનદાસના અવસાનની સરકાર સંબંધે નોંધ લે છે."

" નં. ૬૨૦ સને ૧૯૦૩.

" રા. ચંદુલાલ લાલુભાઈ તરફ જાણ થવા સાર નક્કલ રવાના.

" કેમ્પ વાગરા,
" ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩. }

" (સરી.) ઇ. લૉરેન્સ,
" ઉત્તર વિભાગના કમિશનર."

(બેલગામના માણ કેન્ડો-મેન્ટ માણસ્ટ્રેટ કેપ્ટન સી. રુઝવર્થ પ્રિન્સે લખેલો પત્ર.)

" Villá Biánchi Vezrá, Lugáno,

" Switzerland, 30th March 1904.

" DEAR MR. CHANDULAL LALLUBHAI,

" Before leaving India, I wrote to you a short note, informing you that I was on the eve of leaving India, and that as soon as I was settled down, I would try to give you some of the information asked for by you in your letter.

" Before doing this, I must express my sympathy with you in the loss of your father. Both Mrs. Prince and I saw a good deal of him, while we were at Belgaum, and we had the very highest esteem for him. For a considerable time, he used to come to our bungalow on sundays, and talk over and ex-

"pound the *Vedanta* for hours with us. He told us that it was
 "the first time that he had ever attempted to explain the *Vedanta*
 "in English, and it must be acknowledged that he did it remark-
 "ably well. I also met your father a good deal in official work,
 "though there is perhaps, no need to mention his capacity in
 "this direction, as the official position he held, is sufficient proof
 "of his high qualities.

"My first acquaintance with your father began through the
 "branch of the Theosophical Society that I had then recently
 "started in Belgium. We asked your father to give us a lecture
 "on the *Vedanta* philosophy, which he did. It was an exceedingly
 "clear presentation in Urdu, of the first simple propositions of
 "the *Vedanta*, and was well appreciated. It was, however,
 "contrary to his ideas to expound the *Vedanta*, even
 "what may be called the first principles of it, in public
 "and afterwards he always said, that he would prefer not to
 "give other public lectures on it. It was after this, that your
 "father used to come to us, and explained the *Vedanta*. We
 "covered a good deal of ground, and found his explanations
 "and illustrations very clear indeed. He had told us, that he
 "had been studying and practising himself in the *Vedanta* philo-
 "sophy for eighteen years, and that his attention had been
 "attracted towards it, by hearing a lecture by Madame Blavatsky,
 "the founder of the Theosophical Society.

"It is difficult at this length of time to recall the parti-
 "culars of any conversation that we had. A very frequent question
 "dealt with, was the play of consciousness; the illustration given
 "by your father being the comparison of a man asleep with a
 "man awake. Another point we went over many times was the
 "nature of the reality underlying the existence of objects. This,
 "he very clearly illustrated by figures drawn on a slate. The
 "figure represented the object as existing and the blank space
 "round the figure represented the non-existing, necessary to show
 "the 'existence' of the figure. Both the 'existence' and 'non-
 "existence were, as he explained, illusions: the only real
 "'existence' being the slate, which underlay both the supposed
 "existence and non-existence.

" A frequent subject of discussion between your father and us, was the necessity or otherwise of working for the benefit of others. Our position as Theosophists was, that this was incumbent, his position was, that as there was the One, there was no one to be helped and no one to help. In spite of this, if I may call it so, extreme position, your father gave regular instruction in the *Vedanta* every morning at his bungalow; consequently I was inclined to think, that this extreme position was dictated more by the philosophical consistency of this line of thought than by his conception of what was practically good.

" Your father frequently explained the part that the study of the *Vedanta* should play in life, and the part which it was necessary for the Guru to take. The intellectual study was necessary, as he explained, to arrive at a 'fixed conclusion' with respect to the underlying principles of the *Vedanta*; the difficulty then lay in carrying out this fixed conclusion in all the circumstances in life, until actual knowledge (the '*Aparoksha*' Gnyana) was obtained. But the circumstances of life are constantly giving us a view of life, which is contrary to the *Vedanta* teaching, that is, that the world is composed of diversities and not of unity. It was, therefore, necessary to be continually calling this fixed conclusion to mind, and to do this the regular practice in applying the *Vedanta* was most useful. The Guru helped the student in arriving at his resolution or fixed conclusion, but could only show him the way to reach '*Aparoksha*' gnyana. He could not himself give his pupil the '*Aparoksha*.'

" We had so much conversation about the *Vedanta*, and your father gave us so much instruction on it, that I am afraid that it is quite impossible for me to go into the detail more than I have done; especially as at his request, I later read the *Vedantasara*, and I could not discriminate between the conversations with your father and what I had read in books in the majority of cases. I hope, however, that this slight amount of information will be of some service to you, in the compiling of your father's memoirs. Both Mrs. Prince and I had a sincere

" feeling of friendship for your father, which we believe was
 " returned by him, and we regretted exceedingly, when our
 " pleasant intercourse had to come to an end.

" With all good wishes,

" Yours sincerely,

" C. STUART PRINCE."

ભાષાંતર:—

" વીલા બીઆન્સી વેઝરા, લુગાને,

" સ્વીટઝર્લેન્ડ, ૩૦ મી માર્ચ ૧૯૦૪.

" વહાલા ભાઈ ચંદુલાલ લલ્લુભાઈ,

" હિન્દુસ્તાન છોડતા પહેલાં, હું હુંકે મુદતમાં હિન્દુસ્તાન છોડનાર છું એવી એક
 " ચીઠ્ઠી મેં તમને લખેલી તેમાં લખ્યું હતું કે જેવો હું કેદાણે પડીશ કે તરતજ તમારા
 " પત્રમાં માગેલી સર્વે દકીકતનો બનતો ખુલાસો આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

" આમ કરતા પહેલાં, મારે તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રીના અવસાન માટે ખેદ દર્શા-
 " વવો જોઈએ. મિસિસ પ્રિન્સ અને હું બેલગામમાં એએના ધણી પરિચયમાં આવ્યાં
 " હતાં અને એમને માટે અમે ઘણું ઉચ્ચ માન ધરાવતાં ધણી સમય સુધી તેઓ રવિ-
 " વારના દિવસોએ અમારે બંગલે આવતા અને અમારી સાથે કલાકોના કલાક વેદાન્ત
 " ઉપર વિવેચન કરતા ને સમજાવતા. તેમણે અમને જાણાવ્યું હતું કે વેદાન્તને અંગ્રેજીમાં
 " સમજાવવાનો આ મારે પ્રથમજ પ્રયાસ છે. પણ એ સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે એ
 " કાર્ય તેઓ ધણી સારી રીતે કરી શક્યા હતા. ઝોશીસના કામકાજમાં પણ હું તમારા
 " પૂજ્ય પિતાશ્રીને ધણી વખત મળતો. એ દિશામાં એમની કાર્યદક્ષતાનો ચિતાર આપવા
 " હું જરૂર જોતો નથી, કારણ કે જે ઉંચો હોદ્દો તેઓ નોકરીમાં ધરાવતા હતા તેજ તેમની
 " દક્ષતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

" તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સાથેના મારા પરિચયની શરૂઆત અને બેલગામમાં નવીજ
 " સ્થપાયેલી થિયોસોફીકલ સોસાયટીની એક શાખા માગ્રે તે થઈ હતી. અમે તમારા પૂજ્ય
 " પિતાશ્રીને વેદાન્તનાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ભાષણ આપવા વિનંતિ કરી હતી અને તે એમણે
 " સ્વીકારી હતી. વેદાન્તના મૂળતત્ત્વો તેમણે હિંદીમાં ધણીજ સરળ અને સચોટ રીતે
 " દર્શાવ્યા હતાં અને તે લોકોને પસંદ પણ પડ્યાં હતા. પરંતુ વેદાન્ત ઉપર જાહેર ચર્ચા
 " કરવી એ તેમના વિચારની વિરુદ્ધ હતું; અને ત્યાર પછી તેઓ હંમેશા કહેતા કે વેદાન્ત
 " ઉપર જાહેર ભાષણ આપવાનું હું પસંદ કરતો નથી. આ પ્રસંગ પછીજ તમારા પૂજ્ય
 " પિતાશ્રી અમારે ત્યાં આવતા થયા અને વેદાન્ત સમજાવવા લાગ્યા. અમે એ વિષયની
 " સંપૂર્ણ ચર્ચા કરતા અને તેમની ચર્ચા અને વિદ્યાર્થો અમને ઘણાજ સ્પષ્ટ લાગતા.
 " તેમણે અમને કહ્યું હતું કે હું યોતે અઢાર વર્ષથી વેદાન્તના તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરું છું,
 " અને તે પ્રમાણે પ્રચારના મુકવાનો જાતે પ્રયત્ન કરું છું; થિયોસોફીકલ સોસાયટીની
 " સ્થાપના કરનાર " મેડમ બેલ્વેટ્ટી "નું ભાષણ સાંભળ્યા પછી મારું ધ્યાન એ તરફ
 " ઝેરાયું હતું.

" અમે જે ચર્ચા ચલાવતા તેના સંપૂર્ણ ચિતાર આટલા લાખા સમય પછી આપવો
 " મુશ્કેલ છે, પરંતુ વારંવાર ચર્ચાનો પ્રશ્ન અંતર્જાગૃતિની પ્રવૃત્તિનો હતો; તેના ઉદાહરણ

“તરીકે તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી એક ઉદ્યતા માણસને જગતા માણસ સાથે સરખાવતા.
 “ધણું કરીને તો ચર્ચાતો વિષય ‘સર્વ વસ્તુના અસ્તિત્વ પાછળ છુપાયેલા સત્યની
 “પરિચયિતિ’ એ હતો. આ તેઓ પાટી ઉપર આકૃતિઓ દોરી બરાબર સમજાવતા.
 “આકૃતિ વસ્તુનું અસ્તિત્વ દર્શાવતી; જ્યારે આજીવજીવની આવી જગ્યા, જે આકૃતિનું
 “અસ્તિત્વ દર્શાવવા જરૂરની છે, તે અનસ્તિત્વ બતાવતી. પરંતુ અસ્તિત્વ અને અન-
 “સ્તિત્વ બંને તેમના દહેવા પ્રમાણે માયા છે; સત્ય અસ્તિત્વ તો માત્ર પાટી છે, જેના
 “ઉપરથી અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ સમજી શકાય છે.

“પરોપકાર માટે યાન કરવાની જરૂર છે કે નહિ તે વિષય ઉપર તમારા પૂજ્ય
 “પિતાશ્રી સાથે અમારે ઘણીવાર ચર્ચા થતી. ‘ચિયોસોશીયટ’ તરીકે અમે પરોપકારને દર્શ-
 “વ્ય માનતા; જ્યારે તેઓનો સિદ્ધાન્ત એ હતો કે જ્યારે સર્વ એકજ છે તો કેાઈને
 “મદદ કરવાની રહેતી નથી, ને કેાઈ મદદ કરનાર પણ મહેતું નથી. આ પરસ્પર વિરુદ્ધતા
 “(જે હું તેમ કહું તો) છતાં, તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી અમને બંગલે પ્રત્યેક સદ્વારે વેદાંત
 “ઉપર નિયામિત ઉપદેશ આપતા, તેથી હું પણ એમ માનવા પ્રેરાયો કે આ પરસ્પર
 “વિરુદ્ધતા, વ્યવહારિક અનુકૂળતા વિષેના તેમના આદર્શ કરતાં આ વિચારમાળાની તાત્વિક
 “એકતાને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થવા પામી હશે.

“વેદાન્તનો અભ્યાસ જીવનમાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવે છે તે તમારા પૂજ્ય
 “પિતાશ્રી વારંવાર સમજાવતા, અને તેમાં શુરુએ શુ શુ કરવાની જરૂર છે તે પણ કહેતા.
 “વેદાન્તના મૂળ સિદ્ધાન્તના સંબંધમાં એક નિર્ણય ઉપર આવવા માટે અભ્યાસની જરૂર છે
 “એમ તેઓ કહેતા. સાર પછી ‘અપરોક્ષ જ્ઞાન’ મળે ત્યાંસુધી આ ચોક્કસ નિર્ણયને
 “સંસારના સર્વ સંયોગોમાંથી પાર ઉતારવાની એક સુરકેલી ઉભી થતી હતી. પરંતુ જીવનના
 “સંયોગો આપણને વારંવાર જીવનનું દર્શન કરાવતા હોવાથી વેદાન્તના શિક્ષણ વિરુદ્ધ
 “છે, એટલે કે સંસાર વિરુદ્ધતામય છે, તેથી આ ચોક્કસ નિર્ણયનું ચાલુ માનસિક સ્મરણ
 “કરવું જરૂરનું છે અને એમ કરવા વેદાન્તને હર વિષયમાં જોડવા માટે નિયમિત મગ્યા
 “રહેવાની ખાસ જરૂર છે. શુરુ પોતાના શિષ્યને વેદાન્તના નિર્ણય ઉપર આવવા મદદ કરે,
 “પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવા તે માત્ર આર્ગજ સૂચવે; તે પોતાની જાતે અપરોક્ષતા
 “ને આપી શકે.

“વેદાન્ત ઉપર અમે એટલી બધી ચર્ચા ચલાવતા અને તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી અમને
 “એટલો બધો ઉપદેશ આપતા, કે તે બધાનું અત્રે દિગ્દર્શન કરાવવું સુરકેસ છે, છતાં હું
 “આશા રાખું છું કે આ રહેજ વિગત પણ તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની સ્મરણાંજલિમાં સેવા-
 “રૂપ થઈ પડશે. મિસિસ પ્રિન્સ અને હું તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી તરફ સહૃદય મિત્રતાની
 “લાગણી ધરાવતાં હતાં અને અમે માનીએ છીએ કે તે તેમણે પાછી વાળી હતી.
 “અમારા આ પરિચયનો અન્ત આવશે ત્યારે અમે ઘણુંજ દીલગીર થયાં હતાં.

“સર્વે શુભેચ્છાઓ સાથે,

“જ્ઞામોરો...

“(સહી.) સી. સ્ટુઅર્ટ પ્રિન્સ.”

૩. બીજા પત્રો.

(પિતાશ્રીના બોધનું ટાંચણ.)

બેલગામમાં પિતાશ્રી કથા કરતા હતા ત્યારે કેટલાક સુમુક્ષુ જનો જુદા જુદા તેમના શ્રવણામૃતનો લાભ લેતા હતા અને પોતે જે કંઈ સાંભળતા તેની નોંધ લેતા. આ ગૃહસ્થોએ પિતાશ્રીના અવસાન બાદ પોતાને મળેલા ધાર્મિક અનુભવના ટાંચણ રૂપ લખી મોકલેલા મરાઠી પત્રોમાંના બેનું શુજરાતી ભાષાન્તર અત્રે આપ્યું છે:—

* રા. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકરનો પત્ર.

“ શુરુ મહારાજની ઉપદેશ કરવાની સૌથી ધણીજ ઉત્તમ પ્રકારની અને સર્વને કોષ્ટ “ પણ રીતની શંકા ન ઉત્પન્ન થતાં સમાધાન થાય એવી હતી. નાનાથી મોટા, અટ્ટાનીથી “ જ્ઞાની સુધી, સર્વને મહારાજે કહેલો વિષય સરખા રીતે સમજાવતો અને તેમની વાણીથી “ આનન્દ પણ અપૂર્વ થતો. વેદાંત વિષય સમજાવવો ધણો કષ્ટ છે, તોપણ તેમની સમ- “ જાવવાની રીતથી સર્વ કોષ્ટને તે સુલભ થઈ પડતો. એ રીત મોટા પડિતો, જેમણે “ વેદાન્ત વિષયનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે તેમને પણ આવડી મુશ્કેલ છે એવો મારો “ મત છે; અને તે મારા પોતાના અનુભવથી હું કહું છું. શુરુ મહારાજ પોતાના અનુભવથી “ હમેશા બોધ કરતા હતા શુરુમહારાજને આ એક કૌશરી બક્ષીસજ હતી. હું મહારાજ “ પાસે શ્રવણ કરવા ૧૯૦૧ ની સાલથી જતો હતો. વચમા શહેરમાં ‘વેંગ’ ને લીધે “ મારાથી હમેશા જવાનું નહિ, કોઈ કોઈ વખત જતો હતો, ત્યારે તેમની વાણીની નોંધ “ રાખવી એવું મારા મનમાં આવવાથી જે જે સાંભળતો તે નોંધી લેતો. કારણ કે મહા- “ રાજના કહેવાથી જેટલો બોધ અને આનન્દ મને થતો હતો, તેટલો શાસ્ત્ર વાચવાથી “ થતો નહોતો. મહારાજે કહેલાં વચનો હું નીચે આપું છું. ”

૧૪-૬-૧૯૦૨.

(૧) વાસના

“ વાસના ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) લોકવાસના, (૨) શાસ્ત્રવાસના અને (૩) દેહવાસના. લોકવાસના અંતઃકરણને મલિન કરે છે. લોકવાસના એટલે લોકો આપણને પડિત, જ્ઞાની, શ્રીમંત, સારા, ઇત્યાદિ કહે તે. શાસ્ત્રવાસના પણ અંતઃકરણમાં મલિનતા લાવે છે. શાસ્ત્રવાસના એટલે આપણે સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા છીએ અને લોકો આપણને શાસ્ત્રી કહે એવું અભિમાન રાખવું તે. ત્રીજી દેહવાસના પણ અંતઃકરણને મલિન કરે છે. દેહ હવેશોં નિરોગી રહે, કોઈ પ્રકારે એને કલેશ ન થાય એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવી એ દેહવાસના છે. આ પ્રમાણે ત્રણે વાસનામાંથી એક વાસના પણ આપણામાં રહેતી હોય

* આ ગૃહસ્થ હાલમાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે.

તો તે આત્મસ્વરૂપનો યોધ થવામાં અને આપણું સત્યસ્વરૂપ શું છે તે સમજવામાં હરકત કરે છે, માટે વાસનાનો લય થવો જોઈએ. મેત્રી, કરુણા, અને મુદિતા ધારણ કરવાથી વાસનાનો નાશ થાય છે. મેત્રી એટલે પ્રાણી માત્ર હુંજ છું એવું માનવું, સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખવી, અને સર્વપર સમાન પ્રીતિ કરવી. પ્રીતિ વિસ્તૃત કરવી, સંકુચિત કરવી નહિ. સંકુચિત પ્રીતિ એટલે પોતે અને પોતાનાં સગાં સંબંધીઓ પર ફક્ત પ્રીતિ કરવી તે. વિસ્તૃત પ્રીતિ એટલે સર્વ પ્રાણી માત્ર ઉપર સરખી રીતે પ્રીતિ કરવી તે. સંકુચિત પ્રીતિ જેટલા હુંખનું કારણ થાય છે તેટલી વિસ્તૃત પ્રીતિ થતી નથી. વાસના રાગદ્વેષથી રહિત હોવી જોઈએ. રાગ સહિત અંતઃકરણ સર્વત્ર લપટાઈ રહે છે. અશુભ વાસના ન રાખવી; શુભવાસના રાખવી. સંસાર મુખની પ્રાપ્તિ અથવા દેહના મુખ ત્યાગ જે વાચના થાય છે તે સર્વ અશુભ છે; તેથી અંતઃકરણ મલિન થાય છે. ઇન્દ્રિયજનન, સંતસંગતિ, સ્વરૂપનો વિચાર એ શુભવાસના છે, તેનાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે; અને શુદ્ધ અંતઃકરણમાં સ્વરૂપનો યોધ જલદી થાય છે. દેષ કાઢવા સાફ કરેણા છે. કાઢીને પણ હુંખ ન થાય એવી હર્મેશ ઇચ્છા હોવી એ કરેણા છે. જેમ આપણને પોતાને હુંખ ન થાય એવી ઇચ્છા રહે છે, તેમ બીજાં પ્રાણીઓને પણ હુંખ ન થાય એવી ભાવના કરવી, અને તે પ્રમાણે વર્તવું. મુદિતા એટલે પુણ્યવાન લોકોની પ્રશંસા કરવી. પુણ્યવાન અને અઘઠ લોકોની પ્રશંસા કરવાથી મન તદાકાર થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષપણું દેવ પ્રતીત કરે છે. પરમાત્માર્થસ્વરૂપમાં સામાન્ય અને વિશેષ શુણ્ય અથવા ધર્મ નથી. આંખથી દેખાતી વસ્તુ જેમ આંખ પોતે નથી, પરંતુ તે વસ્તુના દર્શનથી આંખ છે એવું સિદ્ધ થાય છે, તેમ આંખથી આંખને જોવાશે નહિ અને તે તેને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. પ્રતિબિંબરૂપે બિંબનું જોવું થાય છે. આત્મસ્વરૂપનું જાણવું પણ તે પ્રમાણે મનાદિ અથવા ઇન્દ્રિયાદિથી થઈ શકતું નથી; પરંતુ નિષેધ રૂપથી થાય છે. અર્થાત્ જોવામાં આવતા પદાર્થ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને ધનાદિક એ આત્મા નથી, પણ તેમને મિદ્ધ અને પ્રકાશ કરનારી જે વસ્તુ છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. વિદિત અથવા અવિદિત પદાર્થ આત્મા નથી. વિદિત એટલે મનદ્વારા જે જે દેહાદિકથી લઈને મનાદિક સુધી મન મુદ્દાં જાણવામાં આવે છે તે. મનનું સ્વરૂપ જાણવું એટલે મન અંગૂળ છે, સ્થિર છે એવું જાણવું તે. એકંદર જેટલા જાણવામાં આવનારા પદાર્થ છે તે આત્મસ્વરૂપ નથી. જાણવામાં આવનારા પદાર્થ નાશવંત છે. આત્મા અવિનાશી છે, તેથી જાણવામાં આવનારા પદાર્થોની પર છે; અને આત્મસ્વરૂપથીજ બીજા સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ મળી તે સિદ્ધ થાય છે, તેથી વિદિત પદાર્થ આત્મા નથી. હવે અવિદિત એટલે જોવામાં

આવતું નથી તે. એવી વસ્તુ આત્મા છે એમ કહેવાશે નહિ, કારણ કે અવિ-
દિત વસ્તુ છે એ જાણીનેજ એ પ્રમાણે બોલાય છે; ન જાણીને બોલાશે નહિ.
વંધ્યા પુત્ર, શશંગ એવું કહેવાશેજ નહિ. જો કહીએ તો જાણ્યા સિવાય
બોલાશે નહિ. તેથી આત્મા અવિદિત પણ નથી. જાણવું, ન જાણવું એ મનના
ધર્મ છે; આત્મસ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારના ધર્મ અથવા ગુણ નથી. જેમ આપણી
પોતાની આંખે આપણે પોતાની પીઠ જોઈ શકતા નથી, તોપણ આપણે પીઠ
નથી એવી કોઈ દિવસ પણ ગ્રાંતિ થતી નથી, ઉલટો આપણે પીઠ છે એવો
દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. તેમ જો કે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન મનથી થતું નથી, તો
પણ આત્મસ્વરૂપ છે એ આપણે જાણીએજ છીએ; તેથી વિદિત અને અવિ-
દિતથી આત્મા ભિન્ન છે. વિદિતમાં બે ભેદ છે—સામાન્ય અને વિશેષ. સામા-
ન્યસ્વરૂપ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહ્યું છે; પંચમહાભૂતો સર્વમાં છે. આત્મસ્વરૂપ
જાણ્યું (જ્ઞાન થયું) એવું કહેવું, એટલે ન જાણ્યું એ સિદ્ધ થાય છે. મારા
મોઢામાં જીલ નથી એવું કહેવું એજ જીલની સિદ્ધતા કરી આપે છે, કારણ
જીલ વગર મોઢી શકાવાનું નહિ.

પ્રત્યક્ અને પરોગ એવા બે ભેદ છે. પ્રત્યક્ એટલે પોતાથી પર ખીજ
વસ્તુ જ નથી. અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વરૂપે પોતેજ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છીએ
એવું માનવું અને સુમજવું એજ આત્મસ્વરૂપનું જાણવું છે. જેમ ઘટથી
ઘટને જાણવો, એટલે ઘટ એ નામ મૂકી દઈ, આપણે પોતેજ મૃતિકારૂપે
ઘટમાં છીએ એ જાણવું, એજ ઘટથી ઘટના સ્વરૂપને જાણવું છે. તેમ આપણે
અસ્તિત્વ ભાતિત્વરૂપે સર્વત્ર વ્યાપક છીએ એ સમજવું, એજ સ્વરૂપનું
જાણવું છે. દયામાં અહંકાર રહેલો છે; સાક્ષી સ્વરૂપમાં અહંકાર નથી. ઇદ્રિ-
એનો અને મનનો વ્યાપાર અહંકાર સહિત થાય છે; અને તેમ થયું કે તેનું
પરિણામ અંતઃકરણ ઉપર થાય છે.”

૧૫-૬-૧૯૦૨.

(૨) મન અને ઇદ્રિઓ.

“મન અને ઇદ્રિઓ જડ છે. મન આત્મસ્વરૂપની અને ઇદ્રિઓ
મનની સમીપ હોવાને લીધે પોતા પોતાની ક્રિયા કરે છે. મનાદિકને કાંઈ
આત્મસ્વરૂપ પ્રેરણા કરતું નથી. જેમ લોહચુંબક સોયને હાલવાની પ્રેરણા કરતું
નથી, પણ લોહચુંબકની સમીપતાને લીધે સોય પોતાની મેજે હાલવા માંડે છે,
તેમ મનાદિક પણ ક્રિયા કરે છે. મન, ઇદ્રિયાદિક જેની સત્તાથી ક્રિયા કરે છે,
તે આત્મસ્વરૂપ છે. ઇદ્રિઓનો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ વિષયો

જડ છે. અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ મર્મ પદાર્થમાં વ્યાપી રહ્યું છે તે કાઢી નાખીએ તો પદાર્થોનાં નામો રહેશે નહિ અને રૂપ ભાગશે નહિ. પદાર્થોમાં અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. વ્યાપક સ્વરૂપની કટપના આપણેજ પરિચિત્ત ભાવના કરી કરીએ છીએ પરિચિત્ત ભાવનાનો નાશ થયો કે વ્યાપક-પણાની કટપનાજ ઉઠતી નથી. વ્યાપક અને પરિચિત્તન એ ભાવના છે. વ્યાપકપણું હોશે ત્યાંમુઘી પરિચિત્તનપણું પણ રહેશેજ.

ધ્યાનમાં અને જ્ઞાનમાં ફરક છે. ધ્યાન મનની સ્થિતિ સ્થિતિ છે. ધ્યાનમાં ધ્યાતા અને ધ્યેય પદાર્થોની કટપના હોય છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ધ્યાનની અમાપ્તિ થઈ વૃત્તિ તદાકાર થાય છે. ધ્યાતાર્થમ્ નાશ થયો કે ધ્યેયપણાનો પણ નાશ થાય છે. આત્મસ્વરૂપમાં “અહં” અને “ઇદં” ધર્મ નથી. પૂર્ણતામાં આકાર દેખાશે નહિ, અને આકાન્વાળી વસ્તુ પૂર્ણ હોશે નહિ આકારના યોગથી વસ્તુમાં વિકાર થઈને લેહ લાગે છે. જેમ શાન્ત પાણીમાં તરંગો ઉઠ્યા કે લેહ દેખાય છે, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં મનના અંકટપંચિકટપને લીધે લેહ દેખાય છે. મનાદિકના સંકટપો આત્મસ્વરૂપમાં તરંગો છે. મનાદિક ઇદ્રિઓ શાન્ત હોય છે ત્યારે લેહ દેખાતો નથી. જ્ઞાનવાનને જગત્ પ્રતીત થાય અથવા ન થાય, તોપણ સમાન સ્થિતિ હોય છે. વિષયી અને અજ્ઞાની લોકને માત્ર જગત્ની પ્રતીતિ થાય એવી ઇચ્છા રહે છે, જેમ કોઈને સમુદ્રનું પાણી સ્થિર જોઈને સુખ લાગે છે, તે કોઈને તેમાં તરંગો ઉઠે ત્યારે મોજ લાગે છે. જેમાં અવકાશ રહે તે વસ્તુમાં વિકાર અને ફેલાવ ઉત્પન્ન થાય છે આત્મસ્વરૂપમાં અવકાશ ન હોવાથી ફેલાવ અને વિકાર નથી આત્મસ્વરૂપમાં જંગત્ થયુંજ નથી. અહંરૂપી જ્યોત, અજ્ઞાન, કર્મ અને વાસનાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અજ્ઞાનનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે કર્મનો નાશ લોભ લોભવ્યાથી થાય છે અહંરૂપી જ્યોત ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જગત્ પ્રતીત થાય છે. વ્યાપક વસ્તુમાં જોણું થતું નથી. મનાદિક અને ઇદ્રિઓ પરિચિત્ત હોવાને લીધે આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ લઈને પ્રકાશવાન થાય છે. કાચમાં રહેલો પ્રકાશ જેમ કાચનો નથી, સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે, તેમ મનાદિકમાં જે પ્રકાશ છે તે તેમનો ચોતાનો નથી, પણ આત્મસ્વરૂપનો છે.”

(૩) અવિજ્ઞેય વિજ્ઞેય.

“ ‘દેહ તેજ હું’ એમ માની બેઠી સંસારમાં જે મનુષ્યનું મન નિમગ્ન થયું છે તેને આત્મસ્વરૂપ જે વ્યાપક છે તેનું જ્ઞાન થતું નથી; એને અવિજ્ઞેય કહે છે. આત્મસ્વરૂપ વિજ્ઞેય છે. સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સમાન વ્યાપી રહ્યું છે. અધિષ્ઠાનપર દષ્ટિ કર્યા સિવાય નામરૂપનું જ્ઞાન થશે નહિ. જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે—સામાન્ય જ્ઞાન, વિશેષ જ્ઞાન, વિપરીત અથવા અન્યથા જ્ઞાન—એટલે મૂળ સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થતાં અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થયું. જેમ રજનુમાં સર્પનું જ્ઞાન, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં જગતનું જ્ઞાન થયું. વાસ્તવિક એક આત્મસ્વરૂપ (ઈશ્વરનું સ્વરૂપ) જ છે. વિશેષ જ્ઞાનનું જ્ઞાન થયું કે અન્યથા જ્ઞાન થાય છે. ક્ષત વસ્તુનું અસ્તિત્વ જાણવું, એજ સામાન્ય સ્વરૂપ જાણવું છે; પરંતુ તેમાં વિશેષ જ્ઞાન થયા પછી અન્યથા જ્ઞાન ‘હું દેહ છું’ એવું ભાસે છે; જેમ રજનુમાં સર્પ. સામાન્ય રીતથી આત્મા જણાય છે, તેથી તે વિજ્ઞેય છે, આત્મસ્વરૂપ વિશેષ રૂપથી જણાતું નથી તે અવિજ્ઞેય છે. વિવેકી સુમુક્તને આત્મા સુવિજ્ઞેય છે. અતિ શાસ્ત્રનું પઠન કરવાથી આત્મસ્વરૂપ જણાવું કઠણ પડે છે, તેથી તે દુર્વિજ્ઞેય છે. માયાના યોગથી મનુષ્ય મોહિત થઈને પ્રપંચોમાં અતિ તાપ અને દુઃખ ભોગવતો હોવાથી તેની દષ્ટિ આત્મસ્વરૂપ તરફ વળતી નથી. આત્મસ્વરૂપ જે પોતાથી અલિન્ન છે તેનો વિચાર ન કરતાં વિષયી લોક અન્ય નાશ થનારા પદાર્થોનો વિચાર કરે છે. ‘હું છું’ એટલે મારું અસ્તિત્વ છે, તે સામાન્ય જ્ઞાન તો દરેકને છે. હું એજ આત્મસ્વરૂપનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. વિશેષ રૂપથી જ્ઞાન ન થવાને લીધે પોતાને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી એવું કહે છે. અસ્તિત્વ, ભાતિત્વ, અને પ્રિયત્વરૂપથી મર્વ પદાર્થોમાં આત્મસ્વરૂપજ દેખાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ વિષયોથી જે જ્ઞાન થાય છે તે વિષયોનું નથી, આત્મસ્વરૂપનું જ છે. સુવિજ્ઞેય એટલે જાણવામાં સુગમ અને દુર્વિજ્ઞેય એટલે જાણવામાં કઠણ. સંશયી મનુષ્યને આત્મસ્વરૂપ જણાવું કઠણ છે, તેથી વિનાકાળજી સંશય ઉત્પન્ન ન થવા દેવા. સત્ય પુરુષના વચન પર શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું. શબ્દ પ્રતિશબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, જે કાંઈ છે અને દેખાય છે તે સર્વ આત્મસ્વરૂપજ છે બીજું કાંઈ નથી. સચ્ચિદાનંદ એ આત્મસ્વરૂપનું નામ છે એમ કહેવાશે નહિ. તત એ આત્મસ્વરૂપનું નામ છે એમ કહીએ તો અસત્ એવી બીજી વસ્તુ છે, એમ માનવું, એ દ્વૈત થયું. અસત્, જડ, અને દુઃખ, એનાથી જુડા બતાવવા, સત્ ચિત્ અને આનંદ એવા આત્મસ્વરૂપને નામો આપ્યાં છે. નિર્વિક-

ત્વ સ્વરુપતું જાણવું વિકલ્પ દ્વારા થશે નહિ. મનતું સ્વરુપ વિકલ્પમય છે. આત્મસ્વરુપમાં સામાન્ય અને વિશેષ ભાવ નથી. એકજ વસ્તુમાં વિરોધી ગુણો રહી શકે નહિ. અજવાળું અને અધાર એકજ ઠેકાણે એક સમયે રહે નહિ. શરીર અને મન પર મનુષ્ય અહંભાવ કરે છે. મનપર અહંભાવ કરી, કર્તા ભોક્તા ઇત્યાદિ કહે છે, અને શરીરપર અહંભાવ કરી, હું મનુષ્ય હું એમ કહે છે. જેમ કોઈ પુરુષ પૂર્વ દિશા તરફ જોતો હોય, અને કોઈ દિવસ બાકીની દિશા તરફ વળ્યોજ નથી, અને વળતાં આવડ્યુંયે નથી, તેને બાકીની દિશા જણાવી મુશ્કેલ છે; તેમ જો શરીર અને મનપરજ અહંભાવના રહે તો આત્મસ્વરુપ દેખાશે નહિ. આત્મભૂમિ, મનભૂમિ અને દેહભૂમિ, ભૂતાકાશ, ચિત્તાકાશ અને ચિદાકાશ, જે ભૂમિપર મનુષ્ય હોય છે તે પ્રમાણે તેનાથી વ્યવહાર થાય છે.”

તા. ૧૭-૬-૧૯૦૨.

(૪) વૃત્તિજ્ઞાન.

“ પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય, એ ત્રિપુટીથી જ્ઞાન થાય છે. પ્રમાતા એટલે જાણનારો; પ્રમાણ એટલે જેને લીધે જાણે છે તે; અને પ્રમેય એટલે જે (વિષય) જાણે છે તે. પ્રમાતા, પ્રમાણ, અને પ્રમેય ત્રિપુટીથી આત્મસ્વરુપ જાણી શકાશે નહિ; ત્રિપુટી દ્વૈત પ્રતીત કરે છે. જેના થકી આ ત્રિપુટી પ્રકાશવાન થઈ છે તે પ્રકાશજ આત્મસ્વરુપ છે એવું જાણવું, તેજ આત્મસ્વરુપતું જાણવું છે. પ્રમાતા, પ્રમેય, એ એક બીજાથી ભિન્ન છે. અહંભાવ એ પ્રમાતા છે. જે વૃત્તિ નેત્રદ્વારા બહાર પ્રગટે છે તે પ્રમાણ છે; અને બાહ્ય વસ્તુ પ્રમેય છે. ચેતન્યસ્વરુપ અખંડ અને સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેમાં અજ્ઞાન વાસ્તવ રહી શકતું નથી. ત્રિપુટીથી થયેલા જ્ઞાનને “પ્રમાજ્ઞાન” કહે છે. વૃત્તિનો સ્વભાવ એવો છે કે જે વિષય ઉપર તે લાગે છે તે વિષયતું આવરણ લાંગ કરીને તદ્દાકાર થઈ તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. વૃત્તિ છે ત્યાંસુધી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

વૃત્તિના અભાવે સર્વ પદાર્થનો લય થાય છે. વૃત્તિ ઉપર સર્વ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે, તેથી વૃત્તિને લીધે દેખાતા પદાર્થ કલ્પિત છે. વૃત્તિનો પ્રકાશ જેના થકી થાય છે તે પ્રજ્ઞસ્વરુપ છે. વિપરીત અધ્યાસને લીધે હું દેહવાળો કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતા, જન્મવાન, મૃત્યુવાન હું એવો દંઢ અભ્યાસ થાય છે, અને પ્રજ્ઞસ્વરુપ તરફ વૃત્તિ લાગતી નથી. સત્સંગતિથી ધીમે ધીમે વિષયો

તરફથી વૃત્તિ ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે બદલાઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ તરફ વળશે. એક વખત બ્રહ્મસ્વરૂપ તરફ વળી ત્યાં તદ્દાકાર અને તન્મય થઈ, તો પછી ફરીથી વિષય તરફ લાગશે નહિ. વૃત્તિનો સ્વભાવ છે કે જે વિષય તરફ લાગે ત્યાં તે વિષયાકાર થઈ જાય. અભ્યાસથી ગમે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અભ્યાસનાં ત્રણ લક્ષણો છે—દીર્ઘકાળ, નિરંતર અને સત્કારબુદ્ધિ અભ્યાસમાં કાળનો વિચાર કરવો નહિ. દીર્ઘકાળ એટલે ઘણા દિવસ સુધી અને નિરંતર એટલે સર્વકાળ નિયમિત વખતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અભ્યાસ સત્કાર-બુદ્ધિથી થવો જોઈએ વસ્તુમાં સત્કાર (આસ્તિક) બુદ્ધિ થયા સિવાય તેના તરફ લક્ષ લાગતું નથી અને અભ્યાસ થતો નથી. બ્રહ્મસ્વરૂપ આપણે જ છીએ એવો દ્રઢ નિશ્ચય થવો એજ બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. આપણાથી વ્યતિરેક બ્રહ્મ નથી. દેવદત્ત નામનો પુરુષ જેમ પોતેજ હોવા છતાં બીજા તરફ અનત કાળ સુધી શોધ કર્યા કરે, તોપણ તેને તે મળશે નહિ; તેમ બ્રહ્મસ્વરૂપ આપણે પોતેજ છીએ, છતાં બહાર બીજે ઠેકાણે શોધ કરીએ તો કાંઈ મળે નહિ. હું દેહવાન છું એવી દીર્ઘકાળથી ચાલી આવતી ભાવનાનો નાશ કરી, હું પોતેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ. દેવદત્ત નામના પુરુષને જેમ એક પગલું પણ આગળ જવાની જરૂર નથી, પરંતુ હું જ દેવદત્ત છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ, તેમ હું પોતેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું એવી ભાવના થવી જોઈએ. જીવત્વ છોડ્યા સિવાય ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થવાનું નહિ. ક'ગાળપણું છોડ્યા સિવાય રાજપણું પ્રાપ્ત થવાનું નહિ. ક'ગાળપણું પણ રહેવા દેવું અને રાજ થવું એ બની શકે નહિ જીવત્વપણું રાખીને પરમાત્મા સ્વરૂપ કોઈ દિવસ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. શરીરપરતું એક વસ્ત્ર કાઢી જેમ આપણે બીજું પરિધાન કરીએ, બીજું કાઢી ત્રાણું લઈએ, તેમ આ દેહરૂપી વસ્ત્ર કઢાવ નાશ થયું, તો કાળજી કરવાની જરૂર નથી, બીજું નવું મળશે. પોતાનું અદ્વપણું પ્રથમ સમજાવું જોઈએ, એને કાઢવા સાડા પ્રયત્ન કરી કાઢી નાખ્યું કે મહેત્ત-પણું કાયમજ છે. માત્ર આપણે અદ્વ છીએ એવી જે દૃઢ વાસના છે તે નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.'

—

૧૮-૬-૧૯૦૨.

(૫) મનુષ્ય દેહની ઉત્તમતા

“ માનવદેહને અધિકારી અને શ્રેષ્ઠ કહેવાનું કારણ એ કે, તેનાથી માત્ર આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, બીજા કોઈ પણ શરીરથી એ બનવું શક્ય નથી. અચેતન પદાર્થમાં મન ન હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

પશુપક્ષીઓમા મન હોય છે, પણ તે તેમના શરીરવ્યાપાગ પૂર્વુજ હોય છે. પશુપક્ષીઓના મનનો વ્યાપાર સ્વતત્ર હોતો નથી તેથી માનવદેહ શ્રેષ્ઠ છે. દેવદાનવોના મન પુણ્યકર્મોના ફળો ભોગવવા તરફ લાગી ગ્હે છે, માટે માનવ દેહ તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે એમા મન સ્વતત્ર ક્રિયા કરે છે. ‘ડ્રિયો, દેહ, હુ નથી.’ ઇત્યાદિ વિચાર મન કરે છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે વસ્તુમા વાસ્તવિકે સુખ અથવા દુઃખ નથી. જે વસ્તુ એકને સુખકારક છે તે બીજાને દુઃખકારક છે. પશુપક્ષીઓને વિષય કાંઈ પણ શ્રમ કીધા સિવાય મળે છે. મનુષ્યમાં ઇચ્છા અમર્યાદિત હોય છે, જ્યાં બીજા ગરીબોમા તે મર્યાદિત હોય છે વૈરાગ્ય થવા સારૂ સત્વગુણ મપાદન કરવો જોઈએ અમૂલ્ય ચિંતામણિ જેવો આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તે વ્યર્થ સુમાવવો ન જોઈએ. ચિંતામણી જેની પાસે છે તેને સર્વ વસ્તુ મળીજ છે માટે તેની અમૂલ્ય ડિમંત બાણી ચોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેજ પ્રમાણે આ મનુષ્ય દેહની ચોગ્યતા અને અધિકાર સમજીને વિચારદ્વાન સર્વ જગત્ છતવુ જાઈએ. વિચારદ્વારા મર્વ વિશ્વ, જે નામ મપથી પ્રતીત થાય છે તે અસત્ય છે એવુ જાણવુ એજ બંધનમાથી મુક્ત થવુ છે. સંસાર સર્વને છે, સંસારસુખ પ્રાપ્તિ સારૂ શ્રમ કરવાનું કારણ નથી. વિષયોનો આનન્દ વિષયો પરજ અવલબી રહે છે, જે કર્મોથી દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તે કર્મો તેનો ઉદ્ધરનિર્વાહ કર્યાજ જાય છે. રોગીને સારા થવાની ઇચ્છા હોય તો જેમ થોડા દિવસ કરી પાળવાની જરૂર છે, તેમ મન અને ઇન્દ્રિઓનો વિષયો તરફથી નિમ્મલ કરવો જોઈએ. રોગીની એક વખત જેમ ચિંતિત સારી થયા પછી ઔષધ અને કરીની જરૂર નથી, તેમ મન એક વખત બ્રહ્મસ્વરૂપ તરફ લાગ્યુ અને તદાકાર થયુ કે વિષયો તરફ લાગશે જ નહિ, અને પછી વિષયોથી એને તુકસાન પણ થશે નહિ વિધિ અને નિષેધ પણ મનુષ્યોને લાગી ગ્હા છે, પશુપક્ષીઓને લાગતા નથી બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો તેને વિધિ નિષેધ નથી. પોતાથી લિન્ન હોનારી વસ્તુની ભીતિ છે આપણે જોવાઈ જઈશુ એવી જેમ ધાત્તી રહેતી નથી, તેમ એક વખત આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ કે પછી તે જોવાઈ જવાની બિલકુલ ધારિત નથી આનન્દ પ્રગટ કરવા સારૂ બહારના પદાર્થની જરૂર છે અને નિમિત્ત કારણ છે જેમ કુધા હોય તો બહારનું અન્ન તૃપ્તિનુ કારણ થાય છે, નહિ તો તેજ અન્ન અપ્રિય થાય છે, તેમ ઇચ્છા હોય તો વિષય સુખકારક લાગશે, નહિ તો અપ્રિય થઈ પડશે ઇચ્છા કરવી એટલે જ મૂળ સ્વરૂપનો આનન્દ નહિ જેવો કરવો જેની અંતઃગદ્દિ થઈ છે તે હમેશા આત્મસ્વરૂપના આનન્દમા નિમગ્ન રહે છે નિરોગીને જેમ માત્રા ઓથી ભરેલું દવાખાનુ તુચ્છ છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલાને વિષય છે પ્રત્યેક છવ સુખની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ સુખરૂપ વસ્તુ કંઈ છે એનો વિચાર

ન કરવાથી અને સુખ શેમાં છે તે ન સમજવાથી વિપરીત મતિ થઈ વિષયો-
માંજ સુખ છે એવું માની તેની પ્રાપ્તિ સારૂ પ્રયત્ન કરે છે અને દુઃખ પામે
છે. આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજી આનંદકારક વસ્તુ કોઈ નથી. જે વસ્તુનો કદિ
પણ નાશ થતો નથી એવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી, તે એક આત્મવસ્તુજ છે,
બાકી સર્વ અનાત્મ છે; માટે અનાત્મ વસ્તુની પ્રાપ્તિ એ અપ્રાપ્તિ જ છે.
અનાત્મ વસ્તુના ધ્યાનથી જડ રિથિતિ થાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મત્સર, એ
મન અને ઈંદ્રિયોને મોહિત કરીને વિષયો તરફ આકર્ષણ કરાવી, તે ઉપર
તન્મય બનાવી દે છે. કામ ક્રોધાદિક એ આપણા રિપુ હોઈને જુગારી છે.
જુગારી જેમ કોઈને પ્રથમ થોડો લાભ દેખાડી આખરે મોહિત કરી પૂર્ણપણે
ફસાવે છે, તેમ કામ ક્રોધાદિક જુગારી મનાદિકને પ્રીતિ લગાડી મોહિત કરી
વિષયોમાં ફસાવે છે.”

૧૯-૬-૧૯૦૨

૬. મનુષ્ય જીવનનું સાક્ષ્ય.

“ મહત્ કાર્ય કરવાને ધૈર્ય જોઈએ. જેમ સમુદ્રમાંથી તરીને
બહાર આવવાને ધૈર્ય જોઈએ, તેમ આ જન્મરૂપી સમુદ્રમાંથી પણ
બહાર તરી આવવાને ધીરજ જોઈએ. જન્મમાંથી તરવું એટલે
જીવનમુક્ત થવું; તે રિથિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રયત્ન કયો
સિવાય ફળની સિદ્ધિ થશે નહિ. આકાશ જડ અને વ્યાપક છે, પરંતુ આત્મ-
સ્વરૂપ અજડ હોઈ સર્વત્ર વ્યાપક છે, અને તે સ્વયંપ્રકાશ ને આનંદમય છે.
મરણ સમયે મનુષ્યની વિષય પરની આસક્તિ નાશ પામે છે. તે સમયે પ્રાધા-
ન્યપણે વાસના માત્ર લાસવા માંડે છે, અને તે જેવી હોય છે તેવો તેને
પછીનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. આકાશ જેમ એકજ છે, તેમ બ્રહ્મસ્વરૂપ
અદ્વિતીય, અખંડ, એકરસ, આનંદમય અને સર્વત્ર વ્યાપક છે. આકાશમાં
ઉપાધિને લીધે જેમ લિન્ન લિન્ન લાગ દેખાય છે, તેમ સંકલ્પવિકલ્પાદિકને
લીધે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં વિકાર દેખાય છે. જે પ્રમાણે પાટી પર કાઢેલાં ચિત્રો-
પુરુષ, સ્ત્રી, ફળ, પથ્થર, વૃક્ષ ઇત્યાદિકમાં મૂળ અધિષ્ઠાન પાટી જ છે, અને
પાટીપર દેખાતાં ચિત્રો પાટીથી વ્યતિરિક્ત બીજાં કંઈ નથી, એટલે પાટી જ
ચિત્રરૂપે દેખાય છે; તેમ વિશ્વમાના સર્વ પદાર્થોનું ચેતન્યસ્વરૂપજ અધિષ્ઠાન
છે, અને તેજ જગત્તરૂપે દેખાય છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે ફરીથી
જન્મ નથી. આત્મજ્ઞાનનું અર્વાંતર ફળ અનેક પદાર્થોના લોભ છે. જેમ
વૃક્ષ રોપવાનો મુખ્ય હેતુ ફળ મળવાં અને અર્વાંતર હેતુ છાયા મળવી છે,

તેમ લોગ એ આત્મજ્ઞાનનું અર્વાંતર ક્રૂણ છે. પ્રત્યેક કામમાં ધૈર્ય અને ઉત્સાહ જોઈએ. પ્રજ્ઞાના આયુષ્યની દૃષ્ટિમાં આપણું આયુષ્ય તદન જ થોડું છે. પુરુષાર્થથી જે જોઈએ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અનુકૂળ સામગ્રી માત્ર મળવી જોઈએ. જીવોના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો દેવળ સિન્ન છે; દેવ, મનુષ્ય, સ્ત્રી, બળદ, કીડી, હાથી, ચકલી ઇત્યાદિકોમાં ઘણીજ સિન્નતા માલમ પડશે. અનેક જીવ છે તેમનાં કાર્યો અને સ્વરૂપો સિન્ન દેખાય છે. આપણા શરીરમાં પણ અનેક જીવો છે. એક નાના જીવના મુકાબલામાં બીજા જીવને મોટાપણું આવે છે. ઇશ્વર (પ્રજ્ઞાદિ) પણ એક મહાન જીવ છે. બાકીના સર્વ જીવોનો સમાવેશ તેમાં થાય છે, તેથી ઇશ્વરને મહાન એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રત્યેક વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે—સાકાર અને નિરાકાર. સાકારસ્વરૂપ વારંવાર બદલાય છે, એટલે એકની જગાએ બીજો કારણપરત્વે આવે છે, પરંતુ સત્તા એક સરખી રાજથી રંકે સુધી ચાલી આવે છે તેનો ઉપયોગ સર્વ કોઈ કરે છે. રાજના હાથ નીચે નાના મોટા સત્તાધારી નોકર હોય છે, તે કદાચ નોકરી છોડી જાય, તો તે કોકણે બીજા નિમીને સત્તા હાથમ ચાલતી રાખવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે પરમાત્માની સત્તાથી સર્વ જગત્માં પ્રાણી અને પદાર્થ પોતપોતાનાં કર્તવ્ય અને વ્યાપાર કર્યા કરે છે. જેમ રાજ કાંઈ કરતો નથી, બીજા લોક કર્યા કરે છે, તેમ પરમાત્મસ્વરૂપ પોતે કાંઈ કરતું નથી, તેની સત્તાના આશ્રયથી પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાનું કામ કર્યે જાય છે. આકાશ, વાયુ, ઇત્યાદિ પોતપોતાનાં કામો કરે છે. જેમ સૂર્ય સ્વતઃ પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે અને સૂર્યકાન્તમણિમાં તેનો પ્રકાશ દેખાય છે, પણ બીજા પથ્થરોમાં મલિનતાને લીધે દેખાતો નથી, તેમ દેવતાદિકોમાં સત્વ-શુદ્ધ અધિક તેથી તેમનામાં જ્ઞાનનો વધારો પ્રકાશ પડે છે, અને અસુરો વગેરેમાં તમોશુદ્ધ હોવાથી તે પડતો નથી. ઇશ્વર ઉપર આ દોષ બિલકુલ નથી. જેવી જેની ચોગ્યતા, અધિકાર અને શુદ્ધતા, તેવો તેને આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ ભાસે છે. ઇશ્વરની બુદ્ધિ વિષમ નથી. લીલા બુદ્ધિથી પ્રત્યેકની પાસેથી જુદાં જુદાં કામો કરાવે છે. સૂત્રધાર જેમ બે દીગલીઓની કુસ્તિમાં દોરી હાથમાં લઈ નચાવે છે, કોઈ વખત જમણા હાથ તરફની દોરી નીચે કરી ડાબા હાથમાંની ઉંચી કરી તેના ઉપર મૂકે છે, પરંતુ તેના મનમાં વિષમ ભાવ હોતો નથી, વળી બાળક જેમ કોઈ પદાર્થમાં અભિમાન કરે છે અને કોઈમાં કરતો નથી, પણ તેને વિષમ બુદ્ધિ હોતી નથી, જેમ રાજ પોતાની સત્તાને લીધે પ્રધાન પાસે, મંત્રી પાસે અને નોકર પાસે તેની ચોગ્યતાનું કામ કરાવે છે, તેમ ઇશ્વર પોતાની સત્તા દ્વારા પ્રાણી માત્ર પાસેથી સહુસહુની ચોગ્યરૂપ કામ કરાવે છે. અચૂક એક પુરુષને સંકેટ અથવા મોટું દુઃખ આવી પડે, તે

વળતે જેમ કોઈ પરોપકારી પુરુષ પ્રસન્ન થઈ તેનું સંકટ નિવારણ કરે છે, ત્યારે તે દુઃખ હરણ કરનારનો ઉપકાર માને છે; પણ થોડા સમય પછી તેને સંપત્તિ મળે છે ત્યારે તે પરોપકારી પુરુષને ભૂલી બંધ છે, અને સર્વ પોતાનાજ પ્રયત્નથી મળ્યું છે એવું અભિમાન કરે છે, પણ આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ તે પુરુષજ છે એવું સમજતો નથી; તેમ ઇશ્વરે જીવની દુઃખ-મય સ્થિતિ જોઈને આ દેહ પ્રાપ્ત કરી આપ્યો છે, તો પરમેશ્વરની કૃપા ન વિસરતાં દેહનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ વિષયોમાં મન ઘાલવું નહિ અને મન તથા ઈન્દ્રિયોનો વિષયલોગ કરવામાં ઉપયોગ કરવો નહિ, પણ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી લેવા તરફ લક્ષ લગાડવું. મનુષ્યે આ દેહ શા માટે પરમેશ્વરે આપ્યો છે તેનો વિચાર ન કર્યો અને વિષયલોગ લોગ-વર્વા ઉપરજ લક્ષ આપ્યું, તો તેણે જન્મ વ્યર્થ ગુમાવ્યો એમ કહેવાશે, અને બીજી હલકી યોનિમાં જન્મ પામી અસદ્ય દુઃખો તેને લોગવર્વા પડશે. આનો વિચાર કરીને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તરફ અર્થાત્ મુક્તિ મેળવવા તરફ લક્ષ લગાડવું.”

૨૦-૬-૧૯૦૨.

(૭) દેહાભિમાન.

“ દેવતાદિકોને શરીરપ્રાપ્તિનું અભિમાન હોય છે. અભિમાન રજોગુણથી ઉત્પન્ન થઈને પાપકર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત કરાવે છે. ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરવો એ મોટું પાપ છે, અને તે પાપથી ઘણાં સંકટો લોગવર્વા પડે છે. કૃતઘ્નતાનો દોષ પ્રહ્મ-હત્યાના દોષ કરતાં મોટો છે, કારણ પ્રહ્મહત્યાનો દોષ અન્ય સાધનોથી નિવા-રણ કરી શકાય છે, પણ કૃતઘ્નતાનો દોષ નિવારણ થઈ શકતો નથી. અવિવેકી અને લેહદંષ્ટિવાળો પોતાની તેમજ બીજાની હાની કરે છે. જે પોતાની પ્રશંસા કરી બીજાની નિંદા કરે છે, તેને આત્મઘાતી અને વિશ્વાસઘાતીપણાને એવા બે દોષો લાગે છે. આત્મઘાત અને વિશ્વાસઘાત કરતાં બીજું મહાન્ પાપ નથી; અને તે પાપ બીજા કોઈપણ સાધનથી નિવારણ કરી શકાતું નથી. પોતામાં આત્મા છે અને બીજામાં નથી એવું માનવું એ કૃતઘ્નપણું છે. દેવતાદિકોનાં, આપણાં અને અન્ય પ્રાણીઓનાં શરીરો એક પરમાત્માનાંજ છે, માટે અભિમાન રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી એવું સમજી લેહજુદ્ધિ કાઢી નાખવી.”

(૮) વ્યપ્તિસમપ્તિ.

“ પરમેશ્વરે પ્રથમ અનેક સ્વરૂપે પ્રગટ થવાનો સંકલ્પ કરીને માયાઉપહિત પંચમહાભૂતાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, અને પૃથ્વી એ પંચમહાભૂતોથી સ્પૂલ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી પ્રથમ પરમાત્મા જે વ્યપ્તિરૂપે હતા તે સમપ્તિરૂપે પ્રગટ થયા. પંચમહાભૂતની આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે એવો વિચાર કરીને પ્રત્યેક વ્યક્તિનો તેના મૂળ કારણમાં લય કરવો. પ્રથમ સર્વ જગત્ મૃત્તિકામાંથી થયું છે એવું સમજીને જગત્નો પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીનો જળમાં જળનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, અને આકાશનો માયામાં લય કરવો. માયામાંથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે; માયા પરમાત્મસ્વરૂપમાંથીજ થઈ છે, અને આખર સર્વેનું મૂળકારણ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે એમ સમજવું. આવી રીતે જ્ઞાન થયું કે લેહ રહેશે નહિ. વ્યપ્તિનું રુપજ સમપ્તિ છે. વ્યપ્તિ સમપ્તિમાં લેહ નથી, ફક્ત નામ માત્રમાં લેહ છે. અનેક વ્યપ્તિ થઈને સમપ્તિસ્વરૂપ થાય છે. વ્યપ્તિ અનેક રૂપે અને સમપ્તિ એક. જેમ વટાણાના દાણા અને વટાણાનો ઢગલો. દાણા એ વ્યપ્તિ અને ઢગલો એ સમપ્તિ. એક દાણાના અને અનેક દાણાના સ્વરૂપમાં લેહ નથી. લેહ માત્ર નામમાં છે. વ્યવહારમાં એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુ સિન્ન ધતાવવા અને વ્યવહાર સરળપણે ચાલે તે સારૂ માત્ર નામોની આવશ્યકતા છે. સૃષ્ટિમાં અનેક વસ્તુ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ તેથી નામરૂપની જરૂર છે. એક પરમાત્માજ વ્યાપી રહ્યા છે; અને સર્વ કાંઈ પરમાત્માનુંજ સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન થયું, તો પછી જુદાં જુદાં નામોની જરૂર નથી. જેમ તબેલામાં અનેક ઘોડા છે; શેઠે નોકરને ઘોડો લાવવા હુકમ કીધો, પણ કયો લાવવો તેની શુચવણમાં તે પડે છે; પણ નામ દઈને ‘અમુક લાવ’ એમ કહે તો તાળડતોળ લાવે છે; અને જો તબેલામાં એકજ ઘોડો હોય તો પછી ‘ઘોડો લાવ’ એટલું કહેવું બસ છે. તેમ એક પરમાત્માસ્વરૂપજ વ્યાપીને રહ્યું છે એવું જ્ઞાન થાય તો પછી નામોની જરૂર નથી. નામરૂપ સત્ય નથી એ પણ આપણને અનુભવ ઉપરથીજ સમજાય છે. નામરૂપ એ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પછી અપાયેલાં છે. નામ વારંવાર બદલાય છે. એકનું નામ કૃષ્ણ છે તેને દત્તક આપવામાં આવે તો તે નામ બદલી બીજું અપાય છે, અને પછી તે નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે અને પૂર્વનું નામ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જો નામ સત્ય હોત તો પછી તે કોઈપણ પ્રકારે બદલાત નહિ. વસ્તુનો નાશ થયો કે નામરૂપનો નાશ થાય છે એ અનુભવમાં આવે છે. વસ્તુનો નાશ એટલે વાસ્તવિક મૂળ સ્વરૂપનો કાંઈ નાશ થતો નથી; ફક્ત મૂળસ્વરૂપ અદૃશ્ય રહે છે. જેમ કાગળ કાઢી નાખ્યો કે કદાચ એવું

નામ અપાય છે, તેથી કાંઈ કાગળનો સમૂળનો નાશ થયો એમ કહેવાશે નહિ. તેમ નામરૂપનો નાશ થાય છે; સત્ય જે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપે છે તેનો નાશ થતો નથી; તે તો સર્વવ્યાપક છે.”

~*~*~*~

૪ રા. માધવરાવ સરાફનો પત્ર.

“ મને વેદાંતવિષય કાંઈજ માલમ નહોતો. પ્રથમ મનમાં વૈરાગ્યનો કાંઈ અંકુર ઉત્પન્ન થયો, તેથી ગુરુ મેળવવા પુષ્કળ બટકયો. કાંઈ પણ સાધુ સંન્યાસી મળે કે તેનેજ ગુરુ “ કહું એવું ચિત્ત થાય, પરંતુ થોડો વખત સંગ કરવાથી તેનું વાસનાસંયુક્ત મન જોઈ “ વૃત્તિ ઉઠી જાય. આવી રીતે મનમાં શાન્તિ ન થતાં ઉલટી અશાન્તિ વધવા લાગી. થોડા “ સમય પછી દૈવવશાત્ અહીંઆના એક સદ્ગુરુદય આગળ મેં આ સંબંધી વાત કરી, “ તેથી તેઓ ગુરુમહારાજ લલ્લુભાઈ પાસે મને તેડી ગયા. વૈરાગ્ય તો મારા ચિત્તમાં “ હતોજ, તેથી પહેલેજ દિવસે મહારાજનાં ઉત્તમ અને રસાળ વચનોથી મારા મન પર “ એટલી અસર થઈ કે બીજું અઠવાડિયું ક્યારે આવે તેની રાહ જોવા લાગ્યો. કારણ તે “ વખતે અઠવાડિયામાં એકજ દિવસ એટલે રવિવારે શ્રવણ થતું હતું, અને સાંભળવા “ મંડળી પણ ઘણી થોડી આવતી હતી. જેમ જેમ ગુરુમહારાજની કીર્તિ બહાર પ્રસરતી “ ગઈ, તેમ તેમ લોકોની ઠઠ વિશેષ જામવા લાગી, અને જે એરડામાં શ્રવણ ચાલતું “ હતું તે જગા સાકડી પડવાથી બહાર જેમવાનું રાખ્યું. સર્વ મંડળીના આગ્રહથી નિત્ય “ પ્રાતઃકાળે વેદાંતનિરૂપણ શરૂ કરીશું. તે વખતે પણ શિષ્યમંડળીની ઠઠ ઘણી થતી. મહા- “ રાજનો સવારે ચાર વાગે ઉઠી જપ ધ્યાનાદિનો વિધિ ઘણાં વર્ષથી ચાલતો આવેલો “ હોવાથી એમની કાંતિ એટલી દિવ્ય દેખાતી હતી, કે તેમનું ઉત્તરવળ સ્વરૂપ જોતાં વાગ “ મુમુક્ષુના ચિત્તમાં અત્યંત શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી. શ્રીગુરુમહારાજનો બંગલો * ત્રણ “ માઇલ દૂર હતો, છતાં અમે દરરોજ ધાણું કરી શ્રવણ સાદ જતા. તેમની વેદાંતનિષ્ઠા, “ ગંભીર વાણી, ઉદાર ભુદ્ધિ અને મુમુક્ષુ પર કૃપાદષ્ટિ જોઈ કાંઈ પણ મનુષ્યના મનમાં પ્રેમ “ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતો નહિ. મેં વેદાંત વિષય નિરૂપણ કરનારા ઘણા જોયા છે, “ પણ મહારાજના જેવા, અધિકારને લઈ યમુક્તિક ઉત્તર આપી શકાતું નિવારણ કરનાર “ અને પ્રેમ ભાદ્યથી ખરી લાગણી પૂર્વક ઉપદેશ કરનાર આ જગતમાં ઉદાર નરરતો. “ ઘણાજ થોડા મળશે, એમ ત્રણ વાર ઠાકીને કહ્યા સિવાય માગથી રહેવાતું નથી. આ “ અતિશયોક્તિ નથી; પણ જેને આ સંજ્ઞન સદ્ગુરુચરિત્રનો સમાગમ થોડો પણ થયો “ હશે, તેને એમના ગુણ જરૂર જણાયા હશે. શાસ્ત્રી અને તર્ક કરનારા વિદ્વાન ઘણા “ મળશે, પણ એમના જેવી સમજણ આપનારા અનુભવી થોડાજ મળશે એમા કાંઈ

* લખવાને ઘણો દિવસીર છું કે સદરહુ ગુરુદય આ પત્ર લખી મોકલ્યા બાદ થોડા વખતમાં બેલગામમાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે. એઓ પૂર્ણ મુમુક્ષુ અને વેદાંત શાસ્ત્રના ઉત્તમ અધિકારી હતા.

× રા. માધવરાવ વગેરે કેટલીક મંડળી બેલગામની પાસે શહાપુરમાં રહેતી હતી, તેથી તેમને બંગલો ત્રણ માઇલ દૂર પડતો,

“ શંકા નથી. એક વખત એવું બન્યું કે અર્દાઆના એક ગૃદસ્થ જોમને પુષ્કળ શિષ્યો છે
 “ અને વેદાંત વિષયમાં સારા કુશળ છે, તેઓ પોતાના શિષ્યોના આગ્રહથી ગુરુ મદારાજની
 “ કાર્તિ સાંભળી એઓ કેદી રીતે વેદાંતનું નિરૂપણ કરે છે તે ખાસ જોવા સારૂ અવસ્યમાં
 “ આવ્યા. એક પછી એક કાંઈ કાંઈ શંકા ઉઠાવે, પણ ગુરુમદારાજને થોડાજ વખતમાં તે
 “ સર્વ શંકાઓનું નિવારણ સારી સુક્તિથી કરી આપ્યું, તેથી ગુરુમદારાજના વચનથી
 “ તેમના મન પર એવી સચોટ છાપ બેઠી કે તેમને પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો, અને પોતાના
 “ શિષ્યસદ સદ્ગુરુના હાસ બની રોજ સવારે અવસ્યમાં આવવા લાગ્યા. પછી ધીમે ધીમે
 “ મદારાજના વચનોથી તેમનો અદ્વંદાર એટલો ગળી ગયો કે અવસ્ય સમયે તેમનાં નેત્રો-
 “ માથી વારંવાર આનંદાશ્રુ પડતાં. આ ગૃદસ્થે એક વખત મને કહ્યું કે અત્યાર સુધીમાં
 “ મેં જે સારા ગુરુ જોયા છે, અને તેમની જોડીના આ ત્રીજા ગુરુ મને મળ્યા તેથી
 “ ધન્ય થયો છું. એજ ગૃદસ્થ દાલમાં પૂર્ણ આત્મરત થવાથી શાન્ત અને નિરાભમાની
 “ બન્યા છે. સારાંશ કે આ ગુરુનો જેને જેને સમાગમ થયો છે તે તે શાન્ત ધ્યા સિવાય
 “ રૂલા નથી. કેટલાકે ગૃદસ્થ અને શાસ્ત્રી દ્વર દેશાતરથી મદારાજનાં દર્શન સારૂ આવના.
 “ મદારાજ તેમની શંકાઓનું સમાધાન કરી સારી રીતે આદરસત્કારથી તેમને રવાના કરતા.
 “ આ પ્રમાણે મદારાજનું નિરંભિમાનપણું જોઈ સર્વ કોઈ ચકિત થતું. જગતમાં વિદ્વાન
 “ અને સંપત્તિયુક્ત હોવા છતાં નિરંભિમાની અને શાન્ત હોવું ધણુંજ કઠણ છે, પણ તે
 “ બન્ને ગુણો ગુરુમદારાજમા નિત્ય વાસ કરતા હતા. મદારાજની દયાનો તો કાંઈ પારજ
 “ નહોતો. કોઈ પણ સત્પાત્ર ગરીબ હોય તો તેની ઇચ્છા બદલ તેને દાન કરતા તેની અમે
 “ પ્રત્યક્ષ ખાત્રી કરી છે. દુઃખી જોઈ તેમના અંતઃકરણમાં ઘણીજ દયાની લાગણી ઉભરાઈ
 “ આવતી અને પોતાથી બનતી મદદ કરતા. મદારાજને વેદાંત વિષય પ્રતિપાદન કરવાનો
 “ એટલો અભ્યાસ હતો, કે બપોળે ત્રણ ત્રણ કલાક જોલના તો પણ શ્રમ પડ્યો છે એવું
 “ દેખાતું નહિ. આ તેમનામા અલૌકિક ગુણ હતો. ખુલ્લા મેદાનમાં ફરવા જતાં લાં પણ
 “ વેદાંત વિષયજ દાઢતા. બંગલામાં આ વિષય સિવાય વ્યવહારિક બાબત કોઈ જોલતું તો
 “ તેમને બિલકૂલ પસંદ પડતું નહિ. ગુરુ મદારાજના સમાગમમાં અમે પાંચ વર્ષ રહ્યા તે
 “ દરમ્યાન એક દિવસ પણ એમની મુદ્રા ખિન્ન અમને દેખાઈ નથી. હમેશાં એમનું વહન
 “ એટલું પ્રધુષિત રહેતું કે મુમુક્ષુને સ્વાભાવિક રીતે એમના પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો. સર્વ-
 “ ગુણસંપન્ન આવા મદારાજ મળવા ઘણા ફલિત છે. જેને દૈવ અનુકૂળ હોય તેનેજ આવા
 “ ગુરુ પર શ્રદ્ધા એટલે અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શાન્તિ થાય. ગુરુમદારાજના ગુણોનું વર્ણન
 “ જેટલું કહી તેટલું જોઈ છે. એમની પાસે અવસ્ય કરતી વખતે તેમના મુખથી વખતો
 “ વખત જે દેશતો અને સુંદર અનુભવી વચનો નીકળતાં તે અપ્રમતિથી મનમાં અદણ
 “ ફરી રાખ્યાં હતા, તે નીચે આપું છું—”

(૧) પ્રહ્લની જગત્માં વ્યાપ્તિ.

“ સાકરમાં જેમ મીઠાશ અંતર બહાર બધે વ્યાપી રહી છે તેમ પ્રહ્લ જગત્માં વ્યાપી રહ્યું છે. મીઠાશ સાકરમાં છે પણ સાકરથી તે જુદી નથી; કારણ કે સાકર બનતાં પૂર્વે પણ તે રસમાં એકરૂપ થઈ રહી હતી; રસના પહેલાં શેરડીમાં હતી, અને તે પહેલાં બીજમાં અવ્યકતરૂપે હતી. સાકર, શેરડી, વગેરે નામ મિથ્યા છે, કારણ કે પરસ્પરમાં તેનો અભાવ છે, પણ મીઠાશની ભાવરૂપતા કદી નાંચ થતી નથી; તે તો સદા સર્વકાળ બની રહી છે. મીઠાશ સત્ય છે, બાકીનાં સર્વ નામરૂપ મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે સત્યચિત્તઆનંદરૂપી પ્રહ્લ જગત્માં વ્યાપી રહ્યું છે. પરસ્પરમાં વસ્તુનો અભાવ થાય છે, પણ પ્રહ્લની અન્વયરૂપતા સર્વમાં છે, અને તેનો અભાવ કદિ પણ થતો નથી, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વ સિવાય નથી; અસ્તિત્વ એજ પ્રહ્લ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યું છે.”

(૨) સર્વનો પ્રકાશ આત્મા છે.

“જેમ દીવો ઘરમાં સળગાવ્યો કે તેનું અજવાળું બારી વાટે બહાર પડી બહારની વસ્તુને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મા શરીરમાં પ્રકાશમાન છે તે મનોવિકારને બાજુ છે, અને ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા પ્રકાશ પાડી બહારના વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ સર્વનો પ્રકાશક આત્મા છે.”

(૩) જીવનમુક્તિનું બીજ નિરપેક્ષતા છે.

“જેને પરમાર્થ સાધવો છે તેણે પ્રથમ ઇચ્છા રહિત થવું જોઈએ. કારણ કે તેમ થવાથી ઇશ્વરમાં દૃઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી વૈરાગ્ય થઈ જીવનમુક્તિ મળે છે. જીવનમુક્તિનું બીજ નિરપેક્ષતા છે અને જીવનમુક્તિ એનું ફળ છે.”

(૪) માયા ભેદ દર્શાવે છે.

“ આપણે એકજ છીએ પણ આરસો વચમાં મૂકવાથી બિંબ પ્રતિબિંબ એવો ભેદ થાય છે, તેમ પરમાત્મા એકજ હોઈ ભેદ ન છતાં માયા વચમાં આવવાથી ભેદ રૂપી જામ ભાસે છે. વચમાંનો આરસો કાઢી લેતાં જેમ બિંબ પ્રતિબિંબ ભાવ નાશ પામે છે, તેમ ભેદ ઉત્પન્ન કરવાવાળી કલ્પના-માયા નાશ થઈ કે શુદ્ધ પ્રહ્લ પ્રતીત થાય છે.”

(૫) આત્માનું અસ્તિત્વ.

“ કાળનું સ્વરૂપ અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. પદાર્થોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપો થવામાં જે આધાર અને નિમિત્ત તે કાળ. આત્મા અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સર્વ પ્રકારની વસ્તુને અસ્તિત્વ અને ક્ષતિત્વ આપે છે તેથી આત્માના અસ્તિત્વનું અનુમાન સિદ્ધ થાય છે. ”

(૬) અનેક કલ્પનાઓથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી.

“ એક સદ્વસ્તુ અનેક કલ્પનાઓથી આધારભૂત થાય છે, અર્થાત્ એક વસ્તુમાં અનેક કલ્પનાઓ થાય છે, પરંતુ અનેક કલ્પનાઓથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. દોરીમાં સર્પ, દંડ, જળધારા, એવી અનેક કલ્પનાઓ થાય છે, પરંતુ સર્પ, દંડ, અને જળધારા મળીને કાંઈ એક રત્નજુની સિદ્ધિ થતી નથી. ”

(૭) આત્માની ચેતનતા ગુણો પર આધાર રાખે છે.

“ આત્મા સ્વરૂપથી વ્યાપક છે, તોપણ સત્વ, રજ, તમ ગુણોએ કરી એમાં ભિન્નતા આવે છે, અને કોઈ ઠેકાણે કમી કોઈ ઠેકાણે બસતી પ્રતીત થાય છે. સત્વગુણનું પ્રમાણ અધિક હોવાથી ચેતન્યની વ્યાપ્તિ બસતી પ્રગટ થાય છે, અને તમોગુણનું પ્રમાણ વધારે થવાથી સ્વરૂપાવરણ અધિક થઈ ચેતનતા કમી થાય છે. રજોગુણનું પ્રમાણ વધવાથી જ્ઞાનમાં સ્થિરતા કમી થાય છે અને સુખ દુઃખ બન્ને પ્રગટ થાય છે. સત્વમાં સુખ અધિક, તમોગુણમાં દુઃખ અધિક, અને રજોગુણમાં બન્ને સમાન છે. તમોગુણમાં ચેતનતા નથી એવું માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. ચેતનતા તો અત્યેક વસ્તુમાં છે. અગ્નિમાં જેમ પ્રકાશ અને દાહકતા એ ધર્મો રહ્યા છે, તેમ તણુખામાં પણ તેજ ધર્મો રહ્યા છે. સ્ફુલિંગમાં (તણુખામાં) ખીછ વસ્તુને પ્રકાશ કરવાની શક્તિ નથી, પરંતુ ‘ હું છું ’ એટલું જ બતાવવા તેનો પ્રકાશ છે. તે પ્રમાણે બાહ્ય જડ વસ્તુમાં ચેતનતા નથી એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. ચેતનતા ન હોય તો વસ્તુ પ્રતીત થાયજ નહિ. તેમાં ચેતનતા માત્ર એટલીજ કે ‘ અમે છીએ ’ એ ખીજને લાન કરાવવું. વસ્તુ જેમ ચેતનતાની સમીપ તેમ તેમાં ચેતનતા અધિક અને જડતા કમી. દાખલા તરીકે “ અહં-હું ” સ્ફુરણ ચેતન્યની ઘણું પાસે છે તેથી તેમાં જેટલું તે પ્રગટ થાય છે તેના કરતાં મનમાં કમી, મન કરતાં ઇન્દ્રિયોમાં કમી; તેના કરતાં શરીરના અવયવોમાં કમી; અને તે કરતાં પણ બહારના પદાર્થોમાં કમી. સાગંધ કે, ચેતનતાથી જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુ દૂર હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે તેમાં કમી જણાય છે. વસ્તુતઃ મન પણ બહારની વસ્તુની

માફક જડજ છે, પરંતુ આત્માની સમીપ હોવાને લીધે ચેતનમય થયેલું ભાસે છે. આ ઉપરથી એ સમજવાનું કે શરીર છૂવતું હોય છે ત્યાંસુધી ચેતનમય દેખાય છે, ચેતન તેમાંથી નીકળી ગયું કે કાષ્ટ જેવું થઈ જાય છે.”

(૮) આત્મચિંતનની આવશ્યકતા.

“વિજળીના ક્ષણિક પ્રકાશમાં સોયના નાકામાં દોરો પરોવવો જેટલો કઠણ છે અને તેમ કરવામાં જેટલું ડહાપણ સમાયેલું છે, તેટલું જ આ ક્ષણિક મનુષ્ય દેહમાં પરમાર્થ સાધવામાં છે, માટે ક્ષણિક દેહ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાવી આત્મચિંતન કરવામાં ત્વરા કરવી જોઈએ.”

(૯) ગુરુ એક પણ ઉત્તમ કરવા.

“ચાર ચાઝ હાથ ઉંડા ઘણા કુવા ખોદવા કરતાં એકજ કુવો પચામ હાથ ઉંડો ખોદવો તે સાફ; કારણ કે અહીંઆ ચાઝ હાથ, ત્યાં ચાર હાથ, આખી છાંદગી ખોદા કરીએ તોપણ પાણી મળશે નહિ. તેમ સિદ્ધાંતમાં અનેક ગુરુ કરીને છોડી દેવા કરતાં એકજ સાગ ગુરુ કરી તેની પાસે આત્મજ્ઞાન મેળવવું. ઘણા ગુરુ કરવાથી એકનો પણ અનુગ્રહ થઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. ગુણો ગમે તેનાંથી ભલે ગ્રહણ કરવા; જેમ દત્તાત્રયે કીધું હતું તેમ.”

(૧૦) સાક્ષીજ્ઞાન.

“એક રાજા પાસે ત્રણ બહુગર આવ્યા પહેલો ખેલ કરી ગયા પછી બીજો આવ્યો અને તે ગયા પછી ત્રીજો આવ્યો. આ પ્રમાણે પોતપોતાના ખેલો કરી ત્રણે બહુગરો આવ્યા ગયા; રાજા ત્યાનો ત્યાંજ રહ્યો છે, કારણ કે તે સાક્ષી અને અચળ છે. બાકીના અનિત્ય હતા. ત્રણે બહુગરોએ કહેલા ખેલો એક બીજાને માલમ નથી, પણ ગળ ખેલોનો સાક્ષી હોવાથી ત્રણેના ખેલો એને માલમ છે. આ દષ્ટાંત પ્રમાણે સિદ્ધાંતમાં બ્રહ્મ, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી આત્મા છે. બ્રહ્મતાદિ અવસ્થા એક બીજાને બાજુતી નથી, પણ ત્રણેને સાક્ષીરૂપે આત્મા બને છે. અવસ્થાના ઉદય અસ્તની માથે સાક્ષીનો ઉદય અસ્ત થતો નથી. સાક્ષી અવસ્થાઓના આદિ અને અંતમાં જેવો ને તેવો પ્રકાશમાન છે તેથી નિત્ય છે. અવસ્થા આગમાપાયી છે તેથી અનિત્ય અને મિથ્યા છે. આવી રીતે સાક્ષીનો અનુભવ કરવો.”

(૧૧) જગત્ મનમાંજ છે, બહાર નથી.

“જગત્ બહાર દેખાય છે, પણ તે અંદરજ સ્થિત છે. સ્વપ્નમાં જગત્ સંબંધી સર્વ વ્યવહાર થાય છે પણ જાગ્યા પછી તે સર્વ નાશ પામે છે; માટે આપણું મનજ બાહ્યરૂપ બની વ્યવહાર કરે છે. આરસામાં જેમ આપણું પ્રતિબિંબ એ હાથ દૂર દેખાય છે, પરંતુ ખરું જોતાં તો તે આરસાની અંદરના ભાગમાં નહિ પણ ઉપરના ભાગમાંજ દેખાય છે, તેમ બહાર જગત્ છે એવો અનુભવ મનમાંજ થાય છે કાંઈ બહાર. થતો નથી; અને મન આપણાથી ભિન્ન નથી તેથી જગત્ મનમાંજ છે બહાર નથી; બહાર છે એવી માત્ર કલ્પના છે.”

(૧૨) દષ્ટા અને સાક્ષીનો ભેદ.

“બાહ્ય રીતિથી જોઈએ તો દષ્ટા અને સાક્ષીમાં બિલકૂલ ભેદ નથી એવું લાગે છે ખરું, પણ સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં થોડો ભેદ દેખાય છે. દષ્ટા એ દશ્ય વસ્તુની સમીપ હોય છે એટલે દશ્યની અપેક્ષાથીજ રહે છે. દષ્ટાનું લક્ષણ જ્ઞાનરૂપતા અને સમીપતા છે. સાક્ષીનું જ્ઞાનરૂપતા, સમીપતા અને ઉદાસીનતા છે. સૂર્યને આપણે જગત્નો દષ્ટા કહીશું, પણ સૂર્ય જગત્નો સાક્ષી છે. અર્થાત્ જગતને પ્રકાશ આપવા છતાં અહંકૃતિ ન હોવાને લીધે ઉદાસીન છે. તેમ સાક્ષી દશ્ય પદાર્થને પ્રકાશે છે, પણ અહંકાર રહિત, અર્થાત્ ઉદાસીન અને અલિપ્ત રહે છે.”

(૧૩) માયા અને બ્રહ્મનું લક્ષણ.

“વિચારથી જેનો લય થાય છે તે માયા; અને વિચારનો જેમાં લય થાય છે તે બ્રહ્મ. માયામાં વાણી, મન વગેરે રહે છે, પણ આત્મામાં એકનો પણ પ્રવેશ થતો નથી; અર્થાત્ વિચારનોજ જેમાં લય થાય છે તે બ્રહ્મ એમ સમજવું.”

(૧૪) સદ્ગુરુ કરવા.

“પત્થરની હોડી ચોતે જૂડી અંદર બેસનારને પણ ખુડાડે છે. લાકડાની હોડી ચોતે તરી બીજાને પણ તારે છે. આ પ્રમાણે સારા ગુરુ ચોતે તરી બીજાને ઉપદેશ કરી તારે છે અને અસદ્ગુરુ ચોતે જૂડી બીજાને પણ ખોટો ઉપદેશ કરી ખુડાડે છે તેથી આત્મા બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ કરવા.”

(૧૫) આત્મા નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે.

“ પાણીનો મૂળથી કાંઈ રંગ અને આકાર હોતો નથી તેથી જે રંગમાં મેળવીએ તેમાં મળી જાય છે. માણી એક કુવામાંથી પાણી કાઢી જુદા જુદા ક્યારાઓમાં છોડે છે, ત્યાં તેનો એવો આકાર થઈ જાય છે. તેમ બ્રહ્મ નિરાકાર અને નિર્ગુણ હોવા છતાં માયાના સંગથી શુણ્ઘી, આકારવાન, રૂપવાન ભાસે છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી. નેત્રની સાથે અલિપ્ત થતાં ‘હું જોઉં છું,’ કાનની સાથે થતાં ‘હું સાંભળું છું,’ મનની સાથે થતાં ‘હું સંકલ્પ વિકલ્પ કરું છું’ એમ લાગે છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપને કોઈપણ જાતનો શુણ્ઘ, આકાર અથવા રંગ નથી. તે તો નિર્ગુણ અને નિગકાર છે.”

(૧૬) બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી.

“ જગત્માં એવી કોઈજ સ્થિતિ અને વસ્તુ નથી કે મનને હર્ષેના સુખ આપે. કોઈ પણ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ કે થોડા વખતમાંજ તે અપ્રિય થશે; અને તેજ વળી થોડા વખત પછી પાછી પ્રિય થશે. તેથી મનને કોઈ પણ સ્થિતિમાં સુખ નથી. મનને જ્યારે બહારની કોઈ પણ વસ્તુ સુખ આપવાને સમર્થ નથી, ત્યારે તેને બીજી કોઈ સુખરૂપ વસ્તુની માહિતી હોવી જોઈએ. કારણકે તેમ હોયા સિવાય દુઃખ પ્રતીત થશે નહિ. દાખલા તરીકે માતાથી ભૂકું પડેલું બાળક માતાને શોધે છે, પ્રથમ જે જે સ્ત્રી મળે તેને જોઈ ‘આ મારી માતા નથી’ એવું કહે છે. દૂરથી કોઈ સ્ત્રીને આવતી જોઈ ‘આ મારી મા હશે’ એમ તેને લાગે છે, પણ નજીક આવતાં ‘તે મારી માતા નથી’ એમ કહે છે. બાળકને બીજી સ્ત્રીઓ ‘મારી માતા નથી’ એમ સમજાય છે, તેથી તેને પોતાની ખરી માતાની ઓળખ છે એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે મનને બહારની વસ્તુમાં સુખ હશે એવું પ્રથમ દર્શને લાગે છે પણ ડેટલોક વખત ગયા પછી તેજ દુઃખમય થાય છે, તેથી બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. મનને કેવળ ચેતન્ય સુખનો અનુભવ છે તેથી બહારનાં ક્ષુદ્ર સુખો ગમતાં નથી. શુરુકૃપાથી એક વખત એને તે સુખ મળ્યું કે તેને બહારનું કોઈપણ સુખ મળે એવી ઇચ્છા થતી નથી. તે કેવળ સુખરૂપ જાણી જાય છે. આ ઉપરાંત ચેતન્ય એજ સુખ છે અને તેજ મનને ખરેખર જોઈએ છીએ; પરંતુ આવજી હોવાને લીધે બહાર સુખ શોધે છે અને તે મળતાં પણ તૃપ્ત થતું નથી. અંતરુંખ થઈ ખરું સુખ પ્રાપ્ત થતાં તૃપ્ત થાય છે.”

(૧૭) અભેદદષ્ટ.

“ યોતિયામાં ચોખા બાંધી પ્રવાસે નીકળ્યા તો તેનો ભાર લાગે છે; પણ તે રાંધી ખાધા તો ભાર દૂર થઈ ઉઠેલો આનંદ થાય છે. સારાંશ કે ન્યાંમુધી ચોખાની સાથે ભેદ હતો ત્યાંમુધી તેનો બોલો અને ત્રાસ લાગતો હતો; અભેદ થવાથી મુખ થાય છે. તે પ્રમાણે જગતમાં ભેદદષ્ટિ છે ત્યાં મુધી હુંખ; અભેદદષ્ટિ થઈ કે મુખ થાય છે. માટે ભેદ છોડી અભેદદષ્ટિ કરવી.”

(૧૮) શરીરનો સંગ વિચારથી નાશ કરવો.

“આપણે અસંગ છીએ એવું સમજ્યા તોપણ દેહનો કલેશ થયા સવાય રહેતો નથી. તે લાંબા વખતના અધ્યાસથી થાય છે, બાકી થવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેમ છાપરા ઉપર વરસાદ પડે પણ ઘરની અંદરનાં માણસો ભીંજતાં નથી, અથવા નાળિયેરના ઉપરની કાચલી ઉપર ઠોકવાથી અંદરના કોપરને કાંઈ ઈજા થતી નથી; તેમ શરીરને કલેશ થાય તોપણ અંદરના મનને ન થવો જોઈએ. અતિ અધ્યાસથી તે થાય છે માટે શરીરનો સંગ વિચારથી દૂર કરવાથી તે થશે નહિ.”

(૧૯) જીવત્વ છોડ્યા સિવ ચ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

“ ઇશ્વર ન દેખાવાનું કારણ એ કે તેને આકાર, રુપ, અને કદ કાંઈજ લક્ષણો નથી. બહારની વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે તેને કાંઈ પણ કદ અને આકાર હોય છે. પદાર્થ મોટો હોય તો દષ્ટિ પણ મોટી કરવી પડે છે. સૂક્ષ્મ પરમાણુ જેટલો હોય તો દષ્ટિ તેટલી સૂક્ષ્મ કરવી પડે છે. આકાશ જોઈ હોય તો દષ્ટિ આકાશ જેટલી મોટી કરવી જોઈએ. તે પ્રમાણે નિરાકાર નિર્ગુણ, અરુપ એવા ઇશ્વરને જોવો હોય તો નિર્ગુણ, નિરાકાર, અરુપ થઈને તેનું સ્વરુપ જોવું જોઈએ. ગતિવાળા પદાર્થને જોવાને વૃત્તિ ગતિવાળી કરવી જોઈએ. નિશ્ચલ વસ્તુ જોવાને નિશ્ચલ કરવી જોઈએ. પરમાત્મા અતિ શાન્તરુપ છે, તો આપણે પણ તેવા થઈ તેને જાણવા જોઈએ. માયાનો શોધ કરવો હોય તો વૃત્તિ ઘણી ચંચળ કરવાથીજ તે બનશે. સારાંશ, ચંચળ વસ્તુને સ્થિર વૃત્તિથી અને સ્થિર વસ્તુને ચંચળ વૃત્તિથી જોવાથી કાંઈ ઉપયોગ થવાનો નહિ. સજાનીય વૃત્તિ હોય તોજ દુઃખ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અન્યથા થતી નથી. ઇશ્વર સિવાય જગતમાં પદાર્થજ નથી તો ઇશ્વર દેખાય કેવી રીતે ? જોનારો, જોવું, અને જોવાની વસ્તુ એ સર્વમાં ઇશ્વર વ્યાપીને રહ્યો છે. તેને ભેદદષ્ટિથી જોઈએ તો કાંઈ ક્લિપ્ત પણ દેખાશે નહિ. ભેદદષ્ટિથી પરિચિન્ન

વસ્તુ માત્રજ દેખાશે. વ્યાપક વસ્તુ પરિચિન્ન દૃષ્ટિએ દેખાશે નહિ. પાણીમાં ઉત્પન્ન થતી લીલ પાણીને જોવાની ઇચ્છા કરે, તો તેને પાણીનું જ્ઞાન કદિ થશે નહિ. પાણીનું જ્ઞાન તેને કરવું હોય તો પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ થઈ પોતાનો આકાર વગેરે નાશ કરવો જોઈએ; તેજ લીલને પાણીનું જ્ઞાન થશે એટલુંજ નહિ પણ તદ્દરૂપ બની જશે. સિદ્ધાંતમાં, જીવને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવું હોય તો તેણે પોતાનું જીવત્વ નાશ કરવું જોઈએ, એટલે ઈશ્વર દેખાશે અને ઈશ્વર રૂપ બનશે. સ્વપ્ન ગયા સિવાય જાગૃત અવસ્થા પ્રપ્ત થવાની નહિ; અને જીવત્વ ગયા સિવાય બ્રહ્મરૂપતા પ્રાપ્ત થવાની નહિ.”

(૨૦) ત્રિપુટીનું મિથ્યાપણું.

“એક પાટી પર બે ચિત્રો કાઢીએ તો એક દૃષ્ટા અને બીજું દૃશ્ય બનશે. અર્થાત્ એક મનુષ્ય અને બાકીનાં ઝાડો એવું ચિત્ર કાઢ્યું, તો મનુષ્ય દૃષ્ટા અને ઝાડ દૃશ્ય થાય છે. પાટી ઉપર દૃષ્ટા દૃશ્ય એવો ભેદ થાય છે પણ પાટીરૂપે ત્રણે એકજ છે. કારણકે દૃષ્ટા પાટીનો ભાગ છે, તેમજ દૃશ્ય પણ પાટીનુંજ અંગ છે, અને દૃષ્ટા દૃશ્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરનારો વચ્ચેનો ભાગ પણ પાટીજ છે અને તેજ ત્રિપુટીરૂપ થઈ ભાસે છે. વસ્તુતઃ ત્રિપુટી મિથ્યાજ છે. જે મનુષ્ય વૃક્ષનો દૃષ્ટા એમ પ્રતીત થાય છે તેજ પાટીમાં છે. સારાંશ, ત્રણે પાટીને આધારે છે; અને દૃશ્ય તેટલું મિથ્યા, એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચૈતન્યરૂપી સપાટી પર દૃષ્ટા દૃશ્યભાવ દેખાય છે, અને તેમાં દર્શન એવું જે પ્રતીત થાય છે તે સર્વ સાક્ષી ચૈતન્યનું દેખાણું છે. અર્થાત્ ચૈતન્યના યોગે આ ત્રિપુટી થાય છે અને તેના યોગેજ સ્થિત રહે છે. ચૈતન્ય સિવાય તેને પૃથક સત્તાજ નથી. કારણ કે આદિ અને અંતમાં ચૈતન્ય હોવાથી ત્રિપુટી કલ્પનારૂપ છે. ત્રિપુટીનો ઉદય અસ્ત થાય પણ જ્ઞાન શેષ રહે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન સિવાય બીજી વસ્તુ નથી. ત્રિપુટી કલ્પિત છે અને કલ્પિત વસ્તુનો લય અધિધાનરૂપ હોય છે. ત્રિપુટીનો લય થયો કે સત્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થયો એમ સમજવું.”

(૨૧) સુખદુઃખ.

“જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જેનાથી સુખ અથવા દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય. તેથી સુખની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે સુખ દુઃખની વ્યાખ્યા એવી કરી શકાય કે અનુકૂળ હોય એ સુખ, અને પ્રતિકૂળ હોય એ દુઃખ. આવી વ્યાખ્યા કરીએ તોપણ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ કોને કહેવાં તે મુશ્કેલજ છે; કારણ કે આરંભમાં જે સુખરૂપ લાગે છે તેજ પાછળથી દુઃખરૂપ થાય છે. પાંચે પકવાન ખાવી વખત પ્રથમ તો સારું લાગે, પણ તે

ન પચ્યાં તો પાછળથી દુઃખ થાય છે, અને તે આપધ વગેરેના ઉપચારથી નિવારણ થઈ સુખ થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલા સુખનું કાન્ધ પૂર્વનું દુઃખજ છે. દુઃખ થયા સિવાય સુખ થતું નથી અને સુખ થયા સિવાય દુઃખ થતું નથી. સુખ અને દુઃખ એક બીજાને આશ્રયે રહે છે; એટલે એકનું કારણ બીજું થાય છે. વસ્તુતઃ સુખ દુઃખ બંને મિથ્યા હોઈ મનની કલ્પના માત્ર છે. બંને ખરાં હોય તો એકજ વખતે તે રહેવાં જોઈએ; પણ તેમ થતું નથી. એક બીજાનાં સાપેક્ષિક છે, અર્થાત દુઃખ તે સુખની, અને સુખ તે દુઃખની અપેક્ષાએ વ્યાપ્ત છે. સૂર્યમાં અંધારૂ અને પ્રકાશ બંને રહેતાં નથી; કાન્ધ જ્યાં અંધારૂ છે ત્યાં પ્રકાશ નથી; અને પ્રકાશ છે ત્યાં અંધારૂ નથી. સૂર્યને અંધકાર કદી માલમ નથી; તેમજ ‘મારામાં પ્રકાશ છે’ તે પણ તે જણતો નથી. સૂર્ય અંધકાર અને પ્રકાશથી વિલક્ષણ છે. સૂર્યને પ્રકાશની ખબર નથી એટલે તેમાં પ્રકાશ નથી એમ નથી, પણ અંધકારની અપેક્ષાથી તેના પર પ્રકાશપણાનો આરોપ આવે છે. તે આ દ્રવ્યથી વિલક્ષણ સહેજ પ્રકાશમય છે. આ પ્રમાણે ચેતન્યની દૃષ્ટિમાં સુખ દુઃખ બંને નથી. ચેતન્ય દ્રવ્યથી રહિત, સહેજ પ્રકાશમય અને સુખમય છે. અર્થાત ચેતન્યરૂપ આપણે જ છીએ એવું સમજ્યા પછી સુખદુઃખરૂપી દ્રવ્યથી આપણે વેગળા નહીએ છીએ અને હર્ષ શોક ન થતાં કેવળ નિર્વિષય આનન્દ ભોગવીએ છીએ અને તેજ જીવનમુક્ત અવસ્થા છે.”

(૨૨) દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ.

“પરમાત્માની દૃષ્ટિથી મૃદિ થઈ કારણ કે જે વખતે પરમેશ્વરે ઇક્ષણ કીધું, તે વખતે સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. પ્રાણી જેમ જેમ દૃષ્ટિ દેલાવતો જાય છે, તેમ તેમ અધિકાધિક મૃદિ અમત્કાર દેખતો જાય છે. જેમ જેમ દૃષ્ટિ સંકુચિત કરતો જાય છે તેમ તેમ મૃદિ તેને કમી કમી દેખાય છે, કુવામાંના માછલાને કુવા પૂરતીજ નાની મૃદિ દેખાય છે. તળાવના માછલાને કુવાના માછલા કરતાં વધારે મોટી દેખાય છે અને સમુદ્રના માછલાને અદ્દાટ દેખાય છે. કુવામાંના માછલા પ્રમાણે સમુદ્રના માછલાની દૃષ્ટિ ટુંકી હોતી નથી; અને સમુદ્રના માછલા પ્રમાણે કુવામાંના માછલાની દૃષ્ટિ વ્યાપક હોતી નથી. કાન્ધ કે દૃષ્ટિ જેવી હશે તેવી મૃદિ દેખાશે. સિદ્ધાંતમાં જીવ પોતાની દૃષ્ટિ જેટલી દેલાવે છે તેટલી તેની મૃદિ વધે છે. અણની જોનોની દૃષ્ટિ ટુંકી હોવાથી જગત્માં પોતે ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે એવું માને છે. જ્ઞાની જગત્ સહિત સર્વ બ્રહ્માંડનો પોતામાં સમાવેશ કરે છે. અર્થાત્ ચેતન્યમાં જગત્ સર્વ કલ્પિત છે તે સિવાય જગત્માં પૃથક સત્તાજ નથી

એવું માને છે, તેથી જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં કેટલો મોટો અંતર છે તે જણાઈ આવે છે. બન્ને ચેતન્યરૂપથી સરખાજ છે, પરંતુ તેમની દૃષ્ટિ બુદ્ધિ હોવાથી એક પોતાને પરિચ્છિન માને છે, બ્યારે બીજો બ્યાપક અને કૃતકૃત્ય માને છે. વળી સ્વપ્નામાં સૃષ્ટિ અને તેમાં રહેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇત્યાદિક સર્વ પદાર્થ આપણને દેખાય છે, તે આપણી દૃષ્ટિમાંજ હોય છે તેથી જાણતમાં પણ તે આપણને લાગે છે. સર્વ આપણી દૃષ્ટિમાં છે બહાર નથી. તેથી દૃષ્ટિજ સર્વની પ્રકાશક છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, અને અગ્નિ, ઇત્યાદિ દૃષ્ટિને પ્રકાશ આપે છે એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ વિચાર કરી જોતાં આપણી દૃષ્ટિજ સૂર્યને પ્રકાશ આપે છે. કારણ દૃષ્ટિ છે તેથીજ સૂર્ય દેખાય છે, દૃષ્ટિ ન હોય તો સૂર્ય દેખાય નહિ. સૂર્ય ઇત્યાદિકને અસ્તિત્વ આપવાને આપણી દૃષ્ટિજ સમર્થ છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે, અને તેની સત્તાપર સૃષ્ટિ અવલંબી રહી છે, સ્વતંત્ર નથી, તેથી દૃષ્ટિ એજ સૃષ્ટિ છે. સુષુપ્તિમાં દૃષ્ટિ લીન થઈ કે જગત્નો લય થાય છે, અને દૃષ્ટિનો ઉદય થયો કે જગત્નો ઉદય થાય છે. સાનંશ, જગત્માં દૃષ્ટિનો અન્વય છે, અને જગત્ની દૃષ્ટિમા વ્યતિરેક છે. દૃષ્ટિ સૃષ્ટિને જાણે છે; પણ સૃષ્ટિ દૃષ્ટિને જાણતી નથી, અર્થાત્ તે કદિ સૃષ્ટિનો વિષય થતી નથી. દૃષ્ટિ સૃષ્ટિની સાક્ષી છે. જે સાક્ષી છે તે કદી દૃશ્ય બનતો નથી. દૃષ્ટા બનીને તે સર્વનો પ્રકાશ કરે છે, અને દૃશ્ય સાક્ષીમાં કલ્પિત છે તેથી દૃષ્ટિજ શ્રેષ્ઠ છે અને સૃષ્ટિ કલ્પિત છે.”

(૨૩) દૃષ્ટા અને દશ્યનું રૂપક.

“ખિંદુની મિદ્રતા થયા સિવાય વર્તુલની સિદ્ધતા થતી નથી; કારણ મધ્યખિંદુથી પરિઘ સુધી જે લીટીઓ દોરવામાં આવે તે સરખી હોવી જોઈએ. નાની મોટી હોય તો વર્તુલ બગબગ નથી એમ સમજાય છે. મધ્યખિંદુથી દોરેલી લીટીઓ સરખી હોય તો વર્તુલ અને ખિંદુ ખરાં છે એમ સમજાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક શરીરમાં જે ‘અહ’ ‘અહ’ પ્રતીત થાય છે તેજ દૃષ્ટા-રૂપી ખિંદુ છે, અને દૃષ્ટા સિવાય જે કાંઈ સર્વ જગત્માં છે તે દશ્યરૂપી પરિઘ છે, અને જગત્માં જે એક બીજામાં એક્ય લાગે છે તે તે વર્તુલમાંની લીટીઓનું એક્ય છે. વર્તુલનો પરિઘ પુષ્કળ ખિંદુઓનો બનેલો છે. ખિંદુઓ એક સરખાં ગોઠવીએ તો લીટી થાય છે, અને એ લીટીમાંનું પ્રત્યેક ખિંદુ પરિઘનું મધ્યસ્થાન થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે વર્તુલમાં સર્વત્ર ખિંદુ છે. જગત્માં પ્રત્યેક પ્રાણી બીજાને દશ્ય હોય, તો પણ પોતાને દૃષ્ટારૂપી ખિંદુ માને છે. સાનંશ, સર્વ જગત્ બ્રહ્મ હોવાથી જે તે પોતાને દૃષ્ટાજ માને છે. જગત્માં પોતાને દશ્ય માનનારો એક પણ મળશે નહિ.

પોતાને દશ્ય માનવું બની શકેજ નહિ. આપણે જો પોતાને દશ્ય માનીએ તો સ્વસ્કંધ આરોહણ થવા જેવો દોષ લાગે છે. તેથી આપણેજ દષ્ટા એ ખરો સિદ્ધાંત છે. પ્રત્યેક પ્રાણી દષ્ટારૂપ છે. તેથી “ સર્વ સત્ત્વિવદ વ્રજ ” થયું; અને દશ્ય તેટલું કટપના માત્ર થયું. આ સિદ્ધાંત સમજવો ઘણો કઠણ છે, પણ શુરુમુખે સાંભળ્યા પછી સમજાય એવો છે. આ સિદ્ધાંત પોતાપર લગાડ્યા પછી દષ્ટાનું જ્ઞાન પૂર્ણપણે થઈને કૃતૃત્વતા થઈ એમ લાગશે; માટે વારંવાર વિચાર કરીને આપણે કેવી રીતે દષ્ટા બિંદુરૂપ છીએ, બીજા દશ્ય બિંદુઓ કેમ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સર્વ પ્રજામય હોવાથી બિંદુરૂપ કેવી રીતે છીએ એ ઉપરના દષ્ટાન્તથી સમજીને પૂર્ણપણે આત્મસ્ત થવું.”

(૨૪) અહં અને ઇદં.

“ આ જગત્ આપણું પોતાનું જ પ્રતિબિંબ છે. આસો જેમ પોતાનું પ્રતિબિંબ બતાવે છે, એટલે પોતાનું જ્ઞાન પોતાને કરાવે છે, તેમ જગત્ની પ્રત્યેક ‘ ઇદં ’ વસ્તુ આપણું પોતાનું જ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે. ‘ ઇદં ’ થયા સિવાય ‘ અહં ’ ની સિદ્ધિ થતી નથી. જેમ ‘ ઇદં ’ ‘ અહં ’ ને સિદ્ધ કરે છે, તેમ મારાપી હાથમાંના પદાર્થ ‘ અહં ’ નું પ્રતિબિંબ બતાવે છે એટલે ‘ અહં ’ ની સિદ્ધતા કરે છે.”

(૨૫) જગત્ પ્રજા રૂપજ છે.

“ જેમ ઘટમાં ચૃત્તિકા છે, ચૃત્તિકામાં ઘટ નથી, પટમાં તંતુ છે, તંતુમાં પટ નથી; તેમ કાર્યમાં કારણ અંતર બહાર વ્યાપી રહ્યું છે. અર્થાત્ કાર્ય કંઈ જુદું નથી, કારણની સાથે જ અભિન્ન છે. જગત્માં અંતર બહાર પ્રજા જ વ્યાપી રહ્યું છે, અર્થાત્ જગત્ કંઈ તેનાથી જુદું નથી પ્રજારૂપ જ છે. આવી રીતે અન્વય વ્યતિરેકથી શોધ કરી જોતાં પ્રજાની જ વ્યાપ્તિ સર્વત્ર જણાઈ આવશે; જગત્ દેખાશે જ નહિ; કારણ જગત્ જો હોય તોપણ સ્ફરૂપ અને ચિદ્રૂપ પ્રજાથી જુદું કરી શકાશે નહિ તેથી તદુપજ છે.”

(૨૬) વૃત્તિનો લય.

“ વૃત્તિનો લય કયો કે આત્માનુભવ સહેજ થાય છે. કોઈ કહેશે કે વૃત્તિ જ જો નાશ પાગી તો પછી જોનારો રહ્યો નહિ, સૂન્યજ થયું. તેનો ઉત્તર કે વૃત્તિ નાશ થઈ તોપણ વૃત્તિના લયને જાણનારો કોઈ પણ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ લયને જાણનાર તેજ આત્મા. વૃત્તિ બીજાને બોધ આપવા સારૂ છે

આત્મા સાડે નથી; કારણ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સ્વચ્ચેદ્ય હોવાને લીધે તેને વૃત્તિની જરૂર નથી. વૃત્તિ સિવાય આત્મા સ્વપ્રકાશ છે. આત્મા જાણવાને વૃત્તિની અપેક્ષા એટલા માટે છે કે આવરણ હાંપ કરવો એ વૃત્તિનું કામ છે. કારણ જો વૃત્તિમાં અજ્ઞાન છે તો જ્ઞાન પણ વૃત્તિમાંજ થવું જોઈએ; અને અજ્ઞાનથી જ્ઞાનનો નાશ થયો કે આત્મા જ શેષ રહે છે. બહારની વસ્તુ જોવાને સૂર્યનો પ્રકાશ અને નેત્ર બે ચીજ જોઈએ; કારણ બહારના પદાર્થ અવકાશવાન અર્થાત્ જડ છે; માટે તેનો પ્રકાશ કરવાને સૂર્ય અને નેત્ર બન્ને જોઈએ, પણ સૂર્યને જોવાને ફક્ત નેત્ર બસ છે. સૂર્ય સ્વતઃ પ્રકાશવાન હોવાથી તેને જોવાને બીજા કોઈપણ પ્રકાશની જરૂર નથી. ફક્ત આંખો ઉઘાડવાની જ જરૂર છે. એ પ્રમાણે ઘટમાં કોઈ વસ્તુ મૂકી હોય તો તે જોવાને દિવો અને આંખ બન્ને જોઈએ; પણ ઘટમાં દિવો મૂક્યો હોય તો તેને જોવાને ફક્ત નેત્ર બસ છે. આત્માનું જ્ઞાન થવાને વૃત્તિની માત્ર અપેક્ષા છે, બીજા કોઈ પણ પ્રકાશની જરૂર નથી. તે વૃત્તિ અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરીને પોતે પણ લય પામે છે; જેમ નિર્મલી મળને લઈ જળમાં ભેસે છે તેમ. ”

લેખસંગ્રહ.

તાત્રી તરણાવસ્થામાં મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ “ ગુજરાત મિત્ર ” ના સળ એડિટરનું કામ કરતા હતા તે વખતે એમણે કેટલાક લેખો અંગ્રેજીમાં લખ્યા હતા તે અત્રે આપ્યા છે. આ લેખો નાની વયમાં એમના યુક્ત વિચારો તથા અંગ્રેજી ભાષાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન બતાવી આપે છે. વળી એમણે રા. નવનીતલાલ પર લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો, એમનો સુદ્રાલેખ, વચનામૃતો, પંચીકરણપટ અને તેની સમજુત, પોતે બનાવેલાં છુટક છુટક પદો, વિકલ્પ અને દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર સંસુધુર્ભોને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી અહિં લીધા છે:—

૧. તરુણવસ્થામાં લખેલા લેખો.

(યુગ્મગતી બાપાન્તર સાથે.)

(૧)

AN ESSAY ON THE FRAILTY OF HUMAN HAPPINESS. A
DISTINCTION BETWEEN REASON AND INSTINCT.

' How frail and mutable is the lot of man To-day he is
 " in his palmy height, overwhelmed with adulations and en-
 " comiums, surrounded by friends and attendants, anxious to
 " receive a smile or a favourable nod. He is the wisest, the
 " wittiest, the most skilful, the most learned. His word is the
 " word of God. For him the artist is busy, to him the traders
 " and merchants flock from every corner and every nook. His
 " name stands conspicuous in every list, money passes by thou-
 " sands and millions. He knows no hundreds or tens. For him,
 " the stable teems with numerous spirited horses, each outvying
 " the other in strength. Seldom does a beggar or a juggler pass
 " his door without his pockets being filled. The house decked
 " with luxury and prodigality, seemingly impervious to sorrow
 " and grief, sheltering its children like the Eden bower, has
 " deprived many a one outworn by poverty of their heredita-
 " ments. There fashion and taste reign in all their prominence.
 " In short, he has the means of too greedily gratifying every
 " sensual and reasonable desire. But ere to-morrow's Sun sheds
 " its beams on the eastern horizon and wakes the slumberer from
 " the dulcet repose to which the charms of night had lulled
 " him, the curtain falls, a new scene appears, and you see the
 " same person the poorest and stupidest blockhead. His friends
 " cut short, almost forsake him. Those very words which were
 " his pride, become now his shame. He is altogether transform-
 " ed. Alas ! such is the nature and doom of man. He that
 " carries everywhere with him the reputation of being the lord
 " of creation, a being framed after the image so to speak of
 " our all wise and Omnipotent Father, who in the world of
 " theology, is the only being responsible for all his doings to
 " the judge of all, is the most wretched being, exposed to the

" severest trial and cataclysms of life, without any weapon of
 " defence, save one that goes generally by the name of reason—
 " a word the vaguest of the vague which every one pretends to
 " know, but there is none so able as to fully expound it. For,
 " what is reason? The most eminent lexicographers define it
 " to be that capacity in man by which things are suggested to
 " his internal sense, relative to himself and each other in such a
 " manner that each notion so suggested becomes a step to further
 " knowledge. Let us for a moment scan this descriptive defini-
 " tion of the term. It is a capacity, the having of which is only
 " restricted to *man*. Whether the indulgence of it is extended
 " to the female sex seems very dubious, unless the word 'man'
 " were meant to be used in the sense generally understood by
 " jurisprudence. However, as I make no difference on this topic,
 " between the human and brute creations, I have no difficulty
 " in assuming that position. But taking the definition all in
 " all, I am at a loss to distinguish between that word and
 " another generally called 'instinct.' The latter term is defined
 " to be, a desire or aversion acting on the mind, without the
 " intervention of reason or deliberation. It appears, therefore,
 " that this desire or aversion is created independently of the
 " operation of the reasoning faculty or conscience and consequently,
 " it should be nothing but natural.

" The being natural of a thing or quality is as unavoidable
 " as any divine interpolation, and a man is not the least apt to
 " be censured or praised for the illegality or the legality of
 " his natural propensities. Appetite is a natural desire of the
 " mind, but who can say, that to judge whether such food is
 " eatable or not, is the business of instinct? It requires a
 " scientific knowledge, skill, and above all, a sound brain to
 " perform this function. But who gives all these requisite quali-
 " ties, and such a high proficiency in Botany to birds, to select
 " for their food fruits that are wholesome, rejecting the noxious
 " ones? How many of you have read, that when shipwrecked
 " sailors happen to be washed ashore on some uninhabited island,
 " they are always very careful to use such fruits only as happen to

"be pecked by birds? They, it is said, are guided by instinct
 "without the aid of reason or conscience. But instinct as I have
 "mentioned above, is a natural and at the same time
 "immutable desire or aversion for a certain thing."

ભાષાન્તર:—

મનુષ્યના સુખની કષણભંગુરતા.

તર્ક અને મેરણા.

"મનુષ્યજીવન કેટલું અસ્થાયી અને કષણભંગુર છે? આજે તે સુખનુંજે ચહેલો છે,
 "પ્રશંસા અને ખુશામતે નવાજેલો છે, દિ'ચિત્ દાસ્ય યાતો અનુકૂળ ધસાગતી આકાંક્ષા
 "રાખતા અનુચરો અને મિત્રોથી ઘેરાયેલો છે. તે સફથી ડાલો છે, રમૂજ છે, ધણેજ
 "હોશિયાર છે અને સૌથી વિશેષ વિદ્યાવાન છે. તેના શબ્દ એ પ્રભુનો આદેશ છે તેને
 "માટે કલાવાન રોકાયેલા છે. તેને માટે મોટા મોટા વેપારીઓ ખૂણે ખોચરેથી આવી
 "મળે છે, તેનું નામ દરેક દીપમાં પ્રથમ છે, દ્રવ્ય દળરે અને લાખોમાં વેરાય છે. સૈદ્ધ
 "અને દશકાને તો તેને ખ્યાલ પડ્યું નથી. તેના તમેલાઓ અસંખ્ય ઉમદા અને શક્તિમાં એક
 "એકથી ચઢે નેવા ઘોડાઓથી ઉભરાઇ જાય છે; કોઇ બિખારી અથવા મદારી તેના દ્વાર
 "પાસેથી ખીસા ભર્યા વગર ભાગ્યેજ જાય છે. નૃંગાર અને સુખની સર્વ સાત્રચીથી ભર-
 "પૂર એવું મૃદ બાલદર્શને દુઃખ અને ચિન્તાથી વિમુખ છે, અને સ્વર્ગીય લતામંડપની
 "પેટે તેના મંતોનેને આશ્રય આપનાર છે, જે કે તેણે તો કેટલાએ ગરીબોને તેમના
 "વારસા પચાવી ચુક્યા હશે. મોજરોખ ત્યાં કેન્દ્રયાતે વિરાજે છે. ડુંકમાં વિપવવાસના
 "અથવા તો અન્ય દરેકોઈ કામના મંપૂર્ણ રીતે સંતોષવાનાં તેની પામે સર્વ સાધન છે.
 "પરંતુ કાલને સ્પર્શ પૂર્વની ક્ષિતિજમાં તેનાં કિરણો ફેલાવશે અને રાત્રીની મોહકતાને
 "હોધે શાન્તિમાં હુએલા તે નિદ્રાધીન મનુષ્યને જગાડશે, ત્યાર પહેલાં તો પડેલા પડશે-
 "નહું દૃશ્ય ખડું થશે, અને તમે તેજ મનુષ્યને સૌથી ગરીબ અને સુખીઓનો સરદાર
 "થયેલો જોશો. તેના મિત્રો વિમુખ થશે; અરે! તેને તમજ દેશે. જે શબ્દો તેને ગર્વિત
 "બનાવના તે જ શબ્દો તેને ઘરમમાં હુઆવશે. તેનામાં અંપૂર્ણ ફેરફાર થશે.

"અફસોસ! મનુષ્યનું બાવી આલું છે. જે મનુષ્ય સૃષ્ટિના ઘણી હોવાનું માન ન્યાં
 "જાય છે ત્યાં પોતાની સાથે લઇ જાય છે; જેની ઘટના સર્વશ અને સર્વ શક્તિમાન
 "પરમેશ્વરની મૂર્તિની માફક થયેલી છે, અધ્યાત્મશાસ્ત્રના શબ્દોમાં દ્વિએ તો તે એટલું
 "એકજ પ્રાણી છે કે જેને સર્વના ન્યાયાધીશ આગળ પોતાનાં સધળાં કૃત્યો માટે જવાબ
 "આપવાનો છે. આલું પ્રાણી (મનુષ્ય) હ્રદમાં હ્રદ હોઇ સખતમાં સખત ન્યાય અને
 "જાંદગીના સર્વ પ્રલય (ચુકેલીઓ)ને તાબે હોય છે; તેને ખચવાનું માત્ર એકજ હથિ-
 "યાર છે, તે 'તર્કશક્તિ'ના નામથી ઓળખાય છે. આ શબ્દ (તર્કશક્તિ) સંપૂર્ણ અનિ-
 "શ્ચિત શબ્દોમાં વધારેમાં વધારે અનિશ્ચિત હોઇ તેને જાણવાનો કોણ બધા કરે છે પથ
 "તેનું પૂરેપૂરું વિવેચન કરેલાં કોઇ સમર્થ નથી. આપણે પૃથ્વીએ કે તર્કશક્તિ શું છે?

“ હોશિયારમા હોશિયાગ શબ્દશાસ્ત્રવેદના તેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે તર્કશક્તિ
 “ એટલે માણસમા રહેલી એ શક્તિ, કે જે સર્વ-ચીજોનો મનુષ્ય સાથેનો સંબંધ
 “ અને પરસ્પર સંબંધ એવી રીતે બરાબર મનમા ઠસાવે છે કે તેથી સુચનાયેલો દરેક
 “ વિચાર વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે ગ્રેરે છે.

“ આ શબ્દની ઉપર આપેલી વિસ્તૃત વ્યાખ્યાના સંબંધમા આપણે વિશેષ વિચાર
 “ કરીએ તે એની શક્તિ છે કે માત્ર મનુષ્યમા જ હોય શકે જ્યાંસુધી ‘મનુષ્ય’ શબ્દ
 “ ધારાશાસ્ત્રમા જે સામાન્ય અર્થમા વપરાયેલો છે તે અર્થમા વપરાય નહિ લા સુધી આ
 “ શક્તિ સ્ત્રી જાતમા હોય શકે કે કેમ તે સંકાશીલ છે તોપણ મનુષ્ય અને (જંગલી
 “ પ્રાણીઓ) પણ વચ્ચે આ બાબતમા હું તફાવત ગણતો નહિ હોવાથી તે તર્કશક્તિ
 “ સંબંધમા છે એમ ધારી સેવાને મને મિલકૂલ મુરકેલી નડતી નથી, પણ સર્વ રીતે આ
 “ વ્યાખ્યાનો વિચાર કરતા આ શબ્દ અને બીજો શબ્દ જે ‘ગ્રેરણા’ કહેવાય છે, તે બેમા
 “ શો તફાવત છે તે હું જોઈ શકતો નથી ગ્રેરણાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે —

“ તર્ક અગર ચિન્તન વગર મનમાથી ઉત્પન્ન થતી નાખુશી અગર ઇચ્છા આમ આપણે
 “ જોઈએ છીએ કે આ ઇચ્છા અગર નાખુશી તર્કશક્તિ અગર અન્તર આત્માની મદદ સિવાય
 “ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કરી તે માત્ર કુદરતી છે. જો કોઈ પણ ચીજ અગર ગુણ
 “ કુદરતી હોય તો તે ધરતી પ્રક્ષેપ (સુધારા) ની સુધારાની માફક કંઈપિ પણ ફેરવી શકાય
 “ નહિ અને માણસ તેના યોગ્ય અગર અયોગ્ય કુદરતી વલણ માટે બિલકૂલ સ્થિતિ અગર
 “ નિદાપાત્ર ગણાય નહિ. છુપ્પ એ મનની કુદરતી ઇચ્છા છે, પણ એમ કોણ કહી શકે
 “ છે કે અમુક બોરાક ખાવા જેવો છે અને અમુક નથી એ નિર્ણય કરવાનું કામ
 “ ગ્રેરણાનું છે ? આ કામ કરવાને માટે શાસ્ત્રજ્ઞાન (તત્વજ્ઞાન) ની, હોશિયારીની અને
 “ ખાસ કરીને પરિપક્વ છુદ્દિની (મજબુત બેગની) જરૂર છે. પણ આ બધી જરૂરી
 “ આતી શક્તિઓ અને વનસ્પતિ શાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે નુકસાનકારક ફળો કાઢી
 “ નાખી પથ્ય ફળો પોતાના બોરાક માટે પસંદ કરવાની આટની બધી ઉચ્ચ પ્રવીણતા
 “ પક્ષીઓને કોણ આપે છે ? તમાગમાના કેટલા બધાએ વાચ્યુ હશે કે પોતાનું વહાણ
 “ ખડક સાથે અથડાવાથી ખલાસીઓ કોઈ વસ્તી વિનાના એટ ઉપર તથાઈ આવે છે,
 “ ત્યારે જે ફળોમા પક્ષીઓએ ચાચ મારેલી હોય તેજ ફળો વાપરવા તેઓ બહુ કાળજી
 “ ગળે છે એમ કહેવાય છે કે આમા તેઓ તર્કશક્તિ અગર અત કરણના અવાજની
 “ મદદ સિવાય માત્ર ગ્રેરણાથી જ દોરાય છે, પણ એ ઉપર જણાવ્યું કે તેમ ગ્રેરણા એ
 “ અમુક વસ્તુને માટે કુદરતી તેમજ હમેશા સ્થિર રહેનાર ઇચ્છા અગર નાખુશી છે.”

* THE DE-BON-AUGURE CLUB.

" Jupiter Pluvius has blessed us amply. The cloud is dispersed, the thunder and lightening ceased, the storm is quelled and the tide subsided; and our Pleasurists or the shot-free Voluptuaries with the pomp of an oriental sovereign and the wit of a rude Hotentaut, appear like ghosts in mute parade on the ground, they exultingly and gaily trod, walking from dormant habits, and mellowing the perversity which characterized them, and kept them off from attending the meeting, to the utmost disappointment and heartfelt sorrow of the few, who through fear of censure or as if to unload their burden, had the unprofitable goodness to come.

" But all's too late. Gentlemen, or I may address you, my lords, for the most cringing epithets have failed to direct your steps hither. Well then gentleman, you come and sit here for what?—to breathe the last words of ' Ram bolo ' * into the ears of one whose blood, flesh and body you formed, and who is prostrated at your feet, panting and at the point of death—to attend his funeral, to lay his body in the grave and finally to dispose of the property he possesses. What can be more cruel, heinous, and heart-rendingly calamitous than the murder of one whom you were bound by the obligations of society and the propensities of your mind to preserve and to allow to thrive again? You all will in a minute stand charged with the guilt. Alas! What a sad catastrophe! Traitors, murderers, depredators, are the commonplace words your conduct makes you deserving of. Shame! that you could not uphold the institution which breathed nothing but gaiety, affability and pleasure. Shame! for the utter indifference and perversity, you betrayed to the very last, and what is still more shameful is, that you have in the pecuniary point of view weakened it to death. How eager were you at the outset?

* पिताश्रीं तत्त्ववस्थायां सुरतमां आ कृष्य स्थाप्य इति ते सुप्र ज्ञानी तेषां इति ते वक्षते आ भाष्य आभ्युं ह्यु.

* ' Ram bolo '—These words are uttered by Hindus while carrying dead bodies to the burial ground,

“ What zeal, what ardour, what a heat of passion, and what
 “ assiduity you evinced in December last ! How punctually and
 “ regularly you attended the meetings, how willingly you paid the
 “ fines ! And ere one year could roll away, ere the club
 “ could witness the second winter, few there are found
 “ to save it from sharing the fate of other ephemeral
 “ institutions, and fewer still to feel in the least possible
 “ degree for its failure. The Monetary Cyclone of the Share-
 “ Mania has crept in among us and the institution is going to
 “ dogs, solely from straitened circumstances in pecuniary matters.
 “ Had I the eloquence of a Demosthenes or the passion of a
 “ Napoleon, I would certainly move you to the very quick of your
 “ hearts. The treasurer is at the root of this machination; and
 “ not to do injustice to him, I should say, the Secretary cannot
 “ escape the guilt though mitigated by circumstances. For, what
 “ were the duties of these functionaries ? Was it to lie in ‘ bed
 “ snoring the whole length, or counting and recounting the gains
 “ of the day, or to call upon Mr. So and So, or to sit where
 “ their presence was not sought for, giving utterance to the
 “ words ‘ damn the club ’ ? For does any one recollect reports
 “ being read in compliance with the rules ? Has the account of
 “ receipts and disbursements been submitted as yet ? Emphati-
 “ cally ‘ no ’. For such a faithful discharge of their duties, I
 “ would, the Members would honour each of them with *Shâljorees-*
 “ nay, I should say with a gold medal with the following in-
 “ scription engraved on it —
 “ To

“ So & So, Esquire,

“ ‘ This medal has been awarded in token of your protracted
 “ absence or indifference and infidelity towards the Debon-
 “ naire Club. ’

“ Such an act will signalise the duty on the records of the
 “ history of Surat. But to be serious While the Club sinks
 “ without one arm to save, let us apply our shoulders to the wheel,
 “ break the veil of our hearts and extend our hands. There is
 “ one spark of hope, which you should take all pains and exer-

"tions at the expense of every thing else to fan into flame. Speak
 "with candour, precision, and definiteness, declare the torrents
 "of your heart and be open-minded and liberal, is my last
 "solicitation. Should you fail in this, you will all be witness-
 "es to the death and interment of the one I am speaking of,
 "who is on the point of breathing his last, from the
 "impurity and corruption of blood and the want of a doctor's
 "skill.

"2nd October 1868."

ભાષાન્તર—

દબ્બાનોંડ્યુર કલપ.

"હૃદયે આપણા ૧૨ બહુ દુખા કરી છે, વાલળ વિખગણુ છે, મેધનાદ ને વન-
 "ળાઓ બધ થઇ છે, તોશન સમ્યુ છે, ને ભરતી ઉતરી મઇ છે, અને આપણા મોજીલા
 "જીવડાઓ અથવા તો ગખડતા વિવાસીઓ, પૂર્વના મહારાજના બપકાથી, અને
 "અસભ્ય હોટેલોટના વૈજ્યથી જમીન ઉપર શાન્ત ક્વાયત માટે બેગાં મળેલા બૂત જેવા
 "લાગે છે, આ જમીન પર પહેલા તે આનંદથી મળતા, પણ હવે તેમનામા મંદતા અને
 "શિથિલતા જેવામા આવે છે. આને લીધે જ તેઓ અત્રે આવના નથી અને આ લક્ષણો
 "હવે વધતા જના જણાય છે, છતાં તેમના આવવાથી આને કેટલાક મરજી વિરૂદ્ધ અને
 "માત્ર વેક ઉતાગવાના હેતુથી આવનાર લોકો નિગમ તથા દિલગીર થયા હશે.

"પગ્નુ આ બધુ ઘણું જ મોડું છે. સદ્ગુરુઓ! અથવા તો તમને કહું-મારા
 "મહેશ્વરનાં! કારણ કે અત્યંત પ્રુશામતિમા ઉપનામે પણ તમને અહિં બોલાવવા અસમર્થ
 "નિવડ્યા છે. હીક, તો પછી તમે અહિં આવો છો-મેમો છો-શા માટે? અન્તિમ
 "શબ્દો-રામ બોલો-ઉચ્ચારવા? જેનું લોહી, માસ અને આખું શરીર તમે છો તેને
 "રામ બોલો સમજાવવા? અત્યારે એ તમારા પગ આગળ છેલ્લે શાસ લેતું પડ્યુ
 "છે; મરવાની અણી ઉપર છે તેની અવસાન ક્રિયામા તમે ભાગ લેવા આવ્યા છો? એના
 "શરીરને અમિદાદ દેવા મળ્યા છો? અન્તે એના વારસો બહેચી લેવા છવ્છા રાખો છો?
 "જેને કાયમ રાખવાને અને આનાદ કરવાને લોકલાજથી તેમજ તમારી પોતાનો
 "પ્રગ્ઠાથી બંધાયેલા હતા તેનાજ ખૂન કરતા બીજું કયુ કાર્ય વધુ કુર, વધુ
 "હુદ, ને વધુ હૃદયબેદક હોઇ શકે? એક પળમા જ એ ગુન્હાનું તહોમત તમારા
 "બધા ઉપર મૂકારો. અરે! કેટલુ ખરાબ! કેવા શોકજનક પ્રસંગ! તમારું વર્તન તમારા
 "નામ સાથે દ્રોહી, ખુની, નીચ એવા વિશેષણો લગાડવા લાયક જનાવે છે. શરમ છે કે
 "જે મહાજમા પગરખર વાર્તાલાપ, મજા અને આનંદ સિવાય બીજું કાંઇ નહોતું, એવા
 "મહાજને તમે ન ટકાવી શક્યા. શરમ છે તમારી તદ્દન બેદરકારીને અને છેલ્લે સુધીની
 "વિઘ્નસંતોષી વૃત્તિને અને વળી વધારે શરમકર્મ્યુ તો એ છે કે તમે આશ્ચર્ય દૃષ્ટિએ તો
 "એને મરણુ તોલ કરી નાખ્યું છે. આરંભમા તમે કેવા શુરા હતા? મયા કીસેખર મહિ-

“ નામાં તમે કેટલો ઉત્સાહ, કેટલી ખંત અને કેટલી આતુરતા બતાવ્યાં હતાં ! કેટલા નિયમ-
 “ સર સભામાં હાજરી આપતા, કેટલી ખુશીથી તમે દંડ ભરતા ! અને એક વર્ષ પથુ
 “ પુરૂ થયું નથી-મંડળે બીજા શિયાળાનું મ્હેં પથુ બેસ્યું નથી, એટલામાં બીજાં એક-
 “ દીનીઆં આજ હબાં ચાય અને કાલ પઠી બાગે તેવાં મંડળોની માફક આની પથુ
 “ દશા થતી અટકાવવા માત્ર થોડા જ મંથ્યા છે; અને એના નાશ માટે લાગણી ધરાવનાર .
 “ તો એથીએ થોડા છે. સેરમેનીઆ જેવા આર્થિક તોફાને આપણા ઉપર પથુ અસર કરી
 “ છે; આ મંડળ પડતી દશામાં આવી પડ્યું છે. મુખ્યત્વે કરીને આર્થિક સંયોગો જ
 “ વિનાશનું મૂળ છે. જો હું ડીમોસ્થીનીસ જેવો વક્તા હોત, નેપોલોઅન જેવું મારામાં
 “ જોસ હોત, તો મેં તમારા સર્વનાં હૃદય હથ્થમચાવી નાખ્યાં હોત. આ કાવતરાના
 “ મૂળમાં ખજાનચી જાતે જ છે, અને એને અન્યાય ન કરવા સાથે સાથે કહી નાખું કે
 “ તારી પથુ એ વાંકમાથી-જો કે સંયોગોને લીધે તે ઝાછો છે તોપથુ-છૂટી શકતો તો
 “ નથી જ. કારણ કે આ કાર્યવાહકોની શું ફરજ હતી ? એમને તે આખો વખત
 “ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા નસકોરાં બોલાવવાનાં હતાં કે દિવસનું સગવાયું કાઢવાનું હતું ?
 “ કે રક્ષાણુ રક્ષાણુ બાધને બોલાવવાના હતા કે ‘ મુખું એ મંડળ ’ એવા શબ્દો બોલતાં
 “ જ્યાં એમની જરૂર ન હોય ત્યાં બેસવાનું હતું ? કારણ કે કોઈને એવું માદ છે કે
 “ નિયમો મુજબ હેવાસો વંચાયા છે ? હજી સુધી હિસાબની રસીદો ને મેળ રજુ કરવામાં
 “ આવ્યા છે ? ચોખ્ખી ‘ ના ’. આવી સારી રીતે પોતાની ફરજ બજાવવા માટે હું ધારૂં
 “ છું કે મંડળના સભ્યો એમને શાલદુપડા કદર કરી આપશે-ના, ના, એમ નહિ હું એવી
 “ દરખાસ્ત મઠું છું કે એમને એક એક સુવર્ણપદક આપશે. એની અન્દર નીચે
 “ પ્રમાણે કોતરાવવું:—

રા. રા.-

“ આણી જોઈને ગેરહાજર રહેવા માટે અથવા તો ‘ દર્જાનાંચુર કલમ ’ તરફ નીમક-
 “ હરામપણું અને બેદરકારી બતાવવા માટે આ સુવર્ણપદક તમારી કદર પીછાની આપવામાં
 “ આવે છે. ”

“ આમ કર્ણાથી સુરતના ઇતિહાસમા ફરજનો એક આદર્શ બંધાશે. પરન્તુ
 “ ગંભીરપણે વિષય ઉપર આવતાં-આ મંડળ દુખવાની અણી ઉપર છે, અને તેના રક્ષણ
 “ માટે એક હાથ ઉઘેા થતો નથી તે વખતે ચાલો ! આપણે એની ધરીને આપણા
 “ ખબાના ભેરથી બળ આપીએ, આપણા હૃદયનું આવરણ ભેદી એના રક્ષણ માટે હાથ
 “ લખાવીએ. હજી પથુ આશાનું એક કિરણ છે. બીજી બધી વસ્તુઓનો ભોગ આપી મહા
 “ પ્રયત્ન આદરી એ નણખામાથી અગ્નિ પ્રગટાવવાનું તમારે શિર છે. નિખાલસ થાઓ.
 “ ચોખ્ખે ચોખ્ખું બોલી નાંખો. હૃદય પુર વહેવા દો. સરળ ને ઉદાર થાઓ. આજ મારી
 “ છેલ્લી પ્રાર્થના છે. જો આમા તમે નિષ્કુળ જશો તો હું જેની વાત કરું છું તેનું અવસાન
 “ તમારી સમક્ષ ખડું થશે. અત્યારેજ એ મરવાની અણી ઉપર છે. એના લોહીમાં બિગાડ
 “ થયો છે. તપ્પીબી આતુર્યની જરૂર છે.

“ વા. ૨ જી અક્ટોબર ૧૮૬૮. ”

ON VAKEELISM.

"The tyranny and oppression generally practised by men
 "of this class, who literally prey upon the vitals of the suffer-
 "ing many, who are called upon either to conduct prosecutions or
 "to defend an action in any civil or criminal court, have decid-
 "ed the questions—' why is Vakeelism so predominant in these
 "hard days of dearth, to be the source of utter ruin of many
 "a great family ? ' ' Why with all the jealousy wherewith our
 "government seeks to protect the rights of its subjects, should
 "these court-eagles be allowed to stretch their claws over so
 "wide, as to purgo out the very bowels of their prey ? ' Is it
 "because, they are men of such profound supernatural learning,
 "the aid of which cannot under any circumstance be overlooked
 "or dispensed with, and anything short of its criterion would
 "result in detriment to the litigants ? Or is it, because of some
 "inherent and latent defect in law and the administration of
 "justice that has entailed upon us the necessity of feeding and
 "fattening its worshippers ? That they are men (speaking of the
 "professional characters) who have devoted their whole time and
 "energies in the pursuit of this branch of study and therefore,
 "are the best adapted to assist the non-professional ones to make
 "up the balance of the contest, cannot with apparent reason be
 "gainsaid. But this is no excuse for the tremendously exhorbi-
 "tant demands they make to the last pie on the purses of the
 "people. There appears to be some extraneous cause not to be
 "perceived even by themselves, which fact clears them for a while of
 "their conscientious guilt in the matter, that throws heavy burden
 "on every one who has the misfortune to resort to our courts
 "of justice. For, how could it be otherwise than by a defective
 "and intricate system of laws, the multiplicity of which renders
 "futile every attempt of the mind, engrossed with more impor-
 "tant cares, involved in the daily actions of life, to remember
 "them. These laws have of late multiplied to such an enormous
 "extent, and so many legal niceties and technicalities have been
 "introduced and almost religiously preserved, that they in a
 "great measure thwart the ends of justice, and dwarf in the eyes
 "of the people, the magnitude of the solemnity of laws,"

ભાષાન્તર:—

વકીલાતનો ધંધો.

" દુકાળના આવા સખ્ત દિવસોમાં ઘણાં કુટુંબોના નાથનું કારણ ચમ્પ પડનાર
 " વકીલાતનો ધંધો આટલો બધો કેમ વધી ગયો છે? જ્યારે સરકાર પ્રજાના હકો સાચવવા
 " માટે ઘણીજ આતુર છે, ત્યારે આ અદાલતનાં ગીધોને પોતાના પંજા આટલા બધા
 " પહેાળા કેમ કરવા દે છે, કે તેઓ પોતાના શિકારનાં આતરડા પણ બહાર કાઢી નાખે?
 " આ બે સવાલ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે વકીલો ઘણોજ જુલમ પ્રવર્તાવે છે, અને
 " જે બિચારા લોકોને દીવાની અગર ફેજદારી અદાલતોમાં જવું પડે છે તેમને તફત
 " પામવાનું કરી નાખે છે. આ બે સવાલના જવાબમાં કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે
 " વકીલોએ સંગીન વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. આ વિદ્યાની મદદ ક્રેમ્પ પણ વખત દૂર કરી
 " શકાય નહિ અને જે પ્રમાણમાં તેની મદદ ઝોછી લેવામાં આવે તેટલું દાવો કરનારને
 " નુકસાન થાય. વળી એમ પણ ફલીલ કરવામાં આવે કે કાયદામાં અને ન્યાય આપવાના
 " બંધારણમાં વંશપરંપરાથી ચાલુ આવેલી અને છુપી એવી કોઈક ખોડ છે, કે કાયદાના
 " ઉપાસકોને પોષવાની અને તેઓના ખીસા તર કરવાની આપણને જરૂર પડે. અલમત
 " વકીલોએ પોતાનો બધો વખત કાયદાના અભ્યાસ પાછળ ગાળ્યો છે, અને તેથી તકશરી
 " વિષયોમાં ન્યાય તોલવાને કાયદાના બિનઅનુભવી મનુષ્યો કરતાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે
 " લાયક છે, એ વાત કબૂલ રાખીએ તોપણ લોકો પાસેથી પાછા પાછ કઢાવી તેમના
 " પર સખ્ત જુલમ તેઓ ગુનરે તેનો કાંઈ આથી બચાવ થતો નથી. આ બાબતમાં
 " વકીલો જાણી જોઈને ગુન્હો કરે છે, પણ તેમાંથી મુક્ત થવાનું તેમને એક બાઈ છે. જે
 " લોકોને કમનસીબે ન્યાયની અદાલતમાં જવું પડે છે તેમને તે અદાલતો ભારરૂપ થઈ
 " પડે છે. કાયદા એટલા બધા ગુંચવાડા ભરેલા અને ખોડવાળા હોય ત્યારે તેનું બીજું કંઈ
 " પરિણામ હોઈ શકે? કાયદા એટલા બધા વધી ગયા છે, કે તે યાદ રાખવાનું કામ પણ
 " ઘણું વિકટ થઈ પડ્યું છે; કારણકે આપણું મન દુનિયાના બીજાં ઘણા વિશેષ જરૂરી
 " કૃત્યોમાં પરીવાયદું રહે છે. હમણા હમણા આ કાયદા અને તેઓની ખુંઓ એટલી
 " બધી વધી ગયેલી છે, કે ન્યાયનો અર્થ પણ ફરી ગયેલો છે, અને કાયદાની પવિત્રતાને
 " માટે લોકો શંકાશીલ બની ગયા છે. "

(૪)

REGARDING THE MEMORIAL REQUESTING GOVERNMENT TO IMPROVE THE CONSTITUTION OF THE MUNICIPALITY.

" Now comes the important question for consideration, whether
 " it is desirable to increase the number of native commissioners
 " as required by the petitioners. It is a well-known fact, that
 " the Municipality, as at present constituted, lacks much of that

“ independence and freedom of speech and action, which is a
 “ *sine qua non* to the healthy working of the institution. And
 “ that this consequence flows from the fact of the commissioners
 “ being either the President’s subordinates, or cowed down by
 “ the mere fact of their incumbency depending upon his favour,
 “ cannot be denied. Such a result then forces upon us the nec-
 “ ssity of a representative board—a necessity, which long since has
 “ been urged in these columns. By ‘representative’ we mean the
 “ word in its purest sense. We must have a commission, which
 “ would represent all the different communities, and one of their
 “ own selection. Such an organization then would necessarily
 “ bring in an increase in the number of its constituents and
 “ transfer the power of nominating them from the Government
 “ to the public. Possibly some difficulty might be experienced
 “ in making the people alive to a sense of the duty they will
 “ be required to discharge, but that is no reason why a system
 “ so highly beneficial in the end, should not be introduced at
 “ once. It will be an easy task for each community, to select
 “ one or two individuals as their representatives, out of a list
 “ of some couple of hundreds to be prepared by a committee,
 “ specially appointed for the purpose. Nor is the objection raised
 “ by the sub-committee against the introduction of this system
 “ a grave one. It says, the Municipality would be rendered
 “ unwieldy; beyond this, it has no other plea to offer. We there-
 “ fore merely ask, are not both the houses, by which the whole
 “ British Empire is governed, more than large for the sub-com-
 “ mittee to call unwieldy and is their usefulness in any way
 “ affected on that score ? ”

ભાષાન્તર:—

શહેર સુધારાઈ ખાતાનું બંધારણ સુધારવા સરકારને
 કરેલી અરજી સંબંધી.

“ અરજદારોએ તેઓની અરજીમાં જણાવ્યું છે કે મ્યુનિસિપાલિટીમાં સમાસદોની
 “ મંજૂરી વધવી જોઈએ. આ જરૂરી સલાહનો વિચાર આપણે હવે કરવાનો છે. સૌ કોઈ
 “ જાણે છે કે મ્યુનિસિપાલિટીના દાલના બંધારણમાં જોઈએ તેટલી સ્વતંત્રતા અને છૂટ
 “ મેયી, તેથી મ્યુનિસિપાલિટીનું કામકાજ સંતોષકારક થવું નથી. સૌને કબૂલ કરવું પડે છે

“ કે આનું કારણ એ છે કે સભાસદો પ્રમુખના હાથ નીચેના માણસો છે, અગર તો તેની
 “ મહેરબાની ઉપર તેમની ધણી જવાબદારીઓનો આધાર રહેતો છે. માટે હવે એથી
 “ ગોઠવણ ચવાની જરૂર છે કે લોકોના ખરેખરા પ્રતિનિધિઓ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો
 “ નિમાય. આ જરૂરીઆત વિશે અમારા છાપામાં અમે ઘણા વખતથી ચર્ચા ચલાવીએ
 “ છીએ. મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો જુદી જુદી કેમથી ચુંટાએલા પ્રતિનિધિ હોવા જોઈએ.
 “ આ ગોઠવણ થાય તો જે જે સમૂહોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો દક્ષ છે તેમની સંખ્યા
 “ વધવી જોઈએ, અને પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરવાનું કામ સરકારે જાતે નહિ રાખતાં લોકોને
 “ સોંપવું જોઈએ. આ ફરજ બજાવવામાં પોતાની કેટલી જવાબદારી રહેલી છે તેનો
 “ ખરાખર ખ્યાલ લોકોને આપવો જોઈએ; તેમ કરવા જતાં થોડી મુસીબત નડવા સંભવ
 “ છે. પણ જે પદ્ધતિ ભવિષ્યમાં આટલી બધી શાયદાકારક લાગે છે તેને એકદમ દાખલ
 “ નહિ કરવાનું આ કારણ બતાવવામાં આવે તો તે બીજાકુલ વજનદાર નથી. જેટલા મનુષ્યોને
 “ અમુક મંડળી પસંદ કરે તેટલામાંથી એકાદ બે વ્યક્તિને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ
 “ કરવાનું કામ સહેલું છે. વળી આ પદ્ધતિ સામે જે વાંધા સમજમિટીએ ઉઠાવ્યા છે તે
 “ વજનદાર નથી. તે કહે છે કે મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોની સંખ્યા આ પ્રમાણે જોઈએ
 “ તે કરતાં વિશેષ થઈ પડશે. ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિમાં આ સિવાય કંઈ વિશેષ તે સમ-
 “ જમિટીને કહેવાનું નથી. જો આમજ હોય તો આપણે તે સમજમિટીને પ્રશ્ન પૂછીશું કે
 “ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વહિવટ ચલાવનાર પાલિમેન્ટમાં સભાસદોની સંખ્યા જોઈએ
 “ તે કરતાં વધારે નથી ? આથી તેમની ઉપયોગિતા ઉપર કાંઈ પણ અસર થાય છે ? ”

(૫)

THE VAGHERS of KATHIAWAD.

“ The account lately published in the Bombay dailies touch-
 “ ing the late *Vagher* skirmish, has excited quite a different
 “ feeling in me. However exulting and congratulatory a fact it
 “ may be to our Government in having curbed the powers of
 “ *Barvatis* and thus removed a permanent obstacle in the way
 “ of peaceful administration, I cannot allow myself to dissemble
 “ my heartfelt regret and resentment at the extirpation of a
 “ race, which was India's pride and glory—a race so unknown to
 “ pain and fatigue, who could sacrifice property, children, wives,
 “ and all sorts of domestic ties, nay even life itself, to assert
 “ their legitimate rights. Dauntless in their bravery, they could
 “ have defied immense lines of our well-disciplined hosts, though
 “ conscious within themselves of their inability to encounter
 “ them. These Indian Donalists who preferred death to degrada-

"tion and humiliation, would have proved an acquisition
 "to our Government, and would have been the principal
 "instruments of insuring safety in that province, had more
 "conciliatory measures been adopted to win them over to our
 "side, instead of exasperating and vituperating their most viru-
 "lont passions and adamantine hearts. Unfettered by social
 "bondage, these men would have made the best generals, or
 "at least soldiers in our army, and their worsted fidelity and
 "policy would soon have divested us of any apprehension of
 "future betrayal. But now that these heroes or at least a great
 "part of them are numbered with the dead, it is useless to move
 "my pen in advocating the adoption of less forcible measures
 "towards them, but it may be hoped that all possible expedients
 "will be used to win the attachment of the remaining few, as
 "well as of their brethren at Ratnagiri whose recent disturbance
 "is sufficient to show how awake they are to relations of brother-
 "hood. There is some principle in them to be sure, and their
 "frank integrity will never have to be suspected, if we once
 "succeed any how in purchasing their attachment."

ભાષાન્તર:—

કાઠિયાવાડના વાઘેરા.

" થોડાજ વખત ઉપર થએલા વાઘેરાના તોશન વિષે મુજબનાં રાજાંદાં વર્તમાન-
 " પત્રોમાં જે ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા તે વાંચતાં અને તે જુદાજ પ્રકારની લાગણી થઈ
 " છે. બ્રહ્મવટીઆઓની સત્તા સરકારી જળથી દાખી દઈ, શાન્તિમય રાજપદારભારની આડે
 " આવડું એક હથેણી વિધન ટાળવા માટે સરકારનું પગલું ગમે તેટલું આવકારદાયક
 " અથવા તે મુજારફબાદીને લાયક લેખાય, તોપણ અને તો એ જાતનો તફાવત નાશ
 " કરવામાં આવ્યો એ સાંભળનાંજ ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક દિલગીરી થઈ છે; અને તો
 " ઉલટો ગુસ્સોજ આવ્યો છે. કારણકે એ જાત તો હિન્દુસ્તાનની એક કીર્તિ અને મગરૂબી
 " હતી. એ જાતને દુઃખ કે ચાકરું તો બાનજ નહોતું. પોતાનો કાયદેસર દઈ સાખીત કરી
 " આપવા પોતાની માલમિલકત, બેરી છોટરાં, તમામ જાતના સાંસાગિક સંબંધો-અરે
 " પોતાના પ્રાણ-નું પણ જળીદાન આપવા એ લોકો તૈયાર રહેતા. ચૂરા અને નિડર હોઈ
 " કેળવાયેલા સરકાર સામે ટકી ચકે એટલા પોતે જળવાન નથી એવી ખાત્રી હોવા છતાં
 " તેમની સામે થતા આ હિન્દી બ્રહ્મવટીઆઓ દલકાઈને અપમાન કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ
 " કરતા. સરકારે પોતાની બાજુમાં એ લોકોને મેળવી લેવા વધુ શાન્તિમય પગલાં લીધાં હોત
 " અને તેમનાં વજ્ર જેવાં હથેયોમાં ને અતિશય તિવ્ર લાગણીઓમાં ભયંકર આમ પ્રગટાવવા
 " પ્રયાસ ન આદર્યો હોત, તો તેઓ સરકારને ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા હોત અને એજ પ્રાંતમાં

" સલાહ શાન્તિ જાળવવાનાં મુખ્ય સાધન થઈ પડ્યા હોત. સામાજિક બંધનની સાંકળોમાં
 " જકડાયેલા ન હોવાથી આ લોકોમાંથી ઉત્તમોત્તમ સરદારો નીપજવી શકાત; કાંઈ નહિ
 " તો સારા લશ્કરી સીપાઈઓ તો બનાવી શકાતજ; અને તેમની ઉધે 'રસ્તે દોરવાએલી
 " નીમકહલાલી ને હોશિયારી આમ સીધે રસ્તે લાવવાથી ચોડાજ સમયમાં એ લોકો
 " વિશ્વાસપાત કરશે એવી શંકા સમૂળગી દૂર થઈ હોત. પરંતુ હવે આ વિગ્લાઓ અથવા
 " તો તેમાંના ધણા મૃત્યુસરણ થયા છે, એટલે તેમના તરફ એછી દમનનીતિ વાપરવાનું
 " કહેવા મ્હારી બેખિનીને પ્રેરૂં તો તં નકારુંજ છે. તેમ છતાંએ એવી આશા રાખી શકાય
 " કે તમામ મળતી તકોના ઉપયોગ બાકી રહેલાઓને પ્રેમથી જીતી લેવામાં થશે અને એવાજ
 " ભાવ રત્નાગીરીના બંધુઓ તરફ પણ બતાવવામાં આવશે. એ લોકોના હેલા બંધથી
 " સાખીત થઈ ચૂક્યું છે કે તેમનો બંધુભાવ કેટલો બલવત્તર છે. આપણે ખત્રી
 " રાખવી જોઈએ કે એમનામાં પણ કોઈ એક સિદ્ધાંત અવશ્ય હોય છેજ. જો આપણે
 " એકવાર એમનું મન મેળવી લેવા સફળ થઈએ તો પછી તેમના અંતઃકરણ ઉપર શંકા
 " લાવવાનું કદાપિ કારણ નહિ મળે. "

૨. રા. રા. નવનીતલાલને લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો.

(ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.)

(૧)

WORLD COMPARED TO A STAGE.

" *Belgaum, 30 th November 1902.*

" I am glad to see that you have understood my sentiments
 " in their true light. The world is but a stage, in which each
 " one has appeared to do his part. He who does his part best,
 " consistently with his station in life, commands admiration ir-
 " respectively of what character, high or low he has to play.
 " A person who has to play a king's part on a stage and fails
 " to play it well, is hissed out by the audience; while another
 " playing the role of a *bhangī* who comports truly like a
 " *bhangī* is applauded. The same is true of the part each has
 " to play in this world. Each should comport himself to the
 " measure of his position, neither going above nor below
 " the line—with an eye to the highest ideal, which is to win
 " the approbation of the *Maker* of all. The code of rules, the
 " observance of which will win for man the approbation of his
 " *Maker*, may be summed up in one sentence:—

‘ Do nothing that you will hide for your own sake. ’

“ Indeed, calmness of mind is the thing to be sought for. “ It is to be attained by contemplating on our *Self*, which is “ calmness itself as distinguished from the phenomenal self, the “ everchanging body of flesh and blood, which mainly occupies “ our attention. ”

(2)

WHAT MAN IS HAPPY ?

“ Belgaum, 5-9-1903.

“ What is the position of *man* in this World ? He is said “ to be the master of creation, because all things animate and “ inanimate are made for his enjoyment, said to be the gratifica- “ tion of senses and casual cravings of these enjoyments. The “ securing costs life-long labour and anxiety, whereas all other “ creatures obtain similar gratification of senses without much “ trouble and without any anxiety. Viewed in this light, their “ lives are happier than that of man. Where then lies the “ superiority of a human body ? Because a man does not get “ enjoyment without labour and anxiety; and what he gets in “ return for them is but ephemeral, and therefore, his labour “ and anxiety for their acquisition never end. He sees the futility “ of this lifelong labour and anxiety, which brings no “ lasting satisfaction. At last he gives them up, yearns to know “ what happiness is and finds that nothing but non-ebullition “ of desire is happiness, and that a man falsely regards happiness “ to consist of enjoyment of external objects, because the hap- “ piness he feels from the enjoyment of an object, is not “ produced by that object, but by the temporary cessation of “ desire, brought about by the acquisition and the enjoyment of “ the object desired. It follows that the aim and duty of man “ should be not to desire enjoyment, but to be without desire. “ A man without desire is the master, not being dependent “ upon any one or thing. He is the King—all others are slave “ to desire.

AMEN, ”

ભાષાન્તર:—

વિશ્વની રંગભૂમિ સાથે તુલના.

"બેલગામ, તા. ૩૦-૧૧-૧૯૦૨.

" મારી પ્રવૃત્તિઓ તમે સાચા સ્વરૂપમાં સમજ્યા છો તે જાણીને હું ખુશી થયો છું.
 " વિશ્વ એક રંગભૂમિ છે, તેમાં દરેક જણ પોતપોતાનો ભાગ ભજવવા પેદા થયો છે.
 " જીવન સૃષ્ટિમાં પોતાની સ્થિત્યનુસાર જે પોતાનો ભાગ ઉત્તમ રીતે ભજવે છે તે પ્રશંસાને
 " પાત્ર છે. પાત્રનો ઉચો અગર નીચો દરજ્જો જોવામાં આવતો નથી. જે માણસને રંગ-
 " ભૂમિ ઉપર રાજાનો ભાગ ભજવવાનો હોય છે, અને તે યોગ્ય રીતે ભજવતો નથી, તે
 " પ્રેક્ષકની હાસીને પાત્ર થાય છે; અને જે માણસ બંગીનો ભાગ સારી રીતે ભજવે છે
 " તેની પ્રશંસા થાય છે. આ નિયમ દુનિયામાં દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. આપણા સર્વના
 " કર્તાનાં વખાણ મેળવવાં એ ધ્યેય રાખીને દરેક સ્થિત્યનુસાર વર્તવું જોઈએ. જે
 " નિયમ પાળવાથી આપણા કર્તાનાં વખાણ મેળવી શકીએ છીએ તેનો સમાવેશ એક
 " વાક્યમાં થાય છે—

‘તમે પોતે પોતાની જાતને છુપાવવી પડે એવું કરતા નહિ.’

" ખરેખર, માનસિક શાન્તિ કમળવા યોગ્ય છે. આપણું આત્મસ્વરૂપ કે જે પોતેજ
 " શાંતિ છે તેનું ચિંતન કરવાથી એ મળી શકે છે; અને જે ઘણે ભાગે આપણું જ્ઞાન
 " રોકાવે છે એવા માંસ શ્વિરમય ક્ષણભંગુર શરીર અથવા માયિક સ્વરૂપથી ભિન્ન છે.”

કયો માણસ સુખી છે ?

"બેલગામ, તા. ૫-૯-૧૯૦૩.

" આ સંસારમાં મનુષ્યનું કયું સ્થળ છે ? તેને સૃષ્ટિના સરદાર દહેવામાં આવે છે,
 " કારણ કે સજીવ અથવા નિર્જીવ સર્વ વસ્તુઓ તેના ઉપયોગ માટે સર્જાઈ છે; ઇન્દ્રિ-
 " યોગી તૃપ્તિ માટે તેને વલખા મારતો વર્ણવ્યો છે. આ મેળવવા માટે તે આપું જીવન
 " શ્રમ અને ચિન્તામાં વ્યતીત કરે છે; જ્યારે અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ વધુ શ્રમ વિના અને
 " જરાપણ ચિન્તા વિના ઇન્દ્રિયોને સમાન સતોષ આપી શકે છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં
 " તેમની જાંદગી મનુષ્યની જાંદગી કરતાં સુખી છે, તો પણ મનુષ્ય દેહની શ્રેષ્ઠતા ક્યાં
 " રહેલી છે ? શ્રમ અને ચિન્તા વિના મનુષ્યને સુખ મળતું નથી અને એ શ્રમ અને
 " ચિન્તાના બદલામાં જે મળે છે તે ક્ષણભંગુર છે, અને તેથી તેની પ્રાપ્તિ, માટેના તેના
 " પ્રયત્નો અને ચિન્તાઓનો દેહી અન્ત આવતો નથી. આ જીવન પર્યન્તના શ્રમ અને
 " ચિન્તાની અનુપયોગિતા તે જુઓ છે ત્યારે તે તેમને છોડી દે છે, સુખ શું છે તે
 " જાણવા માટે આકાંક્ષી થાય છે, અને અન્તે સમજે છે કે તૃપ્ત્યાના નિનાશ વિના ખીણું
 " કંઈ પણ સુખ નથી, અને માણસ ભૂલથી જ ભોગ અને જાજ પદાર્થોને સુખદાયક માને છે,
 " કારણ કે જે વસ્તુના ભોગથી એને જે આનંદ મળે છે તે આનંદ તે વસ્તુને લીધે
 " નથી પણ માત્ર કમ્પેક્ષી વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે અને તેના ઉપભોગથી થતા તૃપ્ત્યાના ક્ષણિક

“શમનને લીધે છે. આથી સાર મળે છે કે માણસનો આદર્શ અને ‘ધર્મ’ ભોગની મુજબ
 “નથી પણ એ મુજબથી વિરુદ્ધ થવું એ છે. વાળના રહિત મનુષ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને
 “સુખી છે, કારણ કે તે કોઈ માણસ માં વસ્તુને આધીન નથી. તે જ રાજ છે. અન્ય
 “સર્વ કામનાના શુભામ છે; અસ્તુ!”

૩. પિતાશ્રીનો મુદ્રાલેખ.

આ પુસ્તકના મૂળ પૃથ ઉપર આપેલી આકૃતિમાં તત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો
 દર્શાવેલા છે તેને પિતાશ્રી એક મુદ્રાલેખ તરીકે ગણતા હતા. આ લેખનું
 પોતે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

(અંગ્રેજીમાં-ગુજરાતી ભાષાતર સાથે.)

“ॐ (Om), the figure appearing at the top is the word
 “of words and sound of sounds. It means multiplicity in one
 “and one in multiplicity. The double triangle means a combina-
 “tion of spirit (પુરુષ) and matter (પ્રકૃતિ), from which arises,
 “first, motion (turning up represented by the conch); then,
 “continuity of motion represented by the wheel; then, gravita-
 “tion represented by the club, all these resulting in the forma-
 “tion of figures, beginning with that of the lotus flower (re-
 “presenting the first geometrical figure formed by the economic
 “action of motion and gravitation). Then comes forth the cow,
 “i. e., the earth with its treasures, then the Sun, the giver of
 “heat and light, and the moon, the giver of coolness and light.
 “This is the consummation of creation, and it is sustained by
 “the God *Vishnu*, whose emblems are the conch, the wheel,
 “the club, and the lotus flower, and whose inseparable ornament
 “is the wreath—Eternity.

“आनन्देन जातानि जीवन्ती (*Anandena Jatani Jeevanti*) is
 “a quotation from the *Upanishads* meaning ‘all beings live by
 “joy, or in other words, Joy is the sustainer of life, or there
 “is no living without joy.’ Every outward action on the part
 “of a living being is prompted by a prior inward conviction,
 “that such action is a means of acquiring joy or avoiding sorrow.
 “Joy is mental serenity, prolonged or unbroken, resulting from
 “suppression of desires with knowledge, or conviction that they
 “are only the breakers of mental peace or temporary, resulting

" from the suppression by satisfaction of each desire. Sorrow is
 " mental burning caused by (1) desire, (2) anxiety to satisfy
 " desire, (3) impediments in the way of satisfying desire, (4)
 " inability to remove impediments and (5) non-satisfaction of
 " desire. Therefore, the *Ananda*—joy, happiness or pleasure,
 " whatever you may call it, of the sort above defined, is the
 " *Summum bonum* of all created beings."

ભાષાન્તર:—

" ઓ—આ આકૃતિ જે પ્રથમ જણાય છે તે સર્વ શબ્દોનો એક શબ્દ ને સર્વ સૂરોનો એક સૂર છે. તે એકમા અનેકપણું અને અનેકમા એકપણું દર્શાવે છે. બે ત્રિકોણ-પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સયોગ દર્શાવે છે, જેની અન્દરથી પ્રથમ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે (શંખથી દર્શાવેલી). શક્તિની આશુ ગતિ ચક્રથી દર્શાવી છે. ગુરુત્વાકર્ષણ મહાથી સૂચવ્યું છે. આ સર્વના પરિણામમા આકૃતિઓ બને છે. તેની શરૂઆત કમળના પુષ્પની-પદ્મની આકૃતિથી થાય છે (એ શક્તિ અને ગુરુત્વાકર્ષણના વિપર્યય પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થતી પ્રથમ ભૂમિતિની આકૃતિ બતાવે છે). પછી ગાયત્રી ચિત્ર છે, ગાય એટલે તેની સર્વ સંપત્તિ સાથે પૃથ્વી. પછી સુર્ય છે જે પ્રકાશ ને ઝરમી આપે છે, પછી ચન્દ્ર જે પ્રકાશ અને શાન્તિ અર્પે છે આ મૃદિની પૂર્ણતા છે જે વિષ્ણુ પરમાત્માના પ્રભાવથી ટકે છે. વિષ્ણુ પરમાત્મા-જેના ચિહ્નો શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ છે ને જેનો સ્થાપી અલંકાર (કૌસ્તુભની) માળા છે.

" *જાનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ*—આ કૃતિ ઉપનિષદમાથી લીધી છે. એનો અર્થ—સર્વ પ્રાણીઓ આનંદથીજ જીવે છે; અથવા બીજા શબ્દોમા—આનંદ જીવન ટકાવે છે, અથવા આનંદ વિના જીવન નથી. મનુષ્યનું દરેક બાહ્ય કાર્ય, એ કાર્ય આનંદ ઉપજાવશે અથવા દુઃખ દૂર કરશે એવો અન્તરનો નિશ્ચય પ્રથમ થયા પછીજ થેરાય છે. માનસિક શાન્તિ એજ આનંદ. તે બે પ્રકારની છે, એક અસ્ખલિત અને બીજી ક્ષણભંગુર.

" જ્ઞાનથી સર્વ તૃષ્ણાને દબાવવાથી, અથવા તે તૃષ્ણા એ માનાસિક શાન્તિની માત્ર વિનાશક છે એવો નિશ્ચય થવાથીજ અસ્ખલિત આનંદ ઉદ્ભવે છે. પ્રત્યેક તૃષ્ણાને સંતોષીને વિરામ પમાડવાથી જે આનંદ થાય છે તે માત્ર ક્ષણિક છે. (૧) આશા (૨) આશાપૂર્તિ માટે ચિન્તા (૩) આશા પૂર્ણ કરતા વચ્ચે આવતા વિદ્વે (૪) એ વિદ્વે દૂર કરવાની અશક્તિ (૫) અને આશાની અતૃપ્તિ આ સર્વથી ઉત્પન્ન થતો માનસિક દાદ એજ દુઃખ છે. તેથી આનંદ, સુખ અથવા તમે તેને જે કહો તે પ્રાણીમાત્રનું કેન્દ્રસ્થાન છે."

४. वयनाभूतो.

(पिताश्रीनी मोधना बुना अगजोभांधी.)

- (1) " Knowledge is the knowing that we cannot know. "
- (2) " He that knows not and knows that he knows not is simple; teach him. "
- (3) " He that knows not and knows not that he knows not is a fool; shun him. "
- (4) " He that knows and knows not that he knows is asleep, wake him. "
- (5) " But he that knows and knows that he knows is wise; follow thou him. "
- (6) " Wouldst know where I found the supreme? One step beyond myself. Behind the veil of self, shines unseen the beauty of the Loved one. "
- (7) " Where there is pain, there too will be found the healer. HAFIZ. "
- (8) " Crime and punishment grow out of one stem. Punishment is a fruit that unsuspected ripens within the flower of the pleasure which concealed it. EMERSON. "

" God, the Lord hath said to me,
 Thou and I are one, not three,
 I am I and I thou art,
 All is I in whole and part. 1.
 Go where thou or high or low,
 I and I will see and know;
 All the time and all the things,
 I pervade the poor and kings. 2.
 Yet am I unchanged, unwrought,
 Like a void that breeds but nought;
 Self-existent shining light,
 Bliss unmixed and centre of might. " 3.
 " I is one to make it two,
 Put not I away from you,
 I is one to make it two,
 Put not I away from you. 1.

I is one with Light and Bliss,
Words without what's left Self is;
Self is God, the world else none,
There is one, the vastest Sun. " 2.

ભાષાંતર:-

- (૧) " આપણે જાણી શકતા નથી તે જાણવું તે જ્ઞાન. "
- (૨) " જે જાણતો નથી અને પોતે નથી જાણતો એમ જે સમજે છે તે સરલ છે: તેને શીખવો. "
- (૩) " જે જાણતો નથી અને પોતે જાણતો નથી એમ જે સમજતો નથી તે મૂર્ખ છે: તેનાથી દૂર રહો. "
- (૪) " જે જાણે છે અને પોતે જાણે છે એમ જે સમજતો નથી તે નિદ્રાધીન છે. તેને જગાડો. "
- (૫) " પણ જે જાણે છે અને પોતે જાણે છે એમ જે સમજે છે તે ડાહ્યા છે. તેને તમે અનુસરો. "
- (૬) " હું સર્વશક્તિમાનને ક્યાં મેળવી શક્યો તે જાણવાની તમારી ઇચ્છા છે? માગથી એકજ પગલું દૂર. મારા આત્માના પાદ પાછળ તે ત્રિયજનનું સૌંદર્ય અદૃશ્ય રીતે પ્રકાશી રહ્યું છે. "
- (૭) " જ્યાં જ્યાં હું જ છું ત્યાં ત્યાં હું જ મગાડનાર પણ મળી રહેશે.

હોમિસ. "

- (૮) " શુદ્ધો અને શિક્ષા બંને એકજ થઈમાથી પુટે છે. શિક્ષા રૂપી જ્ઞાન સુખરૂપી પુષ્પ, જે તેને છુપાવી રાખતું હતું, તેની અંદર જરા પણ ચંદા ઉપમવ્યા વિના પાકે છે.

ઇમર્સન. "

" મર્યાદા પ્રશ્નને મને કહ્યું છે,
કે તું અને હું એકજ છીએ—ત્રણ નથી;
હું તે હું છું અને તું પણ હું છું,
સમગ્રે અને અશી—સર્વ હું છું.

૧.

ઉંચે વા નીચે—મને ત્યાં તું જશે,
તે હું નો હું જ જોઈશ ને જાણીશ;
સર્વકાલે સર્વ વસ્તુમાં,
રાગ કે ગરીમમાં—સર્વત્ર હું વ્યાપક છું.

૨.

છતાં પણ હું અવ્યય છું. અવિકૃત છું,
આકાશની પેઠે માત્ર શુન્યત્વને જ જન્મ આપનાર,
સ્વયંભૂ ઝગકનો પ્રકાશ,
શુદ્ધ પરમાત્મને જાણતું કેન્દ્રસ્થાન હું છું."

૩.

“એકત્વને દ્વિભાવી બનાવનાર હું એક છું,
તારાથી મને અન્તગાલે ન ગખીશ,
એકત્વને દ્વિભાવી બનાવનાર હું એકજ છું,
તારાથી મને અન્તરાસે ન રાખીશ”

૧

૨, ચિત્ત અને પરમાનન્દ સાથે એક રૂપ છું,
જે શબ્દનો વિષય નથી તે આત્મા છે,
આત્મા પ્રભુ છે, વસ્તુધા અન્ય નથી,
તે એકજ છે, એ સર્વવ્યાપી સૂર્ય.”

૨.

૫. પંચીકરણપટની સમજૂત

(ગુરુ મુસુકુના સવાદરૂપે)

- ૧ મુસુકુ—જગત્ એટલે શું ?
ગુરુ—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે પદાર્થોના વિવિધ પ્રકારે અનુભવ થાય છે તે જગત
- ૨ મુ.—એ પાંચ પદાર્થો જ જગત્ કે અનુભવ જગત્ ?
ગુ.—અનુભવથી બિન્ન પદાર્થોનું સ્વરૂપ અમિદ્ હોવાથી અનુભવ તેજ જગત્ કહે છે.
- ૩ મુ.—અનુભવ કેને થાય છે ?
ગુ.—તને પોતાને જ.
૪. મુ.—“હું” એ પણ એક અનુભવ જ છે, અનુભવથી બિન્ન એનું સ્વરૂપ નથી
ગુ.—સત્ય છે, એ ઉપગ્રથી સિદ્ધ થાય છે કે અનુભવ કરનાર અહીં, અનુભવમા આવનાર પદાર્થો અને તેનો અદ્વતે થનારો અનુભવ—એટલે જાણવાપાણી, એ ત્રણે અખંડ, અચલ, સ્વયંપ્રકાશ, અનુભવતત્ત્વ એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને વિષે, બારે છે અને તેનાથી જ પ્રગમિત થાય છે
૫. મુ.—ત્યારે તો અનુભવિતા, અનુભાવ્ય અને અનુભવ, એ ત્રણે જ્ઞાનમય જ થયા એટલે ખાડની પૃથ્વીપર, ખાડનો ચિત્રિત મનુષ્ય, ખાડના ચિત્રિત રજાને કેરી એવું નામ આપી તેને સ્પર્શ કહે છે, જુઓ ઝે, ચૂસે છે અને વાસ લે છે એમ કહેવા સમાન થયું જો સર્વ જ્ઞાનમય અથવા જ્ઞાનમય છે તો આ અનુભવમા આવનાર જડ પદાર્થો શું છે અને કયાથી નીકળ્યા ?
ગુ.—જડ એવું બારે છે તે સપૃર્ણ અવસ્થારૂપ છે. જેમ સ્વપ્નામા અનેક પદાર્થો જડ રૂપ બાસના છતાં વસ્તુરૂપ નથી—માત્ર અનુભવ જ છે, તેમ જનમતમા અનુભવમા આવતું જડપદાર્થ અવસ્થારૂપ છે.
૬. મુ.—અવસ્થારૂપ છે, છતાં તેનો બાસ ચૈતન્યને વિષે તાથી હોં છે ?
ગુ.—માયારડે. માયાનેજ અસાન અથવા અવિદ્યા કહે છે. દષ્ટાત-લગ્નવાની પાત્રી

પરમાત્મા-પ્રત્યક્ષ આત્મા.

અજ્ઞાન અથવા માયા અથવા અવિદ્યા
સાવ રજ તમ એ ત્રણ ગુણરૂપ
કારણદેહ પ્રાણ સુષુપ્ત અવસ્થા
આનંદ મય કોશ.

અપંગીકૃત સૂક્ષ્મભૂત અકાશ વાયુ તેજ જળ. પૃથ્વી અપંગીકૃત સૂક્ષ્મભૂત.

જ્ઞાનદેહી	શ્રોત્ર	ત્વક્	ચક્ષુ	રસન	ગ્રાણી	જ્ઞાનદેહી
વિષય	શબ્દ	સ્પર્શ	રૂપ	રસ	ગંધ	ક્રમય
દેવતા	દિક્	વાયુ	આદિત્ય	વરુણ	અશ્વિ	દેવતા
સર્વ તત્વોના પ્રિલિપ્ત સ્વપ્ન અંશનું કાર્ય અંતઃકરણ						
જ્ઞાનિય	મન	બુદ્ધિ	ચિત્ત	અકંકર	પૂર્ણભેદ	
સ્વરૂપ	સંકલ્પ	નિઃસ્વય	સ્મૃતિ	અભિજ્ઞ	સ્વરૂપ	
દેવતા	ચંદ્ર	આકાશ	વિષ્ણુ	શિવ	દેવતા	
કર્મકાંક્ષિ	વાક	પાપુલી	પાદ	વાયુ	ઉપરચ	કર્મકાંક્ષિ
વિષય	વાણી	ગ્રહણ	ચલન	મન	આનંદ	વિષય
દેવતા	વલ્કિ	ઈંદ્ર	ઉષેઃ	મૃત્યુ	અપરિચિ	દેવતા
સર્વ તત્વોના પ્રિલિપ્ત રજો અંશનું કાર્ય પ્રાણ						
પ્રકાર	પ્રાણ	અપાન	અન	ઉદાન	સમાન	પ્રકાર
સ્થાન	ઘડય	ગુદા	ગરોર	કંઠ	નાભિ	સ્થાન
કાર્ય	ઉદ્વેગ	અપોગ	સાનગ	રસાપોષ	અન	કાર્ય

સૂક્ષ્મદેહુ દિગ્દયગર્ભતેજસ સ્વપ્ન અવસ્થા.

જ્ઞાનદેહી	શ્રોત્ર	ત્વક્	ચક્ષુ	રસન	ગ્રાણી	જ્ઞાનદેહી
વિષય	શબ્દ	સ્પર્શ	રૂપ	રસ	ગંધ	ક્રમય
દેવતા	દિક્	વાયુ	આદિત્ય	વરુણ	અશ્વિ	દેવતા
સર્વ તત્વોના પ્રિલિપ્ત રજો અંશનું કાર્ય વિરાટ વિશ્વ						

૧ અમિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ ૨ અશુભિમાં શુભિ બુદ્ધિ.

પ્રાણ મય કોશ.

અવયવ કોશ.

૩ અમિત્યમાં અમિત્યબુદ્ધિ. ૪ અનિત્યમાં અનિત્યબુદ્ધિ.

પ્રાણ મય કોશ.

અવયવ કોશ.

પરમાત્મા.

પરમાત્મા.

ઉપર અક્ષરો અથવા ચિત્રો દેખાતાં નથી; પાટી ઉપર ધૂળ પાથરી તોએ અક્ષર અથવા ચિત્ર જણાતાં નથી; પરંતુ કલમના ચોએ, જ્યારે રેખાઓ કઠાડી પાટીનું અંગ કાંઈક અંશે ઉઘાડું થાય છે, એટલે પાટી અને ધૂળ બન્ને વિવિધ આકૃતિઓ બાંધે છે; તેમ છતાં પણ પાટી વિવિધ આકારને પામતી નથી; અને ધૂળ પણ આકારને પામતી નથી; અને એ બન્ને વિના આકાર બન્યા પણ નથી. તેથી સિદ્ધાંતમાં પાટીને ઠેકાણે સર્વત્રવ્યાપક ચૈતન્ય, ધૂળને ઠેકાણે માયારૂપી આવરણ, લગનારની જગ્યાએ આવરણ ફેાડી અદર્શને સ્ફુરણ થતું ચૈતન્ય, અને તેના વિવિધ ગતિરૂપને ચનારી વૃત્તિરૂપે કલમ, માયાને ચીરી ચૈતન્યના અંશને કાંઈક અંશે ઉઘાડું પાડે છે, તેથીજ ચૈતન્ય અને માયા વિવિધ આકૃતિરૂપે બાંધે છે.

૭. મુ.—માયા એટલે શું ?

મુ.—પરમાત્માની શક્તિ. જેમ જાદુગર પ્રગટ છતાં લોકોને દેખાતો મટ્ટી જાય છે, અને રૂપ ન બદલતાં અન્યરૂપે દેખાય છે અને એ પ્રમાણે તે પોતાની મંત્રશક્તિથી કરી શકે છે; તેમ પરમાત્મા પણ પ્રગટ છતાં અદર્શ થઈ એ ન બદલતાં અનંતરૂપે જે શક્તિવડે બાંધે છે તે જ માયા. એ માયા પોતાની જ શક્તિ છે એમ ન જાણવાથી પોતાને વિષે પરિચિન્ન ભાવ કદાપી પોતાને જીવ માની બંધાયેલો માને છે; એટલે પોતાના જ વ્યાપક સ્વરૂપને વીસરી તેને જગતરૂપે માની, પોતાના અંશરૂપ પોતાને ગણી જગત અને જગતનો કર્તા અન્ય એવો ઇશ્વર, તેને આધીન પાતે છે એમ માને છે; અને એ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં પડ્યો પડ્યો અનંત જન્મેરૂપી સ્વપ્નાનો અનુભવ ક્યો જાય છે. તે જ્યારે સદૃશ્યના અનુભવથી જાગે છે અને સમજે છે કે હું પરમાત્મા છું, અને મારી માયાશક્તિવડે જીવ, જગત અને ઇશ્વરરૂપે થયેલો બાંધેલો છતાં ભેદને પામ્યો નથી, ત્યારે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપી મોક્ષને પામે છે.

૮. મુ.—અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં પડેલા જીવને શુરુ કેવે પ્રકારે જાગત કરે છે ?

મુ.—ત્રણ શરીર અને પંચકોશનો વિવેક કરાવી.

૯. મુ.—ત્રણ શરીર અને પંચકોશનો વિવેક કેવે પ્રકારે કરાવે છે ?

મુ.—તેની સમજીત માટે “ પંચીકરણપટ ” તૈયાર કર્યો છે, તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે:—

પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે; જે મહેત કાગળ ઉપર પટ ચિતર્યો છે તે મર્યાદારિહત નાશરહિત, સ્વયંપ્રકાશ છે એમ સમજે અને તે પરમાત્મા છે એમ જાણે. એના ઉપર ચિત્રેલા બ્રહ્માકરો આધાર પણ જોજ છે; પ્રકાશ પણ એજ છે; અને તે બ્રહ્માકરનું સ્વરૂપ તેનાથી બિજ કરો તો કંઈ રહે નહિ. અર્થાત્ શુભ્રપટરૂપ પરમાત્મા જ, શાહીરૂપી માયાને ચોગે બ્રહ્માકર થયેલો બાંધે છે. પટને વિષે દેખાતું એકેક કાળું બિંદુ એકેક વ્યષ્ટિશરીર સમજે. એ સર્વ વ્યષ્ટિશરીરોનો સમુદાય તેને સમષ્ટિ-શરીર અથવા બ્રહ્માક સમજે. પ્રત્યેક વ્યષ્ટિશરીર તેમજ સમષ્ટિશરીર ત્રણ પડવાળું છે એમ કદવો. સૌથી મહાર્ત્ત પડ તે સ્પૃણશરીર અથવા અન્નમયકોશ કહેવાય છે; તેની અંદર રહેલું પડ તે સૂક્ષ્મશરીર અથવા પ્રાણમય, મનોમય અને વિગાનમય,

એ ત્રણ મેકશય કહેવાય છે અને સૂક્ષ્મશરીરની અંદર રહેલું પણ કારણ શરીર અથવા આનંદમયમેકશ કહેવાય છે. દયાત-જાતની બદાતની કહણી હાલ અંદરની કોમળી હાલમાંથી પેદા થઇ તેને આધારે હોય છે; અને કોમળી હાલ તેની અંદરના ગર્ભ-માંથી પેદા થઇ તેને આધારે હોય છે. એ સર્વને જીવન આપનાર અને સર્વના આધારભૂત પૃથ્વીનો રસ છે. તેમ સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ, કારણશરીર, સૂક્ષ્મશરીર, અને રથૂગ શરીર, એ સર્વને જીવન આપનાર અને મર્વેનો આધારભૂત શુભ્રપદ્મી સમિચ્છાનંદ પરમાત્મા છે. વગી જેમ બદાતની કહણી હાલ અંદરની કોમળી હાલનું નક્ષત્ર કરે છે, અને કોમળી હાલને વળગી ગદી છતાં જીવતી. કહેવાય છે અને છુટી પડનાં મુવેની કહેવાય છે, તેમ રથૂગશરીર, સૂક્ષ્મ શરીરનું નક્ષત્ર કરે છે, અને સૂક્ષ્મ શરીર સાથે જોડાયેલું છતાં જીવતું કહેવાય છે અને તેનાથી જુદું પડનાં મુવેલું કહેવાય છે. વગી જેમ કહણી હાલ કદાહી નામવાથી કોમળી હાલ મરતી નથી, પરંતુ ખીજી નવી કહણી હાલ બનાવી લે છે, તેમ સૂક્ષ્મ શરીર રથૂગશરીરના વિગોમથી મરતું નથી, પણ ખીજું નવું રથૂગશરીર બનાવી લે છે. સદુથી અંદર રહેલા ગર્ભના નાશ થવાથી કોમળી હાલનો નાશ થાય છે, તેમ કારણ શરીર-રૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી જ સૂક્ષ્મ શરીરનો નાશ થાય છે. તે અજ્ઞાનનો નાશ જ્ઞાન વડે થાય છે.

૧૦. શુ.—શરીરોની ઉપજિનો પ્રકાર કહે.

શુ.—શરીરના સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એવા બે રિભાષ ઉપર કહેવા છે. વાસ્તવિક જ્ઞેના તે એકજ હોઇને બે સ્વરૂપે વ્યક્તિથી ગણાય છે. જુઓ કે સ્વપ્નમાં આપણે એક શરીરવાન બનાએ છીએ અને તેને “હું” એમ માનાએ છીએ; અને આપણી ચેતનક જે જડ પદાર્થો અને ચેતન શરીરો બાસે છે તેના સમુદાયને જગત્ અથવા બ્રહ્માંડ કહીએ છીએ અને તે પૈકી આપણે એક છીએ માટે આપણું શરીર વ્યષ્ટિ અને સર્વ શરીરોના સમુદાયરૂપ જગત્ અથવા બ્રહ્માંડ તે સમષ્ટિ શરીર ગણાય. પરંતુ વિચાર કરી જોતા આપણા સ્વપ્ન શરીરની દૃષ્ટિ સાથે જ, સ્વપ્ન શરીરની સ્થિતિ પર્યં જ, સ્વપ્ન સૃષ્ટિની સ્થિતિ, અને આપણા સ્વપ્ન શરીરના કાર્યજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો કાર્ય થાય છે એ વાન સર્વને અનુભવ મિલે છે. તે સ્વપ્ન સૃષ્ટિરૂપી સમષ્ટિ-શરીર આપણા સ્વપ્ન વ્યષ્ટિશરીરના ફેલાવારૂપ છે, તેમજ જાગ્રતમાંનું આપણું વ્યષ્ટિ-શરીર ઉત્તમન અથવા બાસમાન થાય છે ત્યારે જ જગત્ બામે છે; વ્યષ્ટિશરીરની સ્થિતિ પર્યં જ જાગ્રતની સ્થિતિ રહે છે અને વ્યષ્ટિશરીરના કાર્ય જગત્ અદક્ષ થાય છે એવો નિત્ય અનુભવ છે. એ ઉપરથી મિલે થાય છે કે જગત્ અથવા બ્રહ્માંડરૂપી સમષ્ટિ એ વ્યષ્ટિ શરીરના જ ફેલાવારૂપ છે. જેમ દૂતના ઠીઠામાંથી તંતુ ફૂટે છે અને પાંખડીઓ તેનાજ પમારો થાય છે, તેમ વ્યષ્ટિના ઉદયે સમષ્ટિનો બાસ થાય છે. આમ હોવાથી વ્યષ્ટિશરીરનું માત્ર નિરૂપણ કરવું બસ છે. સમષ્ટિનું પૃથક નિરૂપણ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

હાહ, માસ, આગડાના જનેલા જડ ચેતને રથૂગશરીર કહે છે. તે અન્નમાંથી પેદા થયે છે, અન્નવડે જ પોષાય છે, અને અન્નવડે જ નાશને પાને છે, માટે એને અન્નમયમેકશ કહે છે.

સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રધાન અંતઃકરણ છે તે ચાર સ્વરૂપે જણાય છે. આમ કરવું અથવા ન કરવું એવો સંકલ્પ ચિત્તરૂપ થાય છે તેને મન કહે છે. આ જ્ઞાણ છે, આ કરવું એવો નિશ્ચય થાય છે તેને શુદ્ધિ કહે છે. સ્મરણ અથવા મનોરાજ્ય થાય છે ત્યારે ચિત્ત કહેવાય છે; અને “હું” એવું સ્ફુરણ થાય છે તે અહંકાર. એ જ અંતઃકરણના પાંચ મુખ-શ્રોત્ર, ત્વક્, ગ્રન્થિ, રસન અને ઘ્રાણ; એને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે. તે દ્વારા અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ જ વાંઝ, પાણિ, પાદ, વાયુ અને ઉપસ્થ, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે. તેવડે મનના સંકલ્પો ક્રિયારૂપે બહાર પડે છે એટલે જાગૃદ્રિય વડે સંકલ્પ ચળદાકાર થાય છે, પાણિ ઇન્દ્રિય વડે મદણાદિ ક્રિયારૂપ, વાયુગીન્દ્રિયવડે મળવિસર્ગક્રિયારૂપ અને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય વડે સ્તિભોગક્રિયારૂપ થાય છે સંકલ્પને ક્રિયાત્મક કરવામાં પ્રાણુ નિમિત્ત છે. એ પ્રાણુ પાંચ પ્રકારનાં જણાય છે-પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન.

(અપૂર્ણ)

૬ પિતાશ્રીએ બનાવેલાં છુટકા પદો

(૧)

- પ્રીતમ મારો મલ્લો મુજ પાસે, નાચું આનંદ ઘેલ દલ્લાસે; પ્રીતમ. ૧૬.
હું તો દુઃખી થઈ નિગોમ દુખે, ટાંક તડકે ને તરમા બાંધે—
જાણે ધડી એકમા પ્રણુ જાશે, પ્રીતમ. ૧
દુંડિ દુડિ ફરી હું દેશ વને, ગાડી ઘેસી મણી અને જાને—
જ્યારે થાકી જોડી નરાશો; પ્રીતમ. ૨
બેઠવાદી શુરએ બમાા ધગી, દારી દેવ વૈકુંઠ કેલાસ બણી—
આસી સદ્ગુરુ વચન ઉપસે; પ્રીતમ. ૩
પિયુ પિયુ પુકારના પિતૃ મળ્યો, મુજ હૃદયકમળમાં પ્રગટ થયો—
મન જોતાં જોને ન ધગગે; પ્રીતમ. ૪
બપ દુઃખ દગ્યા પિયુ દર્શ થકી, પ્રીતે બેઠી હું થઈ અભિન્ન નહી—
ફરી વિગોમ કલ્પિ ન થાશે; પ્રીતમ. ૫

(૨)

- જોયું જોયું રે જાનિનું ધામ—શીતલ સુખકારી.
થયું થયુ રે નિગનંદ સુખ—શીતલ સુખકારી. ૨૬.
જ્યા નથી દેદ ને જ્યા નથી કાષ્ટ, જ્યા નથી પરચર પાણીરે,
જ્યા નથી વસુ જ્યા નથી અગ્નિ, જ્યા નથી સનું પોય. શીતલ સુખકારી ૧.

* પિતાશ્રીએ આ પદો કાષ્ઠ છપાવવા અર્થે બનાવ્યા નહોતા, પરંતુ કાષ્ઠ-સમયે મનમાં વિચાર સ્ફુરી આવતા, કાગળના દુકડાઓ ઉપર લખી રાખેલા તે આ પુસ્તકમાં સંપ્રદ રહેલા સાદા આપવામાં આવ્યા છે. અસલ સ્થિતિમાં સર્વ પદો મૂક્યાં છે, રાગો પણ કાંઈ મુકેશી નથી, માટે રુચિમાં આવે તે રાગથી ગાવાં.

જ્યા નથી જોવું, જ્યા નથી રેવું, જ્યા નથી ખોડુ કાઢે,
જ્યા નથી લેવું, જ્યા નથી દેવું, જ્યાં નથી ચલવું પડવું. શીતળ સુખકારી. ૨.

ઉપરના પદની સમજૂતી.

દૃઢ=શરીરવાળા સર્વ પ્રાણી (Animal life).

કાષ્ટ=સર્વ વનસ્પતિ (Vegetable life).

પૃથ્થર=મર્ જડપદાર્થ (Inanimate objects).

એ ત્રણ પૃથ્વીતત્વના વર્ગ

પાણી, વાયુ, અગ્નિ અને સૂર્ય પોલ (આકાશ)—આકાશ ચાર તત્ત્વ.

જોવું=ચક્ષુ ઈન્દ્રિયની ક્રિયા, એ શબ્દ બીજી ચારે ઇન્દ્રિયની ક્રિયાનો ઉપલક્ષક છે.

રેવું=કંડ ખતો અનુભવ.

ખોડુ=પ્રાણ ગ્રહણનું અવિનાશીત્વસૂચક શબ્દ

લેવું=મહાક્રિયા, એ બીજી સર્વ કર્મેન્દ્રિયની ક્રિયાનો ઉપલક્ષક છે વગી એ શબ્દનો

અર્થ પ્રાપ્તિ પણ કરવો

દેવું=પરિત્યાગ

(૩)

મચ્છ કાયા, દીર્ઘ આયુષ્ય, મૃતિ તેજસ્વી,
શોક જાયે, આનંદ યાયે, જેના દરશનથી
અહ્મચર્ચ, શાંતિ, દાનિ, તાણી માધુરી,
સન્નિજન ભાવે, ખજા કપાવે, તપ સક્તિ પરી.

(૪)

૭૩ કેવળ સ્વરૂપ અખંડા—

આત્મ જ્યોતિઃ કમળ ભાસે, વ્યાપિ રહી અહંકાર—હું ૭૩૦ ૧
સત્ ચિત્ આનંદ અલપી ગ્હો છે, પરિપૂરણ બીન અખંડા. હું ૭૩૦ ૧
હું તું આદિ નામરૂપ જે જે, ફેટા નિવારે વિતંડા હું ૭૩૦ ૨.
ભાર અભાવની જાણ નિરતર, બની રહી એક—દડા. હું ૭૩૦ ૩
સદ્ગુણ પ્રેરિત નિજ અનુભવથી, ટલે સર્વ ભવ-ભંડા. હું ૭૩૦ ૪

(૫)

દગ્ધજીરે મનઃ તું, શીદને ઉડે છે ?

તારા નથી કાંઈ ગગ ને રૂપ—

શીદને ઉડે છે. ૧૨.

લોકપતિને રાજપતિના, સ્વર્ગ જગન પાતાળને,

દેવ દાનવ વક્ષ કિન્નર, એ સૌ તારા ખ્યાલ—

શીદને ઉડે છે ૧.

* આ પદમાં વિદેહમુકત યથેલા અહ્મચારી મહારાજ શ્રી સુખાનંદજી ભગીરથના શરીરનું અને ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. મહારાજ શ્રી ઉપરના પદમાં પિતાશ્રીએ તે લખી મોકલ્યું હતું.

આપ પતરે આપજા જોયે, વચ્ચા ધાલી બેઠેરે,
 બેઠે ભૂથી માને નિજપદ, કરે હર્ષને ખેદ— શીદને ઉડે છે. ૨.
 તારે ઉઠે હું ને ભવ વળી, ત્રીજી ભિન્નતા ભાસેરે,
 હું ને આપ રચિત વધુ બની, અગ્રે અગ્રે નાશે— શીદને ઉડે છે. ૩.
 રે મૂર્ખ તું જોનો કહાવે, તે તું કેમ યદ્ય બેઠારે,
 ઘું વેચાઈ તેને વેચાવે, એથી છગ શા મોટા— શીદને ઉડે છે. ૪.

(૬)

સતચિત્ આનંદ તું છે નિત્યે, શાને શક્ષા મારેરે ?
 અખિલ વિશ્વમા સત્તા તારી, તું વિન નહીં લગારેરે. સતચિત્. ૨૬.
 ક્ષાશ મારે તવ નહીં પામે, પામે ન્યારે હારેરે,
 ચતોપાઠ પડે ધરણી પર, પોતાપણું વિસારેરે. સતચિત્. ૧.
 હું આ ને હું આ નહીં જોવી, છાડે કંઈના ન્યારેરે,
 રિચર અચળ અહીંભૂત યાવે, અનુભવે આનંદ મારેરે. સતચિત્. ૨.
 એક હોયને અનેક ભામે, રહે એકત્વ કરારેરે,
 એકથી એકને ભાગે એકજ, એકજ શુભાકારેરે. સતચિત્. ૩.
 એક મળે એક માહે તોયે, હી સંઘા નહિ ધારેરે,
 એક વધુડે એકજભાથી, એકપણુ નહિ નિવારેરે. સતચિત્. ૪.
 નામરૂપ સંસ્કારો એકજ, અત્યેક વસ્તુ મોઝારેરે,
 તે ઉપન્યાને વિશ્વસ્થા ભાસે, એક વૃત્તાધારેરે. સતચિત્. ૫.
 જ્ઞાનારૂપને જ્ઞાનરૂપે, * તું વિલસી રહો બ્રહ્માડેરે,
 દૈત ભાવનો નાશ થતા તું, એકજ રૂપે શેષરે. સતચિત્. ૬.

(૭)

જગતકો મિથ્યા જ્ઞાન હરિ ખિન ન કષ્ટુ હૈ જ્ઞાન. હરિ. ૨૬.
 ઓટ હાતકા પુતલા દીસે, તામ્સ સત્ય ન જાન. હરિ. ૧.
 દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, દરશન ત્રિપુટી, સો હૈ સ્વપ્ન સમાન. હરિ. ૨.
 ન મૈ ન ત્વં, ન યદ્ બ્હો હૈ, હરિ હરિ સજ્જ માન. હરિ. ૩.
 જડ ચેતનકા બેદ ન જામે, જ્ઞાન ખીન કેવલ જ્ઞાન. હરિ. ૪.
 જીવ ધ્ય જગ બેદ ભરમકો, તમ્ને લખો અધિષ્ઠાન. હરિ. ૫.
 જગત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મિથ્યા ધનકો સાક્ષીપ્રમાન. હરિ. ૬.
 મૈ મૈ'પદ ખિન જો હૌ તામ્સ, હરિ દહન સુગ્ગન. હરિ. ૭.

(८)

येरे धाकट्या मुला, कशाने थोर पण तुला ?

उलीसा दीसतास पोर, ब्रह्म नाहीं लाहान पोर.

तुला ब्रह्म ठावा काय, सर्वा घटीं तोची आहे.

ब्रह्मी नाहीं भेद भेद, मी अखड म्हणे वेद.

तुला भेद कसाने गेला, सद्गुरूने बोध केला.

बोध म्हणजे काय गड्या, आत्मस्वरूपी पाही वेड्या.

(९)

पायो पायो नहीं गमायो पायो कैसे कहेना ?

खाते कुं न खाता देखे, शीर्चीने इस वेना-

सतसाइ हो तेरी बलिहारी०

टेक

जागे सोवे सक्कुं जाणे, आप सर्वदा सोवें,

जागे नहीं किंचित तोची. सदा नागता हेवे-सत साइ हो० १

बणे बणावे सब कटु हेवे-तो मी न्यारा सोहे;

कीस आतिमें पडे हुवे तुम, श्रीकट सबके हेवे-सत साइ हो० २

(१०)

जपा जपा तुम्ही चिद्घन देवा, जपा जपा तुम्ही चिद्घन हो. जपा० टेक

सकळ देवाचा ठेव चिद्घन, व्यापक पूर्ण अपार हो,

मम हृदयी स्थित निश दिन, चलवी सगळ व्यवहार हो. जपा० १.

नर नारी पशु पक्षी जलचर, कीटक जन्तु अपार हो,

सर्वा माझी असे निरतर, सर्वांचा वई पार हो. जपा० २

आत्म ठेव तोची चिद्घन, सत्य आनंद कद हो;

त्याहून काही असेना अन्य. मिथ्या माईक फंद हो. जपा० ३.

शुद्ध बुद्ध अजर आविनाशी, नित्य मुक्त अनंत हो,

अस निमरूप वळले ज्यासी, तोची निश्चित सत हो. जपा० ४.

(११)

घन्य ते पाहाणे, जे पाहाणेस करते अ-पाहाणे.

ज्ञाता ज्ञेयाची एकी, तोटून प्राडी मन खडिनी.

મન પડવા પાડુન ટાકી, આયતી જ્ઞાતા જ્ઞેયાંની એકી.
 મન પડવા વાય મ્હણશી ? ત્યાંની એક સમજ એશી.
 નવાં મોજીતાં વ દાહાવા, દોહોંતાંલ અતર શોધાવા.
 અંતર માને તોવર ભાસે, દોંહીં એકચ વલતાં નાસે.
 તંતે જ્ઞાતા જ્ઞેય એકચ, આળી મન કલ્પીલે ડગચ.
 એમે પાહાળે તે અ-પાહાળે, ધન્ય ધન્ય તે પાહાળે.

ઉપરની કવિતા પિતાશ્રીએ સુ. કાકાજી શુલાખલાખને લખી મોકલી હતી; તેના સુ. કાકાજીએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર લખ્યો હતો:—

“ માટુંગા, તા. ૨૦-૩-૧૯૦૦ ”

“ પ્રિયભાઈ,

“ * * * * * આપે પત્ર દ્વારા આપનો અનુભવ પ્રગટ
 “ કર્યો છે એ અપૂર્વ છે. મનરૂપી પડદામાળ સર્વ દેત અદેન ભાસી રહ્યું છે, અને તે
 “ મન રૂપી પડદો દમ્ભમાના દક્ષાન પ્રમાણે કેવળ પ્રાંતપાત્મક છે. એ પદ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે
 “ શુદ્ધી આપ્યું છે તે આપને નિવેદન હૈં છુ:—

“ પાહાળે-અપાહાળે સાપેક્ષ, વસ્તુ પાહાળે અપાહાળે રહીત.

“ ડપાધાં તો વરી હે દોન, ડપાધી શૂન્ય નિર દ્વંદ્વ.

“ ડપાધીલા કાંહી સ્વરૂપ, અધિષ્ઠાતા વાચુન ન અલ્પ.

“ મગ સર્વ એક વસ્તુ કાં ન મ્હળાવે ? આળી વાચ્ય વાંચક માવ સોડાવે.

“ લી. શુલાખલાખ. ”

(૧૨)

મયમીત હુવા, મયમીત હુવા, દ્વૈત ધૂનિતેં મીત હુવા.	મયમીત૦	ટેક.
જહાં મૈં જાહ, જહાં લિખાડ, દ્વૈત દરિ દુરૈયા.	મયમીત૦	૧.
સદગુરુ મિલે તવ રાહા વતાર્દ, તેરે મૈં તું નૂપ મર્યા.	મયમીત૦	૨.
દ્વૈતકા લેલ દિસેં અદ્વયપર, સુલ ગઈ ચરમ રોશનિયાં.	મયમીત૦	૩.
મય મી માગા દ્વૈત મી નાસા, મૈર્દ મૈર્દ થૈ થૈ યાં.	મયમીત૦	૪.

પદકી ટીકા.

ટેક—અધિકારી લક્ષણ.

૧. મુમુક્ષુતા.

૨. ગુરુ ઉપદેશ.

૩. આત્મસાક્ષાત્કાર.

૪. નિર્ગુણ તૃષ્ટિ.

टेक—द्वैत धुनिसें—अभ्यास मात्रसें प्रतीत होणेंवाले शरीरादि प्रपंच के बधनकुं अनिवार्य देखके, महान भय और तत् जनित शोककुं प्राप्त हुवा अधिकारी कहता है:

१. मैं नहीं चाहते भी और बलात्कारसे प्रतीत होणहार द्वैतदर्शनकुं निवृत्त करणे अर्थ, मैं कहा जाऊ-कहा ठिपाउ, अर्थात् किस स्थलमें वा किस गुरुके पास जाऊ और किसका आश्रय लू कि जिसें मेरेपर द्वैत हला न करे.

२. ऐसे अधिकारी गुगुक्षुको अपने शुद्ध अंतःकरणकी शून्य वासनानुसार श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुकी प्राप्ति भई. तब गुरुने नया किया 'द्वैत निवृत्ति'का मार्ग बताया: तेरेमें तु चूप भया-अर्थात् अहंकारसें आदि लेने संपूर्ण दृश्य प्रपंच तेरी वृत्तिमें रहा है, सो वृत्ति तेरे अखंड अविनाशी आद्वितीय चैतन्य स्वरूपका स्फुरण मात्र है. इस प्रकारसें सर्वत्र तुही है. ऐसे सर्वत्र व्यापक तेरे स्वरूपमें तु चूप हो अर्थात् अहंकार, और तत् आश्रित प्रतीत होणहार दृश्यकुं अमेद निश्चयकर, और द्वैत भावना छोट.

३. गुरुका उपदेश श्रवण करके, और गुरु अनुग्रहसें, शिष्यका चित्त निवृत्त हो गया, अर्थात् प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, स्मृति और निद्रा यह पंच प्रसारकी वृत्तिसें रहित निरुद्ध हो रह्या. उसी क्षणमें स्वयंप्रकाश अपरिछिन्न आत्माका निरावरण साक्षात्कार हुवा. इस प्रकार मनरूपी चक्षुमे, अविद्याकृत आवरणसें, जो चैतन्यप्रकाश प्रातिबद्ध हो रहापा, सो प्रकाश आवरण भग होणेसे प्रगट हुवा, तब जाणा की संपूर्ण द्वैत भ्रमका अधिष्ठान मैं चैतन्य आत्मा है.

४. चैतन्य आत्मासें भिन्न कोई दृश्य प्रपंच है नहीं. सर्वकालमें, सर्व स्थलमें, सर्व रूपसें मैं हू. मैं अनेक अनेक रूपसें नृत्य कर रहा हू. इस प्रकार जब अनुभव हुवा, तब द्वैत भी न रहा और भय भी न रहा.

(१३)

*सवाद.

बोहा.

क. कहते हैं—

(माया) मारो मारो सब कहे, मारे विरला कोई,
मारि तो कटु मारी नहीं, नम काटत है ज्योंई. १.

*आ दादाभा पिताश्री अने भु दादाभा गुणानुभाष पत्रे पत्रोदारा सवाद यथे
हते क पिताश्रीना सुयक्ष अने ग भु दादाभा सुयक्ष छे.

(विषय) त्यागत तो बहुतेक है, त्यक्त्वा त्यागे कोई,
त्याज्य ग्राह्य जू लग रहे, सुखी न होवें सोई. २.

(मुक्त) वृत्तिसैं वृत्ति कटे, वृत्ति भेद विलसाय,
वृत्ति निवृत्ति, एकरूप, निवन्मुक्त सोढाय ३.

ग. कहते है—

माया विषय और मुक्तता, सबी कार्य अज्ञान,
स्वरूपमें छटु बन्यो नहीं, तो क्या करे बयान ४.

क. कहते है—

जिस स्वरूपमें कलु नहीं, सोई सब कुट है,
होना रूप है एतने, कहा करो तुम भे. ५.

ग. कहते है—

एक नहीं कहा कुछ नहीं, एक तहा भय खूब,
एक अनेक कहा कहे, तुम हम दोनो चूप ६.

(१४)

× प्रश्नोत्तर,

प्रश्न—

क्या सुताऊ कहानी बखानी—

लगाई अपनी छाप,

इस अभिमानकी कौन है खानी,

कहो गुरुजी आप ?

मे—नहीं—जानत हू, कृपा करो महाराज. १.

उत्तर—

कोन अभिमानके नैनसो, देखी अभिमानकी रान,
याको उत्तर दीजिये, अही शिष्य सुजान.
मिथ्या सब नहि तासमें, नहि कार्य कारणरूप,
अजात सिद्धांत प्रकाशरूप, समज लियो मुनी भूप. २.

જ્ઞાન સોડ અનુભવ, જ્ઞાન નામ રૂપની,
ચમકત ઝલઝલ, દમક નિનરૂપની. ૪.

(૧૫)

+ વિલ્લાસાદ્ય.

સત્ય વિન મિથ્યા નહિ, મિથ્યા વિન ન સત્ત,
મિથ્યા વદોષ સત્યની, માર્હિમાકો અમીત. ૧.
જગત્ નહીં જગદીશ હૈ, ભુવણ નહીં સુવર્ણ,
એસો સમજ પલટાયો, જાને અપના વર્ણ. ૨.
જૂઠ કહે સચ્ચા મિથે, સચ્ચા ન રહે શેષ,
એસા સોડા જો કરે, વનગોવે પરમેશ. ૩.
અભેદસેં ભેદ માસે, ભેદ ન અભેદમેં,
સ્થિરતાસેં ગતિ દિગે, ગતિ ન અલંકારમેં. ૪.
કીરિયામેં જગ હોવે, જગમેં કીરિયા દિસે,
કીરિયાકે કરતામેં, આક્રિયા સદા વસે. ૫.
એકહી અનેકમેં, અનેક નહીં એક વિન,
પાચ દશ શત લક્ષ, એકહિકે નામ મિત્ર. ૬.
અનેક નહિ એક નહિ, નામ સંસ્થા લેષ હૈ,
એસોહિ અરુથ તત્વ, ગોપિયા ઔર ગોપ હૈ. ૭.
વસ્તુ ઔર જ્ઞાનતાકો, મિત્ર ના કિયો જાર્ફ,
વસ્તુ ગયે જ્ઞાન રહે, વસ્તુ પૂર્વ સોડ આહી. ૮.

(૧૬)

મનરે, તું કા કમશી સંમારી ? દુ સિ હોશિલ ખારી. મનરે ૦ ૫.
આડે વાપ પોર, ખાડ વહિણ મિત્ર, ન તુઝિ કોણિ હિં સારી. મનરે ૦ ૧.
ઘર માલ ટોલત, જ્ઞાનપાન પેન, દો દિનાચિ હિં સારી. મનરે ૦ ૨.
દેહાચે સંગાનિ, દેહ તુ ન અમશી, તેં આહે દુ સમારી. મનરે ૦ ૩.

+ અંક ૧૨ થી ૧૫ સુધીના પદ અને દોડા પિતાશાએ રચેલા છે. અને તે સ્વામી-
શ્રી જીવનમુક્તિના "સ્તનમિંદરી નિવરણી" નામના પુસ્તકમાં તેમના પદોની સાથે છપાયા
હતા. અદિત્યા અસવપરથી નકલ કરી છે.

टाक त्याचा संग, भज निजरूप, तें आहे सुखकारी. मनरे० ४.
 सच्चित् आनंद, अमर अपार, ऐसे निजरूप घारी. मनरे० ५.
 तोचि नारायण, पतीर्त पावन, तुं निरमळ पाशी. मनरे० ६.

(१७)

मीशाले चिद्वन मूर्ती, आधिच अुनी, विसरले होतेंती मी० धृ.
 तूं ब्रह्म असशी, गुरु उपदेशी, सांगोंतल्या बहु युक्ति. मी० १.
 मी नाही देह, मी नाही प्राण, नारी इद्रिये रुती. मा० २.
 मी परिपूर्ण, अज अविनाशी, देई सदा स्फुर्ती. मी० ३.
 ब्रह्मा विष्णु, शंकर इन्द्र, सर्वे मज विभूति. मी० ४.
 जीं जीं माझीं नावे होती, उठती मजवरती. मी० ५.

(१८)

मज वळले भ्रम टळले— सद्गुरु कृपे. मज० धृ.
 स्थूल सूक्ष्म कारण देह, मी नाही अस ठरले. मज० १.
 हाड पिंजर हा, स्थूल देह, चूकुनी मी मी म्हाटने. मज० २.
 प्राण इंद्रिय मन, सूक्ष्म देह, म्या चेतन त्या वेलें. मज० ३.
 जाग्रतीत स्थूल, स्वप्नी सूक्ष्म, शोपेत दोन्ही धिरले. मज० ४.
 शोपीचे अज्ञान कारण देह, जेथुनी दोन्ही उठले. मज० ५.
 मी आतमा देहाहंनि जूदा, इवाशीलें सधळें. मज० ६.
 मयंप्रताश जळहळ उथेती. तोही मी अस वळले. मज० ७.
 नित्य व्यापक, ज्ञान स्वरूप मी, चौ दिशा भरलें. मज० ८.
 नामरूपात्मक जग हे सारे, ज्ञानची अमविमनटलें. मज० ९.
 देह आदी सर्व चराचर, ज्ञान जळीं फुळ फुळें. मज० १०.

(१९)

सोड सोड वा ममता माया, आयुष जाईल वाया. सोड० धृ.
 घर तुझे कैमे माणि लाडुडाचे, वधि गेल तिं कराया. सोड० १.
 पोर तुझे कैस, मासाचे दुसळे, आलें दुखी कराया. सोड० २.
 देह तुजा कैमा, अगर्भाचा घास, न रही पाहाया. सोड० ३.
 अच्छरीत खंडी, सैसा छुं देहस, कसे अळे मायाया. सोड० ४.

घर पोर देह, न सुनी भाशीले, उगीचा खेळ कराया. सोड० ५.
 स्वपनाचे जग काय झाले जागीत, न येई म्हणाया. सोड० ६.
 ते मज कळले, जग नाही जागीजे, तरीच सुटली माया. सोड० ७.

(२०)

देव कोण कोटे, सागाकी पंडित, आत्मस्वरुपी, मी तुमी नाही. देव० धृ.
 दगडाचे देउळ, दगडाचा देव, त्यासी पूजिताना, मीटेना संदेह. देव० १.
 मीच आहे देव, एकची एक, जग जीव झाले, नाही अनेक. देव० २.
 जळी स्थळी देव, गुरी कीटीं झाडी, त्याचा वाचूनी, नाही एक काडी. देव० ३.
 सर्व स्थळी देव, जेथे तेथे आहे, डोळे नाही तोची, कसा त्यासी वाहे ? देव० ४.

(२१)

नारायण एक खरा, अहो मन, नारायण एक खरा.
 खोटी काया, खोटी माया, त्याचा गर्व न करा. अहो० धृ.
 मनुष्य देह पावुनि पुण्ये. हरिची भेटि करा. अहो० १.
 हरि प्राप्ति बिण, आयुष सलें, (मग) लखचोराशी फिरा. अहो० २.
 साच हरिका, भुलुनि कोणी, सुख आशा न घरा. अहो० ३.
 हरि भजन भवसिंधु तारक, मारग नव दुसरा. अहो० ४.
 कुकर्मने नरकी जाणे जाणे, त्याचि वाट न घरा. अहो० ५.
 हरि पोषिता प्राणि मात्रा, कां उग चिता करा ? अहो० ६.
 सुख दुःख भोगि करमा रीति, नको वाइट बरा. अहो० ७.
 खटपट संघळी त्यजुनि निरंतर, हरि नाम जप करा. अहो० ८.
 भीषण दरित हरपुनी मिळे, सरिता हरि सागरा. अहो० ९.

(२२)

मी कोण कोठुनी आलो-ऐकाहो, मी कोण कोठुनी आलो;
 मी -निरंजन देव, परमपद माझे गाव,
 मज लोला कर्ण्यस्तव, धारिले म्या नहुनांच. मी० धृ.
 मी तेजोमय सया, जनम मरण नव कदा,
 माझीच सरवसंपदा, मज नाही कांहीं आपदा. मी० १,

મીં આહે સુઘી નિવાત, મજ નાહીં નાવ ન જાત,
 મીં કાહીં પીત ન સ્વાત, માણે કોળીં તાત ન માત. મીં ૨.
 મીં નાહીં દેહકીં મન, જગ સારે દૃશ્ય પન,
 એકાહો હે જગજન, જશે આકાશાતીલ વન મીં ૩.

(૨૩)

*દોહો.

આપ ગુરુચિદ રતન હો, અહં શિષ્ય દમક સ્વરૂપ,
 રતન દમકકીં એકતા, નમસ્કાર અનૂપ.

૭. +વિકલ્પ.

સ્વરૂપમા કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર નહિ હોવા છતાં, તત્ત્વવેત્તાને મિથ્યા ભ્રાંતાભિમાન
 ભાસે છે અને પોતાની અસંગતા તે સમયે વિમરે છે, તેથી બોધ નહ થતો નથી એ એક
 મહાન આશ્ચર્ય છે. શું એ દીનદાસ નથી જણાવતું ?

ઉત્તર—

દીનતાજ ઉત્કૃષ્ટતાની સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ કરે છે માટે ધન્ય છે દીનતા ઉત્કૃષ્ટતા અને
 સાપેક્ષ અને અન્યોન્યાશ્રિત છે માટે અસિદ્ધ છે તે પૈકી કોને વખાણુરી અને કોને
 વખોડવી ? અખડને વિષે કલ્પિત વિભાજે કરી શકેલા માત્ર છે.

૮ ॥ અથ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમ્ ॥

વિશ્વં દર્પેણદૃશ્યમાનનગરીતુલ્યં નિજાતમેતં,
 પદયન્નાત્મનિ માયયા બહિરિવોદ્ભૂતં યથા નિદ્રયા ।
 યઃ સાસાત્કુરતે પ્રવોદસમયે સ્વાત્માનમેવાદ્યમ્,
 તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ દદ શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૧ ॥

* આ દોહો સ્વામીશ્રી જીવન્મુક્તજીએ બનાવીને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીને આપ્યો હતો,
 અને પિતાશ્રી ઉપર લખેલા સ્વામી જીવન્મુક્તજીના પદ્ય પ્રકાશાનંદજીએ પોતાના હાથથી
 લખી મોકલ્યો હતો.

+આ લખાણ પિતાશ્રીના કાગળોમાંથી એક ટુકડા ઉપર પોતાના હાથથી લખેલું મળી
 આવ્યું છે, તે અત્રે જેમનું તેમ ઓપવામાં આવ્યું છે

घर पोर देह, न सुनी भाशीले, उगीचा खेळ करा
स्वपनाचे जग काय झाले जागीत, न येई म्हणा-
ते मज कळले, जग नाही जागीने, तरीच सुटली मा

(२०)

‘देव कोण कोठे, सागाकी पंडित, आतमस्वरूपां, मी
दगडाचे ठेडळ, दगडाचा देव, त्यासी पूजिताना, :
मीच आहे देव, एकची एक, जग जीव झाले,
जळीं स्थळीं देव, गुरी कीटीं झाडीं, त्याचा वाचूनी, नाई
सर्व स्थळीं ठेव, जेथे तेथे आहे, डोळे नाही तोची, कस

(२१)

नारायण एक खरा, अहो मन, नारायण ए
खोटी काया, खोटी माया, त्याचा गर्व
मनुष्य देह पावुनि पुण्ये, हरिची :
हरि प्राप्ति विण, आयुष सलें, (मग) लखचो
साच हरिका, भुलुनि कोणी, सुख आण
हरि भजन भवसिंधु तारक, मारग :
कुकर्मने नरकी जाणे जाणे, त्याचि वा
हरि पोषिता प्राणि मात्रा, का उग
सुख दुःख भोगिं करमा रीति, नको
खटपट संघळीं त्यजुनि निरंतर, हरि न
मीपण दारित हरपुनी-मिळे, सरिता

(२२)

मी कोण कोठुनी आलो-एकाहो, मी कोण
मी -निरजन देव, परमपद मा
भव लीला कर्ण्यस्तव, भारिले :
मी तेजोमय सया, जनम मरण
माझीच सरव-संपदा, भज नव्हीं

માયાશક્તિવિલાસકલ્પિતમહાન્યામોહસંહારિણે,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રી, બાબક, અધ અને જઠની ઉપમાવાળા ધણા ક્ષાંતવાદિ પુરુષો તો સૂચકદેહને, મુખ્યપ્રાણને, અગ્નીઆગ ઇંદ્રિયોને, ચચલસ્વભાવવાળા બુદ્ધિને અને શૂન્યને (અભાવને) “ હું છું ” (એ મારું સાચું સ્વરૂપ છે) એ જાણે છે તે માયાશક્તિના કાર્યરૂપ આ કલ્પિત ને દુષ્કર્મ મહાન્યામોહનો સંહાર કરનારા શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૫

રાહુગ્રસ્તદિવાકરેદુસદૃશો માયાસમાચ્છાદનાત્,

સન્માત્ર. કરણોપસંહરણતો યોઽમૂત્સુપુષ્પ પુમાન્ ।

પ્રાગસ્વાપ્સમિતિ પ્રબોધસમયે ય પ્રત્યાભિજ્ઞાયતે,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૬ ॥

અર્થ—માયાવડે મારી રીતે આચ્છાદિત થવાથી અધકારમય રાહુવડે ઘેરાયેલા પ્રકાશમય સૂર્ય અને ચંદ્રની પેઠે સન્માત્રરૂપ જે પુરુષ અત કરણના ને ઇંદ્રિયોના વિલયથી મુપ્રાપ્તિને પામ્યો હતો, અને જે જાગૃતતા સમયમાં “ હું પૂર્વે સૂતો હતો ” એમ પ્રત્યાભિજ્ઞાનનો (પૂર્વે અનુભવેલાના પુન જ્ઞાનનો) વિષય કરાય છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૬

બાલ્યાદિપ્ત્વપિ જાગ્રદાદિપુ તથા સર્વાસ્વસ્થાસ્વપિ,

વ્યાવૃત્તાસ્વનુવર્તમાનમહમિત્યંતઃ સ્ફુરંતં સદા ।

સ્વાત્માનં પ્રકટીકરોતિ મનતા યો મદ્રયા મુદ્રયા,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૭ ॥

અર્થ—આત્માદિક તેમજ જાગ્રદાદિક પરસ્પરભિન્ન તનમનની સર્વે અવસ્થાઓ વિષે અનુવર્તમાન અને “ હું છું ” એમ અત કરણમાં સદા સ્ફુરવાવાળા પોતાના સ્વરૂપને અદ્વા-મીતાથી ભજન કરવાવાળાની મધ્યે જે ભદ્રા મુદ્રાવડે પ્રકટ કરે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૭.

વિદ્યં પश्यति कार्यकारणतया સ્વસ્વામિસંવંધતઃ,

શિષ્યાચાર્યતયા તથૈવ પિતૃપુત્રાદ્યાત્મના મેદત ।

સ્વપ્ને જાગ્રતિ વા ય ઇષ પુરુષો માયાપરિભ્રામિતસ્,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે આ પુરુષ માયાવડે ચારે ગમથી જાતિને પામેલો અત કરણની સ્વપ્ના-વસ્થા વિષે અથવા જાગ્રદવસ્થા વિષે કાર્યકારણભાવ વડે, સ્વસ્વામિમધ્ય વડે અને શિષ્યઆચાર્ય ભાવ વડે તેમજ પિતાપુત્ર આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ વડે ભેદથી આ વિશ્વને દેખે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૮

અર્થ—દર્પણમાં બાસની પ્રતિબિંબિત નગરીની પેઠે ચોતાના અત કરણમાં રહેલા વાસનામય વિશ્વને જેમ નિદ્રાએ કરીને બહારના જેવું દેખીએ છીએ તેમ આત્મામાં કસ્થિત રીતે રહેલા આ જગતને માયાએ ને દશ્યની વાસનાએ કરી બહાર ઉદ્ભૂતની પેઠે દેખના છતાં જે આત્માના જ્ઞાનના સમયમાં અદ્યત્ત ચોતાના આત્માને જ અપરેશ્વર હરે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને આરા નમસ્કાર હો. ૧.

વીજસ્યાતરિવાકુરો જગદિદ પ્રાશ્નિર્વિન્ટરપ પુનર્,
માયાકલ્પિતદેશકાલગ્લનાવૈચિત્ર્યચિત્રીકૃતમ્ ।
માયાધીય વિજૃમ્ભત્યપિ મહાયોગીર ચ સ્વેચ્છયા,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ इद શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૨ ॥

અર્થ—વૃક્ષાદિના બીજની અદર સૂક્ષ્મ અકુળની પેઠે આ પ્રતીત થતું જગત પૂર્વે નિર્વિકલ્પ હતું, પછી ચોતાની માયાવડે જેમણે કસ્થિત દેશકાલની ક્લનાથી નામરૂપાદિની વિચિત્રતાએ વિચિત્ર કર્યું છે, જેઓ માયાવી અને મહાયોગીની પેઠે સ્વેચ્છાએ આ સસાર રૂપ વિલક્ષણ વિલાસને કરે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને આરા નમસ્કાર હો. ૨

યસ્યૈવ સ્ફુરણ સદાત્મકમસત્ત્વલ્પાર્થગ ભાસતે,
સાક્ષાત્તત્ત્વમસીતિ વેદવચસા ચો બોધયત્યાગ્રિતાન્ ।
યત્સાક્ષાત્વરણાદ્ભવેન પુનરાવૃત્તિર્ભવામોનિઘૌ,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ इद શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૩ ॥

અર્થ—જેનું ઝુરણ (જ્ઞાન) સદરૂપ છતાં અસત્તા જેવા આ દશ્ય પદાર્થોમાં પરા વાહને રહેલું ભાસે છે, અને જે ‘તત્ત્વમસિ’ (તે બ્રહ્મ તું છે) એ વેદવાક્ય વડે શરણાગતોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ બોધ કરે છે, વળી જેના દૃઢ સાક્ષાત્કારથી આ દુઃખમય સસારસાગરમાં પુનર્જન્મ થાય નહિ તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને આરા નમસ્કાર હો. ૩

નાનાછિદ્રઘટોદરાસ્થિતમહાદીપપ્રભાભાસ્વર,
જ્ઞાન યસ્ય જુ ચક્ષુરાદિન્નરણદ્વારા બહિઃ સ્પદતે ।
જાનામીતિ તમેવ ખાતમનુભાત્યેતત્સમન્ત જગત્,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ इद શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૪ ॥

અર્થ—પણા છિદ્રોવાળા ઘડાના ઉદરમાં રહેલા મોટા પ્રકાશમય દીવાના પ્રકાશની પેઠે જેનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ શરીરમાંથી ચક્ષુગદિ છિદ્રોદ્વારા બહાર સ્ફુરે છે, “ હું જાણું છું ” એવી રીતે પ્રથમ બાસગાન થયા પછી આ સમગ્ર જગત જેને ભાસે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને આરા નમસ્કાર હો. ૪.

દેહ પ્રાણમર્પીદ્રિયાણ્યપિ ચલાં બુદ્ધિં ચ શૂન્યં વિદુઃ,
ચીવાલાઘનઢોપમાસ્ત્વહમિતિ ભ્રાતા મૃશ વાદિન્ ।

માયાશક્તિવિલાસકલ્પિતમહાન્યામોહસંહારિણે,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૬ ॥

અર્થ—શ્રી, બાળક, અંધ અને જડની ઉપમાવાળા ધણા શ્રાંતવાદિ પુરુષો તેા સ્થૂલદેહને, સુખ્યપ્રાણને, અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયોને, ચંચલસ્વભાવવાળા બુદ્ધિને અને ચત્ત્યને (અભાવને) “હું હું” (એ મારું સાચું સ્વરૂપ છે) એ જાણે છે તે માયાશક્તિના કાર્યરૂપ આ દેશિત ને દુઃખ મહાન્યામોહનો સંહાર કરનારા શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૫.

રાહુગ્રસ્તદિવાકરેદુસદૃશો માયાસમાચ્છાદનાત્,
સન્માત્રઃ કરણોપસંહરણતો યોઽમૂત્સુપુત્તઃ પુમાન્ ।
પ્રાગત્વાપ્સમિતિ પ્રબોધસમયે યઃ પ્રત્યભિજ્ઞાયતે,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૬ ॥

અર્થ—માયાવડે નારી રીને આચ્છાદિત થવાથી અંધકારમય રાહુવડે ઘેરાયેલા પ્રકાશમય સૂર્ય અને ચંદ્રની જેઠે સન્માત્રરૂપ જે પુત્ર અંતઃકરણના ને ઇન્દ્રિયોના વિલયથી સુપુષ્પિને પામ્યો હતો, અને જે જાગૃતતા સમયમા “હું પૂર્વે સૂતો હતો” એમ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો (પૂર્વે અનુભવેલાના પુનઃ જ્ઞાનનો) વિષય કસ્ય છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૬.

બાલ્યાદિપ્ત્વપિ જાગ્રદાદિષુ તથા સર્વાસ્વવસ્થાસ્વપિ,
વ્યાવૃત્તાસ્વનુવર્તમાનમહમિત્યંતઃ સ્ફુરંતં સદા ।
સ્વાત્માને પ્રકટીકરોતિ ભજતો યો ભદ્રયા મુદ્રયા,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૭ ॥

અર્થ—બાલ્યાદિક તેમજ જાગ્રદાદિક પરસ્પરભિન્ન તનમનની સર્વે અવસ્થાએ વિષે અનુવર્તમાન અને “હું હું” એમ અંતઃકરણમા સદા સ્ફુરવાવાળા પોતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધા પ્રીતથી ભજન કરવાવાળાની મધ્યે જે ભદ્રા મુદ્રાવડે પ્રકટ કરે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૭.

વિશ્વં પश्यति कार्यकारणतया સ્વસ્વામિસંબંધતઃ,
શિષ્યાચાર્યતયા તથૈવ પિતૃપુત્રાદ્યાત્મના મેદતઃ ।
સ્વપ્ને જાગ્રતિ વા ય ઇપ પુરુષો માયાપરિઆમિતસ્,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે આ પુરુષ માયાવડે ચારે ગમથી શ્રાંતિને પામેલો અંતઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થા વિષે અથવા જાગ્રદવસ્થા વિષે કાર્યકારણભાવ વડે, સ્વસ્વામિસંબંધ વડે અને શિષ્યઆચાર્ય ભાવ વડે તેમજ પિતાપુત્ર આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ વડે બેઠેથી આ વિશ્વને દેખે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૮.

ભૂરંભાંસ્યનલોઽનિર્લોચનમહર્નાથો હિંમાંશુઃ પુમા,
 નિત્યાભાતિ ચરાચરાત્મકમિદં યસ્યૈવ મૂર્ત્યેષ્ઠકમ્ ।
 નાન્યત્ કિંચન વિદ્યતે વિમૃશતાં યસ્માત્પરસ્માદ્વિમો,
 સ્તસૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ इदं શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૯ ॥

અર્થ—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પુરુષ જ્યેષ્ઠ આ સ્થાવર જંગમરૂપ જે પરમાત્માની ભર્તિનું આદ્ય લોકોને જણાય છે, અને પરમાત્માનો વિચાર કરવાવાળા પુરુષને જે વિષુદ્ધ પરમાત્માથી બીજું કંઈ પણ અહિં વિદ્યમાન જણાતું નથી તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને નમસ્કાર હો. ૯.

સર્વાત્મત્વામિતિ સ્ફુટીકૃતમિદં યસ્માદ્મુખિસ્તવે,
 તેનાસ્ય શ્રવણા તયાર્થમનનાદ્ધ્યાનાચ સંકીર્તનાત્ ।
 સર્વાત્મત્વમહાવિભૂતિસાહિનં સ્યાદીશ્વરત્વં સ્વતઃ,
 સિદ્ધચેત્તત્પુનરપ્દધા પરિણતં ચૈશ્વર્યમન્યાહતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જે હેતુથી આ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમાં આ શ્રવણ વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સર્વાત્મભાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે હેતુથી આ સ્તોત્રના પ્રદાભક્તિપૂર્વક શ્રવણથી તથા આ સ્તોત્રના અર્થના મનનથી અને શ્રીદક્ષિણામૂર્તિના ધ્યાનથી તથા તેમના નામના સંકીર્તનથી, વ્યાવહારિક મહાવિભૂતિસાહિત સર્વાત્મભાવરૂપ ઇશ્વરભાવ મનુષ્યને સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. વળી આ સ્તોત્રનો પાઠ આદિ કરનારને આઠ પ્રકારથી વિવત્પરિણામને પામેલા પ્રહારૂપ અભંગ અર્થની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ૧૦.

તત્ સન્ પરમાત્મને નમઃ ।

વિદેહમુક્ત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસનું જીવનચરિત્ર.

તૃતીય ભાગ.

(૨૧. ૨૫ માણેકલાલ ગુનીલાલ સુતરીઆ, એમ. એ.,
એલએલ. એમ. ના લેખે.)

હાનિષ, વિદેહમુક્ત, શ્રીયુત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની અન્તિમ
વાણી આલેખતાં આનંદની ઉભરાતી ઉર્મિઓ મુજ વાચકવૃંદ
સન્મુખ પ્રદર્શિત કરવા આજ્ઞા માથું છું.

આ ગુર્જર વેદાંતવિરલા સૂર્યપૂરીના અલૌકિક અબધૂતની અદ્ભૂત વાણી
પ્રથમ 'બોધામૃત' નામે પ્રસિદ્ધિને પામી. પશ્ચાત્ એ જ 'બોધામૃત' ૨૧. બા.
શ્રીયુત લલ્લુભાઈ સાહેબના સક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત સાથે એમની 'અતિમ
જ્ઞાનવાણી' ને નામે પ્રગટ થયું, અને એ જ લાગ્યશાળી પુણ્યવંત મહાત્માનું
આ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર છપાવવાનો સમય આવ્યો એટલે એમની અતિમ
વાણીને જીવનચરિત્રનો આવશ્યક ભાગ ગણી અહિં તેના તૃતીય ભાગ તરીકે પ્રગટ
કરવાનો આ ફરી અમૂલ્ય પ્રસંગ આવ્યો છે.

તેઓશ્રી પ્રથમથીજ દેવીસંપત્તિવાન હોઈ સંત સમાગમમાં કાળ ક્રમણ
કરી, અનેક મંત પુરુષોના સહવાસમાં રહી, તેમને અનેક રીતે આશ્રય અને
સહાય આપી, મહાત્માઓની કૃપાને પાત્ર થઈ, પોતાના સમયનો મોટો ભાગ
વેદાંત વિચારમાં ગાળતા અને પ્રસંગે અનુભવજ્ઞાનાદિ અધ્યાત્મ કથા પણ કરતા.

આ મત્પુરુષ સુરતમાં સિટિ મેજિસ્ટ્રેટના ઓદ્ધા ઉપર તા. ૧૫ મી જુલાઈ
અને ૧૯૦૩ ને દિવસે બિરાજ્યા, ત્યારથી પોતે સુરતમાં સ્વગૃહમાં સ્નેહી
સત્સંગી મંડળ સમીપ વેદાંત જેવા કઠિન વિષયનો શ્રોતાવર્ગને મરણતાથી

અવબોધ થાય એવી રીતે દરરોજ પ્રભાતમાં એક કલાક યોગવાસિષ્ઠની કથા કરવામાં સમય ગાળતા હતા. તે વેળા કેળવણીખાતાના ડેપુટી રા. હીરાલાલ નરોત્તમદાસ, મુલકીખાતાના માનકારી ગ. રઘુછોડણ કરમનજી, બાણીતા ઝવેરીઓ શેઠ રૂપચંદ હીરાચંદ તથા શેઠ તારાચંદ હેમચંદ, અવલ કારકુન રા. કલ્યાણજીલાઈ વગેરે સહૃદયસ્થો આ આધ્યાત્મિક નિત્યશ્રવણનો લાભ લઈ સ્વર્ગીય આનંદનો લ્હાવો લેતા હતા.

એ કથામૃતનું પાન કરી આ લેખકે આજુ પરમામૃત પાશન કરવાને નિમિત્તે ઘેર જઈ મનન કરી લેખ રૂપે દરરોજ વિષય લખી રાખ્યા હતા, અને જીજ્ઞાસુના લાભાર્થે એ અલૌકિક વાણીની વાની ‘બોધામૃત’ રૂપે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં, ‘રામ નામકી લૂટ છે, લૂટ શકે તો લૂટ,’ એ ન્યાયથી મુમુક્ષુઓની ‘બોધામૃત’ ઉપર લૂટ ચાલતાં, તમામ નકલો ટુંક સમયમાં ખપી જવાથી ઠેકઠેકાણેથી અધ્યાત્મ અધિકારી સજ્જનોની ખીજી આજ્ઞા મારે માગણી પર માગણી આવવા લાગી.

તેઓશ્રીની આ વાણી પુનઃ ‘અંતિમ જ્ઞાનવાણી’ નામે પ્રગટ થતા પહેલાં એનું મગઠી ભાષાતર રા. પરશુરામ ભાળચંદ્ર શુર્જરે બેલગામમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને તેમણે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું કે:—

“જ્ઞાનામૃતાને ઓતપ્રોત મરણેલેં અસેં એક પુસ્તક ગુજરાતી ભાષેંત મુરત વેધીલ વકીલ રા. રા. માળેકલાલ જુનીલાલ મુતરીયા છાની ‘બોધામૃત’ છાનાવાંને પ્રસિદ્ધ ફેલેં. હે પુસ્તક ત્યા પ્રાપ્તિ રતકેં પ્રિયજ્ઞાલે, કિં થોડચાચ અવકાશાંત ત્યાચ્યા સર્વ પ્રતિ જવૂન મેલ્યા. હ્યા પુસ્તકાંતીલ ભાષા રતકી વિરક્ત આહે, કિં તીં એલાઘા અવઘૂતાચીચ વેદાંત વાળીં. આહે કિં કાય અસા માસ હોંતો, અધિકારી મુમુક્ષુ જનાલાતર ત્યા વાળીં ચેં સરલત્વ અનુમવ હ્યાંચા પ્રત્યય તાવઢતોચ ચેતો. હે પુસ્તક કેવલ જ્ઞાનમાહાર જ આહે અસા અનુમવ આલ્યા મૂલેં તદેશીય અધિકારી વર્ગ હ્યા પુસ્તકાસ ફારચ પૂજ્ય માર્નીતાત.

આવા બોધામૃતનું સરલ રીતે પુનઃ પાન થાય એ નિમિત્તે તેઓશ્રીના સુર પુત્રો રા. ચંદુલાલલાઈ વગેરેએ ‘અંતિમ જ્ઞાનવાણી’ નામે આ બોધામૃતની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશમાં મૂકી. તેમાં દરેક વિષયની શરૂઆતમાં શ્લોક આપ્યા છે તે પાછળથી હાખલ કર્યા છે. જે કથા ઉપરથી આ બોધામૃત લખાયું તે કથા પૂરી થયા બાદ દોઢજ માસમાં તેઓશ્રી વિદેહમુક્ત થતાં પુસ્તકનું નામ ‘અંતિમ જ્ઞાનવાણી’ રાખ્યું તે યોગ્ય જ હતું.

મને તેઓશ્રીનાં પ્રથમ દર્શનથી જ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થઈ વિશેષ સંબંધમાં આવતાં તેમની વેદાંત સમજાવવાની ચમત્કારિક શક્તિથી મોહિત

થતાં તેમના ઉપર શુરભાવ થયો, અને તેમની કૃપાથી જ મને વેદાંત વિષયમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

આનન્દેન જાતાની જીવંતિ। એ મુદ્રાલેખ ગ્રંથેણ કરનાર આ ગંભીર વૃત્તિના શુણ્ણજનના સંબંધમાં આવનાર કેટલાક સ્વામીઓ સાથે મને પ્રસંગ મળેતાં પૂજ્ય સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીનો પણ સંસર્ગલાલ મળ્યો.

યોગશાસ્ત્ર, યોગના શ્રેયો, યોગની પ્રક્રિયાઓ તથા યોગની શક્તિઓ, અને આત્મજ્ઞાનીનાં પચનો તથા યોગીએ પ્રાપ્ત કરેલી અદ્ય પ્રકારની સિદ્ધિઓ અને નવ નિધિઓ સર્વ આત્મામાં જ સમાયેલી છે. કહ્યું છે, કે:—

છનેહી પાયા, ઈનેહી છુપાયા, ન કહે કીસીકે જ્ઞાનમે,

તાલી લગી જખ અનુભવકી, તખ સમજે, કેઉ સાનમે.

કિંબહુના ? છેવટ લેખકની પ્રાર્થના છે કે આ આધ્યાત્મિક અનુભવ રહસ્યના રસિક અધિકારી વાચકવર્ગ આ વેદાંતવાણીનું પરમામૃત રૂપે પાન કરી અખંડ જ્ઞાનાનંદની પુષ્ટિ અવશ્ય મેળવી કૃતકૃત્ય થાઓ. તથાસ્તુ.

ॐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ:

મુરત, ચાધાડીઆવાડ,
તા. ૧-૧૨-૨૨

}

મણિકલાંત સુનીલાંત મુતરીઆ.

વિદેહમુક્ત શ્રી લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની

અન્તિમ જ્ઞાનવાણી.

તા. ૪-૮-૧૯૦૩.

૧. વૈરાગ્ય.

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે વૈરાગ્યમત્યન્તમાનિત્યવસ્તુપૃષ્ઠા

અર્થ—સપત્ની અનિત્ય વસ્તુઓમાં અત્યંત વૈરાગ્ય-એ મોક્ષનું પહેલું કારણ કહેવામાં આવે છે.

વિવેક્યુદામણિ.

ભગવાં પહેરીને જંગલમાં ગયા એટલે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નથી,

પણ વિચારયુક્ત વૈરાગ્યની જરૂર છે. એક પંસાનો ગેર લાવી ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી શકાય છે, તેથી કંઈ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નિશ્ચય થાય નહિ. ઘણાં બાળવૈરાગીમાંથી વિચારયુક્ત વૈરાગ્ય પામેલા થોડાં જ જોઈ આવે છે. એવો

વૈરાગ્ય પામવાને પ્રથમ તો વિષયો પર દોષદષ્ટિ થવી જરૂરની છે. વિષયને વિષ-
વત્ તજવા જોઈએ. માણસ રાતદિવસ આ જગતના વિષયોમાં મગ્ન રહે છે,
પણ વિષયો તેને છોડીને જરૂર જતા રહેવાના છે. ભર્તૃહરિ કવિત્વ કહેવું પણ
એમજ છે કે, વિષયોને માણસ જાતે સમજીને છોડતો નથી, પણ વિષયો આખરે
તેને છોડી જાય છે. આવી રીતે માણસ જગતમાં અને જગતના વિષયોમાં
વધારે વધારે શુશ્વવાઈને સંસાર સમુદ્રમાં શુંગળાતો વહ્યો જાય છે. આ દેહ
પુત્રાદિ ઉપર વધારે વધારે મમતા કરતો જાય છે, તેથી વૈરાગ્યથી દૂર ને દૂર
રહે છે. જે દેહને પોતાનો કરીને માને છે તે દેહ અનેક વ્યાધિઓથી પકડાઈ
જાય છે, વખતો વખત બદલાતો રહે છે, પોતાના પોપણને માટે આપણને
પ્રીકરમાં નાખે છે, અને એના જેવા અનેક દેહો થઈ ગયેલા ભાસે છે અને
થવાના છે એમ ભુલાવામાં નાખે છે. સ્વપ્નમાં અનેક ખીબા દેહો ખડા થાય છે,
અને આ દેહ હમણાની નજરે જોતાં પણ નાનપણમાં હતો તે યુવાવસ્થામાં
નથી; પરમાણુઓ બદલાઈ ગયેલાં છે, છતાં કલ્પનાથી તેવીજ આકૃતિનો દેખાય
છે. એવા દુઃખદાઈ દેહને માટે માણસ કેવા કેવા શ્રમ વેઠે છે, અને એવા
દેહના ઉપભોગને માટે ચક્રુઆદિ ધર્મિઓ દ્વારા વિષયોમાં મનને જોડી દે છે.
પુત્ર વગેરે ખીણ વસ્તુઓ મુખદાઈ ભાસે છે, પરંતુ તે પણ વિવેકવિચારે,
વૈરાગ્યની દૃષ્ટિથી જોતાં મોટે ભાગે દુઃખદાઈ છે અને છોડીને ચાલી જનારી
છે, અને તે વેળા વિશેષ દુઃખ આપનારી છે. પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ કેવી રીતે દુઃખ-
દાઈ છે તે પંચદશીમાં ઠીક વર્ણવેલું છે. જે આદિમાં નહિ, અન્તમાં નહિ,
છતાં મધ્યમાં ભાસે છે, એવાં સંસાર, દેહ, પુત્રઆદિ વિષયોની જ્ઞાતિ અને
તેમાં મનનું જોડાણ થાય છે. એવી કલ્પના ઘણા વખતના દેહાધ્યાસથી ભાસે
છે, અને તે સ્થિર થઈ બેઠી હોય એમ લાગે છે. વિષયો પર દોષદષ્ટિ ઉપરાંત
અહંભાવનો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, તથા આર્જવ અથવા સરળતા અને
નમ્રપણું રાખવું એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો ધીમે ઉપાય છે. મૃત્યુ સર્વ કોઈને
આવતું ભાસે છે. મૃત્યુનો ડર કોને રહેતો નથી? કંઈ વખતે તે આવશે તે
ખબર નથી. મોટા દેવાંશીઓને પણ મૃત્યુએ છોડ્યા નથી. જો કોઈને કહીએ
કે તારૂં મોત આઠ દિવસ પછી છે અથવા તને આઠ દિવસ પછી ફાંસી
દેવાના છે, તો તેને આ સંસાર કડવો હોય એવો લાગે છે. તેને ખાણું પીણું
ગમતું નથી; તેને રાગ રાગણી નકામાં છે; મેળા તમાશા તેને મુખ આપતા
નથી, તેને મુંદર યાગ તે પણ આગ એવો લાગે છે; વૈરાગ્ય પર તેનું ચિન્ત
જાય છે, અને સાત દિવસમાં શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળી તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
શકે છે. પરીક્ષિત રાજાનું દષ્ટાન્ત શાસ્ત્રમાં મોજુદ છે. મનનો સ્વભાવ એવો
છે કે જેણે તે ચિન્તાન કરે તેમાં તે શુશ્વઈ જાય; જડનું, દેહ વગેરેનું ચિ-

ન્તન કરે તેથી જડ અને મંદ બુદ્ધિનો થઈ જાય. એકાદશ સ્કંધમાં ક્રીટબ્રમરી ન્યાય કહ્યો છે તે એવી જ રીતે છે. ક્રીડા ભમરીની ઝંખનામાં ભમરી થઈ જાય છે; એવા પણ દાખલા બેવામાં આવે છે, કે આખું સમાયણું સાંભળે તો પણ સવણુનાં દશ માથાંની ખબર પડે નહિ, અને આત્મજ્ઞાનની વાતો સાંભળે છતાં દૃષ્ટા અને દૃશ્યમાં સમજે નહિ, તો તેને પ્રતિબંધો સિવાય બીજું કોણ રોકતું હશે ? વૈરાગ્ય અને ત્યાર પછી જ્ઞાન થવામાં અટકાવ નાખનારા ત્રણ પ્રતિબંધો છે; ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી. ભૂત પ્રતિબંધ એટલે યદ્ય ગયેલી વાતોનું સ્મરણ, વિષય વગેરેનું ચિન્તન, મનનું અસ્થિરપણું, કથા આલતી હોય ત્યારે ઉંઘ આવે અથવા બીજા વિચારો આવે અને શ્રવણમાં ચિન્ત રહે નહિ. વર્તમાન પ્રતિબંધ એટલે હમણાની અડચણો-જેવી કે કુતર્ક, હુરાશક વગેરે; જે કહે તેનાથી ઉંઘા ઉંઘા વહેમ આવે; શ્રદ્ધા થાય નહિ, અર્હંભાવ વધતો જાય; હું કહું છું તે ખરું, અને બીજા સમજે છે તે ખોટું, એમ કલ્પના થાય; અને ભાવી પ્રતિબંધ એટલે બુદ્ધિમાં દેહાધ્યાસને લીધે નિશ્ચય કરવાની શક્તિ ખુલે નહિ; અને ત્રોટકાચાર્યની પેઠે અચુક વખત પછી એકદમ જ્ઞાન થનારું હોય એમ લાગે. એ પ્રતિબંધો દૂર કરી અર્હંભાવ કાઢી નાખી, વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને ત્રીજું સાધન સત્સંગ, સચ્છાત્મ વગેરે છે. ગુરુની સંગતિથી શ્રવણ થતાં થતાં વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિથી જ્ઞાન બીલે છે. એક વખત શિષ્યોને અભિમાન થયું કે અમે હોંશિયાર છીએ, અને ત્રોટકાચાર્ય તો કંઈ સમજતો નથી. ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય તો જાણી ગયા, એટલે તેમણે ત્રોટકાચાર્યને ત્રોટક છંદ રચનારો વિદ્વાન બનાવી દીધો. તેનું નામ તે દ્વિવસથી ત્રોટકાચાર્ય પડ્યું. આથી બીજા શિષ્યો શરમાઈ ગયા. ગુરુની અંદર ઈશ્વર કરતાં પણ અધિકતા માનવી. કહ્યું છે કે “ગોવિંદસે” ગુરુ બરાબર જીને ગોવિંદ દિયા બતાય.” શ્રી પંચદશીમાં લખ્યું છે તેવા ગુરુ બોધ્યો, નહિ કે પોતે અસમર્થ હોઈ બીજાને અક્ષણાવે. ગુરુમાં અથવા મૂર્તિમાં ભાવના રૂબે છે. જેવી ભાવના તેણે રૂબ થાય છે. સુસલમાન મૂર્તિને લાગી નાખે અથવા ગાળ દે તેને મૂર્તિ નુકશાન કરતી નથી, કેમકે તેની ભાવના પૂજ્ય ભાવે નથી, પણ પથ્થર સમજીને છે; પણ જે મૂર્તિને પૂજ્યભાવે દેવ સમજે છે અને પછી તેની પૂજા અથવા નિંદા કરે છે, તેની ભાવના તેને સાર અથવા મારું રૂબ આવે છે. કવિએ કહ્યું છે કે “જો ગણીએ તો દેવ છે, નહિ તો છે પાપાણ.” વળી પ્રતિમાખંડનવાદી કહે છે કે, “ચેતન્ય પૂછે જડકું, અળ કુછ મોટું દે, તેરી બેઠાઇમે બેઠી તેરી એક કુટી કે દો ?” ઈશ્વરને જાણજે તે ઈશ્વરને ગાળ દેતા નથી, અને જે ગાળ દે છે તેને ઈશ્વરની જાણખાણ નથી. માટે કહેવત છે કે, “સતી શાપ દે નહિ અને શંખણીનો લાગે નહિ.” વળી આપણે

ગુરુનો દોષ જોવો નહિ, પણ સદા ગુણગ્રાહક થવું. દરેક વસ્તુમાં ગુણ હોય
 તે લઈ લેવો, અને તેના દોષ તરફ દોષદષ્ટિ માત્ર તેનાથી વિરક્ત થવાને માટેજ
 કરવી; તેનાપર દ્રેષ કરવાને માટે કરવી નહિ. મહાત્માના દેખાતા દોષો અથવા
 શાસ્ત્રમાં દેખાતી વિપરીતતા આપણી અણુચમજને લીધે લાગે છે એમ શ્રદ્ધા
 રાખવી. બાકી મહાત્માઓ તો ગીણુ જેવા સરળ હોય છે, જેમ વાળીએ તેમ
 વળે છે; સર્વ સ્થળે સમાન થઈને રહે છે. આત્માની સુજનતા એવીજ છે.
 મૂંઝવણ અથવા વૃક્ષ કંઈ અંડાળને ઉપયોગી નથી થતાં, અને માત્ર સારાં માલુ-
 સનેજ ઉપયોગી થાય છે એમ નથી. તેનામાં ભેદદષ્ટિ નથી; તે તો સઘળાંને
 સરખાં ગણે છે, અગ્નિમાં અગ્નિ થઈને રહે છે, અને જળમાં જળ થઈને રહે
 છે. કહ્યું છે કે “સખસે” હીલમીલ ચાલીએ નદી નાવ સંભોગ.” પણ ગુરુની
 પ્રાપ્તિ સહેલી નથી; જો કે શુરુ કાંઈ અંતાર જોઈ નથી, પણ પોતાની યોગ્યતા
 હોય તો મળી આવે છે, અને તેમાંથી સાર જોઈ લે તો જ ગુરુની પ્રાપ્તિ
 થઈ સમજવી. પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવ્ય થવું એજ આવશ્યક છે. અવેરને ત્યાં હીરા
 મોતી લેવા ગામડીઓ જતો નથી; તેને તો કીડિયાંની દુકાને કીડિયાં સારાં લાગે
 છે. તેમ જગત્નો પ્રાણી સદ્ગુરુની અવેરાતની કદર કેમ કરી શકે? હંસ હોય
 તેજ મોતીનો ચારો ચરી શકે. પુરાણ વગેરે વાંચીને તેમાંથી પણ વૈરાગ્ય
 બુદ્ધિ થઈ શકે છે. ઇંદ્ર, વિધ્યુ, વગેરે પણ હતા, અને હવે ક્યાં છે? તેમને
 પણ કેવા કેવા પ્રપંચો અને દુઃખો વેઠવાં પડેલાં? તે જોઈને વૈરાગ્ય બુદ્ધિ
 કરવી. જુઓ કે શ્રી શંકરાચાર્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા પણ નિવૃત્તિથી યેસી શક્યા
 નથી, ત્યારે વિચાર કરો કે ઇચ્છિત સ્થળ કયું છે? તે શોધી તે દિશા તરફ
 જવું; પછી રસ્તામાં રમણવું નહિ. કાશીના કુતરાની પેઠે ભાઈબંધો જોડે રસ્તામાં
 અટકી ફસાવું નહિ, અને બાળક વાણીતરની માફક રસ્તામાં મદારીનો ખેલ જોવા
 ઊભા રહેવું નહિ, પણ સીધે રસ્તે ચાલી ટોચ પર નજર રાખી ત્યાંજ વહેલા મોડા
 પહોંચવું. “અંતર મદિરનો ચોક” વાંચી ઉચ્ચ સ્થિતિપર દષ્ટિ રાખવી, પણ
 મુંબઈ જવું હોય તો અમદાવાદ તરફતું એન્જન (Engine) નહિ ગોઠવવું;
 નહિ તો જેમ ઉતાવળે આગગાડી ચાલે તેમ આઘો આઘો જાય, અને મુંબઈ
 તો આવે નહિ; તેમજ જગતમાં જેમ ઉતાવળે વહો જાય, તેમ સ્વરૂપની
 પ્રાપ્તિ આધી આંત્રી જાય; ત્યારે ગુણની સ્થિતિ કંઈ છે તે જોખી કહાલવી.
 દરેક માણસને અડેક પાયરી વધવાનું મન થાય છે, પણ આખરે લોભનો
 ઘોભ નથી. ગરીબ બાણે કે શ્રીમંત સુખી હશે, પણ શ્રીમંત નિશાસો મૂકી
 કહે છે કે, “હું ગરીબ હોત તો સાથે કેટલાક લોકોને મારે નિરાશ કરવા પડે
 છે; કેટલાકનું અપમાન કરવું પડે છે, કેટલાકની ફીકર રાખવી પડે છે.” લોકો
 કહેશે કે અંગેજ સરકાર સુખી હશે, પણ તેમ નથી. જો એક રોજ્યમાં એક

શબ્દ પણ રાગ કે દિવાન બોલે, તો તે પરથી અંગ્રેજ સરકારને ઉચ્ચપાથલના વિચાર કરવા પડે છે. તેને પણ ટંટા ફીઆફ, બળવા વગેરેની રોજ ફીકર રહે છે. “ બહેકું બડી ફીકર, ગ્રહે ચંદ્ર ચોર સૂર.” કદાચ એમ માનીએ કે સ્વર્ગલોકમાં અને ગોલોકમાં મુખ છે, તો તે સ્થિતિ પણ પૂર્ણ મુખની નથી. અખંડ નિવૃત્તિ અથવા મોક્ષ એજ ખરું મુખ છે, અને તે વેરાગ્ય તથા જ્ઞાનથી મળે છે. એક શિષ્ય બધું શીખી આવ્યો પણ એવી એક વસ્તુ નહિ શીખી આવ્યો કે જે બાણેથી બધું જણાય. મન તે વસ્તુને સારી રીતે ઓળખે છે, અને તેથીજ મન કેઈપણ જગાએ સ્થિર થઈ બેસતું નથી. મન બાણે છે કે માંદે ઠેકાણું જ્યાં જવ મને બગાડે છે તેનાથી પણ વધારે સારી જગાએ છે, તેથી બીજી જગાઓમાં ઘોડીવાર ભટકી આખરે નિરાશ થાય છે, અને મૂળ જગાએ જ્યારે પહોંચે છે ત્યારેજ તે સમુદ્રની વચ્ચેના કાગડાની પેઠે પછી ફરીથી આસપાસ ભટકતું નથી, પણ નોકાપર આવી બેસે છે. એ ઠેકાણું તે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ છે, કે જે મનને હીન થવાની જગા છે.

તા. ૫-૮-૧૯૦૩.

૨. શબ્દભ્રમ.

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વાતિ બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુષ્યાયાદ્વહ્ન્યજ્ઞાન્વાત્રો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥

વૃહદારણ્યકોપનિષદ્.

અર્થ—ધીર બ્રાહ્મણે તેનેજ બધી બુદ્ધિને તેમાંજ સ્થિર કરવી, બહુ શબ્દો ઉપર ધ્યાન લગાડવું નહિ, એ તો વાણીનો એટલો વ્યર્થ વ્યય કરવા જેવું છે.

વાણીથી આ સંભારનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. જેટલા શબ્દ બોલીએ છીએ તે સર્વે વાતાવરણમાં પ્રસરતા વહા જાય છે. જેમ નદીના પાણીમાં ઘાસનાં તણખલાં અથવા માછલાં વહાં જાય છે, તેમ મનુષ્યો આ સંસાર સમુદ્રમાં ડુબકી ખાતાં ખેંચાયાં જાય છે. ખરે જોતાં માત્ર સોનું મૂળ વસ્તુ હોય, પણ તેને જગીનમાંથી ખોદી કહાડીએ ત્યારે તે રાખ માટી વગેરે બીજા પદાર્થો સાથે મળેલું હોય છે, તેમાંથી અંદરના સોનાનું ખરે ભાન કરી લેવું. રાખ માટી તો ઉપરનાં આવરણો છે એમ સમજવું જરૂર છે. તે મુજબ જીવને અજ્ઞાનરૂપી રાખ વળગેલી ભાસે છે, તે દૂર થાય તો જીવપણું મટી પરમાત્માપણું ચિદ થાય; કેમકે જગત્માં જે મોઢ અથવા બ્રાંતિ ભાસી રહી છે તે નામરૂપની છે. માત્ર જે વસ્તુ દેખીએ

છીએ તે તમામ માટી સિવાય બીજીની નથી. છતાં ઘડો, ચોપડી, માણસ, પશુ વગેરે નામ માત્ર વ્યવહાર ચલાવવાને માટે આપવાં પડે છે. તેવીજ રીતે સ્વરૂપ સિવાય, એટલે માત્ર સ્વયંપ્રકાશ અધિષ્ઠાન સિવાય બીજું કંઈજ નથી, તોપણ ભાસનારાં જીવરૂપ આપણે, ભાસતી વસ્તુઓમાં વ્યવહારને માટે જુદાં જુદાં નામરૂપ આપીએ છીએ. એમ ન કરીએ તો ખુરશીપર માણસ બેસે ત્યારે ખુરશી અને માણસ એવાં નામો ન આપ્યાં હોય, તો માટી ઉપર માટી બેસે છે એમ કહેવું પડે, કે જેનો અર્થ સમજાય નહિ. ખુરશી બેઠાંએ ત્યારે માટી લાવ એમ કહીએ, તો કોઈ ખુરશી આપે નહિ. નામરૂપ જુદાં રહેતાં પણ સમજવું બેઠાંએ કે, ખુરશી, ઘડો, કે માણસ માટીમાંથી છે અને આખરે માટી છે. છતાં માટી પોતે પણ પરમાત્માની અપેક્ષાથી મોહરૂપ છે. માત્ર વામદેવ અને જડભરત એમ કહી શકે કે સુખપાળ પર બેઠેલો રાજા પોતે પોતાના ઉપર બેઠો છે, કેમકે તેમણે પોતાની સ્થિતિ એવી જનાવી છે. તેમનેા નિશ્ચય છે કે જગત્ પ્રાંતિથી ભાસે છે. મોહ અથવા પ્રાંતિ એટલે ખરી વસ્તુ જાણવા છતાં તે ખોટું રૂપે માનવી. જેમકે હોય દોરી અને દેખાય સર્પ. પણ જાં જોતાં તે સર્પ હોય પણ નહિ અને કંડે પણ નહિ. તેમ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને જાણવા છતાં, નામરૂપ વાળું જગત્ જાં માનવું એ મોહ છે, અને એવી પ્રાંતિમાં પડવું એ પ્રમાદ છે. જ્યાંસુધી “હું-પણ” ઉઠે નહિ, ત્યાંસુધી નામરૂપ તથા વાણીવલાસ અને નહિ. ભિન્ન ભિન્ન નામો આપવાની જરૂર “હું-પણ” ઊઠયા પછી છે. હું મને એક નામે જાણું ત્યારે, બીજાંઓનાં જુદાં જુદાં નામો ઓળખવાને માટે આપવાં પડે, પણ તે બીજાંઓ જડ કે ચેતન સંબંધાં પોતાને તો હું-પણે જ જાણું છે, અને વ્યવહાર કરે છે. તમે તમારે માટે કહેશો કે “હું જાઉં છું,” અને “હું-પણ” સાથે વ્યવહાર ખડો થાય છે, તેથી જેનો ઉપયોગ તેનેજ નામ આપીએ છીએ. રેતીનું કામ પડે છે તેથી તેનું નામ રેતી આપ્યું, પણ જુદાં જુદાં કણોનાં નામ આપતા નથી, કેમકે તેની ઓળખાણ કરવાની જરૂર નથી. બિલાડીના આખા વર્ગને આપણે બિલાડી કહીએ છીએ, પણ માત્ર પાળેલી હોય તેને નામ આપીએ છીએ. મનુષ્યપણાપર જુદાં જુદાં નામો અપાય છે, અને એ નામો “હું-પણ” પર આપવાં પડે છે, પણ “હું-પણ” તો અખંડ છે, તેમાં સ્ફુરી આવતું “હું-પણ” અખંડ છતાં પરિચિન્ન અથવા જુદું ભાસે છે. એવો પ્રગટ અને અપ્રગટનો ભેદ માયાનું આવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એક કાગળ પર ચાળણી ઢાંકીએ, તો દરેક છિદ્રમાંથી કાગળ દેખાય છે, છતાં દરેક છિદ્રવાળો ભાગ પોતાને બીજાં છિદ્રવાળા ભાગોથી જુદો

માને છે, એ જુદાપણું આજણીના આવજણથી ભાસે છે, બાકી કાગળ તો મલંગ એકજ છે. તેજ સુજળ પરમાત્માપર માયાનું આવરણ આજણીરુપે હોવાથી અંતઃકણરુપી છિદ્રોમાં જુદું જુદું “હુંપણું” સ્ફુરે છે, પણ એ છિદ્રો પુરાઈ જાય, અથવા નિદ્રામાં “હુંપણું” સ્ફુરે નહિ, તો તે વળતે નામ રુપ ખરાં થતાં નથી. કેમકે નિદ્રામાં આજણી તો છે, પણ છિદ્રો ઢંકાયલાં છે, એટલે કે માયા છે, પણ અંતઃકરણ અથવા મન નથી, તેથી ભેદ જણાતો નથી. માયાનો અર્થ “જે નથી તે” એવો થાય છે, એટલે કે માયા અભાવ અથવા અજ્ઞાનરુપે છે, અને જેમ અંધાર એ વસ્તુ નથી, પણ પ્રકાશનો અભાવ છે, તેમ માયા એ વસ્તુ નથી, પણ સ્વયંપ્રકાશનો અભાવ છે. અભાવ મદ્ય ભાવને આધારે રહે છે; માટે ભાવ તથા અભાવ બન્નેને દૂર કરી તે જેને આધારે રહેલા છે તે અધિ-ધાનને અનુભવવો. દીવો આવે ત્યારે અંધાર જતું રહે છે એમ કહીએ છીએ, પણ દીવો આવ્યો ત્યારે અંધારાનું અનાદિપણ જણાયું, બાકી અભાવરુપ અંધાર વર્તમાન કાળમાં છેજ નહિ. અંધાર હંતું એમ આપણે કહીએ છીએ. અંધાર ભાવરુપે છેજ નહિ, એ તો પ્રકાશનો અભાવ છે. આપણે આંખ મીંચીએ તો વસ્તુ વણાય નહિ એ ખરૂં, પણ તેથી કંઈ આપણી જોવાની ક્ષિ અથવા જોવાની શક્તિ જતી રહેતી નથી; પાછી આંખ ઉધારીએ ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તે મૂળજ અંતઃકરણ ખુલે ત્યારે તેમાં ઘણા વખ-તથી પડેલા સંસ્કારો સ્ફુરે આવે છે. જેમકે ખેતરમાં ખી નાખીએ તેમાં કેટલાકનાં અંકુર નીકળી આવે, અને કેટલાકનાં અંદર પડી રહે; તે સુજળ અજ્ઞાન કહેવા માત્ર છે, તેની કાંઈ સ્થિતિ નથી. વર્તમાન કાળમાં અજ્ઞાન દેખાતું નથી. કોઈ કહેશે કે “જે કાશી જોયું નથી,” એ તેનું અજ્ઞાન વૃત્તિ-જ્ઞાનની અપેક્ષાથી કહી શકાય છે, બાકી કોઈ અજ્ઞાની છેજ નહિ. “કાશી” એવું નામ આપ્યું, ત્યારથીજ કાશીનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જીવરુપે પોતાને માને છે, તેથી તેને કાશીનું અપરોક્ષ જ્ઞાન નથી. માટે “અજ્ઞાન હંતું” એમ કહીએ છીએ, તે જ્ઞાન થયા પછીજ કહી શકાય છે. પરમાત્માની અલૌકિક શક્તિથીજ માત્ર અંદર તથા બહાર અજ્ઞાન ભામે છે, અને જ્ઞાન થતાં તે કોણ જાણે કયાં નાશી જાય છે. જેવી રીતે દીવો-હોય ત્યાં અંધાર શોધ્યું પણ જડતું નથી તેમ. માટે ખાસ પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર છે, અને તે વિચાર વગર બની શકે નહિ હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી જુદું પાડે છે, અર્થશાસ્ત્રી જેમ વસ્તુમાંથી ઝેર વગેરે જુદાં પાડે છે, તેમ આપણે, જે દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણાદિ સાથે અંતઃકરણમાં આભાસ જોડાયેલો છે, તેને જુદો પાડી જડ ચૈતન્યનો ભેદ સમજવો જોઈએ, તથા બહારના નામગુણ તથા અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય-જુદાં પાડવાં એ વિવેક તથા વિચારનું કામ છે. આપણે દરરોજ

અનુભવથી એમ કહીએ છીએ કે કદાચો મારો છે, કદાચો નરનો છે, પણ એક અનુભવ જે સદા બની રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતા નથી. એક વાર કહીએ છીએ કે “હું માંદો છું” અને બીજવાર કહીએ છીએ કે “મારું માથું દુખે છે.” બન્ને “હું માંદો છું” એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું એકજ છું એમ સમજાય છે. બન્ને “મારું માથું દુખે છે” એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું અને માથું બુદ્ધિ છે અને માથું મારું છે એમ સમજાયે છીએ. આવી રીતે એકજ વાતમાં, એકજ અને બુદ્ધિ એવા બે વિરોધી અનુભવો થાય છે. એ બેમાંથી એકજ એકી વખતે હોઈ શકે, અને તેથી સિદ્ધાંતમાં પણ સત્યસ્વરૂપ સિવાય બીજું છેજ નહિ એમ બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. મંમાર સમુદ્રમાં ડુબેલાએ સાધન રાખવાની જરૂર છે. જેમ નદીને તળીએ મોતી કહાડવા અથવા પૂત પાંદવા કોઈ માણસ ઉતરે છે, તે તે પણ ઉપરથી એક દોરીતું સાધન રાખે છે, તે સુજળ મંમાર સમુદ્રમાંથી તરવાને સ્વરૂપનું સાધન સદા રાખવું જોઈએ, અને તે માધનરૂપી દોરીએ તે જાત, સ્વપ્ન, રૂપિ, વગેરેનો વિગ્રાહ છે. તેજ બોધ છે, તેજ હુમલ, વેદ વગેરે છે. આવી રીતે જે વાણી બહાર રૂઝરી રહી છે અને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ વાણી પાછી ઠેકાણે ટાવી, સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. વાણીના ઉચ્ચાર પશુ પક્ષી પણ કરે છે, આગગાદી પણ બોલે છે. “પોણું તે બોલ્યું” એમ કહેવત છે. પણ અર્થવાણી વાણી તો મનુષ્ય ચેતિમાંજ છે, અને મનુષ્ય વધારે ભેદ કરી શકે છે. પશુઓ એટલો બધો ભેદ કરતાં નથી; તેઓ માત્ર ઠેકાણને પોતાનાથી બુદ્ધિ જાણે છે, પણ પોતાને અનુકૂળ વસ્તુ પોતે શોધી લે છે. મનુષ્યની માફક મિશ્રણ ભેદ વગેરે ટંબાવતાં નથી. નાનાં બાળકને ભેદ હોતો નથી, તેમ જંગલી લોકોને પણ બાં નામો હોતાં નથી. પણ શબ્દભ્રમની ખુબી એવી છે, કે જેમ જેમ નારરૂપ વધતાં જાય અને ભેદ વધતો જાય, તેમ તેમ બુદ્ધિ ખીલી એમ આપણે કહીએ છીએ, અને એજ ખીલીલી બુદ્ધિ પાછી વિચાર ઠાંગ નિશ્ચય કરાવી, સ્વચ્છેકાશવાણે ઠેકાણે આપણને લાવે છે. ક, ખ, વગેરે વર્ણમાં પણ સ્વર બધામાં વ્યાપેલો છે, અને તેને વ્યાકરણ વાળા દ્વેષધ્વનિ કહે છે. એ સ્વરમાં ભેદ નથી. એ ધ્વનિ તો એકજ છે, પણ તે પ્રગટ અપ્રગટ ભાસે છે. એમ એ ધ્વનિ તો એક સ્વ છે, પણ જેમ નદીમાં કાંકરી નાખીએ અને તેનાં કુરાળાં વધ્યાં જાય છે, તેમ શબ્દ પણ વાતાવરણમાં ફેલાય છે. મરજાદ પાળવી. નરાના શબ્દ કહાડનાના પાસે હિલા રહેવું નહિ, શૌચ પાળવો, ચોખ્ખાં કપડાં પહેવાં. દરપતાનમ કવિ કહે છે કે “ચોખ્ખાં પહેરો ચીર”. એમ મર્વ પ્રકારે ગૌર પાળવો. નાહી ધોઈ સંધ્યા વગેરે કરવાં અને મત્સંગમાં રહેવું, કે જેથી સાગ સ્વરનાં તથા સારા શબ્દનાં

કુટાણાં આપણા સંબંધમાં આવે, અને ગુરુકૃપાથી “તુજ મરે છે” એવી વાણી આપણને લાભ આવે, અને “અકંબ્રહ્મ” વગેરે મત્રો તથા મહાવાક્યોનો ધોધ તથા મહિમા જાણવામાં આવે.

તા. ૬-૮-૧૯૦૩.

૩. અત્મપ્રતીતિ.

अ रित स्वयमित्यस्मिन्नंशे कन्याऽस्ति संशय पुंसः ।

तत्रापि संशयश्चेत्संज्ञयिता य. स एव भवसि त्वम् ॥

સ્વાત્મનિરૂપણમ્

અર્થ—“હું છું” એ પ્રતીતિને નિરે ક્રિયા પુરુષને સંશય હોય ? છતાં તેને વિષે જો સંશય હોય, તો જે સંશય કંનાર છે તેજ તું છે એમ સિદ્ધ છે.

આત્મશક્તિ કેટલી બધી છે અને કેવી જબરદસ્તી છે તેનો વિચાર નહિ કરતાં જીવંત બની લેનાર માણસો પોતાને તુચ્છ માને છે, અતિ દુર્લભ મનુષ્ય દેહ નકામો કાઢે છે અને વિષય લોગની ઇચ્છા રાખી તેમાં મગાગૂલ ગ્રહે છે. વિષય સુખથી રૂળતી શાન્તિ દલિલ હોવાથી, તે ખરી શાન્તિ નથીજ. તમ્સ છીપતી નથી, તૃણા દિનપ-દિન વધે છે, પરંતુ આત્મ-શાન્તિ એ નિરતર શાન્તિ છે તેને પીછાનતા નથી એ માયાનું પરિબળ છે. એ મધળું હું જા નિર્બળતામાં નથી, પણ મિશ્રિતપણામાં છે. દેહ વગેરે સાથે પોતાને મળેલો માને છે, તેથી પોતે જીવંત થઈ, “હું પણને” પ્રાપ્ત થાય છે, બાકી ચેતન્યનો આસ્વાદ સદા તેઓને તેઓ અસંગ રહે છે. આરસા આગળ થઈને જનારી વસ્તુઓ આરસામાં દેખાય છે, પણ તેથી કંઈ આરસામાં ફેરફાર થતો નથી, આરસો તો રંધાને તેવો રહે છે. તેમ ચેતન્યમાં જગત્ની છબી પડે તેટલી ઘડી દેખાય, પણ ચેતન્યનો આ સો પાછો તેઓને તેઓજ નિર્ભળ રહે છે. આકાશ ચેતન્યની અપેક્ષાથી જોત જડ છે, અને એવા આકાશમાંથી જે વરસાદ વરસે છે તે વચ્ચેની હવાને તથા જમીનને લીની કરે છે, પણ આકાશ પોતે જાતે કાંઈ લીનું થતું નથી, આકાશ અવેકાગી તથા અસંગ રહે છે. વાયુમાં ગમે એવી ગંધ આવે, પણ વાયુ પાછો તેવો ને તેવો રહે છે સમુદ્રમાં હજારો તોફાનો થતાં દેખાય છે, પણ સમુદ્ર પાછો તેવોને તેવો જાલીર અને શાન્ત નજરે આવે છે. પરમાત્મા જે છેક સૂક્ષ્મ છે તે અસંગ

અને અવિકારી છે, તેથી તે તેવોને તેવો રહે એમાં નવાઈ નથી. ભલે એ પરમાત્મામાં અસંખ્ય જગતો પ્રતીત થાય ઇન્દ્રિયોના વ્યવહાર જે ભાસ કરાવે છે તે કેવી રીતે થાય છે? પ્રથમ તો આંખ ઉઘાડીએ એટલે બહારની વસ્તુઓ આંખની કીકીમાં ભાસે છે, અને તેની છબી ત્યાંથી ઉઠી મન પર પડે છે, તેનું પછી આપણને જ્ઞાન થાય છે કે આ ક્ષણી વસ્તુ છે. એજ પ્રમાણે કાને અવાજ આવે છે, છલ રસ ચાખે છે, નાક સુંધે છે, અને ગ્રામડી સ્પર્શ અનુભવે છે. વળી રૂપાણું, કંદુરુપું, મધુર, કઠોર, મીઠું, કડવું, સુગંધીદાર, ગંધાતું, ઉતું અને ટાકું એ સઘણું ઇન્દ્રિયોદ્ધારા મન જાણી શકે છે. એ મઘળી છાપો અને છબીઓ ભલે પડે, પણ અંતર્જ્ઞાન એટલે જાણવાપણું તો અવિકારી કાયમજ રહે છે. સોતું કાઢવમાં નાખ્યું હોય તો તેથી તે કાંઈ બગડી જતું નથી, પાછું ધોયું કે તે સાફ થાય છે. તેમ આત્મા કંઈ દેહ સાથે મળેથી બગડી જતો નથી; બલકે એના પર કાઢવ લાગ્યોજ નથી, એટલે કે આત્મા, દેહ વગેરે સાથે મળ્યોજ નથી. હૃદયમાં સાકર એકરૂપ જે પ્રમાણે થઈ જાય, તે પ્રમાણે સોનામાં કાઢવ એકરૂપ થઈ શકે નહિ, તેમ આત્મા ઉપર તો દેહ વગેરે લાગેલોજ નથી. ફક્ત “હુંપણું” ઉઠવાથી, આત્મા દેહ જોડે મળેલો દેખાય છે, બાકી તો જળમાં કમળ જેમ અસંગ રહે છે, તેમ આત્મા દેહથી અસંગ છે, અને તે પણ દેહને ખરો માનનારાને સમજાવવા કહેવું પડે છે, બાકી દેહ નથી, માત્ર ભાવે છે, અને જીવપણું છે ત્યાંસુધી ભાસ્યોજ. આત્મા, હમણાં ભાસતા આ દેહ સાથે મળેલો હોય તો નિદ્રા, સ્વપ્ન, વગેરેમાં આનો આ દેહ શું કામ કરે છે? એકનો એક આત્મા જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદા જુદા દેહોને જુએ છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે “મારો આત્મા”. જે આત્માને દેહ સાથે મિશ્રિત માનીએ તો એવું બોલીએ નહિ; એ બોલીજ બોલી છે. કેમકે મિશ્રિત તો નહિ, પણ હું આત્મસ્વરૂપજ છું, અને આત્મા કાંઈ મારાથી જુદી વસ્તુ નથી. મેં પોતે કીધું એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, “હુંપણું” વધારે નહીં સમજાય. તે પ્રમાણે આત્મા એકજ છે, પણ દેહપણું જુદું બતાવી તેને લાગવાનું છે. દેહ નથી અને જગત્ નથી, એમ કહેવું એ પણ સંકટપ છે, અને મનમાં સંકટપ તો ઉઠવા દેવો જોઈએ નહિ; સહજ જેમ થાય તેમ થવા દેવાનું છે, આગ્રહ કરવાનો નથી. કેમકે આપણે મરદ છીએ, તેમાં “હું મરદજ છું” અને “સ્ત્રી નથી” એમ ગોખવાની અથવા આગ્રહ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. કુદરતી રીતે પુરુષપણનો નિશ્ચય છે, એમાં કાંઈ સ્ત્રીનાં લૂગડાં પહેરેથી સ્ત્રીપણું થઈ જવાનું નથી. તેથી આત્મા સિવાય બીજું કંઈ નથી એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ, અને તેનું નિઃશંકપણું થયું, મૂંઝી તેનું વિસ્મરણ થવાનું નથી; માત્ર જેમ બાળકની સરળ ચેષ્ટા થાય છે તેમ

ત્રણે સ્થિતિ બની રહે છે. વૃત્તિ અવૃત્તિ કાંઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિનો સંકલ્પ બિંદોજ નથી. બાળકનો પગ હલાવવો હોય ત્યારે હાલે છે, આંખ ન્યાં પડે છે ત્યાં તે જુએ છે, જે પડ્યું હોય તે ખાય છે અને નાના પ્રકારની તેને ઇચ્છા થતી નથી. ફલાણો જ્ઞાની છે અને ફલાણો અજ્ઞાની છે, ફલાણો સારો છે અને ફલાણો લુચ્છો છે, હું બંધનવાન છું અથવા હું મુક્ત છું, એવા એવા સંકલ્પ વિકલ્પો તેને થતા નથી. પરંતુ આ જગતમાં માત્ર કેટલાક ધુતારાઓ જે સગારનેહીરૂપે આપણા મંબંધી બનેલા છે, તેજ આપણને નાનપણથી મોટા થઈએ તેમ તેમ મુદારવાને બહાને બગાડે છે. જેમ જેમ લેદણુદિ વધે અને કૂડ કપટ શીખે, તેમ તેમ હોંશિયાર થયો કહી ચડાવે છે. અને નવી નવી કલ્પનાઓ બિભી કરાવે છે, જેથી ખોટી વાત પણ ખરી તરીકે ઠસી જાય છે. ત્રણ ધુતારાએ મળીને ગ્રાહ્યણના બકરાને કુતરો ઠેરવ્યો એ પણ મનનો ધર્મ; બાકી બકરો કાંઈ કુતરો બન્યો નહિ. ત્રણ જણા ત્રણ ચકલે ઉભા રહ્યા, કે જે રસ્તે થઈ ગ્રાહ્યણ જવાનો હતો. પહેલો ધુતારો બોલ્યો: “મહારાજ આ તમારી ખાંધ પર શું લઈ જાઓ છો?” ગ્રાહ્યણ કહે “એ બકરો છે”. ધુતારો બોલ્યો: “ગ્રાહ્યણ જુઠું બોલે એ નવાઈની વાત છે! એક શુન્હો છુપાવવાને બીજો શુન્હો જુઠું બોલી ન કરો. કુતરાને અડકવું અને ખાંધ પર બેસાડી લઈ જવું એ ગ્રાહ્યણને છાજે નહિ. કુતરો છે તેને બકરો કહેતાં લજવાતા નથી?” જરા વહેમાયલો ગ્રાહ્યણ આગળ ચાલ્યો, એટલે બીજો ધુતારો અને છેવટે ત્રીજો મળ્યો, ત્યારે તો તેના કપટથી ગ્રાહ્યણની ધીરજ રહી નહિ અને પૂરે પૂરો વહેમાઈને બકરાને ત્યાંજ નાખી દઈ દોડ્યો તે પાછળ એવા પણ બિભો રહ્યો નહિ, અને ધુતારા બકરો લઈ જઈ ઉપયોગમાં લાવી રાજ થયા. એ તો વાત છે, પણ મન બીજાના લભાવવાથી વહેમાય છે એના ઘણા દાખલા મળી આવશે. ગજવામાંના રૂપિઓ તો તેનો તેજ છે, તેને ખરો ખોટો કહેનારા મહાહકારોથી મનમાં મંકલ્પ વિકલ્પ બિંદો છે, તેથી રૂપિયાને કાંઈ અસર થતી નથી. તેમ આ જગત ખોટું છે એવો એક રૂપિઓ આપણા ખીસામાં નાખીએ, અને સંશ્ચુરુપી નાણાવટી એમ કહે કે: “લાઈ! જે રૂપિઓ તે ખીસામાં નાખ્યો છે તે તું ખરો ધારીને લાવેલો છે, પણ તે તો ખોટો છે.” મનરૂપી ખીસામાંના રૂપિઓ ખોટો છે, માત્ર ધંદળાલિક કલ્પિત છે, એમ સાંભળતાં, નાણાવટી ઉપર વિશ્વાસ હોય તો એ રૂપિઓ ખીસામાં ભલે પડી રહે, નહિ છતાં છે એમ ભાસ્યાં કરે, તોપણ તેને હવે ખોટો માનવામાં આવે છે. એજ રૂપિઓ એકવાર ખરો મનાતો હતો અને હવે ખોટો મનાય છે, માટે ચેકલો વહેમ-સડો નીકળવો એજ જરૂરનું છે. એક

જાણુ વાંઠ પાછળ પીસાળ કરતા બેઠો હશે. જિઆરો ગામડીઓ હોતો; તેણે વાંઠમાંથી સરડો જતો દીઠો અને પછી તે પાછો દેખાયો નહિ, તેથી પોતાના અપદાર વાટે પેટમાં ભરાઈ ગયાનો વહેમ પેઠો અને પેટમાં શું ચળાં વળવા માંડ્યાં, પણ સરડો નીકળે નહિ. આખરે એક ચતુર વેદો ઓઠારીનું ઓસર આપી તેના દેખતાં ઓઠારી કરેલા વાસણમાંથી એક ગુએલો સરડો કહાડી દેખાડ્યો, ત્યારથી તેનો વહેમ ગયો અને પેટમાં શું ચળાં વળતાં નરમ પડ્યાં. આવી વાતો માત્ર દષ્ટાંત રૂપે છે, પરંતુ માણસને વહેમ ખાઈ જતાં વાર લાગતી નથી, અને તેની અસર નબળા મન પર દિન પરદિન વધી સત્ય જેવી દઢ ભાસે છે. પેલા ખોટા માનેલા રૂપિઆને ખરો મનાવવાને વળી કોઈ ધુતારાઓ પ્રયત્ન કરે તો મન અળવિચળ થાય, પણ ખરા નાણાવટી પરનો વિશ્વાસ અને પોતાની પરીક્ષા એકઠાં મળે, તો બીજા ધુતારાઓનું કાંઈ આલે નહિ, અને પછી ખોટો રૂપિઓ ગજવામાં પડ્યો ભાસે, છતાં પોતાને વાપરવાનું મન થાય નહિ; કેમકે તેની અસત્યતા-ઉપયોગ રહિતતા અને અસંભવતાની ખાત્રી થઈ ચુકી છે. તેમ આ જગતને ખોટું માનવાને માટે દષ્ટા, દૃશ્ય, કાર્યકારણ, વગેરે અનેક યુક્તિઓ તથા ગુરુની અને પોતાની પરીક્ષા બસ છે. ખોટું અને ખરું એ વિવેક થયા પછી બન્નેને છોટી દેવાનાં છે અને આશ્રહ રાખવાનો નથી. બુદ્ધો કે હઠયોગ એ કાંઈ જીવનમુક્તિ નથી, એ પણ એક જાતનો આશ્રહ છે, તેમાં પણ પ્રયત્ન કરવા પડે છે. આંખ મીચી રાખવી છે અથવા મોઢીથી બાંધવું નથી એમ સંકલ્પ રહે છે અને ભૂલ થશે એવી કાળજી રહે છે, માટે સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ ન કરવો એ જીવનમુક્તિ છે. માત્ર એક ચંત્રની માફકે આલવું જોઈએ, કેમકે ચંત્ર જે કરે છે તેમાં તેને સાંકે કર્યું કે માહું કર્યું એમ લાગતું નથી; એ તો ચક્કર ચક્કર ફર્યા કરે છે; પછી તેમાં કોઈની આંગળી આવે તો કપાઈ પણ જાય, અથવા કાંઈ સાંકે કામ કરવા મૂક્યું હોય તો તે કરી પણ આવે. સુતર તૂટી જાય તોપણ રેટિઓ તો ફર્યા કરે. સંકલ્પ ઉપર મંકલ્પ કરીએ કે ફલાણું તો મેં પાપનું કામ કર્યું, તો આગલા કામની સત્યતા ઠંરે; પણ પાપ પુણ્ય કાંઈ વાસ્તવિક જોતાં છેજ નહિ. લોહાની અને સોનાની બેડી બન્ને ભારવાળી અને હરકત કરનારી છે. પાપ અને પુણ્ય બન્ને જન્મ આપનારાં છે. આકાશમાં ચિત્ર કહાડીએ, તે સાંકે નીકળ્યું કે નરનું નીકળ્યું તે જોવાનું શું કામ છે ? મૂળ જેવું નથી તેને શાખા ક્યાંથી ? જે મૂળે નથી તેમાં સાંકે નરનું શું ? સંકલ્પ કરીએ ત્યારે તો કતાં અને પરીલાકે બે બુદ્ધા ઠંરે છે, અને બેપણું તો છેજ નહિ. ત્રિગુણાતીત સ્થિતિ પીછાનવાની છે, માટે થઈ ગયું અથવા થનાર છે તેનો શોક કરવો નહિ. આંખનો ધર્મ છે કે બધું જોવું, પણ ધારી ધારીને બુદ્ધો તો બાંધન શોગ છે, માત્ર જોવામાં દોષ નથી. કાન સાંભળે તેની દીકર નહિ, પણ

મનમાં ચણચણાટ થાય કે મને જાણ દીધી અથવા મારાં વખાણુ દીધાં તો તેનું બંધન છે. જીભ, નાક, કે ચામડી પોતાનાં કાર્ય સહજ કરે તેની ક્રીકર નથી, પણ તેમાં રાગદ્વેષ માને તેથી બંધન છે. ઇદ્રિયદ્વારા જે આવે તેને મન પ્રકારે તેની ક્રીકર નહિ, પણ સારા નરસાનો વિભાગ કરે તેમાં બંધન છે. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહ્યું છે કે: “દેહ તથા આત્માને જુદા પાડીએ તે વિવેક વ્યવહારમાં એટલે સધન દશામાં બતાવવાનો છે.”

“ન વાપં ન પૃથ્વ્ય ન વાસુકી દુઃસ્વં ચિદાનંદરૂપં શિષ્યોદ્દં શિષ્યોદ્દમ્” એ બાણવાને માટે બેપણું-પાપપૂણ્ય, મુખદુઃખનો વિવેક કરવાનો છે. ચિદાનંદરૂપ અથવા આનન્દસ્વરૂપ કહેવું એ પણ અજ્ઞાન છે, કારણ કે એ પણ મુકાબલે કહી શકાય અને બે વગર મુકાબલો થાય નહિ. માટે મત્ય સામતા મંસારમાં બોલવાનું, ખાવાનું, પીવાનું વગેરે શારીરિક ક્રિયા ભલે રહે, પરંતુ મનનો સ્વતંત્ર વ્યાપાર છાડી દેવાય તો બંધન નથી, પણ મુક્તિ છે. આપણામાં અમુલ્ય વસ્તુ એવી કંઈ છે અને તેની શક્તિ કેવી અગાધ છે તે જુઓ ! આંખ ઉઘાડીએ કે આખી રમણીય સૃષ્ટિ નજરે પડે છે તેનો વિચાર કરો. એક મિનિટમાં એ કોણ બતાવે છે ? આંખ મીચી દો તો જળરા સૂર્યનાં કિરણો પણ અંદર પેશી શક્તાં નથી ! વાણી કેવું અદ્ભૂત કામ કરી આપે છે ? એવી શી કળા છે કે એક બીજાનું કહેવું સમજી શકાય છે ? જીભ ગોળનું, સાકરનું, જુદું જુદું ગળપણ કેવી ચતુરાઇથી પારખી કહાડે છે ? દરેક ઇદ્રિયની તથા મનની એવી અદ્ભૂત શક્તિ છે, અને તે મધળી શક્તિઓનો ખબરો માણસમાં ભરેલો છે, છતાં માણસ તેનો વિચાર કરતો નથી અને પોતાને તુચ્છ ગણે છે, લોભમાં સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને જીવપણાને તથા જડતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ખરૂં જોતાં આપણે સિદ્ધજીએ, કારણ કે આપણાથી સઘળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. બીજી સિદ્ધિ શું મેળવવાની છે ? આપણે સૂપડાં ખાંધીને ઊડીએ અથવા અધ્ધગ ચાલીએ તેથી કાંઈ વધારે શક્તિ આવી ? એમ તો પક્ષીઓ જોઈએ તેટલું ઊડે છે, તેથી કાંઈ તે આપણા કરતાં વધારે શક્તિવાળાં ગણાશે ? માટે સ્વરૂપનો પ્રમાદ કદી કરવો નહિ. સ્વરૂપને ઓળખીને સ્વરૂપમાં એકરસ થઈ રહેવું. મેજ જેનો ઉપયોગ થાય છે એવા ચેતન્યને ભૂલવું નહિ. “હું” મને ઓળખતો નથી” એમ કહેવું એ આત્મ હંત્યારાનું કામ છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહેવું એ ભૂલ છે. કુતકિઓ કહેશે કે તમને આંખ છે એમ તમે જા પરથી માને છો ? તમારી આંખ બહાર કહાડી તમે તેને કદી જોઈ છે ? આંખ બહાર કહાડીને જોવાનું બનતું નથી, પણ હું જાણું છું કે મને આંખ છે, કેમકે આંખ નહિ હોત તો હું દેખત કેવી રીતે ? આંખને કાંઈ કહાડીને

જોવાની કે ખીજાને બતાવવાની જરૂર નથી. તેજ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ચમત્કાર હાજરા હજાર સર્વત્ર છે. દરેક ઠેકાણે, દરેક કામમાં, દરેક ક્ષણે, પ્રકાશી રહ્યો છે. તે જુદો હોય તો જુદો કહાડીને બતાવીએ કેની ? માત્ર અનુભવથી જોઇ લેવાનું છે.

તા. ૭-૮-૧૯૦૩.

૪. મનનું લક્ષણ.

यत्तत्सदसतोर्मध्य यन्मध्य चित्तवनाच्चयोः ।

तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दालायिताकृति ॥

योगવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ—સત અને અસતનું મધ્ય, ચૈતન્ય અને જાતનું મધ્ય તેજ હે રામ ! મન કહેવાય છે, જે ઉભયની વચ્ચે હીરોળા ખાધા કરે છે.

મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનાર છે અને “હું સુખી છું, દુઃખી છું” જોમ માની બેસે છે, માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય એ છે કે મનમાં સંકલ્પજ ઊઠવા દેવો નહિ, કેમકે સઘળો શ્રમ સંકલ્પમાંજ છે. જે વાત મહેજ બને છે તેમાં કાંઈ શ્રમ પહોંચતો નથી. આપણે જિંદી જીવે છીએ તેમાં કાંઈ મહેનત પડતી નથી. ક્રિયા ત્રણ જાતની છે: કાયિક, વાચિક, અને માનસિક. તેમાં મનની જે સ્વતંત્ર ક્રિયા તે માનસિક અથવા સંકલ્પ કહેવાય છે; તેવી ક્રિયા કરવી નહિ. કાયિક અને વાચિક ક્રિયા મન વગર થતી નથી એ વાત ખરી, પણ તેમાં મન કાંઈ સ્વતંત્રપણે કામ કરતું નથી, તેથી તે ક્રિયા શારીરિક ગણવી અને તે ભલે થાય તેનો હર્ષ-શોક માનવો નહિ. જે દેહ થયેજ નથી તેનું અભિમાન, અને તેની સાથેના વર્ણશ્રમ વગેરેનું અભિમાન એ પણ “હુંપણા” સાથે મનનું કાર્ય ખડું થયેલું છે, અને જ્યાંસુધી અંતઃકરણનું અંધારું દૂર થયું નથી ત્યાંસુધી સાધન દશામાં એ સઘળું સત્ય છે. અંતઃકરણનું અંધારું કાંઈ અંદ્રમાના તેજથી, કે દીવા અથવા અગ્નિના તેજથી, કે બારે સૂર્યના પ્રકાશથી મટે જોમ નથી. એ તો માત્ર સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા અસંગ છે, નિર્વિકારી છે. જેમ આકાશમાં ધૂળકોટ વખતો વખત થાય, વળી ઘણો વખત રહે અને તે ધૂળ ઝાડને, પર્વતને. જમીન વગેરેને લાગે, પરંતુ આકાશ તો પાછું તેનું ને

તેલું નિર્મળ છે. આકાશને તેની અસર કદી પણ લાગી નથી. એજ પ્રમાણે જળમાં કમળ રહે છે, પણ જળને કમળનો સ્પર્શ નથી; જળ વધે છે તો કમળ પણ ઉપર આવે છે. બૌદ્ધ અને સાંખ્યમતવાળાઓ એમ કહે છે કે જીવ અનેક છે એ વાત એવી રીતે સમજવાની છે કે, જળ તેલું તે છે અને તેનો સ્પર્શ કમળોને કદી નથી; કમળો તો જળમાં ખીલેલાં ઉપર ઉપર લાસે છે, અને તેમને મિદ્ધ કરનાર જળ એક રસ છે; એકજ કમળનાં જુદાં જુદાં પાંદડાં પાણીની સપાટી પર જુદાં દેખાય અને ઢાંડીઓ તથા મૂળ જળમાં હોવાથી આવરણને લીધે ન દેખાય, તેમ છતાં જુદાં ભાસતાં પાંદડાં એકજ કમળનાં છે, એટલુંજ નહિ પણ કમળ આખું એકજ છે. જુઓ કે આ દેહ પથારીમાં પડ્યો રહે છે અને એમાંનું મન વિસ્તાર પામીને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ રચે છે. સ્વપ્નમાં આખું જગત ખડું થાય છે, પણ આખા જગતને ભાર પથારીમાં પડેલા દેહને જરા પણ જણાતો નથી, અને એ સ્વપ્નનું જગત ખડું કરવા સુતેલા દેહને જરા પણ પરિશ્રમ પડ્યો નથી, તેમ તેને ગાર માટી લાવી ઘર ખાંધવાં પડ્યાં નથી. એક ઘડીના સ્વપ્નમાં છોકરાંનાં છોકરાં થાય એટલો કાળ થએલો લાસે છે. વખતે પોતાનું મરણ થએલું પણ પોતે જુએ છે; અથવા સુરતમાં સુતેલો મુંઝાઈમાં ખીજ સાથે વાતો કરતો પોતાને જુએ છે, છતાં જાગે છે તો મુંઝાઈ અથવા મુંઝાઈનાં માણસો કોઈ નજરે પડતાં નથી; તેમજ મુંઝાઈનાં માણસો સ્વપ્નમાં મન્યાની ખાત્રી આપતાં નથી, તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, મન ભટકતું ભટકતું મુંઝાઈ ગયું હોય. આ ઉપરથી સ્વપ્નનું ખોટાપણું, સ્વપ્ન જોનાર સ્વપ્ન નરતું ખોટાપણું તથા સ્વપ્નમાં જણાતી બીજી સર્વ વસ્તુનું ખોટાપણું સિદ્ધ થાય છે. પથારીમાં પડેલા દેહને તો ખબર પણ નથી કે સ્વપ્ન ક્યાં થયું છે? તેજ સુજળ આ જગતને જીવ જુએ છે. જગત અને જીવ ક્યાં છે તેની પરમાત્માને ખટક પણ નથી. તે તો માત્ર ચેતન્યમાં ભલે દેખાયાં કરે. દીવો ઘરની વસ્તુઓને ભલે પ્રકાશે, તેમાં દેખાતી વસ્તુઓ ખરી છે કે ખોટી છે તેની દીવાને શી દરકાર છે? તેવીજ રીતે પરમાત્માને વિષે જગત દેખાય છે ખરું, પણ જગતના નરો તથા જગતને જોનારો જીવલાવ એ ખોટી વસ્તુઓ લાસે છે. એ જગત, આ દેહ અને જીવ, એ સર્વેની સૃષ્ટિ તથા હીલચાલ ઉપર ચેતન્યનો પ્રકાશ છે, પરંતુ ચેતન્યને તે વસ્તુઓ છે કે નહિ તેની દરકાર પણ નથી. વળી સ્વપ્નની અંદર જેટલા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વે પથારીમાં પડેલા પુરુષના એકજ મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સર્વે “અહમ્ અહમ્” કરતા પોતપોતાને જુદા માને છે, અને એક બીજા જોડે વખત આવે ત્યારે લડે પણ છે, પણ તે એમ નથી જાણતા કે તે સર્વે એકજ મનુષ્યના મનનાં પ્રતિબિંબ છે. તે એકી

વળતે ઉત્પન્ન થયાં છે, અને એકી વળતે લય થવાનાં; તે એક બીજાને બુદ્ધાં બુદ્ધાં માને છે એ તેની મોટી ભૂલ છે, અને લહે છે એ વળી વિશેષ ભૂલ છે. એ રીતે હબારો માણસ, બે હબારો સ્વપ્નની યુષ્ઠિ, હબારો રાત્રીમાં જોટી રત્ની શકે એવી મનુષ્યના મનની શક્તિ છે, તો પરમાત્મામાં આવું જગત રચાય એમાં શી નવાઈ છે? આ જગતનું વ્યવહારમાં સાચાપણું અને તત્ત્વમાં જોટાપણું સિદ્ધ કરવું ઘણું સરેલું છે. અર્વા બાબુએ કાચના કટકાઓથી જડેલા ઓરડામાં ઉભો રહેલો એક પુરુષ બધા કાચમાં પોતાની છબીઓ દેખે છે, તે સઘળી છબીઓ એકજ પુરુષની છે. બદકે એટલાં બધાં માણસો છે એમ કહેવાશે નહિ, પણ માણસ તો એકનો એકજ છે. એ મુજબ આ સંસારમાં એવી રચના છે કે, આપણા વડે જગતની સઘળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. આપણા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. જે છે તે આપણાંજ પ્રતિબિંબો છે. દેર એટલોજ છે કે, કાચના ઓરડામાં સઘળી છબીઓ સરખી પડે છે. આ જગતમાં આપણને સિદ્ધ કરવાને માટે બીજી તમામ વસ્તુઓ આપણાથી તદ્દન જુદી નિરનિરાળી ભાસે છે. સરખી ભાસે તો એકપણું સિદ્ધ થાય નહિ. એ ખુબી આપણા વાતાવરણરૂપી માત્ર ભાસતા ઇશ્વરી કાચની છે. “હું વાઘ નથી” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વાઘ ભાસે છે, બાકી વાઘ પણ મારી છબી છે. “હું સ્ત્રી નથી” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે સ્ત્રી ભાસે છે. “હું વૃક્ષ, પાપણ, કે દેહ નથી” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વૃક્ષ, પાપણ અને દેહ ભાસે છે. મુતેલા પુરુષના મનમાં અહંકાર નથી, પણ સ્વપ્નના હોયોમાં અહંભાવ છે. જગતમાં જીવભાવ, ઇશ્વરભાવ, અને ચેતન્યભાવ એવી ત્રણ સ્થિતિ માનવી એ જીવની કલ્પના છે, બાકી ચેતન્ય સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ. જીવ કલ્પના કરે છે કે મારા જેવા જીવો બધા જગતમાં ઉત્પન્ન થયા છે. ઇશ્વર જગતને રચે છે. આ જીવ, ઇશ્વર, તથા જગત માયાએ કરી રચાય છે અને ચેતન્ય, જીવ, ઇશ્વર, અને જગતને રૂકુંતિ આપે છે, પણ એ સઘળું મનની માત્ર કલ્પના છે. બાકી ચેતન્ય તો જ્યાં છે ત્યાંજ છે, તેમાં જગતની પ્રવૃત્તિ માત્ર બ્રાંતિ છે. દોરીમાં જેમ સપની બ્રાંતિ થાય તેમ. દોરીને જ્યાં મુધી સર્પ માનીએ ત્યાં સુધી લય રહે છે, પણ જ્યારે દોરી સિદ્ધ થાય ત્યારે લય નાશ પામે છે. બ્રાંતિકાળે અથવા જ્ઞાનકાળે કોઈપણ સમયે દોરી અને સર્પ બન્ને એકી વળતે એકજ રથળે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમજ જગત અને ચેતન્ય એકી વળતે બન્ને સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી મુખ્ય સમાનાધિકરણ લાગુ પડતો નથી. બાધ સમાનાધિકરણ લાગુ પાડી જોઈએ નો જણાશે કે તે લાગુ પડેલો જોઈએ. બાધ સમાનાધિકરણ એટલે, એકને મૂંઝીને બીજું તે રથળે બેસી શકે. જે રથળમાં દીવો છે તે દીવો બંને અને તેની જગો ઉપર બીજું આવે, ત્યારે તે બીજું

તે જગાએ દાખલ થાય. એક જગો ઉપર એકી વંખતે બે વસ્તુ રહી શકે નહિ, તેથી પ્રાંતિકાળમાં બે જગા ઉપર ચૈતન્યને બદલે જગત્ લાગે છે તેનો ખાધ થાય ત્યારેજ જ્ઞાનકાળમાં પાછું ચૈતન્ય સિદ્ધ થાય, અને “ સર્વં ક્ષલ્વિદં વ્રજ ” એમ કહેવાય. ખરૂં જોતાં જડને તો અસ્તિત્વ છેજ નહિ. જડ પોતાને પોતે પ્રમાણભૂત કરી શકેતું નથી; ચૈતન્યથીજ પ્રમાણભૂત થાય છે. એક ચોપડી બીજી ચોપડીને ઝોળખી શકતી નથી, પણ દીવો તમામ ચોપડીઓને અને તમામ વસ્તુઓને સિદ્ધ કરી આપે છે, તેથી ચૈતન્ય વગર જડ વસ્તુને પ્રકાશ છેજ નહિ. દીવા વગર જેમ ઘરની મઘળી વસ્તુઓ અંધારામાં એકરૂપ છે, અને સૂર્ય વગર જગત્ની સઘળી વસ્તુઓ જેમ અંધારામાં એકરૂપ છે, તેમ ચૈતન્ય વગર બ્રહ્માંડમાં કોઈપણ વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી-અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી અને શક્તિહીન છે. જેને શક્તિ નથી તે વસ્તુ છેજ નહિ એમ માનવું લોઈએ. કારણકે પુરુષપણું હોય નહિ તો તે પુરુષ શાનો ? જેનામાં બાળવાની શક્તિ નથી તે અગ્નિ શાનો ? જેનો ઝેરી દાંત કહાડી લીધો તે સર્પ શાનો ? અને જે જગતનું મિથ્યાપણું બહુ તે જગત શાનું ? ઉપનિષદ્માં ચૈતન્યની શક્તિ વિના ઈંદ્ર, અગ્નિ કે વાયુ એક તણખલા મામે પણ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ અજબાવવામાં નિષ્ફળ થયાનું લખેલું છે. એક પાંદડું પણ મૂળશક્તિ વિના હાલી શકે એમ નથી. માટે ચૈતન્ય સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ, અથવા ઇં તો ચૈતન્ય વગરનું શક્તિહીન નહિ જેવું છે. છવતા મનુષ્યમાં અને સુરદામાં ફર છે, તેમ વળી જડની શક્તિ ભે કંઈ જણાય તો તે લાડુતી છે-ચૈતન્ય પાસેથી ચોરી આણેલી છે. લોહચુંબકના બળથી લોખંડ ચાલે છે. સૂર્યના તેજે ચંદ્ર તેજ વાળો થઈ ફરે છે. શેઠીઆઓના નોકર શેઠને પૈસે કડાં સાંકળાં સારા પોશાક પહેરે છે. એવા લાડુતી પોશાક પહેરનારને શેઠ કહાડી મૂકે ત્યારે પાછા અસલ સ્થિતિમાં નહિ જેવા થઈ પડે છે. તેમજ લક્ષ પ્રસંગે લાડુતી દાગીનાથી સાબેલા શણગારે છે, તેથી કંઈ તે શ્રીમંત કહેવાતા નથી; પાડોશી તો એવું અસલ રૂપ જાણે છે; અને દાગીના લાડુતી છે એમ પણ જાણે છે. તેમ જડની સત્તા જુદી નથી; ચૈતન્ય વડેજ તેનું લાડુતીરૂપ સિદ્ધ થાય છે. માટે ચૈતન્યમાં જડ અને ચૈતન્ય એવા વિભાગ માનવા એ પણ મનની કલ્પના છે. કારણ કે ચૈતન્ય તો બનીજ રહેલું છે, પણ તેમાં જડની અપેક્ષા આવી તેથી ચૈતન્ય એવું જુદું નામ આપવું પડ્યું. કારણ કે નાગ માત્ર નિપેદરૂપ છે; વિદ્યારૂપ નથી. “ આત્મારામ ” એવું નામ આપવાથી, મગનભટ, નારૂશંકર, મોહનલાલ વગેરે બીજા નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે. બાકી “ આત્મારામ ” એવા નામમાં કશો વિધિ છે નહિ. માત્ર બીજી વસ્તુઓથી અલગ પાડી ઓળખવીને.

નામ આપવામાં આવે છે. બાકી વેદ પણ જેને “ નેતિ નેતિ ” કહે છે તે નિરાકાર છે, અને તેમાં આકાર લાસે છે તે ચૈતન્યનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. જગત્માં આકાર લાસે છે તે આકાશનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. આકારો તો તેનું તેજ છે, પણ વચમાં વસ્તુઓ આવવાથી એક બીજાની અપેક્ષાએ આકાર લાસે છે. બાકી આકાશ વગર આકારની સ્થિતિ છેજ નહિ. લખેલા લાગ પર અક્ષરો આવ્યા તેથી તે અપ્રગટ થયો, અને અક્ષરો સિવાયનો લાગ પ્રગટ રહ્યો. એ પ્રગટ અને અપ્રગટ જેના ઉપર લાસ્યાં તે સ્વલગ કાગળ એકજ અખંડ છે, છતાં અક્ષરો એક બીજાથી પોતે બુદ્ધા માને છે, તોપણ દરેક અક્ષરને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થિતિ નથી. પોતા પૂરતા કાગળપર એ દરેક અક્ષરનો આધાર છે. છતાં પોતા પૂરતા કાગળ સાથે પોતાના કાગળપણાનું લાન થવું એ સાહીરૂપી માયાના બળથી ઢંકાઈ ગયું છે; માટે સ્વતંત્રપણે જોતાં તો દરેક અક્ષર કાગળજ છે અથવા સાહીજ છે, પણ અક્ષર એ તો માત્ર નામ છે. કાગળ પર અક્ષરને સાહીરૂપી માયાથી “ હુંપણું ” જીક્યુ છે, તેથી બીજા અક્ષરોથી પોતાને ભિન્ન અને સ્વતંત્ર સત્તાધારી માને છે. ખરે જોતાં અદ્વૈતજ છે. જ્યાં વિરોધી હોય ત્યાં દ્વૈત હોય, પણ સ્વતંત્રતા વિરૂદ્ધ હોયજ નહિ. વિરોધ તો લાસે છે. દરેક અક્ષર બુદ્ધો બુદ્ધો જણાતા છતાં કાગળરૂપે વિરોધી નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. દરેક પર આંગળી મૂકતાં તે એકજ છે, અને તે એક જતાવીએ ત્યારે બીજા પર આંગળી નથી. જે ગણાવીશું તે એકી વળતે એકજ છે. માળાના ૧૦૮ દાણામાંથી જેનાપર આંગળી પડશે તે દાણો તે વેળા એકજ છે, દરેક પર આંગળી પડતી વખત આ “ રામ ”, આ “ રામ ”, અને આ પણ મણકો “ રામ ” એમ દરેક રામ સ્વરૂપ ગણી માળા જપવામાં આવે છે. આ મણકો “ રામ ” અને આ બીજો મણકો “ રામ ” નહિ એમ કોઈ સંજ્ઞા ગોખતું નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. એકને અલાવે બીજું છે; અને તે પણ તે વેળા એકજ છે, તેથી એકજ અખંડ અલેહપણું સિદ્ધ થાય છે. દ્વૈત નિવૃત્ત થવા “ જાણવું ” એજ સાધન છે. જ્ઞાતિ દૂર થાય કે જ્ઞાન થાય છે. પણ દ્વૈત એવું તો મનમાં ઠસી ગયું છે, અને નિરંતર લાંબા અભ્યાસથી ખાણું પીણું, મોજ મજા, એવાં તો પ્રિય થઈ બેઠાં છે કે તે કેમ નિવૃત્ત થાય ? એ કેમ છોડાય ? એ તો નહિજ છોડાય એમ માનવું એ પણ મનનો સંકેદપ માત્ર છે. મનની ખાણ એવી છે, કે જો એક લંડારમ્પ છે. એને ખોદીએ તો એતું તળિયું જણાય એમ નથી; જેન સિદ્ધાંતમાં અને બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે: “ સજા જાતાં હે સહેલ, પરંતુ મન વશ કરન મુરકેલ. ” એટલે કે મન વશ કરતાં તો જન્મો હજારો અને લાખો વહી જાય, તો પણ તે વશ થાય

નહિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે: “ચચલ હિ મન. કૃષ્ણ”, તો પણ અલ્યાસે એવું ચંચળ મન પણ વશ થાય છે એમ પછી શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે. મનની ખુબી જુઓ કે મન કોઈ દહાડો “હું ભરાઈ ગયું” એમ કહે છે? હજારો અનુભવ લેવા છતાં ખાલીનું ખાલી છે, એજ અદ્ભુત માયા છે. રોજ ખાધેલો ખોરાક કોઠીમાં પડ્યો હોય તો તે કોઠી ભરાઈ જાય, પણ પેટની કાણી કોઠી રોજ ખાલીને ખાલી. તેમ મનનો ધર્મ પણ તેવોજ છે. એક સાધારણ માણસનો અનુભવ એકઠો કરીએ તો દુસ્તક ભરાય, અને એવાં હજારો માણસોના હજારો અનુભવની હજારો છળીએ દરેકના મનમાં ભરેલી છે. એ તો જેમ છળીવાળો નેગેટીવ (Negative)-કાચ પર પહેલી લીધેલી ઊંધી ઝાંખી છળી રાખી મૂકે છે અને જ્યારે પાછી છળી પાડવી હોય ત્યારે તે ઉપરથી પાછી તેવીજ આબેહુબ સીધી છળી પાડી શકે છે, જેમ ફોનોગ્રાફમાં પડેલું ગાયન જ્યારે સાંભળવું હોય ત્યારે હુંગળું ચડાવ્યું કે આબેહુબ મૂળ ગવાએલું તેવુંજ સાંભળી શકાય છે, તેમ મનમાં ભરેલી છળી અતિ વિચિત્ર છે. એવી મનની શક્તિ અગાધ છે. દશ વરસ પર આપણે મળેલા તે છળી આજે મનમાં ખડી થાય છે, સ્વપ્નમાં ખડી થાય છે, અને આજે તમે મળ્યા તો જગતમાં ખડી થાય છે કે આપણે ફલાણે ઠેકાણે મળેલા. તમને જોતાંજ, તે સ્થળ, તે વાત, તે દેખાવ, સઘળું એકદમ ખડું થાય છે. તેમજ જગતની કલ્પના ઘણાં લાંબા અલ્યાસથી ખડી થઈ બની રહેલી છે, પણ મિથ્યા છે અને અસત્ય છે. મનનો કે જગતનો અભાવ કરવાનો નથી, તેનું મિથ્યાપણું જાણવાનું છે. અભાવ તો થાયજ નહિ, કેમકે અભાવ તો દુઃખરૂપ છે. લાકડાનો સાપ લાવીને મૂકીએ તેનાથી જે બાળક બીડે, તેની બીક ફર કરવા તે સાપને બહાર ફેંકી આવીએ તોપણ તેની છળી તે બાળકના મનમાંથી જતી નથી. સાપનો સ્વભાવ કરડવાનો છે એ વાતની તે બાળકને ખાતરી છે. તેને એમ થાય છે કે રખેને જેલો સાપ પાછો આવશે અને કરડશે. એમ અભાવ તો થયો, પણ તે મનમાંથી જાણે નહિ ત્યાંસુધી બાહ્ય અભાવ છે, અને તેથી તે દુઃખરૂપ છે. લાકડાનો સાપ છે પડ્યો રહ્યો, તે કરડે એવો ખરો સાપ નથી, પણ લાકડુંજ છે, બદલે લાકડું સાપના આકારમાં સાપ રૂપે ભાસે છે, પણ બંને લાકડું છે એમ ખાતરી થઈ, તો પછી બાળક કહેશે કે અમારે ત્યાં સાપ છેજ નહિ; એક લાકડાનો સાપ જેવો આકાર છે તે તમારે નવાઈ જોવી હોય તો ચાલો બતાવું! એ તો લાકડાનો સાપ છે, લો કરડાવું? એમ દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ છે: જેવો કે અગ્નિનો બાળવાનો, જળનો શીતળતા, ચાંતતા, મધુરતા આદિ કરવાનો. તેમ પરમાત્મામાં અનુભવની લાહેરો સ્વભાવેજ ચાલી રહી છે. પરમાત્મા પોતે અનુભવસ્વરૂપ હોવાથી, એનો એજ સ્વભાવ છે. સ્વભાવેજ આ

અનુભવો થતાં જગત્પ્રતી દેશે લાસે છે. પણ બાળક વળી લાકડાનો સાપ ખરો તો નહિ હોય એમ ભુલાવામાં પડી જાય, તેમ જગત્ની ચમક ફરી ફરી ફસાવે; પણ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી તે ઓછી થઈ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જ્ઞાનીને પણ એ ચમકે થઈ આવે છે. કોઈ કાંઈ મળવળાતું દીલ પર નાખે અથવા ઉપરથી કાંઈ એકદમ પડે, તો જ્ઞાની પણ કદાપિ ચોકે અને પ્રથમના દીર્ઘ અભ્યાસથી શારીરિક ચેષ્ટા થઈ જાય, પણ પછી વિચારથી જીદી સ્થિતિ થાય છે. આખો જન્મ અભ્યાસ રાખેથી પછી બેઠતી નથી. જન્મથી મરણ સુધી નિરંતર આત્મઅભ્યાસ અવશ્યનો છે. માટે સરળ રસ્તો છોડીને ખાડાને અથવા કાંટાને રસ્તે શું કામ જવું? કદાપિ કાંટાને રસ્તે જતાં સુલાચ્ચે બચી જઈએ, તોપણ તેથી બહાદુરી માનવાની નથી કે હું કેવો બચી ગયો? ખાડા ખાખોથીઆમાં પડવું નહિ. જે ગામ જવું નહિ તેવું નામ નહિ લેવું. ખાકી 'પાપપુણ્ય તથા સુખદુઃખ તો ભ્રમ માત્ર મનનો ધર્મ' છે, એ કાંઈ આત્માનો 'ધર્મ' નથી. સાધન દશામાં ભયાનક અને રોચક વાક્યોની જરૂર છે. સુખદુઃખ વગેરેની પ્રાંતિ કેના જેવી છે? જેમ આગસામા અથવા કાચમાં ઉપર મૂકેલા લાલ ફૂલની લાલાશ છે તે પોતાની નથી પણ ફૂલની છે, તેમ સુખદુઃખની ભ્રમણા મનની છે, તે આત્મારૂપી આગસામા આત્માની હોય એમ લાગે છે. એ સુજળ, પ્રાંતિથી આકાશમા બે ચંદ્રમા અને આકાશની નીલતા ભાસે છે. આપણે ભૂલને બધુકની કરવા ઉપલક્ષીઆ સ્વભાવે આશમાની રંગ પણ કહીએ છીએ, ખાકી વાદળી કે આશમાની રંગ ગો! આશમાનને રંગ કેવો! આકાશમાં માત્ર ઘનતા રંગ આવે છે. ઘનતાને લીધે રંગ ભાસે છે, પાણીમાં પણ ઘનતાને લીધે રંગ ભાસે છે, તેમજ ચૈતન્યની ઘનતાથી જગત્ ભાસે છે, ખાકી આ એક ચમત્કાર છે; એ વાતને પાચોજ નથી. એકને વાગે છે, અને બીજો રહે છે એ તે ભ્રમ કેવો! જેને વાગે છે તે બોલતોએ નથી! જેને નથી મારતા તે રહે! અને જેને નથી વાગી શકતું તે રહે છે, ત્યારે વાગ્યાની વાતજ ખોટી કંઈ છે. એક ભાઈ અને બીજો રહે એ તો અંધેરી નગરી જેવું શાય. દેહને માર પડે તે દેહ તો ચામડાનો છે અને ચામડામાં મારીએ તો તે કાંઈ બોલે છે? આત્મા તો નિર્લેપ છે, એને મારનાર કોણ? એ તો “અદાદ્યોઽશોષ્ય” વગેરે છે, અને બિચાર મન ફેકટમાં ધુમાળુમ કરી રહે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સુખદુઃખની સ્થિતિ છેજ નહિ. ક્યાં છે? મનનો ધર્મ છે કે મન સંકલ્પ વિકલ્પ કરી સુખદુઃખ માની બેઠું છે. માત્ર કલ્પના છે, ખાકી મન પણ ક્યાં છે કે સુખદુઃખ હોય?

૫. સુખદુઃખ

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લેગુણ્યો મવાર્જુન ।

નિર્ઋદ્ધો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગભેમ આત્મવાન્ ॥

મગવહ્નીતા.

અર્થ:—વેદનો વિષય ત્રણ ગુણ છે તે છે. હે અર્જુન ! તું ત્રિગુણ રહિત થા, દુઃખ રહિત થા, નિત્ય સત્ત્વસ્ય થા, યોગક્ષેમ ગ્રહિત થા, આત્મવાન્ થા.

સુખદુઃખ મનને વિષે છે, આત્માને વિષે નથી. આત્મા અહંકાર રહિત છે અને સ્વભાવે કરીને પ્રકાશે છે. જેમ સૂર્ય અહંકાર રહિત છે અને સ્વભાવે પ્રકાશે છે તેમ. અહંકાર રહિત પ્રકાશવું એટલે મામા માશીતું કરવું નહિ તે; સારા નરસા સઘળાને સમાન પ્રકાશવું; એવું પ્રકાશવું એ પોતાની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખતું નથી; પોતે ધારે તો કોઈના ઉપરથી પ્રકાશ લઈ લેવો એમ બનતું નથી. ઘરમાં દીવો બધા પર પ્રકાશે છે. તે ધારે કે મારે મેજને પ્રકાશવું છે અને ખુરસીને પ્રકાશવી નથી તો તેમ તે કરી શકે નહિ. દીવાને અને સૂર્યને તો હજી પણ બીજી વસ્તુઓની અપેક્ષાએ પરિચિન્નતા છે અને તેથી તે અહંકાર કરે. પણ પરમાત્મામાં અહંકાર સંભવતો નથી, કેમકે અહંકાર બીજાની અપેક્ષાથી છે અને આત્મા તો એકજ છે. બીજો ભાગ પડાવનાર નહિ હોય ત્યાંસુધી માફ તાફ સંભવતું નથી. આત્મા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. દ્રષ્ટારુપે રહીએ તો તેમાં અહંકાર છે કે મેં જોયું. પણ સાક્ષીરૂપે રહેવું કે જેથી લેવા દેવા રહે નહિ. દીવો ઘરની સઘળી વસ્તુનો સાક્ષી છે. સૂર્ય જગતની વસ્તુઓનો સાક્ષી છે, તેમ આત્મા જે કાંઈ ભામે છે તે તમામનો સાક્ષી છે. તેથી દીવાને, સૂર્યને અથવા આત્માને સુખદુઃખ શું કામ થાય ? પક્ષકાર હારે જીતે તેમાં સાક્ષીને (જોનારને) લેવા દેવા નથી. એ આત્માનું સાક્ષીપણું સ્પષ્ટ છે. બાંધત અવસ્થામાં મન પ્રગટ છે, મુપુસિમાં મનનો લય છે અને અહંકાર નથી, તોપણ બાંધત, મુપુસિ અને સ્વપ્ન, દરેક અવસ્થામાં આત્મા તો છેજ. નિદ્રામાં મન નથી, શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનનો અભાવ છે, તેની સાથે જગતનો પણ અભાવ છે; સુખદુઃખનો પણ અભાવ છે; એ સર્વે અભાવનો સાક્ષી આત્મા હાજર છે. ગમે એવો રોગી હોય તેને પણ ઊંઘ આવે એટલે તેનું દુઃખ નાશી જાય છે. મોટો રાજા હોય અને જય મેળવી ઘણો આનંદ પામ્યો હોય, તેનું સુખ પણ ઊંઘમાં કોણ બાંધે ક્યાં જતું રહે છે ? તેનું કાનૂલ એજ છે કે સુખદુઃખનો ધક્કો

મન સુધી પહોંચે છે; મનની પેલી તરફ આત્મા તરફ નથી. છાપરા પર વરસાદ વરસે અને તેનું પાણી નેવા વાટે બહાર જતું રહે, તો છાપરા તળે ઘરમાં રહેલો માણસ ભીંજવાની ખૂમ શા માટે પાડે ? વરસાદ છાપરાની અંદરની બાજુમાં પેશી શકે એમ નથી; અંદરના માણસને ભીંજવી શકે એમ નથી; છતાં તે એમ કહે કે “હું ભીંજાઉં છું” તો તેની મૂર્ખતા છે. તેવીજ રીતે સુખદુઃખનો વરસાદ મનરૂપી છાપરા સુધી પહોંચે છે; છાપરા તળેના આત્માને ભીંજવતો નથી. વિચાર કરો તો સુખદુઃખજ ખોટાં છે. છેજ ક્યાં ? બહારના પદાર્થમાં સુખદુઃખ નથી. કોઈ પણ પદાર્થ નિયમે કે સ્વભાવે, સુખ કે દુઃખ આપવાવાળો નથી. જેનો સુખ આપવાનો સ્વભાવ હોય તે તો સુખજ આપે, તે કદી દુઃખ આપે નહિ. કડવો પદાર્થ હોય તે અધારે અજવાળે જ્યાં જાય ત્યાં કટવોજ લાગે, ગળ્યો લાગેજ નહિ. જ્યારે આપણને ભુખ લાગી હોય છે, ત્યારે ખાવાના પદાર્થો સોના જેવા લાગે છે; તે વખત ખોરાક ન મળે તો સોનાનો ગઠ્ઠો પણ તેટલી ઘડી નકામા જેવો જણાય છે; પણ જ્યાં ખાઈને તૃપ્ત થયા અને પછી જો કોઈ આગ્રહ કરે અને મિષ્ટાન્ન જોરથી મૂકે, તોપણ તે લેવા ના પાડીએ છીએ. તેમ છતાં જોરથી ઇચ્છી ઇચ્છીને ખાઈએ તો ઉલટી પણ થાય છે. આવી રીતે પા કલાક ઉપર જે વસ્તુ અતિ પ્રિય હતી, જેના વગર કેમ ચાલશે એ ચિંતા રહેતી હતી, જે સ્ત્રી પુત્રાદિક સોના રૂપાથી અધિક વહાલાં હતાં, તેજ વસ્તુ તેજ મિષ્ટાન્ન વગેરે હવે ન ગમતાં થઈ પડ્યાં. માટે વસ્તુમાં સુખ દુઃખ નથી; આપણે માનીએ ત્યાં સુધી વસ્તુ સારી લાગે છે. મનની લાવના દરેકને સારો અથવા નરસો માની લે છે. ગરીબનો છોકરો ગંદો હોય, તોપણ તેને ને અતિ વહાલો લાગે છે. શ્રીમંતને તેનો છોકરો તેટલોજ વહાલો છે. એ દરેકના મનની લાવના ઉપર આધાર રાખે છે. શ્રીમંતના છોકરાને ગરીબના ખોળામાં મૂકે તો તે ગરીબને પોતાના છોકરાં પર જેટલું હેત હોય તેટલું શ્રીમંતના છોકરા પર ઉત્પન્ન થશે નહિ; શ્રીમંતના ખોળામાં ગરીબના છોકરાને મૂકે તો તે ગંદો ગંદો કહી આવો કહાડશે. વસ્તુ તેની તે છે-ગંદી, કદરૂપી કે સારી, પણ જેના મનની લાવના જેના ઉપર ચોંટી છે અને જેને પોતાનું વહાલું ગણે છે તે તેને વહાલું લાગે છે. ગરીબનું સુખદુઃખ ગમે એવું ખરાબ હોય, પણ તે કોઈના સુંદર મહેલમાં બેઠો હોય, તો ત્યાંથી તેને પોતાના સુખરામાં જવાનું મન થાય છે. સોનાના પાંજરામાંના પોપટને તેમાંથી નિકળી જંગલમાં ભટકવાનું મન થાય છે અને મનને આત્મસ્વરૂપ છોડી જંગલમાં ભટકવાની ઈચ્છા થાય છે; છતાં મનનું વલણ ફેરવી શકાય છે. દાખલા તરિકે બુઝો કે, મોટાને તંબાકુ ખાતાં જોઈ નાનાં છોકરાં તંબાકુ

ખાતાં અથવા ખીડી પીતાં શીખે છે અને શરૂઆતમાં તેમને દુઃખ, મહેનત તથા ઓકારી જેવું લાગે છે, તો તે પણ હોંસમાં સહન કરે છે. દેખાદેખીએ નકારા કામમાં પણ ઉમેદ થાય છે. એમ અભ્યાસે તંબાકુ ખાવાનો મહાવરો થાય છે અને પછી ન મળે તો ગોઠતું નથી; છતાં પણ જ્યારે તંબાકુ છોડી દેવાનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો દુઃખરૂપ લાગે, પણ પછી ધીમે ધીમે સુખરૂપ થઈ જાય છે, અને પછી તો તંબાકુનું એક પણ પાંતરૂં ભૂલથી મોંમાં આવી જાય, તો તે પણ તેને અણગમો કરે છે. આ પ્રમાણે મનમાં પણ અસુક રીતે સુખ દુઃખ રહેલાં નથી, તેથી મનને સુખરૂપ બનાવવાનું આપણા હાથમાંજ છે. મનને સાધ્ય કરવું, દુઃખ તરફ દ્રષ્ટિ જવાજ ન દેવી, કે જેથી કલેશ થવા પામેજ નહિ. સર્વ સ્થિતિમાં સુખ બુદ્ધિજ રાખવી. રોગમાં પણ સુખી છું એમ માનવું. ઉપલક્ષ્ય જોતાં એમ લાગે કે, રોગમાં સુખી છું એમ કેમ મનાય? તો વિચાર કરો કે રોગમાં જે દુઃખ થાય છે તેટલીજ પ્રતિકૂળતા છે; તેને વિસારી નાખવાને ખીજી તમામ અનુકૂળતા બસ છે; કેમકે રોગી માણસને કાંઈ કામ કરવું પડતું નથી, પથારીમાં સૂઈ રહેવાનું હોય છે, ખીજી બધા તેની ચાકરી કરે છે, શીરો ખાવાનો મળે છે, અને ભયંકર રોગ હોય તો તો ખાવું પીવું તેને કાંઈ પણ ગમતું નથી. ખાવાનું સાફ સાફ લાવે તો તે લેવા તે ના પાડે છે, તમામ ઇંદ્રિયો તેને વશ રહે છે, જીભનો સ્વાદ હોતો નથી, મધુર ગાયન સાંભળવું ગમતું નથી, અને મહા મહેનતે યોગીઓ પણ ઇંદ્રિયો વશ કરી શકતા નથી તે તમામ ઇંદ્રિયો એને વશ જેવી થઈ જાય છે. જો કે એ સ્થિતિ જ્ઞાન વિનાની હોય છે, તોપણ આવી અનુકૂળતાને વિચાર કરી વૈરાગ્ય બુદ્ધિથી એ સ્થિતિ પણ સુખરૂપ માની શકાય છે. નહિ તો માટો રાજ હોય કે ઇંદ્ર હોય તોપણ તે પોતાને દુઃખી માનવા ધારે તો તે દુઃખીજ છે. દુઃખદ્રષ્ટિમાં દુઃખજ હોય. હવે વિચાર કરો કે સુખ શું છે? બધા સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, માટે સુખ શામાં છે તે સમજવું જોઈએ. સાધન ખોટાં પકડે અથવા ખરાં પકડે અને તે સાધનનેજ સુખ માને તો તે પણ ઠીક છે, પરંતુ સાધન એ કાંઈ ક્ષણ નથી. ક્ષણ તો સાધનથી જૂઠું અને સાધનમાંથી ઉત્પન્ન થનારૂં છે. ભક્તિ ઉપાસનાને કેટલાક ક્ષણ માને છે. ભક્તજનને ભગવાન પૂછે કે વરદાન માગો, તો તે કહેશે કે મારે મુક્તિ નહિ જોઈએ; સદાકાળ તમારા ચરણ કમળની ભક્તિ આપો. વૈરાગીને પૂછીએ તો કહેશે કે સદાકાળ મારો વૈરાગ્ય કાયમ રહે. જગત્ના મનુષ્ય વ્યવહારમાં મશગૂલ મનુષ્યોને પૂછીએ તો તે કહેશે કે દ્રવ્ય એકદું કરવામાં સુખ છે. સેવિંગ્સ બેંક (Savings Bank) માં રૂપિયા એકઠા કરવા, ઘરેણાં કરવાં, એમાં તે સુખ માને છે. દ્રવ્યનો ઉપયોગ અથવા ઉપયોગ કરવામાં

'તત્પર રહેતાં નથી. દ્રવ્યનો યોગ્ય વહે છે, દુઃખરૂપ મોના રૂપાની બેડીઓ પહેરે છે અને તેમાંજ સુખ માની લે છે. પણ સુખ જો કાંઈ પણ હોય તો તે પલટાઈ જાય એવું સુખ હોવું ન જોઈએ. સદાકાળ નીચે એવું સુખ ખરું સુખ છે અને તે મનને અંચળતાથી રહિત કરવાથી, ચિંતા તથા વિદ્યેષથી રહિત કરવામાં અભાયકું છે. દરેક વસ્તુ સ્વભાવે અચળ છે, તેને ચેતન્યની સત્તા ચલાયમાન કરે છે. તેમજ મનને બહારના નિમિત્તે જે અંચળતા ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સ્વાભાવિક માની લેવામાં છે, બાકી સ્વાભાવિકપણે તો એ સ્થિર છે. દીવાને જેમ પવન આવવાથી હાલવું પડે છે, તેમ મન પણ બહારના નિમિત્તે અંચળ થાય છે. કર્મનો ધક્કો મનના ઉપર આવે છે; તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તો મન અને તૃષ્ણા એક બીજાને પરસ્પર ધક્કો આપે છે, પછી પહેલ કયાં થઈ તે પણ પરખાતું નથી. જેમ મંદીરની બે પાસાની પૂતળી એક મધ્યખિંદુના દાંડા પર રહી, એક તરફથી હલાવીએ તો પછી બન્ને તરફ હાટ્યાંજ કરે છે. એ મંદીરની પૂતળી ઉપરથી મનની આ સ્થિતિ વિષે બ્રાહ્મણ લેવાનો છે. ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, લોભની પ્રાપ્તિ થાય, તેના સંસ્કાર વડે વળી ઇચ્છા થાય, એ પ્રમાણે ચક્ર ફર્યા કરે છે. સ્વપ્નની સ્થિતિ તપાસીએ તો તેમાં હજારો પદાર્થ દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં તો તે પદાર્થો છેજ નહિ. પદાર્થ ખડા કરવા એ મનની ભાવનાજ છે. સુખદુઃખ માનવું એ મનને નવરાનો ધંધો છે. મનનું નાટક સઘળું બની રહ્યું છે અને એ નાટક આપણે મનના દ્રશ્યરૂપે જોવાનું અથવા તો સાક્ષીરૂપે જોવાનું છે. નાટકમાં લગ્નનો આનંદ આવે, ઘડીમાં મરણનો વિલાપ લજવાય, પરંતુ જોનારને તો બન્ને પ્રસંગે સરખોજ આનંદ થાય છે. માત્ર બાળક લગ્ન પ્રસંગે હસે છે, મરણનો વિલાપ જોઈ રહે છે. કાળાં કપડાં પહેરવાથી કાળો માણસ કહેવાય, પરંતુ શરીરનો રંગ તો અસલ હોય તેજ રહે છે. તેવી રીતે મનરૂપી વસ્તુથી જુદા જે આત્મા તે વસ્તુના રંગરૂપી મુખદુઃખથી રંગાતો નથી. મનને દુઃખ થાય, તે દુઃખ આત્મા પોતાનું માને એ અજાનનું પરિણામ છે. અજ્ઞાનમાં વિપરીત જ્ઞાન મળે છે. એટલે મોઢું ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર અજ્ઞાન નુકસાન કરતું નથી, કેમકે નિદ્રામાં પણ અજ્ઞાન તો છેજ, પણ ત્યાં આત્મા અજ્ઞાનના પડદામાં ઢંકાયેલો છે, ત્યાં અજ્ઞાન એજ તેનો વિષય છે અને અજ્ઞાનનેજ ત્યાં તે પ્રકાશે છે. પોતાને પરિચિન્ન માનવું એ વિપરીત જ્ઞાન છે અને વિપરીત જ્ઞાન એટલે કલ્પના છે. નથી ત્યાં ઉભું કરવું એનું નામ કલ્પના. દોરી હોય તેને સર્પ માનવો એ ભ્રાંતિ છે. શરીરમંઘાત મરણશીલ છે, આત્મા મરણશીલ નથી. મરવામાં શું દુઃખ છે? એક ઘર છોડીને બીજા ઘરમાં જતાં અઘવટ તથા દુઃખ જણાય છે, પણ નવા ઘરમાં ગયા પછી ત્યાં ગોડી

જાય છે અને પછી ત્યાંનું સુખ એવું લાગે છે કે પાછલા સુખને યાદ પણ કરતા નથી. છોડીએને આપણું ઘર છોડી સાસરે જવાનું દુઃખ પ્રથમ લાગે છે, પણ સાસરામાં વળી સુખ હોય તો પછી પિયરનું નામ પણ લેતી નથી. જે લોકો પુનર્જન્મને માને છે, તે આ જન્મમા એવા મશગૂલ થઈ રહ્યા છે, કે તેમને ગયા જન્મનો દેહ યાદ પણ આવતો નથી અને આ જન્મનો દેહ છોડવો બહુ દુઃખરૂપ લાગે છે. તેણે લવિષ્યના જન્મને માટે એવી રીતે વર્તણું જોઈએ કે જેથી તેનો નવો જન્મ આના કરતા ઉત્તમ થાય અને તેથી મરવાનું દુઃખ રહે નહિ. અહિં કરતાં ઉત્તમ સ્થાનકે જવાની હોંસ રહે, કેમકે સર્વ તૈયારી કરી રાખી છે એવા સારે રસ્તે ચાલનારા પુરુષને મરણનું દુઃખ કેમ હોય ? જે માણસ પોતાને સર્વત્ર બ્રહ્મરૂપ સમજી ચાલે તેને તો મરણ છેજ / ક્યાં ? તેના દેહાદિને મરણ હોય તો તેની તેને શી પરવા છે કે તેને દુઃખ થાય ? પાપીનેજ જીવતાં, મરણ સમયે અને મરણ પછી કદા છે. પુનર્જન્મ માનવામાં તો ઉત્તમ જન્મ પણ લેવો પડે, પણ શરીર ન આવે એવો ઉપાય કરવો જોઈએ, કેમકે માને તેને જન્મ છે. જેને જન્મની કલ્પના નથી તેને પુનર્જન્મ છેજ નહિ. આપણે કહે છે કે—“મુક્તાભિમાની મુક્ત છે, મ'ધાભિમાની બદ્ધ છે”, તથા “જેવી મતિ તેવી ગતિ” એમ પણ કહેવાય છે. ભૂતની કલ્પના કરે તેને જ્યાં જોય ત્યાં ભૂતજ દેખાય છે. “ઓ ભૂત આવ્યું” કહી લાડકી ઉઠે છે. માટે સારી લાવના કરવી અથવા તો લાવનાજ ન કરવી. આત્મા સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ એવી દૃઢ લાવના થવી જોઈએ અને તે થયા પછી રોમે રોમ વ્યાપી જવી જોઈએ. નસે નસે હૃદય અથવા કોઈ પણ ભાગ બીરી જીએ તો એ લાવના સિવાય બીજું નજરે પડેજ નહિ એવી સુદૃઢ થવી જોઈએ. જ્ઞાનની અવધી એજ છે કે દેહાદિક વિષે અધ્યાસ છુટે અને નિઃશંકે બ્રહ્મમા એક તાર લાગી રહે, પછી બદલાય નહિ. ઘડ વધે તેની સાથે આપણે વધતા ઘટતા નથી, તેમ શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ થાય તેની અસર આપણને થવી જોઈએ નહિ. સૂક્ષ્મ શરીરમાં અનાદિ સ્થુલ શરીર ગણવાં, કેમકે પૂતળાને અથવા મૃતકને શરીર કહેવાય નહિ. શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ છે, બાકી મનુષ્યને સુખદુઃખ નથી અને પ્રાણી માત્ર પણ સુખદુઃખથી રહિત છે. એક ઝોરડામા પચીસ માણસ સૂતા છેઃ આસપાસ સઘળું શાન્ત છે. સહુ ઘાઠ નિદ્રામાં પડ્યા છે. તેમાંના એક જણને સ્વપ્ન આવે છે કે અગ્નિ સરકારનું આણુ લશ્કર લાખો માણસ પર તોપના ગોળા ચલાવી જય મેળવી રહ્યું છે, જ્યાં ત્યાં ઉત્પાત અને પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, પણ આ સઘળા ઉત્પાત છતાં જેને સ્વપ્ન થયું છે, તે માણસ તો જાગી બેઠે ત્યાં લગી નિરાંતે સુતેલોજ છે અને તેના ઝોરડામાં સઘળે ઠેકાણે શાન્તિ

તેવીને તેવીજ છે. આ સ્વપ્નની દોડદોડની કોઈને ખબર કે અસર પણ નથી. તે જેવી પેલા માણસની કલ્પના છે, તેવાંજ આ જગતના ઉત્પાત, પ્રવૃત્તિ અને દોડદોડ એ પણ કલ્પના છે. જાદુના ખેલ જેવી માયા છે. જાદુગર ઘડીમાં ખગીચો બનાવી દે તોપણ તે જગા અસલ જેવીજ છે; માત્ર ખગીચો થોડો વખત લાસે છે. મેજીક લેન્ટર્ન (Magic lantern) માં નવા નવા દેખાવો દેખાય છે પણ તે ખરા હોતા નથી. કોઈ કહેશે કે અહિં તો બીજી વસ્તુઓને લીધે લાસે, પણ આત્મામાં જગત કેમ લાસે છે ? તો બાલુનું કે ભાસ્કુનું તેમાં શું ખગડી ગયું ? લોટાનું પાણી હાલે તોપણ પાણીજ છે; હાલવું ન હાલવું એ તેનો અનુભવ છે. તેમાંના જળમાં તરંગ થાય ન થાય તોપણ એ જળજ છે, કેમકે સ્થિરતા અને ચંચળતા એ બેમાંથી કાંઈ ખરું નથી; એ બન્ને આભાસ છે. આરસામાં આકાશનો આભાસ પડે છે અને દોડતા પક્ષીનો પણ આભાસ પડે છે, તેથી આરસામાં કોઈ સ્થિર થયું નથી કે કોઈ અંદર ભરાઈને દોડ્યું નથી. તેવી રીતે ચૈતન્યમાં સઘળું આભાસજ છે. આત્માનું સ્વરૂપ અનુભવ છે, માટે ચંચળતા અચંચળતાનો અનુભવ આત્મામાં લાસે એ તેનો સ્વભાવજ છે; એ નિવૃત્ત થાય તો આત્મા કહેવાવજ નહિ. જળ ઠંડું ન હોય, અગ્નિ બાળે નહિ તો તેને જળ અથવા અગ્નિ કેમ કહેવાય ? માટે વિષયમાંથી અનુભવને બુદ્ધિ કરીને ઓળખવો. બાલુવાપણું તો એક રસજ છે; અનુભવના આકારોમાં અને વિષયોમાં ફક્ત ભેદ છે. અનુભવ તો સત્ય છે, પ્રગટ છે અને એ અનુભવ સમાધિથી થાય અને વ્યવહારમાં નહિ થાય એમ નથી. કહ્યું છે કે:—“ યદ્ય યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધય.” એટલે જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિજ છે. ભેદનું ભાન નહિ થવું જોઈએ. ભેદ દેખાતાં પણ અભેદ ગણવો. જ્યાં મુઘી બહિર્દષ્ટિ છે ત્યાંમુઘી અંતર્મુખ કરવાને પ્રથમ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, પણ પછી તો બન્ને વૃત્તિ કહોડી નાખવી, એટલે અખંડ મુખ રહેશે અને તેજ ખરું મુખ છે.

૬. દ્વૈતભયાભાવ.

કસ્માન્નુ ત્રિભેર્મીતિ તત્ત્વવામ્ય મય વીયાય
કમ્માદ્વયમેષ્વદ્ દ્વિતીયાદ્વે મયમ્ભવતિ ॥

બૃહદારણ્યકોપનિષત્.

અર્થ:—પ્રત્યક્ષપતિએ કહ્યું “ભય શાનાથી થાય છે ?” એમ કહેતાજ ભય જતું રહ્યું; “મને ભય શાથી થતું હતું ?” એમ વિચારતાની સાથેજ ભય જતું રહ્યું, કારણકે દ્વૈતથીજ ભય થાય છે.

અખંડસ્વરૂપ આત્માને વિષે કલ્પના કેમ સંભવે ? આત્માને શો સ્વાથ સાધવાનો છે ? મનુષ્યને સ્વાર્થબુદ્ધિ હોવાથી તે હંતરે કલ્પના કરે એ સંભવ છે. ઉપર મુજબ શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનુભવસ્વરૂપ છે અને અનુભવ અલેદ છે. કલ્પના શી વસ્તુ છે ? માત્ર એ તો જ્ઞાનનો ચમકારો છે. આત્મા શાન્ત છે. છતાં ભાવના કાંઈ કાંઈ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્યનું તેજ આરસા પર પડી ભીંત પર ઓળો જાય છે, તેથી લોકો ભીંત પરના ઓળાને પ્રકાશ કહે છે અને મૂળ સૂર્યપ્રકાશ-સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, તેમજ મૂળ આત્માનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં પડે અને ત્યાંથી છવાતા પર ઓળો પડે, તેથી જગત્ સત્ય મનાય છે અને મૂળ આત્મા ભૂલી જવાય છે. કોઈ કહેશે કે નિદ્રા અને સમાધિમાં અજ્ઞાનજ છે, પણ તેમ નથી. ત્યાં પણ સામાન્ય જ્ઞાન છે; વિશેષ જ્ઞાનનો બાધ છે. ત્યાં અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ ભાસતાં નથી, કેમકે એ સાપેક્ષિક ગણે છે. કોઈ આપણને પૂછે કે “ઘરમાં કોઈ છે ?” આપણે એની શંકા “કોઈ છે કે નહિ” તું નિવારણ કરવા કહીએ કે “હું છું”. આ સાપેક્ષિક વાત થઈ. “હું” એ શબ્દ વિધિ-મુખ નથી પણ “નથી” ની અપેક્ષાથી છે. દરેક નામ નિષેધરૂપ છે, બીજાંથી નિરાળા પડી ઓળખાવા માટે છે. “બ્રહ્મ” શબ્દ પણ નિષેધમુખ છે. દરેક શબ્દ એટલે નામરૂપ તો લેદને દદ કરે છે; કેમકે જગત્ એટલે ગણદંતજ. જેમ કૂલની જાળ શુંથી તેમાં આકારોની જાળી પાડી હોય, તેમ શબ્દજાળ લેદ પાડી નામો-આકારો દેખાડે છે. શબ્દનો અભાવ હોય તો લેદ છેજ નહિ. હંતરે ઘડા, નળીઆં, કૂળ વગેરે માટીનાં વાસણો પડેલાં છતાં મોટો વિઠાન હશે તેને પણ પૂછીશું કે: “માટી છે ?” તો કહશે કે: “ના ભાઈ, માટી તો નથી.” પણ તે એમ નહિ કહે કે આ ઘડા વગેરે માટીનાં વાસણો માટીજ છે. એ તો કસમ ખાઈને પણ કહેશે કે ભાઈ માટી તો નથી, કારણકે ઘડો અને માટી બૃહ્દ છે એમ સૌની કલ્પનામાં ઠસી ગયું છે. ખરૂં પૂછો તો

માટીમાં અનેકપણું થયું નથી, ભાવના દરેકને જૂદા કહે છે; એ દરેકમાંથી માટીપણું મટયું નથી; માટીપણું તો એક કાયમજ છે. સોનાના જૂદા જૂદા દાગીના છતાં વિદ્વાનની નજર એમ રહે છે કે: “મારા ઘરમાં આટલા તોલા સોનું છે;” તેની દૃષ્ટિ તો સોના તરફ છે. વળી એક ડગલું આગળ જઈએ તો પરંપરાએ સઘળું માટી છે. માટીમાં બી વાલીએ તે બી તો માત્ર યત્ન છે. તે કાંઈ દેલાઈને વૃક્ષ થતું નથી. પણ જગીનના રસ સાથે મળીને ઝાડ થાય છે. બી તો તેણે તેણું રહે અથવા નાશ પામે, પણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ યત્ન પૃથ્વીના રસને પોતાના જેવા રૂપમાં લાવે છે. કાળો ઘોડો, લાલ ઘોડો યત્રો છે. તેમને બધાને એકજ ભતનો ઘાસ દાણો આપીએ તો પણ તેના વાળાદિ કાળાના કાળા અને લાલના લાલ થશે, કેમકે યત્ન તેની તે વસ્તુને પોતાના જેવી બનાવી લે છે. શબ્દ એટલે શું છે? કલ્પનાની મૂર્તિ એ શબ્દ છે. જે જે વસ્તુની ઓળખાણની જરૂર પડે તેને આપણી મરજી મુજબ નામ આપીએ છીએ. વસ્તુ જૂદી તરિકે જાણે, પણ નામ જૂદા જૂદા લોક, ‘જૂદાં’ આપે છે, તેથીજ ભાષાઓ જૂદી જૂદી હોય છે. હવે એ શબ્દની ગરજ જ્ઞાન-વાનને છે, મનુષ્યને છે. પશુઓ ઘણું તો હર્ષ શોકના ધ્વનિ કાઢે છે અને ને પરથી તેના મનની સ્થિતિનો ભામ થાય છે. જેમ જેમ જૂદાપણું વધતું જાય, તેમ તેમ સ્વાર્થ બુદ્ધિ વધતી ચાલી. આ તો માફ બીજે ખાઈ જશે એમ ભાવના થવા લાગી, પછી કાયદા ઘડાયા. કાયદા તો આ દુનિયામાં શિક્ષા કરે, પણ પરલોકનો ભય આપવો જોઈએ તેથી શાસ્ત્રો રચાયાં. દરેક ગુન્હાર્થ મૂળ જોશે તો સ્વાર્થજ છે. પશુપક્ષીમાં પણ સ્વાર્થ તો છે, પણ તેમનો સ્વાર્થ કાંઈક નિયમમાં અને હદમાં છે. તેઓ સ્વભાવની બહાર જતાં જણાતાં નથી. પશુપક્ષીને પ્રદ્વચ્ચ પાળવાનો કોઈ બોધ કરતું નથી. તે બોધ તો મનુષ્યનેજ છે, કેમકે મનુષ્યની ઇચ્છાને મર્યાદા નથી. પશુપક્ષી તો પોતાની ઋતુઓમાંજ દામની તૃપ્તિ કરી લે છે. આ પચ્ચીસ વર્ષમાં જુઓ કે કેટલી નવી શોધો થઈ. કેવા કેવા ભોગાદિના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થઈ. જે જે અક્ષલની વાતો નવી નીકળે તે તે ભોગને વધારતું આવ્યું અને તેથીજ ભોગ મળવા લાગ્યા. મુદારો નહિ પણ એક રીતે કહીએ તો બગાડો થયો; કેમકે ભેદબુદ્ધિ સ્વાર્થબુદ્ધિમાં અને ભોગદિકમાં વધારો જોજ જાણ છે અને ભૂલભૂલામણી છે. વિષયમાં શું થાયલો પોતાનું ભોક્તાપણું સ્વતંત્રપણું છોડીને ભોગ્યપરતંત્ર-પરાધીન થઈ જાય છે. પાન ખાઈ મોઢું લાલ રાખવાની હોંસમાં ટેવ એવી તો પડી ગઈ કે માનને આપણા વિના ચાલે પણ પાન વિના આપણને ચાલે નહિ. ત્યારે પાન સ્વતંત્ર થયું અને આપણે જે સ્વતંત્ર હતા તે પાનના ગુલામ-પરાધીન થયા. પરંતુ એ આપણી કલ્પના-ભાવના છે; આપણી પાંડેલી ટેવ છે. તે પાંડળી

નહિ અને પાડી હોય તો છોડી દેવી. દરેક ટેવ એવીજ આપણે નકામી હોઈ લીધેલી છે; બાકી એવી એક પણ ચીજ નથી કે જેની આપણને ટેવ પાડવાની જરૂર હોય. પરમાત્માએ આપણને તો તદ્દન સ્વતંત્રપણાનું મુખ આપેલું છે. જુઓ કે જેની જરૂર છે તે તો મફત મળે છે અને છેકજ દુટ્ટ મૂકી દીધું છે. હજારો ખરચતાં પણ નહિ મળે તે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભરપૂર છે. વાયુ વગરજરા ચાલે નહિ તે જ્યાં જોઈએ ત્યાં મળે છે અને શ્વાસોચ્છવાસ જાગતાં ઊંઘતાં એની મેળે ચાલી રહ્યા છે; વાયુ લેવાની ટ્રીકર, મહેનત કે તરફી પણ નથી. પાણી વગર થોડો વખત ચાલે તો તે હાથે વતી લેવાની મહેનત, બાકી જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભરપૂર છે. નદી, નાળાં, વરસાદ વગેરે છે. અન્ન વિના નહિ ચાલે તો તે મહેનત કરી તૈયાર કરે અથવા તો ફળફળાદિ ખાઓ. લૂગડાં-વસ્ત્રકલ શ્રીગ-મયંદ્રણ પહેરતા તેવાં કૂમળાં, મુંવાળાં, શરીરનું રક્ષણ કરે એવાં પહેરે. અનાજ જળના પણ પેસા, માટીના પણ પેસા પડે, એ આપણી પોતાની ભૂલનું પરિણામ છે. એક ખીચડો થઈ રહીએ તેથી બધું મોઢું થાય. મુંબઈના કાતરીઆમાં મરકી પણ થાય. જમીન કાંઈક ઘુલ્લી પડેલી છે, પણ ત્યાં એકલા રહેવું કેને ગમે ? આપણી પોતાની કૃપણતા અને વિષયાસક્તિ દુઃખ આપે તેમાં પરમાત્મા શું કરે ? કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી. જેટલી આદત પાડીએ તેટલી મહેનત. વગર જરૂરની વસ્તુ મેળવવા મથીએ ત્યારે તેમાં મહેનત વિશેષ, માટે જ્ઞાનવાન મહાકર્તા મહાલોકતા છે, કેમકે તે ફળની દરકાર કરતો નથી. અભ્યુનને શ્રીકૃષ્ણને ભગવદ્ગીતામાં એજ બોધ હતો કે: “કર્તવ્ય કર.” એનુંજ નામ “કર્મયોગ.” ફળની દરકાર રાખ્યા વિના કર્મ કરવાં, જેથી સ્વાર્થને નાશ થાય છે અને સ્વાર્થ એજ બન્ધન છે. ધીનો ધડો જેમ પીગળાવવો તેમ સ્વાર્થને ઝીણું કરી કાઢી નાખવાનો છે. કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ યોગ એ સ્વાર્થને પીગળાવનારાં છે; તેમાં જ્ઞાનયોગ તો એક રસજ કરી નાખે છે. ઉદ્ધતપણું એ કાંઈ સ્વતંત્રતા નથી. સંકલ્પની દૃઢતા ફળ આપે છે. કોઈ કામમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરી પ્રથમથીજ પગમાં કુહાડો માગવો નહિ. દૃઢ સંકલ્પ ઠેઠ મુઠ્ઠી મક્કમપણે નિભાવવો. દેવીના ઉપાસકે પ્રથમ મમય પત્યા પછી વાયદો કરવો નહિ કે આઠ દહાડા વળી બીજા; કેમકે અડગનેજ ફળ મળે છે. “સંશયાત્મા વિનश्यति” કોઈ બી વાવે અને કાઢી કાઢીને જ્યાં કરે કે કેટલું ઊંચું ? ઊંચું કે નહિ ? એવી રીતે તો બી અંકુર લેજ નહિ અને લીધું હોય તો તે પણ તૂટી જાય. આ જેહ પરમેશ્વરનું કાર્ય કરવાનેજ સરજેલો છે એમ જાણવું. એક રોમ પણ નકામું નથી, કેમકે આપણે પણ વિરાટસ્વરૂપના એકાદા (કોઈ એક) અવયવરૂપે છીએ. જુઓ કે એક હાથ કોઈને મારવા બાય, તો બીજા અવયવો એસી રહેતાં નથી, તે પણ

સહાય કરે છે. હાથ મારતો બચે તો મોઢું ગાળ દેવા લાગે, આંખ ડાળા કાઢે અને પગ લાત મારવા તત્પર થાય. તેમ વિરાટનાં બીજાં અવયવોને આપણે પણ મદદરૂપ છીએ, તેથી જનતી મદદ કરવી જોઈએ. એમાં આપણું શું છે ? કાંઈજ નથી. આપણે માત્ર સૃષ્ટિકર્મ નિભાવવાનો છે; વિશ્વનું રક્ષણ એમજ થાય છે. આપણું રક્ષણ તાકેથી, બીજાં ખગડેલાં હોય ત્યાં લગી થતું નથી અને વિશ્વના રક્ષણમાં તો આપણું રક્ષણ આવીજ ગયું. “શરીર અને તેના અવયવો”ની વાતથી જણાશે કે એકલું પેટ કે મોં કાંઈ કરી શકે નહિ; સર્વની ગરજ છે; કોઈ નકામું નથી. માટે યજ્ઞની જરૂર છે અને યજ્ઞનું મુખ્ય અંગ ત્યાગ છે. ગીતાજીમાં યજ્ઞનું કારણ દર્શાવ્યું છે. યજ્ઞ વેળા મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો છે અને મંત્રની શક્તિ અગાધ છે. શબ્દ સાધારણ હોય તેની શક્તિ જુઓ ! કોઈ ગાળ દે તો લાલચોળ થઈ આખા શરીરમાં અસર થાય છે. કોઈ વખાણ કરે તો ફૂલાઈને બહુ સોના કરતાં વધારે સ્વર્ગનું મુખ મળ્યું ગણીએ; પછી તે ખોટાં વખાણ કરતો હોય કે ખરાં, પણ એવા ખોટાં વખાણના શબ્દો પણ એવી શક્તિ ધરાવે છે, તો મંત્રાદિકની અદ્ભૂત શક્તિ તો નિઃસંશય છે. શ્રીરામ. શ્રીકૃષ્ણ એ શબ્દોનો મહિમા અગાધ છે. કતકરેણું માટીનું કાર્ય છે, છતાં પાણીમાં નાખે તો તમામ કચરો સાફ કરે છે. આહુતિ અગ્નિ-દેવતાનું મુખ છે, માટે તે જે યજ્ઞને વિષે પડે તે દેવતાઓને પહોંચે છે. કોઈ કહોશે કે પંચતત્વ તો જડ છે; પણ જુઓ કે વાયુ વીફરે તો શું નહિ કરે ? મનુષ્યોના મહા મહેનતે ખાંધેલા મહેલોને એક મિનિટમાં તોડી ફેંકી નાખે; જળ રેલમછેલ કરે; અગ્નિ લાઘ્ય લગાડે; પૃથ્વી દાડગોળા, ધરતીકંપ, ટોરપીડો (Torpedo) વગેરે શું નહિ કરે ? જુઓ કે વગર કારખાને જંગલમાં ઝાડો ઉગે છે, ઝોસડો થાય છે; એ પંચતત્વો જડ અને આપણે ચેતનવાળા એ કેવો ઇનસાફ-કેવી માન્યતા ? આપણને જરા સરખું ચેતન, તો એ લોકોનું ચેતન તો વિશેષ છે; પણ ચેતનમાં નાનું મોટું ક્યાં છે ? એ વસ્તુઓ પણ ચેતનમય છે અને બધુંજ ચેતન્યમય છે. ઝરે ! એટલુંજ નહિ પણ ચેતનમાં ચેતન છે. “તપેલામાં તપેલું”ને માંહી કલંકી ઘોડો, બોલાય તો બોલો નહિ તો બેઠાં માથું ફેરો.” એ તાણું તૂટે એમ નથી; કળે બોલવાનું છે. ફૂંચી સહેલી છે, પણ હાથ લાગવી જોઈએ. પછી છૂટ્યો ફેરવડો કાંઈ નથી. મોટા દેવના પેટમાં, જેમ આપણા પેટમાં બીજા જીવો છે, તેમ આપણે છીએ. સૂર્યાદિદેવતા જેવા તેવા છે ? ઋતુ, વૃષ્ટિ, પ્રકાશ, નક્ષત્રચક્ર વગેરે સૂર્ય વડે છે. તેને ચેતન્ય નહિ હોય એમ જને ? એતો ચેતન્યનો ધીરવાવાળો છે. આપણે જરામાં ચેતનનું અભિમાન લઈએ અને જુઓ ચંદ્રની શીતળતા ! તેથી આવા આવા દેવતાઓને આહુતિ આપવા યજ્ઞની જરૂર છે. ત્રણ અંશ

છે:-પાર્થિવ, વાયુનો અને જળનો. સૂક્ષ્મ અંશ ઉપર જાય છે તે દેવતાઓ સ્વીકારે છે; પવિત્ર થઈ વળી અન્ન થાય છે, તેમાંથી શુદ્ધ સંસ્કાર થાય છે અને પછી શુદ્ધતા કાયમ રહે છે. કતકરેણુની પેઠે પૃથ્વીનો અંશ મલીન સંસ્કારને દૂર કરે છે. કર્તાવ્યમાં બાધ નથી એ વિષે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે, માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિ સખવી નહિ. કળની આશા ઊધા દોરવે છે. સ્વાર્થી યથાર્થ દેખે નહિ-આંધળો છે. ક્રોધમાં ખૂન કરે અને શાન્ત થાય ત્યારે ખૂનને સાફ નહિ કહે. દુનિયા આખી બગડે તો પણ આપણે તો સંગ આણુ અને દુઃખ પડે તો તે સહી લેવું. “સહીએ સંકટ સર્વ પણ કહીએ આવી વાત, લઈએ સુખ પરલોકમાં રહીએ સુખી દિન રાત.” સુખ તો સ્વાર્થશક્તિ અભેદમાંજ છે.

તા ૧૦-૮-૧૯૦૩.

૭. કેટપના.

અનિશ્ચિતા યથા રજ્જુરન્ધકારે વિમલ્પિતા ।

સર્પધારાદિભિર્ભાવૈસ્તદ્વદાત્મા વિકલ્પિતઃ ॥

ગૌડપાદાચાર્યઃ

અર્થ — નિશ્ચય ન કરવાને લીધે રજ્જુને જેમ સર્પ, ધાગ, ધત્તાદિરૂપે અધકારમાં કલ્પાય છે, તેમ આત્મા પણ કલ્પણો છે

આ ખા જગત્નો આધાર કેટપના ઉપર છે; જેવી ભાવના તેણે લાસે છે. જેમ જળમાં તંગ લાસે છે, પણ તે કંઈ જળથી જુદો નથી અને આકાશમાં તંગ લાસે છે, પણ તે આકાશથી જુદો નથી, તેમજ આત્મામાં જગત્ લાસે છે, પણ તે આત્માથી જુદો નથી. આકાશમાં માત્રીની માળા જેણે કોઈ વખત દેખાય છે તેને તરવર કહે છે. જગત્ વગેરે દેહાદિક દેખાય છે તે સર્વ આત્મસ્વરૂપ છે નથી એક. નથી બે, બે દેખાય છે તે લાસે છે અને નથી દેખાતું તે તો છે તે છેજ. દોડીમાં સપ લાસે છે, નથી દોરી, નથી મર્પ. આત્માને કેટલાક ભાવરૂપે સમજે છે, પણ આત્મા કંઈ અભાવ નથી. જે કંઈ પોતાનું જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અથવા જેને આપણે ‘બાણુ’ કહીએ છીએ તે આત્મા છે અને જે બાણુવામા આવે એણે છે તે તો અનાત્મ છે-જેણે કે શરીરાદિ શરીર એજ જગત્તણે બીજ છે અને આ દેહ છે તે પણ બાણુવાની અંદર લાસે છે. ભાવ અભાવ સઘળું બાણુવામાં લાસે છે. દીવો હોય તો દંભાંથી નીકળેલી ઉદરડી લાસે છે, અંધારામાં ભાગતી નથી. જ્ઞાન તો સ્વતંત્ર છે, તે કાંઈ વિષયની અપેક્ષા ગળતું નથી. પ્રથમ જેનો અભાવ હતો

તે ભાસ્ત્યું; પછી તેનો લય થયો. એવી રીતે “અભાવ”, “ભાસ” અને “લય” એ સઘળાને પ્રકાશનાર દીવો તો કાયમજ છે. પદાર્થને દીવાની અપેક્ષા છે, નહિ તો તે ભાસે નહિ. કાગળ તથા કાગળમાં ભાસતી સફેતી જૂદાં પાડી શકાતાં નથી કેમકે સફેતી જૂદી પાડીએ તો તેનું કાગળપણું કાયમ રહેતું નથી, પણ આત્માથી જગત્ જૂદું પાડીએ તોપણ આત્માનું આત્માપણું કાયમ રહે છે. જગત ન ભાસે ત્યારે આત્માનો અભાવ નથી. કોઈ કહેશે કે નિદ્રામાં સૂઈતું નથી તે વાત ખરી, પણ જ્ઞાન તો છે. માત્ર તે જ્ઞાન, અજ્ઞાનના પરદાથી ઢંકાયેલું છે. જાગૃતમાં પણ અજ્ઞાનનો પરદો કાયમ છે, પણ ફેર એટલો છે કે એ પરદાની એક બાજુ સાદી ને બીજી બાજુ વેલપુટાવાળી છે. નિદ્રામાં પરદાની સાદી બાજુ આપણી તરફ રહે છે અને જાગૃતમાં વેલપુટાવાળી બાજુ રહે છે, તેથી નવા નવા પુટા ઉઠે છે—તે આ જગત્, આ દેહ, ઇત્યાદિ. એને લોકો જમ અથવા ખાંતિ કહે છે અને તેના ત્રણ અંશ છે:—૧. સામાન્ય જ્ઞાન, ૨. વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ અને ૩. અન્યથા જ્ઞાન. “વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ” એનું નામ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનનો અભાવ એ કંઈ અજ્ઞાન નથી કેમકે સામાન્ય જ્ઞાનનો અભાવ સંભવતો નથી; તે તો સદા વ્યાપી રહેલું છે; તેમ ન હોય તો અંધારું કેવી રીતે દેખાય? કંઈ નહિ તો અંધારાને જોવાને નેત્ર તો જોઈએ અથવા મનનો પ્રકાશ તો જોઈએ. વસ્તુના અસ્તિત્વનો અભાવ એનું નામ અજ્ઞાન છે. સામાન્ય જ્ઞાન કંઈ બહારમાંથી લાવવાનું નથી, તે તો સ્વભાવેજ પ્રકાશે છે. કંઈક છે એમ જે સમજાય છે તે સામાન્ય જ્ઞાન છે. દોરી જણાતી નથી એ અજ્ઞાન છે; સર્પ જણાય છે એ અન્યથા જ્ઞાન છે. આત્મજ્યોતિ એવી છે કે તે ઘરના દીવા માફક બારીને તથા બારી આગળ મૂકેલા પદાર્થને તથા ઘરના પલંગાદિને તથા પોતાના ગ્લાસને તથા તેમાંના તેલને સર્વને પ્રકાશે છે. એ આત્મજ્યોતિ કોઈને આધારે નથી. એ આપણું પોતાનું સ્વરૂપજ છે. “મારું જ્ઞાન” એ પ્રમાણે કહેવું એ વાક્ય [વશી છે. કારણ કે પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પ્રકાશ વગર વસ્તુ જોવાતી નથી. પણ પ્રકાશ બધી વસ્તુ સાથે એવી રીતે મિશ્ર જણાય છે કે લોકો ‘વસ્તુને જોઈએ છીએ’ એમ કહે છે અને પ્રકાશ જોવા છતાં ‘પ્રકાશ જોઈએ છીએ’ એમ કહેતા નથી. વસ્તુ પરનો પ્રકાશ વસ્તુથી જૂદો કહાડી બતાવાય નહિ, પણ એતો ભૌતિકપ્રકાશ જણાવો. જ્ઞાન-પ્રકાશની વાત તો એવી છે કે સૂર્ય તેજની છે એ પણ જ્ઞાનમાં જણાય છે. જે લોકો માત્ર પોપટની પેઠે કહે છે: “આત્મા સત્ય જગત્ મિથ્યા” તે લોકો તત્ત્વને જોળીનેજ કહે છે તેમ નથી. જગત્નો નિષેધ થાય તો “મયિ યથા સફલં જાતં મયિ યથા લય યતિચ” એટલે “સઘળું મારામાં

ઉત્પન્ન થયું છે અને માગમાંજ લય થાય છે” એ વાત સિદ્ધ થાય નહિ. જગત્ પોતામાં ઊઠે છે એ બોધ તૈયાર થયો નેઈએ અને તેની ફૂંચી, જાગત સ્વપ્નાદિ અવસ્થા નિરંતર અનુભવ આપે છે. માટે બહિર્મુખ દષ્ટિ છોડવી અને નિદ્રામાં જે અભાવ છે તે અભાવને અંતે હું ગહું છું એમ જાણવું અને કલ્પનાથી અતીત થવું. ઉંઘમાંથી જાગે ત્યારે પડદો ઊઘડે છે અને કલ્પના જગતને ખડું કરે છે, જેથી રાતે ઉંઘમાં અદૃશ્ય થયેલું દૃશ્ય જગત પાછું દૃશ્યમાન થાય છે. નાટકનો પડદો ખેંચનાર કોઈ ખીણું હોય છે, પણ સ્વપ્નનો પડદો બંધ કરી જાગતનો પડદો ઉઘાડનાર તો પોતેજ છે પોતાની મેળે પોતે જાગતનો પડદો ઉઘાડે છે, એટલે સુખદુઃખ સત્ય જેવાં ભાસે છે. ફરત બાજુ ફેરવવાની છે અને પડદાંની બાજુ ફેરવાતી કોઈક ખારીક તપાસ કરનારને માલમ પણ પડે છે. સ્વપ્ન એ અડધા કલાકનું જગત્ કહીએ તો એક દિવસનું જાગત ખાર કલાકનું જગત્ છે. લોકો અડધા કલાકના જગતને છોડીને ખાર કલાકના જગતમાં સત્યતા માને છે, પણ કલાક એ પણ કલ્પના છે. શાસ્ત્રપુરાણ વગેરે એવી એવી વાતો કહે છે કે જે રોજના અનુભવથી વિરુદ્ધ ભાસે છે; કેમકે જૂલમાં લેદ છે અને લેદમાં ભય છે. એક ફૂંકી માટે તો ઉપરના લોકને પાંચ મિનિટ ભાસે, પણ પાણીમા વરસો વિતી ગયા જેવું ભાસે. સ્વપ્ન પાંચ મિનિટનું હોય પણ તેમાં છોકરાંનાં છોકરાં થઈ ગયાં ભાસે, એવી કાળની કલ્પના છે. લેદમાં ભય છે તેનો દાખલો જુઓ:— એક ખેડૂત ગાંમડીમાં ધામ નાખી પોતાને વાંસે શાખી ઘેર આવતો હતો, તેને કંઈ કરડયા જેવું જણાયું. તે તેની બહુ દરકાર નહિ કરતાં ઘેર આવ્યો અને પોટલી ઘેર મૂકી વાણ કરવા બેઠો; ખીજે દિવસે ખેતરે ફાટલા ખાઈ કામે ગયો, ત્યાર પછી એની સ્ત્રીએ પોટલી છોડી તેમાં એક સર્પ ઘાસની સાથે હતો તે તેને કરડ્યો અને તેના ભયમાં ઝેર ચઢવાથી તે સ્ત્રી મરવા જેવી થઈ ગઈ, તેની ખબર ખેડૂતને ખેતરમાં કહાવતાં, તે દોડતો દોડતો આવ્યો અને બધી વાતની ખબર કહાડતાં તેને જણાયું કે તેને જે કરડ્યો હતો તે પણ આજ ઝેરી સાપ હતો, તેથી તેને હવે ધીમે ધીમે ઝેર ચઢવા માડયું અને તે મરી ગયો, પણ પેલી બાઈને તો તગ્ત ઉપાય થવાથી તે બચી. આ પરથી જણાશે કે કલ્પના કેટલું કામ કરી શકે છે? એવા દાખલા મળી આવે છે કે મન પર અસર થવાથી માણસ ગાંડા થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ ભાવનાથી મૃત્યુને પણ પામે છે એક જણની આખે પાટા બાંધી તેને કહેવામાં આવ્યું કે ‘શબ વડે તારે લોહી કાઢી તારે મરણ નીપજાવવું

છે. ' પછી માત્ર એક ઝીણી સોયનો તેને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો, એટલે તેને આસપાસની વાતચિત પગથી જણાયું કે ગભોષાચાર શરૂ થયો. પછી નિર્મળ પાણી એક એક ટીપુ પામેની તપેલીમાં ટપક ટપક એક જણે રેડવા માંડ્યું અને એમ બોલતો ગયો કે, ' અરે ! બિચારાનું લોહી કેટલું પહી જાય છે ? થોડા વખતમા નળખાઈ આવશે ', એમ કહેતાંજ આસપાસના બોલોની અસરથી પેલા માણસની લાવના દૃઢ થતી ગઈ, નળખાઈ આવી અને મરણ પામ્યો. આ બનેલી વાત છે. એવો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો એમ કહેવામાં આવે છે અને એ સંલવિત પણ છે. નળખા મન પર અમર વિશેષ થાય છે. માટે કહ્યું છે કે-મનોમય લાવના માત્ર-સર્વ માની લીધેલું છે જીવ અને મરણેશ્વર જુદા જુદા એમ ઘણા વખતથી દૃઢ લાવના થઈ ગઈ છે તે એકદમ છૂટતી નથી, પણ દૃઢ સંકટપ કયો હોય તોજ તે ફળે છે, નેપોલીઅન એક ત્રીપાઈમાંથી મોટો રાજા થવા પામ્યો, શીવાજી એક લૂટા-રામાંથી મહારાજા થવા પામ્યો, એ તેમની લાવના વગર બન્યું નથી માણસ ગમે તેવો હોય તો પણ કોને ક્યારે કેવી તક મળશે એ કહી શકાય નહિ, જે તક મળી તે ખરી કોઈ એવી ઘડી આવી જાય કે જે વેળા તેને આત્મ-દર્શનતત્ત્વ સમજાઈ જાય. પુરુષના નશીબ આડું માત્ર એક પાંદડુંજ છે. તે પાંદડું જાડી ગયું કે બસ. સર્વ કલ્પના છે તે જગત્ની મત્યતાથીજ છે, માટેજ પ્રથમ ઉત્તમ અધિકારી થવાની જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારી એને કહેવો કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપને જાણી વર્તે. જ્ઞાનનો ડોહા ઉઘાડવો હોય ત્યારે ઉઘાડે, બધ કરવો હોય ત્યારે બધ કરે, એ પોતાના સ્વાધીનની વાત છે. મારે મારી આખ ઉઘાડવી અથવા બધ કરવી એ મારી ખુશીની વાત છે. મન ઉઘાડવું કે નહિ એ પોતાના હાથમા છે, પણ જેને મન સાધ્ય નહિ તેને જ્ઞાતિ થાય છે. અતિ લાડથી મન સાધ્ય ગંહેતું નથી અને મન ઉપરનું ઉપરીપણું જતું રહે, તે સ્વતંત્ર થાય છે અને આપણને વશ કરી લે છે. આરસીમાં મોહું જોણ એમાં કંઈ બધન નથી, પણ તેમાં વાધ છે એમ કલ્પના થાય એજ લયનું કારણ છે. તેમ મનરૂપી દર્પણમાં જે જે દેખાય તે આપણામાજ છે એમ જાણવું અને સાફ નરસુ છે એમ લાવના લાવવી નહિ, કેમકે આપણું મોહું હોય તેણે અંદર દેખાય, તેથી આરસી કંઈ લાગી નહાય નહિ; પણ મનનો આરસો તો એવો છે કે દેખાડે છે દ્વૈત અને સિદ્ધ કરે છે અદ્વૈત. માટે દ્વૈત છે તે અદ્વૈતને જોવાનો આરસો છે અને તે વડે જે દેખાય છે તે " નેતિ નેતિ " એટલે " હું આ નહિ, હું આ નહિ " એમ સિદ્ધ કરે છે, બાકી જેમ અગ્નિમાં ખરકના કડકા સંલવતા નથી તેમ આત્મામા જગત્નો સંલવ નથી. દર્પણમાં ઊકરડો દેખાય તેથી કંઈ દર્પણ મલીન થતું નથી, તેમ જ્ઞાનમાં સાફ નરસુ

ગમે તે ભાસે તોપણ જ્ઞાન તો નિર્મળ રહે છે અને જ્ઞાનીને કંઈ અસર થતીજ નથી. મનને એવું કંઈ એને માટે તેવી ભાવનાની જરૂર છે અને મન સાધ્ય થયા પછી, તે કલ્પના પણ છોડી દઈ, સ્વાભાવિક આનન્દસ્વરૂપમાં રહેવાય છે.

તા. ૧૧-૮-૧૯૦૩.

૮. નિર્વાસનાનું જગત.

उद्ध्वस्तमसद्रामासमुत्पन्नगरोपमम् ।

वर्षाम्रोन्मृष्टाचित्राभं जगत्पश्यत्यवासनः ॥

योगચાત્તિષ્ઠમ.

અર્થ:—જ્ઞાની જગતને ઉત્તર યથેષુ, અમત આત્માસ્વરૂપ, ગર્ભવનગર જેવું, વર્ષાથી ભ્રમાઈ ગયેલા ચિત્ર જેવું, વાસનારહિત દેખે છે.

માણસ પોતાને છવ માની બેઠો છે અને કંઈ કંઈ સંકલ્પો કર્યા બન્ય છે. એક પછી એક સંકલ્પની શુભલક્ષી મોટી સંકલ્પબળ બની રહી છે અને તેમાં તે પોતાને હાથેજ ફેરવે રહેલો છે; છતાં તે ખૂબ પાડે

છે કે મને સુખિત મળતી નથી, પણ સંકલ્પબળમાંથી પોતાની એજે જો છુટે તો સુખિતજ છે. ખીજો કોણ આવીને છોડવે એમ છે? આત્માને વિષે કંઈ સંકલ્પ છેજ નહિ; આત્મા તો શબ્દાદિથી પણ અતીત છે, કેમકે આત્માનું વ્યાપકપણું કહીએ તો તે પરિચિન્નતાની અપેક્ષાથી છે. દરેક માણસ સુખ-બલો કર્યા વિના કંઈ કહી શકતો નથી. પ્રથમ પોતાને સુખબલે નાનું મોટું કહે છે કે ફલાણા મારાથી મોટા છે, અને ફલાણા મારાથી નાના છે. પણ આત્મામાં કંઈ પણ શુભનો આશય કરીએ તો દ્વેતાપત્તિ થાય, તેથી આત્મા ઇન્દ્રિય અથવા મને કરી જણાય એવો નથી, તે તો સંકલ્પની અથવા ધારણાની મર્યાદાની પેલી પાર છે. જેમ દિવિની મર્યાદા છે કે જ્યાં આકાશ અને પૃથ્વી મળી ગયેલાં દેખાય છે, તેમ જગતની મર્યાદા અને દરેક ઇન્દ્રિયની મર્યાદા છે. તેમજ મનની મર્યાદા પણ અસુક છે, તેથી આત્મા તેટલે દરજ્જે મનગોચર થઈ શકે. આપણે ચોતે કલ્પનાના વિષય થતા નથી, કેમકે આત્મા દેહે સંસારની કલ્પના થાય છે અને તે પણ સત્ય માનીએ છીએ તેથીજ થાય છે; બાકી ખરૂં જોતાં સ્વપ્નના પદાર્થની પેઠે ત્રણે કાળમાં જગત્ છેજ નહિ. વળી જગત્ એ તો અભાવ છે અને અભાવ સ્વતંત્ર હોઈ શકે નહિ, પ્રતિયોગીને લઈને છે. જેમ આત્માને વિષે સંકલ્પ નથી, તેમ અભાવ એવા જગતને વિષે

પણ સંકલ્પ નથી, કેમકે જગત્ કંઈ સંકલ્પનો વિષય નથી. અંધારે એ અજ-
વાણને લઇને છે, તેથી ખરૂં જોતાં જે નથી તેનો સંકલ્પ કરીએ છીએ તેથીજ
એતું નામ બ્રાંતિ કહેવાય છે. જગતને મત્ માને માટે સંકલ્પ જોઈ છે, પણ
એની બ્રાંતિ દેહાલિમાનીને છાજે, બુદ્ધિવાનને શોભતી નથી. એ બ્રાંતિ માયાનું
સ્વરૂપ છે અને માયા અથવા અસાન વર્તમાનકાળમાં નથી. “માયા છે” એ
તો વદતોવ્યાઘાત દોષ થયો અથવા વિરોધી વાત થઈ. કોઈ કહેશે કે: “મને
જીલ નથી” એ વદતોવ્યાઘાત દોષ છે, કેમકે તને જીલ નથી તો તું “મને
જીલ નથી” એમ જોડ્યો કેવી રીતે? “માયા” એનો અર્થ “જે કંઈ નથી
તે” એવો થાય છે. માટે “માયા છે” એ વાત મિથ્યા છે અને માયાનો
મળ તે ભેદબુદ્ધિ છે, કે જે ભેદબુદ્ધિ બંધન કરે છે અને જેમાંથી બીજામાં
ઈષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ થાય છે. જેમાંથી રૂઢણ ત્યાગ બુદ્ધિ થાય છે તેમાંથી રાગ-
દ્વેષ, પછી કર્મ, પછી પાપપુણ્ય, પછી સુખદુઃખરૂપી ફળ, પછી સંસ્કાર,
પછી પાછા રાગદ્વેષ, એમ ચક્ર ચાલી ચલુ છે. પણ એ મઘાનું મૂળ ભેદ
બુદ્ધિ અને ભેદબુદ્ધિ બન્નેમાં છે. નિદ્રામાં ભેદનો અભાવ છે. જગત્માં આપ-
ણને માંકળે કે દોરડે કાઢીએ બાધ્યા નથી, આપણે તલ્લન છૂટા છીએ, પણ
ઘરની તથા કુટુંબની પ્રીતિની માઠળે આપણે હાથે કરીને બંધાયેલા છીએ,
અને કવિ ગોઠડસ્મિથ કહે છે તેમ ‘એ પ્રીતિની સાકળ જ્યાં જઈએ ત્યાં
લંબાતી અને ખેંચાતી આપણી સાથે માથે આવે છે.’ આ પ્રમાણે આપણી
આસક્તિ આપણને બંધનમાં નાખે છે, બાકી બાહ્યબંધન તો કંઈએ નથી.
આપણે હાથે બંધાયેલા આપણી ખુશી હોય તો છૂટીએ, નહિ તો બીજે કોઈ
છોડવી શકે એમ નથી. આઠને બાજેલો પુરુષ બૂમ પાડે કે આ આઠ મને
છોડતું નથી તો તે વાત ખોટી છે, ઉલટો એ આઠને છોડતો નથી. તેમ તમે
સંભારને પકડ્યો છે અને છોડતા નથી, અને ઊલટી બૂમ પાડો છો કે સંભાર
તમને છોડતો નથી, પણ તેમ નથી. જો સગાં અને સંસાર તમને પકડી રાખતાં
હોય તો તેઓ તમને મરવા દે નહિ. માટે ભેદબુદ્ધિ ટાળ્યા વિના કાંઈ વળે
એમ નથી. તિરોલાવ થાય, પણ અંકુર બંધ નહિ; માટે બધું પોતાસ્વરૂપ છે
એમ બાળીએ તો પોતાને વિષે ગગદેષ કરવાની જરૂર નથી. પછી પોતાને
સારી ઇચ્છા થાય તોપણ તે વિચાર કરે કે શું હું ઇદ્ર નથી કે ઇદ્ર થવાની
ઇચ્છા કરે? આત્મા કંઈ ઇદ્રિયગોચર નથી. કોઈ કહે કે: “મેં આત્મા દીઠો,
કોઈ કહે મેં અંશુષ્પતેજ જોયું.” હવે એ વાતોમા એમ સમજવું કે જેને
પોતાનાથી સિન્ન માન્યો તે આત્મા નહિ, પણ અનાત્મકોટીમાં સમજવો, કેમકે
તે કલ્પનાનું સ્વરૂપ છે અને કલ્પના એ મનનો વિષય છે. “યતો વાચો નિચર્તન્તે”
એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. મીઠાનું પૂતળું ફરિઆનું તળિયું શોધવા આવ્યું તે

તળીએ જતા પહેલાં તેમાં લય થઈ ગયું; તેમ મન આત્માને શોધતાં લય થઈ જાય ત્યાંસુધી આત્મા જણાય નહિ; કૂવામાં પડેલી મોતીની વાળી કહારવા ઉતરનારો માણસ વાળી નજરોનજર જોયા પછી પાણીમાંથી નશીળ સંજોગે બહાર નીકળવા ન પામે, તો તેણે વાળી જોઈ છે એ વાત તે ખીજાઓને સી રીતે કહી શકે ? શુંગો ગોળ ખાય ને મનમાં મલકાય, તેમ કેટલાક અનુભવ બદલે તમામ અનુભવ શબ્દમાં આબેકુળ વર્ણવી શકાતા નથી. “અહં બ્રહ્માસ્મિ” થી સાક્ષાત્કાર થાય, કેમકે કેમ. ઉપાસના, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ સર્વેનું ફળ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” વૃત્તિ ખડી કરવાનું છે. એ પણ મનની વૃત્તિ છે, તો પણ એ સાક્ષાત્કાર કરનારી વૃત્તિ છે; ખીજી રીતે સાક્ષાત્કાર થતો નથી. મન ભાવનાથી આત્મા સાથે એકરૂપતા કરે છે અને તે મન અને આત્માનો ભેદ કલ્પિત ભેદ પૂરતો થાય છે. શરીરમાં નેત્ર દેહને જુએ છે, તેથી દેહ અને નેત્ર કંઈ જૂદાં થતાં નથી, પણ કલ્પિત ભેદ ખડો થાય છે. નેત્ર દેહને જુએ તો હું પણમાં અલેહ છે. તેમ મન આત્માને જુએ એવો કલ્પિત ભેદ થાય, તોપણ આત્મા અલેહ છે અને અભ્યાસે પારકું પોતીકું થાય છે અને પોતાનું પારકું થાય છે; ભાવના હોય તેવું થાય. મુખમાં એક ઘર વેચાતું લીધું અને રૂપિયા મોકલી દીધા, તોપણ તે ઘર જોયું નહિ હોય અને ગમે તો ત્યાં થઈને આપણે જતા હોઈએ, તોપણ ‘તે માફ છે’ એમ કહ્યા વિના તે ઘર આગળથી પસાર થઈ જઈશું; નહિ તો ઘર ખેંચી ‘માફ ઘર છે’ એવી ભાવના કરીએ છીએ અને ત્યાં જઈ જોઈએ ત્યારે ‘માફ છે’ એવી ભાવના ઠઠ થાય છે. જગત્ પણ ભાવનામય છે. જુઓ કે સ્નેહ કાળે પોતાના પુત્રને પણ વિસરી જવાય છે. માટે જગત્ પણ અધિષ્ઠાન પર સ્વપ્નું છે. આત્મવેત્તાનાં સઘળાં શરીરો છે; તે કંઈ અમુકનેજ પોતાનું શરીર ગણતો નથી. પર્વતના શિખરની માફક રહે છે, કે જ્યાં વાવાઝોડાની ચિંતા તેને અસર કરતી નથી. હંમેશાં ઉદાર છુદિ રાખવી. પૈસાની ઉદારતાને તો મર્યાદા છે; જો કે દેહ પણ આપી દેવામાં કોઈ ઉદાર થઈ શકે છે, પણ તેને પણ મર્યાદા છે, કેમ કે એક દેહ તે કોને કોને આપી શકશે ? પણ લેનાર આપનારનો ભેદ છેજ નહિ એ ઉદારતા અનુભવસિદ્ધ છે. કોઈ લેનારે નથી અને કોઈ આપનારે નથી એવી ઉદારતા સદા રાખવી. આપણું ઓછું થાય અને ખીજાનું વધે એવુંજ નામ ઉદારતા નહિ, પરંતુ જે ઉદારપણાનું પદ્ધતીનપણું નથી અને જેને સાધનની જરૂર નથી તે ઉદારપણું રાખવું; પણ એવી ઉદારતા કરવી દુર્લભ જણાય છે. પ્રયત્નથી થાય તે કરવા સૌ તૈયાર થાય છે અને વગર મહેનતે થાય તે કોઈ કરતું નથી. ધર્મિષ્ઠ લોકો યાત્રા વગેરે કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે, પણ પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ કરવામાં પૈસો કે મહેનત જોઈતાં નથી તે ઘણા થોડા લોકો કરે છે અને કરે

છે તો થોડા વખતમા યાદી બત્ત છે અથવા ભૂલી બત્ત છે. “ જીભલડી રે તને હરિશુભ ગાતા આવડું આજમ કયાથી રે ” ? વાતોના ગપાટા માગ્વા હોય અને તેમા કદાપિ શ્રમ પડે તોપણ તેમા તેચાગ, તેમાથી અનર્થ થાય તોપણ પેઠે આ પ્રમાણે દુનિયાની બધી રીતે વિષગીતતા છે, છતાં આનન્દનો ભડાર પોતે છે એમ મનુષ્ય સમજતો નથી અને બીજાની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે. પાણીને તરખ લાગી ચાલળી છે ? તેજ પ્રમાણે આત્માને શેની ઇચ્છા હોય ? કાઈ ગજકુવરને નાનપણથી જ બીલ લઈ ગયો, તે મોટો થઈ પોતાના ગામમા આવ્યો, મઘળાએ કહ્યું કે “ તું રાજકુવર છે અને ગાદીએ બેઠ ” તે કહે કે “ નારે બાઈ હું બીલ છું ” તે સુજબ જુઓ કે વેદાન્તમિદ્વાત ગજકુવરને બચ્ચી બચ્ચીને તેની પોતાની ગાદીએ બેસાડે છે, છતાં તે તો પોતાને બીલજ કહ્યા કરે છે તેમ સ્વાભાવે જ આનન્દ પર્તી રહ્યો છે ચક્ર, મસુક્ર, વગેરે પોતાના સ્વાભાવથી જ આનન્દ માની રહ્યા છે અંદ્ર કાઈ એમ કહેતો નથી કે જે માગ વખાણ કરે તેનેજ આદની આપું, અથવા મસુક્ર કાઈ પોતાની મોટાઈ બતાવતો નથી ખડ જોતા સૂર્યને ઉદય અસ્ત છેજ નહિ, તેને તો મધ્યાહ્નજ છે, પણ સૂર્યને ઉદય અને અસ્ત આપણે કંઈ કાઢ્યો છે, તે તો જ્યાં અને જેવો છે ત્યાં અને તેવો છેજ પણ જગતમા બધું એવું તો નિયમથી ચાલતું ભાસે છે, કે માચું મનાય એમા નવાઈ નથી એ પ્રશ્નની ઇન્દ્રિયલિક્ષ કોઈ પાકો ખેલાડી જણાય છે, કેમકે અસત્યમા પણ નિયમો ચાલે છે અગ્નિ અને દેહ બેઉ ખોટા છે, તોપણ અગ્નિ દેહને દહાડયા વગર રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે અમત્યમા નિયમો છે તે એટલુંજ બતાવવાને, કે મત્યસ્વરૂપ બાણ્યા પછી તો નિયમે-મનમાગે ચાલવું અને તે એવી રીતે કે અંતર નિર્વેપ ગહેવાય

૯. ગુણાતીત થા.

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થ. મમલોષ્ટાશ્મકાશ્વનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યોમિત્રારિપક્તયોઃ ।

મર્વાર્મ્મપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ મ ઉચ્યતે ॥

મગચદ્ગીતા.

અર્થ:—સુખદુઃખ જેને સમાન છે, માટી અને હાથન જેને સમાન છે, પ્રિય અપ્રિયને જે તુલ્ય દેખે છે, ધીરજ ગમે છે, નિંદા કે સ્તુતિને સગળી ગણે છે, માન અપમાનમાં સમાન રહે છે, મિત્ર કે શત્રુ એ બે પક્ષને મરખા લેખે છે, આરંભમાત્રનો ત્યાગ કરે છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

શીષ્યમાત્ર નિર્દક્ષ નથી; સુખ દુઃખ એવા વિરોધી શબ્દને દ્વંદ્વ કહે છે. જે વિરોધ લાગે છે તેની મમાનતા ક્યારે થાય? આત્મસ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ બેસે તોજ થાય, દૃશ્ય સ્વ જગત્ સ્વરૂપ બને. જગત્ અને તેનો જોનાર બેઉ નામરૂપ છે અને મિથ્યા છે માટે વ્યર્થ છે. કોઈ વધ્યા 'પુત્ર પર મારામારી કરે અને એક પક્ષ કહે કે તે મખાળો છે, બીજો કહે કે કદરવો છે અને દલીલો આપી પોતાની વાત મિદ્ધ કરે, તોપણ તે સઘળું મિથ્યા છે. તેવીજ રીતે હુંજ પ્રથમ નથી, તો મારું કહેવું સત્ય ક્યાંથી? મૂળ નથી તો શાખા ક્યાંથી? માટે જગતની મત્સ્યતા દૂર કરવા પ્રથમ વ્યતિરેક કરવો, એટલે આત્માને દેહાદિકથી બુદ્ધો પાડવો. આત્મા દેહ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી, પણ એ મર્વેથી અતીત છે, એમ જ્યારે પરોક્ષ થાય ત્યાર પછી અન્વય કરવો, કે જગત્ આદિ મારું સ્વરૂપ છે અથવા તો તે મારા સ્વરૂપમાં ભાસે છે પણ મિથ્યા છે. દેહાદિક અને જગત્ મિથ્યા છે, એ વાતમાં પણ પછી સ્થિર થવું. હાલતા પથ્થરપર પગ ચડકાડવો બસ નથી. જગત્નું મિથ્યાપણું મયમ થવું જોઈએ, નહિ તો હાલતા પથ્થર પરથી સ્થિર થતા પહેલાં પાછા પડી જવાય. બુદ્ધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે પાણીમાં દબાવેલી તુમરીની પેઠે દબાણ આધુન બસતાં પાછી તરી આવે છે. માટે મન પર અંકુશ રહે ત્યાંસુધી તે સાધ્ય ગંદે છે; પછી પાછું હાલી જાય છે. છતાં કોઈ વાતનો આગ્રહ કરવો નહિ, કારણ કે આગ્રહ કરીએ ત્યારે તો જગત્નું અને તે વાતનું સાચાપણું મિદ્ધ થાય છે. માત્ર વિસ્મય સ્થિતિ કંઈ આધરૂપ નથી, પણ વિપરીત દર્શન બાધરૂપ છે, કેમકે પેટીમાંની જાણમ બૂલી જઈએ તોપણ ત્યાંની ત્યાંજ છે. તેનો બુલાવો કંઈ દુઃખ આપતો નથી, પણ જ્યારે પેટી

ઘઘાડી જોઈએ અને જણસ જણાય નહિ, ત્યારે તેના અભાવથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ શોક થવાનું કારણ પણ સાચી વાત માની લઈએ માટે થાય છે, તેથી મિથ્યા વસ્તુમાં સત્યતાની બુદ્ધિ દુઃખ આપે છે, માટે સત્યતાબુદ્ધિ દૂર કરી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવું એટલે બુદ્ધિને તેમાં સ્થિર કરવી. તુમરી પાછી ઉપર આવે, પણ પથરો તો તળેજ ખેસે. જગતને નાશ કરવાનું નથી, પણ ભલે ખડું રહ્યું, છતાં તે નથી એમ દઢ થવું જોઈએ; નહિ તો જગતનો નાશ તો આંખ મીચેથી પણ થાય છે અને નિશો કરેથી પણ થાય છે; નિદ્રામાં પણ થાય છે અને મૃત્યુથી પણ થાય છે. “આપ મુખે પીછે દુખ ગઈ દુનિયા.” તેમ છતાં મિથ્યાપણું જાણ્યું નથી તો જગત તો ખડું છેજ. માટે પ્રયત્નથી નહિ અથવા કોઈના દુર્ગાણુઓ નહિ, પણ સ્વભાવેજ નિર્દોષ થવાનું છે. ગગદેવનો, ગુપ્તદુઃખનો, પાપુરુદ્દનો, કશાનો ભય રાખવાનો નથી. નિઃશંક તો દુઃખરૂપ છે. આપણે મુનિવ્રત લઈએ, તો રખેને બોલાઈ જવાય એવી બીક ગહે છે, નહિ બેલંએ તો આખું શરીર હલાવીને ઇશારતો કરવી પડે છે. જનાવરને મૌન કે દહાડે લેવું પડે છે ? તેને તો મૌન લેવાની ઇચ્છા પણ હોતી નથી, પણ તેનું મૌન તો સહજ ગની ગ્યું છે. માટે યોગ અથવા હઠયોગમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે, તે છતાં તે નિષ્ક્રિય નીવડે છે. વિચાર કરીને સહજ સ્વાભાવિક રીતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, કે જેથી તે અપરોક્ષ થાય. યોગ પણ મદા જગજ નથી. યોગમાંથી ખસ્યા કે પાછા ચલિત થવાય છે. સ્વપ્નમાં ગાળીપણું જણાય તો તે દેાને છે ? ત્યાંનું શરીરજ વાસ્તવિક નથી તો ત્યાં નરનું શું છે ? અગ્રામની પ્રાપ્તિ તે યોગ કહેવાય છે; જો છે તેનું રક્ષણ તે શેમ કહેવાય છે; એ યોગક્ષેમની ઇચ્છા સર્વ જીવોને ધની રહી છે. એ ઇચ્છા ધનવાનું કારણ જગતનો માની લઈએ સત્યતા છે. બાકી આપણે વસ્તુને મેળવનારા ખરા નથી અને વસ્તુ પણ ખરી નથી. એ ઇચ્છાનું વધતું ઘટતું અરુપરસનો ભાવ છે. ક્રોધ એછો કરીએ તેમ ક્ષમા વધે છે, અને ક્ષમા વધે છે તેમ ક્રોધ એછો થાય છે. તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે, તેમ યોગક્ષેમની પ્રીતિ ઘટે અને યોગ ક્ષેમની કાળજી ઘટે, તો આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે. જ્યાં સુધી સ્વાશ્રય નથી ત્યાં સુધી યોગક્ષેમની કાળજી છે. કાલે ભોજન કયાં મળશે ? આપણી પાસે પૈસા છે તેથી મુખી છીએ, એ વાતો સાચી માની બેઠા છીએ. આંધળાનો ટેકો જતો રહે તો તે ગભરાય, પણ તેને ટેકા વગર ચાલવાનો અભ્યાસ પડે તો તેને અકચણ પડતી નથી. તેમ ચાહોમ કરીને, નિઃધાર વિરક્ત થાય તો યોગક્ષેમ એની મેળે મળી રહે અને જો ન મળે અને દુઃખ પડે, તો ઉલટો ઉલટાસ માનવો જોઈએ, કે એ પણ એક અનુભવ થાય છે. ઠીક પ્રસંગ આવ્યો છે. નિરિચ્છકને સધળું મળે છે અને માગે તેને કંઈ ન મળે. નિવૃત્તિની ઇચ્છા

કરવી એ પણ એક ઇચ્છા છે; માટે પ્રારબ્ધના વેગમાંજ પડ્યા રહેવું. આભાસમાં આભાસરૂપ ફળ તો થાય પણ તે બેઠ જોતાં છે. માટે પ્રથમથીજ યોગક્ષેમની ચિંતા રાખવો નહિ અને સ્વાશ્રય શીખવો; કેમકે નુકશાન થાય ત્યારે તો વેઠ્યા વિના કોઈનો છૂટકો થતો નથી, તો ખુશીથી હુઃખ શા માટે ન વેઠવું ? આત્માનુભવ, વિરક્તિ અને તિતિક્ષાથી નિર્દ્વંદ્વ યર્થ યોગક્ષેમનો ત્યાગ થઈ શકે. “ ક્વચિત્ શાકાહારી ” વગેરે ને મળતું વળી કહ્યું છે કે: “ કોઈ દિન પાણિસેં ચલના વગેરે. ” માટે કોઈ વાતની ફીકર નહિ ગણતાં દેહવાન ને બદલે આત્મવાન થવું અને તે નિશ્ચય કાયમ રાખવો. “ હું મનુષ્ય છું ” કે પુરુષ છું ” એ નિશ્ચય એવો છે કે કેશમાં પણ એ નિશ્ચયમાં ફેર પડતો નથી અને મનુષ્ય ઘાસની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ એ વાત યાદ પણ કરવી પડતી નથી. પોતાનું મનુષ્યપણું રોમે રોમ વ્યાપી ગયેલું છે. “ હું આત્મા છું ” એમ માને તો ઇચ્છા થાયજ નહિ. રોમે રોમ એ વાત વ્યાપી જવી જોઈએ, એટલે તેનું નિદિધ્યાસન થવું જોઈએ. સૌએ પહેલાં પિયગમાં આસક્તિ માને છે અને પછી ધણીને ઘેર આસક્તિ માને ત્યારે પિયર ભૂલી જવાય છે. કાઠૂન પોતાની સ્થિતિમાં અમુક રીતભાત રાખે છે; મામલતદાર થાય છે ત્યારે તેને ખુમારી આવે છે; વખતે ખુમારીમાં ધગ્નાં માણસો ઉપર પણ રોષ મારે છે; પોતાના બાપને પણ દમ આપી ન કહેવાનું કહે છે. એજ પ્રમાણે દેહાભિમાનનું વિરમરણ કવું અને આત્માનો દંઢ નિશ્ચય કરી સ્વરૂપની ખુમારીમાં રહેવું કે જેમાં ફેર પડે નહિ. પૂના કેશમાં પણ પુરુષ એમ નહિ કહે કે: “ હું આવી. ” તેમ પોતાનું પુન્યપણું અથવા આત્માપણું પછી ભુલાયજ નહિ. સદા હું સત્યસંકલ્પ છું એમ દંઢતા રાખવી; પ્રારબ્ધ કાંઈજ નહિ પણ મારો દંઢ મંકલ્પ છે અને ને સંકલ્પ ભણે સત્ય થાય; હું તો પ્રારબ્ધને, મને અને સંકલ્પને ખોટાંજ માનું છું. સત્યસંકલ્પ ફેરવાની મારે શું જરૂર છે ? ફેરવા આગ્રહ કરે તો તેની સત્યતા ઠરે છે. સંકલ્પને આધારે કર્મ છે અને કર્મ ફળને આપે છે; એને ટાળીએ તો દુર્બળતા છે. મારા સંકલ્પને ટાળીને હું અસત્ય સંકલ્પવાન થાઉં તેના કરતાં, શ્રી રામચંદ્રજીએ પિતાનો સંકલ્પ સાચો કરવા વનવાસ વેઠયો; વળી બલિરાજાએ વચન મિથ્યા નહિ કીધું અને સત્ય સંકલ્પવાન રહ્યા, તેમ હું પણ રહું તો મારું શું જતું રહેવાનું છે ? એવીજ રીતે ધેરવાનું માણસ સત્યસંકલ્પવાન રહે છે. હુઃખ આવે ત્યારે વખત પ્રમાણે વર્તી ફેરવી તોળતા નથી. માટે વીતરાગ, નિર્વૃત્ત, નિર્મળ, વીતકલમય, ગ્રહણત્યાગના અભિમાન રહિત, પ્રારબ્ધવશ, શાન્ત, વિશ્વથી અતીત, સમુદ્રની પેઠે જોણ અથવા સંતાપ રહિત અને રાગ-દ્વેષના દંદથી મુક્ત યર્થ રહેવું.

૧૦. શ્રદ્ધા.

અજ્ઞાથાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્મિ ન પરો ન મુખં સંશયાત્મનઃ ॥

મગ્ધદ્રોતા.

અર્થ:—અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાવાન અને સંશયાત્મા, એમના વિનાશ થાય છે; આ લોક કે પરલોક એકે તેના નથી; સંશયાત્માને મુખ નથી.

નિર્મળ વેદમાં કહેલા શુણ્ણ લાઘ્યશાળીનામા જેવામાં આવે છે. કહે છે કે જેનો આ છેલ્લો જન્મ છે તેને એવા શુણ્ણ પ્રાપ્ત થયેલા જણાય છે, કેમકે જેમ ઉત્તમ વાંસમાં મોતી પાકે છે તેમ લાઘ્યશાળીને રાગસી આત્મિકી શુણ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. મેત્રી, સામ્યતા, મુક્તતા, જ્ઞાતવ્યતા અને આર્યતા એ શુણ્ણ પોતાના કરી લેવા, મેત્રીથી સર્વપર દયાલાવ ઉત્પન્ન થાય છે સામ્યતાથી સમલાવ અને પ્રસન્નતા ધની રહે છે; મુક્તતાથી શોકાલાવ તથા શાન્તતા પ્રાપ્ત થાય છે; જ્ઞાતવ્યતાથી જ્ઞાન મળે છે; અને આર્યતા યથાશાસ્ત્ર આચાર કરાવે છે. આ શુણ્ણથી યુક્ત પુરુષને લાભાલાભ, રાગદ્વેષ વગેરે છેજ નહિ. મહા સમુદ્ર સદા ગંભીર રહે છે તેને રાગદ્વેષ કેવો ? જે આવે તે સમાય. સૂર્યોદય જેને થયો છે તેના તમને તો નાશ થઈજ ગયો છે. આત્મલાવથી રાગદ્વેષનો નાશ તેવીજ રીતે થાય છે. જૂઓ કે દરેક અવયવના શુણ્ણ, ધર્મ, કાર્ય, આકાર જુદા છે, છતાં સર્વ અવયવો ઉપર સમાન પ્રીતિ ધની રહી છે કેમકે તે દરેકમાં આત્મબુદ્ધિ છે. જે ખાયડીનો ધણી પોતાના બન્ને પગોને પોતીકા ગણે છે; દરેક અંકેકા ચાંપે છે; શોકવાળા પગને ચોટી દે તોપણ ધણીનેજ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. મોટે દરેક અવયવ હું જ છું એવી આત્મબુદ્ધિ બીય તો તે તરત ફેંકી દે છે અથવા અભડાય છે. વિદ્યાદિ તો નાખી દે છે; નખાદિ અને અતે આખું શરીર પણ આત્મબુદ્ધિ ગઈ તો મરણ પછી અભડાય છે એમ ગણવામાં આવે છે. બાકી જેને વિદ્યા બહાર નહિ પડે ત્યાંમુધી તેમાં આત્મબુદ્ધિ છે તે દરેક મેહોતરના ભાઈ છે. શરદકાળનું આકાશ જેવું નિર્મળ છે તેવું હૃદય કરવું. કોઈ કહેશે કે ત્યારે તો મન કઠોર થઈ જાય પણ તેમ નથી; મમત્વ એજ કઠોરતા છે. મીઠામાં પથ્થરની કાંકરી અથવા મગમાં કાંગર હોય તેમ કઠોરતા પકડાઈ આવે છે પાણીમાં મીઠું આંગળીને એકરસ થાય છે પણ પથરાની કાંકરી તો તેવી ને તેવી કઠણ રહે છે. તેમજ વિશ્વજળમાં “હુંપણું” મીઠું છે. સર્વ રસને ખારાશ રાખે છે અને માત્ર કુદુંખમાંજ આસક્તિ રાખી બેસી

રહે છે, તે પથ્થરનો કાંકરો છે અને મગમાં કાંગર છે. જેમ રંગનો ગાંગરો ઓગળે તો રંગ પસરે, નહિ તો ગાંગરોપણું રહે. કેટલાંક એવાં છે કે જેને સાકર ન લાવે. સાધુમાં પણ દોષદષ્ટિ રાખે તેથી સાધુને તો હાની નથી, પણ પોતાનીજ હાના થાય છે. પુરાણમાં જુઓ કે એકજ મંડળમાં દુર્યોધનને કોઈ સારો શોધ્યો જરૂરો નહિ અને ધર્મરાજને તેજ મંડળમાં કોઈ નઠારો જરૂરો નહિ. માટે નેત્રજ તેવાં. કમળો થયો હોય તે બધું પીળુંજ દેખે. જુઓ કેટલાંક પામર પ્રાણી સમકૃષ્ણાદિના પણ દોષ જુએ છે. પરધર્મી પાદ-રીઓ, સર્વે દુર્યોધાનો સમૂહ આપણા દેવોમાં આરોપે છે; તે પરથી જણાય છે કે તેમને હજી સંસ્કાર થયા નથી. પરંતુ કોઈ દોષ કહે તેથી શું હાની છે ? ઉલટું ભાઈ ભાઈ થવામાં હાની છે. આપણી સ્તુતિ થાય તેથી બગડવા સંભવ છે. શ્લાઘાની ઇચ્છા એ પણ દોષ છે. તે કહેનારને હાની કરે નહિ, પણ સાંભળનારને તો પોતાને કુલાવાથી તથા પારકા તરફથી પણ અદેખાઈથી હાની કરે છે. દોષેપણા, વિત્તેપણા અને લોકેપણામાં, લોકેપણા સ્તુતિ માગે છે; બાકી નિંદા સ્તુતિ તો માત્ર શબ્દો છે. જેની સ્તુતિ તેને હાનીનો લય. સ્તુતિથી અભિમાન વધે છે; પરિચ્છિન્ન થવાય છે. નિંદક કાંટા જેવો લાગે અને ભાઈ ભાઈ કરે તે સારો લાગે છે. માણેકલાલભાઈને બદલે મી. માણેકલાલ કહે તો 'ભાઈ' સાંભળેલું તે હવે તે વિના તો લૂથું લાગે છે. પણ બીજા સ્તુતિ કરે તે ઘણી ખરી તો ખોટી કરે છે પણ આપણે તે ખરી માની લઈએ છીએ. નિંદા બનને-કરનારને અને સાંભળનારને હાની કરે છે. કોઈ વેર વધારે છે. સહેજ બોલ ઉપરથી વેરભાવ વધી ગયાના દ્રષ્ટાંતો મોજુદ છે. પણ જો કોઈ નિંદા કરે તો મનનો અણચણાટ તરતજ ચાલુ થાય છે; દીવાસળી ધસી કે તરત ભડકો થાય છે; ભડકો લાગતાં વારજ નહિ. પણ વિચારથી એ ખટકો ટળી જાય છે; નિંદા આત્માની તો થાયજ નહિ અને જો દેહની કરે તો દેહ તો નિંદ છેજ. કોઈ ગાળ દે તો તે કાંઈ આપણાથી બૂદો છે ? તેણે તેને પોતાનેજ ગાળ દીધી એમ સમજવું. દેહ દુર્ગંધીથી ભરપૂર છે, તેણેજ આપણને ફસાવેલા છે માટે તે નિંદાને પાત્ર છે. તેને બીજા નિંદે તો તેમાં કોઈ શો ? નિંદા કરે તેને મિત્ર ગણવા, કેમકે તેમનાથી ચોંકીને આપણે ચાલીએ તો સદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય અને દોષનો નાશ થાય. બાકી મનુષ્ય ભંગીનો ભાઈ એટલા માટે કે ભંગી તો જો કલાક વિદ્યા લઈ ફરે છે અને મનુષ્ય તો ચોવીશ કલાક પેટમાં વિદ્યા ભરી રાખે છે. પરંતુ નિંદા કરનાર પણ સાધુ પુરુષના દર્શનથી મોહ પામે છે. પાછળ નિંદા કરે, પણ પ્રત્યક્ષ તો તે પણ મોહી જઈ નિંદા કરવી ભૂલી જઈ નિર્માણ હૃદયનો થાય છે. ઉકરડા ઉપર રાજા બેસે તો આત્મા દેહમાં બેસે. પણ શું અભિમાન ! " હું ઉકરડા પર બેઠો છું,

હું શરીરનો સંબંધી ”. વાહ ધન્ય છે ! અંદર વાંસળીથી જેમ મૃગ મોહિત થાય, તેમ નિંદાગોર આધુ પુરુષ આગળ મુંગા થઈ જાય છે. વરસાદની ગર્જનાથી બગલાં કયાંએ નાશી જાય છે. પણ દરેક બાળતમાં શ્રદ્ધા એ મોટી ચીજ છે. શ્રદ્ધા કોઈ વસ્તુ નથી માટે ગુરુ શરણુ જવું. ગુરુનો શબ્દ તેજ કાયદો, ગુરુ પરજ વિશ્વાસ, ગુરુ તેજ ગોવિંદ અને ગુરુ તેજ સર્વસ્વ. પણ તેવો અનુભવી ગુરુ જોઈએ. માધન દશામાં તો ગુરુના શરણુની જરૂર છેજ, પણ સાક્ષાત્કાર દશામાં પણ ગુરુ જોઈએ. દોષ દૂર કરવા તે વ્યતિરેક વેશવ્ય કહેવાય છે. ગુલ ગુણ પૂર્ણ થાય ત્યારે નિર્મળતા થાય છે. સોને પોતાનો પદપાત થાય છે. જાંટનાં અદારે વાંકાં છતાં, તે કહેશે કે, “ બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી, ફૂતરાની પૂછડી વાંકી, ઇત્યાદિ. ” માછલીનાં બચ્ચાં માછલીને મોથી રૂપાળાં લાગ્યાં, તેમ પાછલી ઝાળીમાં પોતાની ભૂલો હોવાથી જણાતી નથી. મન અસ્થિર છે, તેથી ગુરુ શરણુની ખાસ આવશ્યકતા છે. માટેજ ઇશ્વરબુદ્ધિની વિશેષ જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારીને પણ સહેજ ઉપદેશની જરૂર છે; વાંસો ઠોકનાર જોઈએ. કોઈ દેશ શોધતાં આપણને જડયો તો ખરો, પણ ત્યાંનો અનુભવી “ જે શોધતાં જડયો છે તે એજ દેશ છે ” એમ સાક્ષી પૂરનાર જોઈએ અને ત્યાંથી અલાયમાન નહિ થવાય; માટે ગુરુ શરણુની જરૂર છે. અતિ પાડિત્ય એ પણ દોષ છે, કારણકે તે મંશય ઉત્પન્ન કરે છે. “ સંજ્ઞાયાત્મા ચિનમ્વતિ ”. ચિંતામણી જડયો તો ખરો પણ ઝોળખ્યો નહિ. કાદવમાંથી તે વળી ચિંતામણી જડે ? એ તો કાચ હશે. આ દેહમાં તે વળી આત્મા ? એ તો જીવ છે. આવું થવાનું કારણ શ્રદ્ધાહીનપણુ છે. શ્રદ્ધા વિના કોઈ નથી. લાલ માન્યુ માટે લાલ છે. લાલ ને લીલું કેમ માનો છો ? બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો, નહિ તો શ્રદ્ધા ગળે. અમૃતાનુભવ પુસ્તક સમજો. આપણાથી કોઈનો ઉત્તર નહિ અપાય તેથી કાંઈ અગ્રહ થઈ જતા નથી. શાસ્ત્ર તો ઇતિહાસ છે પણ અનુભવ સાચો છે. અનુભવીને ઇતિહાસની શી ગરજ છે ? અનુભવ શ્રદ્ધાથી ખીલે છે. સિદ્ધાંત તો સહેજ છે કે, “ વ્રજ સત્યં, જગત્ મિથ્યા ” તેને લાવણુ છે અને નથી તેને કાઢવું, એટલે પુરુષાર્થ બસ છે. પરંતુ એ પણ મહા વિકટ થઈ પડયું છે. “ શ્રદ્ધાવાન લભતે જ્ઞાન ”. અધાવક પણ કહે છે કે, શ્રદ્ધા મોટી ચીજ છે અને વસિષ્ઠ પણ કહે છે કે, હું તો પોકારીને કહું છું પણ શ્રદ્ધા વિના કોણ સાંભળે એમ છે ? બાકી આત્મા સિવાય બીજું છેજ શું ?

૨૧. ભાવમહિમા.

તેનોમો કુરુતો યથ્રેતદેવ વેદ યથ્ર ન વેદ ।

નાના તુ વિત્રા ત્રાવિદ્યા ચ યદેવ વિદ્યયા કરોતિ

શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ વીર્યવત્તર મવર્તીતિ ॥

છાન્દોગ્યોપનિષત.

અર્થ:—જે આને (જોડાને) આ પ્રકારે જાણે છે તે જે આ પ્રકારે નથી જાણના, તે ઉભયે એનાથીજ (કર્મ) કરે છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા નાના પ્રકારની છે, જે વિદ્યાથી કરે છે, શ્રદ્ધાથી તે પ્રજ્ઞાભાવથી કરે છે તેમ અધિક વીર્યવાળુ થાય છે.

પાંચે ધ્વજિયોમા દરેકનું કાર્ય જુદું છે, દરેક જુદી જુદી વાતની સાક્ષી બની પૂરે છે. આંખ કહે છે તે કાન કહેતા નથી અને કાન કહે છે તે નાક કહેતું નથી. જલકે એકજ નારવીને આંખ ગોળ કહે છે, કાન તે પડે છે તેનો અવાજ સાંભળે છે, નાક તેની ગંધ પારખે છે, જીભ તેનો સ્વાદ લે છે અને ત્વડ તેનો સ્પર્શ કરે છે. આમ એકજ વસ્તુને માટે એક ધ્વજિય જે વાત કહે છે તે વિષે બીજીઓ તો કાંઈ જાણતી પણ નથી. દરેક પોતપોતાની વાત કહે છે, પણ બીજીઓ તરફથી કોઈની તરફેણમાં મહંકારી પુરાવો આવતો નથી, પાંચે હાજર છતાં એકનું કહેવું બાકીનાં બધાં ખંડન કરે છે અને પોતે હાજર છતાં એકની કહેલી વાત બાકીનાં જાણતાં નથી એમ કહે છે તો એવા વિરૂદ્ધ પુરાવાથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી, પણ એ સાક્ષીઓ તથા વસ્તુ અને જીભું કરેલું તરકટ ખોટાં કરે છે. પરંતુ અવિચાર એટલો દેલાઈ ગયો છે કે, અસિદ્ધ જગતને સિદ્ધ માનીએ છીએ અને સિદ્ધને અસિદ્ધ જાણીએ છીએ. એનું નામ ભૂલવણી જાણવી. પણ “ ઈદમ્ ” ની સાક્ષી પાંચે જણ પૂરે છે. આંખ કહે છે કે આ જોયું, કાન કહે છે કે આ સાંભળ્યું, નાક કહે છે કે આ સુંઘ્યું, જીભ કહે છે કે આ ચાખ્યું અને ત્વચ્છ કહે છે કે આ સ્પર્શ્યું. આ પ્રમાણે વસ્તુ તરફનું “ આ પણ ” સિદ્ધ છે. સત્તા, સામાન્યપણું, વિવેકે જાણવાનું છે અને તેના પર નામરૂપ જગત ચિત્ર છે. જેમ અંજીરીઆ સાડીમાં આભાસ તેનો તે છે, છતાં રંગ જૂદા જૂદા જલદાતા ભાસે છે, તેથી તે કેવા રંગની છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી; પરંતુ એ કપડું છે એ વાતમાં શંકા જાઠતી નથી. એજ પ્રમાણે સત્તામાં વિલક્ષણતા નથી; “ છેપણું ” દરેકમાં કાયમ છે. “ છે ” “ છું ” અને “ છીએ ” એને ‘ છુંછાં છુંછાં ’ જાણવાનાં નથી, પણ તે પૂર્ણ હોઈ સર્વને પૂર્ણ કરે છે. “ ચોપડી છે ” એમ કહેવામાં “ ચોપડી ”

પહેલી અને “ છે ” પછી એ પ્રાંતિ છે. દૂર જોઈએ છીએ તો કંઈ છે એમ પહેલું માલમ પડે છે અને પછી કહીએ છીએ કે જે છે તે માણસ છે. “ There is a man (ત્યાં એક માણસ છે) ” એમ અંગ્રેજીમાં પણ પ્રથમ “ છે ” અને પછી “ માણસ ” એવી રૂઢી છે. હવે આ સઘળું આમ ઉલટું કેમ લાગે છે ? કીડી, હાથીચોડા બગલમાં લઈને નવમણ કાજળ કેમ આંજી રહી છે ? કીડી નામરૂપ, જેની પેલી મેર સત્તારૂપી હુંગર વ્યાપી રહ્યા છે, તોપણ કીડી અથવા તરણુએ પોતાના ઓથામાં હુંગરને ઢાંકી નાખ્યો છે. “ છે ” અને “ નથી ” એ બન્નેનો આશ્રય સત્તા છે. સામાન્ય ભાવે સત્તા છે અને વિશેષ ભાવે ભાવ છે; ભાવ અભાવ કહાડી નાખીએ તોપણ જે છે તે છે. એ બધી નામરૂપની શબ્દજાળ છે. તે દૂર દરીએ તોપણ “ છેપણું ” કાયમ રહે છે. કાગળને બાળીને રાખ દરીએ તોપણ નામરૂપ અને “ છેપણું ” કાયમ રહે છે. પણ પાણીની વરાળ થઈ, પછી તે અદૃશ્ય થઈ જાય, તો તેનું નામરૂપ નથી રહેતું, પણ “ છેપણું ” છે. જોકે “ છેપણું ” નેત્રનો વિષય નથી. ભાવપણું તો એક છે, પણ જ્યાં અભાવપણું છે, ત્યાં ભાવપણું સિવાય તમામ વસ્તુનું અભાવપણું બેઠેલું છે; માટે અભાવ પણ ભાવ માથે સાપેક્ષક છે. ખરું જોતાં સત્તા પણ કહેવા માત્ર છે. ત્યાં કાંઈ ભાવ અભાવનો વિરોધ નથી. એ મત્તા એટલે ભાવ, અભાવની વિરૂદ્ધ નથી. સત્તાના ભાવને અભાવની અપેક્ષા નથી પણ સત્તાના ભાવ પર ભાવ અભાવ બન્ને સંપર્સપીને રહેલાં છે. તેમજ જે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એક બીજાનાં વિરોધી દેખાય છે, તે બન્ને જ્ઞાનસ્વરૂપની ઉપર ઉપર રહેલાં છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ તો અજ્ઞાનની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાન અજ્ઞાન બન્નેથી પર છે. આત્મામાં દ્વેતદર્શન થતું નથી; દ્વેત છેજ નહિ. અવિવેકથી પાંચ સાક્ષીઓનું જીભું કરેલું તરકટ ભાગે છે, પણ વિવેકથી જોતાં એ પાંચેની સાક્ષી વિરૂદ્ધ પડે છે અને મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. કાંઈ વસ્તુ જોઈએ તો તેના ભાવ સાથે તેની આસપાસનો અભાવ સાથેજ છે. જેમ પાઘડીમાં તેનો રંગ જૂદો નથી; રંગ કહાડી લઈએ તો પાઘડી નકામી જેવી પડે છે. તેમ પાઘડી અને રંગ કહેવામાં બે વસ્તુ છે, પણ વસ્તુતઃ એકજ છે. તેમ શબ્દજાળમાં ભાવ અભાવની કલ્પના નામરૂપ છે, બાકી તમે તો ભાવ અભાવથી અતીત છો. કાગળની કણકનો ગઠો જુદા જુદા કાગળો બનાવે છે, તેમાંથી કડકા જુદા જુદા થાય છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ કેટલાંક થયાં, પણ ભાવના કાંઈ કડકા પડ્યા નહિ. “ पूर्णात् पूर्णम् आदाय, पूर्णम् एव शिष्यते ” અખંડભાવ સત્તામાં વિભાગ નથી; આકાશનું દર્શન તે અભાવ; આકાશનું અદર્શન તે ભાવ. ભાવ અથવા આકાશ, અથવા વસ્તુનાં દર્શન અદર્શન, બન્નેમાં આકાશનો ભાવ છે, આકાશથી આકાશ સુધીનું માપ તે આકાશ. વચ્ચેમાં ભીંત વગેરે આવવાથી આકા-

શનું માપ ગણીએ છીએ ત્યારે આકાર તે શું છે? આકાશમાં સળિયા આકાશ
 ઊભા મૂકી બાળી કરી કે આકાશમાં આકાર થયો; સળિયાવાળા ભાગમાં આકા-
 શનું અદર્શન અને સળિયાના વચલા ભાગમાં આકાશનું દર્શન, આ પ્રમાણે
 આકાશનું દર્શન અદર્શન તે જગત્ છે. આકાશનો અભાવ નથી, તો પછી ચૈત-
 ન્યનો અભાવ કેમ હોય? ચૈતન્યનું દર્શન અદર્શન તેજ આત્મા અને જગત્
 છે. ચૈતન્યનું દર્શન તે આત્મા અને ચૈતન્યનું અદર્શન તે જગત્. ચાળણીથી
 કાગળ ઉપર અનેકપણું લાસે છે, તોપણ કાગળ અખંડ છે. અનેકપણું
 લાસવું એ માયા છે. માયા એ પરમાત્માની શક્તિ છે; એ દર્શન
 અદર્શનનું સામર્થ્ય છે. પોતે પોતાની મેળે ભુલવણીમાં પડી, ભેદ ભુલે છે
 અને તે ભેદની દૃઢતા કરી પોતાને જીવરૂપ માની લે છે, માટે ભેદ ભેતાં
 છતાં અભેદ મમજવો જોઈએ. માત્ર સમજમાં દેર છે, શુણ્ઠી પરિચિન્ન
 થવું એનું નામ જીવ છે. ચાળણીના છિદ્રરૂપ થવા કરતાં, કાગળરૂપ થવું જોઈએ.
 બાણવામાંજ મુક્તિ બંધન છે; બીજું બંધન છેજ નહિ, તો પછી મુક્ત થવાનું
 છેજ નહિ. મનુષ્ય માને તો સદા મુક્ત જ છે. વળી ભૂખ્યો માણસ પોતાના
 અવિવેકમાં ટાડું ઊતું ભેતો નથી. પણ જે અસ્પૃહી વિવેકી છે તે તો ધનને
 કર્તવ્ય માની, સૌની તાબેદારી કરતો નથી. ભુલ્યા કે શ્રીમંતની સ્થિતિ પણ
 દુઃખી હોય છે. માટે વિવેકનો વેરાગ્ય કરે નહિ ત્યાં સુધી દેહાધ્યાસ છૂટે નહિ,
 ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર વિચાર થાય નહિ, ત્યાં સુધી સદ્વિચાર આવે નહિ અને
 દેહની શુદ્ધાભગીરી કર્યાં કરે. માટે વૈરાગ્ય અને વિચારથી દુઃખ દૂર થાય છે.
 તેથી દેહાધ્યાસનાં ચરમાં ઉતારી નાખો. છાશ વહોવે તેમાં ગતિ થાય અને
 માખણના ગઠ્ઠા બંધાય. તેમ જગત્નું ચિંતન મથન થાય, તેથી જગત્ સાચું
 લાગે અને તે દૃઢ થાય. માટે મનરૂપી મૃગને ઊંઘમાંથી જગાડો. અંતને
 જન્મ માણસ ગમે તે વખતે કરી શકે છે, પણ તેણે ત્રણે પ્રતિબંધ તોડવા
 જોઈએ. કેમકે સ્વપ્નામાં સ્વપ્નુ જ્યેષ્ઠ અનેક જન્મ થાય છે. જડહસ્ત નિશ્ચય
 જન્મે ફાળ્યા; વામદેવ ગર્ભમાં બોધિત થયા. માટે મોહરૂપી નિદ્રા અથવા
 અજ્ઞાનના સ્વપ્નમાંથી જાગવું. શુભશુભો લાવીએ તો મન જાગે. પણ ભૂલવાનો
 ભય ઘણો છે, ફસાવનાર દેહ, ઇદ્રિયો, સગાંવહાલાં તૈયાર છે. સંસ્કારનો પ્રવાહ
 ભુગારીની યારી જેવો છે. ફરી ફરી ફરે છે. " Let me slumber again
 (મને ફરી ફરીને ઉઘવા દો) " કરી બંધનગૂઢમાં આજોટવાનું જ મન થયાં
 કરે છે અને કદાપિ કંઈ અંકુર કુટે છે, તો તગ્ત જ બકરી ચરી બાય છે.
 માટે થડ બાંધે તેને સારૂ વાડ કરી પાણી સીંચી, રક્ષણ કરવું જોઈએ અને
 તે વાડ મજબુત જોઈએ. આવી રીતે વૃક્ષ થયું, થડ બંધાયું, કે પછી
 થડની માથે બકરાં બાંધે તો પણ કીકર નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી નરસિંહ

મહેતા દેડમાં ફરે, મહાત્માઓ નિર્દિત કર્મ કરતા જણાય અથવા આત્મામાં જગત્ ભાસે, તો પણ પછી તો જે “ છે તે છે ” અને અદ્વૈત અપ્રદ-પણું થતું જ નથી.

તા. ૧૭-૮-૧૯૦૩.

૧૨. ૬૫૮૧.

स य एषोऽणिमैतद्वात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं म आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो ॥

छान्दोग્યોપનિષत्.

અર્થ:—તે આ આત્મ છે, આ સર્વ તે જ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે; હે શ્વેતકેતુ! તે તું છે.

મોક્ષના ક્રમ બે છે:—સામાન્ય અને ઉત્તમ. (૧) પદ્મસંપત્તિઆદિ ઉપાયે મળ દૂર કરી નિષ્કામકર્મ કરી, વર્ણાશ્રમ પાળી, શાસ્ત્રાનુસાર કર્તાવ્ય કરી, વેરાવ્યબુદ્ધિથી મળ દૂર થાય, એટલે કર્મ ઉપાસનાથી ચિત્ત નિર્મળ કરી, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી. (૨) બુદ્ધિબળે વિચારથી જ્ઞાને કરી બોધ થયે મુક્તિ એટલે મોક્ષ મેળવવો. પ્રથમ ઉપાય સામાન્ય છે, બીજો ઉત્તમ છે. પરંતુ સામાન્ય કરવાની જરૂર એટલા માટે પડે છે કે મન ચંચળ છે અને મનુષ્યની ચંચળતા પણ દોષરૂપ છે. એકાગ્રતા થતી નથી. ઘડીમાં વળી કાંઈ અને ઘડીમાં કાંઈ. ચાર દિવસ શુભ માર્ગે ને વળી બે દિવસ અશુભ માર્ગે. દંડતાથી ચિત્ત એક વાતમાંથી જશે નહિ માટે આગ્રહ કરીને અંત મુખી જવું જોઈએ. કામ બહુ વિચારીને હાથમાં લેવું પણ લીધું પછી તો નેનો પાર લાવવો. “ Rolling stone gathers no moss (ધોબીનો ફૂતરો નહિ ધરેના કે ઘાટનો) ” એવો ઘાટ થાય. કુવો વીશ હાથ જોદ્યો; પાણી નીકળ્યું નહિ; વળી બીજા જગાએ વીશ હાથ જોદ્યો; એમ સો હાથ પાંચ ખાસ મળીને જોદ્યાયા, પરંતુ એકજ બે ત્રીશેક હાથ જોદ્યો હોત તો પાણી મળત. કહ્યું છે કે “ પ્રારમ્ભ્યતે ન ચત્તુ વિપ્રમયેન નીચે: ” વગેરે. માટે પ્રારંભ કરતા પહેલાં વિચાર લેવે કરવો પણ પછી હઠવું નહિ, કેમકે મનની સ્થિતિ દૃઢ થવી ફલેલ છે. ઘણાક પ્રથમ હનુમાનને લાગે, પછી ચોટે દહાડે મહાદેવને, પછી દેવીને, પણ તેમાંથી પછી કોને પરવા રહે? કોઈ કંઈ નહિ; મક્તમાં રૂળી મરે. માટે ઇષ્ટદેવની દૃઢ ઉપાસનાથી સ્થિરતા થાય છે. કેરી દેખાએ તો તેવું જ્ઞાન પાંચે ઇન્દ્રિયાથી થાય છે. કેટલાકને અકસ્માત જ્ઞાન થાય છે. આંખા તળે જઈને બેઠા કે તેને માટે

પાકી મીઠી કેરી તુરત પડે છે, તેમ જ્ઞાન તરત થઈ જાય છે. કલ્પવૃક્ષ તળે બે
 જાય તેને ફળ મળે. જનકની આખ્યાયિકા જુઓ કે જનક રાજા ઉપવનમાં ગયા,
 ત્યાં આગળ અરણ્યમાં શાલ્મલીવૃક્ષ તળે સાધુઓ હતા. મધુર સ્વરથી લોભાઈ
 સાંભળે છે, તો તત્ત્વજ્ઞાન બની રહ્યું છે. દ્રષ્ટા કોણ ? જોવાવાળા તો દુનિયામાં
 ઘણાં છે પણ આપણે તે સર્વેને જોઈએ છીએ ત્યારે તે સર્વે દશ્યકોટીમાં
 આવે છે; બહિર્બુદ્ધિથી તે જોવાવાળા ગણાય છે પણ છે તો દશ્ય, કેમકે
 આપણી સામે આવી ઉભા રહેવા સમર્થ નથી. સામે આવ્યા કે તેજ ક્ષણે
 આપણા દશ્ય થયા અને વળી દ્રષ્ટા તો સ્વતંત્ર છે અને દશ્યની તો દ્રષ્ટા વગર
 સ્થિતિજ નથી, માટે દશ્ય પરતંત્ર છે. જોનાર નથી તો પછી દુનિયા ક્યાં છે ?
 જોનાર છે તો દુનિયા છે, દ્રષ્ટા છે તો દશ્ય છે. માટે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ તેજ દશ્ય.
 ઉપજતા એજ અગ્નિનું સ્વરૂપ. જોવાનું જોવું એજ બહાર પદાર્થ, બાકી પદાર્થ
 કાંઈ નથી અને દ્રષ્ટા તો રહી શકે છે, તેનો અનુભવ થાય છે. નેત્ર મીચો તો
 પણ નેત્ર છે; નેત્ર કાંઈ જતાં રહેતાં નથી; જોવાપણું જાય છે. વિચાર કરો કે
 દશ્ય નેત્રની બહાર છે એમ કેમ કહેવાય ? નેત્રની દૃષ્ટિએજ સૃષ્ટિ છે. રૂપ
 માત્ર આંખમાં ભરેલું છે. બહારની વસ્તુઓ, ઇન્દ્રિયોદ્ધારાજણાય છે. અકેક ઇન્દ્રિય
 જો નષ્ટ થાય તો જગતની તે વસ્તુઓ નષ્ટ થાય છે. આંખજાને જગતમાં
 રૂપ ક્યાં છે ? બહેરાને જગતનો ધડધડાટ છેજ ક્યાં, કુલકર્ણ પાસે નગારોનો
 અવાજ ક્યાં ? નારંગી વિષે પાંચ ઇન્દ્રિયો મળી ગોળો પિંડાળો ઉભો કરે છે. આંખ
 કહે છે, નારંગીનો આકાર ગોળ છે; કાન તેનો ધબકાડો સાંભળે; નાક તેની સુગંધ
 લે. હરેક જૂદી સાક્ષી પૂરી નારંગી સિદ્ધ કરે છે. એક બીજાથી બાકીના ચારનાં
 કામમાં માથું ઘલાતું જ નથી; પોતપોતાના કામમાં મથી રહે છે. આંખના
 મંસ્કારથી નારંગી છે એમ બહુ. બાકી નાકે સુગંધ આવી અને તરત આંખ
 આગળ નારંગીનું ચિત્ર ખડું થાય નહિ; પણ કલ્પના પ્રથમ થઈ ગયલીજ
 છે. નાકના કહેવાથી આંખના સંસ્કાર ખડા થઈ નારંગી જોડી; હવે માણ-
 સને છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય થાય તો વળી કાંઈ નવીજ વસ્તુઓ જાણી થાય, કેમકે
 એકજ ઇન્દ્રિયમાં બધું હોય એવાં પ્રાણી હોય છે. સાપને કાન હોતા નથી;
 આંખથી કાનનું કામ થાય છે. કૂતરો વાસ પરથી સુંઘીને ઝાળખે છે, એવી તેની
 પ્રાણેન્દ્રિય બળવાન હોય છે: આંખ તો નીચી ને નીચી રાખે છે. દુરળીનમાં
 આંધેની ચીજ દેખાય છે, કેટલાકમાં મોટી હોય તે નાની અને કેટલાકમાં નાની
 તે મોટી, ચોખ્ખી, ગોળ, આડી, વગેરે અનેક આકૃતિ દેખાડે છે. પણ તે
 રચના જેવો કાચ તેવી થાય છે. હીરાના રંગની રચના જુઓ: લીંત પર જૂદા
 જૂદા અનેક ઝોળા પડે છે. લીંતમાં, આંખમાં કે હીરામાં કાંઈ નથી, તે છતાં
 રંગબેરંગી પડે છે. તેમ ઇન્દ્રિયમાંથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ દેખે છે. રંગ જૂદા

જુદા જણાય છે. હીરા ગંગરુપે થઈને પડે છે. ઇન્દ્રિયવટે ચિત્રવિચિત્ર દેખાય, તેનો સ્વભાવ જ તેવો છે. ઘરની ચારે બાજુએ ખારી છે, દરેક ખારીની સામે જે હશે તે તે ખારીમાંથી દેખાશે. ચાર બાજુએ જુદું જુદું હોય તો જુદું જુદું દેખાય છે, પણ તે કટપનાનું પરિણામ છે તમે કટપના નથી કરી, તો પણ કોઈની કટપના છે. એ પૃથ્વી મિદ્ધ થાય છે કે મન એકજ છે. તેથી બીજાની કટપના છતાં, સહુ એકી જીતે દેખે. એકજ તળાવના નળનાં મોઢાં-કોઈ હાથીનાં, કોઈ ગાયનાં, કોઈ મનુષ્યનાં ઇત્યાદિ હોય છે, પણ નળમાંથી નીકળતું પાણી તો એકજ તળાવનું છે-તેમ સમગ્રિમન વ્યગ્રિમાં રહી કટપના કરે તે બધાને માન્ય. રૂપશા ઘરડા છે તેને કોઈ જીવાન કહેશે નહિ. કાળાને કોઈ ધોળો કહેશે નહિ, પણ પ્રમત્તતામાં દેર પડશે. કોઈ લાલ પતંગ કરે, કોઈ લીલું. સર્વ માન્ય કરે છે તેજ બતાવે છે કે પરમેશ્વર વ્યાપીને રહ્યા છે, કોઈ એક ઠેકાણે કચેરી લગાવી બેઠા નથી. પરમેશ્વર મનુષ્યદાગ કટપના કરે છે, પછી તે ગમે તે મનુષ્યમાં પ્રેરે. સુથાર મનમાં કટપના ઉઠાવી ટેબલ કરે તો માને માન્ય. સા તેને ટેબલ તરીકે જુએ નામ કદાપી “મેજ” અથવા બીજું આપે. એજ મુજબ જીવમૃગિ કે ઇશ્વરમૃગિ એવો વિભાગ પડ્યો છે. જીવમૃગિ અહંકારની છે, ઇશ્વરમૃગિ નિરહંકારની છે. જીવ ઇશ્વર એકજ છે-જે નથી. એકનાજ બે “phases (પાસા)” છે. ઉપલુ પાત્રુ ઇશ્વર છે, નીચલું જીવ છે. જીવ ઇશ્વર બે મળીને પરમાત્મા નામ અપાય છે, જુદાં હોય તો કોઈ કોઈનું કબૂલ નાજે નહિ, કોઈ એમ નથી કહેતું કે તારો કહેલો ઘડો અમે માનતા નથી. કુભારે ઘડો કહ્યો કે આખું જગત્ તેવા ઘાટને ઘડો કહે છે, પછી કોઈ તેને “pot (પોટ)” એવું નામ આપે, પણ વસ્તુ માન્ય કરે છે. આમ જગત્માં ટેબલ બને છે તે સર્વને માન્ય છે, માટે ઇશ્વરકૃત અને વ્યવહારિક ગણાય છે. સ્વપ્નનું ટેબલ બીજાઓને માન્ય નથી તેથી તે મનુષ્ય કૃત અને પ્રાતિભાસિક માત્ર છે. કોઈ કહેશે કે જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે તો બૂલ છે. “पूर्णात् पूर्णम् आदाय” પૂર્ણમાં કંડકો છેજ કયાં? નાના મોટા નો લેદ કાઢીને એકરૂપ થાઓ. માટે એક જીવવાદ અતિ ઉત્તમ છે. કોઈ કહેશે કે ત્યારે શું જન્મ્યા પહેલા બધું નહોતું? “આપ મૃએ પીછે રૂબ ગઈ હુનિઆ” એ તો જાણે ઠીક. જાણુ કે દૃષ્ટા છે તે જીવ છે અને બીજા જીવો વગેરે દ્રવ્ય છે, અનાત્મ છે અને જડ છે, ચેતન છતાં તે ચેતનના કાર્ય માત્ર છે, આપણી પ્રેરણાથી તે સા આલે છે. કારણાનાનું ચક્ર એવું જ છે. જગત્નું ચક્ર હુંજ ચલાવુ છું. એક ધ્રુવની પાછળ આખું નક્ષત્રચક્ર નિરંતર ફરે છે. બીજાના સુખદુઃખથી આપણે શું છે? એ સઘળું તો આપણને અસર કરવા માટે છે. રાજાનું રાજાપણું રેચતથી છે. તેથી સુખદુઃખાદિ તમામ વસ્તુઓ

આપણને સિદ્ધ કરવા માટે છે. ગમે તો એક ભંગી હોય તો પણ તેનું નીચા-પણું ખીજી ઊંચી કોમની અપેક્ષાથી છે. પણ ખીજા બધાને ચલાવી પોતાનું ભંગીપણું સિદ્ધ કરનાર એ એકલોજ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વેથી વિલક્ષણ ઠરે છે. એજ મુળ્ય સર્વ જોતાં અદ્વિત સિદ્ધ કરવાનું છે. કારખાનામાં જે મોટું ચક્કર ફરે છે તે સર્વે ખીજાં નાનાં ચક્કરોને ફેરવે છે, તો પણ તે મોટું ચક્કર એમ નથી બાણતું કે હું સર્વે ચક્કરોને ફેરવું છું. એ તો જાણે છે કે જેવું હું છું તેવાં ખીજાં ચક્કરો ફરે છે. પણ જેમ એક ચક્કરને આધારે ખીજાં બધાં ફરે છે, તેમ પરમાત્માને આધારે આ તમામ અને આપણે આધારે આ સર્વે જૂઠા જૂઠા લાગતા ચેતન્ય જેવા પુરુષો ફરી રહ્યા છે; પણ તે દશ્યકોટીમાં છે અને હુંજ એક દ્રુટા છું.

તા. ૧૮-૮-૧૯૦૩.

૧૩. આનન્દ.

સૈવાનન્દસ્ય મીમાસા મવતિ ।

તૈત્તિરીયોપનિષત્.

અર્થ:—આનન્દની આ મીમાસા છે.

દ્રુટા દશ્યનો સંયોગ આનન્દ આપે છે. આનન્દ એ શું છે ? ઇષ્ટના સંયોગે જ આનન્દ થાય છે અને અનિષ્ટના વિયોગે આનન્દ થાય છે. આનન્દ મનમાં કે વસ્તુમાં નથી પણ આત્મામાં છે અને જે આનન્દ થાય છે તે આત્માનો સ્વન્દ માત્ર છે.

દ્રુટા, દશ્ય અને દર્શનનો ત્યાગ એ મોટો આનન્દ છે. સ્વરૂપમાં આનન્દ છે; આનન્દ કાંઈ બહાર નથી. જે વિષયનો આનન્દ ભાગે છે તે કૃત્રિમ છે. ગાંડ થાય તે પર પટી મારી તો ગાંડ કૂટ્યું ને આનન્દ થયો કે આજે ઠીક છે. હવે એ મુખ કાંઈ મલમમાં, કે પટ્ટીમાં, કે ગાંડમાંથી નથી નીકળ્યું. એ તો ગાંડ થતા પહેલાં જે અસલ મુખ હતું તેજ આવ્યું. કાંઈ નહું આવ્યું નથી. પણ દુઃખ જોયા વિના મુખ સમજતું નથી; ત્યાંસુધી મુખની કદર નથી. બાકી નિરંતર આત્માનું મુખ બની રહેલું છે. પણ તૃષ્ણા એટલે મનની ચંચળતા-ફૂંપી ગાંડ થયું કે મુખનો ભંગ થયો. અકેક તૃષ્ણા એ અકેક ગાંડ છે, તો પણ તેને કોઈ ગાંડીઓ તાવ Plague (ખેલ) કહેતું નથી. તૃષ્ણારૂપી મરકી કાંઈ જેવી તેવી દુષ્ટ છે ? તળાવનું સ્થિરજળ હોય તેમાં તળિયે રેતી દેખાય; પણ પાણીની ચંચળતાથી પાણીનું તળિયું દેખાય નહિ. મનરૂપી જળ સ્થિર હોય, તો તળિયારૂપી આનન્દ છેજ. ઇષ્ટારૂપી ઠહોવાઈ જતું પાણી તળિયાને અથવા રેતીને ન દેખાડે; માટે મન સ્થિર જોઈએ. પણ માણસો - પોતાના

આત્માનો આનન્દ લે છે અને વસ્તુમાં આરોપ કરે છે, એ કાકતાલીય ન્યાય છે. કાગડો બેસે અને તાડ પડે, તો તે કાંઈ કાગડાએ પાડ્યો નથી. તેમ વસ્તુમાં આનન્દ નથી. જનમના રોગી થઈને, વિષયના મલમપટા લગાડી મુજ માને તો ભલે. નિદ્રામાં ત્રણે જાતનાં દુઃખો દૂર થાય છે. ઉંઘતા હોઈએ ને પાસે બેત્રીંગ પડેલો હોય કે ઘર મળગતું હોય, તો પણ ગાઢ ઉંઘમાં હોઈએ તો આપણે શું ? એમ નિદ્રામાં તો દુઃખનો નાશજ છે. ત્યાં તો આનન્દ થાય છે અને વિષયનો અભાવ છે. ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે, ખારીઓ બંધ છે, તો પણ આત્માનો આનન્દ અખંડ સ્વાભાવિક બની રહ્યો છે-કૃત્રિમ નથી. બહારનો આનન્દ તો પરિણામે શ્રમ તથા દુઃખરૂપ છે. વગ્ગ ધાતુ પર કે લાકડા પર ચઢાવ્યા હોય ને તે જેમ ઉખડી જાય તેમ એ આનન્દ ચિરસ્થાયી નથી. લાકડી ખાંટે પાઈ હોય, તો તે ખાંડનો સ્વાદ ખાંડ પૂરી થતા મુધી, લાકડી આવી કે વાત ગઈ. તેમ વિષયોમાં થોડે ગયા કે કટાણી ઓચાઈ જવાય છે. કનકવો ચગાવવાની છોકરાંઓને કેવી હોસ, કે સંકાંતની આતુરતાથી વાટ ભુએ છે. પણ પછી તાણત રૂપી ગયાં એમ યાદીને પડે છે. પણ નિદ્રા તો શ્રમને કહાડી નાખે છે, માટે નિદ્રાનો આનન્દ અમૃતરૂપ છે. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ મનુષ્યની છે, પણ મનુષ્યને સુખનું ભાન નથી, કે સુખ કેને કહેવું ? જવેરીને ઊંચામાં ઊંચા હીરાની કદર છે; જગલીને તે હોતી નથી, કેમકે તેને હીરાનું પરોક્ષજ્ઞાન નથી. મનુષ્ય આનન્દ ખોળવા નીકળ્યો છે, જે કડકો આનન્દ મળે છે તે લે છે, વળા તે કડકો ફેંકી આગળ મોટો આનન્દ લેવા દોડે છે. આમ તેમ તૃષ્ણા લોભ કરે, તેમાંથી ફતેહ મળે ત્યારે આનન્દ લેશ ચાખે, વળી આગળ જવા ઈચ્છા કરે; એજ તેને કદર નથી એમ દેખાડે છે. આનન્દની કદર તો છે, પણ જ્યાં છે ત્યાં આનન્દનો ભંડાર છે તે છોરી આગળ આગળ ઈચ્છા કરી શોધવા દોડે છે. “મૃગ હુંડતા શ્રીરતા બનોમે” કસ્તુરી ઉસકી પાસ હે”. આગળ ચાલે છે પણ ઉત્તમ આનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. દરેક આનન્દ તો શુદ્ધ આનન્દના ભંડારમાંથી આવે છે, પણ પોતે ભૂલેલો છે તેથી મૂળપદ નહિ મળે ત્યાં સુધી સંતોષ નથી, પરીક્ષાની ગતિ તો છે, પણ ક્યાં આનન્દ જડે તે જાણતો નથી. તેની નજર નીચે છે, ઊંચી કરે તો જણાય. રેતીના કણ ચમકે, તે ચમકારાને સાચો માને પણ ઉપર જે સૂર્ય છે અને જેને લીધે તે જણાય છે તે સૂર્ય તરફ દષ્ટિ કરતો નથી. માટે જો મનુષ્યની દષ્ટિ ફરે તો રામજી જણાય. પણ વસ્તુમાં આનન્દ માનવાની દેવ પડી ગઈ છે તેથી ખરો આનન્દ દેખાતો નથી. કુતરો પોતાનાં ગલોફાંનું લોહી ચાખી આનન્દ માને કે એ લોહી અને તેથી ઉત્પન્નતો આનન્દ હાડકામાંથી છે, પણ એમ નહિ જાણે કે એ તો એનું પોતાનું લોહી છે. હાડકામાં શું હોય ? તેમ મનુષ્ય પ્રવૃત્તિના ચક્ર પર

ચડેલો હોય તેને નિવૃત્તિ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. જે કુદડી ફરતો હોય તેને તો ફરવું ગમે છે, જો તેમાંથી અટકવાનું એકદમ કરે તો નીચો પડે. નિવૃત્તિ શોધવા તો નીકળે પણ તે કયાં જડે ? કેડમાંનું છોકરું બીજે બધે કયાં જડે ? નિવૃત્તિને શોધવી એજ નિવૃત્તિનો ભંગ. આનન્દની શોધ એજ આનન્દનો ભંગ છે. જેમ ઉંધે રસ્તે ઘર ભૂલી ઉતાવળો ચાલે તેમ આલો આલો બાય, કેમકે ઇચ્છા આડે માર્ગે દોરી લઈ જાય છે. ઇચ્છાહીન બાદશાહનો બાદશાહ છે; ઇચ્છાવાળો કોડીનો થઈ રહે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે કે આપણે મુખી તો આપું ગામ મુખી. રાજાએ લઉવાને પૂછ્યું : “ રેયત શું કરે છે ? ” “ સાહેબ બહુ દુઃખી છે; મારી પાસે ગાય નથી કે હું દૂધથી લોજન કરું. ” રાજાએ લઉવાને ગાય આપી; પછી થોડેદહાડે પૂછ્યું તો લઉવો કહે : “ સાહેબ સહુ મજા કરે છે; દૂધ પોંવા ઉડાવે છે. ” તેમ આપણે આપણા ઉપરથી કયાસ કરીએ છીએ. પોતાને આનન્દ તો બધેજ આનન્દ છે. હુનિયા તો તેની તેજ છે. તમે આનન્દ કરો કે દુઃખ માનો તેથી કાંઈ હુનિયાનો રંગ ફરે નહિ. ઘરડાં કહેશે, હવે હુનિયામાં મજા નથી. તેમને જતી રહી, બાકી બીજા જીવાનીઆઓ તેજ મજા લોગવીરહ્યા છે. આત્મા સત્ ચિત્ આનન્દ બની- જ રહ્યો છે. દયા એ શબ્દ સ્થળબુદ્ધિવાળા માટે છે, બાકી અર્થ ‘ જ્ઞાતા ’ નો છે. જાણવાવાળો, પ્રકાશકેપણું જ્ઞાતામાં છે. કર્ણમાં અવાજ બહારથી પેઠો એમ સહુ માને છે, પણ આંખમાં દેખાતી વસ્તુઓ પેઠી એમ કોઈ માનતું નથી. આ-પ્રમાણે વિરોધ છતાં બંનેમાં જાણવાપણું એકજ છે, કેમકે મનની સહાયતા વગર આંખ જુએ નહિ. બાંધતમાં મન છે નિદ્રામાં મન નથી, પણ મનને કોઈ જાણે છે ? અને મનના અભાવને પણ કોણ જાણે છે ? જે જાણે છે તેજ આત્મા. આત્મારૂપી સૂર્યમાં અખંડ પ્રકાશ છે તેમાં મનરૂપી કીડી નીકળતી દેખાઈ; મનની ઊત્પત્તિ અને સ્થિતિનો સાક્ષી કદાપિ મન કહી શકાય, પણ મન લય થાય ત્યારે મનના અભાવને જાણવા આત્મા જોઈએ. નિદ્રામાં કલ્પ નાનો અભાવ છે, આત્માનો અભાવ નથી. કાંઈ નહિ તો દિવાને જોવાને નેત્રનો પ્રકાશ પણ જોઈએ. કલ્પના કરતાં અનુભવ વધારે ગણવો. કારણ કે કલ્પના કરીએ, કે મનમાં જન્મ, સ્થિતિ અને લયનો દયા કોઈ હશે તો તે માત્ર કલ્પના છે. અનુભવસિદ્ધ વાત તો એ છે કે આત્મા છે. ભાન હોય તો એમ કાંઈ નથી. વિસ્મરણમાં દુઃખ નથી પણ વિપરીતજ્ઞાન વેદના આપે છે : અગ્નિ અગ્નિને બાળે નહિ તેમ પ્રકાશક પ્રકાશ્ય થાય નહિ. જ્ઞાન જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ. અગ્નિએ અગ્નિ મળે તો ગોટે ગોટ ઉડાવે. આંખને સિદ્ધ કરવી હોય તો બહાર કાઢી પોતાની આંખે ધરવાની જરૂર નથી, પરંતુ વિષય ઉભો કરવો જોઈએ, તે જણાય તો જાણવું કે આંખ છે. તેમજ અનુમાન, વિચારાદિથી જુઓ કે, જેણે કરી જગત્ દેખાય છે તે હું છું, આત્મા કેમ છૂપે ? મારે જેના ઉપર ત્રિપુટી બાસી તેજ આત્મા છે,

૧૪. ૩મું.

અગ ઈવ રથનામૌ સંહતા યત્ર નાહયઃ ।

મ ણ્પોઽન્તશ્ચરતે વહુધા જાયમાનઃ ।

ઓમિત્યેવં ન્યાયય આત્માનં મ્વસ્તિ વઃ પરાય તમસઃ પરમ્તાત્ ॥

મુળ્લકોપનિપત્.

અર્થઃ—૨૪ની નાભિને વિષે આરાતી પેઠે જેને વિષે નાટીએ સંહત છે, તે (સર્વત્ર) અન્તરૂને વિષે ચરનાર છે, બહુધા યાય છે. આત્માનું ઝંઝે રૂપે ધ્યાન કર, તમગૂથી પરાતપર પ્રાપ્તિ તને સ્વસ્તિ હો.

પ્રથમ આનન્દસ્વરૂપ બતાવ્યું, પછી પગ્માત્મામાં ચૈતન્યસ્વરૂપ બતાવ્યું; ત્યારબાદ સત્પણું બતાવ્યું કે નિરાભાસ સ્વરૂપ આત્મા છે કે જેમાં મનના ભાવ છેજ નહિ; સંકલ્પવિકલ્પનો જ અભાવ છે, એ સ્વરૂપ અદ્વૈત છે. આત્માની દૃષ્ટિમાં જગત્ નથી અને અન્યને જગત્ પ્રાંતિથી લાગે છે, જેમ પ્રાંતિથી દોરી વિષે સર્પ ભાસે છે તેમ. આત્મા જગત્ને ભેતો નથી, જગત્ને વિષે જગત્ નથી. જગત્ અને જગત્ને ભેનારો બન્ને મિથ્યા છે. એમાં સ્વપ્નનો અનુભવ સરખાવો. સ્વપ્નનું મન જો દેહનું મન હોય તો મન ભાગે તેની સાથે આ દેહ ભાગવો ભેધએ. માટે સ્વપ્નનું મન આ મન નથી પણ મિથ્યા છે, અને સુખદુઃખ ત્યાંનાં ત્યાં તે શરીર (સ્વપ્નના) અને તે મન ઉપર છે, આ દેહ અને આ મનની ઉપર નથી. શરીર ઉપર સ્વપ્ન. સ્વપ્નનર અને સ્વપ્નજગત ભાસે છે. તેમજ બ્રહ્મ ઉપર જીવ અને જગત્ ભામી રહ્યાં છે. બ્રહ્મને બ્રહ્મનું તથા શક્તિનું ભાન પણ નથી. સ્વપ્નની સૃષ્ટિની શરીરને દરકાર પણ નથી કે સ્વપ્ન ક્યાં થાય છે? તેમ ૧. બ્રહ્મ, ૨. ઈશ્વર, ૩. જીવ અને ૪. જીવને દેખાતી સૃષ્ટિ, એવા ચાર વિભાગ પડી શકે છે. શરીર બ્રહ્મની ગરજ સારે છે. જે મનમાં સ્વપ્ન થાય છે તે મન ઈશ્વરની જગોએ છે. ઈશ્વર ઉત્પન્ન, પાલન, સંહાર કરે, તેમ એ મન સ્વપ્ન ઉપજાવે, નિલાવે અને લય કરે. ઈશ્વર એટલે સમગ્રિ મન જેને આશ્રયે છે તે બ્રહ્મ. ઈશ્વર શું કરે છે તેની આત્માને (બ્રહ્મને) ગંધ પણ નથી. જેમ સ્વપ્નમન ગું સ્વપ્નનું રચે છે તેની પથારીમાંના શરીરને ખબર પણ નથી. મન પોતે કહે છે કે “હું છું” પણ બીજો સાક્ષી નહિ પૂરે ત્યાસુધી એની પોતાની વાત કોણ સિદ્ધ કરે? આત્મા મનને સિદ્ધ કરતો નથી. જે પોતાને સિદ્ધ કરે તે સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે તે સ્કંધારોહણ ન્યાય ગણાય છે, પોતાની ખાંધ પર પોતે બેસે એવું થાય છે. મન તો કહેજતો કે “હું છું.” આત્મા સત્ અમત્થી પર છે “છે

પાણુ” અને “નથી પાણુ” બન્ને આત્માથી પ્રતીત થાય છે. એક કાગળ પર વાઘ બકરી ચિતર્યા અને વચમાં ખાલી જગા છે તો એ કાગળ પરનાં “છ” “નથી” એક બીજાની અપેક્ષાથી છે. સ્વર પણ પ્રકાશ સત્તા વગર કાંઈ ભાસે નહિ. જ્ઞાન અજ્ઞાનની પર ગતિરુપ છે. આ પ્રમાણે આત્માને વ્યતિરેક રુપે બતાવ્યો. હવે અન્વય રુપે જોઈએ. સોહમ-નિર્ગુણ તેજ સગુણ સ્વરુપ છે. નિર્ગુણ હોય તેજ સગુણ થાય; સગુણ સગુણ થાય નહિ. જેથી વસ્તુ જોળખાય તે તેનો ગુણ અથવા લક્ષણ. હાથી કહેવો હોય તો જેણે નહિ જોયો હોય તેને થાંભલા જેવા પગ, સુપડા જેવા કાન, બે હાંત લાંબા, એક સૂંઠ, એવા ગુણો ખાસ સર્વથી લિન્ન બતાવવા પડે. જે ખાસ હોય અને બીજામાં નહિ હોય તે વિશેષ લક્ષણ કહેવાય છે. સામાન્ય લક્ષણથી જોળખ થાય નહિ માટે વિશેષ લક્ષણ આગળ પડી આવે છે. આત્માનું ખાસ લક્ષણ નહિ તેથી તે જે સોંગ લે તે લઈ શકે છે; વાસ્તવિક કાંઈ નથી; જે કલ્પના કરે તે બને. એ તો અગ્રજની ટોપી સો આકાર કરે. વાદીગર બહુરુપી થઈ કાંઈ કાંઈ ઈંદ્રજાળ રચે. નિરાકારમાં બધા આકાર બને; એક વાર આકારો થયા પછી તેને કાયમ રહેવું પડે. વળી નિરાકાર બને તો પાછો તેનો આકાર નવો બદલાય. આત્માને સ્વાલિમાન નથી. ઝકાર એ સર્વેની કુચી છે. વેદશાસ્ત્રાદિનું એ બીજ છે. ઝકાર આપણા પ્રાણયત્રમાં નિરંતર ચાલે છે. વેદાદિ શબ્દરુપ છે. પુતળામાં છવ તેમ વ્યંજનમાં સ્વર વ્યાપી રહ્યા છે અને વ્યંજન સ્વર પર વિકાર છે. પાણી વગર પરખોટો નહિ. ધ્વનિમાં વ્યંજનપાણું કે સ્વરપાણું બન્ને નથી અને તેને પ્રહ્લનાદ કહે છે. એ સર્વનું બીજ ઝ છે. શબ્દ પ્રાણને વિષે જોડે છે. વાયુએ વાયુ અથડાય કે ધ્વનિ થાય. વાણી ચાર પ્રકારની છે: પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વેખરી. વેખરી બધા સમજી શકે; મધ્યમામાં હોઠ હાલે; પશ્યંતિમાં વગર હોઠ હાલે મનમાં સ્વર થાય. પરા જે મૂળમાં આધાર ચક્રમાં શબ્દનો ભંડાર છે તે; ત્યાં તો અજપાબપ બનીજ રહ્યા છે. સોહમ એજ તત્ત્વમસિતું બીજ છે. સોહમનું બીજ ઝ છે. કેમકે “સ” અને “હ” વ્યંજનો વિકારરુપ શુદ્ધ ઝના ઉપર ભાસે છે. ધ્વનિનો વિકાર સ્વર અને સ્વરનો વિકાર વ્યંજન. આકારનું મૂળ લીટી છે અને લીટી ખિંદુની બનેલી છે. છોકરું દરેક વસ્તુને ‘આ’ કહીને દેખાડે છે; તેનું નામ તે ઉપર પછી ચડે છે. જેમ ‘આ આ’ કહી બતાવે છે, તેમ ‘સ:’ એટલે ‘તે’ બાણીતો જ છે. પણ ‘અહમ્’ તેના ઉપર ચડી સોહમ થાય છે. ઝ-અ ઉ મ છે અને ત્રણ ભેદ છતાં ધ્વનિ એકજ છે. જે અર્ધ માત્રા છે તે અખંડ અને નિત્ય છે નગારામાં અવાજ તો ભરેલો છે પણ હાંડીઓ ટોકવાની વાર છે. તેમ મુખનો ફંકો વાયુ અકેળાય કે કાનમાં ખરો ધ્વનિ થાય; કાનમાં આંગળી વધારે

વળત ગળી અતુલવ કરે. “અનહદ બાળં બાજતાં સમજ લો ધૂનકી ખબર; અનહદ બાળં બાજતાં.” બહારના વિશેષ ધ્વનિમાં અંદરનો સામાન્ય ધ્વનિ ઢંકાઈ જાય છે. નગારામાં તુતીનો અવાજ દોષ સાંભળે ? અનન્ત શબ્દ થાય પણ ધ્વનિનું ધ્વનિગત મટતું નથી તે સ્ટ્રેટ કહેવાય છે. તાલિસ એકજ છે પણ પરદા જૂદા જૂદા છે. તેથી જે પરદા પર આંગળી ફેરે તેનો સૂર જૂદો જણાય પણ ધ્વનિ તો એકજ.

તા. ૨૦-૮-૧૯૦૩.

૧૫. સ્વપ્નતુલ્યતા.

અપ્રાન્ત ઉષ્ણવચ્ચમીગમાનો ।
 મ્વાણિ દેવઃ કુરુતે વહ્નિ ॥
 ઉતેવ સ્ત્રીમીં સહ મોદમાનો ।
 જક્ષદુતેવાપિ મયાનિ પડ્યન્ ॥

મૃદુદારણ્યકોપનિષત્

અર્થ—ઉષ્ણવચ્ચ એના નાના પ્રકારના રૂપને લેતો સને, દેવ સ્વપ્નને વિષે બહુરૂપ થાય છે, જાણે સ્ત્રીઓ સાથે મોદ કરે છે, જાણે દમે છે, જાણે બપને દેખે છે.

અહ્ય વસ્તુમાં આસ્થા બાંધીને હું એકા છું એ કેવી શરમની વાત છે ? હું જાણું છું કે હું બંધાઈ રહ્યો છું એમ સમજવા છતાં, વધારે લપટાતો જાણું છું તેથી વધારે અધમ છું. આ સંજ્ઞાશુર દેહ કાચનો કુપો છે, ટકોરામાં ફૂટી જાય છે, અને સંસાર જેમાં મુખ માનેલું છે તે તમામ દુઃખરૂપ છે, છતાં એમ લાગે છે કે વૈભવ વગર કેમ રહી શકાય ? પણ વિપથસુખ આદિ અને અંતમાં છેજ નહિ તો મન્યમાં હોય કયાંથી ? ભાસે છે પણ ઝાંઝવાના જળના જેવું છે તો તેમાં નિત્ય આસ્થા શાં માટે કરવી ? ચિત્રનો ચંદ્રમા કાંઈ ખરો હોતો નથી. થાળીના પાણીમાં દેખાતો ચંદ્રમા બાહ્યાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણ લેવાનું મન કરે પણ તે પ્રતિજિંબ છે. વૈરાટ-સ્વરૂપ ભગવાન, નાનપણમાં સૂર્ય ચંદ્રને ગજવામાં ઘાટી પોતાનાં રમકડાં બનાવવાની હોંસ રાખે; એ બધું જગત્ બહુગરના ગણિયા જેવું છે. તેમાં મોહિત થઈ જવું એ ભૂલ છે. આસ્થા કરવા જેવી અકૃત્રિમ વસ્તુ એક આત્મા છે; જગતમાં ખરી રમણીયતા છેજ નહિ. રમણીયતા ભાસે છે તેનું કારણ કે બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ છે. જે કે મુખ તો કવચિત્ આવે છે ને દુઃખ તો રોજ દેખા

‘દે’ છે; માટે કયા મુખને સાડે જીવવું? મહાત્માને પણ દુઃખ હોય છે; તેમનો પણ નાશ થતો જોઈએ છીએ; કોઈ અચળ રહું નથી; સઘળું નાશરૂપ છે, પણ આત્મા અવિનાશી છે. તે છતાં હું નાશવાન છું એમ માનીએ છીએ એ થોડો મોહ છે? મહા કદની વાત છે! એ મોહ અકસ્માત આવવાનું શું કારણ? બુદ્ધિ પરાલવને પામી છે અને સૂર્યપર વાદળું આવે તેમ આત્મા હંકાય છે; બાકી મારે લોભ તથા બાંધવ સાથે શું લેવા દેવા છે? બાળક પોતાના પરછાયાથી ભય પામે તેમ દેહાભિમાનીને ભય છે. જન્મ મરણ હું ‘પણાનું’ છે, ‘પદાર્થો’ તે ના તે છે તે છતાં મને ક્ષોભ થાય છે. તે પદાર્થ મારા નથી; ‘પદાર્થ’ અસત્ય છે, તેનો હું સંગ શું કરું? ઝેરનો સંગ કોણ કરે? ‘પદાર્થ’ એ સાકેરમાં ભળેલું ઝેર છે. જીવો કે અનન્ત રાજાઓનાં ધન રાજ્ય કયાં ગયાં? બ્રહ્માની સૃષ્ટિ આગળ તે શું હિસાબમાં? અને તેનોએ શું ભરોસો છે? અનેક ઇંદ્રો નષ્ટ થઈ ગયા; પરપોટાની પેઠે થાય અને નાશ પામે, તે છતાં હું સત્ય માની બેસું, આસ્થા રાખું, વળગી રહું, તો સંતજન મને હસશે. બ્રહ્મ કેટલા થઈ ગયા? મોટા મોટા પર્વતો ચૂર્ણ થઈ ગયા. દેવીનાં રજકણો જેટલા રાજા થઈ ગયા તો મારું જીવન તે શું હિસાબમાં છે? સંસારરૂપી રાત્રામાં દેહરૂપી સ્વપ્નું છે. સ્વપ્ન પૂરું થયું કે દેહ વાદ્યો તેમાં મારું શું લટાઈ જવાનું છે? કાળે બધાને પગ નીચે દાબી મૂક્યા છે. શંકર વિષ્ણુ જેવા કાળને રમવાના હતા છે. કોઈ આજ કોઈ કાલ વાલતા થવાના છે. “કાળકા અજળ તરાકા બે તું કયા જાને-લટકા બે?” જીવોની મનરૂપી નદીના તુષ્ણારૂપી તરંગો શાન્ત થતા નથી. હું કહેવડાવું છું રાજા, પણ મારી ઉત્તમતા કયાં છે? મારા શરીરને માટે કેટલો ફાંકો છે? પણ તે ફાંકો ભંગીના ભાઈ જેવો છે. માથે ટોપકો તે છતાં અહંકારનો પાર નહિ. હાડમાંસનું શરીર, આદિ અન્તવાણું, સહેજ જગામાં રહેવાવાળું, મયોદિત, મધ્યમાં કદાપિ લોકો પૂજ્ય માને એવું, કાંઈક રમણીય પણ અપવિત્ર, સીઓ મોહિત થાય એવું પણ ગંદું, રોજ નાશ થાય એવું અને સ્પર્શ પણ જેનો કરવો જોઈએ નહિ એવું, તેને હું શું કરું? જેમાં આસ્થા બાંધીએ તે દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે તે છતાં તેમાંજ ફસાઈ રહું છું અને લાગ કરી શકતો નથી. “કાલે મોટો થશે” એમ આશા અમર છે. પાપ આચરણ બાણ્યાં અબાણ્યાં થયાં કરે છે. શ્વાસમાં પ્રાણીની હિંસા, જળ પીવામાં, અનાજ ખાવામાં, એક કોળી-આમાં, કેટલાની હિંસા તથા નિરાશા સમાયલી છે? જમીન ઉખેડે કિંવા ખેડે તેમાં જીવડાંનાં ધર, દર નાશ પામે. ચલિયાં ખેતરમાં ખાવા આવે તેને ઉરાડી નિરાંત કરવાં પડે; હજવામાં, પાણિયારમાં, ખાળમાં, ચુલામાં, ખાંડવામાં જીવની હિંસા થાય અને વળી બુદ્ધિપૂર્વક છળકપટ તો જુદું. એ સઘ-

બાનાં ફળ ભોગવવાની ચિંતા અને જોદ થયા કરે તોપણ માણસ વિષયોમાં
 બાળકની માફક, મૂઢની માફક મગ્યો ગ્હે છે. બાળક દેવતામાં હાથ નાખે,
 આપને પકડે તે તેની મૂઢતા છે. બાળપણ મૂઢતામાં બળ, બુવાની કામા-
 દિમાં બળ, ઘડપણ દુઃખી શક્તિ વિનાનું બળ તેમાં પણ રડતો જણાય,
 ત્યારે પરમાર્થનું કામ ક્યારે કરે? મનુષ્યની જીંદગી કેવી ચંચળ છે?
 અરધું આયુષ્ય રાત્રીઓમાં બળ; બાળપણ, યુવા, જરા, દરેક સ્થિતિમાં વ્યાધિ
 વિગેરેમાં બળ, એટલે પછી શોપ રહેલા આયુષ્યના શા હિસાબ લાગે? આમ
 જોતાં સંઘડી રાખવા જેવું કૃતાર્થ કાંઈજ નથી. માણસ આગ્યો ને ગયો;
 પદાર્થ વિષમ છે, કોઈ પદાર્થ સમ નથી, કારણ કે દેરકાર થયા જ કરે છે.
 એકની એક વસ્તુ અમુક કારણે આજે વહાલી લાગે, તે જ કારણે બદલાયું
 કે અકારી લાગે. સર્વ જગત અસાર છે. કેળના થાંભલામાંથી આખરે
 પાણી નીકળે, રસ નીકળે નહિ તેમ સંસારમાં એકેક ધર તપાસતાં છેવટે
 કાંઈ સાર નીકળે નહિ. નિત્ય ઉપયોગની કોઈ વસ્તુ જડે નહિ. સંસાર ચીથ
 રાતું પૂતળું છે, અકેકું ચીથર કાઢીએ તો ચીથરાં નીકળે, બીજું કાંઈ નીકળે
 નહિ. ગજસૂયયજ્ઞથી સ્વર્ગ મળે તો ઘણિકે સુખ, અશ્વમેધયજ્ઞથી ઈદ્ર થવાય,
 પણ બ્રહ્માના એક દિવસમાં ચોદ ઈદ્ર છે. ચાર યુગોની ચોકડી જેવી હજાર
 થાય તે બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે; બ્રહ્માનું આયુષ્ય એ વર્ષનું થાય ત્યારે
 મહો પ્રલય થાય છે. એવા બ્રહ્માની પણ આખર છે. સુખમાં દુઃખ મળેલુંજ
 છે. બધે રહાકૂટો, હાથ, અસ્ત્રયા, ન્યૂનતા, જોવામાં આવે છે. એ સર્વ દુઃખનું
 મૂળ ચિત્ત છે. શરીરરુપી દેહમાં ચિત્તનો સાથ આધિ વ્યાધિનું ઝેર અર્થા કરે
 છે. જીવ પોતે સંસ્કૃત છતાં પોતાને પ્રાકૃત માને તેથી જીવ નીચ છે. કોઈક
 વિરલાનું ચિત્ત તૃષ્ણારુપી ઝેર રહિત હોય. બાકી પદાર્થ તો
 સત્યતા પર અસત્ય છે, સોનાપર ચાંદીનું ગિલ્ટ (gilt) છે. આત્મા
 પર નામરૂપનું ગિલ્ટ છે; રમણીય પર અરમણીયતા છે; એટલે કે રમણીય
 દેખાય પણ પરિણામે અરમણીય લાગે. મુંદરી કમળ નેત્રવાળી, હાસ્ય-
 વદનવાળી, આભૂષણયુક્ત હોય, તેને જોઈને પણ તેના કાઠ ઉપર હાસ્ય કરી
 તેનાથી દૂર રહેનારા છે, કેમકે અસ્થિ માંસની પૂતળીનું સાંદ્ય
 લાગુમાત્ર છે. નિમેષ ઉન્મેષમાં જગત્નો જન્મ અને પ્રલય થઈ શકે છે. નવું
 નવું નવ દહાડો રહે છે. ઘરડા તે નકામાં ગણવામાં આવે છે. -ઘર જીવું થાય
 તો તે પણ ખાવા ધાય છે, છતાં મનુષ્યને રોજ ચિંતા અને ઇચ્છા ઉત્પન્ન
 થાય છે. દરથી તો રમણીય લાગે પણ ઇચ્છા કરી એટલે ચિંતા અને દુઃખ
 ઉત્પન્ન થાય. “સખ દેખનેકા હે, ચખનેકા નાહ.” દુઃખમાં દોલ ન થવો
 જોઈએ, શાન્ત રહેવું જોઈએ, તો સુખી રહેવાય છે. મનમાં રકૂરણ થાય

છે-વિકાર થાય છે; બહાર તો કાંઈજ નથી અને મનની વૃત્તિ પણ ક્ષણભંશુર છે. ઘડીમાં કાંઈ અને ઘડીમાં કાંઈ; અજ્ઞાને જૂદાપણું માન્યું છે. આપણી કલ્પના હું અને બીજાને ઉત્પન્ન થઈ પણ ત્યાગ કરે છે, તેમ જગતમાં કોઈ જૂઠું નથી. ચાર દહાડાનું આંદરણું છે. સુખ સ્થિર નથી, સંસાર પ્રવાહ વહ્યો જાય છે. ઠંડું હોય તે બિનું થાય, તે પાછું ટાડું થાય, એમ ચક્રાકાર એક વસ્તુ અનેકરૂપે દેખાય છે. બહુ ઓસ પડે તો ઝાઝ બળી જાય. અતિ હિંમત થાય તે ઠંડુગાર થઈ જાય. ગળપણ વધે તે કંઠવું લાગે, કંઠવું હોય તે તોડું થઈને મીઠું લાગે. આમળાં ખાસં, પછી તૂસં અને પછી મીઠાં લાગે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ તો એક છે પણ ક્રમમાં સ્વરૂપ જૂદાં છે.

તા. ૨૧-૮-૧૯૦૩.

૧૬. ૨૫.

દ્વા સુવર્ણા સયુજા સત્વાયા મમાનં વૃક્ષં પરિપમ્યજાતે।
તયોરમ્યઃ પિપ્પલંસ્વાદ્વત્યનશ્રજન્યોઽભિચાકશીતિ ॥
સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।
જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમમ્ય મહિમાનમિતિ વીતશૌરઃ ॥
યદા પશ્યઃ પશ્યતે રુક્મવર્ણ કર્તારમીશં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્ ।
તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિષ્ણુ નિરજ્ઞન. પર્ગમં સામ્યમુપેતિ ॥

મૂળદકોપનિયત.

અર્થ :—સુંદર પાખવાળા, સંયુક્ત, સખારુપ, બે (પક્ષી) એકજ વૃક્ષ ઉપર બેસે છે, તેમાંનું એક સ્વાદિષ્ટ એવા પિપ્પલને ખાય છે ને બીજું ખાવા વિના જોયા કરે છે. એકજ વૃક્ષને વિષે નિમગ્ન પુરુષ અનીશતાએ કરીને મોઢ પામી ગાય કરે છે, પણ જ્યારે સર્વથી હટ એવા અન્ય ધૃશને જોઈ તેના મદિમાને અનુભવે છે, ત્યારે શોઃથી મુકન થાય છે. જ્યારે જોનાર, કર્તા, ધર્મ, પુરુષ, બ્રહ્મયોનિ, સુવર્ણવર્ણવાળાને દેખે છે, ત્યારે એમ જાણનાર પુણ્યપાપને કાઢી નાખી, નિરંજન થઈ, પરમ સમતાને પામે છે.

પાણી પોતે નિશુણ્ણ હોવાથી સણુણ થઈ શકે છે, વિશેષ શુણ્ણ નથી તેથી
 સામાન્ય શુણ્ણ છે. પાણીનો રંગ કેવો ? કંઈ નહિ; તેથી લાલ લીલો
 જે રંગ મેળવીએ તે રંગ પાણીનો થઈ જાય.

જીવ ઈશ્વર દ્વિતલાવ પ્રસરી રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાને પરતાંત્ર માને તેથી જીવલાવ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગ આવે, દુઃખ આવે, નુકશાન થાય, શત્રુતા થાય,

એ સહુ જીવપણું બતાવે છે તેથી જીવપણું દૃઢ થાય છે. ઇચ્છા સુજળ કાંઈ થતું નથી વાતરને દોઢે બાંધ્યો હોય તે મર્યાદા સુધી તો સુખે ફરે, પણ મર્યાદા બહાર જાય તો તગ્ત આચકો આવે અને બાળું કે હું બધનમાં છું. તેમ હું જીવ કોને આધારે છું તે નહિ જરૂરથી ડોઈ ચઢત ધાગ્યુ શોધી દેહાડે અને યુદ્ધિ અનુસાર જે જરૂર તેને ઇશ્વર કહે અને જે પોતાનાથી પ્રેમ જણાય તેમાં ઇશ્વરપણું ઉત્તરોત્તર સ્થાપે સૂર્ય, જળ, વાયુ, અગ્નિ, એ મહુ ઇશ્વર ગણે સમકૃષ્ણના ચરિત્રો આલણીને તેમની મૂર્તિમા ઇશ્વરયુદ્ધિ કરે. જરૂર મૂર્તિમા પૂજ્યભાવ શવાનું કાગણુ એ છે કે જરૂરમા ઇશ્વરના લક્ષણ છે. માન અપમાન નહિ, હર્ષ શોક નહિ, માત્ર આલીપણુ છે, અને ચેતનમા તો વિજ્ઞાન છે, કામ ક્રોધ છે. માટે જરૂર અને ચેતને બાળે શુભોની વહેચણુ કરી લીધી હોય એમ જણાય છે. સત્ અને આનન્દ જરૂરમા પ્રાધાન્યરૂપે અને જ્ઞાન ગોણુ રૂપે છે. પણ ચેતનમા જ્ઞાન પ્રાધાન્યરૂપે અને સત્ આનન્દ ગોણુરૂપે છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. (૧) પોતે પ્રકાશ હોઈ પ્રકાશ કરે, અને (૨) પ્રકાશિત થવામા યોગ્યતા હોવી. પવનમા યોગ્યતા નથી, કેમકે તેને રૂપ નથી, અને રૂપવાળા માત્ર પ્રકાશમા જણાઈ આવે. વાયુમા રૂપ નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, એમ એકેક તત્ત્વ દીઠ એકેક વધે છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનમા (૧) પ્રવૃત્તિ તત્ત્વ (Active principle) અને (૨) નિવૃત્તિ તત્ત્વ (Passive principle) છે, તેથી જરૂર ચેતનમા લેદ ભાસે છે. કાઠોરજી ખાતા નથી તેથી ના નૈવેદ્ય ધરાવે છે. 'માર્ગ' ચેતન કહે જરૂર તુ કુછ સુજકુ દે, તેરી બેકાઈગે બેઠી તેરી એક કુટી કે દો ? " માટે વસ્તુ નહિ પણ ભાવ ફળે છે જે શ્રદ્ધારહિત છે, તે જામની મૂર્તિ મૂકી પરગામની મૂર્તિ શોધવા નીડળે, કેમકે ભાવ તીવ્ર થાય તેથી તે વિશેષ ફળ આપે " અરે, ઉમન આગળનો ઝરો (Threshold Brook) અથવા તો પાસેનું એટલું નકામું, તેથી મો આગળનાની નિમત નહિ ધરને ભોગી ભામટો. " Familiarity breeds contempt " એ ડોળ મૂર્તિને ભાગે તેમા તે ધાતુ બાળીને ભાગે તેની હાની શુ કામ થાય ? તે દેવયુદ્ધિથી ભાગે તો પોતાની ભાવનાને લીધે તેને નુકસાન થાય બે ગણી-એ તો દેવ છે નહિ તો પાવાણુ છે ખીરજલે " દેવ બડા કે આક્રીન " ઉપર દીક હાખલો આપ્યો છે ગદ્દાપીર રાજને નશીબે પ્રાપ્ત થયા માટે ભાવ હોય તો ગંધો ફળે. શુરુ કોરા રહે ને શિષ્યને ફળે. જેની ભાવના તે ફાવે પછી તે પથ્થર પર હોય અને પથ્થરને કદાપિ નુકસાન થતુ હોય (૧) જ્ઞાની, (૨) સુમુક્ષુ, (૩) વિધથી અને (૪) પામર એ ચાર લેદ છે. તેમા પામર બધુ ઉલટુજ દેખે. દુ ખને સુખ માને, વિહિત અને નિષિદ્ધ માર્ગે જાય, તામસી વૃત્તિ રાખે અને ભૂત પ્રેત દોરા ચીઠી માને. વિધથી વિહિત માર્ગે

નય, પણ સકામ કર્મ કરે; પામર અને વિપરીત બન્ને વિશેષ સુખની ઇચ્છા રાખે. પામરને શાસ્ત્ર શું કરે ? વિપરીતને શાસ્ત્ર મદદરૂપ છે. મુમુક્ષુને દેહ ક્ષમા વતો જણાય છે અને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે. ભક્ત તો ભક્તિજ માગે. માટે કહ્યું છે કે બહાર શું ભટકે છે ? આત્મા તારા અંતઃકરણમાં છે. નેત્રમાં શેની અબક પડે છે ? વિશ્વ કેવું તેજોમય છે ? કર્ણદ્વારા અંતર્યામી જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશે છે. પાણીના વામણનું પ્રતિબિંબ અંદ્રથી જુદું નહિ; સ્વરૂપજ નહિ. એક માને તો મત્યતા આવે. અંતઃકરણનું “હું” જેથી શરીરાર્થ ચેતન બને છે, એ પ્રકાશ પરમાત્માનો છે; અંતઃકરણ (મન) રૂપી આરમ્ભ છે. તાગમાં વિકાર છે. પાણી હાથે તો અંદ્રનું પ્રતિબિંબ હાલે. અંદ્ર તો સ્થિરજ છે ત્યાં છે. અંતઃકરણ નાશ થાય તો “હુંપણું” મટે, પણ અંતર્યામી કાયમ છે. મોં જોઈને જોળખ કર. છવ થઈનેજ પરમેશ્વરને જોળખીશ. માણસપણું કંઈ હાડકામાં નથી, વિચારમાં છે. કાંઈજો કાંઈ તારૂં સ્વરૂપ નથી. આત્મા તો ઘટ-ઘટમાં વ્યાપેલો છે. આરસાથી નિશ્ચય છે તે પોતાના સુખથી છે. પોતે પોતાના સુખથી માને છે, કે આસામાં સુખ (પ્રતિબિંબ) દેખાયું તે માફ છે. આલા મધી નહિ. તેમ પ્રતિબિંબ તું નથી. હુંપણું માથે પરમેશ્વર છેજ. જ્યાં જાઓ ત્યાં પરમેશ્વર તમારી સાથેજ છે, બે ડગલાં આગળજ છે. આવો મોટો સમર્થ છતાં “હું” નિરાધાર છું” એમ છવ કહે છે. હસ્તનો કૌસ્તુભમણી છોડી ખીન્ન રત્નો મેળવવા ખીજ પ્રયાસ કોણ કરે ?

આશા વિષવદ્ધી મૂળ મહિત નષ્ટ થાય તો સુખ મળે. આશા એટલે શું ? આ મારી પાસે નથી અને મને મળે એ આશા. દૂર છે, મેળવવું છે, એ આશા. દ્રવ્ય જો કે માધન છે, છતાં તેનેજ સુખરૂપ માની લીધું છે. ભક્તને, વૈરાગીને પૂછો તો કહેશે કે “હમ મહા એમેહિ રહેવે.” આશા એજ આડ છે, જ્ઞાંતિ છે. “પાસ હે પાતા નહિ.” માટે “છ” એમ નિશ્ચય માન. આશા ઝેર છે, જન્મ મરણના ચક્રમાં નાખે છે. વિષયોની તૃપ્તિ નથી. ધંદ્ર જેમ પર્વતની પાંખો છેદે છે તેમ સમભાવ ઉપશમ દૃઢ થશે અને મનપણું, સમભાવ, ઉપશમ ઉપજશે ત્યારે એ અક્ષય અવિનાશી સદા નિરંતર કાયમજ છે.

૧૭. મમત્વ.

ज्ञानिनामपि चेतासि दैवी भगवती हि सा ।

बलदात्राज्य मोक्षाय महापाया प्रगच्छति ॥

મમત્વશક્તિ.

અર્થ:—જો દેવી ભગવતી મહાપાયા જાનીના પણ ચિત્તને બળાદારે આકર્ષી શકે તો મહામોક્ષમા નાખે છે.

મ. નની વૃત્તિ અંચળ છે એટલું જ નહિ પણ તે ક્ષણભંશુર છે, એક જ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય અને ખીલ ક્ષણમાં નષ્ટ થાય. મુદ્ધિમાં જેટલા પદાર્થો માલમ પડે છે. તેનાં નામરૂપ જુદાં જુદાં છે, તો પણ તેનો સમાસ “હું” “તું” અને “તે” આ થઈ જાય છે. “તું” અને “તે” માં પણ “હું-પણ” છે. આપણે કોઈને ‘તું’ કહીને બોલાવીએ, તો તે પોતાને “હું” સમજીને જવાબ આપે છે. એવી રીતે પશુમાં પણ “હું-પણ” છે અને પથ્થર વગેરેમાં પણ “હું-પણ” છે. આવી રીતે “હું-પણ” ઉપલક્ષ્યે જોતાં અનેક દેખાય છે, પણ વિચારથી જોતાં એક જ છે. વચમાં અભાવ હોય તો એકના બે કહેવાય. આકાશમાં “હું-પણ” છે. જે આકાશ થાય છે તે એકબીજાની અપેક્ષાથી થાય છે, તેથી આકાશ નિરાકારની કલ્પના કહાડી ન:ખી “હું-પણ” છે તે જોવું. પાણી ઉપર ચાળણી મૂકીએ તો ચાળણીનાં બાકમાંથી કુવારા ફૂટે છે. સ્ફુરણ નસ્ફુરણથી તેજ તે પાણી અનેકરૂપે બાસે છે. ઘર ઘરના કુવા જુદા, પણ પાતાળ તો એક, કે જેમાંથી સર્વ કુવા વાટે પાણી બહાર આવે છે. જ્યાં કુવો નથી ત્યાં પણ તળે તો પાણી જ છે માટે પોપડો ઉભેડી નાખે. પાણી પીવા એક જગાથી ખીલ જગાએ જવા કાંઈ જરૂર નથી. જળ તો યદ્યપિ અરણ્ય જ છે પણ બેતું પાચકપણું પૃથ્વીના વિકાર પર છે. મન એકાગ્ર હોય તોજ આત્મા છે ને નહિ તો શું નથી? “અહમ્ અહમ્” પ્રકટ છે અને “ઇદમ્” તો “ન અહમ્” માં આવી જાય છે જો કે આપું મેદાન પડ્યું છે તો પણ થોડી જગા પર ઘસાવે કરી “હું-પણ” કીધું તેથી તેની બહારનું પારકું થયું. એતન્ન્ય મેદાનમાં “હું-પણ” છેજ નહિ માટે “હું”ના સ્ફુરણમાં જ “નહું” છેજ. અહમ્માં ઇદમ્ કલ્પેલું છેજ. “હું-પણ” સ્વાભાવિક બનેલું છે તેમા વિશેષ ભાવે “હું-પણ” ઉઠયુ, કે તેની સાથેજ “ન હું-પણ” જોડે છે અને તે પારકાપણું થાય છે, તેથી જ શ્રદ્ધણ ત્યાગ છે, નહિ તો અર્વ સદા પ્રાપ્ત જ છે. જુઓ વધતું જો ક્ષયનો ક્રમ છે; જે છાકશે મોટો થાય છે તે મરવાને જ. શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે પણ આયુષ્ય તો દિનપ્રતિદિન ઓછું થતું જાય છે,

અને તે મરણ સમયની નજીક આવતો જાય છે. તેમ મર્ચ પદાર્થલયનો ક્રમ છે તેથીજ કહ્યું છે કે સંમાર ક્ષીણતાઽપ છે. આબુળાબુ દુઃખ હોય તો મુખ દેખાય. કાળામાં કાળો ડાઘ દેખાય નહિ. મુખ દુઃખને દેખાડે અને દુઃખ મુખને દેખાડે. માટે મુખને પસંદ કરવું કે દુઃખને પસંદ કરવું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, કેમકે જાને સાધેજ રહે છે. મુખ દુઃખની બેડી છે અને સ્વરૂપને વિશે મુખદુઃખ છેજ નહિ. આકાશમાં ચંદ્ર દોડતો દેખાય, તે એક પછી એક વાદળામાં ઘુસે, વચમાં વચમાં જરા જરા દેખાય, તેમ મુખના ઝળકારા દુઃખમાં પેસે છે. મુખ એવું ક્ષણિક છે; ચાર ઘડીનું ચાંદરણું; ચાંદનીએ ચોપડા વંચાય નહિ; તેમ મુખ જોતાં જોતાં નષ્ટ થાય છે તે મુખ પર આધાર રખાય નહિ. જે ક્ષણે મુખ મળ્યું તે ક્ષણથીજ તેનો અભાવ થાય છે. લક્ષ્મી કે ઘર બાંધવાની કે નોકરી મેળવવાની આશા હોય ત્યાંલગી મુખ, પણ નવું નવું નવ દહાડા; મળ્યું કે તેમાં ખાગીઓ સૂઝ પડે છે અને આખરે તે ખાવા ધાય છે. પતંગિયું દિવામાં પ્રયત્ન કરી અંપલાવે છે. તેને તેમાં અત્યંત મુખ બુદ્ધિ જણાય છે, પણ તે તેનું અજ્ઞાન છે; તેને ખબર નથી કે તે ખળી મરશે. તેમ વિપયરૂપી અગ્નિમાં મનુષ્યો પતંગિયા સમાન છે. વિપયો નષ્ટ થાય તોપણ દુઃખ દે છે. નર્કના અગ્નિના ચાંલલા સાથે બાંધવાનો ભય રહે છે. ચિંતા ખાળે છે તે જીદી; ચિંતા ચિતા સમાન છે. મુખરૂપી ઓમ ખાળી નાખે છે; ઓલવાયા પછી પણ ખાળે છે. માટે લોગની તૃષ્ણા એ મહા દુઃખ છે. દુઃખની તો અવધ છે; રોગ અવધિએ કે મુએ જાય છે; મુઆ પછી પાછળ દોડતો નથી અને તૃષ્ણા તો પછી પણ પાછળ જાય છે. શરીર નવું જીભું કરાવે છે-જન્મ લેવડાવે છે; દરિદ્રતા અપાવે છે, માટે મમત્વ કરવું એજ સંસાર છે. તંબુ પસાયો હોય તેને નજીકનાં દોરડાંઓ છે અને ખીન્ન લાંબાં હોય છે. તંબુ જીમો હોય છે પણ લાકડીનાં દોરડાં છોડીએ તો બહારનાં રહેલાં રહ્યાં ન રહ્યાં સરખાંજ છે. તેમ અંદરનો “હું” ચાંલલો છે, નજીકનાં દોરડાં દેહાભિમાન છે અને તેનાથી “હું”નો પસારો છે. બાકી સામાન્ય મમત્વ દુઃખ દેતું નથી; વિશેષ મમત્વ દુઃખ દે છે. શહેરમાં આગ લાગે તેમાં પોતાનો લત્તો સહિસલામત હોય ત્યાંમુઘી બહુ દુઃખ લાગતું નથી, પણ પોતાના પગ તળે રેલો આવે ત્યારે ચિંતા થાય છે. એ મમત્વ અજ્ઞાનને લીધે છે. “મારું” એની વ્યાખ્યા છેજ નહિ. કેવળ કલ્પનાનું ઊટાંગ છે. બજારની દુકાનનું કાપડ મારું નહિ તે હું વેચાતું લઉં એટલે મારું થયું. પેસા પરનું મમત્વ મેં તેને આપ્યું અને કાપડ પરનું મમત્વ મેં પોતે લીધું. ખરું જોતાં આપ્યું લીધું કાંઈ નહિ. કંમકે જે કિંમત આપી છે તે મજૂરીની કિંમત છે, માલની નથી. પૃથ્વીમાંથી વસ્તુઓ થાય છે, તે ગિચ્ચારી પૃથ્વીને એ કિંમતથી શું

કાયદો ? તેને તો સઘળી ઉચલપાથલ નિમ્પયોગી છે. મહેન દાણા પૃથ્વીમાં વાવે ને દશ ગાલ્લી ઊગે એ અંદાઝે બેઠા બેઠા કેણે આપ્યું ? માટે મનુરીના પૈસા ઉપજે છે પણ બુવારના ઉપજતા નથી; તેમ કિંમત કાંઈ પૃથ્વીને પાછી પોહોંચતી નથી. વેપારી એક મોતીના દગ હબાર અપિઆ આપે તેમાં જે છીપમાં તે પાક્યુ તે છીપને શું પોહોંચે છે ? માટે અછલ અને મનુરીના પૈસા છે. ચાર રણ કહેશે કે ચોરનો માલ મારો છે; મેં અછલ તથા મહેનત મનુરીથી ચોરી આણ્યો છે. માટે કાયદા ન્યાય સઘળું ભ્રાંતિમય મૂઠાની રચના છે અને તેથી રચના પર મમત્વનો ઈનસાફ આધાર રાખે છે. ઘરની ગાડી ગખવામાં જેટલી ખટપટ છે તેટલી ભાડાની ગાડીમાં નથી, માટે કાંઈ પણ કોટે વળગાડતા પહેલાં વિચાર કરવાનો છે. મમત્વ ઊભું કરવું નહિ. તું કહે છે કે મારું ઘર છે પણ વિચાર કર કે તારું હોય તો છૂટે કેમ ? તું તો તારા ઘરને તથા શરીરને છોડી બાંધ્યો બંધ છે. માટે મમત્વ ભ્રાંતિમાંજ છે, તેથી સંગ કમી કરવો એ સાધન છે. નાનાં છોકરાંને પણ મમત્વ હોય છે. રમકડું મળ્યું કે પોતાનું મમળે છે અને દૂર થાય તો રડે છે. આવી રીતે મમત્વ કરી અજ્ઞાની નરકમાં પડે છે.

તા. ૨૩-૮-૧૯૦૩.

૧૮. કાયારૂપી નાવ.

મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનોસ્ત્વયા ।

પારં દુ સ્તોત્વર્ગન્તું તર યાતન્ન મિચ્ચતે ॥

પ્રાસ્તાવિક:

અર્થ — મહાપુણ્યરૂપી ધન આપીને તે આ કાયારૂપી નાવ, આ દુઃખોદધિની પાર જવા આણ્યું છે, એ ભાગી ન જાય ત્યા સુધીના તરી લે

આ સંસારમાં મેં ઘણી ઘણી ખટપટ કરી હવે હું ધરાઈ ગયો છું. **તુ** સંસારનો આડંબર મિથ્યા છે. વિષય ભોગો ભ્રમથી ભાસે છે અને મનને ચંચળ કરી નાખે છે. તૃષ્ણાને વધારે છે અને શાન્તિ આપતા નથી માટે તે મિથ્યા છે. જેમ પાણીમાં લીલ વધી જાય છે અને તે પાણીને ઢાંકી દે છે, તેમ તૃષ્ણા વધીને મનને આચ્છાદન કરે છે. માટે ભોગથી ઉપરામ થવાય તોજ સુખ છે. મનુષ્ય ઉચિત અને અનુચિત ભોગો ઘણા ભોગવતો આવ્યો છે, તોપણ તેમાંથી તેને તૃપ્તિ કે દહાડે થઈ છે ? માટે તેને ત્યાગી પરમ પદનો આશ્રય કરવો જોઈએ. જેમ જાળક એક રમકડું છોડી

બીજું લે છે, તેમ આ મંસાર છોડી આત્મપદમાં વિશ્રાંતિ લેવી એજ કર્તવ્ય છે, એમ બોલી જનકે રાજા એક કાગળની ચિત્રેલી મૂર્તિની પેઠે સ્થિર થઈ રહ્યા. શરીરની સામાન્ય ક્રિયા શરીર કર્યું જાય છે. શરીરને કંટાળો આવે તો તે ક્રિયા કરવી છોડી દે છે અને કરશે તો તે શરીર કરશે. હું તો શરીરથી જુદો છું માટે ક્રિયા થાય અથવા ન થાય તેમાં મારે શું ? કાંઈ લાભ હાની છેજ નહિ. મારે પ્રાપ્ત છે તે 'જડ' અને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા નથી. સ્વરૂપ વિષે સ્થિત રહી થકણ ત્યાગબુદ્ધિ છોડી દેવી. ક્રિયાની પ્રેરણા કરવાવાળી પ્રકૃતિ, ત્રણ શુણ્ણ છે અને નિસ્પંદ એકા સંકલ્પ રહિત છે. પવનથી જેમ પાંદડું હાલે તેમ સ્વાભાવિક બની રહી છે, પણ રાગદ્વેષ એજ મક્કીનતા છે. જેને રાગદ્વેષ નથી તેને તો ઇષ્ટ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વિષે મન સમ રહે છે. દેહ સાથે મન મળી જઈ, "હું-પણુ" ધારણ કરે છે તેથી તે કર્તા થઈ લોકતા પણ બને છે. કેટલીક અંતરની ક્રિયા તથા બહારની ક્રિયા જે સ્વાભાવિક થાય છે, તેને રોકવાની કાંઈ જરૂર નથી, કેમકે તેમાં આ હું કરું છું એવી છાંદ થતી નથી; કલટા રોકવા જઈએ તો આ હું રોકું છું એવી બુદ્ધિ થાય છે. ઘરના નોકરને જેમ સામાન્ય હુકમ આપી મૂક્યો હોય છે, અને જે ઘણીની સામાન્ય સત્તાથી સામાન્ય કામો કર્યો જાય છે પણ વિશેષ કામની ખાસ આજ્ઞા આપવી પડે છે, તેમ નિરંતર સત્તા તો વ્યાપીજ રહી છે. આપણે પડી જતા હોઈએ તો પણ લયડતાની સાથે શરીરનો બચાવ કરવા સ્વાભાવિક રીતે સઘળાં અવયવો તૈયાર થાય છે. તે વખત કાંઈ મન ખાસ વિચાર કરતું નથી કે હું ફલાણા ફલાણા અવયવોને રોકી અથવા કામે લગાડી શરીરનો બચાવ કરું. ત્યાં મન તો જાગૃત છે પણ મનનું કર્તૃત્વ અથવા ઇચ્છા નથી. જાન થતાં ઠેગણે આવીએ છીએ તે પહેલાં બીજા અવયવોની મદદ મળે છે, અને મન જાગૃત ન હોય તો તેમ થાય નહિ. દ્રેર એટલેજ કે તે વખતે "અહંપણુ" નથી. એક મોટો અવાજ થાય કે તરત આંખ મીંચાઈ જાય છે. એવી આંખ નાણુકે છે કે પાંપણો તેનો બચાવ કરવા તૈયાર છે પણ મનને વિચાર કરવો પડતો નથી. પાંપણોરૂપી પહેરેગીર આંખના રક્ષણ માટે તૈયાર છે તેથી આંખમાં જાલ સરખો પણ સમાતો નથી. એ પાંપણોમાંજ સામાન્ય રક્ષણબુદ્ધિની સત્તા મને આપી મૂકી છે અને સામાન્ય સંકલ્પ બની રહ્યો છે તેથી વિશેષ સંકલ્પ આખ્યા વિના તે તેનું કામ સ્વાભાવિક રીતે કરે જાય છે. આદિ સંકલ્પથી અંતરની ક્રિયા બની રહી છે તેમાં અવાંતર સંકલ્પો ઘણા ઘણા થાય છે. છોકરાનાં લગન કરવાં છે એ આદિ સંકલ્પ કર્યો, તો પછી તે ઉપર બીજા સંકલ્પની ધારા ઘણી નીકળવાની અને તે મુખ્ય સંકલ્પનું ફળ બીજા સર્વ સંકલ્પોથી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ શરીર પ્રારંભથી કલ્પાયલું છે, તેમ મને અવાંતર સંકલ્પો પણ કરી મૂક્યા છે. માટે

પ્રારબ્ધ ઉપરાંત નવા સંકલ્પ જે કરીએ તે વ્યર્થ છે. નદીમાં વહાણ બાંધેલું હોય તે આમ તેમ હાલ્યાં કરે છે. તે તેનું હાલનું વ્યર્થ છે; કેમકે તેથી તેમાં બેઠેલો કાંઈ પ્રવાસ કરી શકતો નથી; જ્યાંને ત્યાંજ રહે છે; તેથી કાંઈ હાની લાભ થતો નથી. માટે એવાજ મનના નિર્ણયક સંકલ્પો વ્યર્થ છે, તેથી તે દુઃખનો કારણ થઈ પડે છે. જેમ વહાણના સાંધા હાલેથી ઢીલા પડે છે, તેમ મન હાલેથી નિર્બળ થાય છે. એક સાધારણ નિયમ છે કે નિરોધથી બળ વધે છે. છૂટું મૂકે તો નિર્બળ થાય છે. મનઃપી ઘોરો ટપ્પા મુઠ્ઠી મકાવરા પડેલો તેથી વગર મહેનતે હોંસમાંને હોંસમાં તૈયાર થઈ વગર ચાળકે સામાન્ય ગતિમાં શાસ્ત્રા કરે છે, પણ ટપ્પો પૂરો થયો, હલ આવી કે પછી એ પણ આગળ ચાલવાને શ્રમ આવે છે. માટે સામાન્યમાં પરિશ્રમ નથી, પણ વિશેષમાં ભારે ભેર છે. પ્રારબ્ધના વેગનો ટપ્પો તો ઉતારવાનો છેજ આણસોને કદ થાય છે તેનું કારણ એ છે, કે મનની કલ્પનાથી ઇચ્છા ને આશા બાંધી મૂકે છે, બાકી પ્રારબ્ધ થોડો થવાનું તે થાય છે. કોઈનો પગાર વધવાનો હોય ને તે આશા રાખી વાટ જુએ, અને નહિ વધે તો નાખુશ થાય છે, અને વધે તો અહંકારમાં આવી જાય છે. એમ વિશેષમાં બંને રીતે તુકશાન છે. સામાન્ય ગતિમાં હાની નથી માટે થયું તેનું વિસ્મરણ અને થવાનું તેનું અચિંતન રહેવું જોઈએ. “અતીતાગત કિંચિત્ ન સ્મરતે ન ચ ચિત્તયતે” અર્થે કહે છે કે: “ગઈ વાત શોએ નહિ, આગમ ચિંતવે નહિ.” માટે રાગદ્વેષ વિના પ્રાપ્ત વસ્તુ સ્વાભાવિક લોભનું છું. અતીતને ભૂલી જવું અને અનાગતનું ચિંતન નહિ કરવું એ અભ્યાસે બની શકે છે. બાકી મુખપદ્મ તો સર્વને અવશ્ય આવે છેજ. કોઈને મુખજ અને બીજને દુઃખજ એમ નથી. કુધાને લીધે તૃપ્તિ અને તૃપ્તિને લીધે કુધા, સાંપેક્ષ ચક્ર વાલ્યાં કરે છે. માટે શરીરની શુભામગીરી પૂરતુંજ મન રાખવું, નહિ તો પશુ ને મનુષ્યમાં ફેર શું? પશુપક્ષીને મનુષ્ય જેટલી ચિંતા જણાતી નથી. ઇંડાં મૂકવાનો સમય થાય છે તેવામાં વિષયની ઇચ્છા, નહિ તો બાકીનો વખત હોતી નથી. તણુબલોનો સાળો બાંધવાનો વખત આવે છે ત્યારે બાંધી તે છે અને શું થશે તેની તેને પ્રીતર નથી. તેને પાપ પુણ્યના સંકલ્પો નથી, તેને માટે કોઈએ શાસ્ત્ર રચ્યાં નથી. માટે જેને જન્મની ઇચ્છા હોય તેણે મનુષ્યને બદલે પશુ પક્ષીનો જન્મ શા માટે નહિ લેવો કે જેમાં સામાન્ય મોજ બની રહી છે અને વિશેષને માટે તૃપ્તિ નથી? તેને નિશાળે ભણવાનું નથી કે કોરટમાં ઇનસાફ કરવાનો નથી, અને વળી સૌંદર્ય-તાનું સુખ કેવું? વગર શીવરાવે સ્વાભાવિક કપડાં બની રહ્યાં છે. મોર પોપટ આદિના રંગ કેવા આશ્ચર્યજનક છે! ગધુર તાબાં ફળનાં ખાનારાં અને મનુષ્યને તો વાસી અને ટાડું પણ મળે. મનુષ્યને મહા મહેનતે આમૂષણ તરીકે

પણ ન મળે એવા મોતીનો રાજકંસનો ચારો ! ચિંતાનું તો જેને નામજ નહિ. સુખદુઃખ આવે તો લોગવી લે, પણ વેદ કે ડાકટરને બોલાવવા નહિ જાય-કદંપનાજ નહિ; અને મનુષ્ય તો દુઃખ સાથે એકરૂપ બની જાય. અંતરમાં તો જરા ભાન થાય પણ દુઃખ લોગવતી વેળા તો દુઃખનું તેને ભાન હોતું નથી. ચાવવામાં સ્વાદ નથી પણ વચમાં અંતર હોય ત્યારે સ્વાદ જણાય છે. મનુષ્ય દેહને ઉત્તમ કહેવાતું કારણ એટલુંજ છે કે આવે અધમ હોવા છતાં તેનું અધમપણું બાહ્યી લઈ લોગ લોગવતા છતાં વિચારે કરી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે અને તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો એવા અધમ મનુષ્ય-દેહને ઉત્તમ કહ્યો છે તે વ્યાજબીજ છે. વિષયના લોગ તો પશુઓને તૈયાર મળે છે પણ મનુષ્યોમાં અંતઃકરણ વિશેષ તેને તેમણે ઉપયોગ કરવાનો છે. મથુવત્ પ્રતિવાતું નથી. છોકરાંની નાનપણથી મરતા મુઘી, મારઠોક કાળજી તેમનાં માઈાપોને હોય છે તથા તેમને કન્યા પરણાવવાની ખટપટ હોય છે. મનુષ્યોમાં કન્યા લાવવાના પણ નિયમ હોય છે; પશુઓમાં તેવું હેતું નથી; કાયદા હોતા નથી, ગોરને બોલાવવો પડતો નથી; પાંખ આવી કે ઊડવા માટે એવી નિષ્પૃહી અવસ્થા છે. અંગ્રેજ લોકો તે નિયમનું અનુકરણ કરે છે. વૈરાગ્ય વિના સ્થિતિ નથી. વિષયલોગ માટે આ મનુષ્યદેહ નથી. નહિ તો માણસ મયોદ્ધામાં ન રહે અને ઘાતકી થઈ જાય. આપણે લાખો જીવને ધરખાર વગરના કરીને ધર બાંધીએ અને આખું વિશ્વ મળે તોએ આપણને તૃપ્તિ થનાર નથી. બળદ ઘોડા બાંધી રાખવાનો આપણને શું હક છે ? તેની પાસે વેતરું કરાવવાનો આપણને કાંઈ હક નથી. વેઠના કાયદામાં માણસને પકડે તો તેની વહાર થાય છે, પણ બિચારાં ડોરની વહારે કોણ ચઢે છે ? ઇનસાફદાર તેના પર પોતાનો હક સમજે છે. મનુષ્યદેહની અધમતા ઝાળખવા માટે ઉત્તમ તક આપનારો આ મનુષ્યદેહ ઉત્તમ ગણાય છે. બાકી તેનો નિર્વાહ પાપથીજ થાય છે. કોઈ કહેશે કે મનુષ્યના લોગ તો ઉત્તમ છે તો તમારી દૃષ્ટિમાં છે. બાકી હુક્કરની દૃષ્ટિમાં તો ઇંદ્રાણી સરખી નવંદોવના હિસાબમાં નથી. તે તો ઇંદ્રાણી કરતાં હુકરીને વધારે પ્રીતિ જતાવશે. નરકના કીડાને નરક ગ્રિય છે. માટે એ સઘળું તોફાન મનનું છે અને મન જે વ્યર્થ ફૂંદાફૂંદ કરે છે તે થવી જોઈતી નથી; તેમ સામાન્ય ક્રિયા અટકાવી અગ્રિય થવાનું નથી, કેમકે તેમાં તો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. જેમ કોઈ પ્રવાસી આગળ પગલું ભરે ને નવો દેખાવ તેની આગળ તૈયારજ છે, તેમ પ્રારંભના માર્ગમાં રચના બનીજ રહી છે, કાંઈ નવી કરવાની નથી; પ્રવાસ કરવો એજ કામ છે; ખરું જોતાં પ્રવાસ કરવાનોએ નથી અને પ્રારંભનો માર્ગ પણ નથી. કાળરૂપી વહેલમાં બેઠેલા આપણે તે વહેલને અટકાવીએ તો તે અટકે એમ નથી, એટલે આપણે તો વહેલમાં ચાલવાનો

પ્રયત્ન કરવાનો નથી. એમ છતાં પોતાને કર્તા માને તો કર્તાનો માગ ખાતે સ્વપ્નમાં પોતે કાઈ કરતો નથી અને હું કરું છું એમ માને છે તો પોતે પણ ભોગવે છે. ઉઘમાં અભિમાન વગર પોતે પાસુ ફેરવે ને કદાપિ માક છુંદાઈ નય તોપણ તેમા પાપ નથી.

તા. ૨૪-૮-૧૯૦૩

૧૯. સંસારવૃક્ષ.

उद्ध्वंमूलमधःशाखमधत्यं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदविन् ॥

મગધદ્રીતા.

અર્થ.—(કૃતિ સ્મૃતિઓ આ સસાર વૃક્ષને) જાયા મૂળવાળો, નીચી શાખાવાળો અન્યમ અમર કહે છે, જેના પાદડા વેદના જાહે છે. તેને જે જાણે છે તે (ખરી) વેદ જાણી શકે છે.

ખુરશ્નમાથી અગ્નિ નીકળે નહિ, તેમ સંસારમાથી સુખ નહિ અને દુઃખઆત્મામા જગત્ નહિ. જીવ તો જડ ધર્મવાળો છે. ચેતન્યસ્વરૂપ જોળણે તો પોતાની પરાધીનતા માને નહિ. ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયમાં જે સંસારવૃક્ષ કહ્યું છે તે સંસારવૃક્ષનું ખીજ મન છે. સંકટપ જળ સિંચન છે જેથી મન વિસ્તરે છે અને સંકટપ વિના મન સૂકાઈ જાય છે. ભોગ કેવું છે? માત્ર ઉપરની નુદરતા છે. બહારથી વરષા ચોંટાડેલું અને અંદરથી તે માલ વિનાના, સંગ અને સ્પર્શ થયો કે દુઃખદાયી છે. ખાંધી મુઠી લાખની, ખોદી કે કોડીની. મન મર્કટ જેવું ચંચળ છે અને મનની ચંચળતાથી જગત્ છે. યથાર્થ સ્વરૂપ જગત્નું જાણે તો મન સ્થિર થાય. રેતીના કણને ચમકારા પરથી હીરા બાણી લેવા જાય, પણ કણ છે એમ જાણે તો સ્થિર થાય તેમ વિષયોનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો એજ કે વાસ્તવિક છે જ નહિ. નથી તેની પાછળ દોડાદોડ શી? પોતાની સ્થિતિ ને સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેનું નામ જગત્. પોતાની સ્થિતિનું વિસ્મરણ તેનું નામ સ્વપ્ન. માટે આ અજ્ઞાનની નિદ્રામાં “જાગૃત” સ્વપ્ન છે. જે મન જગત્ તરફ જામેલું છે તે સ્વરૂપ તરફ જાગે, ત્યાં (જેમ સ્વપ્નમાથી જગત્ તરફ જાગે છે તો સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું જણાય છે તેમ) જગત્નું મિથ્યાપણું તરતજ છે. કોઈ ક્રિયા કરવાની નથી. સ્વરૂપનું જ્ઞાન કાઈ દબોળેથી કે બહારથી યુગ પાડીને જગાવે ચતું નથી, પોતાની મેળે જાગે નહિ તો ખીલે શું જગાડે? નિમિત્તે જગાડા બની શકે, બાકી જગવાનું પોતાને છે. આત્મ જ્ઞાન કર્તૃત્વ નથી, વસ્તુત્વ છે. સુધારનું દેખણ ક્રિયાથી થાય છે તો સામાન્ય નિયમ

એવો છે કે તે ક્રિયાથી જ લાગે. હાથે કરેલું હાથે નષ્ટ થાય, મનનું મનથી નષ્ટ થાય. વસ્તુતંત્ર પ્રમાણને આધીન છે. વસ્તુ સત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય અને પછી સાધનો લેવાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે અને પોતાની ખુશી વગર ધની રહે છે. આંખ ઉઘાડો કે તરત મોં આગળની ચોપડી જણાય. વસ્તુ છે પણ દુઃકી નજરથી જણાતી નથી; બાકી નવી ઉત્પન્ન કરવાની નથી, આંખનો રોગ માત્ર કહાડવાનો છે. રોગ દૂર થાય તો એની મેળે છે તે દેખાય-પ્રગટ છે આત્મા-કાંઈ ઢાકેલો, નથી. આંખે પાટા-પરળ છે કેમકે આત્માને, આવરણ હોય તો જગત્ આખું અંધ. પ્રકાશજ આત્માનો છે. વાદળાથી સૂર્ય ઢકાતો નથી. વાદળું તો જરા જેટલું ને સૂર્ય તો મોટો છે. પાંતરું ડુંગરને શું ઢાકે ? પોતાની દૃષ્ટિથી નહિ દેખાય એટલે ઢંકાયેલો મનાય, બાકી વાદળાં પણ સૂર્યના પ્રકાશે દેખાય છે; તેમ માયાનું આવરણ આત્માના પ્રકાશે લાસે છે, નહિ તો માયા માયાને જાણે નહિ. દેહ પણ જ્ઞાનમા લાસે છે. અંત કરણમા વિષયા સક્રિય મળે છે તેથી પ્રગટ દેખાતું નથી, બાકી પ્રગટજ છે. આત્માને મેળ વવા જેવામાં ખટખટ નથી. રોગ કહાડવાના સાધન કરવામાં તમામ ખટખટ છે. એ રોગ નિવૃત્ત થતાંજ આત્મદર્શન છે. માત્ર ચરમાને લૂછવાનાં છે. અંતઃકરણરૂપી ચક્ષુ છે તે પર ધૂળ પડી છે તે લૂછી નિર્મળ કેરો. લોકોમાં બુદ્ધિ કદી એાછી વર્તી હશે. જાણવાપણું તો સામાન્ય સરખું જ છે. સુસ્તક છે એ જ્ઞાને જણાય છે, પછી શું છે, કેવું છે, શું લખાણ છે એમાં કદી દ્રેષ પંથે જ્યાંત તો સર્વમાં સરખીજ છે, કાદવથી કંચનપણું મટતું કે ઘટતું નથી. મળ દૂર કરવા સત્સંગ મમાગમરૂપી જળની જરૂર છે. બીજાં સાધન છે પણ લોકો તે સાધનોને ફળરૂપ માની બેઠા છે અને તેથી ત્યાજ અટકી રહે છે. આમ કેટલાક અલંબુદ્ધિ જીવો બની રહે છે. શાસ્ત્રના વચન ચાર પ્રકારનાં છે:-૧. લયાનક, ૨. રોચક, ૩. અનુવાદ (વખાણીને કહે) અને ૪. યથાર્થ. એમનું ઉપર બાળકને સાકર આપે તે રોચક. લાલચથી કાર્ય થાય પણ નજર તો કાર્ય તરફ છે. બાકી ગીતાના ૧૨મા અધ્યાયમા ઉલટો જ ક્રમ છે. કર્મને ટોચે ચડાવી જ્ઞાનને ઉતારી પાડ્યું છે પણ રોચક કરવાને માટેજ. એ વાત તો અધિકારી પરત્વે છે. મીઝાંભાઈ ન્યાયાધીશે દુધીની ચોરી માટે દુધીનો કાયદો શોધવા માંડ્યો. સામાન્યતા હોય, દરેકની વિશેષતા કાંઈ નક્કી થાય નહિ. માટે શાસ્ત્રવાક્ય તો શ્રવણથી નિર્ણય થઈ શકે. નિર્ણય, સંશુભ, નિન્ન કાર, સાકાર, દ્વેત, અદ્વેત, એ તમામની એકવાક્યતા કન્વી તે શુરુદ્વારા થઈ શકે. નહિ જાણે તેની પામે ન્યાય કરાવે તે તેવોજ થાય એકલો બુદ્ધિવાળો ન્યાયાધીશ કામનો નહિ, અનુભવી પણ જોઈએ. પક્ષકારો વગેરેને જાણે પણ હકીકત ન્યાયાધીશ ખરી નહિ જાણી શકે. સફળજ અનુભવે સત્ય વસ્તુ જાણે છે.

શુરનો અથ અનુભવપ્રકાશમાં છે. દરેક ઉપકારક વસ્તુ શુર છે માટે બીજાના અનુભવથી સમજી ચાલવું. પોતે ડૂબીને મરે અને રાંડયા પછી ઠહાપણુ આવ્યું શું કામનું ? અનુભવીને શાસ્ત્રની જરૂર નથી. લંકાનું વણન વાંચવા કન્ટાં નજરે અનુભવે તો સારું બાણે. આત્મદેશનો લોભિઓ અનુભવી શું નાહી બાણે ? કદાપિ ગ્રંથ અનુભવથી વિરુદ્ધ હોય તો ગ્રંથ જોટો કહેવાય. જે આત્મદેશથી ગૃહિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, સદા બની રહ્યાં છે તે મન મત મતાંતરનું ખંડન નહિ કરી શકે, પણ તેમ કરવાની તેને જરૂર શું ? કામી પુરુષને પૂત-જાપણું જણાય તો તે મિથ્યા લાલચ છોડી દેશે. વળી સંસારની વૃત્તિ કાંમી છે. ખાડામાં પડો, ઉપર આવો, ઉછળો, પણ આખરે ડૂબી મરવાનું છે. પાપ પુણ્યથી પણ નીકળાય એમ નથી. પાપથી નહારો જન્મ, પુણ્યથી સારો જન્મ પણ લક્ષ્યોશશી મટે નહિ. અનંત કાળથી ધરાયા નહિ. " પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણ પુનરપિ જનનીજઠરે શયન. " જન્મતાં દુઃખને શોક, પછી પણ પોતાને અને પોતાના સંબંધીઓને. જુઓ કે સ્વપ્નમાં જે જગત છે તે નથી જણાતું, ને નણુજ, નહિ તે ખડું થાય છે. જનકરાજ બીખારી દેખાયા, રાજાની રક્ષા માટે ખરેખરા નાગી તરવાર સાથે પહેરેગીર છતાં ઉંઘ આવી, સ્વપ્ન થયું ને શિયાળે પકડયો, અને ખૂમ પાડે કોઈ છોડાવે નહિ. પહેરે-ગીર છતાં શોષેલી લાકડી પણ જડી નહિ. જાગી જોયું તો કોતુક જણાયું અને હર્ષ થયો. તેમ જાગીને જુએ તો જગત કોતુક જણાય ને આત્માને હર્ષ થાય. જે મન ચોરે દેસાયો અને જે મનને મિત્ર બણ્યું તેને મેં ઓળખ્યું, તે કગારું છે, ભલૂત નાખી મને ભગ્નાવી લઈ જનારું તે મન છે. પુણ્યગ્રામી વિત્ત માઠં એણે હરી લીધું. માટે એ મનને માફ. એનો માર મેં બહુ ખાધો છે. મનગ્રામી મોતી અલેદ હતું તે વીંધ્યા વિના ગખડતું હતું તે વીંધ્યું કે સ્થિર રહે. લીસું જોયું કે ગખડતું હતું. દોરામાં પરાવી કબજે રાખ્યું. શીતળ તાથી પાણી પણ પચ્ચર જેવું થાય છે. સૂર્યના તાપે પાછું પાણી દેખાય છે, ખાકી પાણી અને ખરફ એકજ છે. તેમ મનગ્રામી શીતળતાથી મન ચેતનમાં મનરૂપતાને પ્રાપ્ત થાય, તે પાછું આત્મજ્ઞાન સૂર્યથી ચેતન્ય થાય. મનભાવનો લય ઘઈ, પરમાનન્દ ચિંતામણી પ્રાપ્ત થાય. નિર્મળ આકાશ જેવી મારી સ્થિતિ થાય કામ, ક્રોધ, લોભ રહિત થાઉં. આત્મપ્રકાશ અંતઃકરણથી બહાર પ્રસરે કે તારા (વસ્તુઓ) ઢંકાઈ જાય. ખગાસમાં તારા દેખાય છે. સૂર્યગ્રહણ વેળા સૂર્યને આવરણ નથી. આંખ બેઈ શકતી નથી માટે આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ દોષથી પર છે.

૨૦. નિશ્ચય.

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशार्णेकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिवेदतः ॥

ગોઢપાદાચાર્ય:

અર્થ:—કુશાગ્રે એક એક વિન્દુ લઇ સમુદ્રને ઉલ્લેચવાનું જે પ્રકારે થાય તે પ્રકારની ખેદ પામ્યા વિનાની ધીરજથી મનનો નિગ્રહ થઇ શકે.

ઈન્દ્ર અનિબંટની વાસના છૂટવી જોઈએ. સુતેલો માણસ શરીરની ક્રિયા સંકલ્પ રહિત કરે છે; હાથ હલાવે, પગ હલાવે, તેમ તું જાગૃતમાં પણ સંકલ્પ રહિત ક્રિયાઓ થવા દે. જાગૃતમાં યથાશક્ત્ય કાર્ય કર. રાતે લીલા માત્ર ધ્યાન શોખને ખાતર કર. છોકરાં ગમે તે રમત કરે છે તેમાં તેમને કાંઈ પ્રયોજન હોતું નથી. વગર પ્રયોજનના કાર્યમાં મન સમરસ થઈ રહે છે, કેમકે પ્રતિબિંબનો ભેદ દર્પણને નથી; આફ નરમું પ્રતિબિંબ દર્પણને સાફ નરમું બનાવતું નથી; દર્પણ તો છે તે છે. નેત્રથી રૂપ જણાય; કાનથી સ્વર સંભળાય અને સાફ નરમું પ્રતિબિંબ મન પર પડે. સર્વ સાફ નરમું એ તો આભાસ છે. મનને તેની શું કામ અસર થવી જોઈએ? સુતી વેળા વિચાર કરવો કે: “હું મન આત્મસ્વરૂપમાં તને શું ઓછો આનન્દ છે, કે તું આ સંસારમાં ફસાવા તત્પર થાય છે? તને શું આત્મા આનન્દદાયી નથી કે તું હીરો છોડી પથ્થર પર નજર કરે છે? અમૃત તણ વિષા ખાવા દોડે છે? ઉત્તમ છોડી નીચમાં જવું એ અવિવેક છે, તેમ શાન્તિ છોડી શ્રમમાં પેસવું, નિદ્રામાંથી જાગૃતમાં જવું, અકૃત્રિમમાંથી કૃત્રિમમાં ભરાવું, એ કનિષ્ઠ છે. નિદ્રા તો શ્રમને હરી લઈ શાન્તિ આપે છે અને પાછું મન તત્પર તાણું થાય છે. એવી શાન્તિ છોડી પાછું સંકલ્પ વિકલ્પમાં કેમ પડે છે? સંસારનો વિસ્તાર સંકલ્પથીજ છે. તું સંકલ્પ છોડી દે; ચિંતામાં શું સાર છે? સંસાર ચિંતાથી ભરપુર છે. તું જો કે સંસાર બહાર નથી; તુંજ કલ્પના ઉઠાવે છે અને સંસારને ખડો કરે છે, તુંજ સઘળું ઊંચું કરે છે. ત્યાગ કરે તો દુઃખ મટે. ત્યાગ કરવો એટલે શું? અતીત કેમ થવાય તે અનુભવપ્રકાશમાં જુઓ. સ્ફુરવું એજ દુઃખ છે. ચિત્તમાં ગતિમાન આકાર થાય, સંતપ્તતા થાય, એજ દુઃખ છે. નિદ્રામાં મન થાકીને લોથપોથ થઈ બળાત્કારે ન છૂટકે પડે છે; ના ઇલાજ છે, તેથી સંસ્કાર તો જેવાને તેવા જ રહે છે અને જાગે કે પાછું મન સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠાવે છે. લોભી ઉલ્લાસ કર્યો જાય છે, આખરે થાકીને નિદ્રાવળ થાય તો નિદ્રાને એક વિઘ્ન ગણે છે.

નિદ્રા નહિ આવી હોત તો વધારે ઉદ્યોગ કરી વધારે લાભ મેળવત, એમ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો રહે છે, પરંતુ પ્રવૃત્તિ પણ નિવૃત્તિને માટેજ છે; પણ લોભ નશ્વિંત બેસવા દેતો નથી અનુકૂળતા છે પણ તેનો લાભ લેવો ગમતો નથી. અભ્યાસે પ્રવૃત્તિ સુખદાઈ ગણાઈ, મૂળ ઘાલી બેઠી છે. સહવાસની પ્રબળતા છે; અભ્યાસે દુઃખ સુખમ્પ થાય. વ્યસનમાં પણ મોટાને દૃષ્ટી બાળક અનુકરણ કરે છે; લાભ ગેરલાભથી કરે છે એમ નથી. કષ્ટ વેદીને પણ કરે છે, દેખાદેખીથી કરે છે. તેમ પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ આવતી હોય તો પણ તે ગમે નહિ. ચેન્શન લેવાનો વખત આવે, તો પણ-લેતા પહેલાં વિચાર આવે કે પછી શું કરીશું? કામ વિના કેમ ગમશે? સરકાર કરેલી પ્રવૃત્તિ બદલ નિવૃત્તિનું કૃણ આપે છે તો તે વળી દેશી રાજ્યમાં દોડે છે. રોગીને, વ્યસન પડી જાય છે તો અભ્યાસે નહિ રોગ હોય તે દિવસે પણ પોતાને રોગી માને છે અને નિત્યરોગી થઈ પડે છે. કેટલાક શેદીઆ રોજ ઓસડ પીવાની ટેવથી ઓસડ ન મળે તો દુઃખી થાય અને રોજના ઓસડનો શુભ થાય નહિ. માટે શરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયા ભલે થતી રહે તેમાં મંકદ્વપની સંકદ્વપરૂપતા નથી, સંકદ્વપ ક્રિયામાં એકરસ થઈ જાય છે. મન શરીર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે તે વેળા મન નથી એમ નથી અથવા સંકદ્વપ નથી એમ નથી. પણ સંકદ્વપનું સ્વરૂપ નથી. સંકદ્વપ ક્રિયાનું પરિણામ તરત થઈ જાય છે અને ક્રિયાના નાશ સાથે સંકદ્વપનો નાશ થાય છે. ક્રિયા તો ઉલટી સંકદ્વપને રોકનારી છે. કામ-કાજમાં હોઈએ ત્યારે ફેગટ કદ્વપના આવતી નથી, માટે નિરહંકાર પ્રવૃત્તિ બાધક નથી, તેથી પ્રવૃત્તિ તો અનુકૂળ છે પ્રતિકૂળ નથી. મનને ચણચણાટ થાય તેવું કરીએ તો તે પ્રતિકૂળ પડે છે. સ્વાર્થબુદ્ધિ પક્ષપાત સહિત હોય તેનો ચણચણાટ. પ્રવૃત્તિ બાધક નથી પણ સાધક છે અને આત્મવિચાર બન્યોજ રહે તો તે ઉત્તમ છે. સામાન્ય પ્રવૃત્તિની પણ શું જરૂર છે? કારી-ગર અણુએ પાળે તે દહાડે સંકદ્વપ વિશેષ કરે. બુંબઘમાં લોકો પોતાના કામથી પરવારે ક્યારે કે એક બીજાની કનવાર કરે? અને સુરતમાં નવરા પડ્યા કે ન્યાતબતની કૂચલીના કોથળે કોથળા. માર ખાતા સુધી જાય છે, માર પડતી વેળા તો તદ્દરૂપતા છે. માટે સંકદ્વપ રહિત થવાનું છે; ક્રિયારહિત થવાનું નથી. ક્રિયામાં સંકદ્વપ છે પણ મંકદ્વપરૂપતા નથી; સંકદ્વપનું સ્વરૂપ નથી. કાગળ લખવામાં સંકદ્વપ નથી, પણ લખી રહ્યા પછી સારો નરસો લખાયાનો મંકદ્વપ ઊઠે છે એ અહંપણું છે. ક્રિયા તો બધી અહંકાર રહિત છે માટે સારો અભ્યાસ પાડવો. પ્રાણાયામ પ્રથમ પગથીઆ તરીકે ઠીક છે. પ્રાણાયામ કરવાથી મન રોકે ત્યાં સુધી સાધ્ય રહે છે, એકાગ્રતા આવે છે, નહિ તો ચિત્ત ઘોળાયાં કરે, નિશ્ચય આવે નહિ, ત્યાં સુધી સંકદ્વપ કાર્ય કરવા તત્પર થાય નહિ. મંકદ્વપ ઘોળાય તેથી

મન નિર્બળ થાય નિશ્ચયથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ખોટા સકંપ વિકંપથી મન તથા ક્રિયા દુર્બળ થાય અને ક્ષીભૂત થાય નહિ. માટે નિશ્ચય એજ પરમેશ્વર છે અને મગય એજ જીવ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરને શકા શાની? દોષયુક્ત કાર્યોમા વિચાર કર્યો કરવાનો શુદ્ધ અત કરણવાળાને શુભ કાર્ય ટપ દઈ નિશ્ચયથી કરવાનું છે. બાણુ જોઈએ કે (દૃઢતાથી) પરમાત્માની પ્રેરણુ મારા હિતનીજ છે, ભગવત કરે તે ભણુ “પ્રભુને ગમે તે મમે મર્વ સહેવુ, સદા રાજરાજ હૃદયમા રહેવુ” સઘળી “રામલીલા” છે માટે શરણુ થવુ એ તો શુભ સકંપજ છે. સમર્પણુ કરવુ. એવુ નહિ કે ઘરમા ટટો ઊભો કરવો કે આ તો છાટો ઊડયો. મૂળ સકંપનો છાટો ઊડતો અટકાવવો જોઈએ વૃત્તિ અવૃત્તિ બની રહે બત્રા જઈ એક વાત છોડી આવવી જોઈએ. તે કોણું કે કારેલાનું શાકે છોડી આવવાનું નથી, પણ મનનો દોષ છોડી આવવાનો છે. “અસત્ય ભાષણુ તણુશ, જીવ જતા કદી જુઠું બોલીશ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ આવવાની છે. એવુ જો માત્ર એક પણ વત લે તો પણ કંટાળુ થઈ જાય. પણ સાપ મૂકી લીસોટા પર આધાર રાખે છે. વત લઈ નિભાવવુ જોઈએ, તેમા દેશકાળની મર્યાદા ન રાખવી દુર્બળ મનનું કમ નથી વત નિભાવવામા મનનું સામર્થ્ય જોઈએ (Strong will power). ભય થાય, શોક થાય, એ મનની દુર્બળતા છે. ધૈર્યવાન હશે નહિ એક પરાક્રમી પર હંભરો સામા હોય તો હાથ કરતા અચકાય. કુમકે છતા કાકણુ તો એકને દેખી ભાગી જાય પણ મરણીઓ જીવપર આવે તો ધણુને ભારે પડે મોતીસીંગ પકડાય? ઉપલે માળેથી ફૂદી નાંઠો અને સઘળા ભેયા કરે, પાછળ પાછળ જાય પણ પકડવાની હિમત કોની લાવે? નિડર શુ ન કરે? નિડગ્તા, ધૈર્ય, એ મનનો ધર્મ છે. ન્નપૂત શરીરે સૂકલકડી પણ શૂર આવે તો નરાજ વાકી વાળી દે અને પછી શૂર ઉતર્યું કે ગળામાથી પાત્રી કોણુ કહાડે? નાઈના પહાડ રાતે વહી ગયા વાયુના રોગીને બળ એવુ આવે, કે રોકયુ રોકાય નહિ એ કાઈ શરીરનું બળ નથી કેમકે શરીરનું બળ કાઈ નથી, મનનું બળ છે મનના બળથી આવરદા વધે છે. અસાગ ચચળ છે, સૌહર્યતા ભેવાનીજ છે. અસાર બદલાતો જાય છે, અસાગ છે, બંટકે છે નહિ. એમા જે સાર દેખાય તેનો આશ્રય લે માળાપ નો આધાર એવા જણાતો કે તેમના પિના કેમ ચાલશે? પણ તે બિચાગ હવે કયા છે? તેનું ચિન્હ પણ નથી ઘડીભર ચાલતું નહોતુ, પણ તેની પાછળ તો ગયા નહિ જેને બાઝશે તે કણુભંજુર દુ ખરુપ નીવડશે સમાર દુઃખની ખાણુ છે માટે શરીરાભિમાન તણુ આત્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરે દેવને ભજવા હોય તો દેવને ભિન્ન કર્યા વગર ભજો, નહિ તો દેવને માનશે ત્યા મુધી તે દેવ રહેશે જેવી રીતે દર્પણુ ખરુ દેખાડે છે તેમ મનમા જેવુ અભિમાન

કરશે તેવું મનનું પૂતળું થશે. હું શુદ્ધ, અસંગ, નિર્મળ, પરમાત્માસ્વરૂપ છું, એમ માનશે તો મન શુદ્ધ થશે; વાસ્તવિક દર્ષણમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, તેમ મન શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, બટકે છેજ નહિ. હું જીવ છું એમ માનવાથી અશુદ્ધ મન ઉત્પન્ન થાય છે. એમ થાય ત્યાં લગી સદ્ગુરુનું ધ્યાન ધરવું. સદ્ગુરુ શુદ્ધ ગુણોની ભૂતિ છે. આત્મચિંતન એક વાર થયું, તો પછી છૂટવાનું નથી, દેહરૂપતા કાઢી નાખો. ભૂતિમાં શુભ શુષ્ક સર્વે છે એમ સમજી ભૂતિનું ધ્યાન કરો. ધ્યાન કરશે ત્યાં લગી તેના શુભ શુષ્ક તમારામાં આવશે. આત્મચિંતન તો સદૈવ પોતાના ધરતુંજ બની રહ્યું છે. જે મિથ્યા છે, તેમાં શુષ્ક શું અને અવશુષ્ક શું ? લાકડાનો હાથી મારો છે તો શું ને નરસો છે તો શું ? અસત્ય અવિદ્યમાન આસ્થા કેવી ? શુષ્ક દોષ કેવા ? અંતરામાં મીઠું ખાતું કેવું ? તું સત્ય અસત્યથી જોડા નહિ. મુખો જીવતા સાથે લમે નહિ. તું એકરૂપ છે માટે શોક ન કર પણ મનુષ્ય જેઠે અક્ષોભ રહે જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે તે ધન દોલત વિષય માટે નથી, પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે છે, કે જેને માટે પરિશ્રમની જરૂર નથી.

તા. ૨૭-૮-૧૯૦૩.

૨૧. સંકલ્પમય સ્વપ્નતુલ્ય સંસાર.

સસારઃ સ્વપ્નતુલ્યો હિ રાગદ્વેષાદિસદ્કુલઃ ।

સ્વકાલે સત્યવદ્ભાતિ પ્રવોષે સત્યસદ્ભવેત્ ॥

આરમ્ભબોધ

અર્થ—રાગદ્વેષાદિથી પૂર્ણ એવો સસાર સ્વપ્નતુલ્ય છે, પોતાના કાલને વિષે સત્ય જેવો લાગે છે, બોધ થતા અમત્ય થઇ જાય છે.

સંકલ્પ રહિત થઇ કાર્ય કરવામા દોષ નથી. ક્રિયાની પહેલાંના અને પછીના સંકલ્પ થવા દેવા નાહ. સંકલ્પ સહિત ક્રિયા થાય તેજ બાધક છે. આત્મબોધ ક્રિયા અુખ્ય સાધક છે. કરજ કરવામાં થતી ક્રિયા ગોણસાધક છે પણ બાધક નથી. અભિમાનરૂપની ક્રિયા માત્ર બાધક છે. ક્રિયા વેળા નિર્વૃત્ત સંકલ્પ થવા નથી. જે નિર્વૃત્ત સંકલ્પો થાય છે તેજ બાધક છે. ધાસનો બડકો થઇ સમાઇ જાય તે ક્રિયામાં બાધ શો ? પણ લાકડું પગળ્યા કરે એ બાધક છે, કેમકે તેનો તાપ ફરી બેઠે છે. માટે નિષ્કામ કર્મ કરવામા બાધ નથી. સંકલ્પનું અતુસધાન કરનાર અહંકાર છે. કાચકામાં પણ અહંકાર ગ્રહિત અકલ્મશ થાય તે ગુન્હો નથી. અંતઃકરણ

આત્મામાં સ્થિતિ પામે તોજ સ્થિર થાય. મનમાં શુદ્ધતા અશુદ્ધતા છેજ નહિ. ઉકરેડો ધરો તો તેનું પ્રતિબિંબ પડે; દેવ ધરો તો દેવનું પ્રતિબિંબ પડે; મન પ્રતિ-
 બિંબ વગર રહે નહિ. મનનો આરસો ઉઘો ધરો તો જમીનનું પ્રતિબિંબ લે;
 ચત્તો ધરો તો આકાશનું પણ પ્રતિબિંબ લે ખરો. મન આરમાં અહંકાર તો
 રહેવાનોજ. માટે જીવપણાનો અહંકાર છોડી દો કે તે પ્રતિબિંબ પડે નહિ.
 પણ “આત્મા હું છું” એમ સાર પ્રતિબિંબ પડવા દો. અભ્યાસ અને અધ્યા-
 મથી તે બની શકશે. હું પુરુષ છું, હું સ્ત્રી છું; યશુ છું વગેરે સહુને છાજતી
 વૃત્તિ ઉઠે છે. કોઈને પોતાનું વિસ્મરણ થતું નથી. જાતકનાં બચ્ચાં જન્મે
 કે પાણી તરફ દોડે છે તેને પાણીનો ભય નથી. માટે વ્યાપકપણું મનનું
 થયું તો વૃત્તિને જીવવાની જગાજ નહિ. મન ક્યાં જાય ? માધારણ
 આરસામાં તો પ્રતિબિંબ થોડા ભાગમાં પડે અને બાકી તો આરસો
 બાકી જણાઈ આકાશનું પ્રતિબિંબ હોય. પણ મનમા તો જે પ્રતિબિંબ પડે
 તે રૂપ આપું દેખાય. મન પ્રતિબિંબનું મુતળું જ થાય છે. તદ્રૂપ થઈ જાય
 છે, મનનો બાકી આકાર રહેતો નથી. જેમ પ્રોસ્પેક્ટીવ (Prospective) માં
 ચિત્ર પડે છે તેમ મનની આ અહ્ભૂત કરામત છે. નાટકનાં પૂતળાં અથવા
 કુંડાં કાગળનાં કાપીને સેટલાંજ કીધાં હોય તેથી ભૂલાવામાં પડે કે આ ખરાંજ
 હશે. તેમ મન સંકલ્પ પૂરતુંજ બને છે, અને તેથી ભૂલાવો થાય છે કે હું
 તો “જીવ છું” અને દંઢ થઈ બેઠું છું. પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એમ જણાતું
 નથી પણ આરસોજ તેવો દેખાય છે. ન્યાંલગી અનાત્મ અભિમાન છે ત્યાં-
 લગી મલીનતા છે. શુભ શુભ અનાત્મના તળિયા પર નકામા છે. અજ્ઞાન દૂર
 કરો તો આત્માના તળિયા પર શુભ દોષ સહુ સમાન છે. નીકળી જાય છે. કાગ-
 લ પરનો કાળો અને સોનેરી રંગ કાગળને આશ્રયે છે પણ કાળો અને સોનેરી
 બન્ને ઉપાધિ છે. ધોઈ નાખો તો શુદ્ધ કાગળ રહે છે. તેમ પાપ પુણ્ય, શુભ
 દોષ, બન્ને શુદ્ધ આત્મા પર છે તે ધોઈ નાખો તો બન્ને નકામા છે. મંથદ
 શીના ચિત્રપટમાં જીઓ કે આત્મા પર જગત્ચિત્ર ખડું થયું છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે
 ઉપરનાં વસ્ત્ર કાઢી નક્ક થઈ ગોખીઓ આવે તોજ સ્વીકાર. શુદ્ધ કાગળરૂપ
 થયા વિના નહિ સ્વીકારે. કાળો અને સોનેરી રંગ ધોઈ નાખવાની જરૂર છે.
 ડાળ પાંખડાં મૂકી કદબવૃદ્ધની ટોચે પોહોંચવું મહેલું નથી. માટે ભાવના
 જીવપણાની છોડી “આત્મસ્વરૂપ છું” એવી રાખવી. આ સંસાર ભાવના માત્ર છે.
 હું, માર કુટુંબ, આદી ભાવનાથીજ બનેલા છે. લગ્ન થાય છે, પતિ પત્નિભાવ
 દંઢ કરવા દેવતા સાક્ષી સામે ધામધૂમ થાય છે, તેનું દુઃખ તે પોતાનું એમ
 અંસ્પરસ ગણે છે, છોકરાં છેલ્યાંમાં મંગલત્વ બંધાય છે, તેમજ ભાવનાથી મન
 આત્મામાં લય થઈ શકે છે. “વધામિમાનો વદ્ધોહિ મુક્કામિમાનો મુક્ક” બાકી
 બીજું કરવાનું કંઈ નથી. શ્રદ્ધા કે “હું બ્રહ્મ છું” એવી ભાવના વધારવી.

ભાવનાનીજ ખોટ છે. સખતાય પ્રવાહ વધારવો, વિખતીય દૂર કરવો, એટલે કીટબ્રમર ન્યાયે મન પ્રહારુપ થયો. મુગમ તો છે, પણ ચતુર્ જણાતું નથી. અનેક ભાવનાઓ તાબડતોળ ફળે છે. કોઈ કહેશે કે તારો જૂનો મિત્ર ગાળો દેતો હતો, તો તરત મિત્રાઈ તણ શત્રુતા ઉત્પન્ન થાય છે. ભાવના તરત સહેજ નિમિત્તે બદલાય છે, અને પ્રહારુભાવના કરતાં વિચારમાં પડે છે. શ્રદ્ધા નથી તેથી. તમે તમને પ્રહા માનો તો કોણ ના કહેવા કે હાથ પકડવા આવે છે ? કહેનાર પર શ્રદ્ધા વિશ્વાસ જોઈએ. કોઈ કહે મનની નિર્જાળતા વિષય સંગથી છે, માટે અસંગ થયુ. બહારનો ત્યાગ નકમો છે, તે તો ફેકટ કાઢવાયી છે અંતરની સફાઈ જોઈએ. છૂટો પડ્યા પછી મળે, તો પણ કોરોને કોરો રહે. ઉખેડીને પછી બરાબર ચોટે નહિ. મુખાનંદણ મહારાજ બીજાનાં છોકરાં પર અત્યંત પ્રીતિ રાખે, છતાં તરત છોડી ચાલતા થયા, પણ માખાપ છોકરાંને છોડી જવું હોય તો ૧૫યોજ દુઃખ પામે. માટે એ ઉપરનો સંગ કહેવાય. માખાપ સત્સમગ માને તેથી દુઃખ. કાપેલી રાજ ચોટે તે અંગભૂત થાય નહિ પ્રહારુચર્યથી નિસંગતા, નિરહંકાર, સ્વાશ્રય, એવા ગુણ ગુણો આવે છે, પણ હવે એવી તત્ત્વજ્ઞાન શીખવાની ગાળા ક્યા છે ? નિશાળમા સામાન્ય પ્રચાર હોય છે અને ઘેર શીખે પણ મહેનત વધારે પડે. સ્કુલો બંધ કરે તો હાલ જેટલા Matriculation (મેટ્રીક્યુલેશન) માટે તૈયાર થાય છે તેટલા થાય નહિ. ધર્મની સ્કુલો જતી રહેવાથી હવે ધર્મોભ્યાસ માટે ઘરનો અભ્યાસ કરવા જરૂર રહી તે થોડાજ કરે છે. મનની નિર્જાળતા રાખવી અને ઉલ્લાસપૂર્વક આત્માભ્યાસ કરવો જોઈએ. આત્માભિમાન ભલે રહે ભાવના ન રહે તો મોઢે કહે તો પણ છાપ પડશે. શિવોહં વાણી સાથે મન તદ્રુપ છે. શંકરસ્વામીનું આત્મચિંતન ૨૭ શ્લોકનું છે એમાં પણ એવો અભિપ્રાય છે. વળી ક્રિયા વેળા કલેશ નથી; સંકલ્પનું કષ્ટ છે, ક્રિયા સુખરુપજ છે. પ્રવૃત્તિ, ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ માટે છે. ફેલ્લો ફેલ્લામા પણ આનન્દ છે. ક્રિયાનું મૂળ સુખ છે. કામમાં મગ્ન્યા કે આનન્દ, નવરા પડ્યા કે દુઃખ. માટે લોકો પાનાં સોગટાં વગેરેમાં મનને રોકે છે. તેથી ક્રિયાનો નિષેધ નથી. દેહ સુધી ક્રિયા છે. ગીતાજીમાં પણ એમજ કહ્યું છે. આનન્દના અંકુરમાંથી ક્રિયા જીકે છે, સકામ એજ કહેવાય છે. નામરુપ સિવાયના સમસ્તરુપમાં રહી જગતનું કાર્ય કરવું. ગ્રહણ ત્યાગબુદ્ધિ રાખવી નહિ. પારકાની દૃષ્ટિમાં આકાશ મેલું દેખાયઃ આકાશની સ્વદૃષ્ટિમાં પોતે મેલું નથી. યાદ આવવું તેને સ્મરણ કહે છે અને સ્મરણ પછીની એકતાને અનુસધાન કહે છે. “હું આત્મરુપ છું” એ વાતનું વિસ્મરણ થયુ છે માટે તેનું સ્મરણ થાય પછી અનુસધાન થાય આપણને મનુષ્યપણાનું વિસ્મરણ છેજ નહિ, તેથી તેનું સ્મરણ કરવાની જરૂર નથી, પણ તેનું અનુસધાન બની રહ્યું છે. અર્જુને કહ્યું કે “હું સ્વરુપ બુદ્ધી ગયો હતો.” મૂળ

કોટ લલે ઊઠે, પણ તે લોક દૃષ્ટિમાં દેખાય. સ્વદૃષ્ટિમાં રાખવું નહિ “આપ આપકે મનમે” ગદાળી મસ્તાન.” અજાનીજ અહંકારને અને આત્માને એક માની ધૂળ આકાશને એક માને છે અને પોતાને જીવગ્ન માને છે. પ્રથમ સંકલ્પ ઊઠે પછી નિશ્ચય થાય, પછી ક્રિયા. પણ એ સર્વે એટલી ત્વરાથી ઘણીક વાર થાય છે કે સંકલ્પ ક્રિયારૂપ થઈ જતો જણાય ત્યાં સંકલ્પનું સ્વરૂપ નથી. સંશયલેદ જ્ઞાને થાય, લેદજ્ઞાન અજ્ઞાને થાય, માટે નિશ્ચય તેજ પરમેશ્વર. આકાશમાં સૂર્ય તેમ હૃદયમાં આત્મા. સૂર્ય તો પરિચિન્ન છે પણ આત્મા તો વ્યાપક છે. હૃદયમાં પ્રકાશે ત્યારે શું પ્રકાશ્યા વિનાનું રહી જાય ? પાણીમાં પરપોટા તેમ ચૈતન્ય પર જગત્ નામરૂપ છે. શુદ્ધ મણી પર પ્રતિબિંબ છે. વિષયોની સત્યતા મટી તો હર્ષ શોક શું ? સુવર્ણબુદ્ધિવાળાને સોનું, લગ્ન, ગીની, સહુ સરખાં છે, દાગીનાબુદ્ધિ હોય તેજ સોનું લેવા ના પાડે. સમદૃષ્ટિને આત્મરૂપ છે અનિષ્ટ બુદ્ધિ નથી. હર્ષ જેદ પણ પ્રતિબિંબ આભાસ માત્ર છે, સત્ય નથી. વિષય નથી અને જેદ દેખાયો તોપણ આત્મરૂપ છે. હર્ષવિષાદ નહિ એ સુક્તિનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન થવું સહેલું છે, માત્ર દૃઢતાને વાર છે, કેમકે ચિત્ત ઠરતું નથી. સ્થિતપ્રજ્ઞ થવું જોઈએ. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષય એને પરાવર કહે છે. ચિંતા ક્ષયથી થાય છે, ક્ષય લેદબુદ્ધિથી થાય છે; લેદ અજ્ઞાને થાય છે. જેમ ઘડિઆળમાં મૂળ ચક્ર ચાલુ રહે, ત્યાં સુધી વચ્ચલું ચક્ર અટકે નહિ, તેમ સાધના ઘડિઆળમાં આપણે સ્થિર શું કામ થવા મથીએ ? મૂળચક્ર ફરે ત્યાંસુધી ફર્યા કરીએ, પણ મૂળચક્રને આધારે માત્ર અહંભાવથી સ્થિર માક્ષીરૂપે રહેવું.

તા ૨૮-૮-૧૯૦૩.

૨૨. નિષ્કામતા.

ममं परवश दुःखं सर्वपात्मवर्जं सुखम् ।

મનુ

અર્થ—જેટલું જેટલું સ્વવશ તેટલું સુખ, જેટલું પરવશ તે તેટલું દુઃખ.

तस्मादसक्त सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपुरुष ॥

મગવદ્ગીતા.

અર્થ—માટે અસક્ત રહી નિત્યે કાર્ય એવા કર્મને સારી રીતે કર, કેમકે અસક્ત રહી કર્મ કરનાર પુરુષ પરમ (પદ) ને પામે છે.

સુદા જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન રહે, તે જામે તે કર્મ કરે

જે તેનો બાધ નથી. સુપ્રસિદ્ધિમાં જ્યવહારનો લોપ થાય છે અને ભગ્વતમાં સર્વ કાર્ય કરે પણ હર્ષશોક રાગે નહિ તો સુપ્રસવત્ ગણાય. સંકલ્પ

ભૂત ભવિષ્યના ચિંતનથી થાય છે. વર્તમાન કાળમાં તો મન તન્મય થઈ જાય છે, માટે ભવિષ્ય ચિંતન નહિં કરવું પણ ભવિષ્ય નિમિત્તે વર્તમાન કાર્ય કરવું. કર્તવ્ય ભવિષ્ય માટે પણ કરવું. ખેડુત બી વાવે છે અને પછી ફળને માટે પરમેશ્વરની મરજી પર આધાર રાખે છે. જે સંકલ્પ ક્રિયાત્મક થાય અને બાકી રહે તે ફેકટ છે; તેમાં જીવર પતા છે; હર્ષ શોક છે. મનની ત્વરા એવી છે કે પ્રથમ ઉત્તર ક્ષણ સમજાતી નથી. એક અક્ષર વાંચવામાં ત્રણ ત્રિપુટી થઈ મનના નવ પ્રકાર થાય છે. જ્ઞેવાપણીની જ્ઞાનત્રિપુટી, જ્ઞેવાની કર્મત્રિપુટી અને મમજવાની ભોગત્રિપુટી એ સઘળું એકદમ થાય છે. વચ્ચેનો અંતર સૂક્ષ્મ છે; શતપત્ર શૂચિકા ન્યાયની પેઠે વળી અલાતયક ગોળ અગ્નિ દેખાડાવે પણ તેમાં અગ્નિ એકજ જગો પર છે; તેમ મનુષ્ય દુઃખાકાર બને ત્યારે જ્ઞાનાકાર નહિ. દુઃખ ભોગવે ત્યારે ખરૂં જોતાં દુઃખ નથી અને એવી રીતે દુઃખ નથી ત્યારે દુઃખ માને છે, કેમકે દુઃખ હમેશાં ઉત્તર ક્ષણમાં ભાસે છે. મન બે સ્વરૂપે બને નહિં માટે દુઃખ નથી. નિદ્રામાં સુખ છે, પણ તે જિઠ્યા પછી જણાય છે. આ પ્રમાણે સુખદુઃખ વર્તમાનમાં નથી તો ભૂતમાં ક્યાંથી આવ્યાં ? અને ભવિષ્યમાં કદાપિ છે તોપણ વર્તમાનમાં આવનાર ન હોય તો તેનો લય શું ? સુખદુઃખનો લય છે જ નહિં પણ મન મહા ભટ્ટ-ગર છે. હાથ આલાકીથી મોઢ ઉપજાવે છે. સ્વરૂપ શું તે નક્કી થતું નથી, કારણકે મન બધા વેશ લઈ શકે છે. વળી આ સ્થુલ વર્તમાન સમજવાનું નથી, પણ સૂક્ષ્મ વર્તમાન સમજવાનું છે. પાણી ટ્રીએ છીએ ત્યારે પાણીને અખંડ ધાર હોતી નથી. ખ્યાલાના પાણીમાં પણ વચમાં પોલાણ રહે છે. સમુદ્રના પાણીમાં માછલાં પોલાણની હવાથી જીવી શકે છે. ખાંડ નાખીએ તો ખ્યાલાના પાણીમાં સમાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે જગત પણ કડકા કડકા છે છતાં અખંડ દેખાય છે. જગતના કડકાઓની વચ્ચેની સઘીઓ પર લક્ષ રહેવું જોઈએ. દરેક વૃત્તિમાં જગત જિઠું છે અને લય પામે છે. વૃત્તિના અમકારા એજ જગત સ્વરૂપ છે. એને પ્રત્યક્ષિણ અથવા સ્મૃતિ જોડે છે. તંતુઓ જુદા જોાય છે, કપડું અખંડ દેખાય છે તેનું કાગળ આડું ઉભાં કાણું છે. વૃત્તિરૂપી તંતુ પળમાં હજારો બીજી વૃત્તિને શુધી દે છે. દેશકાળ, કાર્યકારણ લાવ એ આડા તંતુ છે. કાલે જોયેલું ઘર કાળ કલ્પનાથી આવે તેનું તે દેખાય છે. જગતનો પટ અખંડ દેખાય છે તે વૃત્તિના તંતુથી છે. વૃત્તિના તંતુ નીકળી જાય તો જગત છે જ ક્યાં ? યોગ પ્રાણાયામથી વૃત્તિ મનનો વેગ રોકે છે પણ સમુદ્ર જિઠળો ત્યાં કોને રોકે ? નિદ્રામાં શાન્ત થાય તેટલી ઘડી દેખાઈ રહે. તત્ત્વ-વેત્તાએ પણ યથાશાસ્ત્ર વર્તવું જોઈએ. પોતા પર શાસ્ત્રનો દંડ નથી, વિધિ નિયમ નથી. પોતે શાસ્ત્રદ્વારા મુમુક્ષુની સ્થિતિને પાત્ર થયો છે. શ્રવણઆદિ કરીને

અભ્યાસ પડયો છે તે અભ્યાસે વધેલો છે. નિષ્કામ વૃત્તિ વિના મુમુક્ષુતા થાય નહિ, તેથી તેનામાં વપરીતતા સંભવે નહિ; તેનાં કાર્ય તો સહજ શાસ્ત્રાનુસાર થાય. લોકસમૂહને માટે પારકાના સંબંધમાં પણ મારી રીતે વર્તે. મેળવવાનું જેને બાકી રહ્યું નથી અને જેણે મેળવ્યું છે તે કદી જવાનું નથી, એવું નામ કૃતકૃત્યત્વ. એ અનુભવ ક્ષણિક આવે છે; જે નિયમસર કામ કરે તેને આવે. અંગ્રેજ લોક તેમ કરે છે અને તેથી યશ પામે છે. આપણે તો મુદ્દત કરતાં મોડું વહેણું થાય તેની ઠરકાર કરતા નથી. અંગ્રેજ લોકની ખૂબી જુઓ; તે હુકમ કરે તે માન્ય થશે એમ તેની ખાત્રી છે, અને તે હુકમ માન્ય થાય છેજ. આગગાડી પર જવું હોય તો પા કલાક પહેલાં સ્વસ્થ હોય, કેમકે તેની વૃત્તિ એકજ સ્થળે હોય છે. આવા દાખલા હરરોજ જોવામાં આવે છે તો પછી જેને અખંડ કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થાય તે લક્ષ ચોચાંથીમાં ફરીથી આવે નહિ. હવે તેને ફક્ત રમવાનું બાકી. રહેણું છે અને જગતને માત્ર “રામલીલા” તરીકે જુઓ છે. તે નિરંકુશ તૃપ્તિ મન્ત્રમ ભૂમિકા દૃઢ નિશ્ચયથી પામે છે. આત્મપદ જ્યાં લગી નહિ પામે ત્યાં લગી પુરુષાર્થ ફળ્યો નહિ. સત્તા પર મનરૂપી ચિતારે ચિત્ર પાડે છે અને જુલૂસી નાખે છે એમ ખેલ કરે છે. તે સતસ્વરૂપ હું છું. દેશ, વસ્તુ, દર્શન પ્રાપ્તિ નથી કે જે નજરે દેખાય. માત્ર અનુભવથી બાણવાતું છે એવી પરમ સંપદની ખાણ ભરી મૂકી છે. લાળો રૂપિયા ખરચ કરેથી પણ મળે એમ નથી કે શાઓ બહેથી પણ મળે એમ નથી “નિધન-કો. ધન રામ છે.” એકાંત બેસી, વિચાર કર કે હું કોણ છું ? આ જગત શું છે? મારામાં શી શી વસ્તુઓ છે? એ જુદાં પાડે તો આત્મજ્ઞાન થાય. ઉત્તમ પદથી સ્વર્ગ મળે પણ તે નષ્ટ થાય છે. પરંતુ વિચારે જે પદ મળે છે તે નિર્મળ હોય છે. મન પર અજ્ઞાનના પડદાથી ચિત્રવિચિત્ર જગત ભામે છે, પણ અંજ દીવો પ્રગટ થાય તો જગત નષ્ટ થાય. અંધારું હોય તે દૂર કરવાને એક નાનું છોકરું દીવાસળી મળગાવે તો બસ છે. પણ હબરો જળરા મલ લાકડીઓ લઇ અંધારાને મારે તો તેથી અંધારું દૂર થાય નહિ. અનુદાન બેસાડેથી અંધારું મટે નહિ. કહ્યું છે કે આત્મા અગ્નિની જ્યોતિરૂપ છે, છતાં માથા પર અંધારું છે અને તે અંધારાએ આખા વિશ્વમાં અજવાળું ઠેર્યું છે. એવું અદ્ભુત અંધારું છે તે માયા-અજ્ઞાન છે. તે ક્રિયાથી બંધ નહિ પણ વિચારે બંધ. આ સંસાર તરવો દુર્ધટ છે; ત્રિવિધ તાપથી સર્વે સમાન દુઃખી છે, પણ જુલુંધથી જ્ઞાનપ્રકાશ ઉદય થાય, તો તગ્નું સુગમ છે. દરીઓ મોટી પણ વહાણ મળે તો તરી જવાય, મોટે વિચાર નૌકાની જરૂર છે. મૂખને થોડી આપદા હોય તે પણ મોટી લાગે. પોતાની હાની કરે એવું દેહાલિમાન જેમને છે એવા મનુષ્ય વિદ્વાન, ભણેલા, અશ્વર્યવાન હોય તોપણ તે અતિ મૂર્ખ ગણાશે. પીછાં દીડી

વગેરે પવનમાં જીડે પરંતુ પર્વત ડગે નહિ. દેહાભિમાનીને ભય બતાવે તો તે ડરી જશે. આત્મવેત્તા જગત પ્રલય થઈ બચે તોપણ ડગે નહિ. પરપોટાને પોતાનો ભય થાય તેમાં સમુદ્રને શું ! સંતોનો સમાગમ અને સમ્બંધોનો વિચાર જરૂરનાં છે. શાન્તશુણ્ય વગેરે સામાન્ય ધર્મ છે પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય હોય તો મોક્ષ નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનથી બુદ્ધિ ખીલતી બાય છે. કંઠે અનાજ પાણીમાં ભીંજાય તેમ ખીલે અને મધુરતા આવે. કોઈ કોઈ કાંગર જેવા રહી જાય. પણ વ્યવહારમાં બુદ્ધિ સંકુચિત થાય છે. દેહાભિમાનમાં એક ગઠો બંધાય છે માટે બુદ્ધિ મનમાર્ગે દોડે તોજ આત્મસ્વરૂપ જણાય છે.

તા. ૨૯-૮-૧૯૦૩.

૨૩. આત્મસ્વરૂપ.

નાહોરાત્રે યથા સૂર્યે પ્રમારૂપાવિશેષતઃ ।

બોધરૂપાવિશેષાન્ન બોધાબોધાતયાત્મનિ ॥

ઉપદેશશાસ્ત્રી.

અર્થ.—સર્વથા પ્રમારૂપ એવા સૂર્યમાં દિવસ નથી કે ગત્રી નથી, તેમ સર્વથા બોધરૂપ આત્મામાં જ્ઞાન નથી કે અજ્ઞાન નથી.

આત્મદેવની કૃપા થાય તો ઇન્દ્રિયરૂપી શત્રુઓને જીતી શકાય. કૃપા ત્રણ બાતની છે: શુભકૃપા, શાસ્ત્રકૃપા અને આત્મકૃપા. અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ સંસારથી છૂટવાની શુભેચ્છા થાય એ જ્ઞાનની પ્રથમ પાયરી છે. જ્ઞાનની ચાર ભૂમિકા છે:—૧. શુભેચ્છા, ૨. વિચારણા, ૩. તત્ત્વમાનસા અને ૪. સત્વાપત્તિ સદૃશુદ્ધ સમ્બંધ સામેલ રાખી વિચાર કરીએ અને મનનઆદિ તત્ત્વમાનસાથી સજાતીય પ્રવાહ કાયમ રાખી સદ્બોધિત આત્મચિંતન કરીએ તો આત્મદેવનું પૂજન થાય છે, એટલે સ્વરૂપનું પૂજન થાય છે; જે હીલા માત્ર બાસે છે. ચેગવાસિષ્ઠમાં આત્મદેવનું પૂજન શું છે તે બતાવેલું છે. સિદ્ધાંતમાં પણ ઇશ્વર, જીવ અને જગત્ માયિક કહ્યાં છે. માયાની ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય તે માયિક છે. જગત્ છે તો ઇશ્વર છે. રેચત વિના રાજ નહિ. પુરુષપણ ઉપર રાજપણું છે તે આવે બાય પણ પુરુષપણું કાયમ રહે છે. તેમ આત્મા પર જીવ ઇશ્વર જણાય અને જગત્ તથા જીવ મટયાં કે ઇશ્વર પણ ગયો. ચૈતન્યસ્વરૂપ નિરંતર પ્રાધાન્ય છે અને ઇશ્વરપણું ગૌણ આગંતુક છે. ધણી-આણી હોય ત્યાંસુધી ધણી; છોકરો હોય ત્યાંસુધી બાપપણું એમ અભિમાન રહે છે, પણ સામાન્ય ધર્મમાં અભિમાન રહેતું નથી. સૂર્યની સત્તા નથી કે નહિ

પ્રકાશવા ધારે તો તે તેમ કરી શકે. નામરુપમાં ચૈતન્યદષ્ટિ થાય તો દોષદષ્ટિ અથવા લેદહદષ્ટિ ફર થાય. લેદહદષ્ટિ સારી હોય કે નરસી હોય પણ તે વિષમ દષ્ટિ છે. ખેડુત મુઠી ભરીને બી નાખે છે અને એકમાંથી અનેક ભાગે છે, તેમ મોહરુપી બી મુઠીએ મુઠીએ વાવે તેમાંથી અનેક જન્મરુપી ફળો અને આપ-દાનો વરસાદ વરસે છે. મોહ થાય તે નિશા કીધા જેવું છે. મોહ થાય અથવા નિશા કીધી હોય તો મિત્ર શત્રુ દેખાય. કાદવમાં પડયો હોય તો સુખમાં સૂતેલો છું એમ માને અને ઘરમાં સુખમાં હોય તોપણ બળતો જળતો જણાય. સંસાર અને દેહ સત્ય માને એ મહા મોહ છે. સકામ વ્યવહાર કરવો એ મોહની મુઠીએ ફેંકવાની છે અને તેમાંથી મહામોહ તથા અહંકાર થવાથી અનર્થનો વિસ્તાર વધે છે. એ પસારો આત્મજ્ઞાનના એાસથી બાળી મૂકવો જોઈએ. દોરી બાણી તો પછી તે સાપ થાય નહિ. જ્યાં નામરુપ દેખાય છે ત્યાં સાક્ષાત્ ચૈતન્યતા જોવી. આંખ મીચેથી સાક્ષાત્કાર થતો નથી, કેમકે તેવી રીતે તો પરમાત્મા એકદેશી ગણાય. પરમાત્મા કંઈ કચેરી લગાવી બેઠા નથી. સૂર્ય એકદેશી છે તેથી તેની તરફ નજર ફેરવીએ તોજ તે દેખાય છે, પણ આકાશ સર્વત્ર છે. તેમ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે. ચિત્રને જોતાં છતાં ચિત્રપટ જુએ, ચિત્રને મિથ્યા જાણે અને ચિત્રનું જીવનસ્વરુપ પટ છે એમ જાણે. જેણે પટ નથી જાણ્યો તે ચિત્રને સત્ય માને છે, પણ તેથી પટની સત્યતા ગઈ નથી. એક જાણે છે અને બીજો જાણતો નથી; દેખાવ તો તેનો તેજ છે. ઝવેરી અને અઝવેરી હીરો તો તેનો તે જ જુએ છે પણ ખરી કિંમત ઝવેરી કરી શકે છે. તેથી ધદ્રિય અને મન બંનેનો મોહ બાધક છે. ધદ્રિયનો મોહ હોય પણ મનનો ન હોય તો તે બાધક નથી. મનનો મોહ નિર્મળ થવાને વિચારની જરૂર છે. વિચાર કરીએ તો તમામ લાય નિવૃત્ત થાય છે. લાલ કાચમાંથી બધું લાલ દેખાય છે. તેમ નેત્રમાંથી આકાર દેખાવા તે નેત્રનો સ્વભાવ છે. કાનથી અવાજ સાંભળવો એ કાનનો સ્વભાવ છે, પણ મન તેની સાથે એકરુપ દેખાય અને તેની વાત સાચી માને તો મોહ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય. અસલ લાકડું તો છેજ પણ આંખને મોહથી લાકડાનો સાપ ખરો સાપ લાગે છે તેથી સાપનું લાકડું કરવાની જરૂર છે, કેમકે તે લાકડાનો સાપ જોઈ તેને સાપ કહે છે, લાકડું છે એમ જાણતો નથી. તે લાકડા પર ચિત્રામણ હોવાથી તેને સાપ તરીકે જુએ છે, તેથી ચિત્રામણ કાઢી નાખીને લાકડું કરીએ તો આંખ લાકડું દેખે; પણ મનને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આંખને માટે માત્ર જરૂર છે. લાકડા પર ચિત્રામણ લલે રહ્યું તોપણ મન તો જાણે કે એ સાપ નથી પણ લાકડું છે. જો કે બોલાવશે “સાપ” કહીને. સો રૂપીઆ ગણવા હોય તો અણજીને પાંચ પાંચની થોડકી મૂઠી સમજા ચાડવી પડે, પણ લણેલો

છટકે છટકે ગણ્યા વિના સહેજમાં સો રૂપીઆ ગણી લે છે અને સમજી જાય છે. માટે લાકડાના સાપ, હાથી, જોવામાં આનન્દ છે. જરૂર સ્વરૂપ સમજીએ તો એમાં બગડી શું જાય ? જેવો આનન્દ લાકડાનાં રમકડાં જોવામાં આવે છે તેવો આનન્દ એકલું લાકડું જોવામાં નથી. માત્ર સમજવું જોઈએ કે મૂળ અને રમકડાં બન્ને લાકડું છે. તેથી સાપ, હાથી વગેરે સહુ લાકડા પર લીલા માત્ર છે. જુમ્મરના લોલકમાંથી લીલ પર જુદા જુદા રંગ દેખાય છે તે માત્ર રંગરૂપ છે. પણ તેને મન જરૂર માને તેથી મોહ થાય છે. જ્યાં દેખો ત્યાં સઘળે ગમ, તેમ લાકડાની દુકાનમાં ખુરશી, ટેબલ, રમકડાં એવાં નામ આપીએ અને તે તેવાં દષ્ટિએ દેખાય તથા તેવો વ્યવહાર થતો રહે તો પણ લક્ષ તો લાકડા તરફ જ રહે છે; એ અને મો લાકડું જ છે. હીવાસળી મૂકીએ તો ખુરશી બળે અને ટેબલ નહિ બળે એમ નથી. ખાંડનાં રમકડાંનાં નામ જૂદાં જૂદાં હોય છે; કોઈ કમરણ તો કોઈ ખુરશી, અને આપણે એમ પણ કહીએ કે પેલું “વહાણ” આપ કે પેલી “બંદુક” આપ, પણ કમરણ, ખુરશી, વહાણ કે બંદુક સર્વે ચહામાં નાખેથી ખાંડ હોવાથી ગળપણ તો સમજી જ આવશે. છોકરું ભલે એમ કહે કે બંદુક ખાંડમાં નહિ નાખવા હઉં, પણ મોટાને મન બધી ખાંડ જ છે. તેમ ચૈતન્યસત્તા હું જ છું એમ માક્ષત્કાર થવો જોઈએ. એ કાંઈ ઢાંક્યો છુપાયો નથી. માટીનો ઘોડો અને માટીનો વાઘ દેખાય, તેમાં ઘોડોએ નથી અને વાઘ પણ નથી, પરંતુ માટી જ છે. માટી પર નજર ન કરે અને ઘોડો વાઘ જાણીને મમતા રાખે અથવા ખીલે તેમાં કાંઈ શુ કરે ? માટી કાંઈ છુપાઈ ગઈ નથી. પ્રકાશ અંધારાના નાશ કરે છે પણ ચૈતન્યનો પ્રકાશ તો અજવાળા અંધારા સર્વને પ્રકાશે છે. જો તેમ નહિ હોય તો અંધારું દેખાય કેવી રીતે ? જેમ લાકડાનો સાપ લાકડું છે એમ જાણ્યા પછી રહેવા દો તો શોભા છે, તેમ જગતની શોભા ભલે બની રહી, પણ જગતની સત્યતા જો કાયમ રાખીએ તો ફરી ઉત્પન્ન થશે એવો ભય રહેશે. માટે સર્પની સત્યતા કાઢી નાખી જગતનો અત્યંત મિથ્યા નિશ્ચય થવો જોઈએ, અને સુક્તિ તો સુવા પછી થઈ શકતી નથી. દેહ છતાં જ થાય છે. નેત્રનો વિષય દષ્ટિ કહેવાય છે અને મનનો વિષય લક્ષ કહેવાય છે. માટે દષ્ટિ ગમે ત્યાં જાય પણ લક્ષ આત્મા પર રાખવું. વાચ્યા ધર્મમાં ભેદ છે, લક્ષ્યાર્થમાં ભેદ નથી. નિરંતર આત્મવિચાર કરવો એ આત્મદેવની ટૂંપાથી બની શકે. ચળવળ તે મૃગજનરૂપ થઈ જાય છે. દેવતાનો ભય વર્તી રહે છે, મોનો ભય, અગ્નિ, જળ, ઘર, જડ વસ્તુનો પણ ભય છે. એમાંથી પુરુષાર્થ સિવાય કોઈ રક્ષણ કરે એમ નથી. ભયને ગળી જાય તો છૂટે, બાકી ધન, ખાંધવ, દેવ, યજ્ઞ કે પરમેશ્વર એ ભયમાંથી રક્ષણ કરે એમ નથી. પાંગળો લંગડો જીવ કહેશે કે દેવ સઘળું કરશે. “ધણીનું” ધાતું થવાઈ

છે. ” છતાં પોતે તો સદા સંકટપ વિકટપના તાર કાઢે છે. આચાર, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કરે છે તેવો મનુષ્ય મદ્યબુદ્ધિ છે. તેની બુદ્ધિ વધતી નથી કેમકે તે બીજા ઉપર આધાર રાખે છે, તેનામાં સ્વાશ્રય નથી અને સ્વાશ્રયહીન થવું એ દુર્ભાગતા છે. રોગીથી ચલાતું નહિ હોય તેને બીજાં ટેકાં આપે તો તે છેક ગગડી પડે છે. “ રડતી હતી ને પિયેરિયાં મળ્યાં ” જેવો ઘાટ થાય છે; પછી તો ટેકા વગર તેનાથી ટગમગુ પણ ચલાતું નથી. પરંતુ પુરુષ પ્રયત્ન કરે તો તેનાથી ચલાય એટલું જ નહિ, પણ તેનો રોગ પણ જતો રહે છે. માટે પોતે પોતાને બુદ્ધિ, સદ્વિવેક પરમ નિર્ણય છે. પોતાની મેળે નિર્મળ બુદ્ધિથી કોઈ પારકું નથી એમ જાણવું. આકાશથી કૃષ્ણ આયતું આવે એમ સહેજમાં સિદ્ધના વચનથી જ્ઞાન થઇ શકે છે. જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની મંજરી વિચાર છે. સૂર્યથી જેમ સૂર્યમુખી ખીલે છે તેમ વિચારથી હૃદય ખીલે છે. હું-પણુ મમત્વ છે તેજ સંકુચિતપણું છે. જાણુ જોઈએ કે હું છપ છું તેવા સૌ છે. માફ સુખ તેવું સૌનું છે. માફ શું બોલું થાય છે ? શું હતું ને શું જતું રહ્યું ? મને ઉપયોગી નથી એવી કેટલી બધી ચીજો મારી પાસે નકામી પડી રહી છે. મારા વધારામાંથી કોઈને આપું તોપણ કોઈને ખપ લાગશે. શ્રીમંતની ઝુલોમાંથી કઠકા કઠકા સાંધી કેટલા ગરીબ લોકોને વસ્ત્ર પૂરાં પાડી શકાય ? પણ ભાઈઓમાં પણ માહોમાંહે બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે. આગળથી નખ વેગળા એટલા વેગળા સમજવા એજ કૃપણતા છે. વિચારકરો કે કેના ભાઈ અને બાપ ? પ્રભુ સર્વેનો એક પિતા છે. મનનો મનન ભાવ હું મમત્વથી જોઉં છું. બરફ તટકામાં ગળી જાય તે પહેલા કપાળમાં મારે તો લોહી કાઢે છે. માટે પરમાત્મા જળમાં “ હું તું ” ના બરફના ગટ્ટા છે તે એકરસ જળ કરી દે. ત્યાગની વાસના પણ છોડી દે. હું કાંઈ છું એમ માનશે અને કાંઈ બનશે તો બહાર સઘળું બનેલું રહેશે. તમે નથી તો બહાર પણ કાંઈ નથી. હું પશુના ભાનમાં ભેદ છે. અહંકાર વાદળું દૂર થશે તો ચિત્તાકાશ નિર્મળ થશે અને ભેદ દેખાશે નહિ. દષ્ટિદોષે આકાશમાં બ્રાતિથી મોતનમાળ દેખાય છે તે ભુંસી નાખો. તેનાથી આમા સૂર્ય ઢંકાયો છે. “ હું જ્ઞાની છું ”, “ તત્ત્વવેત્તા છું ”, “ બ્રહ્મ છું ” એ પણ એક વાદળું છે એ વાદળું પણ ખસેડી નાખવાની જરૂર છે. વાસણ અજવાળવાને માટે મટોડું રાખ જોઈએ, પણ વાસણ ઉજળું થયા પછી મટોડું રાખ દૂર કરવાનાં છે.

૨૪. પરમાનન્દ પ્રાપ્તિ.

ન મે દ્વેષરાગો ન મે લોભમોહો મદો નૈવ મે નૈવ માત્મર્યભાવઃ ।

ન ધર્મો ન ચાર્થો ન કામો ન મોક્ષ શ્રિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

ન પુણ્યં ન પાપં ન સાંસ્કર્યં ન દુઃખં ન મન્યો ન તીર્થં ન વેદા ન યજ્ઞાઃ ।

અહં ભોજનં નૈવ યોજ્યં ન યોક્તા ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

ન મે મૃત્યુશંકા ન મે જાતિમેદઃ પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ ।

ન વન્ધુર્ન મિત્રં ગુરુર્નૈવ શિષ્ય શ્રિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

શંકરાચાર્ય-આત્મપદકમ્.

અર્થઃ—ન દ્વેષ કે રાગ, ન લોભ કે મોહ, નહિ મદ, નહિ માત્સર્યભાવ, ન ધર્મ, ન અર્થ, ન કામ કે ન મોક્ષ, હું કાંઈ નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવ છું, શિવ છું. પુણ્ય, પાપ, સુખ, દુઃખ, મત્ર, તીર્થ, વેદ, યજ્ઞ, ભોજન, યોજ્ય, ભાક્તા, કાષ્ટ હું નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવ છું, શિવ છું અને મૃત્યુશંકા નથી, મારે જાતિમેદ નથી, પિતા, માતા કે જન્મ મારે નથી, બન્ધુ મિત્ર, ગુરુ, શિષ્ય, કાષ્ટ નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવ છું, શિવ છું.

જેમ વૃક્ષને જળ સંચિથી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ નામનું છોડી

અત્યસ્વરૂપમા બુદ્ધિનો પ્રવેશ થાય તો પરમાનન્દપ્રાપ્તિ થાય છે.

શુકલપક્ષનો અંદ્ર વૃદ્ધિ પામતો પૃથ્વીમાને દિવસે અતિ પ્રકાશે છે, તેમ બુદ્ધિ આત્મભય થાય ત્યારે તેનો પ્રકાશ અલૌકિક છે. સંસાર નિમિત્ત યત્નો કરી રહ્યા છીએ તેમાંથી શુકલ થઈ સન્માર્ગે રહેવું. પ્રવાસ તો કરીએ છીએ પણ સુખને માર્ગે પ્રવાસ થતો નથી. સંપત્તિસુખને માટે છે. સર્વે સુખ એવાં છે કે તેનો આધાર ખસેથી ખસી જાય છે પણ વિશેષ સુખ આધારવાળું નથી. સામાન્ય સુખ કેવાં છે કે એક રાત્રી હોય તો તેને બધાં સુખ નકામાં છે. આ સંસાર એક વૃક્ષ સમાન છે. બુદ્ધિની મૂલતા એજ એ વૃક્ષનું ખીજ છે. અજ્ઞાને સર્વ કાંઈ જગત્કરૂપ લાસી રહ્યું છે. બાકી સંસાર કે દેહ છેજ નહિ. સ્વપ્નનો દેહ કલ્પિત છે; ત્યાં સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ મિથ્યા છે. એ સ્વપ્ન ભાસવાનું કારણ નિદ્રા છે; સ્વરૂપ અને સ્થિતિનું અજ્ઞાન એનું નામ નિદ્રા. સ્વપ્નનો ભય સ્વપ્નના ઉપાયથી મટે નહિ. જાગૃત થાય તો મટે. પેસાથી સુખ છે અને નિર્ધનતામાં દુઃખ છે એમ પણ નથી. પેસાથી દુઃખનો અભાવ હોય તો શ્રીમંતો સર્વે સુખીજ હોવા બેઠાં, પણ તેમને પૂછીએ તો તે પોતાને અનેક રીતે દુઃખી માને છે અને કહે છે કે તેમના કરતાં ગરીબ સુખી છે. પુત્રપ્રાપ્તિ આદી અનેક સુખોનું એમજ છે. કુંવારો કોડે મરે ને પરણેલો પીડાએ મરે. એક દુઃખ મટે તો અનેક ખીજાં જાણાં થાય. પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો

ઉઠવેદાદિ અનેક દુઃખ વધે. પ્રયત્નથી એક ટળે પણ ખીન્ન કાંઈ કાંઈ ભેડે; એ તો ઉઠવેદું ગણાય. માટે દુઃખ નિવૃત્ત કરવું હોય તો સ્વરૂપમાં જાગે, મૂઢતા કહાડવી એજ ખરું છે. સ્વર્ગમાં પણ કું લાલ છે ? અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પોતાના જ્ઞાને થાય છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ, વિશ્વાસ, ભાવના એજ ફળે છે. ક્ષણસિદ્ધિ માટે ૧. ઇચ્છા, ૨. સાધનોનું જ્ઞાન અને ૩. પ્રયત્નો જરૂરનાં છે. તીવ્ર ભાવનાથી સ્વપ્નમાં રાજ થવાય છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં મોં સંપદ હતી તેમાંથી ઉદય થયો; ક્ષણ માટે રાજ થયો, તો દ્રઢ ભાવનાથી પૂર્ણ કેમ નહિ થાય ? સ્વપ્ન પુરૂં થયું તેથી એનો રાજ્ય વેલવ નષ્ટ થયો. તેમ જાગૃત મોઢું સ્વપ્ન છે. એ જાગ્ને સ્વપ્ન પોતાના નિયમપૂર્વક નથી. એ જાગ્ને સ્વપ્નને મનમાંથી ક્યારે કહાડવા એ ખબર નથી. ખીચડો થઈ ગયો છે; હલાવેથી એની મેળે નીકળે તો હીરો જડી આવે પણ તેમાં પુરુષાર્થ નથી; ધ્યાન હોય તો તરત મળે. મનની પેટીનો ભંડાર ભરપૂર છે. મન અત્યવસ્થિત હોય તેથી હાલ્યા કરે અને ભંડારમાંથી જોઈતી વસ્તુ મળે નહિ. પણ સ્વપ્નમાં ચમકારા થાય, ઉપર આવે ને સમાઈ જાય. સ્વપ્ન સાફ હોય તોપણ તેને પોતાનું કરી રખાતું નથી, પણ મનની વ્યવસ્થા હોય તો ભાંજગડ પડે નહિ. માટે મન સાધ્ય કરો. જે સંકેદ્ય કરીએ તેજ ભોલો રહે, ખીન્નને પેસવા દેવો નહિ, તો પછી જે જોઈએ તે તૈયાર છેજ. પડ ખસેડો અને જ્યાં હોય ત્યાંથી લો. ચાલતા સંકેદ્યને ત્યાગવા અને ધારેલા ખીન્નને ઉદય કરવા એ જાગ્ને કુંચીએ આવે તો ઇશ્વર થવાય. સહુ કહે છે કે પ્રારબ્ધ છે અને તે સંકેદ્ય તથા મુખદુઃખ લાવી આપે છે. જેનું મન સાધ્ય નથી તેને એમજ જણાય છે. બાકી પ્રારબ્ધ છેજ ક્યાં ? પ્રારબ્ધ લાવે તે તમારે પ્રારબ્ધ કે કોઈ ખીન્નનું ? તે પણ તમોએ કર્મથી રચેલું. માટે પ્રારબ્ધ લાવે તો તમે કેમ નહિ લાવો ? પ્રારબ્ધને બદલો. બદલવું તમારા હાથમાં છે. તમારે મન દૃઢ હોય તો પ્રારબ્ધ શું કરે ? સઘળું તમેજ કરી શકો છો. મર્વે મનની કરામત છે. માટે મનને સ્વાધીન રાખો અને પછી કરી લુઓ. શું નથી બની શકતું ? નહિ બને ત્યાંસુધી મન નિર્બળ છે માટે તેને હજી પણ ફરી ફરી પ્રયત્ને સખળ કરો. ઇશ્વરનું લક્ષણ શું છે કે “ કર્તું અર્કર્તુ અગ્યથા કર્તુમ મમર્યઃ ” એ ઇશ્વરની શક્તિ તમારામાંજ છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચવામાં તમને કોઈની સહાયતા જોઈતી નથી. તમારે મન કાંઈ કાંઈ સંકેદ્ય કરે છે અને લુચ્છી નાખે છે અને વળી નવા કરે છે. કાંઈ કાંઈ સ્વપ્નના ઝોંગ ખડા કરે છે. તેજ મન આ જાગૃત ઇંદ્રજાલ રચી રહ્યું છે. દેહાભિમાનનો પથરો પડેલો છે તેથી કુંચીએ લુલાઈ ગઈ છે અને જે જ્યારે જોઈએ ત્યારે મન શોધી લેતું નથી. યોગાભ્યાસે મન સ્થિર થાય તો બૂલ છૂટે અને કુંચી જડેથી મન આધ્ય થયેલું તરત જે

જોઈએ તે શોધી આવે. સ્વપ્નમાં રાજા થવાય, બદ્ધતમાં ગાન્ય લોગવાય, એ
 શું કાંઈ બહારથી આવે છે? એ પણ મન બંડારમાંથી જ આવે છે. “મન
 ચંજા તો કથરાટમાં ચંજા.” આત્મામાંથી સઘળું નીકળે છે. જ્ઞાનરૂપી બંડાર-
 માંથી પુરુષાર્થનું ફળ મળે છે. બુદ્ધિરૂપી આગથી આ ભવમાગર તરાય છે.
 શું ઊધી સમજ છે? તમે મહા સમુદ્ર આત્મારૂપ છો અને સસાર તમારે
 વિષે એક રાઈના કણ જેવો બિન્દુમાત્ર છે તે છતાં તમે કહો છો કે આ
 ચોટા સંસારસમુદ્રમાં હું તો એક બિન્દુરૂપ છું! તમે સમુદ્રરૂપ છો,
 તમાગ એક બિન્દુમાં આખો સંસાર છે. અધિષ્ઠાન તો આપણે છીએ. આપણા
 ઉપર આ જગતની રચના છે. આપણી એક પલકમાં જગત છે, નથી છે.
 એક સંકલ્પમાં, એક વૃત્તિમાં, સંસાર ખરો થાય છે, અને એક આત્મકીર-
 ણમાં મૃદિ અનેક ખડી થાય છે. જીવરૂપ માનીએ તેથી તરફ કંઈ છે. સ્વ-
 પ્નમાં ભયંકર સમુદ્ર, પર્વત, અગ્નિ, દેખાય છે. તેમાં જે દેહ આપણે
 ધાવણ કયો છે તે રૂપ બનીએ છીએ તેથી ડરીએ છીએ પણ તે સંકલ્પમાં
 છે. જાણીએ તો તેમાંનું કાંઈ નથી. ભય પણ નથી. નહિ તો જગ્યા વિના
 સ્વપ્નના હંજરા ઉપાયથી ભય જાય એમ નહોતું. સ્વપ્નમાં આખી સૃષ્ટિ
 પોતે ખડી કરે છે, તોપણ તેમાંના જરાકમાં અહંભાવ કરી પોતાને સ્વપ્નનર
 માની બાંધીનું બધું ખોટું છે એમ માને છે અને પોતાનાથી જુદું પારકું
 એમ પરભાવ માને છે; જોકે પોતામાં પોતે આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી કરે છે એ
 મનની કરામત છે. એને સ્વપ્નના ભયોનો જગજો સ્પર્શ નથી. સ્વપ્નનર
 તરીકે પણ નથી અને પથારીપુરુષ તરીકે પણ નથી, છતાં સ્વપ્નમાં પોતે
 કેવો ભયભીત થઈ જાય છે! શો ચમત્કાર! શું બ્રાંતિ! કેવો ખેલ! કેટલી
 દીનતા! આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ થાય છે તેનો પથારીપુરુષને જરા પણ ભાજે છે?
 પરિશ્રમ પણ છે? તેમ જાગ્રતમાં પણ જીવવાનું થયું જ નથી, માત્ર બ્રાંતિ છે
 ભાવના બદલો, બીજો ઉપાય નથી. શરીર છે એમ શુ કામ માનો છો? શરીર
 છે જ કયાં? થયું છે માનશો તો તે કદાપિ નિવૃત્ત થશે, પણ તેને ફરી ઊઠ-
 વાનો પણ સભવ છે. કર્મથી ઉત્પત્તિ, નાશ, ઉત્પત્તિ થાય છે પણ જ્ઞાનથી
 નથી જ. સાપ મુઝો પણ તે અથવા તેવો બીજો ફરી દેખાશે; સાપ છે જ
 નહિ. લાકડાનો માપ છે તો છો જીવતો પડ્યો તેનો ભય થનાર નથી, તેને
 ખસેડવાની જરૂર નથી. જાંઝવાના જળ આસપાસ બધે ફેલાઈ રહ્યાં છે પણ
 તેમા પોતે કોરો છે તે પણ જોઈ જાણી શકતો નથી એ જાણતો નથી તે જ
 બ્રાંતિ જાંઝવામાંથી હું પ્રયાસ કરતો આવ્યો જાઉં છું. બધે જાંઝવા છે પણ
 જ્યાં હું પગ મૂકું છું ત્યાં તો ભીંજતો નથી, ત્યારે જાંઝવાના જળની બ્રાંતિ
 નહીં સિદ્ધ થાય છે, એટલો વિચાર આવે તોપણ બ્રાંતિ દૂર થાય. પોતે જાણે

છે ત્યાં તો સ્વરૂપનો પ્રકાશ છે, પણ સ્વરૂપ પર દ્રષ્ટિ કરતો નથી અને આસ-
પાસ ઝાંઝવાં ભેઈ રહ્યો ગભરાય છે. “મૃગ હુંડતા શીરતા બનોમે કસ્તુરી
ઉસડી પાસ હે, પાસ હે પાતા નહિ ઓર સુંઘતા હે સો ઘાસ હે.” હું કોરો
છું જળ તો મને ણાધ કરતું નથી, તેમ સંસાર મુદ્રમાં હું કોરો છતાં આ
પસારો બની રહ્યો છે, તે દેહની આસપાસ બધે છે અને દેહની અંદર ભેતો
નથી કે હું કોણ છું? ક્યાં છું? મારી સ્થિતિ શું છે? હું જ્ઞાનસ્વરૂપમાં આ
સઘળું દેખાય છે તે એ શું તોજ્ઞાન પેહું છે? હું તો કોરો છું. બાત્યાવસ્થા,
યુવાની વગેરે દેહને આવી પણ હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ તેજ છું, અર્થેનો હું સાક્ષી
છું-શરીર ઇદ્રિયાદિમાં ફેર થયો છે; મારામાં કાંઈ પેહું નથી. હું પાણું તેનું
તેજ છે. પ્રયાસ કરવા છતાં પણ કોરો છું; કેથે ભીંબયો નથી. સંસ્કાર મના-
દિ પર પડ્યા છે એમાંથી ચાલવાને મને લીનાશ નથી. મેં તો મારી આસ-
પાસ ઓરા (Aghra)-તત્ત્વજ્ઞાનનો કીલ્લો-પટ બાંધી લીધો છે; મને સ્પર્શ થતોજ
નથી. હવે તો મારે સંમાર માગરમાં તુંબડું બાધીને ફળવું છે તેથી રૂખાય
એમ નથી. વાંચુંમાં આપણે ફરીએ છીએ તેનો ભય રહે છે? વાચુનો ભંડાર
ભરેલો છે પણ જળ સમૂહમાં ફરાશે? ડર રહે છે તેનું કારણ કે તેની કુચી
હાથમા નથી. ઇવરૂપતા છે અને દેહાભિમાન છે. દેહ તો અનેક થાય છે—
“વાસાંતિ જીર્ણાંતિ યથા વિદાય.” અંદર હું તેનો તે છું; ઉપરના સોંગ
બુદ્ધા બુદ્ધા છે. મનનો પણ હું સાક્ષી છું. આકાશને સૌ બધે ઘેરી લઈએ
છીએ તેથી શુ આકાશ ઘેરાય છે? તેમ હું તો કોરો છું એ વ્યતિરેક જ્ઞાને
બાધ્યુ. પણ નામરૂપ છેજ નહિ, એમ અન્વય જાને બાધ્યુ કે ચૈતન્યસ્વરૂપ
માં મૌ આભાસ પ્રતિબિંબ છે તો પૂર્ણ નિર્ભયપદ પ્રાપ્તજ છે. સંસાર તો
વગર કિનારાનો સમુદ્ર છે. અહિંજ કોરો કરો તો થાય છે, અજ લઈને તરી
શકાતો નથા; અહિંજ પાણી સૂકવવાનું છે. અજ કાંઈ ચાલીને ખસવાનું નથી.
અજ તો ત્યાંનું ત્યાજ રાખવાનું છે પણ બુદ્ધિરૂપી અજ પાણીને ચૂની લઈ
કોઈ ખનાવે, અગત્યમુની એજ પ્રમાણે દરીઓ પી ગયેલા. સંસાર ખારો કરી
દીધેલો. તેમ તમે પણ સંસાર ખારો કરી દો. દરીઓ પી બાળો, કોઈ ફરી
કોરા રહો. બુદ્ધિરૂપી અજ સાધારણ અજ જેવું નથી કૃત્રિમ અજ તો પ્રવાસ
કરે પણ જળને કાયમ રહેવા દે છે. બુદ્ધિનું અજ તો પ્રયાસ કરે નહિ. પ્રયાસ
કરતું જણાય અને તમામ જળને સોશી લે. કોઈ થાય ને કોઈ ખનાવે. ઝાંઝ
વાનું સ્વરૂપ દેખાડે. તપ, તીર્થગી પુણ્ય ક્રિયાથી બુદ્ધિ દબ થાય છે. હોડકું
તો ડુબાવે પણ અજ તારે. તેમ મન નિર્બળ હોય તો તેને મળળ બતાવવું એ પ્રથમ
જરૂરનું છે કે ખરક મોભાંથી ડગે નહિ અને સદામ-માર્ગેજ પ્રવર્તે. બુદ્ધિરૂપી
વેદી દેવીમંપદ જળથી ફૂલે છે. શમા, આર્જવ આદિ ગીતાજીના અધ્યાય ૧૬

માં દેવીસંપદ ગુણો કદા છે. બાકી અજ્ઞાની તો તુચ્છ બાબતમાં પણ નષ્ટ થાય છે. સિંહ નિર્બળ થયો હોય તો તેને ગીધ પણ ખાઈ લાય. કાથી કીચડમાં પડે તો દેડકો પણ તેના માથા પર ચડી બેસે છે. માટે જે દેશ જવું હોય તેનો માર્ગ પકડી ખંતથી તેમાં ચાલવું; આરા અવળા રૂઝણવું નહિ; ઉલટા જમએ તો દૂર જતા જમએ. માટે પ્રથમ તો માર્ગ બહુયો અને પછી તેમાં કમણુ કરવું. ચિંતામણી સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે તે હાથ લાગે તો પછી બીજી શું ઇચ્છા બાકી રહે? સર્વ છે તો ઇચ્છા શાની? વિવેક જળ પડે તા બુદ્ધિ ખીલે. કલ્પવૃક્ષમાં બધુંએ છે. તેમ આત્મજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ ફળ બરેલાં છે. સમ્યક્ બોધ પાર કરે છે. બાણીતો લોભીઓ બેઠાંએ. ધર્મશુભ ઉપદેશક તો છે પણ તેને પોતાને જ્ઞાન બેઠાંએ, નહિ તો શુભ કંટ્યાણ શું કરે? અલ્પબુદ્ધિ સન્માર્ગે દોરાય તો નાની હોડી પણ નહી તરાવે. આત્મબુદ્ધિરથી લોહબખતર એવું છે કે તેમાં દુઃખ પેચી શકે નહિ. આત્મરૂપ સૂર્ય અહંકાર વાદળથી ઢંકાયાની પ્રાંતિ છે. પોતે પોતાની બારી ખંધ કરીને કહે છે કે બહાર સૂર્ય ઊગ્યો નથી પણ પવન જેમ વાદળાંને ઘસડી લઇ જાય તેમ બોધ અજ્ઞાનને દૂર કરી સ્વરૂપ સૂર્ય દેખાડે છે. બેડુત જમીન ખેડે છે, નીંદણ કાઢી નાંખે છે, ખી રોપે છે, પાણી પાય છે અને રક્ષણ કરે છે, તો ફળ મળે છે. તેમ મનરૂપી જમીનમાંથી દુશુંલોનું નિંદણ દૂર કરી નિર્મળ કરે. શાસ્ત્ર શુભઉપદેશનું બીજ વાવો; પાણી નિરંતર અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યનું પાણી. વિદન પક્ષીઓથી રક્ષણ કરે અને આત્મસ્વરૂપ ફળ આપે.

તા. ૩૧-૮-૧૯૦૩.

૨૫. બેદનો અવકાશ નથી.

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्माणान्यत्र विद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽय ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥
व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेतिशासनात् ।
इति ज्ञाते परं तत्त्वं भेदम्यावमरः कुतः ॥

અપરોક્ષાનુમૂતિ.

અર્થ:—પ્રપંચનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી. માટે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મ છે, અન્ય નથી. વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધમાત્ર મિથ્યા છે, કેમકે “ સર્વ આત્મા છે ” એવી શ્રુતિ છે—આ પ્રકારે પરતત્વ બદલા પછી બેદનો અવકાશજ ક્યા છે ?

“ન મૈ હું ન જગત્ હૈ ” એ ભાવના દબ કરવી. સ્વપ્નનો વિચાર કરવો. હું ત્યાં સ્વપ્ન બેનાર આપણે નથી પણ સ્વપ્નમાં જેને હું કહીએ છીએ તે છે. એટલે સ્વપ્ન દટા છે. દટા દશ્ય એવા ભેદ જણાય છે પણ વાસ્તવિક ત્યાં કશું નથી. અધિષ્ઠાન સત્ય જે પથારીપુરુષ તેને તો સ્વપ્નની

ખખર પણ નથી. સ્વપ્નના જીવ સ્વપ્નને જીવે છે. સ્વપ્ન ખોટું તો જીવ ખોટા છે નહિ તો કલ્પના શેની જાહેર ? “ ન નાસ્તિ હં ન અસ્તિ હં. ” એ સર્વ કલ્પનાનાં ઘર છે. માટે એ રહિત જે છે તે છે. વ્યાવહારિક “ છે ” થી વિલક્ષણ પરમાત્માનું “ છેપણું ” જાણવું. કેમકે “ છે ” નથી આધારમાં છે અને “ નથી ” કલ્પિત છે. ઉપરની દૃષ્ટિથી જોડકાં જુદાં દેખાય પણ વાસ્તવિક એકજ છે. શંકરની ભૂતિ સ્ત્રી પણ નથી, પુરુષ પણ નથી; પણ સ્ત્રી પુરુષ બે નથી, છે એકજ, તેમ એકજ વસ્તુ બે અંગે દેખાય છે પણ દ્વેત થતું નથી. શીવ પાર્વતીની ભૂતિથી પણ એ દ્વેત અદ્વેતની વાત સમજાય છે. સત્તામાં “ છે ” “ નથી ” નો અભાવ છે. “ છે ” “ નથી ” ભાસે છે. અહંભુત્યાગબુદ્ધિ થવી એ મનનું તોફાન છે. મનનું સ્વરુપ દેખાતું નથી. વાયુનું સ્વરુપ શું ? વાયુ ગતિથી જણાય છે. ગતિ રહિત થાય તો વાયુ કયાં છે ? મન એટલે અહંભુત્યાગ ભાવના. તે મટે તો મન અમન છે. મનનું સ્વરુપ કયાં રહ્યું ? અને એજ બંધનનું કારણ છે. વસ્તુમાં સત્યબુદ્ધિ ન હોય તો બંધન નથી. દ્વિત્રિયોના વિષયોમાં અહંભુત્યાગબુદ્ધિ થાય છે. વિષયનો પ્રકાશ કરવો એજ દ્વિત્રિયોનો ધર્મ છે. મન પ્રીતિ અપ્રીતિ કરે છે. કાન તો સ્તુતિ નિંદા સાંભળશેજ, કેવળ દ્વિત્રિયો બંધન કરતી નથી. મન ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી બંધાય છે. તટસ્થ જ્યાં કરો તો કાંઈ હાની નથી. રસ્તે આપણે આંખ મીચીને જતા નથી. ગાડી ઘોડા કાંઈ કાંઈ રસ્તેથી જાય છે તેના ઉપર ધ્યાન પણ કરતા નથી; પણ જેના પર ફરી દૃષ્ટિ બેઠી કે મન ચોટયુ. પુસ્તકમાં સ્તુતિ નિંદા વાંચીએ છીએ તેની શું અસર છે ? પણ પોતાની સ્તુતિ નિંદાથી મન વેગવાળું બને છે. સ્તુતિ નિંદા બન્નેને ત્યાગીને જે શેષ રહે તેમાં રહો. તે સ્થિતિ અનુભવે જણાય. અહંભુત્યાગ છોડ્યા પછીની સ્થિતિ ઉત્તમ છે, એ સ્થિતિ સ્વયંવેદ છે. ખીજા બહારથી કલ્પી હે છે. કેટલાક અતિ શોક મનમા રાખે પણ બહાર જવા દે નહિ; જેવા કે દશબુદ્ધિ અને અંગ્રેજ લોક વગેરે. કામ, ક્રોધ, મોહ, મત્સર આદિ સ્થિતિ પોતે પોતાની જાણે. સામો અનુમાનથી, બાહ્ય ચિન્હથી જાણે. નિદ્રા, જાગ્રતાદિ સૌ સોની જાણે પણ પોતાના પરથી અનુમાન કરે કે ખીજાને પણ એમજ હશે. કોઈ આંખ મીચી પડી રહે અને જાગતો હોય, કોઈ ઉઘાડી આંખ છતાં ઉઘતો હોય. જેને સ્વપ્ન આવ્યું નથી તે સ્વપ્નની વાત શું જાણે ? નિદ્રાનું પણ તેમ. કુંવારી છોકરીને તેની યુવાન બેનપણી ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત શું સમજાય ? સંતોષ અહંભુત્યાગબુદ્ધિ જાય છે. પ્રાપ્ત છે તે છે. હું તો અલ્પ છું. પાછલી દાણ ગઈ તેની તથા આગલી દાણની ખખર નથી. આંખો છતાં આંધળો છું. અધારમાં જીભો દીવો લઈ ફરીએ છીએ. આંખો છે પણ બંધે અંધારું છે. સળી પકડી આંધળો જાઉં છું. એમ આયુષ્ય વ્યતીત થાય છે. મા-

જાપ ગયાં તે ગયાં તે શું પાછાં આવશે ? એક વાર પણ મળવાનાં ? પત્નો નથી. લવિધ્યની પણ ખબર નથી. કાલની વાત તો રામજી જાણે. સળગતી ખતિએ પ્રવાસ કરીએ છીએ તેમાં અંધારામાં સારામાર લાલાલાલનો જગ વિચાર કરવાની મારી શું ચોખ્ખતા ? પરમેશ્વર જે સમયે જે આપે છે તે મારા હિતને માટેની જ સ્થિતિ છે. હું તેની અગ્રીતિનો પાત્ર નથી ભગવત કરે તે લલી. જવાનું હશે તે જશે ને રહેવાનું હશે તે રહેશે ને થવાનું હશે તે થશે; અને ન રહેવાનું હશે તે રહેશે ? થવાનું હશે તે થશે. પ્રભુને ગમે તે ખરું. પરમેશ્વર પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. સમતાલાવ નથી ત્યાંલગી અદ્વૈત માત્ર વાણીમાં જ છે. મેઘ નહિ થયા વિના ચાંદનીની આશા નથી. મનમાં માનીએ કે અંદર છે, પણ વાદળાં ખસે તો ચાંદનીનો લાલ મળે. રાગદ્વેષનાં વાદળાં ખસે તો આનન્દ અનુભવ થાય. મન લોહુસ (આસ્તિક) રહે તો સમતા નહિ. વસ્તુમાં નિરસતા આવે તો ઉપરામ થવાય. પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, ઘર, દેહાદિ નાશવંત છે. કોઈ મને સુખરૂપ નથી; કેવળ મનનો ધર્મ છે. વસ્તુ તેજ છે. રસરૂપતાવાળાને અટકાવે તો હુઃખ લાગે; છોકરાંને મેળો કે નાટક જોવા ના પાડો તો મન ખિન્ન થશે; તમારું મન વળશે. છોકરાંને માહું લાગશે. વસ્તુ તેજ છે પણ દૃષ્ટિ ફેર છે. સમતા અને નિરસતા એ મોટા ગુણ છે. સર્વતું આદિકરણ પરમાત્મા છે. એક લોટની રોટલી લાખરી અને એક ખાંડનાં રમકડાં છે. હુઃખ મનની અંચળતામાં છે; સુખ મનની સ્થિરતામાં છે. સુખ શું અને કેમ પ્રાપ્ત થાય તે સમજવું બધાંએ. એ સુખ શોધે છે, પણ સાધનને ફળરૂપ માને છે. ભોજન સુખરૂપ નથી પણ સુખાની નિવૃત્તિ સુખરૂપ છે. પુણ્યક્રિયા કષ્ટરૂપ છે પણ તેનું પરિણામ સુખરૂપ છે તેથી પુણ્યક્રિયા સુખરૂપ મનાય છે. દ્રવ્ય બહુરૂપી છે તેથી બહુરૂપી બહુ મોહ કરે. અન્ન તો ખાવામાં જ આવે પણ દ્રવ્ય તો બહુરૂપી છે. તેમાંથી ઘર, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, સૌ બને. દ્રવ્ય કાંઈ સ્વરૂપે પ્રિય નથી, સાધનરૂપે છે. દ્રવ્ય તો બીજે દરજ્જે સાધન છે અને અનાજ તો પ્રથમ સાધન છે. મનની શાન્તતા કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત થાય તો સુખ છે. ઇચ્છાથી સુખનો ભંગ થાય છે. ૧. ઇચ્છા, ૨. પ્રયત્ન, ૩. સુખ અને ૪. આશામાં આનન્દ છે પણ આશા તૂટેથી તેટલું જ હુઃખ છે. જે સુખનો પ્રયત્ન કરે છે તે ઇચ્છા કરે છે, તેથી જ તે સુખને આધું કરે છે. ગમે તેમાં સુખનો આરોપ કરીને તેને વળગી ક્ષણિક સુખાનુભવથી આનન્દ માને છે; ખાત્રી સુખ તો અંતર રહ્યું છે, આયતું તૈયાર છે; બહાર શું કામ ભટકે છે ? વિષયોથી શાન્તિ નથી; વિશેષ અશાન્તિ થાય છે. અગ્નિમાં ઘૂત નાખે તો જરા હોલવાતો દેખાય પણ અંતે વધારે દીપે છે. ઇચ્છા ન થાય તો ઠીક એ પણ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા અનિચ્છાની ઇચ્છા નહિ કરવી. અછોડા છોડી ઉભા રહેવું.

કનકવો ગમે ત્યાં પડે. અંકુશ છોડી દો. થયા પછી કટપના નહિ. સંકટપનો મંકટપ કરવો નહિ. કનકવાને ગોચ મારો, લોટાવો, પણ પછી એની મેળે અચળ થશે, નહિ તો નીચે ઉતારો. આગળ મૂકો તોપણ હલાવી આવકા મારવા પડે. આખરે અછોડા છોડેથી બળદ પણ ઊભા રહી બચ. આ અથોટી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ વ્યાપે. જેમ ગળના અંતઃપુત્રની પટગણી અને ઇંદ્રાણી પશુને સમાન છે તેમ.

તા ૧-૬-૧૯૦૩.

૨૬. (વશ્વપારિસ્પન્દ.)

इम विश्वपारिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनम् ।

प्रवर्तते य कायेषु स मुक्त इति मे मतिः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—આ વિશ્વપારિસ્પન્દ હું કરું છું એમ વાસનારહિત જે કાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે તે મુક્ત છે એમ હું માનું છું

જેને નિરસતા તથા વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે ગમે તેવા ભોગોથી

અલાયમાન થતો નથી. દેહાભિમાનથી રહિત થાય તેને તત્ત્વજ્ઞાન

થાય છે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ને કાળુશરીર મધ્યે કારણુશરીર બી છે. જેમ વૃક્ષનું બી માનવામાં આવે છે પણ બી વૃક્ષની તળે જણાતું નથી, તેમ કાળુશરીર પણ જણાતું નથી. સૂક્ષ્મશરીર સતત તત્ત્વનું છે. જે મન જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયા શક્તિ સહિત હોય તે સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય સર્વ તત્ત્વ મનથી ચાલે છે તેથી મનનું પ્રાધાન્ય છે અને મનને સૂક્ષ્મશરીર કહીએ તો ચાલે. મન અને પ્રાણુ જુદાં પડતા નથી, પ્રાણુથી મનને જુદું શોધીએ તો જડું નથી. ઉપનિષદમાં એ વાત લખેલી છે. અંતકરણ જ્ઞાનાત્મક હોય ત્યારે મન કહેવાય છે અને ક્રિયાત્મક હોય ત્યારે પ્રાણુ કહેવાય છે. જગતમાં સઘળું ચક્રાકાર છે. કાર્ય કારણતાનો નિયમ નથી તેથી પહેલું કોણુ તે કહી શકાતું નથી, જો કે મનની ઇચ્છા વગર પ્રાણુ ચાલે નહિ સઘળી એક આદિસંકટપની આજ્ઞા છે. શક્તિનું કાંઈ સ્વરૂપ હોતું નથી. શક્તિ કાર્યદ્વારા જાણખાય છે. કાઈનામાં જીવકવાની શક્તિ હોય અથવા જોવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિ દેખાતી નથી પણ તેટલો જોજો જીવકી દેખાડે અથવા વસ્તુ તેને દેખાય ત્યારે તેની શક્તિ માલુમ પડે છે. શક્તિ, ઇન્દ્રિય અથવા મનનો વિષય થઈ શક્તી નથી. શક્તિ અને સત્તા, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, માયા અને બ્રહ્મ, એકજ છે શક્તિ

અદૌકિક છે પણ તેને આશ્રય બેઈએ અને આશ્રય શક્તિ વગરના હોય તો તે નિરર્થક છે. સ્થૂલ શરીર અને સૂક્ષ્મશરીર જેને વિષે અભાવને પામે અને જેમાંથી નીકળે તે કારણશરીર છે અને તે દેખાય નહિ, કેમકે તેને જોનાર મન તો તેમાં લય પામેલું છે. કારણશરીરરૂપી અજ્ઞાન મનને વિષય નથી. અજ્ઞાન વિષયને છોડીને રહે નહિ, જ્ઞાન નિર્વિષય સ્થિતિમાં રહે. અજ્ઞાનને વર્તમાનકાળ નથી. જે ઇન્દ્રિય તથા મનથી જણાય તે વર્તમાનકાળ. ભૂતકાળમાં અજ્ઞાન છે તે અનાદિ છે પણ દેખાતું નથી; અનાદિ છે પણ શાન્ત છે એટલે અતવાણું છે. માયા અતવાળી છે. જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન મુએલું જોવામાં આવે છે. અજ્ઞાન છૂવતું જોવામાં આવતું નથી અને અજ્ઞાન મરે છે ત્યારે કહીએ છીએ કે હંતું. પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છતાં પરોક્ષજ્ઞાન હોય તો તે અજ્ઞાન નથી. તે વૃત્તિજ્ઞાનનો વાંધો છે. અજ્ઞાન બીજરૂપે કારણ રૂપે કલ્પના છે. બી કહાડે તો પછી ઝાઝ બિલું રહે તો પણ રસ સૂકાતાં નષ્ટ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાની બી અને મૂળીઆં બાળી મૂકે તોપણ પ્રારબ્ધનો રસ સૂકાય ત્યાં મુધી તેનું શરીર રહે છે. માત્ર તેનું સંચિત બળી જાય છે. અજ્ઞાન ઉપાદાન કારણ નાશ થાય તોપણ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ રહે છે. નવી પુષ્ટિ નહિ મળે તો પણ બનેલું કાર્ય જોવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોમાં મન ખોટો અહંકાર કરે છે. જુએ છે આંખ, ને કહે છે કે હું જોઉં છું. ગાડા નીચે કુતરો ચાલે તો “શકટનો ભાર જેમ ત્યાન તાણે” તેમ હાંકનાર ખેંચનાર જુદા છે છતાં હું કંઈ છું એમ મન માને છે. ભૂખ તરસ પ્રાણના ધર્મ છે અને પ્રાણ ધરાય છે તે છતાં મન પોતે હુંપણું માને છે. મનના ધર્મ પણ એજ પ્રકારે છે, છતાં હું સુખ લોગલું છું, હું દુઃખ લોગલું છું, એમ સ્થૂલનું અને સૂક્ષ્મનું અભિમાન થાય છે અને તેથી આત્મા ઉપર ઢાંકણાં દેવાય છે; અને બીજા બહારના અહંકાર-આપપણું, પતિપણું એ તો જુદા. જે સાચો આવે તેવી તેની ભાવના ચોટે છે. શત્રુરૂપે આવે તો પોતાનામાં શત્રુપણનો અહંકાર થાય છે. એવી રીતે ‘સંગ તેવો સોંગ અબ્યાસે ચોંટી જાય છે, તેથી વિષમશુદ્ધિ થાય છે, માટે સામાની ભાવનાનું ચિત્ર પડતું જુસી નાખવું. પોતાના અહંકારથી સામામાં ફેર જણાય છે, બાકી સામાનામાં કાંઈ નથી. ઇચ્છા અનિચ્છા ગ્રહણત્યાગ ત્યજે તો દેહાશિમાન જઈ નિર્ણયતા આવે. રોગ, મરણ, વિયોગ, એ તો દેહના લય છે અને જેને દેહની ઉપેક્ષા તેને લય જતો રહે છે. સૂક્ષ્મદેહ તેજ મન અને તેને પણ સ્વર્ગ નરક વગેરેનો લય છે. મન અચળ થાય અને વિષયો પર વિરાગ થાય તો ‘દઢ બોધ થશે અને “હર થા સો ડાલ દીયા” એમ સમતા તથા નિત્યપણું ઉત્પન્ન થાય તો આરસાના આરડાની પેઠે આત્મદૃષ્ટિ બગૃત થાય. સ્વપ્નમાં હજારો કાર્ય કરીએ, પણ

જાગીને જોઈએ ત્યારે જાણીએ કે કાંઈ કીધું નથી. કોઈનો ઘાત કર્યો હોય તો પણ મનમાં નિશ્ચય છે કે એ તો સ્વપ્ન હતું. અન્યની દૃષ્ટિમાં ઘટ અનિષ્ટ છે તેમાં સમાનતા કરવી એ સહેલું છે. રાજદરબારમાં કોઈ રાજા, કોઈ નોકર, એમ જોયા નીચા દરજ્જાના લોકો ભરાયલા છે, ત્યાંથી ચત્લીઓ ઊડી જાય છે તે રાજા પર કે નોકર પર કોઈ પર દૃષ્ટિ પણ કરતી નથી, કેમકે તેને કોઈ જાંચ કે નીચ નથી; તેને દ્રવ્યની કદર નથી; તો દ્રવ્યથી થતા જાંચા નીચાપણામાં ફેર જોવાની શી જરૂર? ગાયને એક પાસ સોનાનો ઢગલો મૂક્યો હોય ને બીજી પાસ બાતનો ઢગલો મૂક્યો હોય તો તે બાત ખાશે અને ચોના પર કદાપિ ધોદળો મૂકશે. માટે સ્વર્ણતા માણસોએ માનીને ઊભી કરેલી છે. સંકલ્પ પર સંકલ્પ નહિ કરવો એનું નામ નિવિકલ્પતા છે. શ્રીશંકરાચાર્યને ભગંદરથી અતિ કષ્ટ હતું, જો કે તે જાણુક હતા. જ્યારે ભોગ દુઃખ આવે ત્યારે માણસ ભોગરૂપ દુઃખરૂપ બની જાય છે. ઉત્તર ક્ષણની કલ્પના નહિ કરીએ તો આનન્દ છે. નશીકરા સાંઢને શી ઉપાધિ છે? સમજીને નિવૃત્તિ રાખવી એ જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે. સદા ધૈર્ય રાખવું. ભય આવે ત્યારે તો ભોગવવામાં આનન્દ છે. આવતા પહેલાં ભય છે. ભીંજાયા પછી શું ભય? બીજા કલ્પના ભલે ઉઠાવે; આપણે તો સિદ્ધાંતનું બળ, મત્યબળ, એજ નિશ્ચય રાખવો. હાથ પગને મારશે એવો ભય નથી. હાંતની વચમાં જીભ પડી રહી છે તો પણ બીહીતી નથી, કેમકે આત્મતા છે, એકતા છે. કોણ કેને મારશે એ વિદ્યમય વાર્તા છે. જેમ ઠોરને કહીએ ને તેને કાંઈ સાંભળવાનું ભાન નથી તેમ કોઈ અવધૂતને કહીએ કે 'અહિં' આ દરમાં માપ છે માટે આ જગા પર સૂશો નહિ; સૂશો તો આવીને તે તમને કરડશે. તો એ સાંભળીને તેને કાંઈ તેની દરકાર નથી. કદાપિ તે સૂશે અને સાપ નીકળશે તો તેની આસપાસ ચક્રરડાં ફરીને ચાલ્યો જશે. આત્મદૃષ્ટિનો પ્રભાવ એવો ■ કે સર્વ વિદ્યન દૂર થાય. બીજાં અનુદાન સિદ્ધ થાય કે ન થાય પણ આત્મદૃષ્ટિ એવી છે કે શત્રુ હોય તે મિત્ર થાય. સૌને સુખી જોવામાં આનન્દ માનવો. જીવંતી સુધી ખૂટે નહિ એટલા દ્રવ્યથી સંતોષ કરે તો થાય. તો પછી આત્મારૂપી ધન કે જેનો કદી વિયોગ નથી તેમાં સંતોષ થાય એમાં તો શી નવાઈ? મૃદુ ભાષણ કેનું નામ કે જે હિત, મિત અને સત્ય છે.

૨૭. ગોગ.

વર્ગોપરમેત ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ;

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પદ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥

મગવદ્વીતા.

અર્થ:—યોગસેવાથી નિરુદ્ધ ચિત્ત જ્યાં ઉપરામ પામે છે અને જ્યાં આત્માએ આત્માને જોવું આત્માને વિષે સંતોષ પામે છે (તે યોગ જાણવો).

સં મારના પદાર્થ તરફ મન દોડે છે માટે વૈરાગ્યથી મનને ઉપદેશ આપી
તરફ પદાર્થ તરફ જતું ઉલટાવી પાછું જોગવું જોઈએ. તેમ પાણીની

વચમાં માટીની પાળ બાંધેથી પાણી શેકાય છે અને તેનો વેગ અટકે છે, તેમ જગત્થી મનની પાળ આત્મભાવ પ્રકાશમાન કરવામાં ઉપયોગી છે. જગત્તરફ અત્યંત મિથ્યાત્વ જાણી, હું દેહધારી મિથ્યા છું, એ દૃઢ નિશ્ચયથી વાસના મટે છે. સંસાર સમુદ્રમાં વાસનાતું જળ છે તેમાં ચિંતારૂપી જળથી તૃણાવાન જીવરૂપી મચ્છ ફસાય છે. બુદ્ધિરૂપી અપ્પુ વિચારરૂપી પથ્થર પર ઘસેથી તીક્ષ્ણ થાય છે, અને ચિંતાની જળને કાપી નાખે છે. સંસારવૃક્ષતું બીજ મન છે. મનને સ્થિર કરવાના બે માર્ગ છે: ૧. પિપીલિકા માર્ગ અને ૨. વહંગમ માર્ગ. પિપીલિકા એટલે કીડી વૃક્ષપર ધીમે ધીમે ચઢે છે તેમ અને વિહંગમ માર્ગ એટલે પક્ષી એકદમ ઊડીને જાય છે તેમ. તેમજ ઉપાસના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી મોક્ષ માર્ગ જવાય છે અને કોઈને પૂર્વના સંસ્કારથી એકદમ મોક્ષ મળે છે. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત થવાય છે. મનતું મનનથી છેદન કરી શકાય છે. લોહથી હીરો કપાય નહિ; હીરો હીરાને કાપે તેમ મનન મનને છેદે છે. સંસાર વહાણો લાગે તેજ મનને દૂષિત કરી ફસાવનાર (સર્પ) છે. સંસારતું અસત્ય જાણવું તે માટે આ આપણો જન્મ છે, સુખ ભોગવવાને માટે નથી. જો માત્ર સુખ ભોગવવાને માટે હોત તો મનુષ્ય દેહ દુર્લભ ગણાત નહિ અને પશુપક્ષીનો જન્મ ઉત્તમ ગણાત. કેમકે મનુષ્યને જન્મથી મરણ સુધી ચિંતા છે તે છતાં મનુષ્ય દેહ ઉત્તમ ગણાય છે કારણ કે માત્ર મનુષ્ય દેહ મોક્ષતું દાર છે અને તે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે છે. દેવના શરીરથી સ્વર્ગોદિક સુખ માત્ર મળી શકે છે પણ મોક્ષ મળતો નથી અને સ્વર્ગોદિક મળે છે તે પણ શ્રમથી જ ફળ પ્રાપ્ત છે. મનુષ્યદેહ સંસારમાં પડવાને માટે નથી પણ સંસારમાંથી છૂટવાને છે. થઈ ગયું તે થયું ને નવું થશે તે થશે. પાછલાને યાદ કરવું નહિ ને આગળ ચનારની ચિંતા રાખવી નહિ. કોઈને સ્વપ્નમાં રાજ્ય મળે તો તે જાગીને રડતો નથી, કે માફ રાજ્ય

જતું રહ્યું ને હવે પાછું કે કહાડે મળવાનું? કેમકે તે બાણે છે કે ખરેખરે રાજ્ય મળ્યું જ નથી. તેમ સર્વ સ્વપ્ન માત્ર બનીજ રહ્યું છે તો પછી ચિંતવન શાનું કરવું? આ મંસાર માયાનું ચિત્ર છે. આ દેહ “હું મારા” નો “અહં મમ” નો મળ છે અને તેથી સંસાર ભામે છે અને સંસાર દુઃખ દેવા સમર્થ થાય છે. અંતરથી મૂળ કહાડી નાખો. બહારના ઉચ્ચા એકલા કાંઈ કરી શકવાના નથી. ઉપલક્ષ્ય ક્રિયાથી કાંઈક આરામ લાગે પણ અંતરથી દબાયું નથી ત્યાં લગી પાછું ઊઠવાનો સંભવ છે, માટે બાણવું કે સર્વ કાંઈ હુંજ છું. રાજ્ય આવે તો રાજ્ય કરો. પ્રમાણિકપણે જે કરશો તેમાં કાંઈ બગડી ગયું નથી; બોજરૂપ બાણવાની જરૂર નથી, વફીલનો ધધો નહિ થાય કેમકે તેમાં ખટપટ બહુ છે એવી શંકા કરવાની નથી; કારણ કે તું તારે પ્રમાણિકપણે થાય તેમ કયો જ. એમાં શું બગડી જવાનું છે કે ગભરાય છે? જેની જોડે તું મંબંધમાં આવે તે તેની રીત પ્રમાણે ભલે આવે, તું તારે તારી સ્વતંત્ર, પ્રમાણિક રીતે આવ. મત્યતા બાણી ગભરાય છે શા માટે? સ્વતંત્રતાનું ડોળ ઘાલી ઉદ્ધત થઈશ નહિ પ્રમાણિક નહિ છતાં પ્રમાણિક કહેડાવવાનો દંભ કરીશ તો હાંસીને પાત્ર થઈશ. સંસારમાં કોઈ પણ ઉદ્ધમ બોજરૂપ નથી, જે ઉદ્ધમ આવી મળે તેમાં આનન્દ માની ઉદ્ધત રહેવું. શીરો કે સૂકો રોટલો જે મળે તેમાં મંતોષ રાખવો કે જેથી લોગ લેતાં આખ્યા બંધાય નહિ. અભ્યાસે આસ્થા બેસી જવાનો ભય છે. શરીરના અભ્યાસથી મનને આસ્થા થાય છે, મન તેની ઇચ્છા ક્યાં કરે છે માટે તિતિક્ષાની જરૂર છે. સુખદુઃખ સહન કરતાં શીખવું. શરીર નહિ નીભતું હોય તો પણ મનની હિંમત હોય તો શરીર કસાય છે. શ્રીમંતને તિતિક્ષા માટે વ્રતો છે તે શ્રમવાળાં છતાં ઊલટાં ઉઘાસ ભરેલાં હોઈ ચોભારૂપ છે અને તેથીજ શાસ્ત્રની યુક્તિથી વ્રતો થયાં છે નહિ તો અર્જુનને થયો કાર્પણ્યદોષ તેમ થાય. રાજ્યો મૃગયાની ટેવ પાડે છે. એકાદશી લોજનના દેન્દ્ર માટે છે. જેણે ષટ્સંપત્તિ સાધ્ય કરી છે તેને મર્વ મુગમ છે. જગત્, રાજ્ય, કાયમ ગ્રહે એવી આસ્થા ન કરો. આકાશમા મર્વ પદાર્થ આવે છે પણ આકાશ તેમાંના કોઈને કોઈ બાંધતું નથી. સ્પર્શ કંવાનો તેનો સ્વભાવ નથી પણ વાયુ જેને અડકે તેનો સંગ લઈ લે છે, તે વિદ્યા હોય કે પુષ્પ હોય. પરંતુ આકાશ વિઠા પડી રહે તેને પણ અડકે નહિ. માટે કહ્યું છે કે “સંસારથી સરસો રહે ને મન મારી પાસ, સંસારમાં લેપાય નહિ તેને બાણ મારો દાસ” પથ્થરની દૃષ્ટિમાં ઊનું ટાકું છે જ નહિ માટે હું મહેચ્છની સજ્ઞા છું. શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, હું નથી. ગરીરાદિનો પ્રકાશક અજ્ઞમા નિત્ય ચૈતન્ય હું જ છું હું.

ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરવાવાળો છું. આકાશ પોતાને ખરડાયલું સમજે તો તે
 તેની બ્રાંતિ છે. ઘડામાં તેલ ભરીએ તો ઘડામાંનું આકાશ ચીકણું થયું લાગે,
 પણ આકાશ તો ચીકણું થવા ધારે તો થઈ શકે એમ નથી અને આકાશમાં
 તો વાયુ વગેરે બીજાં તત્વ છે, પણ મારાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ જ નથી અને
 તે વસ્તુઓ રૂપે હું જ અંતર બહાર છું. જે સંસારથી બુલાવેો ખાઈ હું
 છુવ છું, સંબંધી છું, એમ સત્ય માની આસક્તિ કરે તેને વિકારો થાય છે,
 હર્ષ, શોક, ભય થાય છે, તે પગધીન મનથી થાય છે. સત્તા પર ઢાંક પીછો
 ડાના આકારો છે. આકારનું સ્વરૂપ શું છે? સર્વ આકાર આકાશમાં થાય છે.
 ચૈતન્યમાં દૃશ્ય, અદૃશ્ય થાય એ માયાશક્તિ છે. કાગળનાં બીજાં આકાશને
 ઉઘાડું કરે છે અને ઢાંકી રાખે છે. ઢાંકેલું ઉઘારવું એજ કર્તવ્ય છે. એકનું
 અનેકપણું માયાથી થાય છે. માંછના દિવસમાં કાગળમાં વાઘ કોતરી બીજું
 ધરી તેમાં રંગ પૂરીએ તે રંગ નીચે પડે છે, એટલે મદ્રેત યા કાળી સલંગ
 જમીન પૂરી હોય તે એક છે તેના પર અનેકપણું થાય છે, કેમકે કેટલોક
 ભાગ રંગથી ઢંકાયેલો છે અને કેટલોક ઉઘાડો છે એવો કોતરેલો કાગળ
 તેમાં તેવાં ચિત્ર દેખાય. વાઘ કોતર્યો હોય તો વાઘ દેખાય પણ તે કાંઈ વાઘ
 નથી, તે તો માત્ર રંગ વાઘના આકારમાં ગોઠવાયેલો છે. તેમજ માણસ કોતર્યો
 હોય તો માણસ દેખાય કાંઈ જાણવું, નહિ જાણવું, એમ વગર આવરણનું
 આવરણ થાય છે. છે તેને નથી કહીએ છીએ, કેમકે નથી કહેવામાં આવે છે
 ત્યાં પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. કોઈ ઢંકાય તો કોઈ જાઘડે. કોઈ જાઘડે તો કોઈ
 ઢંકાય. સત્, ચિત્ત, આનન્દ ત્રણે ખુલ્લા બુદ્ધિઓ. એક દેખાશે અને બે ઢાંક્યા
 રહેશે; બે દેખાશે ને એક ઢાંક્યો રહેશે. એમ પરમ્યુટેશન (Permutation)
 અને કોમ્બીનેશન (Combination) થાય છે. બાકી પૂર્ણ તો પૂર્ણ જ રહે છે,
 તો ઢંકાય એ પણ કહેવા માત્રજ છે. ઉંચા કિંદલા પર ઊભા થવાથી આકા-
 શને સંકોચ નથી, તેની દૃષ્ટિમાં કોઈ ઘુસતું જ નથી. પરમાત્માને ખબર પણ
 નથી કે મારામાં વિશ્વ છે કે નહિ. ભલે આખું વિશ્વ પોતામાં પડી રહે. એક
 સ્ત્રી પુરુષ દંપતી ચાલ્યાં જતાં હતાં; સંસારની મોહ માયા છોડી વિરક્ત થઈ
 વનમાં જવા નીકળ્યાં હતાં, ઘરખાર પૈસો ટકો તણ નીકળ્યાં હતાં.
 રસ્તામાં કાંઈ-સોનેયો પડ્યો હશે, સ્ત્રી સોનેયો દેખી તે ત્યાં પડ્યો રહેવા
 હઈ આગળ ચાલી. પુરુષે તેના ઉપર ધૂળ નાખી. સ્ત્રીએ પૂછ્યું:
 “તમે મારાથી આગળ ચાલતા હતા તે શું કરવા પાછળ પડ્યા છો?”
 પુરુષે કહ્યું: “આ સોનેયા પર ધૂળ નાખું છું” સ્ત્રીએ કહ્યું: “હજી આપણી
 સમજ પરજ ધૂળ પડી સમજાય છે. તમે હજી એને સોનારૂપે જ દેખો
 છો કે શું? એના ઉપર ધૂળ નહિ નાખે તો શું બગડી જશે? સોનેયો ભલે

પડ્યો રહે તે શું નડે છે ? તેના પર મમત્વ ન રાખો એટલે બસ છે. ઘર-ખાર પેસો ટકા છોડા તો ખોટું નથી, પણ સર્વે રિદ્ધિ છતાં જો મમત્વ ત્યજી દેવાતું હોય તો તેનાપર ધૂળ નાખી તેને દાટવાની કે ફેંકી દેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમે સોનું અને ધૂળમાં ફેર દેખો છો. જનાવરને મન સોનું અને ધૂળ એકજ છે. તે તો દાગીના પર પગ મૂકીને ચાલ્યું જાય છે. તેને તો પથ્થર નડે તેમ સોનાનો ઢગલો નડતર કરનારો થઈ પડે છે.” માટે ઘરખાર, ધનદોલ-તના બાદ્ય ત્યાગથી મુક્તિ છે એમ નથી, પણ સંસારની વાસના મનથી જીડી જાય તો મુક્તિ છે તે છે. જ્યાં વાસના છે ત્યાં જગત્કર્શન છે, ત્યાં દેહ છે. તમાસો જોવો હોય તેણે તો કિનારે જિલ્લો રહી સમુદ્ર જોવો જોઈએ. વરનાં બાપ થઈને કાંઈ પૂરા વરઘોડો જોવાય નહિ, માત્ર દોડાદોડમાં વખત જતો રહે. રાજાની સત્તા એ સ્વરૂપ છે. નોકરામાં રાજાનું અંગ વ્યાપેલું છે. અંગ જાય તોપણ રાજાપણું કાયમ છે. પટેલ જાય તોપણ પટેલાઈની સત્તા છે. એક પટેલ જાય ને બીજો આવે. તેમ વ્યાપકપણે તો રાજાની સત્તા બની રહે છે પણ વૈભવ લેવો હોય અનુભવ લેવો હોય તો રાજાપણું આરોપ કરવું પડે. માટે વિશ્વથી અલગ રહી ખુણે ભરાઈને જીવ્યો તો આનન્દ જ આનન્દ છે.

તા. ૩-૬-૧૯૦૩.

૨૮. સ્વેચ્છા.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्व भूतानि सम्मोहं संगं यान्ति परन्तप ॥

મગધદ્વિતા.

અર્થ:—હે ભારત ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થએલા દ્વન્દ્વી ઉપજતા મોહ કરાને જનમાત્ર, હે પરતપ ! સર્ગને વિષે પૂર્ણ મોહ પામી જાય છે.

રોગ એ પણ ઇચ્છાનું પરિણામ છે. રોગ થવામાં તથા મોત થવામાં પછી તમારી કરેલી જ ઇચ્છા છે; ક્યારે કરી તે તમને ખબર નથી, પણ છે તમારી કરેલી. માટે હંમેશાં જો ઇચ્છા કરવી તો રૂડી કરવી. જે તાત્કાલિક દુઃખરૂપ તેનું અવાંતરે સુખ છે; માટે દીર્ઘદષ્ટિ રાખવી. પારકાનું ભુંડું ઇચ્છીએ તો આપણું પોતાનું ભુંડું ઇચ્છ્યું જાણ્યું અને તેનું ફળ પણ પોતાને જ મળે. બીજાની અપકીર્તિ કરવા જતાં પોતાની અપકીર્તિ થાય છે. ભીંત-પર મારેલો દડો આપણા જ અંગ પર આવે છે, વધારે જોરથી મારે તો વધારે જોરથી આવે છે, માટે કોઈ પર દોષદષ્ટિ કરવી નહિ. જીંટનાં ચઢારે અંગ વાંકાં હોય છે તોપણ તે બીજાના અકેક અંગને જોઈ નિંદા કરે છે; તો તે દોષ

પોતાના મનમાં જ છે; બીજામાં છે કે નહિ તે તો કોણ જાણે પણ તે દોષ આપણામાં ઊભો થયા વિના બીજામાં ઊઠે નહિ. ટાઈપ આપણામાં ગોઠવાયા વિના, તેનો છાપો સામા કાગળ પર પડે નહિ. ફલાળો ખરાબ છે એવો સંસ્કાર આપણા મન પર પડવા દીધો એ આગળ જતાં આપણને જ નડે. એ નેગેટીવ (Negative) છબી પડી તે કોઈ સમય પણ પોઝીટીવ (Positive) રૂપે બહાર પડવાની. માટે કોઈનો સારો ગુણ જોવો પણ કોઈનો દોષ મનમાં લાવવો નહિ. સારા નરસા ગુણ બીજામાં લાસે તો તે દેખવા, પણ તે કહેવું કોરે એમ જરા પણ અસર અથવા લાગણી પરત્વે ઊઠવા દેવા નહિ. આપણે તો મેત્રી, કંઠણા વગેરે રાખવાં. એક વેળા સંતપુરુષને જતાં રસ્તામાં ભંગી મળ્યો. તેનાપર ક્રોધ કર્યો કે: “આધો ખસ; તું ચાંડાળ બાત તારો મને સ્પર્શ થશે.” ચંડાળે જવાબ વાળ્યો કે: “હું તો ગમે તે છું અને મને અડકવું, નહિ અડકવું તમારી ખુશીની વાત છે, પણ ક્રોધ કેમ કરો છો? તમારામાં ક્રોધ જેવો ચંડાળ તો ઊભેલો જ છે. એ ક્રોધરૂપી ચંડાળ તો દુનિઆમાં બીજો કોઈ લાગ્યે જ હશે કે જે તમારા જેવાને ભેટીને રહ્યો છે, અને પોતાને તે બાળે છે એટલું જ નહિ પણ બીજાને પણ બાળે છે.” વળી પારકાના દોષ જોવાથી કંઈ હિત નથી. ઈષ્ટા એ મનનો ધર્મ છે અને વાસનાથી થાય છે. વાસના છે ત્યાંસુધી મનનું મનપણું છે, મનનું સ્વરૂપ બીજું છે જ નહિ. સાપ જોતાં ત્રાસ થાય છે; તેનાં આકૃતિ રંગ ઝુંઘર છે, અંગ કોમળ છે, પણ વિબુદ્ધિ તેને અપ્રિય બનાવે છે. ડંખ ગયો તો સાપપણું ગયું. વાસનાનું વિષ દૂર થયું તો મનરૂપી સર્પ અમન થાય. નિરંતર જગતનું અસત્યપણું રાખી અભાવવૃત્તિ ક્ષેપી. પશુ, મનુષ્ય, દેવમાં, વિષયસુખ છે તે સિવાય બીજું અધિક સુખ છે તે મનુષ્ય દેહથી જણાય છે. વસ્તુ સુખરૂપ હોય, તો તે જોતજોતામાં દુઃખરૂપ બને નહિ. પ્રિય અપ્રિય વૃત્તિમાં છે. જાણું છે તેને ધરની સાકર લેખીને ગળ્યું કરીએ છીએ. ધીએ ગોખર મીઠાં બનેલાં છે. કૂતરો હાડકું ચાટે છે તેમાં લોહી પોતાના જડખાનું છે; હાડકું તો મુકું માંમ રહિત છે, પણ ચાવતાં જડખામાં ત્રાણે છે અને લોહી નીકળે છે; પોતાના લોહીનો સ્વાદ લઈ આનન્દ માને છે. સુખદુઃખ પશુઓને અને દેવતાઓને વિના પ્રયત્ને મળે છે પણ મનુષ્યને તો પરિશ્રમ અને ઉલ્લાસ કરવો પડે છે. ચિંતાથી કોઈ સુકત નથી. ઘણું હોય તેને પણ વધારવાની ઇચ્છા. આવી ચિંતાવાળો જન્મ કંઈ ઉત્તમપણું માનીત કરતો નથી. ગદ્દા વેતરે જોઈને ઉપરામ થઈએ એજ કૃપ છે અને તેથી ઉત્તમતા છે. નહિ તો સંસારને સુખરૂપ માને તો પ્રવૃત્તિપ્રવાહની રેલમાં તણાતાં કિનારો હાથ લાગે નહિ, કેમકે સુખ પોતાનામાં છે બહાર નથી. ઇચ્છાથી મન બહાર ભટકતું ચંચળ રહે અને સ્વરૂપનો આનન્દ આપિ-

ભાવ થાય છતાં કહે છે કે વસ્તુથી આનન્દ થયો, પરંતુ બાંધતો નથી કે ઇચ્છા નહિ થાય તો સુખ બનેલું જ છે. ઇચ્છા ઊઠી કે સુખનો ભંગ થાય અને પછી તેને ઠેકાણે લાવવાને મહેનત કરતા ઠેકાણે આવે તો સોના સાઠ કરીને પણ આનન્દ માને. તળાવનું પાણી મેલું કે હાલતું હોય તો તળાવનું દેખાતું નથી પણ નિર્મળ હોય તો તળિયું દેખાય છે અને તળીયું તે જ સ્વરૂપ છે. વિષય સુખમાં સુખ માનનારને એનાથી અધિક સુખની ખાત્રી થાય. તો એની મેળે તેના વિષય છૂટે. અખંડ સમાધિ તો કાર્યથી થવી અશક્ય છે; વિચારે બની શકે છે, કેમકે સમાધિ ક્રિયાસાધ્ય છે અને ક્રિયાનું ક્ષણ અંતવાન છે. હજારો વર્ષે ઉત્થાન થાય છે અને ચંચળતા કાયમ થાય છે. ઉત્થાન વશમાં મન પાછું ભટકે છે. માટે મન તથા ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ વિચારે થવો જોઈએ. સમાધિ સાધનરૂપ છે. મનને સ્વરૂપ તરફ જાગતું કરવું એ છોકરાંને નિશાળે મૂકવા જેવું છે. અક્ષરો ઘોઈને કાગળનું કોરાપણું બતાવવા કરતાં અક્ષરો સાહીના છે એમ સમજણ પાડેથી કાગળનું અચલ કોરાપણું સમજાય છે. તેમ સમાધિ નામરૂપ ઘોવા માટે છે; મંદબુદ્ધિને સમજાવવાની વાતો છે. “છે” મૂક્યા વિના વસ્તુત્વ નથી. પૂર્વે હતું તો ઘટમાંથી “નહિ” થયું. એવી રીતે કે જે ઘટ હતો તે ઘટ નથી પણ સત્તામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થયો. ખાંડ અને મીઠાશ સુક્ષ્મબુદ્ધિથી જૂદાં પડે; પૃથક્કરણથી જૂદાં પડતાં નથી. વિચાર કરે તો જૂદાં છે. ગળપણ નહિ હોય તો ખાંડ કહેવાય નહિ પણ ખાંડના જન્મ પહેલાં ગળપણ હતું; ગોળમાં હતું અને ગોળ પહેલાં રસમાં હતું, અને રસ પહેલાં શેરડીમાં હતું, અને શેરડી પહેલાં પૃથ્વીમાં હતું, અને પૃથ્વી પહેલાં આત્મામાં હતું. એ જ ગળપણ પાંચમી સાતમી પેઢીએ ખાંડને આધારે રહેલું છે, બદકે એના આધાર પર ખાંડ રહેલી છે, પણ પાણીમાં કે દૂધમાં ખાંડ નાખીએ તો ખાંડ કોણ જાણે ક્યાં જાય છે અને ગળપણ તો પાણી કે દૂધમાં કાયમ રહે છે. પણ કોઈ કહેશે કે ગળપણને જૂઠું પાડીને અમારી આગળ ઊભું કરો તો તે યુક્તિ અને વિચાર વગર બતાવી શકાય નહિ. તેમ જડ ચૈતન્ય જૂઠું હોય તો સમજમાં બતાવાય, પણ છૂટું પાડી બતાવાય નહિ. જુઓ કે પ્રથમ પ્રેતીતિ સત્તાની થાય છે અને પછી નામરૂપની થાય છે. પણ ઘોડા ઉપર સ્વારને બદલે, સ્વારને માથે ઘોડો ચડાવ્યો છે. છે ઘટ એમ કહેવાને બદલે ઘટ છે એમ બાલીએ છીએ. પુસ્તક છે તે પણ બાળી નાખેથી ખાખ છે અને ખાખ રાહમ થયેલી અભાવ છે, પણ છે એમ કહીએ છીએ. માટે છે પણ સૂક્ષ્મ હોય તેથી નથી એમ કહેવાય નહિ, અને હું છું તો બધું છે, હું નથી તો કાંઈ નથી. તેથી છે એમ માફ સ્વરૂપ છે. દેહ પણ આત્માને આધારે છે. “હું નથી” એવો અનુભવ કોઈને બનતો

નથી. મનમાં ઉઠાવો તો છે; નહિ ઉઠાવો તો નથી. આંખ મીચો તો નથી, અને આંખ ઉઘાડો તો છે; ઉઘાડાં નેત્રે પણ મનમાં નહિ લાવો તો નથી. તમારા સ્વપ્નનો દેખાવ તમારા પાઠોશીની દૃષ્ટિમાં નથી. સ્વપ્નના વાઘધી થતો લય અને સુંદરીથી થતો વિકાર બન્ને જાગ્રતમાં નથી, માટે હૃદયનું જગત તેજ જગત છે. બહારનું લલે પડી રહ્યું તે તમને નડતું નથી. મન વ્યાપક સ્વરૂપ છે, અને પરિચિત્ત સ્વરૂપ છે, માટે વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમાં રાખવું. કાશીનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે મન કાશી જતું નથી પણ મનમાં પેઠેલું કાશી પ્રતીત થાય છે. સંપૂર્ણ જગત મારે વિષે રહેલું છે, એ અદૈત પ્રદ્ધ હું છું, એમ નિશ્ચય થયો જોઈએ. ગણેશને સાળુ ઘસીને ચોડો બનાવાતો નથી અને તમે કાંઈ પણ બનશો તો કૃતિથી ન બન્યા થશો. જેવા હથોડાથી દાગીના ઘડાય તેવાજ હથોડાથી તે ભંગાય. અખંડ પ્રદ્ધમાં કોઈ અજ્ઞાની નથી; બગાડ થયો નથી. સ્વપ્નમાં હજારો બરાડા પાડો તેપણુ તમે તો એક શબ્દ પણ બોલ્યા નથી, હજારો પ્રવાસ કર્યા પણ એક પગલું હાલ્યા ચાલ્યા નથી. કર્તા છતાં અકર્તા છે, સુખદુઃખ સમાન છે. ચિત્રમાં એક તરફ મોટી નદી ચીતરેલી છે અને બીજી તરફ આગ સળગેલી છે. બન્ને એક સત્તા પર છતાં નદીનાં જળ આગ હોલવતાં નથી અને તમને આગ બાળતી નથી. નદી ડુબાવતી નથી તે છતાં એ બળું છું, એ બુડું છું, એમ બૂમો પાડો તો તમને કોઈ અટકાવવા આવે એમ નથી. એ ચિત્ર દૂર કરો, તો ચૈતન્ય આકાશ સિવાય બીજી વસ્તુ તમારી દૃષ્ટિમાં ધુસશે જ નહિ.

તા. ૪-૬-૧૯૦૩.

૨૯. મનરૂપી પડદો.

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવત્યેવાત્ર તત્પિતા ।

વિપ્રલમ્બકવાક્યેન મૃતં મત્વા પ્રરોદિતિ ॥

મૃતેઽપિ તસ્મિન્વાર્તાયાં ન શ્રુતાયા ન રોદિતિ ।

અતઃ સર્વમ્ય જીવસ્ય વન્ધકૃન્માનસં જગત્ ॥

પદ્મદશો.

અર્થ:—પુત્ર દૂર દેશમાં ગયો હોય અને જીવતો હોય છતાં અત્રે તેનો પિતા, મોઢ ધૂનના વચનથી, તેને મુવો જાણી રહે છે અને મરી ગયો હોય છતાં વાત ન જાણી હોય ત્યાં સુધી રહતો નથી;—અર્થાત્ જીવ માત્રને બધું ઉપગમનારી તેના પોતાના મનની કલ્પેલી સૃષ્ટિ છે.

મન જટરૂપ છે. ચૈતન્યની સત્તાથી મન પદાર્થને ઝડપી કરે છે. મન અજ્ઞાન કાળે લેદ બુદ્ધિ છે અને જ્ઞાનકાળે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મનને પોતાને વિષે સત્તા નથી—સત્યતા નથી. સિંહે મારેલા પશુનું માંસ

ખિલાડી ખાય છે પણ પશુને મારવામાં ખિલાડી સમર્થ નથી. તેમ મન જડ છતાં ચેતનના પ્રભાવે વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. પંચમહાભૂતમાંથી સર્વ કાર્ય છે, પરમાત્મામાં માયા ઉત્પન્ન થઈ. માયા જડ છે અને ત્રિગુણાત્મક છે, અને પંચમહાભૂત માયામાંથી ઉત્પન્ન થયાં તેથી તે પણ જડ છે અને પ્રત્યેક ભૂતમાં ત્રણે ગુણ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી એ પંચભૂત છે. એ દરેકને સત્વ, રજ, તમ ગુણો છે. આકાશના સત્ત્વગુણમાંથી કર્ણેન્દ્રિય થઈ, એમ પાંચે ભૂતના સત્ત્વગુણમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય થઈ. આકાશના રજેગુણમાંથી વાંકું કર્મેન્દ્રિય થઈ. એમ પંચભૂતના રજેગુણમાંથી પંચ કર્મેન્દ્રિય અને પંચ પ્રાણ થયાં. આકાશના તમોગુણમાંથી શબ્દ વિષય થયો. એમ પાંચે ભૂતમાંથી તેના તમોગુણથી પંચ વિષયો થયા. આ પ્રમાણે પંચ મહાભૂતોના સત્ત્વ અને રજે-ગુણથી તેઓના મિશ્રણથી એકંદર મનથી અંતઃકરણ થયું. એજ સૂક્ષ્મદેહ અથવા લિંગશરીર અને એ જડ, કેમકે જડની ઉત્પત્તિ જડજ. સ્થૂલ થાય ત્યારે સ્થૂલ વિષયાદિ થાય છે. પંચીકૃત ત્રિકૃત એ વિરોધી ભેદો છે. વિરોધ પણ યુક્તિથી જ છે. જે નથી તેને સમજાવી નિયમ બાંધવા છે. જગત્ થયું જ નથી; સમજાવવા કહેવાનું છે. લિન્નતાને આદિ કારણ પર પહોંચાડવા કલ્પના છે. ઘરો હજારો છે, છતાં દરેકની રચના બુદ્ધિ; પણ ચૂનો ઇંટ વગેરેની સમાનતા સરખીજ. તેથી મન જડ છે પણ ચેતન્યની ચેતનતાથી ચેતન છે. મનથી જ્ઞાન થાય છે; પ્રાણ ગતિને પામે છે. કુહાડાને હાથો મળે પણ મનુષ્ય વાપરે નહિ ત્યાંજગી તે હાથો મળતાં પણ શું કરે? સત્તા આપે તે મળને પાત્ર થાય. કુહાડાને કોઈ સજા કરશે નહિ. કાખનાર કુહાડો છતાં ચેતન્ય (મનુષ્ય) જવાબદાર ગણાયો. ચેતન્યની સત્તા વિના પાંદડું પણ હાલે નહિ. વસ્તુમાં ચેતનશક્તિ પ્રવેશ થઈ તે દ્વારા કાર્ય થાય છે. એન્જિન (Engine) કેટલું કામ કરે છે? પણ તે આડું બાય તો ડ્રાઈવર (Driver) જોખમદાર છે. બળદ ઘોડામાં ચેતનતા છે માટે તે હાથ ન રહે તો હાંકનાર નિર્દોષ પણ ગણાય છે. પણ જ્યાં ચેતનની સત્તાએ વિશેષ કાર્ય કર્યું ત્યાં જોખમદારી. ઘડિઆળના સર્વ ચક્ર એક ચક્રને આધારે છે. કારખાનાનાં ચક્ર મુખ્ય ચક્રથી ચાલી રહ્યાં છે. મૂળ મુખ્ય ચક્ર બધ પડે કે બધું બંધ. મૂળ ચક્ર ચાલે ત્યાંમુખી તેની ગતિને બળે તમામ ચક્રને ગતિ મળેથી કોઈ કાપે છે, કોઈ ખાડો પાડે છે, કોઈ વણે છે અને કોઈ ગુથે છે એમ ઉપર નીચે ક્રમ ચાલી રહ્યા છે. વિશ્વખી મોહું કારખાનું છે તેમાં દેહરૂપી નાનું કારખાનું છે તેમાં મન આદિ ચક્ર છે તેને અનુમાર વિશ્વ ફરે છે. જડ ચક્ર વરાળના વેગે ફરે છે. મન ઇચ્છારૂપી વગળે પ્રેરાય છે પણ તેને ચેતનતા આપનાર આત્માજ છે. સાંખ્ય પુરુષ પ્રકૃતિ બે બુદ્ધા માને છે. ચેતન અને જડ અનાદિ બુદ્ધા છે એમ માને છે. નૈયાયિક આત્મા અને પરમાણુ બુદ્ધા માને છે. પરમાણુ

નિત્ય છે. જડ એટલે જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે અસિદ્ધ છે. તેની મિદિ માટે ચેતનની (જીજ્ઞાની) અપેક્ષા છે. અમિદ્ધ માટે અમત્ય છે. કાર્ય કારણ ભાવે ભિન્ન કહેવાય છે, વૃક્ષ થડ દૃષ્ટિથી અચળ છે, પત્ર (પાંદડાં) દ્રષ્ટિથી ચળ છે અને વૃક્ષ થડ, પત્ર વિના વૃક્ષ કહેવાય નહિ. તેમ આત્માને મન એકજ છે. મન સ્વરુપે અચળ છે અને આત્મા છે. સ્કુરણથી ગતિમાન છે તેથી મન છે. વૃક્ષમાં થડ ડાળાં એ નામરુપ છે. સત્તામાં આત્મા, મન, એ નામો જોડેલાં છે. કળ ફેરવનારના હાથમાંથી વેગ નીકળી આગગાડી ચાલે છે. ચેતન્ય (પુરુષ) કાંઈ કરતો નથી. આદિ સંકટપની કૂંચી ફરી છે તેથી અનાદિ પ્રાક્ષાંડ ચાલી રહ્યાં છે. થયાં છે કે નહિ તે તો પછી વાત, પણ અટકતું નથી. બધું ચાલતું દોડતું દેખાય છે પણ પોતે તો અચળજ છે. ગતિ તે અચળતા અને અચળતા તે ગતિ એમ બની રહ્યું છે; કેમકે જો છે જ નહિ એકજ છે. જમીનનો આધાર છે તો તે પર આગગાડી ચાલતી દેખાય છે. તેનો તો વેગ માથે અવાજ પણ સંભળાય છે. પણ પાણી પર વહાણ અથવા માછલું ચાલે છે તે એકગ્ગ છે. તેમ આત્મા પર ચલ ધ્રુવ છે તે અચલ પર દૃષ્ટિ વગર જણાતો નથી. દરેક વેળા અચલ પર દૃષ્ટિ હોય તોજ ચળ દેખાય એ નિયમ છે વેગ માથે વેગરુપ થવું એ અચળતા છે. વહાણમાં જોડેલા આપણે વહાણના વેગ માથે વેગવાળા હોઈ ગતિ જોઈ શકતા નથી, પણ જલ પર દ્રષ્ટિ રાખી ચળ જણાઈએ છીએ. આત્મા મનને પ્રેરતો નથી. મનનો સ્વભાવ જ વિલક્ષણ છે કે આત્માની સન્નિધિમાં મન પોતાની એળે નાથ કરે છે. સૂર્યનો તડકો પડયો કે અંકુર કૂટે છે. લોહચુંબક પાસે મોય નાથ કરે છે. મોય જડ છે અને લોહચુંબક પણ જડ છે. હાલતો હલાવતો નથી. આરસાનો સ્વભાવ એવો છે કે પ્રતિબિંબ લેવું. વસ્તુની ઇચ્છા નથી કે પ્રતિબિંબ આપવું; આરસાની ઇચ્છા નથી કે લેવું. મનનો સ્વભાવ છે કે આત્માની મત્તાથી અચળ ગતિમાન થાય. મનનું ગતિમાન થવું તે વિશ્વ છે. ગતિ થઈ ભાસે છે, વાસ્તવિક ગતિ થતી નથી. સ્વપ્નમાં ઉત્પાત થાય પણ કાંઈ થતું નથી અને કોઈ હાલતુંએ નથી. ગતિમાન દેખાતી વસ્તુ જ નથી તો ગતિ શું ? મન અસત્ય છે અને મનનાં કાર્ય પણ અમત્ય છે અને છે તો એક ચેતન્ય. સ્વપ્નમાં હરણ નથી તો તેનું દોડવું શું ? વિશ્વ નથી તો ગતિ ક્યાંથી ? અભાવ નામરુપનો કહીએ છીએ. નામરુપમાં જે ચેતન્ય છે તે તો સદ્ગુણ છે, નામરુપ અસત્ય છે. માટીમાં ઘડો એ નામરુપ છે. જગતમાંથી પરમાત્માની સત્તા જુદી કાઢી લઈને જગત બનાવી શકાય ખરું ? પછી રહ્યું શું ? “ હું-પણ ” અર્થે વ્યાપી રહેલું છે. નામરુપ ભાડુતી ઘરેણું છે સૂર્યની મત્તાથી અંદર શીતળતા આપે છે. રાજાની મત્તાથી નોકર શોભે છે. જે નહિ

જાણે તે નોકરનો દાંદ પોતાની સત્તાનો મમળ છે. જે જાણે છે તે તો કહેશે કે એના ધણી રાબડી સત્તાથી છે; એનો તો ભાકુલી છે; એ બિચારો તો જડ છે. અને જે જાણે તે એ મર્વ આડંબરને દેખતાં છતાં અસત્ય કહે છે. આત્મા મનનાં કાર્ય મમળે છે, પણ મન તો આત્મા વડે છે અને જાતે કંગાલ છે, પણ આત્માની સત્તાથી છે. અનાત્મ વસ્તુને જડ અસત્તા અસત્યતા છે. છેપણરૂપી શ્રીમંતાર્થ નામરૂપીની નથી. સોનાનું છેપણ કાઢી નાખીએ તો ઠાગીના નામરૂપ રહે નહિ. સત્તા સમાન છે; નામરૂપમાં ભેદ છે, તેથી સઘળું સઘન છે. નામરૂપથી છે નથી લાગે છે. “મન एव मनुष्याणां कारणं बध्-
मोक्षयो.” એમ કહ્યું છે, પણ મન બિચાર ક્યાં ફસાવે છે? મન, આત્મા, દેહ કોઇ દોષિત નથી તો પછી જન્મ મરણ છે જ ક્યાં? ઉઠાંગ પાયા વિના-
નુંજ ચાલી રહ્યું છે તેને શાસ્ત્ર પુરાણ ટેકો દે છે. ધાત્રીની કથા સમજાવવાને સો વાંસ પાણી કહી ધૂળ ઉડતી દેખાડે છે. જગત્શાસ્ત્ર, ખડન મડન છતાં જગતનું બી નથી. અક્ષરો નથી જાણતા કે અમે કાંઇ છીએ. અક્ષરોને ચેતન જીવતા કરે છે. નથી તેને સાચા કરીએ છીએ; વાંચી સમજીએ છીએ. દરે-
કને સજીવન વિદ્યા આવડે છે. દરેક જડ વસ્તુને સજીવન કરીએ છીએ. ક્ષીકી દાણાને સજીવન કરી એક જગાથી બીજી જગાએ ચલાવે છે. ચિત્ર વિચિત્ર-
તાનો એક કર્યો એજ મનનો સ્વભાવ. પોતાનું ખુદ કાંઈ નહિ તેથી થાડે તે સોંગ લઈ શકે. આંતરા પડી ગયા છે તે તોડો તો અસલ મેદાન છે તે ખુદલું દેખાય. મનરૂપી પ્રથમ પડદો, તેમાં મુખ્ય પાંચ ઇન્દ્રિયો, તે પાંચ સ્વરૂપ કરી એકમાં ખતાવે તેથી નામરૂપ વધે છે. આત્મારૂપ મેદાનમાં “હું”
હું” થવું એ મનરૂપી પડદાથી થાય છે. નિદ્રામાં એકરસ છે; જાગૃતમાં ભેદ છે.

તા. ૫-૬-૧૯૦૩.

૩૦. જ્ઞાનનો અમત્કાર.

दृश्यं नाम्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

संपन्नं चैतदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥

પચ્ચદશી.

અર્થ-દૃશ્યજ નથી એવા બોધે કરીને મનમાંથી દૃશ્યજ ઉરાડી મેવાય તો નિર્વાણની ૫૨મ નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થય.

દ્રુ દા પોતાને જાણતો નથી પણ પારકાને જાણે છે તેથી દ્રુષ્ટાની મિદ્ધિ નું થાય છે, નહિ તો પોતે પણ દ્રશ્ય ગણાય. આટલે પોતે પોતાને જાણે એમ કહેવાય નહિ. જે કાળે ઘટનું જ્ઞાન થાય તે કાળે હું ઘટ બેઉં છું

એમ થતું નથી. ત્યાં પણ દ્રષ્ટા અદૃશ્ય રહ્યો. દ્રષ્ટા દૃશ્ય વડે સિદ્ધ થાય. વિરોધી સાપેક્ષકથીજ સિદ્ધ છે. જડ પોતાને પણ નહિ જાણે અને પારકાને પણ નહિ જાણે એવી વ્યાખ્યા નહિ આપીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે. દિવાને નહિ જોનારો ગ્લોબ (Globe)નું અજવાળું છે એમ જાણે. પણ મનરૂપી ગ્લોબ (Globe) માંથી આત્માનો પ્રકાશ પડે છે. ચશ્માંમાંથી દેખે પણ ચશ્માં કાંઈ જાતે જોતાં નથી. મન અંધરૂપ જ્ઞાનશૂન્ય સત્તા રહિત છે. અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં ભેદ નથી. ત્યાં ભેદ કરે તે પડદાનું નામ મન. નહિ પડદાનો પડદો અદ્ભૂત છે. દશમ પુરુષ નવને ગણનારો પોતે દશમો છે. નવને ગણનાર અને દશમો એકજ છે. જીવતો છતાં મુએલો જણાય છે. પોતે પોતાને ગણતો નથી, જોતો નથી, જાણતો નથી. જન્મે વચ્ચે અંતર જાણે ત્યાંમુધી અંતર છે. બાકી દશમો હું જ છું એમ જાણે તે વેળા કાંઈ કેથેથી આવ્યો નથી. છે તે છે, અલેદ હોતો. જ્ઞાતિએ ભેદ માનેલો તે મટે. હજારો કોશનું અંતર નહોતું ને ઉલુ થયેલું તે અમાપ પડેલો. દશમો પોતાને દેખાતો નહોતો. નિશ્ચય થયા પછીની સ્થિતિ અજળ છે. દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, હું જ છું. પડેલો ગયો કે મન નથી. જ્ઞાનનો અમલકાર છે. મન તો કટપના છે. દ્રષ્ટાની મર્યાદા કયાં પૂરી થાય છે? દૃશ્ય કયાં શરૂ થાય છે? દ્રષ્ટા દૃશ્ય વચ્ચે કાંઈ અંતર નથી, ખંડિત નથી, વિભાગ નથી, પૃથ્વી પર હદનાં બાણ કલ્પિત છે, તેમ મનનો પડદો કલ્પિત છે; ભેદ ઉઠાવેલો છે. સૂર્યનો તડકો, મારું માથું, એ વાસ્તવિક અને સૂર્ય તડકાથી જુદો નથી, હું માથાથી જુદો નથી. દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ તેજ દૃશ્ય છે. અહં ઇદમ્ વૃત્તિ થાય તે સમજાવવા મન છે. બધું લૂછવા ને મેલ એકઠો કરવા કપડું રાખેલું છે. આત્માની અસંગતા સમજાવવા મનને ઊલું કીધું છે. મન મનને સિદ્ધ કરે છે એ સ્કંધારોહણ ન્યાય થયો. સિદ્ધ કરવાને યુક્તિપ્રમાણ ન્યાય સાક્ષી જોઈએ; પણ હદ કલ્પિત છે છતાં મારામારી છે, કેમકે સત્ય માન્યુ છે માટે ખુવારી થાય છે. નીચે સત્યપણુ બેઠું છે તેથી સત્યતા આવી છે. સત્ એક જ હોય બે હોઈ શકે નહિ. કાળ, દેશ, વસ્તુ એ ત્રણ પરિચ્છેદ જેને નહિ હોય તે મત. જેનો કેથે અભાવ નથી તે સત્. શાહુકાર એક જ, બીજા બધા તેના કરજદાર. જે જોઈએ તે ત્યાંથી લે અને તેને વ્યાજ ભરે. મતરૂપી ધન એકનું જ છે; એક પરિચ્છેદમાં ત્રણે આવી જાય છે, પણ નેયા ચિક આકાર, દિશા, કાળ, એ ત્રણેને નિત્ય વિભુ (વ્યાપક) માને છે અને તે છેક એકેકથી પરિચિન્ન છે અને ત્રિવિધભેદ શૂન્ય છે તે સત્ છે. સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત ભેદ શૂન્ય. સાંખ્ય અનેક આત્મા માને છે તેમાં દરેકને સજાતીય ભેદ થયો. જડ ચેતન જુદા માને તેથી વિજાતીય ભેદ થયો. “અહં અહં” સ્ફુરણુ શ્વનું એ સ્વગત ભેદ, માટે તેણું સ્ફુરણુ પણ સ્વરૂપમાં

થયું નથી; એ તો ખાતિ છે. સધન પોતાણુ વગરનું છે, તેમાં સ્ફુરણ કયાં? અગ્નિનો સ્ફુલિંગ નીકળી કયાં ગયો? ખાલી જગા કયાં દીડી? એ તો અરૂંધતી ન્યાયથી સમજાવવાનું છે. સ્થૂલ પર લઈ સૂક્ષ્મને પોંચાડે. સાધનનું ખડન નહિ કરવું, બાધકનું કરવું.

તા. ૬-૬-૧૯૨૩.

૩૧. મનની ભારરૂપતા.

“તરવોઽપિ હિ જીવન્તિ મૃગપક્ષિણ. ।”

સ જીવતિ મનો યસ્યમનનેન ન જીવતિ ॥

મારોઽવિવેકિનઃ શાસ્ત્રં મારો જ્ઞાનં ચ રાગિણઃ ।

અશાન્તસ્ય મનો મારો મારોઽનાત્મવિદોવપુઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—જો પશુ જીવે છે, મૃગપક્ષીઆદિ પશુ જીવે છે, પશુ તેજ જીવે છે કે જેનું મન મનનથી જીવતું નથી. અવિવેકિને શાસ્ત્ર ભાર છે, રાગવાળાને જ્ઞાન ભાર છે, અશાન્તને મન ભાર છે, અનાત્મજને શરીર ભાર છે.

મન જડ અને અસત્ય છે. ઝુમ્મરનો હીરો સૂર્યના તેજથી નાના પ્રકા-

શના રંગો ખતાવે છે, પણ તે રંગો હીરામાં નથી; માત્ર હીરા દ્વારા ભાસે છે. તેમ ચૈતન્યમાં જગત નથી અને મનમાં જગત નથી,

માત્ર ચૈતન્યની સન્નિધિમાં મનદ્વારા ભાસે છે. પણ મન અને જગત છેજ નહિ. અજવાળું ન હોય, તો હીરો પથરા જેવો છે. તેમ ચૈતન્ય વિના મન જડરૂપ છે. સ્વાભાવિક ચિત્ર છે તે છતાં પોતે ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભુદ્ધિથી ચિત્ત પ્રમાદથી તપાયમાન થાય છે. પોતાના પર દુઃખ નહિ છતાં પોતા પર માનવું એ પ્રમાદ છે. શરીર પર રોગ છે તેમાં મારે શું? શરીર પણ જડ છે. પથરા પર કુહાડો મારે તો પથરાને કુહાડાનું લાન નથી. શરીરને દુઃખ નથી પણ મન દુઃખ માને છે. હવે મનનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે તેથી મનને ઘા પોહોંએ નહિ છતાં માને છે, માટે પ્રમાદ. પોતે રહવા બેસે છે. જણાય તે છતાં નહિ જાણવું એ પ્રમાદ. ચૈતન્ય સત્તા કહાડી લઈ જુઓ તો બધુંએ સમાન છે. સમાન જડ છે. પટને આશ્રયે તંતુ છે. ચૈતન્યને આશ્રયે નામરૂપનું સત્પણું છે. ચૈતન્ય સિવાય મનને ઊદવાનું પણ સામર્થ્ય નથી. મન વગર જ્ઞાનક્રિયા થાય નહિ. આત્માની સત્તાથી મન નવાળી ભોગવે છતાં આત્માનું પિરમરણ કરાવી પોતાનું પ્રાધાન્ય સ્થાપિત કરે છે. બાદશાહને જુલાવી નવાળ કારભાર

કરે. એમ્પરર (Emperor) ને બુલાવી ગવર્નર (Governor) પોતે માલીક બને, પણ બીજે નવાબ અથવા ગવર્નર (Governor) બાદશાહી સત્તાથી આવી લડાઈ કરી કાઢાડે ત્યારે વળી બાદશાહને બાજુ. નહિ તો આત્મસત્તા તરફ દષ્ટિ નહિ ને મન કરે તે થાય. મનને લાપે લાપ અને મનને અભાવે અભાવ. આત્માને જગાડે તો મનની પોતાની સત્તા બદલ, તેથી આત્માને જગાડવો પણ ગમતો નથી. તે આવે તો બીજે દરજ્જે બેસવું પડે. દરબારમાં જો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (Prince of Wales) આવે તો ગવર્નર (Governor) ને બીજે દરજ્જે બેસવું પડે. મનને આત્મસ્વરૂપમાં જાગવામાં અપ્રીતિ થાય છે, કેમકે તેની હું પણની સત્તા નષ્ટ થાય. કલના એટલે લાન ઊઠવું તે. પાણીમાં કીરણ પડેથી ચમકારા થાય તે પાણીની અચળતા નથી; સ્થિર જળ છે, ચમકારા મિથ્યા છે; ચમકારાને હીરા જાણી કોઈ દેવા દોડતું નથી, આભાસ છે. આત્મામાં ચમકારા સમ વિષમ છે. વિશેષ પ્રકાશ તે ચમકારા છે. આત્માનો સામાન્ય પ્રકાશ તો છે જ. તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ ભાસે છે. વૃત્તિજ્ઞાનરૂપી ઘટ પટના ચમકારા હોય યા નહિ હોય તોપણ સામાન્ય જ્ઞાન તો બની જ રહ્યું છે. સામાન્ય ઉપર વિશેષ છે. વિશેષતાથી અન્ય સ્થળે અભાવ જેવું દેખાય પણ તે સામાન્ય ઉપર છે. સામાન્ય ધર્મ નહિ હોય તો વિશેષ ધર્મ જિલો રહે નહિ; વિશેષ ધર્મ સામાન્યને આશ્રયે છે. વિશેષ એકમાં જ જણાય; બીજામાં જણાય તો તે વિશેષ નહિ. મનુષ્ય સામાન્ય અને પુરુષ વિશેષ તો તે પશુમાં નહિ. અર્ધાંશુમાં ભાન નથી, માત્ર જો છે અને તેની આબુખાબુ અભાવ છે. જ્યાં આબુખાબુ અભાવ હોય ત્યાં જ બાકીની જગામાં ભાન સ્વરૂપ પકડે છે અને તેથી ભાન મર્યાદિત છે. કલ્પના મનનું પરિણામ છે. તેનો અત્યંતથી ભાસ થવો એ કલના કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં ભાન જો છે ત્યાં ત્યાં આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે, કેમકે તે આત્માનો ચમકારા છે. પાટી જોયા વગર તે પર ચિત્રેલો ઘોડો જોવાતો નથી, તે છતાં પાટી જોઈ એમ કહેતો નથી. પૂછીએ કે શું જોયું તો કહેશે કે ઘોડો જોયો. ઘોડો તો છે નહિ; છે તો પાટી; કોરી બાબુ ફેરવી બતાવે તો તુરત કહે કે પાટી છે. તો શું ઘોડો પાટી પર ચિત્રેલો તેથી ઘોડા વાળી બાબુનું પાટી-પણું મટી ગયું? એ સુજળ બુદ્ધિ છે તેને નથી જોતો એમ કહે છે અને નથી જોતો તેને જોઈ છું એમ કહે છે, કેમકે તેની નજર પાટી પર છતાં દષ્ટિ પાટી પર નથી. દષ્ટિ બાંધ ચિત્ર પર છે કે જે રંગ માત્ર છે અને પાટીને આધારે છે, વાસ્તવિક છે જ નહિ. આનું નામ જાંતિ છે કેમકે વસ્તુને બાણીને બૂદ્ધ કહે છે. બહાર જે કંઈ મનાય છે તે અંદર જ્ઞાનમાં ચમકારા થાય છે; તે જ જ્ઞાનમાં ભાસે છે. જે છે તે બધું જ્ઞાનરૂપી આરસામાં જ છે. જાણવું, એ જ પરમાત્માસ્વરૂપ છે. તે ક્યાં છુપે? છુપાવાની જગા. ક્યાં, છે? હાંકણુ સ્થાંથી

લાવવું ? માટે જ્ઞાનરૂપી આરસોજ છે. આરસા સિવાય દેખાય છે, તે કંઈજ નથી. તે જ્ઞાનરૂપી દર્શન આપણું આત્મસ્વરૂપ છે, તે છતાં જગતમાં વહો જાય તે પ્રમાદ છે. દૃશ્ય, ચિત્ત કલનાનું નિમિત્ત થાય છે. જ્ઞાનમાં જે નહિ હોય તેને જ્ઞાન ગ્રહણ કરે નહિ. સ્વપ્નમાં બહારના પદાર્થ નથી પણ જાગૃતના સંસ્કાર હોવાથી પરંપરાએ બહારના પદાર્થ છે, અને એવા અનુભવમાંજ પ્રહ્મ-પણું છે તેથી પ્રહ્મ સનાતન છે. હું પ્રહ્મ છું એ કલ્પના દૃશ્યની કલ્પનાને લીધે કરવી પડી છે. જાગૃતમાં દેખાય છે તે દૃશ્ય છે. આંખ મીંચીને ચિત્તથી જણાય છે તે ચેત્ય છે અને તે વેળા અંદરના સંસ્કાર હોય છે ઈશ્વરને તમે અનુભવથી જિલ્લો કર્યો છે. તમે મર્યાદિત છો તો આનુબાહુ વિસ્તાર છે તે ઈશ્વર છે. ખિંદુ પર નજર છે ત્યાં સુધી “કોનસેન્ટ્રિક સર્કલ્સ” (concentric Circles) છે જ. તમે નાના છો તો ઈશ્વર કોઈ મોટો છેજ. તમે અદ્વય છો તો ઈશ્વર કોઈ સર્વજ્ઞ છેજ. તમે અદ્વય શક્તિવાળા છો તો તમારાથી વધારે શક્તિવાળો જે સર્વ શક્તિમાન છે તે ઈશ્વર છેજ. માટે જીવ છે ત્યાં ઈશ્વર છેજ. તેથી જીવ ઈશ્વરનો અભાવ કરી પ્રહ્મ બણ્યો. કલ્પના રહે ત્યાંલગી પ્રહ્મ કેમ જણાય ? ચિત્કણાની ખુળી એવી છે કે શેષનાગ કે સરસ્વતી પણ વર્ણન કરી શકે નહિ. ભાવના વધારી વધે છે. તમારો અભાવ માનો તેટલી ભાવરપતા બહાર ઈશ્વર વિષે છે. જીવ અને ઈશ્વર એક બીજાના “કોમ્પ્લીમેન્ટરી” (complementary) છે અને બન્ને પ્રહ્મ ઉપર હોવાથી બન્નેનો સર્વાંગો “એક્સ” (X) થયો જોઈએ. જીવ “ઝીરો” (Zero) હોય, તો ઈશ્વર “એક્સ” (X) છે. જીવ “એક્સ” (X) થાય તો ઈશ્વર “ઝીરો” (Zero) થાય અને જીવ તથા ઈશ્વર બન્ને “એક્સ” (X) બનીએ તો સર્વાંગો “એક્સ” (X) જ રહે અને જે “ઝીરો” (Zero) છતાં “ઝીરો” (Zero) + “ઝીરો” (Zero) “એક્સ” (X) થાય, પણ “ઝીરો” (Zero) થાય નહિ એવો સર્વાંગો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. દૃશ્ય બહારના પદાર્થ છે; ચેત્ય સંસ્કારના છે. માટે નથી ચિત્ત, નથી દૃશ્ય કે નથી ચિત્કણા. મનના લેદે સ્વરૂપમાં લેદ હોય છે. નિદ્રામાં જગતનો અભાવ છે, દેહનો તથા ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે; પ્રાણ છે પણ સ્વદૃષ્ટિમાં નિદ્રા સમયે પ્રાણનો પણ અભાવ છે; મનનો અભાવ છે; એ સર્વ અભાવને અંતે જે સત્ વસ્તુ છે, હંતી અને રહેશે તેજ બહુરૂપીને બધા જોયા કરે છે. સત્માં સઘળું હોય છે; એ જગેથી ખાતરી થાય છે. પ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં જિહ્વા છે. હાસ્ય વર્તમાનકાળમાં બધું ખરું હોય છે, પણ છે નહિ. જેમ સ્વપ્નમાં છે તેમ જાગૃતના જગતમાં જાણવું. જિલ્દું માનવાથી શો લાભ છે ? સ્વપ્નનું તો ઘણું ખરું જાગૃતમાં સ્મરણ થાય છે ત્યારે સ્વપ્નમાં સ્મરણ કેમ નથી કર્યું ? કોઈને કદિ યાદ પણ છે. તે સ્વપ્નમાં

છે, કે આ તો સ્વપ્ન છે, અને હું તો જાગૃતમાં રહેવાવાળો છું છું. પરંતુ સ્વપ્નમાં મનનો અભાવ હોવાથી મન હાજર થાય નહિ ત્યાંમુખી તો જાગૃતનું સ્મરણ અસંભવિત છે. તેથી ઉપર પ્રમાણે આ સ્વપ્ન છે એમ પકડી કહાડનાર તરત જાગી ઊઠે છે અને તે વેળા તે સ્વપ્નની સ્થિતિ કહેવાય નહિ.

તા. ૭-૬-૧૯૦૩.

૩૨. ચિન્નગર.

પુરમેકાદશદ્વારમજમ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે ॥

કઠોપનિષત્.

અર્થ—એકાદશ દ્વાવાળું (મસ્તકમાના સાત દ્વાર, અધિભાગના બે દ્વાર, નાભિ, અને પ્રહરદ્ર એ અગીઆર) અવક્રચેતસઃ જે અજ નેનું પુત્ર છે, એને જાણીને શેષ પામતો નથી, વિમુક્ત મતે વિમુક્ત (જીવન્મુક્ત હોય વિદેહમુક્ત) થાય છે.

અં તઃકરણની વૃત્તિ વિષયાકાર થાય તેથી લાન-કલના થાય છે. ચિન્ન-
ગર દર્ષણમાં રૂપાદિ વિષયો જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી ખારી દ્વારા ચિત્રિત થાય
છે તે દૃશ્ય કહેવાય છે. અંતર મસ્કારથી પડે છે તે અંત્ય કહેવાય છે.
દૃશ્યની અંદર પણ પ્રહરસ્વરૂપ ગ્રહેલું છે. પુત્રને જોધને પિતાની કલ્પના
થાય છે. પ્રહરતત્ત્વ અખંડ છે તેમાં મન ભાસે છે તે પ્રાંતિ છે. જાણવાપણાથી
ખંડાર બીજું કંઈ નથી, જાણવું એ આપણાથી ભિન્ન નથી; એજ પ્રહર સના-
તન છે. સ્પુરણમાં પણ વ્યાપકપણું છે. સ્પુરણ ભાસે છે તે સ્પુરણ નથી. દૃશ્ય
પોતાની સામું છે એમ ચેતન્ય ભાવના ઉઠાવે છે એ તેની કલના છે. આપણે
પોતાને જાણીએ છીએ, છતાં આરસામાં આપણું મુખ જોઈ પોતાની ખાત્રી
કરીએ છીએ. ચેતનની સામે દૃશ્ય નહિ હતું. ભિન્ન કરી દૃશ્ય દેખાડી અલે-
દનો નિશ્ચય કર્યો, અને આરસામાંનું મુખ છેજ નહિ; દેખાય છે તે મારા
મુખને દેખાડે છે; છે તો માંડે મુખજ અને દેખાય છે તે તો પ્રતિબિંબ; વાસ્ત-
વિક નથીજ. ચેતન દૃશ્ય સન્મુખ નહિ હોય તો કલના થાય નહિ. આરસો
ભૂદ્વી જવાય અને વસ્તુ ખરી મનાય એજ પ્રાંતિ, સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય
છે અને દૃશ્ય પર દષ્ટિ પડી રહે છે. ચઢી આરસાની ચઢીને ચાંચ મારવા જાય
છે. શ્યાનદષ્ટિ, ખાજદષ્ટિ અને વૃણી મનુષ્યદષ્ટિ એમ ત્રણ છે. રાગદ્વેષ એ
શ્યાન દષ્ટિ છે. ક્રુતશે આરસામાં ખીજો ક્રુતરો જોઈ ભાસે છે એ લેદદષ્ટિ શ્યાન

દષ્ટિ છે. દેહાભિમાનીની શ્વાનદાષ્ટ છે. મુમુક્ષુની બાળકદષ્ટિ છે. અનુભવ બહાર બીજી વસ્તુ નથી. લિન્ન ભાસે પણ છે સ્વરૂપ એ મનુષ્ય દષ્ટિ છે. બાળકને આરસામાં પોતાના જેવું જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. સમજાતું નથી કે પોતે છે કે પોતા જેવો જ બીજો છે; અને મનુષ્યદષ્ટિ તત્વજ્ઞાનીની છે. તે જાણે છે કે પોતાનું સ્વરૂપ આરસામાં જણાય છે બીજું કંઈ છે જ નહિ. આરસાના ધર્મનું વિસ્મરણ તથા પોતાના સ્વરૂપનો ભુલાવો થવાથી, જીવ પોતે પરિચિત્ત થાય છે. અતિ સૂક્ષ્મ હોય, તે ધીમે ધીમે સ્થૂણતાને પ્રાપ્ત થાય. માટીનું મૃદુપણું માટી ઠોકાયાથી ગતિ મળવાથી કઠીનતાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે પરમાણુ સમીપ આવે છે. તપ એ કલનાનું ચિંતન છે અને તેથી જડરૂપ ખડું થાય છે. તપસ્વીઓ તપથી-સંકેષથી ચાહે તે કરતા હતા. એ સૃષ્ટિ પણ મંકડા મય થયેલી છે. સઘળું પગપગએ માટીનું છે. કાગળ, લાકડું, શરીર એનો ઇતિહાસ જોતાં માટી છે. કુંભારને ત્યાંનાં માટીનાં પૂતળાં આપણે છીએ આકાર જોઈને રાજા અને ચંડાળની કલ્પના છે. માટીનું આદિમાનુ જળ, તેનું તેજ, તેનું વાયુ, તેનું આકાશ, અને તેનું મહત્તત્ત્વ અહંકાર. અહંબ્રિહ્મની આનંદાસ શૂન્યતા, આકાશ, અહં થાય છે તે માયા અથવા અવિદ્યાથી છે, સ્થૂણ છતાં જગત્ સ્પૃહ નથી. નિત્યકર્મમાં પણ જગત્ સકલ્પમય છે. મનુષ્યસૃષ્ટિ કૃતિથી જાણી કરેલી છે. ઘર બાંધ્યું તેમાં માટી ઇશ્વરે કરી પણ ગતિસ્તરો દેખાતો ઘરો મનુષ્યે કર્યો. કુંભાર માટીના ઘાટ કરે છે પણ તે ગતિનું પરિણામ છે. ક્રિયા માત્રમાં ગતિ છે, ગતિનું બીજું નામ વેગ છે. ગતિનું સ્વરૂપ નથી, કાર્યથી જણાય છે. અનેક તરેહની ગતિઓ જોળી થઈ આકાર બતાવે છે. ગતિ નિરાકાર છતાં મટોડી હતી તે ઘટો થયો; નેત્રનો વિષય થયો. પણ શબ્દ વિષય માટે શું હતું? સારગી બુજો. શબ્દ ક્યાંથી નીકળે છે? સ્નાયુમાંથી નીકળેલો પ્રાણ ગતિ નિમિત્તે બહાર પડે છે અને પાછો તે ગતિમાં લય પામે છે. બી યંત્ર માત્ર છે. રમ એકે આકારબુદ્ધો. બી તો તેજ છે તેમાંથી પરમાણું પણ ઝોણું થતું નથી અથવા તો વૃક્ષમાં જતું નથી. બી તો પડયુ પડયુ ફૂલે છે અથવા મરી જાય છે. દરેક શરીર પણ યંત્ર છે, સર્વ વસ્તુને પોતાના સ્વરૂપ આકાર બતાવે છે. રૂધીર, આમડી, નખ, મામ, હબસીનાં કાળાં, અને ગોગનાં ગોગં એ સ્વાભાવિક. જે યંત્રમાં પડે તે યંત્રરૂપ થાય. પશુ પક્ષીના ભાત ભાતના રંગો કેવા વિચિત્ર છે? તેજ રૂપે તેનું બાધેલું અન્ન થઈ બેઝે છે. પુષ્પાદિકનું પણ તેમજ છે. એ યંત્રો કાગર મહા ચતુર હોયો જોઈએ. તે જડ, શૂન્ય કે અભાવરૂપ કેમ હોય? બધાં યંત્રો બીજાં જ છે. ગતિ ઉપર અંકુર એ પદાર્થ છે. અખંડ ગતિ અધોમાર થાય તો તે પદાર્થ. ગતિ તો ચાલુ જ છે. તેજ ગતિ પ્રગટ કરે છે ત્ય

કરે છે; ફળ ફૂલ થઇ લય થાય છે. ધ્વજા એ જ્ઞાનનું સ્તુરણ છે. નથી તે છે જેવું દેખાય છે. સ્થિર રહેવું નહિ એ ગતિ. કોલાણાની દીવાદાંડીની ગતિ કરતી છે. ગતિ અટકી તો ચિત્રવિચિત્રતા મટે. ગતિ એ જ્ઞાનનું સ્ફુરણ છે. સ્ફુરણ, કલ્પના બળવાન હોય તો તરત થાય. સ્વપ્નમાં તરત બધું તૈયાર. આરસામાં મુખ એકદમ તૈયાર. ગતિથી કંચે થાય તે દઢ સંકલ્પ તુરત કરી શકે. વ્યર્થ સંકલ્પ મનને નબળું કરે છે માટે નિરોધ બળરૂપ છે. હું સિદ્ધ કરીશ જ એવો દઢ સંકલ્પ ભેંધએ. પોતાની દુર્બળતા થવી નહિ ભેંધએ. માફ ધાર્યું કાંઈ થાય છે ? અલ્યા બધું તાર્ક ધાર્યું જ થાય છે તો. જેટલું તારાથી થાય છે તેટલું તાર્ક ધાર્યું નહોતું ? આરામ થાય તોપણ રોગ દૃષ્ટિથી કોઈ જગાએ રોગ જેવું લાગે છે, માટે મનને દુર્બળ થું કામ કરો છો ? સિંહ પોતાને બંકરો માની લીધો છે. પંચદશી જુઓ. કોઈ કહેશે તું નિરોગી છે, તું સિંહ છે તો કહેશે કે નારે લાઇ હું તો જીવડું. જુખ લાગે એવી દવા માગે પણ ખાતો હોય બમણું, કેમકે પોતે કડકે કડકે ખાય છે તેવું પોતાને લાન નથી. તેમજ અર્થ સામર્થ્ય છતાં દુર્બળતા છે. નથી તેને સત્ય પ્રતિપાદન કરે છે તે સમ્બાસ નહિ. માટે અદ્વૈતાનાં જે સમ્બાસ છે તેનો વિચાર કરી વેરાગ્ય કરવો કે વિષયોને આધીન હું છું કે વિષયો મારે આધીન છે ? ધી તપેલીને આધાર કે તપેલી ધીને આધાર ? દૂબળો બળદ ગાજરની લાલચે આગળ ચાલ્યો જાય છે પણ જાણતો નથી કે મારા પર બેઠેલો છે તેણે આ બાંસથી ગાજર બાંધી રાખેલું છે. જીવો વિષયરૂપી ગાજર પાછળ લલચાઈને દોડે છે. બધું એક કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આદિ પુરુષથી એકના એક-વીશ સો થયા છે અને પછી મૂળ પુરુષને કે માંહોમાંહે કેમને ઓળખે નહિ, ને લઢે વઢે. કાર્ય ક્ષણભંશુર છે. પેલો બળદ પ્રાણ જતાં પણ દોડ્યો જાય છે; ઉભો રહે તો ઠાહો. હું પણ ખાલી લાલચમાં લપ્તું છું-ભટકું છું-મુખ ટકતું નથી-હું કોણ છું ? અંતર્મુખ વૃત્તિ કરવી ભેંધએ અને તે ધ્વજચિત્રક વગર બને નહિ. માટે જાણવાપણું એજ તત્ત્વ છે.

૩૩. મનરૂપી દર્પણ.

મનસો નિગ્રહાયત્તમમયં સર્વયોગિનામ્ ।

દુઃસ્વસ્થયઃ પ્રત્યોવશ્ચાપ્યક્તયા શાન્તિરેવ ચ ॥

શ્રીમૌઢપાદાચાર્યા.

અર્થ—યોગિમાત્રને અભય પ્રાપ્તિ થવી તે મનના નિગ્રહ ઉપર આધાર રાખે છે; તેમજ દુઃખક્ષય, પ્રબોધ, અક્ષય શાન્તિ, તે પણ તે ઉપરજ આધાર રાખે છે.

આરસાનું પ્રતિબિંબ આરસાથી બુદ્ધિ લાંસે છે પણ પ્રતિબિંબ આરસાની સપાટી ઉપર હોય છે. આરસામાં માત્ર ચક્ષુનો વિષય ભાસે છે પણ મનરૂપી દર્પણમાં તો ચક્ષુ આદિ બધી ઇન્દ્રિયોના વિષય ભાસે છે. રૂપ, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, ભાસે છે. ત્વચાનો વિષય સ્પર્શ. સૂક્ષ્મને બદલે સ્થૂલ થઈ કંઠણ જડ ભાસે છે. મનદર્પણની રીત એવી છે કે જે ભાસે તેટલું જ તેનું સ્વરૂપ. મન પોતે તેના જેવડું બને છે. કાગળ કાતરી કરેલું કુંડું ખરા કુંડા જેવું દેખાય છે, તેમ પ્રતિબિંબ મનને ઢાંકી દે છે. મનને ચોક્કડું અથવા મર્યાદા નથી પ્રતિબિંબ સત્ય અને આરસો કાંઈ નહિ એ જાંતિ છે. કાચનો આરસો તે ક્ષણિક જાંતિ છે અને આ નિરંતર જાંતિ છે. મનને વિષે અનુભવનું પ્રગટ થવું એ પ્રતિબિંબ પડે છે. અનુભવ સ્વરૂપમાં શું અનુભવ નહિ હોય? જળનું સ્વરૂપ દ્રવતા છે. અગ્નિનું સ્વરૂપ ઉષ્ણતા પરમાત્મા અનુભવ સ્વરૂપ છે. પાણીમાં પરપોટો થાય છે, તેમ અનુભવમાં લહેરો થાય છે તે અંદરથી જ થાય છે; શૂન્ય પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ અનુભવે છે. પોતાના પ્રકાશથી પોતાને પ્રકાશે છે. જે નેત્ર આરસાને પ્રકાશે છે તે તેના પ્રતિબિંબને પ્રકાશે છે. આંખ આરમાને સિદ્ધ કરે છે. પોતે મનરૂપી આરસાને તથા પ્રતિબિંબને સિદ્ધ કરે છે. પ્રતિબિંબને સત્ય માની બેસવું નહિ, કેમકે બધી ઇન્દ્રિયોનો જન્મ છે. આરસામાં તો ચક્ષુજન્મ છે પણ મન દર્પણમાં પાંચે ઇન્દ્રિયો સાક્ષી છે માટે તે સત્ય જણાય છે. પાંચ કગારા મળેલા છે. પાંચ ઇન્દ્રિયની પેલી તરફનું અમત્ય મનાય એ જાંતિ છે. માંકડ કરડે છતાં અનુભવ નહિ તો કરડયો નહિ ગણાય અને કોઈ મારતું નહિ હોય, પણ અનુભવમાં આવે તો અમથો અમથો જુમ પાડે. માટે પોતાના સ્વરૂપ તરફ ઉઘેલું મન જાગવું જોઈએ. સ્વપ્નને મારામાં ભાસે છે એમ બબર નથી છતાં અંધ પરંપરા ચાલી છે. અંધેડી ટોળી દો દાતાર. ભૂત કોણે જોયું તો કે સાંભળ્યું છે જોયું નથી તેમ જગત્ છે, સ્વર્ગ પાતાળ છે, એમ આંધ-જાણે કંઈ તે બધાએ વિચાર કર્યો વગર કણુલ નાખેલું છે. ક્યાં છે તો કે

કોણ જાણે ? અનુભવમાં મિથ્યા પૂતળાં સાથે આપણું મિથ્યા પૂતળું છે. પોતાને ટાળીને કાંઈ થતું નથી. પોતાને ટાળીને જગત દેખાય નહિ. પોતેજ પરિચિન્ન છતાં જગત્ સહિત એક રમકડું છે. પોતે એકલા તોપણ આનુભવ કાંઈ જોઈએ. મનને પૂતળામાંથી કહાડી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનાર સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. કોઈ કોઈ રહતું એવું રમકડું હોય તે જોઈને પણ આનન્દ થાય. દેહ તથા સમુદાય જોઈ છે અને હય થાય છે. રૂપ પણ બદલાય જાય છે. માટે જોતા છે સમુદાય, તેવા સહુ ભાસે છે તે પણ જોતા છે. અનુભવપ્રકાશમાં રાજની ચાર અવસ્થા કહી છે. કચેરીની ને અંતપુરની રાજની અવસ્થા જૂદી છે. તેમ મનુષ્યો મિત્રોમાં મજાક મજાકીમાં ખેસે છે, વડિલની સ્થિતિમાં ગંભીરતા ધારણ કરે છે. એકરૂપ હોય તો બદલાવું ન જોઈએ. ચાર ખીજાંઓની સાચી કલ્પનાથી પોતે પોતામાં ચારપણું માની લે છે ખાકી અનુભવનું સ્વરૂપ શું ? એતો રૂપ સહિત છે પણ અનુભવમાં રૂપ છે. પોતે નિઃસંગ નિર્વિકાર હોઈ જગતરૂપ ભાસે છે અને નથી. આપણી પ્રકાશ પર દ્રષ્ટિ નથી તે થવી જોઈએ. પૂતળાં ખરાં માનીએ છીએ અને પ્રકાશ સાથે વસ્તુ છતાં પ્રકાશ પર દ્રષ્ટિ નથી. પરંતુ અસ્તિત્વ, ભાતિત્વ પ્રમાણ વડે છે. અનુભવથી પોતે જૂદો નથી; અનુભવ ખરરાતો નથી; અનુભવ સુખી થઈ જતો નથી; પ્રકાશ તરફ આંધળા શામાટે થવું ? દ્રશ્ય જોઈએ તેનો અનુભવ કરવા છતાં અનુભવ શું તે જાણીએ નહિ ? “અનુભવીએ એકલા આનન્દમાં રહેવું, લજવા પરબ્રહ્મ ખીણું કાંઈ ન કહેવું રે.” “યા નિશા સર્વમૂતાનામ તસ્યામ્ જાગર્તિ સંયમી.” સંયમીએ તો સંસાર રૂપમાં જાગૃતી રાખી વર્તવું જોઈએ. ઘર કર્યું તે ગમે ત્યાંથી આવ્યો હોય તો પણ પરદેશને પોતાનો દેશ સમજી જેણે ઘર પ્રમાણે વર્તે છે. પણ જેણે ઘરનો-સ્વદેશનો નિશ્ચય કર્યો નથી, ઘર કર્યું નથી તેને જગતનીજ કલ્પના જોઈ છે. દક્ષણી લોક શુન્દરાતમાં આવે છે તો શુન્દરાતના વતની જેવા થઈ જાય છે અને પોતાના વતનને ભૂલી જાય છે, તેમ વતન પર દ્રષ્ટિ પણ રાખતા નથી. તેમ સ્વરૂપમાં ખરાખરા પહોંચેલા નથી તે ફરી ફરીને પાછા જગતમાં આવી ફસાય છે અને સ્વરૂપને-સ્વદેશને વિસારી મેલે છે. જ્યાં બધા નિશો કરી બેઠા હોય ત્યાં હાથો મૂર્ખ ગણાય છે. મદોન્મતને પણ સંજ્ઞાસ્વનું શ્રવણ ઠેકાણે લાવે છે-પરેલ્લ બોધ થાય છે. વિષયોમાં આકર્ષણ થતું નથી. થાય તો જાગે નહિ. પણ કેટલાંકને જ્ઞાન રૂથતું નથી. ભકિત-માર્ગવાળા કેટલાંક જ્ઞાનના દેવી હોય છે. કહેશે કે ભગવદ્ગીતા આપણા ઘરમાં નહિ જોઈએ, કેમકે આપણું જગત કાયમ રહેવું જોઈએ અને ગીતા તો “ભવ દ્રેષિણી” છે. પણ તેવા લોકોમાં એક ખામી રહી જાય છે. તેમનું મન હાકો-રજની સેવામાં લાગી જાય છે તો તે પણ પછી તેને એક ઇચ્છા લાલચ યર્થ

મન ગુંથાવાની જગા થઈ પડે છે. માટે શમ દમ પ્રથમ સાધન છે. વૈરાગ્યથી માણસ વિષય બળાત્કારે લે છે. સનત્કુમારે જવાબ દીધો કે. આહાર તો મળે છે, પણ મળ મૂત્રની પીડા પણ દૂર થાય તો ઠીક. વૈરાગ્યવાન તો ઉંટસ્વરૂપે, સંતોષ માર્ગ પર જઈ ચઢે છે કે જેને પાણીની પણ ગરજ રહેતી નથી વિષય-વાળા ચિત્તને શ્રવણ ઉપલક્ષ્ય ગણે છે. અંદર ચોંટતું નથી. તું બધાને સિદ્ધ કરે છે અને જગાડે છે તો તું તારી કલનાને જગાડ પ્રાણી માત્રમાં જેને વિષે બાણવાપણું છે તેને જ્ઞાન છે. પુલતુ નામ તેને આવડે નહિ તો પણ કુલ છે જોમ તે બણે છે તેથી જગાડવાનું સામર્થ્ય છે. દીવો પોતાને પ્રકાશે એમાં તેને શ્રમ નથી, પોતાની પાસે તો અન્નવાળું છેજ. ઉધે રસ્તે જે હંકયોગ કરે તે ભમતો ગહેશે. માર તિરસ્કાર સહિત પતંગીઆં દીવામાં મોહિત થઈ પ્રાણ બંધ ત્યાંલગી પાપ નહિ ગણતાં પાંખ બળે તો પણ અંપલાય છે. એવી મોહની પ્રબળતા છાડવાનું કોઈને મન થતું નથી અને જિંઘમાં છાંદગી પૂરી કરે છે અને જડને જોયાં કરે છે. કોઈ વસ્તુ એવી નથી, કે જે સંકટપથી લિપ્ત હોય. કટપનાજ સ્વરૂપ છે. કલના જડને દેખાડે છે તે જડરૂપ નથી. પાપાણુની મૂર્તિ નાચે નહિ તેમ કલના જડરૂપ દેહ સાથે એકરૂપ થઈ પોતાને જડ હવરૂપ માને તેથી સામર્થ્ય દેખાડી શકે નહિ. મૂર્તિમાં ચિત્રેલો અંદર શી રીતે ઠંડક આપે અથવા ઔષધરૂપ થાય ?

તા. ૯-૯-૧૯૦૩.

૩૪. ચિત્સામાન્ય.

यदा सङ्क्षीयते चित्तमभावात्यन्નभावनात् ।

चित्સામાન્યસ્વરૂપમ્પ સત્તાસામાન્યતા તદા ॥

યોગવાસિદ્ધ્.

અર્થ.—અભાવની અવસ્થા બાવનાથી બ્યારે ચિત્ત પૂર્ણ રીતે ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારેજ ચિત્સામાન્યસ્વરૂપની સત્તાસામાન્યતા અણી

કલના જડ છે. સૂર્યનાં કીરણો સુરંગમાં જાય નહિ તો આરસા મૂકીને પ્રતિજિંબ મોકલે છે; તે સૂર્યનાં કીરણો ગણતાં નથી, છતાં તે પ્રકાશ પણ સુર્યનો જ છે. જેવી રીતે કાચમાં લાડુતી પ્રકાશક શક્તિ છે, તેમ દાહકશક્તિ પણ ચાય છે. કાચ તળે મૂકેલું રૂ સૂર્યનાં કીરણથી બળી શકાય છે. કટપના મનનું સ્વરૂપ છે, ચેતન્યની યોગપ્રાણ કરાવે છે. આરસો મુખને ઓગળાવે છે; આરસો મુખને બદ્ધતો નથી, પ્રકાશતો

તેમ કલના જ્ઞાનના આકાર લાસવે છે. કલના મનની વૃત્તિ છે તે વિકાસે છે. સૂર્યથી કમળ વિકાસે તેમ ચૈતન્યથી કલના ખીલે છે. મન પોતાની મેળે કાંઈ કરી શકતું નથી. ચિત્તરેલો રાજા લડી શકતો નથી. હું શરીરથી જૂદો છું, શરીર હાડ ચામડા વગેરેનું બનેલું છે, હું હાડ ચર્મ નથી અને આ શરીર કાંઈ પહેલું શરીર નથી, પૂર્વે પણ શરીર હતાં; શરીરમાં ચૈતન્યતા પોતાની નથી; શરીરમાં ગતિ કે જ્ઞાન નથી; હું તો ચૈતન્ય છું; ઇદ્રિયોથી હું જૂદો છું; ઇદ્રિયો શકિતરૂપ છે; પ્રાણ હું નથી; પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે પણ જ્ઞાન નથી; ગતિ, ક્રિયા અને જ્ઞાન, એ ત્રણે ધ્યાનમાં ગમવાનાં છે. જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે જડ કહેવાય. પ્રાણ જડ છે. ઉદ્ધમા માણસ ઘોરતો હોય તે વખત તેને પ્રાણ છે છતાં પાસે કોણ શું કરે છે તેની તેને ખબર નથી. મનમાં જ્ઞાન, ક્રિયા, ઇચ્છા, ગતિ છે અને તેથી મન ચૈતન્ય છે અને તે હું છું એમ ભૂલી જવાય છે. મન નથી ત્યાં જાણવાપણું નથી, મનમાં હું પણું છે, મન સિવાયના બીજા બધા સંઘાતથી હું જૂદો છું એમ મમજીને પણ સંસારનો બોજો ઉતરે છે કેમકે તે અડધી મજલ પેહોંચ્યા એમ ગણી શકાય. તપતામાતાદિ શરીરના સંબંધી છે; મનને તો તે કે આપણે કોઈપણ જાણતાં નથી માફ કોઈ નથી. શરીરમાં છે ત્યાંલગી મારાં છે. ઘરમાં છું ત્યાંસુધી ઘરનાં બારી દાદર વગેરે છે. બહાર ગયા કે પછી તે સાથે આવતાં નથી. તેમજ હું જીવ છું એ વાત સમજવી; કેમકે જીવ સાથે કોઈ આવતું જતું નથી. પણ એ માનવું પણ ખુણે ગ્રહે છે, ખરેખર એમ માને તો નિર્ભયતા થાય છે, કેમકે કોઈથી ડરવાની જરૂર રહેતી નથી. મન પર કોઈની સત્તા નથી, રાજા શરીરને બાંધશે, મનને બાંધી શકશે નહિ. ઠતાલોકતાપણુ સ્વર્ગ નરકનું બંધન જીવને છે. જીવને શરીરનું બંધન એજ બંધન છે, શરીર વગર સ્વતંત્ર છું. દેવતા કે ઇશ્વર મન પર શું કરી શકે? મન કહેશે કે ઇશ્વર નથી તો ઇશ્વર આવીને મનાવતો નથી કે ના હું છું. નિંદા કરે તોપણ મનને તે કાંઈ કરી શકતો નથી. જો સજા કરે તો તે શરીરને કરે છે. જગન્નાથજીના હાંડામાં સઘળા જાતીલોદ ગણ્યા વગર જન્મે છે અને જે નહિ જન્મે તેના ઉપર તે દેવ કોપે છે. એક પ્રાદાણુ ન જન્મે ને આપ્યો ગયો, અને થોડે આપ્યો એટલે આંધળો થઈ ગયો. સૌ કહેવા લાગ્યા કે, ભુજો પચ્ચો-પ્રત્યક્ષ પારણુ. પ્રાદાણુ કહ્યું કે: “નેત્ર લીયા ઉરમે અમેરા કયા ગયા ? તુમારા દેવ અમારા મનકું કુછ કર શકતે નહિ.” મુખડુ બ માનવું મનનું કારણ છે. જે મનથી માને તેના પર તો વેર વાળ્યું ગણાય પણ જે મનથી દુઃખ ગણતો નથી તેના પર વેર વાળવાનો ઉપાય છે જ નહિ, માટે ચોતે પોતાથા બંધાએલા કર્મથી છૂટવું. હું મનથી પર છું; મનની સ્થિતિને હું જાણું છું; જેથી જ્ઞાતા જૂદો છે. માફ મન એમ કહીએ

છીએ તો તે કોણ ? હું માંલીક છું તો મન બહુ છે. ગતિ, ઈન્દ્રિયા, કર્મ, ક્ષણ, સુખ, દુઃખ, મનનું કર્તવ્ય છે, માર નથી. મનથી બને હું સાક્ષી છું. મનમાં જ્ઞાનનો આભાસ આવે છે તે આત્મસ્વરૂપ છે. બારી પ્રકાશરૂપ નથી, પણ બારીએ અજવાળું કર્યું તે સૂર્યનું છે. તેમ મનમાં જ્ઞાન બેઠે છે તે મનનું નથી પણ આત્માનું છે. મનના બોધ (Gorbod) થી શરીર પ્રકાશે છે. યંત્રના ચક્ષુ-રેતુનું મુખ્ય ચક્ર મન છે ને ચેતન તેને ગતિ આપે છે. એન્જન (Engine) ચક્ર તે મન તે બુદ્ધિ તો ખબર પડે કે તેના વેગે બધું આડું અવળું નેયમસર ચાલે છે, પણ તે પોતે પણ જડ જેવું જડ છે, તેને પોતાને વરાળ ચલાવે છે. તેમ મન વડે વિશ્વ ચાલે છે, મન એ આત્માનો પસારો છે-કુલાવો છે. શરીરના ભાન વિના વિશ્વની સ્થિતિ નથી, કેમકે મન પોતાને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. પોતે પોતાની મેળે કાંઈ કરવાને સમર્થ નથી. મનને ભૂલે તો મનનો લય થાય પછી પોતાનું સ્વરૂપ જ છે. અસમર્થનો ડર કેવો ? છે તોપણ ઠીક. અત્યંતાભાવ નહિ થાય તો લલે રહ્યું, મનનો ખેલ છે. મનોમાત્ર હવ સર્વમ્, મન વિશ્વને દેખાડે છે તે દેહ વગર દેખાડે નહિ આપણે જડ બનીએ તો જડ દેખાય. મૃત્યુ થયા પછી મન રહેશે નહિ એ કેમ બાણીએ ? યજ્ઞ કરે સ્વર્ગ મળશે એની શી ખાની ? કેવળ માનવાનું છે કે બીજું કાંઈ ? કોઈનો કાગળ આવતો નથી પણ ગુરુ શાસ્ત્ર પર વિશ્વાસ કરવાનો છે અથવા બુદ્ધિથી વિચારો. મન કાંઈ વસ્તુ નથી તો મન બધન શી રીતે કરી શકે ? તમે પથ્થર પર અથડાઓ છો, પથ્થર બિડીને તમારી સામે આવતો નથી; સત્તા આપણે તો આવશે, તમારી સંમતિ વગર તમારી સત્તા વગર કાંઈ બનનાર નથી, સત્તા આપો ન આપો તમારા અખત્યારની વાત છે. છે કહેશે તો છે, કહાડી ન ખો તો નથી. લાવનામાંથી ઉઠાવી દો માનો છો એટલે સત્તા આપી; કોડું આપો તો ફૂટું આવે, બાકી કમળ સૂર્યના પ્રકાશ વગર શું કરે એમ છે ? તમારો પ્રકાશે મન કંટપના કરે છે. પથરાની મૂર્તિને કહીએ કે નાચ તો તે નાચે નહિ, તમે કળ આપો તો નાચે. કલના એટલે મન અને મન છેજ નહિ. અવયવ વિનાની સ્ત્રીને આલિંગન શી રીતે થાય ? વ્રાતિથી સ્ત્રી ભાસે ત્યા આસનાસ હાથ દેતે તો ખાલી જગા દેખાય. આકાશમાં ધુમાડાના ખાચકા છે. આકાશમાં વૃક્ષ નેળી તેની છયા તમે બેસવાનું કરે તેમાં શું વળે ? અજવાથી તરસ છીંપે નહિ. તેમ મન ક્રિયાનો વિષય થતો નથી. સૂર્યનાં કિરણો રેતીના પ્રકાશે જળ દેખાય તેવી રીતે મન ભામે છે. ચિત્ત કલના સ્ફુરે જ્ઞાનના ચમકારા થાય, તેથી જગત્તરૂપે ભામે. મ-મુખનાં જળ સ્થાન છોડતાં નથી, ત્યાં ત્યાં રહે છે તે છતાં દોડતા દેખાય છે, હાલતાં દેખાય છે, ચક્રાકાર ફરે છે, તેમ સ્વરૂપમાં અનુભવની તહેરો ચાલે છે.

પોલાણુ બોલાણુની જરૂર નથી. અંદર હીરામાં લખલખ થાય છે તે તેનું પાણી કહેવાય છે. ગતિ કરતું ભાસે છે પણ હીરાનું અંગ છે. તેમ આત્માનો લખલખ ખાટ જગત્ છે. સર્વ શક્તિ શરીરમાં છે તે પ્રાણને લીધે છે. આહું છું એવા અનુભવમાં અનુભવ ચાલતો નથી. અનુભવમાં આહું છું એવું ભાસે છે. ભાવના ઊઠી તેણે ભાસ્યું. અજ્ઞાનથી પોતાનાં અનંત નામો થયાં છે. અનુભવદષ્ટિમાં પરમાત્મા સિવાય મન, બુદ્ધિ, શરીર કાંઈ નથી; પરમાત્મા સિવાય કાંઈ નથી. અનુભવરૂપ જેવું તેવું છેજ. કાળ ક્રિયા કોઈ નથી. અસ્તિ નાસ્તિ અનુભવ સદા નિર્મળ છે; છે પણ નથી જેવું થઈ રહ્યું છે; મત્યતા ઝોનીજ છે; એ જ્ઞાન થાય તો મન ક્ષીણ થાય.

તા. ૧૦-૬-૧૯૦૩.

૩૫. પ્રાણ.

एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ।

मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशङ्कार्थसद्ग्रहः ॥

योगવાસિષ્ઠ.

અર્થ:—એક તત્ત્વનો ઘનાભ્યાસ, પ્રાણનો વિલય અને મનોવિનિગ્રહ એ મોક્ષ ચળવળ અર્થનો મંથન બજાવો.

પ્રાણની ભાવના સાથે હું તે છું એવી ભાવનાથી પોતે સ્ફુરણ ગતિરૂપ (૧) જીવરૂપે થાય છે. આત્મામાં પ્રાણની ભાવના ઊઠી. આરસામાં ગતિ જણાઈ; ખીજ હાલે તેની એ ગતિ છે, આરસાની નથી. પ્રાણ એટલે ગતિ. આરસો એમ માને કે મારામાં વસ્તુ હાલતી ભાસે છે માટે હું હાહું છું. તો પોતે અચળ છતાં પોતાને ચળ માને છે, તેથી જીવ કહેવાય છે. જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત પોતે થાય છે તે જ્ઞાંતિ છે. દોરીમાં સર્પ ગંજવા પેઠે ભાસે છે. સ્થિરનાં સ્થિર પ્રતિબિંબ; હાલતાનાં હાલતાં પ્રતિબિંબ, પણ તે સ્થિર આરસા-પરજ છે. ત્યાંતો આરસો છે તેમાં સ્થિરતા ને ગતિ બન્નેનો અભાવ છે. ઝોની પોતાની સ્થિરતા હોય તો તેમાં ચળતા નહિ ભાસે. આત્મામાં જડ ચેતનતા નથી. જડ, ચેતન, કાળ, ક્રિયા સર્વે આત્મા છે દર્પણમાં સ્થળ (space—સ્પે-ઈસ) દેખાય છે. કાળ (time—ટાઈમ) દેખાતો નથી. આરસાની સપાટી છે પણ તેમાં ચોરડાનો વિસ્તાર દેખાય છે. આત્માને વિષે કાળ, દેશાદિ સર્વ ભાગે છે. આકાશને મળ લાગતો નથી, ભાસ થાય છે. આત્મામાં હું અનુભવ, એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. અનુભવ ઊઠતો નથી. અનુભવ ઊઠ્યો એ અનુભવ સ્વરૂપતા ઉપર ભાસે છે. અગ્નિની ઉપરની વરાળ છે તેને અગ્નિ પ્રકાશે છે, લેદ વ-

રાણમાં છે. અદ્ય વ્યાપક અનુભવમા સમબલ છે માટે અનુભવને અદ્ય મોટે કહેવાય નહિ. એમાં અંધાર તથા પ્રકાશ રહે છે તેથી પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. કોઈ લક્ષણરૂપી મળ એને નથી. ખાસ લક્ષણ એજ મળ. આકાશ નિર્માળ છે, અનુભવ સ્વરૂપ ધર્મ રહિત મળ રહિત છે, તેથી સર્વ ધર્મ લઈ શકે. કોઈનો વિરોધી નથી. સદા અદ્વૈત છે, દ્વૈતની કલ્પના છે. જે જે કાળે “ છે ” નો અનુભવ થાય છે, તે તે કાળે “ નથી ” નો અનુભવ નથી. બધું ત્યાં કડવું નહિ. અનુભવમાં એકી વળતે બે ચિત્ર નથો. બન્નત ત્યારે સ્વપ્ન નહિ. અણવધાન, પાણીની અખંડ ધારા અથવા શતપત્ર ન્યાયે છે. એક અક્ષર વાંચનારને ત્રણ ત્રણ ત્રિપુટીઓ થાય છે. સૂક્ષ્મકાળ ત્વરાથી અગ્નિચક્ર ભાસે છે. આરસામાં મોંની આબુખાબુ આકાશ છે. આરસો તો તેજ છે, છતાં પ્રતિબિંબ બે છે. પ્રતીતિમાં બે છે. અનુભવમાં વાસ્તવિક બેપણું નથી અને પ્રતીતિ પણ બેની નથી. સ્કુરણ પૂરતો અનુભવ થાય અને તે અદ્વૈત દેખાય. કાગળ હોઈને નહિ જેવો થાય ને પૂતણું નથી તે દેખાય છે, બાકી કાગળ છે. આરસા પર આકાશ તેમાં મોં, તેમ આત્મા પર મન તેમાં સંસાર. નામ અવસ્થા આત્માની નથી. ઉપરના આકારની નામરૂપતા છે માટે આત્મા નિર્વણીય છે. સત્ છતાં અસત જેવો રહેલો છે-અનુભવરૂપ છે. બધું અનુભવમાં પ્રગટ છે તેથી પ્રત્યક્ષ છે. કલનાથી રહિત છે. દિવો જેને પ્રકાશે ને રૂપ દિવામાં નથી પણ દિવા વિના તેની સ્થિતિ નથી એવું જ્ઞાન થાય ત્યાં મન ક્ષીણ છે. અભાવને પ્રકાશે નહિ, તો અભાવની સ્થિતિ હતી એમ કહેવાય નહિ. અદ્વૈત પર દૃષ્ટિ બેસાડવાને મન ખડું કર્યું છે મન છે મન નથી એ અનુભવમા મન અમન ધુસતું નથી. સુગંધ આવે તે મટી બાંધ તોપણ અનુભવ કાયમ રહે છે. અનુભવ કાંઈ સુગંધી થતો નથી. આકાશ વસ્તુ સાથે અલિન્ન થાય છે અને પાછું ઠોર ને ઠોર. એકરૂપ છતાં ઉત્તર ક્ષણે તેનો તે. સૂર્યનો પ્રકાશ થયો કે અંધાર ગયુ. મન જણાય છે; આત્મા જણાતો નથી. અંધારાને લીધે તબેનો આત્મા જણાતો નથી, પણ આત્મા પર તો મન ભાસે છે જ્ઞાન રહિત જ્ઞાન છે. ચક્ષુ પદાર્થ હોય તો જુએ, ન હોય તો જોવાની શક્તિ કાંઈ જતી નથી. આંખો ઉઘાડી છે પણ જોવાપણું થતું નથી. શક્તિ છે તે જોવાપણાધર્મરહિત શક્તિ છે. શક્તિ છે તે આત્મા. જોવાપણા વિના નેત્ર નથી. દશ મણુ બોલે ઉઠાવવાની શક્તિ છે. ઉઠાવે ત્યારે સિદ્ધ થાય. ઉઠાવી ચૂકયો તેથી ઉઠાવવાની શક્તિ, જોવાની શક્તિ, જાણવાની શક્તિ છે. જ્ઞાનથી પરમાત્માની સિદ્ધિ થાય છે. જે કાયમની છે તે પછી સિદ્ધ થાય છે. મધ્ય બિંદુમાં એક અને રેવાનું અંતઃ પછી બાંધ છે, તેથી કાર્યના પરિણામમા ભેદના વિસ્તાર ભામે છે, કારણ તો એકજ. મારા એક સ્કુન્ધમાં જગતનાં તમામ પૂતળાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ઉંચી દૃષ્ટિ બેઠેલી છે તેથી મનાતું નથી સંકલ્પ

જાળની ફાંસા છે. હજારો મકલ્પ બીધે રસ્તે દોગ્ધે છે માયાની ગારડીઅન નોટ (Garland Knot) નટવી બેઈએ. બધા એક ફૂગના છે. જન્મ મરણથી આત્મા ઢકાર બુદ્ધિ ગયો છે. ઝાટના પાતળા રાખા શુ બાણે કે એક સ્વરૂપ છીએ ? અર્થ મવિત્તમા બિડયા છે

તા. ૧૧-૮-૧૯૦૩

૩૬. ભેદભ્રમ

કિં ગદ્યામ્બુનિ વિમ્બિતેઽમ્બરમણા ચાળ્ડાલ્વાટીપય
પૂરે વાન્તરમારિત વાન્નવર્ડામ્બુમ્બયોર્વામ્બરે ।
પ્રત્યગ્મ્બુનિ નિમ્તરક્કસહજાનન્ડાવચોવામ્બુધો
ધિમ્બોઽપ શ્વપ્ચોઽયમિત્યપિ મહાન્ કોઽય વિભેદભ્રમ ॥
જામ્બત્વપ્રપ્તિપુ ન્ફુટતરા યા સવિદુઽજ્ઞમ્બે
યા ત્વાર્તાવિષ્ણોર્લિશન્તતનુપુ પ્રૌતા જગત્માક્ષિણી ।
સેવાહ ન ચ દ્વયયમ્બિતિ દ્વદ્વપ્રજ્ઞાપિ યસ્યામ્બિતિ ચેત્
ચાળ્ડાલ્ડોઽન્તુ સ તુ દ્વિજોઽન્તુ ગુરુરિત્યેષા મર્નાપા મમ ॥

શાકરાચાર્ય-મનીપાપશ્ચયમ

અર્થ — મગાજલને વિષે પ્રતિમિમિત કે આકાશની વાગીના જલ દ્રુમા પ્રતિબિમિત અબરમણિને વિષે એ અનર પડે કે ' કાચાવટમા કે ભૂતકાળના યદ્ય રહેલા આકાશમા શો અતર પડે કે ' તન્ ગદ્યિત એરી સદબનદ મોધામ્બુધિરૂપ પ્રત્યગ્વસ્તુને વિષે આ બ્રહ્મજુ અને આ આત્મા એરો મદાભેદ ભ્રમ મો ? જામ્બત્, સ્વપ્ન મુદુપિન ત્રણેને વિષે સ્પષ્ટ રીતે જે સમિત નસે છે, જે સવિત્ બ્રહ્માથી વિષીનિમ્બ મર્મિત તનુમાત્રમા મુત્રવત્ પરીવાહ જગત-સાત્રી ? તેમ જ છુ કું કે છ દસ્ય વસ્તુ નથી એરી જેને દ્વદ્વુદ્ધિ થય છે તે આગલ હા કે બિમ્બ ? તોપણ તેમ શુરુ છે એમ મારી જુદ્ધિ કહે છે

અંધાકર વસ્તુને દેખીતી કરે છે, અધકારનું કાણુ કે ગોઈ સ્વરૂપ જુદ્ધિ જોવાનું નથી તેનું પચિણાગ જોવાનું છે કાળાશ વસ્તુઓ પર આવ જણ દેખાડે છે, તને બીજી દ્રિષ્ટિ નથી, વસ્તુનું અદર્શન થવું એજ અધકાર. કાણુ હોય કે ન હોય, પ્રાતિ અધકારરૂપ છે સૂર્યનો પ્રકાશ વસ્તુને પ્રગટ કરે, અધકાર સૂર્યને પ્રકાશે ક્ષીણ થાય એટલે વસ્તુને દેખાડે પ્રાતિ આત્મસ્વ બાને ઢકે છે અનુભવદષ્ટિ એ સૂર્યપ્રકાશ છે નિદ્રામા સવિત (જ્ઞાન) હોય છે પણ સકલ નથી જાગૃતમા હંપણું બિડય કે મકલ્પો જાગ્યા બિડ

વામાં ઇચ્છા 'કારણ' છે. કેટલીક ક્રિયાઓમાં ઇચ્છા સ્પષ્ટ દેખાતી નથી. અંદરથી ઇચ્છાની પ્રેરણાથી સર્વ થાય છે. પાંપણ હાલે તે પણ સ્વાભાવિક નથી, પણ ગલિત સૂક્ષ્મ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા સ્વરૂપે નથી, પણ કાર્યથી જણાય છે. સ્વાભાવિક ક્રિયા પણ અજ્ઞાનને અનુસાર છે. એક વખતની આજ્ઞા એથવા દર વખતની આજ્ઞા. વિશેષ કામ ખાસ આજ્ઞા. ચેતનની પ્રેરણાથી જઠ કામ કરે છે. નિદ્રામાં જ્ઞાન વગરનું જ્ઞાન છે. “આદિ મેં ઇચ્છા કરી નથી હું” પરાધીન છું” એમ પોતે માને છે. મંદિરની બન્ને તરફ ફરતી પૂતળી પ્રથમ હલાવેલી હાલે છે, છતાં એની મેળે હાલતી જણાય છે. પ્રથમ કેઇએ પ્રેરણા કરી નથી અને એની મેળે ચાલે છે એમ ભાસે છે. ઇચ્છા, સંકલ્પ, કૃણ, ભોગ એ સુજળ ચક્ર આદ્યાંજ કરે છે. સંકલ્પ સાથે એકરૂપ થવું એનું નામ ચિત્ત. ચિત્કળા સંકલ્પથી રહિત થાય તો મોક્ષરૂપ થાય. હંકયોગથી નિરંતર સંકલ્પ રહિત થવાય નહિ. હાથને સ્થિર રાખવો, ગતિમાન કરવો બન્ને પ્રયત્ન સાધ્ય છે. જેને ગતિ નહિ તેવી સ્થિરતા સ્વાભાવિક છે. અચળતામાં પ્રયત્ન તેના અંગમાં છે. પરમાણુનો સમુદાય કાયમ રહેવો એ પ્રયત્ન છે. પથ્થર માફક મનને સ્થિર રાખવાની ઇચ્છા એ પ્રયત્ન છે. સમાધિની સ્થિતિનું બીજ ઇચ્છા પહેલીજ છે. ઇચ્છાથી ઇચ્છા કપાય. ઇચ્છા રહિત થવું એવી ઇચ્છા થવી એજ ઇચ્છાને મારવું છે. જીવવું ચાહે તો જીવે; મરવું ચાહે તો મરે. પોતાનો નાશ કે ઇચ્છાનો નાશ. ઇચ્છા પોતાને આશ્રયે છે સ્ફુરણ ન થાઓ એ ઇચ્છા કરો. સૂર્ય અંદર સુખ પુરુષો છે. “અમે સસંકલ્પ નિયંતા ઉપકારક છીએ” એમ તેઓ રહેલા છે. બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી, મહા પ્રલય સુધી રહે છે. કાગળપંડની ઇચ્છા સસંકલ્પ હર જન્મ માટે છે. સંકલ્પ નાશ થવો કે ઇચ્છા મૂર્ખ. માયા નથી, પંચમહાભૂત નથી તો મન ક્યાં છે? ચિત્કળાનું સ્ફુરણ એજ મન. જે કર્મ ફળરૂપ સંસ્કાર રહ્યા છે તે સ્ફુરણને જગાડે છે. કર્મ કરવું ન કરવું હાથમાં છે; ફળ હાથમાં નથી. ફૂદકો ન મારો તો ચાલે; માર્યા પછી હું નહિ પડું એમ ન થાય. અનન્ય ત્યાગ કર્યું તો ભૂખ ન લાગે એમ થાય નહિ. કર્મનું ફળ ભોગવે. ઝાડનો રસ ફળરૂપે બહાર નીકળ્યો છે તે પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. તે ભોગવે સિદ્ધિ. એ રસ અંદર નહિ ધરાય. ફળ તોડી લેવાય. અંદર વ્યાપેલા રસ અજ્ઞાનનો છે ત્યાંસુધી ઝાડ જોડું છતાં ખરે ભાસે છે. સંસારને ખરો માનવો એજ રસ છે. “વા વાયાથી નળી” અર્યું. ” ચેષાથી સત્યપણું દઢ થઇ જાય છે. સત્યપણાના રસનો પ્રવાહ સંસાર વૃક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે. માટે રમ સૂકાય, સત્યપણું મટી જાય તો પ્રારબ્ધ મટે. અંદરનો રસ તો જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થશે પણ બહારનો રસ ફળ સાથે દુટીને પડશે. પ્રયત્નની જરૂર નથી. કુવામાં પડેથી સુકિત થતી હોય તો હર બહાને મોત તરત અણાય છે.

મરતા કયા વાગ લાગે છે ? મન બહુરૂપી છે. બહુરૂપી અનેક વેષ એકી વખતે લઈ શકે નહિ પણ આલાકીથી એકી વખતે લેતો દેખાય ખરો. ચિત્ કળા હર વખત એકજ વેષ લે છે. કોઈ બહુરૂપીને વેષ બદલતા વાગ લાગે ને કોઈ જોતજોતામાં ત્યાંને ત્યાં બદલે. તે બદલ્યો એમ પણ ખગર પડે નહિ. અગ્રેજ પેલાડી એવી નવાઈ બતાવે છે. તેમ મન એક મૂકી બીજો મોગ અને બીજો મૂકી ત્રીજો એમ એક ધણુમાં અનેક વેષ લે છે. નિવૃત્તિનો અનુભવ કરવો એજ પ્રવૃત્તિ છે એવન મકટપની સન્મુખ થાય, ઓહું ઊભુ કરે અને પોતાને જોનારો થાય. ખાસ જોનારો થાય તો બંધન છે. સ્કુરણ બાસે છે તે સ્કુરણ નથી, પણ આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ છે આખાને લીધે ગોટલાની કિંમત છે, નહિ તો ગોટલાને કોણ ગણે ? મહાદેવ વડે પોઠીઓ છે. શુણ પગિણામે, મહિ માધી, શક્તિથી, કિંમત છે. માટે જે છે તે છે.”

તા ૧૨-૬-૧૯૦૩

૩૭. સંવિત્.

જનાયિત્વાત્માનાત્માન મોહયિત્વા પુન પુન ।

મ્વયં મોક્ષ નયત્યન્ત સવિત્ત્વં વિદ્ધિ રાધવ ॥

યોગવાસિદ્ધમ્.

અર્થ:—હે રાધવ ! પોતે પોતાને ઉપજાવી, તેમ જ વારવાર પોતે પોતાને મોહ પમાડી અ તે સવિત્ પોતે પોતાને (ચરુધાનુસધાનરૂપ) મોક્ષે પહોંચાડે છે

સંવિત્ ન્યારે મકટપની સન્મુખ થાય છે ત્યારે મન કહેવાય છે સવિત્
જે સકલપથી મલીન થાય તેજ કલના કહેવાય છે, તેજ મન છે મન

દ્રષ્ટા દ્રશ્ય વિભાગ કરે છે તેથી પરિચિન્ન થાય છે પછી જોઈની સાથે જ ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, પ્રગટ થાય છે કે જે પૂર્વે શુપ્ત હતી બીજા ગતિ થતી નથી પણ જમીનમાં વાવેથી ક્રિયા શરૂ થાય છે. ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાનશક્તિ પ્રગટ થઈ કે સવિત્માં કર્તાપણું ઉત્પન્ન થાય છે જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. જ્ઞાન ઉપર ભાસે છે તે ઉપર જાતિથી સત્ય દેખાય છે, તેથી સ્વરૂપ ઠંકાઈ જાય છે. પાણી ઉપર મોજ તથા મેલ આવવાથી પાણી સ્વચ્છ દેખાય નહિ પણ તે જળ છે એમ જાણે તો ભ્રમ નથી. ઉપર ઉપર ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાન શક્તિ સર્વે કાયમ રહે જળ ઉપરના પરપોટાને નહિ જાણે પણ મનુષ્ય તો જાણે કે પગપોટો પણ જળ છે તેમ જ્ઞાનના ચમકારા પણ જ્ઞાન છે એમ જાણે તો ભ્રમ દૂર થાય કષ્ટ, ગાતા, પ્રમાતા એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાન પગ જ્ઞાતા, જ્ઞાન

અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી ભાસે છે. ક્રિયા પ્રાણ વગર થાય નહિ. સિદ્ધાન્તી એક બાજુએ છાપ અને બીજી બાજુએ મહારાજ એડવર્ડ કે ગદાધર હનુમાનજીની છબી હોય છે. તેમ એક તરફ જ્ઞાન અને બીજી તરફ ક્રિયા હોવીજ જોઈએ; પણ ગતિ ક્યારે થાય ? ગતિ થવાને અવકાશની જરૂર છે અને સ્વરૂપમાં અવકાશ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી અને પ્રાણના નિરોધથી, અહંકારની નિવૃત્તિ થાય છે. પ્રાણશક્તિના નિરોધે મન સ્થિર થાય છે એટલે લીન થાય છે. હૃદય-કાશથી નીકળીને જે શ્વાસ બહાર જાય છે અને બહારથી નાક અને મુખદ્વારા અંદર આવે છે, તે શ્વાસોચ્છવાસ નિરંતર થાય છે, તેને પ્રાણ કહે છે. પ્રાણ-યામ યોગે દીર્ઘ યતાં નાભિથી નીકળે છે. શરીર બેઠું રહે ॥ અને વાસનાથી જે દેશ દેશાવર ભટકે છે તે મન છે. મન ચાહે તો માળવે જઈ બેસે છે અને સળંગ શિરોમણી રત્ન લલામમાં નિવાસ કરી સત્સમાગમમાં રમણ કરે છે. પ્રાણ ગતિ કરે છે અને મન દૂર હોય તો તેને પાસે લાવે છે. મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે મનને વાસનાથી રહિત કરવું જોઈએ. પોતાનામાં નથી તેને મન બળાકારે લાવે છે માટે મનને બે પ્રકારે રોકવું. એક વૈરાગ્યથી અને બીજું યોગાભ્યાસથી. વૈરાગ્યથી એટલે વિષયોનું ચિંતન થતું અટકાવીને અને યોગાભ્યાસથી એટલે પ્રાણને શેકી પ્રાણવાયુને સ્થિર કરીને. એ પ્રાણાયામથી થઈ શકે છે. અષ્ટાંગયોગ હઠયોગમાં છે પણ તેમાંના પ્રાણાયામ રાજયોગમાં ગણાય છે. લેહહૃષ્ટિ વગર ગતિ સંભવતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી લેહ જાગે તો ગતિ ભાસે નહિ. પ્રાણ એટલે ગતિ અને ચિત્કળા એટલે વૃત્તિજ્ઞાન. એ બંનેની એકતા થાય છે, તે જ્ઞાન અચળ શિલારૂપ થયું, તેના ઉપર પ્રાણ ઉપર ઉપર હાલતા હો રહ્યા. વૃત્તિ થાય ત્યાં મુઠ્ઠી જે જ્ઞાન કહેવાય છે તે તો વૃત્તિજ્ઞાન છે, પણ અખંડ જ્ઞાન તો બનીજ રહ્યું છે. પ્રાણ અને વૃત્તિજ્ઞાન બંને એક હોય, વૃત્તિજ્ઞાન હોય કે નહિ હોય તો પણ જ્ઞાન અખંડ છે. પ્રાણ અને મન એક-રૂપજ છે. નિદ્રામાં ક્રિયાશક્તિ રહે છે અને જ્ઞાનશક્તિ લીન થાય છે. જાગ્રતમાં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બંને કાયમ છે. નિદ્રામાં જ્ઞાનશક્તિ લીન થાય છે તેથી સ્વપ્નમાં બ્યવતનું સ્મરણ થતું નથી. પ્રાણ સ્થિર થયા તો ચેતન ગતિરૂપ નથી. પાંગળો ને આંધળો એક બીજાના સહાયક છે. આંધળો પાંગળાને ઉઘડી પાંગળો રસ્તો બતાવે તે તરફ જાય છે. મન અને પ્રાણ બંને હોય તો કાર્ય બની શકે છે. બેમાંથી એક કાંઈ કરી શકે નહિ. પથ્થરમાં જેમ શ્વાસશક્તિનો અસંભવ છે તેમ મનને પોતાની મેળે પ્રાણની સહાયતા વિના હાલવું સંભવતું નથી; હાલે માટે મન કહેવાય છે, નહિ તો કાંઈ કરી શકે નહિ માટે મન છેજ નહિ. પરમાત્માને વલોવીને હોલોવી મૂક્યો છે તેજ પ્રાણશક્તિ છે. કીરસાગર મંથન કરી પરમાત્માને કેમ હોવાવોયો તેનું રૂપક

છે. પ્રાણશક્તિ પોતાની સિદ્ધિને માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા ગળે છે અને જ્ઞાનનું જ્ઞાન તથા ઉપલબ્ધિ પ્રાણશક્તિ વિના નથી. વાણી વિના પડિતની પડિતાઈ નકામી છે વાક્યદ્રિય કર્મેન્દ્રિય છે-સંધન છે-શક્તિ છે, પણ કુવાટો હોય તેમા શક્તિ પ્રેરીને વૃક્ષ ઉદાય. પ્રાણ જડ છે, આત્મમત્તાએ સિદ્ધ થાય છે અને આત્માવડે ગતિમાન છે ચલદ્રુષ્ જડ છે ચેતન્ય સત્તા અને સ્પર્શરૂપ પ્રાણ એનું નામ મન. આકાશમા જે ગદ્યર્વનગ્ન લાગે છે તે જોવા પૂરતું છે-વાસ્તવિક નથી

~*~*~*~

તા ૧૩-૩-૧૯૦૩

૩૮. અવિદ્યા

વિદ્યાઞ્ચાવિદ્યાઞ્ચ યસ્તદ્વેદોભયસ્પ હ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યુ તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥

ઈશાયાસ્યોપનિષત્

અર્થ - જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને સાથેજ જાણે છે તે અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જઈ, વિદ્યાથી અમન જોગવે છે

અવિદ્યા સંસારરૂપી વિષને આપનારી છે. જગત્તમા તન્મય થઈ સ્વરૂપનું **વિમ્બરણ** થાય તેનું નામ અવિદ્યા. દષ્ટા સાથે દેહાદિકે સંધાનને

મખધ થાય ત્યારે જગત્ત લાસે છે. દ્રશ્ય સાથે તન્મયતા થાય તેથી હું જેઈ છું એવો ભાસ થાય છે તે ભાસ મિથ્યા છે, તેને પ્રકાશ આપનાર મત્તા સત્ય છે સ્વપ્નમા પોતે જોનાર તથા જોવાનું લાગે છે તે અસત્ય છે, પણ જેના ઉપર એ સ્વપ્ન ભાસે છે તે સત્ય છે. અજ્ઞાન રહેલું એજ અજ્ઞાન ॥ દર્શણમા જડ ચેતન સ્થિત અને ગતિવાન ભાસે પણ કાચ સિવાય ખીણ કાઈ નથી. તેમ ભાસતી વસ્તુ જ્ઞાનનો આભાસ છે જ્ઞાન એટલે ચિત્શક્તિ અને ક્રિયા અથવા મન સ્પર્શશક્તિ છે ચિત્શક્તિ અને સ્પર્શશક્તિનો સખધ કટિપત છે જો સંકટ ન ઉઠાવે તો મન કયા છે ? જે કાળે વસ્તુને ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે તે કાળે તો વસ્તુને ઇન્દ્રિય પ્રકાશ કરે છે, ખીણ કાઈ વિશેષ થતું નથી, પણ પૂર્વ કે ઉત્તર દક્ષિણ સંકટ પડે છે. પૂર્વ દક્ષિણ ચિત્તવન થાય છે, ઉત્તર દક્ષિણ સંકટ ઉપર સંકટ વાય છે. કર્મેન્દ્રિય પણ વગર સંકટ ક્રિયા કરતી નથી, ક્રિયા થતી જણાય છે તે પણ મન વડે છે ગવેઓ સહજ તાન મારે છે તેમા કાંઈ ભય નથી, ગગદ્રેષમા ભય છે સમાજ ભય કરનારો નથી, સંસાર તો સુખદુઃખ આપતો નથી, મન રાગદ્રેષ કરી સુખદુઃખ બોહોરી લે છે. પ્રાણ મૂળ ગતિ શક્તિ છે. વાયુ સ્પર્શવાન હોઈ સ્થૂલ છે એ શક્તિ લોહ સૂબક સોય ન્યાયથી કંધાયમાન થાય છે. ચિત્સત્તાએ ચેતે છે તે પ્રાણશક્તિ

સ્થિતતામાં ગતિ થવી એ ચેતવું કહેવાય છે. ચેતાવું એટલે પરમાર્થ તરફ લગાવવું. મનને ચેતાવે, મંડળ કરી આત્મજ્ઞાન ચર્ચા કરે તો સ્વરૂપ સમન્વય. જ્ઞાનસ્વરૂપ આગળ ચિત્તશક્તિ એતે તેથી સંસાર ભાસે. પરિચિન્ન થાય તો દુઃખરૂપ બને. બાળક જેમ પોતાનો બોળો જોઈ બીડે છે તેમ આપણો સંકલ્પ બોળો તેજ સંસાર છે. ચૈતન્યસત્તા અખંડ છે, મંડળાકાર છે, જેને આદિ અંત મધ્ય નથી, પણ જે પોતે આદિ મધ્ય અંત છે અને ગોળ છતાં આનુબાનુ કાંઈ નથી; આદિ, મધ્ય, અંત જેના ઉપર ભાસે છે અને જે કાળ, સ્થળ, કાર્યકારણભાવ એ ત્રણે કલ્પનાથી રહિત છે; કાળ, સ્થળ અને કાર્યકારણ ભાવથી આદિ, મધ્ય, અંત બાણી શકાય છે, પણ જે સર્વ કાળે સર્વ સ્થળે છે, છે છે ને છે અને કાર્યકારણભાવ રહિત છે, તે અખંડ મંડળાકાર ચેતન સત્તા છે, કેાઈ બીજી વસ્તુ નથી, તેથી તેવું મુખ્ય અખંડપણું છે, કેમકે અખંડપણું એ પણ બીજાની અપેક્ષાથી કહેવાનું છે. એવો કાળ, દેશ કે વસ્તુ નથી કે જેમાં પોતે સ્વરૂપે ન હોય. તેને છોડીને પણ પોતે છે. નિદ્રામાં કાળ, દેશ, વસ્તુ કાંઈ નથી, છતાં પોતે છે. પરસ્પર કાળમાં ભેદ છે; વર્તમાનકાળ ભૂતકાળમાં નથી; ભૂતકાળ વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં નથી, પણ આત્મા અખંડ છે. આવા અખંડ મંડળાકાર આત્માનો સંબંધ કોની સાથે બની શકે? આત્માને પ્રાણ-શક્તિનો મેળાપ સંભવતો નથી તો મન ક્યાં છે? સ્પંદ એટલે ગતિ અથવા હલવું પણ આત્મામાં સ્ફુરણ નથી. અંદર ને અંદર લખલખાટ ભાસે છે. એ ભૂલભુલાવો છે. ભાન જોઈ છે પણ ગતિ થઈ એવો અનુભવ નથી. ગતિ છેજ નહિ. પોહો ફાટતા પહેલાં અંધારૂં કીલ હોય છે. અંધારૂં ત્યાંનું ત્યાંજ અછવાતું ભય છે; કાંઈ જતું નથી, કાંઈ દોડતું નથી, ત્યાંને ત્યાંજ છે, ગતિ થઈ નથી પણ બદલાએછું લાગે છે; તેમ આત્મસ્વરૂપમાં સ્પંદ થતો નથી; ત્યાંજ જોઈ, ત્યાંજ સ્પંદ થાય અને ત્યાંજ લય થાય. ખાણીમાં ચીકણ મળેલી છારી ભાસે, આંગળી અટકાડે કે ભર્મળ વળી તેવીજ. તે પરથી જણાય છે કે ત્યાં આગળ ગતિ થતી નથી તેમજ વૃત્તિથી આત્મા ઢંકાય છે. પડદો પડયાથી આત્મા જૂદે જૂદે રૂપે ભાસે. ખાણીમાં લીસોટો તેમ આભાસરૂપ વૃત્તિની કાતરણ છે. કાલ-વાથી જૂદાં જૂદાં રૂપો ભાસે છે. આત્મામાં કાંઈ નવું આવરણ નથી. વિશેષભાવ થાય તેથી સામાન્ય ઢંકાય છે. સંકલ્પ રહિતપણું એ સ્વરૂપ છે. દેહ પ્રગટ કર્યોનો મંકલ્પ જોડેલો છે તે પ્રારબ્ધ હોવાથી મિથ્યા થાય નહિ. પોતાનો મંકલ્પ પોતેજ નષ્ટ કરે તો સતસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. પણ છે તો સતસ્વરૂપ કે જેની સત્યતાથી સંસાર સત્ય મનાયો છે. સંકલ્પ રહિત યવું એટલે શું? સંકલ્પ તો છેજ નહિ. ખોટાએ ખોટું સિદ્ધ થાય છે. મનરૂપી આરસપણું પ્રતિબિંબે સિદ્ધ થાય છે. દાંખલાં તરીકે સૈન્ય એટલે શું એ બાણવું હોય તો સૈન્યનું કાંઈ

પૂતણું નથી. હાથી, ઘોડા, આદિ એકલા થઈ સંન્ય કહેવાય છે, તેમજ્ઞ જ્ઞાનમાં ભાસે છે તેથી સ્પંદ મન વગેરે પણ છે, પરંતુ જ્ઞાન સિવાય બીજું કશું નથી. ભેદ નથી ત્યાં ભેદદષ્ટિ લગાડી તેથી ઠેકાણે આવતું મુકેલ છે. મારી સત્તા માટે મારા પુત્રે મને ગુમાવ્યો છે એ વિક્રમની વાત યાદ કરો. આત્મસ્વરૂપને નષ્ટ કરનારનું મન દુષ્ટ છે; રાજા છેજ નહિ, હુંજ છું એવો ઇમ્પોસ્ટર (Imposter) ઢાંગી છે. મનનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું કે એ તો મારી શક્તિ છે, મારું જ સ્વરૂપ છે, મારી કીર્તિ વધારે છે માટે આનન્દ છે. સંકલ્પ કર્યો કે પછી તો મુખે દુઃખે હરિવશીનો અધમણીઓ ઝીંકવોજ પડે. ચમકારો નહતો નથી પણ ઊધા થાય છે, તે વિકાર દુઃખરૂપ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ સંકલ્પ નિરર્થક છે તેને ટાળવા. જો નહિ ટળાય તો ઇદ્રિયોનો નિરોધ કરો. ખાકી ખરું પૂછો તો ઇદ્રિયો બિચારી શું કરી શકે એમ છે ? તેનો નિરોધ કરો યા નહિ કરો, કારણ કે મન વિક્ષેપનું વશ કરવાનું છે. મન ચળ વિચળ થાય છે તે દોગટમાં દોપ ઇદ્રિયોનો કહાલવામાં આવે છે.

તા ૧૪-૬-૧૯૦૩.

૩૯. મનનું સ્વરૂપ.

અન્યત્રમના અભુવન્નાદર્શમન્યત્રમના અમૃતં નાર્થપ્રાપ્તિ-
 મનસાદ્યેવ પશ્યતિ મનસા ગૃણોતિ કામઃસંકલ્પો-
 વિચિકિત્સા શ્રદ્ધાશ્રદ્ધા ઘૃતિરઘૃતિર્હાર્ધાર્ધારિત્યેતત્તનં
 મનં એવ ॥

ગૃહદારણ્યકોપનિષત્.

અર્થ:-મારું મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં દીઠું નહિ; મારું મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં સાંભળ્યું નહિ, અર્થાત્ મનથી જ દેખે છે, મનથીજ સાંભળે છે; કામ, સંકલ્પ, શંકા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, લજ્જા, બુદ્ધિ, ભય, એ સર્વ મનજ છે.

મન ઉત્પન્ન થએલું ભાસે છે તે મિથ્યા છે, કેમકે મન મને કરીને સિદ્ધ થાય છે. મનને સિદ્ધ કરનારે કેઈ બીજું પ્રમાણ નથી, તેથી સ્વધારોહણ ન્યાય થાય છે અને વળી આત્માશય દોષ પણ આવે છે. ગંધર્વ નગર ભાસે એ આંખનો વિકાર છે. તેમ જગત્ ભાસે એ મનની ભ્રાંતિ છે, મનનું સ્વરૂપ નથી. મન ઊઠ્યું છે એ ભાસ્યું મિથ્યા છે, ભેદ નથી તેમાં ભેદ

મનાયો છે, અને વળી સત્ય મનાયો છે. માયા, અવિદ્યા, અને માયાનું કાય મનકલ્પાયાં છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સિવાય બીજું કંઈ નથી. દૃષ્ટજગત્ અદ્ય છે અને શ્રુતજગત્ અપાર છે. તાપી નદીમાં પુષ્કળ જળ છે તેમાંથી જેટલું બહાર કહાડીએ એ તે જળનો અંશ છે, તેમ બબ્બનો અંદર મનમાં છે. બહાર જગત્ નથી. આંખ મીચ્યા કે દૃષ્ટજગત્ ગયું. મનરૂપી ટાંકીનું ચક્ર ફરતું જ રહે છે અને દૃષ્ટિ પણ ફરતા ફરતી છે. ક્ષણે ક્ષણે જુદો પડેલો મનમાંથી આવે ને મનમાં જાય છે. યત્રના કાગળોનાં ચિત્ર અંદરજ એક પછી એક ફરતા ફરતી ચાલ્યાં આવે છે. સર્વ વસ્તુ મનમાં એટલે જાણવામાં ભરેલી છે; જાણવાથી જુદી નથી. જાણવાપણું એજ સૃષ્ટિ છે. વધારે ઓછી નથી માટે જ્ઞાન એ સ્વરૂપ અને બીજું કંઈ છેજ નહિ. ખાંડનાં રમકડાં ખાંડજ છે. નામ પોતાનો પોતાથી વિયોગ કરાવે છે. માટીને ઘડો એવું નામ આપ્યું, કે ઘડો માટીની ન્યાતમાંથી બહાર થઈ ગયો, કેમકે ઘડો દેખીને ઘડાનું મટોડું જેવા છતાં મટોડું નથી એમ કહેવાય છે. વિયોગ નથી છતાં વિયોગ કહેવાય છે એ માયા મન છે. હું બ્રહ્મ નથી હું તો જીવ છું એ વિયોગ માયાથી થાય છે. દંશભો હાજર છતાં, દૂર મનાયો છે. દશ હજાર વર્ષ તપ કરતાં પણ પત્તો મળતો નથી. ખરું જોતાં વિયોગ થયોજ નથી. ક'રીને સોનાનો વિયોગ થયેલો મનાયો છે તે દૂર કરી પોતાના સોના સાથે મેળાપ કરવો જ તે કંઠી બહાર પોતાના સોનાને શોધવા બધે રખડે છે છતાં પોતામાં રહેલા સોના સાથે મેળાપ થતોજ નથી. કેડમાં છોકરું ને ગામે શોધ્યું વિયોગ થયોજ નથી; થવાનો સંભવજ નથી એમ જાણે તો વગર મહેનતે મેળાપજ છે, નહિ તો હુંડવું હાસ્યજનક છે. “તુમં ખ્યારા યાદ કરતે ખ્યારા તેરી પામ હે, પાસ હે પાતા નહિ, જયમ કૂતોમે ખાસ હે” રહસ્ય એ પદનું બુઝો. “ધી માંખણુ તો વહે ગયે અંબ રહે ગઈ એક છાશ હે; કસ્તુરી મૃગકી પાસ હે ચીર સુંઘતા હે મો ઘાસ હે.” સંકલ્પ અથવા જ્ઞાનના ચમકારા ભાન મન એ સહુ અજવાળાની નદીના કિનારા પર જોહેલા કુવાઓ છે કે જેમાં પાણી નદીમાંનું જ છે. ભાન થવું એ જ્ઞાન સિવાય બીજું શું છે? ભાન થવું એ જ્ઞાનનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. તે આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. મૃગજળ પાછળ મૃગ દોડી મરે તેમ જીવો જગતમાં દોડ્યા જાય છે, નદીના જળમાં તરણાંની માફક વહ્યા જાય છે અને પ્રાણત્યાગ સુધી સુખ મેળવતા નથી. સુખ મળે તો સ્વરૂપનું વચમાં મળે છે; જગતનું મળતું નથી અથવા બહારનું મળતું નથી. મૃગને પોતાની લાળથી સહેજ ઠંડક મળે પણ મૃગજળમાંથી ટીપું મળતું નથી, કેમકે મૃગ જળ છેજ નહિ. સ્થિર મન થાય તેટલી ઘડી જીવને આનન્દ અનુભવાય. મૃગને કસ્તુરીની વામ પોતાની હુંડીમાંથી આવે તે છતાં ઘાસમાં લશે એમ

ખડો કરવો જોઈએ. એકની એક વસ્તુ જુદે રૂપે દેખાય છે તેથી તે એકલી અપૂર્ણ જેવી લાગે છે. નારંગીનાં પાંચ સ્વરૂપ પાંચ ચશમાંથી દેખાય છે. પાંચ ચશમાં કહાડી લઈએ તો નારંગી ક્યાં છે ? પચ્ચૈદ્રિય છે તો નારંગી છે. નહિ તો શું છે ? કાંઈજ નથી. અનુભવજ ખારીઓમાંથી અનંત દેખાય છે. પણ છે એકજ. અનુભવ કાગળપર ખારીઓ ચાળણીનાં છિદ્ર છે. અનંત દેખાતાં છતાં પણ છે એકજ ચક્ષુમાંથી દેખાતાં રૂપો અંતરમાંજ છે. આપું વિશ્વ કુંભારની દુકાન છે. પરંપરા માટે અનુભવપ્રકાશ જુઓ. માટી સિવાય બીજું શું છે ? “મટ્ટીમે” મીલ જના સાધુ મટ્ટીમે” મિલ જના, ચમડેકા પૂતળા સખ ચેતનકા ઉજવાલા સાધુ મટ્ટીમે” મીલ જના.” કુંભાર હાથી, ઘોડા, ઈંગલી બનાવે છે પણ તેને મન સહુ માટીજ છે. હાથીનો પણ એક પેસો તો ઘોડાનો પણ એક પેસો; હેનારને પણ પ્રીકર રહેતી નથી કે ઘોડા કરતાં હાથીને વધારે ખવાડવું પડશે. અજ્ઞાન હોય ત્યાંલગી લેહ જણાય છે, બાકી નામરૂપનો અર્થ નથી. નામ કાયમ ભલે રહે તેનો અર્થ મનમાંથી ઊડી જાય તો બસ; હૃદય જડ છે માટે અસિદ્ધ છે. પોતાને તથા પારકાને જાણતું નથી માટે મન નથી, માત્ર ચેતનની સત્તા છે. તેને લોકો મન કહે છે. ચેતનથી તેની સિદ્ધ છે. સૂર્યહું પ્રકાશતારુપ રૂપ તે મન છે. મન ક્રિયા રહિત છે—મૃતક છે. સુએલા સાપનો ભય શું ? મુડકાને મારવાથી શું વળે ? મૃતક મને બધાને ગૂલતાન કરી મૃતક બનાવી મુક્યાં છે તે એટલે લગી કે આપણે મનના મારેલા મુએલા છતાં અહંકાર કરીએ છીએ કે અમારા જેવા જગૃત કોઈ નથી. એ કેવું આશ્ચર્ય છે ? શું ઉટાંગ પાયા વગરની મૃદ્ધિ બની રહી છે ? મનને છતો એમ સહુ ઘોષ આપે છે, પણ મનને શી રીતે છતવું ? ખારણે વાધ તો છે નાહ અને સહુ કહેશે વાધને જઈને મારી હઠાવો તેવી વાત છે. ૨૫ વિનાના નામે (એટલે મન જે એક નામ માત્ર છે તેણે) આખા જગતને બળી જઈ ખાઈ નાખ્યું છે. નાહ જળની જળમાં સહુ ફસાયા છે. મનતું બળ કેવું છે કે વગર હથિઆરે બધાને ભેર કરે છે. મન એ કેવું વિચિત્ર કમળ છે ? કમળ સહુતું માથું ચીરી નાખે છે. સર્વ કોઈ ધાયલ થઈ ગયા છે. જડ, સુંગ, અધમ છતાં, તેનાથી બંધાએકા માને છે. પૂર્ણચંદ્રની શીતળતામાં બેઠેલો બળું બળું યાય છે. આવા મનને છતનારો શૂરો કહેવાય છે ? જેને કોઈએ જોયું નથી છતાં જેનો અમલ બધા પર છે એવું પસરેલું અસત ચંચળ મન આશ્ચર્યરૂપ છે.

૪૦. મનની વિલક્ષણતા.

चित्तंकारणमर्थानા તસ્મિન્સતિ જગત્રયમ્ ।

તસ્મિન્ક્ષીણે જગત્ક્ષીણં તત્ત્વિકિત્સ્યં પ્રયન્નતઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:-ચિત્ત એજ અર્થમાત્રનું કારણ છે, ચિત્ત સતે ત્રણે જગત છે. ચિત્ત ક્ષીણ થયું કે જગત્ ક્ષીણ થયું માટે એની પ્રયત્ન કરીને પણ ચિકિત્સા કરવી.

અવિદ્યમાન મને જગતને શરણ કરી મૂક્યું છે. મનને ઉદય, સ્થિતિ, ક્ષીણ છતાં થયેલું લાગે છે. કોઈએ જોયું નથી. માત્ર શક્તિ ઉપરથી જ કહેવાય છે. કમથી વિલક્ષણ પૂર્વે નહિ જોયેલું હોય તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે. સામાન્યમાં કમથી ચાલ્યું આવે તેમાં આશ્ચર્યતા નથી. અદૃષ્ટની કલ્પના દૃષ્ટ પરથી કરીએ છીએ, પણ મનનું દ્રષ્ટાંત નથી. દૃષ્ટમાં સામગ્રી તથા દેશ કાળ જોઈએ. લોકકામાંથી ખુરશી કરવી હોય તો એકદમ થાય નહિ; લોકડું, મુથાર, મહેનત જોઈએ. મનની સૃષ્ટિને કાંઈ સામગ્રી નથી; છોકરાં કરવાને માટે સ્ત્રી પુરુષના સંયોગની ખાસ જરૂર નથી. મને જરા ચાંપ દાખી કે વૃક્ષ, માણસ અથવા આખું લશ્કર કે આખા શહેરનો દેખાવ એકદમ ખડો થાય, માટે મન આશ્ચર્ય વિસ્તૃતરૂપ છે. ચંચળ અસત છે. ગતિમાન ક્ષણેક્ષણે રૂપ બદલે છે. ગતિ થાય તે નહિ થાય એવી રીતે બદલે છે. નથી તેને સત્ય માનવું એ મૂર્ખાનું લક્ષણ છે. મન નથી છતાં જીવ દુઃખને પાત્ર થાય છે. જૂત નથી છતાં દુઃખી થાય એવા મૂર્ખોથી સૃષ્ટિ ચાલી રહી છે, અંધ પરંપરા છે. "અંધેક્ષી ટોળી દો દાતાર." પોતે જોયું નથી ને બીજાને મનાવે છે. પાયો શોધતા નથી. ઉપલક ઉપલક જીટે છે અને હું અને જગત માને છે. પણ હું શું છું? સંઘાત છું કે કોણ છું તેનો વિચાર કરતા નથી પદ્ધતિમાં સ્વાદ વગેરે છે કે મારામાં છે કે શું છે? જ્ઞાન બતાવું છું પણ જ્ઞાન શું છે? આ પુષ્પ છે એમ બાણીએ છીએ પણ પુષ્પનું રૂપ શું છે? નેત્ર ઉઘાડીએ નહિ ત્યારે વસ્તુનું રૂપ કયાં બાય છે? તત્ત્વ એકજ છે. તેનો પર નામે બેસાડવાથી જગત છે. પોતાનાથી પોતાનો વિયોગ અત્યંત અસંભવ છે. નામે સ્વરૂપ બુલાવ્યું છે. હું મને જડતો નથી! કેવી ગાંડાઈ! દરેક કાર્યમાં કારણ જણાય છે તે છતાં કાર્ય કારણનો વિયોગ ગણવામાં આવે છે. મેળાય છે જ પણ બધું જ ઉલટું તે સુલટું દેખાય છે, મને તપ કરીને વર-

દાન માગી લીધું છે કે બધું વિપરીત તે સત્ય લાગે અને સત્ય હોય તે જાણાય નહિ. એકે ગોપીપુરાની ગપ ચલાવી કે ચાલી. ચિંતાથી વિશ્વ નિમિત્ત વિના તપી રહ્યું છે. સહુ સઠ્ઠપની લહેરથી મૂઢ થયા છે. પરમાત્માના તરંગ શક્તિથી અનેક કરકા કરી નાખ્યા છે. કમળથી કોમળતા થવી જોઈએ તેને બદલે કરકા થયેલા ગણે છે. મનરૂપી કમળ શુ કરકા કરવાને સમર્થ છે ? અને મન તો કમળ કરતા પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે. મન ચોતાની શક્તિરૂપ છે મનથી મૃતકે અમે છીએ કેમકે આત્માનો ઘાત કર્યો છે. પૂતળા જેવા દેખાઈએ છીએ. એ પહેલાં આગળ કોણ હતા, અને પાછળ શું થઈશું તે કોણ જાણે ? મૃત્યુ એટલે પ્રમાદ-એજ મૃત્યુ. મૃત્યુ એટલે નાશ પણ નાશ તો બનેજ નહિ ? સત્ય વસ્તુ નાશને પામે નહિ અસત્યનો નાશ શું ? તે તો છે જ નહિ. છે છે તો નાશવંત માટે છે જ નહિ, દેખાતા છતાં જોવું નહિ એ પ્રમાદ. અજવાળાને જોઉં છું એમ કોઈ કહેતું નથી પણ વસ્તુ જોઉં છું એમ કહે છે અસત્ય ને સત્યપણુ સત્ય ને લીધે આવે છે. સત્ય કાંઈ બળરમા વેચાતું નથી. શૂન્યમા જ્ઞાતિ નથી જ્ઞાતિ થાય છે તે એટલુંજ જતાવવાને કે અધિષ્ઠાન શૂન્ય નથી. સત્ય અધિષ્ઠાન પર જ્ઞાતિ છે. પશુપણુ અને મનુષ્યપણુ ધણે દરજ્જે સરખાં છે. છવ મિથ્યા કલ્પનાથી કૃપણતાને પાત્ર થાય છે, છવપણુ માની મન આત્મહત્યાઈ થાય છે. મનુષ્ય આત્મગૃપી ધન છતાં ઉપયોગ કરતો નથી; બચલીન છે. અમૃતનો કુખો છતાં મરણતુ બચ હરેક ક્ષણે રાખે છે. ચાળ-ણીથી સમુદ્રને ખાલી કરવો છે પણ એક ટીપું પણ બહાર નીકળતું નથી એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ અત્યંત મિથ્યા છે. એ પ્રયત્ન કોણ કરે ? જન્મથી મરતા સુધી જન્મોજન્મ એ પ્રયત્ન ચાલુ છે છતાં બધું ગેપ થાય છે. લોગોના ઝબકારા આવે છે અને બચ છે; ટીપું પણ મળતું નથી. પ્રવૃત્તિનો અંત નથી છતાં પ્રયત્ન છોડતા નથી. ગંદી દેહનો શો જર્વ ? માદું ધોયું ત્યારથી દુર્ગંધ વધવી શરૂ થાય, ચાલુ રહે; અને વધી પડે ત્યારે બીજે દિવસે સહવારમા પાછી સાફ કરવી; એવો એવો દરેક જાતનો મિથ્યા પ્રયત્ન છતાં નિષ્ફળતા દેખાતી નથી. ફરીફરીને એનું એ. રોજ સુવું ને ઊઠવું. રોજ ખાવું ને કાઢવું ને વળી ફરી ફરી એનું એ. તોપણ મિથ્યાપણુ માલમ પડતું નથી એ કેવી માયા ? પાણી ખાલવવામાં ચાળણી કાઢે મૂકી બીજું સાધન શોધે તોપણ ઠીક. પરંતુ તે તો તે પ્રયત્ન જારી રાખે છે. પૈસા અને માન મેળવશે; વારુ ઠીક છે. પણ પછી શું ? “What then” (વોટ થેન) ? ચંદ્રકાંતમાં કહ્યું છે કે “ઉત્તમ વસ્તુ શું છે તે બાણું તો માણું.” એક રાજેશ્રી શ્રીમંત સુખીને ગરીબે પૂછ્યું કે “તમારા જેવા તો કોઈ સુખી નહિ હોય, કેમકે તમને કોઈ ઘાતની ન્યૂતતા જણાતી નથી.” સોલનની વાત સાદ લાવી તે ગરીબને

શ્રીમંત કહેવા લાગ્યો; “ લાઈ મા’ દુઃખ હુંજ બહુ છું, તે કહેથી વિશેષ નથી; એટલુંજ કહું છું કે મારા જેવો દુઃખી કોઈ નહિ હોય બધું પાસે છતાં ટટ-જળ પડે એ શું થોડું દુઃખ છે? રંભા જેવી પત્નિની સ્ત્રી છતાં હું નખસક છું; બીજાં બધાં સુખ શા કામનાં છે? ઉલટાં જીવ બાળે છે, સુખદુઃખનો વિચાર બાહ્ય દેખાવ ઉપરથીજ લોકો કરી લે છે. માટે મનથી માને તે સુખી છે અને મનથી માને તે દુઃખી છે. આ વાત મેં તારા સિવાય બીજા કોઈને કહી નથી અને કહેવાનો પણ નથી, કેમકે કહેથી શો લાભ છે? ” અજ્ઞાસુને આત્મા સિવાય શું સુખ છે? સર્વ આલાસો છે. સૂર્યનો પ્રકાશ ખરો છે; બીજો તો આલાસ થાય છે, અને મટે છે. ઓળો તો ભૂતના ભડકા યાને ‘ ફેન્ટમ ’ (Fantom) માફક અહિંથી ખમી બીજો જઈ ફસાવે છે—ભગાવે છે. મૃગજળ ખાલી ધુમાડાના બાથકા છે. માટે લાભ હાની છેજ નહિ એજ નિશ્ચય કરવો. પેશ્વાને ત્યાં નિત્ય પાંચ પ કેવાન થાય; અત્રિશે વાનીની રમોઈ. તે જોઈ નાના ફડનવીસે કહું “ વાર તહે-વાર તો રહ્યાજ નહિ. ” માટે સામાન્યમાં વિશેષ લાભ થવાથી સુખ મનાય છે. સામાન્ય થઈ જવાથી સુખ જતું રહે છે. મુઠર પોતાને ઘેર પોતાની સ્ત્રી છતાં પુરુષ બહાર ભટકે છે કેમકે મન સ્થિર નથી. જો કોઈ નદી કિનારે કારકુનો સાથે ચોપડા લઈ બેસે, અને તેને પૂછીએ કે શું કરો છો? તો કહેશે કે “ પાણીની લહેરોના હિસાબ લખીએ છીએ. ” તેને જવાબ મળશે કે “ ભલે કર્યાં બાંધો, લહેરોનો હિસાબ રાખો. ” તેમ આ સંસારમાં ધુમાડાના બાથ-કાનો હિસાબ રાખવામાં પ્રવૃત્તિ આવી રહી છે. અજ્ઞાસુને જો કે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, જ્ઞાન થયું નથી તો પણ સંસારમાં સુખ નથી એ નક્કી થયું છે અને આત્મલાભ મેળવવા આહે છે. પરતંત્રતાથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે; મોક્ષ માગે છે. ઠાર ત્યાંને ત્યાં આવી પરતંત્ર થઈ ગળામાં દોરડું બંધાયે છે. સંસારનું દોરડું, સ્ત્રી, રાજા, પંચમહાભૂત, સર્વનો ભય આપી પરતંત્ર બનાવે છે, પણ સિંહ પાંજરામાં બેસતોજ નથી; આમ તેમ છૂટવાનું શોધે છે.

૪૧. વાસના

દદમાવનયા ત્યક્તપૂર્વાપરવિચારણમ્ ।

યદાદાનં પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકીર્તિતા ॥

યોગયાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યાવિના દદમાવનાથી જે પદાર્થોનું પ્રદશ્ય તે વાસના કહેવાય છે.

સંસાર સમુદ્રમાં જન્મ મરણનું ચક્ર ફરી રહ્યું છે. જો ચક્કી જે ભૂકો જૂનિરંતર ભભરાવે છે તેથી સંસાર સમુદ્ર ખારો લાગે છે; પણ અગત્ય જેવા આખા સમુદ્રને જોતજોતામાં પી જાય છે તેને તે ખારો નહિ પણ મીઠો મધ જેવો લાગે છે, છતાં અંતરણ્ય થતું નથી. જે કંઈ મનને જડ અસત્ જાણે તે અભિલાષા પૂરી કરવા મધે નહિ; મધે ત્યાંલગી મનને સત્ જાણે છે. માટે ઉદાર આત્મસ્વરૂપ મળે નહિ ત્યાંસુધી કૃપણ રહે. જન્મ અંધને મુંઝવે ખગીચો નિષ્ફળ છે. અંધા આગળ આરસી તે ખરી ખૂણી શું જાણે? મન જીતે નહિ તેને આત્મજોષનો ઉપદેશ શું કરે? કુદ રાગીને સુગંધી પદાર્થ શું કરે? સ્મશાનમાં જઈ સુડઠાં સાથે કોણ વાત કરે? દેહાભિમાની સુડઠાં છે. અંતઃકરણમાં મનરૂપી સર્પ છે તે જડ છે. જોવા જડને કંકાડવું એમાં શું છે? એને જીતવું શું કંઠણ છે? મન તો છેક તુચ્છ છે. સ્વપ્નનગર છેક પાસે હોય તો પણ જાગ્યા કે નથી. તેમ મનને વિચારથી નથી એમ જાણવું. જ્ઞાન સિવાય મન નથી અને જ્ઞાન તો સ્વરૂપ છે. મન કાયમ રાખે તે અમૃતને ત્યાગીને વિષ પીએ છે. મન સ્થિર તે અમૃત અને કુદાકૂદ તે વિષ ચાને હલાહલ ઝેર. મનની અચળતાથી વિષયદોડરૂપી વિષથી થતી મૂર્છા સ્વરૂપ તરફ ઉઘ લાવે છે. ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ વગેરે પોત પોતાનું કામ કરે છે અને તેમાં જીવને બંધાવવાનું કારણ નથી. આત્મા સર્વને સત્તા સ્ફુર્તિ આપે છે. પોતે પોતાના તાબેદારથી કેમ બંધાય? તાબેદારની શક્તિ શું પોતામાં નથી? જગત્માં દુઃખને લેશ નથી. સુખ તો આનંદમય છે. બિંટ જેમ કાંટાનીજ પરપગ શોધે તેમ જીવો દુઃખ દેખે છે. જેમ જળના પરપોટા તેમ જીવો દેખાઈ લય થાય છે; થાય છે ને જાય છે. પરપોટાનો શોક શો? શોક કરે તે પશુથી પણ તુ-૦ છે. ક્ષણભંગુરનો શોક! પોતાને ક્યાં જીવરૂપે રહેવાનું છે? આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન, એ ચારે પંથુ તથા મનુષ્યને સામાન્ય છે. પશુને પરિશ્રમ નથી.

મનુષ્યને ચિંતા વગર મળતાં નથી. મનુષ્ય માટે તેનો કોણ શોક કરે છે ? માછલાંનો કોણ શોક કરે છે ? કેટલાં રોજ મરી જાય છે ! નાનાંને મોટાં ખાય છે. સો જણને ગરીબ ગનાવી એક જણ શ્રીમંત થાય છે. પક્ષીઓ મરી જાય છે તેનો વિલાપ કોણ કરે છે ? વરસ દહાડા સુધી તેની પાછળ મોહોડાં વાળી કોણ રહે છે તથા જમવા ખાવામાં કોણ શોક પાળે ? કણમાં લાખો જંતુ મરે છે, ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉડી જાય છે. કોણ સ્થિર રહેવાનું છે કે કલ્પાંત તથા વિલાપ કરવો. કોઈ આજ, કોઈ કાલ, આલ્યા જવાના છીએ. નામ રૂપનો નાશ છે. જાતું તે જવાને માટે. જે અનિવાર્ય અવશ્ય છે તેનો શોક કરવો નહિ, કેમકે છે ત્યારે પણ નાશના અખમાં છે; છે તે નહિ સરખું; ખલકે નથી ને ભામે છે માટે નથીજ-નિર્નર નષ્ટ છે. કાળ સર્વંતું લક્ષણ કરે છે. કાળરૂપી માળીનો ખગીઓ-આ સંસાર રમણીય લાગે છે, કેમકે માંળી કાપ કૂપ કરી નિંદણ દૂર કરવામાં હોંશિયાર અને ચાલાક છે. નાનાંથી મોટાં માણી સુધી સંહાર સિવાય શું નજરે પડે છે ? જુને માળી, માળીને દેડકો, દેડકાને સાપ, સાપને નોળીઓ, નોળીઆને ખિલાડી, ખિલાડીને ફતરો, ફતરાને શિયાળ, શિયાળને સિંહ, સિંહને મેઘની ગર્જના, ગર્જનાને વાયુ, વાયુને પર્વત, પર્વતને વજ્ર, વજ્રને સુદર્શન ચક્ર, ચક્રને વિષ્ણુ, એ મુજબ એક પછી એક પ-રંપરાએ નાનાંને મોટા ખાઈ જાય છે અને વિષ્ણુને ખિચારાને એ બધા ભારે હલકા અવતારો લેવા પડે છે. વળી જુઓ કે મોટો દેવ અનેક નાના દેવોના જીવોથી થાય છે. માકડ, જી, વગેરે આપણું લોહી પીએ છે. જીવ જીવને ખાય છે. મટોડામાં કીડા થાય છે. જળમાં મચ્છ કચ્છ થાય છે, વનમાં મૃગ સિંહ થાય છે, સ્થાવરમાં કીડી દેડકાં કીડા થાય છે, વૃષ્ટામાં કૃમિ થાય છે અને એ બધા જે થાય છે તે મરે છે અને હસે રહે છે. “હસતી કુંપાળયાં; મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી ખાપુડિયાં.” એમ લાઇની ટોપી લાઇને માથે થતીજ ચાલી છે; પરંતુ લાઇ ચાલ્યા ઉઘાડે માથે એ વાત નિઃસંશય છે. માટે પોતે પોતાને દયા કરી પોતાને તારવાવું છે. પશુધર્મવાળા દેખાતા મનુષ્યને શો ઉપદેશ ? ઉગ્ગડ જગામાં હુંકું શું કરે ? તે કોઇને વશાંતિ આપતું નથી. ગળામાં દોરડાથી પશુ દોરાય તેમ ચિત્તની તૃષ્ણાદોરીથી મન એવાય છે. વિધ-યદ્રીચમાં ફસે છે; પથરા પણ તે જોઈ રહે છે. મન જીતાતું ન હોત અને તેથી સુખ ન હોત, તો ખુદિવાન પ્રયત્નજ કરત નહિ મન એ પણ ભ્રમ છે. માણસ કોણ જાણી કોલાથી ખીંદે છે તેમ મન જાણી જીવ પોતાનો નાશ માને છે ત્યાં લગી મન છે ત્યાં લગી અન્મસત્તાનું વિરમરણ છે. મન સાપને વિવેક શરૂડ ખાઈ જાય છે. સંકલ્પ ચિત્તને પોપે છે, એ ચિત્તશત્રુને સંકલ્પનું દૂષ પાઈ વધારો નહિ. આપણો સંઘાત તથા સંકલ્પ વિકલ્પ તથા અંશ અંશ

હું'પણ' સર્વ દ્રશ્ય છે; એ તમામ અસત્ છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, એ સહુના સંઘાતને સંઘાત એવું નામ આપેલું છે. એ સહુ દ્રશ્ય કોટીમાં છે. રચના ત્રણ ગુણની છે તેના હું' સાક્ષી છું. તેનાથી અસંઘ રહું છું. નથી હું; નથી જગત એવું એક નિરંતર ધ્યાન બની રહ્યું છે. જે છે તે છે, અને તે હું છું. નિવિકલ્પ આનન્દ તો અનુભવથી જણાય છે. આત્મા અનાત્મા વચ્ચે વિભાગ ભાસે છે તેજ મળ છે. વૃત્તિ દ્રશ્યાકાર છે તે દ્રષ્ટાકાર થાયજ નહિ. દ્રષ્ટા તો છૂપો રહે છે. દ્રશ્ય પરથી અનુમાન થઇ શકે કેમકે દ્રશ્યનું ભાસવું એજ દ્રષ્ટાનું ભેવાપણું છે. આંખમાં ભેવાપણું કયાં છે તે શોધેલું જડે નહિ. દ્રશ્યનું દર્શન એજ નેત્રની પ્રગટતા છે. પ્રગટ છે પણ તેને જુએ કોણ? પોતાને અંવયવો હોય તો પોતે જુએ. શરીરને જુડું પાડીને એકને દ્રષ્ટા અને એકને દ્રશ્ય કહીએ છીએ. હું' મને ભેઉં છું. આખા શરીરમાં ભેવાપણું હોય તો તમે તમને કેવી રીતે જુઓ? આત્મામાં તેમ છે. આત્મા અને જગત્ એ બેમાં અંતર શો છે? દ્રષ્ટા દ્રશ્યમાં જે દર્શન છે તે આત્મા, અને જગતમાં એકપણાનો અનુભવ છે તે આત્મા. અદ્વૈત એકજ " તત્ત્વમસિ " મહાવાક્ય છે.

તા. ૧૭-૬-૧૯૦૩.

૪૨. અદ્વૈત.

સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ।

છાન્દોગ્યોપનિષદ.

અર્થ:—હે સોમ્ય ! અગ્રે આ એકજ અદ્વિતીય હતું.

હું' અને જગત્ જુદા. એ ભેદ તેજ વિભાગ અને એ કલનાનો મળ જુદો માયા છે. નિદ્રામાં અજ્ઞાન છે. નિશાથી ઉઠ લાવે તેથી જીવનમુક્તિ નથી. નિદ્રામાં જ્ઞાનસ્વરૂપ સામાન્યરૂપે છે અને તેના ઉપર અજ્ઞાન જ્ઞાનને આધારે વિશેષરૂપે રહેલું છે. પણ નિદ્રામાંથી પાછા બગીએ છીએ એટલે કે નિદ્રામાંથી પાછો ઉદભવ થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપની અખંડ સ્થિતિ નિદ્રામાં અનુભવાતી નથી અને કાયમ રહેતી નથી, તેથી આત્માનુભવ ત્યાં થતો નથી. પણ નિદ્રામાં હોઇએ ત્યાં ભેદ નથી એટલું તો નહીં તેથી તે વેળા દુઃખનો અત્યંત ભાવ છે. દુઃખ છે તે ભેદના ભાવમાં છે. અદ્વૈતસ્વરૂપ સુખરૂપ છે. એક કે ત્રણ અનુભવમાં આવે પણ દ્વૈત એટલે બેપણું તો કોઇને અનુભવમાં આવેજ.

નહિ હું અને તમે એ બન્નેને. અભાવ વચમાં રહ્યો રોય તોજ હું અને ત
 નેના લેદ થાય. અભાવ વગરુપ નથી તેથી દ્વેત છે એમ જો કહો તો અવસ્તુ
 ગેદ કરે નહિ. છતાં જેને અવસ્તુ માનો છો તે લેદ તો કરતી ભાગે છે, માટે
 અભાવ છે તે પ્રાંતિ છે. અભાવની નીચે આધાર છે. આધાર દરેકની નીચે છે
 અભાવની નીચે ભાવ છે. ત્રણ વગર લેદ નથી પણ દ્વેત ભાનમાં આવે છે. અભાવના
 ભાન છતાં પણ અભાવનો અભાવ છે, તેજ સંધિ કહેવાય છે. અભાવનો પ્રકાશ
 ચેતન્ય વગર થાય નહિ. પણ વૃત્તિજ્ઞાન થતું નથી તેથી એજ સંધિ સમજવી.
 વિશેષ ભાવની છાયા એ પણ સત્તા છે. વિશેષ ભાવ ન હોય ત્યાં તો સામાન્ય
 ભાવ બની રહ્યો છેજ. માટે અખંડ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરો એટલે ભાવના કરો
 કે “બ્રહ્મ મત્ય જગત્ મિથ્યા;” અને તે “હુંજ છું” એવી ભાવના કરો
 તો સત્ય જણાય. ભીંત ઉપર ચિત્ર થયું નથી, ચિત્ર પ્રાંતિ છે. ભીંત ન જોવી
 અને ચિત્ર જોયું એ પ્રાંતિ છે. માંદા હોઈએ ત્યારે ભીંત પર બાવા દેખાય છે,
 બીજાએને દેખાતા નથી. જેને દેખાય છે તેને પ્રાંતિ છે. મરતી વેળા કાંઈ કાંઈ
 ચિત્રની પ્રાંતિ પડે છે. આત્મા ઉપર ચિત્ર વિચિત્ર જગત્ મન ઇન્દ્રિયો વડે
 ભાસે છે પણ તેમાથી ન જોઈએ અથવા તો મન ઇન્દ્રિયોનો અભાવ થાય, તો
 અભેદ છે. જ્ઞાન નષ્ટ થયેલું નિદ્રામાં લાગે પણ જ્ઞાન વિશેષરૂપે નથી એટલું
 જ, બાકી સત્તા ગઈ નથી. આંખ છે પણ પ્રકાશ નથી તેથી આંખની જોવાની
 શક્તિ ગઈ નથી. તેમ નિદ્રામાં મન ઇન્દ્રિય ગઈ, પણ ચેતન્ય સત્તા કાયમ છે.
 સ્વરૂપમાં લેદ કરી કટિપત પડેલો કયો હતો તે લય થયો ભીંત કહાડી ના
 ખીએ તો અંદર બહારનો લેદ મટે. ભીંત કાંઈ જમીનમાં નથી, ઉપર છે.
 જમીન તો સળંગ તેજ છે. અભેદ તો દેખાવો જોઈએ. મન ગયું કે લેદતા
 ગઈ પછી અભેદતાને જુએ કોણ? તેથી તે નથી એમ જાણવું નહિ. ભાન
 શક્તિ જ્ઞાન બની રહ્યું છે, દ્રષ્ટા દ્રશ્ય નથી, અખંડ છે. બધું ભાનરૂપ થાય છે
 ત્યાં વિશેષ ભાન શું કરે? યંત્રમાં લગાઈએ, આગળોટો, વગેરે કાચમાંથી જોઈએ તો
 દેખાય નથી તે સત્ય ભાસે તેમ મન ઇન્દ્રિયરૂપી યંત્રમાંથી ચિત્ર વિચિત્રતા દેખાય છે,
 દ્રષ્ટાદ્રશ્યમાં દર્શનથી ભાન હોય એજ અંતર છે. દર્શન દ્રષ્ટા હુંરૂપ નથી જ્ઞાન-
 રૂપ છે. તેમજ દર્શન દ્રશ્ય ઘટરૂપ નથી. જ્ઞાનમાં હું, ઘટ, જીભા કયાથી? લેદ
 ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શન સત્ય છે અને તે હુંની નીચે તથા ઘટની નીચે
 પણ કાયમ છે. આત્મા ઉપર ઇન્દ્રિય જીવ બન્ને છે. અંતરનો જે અનુભવ
 તેજ અંતર છે. નવને ગણનારો અને દશનો એમાં અંતર શો? માનેલો
 અંતર છે, અનુભવમાં આવેલો તેટલો. ભાનમાંજ લેદ ૪ અનુભવથી હું અને
 ઘટ બુદ્ધિ નથી. પહેલા અંકથમ (Axiom) થી હું અને ઘટ અભેદ છે. અતુ
 ભાવસ્વરૂપ સત્ય છે, એ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. અનુભવપ્રકાશ વગર દ્રશ્ય

દેખાય નહિ. પણ અનુભવપ્રકાશ જોયા વિના દશ્યને આગળ કરીએ છીએ તેજ જ્ઞાનિ. પ્રકાશનો પ્રકાશ કરનાર નેત્ર છે તે અર્થઅધુ નહિ. મુઠ્ઠાની આંખ શું કરે ? આંધળો અંગારામ કવિ અંતર ચક્ષુથી દેખતો કાને સાંભળે અને આંખ વગર ચિત્ર ખડાં કરી જોતો. શ્રવણધ્રિય જેમ તેજદાર હોય છે, તેમ દ્રાક્ષેન્દ્રિય પણ તેજ હોય છે. કુતરો ગંધમાં ચિત્ર ઉઠાવવાની સત્તા છે. પગલાંમાં પણ વાસ છે અને તે કુતરો પારખી શકે છે; તે ગંધશક્તિથી પારખે છે પણ આંખથી પારખતો નથી તેટલા માટે ચોરની જરૂર છે. તેને ગંધમાં ખરી હકીકત જણાતી નહિ હોય એમ માનીએ તો આપણે આંખે જોઈએ છીએ તે ખરૂં જોઈએ છીએ એની શી ખાત્રી ? અંદર કાંઈ પણ રીતે ચિત્ર ઊઠે તે રીતે દ્રષ્ટા જોળખ કરે છે. દુઃખી છું એ પણ અનુભવ અને આનંદ એ પણ અનુભવ છે. માટે કોનાથી ઠરવાનું છે ? પથ્થર અને મનુષ્ય સમાન છે. પથ્થરનું પથ્થરપણું અનુભવમાં ભાસેથી છે નહિ તો જડ અસત્ છે. અનુભવમાં આવેથી પથ્થરને સત્યતા મળે છે, માટે હરેકને મત્તાસ્કૃતિ આપે છે તેજ સ્વરૂપ છે. સ્વાદનો લેનારો અને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ અસત્ છે. સ્વાદનો અનુભવ સાચો છે. હું પહું દેહથી ઉપાડીને અનુભવ પર આરાપવું. જે વચ્ચે નિરાલંબ સાક્ષી સ્વરૂપ છે, તે પર ધ્યાન કરવું. દર્પણમાં અથવા નેત્રમાં વાસ્તવિક આકાર થતો નથી, છતાં હરેક ચિત્ર પડે છે. જે બધા રહેતા હોય તો આપું ઢંકાઈ જાય; છતાં ઉપર ઉપર બધાં ચિત્ર ભાસે છે છતાં એ નિરાલંબ છે. જ્ઞાનમાં બધું ભાસવા છતાં જ્ઞાન તેવું તેવું છે. આત્મા છુપે નથી પણ પ્રગટ છે. પરમાત્માએ છવ સાથે એવી શરત કરી કે, હું એક બગીચો બનાવું અને તેના દરવાજા મોકળા રાખું; તેમાં એક બગીચો બાંધું; તેનાં બારણાં રાખું; તેમાં એક હીંચકો ટાંચું; તેના ઉપર હું બેસું અને તમને બધાને બગીચામાં ઊભા રાખું અને જે મને આવીને મળે તેને માફ સ્વરૂપ અને માફ પદ આપું. નહિ આવી મળે તેટલાને બંદીબાને નાખું. એ શરત સવારે છ વાગ્યાથી તે સાંજના છ વાગ્યા સુધીમાં પૂરી કરવાની છે. છવે તમાસો જોવાને સવારે છ વાગે દાખલ થયા પણ જુદાં જુદાં રમણીય વૃક્ષો, ફળ ફૂલ વગેરેની ખૂબી જોતાં મવારના નીકળેલા વખત ક્યાં જાય ॥ તેના વિચાર ક્યાં વિના, આ હમણાં જઈને હીંચકે ચડી બેસીશું, તેમાં કેટલી વાર લાગવાની છે ? આ એક ફળ તોડીને અથવા એક ઝાડ જોઈને પછી નક્કી આપણે ખોટી થઈ જ નથી, એવા ખોટા વિચારોમાં એક મૂકી બીજું મૂકી ત્રીજું, હમણાં પહોંચીશું, એમ કરતાં સાંજ પડી જાય છે અને શરતનો વખત પૂરો થઈ ગયો કે પછી પસ્તાય છે. પણ આડું અવળું ન જોતાં ઘડીનો પણ વિલંબ ક્યાં વગર, એકદમ સીધે રસ્તે સંસાર બગીચામાં કાયમ રહ્યા છતાં,

નહિ. હું અને તમે એ બન્નેનો અભાવ વચમાં રહેા હોય તોજ હું અને ત-
 નેના ભેદ થાય. અભાવ વસ્તુરૂપ નથી તેથી દેત છે એમ જો કહો તો અવસ્તુ
 ભેદ કરે નહિ. છતાં જેને અવસ્તુ માનો છે તે ભેદ તો કરતી ભામે છે, માટે
 અભાવ છે તે બ્રાંતિ છે. અભાવની નીચે આધાર છે. આધાર દરેકની નીચે છે.
 અભાવની નીચે ભાવ છે. ત્રણ વગર ભેદ નથી પણ દેત ભાનમાં આવે છે. અભાવના
 ભાન છતાં પણ અભાવનો અભાવ છે, તેજ સંધિ કહેવાય છે. અભાવનો પ્રકાશ
 ચેતન્ય વગર થાય નહિ. પણ વૃત્તિજ્ઞાન થતું નથી તેથી એજ સંધિ સમજવી.
 વિશેષ ભાવની છાયા એ પણ સત્તા છે. વિશેષ ભાવ ન હોય ત્યાં તો સામાન્ય
 ભાવ બની રહેા છેજ. માટે અખંડ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરેા એટલે ભાવના કરેા
 કે “બ્રહ્મ મત્ય જગત્ મિથ્યા;” અને તે “હુંજ છું” એવી ભાવના કરેા
 તો સત્ય જણાય. ભીંત ઉપર ચિત્ર થયું નથી; ચિત્ર બ્રાંતિ છે. ભીંત ન જોવી
 અને ચિત્ર જોવું એ બ્રાંતિ છે. માંદા હોઇએ ત્યારે ભીંત પર ખાવા દેખાય છે,
 ખીજાએને દેખાતા નથી. જેને દેખાય છે તેને બ્રાંતિ છે. મરતી વેળા કાંઈ કાંઈ
 ચિત્રની બ્રાંતિ પડે છે. આત્મા ઉપર ચિત્ર વિચિત્ર જગત્ મન ઇન્દ્રિયો વડે
 ભાસે છે પણ તેમાંથી ન જોઇએ અથવા તો મન ઇન્દ્રિયોનો અભાવ થાય, તો
 અભેદ છે. જ્ઞાન નષ્ટ થયેહું નિદ્રામાં લાગે પણ જ્ઞાન વિશેષરૂપે નથી એટલું
 જ; ખાકી સત્તા ગઇ નથી. આંખ છે પણ પ્રકાશ નથી તેથી આંખની જોવાની
 શક્તિ ગઇ નથી. તેમ નિદ્રામાં મન ઇન્દ્રિય ગઇ, પણ ચેતન્ય સત્તા કાયમ છે.
 સ્વરૂપમાં ભેદ કરી કલ્પિત પડહો કયો હતો તે લય થયો. ભીંત કહાડી ના
 ખીએ તો અંદર બહારનો ભેદ મટે. ભીંત કાંઈ જમીનમાં નથી; ઉપર છે.
 જમીન તો સળંગ તેજ છે. અભેદ તો દેખાવો જોઇએ. મન ગયું કે ભેદતા
 ગઇ પછી અભેદતાને જુએ કોણ ? તેથી તે નથી એમ જાણવું નહિ. ભાન
 રહિત જ્ઞાન બની રહ્યું છે; દ્રષ્ટા દશ્ય નથી, અખંડ છે. બધું ભાનરૂપ થાય છે
 ત્યાં વિશેષ ભાન શું કરે ? ચંત્રમાં લગાઇએ, આગબોટો, વગેરે કાચમાંથી જોઇએ તો
 દેખાય. નથી તે સત્ય ભાસે તેમ મન ઇન્દ્રિયરૂપી ચંત્રમાંથી ચિત્ર વિચિત્રતા દેખાય છે
 દ્રષ્ટાદશ્યમાં દર્શનથી ભાન જોવું એજ અંતર છે. દર્શન દ્રષ્ટા હુંરૂપ નથી.
 રૂપ છે. તેમજ દર્શન દશ્ય ઘટરૂપ નથી. જ્ઞાનમાં હું, ઘટ, ઊલા :
 ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શન સત્ય છે અને તે હુંની નીચે તથા ઘટની
 પણ કાયમ છે. આત્મા ઉપર ઇન્દ્રિય જીવ બન્ને છે. જે
 તેજ અંતર છે. નવને ગણનારો અને દશમેા એમાં ? ન.
 અંતર છે; અનુભવમાં આવેલો તેટલો. ભાનમાંજ ભેદ
 ઘટ જુદા નથી. પહેલા અંકયમ (Axiom) થી હું અને
 ભવસ્વરૂપ સત્ય છે; એ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. અ

દેખાય નહિ. પણ અનુભવપ્રકાશ જોયા વિના દ્રવ્યને આગળ કરીએ છીએ તેજ જ્ઞાનિ. પ્રકાશનો પ્રકાશ કરનાર નેત્ર છે તે ચર્મચક્ષુ નહિ. મુઠ્ઠાની આંખ શું કરે ? આંધળો અંબારામ કવિ અંતર ચક્ષુથી દેખતો કાને સાંભળે અને આંખ વગર ચિત્ર ખડાં કરી જોતો. શ્રવણધ્રિય જેમ તેજદાર હોય છે, તેમ દ્રાણધ્રિય પણ તેજ હોય છે. કુતરો ગંધમાં ચિત્ર ઉઠાવવાની સત્તા છે. પગલાંમાં પણ વાસ છે અને તે કુતરો પારખી શકે છે; તે ગંધશક્તિથી પારખે છે પણ આંખથી પારખતો નથી. તેટલા માટે ચોચની જરૂર છે. તેને ગંધમાં ખરી હકીકત જણાતી નહિ હોય એમ માનીએ તો આપણે આંખે જોઈએ છીએ તે ખરૂં જોઈએ છીએ એની શી ખાત્રી ? અંદર કંઈ પણ રીતે ચિત્ર ઊઠે તે રીતે દ્રષ્ટા જોળખ કરે છે. દુઃખી છું એ પણ અનુભવ અને આનંદ એ પણ અનુભવ છે. માટે કોનાથી ઠરવાનું છે ? પથ્થર અને મનુષ્ય સમાન છે. પથ્થરનું પથ્થરપણું અનુભવમાં લાસેથી છે નહિ તો જડ અસત્ છે. અનુભવમાં આવેથી પથ્થરને સત્યતા મળે છે, માટે હરેકને સત્તાંત્કૃતિ આપે છે તેજ સ્વરૂપ છે. સ્વાદનો લેનારો અને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ અસત્ છે. સ્વાદનો અનુભવ સાચો છે. હું પહોં દેહથી ઉપાડીને અનુભવ પર આરોપણું. બે વચ્ચે નિરાલંબ સાક્ષી સ્વરૂપ છે, તે પર ધ્યાન કરવું. હૃદયમાં અથવા નેત્રમાં વાસ્તવિક આકાર થતો નથી, છતાં હરેક ચિત્ર પડે છે. જો બધા રહેતા હોય તો આપું ઢંકાઈ જાય; છતાં ઉપરા ઉપર બધાં ચિત્ર લાસે છે છતાં એ નિરાલંબ છે. જ્ઞાનમાં બધું લાસવા છતાં જ્ઞાન તેવુંને તેવું છે. આત્મા છુપો નથી પણ પ્રગટ છે. પરમાત્માએ છુપ સાથે એવી શરત કરી કે, હું એક બગીચા બનાવું અને તેના દરવાજા મોકળા રાખું; તેમાં એક બગીચો બાંધું; તેનાં બારણું રાખું; તેમાં એક હીંચકે ટાંચું; તેના ઉપર હું બેસું અને તમને બધાને બગીચામાં ઊભા રાખું અને જે મને આવીને મળે તેને માફ સ્વરૂપ અને માફ પદ આપું. નહિ આવી મળે તેટલાને બંદીખાને નાખું. એ શરત સવારે છ વાગ્યાથી તે સાંજના છ વાગ્યા સુધીમાં પૂરી કરવાની છે. છુપો તમાસો જોવાને સવારે છ વાગે દાખલ થયા પણ જુદાં જુદાં રમણીય વૃક્ષો, ફળ ફૂલ વગેરેની ખૂબી જોતાં મવારના નીકળેલા વખત ક્યાં જાય છે તેના વિચાર કર્યા વિના, આ હમણાં જઈને હીંચકે ચડી બેસીશું, તેમાં કેટલી વાર લાગવાની છે ? આ એક ફળ તોડીને અથવા એક જાડ જોઈને પછી નહીં આપણે ખોટી થવું જ નથી, એવા ખોટા વિચારોમાં એક મૂઠી બીજું મૂંઝી વીજું, હમણાં પહોંચીશું, એમ કરતાં માંઝ પડી જાય છે અને શરતનો પૂરો થઈ ગયો કે પછી પસ્તાય છે. પણ આહું આવજું ન જોતાં મૂંઝીને વિલંબ કર્યા વગર, એકદમ સીધે દરતે સંસાર બગીચામાં

મોહિનીઓ તથા ખૂબીમાં જરાએ ન રોકાતાં, પરમાત્માસ્વરૂપનું દર્શન પામે એવી તો કોઈ વિરલાને જ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા તો જરાવાર રહીને એમ બહાનાં બતાવે છે આ એક માણ નાના છોકરાની છોકરીના છોકરાનું અધરણી આવે ને પછી આપણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરવો છે; હવે તો જરૂર. એમ વળત એક પછી એક લાલચમાં લંબાતો જાય છે અને આખરે પોતે કાળ આવે લાંબો થઈ પડે છે અને ધાર્યું પાર પડતું નથી. જે વસ્તુ પાસે જ છે, પણ જેનું દર્શન નથી, પ્રગટ છે છતાં મળવી કઠણ અને અસંભવિત લાગે છે, જેનો વિયોગ નથી, અને જેની મગહૂર નથી કે આપણાથી દૂર જઈ શકે. જ્યાં વસ્તુ છે, ત્યાં તે (સત્તા) સોથી પહેલી છે અને પછી વસ્તુ તો દેખાય છે, તેને શોધવા નીકળવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. આકાશનો ઘડા સાથે અલેદ છે. માત્ર સ્વરૂપ શું છે એ બાણવું એજ મોક્ષ છે. માટે અત્યંત વિયોગ કેટલેક જન્મે મટશે એમ નથી. અંતરનું અંતર કરેલું છે તે ચિત્તન્ય પર દ્રષ્ટિ જાય તો મટે. પોતાનું સ્વરૂપ કાંઈ બાહ્યમાંથી વેચાતું આણવાતું નથી.

તા. ૧૮-૬-૧૯૦૩.

૪૩. દષ્ટિકેર.

યત્ર તત્ર સ્થિતસ્યાપિ કર્પૂરાદેઃ સુગંધિતા ।
 યથોદેતિ તથા દૃશ્યં નિદ્વાતોરુદ્ધે નગત્ ॥
 અદ્ભુતત્વં યથા હેન્નિ મૃગનઘાં યથા જલમ્ ।
 મિત્તિર્યથા સ્વપ્નપુરે તથા દ્રષ્ટરિ દૃશ્યધીઃ ॥

યોગવાસિદ્ધમ્.

અર્થ:—યત્ર તત્ર સ્થિત સતે પણ કર્પૂરાદિના સુગંધ જેમ હૃદય પામ્યા વિના રહેતો નથી, તેમ ચિદ્વાતુના હૃદયને વિષે દૃશ્ય જગત્ બાણવું. જેમ સુવર્ણમાં કટકત છે, મૃગનંદીમાં જલ છે, સ્વપ્નનગરને કોટ છે, તેમ દ્રશ્યને વિષે દૃશ્યબુદ્ધિ છે.

કાંઈકે લાવરૂપ અભાવરૂપ એજ જગતનું સ્વરૂપ છે. લાવ અભાવ જ્ઞાણિક સાષેક્ષક છે. પુસ્તકની આસપાસ પુસ્તકનો અભાવ છે પણ આકાશનો લાવ છે. અભાવ કહીએ છીએ ત્યાં પણ અવસ્તુ નથી; આકાશ પોલાણ કાંઈ પણ છે. માટે લાવાભાવ મિથ્યા છે. તેનો આશ્રય આત્મસ્વરૂપ છે તેની લાવના કરવી. લાવાભાવની લાવના તબ્બે. વિશેષતામાં કાંઈ ખીલી આવતું નથી. લાવનાથી વિશેષતા થઈ કે સામાન્યનો અભાવ લાસે.

ભાવરૂપતા આપવાને આકાર થવાની જરૂર નથી. આકાર ઘણી ભતના છે; માટીનો ઘડો આકાર છે તે કૃતિથી થાય છે; દૂધનું દહીં તે પરિણામે થાય છે; ભીત-પર લીટા કહાડવાથી, તેમજ કાગળ પર નખથી કાઢે તે આકાર; પાણીમાં લેહેરોથી પરપોટા થાય; અને આકાશમાં એની જેને આંખના દોષે મોતનમાળ દેખાય; આત્મામાં ભાવનાથી જ વિશેષ ભાવ ઊઠે છે, કાંઈ ખરાં ચિત્ર નથી. અનુભવ શું નથી? સર્વ વસ્તુની ખાણ છે તેમા ખદું ભાસે છે. માટી તો ભૌતિક છે પણ અનુભવ તો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સર્વની ખાણ છે. તેમાં શું ચમત્કાર ન ઊઠે? ભાવાભાવ જગત છે. અનુભવમાં સઘળું ભાસે છે તે અનુભવ જ સ્વરૂપ છે. “હું” અને તેની સાથે “નથી” બનવું જ પડે. શુરુ થયા તો ચેલા નહિ. પરિચિન્ન થયા તો બહાર ખીલું ખદું બને. અહંભાવના જ કહાડી નાખવી. જે છે તે છે, તે હું છું. “હું” પ્રજ્ઞા છું” તો અપ્રજ્ઞા નહિ થવાય. બન્યા કે ઓળો-છાયો તૈયાર. જે બને તેનો પ્રતિ-યોગી તૈયાર છે. સ્વરૂપ ભાવાભાવથી રહિત છે જે મોહાની એક મૃતિ છતાં દેવ નથી. જોવામાં માત્ર બે છે. વસ્તુમાં નિશ્ચય એક છે. વિરોધી એકજરૂપ છે. વિરોધ દેખાતાં, વિરોધ નથી. સુખદુઃખ એકરૂપ છે. એનું ચક્ર અલૌકિક છે. કેમ ચક્રાકાર છે માટે એક છે. જૂદી દષ્ટિમાં વિરોધ છે. ટાડું ઊનું એક ખીજાના ધાતક છે. ઠંડુ પાણી દેવતાને ઓલવે, દેવતા પર પાણી બળે; અત્યંત ઠંડુ ઉષ્ણ થાય; હીમથી બળી જાય. ઉષ્ણતા અત્યંત વધારો તો ઠંડુગાર. એકજ છે-હીમીમાં ફેર માત્ર છે. સ્વાદમાં તૂર, ખાટું, મીઠું, કડવું ઉત્તરોત્તર થાય છે. જમરૂંબ કેરી કાચાં પાકાં ભુજો. એકજ માણસ છે, છતાં બાળક, ભુવાન, ડાસો અને અવસ્થા લેઈ છે ઘરડું તુરીયુ કડવું; ઘરડું કડવું જણાય છે. સર્વ મનુષ્ય પણ માટીનાં પૂતળાં છે. જ્ઞાતિ દૂર કરો. કિંયા કાંઈ નથી. સાપને લાકડીથી મારો તોપણ નિવૃત્ત થશે નહિ; મનથી કાઢી નાખવો જાઈએ. નિદ્રામાં રોજ મુક્ત થાઓ છો. મૂળ તો સર્પની સત્યતા જવી જોઈએ. નિદ્રાથી જાગે જગત ખદું થાય છે. જગત મનમાં કાયમ છે, તે મુક્તિ ન કહેવાય. મુલા પછી મુક્તિ નથી. દેહ સિવાય મુક્તિ નથી. (ય ય વાપિ સ્મરન્) વગેરે. મરણ સમયે યથા મત્તિ સ્તથા ગતિ એ ઉપામક માટે છે. બહાર મૂછો છતાં અંદર સાવધ છે. આ દેહનો કંટાળો થાય છે અને મુખ્ય વાસનાનો દેહ આગળ ખડો થાય છે અને તે પ્રિય લાગે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. મરેલાની આંખથી તેનો મારનારો પકડાય, કેમકે તે મગતી વખત તદ્રૂપ થાય છે. તે ખુનોની છબીની છાપ મારનારની આંખમાં પડી રહે છે. મરનારની વાસના ચોકજ તદ્રૂપ બને છે તે છેલ્લી છબી છે. ખીજા કોઈ છબી નહિ હોવાથી તે પડી રહે છે. તેને પ્રયોગે કરી છબી પાડી સર્વ પેકડી

શકાય છે. જો કે તે પુનર્જન્મ તે ખુનીનો લે છે પણ જો ખુની પકડાઈ આવે છે. વૃત્તિ તીવ્ર થાય ત્યાં જોમ બને. એક તાજવામાં ગંઠલ્પ અને બીજામાં ફેફસ. બ્રાંતિને બ્રાંતિ રુપે બાળી તો તેનો ભય શું ? જગતની સત્યતા એજ સંસારનો રસ-શુવન છે તે નષ્ટ થાય તો સકું કાષ્ટ; નવો કૃણ્ણો ફૂટે નહિ. લાકડાનો સાપ બચ્ચાં જલ્યું નહિ. કદાપિ ખાય પીએ પણ તે મુકિતથી. જગત જો મુડદું થયું તો ડર દોનો અને પુનર્જન્મ ક્યાં છે ? સત્ય નથી. આપણે સત્યતા આપીએ છીએ. ભાવનાથી જોટો તે ખરો અને ખરો તે જોટો થાય છે. ખેડુતનો સાપ બાઈડી મૂવા પછી પોતાને ખખર પડેથી મરણ કરતો હતો. કેદીનું આપરેશન (Operation) ભાવનાથી મૃત્યુને આપતું હતું. સ્વપ્નના પદાર્થો પણ ઇદ્રિઓથી સિદ્ધ થાય છે તેને તમે મિથ્યા કેમ કહો છો ? એજ ઇદ્રિઓ જગતના પદાર્થોને ખરા સિદ્ધ કરે અને સ્વપ્નના પદાર્થોને જોટા સિદ્ધ કરે ત્યારે તો ઇદ્રિઓ જોટા ખરા સિદ્ધ કરે છે તો તે નિરંતર છે. એવા સાચા જુઠા સાક્ષીને કોણ માને ? આ જગત વારંવાર દેખાય છે તેથી સત્ય કહો તો કાશી એક જ વાર જોઇ છે માટે જોટી કેમ માનતા નથી ? ૧. વિપયાસક્રિત, ૨. મંદબુદ્ધિ, ૩. કુતકં, અને ૪. દૂરાગ્રહ એ ચાર વર્તમાન પ્રતિબંધ છે. સ્વલ્પ સંકલ્પ સ્વપ્ન છે અને તીવ્ર-દૃઢ સંકલ્પ જાગ્રત છે; પણ બંને સંકલ્પો છે તેથી મિથ્યા છે. ચિત્તના ચોરા પર ચડ્યો કે તે ધણુક ધણુક ધક્કા ખાવાનો, ને પ્રસંગે પડવાનો પણ ખરો; તેને પડવાનો ભય છે. સ્વરુપની સપાટી પર કાંઈ મુખદુઃખ નથી.

તા. ૧૬-૬-૧૯૦૩.

૪૪ તૃણાંશુપી કૃતરી.

કતમો યાજ્ઞવલ્ક્ય સર્વાન્તરો યોડશનાયાપિપાસે શોકં
મોહં જરા મૃત્યુમત્યેત્યેતં વૈ તમાન્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણાઃ
પુરૂષપણાયાશ્ચ વિસપણાયાશ્ચ લોકૈપણાયાશ્ચ વ્યુત્પાયાધ
મિક્ષાચર્યચરતિ ॥

મૃદુદારણ્યકોપનિપત્.

અર્થ:—હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! જે ક્ષુધા તૃપાથી મુક્ત, શોક મેલ જરા મૃત્યુની પાર, સર્વાન્તર છે તે કીયો ? તે આ આત્મા, જેને બાળી સાહજો પુરૂષણ, વિતૈપણ, લોકૈ-પણાનો ત્યાગ કરી મિક્ષા ચરે છે.

ચિત્ત સંસારરુપી બીજની કણીકા છે-શુવરુપી પક્ષીને બાંધન બળ છે. દાબીના સોનાના છે તે પરસ્પર જુદા છે, અને વચમાં સોનાનો અભાવ છે, પણ ચૈતન્ય સત્તા આજો એક ગૂઠો છે, તેમાં અભાવ કોઈ જગાએ નથી. ચિત્ત વિસ્તારને પામેથી મોહ ઉત્પન્ન કરે ' છ. ' માંટી'

તુચ્છ છે તેજ સૂવર્ણ, હીરા, માણિક, મોતી, પગુ, પક્ષી, મનુષ્યરૂપે થઈ મોહ કરે છે વિસ્તાગ પામવાનું કારણ સંકટપ છે. મનુષ્યને સંકટપ કે ધૃશ્વને મંદહપ. સુધારના સંકટપે કેટલાં રૂપ થાય છે ? ખુરશી, ટેબલ-જેવો સંકટપ. મટોડા પહેલાંનો કેમ. ચિત્ત, આકાગ, વાયુ, જળ, માટી વગેરે રૂપે થયુ છે. માણસ મટોડાનું પૂતળું છે. સંકટપ સ્થૂલતાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ? મટોડું સોનું કેમ થયુ ? કાર્ય કારણમા સાદૃશ્ય છપાયુ તેથી ભેદ ભાસે છે. ઝાડ, ડાળાં, ફળ, ફૂલ જુઓ જાણો છો તેથી કહો છો કે એકજ ઝાડનાં છે અને એકજ ખીનાં પરિણામ છે. એકજ અન્ન, રૂઘિર, હાડ, માંસ, ધાતુરૂપે થાય છે. મૂળ પરિણામને સંબંધ ન મેળવે તે મોહ. એકતા મેળવે તો જ્ઞાન. ચિત્ત વિસ્તર્યું કે તૃષ્ણાની વેલી વધી. માર તાર ડાળા થયા કે પદ્મવ ફૂટયાં કે મૂર્છા; સ્વરૂપને ભૂલ્યો. અંદર જાગતો પણ બહારથી ભૂલે તે મૂર્છા. ગાદ મૂર્છામાંથી જાગે નહિ. વસ્તુની કિંમત પણ વિપરીત બતાવે છે, દષ્ટિ ફેર છે. મનુષ્ય સોનાની લાલચ કરે છે. પશુપક્ષી મોનાને શુ કરે ? ભાવના ફેર છે. તૃષ્ણાથી તુચ્છ વસ્તુની કિંમત વધે છે. તૃષ્ણા અધારી રાત છે. એ વાદળામા જ્ઞાન-સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે. ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થ જુએ છે અને તે જેમાં ખીલેલાં છે તે સ્વરૂપ દેખે નહિ. તૃષ્ણા તરવારની ધાર જેવી શોભીતી-કોમળ સુદર છે, પણ સ્પર્શ કરે તો નાશક છે. તૃષ્ણારૂપી કુતરી (કુચ્કરી) દેહ ઉકરડા પર ચિત્તરૂપી ઘરમાં રહે છે. હૃદય છિદ્રમાં તૃષ્ણા મર્ષિણી નથી તો શાંતિ છે. મનુષ્યને તૃષ્ણારૂપી કીડો પેઠો તો મન પ્રકુલિત રહે નહિ. તૃષ્ણા નદીમાં જીવ તૃષ્ણવત વહે છે. તૃષ્ણારૂપી યંત્ર જીવ પૂતળીને ભ્રમાવી નચાવે છે, ઉચ્ચ નીચ ચોનીમાં નાખે છે તૃષ્ણા છે તો પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ, નર્નના તર્ક છે. સંસાર હું ખરપ છતાં છૂટે નહિ. ચક્કરે ચડેલો શુ કરે ? એકદમ અટકે તો ધળ દધને પડે. ગધેડે બેઠેલો ઘેરજ ઉતરે. બેટરી (Battery) પકડી તે ધડધડ નસો બોલતા છૂટે કેમ ? લીલા ધાસની લાલચે હંગુ ફમાયા છે. ઇન્છા અનન્દરૂપ ભાસે છે. આશા વિનાનુ જીવતર વહાલું લાગતું નથી, પાયમાલ થતાં પણ આશા પર નીલે છે. ભેશી કહે છે કે એક દશા ઉતરવા દો બીજી સારી આવશે. ટકાવી રાખે તેનેજ સ્વરૂપ માને છે પણ તૃષ્ણાજ ખાડામા નાખના છે. તૃષ્ણારૂપી રાત્રી ઉત્સાહ કલેજી ખાનારી છે. ચિંતા ચીતા સમાન છે. તૃષ્ણાવાળાને બાળક પણ નચાવે. જ્યાં તે લાલચે બાળક દોરવે ત્યાં તે જાય છે-કહે તેમ કરે છે. શ્રી સુંદરીને મિંહની વાત જુઓ, નખવાળા પંજ કઢાવી ન ખાવ્યા. એ બાયડીનો ડોંગો વાળ ઉખરાવી ટંકો થયો. સોનાના વાસણમા વિષા છે તો તેને હાથ પણ કોણ અડકાડે ? ધોધને લે તૃષ્ણાની વિષાથી હૃદય-નીચ થયું છે. સંવસની સોખતે સમુદ્ર

મહિમા ઘટયો છે. તૃષ્ણાથીજ વિપ્લવને અત્યુર્જન થવું પડ્યું છે; એક તૃષ્ણ મૂર્તિ બનવું પડ્યું છે, ઈંદ્રનો પક્ષપાત કરવાથી વામન થઈ બળીને ઘેર દાન માગવું પડ્યું. સૂર્ય પણ નિયમે બંધાયેલો ફરે છે. હું આવેજ થાઉં એ તૃષ્ણા ચોદ લોકને બંધાવે છે-બંધનમાં લે છે. દોરડીથી બંધાયેલા છૂટે પણ આ બંધનથી છૂટે નહિ. શુર શું કરે? પોતાને પ્રયત્ને છૂટે. તૃષ્ણાવાન સુકત નથી; તૃષ્ણા રહિત સુકત છે. કલ્પના ન કરો. તારા સંકલ્પની ખોટી ઊભી કરેલી વસ્તુમાં શું તૃષ્ણા કરે છે? તારી પાસે શું નથી? પૂર્વ અપરંતુ અનુસંધાન કરાવે તે સંકલ્પ. અનુસંધાનનો ત્યાગ કર. વર્તમાન થવા દે; પૂછડા રહિત કરી વર્તમાન થવા દે. ભૂત ભવિષ્ય દેખાતાં નથી-પૂછડાં લંબાવે છે. પૂછડીઓ તારો જુઓ. વર્તમાન ક્ષણે ક્ષણે ચાલ્યું જાય છે. બય પણ આવ્યું કે જાય છે તેમાં શું બંધન છે? સોનાને ગાળી લીધા પછી દાગીનાની સત્યતા નથી માટે અનુભવ ખરો છે. પદાર્થ રોષ રહ્યો નહિ. ખરડી તો ખવાઈ ગઈ. મન પણ કાંઈ વસ્તુ નથી તે અનુભવ જ છે. પદાર્થ રહિત પ્રકાશ અનુભવસ્વરૂપ છે. હું તુંની ટ્રેકટ કલ્પના ન કરો. માટીના છે તેમાં હાથી થોડા કરી વિયોગ ન કરો; અખંડતાનાં ભંગ થાય છે. કડકા કડકા ન કરો. જાણ્યા છતાં ભાવના બેઠની છે. અનાત્મ ભાવ કાઢી નાખો તો તમે જ્ઞાનવાનના શિરોમણી છો. તમારા હાથમાં છે. “અહ” પોતાને વિષે એજ અપવિત્ર છે. પરિચિન્નતા કાઢો, પાંચમી ભૂમિકાએ પોહોંચ્યા, પૂર્ણ નિશ્ચય એ ચોથી ભૂમિકા છે. પાંચમી એ અપરોક્ષ છે; ચોથી પરોક્ષ છે.

તા. ૨૦-૬-૧૯૦૩.

૪૫. પરમાર્થતા.

વન્ધમોક્ષદશાહીના દ્વિત્વિકત્વવિવર્જિતા ।

સર્વેવ વ્રહ્મસત્તેયમિત્યેવા પરમાર્થતા ॥

ચાંગવામિષ્ટમ્.

અર્થ—જન્મમોક્ષ દશાથી રહિત. કિંતથી કે એકન્યથી અત્યંતનિર્ગત, એવી બ્રહ્મ સત્તાનું સર્વ છે—એ પરમાર્થતા.

સ્વર્ગોત્તમજ્ઞાન થયું તો ચત્યતુ ચેત્યપણું મટી જશે. પોતાને પરિચિન્ન ને કરવાથી જગત બને છે. “હું આત્મા છું” એ નિશ્ચયથી ચિત્તની શાન્તિ છે. નિરોધથી ક્ષત્રિક શાન્તિ થાય પણ કુતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી. પાણીમાં દબાવેલી તુંબડી હોય પણ દબાણ દૂર થતાં પાછી ઉપર આવે. માટે લેદણુદિ અસત્ય થવી ભેદજે. સંકલ્પ વિકલ્પ કે નિશ્ચય છેજ નહિ; આત્મ-

તત્ત્વજ છે. આત્મસૂચી ચિત્તઅધારે નષ્ટ થાય છે. મન માને ત્યાંસુધી ભય છે. ભેદનું ભાન એજ મનનું સ્વરૂપ છે. ભેદ નહિ છતાં ભેદ ઉત્પન્ન કર્યા છે. તેનાં કારણો ભાન અને શબ્દ છે. અખંડસ્વરૂપમાં ભાવ અભાવ પ્રતીત થયા કે ભેદ, ઊદ્યો. એકજ વૃત્તિમાં ભાવ સાથે અભાવ ઊઠે છે તે એકજ છે. ઘટ શબ્દ નામ આબ્યુ તેથી માટીનો માટીથી વિયોગ કર્યો, એ વિયોગ ક્યાં થયો ? ના-મનો થયો. માટીથી માટીનો વિયોગ એ વાતજ હસવા જેવી છે. માટીનાં પૂ-તળાંઓ કોઈ સ્થિત, કોઈ ચાલતાં, બની રહ્યાં છે. એક માટીના અનન્ત ભેદ, કોઈ ભોલે, કોઈ આવે, કોઈ પડી ગ્દે. અનન્તભેદ વ્યવહારમાં, કલ્પનામાં, પ્રાતિના છે, ભેદ માનીને વળી સત્યતા માની કે ઘટો માટી નથીજ એ મ-નનું સ્વરૂપ છે. એ ભેદને અત્યંત નષ્ટ કરો. જાણતા છતાં ભભાવે છે માટે હદ થવાને એકની એક વાત ફરી ફરીને ધ્યાનમાં લેવી તેથી યુનરક્તિદોષ થાય છે એમ સમજવું નહિ. દઢ થાય ને ભેદ ભાને નહિ તો મનનું મનપણું ગયું ને સર્વાત્મા દષ્ટિ થઈ. જે વિયોગ નામનો થયો છે તેનો યોગ કરવાનો છે, માટે કરવાનું કાંઈજ નથી-સમજવાનું છે. જુદાપણું મટાડવાનો ઉપાય છે કે નામરૂપ નીકળી જાય તો એકસ્વરૂપ છે તે છે, સ્વપ્નમાં વિયોગ થાય કે હું વિલાયત ગયો છું; જાગીને જોતાં ગાડીઘોડાનો ખગ્ગ કરવો પડતો નથી પણ વિલાયતથી ઘેર આવેલાજ છીએ; કેમકે ઘરમાંજ હતા-ગયાજ નહોતા. ખસ ગયા હોઈએ તો પાછા આવવાને માધન ભેઈએ, માટે પ્રાંતિ ફર થાય તો ઘેરજ છીએ. આ પરમાર્થયોગ કહેવાય છે. વિના યોગ પ્રાંતિ છે. મન નહિ રહ્યું તો પ્રાંતિ શી ? પથ્થર ભયરહિત છે. ભય ગરીરને નથી અને આત્માને પણ ભય નથી. મોજાંથી હું દૂખી જઈશ એવી સમુદ્ર ક્રીકર રાખે નહિ. મનેજ ભય માનેલો છે માટે મનનો ત્યાગ કરો, કેમકે મન થયુજ નથી એ નિશ્ચય છે. ચિત્તરૂપી વૈતાળ એટલે ભૂત વળગેલું છે. ભૂત હોય તોપણ દેખાતાં નથી, જપ કરે તો આવે છે. કલ્પનાએ આવે; ભાવના કરે તે થાય. ઉલટો કેમ થાય તો નિવૃત્ત થાય. “(एकोहं बहुस्याम्)” ભૂતને નિવૃત્ત કરવાને “તે હું જ છું” એ જપ જપે તો એ ભૂત નષ્ટ થાય. એવી રીતે હૃદયમાંથી ચિત્ત વૈતાળને નષ્ટ કરો. ભય ખીજાથી છે. સાપને પોતાના ઝેરનો કે વાઘને પોતાનો ભય નથી. દાંતનો ભય જીભને નથી. કેમકે જુદા છતાં એકપણું માનવાથી તેની એક-ભાવના છે. દૈત એજ ભય છે. જુદાપણા વગર ભય થતો નથી. ભેદબુદ્ધિ કાઢી તો ભય નથી. ઉદ્દેગ અજ્ઞાનથીજ થાય છે. હવે શું થયું ? થયું કે નહિ એવી કલ્પના અથવા મંકલ્પ કરે તો ઉદ્દેગ નિશ્ચે થાય. નિશ્ચય હોય તો હિ-થાય નહિ. મંશયમાં ઉદ્દેગ છે. મંશય એજ જીવનું સ્વરૂપ છે, માટે “ મશયામા વિનયયતિ.” કોન્શીડન્સ (Conscience) ની

મહુ થઈ રહેલું છે. શું થશે ? થનાર થશે. કૌતુક જોનારને છે, ખાત્રી નાટ-
કીઓને કૌતુક નથી, તે તો નિર્મોણ પ્રમાણે ભજવ્યાજ્ઞ જાય છે; તેને મન તો
એક પછી એક શું આવશે તે નક્કી છે. જોનારને ખબર નથી ત્યાંલગી નવું
છે. જોનારને પડદાને લીધે હંમણાં અદશ્ય છે. લગ્નમાં વરઘોડો નીકળે છે તેમાં
વરઘોડાનો ક્રમ તો નક્કી છે. અકેક જાય ને ખીણું આવે. ઉંચે બેઠેલાને અ-
ડધો ગયો અડધો આવવાનો છે એવું નથી, તેને તો જે આવે છે તે વર્તમાનજ
છે. અદ્યક્ષને પડદા છે. સર્વજ્ઞને વર્તમાનજ છે. માછલું, ગાડ, પથ્થર, પોતે શું
અનુભવ લે છે તે તેજ જાણે વિશેષ રૂપે જાણે તે વિત્ કહેવાય. ખાત્રી પુખ્તનો
અનુભવ શ્રી જાણે નહિ, માત્ર વેશ લઈ શકે. તટુપ થાય તો મર્વવિત્ થાય.
પરકાયા પ્રવેશ કરી તેની ચિત્કલના તેનાથી અતીત થઈને લેવાય. પક્ષી, ડાળ,
સંયોગ, એ એકદેશી સંયોગ એટલે સંબંધ છે પણ આત્માનો સંબંધ સંપૂર્ણ
રૂપે છે. એકેક જીવ પૂર્ણ પ્રજ્ઞ છે. દેહ દષ્ટિએ પણ પૂર્ણ અને આત્મદષ્ટિએ
પણ પૂર્ણ છે. સંકટપમાં સૃષ્ટિ ભાસે છે તો આપણે પૂર્ણ થયા. સ્વપ્નમાં દષ્ટ
શ્રુત સૃષ્ટિ છે. સ્વપ્ન મૃતિનો પણ આદિ અંત નથી. અનંત કોટી પ્રજ્ઞાંક
તમારા એક મંકલપમાં કયે જૂણે પડયાં છે ? તેમજ કીકીની સૃષ્ટિ તેના મંક
ટપમાં છે બહાર નથી. હું તું ઉપલક્ષ દષ્ટિમાં છે. સ્થૂલ સ્વરૂપ દેહ છે તેમ
સ્થૂલ સૃષ્ટિ છે. દેહને દીઠા વગર સ્થૂલ નજરે આવતું નથી. દેહનો પસારો
સ્થૂલમૃતિ છે. દેહ પર સુખદુઃખ આણવાને જીલો થયેલો છે. એ ભાન સાથે
જોડે છે. અભાન સાથે લય થાય છે. ટોચકું ઉંચકચુ કે બધું ઉંચકાય છે.
છત્રીનો ઢાલો આખી છત્રીના પસારાને ઝીલવા મમથં કરે છે. તમે હાલો તેમ
સ્થૂલ જગત હાલે છે સમન્વૃત ને સમન્વૃતમાં ફેર છે તેથી ક્રમ માટે વ્યવહાર
બળવવાનો છે. દ્રષ્ટાની દષ્ટિ તેજ સૃષ્ટિ છે. દ્રષ્ટા એટલે જોવાવાળો; જે નહિ
જોવાય એવું હોય તેને જોડું જોડું જોવાવાળો જોડો જાણવો. જીવપણું કાયમ
રાખી આત્મા જોવો હશે તો જોવાશે નહિ. જુ'સી નાખવાની કાંઈ જરૂર નથી.
વગર ધોયે સમજી લેવું, કે અંક્ષર કાગળ પર છેજ નહિ, અને છે તો ભલે
રહ્યા. વ્યતિરેક અન્વયથી જ્ઞાન કરી લેવું. શ્રી ગીતામાં “ જીવ ભારા અંશરૂપ ”
કહ્યા છે. સાંખ્યના મત પ્રમાણે અંશ માનવાનો નથી. આખામાં ને અંશમાં,
પૂર્ણપાત્ર, અલેહ, ધર્મની સમાનતા બતાવવાનો હેતુ છે. ચિત્ત, દેહ સાથે બીજા
વિષયોધી-વસ્તુઓથી ચોટેલું છે તે ઉખેડવું જોઈએ. વેરાન્ય ઉત્પન્ન થયો છે
તો મોક્ષ થશે. ગભિત તૃષ્ણા, વાસના, રહેવી ન જોઈએ. તૃષ્ણા જવી જોઈએ.
લોકેષણા, વિત્તેષણા, પુત્રેષણા, ત્રણે દૂર થવી જોઈએ; લોકેષણા દૂર થવી મહા
સુશ્કેલ છે. લોક ખરાબ કહેશે એવો લય રહે છે પણ કોઈ શોધીને લાવતું
નથી કે ખરાબ કહેનારો કયાંસુધી ખગળ કહેશે અને કહેશે તો ભલે કહેશે.
હું તો મત્ય માર્ગે લોકેષણા નહિ રાખું.

૪૬. મુક્તિ.

શકુનોનામિવાકાશે જન્મે વારિચરસ્ય ચ ।

પટે યથા ન દૃશ્યેત તથા જ્ઞાનવિદા ગતિ. ॥

ચક્કરાચાર્યાઃ

અર્થઃ—અકાશમા પક્ષીના કે જલમા જલચરેના પગવા જણાતા નથી, તેમ જ્ઞાની-જ્ઞાની ગતિ જણાતી નથી.

શરીરનું થઈ અહંકાર છે તો અહંકાર ત્યાગે શરીર કેમ રહેશે ? અને જો શરીર નહિ રહેશે તો એટલા કેવી રીતે થશે ? એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી, કેમકે જ્ઞાનમાં વાસનાનો ત્યાગ થાય છે. ત્યાગ બે પ્રકારે છે: ધેય-ત્યાગ અને નેયત્યાગ. ૧લો. હું કાંઈ બનેલો નથી અને બીજા પદાર્થ છે નહિ એમ માની આત્મપ્રકાશથી શીતળતાને પામે છે. ક્રિયા થાય તો પ્રયોજન વિના લીલા માત્ર છે. વામનાત્યાગી જીવનમુક્ત છે. અને રજો. મન સંયુક્ત દેહવાસનાનો ત્યાગ તે નેયવાસના છે તે વિદેહમુક્તિની સ્થિતિ છે. ઉન્મત્ત થઈ રહે, કૂદે કરે પણ કાંઈ ભાન નહિ રહે હસે પણ કાંઈ કરવાનું ભાનજ નથી; પોતે ત્યાગ કર્યો તેનું પણ ભાન નથી. નેય ત્યાગવાનું સાતમી ભૂમિકાએ છે. જનક જીવનમુક્ત હતા. જીવનમુક્તને મનની પ્રતીતિ છે, પણ જ્ઞાનદષ્ટિ બની રહી છે તેથી સંતાપ થતો નથી, મનનું મિથ્યાપણું જાણ્યું છે, સંસારમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભેદ કાઢ્યો તો સુખસિ અવસ્થા છે. મનુર કે ગધેડું માટી લાવે છે તેને રાગદ્વેષ નથી. માટીને અને જોનો સંબંધ ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ રહિત છે. સ્વરૂપને વિષે જીવનમુક્ત જાગતો ભેદ છે. અંતરમાં આકાશવત્ત નિર્મળ છે. આવી પડે છે તે કરે છે, આવી મળે છે તે લે છે; લાભ હાની જોતો નથી; મેં કર્યું એવી તૃષ્ણા અને અહંકાર નથી; ગાળગની પીપી વાગી તો વાગી નહિ તો કરડી ખાય છે, અર્થ મિદ્ધ કરવાના હેતુથી કરતો નથી, પણ પ્રસંગ આવ્યો માટે કરે છે. તૃષ્ણાથી બંધાયેલો કલનાથી કલંકિત થયો છે. તૃષ્ણા અને મમત્વનો ત્યાગ જો માટી ઉદારતા છે. સમુદ્ર વત્ત અક્ષોભચિત્ત રહે; આ જગત્ત બ્રાંતિ માત્ર જાણે. તૃષ્ણા પણ બ્રાંતિ છે. તારે ને તૃષ્ણાને શું સળધ છે ? તૃષ્ણાની લેહેરો મિથ્યા છે. દરેક વસ્તુનો ત્યાગ થઈ શકે છે. નેપોલીઅન મત્ત્ય કહે છે કે: “કાંઈ પણ અશક્ય છે જ નહિ.” શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ એવી રીતે કરે કે દેહ તે હું છું, માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થયો છું એજ જાધન છે—એજ બ્રાંતિ છે—અને એજ અમમ્યક દર્શન છે.

લાવપદાર્થથી અતીત છું, અતિ સૂક્ષ્મ છું, માક્ષી પ્રકાશક છું, એ શાન્તિરૂપ
 મોક્ષને ઉત્તરવલિત કરનારી લાવના છે. જે જે જગત્પાળ લાવે છે તે હું જ છું-અન તરૂં
 લાવું છું-એ લાવના મોક્ષદાયી છે. હું અને જગત્ અસત્ય છીએ; એથી પર સન્માત્ર
 છે તે જ છે, એ જ્ઞાન મોક્ષ છે. વેરામ્યથી અંતઃકગ્ધ ગુદ્ધ હોય તો મોક્ષ
 નિશ્ચય ઉઠે. તૃષ્ણાસુગંધીથી ભમરો ભમે તેમ સંસારણગીચામાં ભમતો
 મનુષ્ય હું દેહરૂપ જીવન પિતાના પુત્રરૂપ છું એવો નિશ્ચય કરે. એવા આધળા
 હાથીને નદીમાં ઉછાળા માગતાં કિનારો જાહે નહિ. અર્જુનને સંસારની મત્યતા
 જાણી તેથી ધર્મ માટે પણ મગાંઓનો વધ કેમ કરે? એવી બુદ્ધિ તેણે બતાવી
 શ્રીકૃષ્ણને તો જન્મથી જ હું વસુદેવ દેવદ્રીને પેટે પુત્ર છું એવી બુદ્ધિ ગ્હી
 નહિ. માટે મંસારમાં જે નહિ બૂટે તે જીવનમુ છે. મંસારમાં કત બૂડું અથવા
 સંસારમાં વહેવું કેને કહે એ વિષે કેટલીક સૂચના શ્રીસ્વામિનારાયણે આપેલી
 છે તે વ્યવહારિક મનુષ્યોને અતિ ઉપયોગી છે. મહાત્માને રાગદ્રેષ સંભવતો
 નથી, નહિ તો તે મહાત્મા નહિ આત્મસ્વરૂપ એક બેથી રૂઢિત છે-તેજ સર્વ-
 રૂપે લાસે છે. આનન્દરૂપ તમે જ છો-કદી દુઃખ નથી-તમે સર્વના પ્રકાશક
 છો. નેત્ર ઉઘાડો તો જગત્ આત્મ છે. દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘાડો તો ચર્મચક્ષુ બંધ
 થાય અથવા ભલે ઉઘાડાં રહે તોપણ જગતનો નાશ બદલે અત્યંતાભાવ છે.
 ઘડો તૈયાર થયો કે આકાશથી ભગ્નને નીકળે; એમાં કોઈ આકાશ ભરતું
 નથી કે એને માટે કાંઈ નવું આકાશ પેદા થયું નથી. આકાશ તો છે ને પણ
 ઘડા સાથે ફરે છે. ઘડો ફૂટે તોપણ આકાશ છે. જન્મ સાથે આકાશ જન્મ
 પામ્યું નથી. તમે અજર અમર છો. દેહ પડેથી સ્મશાનમાં ઘડો ભલે ફૂટે પણ
 જીવનશક્તિનું જીવન તમે છો તેનું મગ્ધ કે લય ક્યાં છે? સૂર્યમાં પોતા
 નામાં ઊગવું આયમવું હોય નહિ; તેને તો મહા મધ્યાન્હજ છે અને તે તો
 ત્યાં છે ત્યાં જ છે. આપણી પૂઠ ફરે છે એટલે આપણે સૂર્યને અસ્ત થયો
 કહીએ છીએ, તેથી સૂર્યમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી, અને આપણી પૃથ્વી ફરતી
 ફરતી તેના તરફ આવે છે ત્યારે આપણે સૂર્યે જાગ્યો કહીએ છીએ. આપણે
 તારા દેખીએ નહિ, તેથી તારા છે નહિ એમ કહેવાય નહિ. તેમ આત્મા દેખાય
 નહિ, એટલા કારણથી નથી એમ કહેવું ઠીક નથી. આત્મા અતુલવરૂપ છેક.
 હાથી પાછળ કુતરાં ભમે તો તેથી કાંઈ હાથીના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી.
 તેમ આત્માને ગમે તે લક્ષણ આપો તોપણ જે છે તે છે.

૪૬. અભિનતા.

ઉપાદાનં પ્રપન્નસ્ય વ્રહ્મણોન્વન્ન વિદ્યતે ।
 તસ્માત્સર્વપ્રપન્નોઽયં વ્રહ્મૌવસ્તિ ન ચેતરત્ ।
 ન્યાપ્યન્યાપક્તા મિથ્યા સર્વમાત્મેતિશાસનાત્ ।
 इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदम्यावसरः कुतः ॥

અપરોક્ષાનુભૂતિ.

અર્થ:—પ્રપન્નનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી માટે સર્વ પ્રપન્ન બ્રહ્મ જ છે; અન્ય નથી. વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધ માત્ર મિથ્યા છે, કેમકે “ સર્વ આત્મા છે ” એવી થતિ છે-આ પ્રકારે પરતત્ત્વ બદલા પછી ભેદનો અવકાશજ ક્યાં છે ?

હૃદયનો નિશ્ચય એજ મુક્તિ અથવા બંધનનું કારણ છે. જગતની ગતિ

જૂઠું આદિ અત મધ્યમાં વિરસ છે. અસત્ય મધ્યમાં પણ વિરસ નાશ-

રૂપ છે. ૧. નિશ્ચય, ૨. સંશય, ૩. વિષય, ૪. સ્મૃતિ, અને ૫. નિર્દા, એ પાંચ સ્થિતિઓ છે. હૃદયમાં નામરૂપ નહિ હોય તો નિરાલંબતા છે. નામરૂપના આકારરૂપે તો સાવલંબતા છે. વિવેક વનમાં વિચરે અને જગતને વિષે સત્ય. બુદ્ધિ નિત્યબુદ્ધિ ન કરે, બાધરૂપી ભગીચામાં આનન્દ પામે, શ્રીસજ્જન બાગની બાગદરીમાં સહેલ કરે, નામરૂપ કાંટા ખાડવાં ઝાંખરાં ફર કરે, અતી-તપદનુ, અવલંબન કરે અને અનુભવપ્રકાશમાં કહ્યા પ્રમાણે અતીત્વને અનુભવે તેનું અંતઃકરણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રવત શીતળ છે. નિશ્ચયથી તેને ઉદ્દેગ થતો નથી. મંશયવાનને ઉદ્દેગ છે. જ્ઞાનવાનનું ભાષણ કોમળ, ઉચિત, હિતકર છે; તે સં-સાર કાર્યમાં ફળે નહિ. અંતે આત્મસ્થિતિમાં સ્થિતિ કરી સંસારને જોતો રહે છે. અનુભવપ્રકાશમાં ચોથો મજલો કહ્યો છે ત્યાંજ સ્થિતિ કરે છે. આ બદ્ધ છે, હું મુક્ત છું, એવો ભેદ જોતો નથી. ફર વ્યવહારમાં ભામે છે સ્વરૂપે નથી. ભોગ પ્રીયમાં બે મગ્ન છે તે મૂઢ ગર્હલ છે. મહા અસિની જ્વાળા સી છે. નારી પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી નથા નારી કાળી નાગણુ કદી છે. પંચદશીમાં નારી-ને “ નરકસ્ય દ્વાર ” કહી છે. સૂરજ રૂકમણી સંવાદમાં સૂર્યલાલ નારીનું દ્રષ્ય કહે તો રૂકમણી નારી પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ કરી પુરુષને સર્વ રીતે અધમ રાક્ષસથી પણ અધિક છે એવું સાબીત કરી શકે છે. ભામિનીભૂષણમાં પણ એવો સંવાદ છે, પરંતુ એ એક તરફી વાત છે. જોકે સી પુરુષની બન્ને વાત આથી ઉધારી પડે છે. સંસારમાં જીવરૂપે રહેનાર જન્મે જોડ કહાડે છે તેનું

કારણ કે જોડ બન્નેમાં ભાગ છે, પણ પાતાની જોડ કોઈ જોતું નથી, સામાની જુએ છે, તોપણ પુરુષે ચેતીને ચાલવું હોય તો સીને દ્વપણયુક્ત બાણવી. સીએ ચેતીને ચાલવું હોય તો પુરુષને તેવો બાણવો. એક નરકની જવાબ છે તો બીજાએ તેમાં લાકડાં-ઈંધનરૂપ થઈ બળવું જણવું નહિ. અર્થની આશામાં અનર્થ ઉપજવો નહિ. જીવને બળ નથી કે ભોગોની દીનતા અનર્થરૂપ છે. અવસ્થામાં ફેર છે. શાશ્વતપદ્ધતો આશ્રય કરે અને લોકમાં લોકવત વર્તે; અંતરથી વિરસારહો. નાટકી પેઠે કૃત્રિમ થાઓ બે સ્વરૂપ જુદાં પાડો. એકમેક થાઓ નહિ. સ્ટેજ (stage) પર આનન્દ શોક એવો બતાવો કે બસ; પણ પડદામાં જાઓ કે અસલ મુજબ પોતાના સ્વરૂપને જાણો એટલુંજ નહિ પણ નાટક ભજવતી વેળા પણ ક્ષણેક્ષણ અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય નહિ. તેનો નિશ્ચય તો છેજ, સંશય થવાનું કારણ નથી, કપટી કરે તેમ સ્વાર્થથી નહિ પણ અંતરત્યાગી બાહ્યકર્તા બને. કાર્યકામનાથી રહિત થઈ આગા ફાંસી ગળામા પડવા દો નહિ. આગા તૃષ્ણાનો પાર નથી. તૃષ્ણા તો એવી નવાવે કે નવચા કરે, માથે ખાસડું મુકાવી નાક લીસોટી ઘસાવી કુદાવે, હંકાવે અને આખરે જીવ લે ત્યારે છૂટે, કે કદાપિ ત્યારે પણ નહિ છૂટે. બંધ મોક્ષ ઈદ્રજીવવત છે. કટિપત, મિથ્યા, તુચ્છ છે. જગત નથી તો તેમાં વર્તન શું? બંધન મોક્ષ વ્રાતિ છે. અતુલવ પર ઈડિ નહિ અને નામરૂપને જોઈને ભેદ જણાય છે મર્યાદા હોય તેનું બંધન છે. આકાશને દોરડાથી શી રીતે બાંધીએ? જોકે આકાશ તો પરમાત્માના અંશમા એક પૃથ્થુ એકદું થઈને ભગઈ બેઠું છે. જો બંધન નથી તો મુક્ત શું? બંધનનો મંભવજ નથી. આપણું પૂતણું જોડું છે તો બીજા બધા બાંધ મિત્ર કયાં છે? માટે મમતા ત્યાગો. પોતે નથી તો ભાવના કોની કરે? સત્યસ્વરૂપ હોય તો સત્યસ્વરૂપની ભાવના કરે. અસત્યમાં આત્મભાવના છોડી દો સ્વરૂપનો કોઈથી સબંધ નથી, પ્રપંચ ભ્રમમાત્ર છે. નિરાકાર અજન્માને બાંધવ વગેરે કેમ હોય અને કયાંથી હોય? જન્મ મગ્ધને છેપણું-મત્તા આપનારો તુંજ છે. આત્મા છે તેની આગળ પાછળ તું છે. હમણાંનાં મગાનો શોક કરે છે તો તારા ગયા દેહનાં બીજા દેહનાં માતાપિતાનો અને સગાનો શોક કેમ કરતો નથી? જો તે જોટાં હતા એમ કહે તો આ સગાં પણ જોટાંજ કહીશ અને જોટાંજ છે એમ જાણીશ. આ પણ છે, છે ને નથી. થઈ થઈને મટી જવાના છે. વિના કારણ મોહને પ્રાપ્ત કેમ થાય છે? તારો કોઈ શત્રુ નથી, ઘાતક નથી, માટે ડર કેનો રાખે છે? જગતના મિથ્યા પદાર્થ વિત્તઆદિ મિથ્યા પાછળ શું કામ જીવ બાળે છે? “કિમ્ ઇચ્છન્ કસ્ય કામાય” વગેરે કેમ ભૂલી જાય છે? જાતિ દરેક વ્યક્તિમાં વ્યાપી છે. તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થમાં જાતિરૂપે વ્યાપેલો

છે. મોતીની માળામાં આત્મા સૂત્રવત્ છે, મંસાર સંમરણરુપ છે, સ્ફુરણરુપ છે. સર્પની પેઠે અંગમાં ને અંગમાં જ ચાલે છે, પગે ચાલતો નથી—પન્નગરુપ છે. પગે ચાલે તો તેમાં અંતર રહે પણ પોતામાંને પોતામાં જ ચાલતો દેખાય છે, ત્યાંને ત્યાજ છે પણ હાલતો ચાલતો જણાયાથી હબરો કેશ કાપતો ભાસે છે. કલનારુપ છે. સ્વપ્નમાં ક્રમ કે નિયમ મિથ્યા છે, માત્ર ભાસે છે. સર્વાત્મમાં સર્વ શક્તિ છે તેમાં બ્રહ્મ માયા બિઠવી એ પણ તેની શક્તિ છે. ગાંધીને ત્યાં સાકર પણ હોય અને એળીયો પણ હોય. રાજના દરબારમાં દીવાન પણ હોય ને ચપરાશી ચોપદાર પણ હોય, તેમ અનુભવમાં સારાનો તેમજ માકાનો સર્વ અનુભવ હોવો જ જોઈએ, નહિ તો પૂર્ણ અનુભવસ્વરુપ કહેવાય નહિ. વિચાર કરે જ્ઞાન એકે અનુભવજ છે. બ્રહ્મ માયા ક્યાં છે ? માયાવાળું પણ મત્ય જ ભાસે છે, તો પછી સત્યતા સિવાય બીજું શું છે ? સૂર્યથી પક્ષપાત બનતો પણ નથી. પરમાત્મા સર્વરુપ પોતે છે. ગર્દભ નહિ થાઉં એમ નથી. તેમાં ગર્દભરુપ તદ્દુપ થાય. આપણે સાંભળ્યું છે કે લગવાન બ્રાહ્મણનો અવતાર લે છે તેમ ઢેડનો પણ લે છે. “જય જય વિઠ્ઠલ રૂપમૈયા.” વીઠાબાને ઢેડ શું ને બ્રાહ્મણ શું ? ન્યાતબત વ્યવહારની કલ્પના તથા રચના છે. નરસિંહ મહેતા ઢેડમાં ફરતા. ભાણુદાસ રવિદાસના શિષ્યો ઢેડ હતા. આજે પણ કોઈ કોઈ નીચ વર્ગમાં ધર્મચ્યુસ્ત અને આત્મજ્ઞાની મળી આવે છે એવા ઉત્તમ વર્ગમાં નથી જડતા. તેથીજ પોતે અમુક રુપે છે એમ નથી. સર્વરુપે, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વકાળમાં, સર્વથા આત્મા છે. સંવિત એટલે જ્ઞાન. સંવેદન એટલે ભાન. અગ્નિ પ્રકાશરુપ છે તે પ્રસરે છે; જળનો લખલ-ખાટ કે હીગનો અળાળખાટ એ જળમાં કે હીરામાં વિકાર કહેવાય નહિ, કેમકે તે વિના તેનું જળપણું કે હીરાપણું કમતી થાય છે. તેમ અનુભવ સ્વરુપમાં બધું જોઈએ. કાંઈ કમતીપણું રહે તો તેનું સ્વરુપ નકામું નષ્ટ બ્રહ્મ ગણાય. માત્ર એટલુંજ છે કે અભિન્ન હોઈ ભિન્નરુપે ભાસે છે.

તા. ૨૩-૬-૧૯૦૩.

૪૮. વણિજ્વૃત્તિ.

〔ક વેદિ મ્મૃતિમિ પુરાણપઠન ગાર્ગ્યમહાવિસ્તરં
સ્વર્ગગ્રામકુટીનિવાસફલદૈ. કર્મત્રિયાવિભ્રમૈઃ ।
મુનૃત્તૈકં મવન્નધદુ સરચનાવિ વસકાલાનલં
સ્વાત્માનન્દપદપ્રવેશકલન શેપા વણિમૃત્તયઃ ॥

મર્તુદરિ

અર્થ:—વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણપદન, મદાવિસ્તારવાળા ચાલ્ય તે સર્વથી શું? સ્વર્ગમાં મની એક કુટીમાં નિવાસ આપનાર એવા કર્મક્રિયાદિ વિગ્રમથી શું? ભવબંધનથી દુઃખ-રચનાતો વિધ્વંસ કરનાર જે કાલાનલ-સ્વાત્માનંદ-પદપ્રવેશનો અનુભવ-તે વિનાની બંધી વાતો વધુજ્ઞતિ માત્ર છે.

હે હધારી છવોને વાસનાત્મથી તરંગો બ્રહ્મા કરે છે. સ્વર્ગના છવો નર-
કૃષ્ણમાં જાય છે, નરકના સ્વર્ગમાં જાય છે. પંચમહાભૂતનાં પૂતળાં ઉછળી રહ્યાં છે. આમરાની શુભો દૂદાદૂદ કરે છે. હાલમાં માંસની આદૃતિએ આમ-તેમ અક્રૂણાયાં કરે છે. અગ્નિમાં ખરકનો કંડકો જડે તો આત્મસત્તામાં સ્થિત કરનારને દુઃખ હોય. ભગવાન જેટલા થયા તેટલા નષ્ટ થઈ ગયા. દશરથ, કૌશલ્યાસુતશ્રીશમયુદ્ધ, વસુદેવ, દેવદીનન્દનશ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા પણ પલાયન કરી ગયા. કોણ સ્થિર રહ્યું? ગધેડાં ભાર વહી ફેગટ બોલે ઉઠાવે તેમ નહિ બોલે બોલે; બોલરૂપ સંસાર મનુષ્યો ઉઠાવી રહ્યા છે. વાસના બીડી ત્યાંથી સમજવું કે મિથ્યા છે. એમાં છે શું? એમ કહી સમદષ્ટિ કરી પરમ ઉદારતા બતાવવી. હું નથી ત્યાં કાંઈ નથી, સર્વ હુંજ છું, સર્વ માફજ છે, કેમકે માફ ખાસ હું કાંઈ પણ માનતો નથી. આરસામાં દેખાતી કાંઈ પણ વસ્તુનો અભાવ થાય તો તેથી આરસો કાંઈ રડવા માંડતો નથી. ફૂલની છાજ કે વિષ્ટાનો ટોપલો જે પોતા પર પડે છે, તેના પર સમાનતા રાખે છે, અને બેમાંથી જે દૂર થાય તેને થવા દે છે; તેનો હર્ષશોક નથી. તેવીજ સ્થિતિ અહંદય મનુષ્યે પણ કરવી જોઈએ. આરસાએ બાણવું જોઈએ કે એવાં પ્રતિગિબ તો હજારો પોતા પર આવે છે અને બંધ છે તેવું સુખદુઃખ શું? તેને પોતાના ઉપર સાફ દીકું માટે ચોંટાડી રાખવાથી શું લાભ છે? પૂર્યંટિકા એટલે લિંગશરીર એટલે શ્વ, ચિદાભાસ સહિત અંતઃકરણ છે. આત્મા વ્યાપકરૂપ છે જેમાં દ્વેતવું લાભ પણ નથી. ધુમાડો આકાશમાં પ્રસરી જાય, તેમ આત્મામાં સઘળું એકરૂપ થાય છે. પુણ્ય પાવનને કહેવા લાગ્યો કે તારા માતપિતાનો મોક્ષ થયો તે તને ગમતું નથી? તેની પાછળ તું કેમ રડે છે? જો તારે શોક કરવો હોય તો સંસારનો શોક કર; તેના મરણનો શોક મા કર. જે સંસારથી છૂટયાં તેને શું કામ રડે છે? તું સંસારથી છૂટતો નથી અને તેમને સંસારમાં રાખવા ઇચ્છે છે અને તે પણ તારા સ્વાર્થને માટે? તે તારાં સગાં હતાં, એજ જાંતિ છે. તારાં કેટલાંએ માતપિતા થઈ ગયાં છે! તે સઘળાંને તું સંસારતોએ નથી. સમુદ્રમાંથી અનેક મોઢાં નીકળે તેમ તારા કાંઈ કાંઈ જન્મો થઈ ગયા છે અને તે તે જન્મોમાં કાંઈ કાંઈ સગાં અંબધી સ્નેહી હતાં કે જન્મ વિયોગને તું આજે રડતો નથી. 'પુનરપિ જનન પુનરપિ મરણ' એ વાત યાદ કર. દરેક વસ્તુ ઋતુએ થાય અને ઋતુએ જાય. નામ તેનો નાશ છે. તું માતાપિતામાં સ્નેહ બાંધે છે માટે તને

શોક થાય છે. જગતો છતાં જ્રમમાં પડયો છે. નિદ્રાનું સ્વપ્ન એવો તારો આ જગત જ્રમ છે. કોઈ તારું સજીવું નથી. મરુસ્થળની નદી છે એમાં કાંઈ એક ટીપું પણ જળ મળે એમ નથી. લક્ષ્મીવાનની લક્ષ્મી ચંચળ છે. લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ બાણુલટની કાદંબરીમાં જોઈ લેા. લક્ષ્મીના વેલવનો પણ આખરે અભાવ થાય છે. ગરૂડપુરાણમાં મૂવા પાછળ રોવું નહિ એ વિષે જોધ કહેા છે. રોનારો ક્યાં રહેનારો છે ? તું જ ક્યાં છે ? જગત ક્યાં છે ? પોતાનું શરીર અને જગત તારા જ્ઞાનમાં જણાયું છે એ તારું દૃશ્ય અને જ્ઞાંતિ મિથ્યા છે તેને દૂર કર. દૃશ્યનો ભાસ માયાદૃષ્ટિ છે. થાય છે અને મટે છે; આપણી કંઠપનામાત્ર છે. સંકલ્પ સિવાય વસ્તુ નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિ એજ વાત છે. વાસના તજો તો કાંઈ નથી. જગત મૃગજળમાં શુભ અશુભ મોળાં છે. પવનમાં ધૂળના કણ ઊડે તેટલાં સગાંવહાલાં માતૃપિતા યર્ધગ્યાં. એક એક કણ એકેક જીવ છે તેને પણ તેનાં સગાંવહાલાં છે. જેવી ભાવના તેવું ભાસે છે. કેવળ માનેલું તેજ જગત છે. “ મર્ઘોય ” ભાવના માત્ર. ભવ એટલે થએલું એવું ભાસે છે તે. મિત્ર સ્નેહ મોહથી કલ્પિત છે. પોતીકા પારકા કહેવા કરવા આપણા હાથમાં છે. જો તારો હમણાંનો સ્નેહ ખરો છે એમ તું માનતો હોય તો બીજા જન્મનાં માતૃપિતા પરનો તારો તે વેળાનો સ્નેહ શું જોટો હતો ? હતો તો જોટો પણ તે વેળા તને તે જોટો લાગતો હતો ? ચાર્યાશીલક્ષ્યોનિમાં મનુષ્ય, હાથી, વૃક્ષ, પથ્થર વગેરે તારાં માતૃપિતા યદ્ય ગ્યાં છે, તે સર્વે પર તારો એવોજ સ્નેહ તે વખતે હતો તે તો તું આજ ભૂલી ગયો છે તે સંભારીને પણ તું જો આજે સર્વે પર સમાન સ્નેહ રાખે તો ખસ છે કે ફલાણા જન્મના ફલાણા પોપટ પુત્ર પરનો સ્નેહ હોવાથી આજે તેને હું તેવોજ આહું. કદાપિ તે પોપટ હાલના પોપટથી જુદો હશે તોપણ તે પોપટ પોતાના તે વેળાના જ્ઞાતીલા તો ખસ કેની ? તે તે જન્મોમાં શું તેઓનો સ્નેહ તારા ઉપર ઓછો હતો કે તેં તેને સર્વને વિસારી મેલ્યા છે ? તને તે યાદ નહિ આવતા હોય, તો સર્વે પર સમાન સ્નેહ રાખ તેમાં તે આવી જશે; તે તો તને આજે યાદ પણ નથી. તે વેળા તેં જે શોક કર્યો હશે તે આજે મિથ્યા થયો છે માટે ખરું જોતાં કોઈને માટે ખાસ શોક કરવાની જરૂર નથી. મનુષ્ય પશુપક્ષી ખર્ધાંજ તારાં ખાંધવો છે માટે સૌના સ્નેહ કરવો એવી રીતે કે કોઈનો સ્નેહ ગળે વળગે નહિ કે શોક કરવો પડે. આ વાસનાપૂર્વક વૃત્તાંત કહું કારણ કે જગત અપ્રમાણ છે.

૪૯. સંસારનું સ્વરૂપ.

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થઃ—૪૬ને અન્તે ક્ષય, ઉન્નતિને અન્તે પતન, સંયોગને અન્તે વિપ્રોગ, એમજ સંસારભાગમાં સર્વની વ્યવસ્થા છે.

સંસારની અતિ ગહેન વિચિત્રતા માણસના ધ્યાનમાં એકાએક ઉતરતી નથી એ વાત એક રીતે જોતાં ખેદજનક ગણાય. વિદ્વાનોનું કહેવું એમ પણ છે કે જગત્ ઈશ્વરજન્ય છે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ મનુષ્યજન્ય છે. એ દેર ધ્યાનમાં રાખીને સ્વપ્ન તથા જગત્નું સાદૃશ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન આહુ છે, છતાં વેદાંતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે સ્વપ્ન અને જગત્ જન્મે મિથ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ જીવ ઈશ્વર પણ મિથ્યા છે. જો જીવ ઈશ્વરમાં દેર કરવાનો વિચાર હોય અને મિથ્યા વસ્તુઓમાં મોટા નાનાપણું માની લેવું હોય તો સ્વપ્ન એ અદ્ય સંકલ્પનું કાર્ય છે અને જગત્ એ દીર્ઘ સંકલ્પનું કાર્ય છે. પણ “નાસ્તિ મૂલ કુતઃ શાન્વાઃ” ? જો રચનાર મિથ્યા છે તો રચેલું કાર્ય છેજ ક્યાં કે જેમાં નાના મોટાનો દેર કરવા બેસીએ ? સ્વપ્ન મૃદિ અને જગત્ એ બન્નેનાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે શાબ્દીયપ્રમાણુ વગેરે પ્રમાણો અજમાવી જોઈએ તો તે પરથી પણ સંસારની સત્યતા અથવા સિદ્ધતા સાબીત થતી નથી. પુરાવો આપનારા આંખ કાન વગેરે પોતેજ મિથ્યા હોઈ, માનવા લાયક પુરાવો આપતાં નથી. આંખ રૂપ સિવાય બીજું કંઈ બતાવવામાં સાધન થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ કાન વગેરેના પુરાવાને વિષે ને કંઈ બાજુતી પણ નથી. કાન શબ્દ સિવાય બીજા કશાનો પુરાવો આપી શકે નહિ અને પોતાના સિવાય બીજાની હકીકત કણુલ રાખે નહિ. આવી રીતે દરેક પુરાવો આપનાર એકજ વસ્તુને વિષે જુદી જુદી હકીકત બતાવી, એક બીજાથી વિરુદ્ધ પુરાવો આપે છે અને તેથી તેમાંના કોઈની પણ વાત વસ્તુને સિદ્ધ કરતી નથી. એજ વસ્તુની અસત્યતા તથા પુરાવો આપનારનું મિથ્યાપણું બતાવી આપે છે, અને જે સત્તાથી વસ્તુ અને વસ્તુને સિદ્ધ કરવાનું ડાળ કરનારી ઇદ્રિઓ સત્ય ભાસે છે, તે અખંડ સત્તા સર્વદા, સર્વથા, સર્વત્ર, પ્રકાશી રહી છે તેજ સત્ય છે. આવું પરોક્ષજ્ઞાન થાય તો માણસ સંસારને અડધો સમજતો થયો એમ માનવામાં વિલંબ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. હવે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રદીપ્ત થવાને મહા વાક્ય

સમજવાનોજ વિલંબ છે. મહાવાક્ય પેઠી ‘તત્ત્વમસિ’ માં તત્ અને ત્વને વિષે અસિ પદની સત્તા સમજવી. અસિની સત્યતા સર્વવ્યાપક પણ છે, અને અસિ ગિવાય બીજું કંઈજ નથી. તેથી તત્ અને ત પદની પોતાની અસત્યતા સમજી તત્ તેજ ત્વ અને ત્વં તેજ તત્ અસિ પદને આધારે છે અને અસિ પદ તેજ હું છું. એમ સત્તાની ઉપરની ભાગતી સ્ફૂર્તિ સત્તાથી જુદી નથી, જુદી માને તો મિથ્યા છે એ નિશ્ચય સમજવામાં આવે, તો સંસારમાં કેને જ્ઞાની અને કેને અજ્ઞાની કહેવો ? ધુમાડાના ગોટેગોટા ગગન તરફ જતા હોય છે તેમાં મોટા નાના આકાર બાસે છે તથા વાદળોમાં લાંબા ટૂંકા વિચિત્ર આકારો જોવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે માણસના મનમાં અનેક નાના મોટા તુરંગો ઊઠે છે. એ વૃત્તિ, એ તુરંગ, એ સંકલ્પ મંભારને ખંડો કરે છે. સંકલ્પ ન ઊઠે એવી વૃત્તિ થાય તો મનનું મનપણું રહેતુંજ નથી અને સંસાર ખડો છતાં નીરમ-નહિ જેવો માત્ર સંસરણ કરતો બાસે છે. તે આત્માને વિષે આત્માની શક્તિરૂપે બની રહે છે. પાણીદાર હીરો લખલખાટ બતાવે છે, તે લખલખાટ કંઈ હીરાથી જુદો નથી પણ લખલખાટ એ હીરાની શક્તિ છે. એ લખલખાટ ન ભામે તો તે હીરો કહેવાયજ નહિ તેમ આત્માને વિષે સંસરણ ન ભામે તો આત્માની સત્તાશક્તિ કંઈ પણ છે એમ કહેવાનો, જાણવાનો, મંભવ આવેજ નહિ. સંકલ્પ મનને વિષે ઊઠે તેનો ભય નથી. તે સ્વાભાવિક ઊઠ્યા બધ અને કાર્યરૂપે પરિણામ પામે નહિ તો તે સંકલ્પમાં ગણાતા નથી. આરમ્ભમાં સારી નરમી છબીઓ સારાં નરમ્માં જતાં આવતાં માણસોની પડે છે તે કંઈ આરસામાં ચોંટી જતી નથી અથવા પેસી જતી નથી. અંદર પેઠેલી ભાસે છે પણ આરસાને કંઈ અસર કરતી નથી. આરસો તો છે તેજ છે ને તેવોજ છે. એમ છબીઓ આરસા પર છતાં આપણે જાણીએ છીએ. કેમકે વસ્તુઓ ખસવાનીજ વાર છે. ખસી કે પ્રત્યક્ષ ખાતરી કે આરસો તો તેવોજ હોતો અને હોજ છે. જે થઈ તે ઉપર ઉપર વાત બની ગઈ કે જેનો થઈ પાથો કંઈ નથી. તેટલી ઘડી તેવા પ્રસંગોમાં તેવો ફોટો (Photo) પડેલો ભાસ્યો. આરસા પર જેવી છબીના ઓળો પડે છે તેવું તે પોતાનું રૂપ બતાવે છે પણ તે ઉપલક્ષ છે. બહારના જોનારને આરસાનું તેવું રૂપ ભાસે છે પણ આરસો બદલાયો નથી કે આરસામાં કંઈ વસ્તુઓ અગર યુ સુધયુ લાગ્યું વળગ્યું નથી. ઓળો અસ્યો કે આરમાના સ્વરૂપની સાબીતી. આ પ્રમાણે આરસા ઉપર ભાવ તથા અભાવ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય છે અને આરસાને આવરણ કરે છે તેમ આત્મા તથા મનને વિષે બનતું નથી, કેમકે આત્માથી મન જુદું નથી. મન મિથ્યા છે; આત્મા સત્ય છે. છતાં મનને આત્મા સત્યતા આપે છે તેથી મન સત્ય ભામે છે. આત્મારથી આરસાની ઉપલી સપાટીને મન એવું

નામ આપ્યું છે. વિશેષરૂપે પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી તે આત્માજ છે અને મન છે જ નહિ; પણ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે ત્યારે તેને મન એવી સંજ્ઞા આપવાની જરૂર પડે છે; અને મનની ખૂબી એવી છે કે જ્યાં વિશેષરૂપે ચોંટ્યું ત્યાં તે તદ્દરૂપ થઈ જાય. "મન ગમ્યું પળી મારું જહાં તહાં ઊડી ઊડી જાય, જેવા વૃક્ષે જઈ ચડે તેવાં ફળ તે ખાય." મનનો ચમત્કાર એ છે કે તેના ઉપર જે વસ્તુનો ઝોળો પડે તે લાવરૂપે જ પોતે જણાય. આરમામાં તો ણાદીની જગામાં આત્મુણાત્મુ ખાલી આરમો દેખાય, પણ મન તો મોટી વસ્તુ સાથે મોટું ને નાની માથે નાનું થઈ રહે છે અને આસપાસનો અભાવ જણાતો નથી. તેથી મનનું સ્વરૂપ ઝોળખણું સુરકેલ પડે છે, પણ એ મનરૂપી ણદુરૂપીને જેણે ઝોળખ્યો છે તે તો એનું મિથ્યાપણું જાણે છે, એથી મન તેવા ઝોળખનારને મદા વશ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ મવારને ઝોળખી લેનારી મનરૂપી ઘોડી ચતુર મવારની દરેક આકરી ઉદાવવાને તત્પર રહે છે. આરમામાં એક વસ્તુનો ઝોળો પડે તો તેની આમપામની જગામાં આકાશ દેખાય છે પણ મનના ઉપર જે વસ્તુ પડે તેવડો આકાર મન કરી નાખીને તે વસ્તુની પાછળ લશઈ રહે છે, અને આસપાસ ખીલું કાંઈ જણાતું નથી; મન તેમાંજ રામેરામ ગુંથાઈ જાય છે. તેથી વસ્તુને મત્ત માનવામાં આવે છે અને તેથી મંસારમાં મન એવો મત્રી ખડો થયો છે. સંસારની સત્યતા આશ્ચર્ય-પૂર્વક માનવામાં આવે છે; અને હજારે જાતના દુઃખસુખની મારામારી બની રહી છે. એક કોરો કાગળ લઈને તેને ચારી રીતે કાતરીને કુંડું બનાવી ટાંગ્યું હોય તો તે કાગળ છતાં આસપાસનો ભાગ કપાઈ ગયેલો હોવાથી અજાણ્યા માણસને કુંડા જેવું જ લાગે છે, પણ એ કુંડાને ઝોળખનાર તો કાગળ સિવાય ખીલો વસ્તુને જોતોજ નથી. કાગળ પર કુંડું ચિતર્યું હોય, ત્યારે તો આસપાસના કાગળ પરથી કાગળપણું પકડાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે મન એકરૂપ થઈ જાય છે. કાતરેલું કુંડું થઈ પડે છે અને અજાણને છેતરે છે. આ દ્રષ્ટાંતમાં જેમ કાગળ કુંડા માથે એક થઈ ગયો છે, છે કાગળ અને નામ તેનું કુંડું પાડ્યું છે, તેમ વસ્તુ માથે મન એકરૂપ થઈ જાય છે અને મન વસ્તુ કહેવાય છે. મન છે માટે વસ્તુ લાગે છે; ણાદી વસ્તુમાં વસ્તુપણું છે જ નહિ. લહે વસ્તુ પડી રહે પણ તે નહિ જેવીજ છે. વસ્તુનો રસ ગયો તો તે વસ્તુડ વસ્તુપણું કહેવાતું નથી. ગ્રાણુ જતા ગદ્યા પછી તેના તે અવયવો છતાં શબ્દ મનુષ્ય કહેવાય નહિ. મન વિશેષ લાવે પ્રગટ થાય છે, તેથીજ વસ્તુ પણ ખડી થાય છે. રંભા જેવી ગ્રી હોય તો પણ નપુસકને તે સ્ત્રીમાં સ્ત્રીપણું સર્વોગે લાસતું નથી. એકની એક વસ્તુ બુદ્ધી બુદ્ધી દષ્ટિથી બુદ્ધે બુદ્ધે સ્વરૂપે લાગે છે માટે જે છે તે આત્મામાં છે વસ્તુમાં નથી વસ્તુ તેની તે પણ જેનું જેણું

મન તે સુજળ તે ભાસે છે. કોઈની સ્ત્રી તો કોઈની બહેન. આત્મા વિશેષપે મન નામથી નામરૂપ વસ્તુને ખડી કરે ત્યારે મિથ્યા છતાં વસ્તુની સત્યતા ભાસે છે અને તે એટલે લગી કે મનને સત્ય માનવામાં આત્માનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. ગવર્નર જનરલ (Governor General) ની સુતા માનવામાં એડવર્ડ ધી સેવન્થ (Edward the VII) ને ભૂલી ન જવાય તે પર લક્ષ રહેલું જોઈએ, નહિ તો ચંદ્રનું તેજ ખરું માનવામાં સૂર્યનું આવરણ થઈ જાય છે. જે ચેતન્યસત્તા ઘડામાં અને ઘડાની બહાર સ્વાભાવિક રીતે બની રહી છે તે ઘડો ફટકાથી વધતી ઘટતી નથી પણ ઘડારૂપી નામરૂપ ભાસેલું તે ફર થાય છે. એજ ઘડાનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરે છે. ઘડાથી આકાશ જન્મ પામ્યું નથી તેમ ઘડો ફટકાથી મૂઠું નથી. ઘડાને કરનારે કુંભાર છે પણ આકાશને કરનારે કુંભાર નથી. આકાશમાં ઘડો છે અને ઘડામાં આકાશ છે અને ઘડાકાશ તથા મહાકાશનો ફેર ભાસતાં છતાં, ઘડારૂપી આકાશ દ્વેત ખડું થઈ છે, પણ ઘડાની નીચે ઘડાને સત્યતા આપનારી સત્તા ઘડો હોય ત્યારે અભાવ ભાસતી અને ઘડો ન હોય ત્યારે ભાવરૂપે બની રહી છે. તેના પર નજર કરીએ તો આકાશમાં કાંઈ કડકા થયાજ નથી. આ દેહને બનાવનાર માતૃપિતા છે પણ ચેતન્યને બનાવનાર માતૃપિતા નથી, માટે ચેતન્ય એક સત્ય છે અને માતૃપિતા તથા માતૃપિતાએ બનાવેલું શરીર મિથ્યા છે. આ સંસારમાં પાંચ વિષયોને અનુભવવા માટે આધનરૂપ શરીર પંચેન્દ્રિયયુક્ત એક યંત્ર છે, અને એવાં અનન્ત રૂપો અનન્ત ચત્રોદ્ભાગ અજ્ઞાનરૂપી બહુરૂપી અનન્ત મન ખડાં કરી ધારણ કરે છે. પોતે બને છે અને બીજાને બનેલાં માને છે. વસ્તુ સાથે અજ્ઞાની એકરૂપ થઈ જાય છે અને વસ્તુની સત્યતા માની વર્તે છે, અને દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, એ સર્વના ધર્મને પોતાના ધર્મો માને છે. માણસ જ્યારે કોઈ વસ્તુને દેખે છે ત્યારે તેને બળર પડે છે કે આંખ હું છું, નાંભળે છે ત્યારે કહે છે કે કાન હું છું, એમ ફરક વિષયનો અનુભવ કરતી વેળા દરેક ઇન્દ્રિયને પોતે છે એમ માને છે અને એકાકાર તદ્દરૂપ થઈ જાય છે. મન તે ઇન્દ્રિયમાં, તે જગાએ, તે વસ્તુમાં, એકરૂપ થઈ ચોંટી લીન થઈ જાય છે અને પોતે મનને અથવા મનના સ્વામી આત્માને ઓળખતો નથી. ગાડા તળે કુતરે સાથે તેજ ગાડાને ખેંચે છે એમ માની લે છે. વાવડી તો ચમડી જગએ નથી તો પણ પોતાની પાછડી વાવડી સાથે બાંધીને ખેંચે છે અને કહે છે કે મારી પાછડીના સાધનથી, માન બળથી, વાવડી ચમડી. પણ ભાન બિંદો છે ત્યારે જુએ છે કે હું તો બિંદો છું અને મારી પાછળ એક પથ્થર બાંધ્યો છે તેજે મને પકડી રાખ્યો છે. આત્મદર્શી આ પ્રમાણે વસ્તુ સાથે એકરૂપ થઈ જતો નથી. પણ તે સમગ્ર સત્યરૂપે આંખડ બંધે છે. તે બાંધે કે હું મનથી પર છું. "

પડતા સુધી સુખદુઃખ આવી શકે છે. મનના ધર્મ સુખદુઃખ છે તેથી તે મનની પેલી તરફ જઈ શકતા નથી; તે આત્માને અડકતા પણ નથી. છાપરા પર પડતો વરસાદ છાપરાને સ્પર્શ કરે છે અને આસપાસ વીખેરાઈ જાય છે પણ છાપરા તો રહેલા સ્વરૂપને છાંટો પણ લાગતો નથી. એ રીતે આત્મા કર્તા છતાં અકર્તા છે. ઉપર બતાવ્યું કે આરસામાં રૂપાણું કદરૂપું દેખાય છે તેથી આરસામાં રંગ લાગતો નથી; આરસો રંગાતો નથી. તેથી કોઈ એમ કહેશે કે એ પ્રમાણે તો મનુષ્ય કઠોર થઈ જાય—સ્નેહરહિત થઈ જાય, સારી નરસી લાગણી તેને રહેજ નહિ અને જડભરતમાં અને તેનામાં શો દેર પડે? પણ તેમ નથી. એક કુટુંબ પાસે જો એક મણુ અનાજ હોય, અને નાનું ગામ છે તેમાં દુકાળ પડ્યો હોય તો એ અનાજ એક કુટુંબને જરા વધારે વખત ચાલે અને બધામાં વહેંચી દે તો વહેંચું પૂર થઈ જાય; તોપણ બીજા મરે છુવે તેની શું પરવા છે એમ માનવું એ કૃપણતા છે. જોકે વધારેનો લાભ વિચારવો સારો છે તોપણ બીજું અનાજ આવી પહોંચે એમ છે કે કેમ? બીજાના લાભ સાથે મૂળ માલીકનો લાભ જળવાય છે કે કેમ? મૂળ માલીકને જેટલો ગેરલાભ થાય છે તેથી સામાન્ય લાભ વધુ છે કે કેમ? એવા એવા પ્રશ્નો પરથી નિહાળી ઉપર આવી શકાય છે. પરંતુ પ્લેગ (Plague) ચાલે ત્યારે ક્વારન્ટાઇન (Quarantine) માં મોકલી દેવા, અને આપણું સમાજી તેમની કાળજી નહિ લેવી એમ નહિ. થનાર પ્રભુનું ધાર્યું થશે પરંતુ આપણે તો તેમની કાળજી લેવીજ જોઈએ, છતાં વ્યવહારમાં જોઈશું તો સરકાર તેમની પાંચે જવા દેશે નહિ અથવા તો પોતે તેની પાસે જશે નહિ. પોતાનો સ્વાર્થ આવી કૃપણતામાં સમાયેલો મમજવો એ આત્મદષ્ટિનું કાર્ય નથી પરંતુ વ્યવહારમાં ચાલે અને રૂઢું ગણાય એવું કાર્ય હાલમાં થઈ પડ્યું છે, કારણ કે મન નગણું છે—સત્યાસત્યની ખાત્રી નથી. છે તો માત્ર મહોડે બોલવામાંજ છે—દૃઢનિશ્ચયના વાંધા છે. ધર્મ પરથી, પ્રભુ પરથી, પરમાત્મા પરથી, સત વસ્તુ પરથી, આસ્થા એટલી ઓછી થઈ છે; બ્રાહ્મણે જુદું એ પકડ્યું છે; બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા સમજવામાં ફેર પડ્યો છે. સ્વાર્થ કેટલે લગી? ઘણી વસ્તુ એવી છે કે જે દરરોજ માગ ઉપયોગમાં આવતી નથી, નકામી જેવી પડી રહેલી છે તે જો હું બીજાને આપું તો બીજા તેના ઉપયોગ કરી શકે એમ છે, એમ છતાં જે ગાઢ ક્રતા કામ કરે છે અને પૂણું સંતોષ આપે છે તેને પણ પૂરતું તેની મજૂરીનું આપતા મારે છુવ ડડળે છે, કારણ કે હું અને મારું ઘર કરી બેઠાં છે. આ ઉપરથી જે વિશેષભાવે સ્નેહ બતાવે છે તેજ સહૃદય અને જે સામાન્યભાવે સ્નેહ બતાવે પણ આમ વિશેષ ભાવે સ્નેહ નહિ બતાવે તે કઠોર સ્નેહરહિત, એમ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે સામાન્ય સ્નેહ બતાવનારનો સ્નેહ જો કે પ્રસરી

રહ્યો છે પણ તે કાંઈ જૂતો રહ્યો નથી. વિશેષ સ્નેહ તો દુઃખનું કારણ છે; સ્નેહરહિત થવાથી ઉત્તમ સ્નેહ દર્શાવી શકાય છે; વિશેષ સ્નેહથી તો ગભરામણ થાય છે. ડાક્ટર દરદીની દવા કરવા આવે છે તો તે યથાસ્થિત વ્યવસ્થા કરી શકે છે, કેમકે તેનો આમાન્ય સ્નેહ છે. વિશેષ સ્નેહવાળા ગભરાઈ જાય છે અને ઘણું થોડું કરી શકે છે. માટે સ્નેહરહિત કાર્ય ઘણું અને સારું થાય છે. ધુમાડાના બાથકા જેવા મંસારમાં વિશેષ સ્નેહ બતાવવાની અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા શ્રી કરવી ? સગાંવહાલાં અમુક વખતે હઠ ઉપરાંત સ્નેહ રાખે છે અને અમુક વખતે નહિ. પરવડતું ન આવે તો મામુ પણ જોતાં નથી; તો ખરો સ્નેહ હોય તો તે ક્યાં જતો રહે છે ? ખરો સ્નેહ માનનારી સ્ત્રીઓ તો પતિ પાછળ સતીઓ થાય છે. તે પતિને પ્લેગ (Plague) થતાં પીએર નાશી જતી નથી. વિશેષ સ્નેહ તો માત્ર સ્વાર્થનો સ્નેહ છે; સામાન્ય સ્નેહ પરમાર્થનો છે અને સદા નીલે છે. આ સંસારમાં અહણ ત્યાગ થોડા કોઈ પણ પદાર્થ નથી અને નથી તેને લેવા શું દોડવું ? સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નને જોનારો સ્વપ્નનર પોતે પણ મિથ્યા છે અને સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ પણ મિથ્યા છે. અધિષ્ઠાન ઉપર સ્વપ્ન બન્યું છે તે અધિષ્ઠાન માત્ર આકર્ષીત્રે સત્ય છે અને પોતાની સત્તાથી સ્વપ્નની સત્તા દેખાડે છે, અને બાકીનાં પોતા વડે સ્વપ્નની અત્યંત હલી અને પોતા રહિત તેની અસત્યતા હલી અને છે એમ સાક્ષી પૂરે છે. તેવાજ મિથ્યા જગતમાં મિથ્યાગ્રપ મનુષ્ય વસ્તુઓને જોઈને તેની પાછળ ઇચ્છા કરી સંસારમાં ભટક્યાં કરે છે અને અધિષ્ઠાન તરફ જાગૃત થતા નથી; જો કે તે મારી પેઠે સમજે છે કે દરેક ઇચ્છાને પાળ્યા છતાં-પોષ્યા છતાં તે પૂરણ થતી નથી, ઉલટી પાળેલી વધે છે; વધારે વધારે રખડાયે છે અને ફરી ફરીને તેની તે એ પ્રમાણે ઘટથક આલ્યાં કરે છે. કાણા ઘડામાં રેડેલું પાણી અહર્નિશ રેડ્યા છતાં ઘડો ભરાતો નથી, ખાલી ને ખાલી રહે છે, તૃષ્ણા વધતી ચાલી જાય છે. આવું સંસારનું સ્વરૂપ જાણવા છતાં, મનુષ્ય એ ઇદ્રજાળને ઓળખી કહાડી ચેતીને ચાલવા તત્પર થતો નથી. ચિત્ત મુવું કે સંસાર ટળ્યો એમ કહેવામાં આવે છે તે બરાબર છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે : “ યપા ગ્રાહી મ્યિતિ પાર્ય ” મનની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય તો મન સ્વયં રહું જ નથી. બાહ્યની ક્રિયાથી સ્વસ્થ થયો, તે કાંઈ સ્વસ્થ કહેવાય નહિ. જેની સ્વરૂપમાં મ્યિતિ થઈ નથી-આંતરમાં વાગના ઉઠે છે-ચિત્ત ભટકે છે, તે સ્વસ્થ કહેવાય નહિ, પણ જે જ્યાં જુએ ત્યાં પરમ આકાશ જુએ છે તે નામરૂપને બાળુનો નથી; બુદ્ધિ એની મખી છે, પાતા પાંચે વિવેક છે; અને મંનારમુદ્રને તરવાને તેને સ્નેહરૂપી વેતાળને દૂર કરેલા છે. સંસારમાં જે દુઃખ અને શોક થાય છે તેનું

મૂળ રનેહ છે. રાગદ્વેષની અવસ્થા સુખદુઃખ ઊભાં કરે છે. દુઃખની પૂર્વાવસ્થા રનેહ છે. મીઠાશ કડવાશને પ્રાપ્ત થાય છે. રનેહની મધૂરતા દેખાય છે પણ તે કપટ લાવે છે અને આખરે તે દુઃખગ્ન્ય છે. મનુષ્યને પોતાના શરીર પર અત્યંત રનેહ બેઠો છે, અને દેહાધ્યામી દેહને પોતાનો માને છે એટલું જ નહિ પણ દેહ તે હુંજ છું એમ દેહને વિષે અત્યંત રનેહ માનવાથી રોગ વગેરે દેહ પર થાય છે તેનું પોતે દુઃખ માને છે. દેહ પર માર પડે છે તે દેહને વાગી શકે નહિ. કારણ કે દેહ તો આમકું છે. સુઠદાને અથવા આમ-કાને મારેલો માર વાગે છે કે નહિ તે જાણવાનું સાધન નથી, પણ એમ કહી શકાય કે વાગતું નથી અને આત્માને તો દેહ પર પડતા માર સાથે કે દેહ સાથે સંબંધ પણ નથી. વચ્ચમાં મન પોતાને માર પડતો હોય એમ સુખદુઃખ માની લે છે પણ મન તો સૂક્ષ્મ છે, મનનું સ્વરૂપ કોઈએ જોયું નથી. સૂક્ષ્મ છે એમ કબૂલ કરીએ તોપણ સૂક્ષ્મને કોઈ લાકડીના સપાટા વાગે નહિ. એ પરથી જણાય છે કે મન એ કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ તો પછી સુખ દુઃખ એ પણ માની લીધેલાંજ છે. કુતર્કી એમ પૂછશે કે જો મન નથી, અને દેહ-તાવાળો પુરુષ નિરંતર અભ્યાસથી દુઃખ નથી એવી લાવના કરે તો તેના આત્માને વાગશે નહિ અને તેઓ ‘મારા આપરે’ કહી યુગ પાડશે નહિ. એ શંકાનો ઉત્તર આપવામાં દેહ, મન તથા સપાટાનું મિથ્યાપણું તથા સપાટાથી પડતી યુગનું મિથ્યાપણું સમજવાની જરૂર છે. પ્રશ્નકર્તા સપાટાની સત્યતા લઈ તથા યુગની સત્યતા લઈ વાત કરે છે. ત્યાંમુખી જીવપણું કાયમ છે ત્યાંમુખી મોહોડે મોહોડે બ્રહ્મપણું કહેનારને એ સપાટાથી દુઃખલાવ ઉત્પન્ન થશેજ; પરંતુ જે આત્મદર્શી જીવપણું સમજે છે અને આત્માપણું દૃઢ સમજી ચૂક્યો છે તેનાથી વૃત્તિજ્ઞાનથી દુઃખની યુગ પડાઈ બચ છતાં લેશ માત્ર પણ તેના મનને કે આત્માને તેની અચર નથી, કેમકે તેના મનને સપાટાનું દુઃખ મિથ્યા છે. પણ જે આત્મદર્શી નથી તેને આત્મદર્શી સમજવાથી-ખગ-ખોટાની પરીણાતું સાધન નહિ હોવાથી આવા કુતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે. શરીર સાથે અદભૂત રનેહ લાંબા વખતથી બધાયેલો છે એ દૂર કેમ થાય એવો અભિનિવેશ બેઠો છે તે અભ્યાસથી દૂર થઈ શકે છે. અભ્યાસથી જે દૃઢતા પેસી ગઈ છે તે અભ્યાસથીજ દૂર થઈ શકશે. માટે ‘ગ્રાય અગેન’ (Try again) ના નિયમથી ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરી શુભલાવના-આત્મલાવના કરવી, કે જેથી સંસારનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થઈ આત્મલાવ દૃઢ થાય. મનુષ્યને સાથે પાંચ ક્લેશ-૧. અવિદ્યા, ૨. અસ્મિતા, ૩. રાગ, ૪. દ્વેષ અને ૫. અભિનિવેશ છે. અવિદ્યા બીજરૂપે પછી રહે છે. જ્યાં કોઈ નથી ત્યાં પણ “અદ” થયું-જ્યાં ભેદરૂપી મોહ ખૂલે છે. રાગી તેમજ અજ્ઞાનીને દેહત્યાગની અસહ્યતા

હોય ત્યાંસુધી તેને અભિનિવેશનો કલેશ વાગુ છે. મનુષ્ય કાંઈને ગમતું નથી; દેહતું સંરક્ષણ બની રહ્યું છે. બે વરસ વધારે જીવું તો કીક એમ લોભ રહે છે. મહા સંકટ આવે તો તમોગુણથી દેહ ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે અને મૂઢ અવસ્થામાં દેહ ત્યાગ કરે પણ છે. પરંતુ તે તો જેમ મદિરાથી ઉન્મત્ત પુરુષ કરે તેમ વગર વિચારે થાય છે; કાંઈ વિચારથી દેહ ત્યાગ શતો નથી. જીવતો રહે અને ખરેખર દેહ ત્યાગ કર્યા વિના માત્ર વિચારથી દેહ ત્યાગ કરે તો નિરંતર અવ્યાસથી તેના અભિનિવેશ છૂટે છે અને તે સદા અગર બની રહે છે. તેનો દેહ છૂટી જાય છે ત્યારે પણ તે તો જીવેજી છે, અને એજ મોક્ષની સ્થિતિ છે—એજ જીવનમુક્ત સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી દેહ ત્રિગુણનો બનેલો છે ત્યાંસુધી મરણ અવશ્ય છે, પણ, જેને મન દેહ છેજ નહિ તેને તો મરણ મંભવતું નથી. આત્મા મરતો નથી; દેહ છે નહિ તો મરે ક્યાંથી ? અને આત્મા તથા દેહનો સંબંધ સંભવતો નથી તો તેનો વિયોગ ક્યાંથી ? માત્ર આત્માનો દેહ પ્રત્યે જે સ્નેહ આપણે બાંધ્યો છે તે સ્નેહ તૂટી જતો લાગે ॥ તેમજ શોક ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણવું જોઈએ કે સોનાના દાગીનામાંથી સોનું ગળી ગયું તો પછી દાગીના છેજ નહિ અને સોનું તો દાગીના કહેતા હતા ત્યારે પણ હતું અને ગળી ગયું કહીએ છીએ ત્યારે પણ તેજ છે, દાગીના નામરૂપ હોઈ મિથ્યા હતો. સોનું સત્ય હતું અને છે. તેમ દેહ મરી જવાથી દેહ અસત્ય હતો એમ દરે છે અને તે નામરૂપ હતો. પણ આત્માથી ચૈતન્યમય બનેલો તે આત્મા ત્યારે પણ સત્ય હતો. તે પહેલાં પણ સત્ય હતો અને પછી પણ સત્ય રહ્યો છે.

તા. ૨૫-૬-૧૯૦૩.

૫૦. પરતત્ત્વસ્ય ધીર,

પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાપિ ગૃહકર્મણિ ।

તદેવાસ્વાદયત્યન્તઃ પરસઙ્ગરસાયનમ્ ॥

ણ્વંતત્ત્વેપરેગુદ્ધે ધીરો-વિશ્રાન્તિમાગતઃ ।

તદેવામ્વાદયત્યન્તર્વાર્તિર્વ્યવહરઙ્ગણિ ॥

પદ્યદશી.

અર્થ:—પરવ્યસનવાળી નારી, ગૃહકર્મમાં વ્યગ્ર સતે પણ અંતરમાં પરસંગનું રસાયન ચાખ્યા જાય છે; એમજ પર શુદ્ધતત્ત્વને ત્રિપે વિશ્રાન્તિ પામેલો ધીર, ખદાર વ્યવહાર કરતો સતો પણ તેને ને તેને જ અંતરમાં આસ્વાદે છે.

સંસારમાં હુઝારાકિ વિકારોથી તરવાને ધૈર્ય એકજ ઉપાય છે. સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એજ ધૈર્ય કહેવાય છે. દેહ સહિત દશ્ય જગતની ઉપેક્ષા,

સત શાસ્ત્રનો વિચાર, શ્રેષ્ઠ ગુણોનો અભ્યાસ, એ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનાં માધ્યમો છે. ત્રિલોકીના સર્વ ઐશ્વર્યનો ભંડાર તે સ્વરૂપ છે. તૃષ્ણા છે ત્યાંમુખી જન્મ મરણ છે. પગમાં બેડા પહેર્યાથી આળી પૃથ્વી ગામડાથી મઢાઈ માનવી આશાને વશ થયો તેનું ચિત્ત શૂન્ય છે. અગસ્ત્યે જળનું પાન કર્યું તેથી સમુદ્ર શૂન્ય થયો. તેમ આત્મજળથી શૂન્ય એવું જે હૃદય હોય તે સૂકું છે. તૃષ્ણા વાંદરી સ્થિર નથી; અટક્યાળાં કર્યાંજ કરે છે. તૃષ્ણાવાન શ્રોત્ર પામે છે. તૃષ્ણારહિત અંતઃકરણ શીતળ છે, તેની શીતળતાથી પૂર્ણ અંદની શીતળતા ઉતરે છે વિવેકરૂપી કુહાડાથી આશાપી ડાળાની અનેક શાખાને કાપે. ચિત્ત ઉલુક પક્ષી છે તેની તૃષ્ણા શ્રી છે, તે જ્યાં હોય ત્યાં અશ્રમ જ થાય. આશા કાંસી સાથે બાંધાયેલો મનુષ્ય સુકત નથી માટે બળવાન બુદ્ધિ કરે, કશેલો નિશ્ચય કદી કરવો નહિ બક્ષીગજને જ્ઞાનવિજ્ઞાન છતાં ભેદ ઉત્પન્ન થયો-કે જે બળીને ત્યાં વિષ્ણુ ઠારપાળ છે-કે જેની મીઠી નજરથી કુવલયા ચલ પર્વત પગમાં તૃણ જેવો નરમ થઈ જાય છે. ત્રિલોકી મળી તોપણ શું શાન્તિ છે ? રોજ એનું એ જ. રોજ ખાવું-પીવું-લોગવવું. એકનું એક વાત્રી ફરી ફરીને ખાવામાં લાજ પણ આવતી નથી ? જે વસ્તુ એક વાર નીરમ થાય તે કરવા ફરી પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. નીરસ થયેલું હોય તેમાં પાછા પડીએ ત્યારે તે ભ્રમ કહેવાય છે અને બીજાને હમવા લાયક થઈએ છીએ. સંકટપ બેઠે ॥ અને સમાઈ જાય છે દીવાના લોક જેવી એટા ઠરીએ છીએ પણ એમ નથી સમજ પડતી કે નાનાં છોકરાંની મમત કોણ કરે ? સઘળો અનર્થનો પસારો છે. સંસારમાં વિષયો એક પણ મોટું ફળ ઉત્પન્ન કરનારા નથી. લોગ લેતાં લોગ મળે છે. અવિનાશી બણ્યા નહિ. વિરોચનને પૂછ્યું કે “એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં સઘળાં સુખદુઃખનો અન્ત આવે અને સર્વ ભ્રમ શાન્ત થાય અને જે પદ પામીને બીજું પામવાનું રહે નહિ.” લોગના પદાર્થ ઘણા છે તેમાં સુખ નથી. પ્રાપ્તિ વેળા તથા અપ્રાપ્તિ વેળા ચિંતા અસ્ત થવું પડે છે. જે ન બને તેને બનાવવાનો સંકટપ કરીએ છીએ. હૃદય આકાશમાં સશયરૂપી વાદળ બેઠ્યું છે તે વચનરૂપી પવનથી ફર કરવું સદૃશ રના હાથમાં છે. પથ્થર પર કમળ નાખે તો કમળ કુંઠિત થાય પણ પથ્થરને અસર થાય નહિ; તેથી શિષ્ય પણ સારો બેઠ્યો. યુદ્ધ કર્યોથી મન વશ થતું નથી. મને સર્વ દેવદેવીને વશ કરીને દેવી માયાં છે. પ્રલયકાળનો અતિ વાયુ છે તેથી નાગયજ્ઞાદિને વશ કર્યા છે; કટપતરને તોડી પાડ્યાં છે. રાજાને વશ કરીએ તો મત્રી વશ થાય, મન છુટ્યાથી સઘળું છુટાશે. ધૈર્ય અને દઢ નિશ્ચયથી બધું થાય જ ગમે તેટલું અશક્ય જણાતું હોય તોપણ કોઈ વસ્તુ અશક્ય છે જ નહિ નેગોલીઅનનો ચળદકોથ બુઝો કે જેમાં ‘અશક્ય’ બોલ છે જ નહિ.

૫૨. મનોનિગ્રહ.

શનૈઃ ગનૈરપરમેદ્બુદ્ધયા ધૃતિમૂર્હીતયા ।

આત્મસમ્યં મન કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચન્નલ્પાસ્થિરમ્ !

તતન્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥

મગધદગીતા.

અર્થ:—ધીરજ્ઞાથી જુદિને આધાર આપી ધીમે ધીમે ઉદ્ધમ પામવો, મનને આત્મ સંસ્થ કરી દેશાનુ પણ ચિંતન કરવું નહિ. ચયગ અને અસ્થિગ એવું મન જ્ઞાથી જ્ઞાથી બહાર નીકળી જાય ત્યાથી ત્યાથી પાછું નિયમમાં લાવી તેને આત્માને વશ કરવું.

ખાજકને યુક્તિથી વશ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે મનને યુક્તિથી વશ કરીએ તો આત્માનું દર્શન થાય છે. રાજાનું દર્શન નથી ત્યાંસુધી મંત્રી વશ થાય નહિ. મનમંત્રી પોતે સર્વે વિશ્વ ચક્ર બેઠો છે. જેમ મટોડું ઘડો થાય, હુમાડો વાદળના એક આકારને પ્રાપ્ત થાય, તેમ આત્મામાં મનની ઉત્પત્તિ છે, અને મનમંત્રી યુક્તિથી વશ થાય છે. હાથીને ફસાવી ખાડામાં નાખી નિર્જળ કરી તેનો ખોરાક ફર કરવો. મનનો ખોરાક શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધાદિ છે. તેનો સર્વદા સર્વદા ત્યાગ કરવો—એટલે તેને નાશવંત, બ્રમરુપ, અનર્થકારી બાણવાં. મનહાથી વિષયરસતાણા મદે મસ્ત થયો છે, તેનું કમન યુક્તિથી થાય છે; બળે નહિ પણ કળે થાય છે; કંમે કરેલા અભ્યાસથી સુગમ થાય છે. પૃથ્વીમાં રસ છે ત્યાંલગી ઝાડ ખીલે છે. અંદરથી શક હોય અને બહારથી મોક્ષની ધ્રુજા કરે પણ અભ્યાસ કરે નહિ તેથી તેને યુક્તિ કંઠણ પડે છે. માટે વિષયોના રસને સુખનાં સાધનો છે એવી જુદિથી જોવા નહિ; વિષયોની સત્યતાનો ત્યાગ કરવો. આત્માને ધ્યેય કરે. વિષયોને, નામરૂપને, અસત્ય સમજી તેનું ચિંતવન નહિ કરે, તેનું મિથ્યાત્વ જાણી વર્તો. કલ્પના બિઠે તેમાં આત્મસ્વરૂપનું જ લાન બિઠે. પુરુષાર્થ વિના કાંઈ કાર્ય થતું નથી, ચાર્થ ક્રિયાનું ફળ થાય છે. ચાણી વલોવે દહીં નહિ થાય, રેતી ખીલે તેલ ન મળે અને છાણમાં તરવાર મારે લોહી ન નીકળે. પુરુષાર્થનો નિયમ એ જ દેવ છે—એ જ દેવ છે. પુરુષાર્થ એ જ પ્રારબ્ધ છે. જેમ આકાશને ભૂરાશ નથી તેમ સંસારમાં સુખદુઃખ નથી. ભૂરાશ જેમ આકાશમાં ખોટી લાસે છે તેમ સુખદુઃખ સંસારમાં ખોટાં લાસે છે. જેમ ભૂરાશ સત્ય જેવી લાગે છે તેમ સુખદુઃખ પણ સાચાં જેવાં જણાય છે. મંદકેમ કરીએ તેવું લાસે છે. સંકટ નિયમ અનુસાર થાય છે. મન નિયમે ચાલે તો

કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. અનિયમથી આવે તો નિષ્ફળ થવાય છે. મન છે તો નિયમ છે; મન છે ત્યાંસુધી દેવ છે. પુરુષાર્થ વિના મોક્ષ નથી માટે વેદાગ્ર્યનો પરમ પુરુષાર્થ કરો અને જે મોક્ષ મર્વાદા બની જ રહ્યો છે તે મેળવો. મહેલ આગળ બુંપડી તેમ આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિથી વિષયને તુરંચ બાંધો. ચિત્ત સ્થિર તાને પામે તો જ સ્વયં સુખ મળે. લક્ષ્મી સર્વ વિષયોનું ખીજ છે તેનું જે કરવું હોય તે બંને છે. તેથી સદ્ગુણ બુદ્ધિવાન વિષયને દેખીને લલચાતા નથી અને લક્ષ્મી પામે રાખતા નથી; અને વિગય પર પ્રીતિ ગળે છે તો વિષયદૃષ્ટિથી રાખતા નથી પણ આત્મદૃષ્ટિથી સામાન્ય પ્રીતિ ગળે છે તેમાં ગલિત શક્તિ છે. આત્મસ્વરૂપ સર્વનું ખીજ છે. નામરૂપમાં તેજ પ્રગટ છે. પ્રદેશ જાય ત્યાં દ્રવ્ય લઇને જાય, નોટો કે હુંડી લઈ જાય તેમાંથી પછી મહું વેચાતું મળે. માટે દ્રવ્ય એ ખીજ ગણાય છે. તેમ લિંગદેહ એ પણ ખીજ છે કે જે વડા વેથી સ્પૃહ દેહ પ્રાપ્ત થાય. સ્પૃહ પડ્યું રહે છે અને લિંગદેહ અનુભવ સાથે બહાર પડે છે. આત્મરૂપી દ્રવ્યથી જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં આનન્દની રેલ છે.

જાતકાળના ચાર ભાગ કરવા, બે ભાગ ધંધામાં; એક ભાગ શાસ્ત્રીય વિચારમાં અને એક શુરની મેવામાં કહાડવો.

૧. શારીરિક, ૨. ઉદરનિર્વાહ, ૩. મનરંજન અને ૪. પરમાર્થ, એમ ટાઇમ ટેબલ (Time Table) બાંધી નિયમિત વસ્તુનું પહેલા કરતાં બીજામાં, બીજા કરતાં ત્રીજામાં અને ત્રીજા કરતાં ચોથામાં વધુ વખત ગાળવો. પરંતુ એ પ્રમાણે કંમે થતું નથી. વટાવ ખાતું પરમાર્થમાંથી કહાડવામાં આવે છે. આવો શિથિલ પુરુષાર્થ કેમ સિદ્ધ થાય? કાળની વ્યવસ્થા રાખવી. દરેક વિભાગમાં કેટલો કાળ ગાળવો તેનો હિસાબ રાખમેળમાં રાખવો. પરમાર્થનો કાળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવી. બધા કામમાં પરમાર્થને ધુસારવામાં શી હાની છે? પ્રભુ નામસ્મરણમાં કોણ ના પાડે છે? નામસ્મરણ ધુસારો કે જેથી નિદ્રામાં પ્રભાવ છટે. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સિવાયની સંધિની જે અવસ્થા હોય ત્યાં જપ આવે છે એવો અજ્ઞાનપણ બની રહ્યો છે. નામસ્મરણમાં હરિ, નારાયણ, રામ, કૃષ્ણ, મંત્રરૂપ છે. માટે માળા ફેરવવાની કરી છે. મુમુક્ષુઓએ તો વિષયોનો ત્યાગ કરી, સત્સાગ્ર્યના અભ્યાસમાં તથા શુરુશુદ્ધિમાં કાળક્રમ કરવો. શુરને પ્રશ્ન કરીએ એ પણ એક સેવા છે. ચિત્તરૂપી બાળકને શાસ્ત્રમાં લલચાવો. જ્ઞાન થાય કે પ્રપંચની ફાંસી છટે છે. મનમાં સમદૃષ્ટિ કરવી ક્ષીડીથી પ્રદાપર્યંત એકજ સ્વરૂપ છે. દરેક દાગીનામાં સોનું જ છે. પ્રાદાણ શ્રેષ્ઠ, શુદ્ધ કનિષ્ઠ એ કયો ન્યાય છે? નૌકાને નાવિક લઈ જાય છે પણ નૌકા નાવિકને લઈ જાય છે એ વાત ભૂલવી બેઇએ નહિ. આત્મદૃષ્ટિ તૃષ્ણાને ફર.

કરી નાખે છે અને તૃપ્તિ ત્યાગ આત્મદૃષ્ટિ કરાવે છે. અભ્યાસની અવધિના આનન્દનો અભાવ નથી, અવિનાશી આનન્દ છે. આત્માનું દર્શન તો સદા છેજ પણ તે જાણવું એટલે સ્વભાવ જાણવો. વસ્તુ લપટાયેલી છે, પરભાવમાં દેખાયેલી છે પણ સ્વભાવમાં દેખાવી જોઈએ. નામરૂપના લપેટામાં ભેદ ભાસે છે. જે જાણવું થાય છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. આકારોને દૂર કરો. અનુભવ તેજ જ્ઞાન તેમ સ્વરૂપ છે. કહેનાર તો ઘણું કહે પણ જોયું કહેવું પોતાના હાથમાં છે. બીજનો અંદ્રમા સામાજી જોયો તે પોતાના જોયા વિના કહેવાય નહિ. નીચું જોઈને ઉંચો અંદ્ર જોવાય કેમ ? તેને જોવાને તો નીચી નજર ઠોડી જીંચી નજર કરવાની જરૂર છે.

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ।

न कर्मासि न भोक्तामि मुक्त एवामि सर्वदा ॥

ॐ शान्ति. शान्ति. शान्ति

तथास्तु,

તત્સત્પરમાત્મને નમઃ

વિદેહમુક્ત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસનું જીવનચરિત્ર,

ચતુર્થ ભાગ.

(સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો.)

દમન્યાસમિષેણ વશ્ચિત્તજનં ભોગૈકચિન્તાતુર
સમુદ્યન્તમહર્નિશં વિરચિતોઘોગક્લમૈરાકુલમ્ ।

આજ્ઞાલંઘિનમક્ષમજ્ઞજનતામન્માનનાત્સમદ્

દોનાનાથ દયાનિધાન પરમાનંદ પ્રભો પાહિ મામ્ ॥

અર્થ:-ઈલંબ્યાસના બહાનાથી-કપટથી કરેલા ત્યાગના નિમિત્તથી લોકોને છેતરતો, માત્ર વિષયલોગની ચિંતાથી વ્યાકુલ, (પ્રાપ્ત વસ્તુમાં) સારી રીતે મોહ પામતો, (પ્રાપ્તિયુક્ત સુખો માટે) રાત દિવસ કરેલી મહેન-તના થાકથી વ્યાકુળ, (શ્રુતિ, સ્મૃતિ વિહિત) આજ્ઞાને ઉલ્લંઘનાર, અજ્ઞાની, અજ્ઞાની લોકનમૂહના સન્માનથી ઘણોજ ઉન્મત્ત થયેલો એવો જે હું તેનું એટલે માફ, દીનનું પાલન કરવાવાળા હે કૃપાના ભંડાર! અત્યુત્કૃષ્ટ આનંદ સ્વરૂપ (પરૈશ્વર્ય સંપન્ન) પરમેશ્વર! (ઉપર્યુક્ત નગ્ન નિમિત્તોથી) રક્ષણ કરો.

જ્યપાદ શુરશ્રી વિદેહમુક્ત થતાં એક વખતે એમના પુત્ર ચંદુભાઈએ મને અમદાવાદમા કહ્યું કે, મારી “ઈચ્છા પિતાજીનું જીવનવૃત્તાંત લખવાની છે, તેથી મેં એમના સત્સંગીઓમાંથી કેટલાકને પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે એ વિષે લખી મોકલવા જણાવ્યું છે. આપ પણ આપના ધ્યાનમાં હોય તે પ્રમાણે લખાવો તો સાફ ” આ સાલણી મેં કહ્યું કે, “શુરશ્રીની હયાતીમા કેઈપણ, વર્તમાનપત્રો વગેરેમા એમની સ્તુતિ કરતા તો તે એમને તો જરાયે રુચતું નહિ. વળી એમનું અગ્નિ પ્રગટ કરવાથી એમનું કંઈ વિશેષ ફટકાણું થાય તેમ નથી, કાગળકે તેઓશ્રી તો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સર્વદા-

સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. એમના આત્માની શાંતિ માટે તો 'આવી કંઈ જરૂર જણાતીજ નથી; છતાં પિતૃલકિતને લીધે તમે કહો છો તો હું ખુશીથી મને જે સ્મૃતિમાં હશે તે લખાવીશ." આ સંબંધમાં મારી ઉદારીન વૃત્તિને લીધે વિલંબ થતો જોઈ ચંદુલાઈએ મને જે ત્રણ વખત ફરી ફરીને તે વિષે કહ્યું. મને લાગ્યું કે ગુરુશ્રી વિષે જે કંઈ થોડું થયું હું જાણું છું તે ન લખાવું તો ચંદુલાઈનો ઉત્સાહ ભંગ થાય; એટલા માટે જે કંઈ સ્થૂળરૂપે મારા સ્મરણમાં રહ્યું છે તેજ લખાવવાનો આ મારો પ્રયાસ છે. આવા મહાન પુરુષના સત્સંગથી સૂક્ષ્મરૂપે જે કંઈ અનુભવાયું તે સ્મરણમાં ન હોય તો તે અહિં વર્ણવી તો ક્યાંથીજ શકાય ?

ગુરુશ્રી અનુકૂળ કુટુંબકળીલાવાળા હોવા છતાં વેરાગ્યવૃત્તિથી છેલ્લાં સાત વરસ એકલા રહેતા. તેઓશ્રી સંસ્કૃત ભાષાના કંઈ એવા મોટા પંડિત નહોતા, પણ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બ્રહ્મનિષ્પણ્ણના ગુણો એમનામાં ખાસ તરી આવતા. તેઓશ્રી કંઈ ઉપદેશ દેવાનું કાર્ય કરતા નહોતા, પણ કોઈ ચોગ્ય જિજ્ઞાસુ મળે તો તેની ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરતા અને બંને ત્યાંસુધી કોઈનો અનાદર કરતા નહિ. જિજ્ઞાસુ જનો જો કે એમના ઉપર ઘણોજ શ્રદ્ધાભાવ રાખતા, પણ પોતે ગુરુપણાનું જરાપણ અભિમાન રાખતા નહિ.

ગુરુમુખથી મેં ચેત્તવાસિષ્ઠ, ગીતા, અપરોક્ષાનુભૂતિ, પંચદશી, આત્મ-પુરાણ ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું શ્રવણ કર્યું હતું. તેમાંથી કોઈ કોઈ પ્રસંગો આ વૃત્તાંતમાં સંક્ષેપમાં આપ્યા છે. કથા અને બીજા પ્રસંગે જરૂરને વખતે હું કંઈ કંઈ નોંધ લઈ લેતો, અને તેમાં કોઈ બાબત વિષે મારી સમજણમાં ન્યૂનતા જણાતી તો પાછળથી તે ગુરુશ્રીને પૂછી લેતો. આ વૃત્તાંતમાંનો થોડોક ભાગ ગુરુશ્રીને મુખેથી મારી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવેલો તે છે; તેમજ બીજાઓએ પૂછેલા પ્રશ્નો ઉપર થયેલું વિવેચન કે જે મારા સાંભળવામાં આવેલું ને પણ મેં આમાં જોડ્યું સ્મરણમાં રહ્યું તેટલું લખાવ્યું છે. સનાતન ધર્મ ઉપર એમને પ્રીતિ હતી. આચાર્યોના સંપ્રદાય તરફ આહ્યાઆહ્ય વિવેક રાખતા અને તે સાથે શંકરવેદાંતને તો તેઓશ્રી પોતાનુંજ માનતા હતા. આવા મહાત્મા સંબંધે લખાવનાર પોતાની ન્યૂનતાને લીધે પોતે શ્રવણ કરેલું સંપૂર્ણ ન લખાવી શકે એ સ્વાભાવિક છે; માટે તેવી જે કંઈ ન્યૂનતા આમાં જણાય તે મારી પોતાની છે, પણ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુશ્રીની નથી. સરોવરની આગળ ઘડો લઈને જનારને વધારે પાણી ન મળે, તેમાં જેમ સરોવરની એટલે દેનારની ન્યૂનતા નથી પણ લેનારનીજ છે; તેમ આવા મહાન પુરુષની પાસેથી મારા જેવાને અધિકાર પરત્વે ઓછું વધતું મળે તેમાં ન્યૂનતા દેનારની નહિ પણ લેનારનીજ છે. એમની પાસેથી અજ્ઞાતવાદ આદિ જેવા સૂક્ષ્મ

વિષયો મારી અલ્પબુદ્ધિને લીધે ગ્રહણ ન કરી શકું, પણ વૈરાગ્યાદિ સાધન માત્ર યત્કિંચિત્ ગ્રહણ કરેલાં જેનું વિવેચન મારી સ્મૃતિ અનુસાર લખાવું છું. આમાં કેટલાક વિષય સંબંધે પુનરુક્તિ થયેલી જણાશે, પણ તે તો ગુરુશ્રીએ કહેલું ગ્રહણ કરવામાં મારી મંદ બુદ્ધિને લીધે, તેમજ આવૃત્તિરસકૃદુપદેશાત્ એ વેદાન્તસૂત્ર અનુસાર દંઢપણાને માટે વારંવાર ગ્રહણ કરેલ ઉપદેશને લીધે છે.

ગુરુશ્રી સાથેનો મારો પરિચય સાત વર્ષનો છે, તેમાં સાથે રહેવાનો પ્રમંગ તો આશરે મવા વર્ષનો હશે. ગુરુશ્રીથી મને બ્રહ્મચર્ય દશામાં તેમજ સંન્યાસ આશ્રમમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો લાલ મળતોજ રહ્યો છે. એમનાથી મને જે કંઈ આત્મવિદ્યાનો લાલ થયો છે, અને તેથી જે કંઈ અપૂર્વ આનંદ આજીવનમાં મળ્યો છે, તેનો બદલો તો હું અનેક જન્મ સુધી ચતન કરું તો પણ આપી શકું તેમ નથી.

આ લોકમાં અનેક મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, જેમના જીવનમાં ઘણા પ્રસંગો એવા હોય છે કે જેનું માત્ર અનુકરણ કરવાથી પણ મનુષ્યજન્મનું સાર્થક્ય થાય છે. તેમાં પણ જેઓ અધ્યાત્મમહર્ષી થયા છે તેઓનાં જીવનવૃત્તાંતમાં તો એવા અનેક આદર્શો હોય છે કે જેમાંના ચોડાકનું પણ વ્યવહારમાં કૃતિ રુપે અવલંબન કરાય તો વ્યવહાર જીવો, નિર્મળ, સરલ, શુદ્ધ અને પુરુષાર્થ પર્યવસાયી બને એ નિઃસંશય છે. આ પ્રકૃત પુરુષવર્ધનું જીવન પણ એક એવાજ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે.

ગુજરાતી ભાષાનો મને પરિચય ન હોવાથી, મારા વિચારોનું તે ભાષામાં અવતરણ કરવામાં પરિશ્રમ લેનાર રા. રા. બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા તથા સંશોધનમાં સહાય કરનાર શ્રીયુત શાસ્ત્રીજી હાર્થોભાર્થ હરિશંકરનો આભાર માનું છું.

પ્ર,

શ્રીગુરુભ્યો નમઃ ।

ૐ સદ્ નાવવતુ । સદ્ નૌ ભુનક્તુ । સદ્ વીર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વિનાવધોતમસ્તુ । મા વિદ્વિપાવહૈ ॥

॥ ૐ ગાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થઃ—(તે) અમારૂં બન્નેનું (ગુરુ શિષ્યનું) સાથે પાલન કરે, (તે) અમારૂં બન્નેનું સાથે રક્ષણ કરે, (અમે બન્ને) સાથે (વિદ્યાકૃત) સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ, અમારૂં બન્નેનું દરેકું અધ્યયન સામર્થ્યવાળું થાઓ, (અમે બે પગરપર) દેવ ન કરીએ.

ૐ શાન્તિ (થાઓ) શાન્તિ (થાઓ) શાન્તિ (થાઓ).

૧. શ્મશાન વૈરાગ્ય અને ગુરુ શોધવાની ઇચ્છા.

આ શરે સાત વર્ષ પહેલાં મારા એક ઓળખીતા બેલગામમાં લશ્કરમાં **જુ** સુબેદાર હતા. તેમનાં પત્ની ઉત્તમ રુપશુભ્યુક્ત હતાં. તે પ્રસૂતિની પીડાથી શુભરી ગયાં. તેમને દહન કરવાની ક્રિયામાં હું સામેલ હતો. બ્યારે તેમનું સુંદર શરીર શબરુપે અગ્નિમાં બળવા લાગ્યું, ત્યારે તે સમયની સ્થિતિ જોઈ શારીરિક ભૌતિક પદાર્થો પર મને ઘણું અનાદર થયો, અને ઉવટે શરીરની આ દશા થવાની છે એવું મનમાં આવ્યાથી મારા પોતાના શરીર ઉપર ઘણીજ ગ્લાન ઉત્પન્ન થઈ; અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે સંસાર વ્યવહારમાં પડવું નહિ, પણ ઘર છોડી ચાલ્યા જવું. આવી સ્થિતિ થવાથી મને ખાલું પીલું કંઈ ગમે નહિ. મનમાં એવું થવા લાગ્યું કે કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ મળે તો તેનું શરણુ ગ્રહણ કરી આ સંસારરૂપી જન્મમરણથી મોકળો થાઉં. આવા વિચારથી અંગ્રેજી માસ્તર દત્તોપંત જેમણે વેદાંતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને જેમને ઘણા લોકો ગુરુ તરીકે માનતા હતા, તેમને મેં ઉપલી હદીકત જણાવી દહું કે, “ઉપદેશક તો ઘણા લોકો છે અને તેઓના સમાગમમાં પણ હું આવ્યો છું, પરંતુ મને કોઈના ઉપર આસ્થા બેસતી નથી; કારણ ઘણા ગૃહસ્થ તથા ત્યાગીઓ વાચાળ હોય છે, પણ અનુભવી કોઈ દેખાતા નથી.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “જો તમારામાં તીવ્ર જિજ્ઞાસા હશે તો ગુરુ પોતેજ આવી તમને ઉપદેશ કરશે. ગુરુને શોધવા જવાની કાંઈ જરૂર નથી.” તે ઉપરથી મેં બે ત્રણ માસ રાહ જોવા નિશ્ચય કર્યો, અને તે દરમિયાન જો કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ ન મળે તો પછી તેમની શોધમાં ઘર છોડી બીજે ઠેકાણે ચાલ્યા જવું એવું મનમાં નક્કી કર્યું.

૨. ગુરુની પ્રશ્નિ.

એટલામાં આશરે પંદર દિવસની અંદર હું વાસુદેવરાવને ત્યાં ગયો હતો, ત્યાં શ્રીનિવાસરાવ પણ બેઠા હતા. પ્રસંગ નીકળતાં વાસુદેવરાવ કહેવા લાગ્યા કે, “અહિં હજુર ડેપ્યુટિ કલેક્ટર આવ્યા છે તે જ્ઞાની છે; અમે દર્શન કરવા માટે ગયા હતા.” મેં પૂછ્યું કે, “આપને પ્રથમથી જ તેમની પીછાન છે ?” તેમણે કહ્યું, “ના.” પછી મેં પૂછ્યું કે, “તેઓ જ્ઞાની છે તેની આપને ક્યાંથી ખબર ?” પછી વાસુદેવરાવ કહેવા લાગ્યા કે, “શ્રીનિવાસરાવ મુંબઈથી ગાડીમાં આવતા હતા ત્યારે બ્રહ્મચારી શ્રી સુખાનંદજી મહારાજ તેમની સાથે ગાડીમાં બેઠા હતા. એકે બીજા સાથે વાતચીતમાં સુખાનંદજી મહારાજ કહેવા લાગ્યા કે ‘બેલગામમાં હજુર ડેપ્યુટિ કલેક્ટર લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ છે તેમને ત્યાં જઈ છું.’ સ્ટેશન પર ઉતરતી વખતે શ્રીનિવાસરાવે શ્રી સુખાનંદજીને કહ્યું કે, ‘અત્યારે લલ્લુભાઈ સાહેબ કચેરીમાં ગયા હશે તો તમે મારે ત્યાં ચાલો અને સાંજના એમના આવવાના વખતે અમે આપને એમને બંગલે પહોંચાડીશું.’ તે ઉપરથી સુખાનંદજી મહારાજ તેમની સાથે ગયા. સાંજના શ્રીનિવાસરાવ, તેમના પુત્ર ગોવિંદરાવ અને હું શ્રી સુખાનંદજીને તેડીને ગુરુશ્રીને બંગલે ગયા. ગુરુશ્રી માથે અમારી ઓળખાણ કરાવી અને પછી જતી વખતે અમને ભલામણ કરી કે લલ્લુભાઈ સાહેબ ઘણા જ્ઞાનવાન છે માટે સમાગમ અર્થે વખતોવખત તમારે કુરસદે એમની પાસે આવતા જવું.” ગુરુવચન બાંહેધરી થવાથી બેલગામ આવ્યા તે પછી બે ત્રણ મહિને હું બેલગામ આવ્યો હતો. મને કોઈ વખત તેમની સુલાકાતનો પ્રસંગ મળેલો નહિ. ઉપલા ગૃહસ્થો તરફથી જ્યારે મને તેઓશ્રી મહાત્મા પુરષ છે એવી હકીકત મળી, ત્યારે મેં એમની પાસે જવાનો વિચાર કીધો. શાકે ૧૮૧૮ (સને ૧૮૯૭) ની મકરસંક્રાંતિને દિવસે (તા. ૧૨ જાન્યુઆરીએ) હું તેમને સાંજના આશરે પાંચ વાગ્યે ‘તલ’ લઈ મળવા ગયો. (દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રમાં સંક્રાંતિને દિવસે ખાંડ પાચેલા કાંગરાવાળા રંગબેરંગી તલ પરસ્પરમાં આપવાનો રિવાજ છે.) મારી ઉદ્દાચીન વૃત્તિ વિષે અગાઉથી ઉપલા ગૃહસ્થોએ એમને વાકેફ કર્યા હતા, તેથી જોઓની સાથે હું ગયો હતો તેમને ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું કે “ તમે કહેતા હતા તેઓજ આ કે ? ” તેમણે કહ્યું “ હા તેઓજ.” તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ મને પૂછ્યું કે, “ કેમ તમારે લમ કરવાની મરજી નથી કે શું ? ” હું સુજો રહ્યો. તે ઉપરથી એઓ બોલવા લાગ્યા કે “ કેવળ વૈરાગ્ય કામનો નથી. વૈરાગ્યમાં પણ ઝમશાનવૈરાગ્ય, પ્રસૂતિવૈરાગ્ય, પુરાણવૈરાગ્ય વગેરે અનેક પ્રકારના વૈરાગ્ય છે, પણ તે ખરા

વેરાગ્ય નથી. વિવેકયુક્ત વેરાગ્ય હોય તોજ તે કાયમ રહે છે. શ્મશાનવેરાગ્ય તો ફક્ત શ્મશાનભૂમિમાં રહેવા પર્થત જ રહે છે; કોઈક પુણ્ય અંતઃકરણવાળાને આર છ મહિના રહે છે; જ્યારે પૂર્ણ સંસ્કારી કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષને સદાકાળ રહે છે. એ ઉપર એક દ્રષ્ટાંત છે કે, કબીરના દર્શન ત્રાઝ એમનું નામ સાંભળી કેટલાક જિજ્ઞાસુ પુરુષો દૂર દેશાવસ્થી આવ્યા. કબીરને ઘેર જઈ તપાસ કરી તો એમની સ્ત્રી તરફથી માલમ પડ્યું કે એઓ તો શ્મશાન ગયા છે. આવનાર પુરુષોએ કહ્યું કે, ‘અમે શ્મશાનભૂમિમાં જઈ એમનાં દર્શન કરીશું, પણ ત્યાં ઘણા જણ હશે તેમાંથી અમે કબીરજીને શી રીતે ઓળખીશું? માટે કાંઈ એમની નિશાની બતાવો તો સાફ.’ કબીરની સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘શ્મશાનમાં રહે ત્યાં સુધી સર્વ કાઠુઓની સુખસુદ્રા ઉદામીનતાથી વ્યાપ થયેલી માલમ પડશે. પણ શ્મશાન છોડ્યા બાદ તે બદલાઈ જશે. કબીરની સુદ્રા તો જેવી શ્મશાનમાં જોશે તેવીજ પછી પણ જણાશે. તે ઉપરથી એમને તમારે ઓળખી લેવા.’ તાત્પર્ય કે વિવેક સહિત જેને વેરાગ્ય થાય છે તેને તો તે સદાકાળ રહે છે.”

વળી એમણે કહ્યું કે “જુઓ આપણામાં અને કુતરાના શરીરમાં શો ફરક છે? અસ્થિ, માંસ ઇત્યાદિ આપણામાં છે અને કુતરામાં પણ છે; તેમજ બહાર ઓટલા પર બેઠેલા સિંપાઇને દર માસે રૂ. ૮ આઠ પગાર મળે છે અને મને રૂ. ૭૦૦ સાતસો મળે છે. એ પણ મનુષ્ય છે, હું પણ મનુષ્ય છું. એના માથા પર થોડો ઘણો બોલે નાળીએ તો લઈ જાય; મારાથી તો તે પણ નહિ લઈ જવાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, પ્રધાનતાએ વિવેક-બુદ્ધિ એજ મુખ્ય છે; માટે મનુષ્યશરીર ધારણ કરી, વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, જ્ઞાન સંપાદન કરવું એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” આટલું બોલીને મને પૂછવા લાગ્યા કે “તમને પ્રાતઃકાળમાં કુરસદ છે?” મેં કહ્યું, “મને આખો દિવસ કુરસદ છે.” ત્યારે પોતે બોલ્યા કે, “પ્રાતઃકાળમાં રોજ સાત વાગતાં તમે અહિંઆ આવતા રહેજો.” તે દિવસે તેમનાં દર્શનથી મને ઘણુંજ આનંદ થયો, અને તેમના તેજની મારા પર એવી છાયા પડી કે તેજ વખતે મેં મનમાં એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, કે શુરુ કરવા તો એમનેજ કરવા; અને તેજ દિવસથી મારા મનથી મેં એમને શુરુ તરીકે માન્યા અને દરરોજ મવારે શ્રવણ કરવા જવા માંડ્યું.

૩. મૃત્યુનું સ્મરણ વેરાગ્યનો હેતુ છે.

એક દિવસ સાંજે શુરશ્રી, વાસુદેવરાવ અને હું બંગલે બેઠા હતા,

❶ એટલામાં ફરવા જવાનો વખત થયો અને ગાડી બેઠાવી. શુરશ્રીએ

અમને પૂછ્યું, “સાથે આવશો ?” અમે હા કહી. સર્વે ગાડીમાં બેસી ફરવા ગયા. રસ્તામાં એક મુસલમાનનો છોકરો બીડી પીતો બેવામાં આવ્યો એટલે શુરશ્રીએ ગાડીવાનને કહ્યું, “ગાડી ઉભી રાખો.” ગાડી ઉભી રહી એટલે પેલા છોકરાને કહ્યું કે, “અહિં આવ.” છોકરો પાસે આવ્યો એટલે શુરશ્રીએ પૂછ્યું, “બીડી પીતા હો ?” છોકરાએ ગલરાધને બીડી ફેંકી દીધી. શુરશ્રી બોલ્યા, “ઇતના છોટા હે અબીસે’ બીડી પીતા હો ?” છોકરો બોલ્યો, “નહિ સાબ, નહિ પીઉંગા,” એ સાંભળી તેને ચાર આના આપ્યા અને પૂછ્યું, “ઇસ્કા કયા ફરેગા, બીડી પીએગા ?” છોકરો બોલ્યો, “નહિ, મેરી માકું ફઉંગા.” શુરશ્રીએ કહ્યું, “અચ્છા કોઇ વખત બીડી નહિ પીનાં. તુકસાન કરતા હો.” છોકરો ગયો એટલે શુરશ્રીએ અમને કહ્યું, “છોકરાએ માન્યું; ન માનત તો આપણે શું કરત ?”

ગાડી આગળ ચાલી. પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “મને અંતરમાં હંમેશાં કાંઈક દિલગીરી રહે છે.” શુરશ્રીએ પૂછ્યું, “શું કારણ ?” મેં કહ્યું, “ત્યારથી હું શમશાનમાં મડદું બળતું જોઈ આવ્યો ત્યારથી એમ થાય છે. ખાતું, પીતું વગેરે કાંઈ ઠીક લાગતું નથી.” શુરશ્રી બોલ્યા, “એમ તો થવુંજ જોઈએ. એ વેરાગ્યનું કારણ છે.” એમ કહી પોતે દ્રષ્ટાંત આપ્યું.

“શુદ્ધોદન રાજાના કુમાર સિદ્ધાર્થ ‘બુદ્ધદેવ’ નું મન નાનપણથીજ વિચારચરત રહેતું, તેથી તે કદાચ નાત્રી જશે એમ તેના પિતાને વહેમ આવવાથી તેણે તેને સંસારનાં દુઃખોથી અજ્ઞાત રાખવા માટે ત્રણ મોટા મહેલો બંધાવ્યા. એમાં અપૂર્વ સુખ અને વેલવ હોવાથી કુમારને કદિ મહેલ છોડી બહાર જવું ગમતું નહિ. પરંતુ સમય જતાં આવા અપૂર્વ સુખાલયમાં પણ સિદ્ધાર્થને ધીમે ધીમે ગમવા લાગ્યું નહિ. તેને બહારની દુનિયાનું દર્શન કરવાનો વિચાર આવ્યો. તેણે એક વાર બહાર જવા પિતાની આજ્ઞા માગી. રાજા શુદ્ધોદને નગર સુગ્રોહસિત કરવા પ્રજાજનોને ફરમાવ્યું અને કોઈ પણ કેશણે દુઃખીનો દેખાવ નજરે ન પડે તેવી યોજના કરાવી. કુમાર મારથિ સાથે રથમાં બેસી નગર જોવા નીકળ્યો. નગર જોઈ કુમાર શહેર બહાર વિશાળ પ્રદેશમાં ગયો. રસ્તે એક વૃદ્ધ પુરપને જોયો; તેથી કુમારે પૂછ્યું, “આ કોણ છે ?” મારથિએ જવાબ આપ્યો, “મહારાજા, એ એક વૃદ્ધ પુરુષ છે.” “તે વાંકો કેમ વળી ગયો છે ? તેના વાળ સફેદ કેમ છે ? તેની આંખો જાડી કેમ ગયેલી છે ?” મારથિએ કહ્યું, “વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યમાત્રની આવી સ્થિતિ સહજ થાય છે.” કુમારે કહ્યું, “ત્યારે

હું પણ આવી સ્થિતિ પામીશ ?” “હાહુ.” સિદ્ધાર્થને આ ઉપરથી આઘાત થયો. નેઓ જગ દૂર નીકળ્યા ત્યારે તેમની દષ્ટિએ એક વ્યાધિમસ્ત પુરુષ પડ્યો. કુમારે પૂછ્યું, “આ મનુષ્ય આવો કેમ જણાય છે ?” મારથિએ ઉત્તર આપ્યો, “એ એક રોગી પુરુષ છે, અને અસહ્ય રોગ એના દુઃખનું કારણ છે. દેહ-માત્રની આવી સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે.” સિદ્ધાર્થના હૃદયમાં ખગલળાટ થયો. કુમારનું મન વ્યથા ભેઈ સારથિએ સ્થ ત્વરાથી ચલાવ્યો; પરંતુ એટલામાં એક મૃત દેહને સ્મશાનમાં ઉપાડી જતા ચાર મનુષ્યો નજરે પડ્યા. આ જોતાં જ સિદ્ધાર્થે મારથિને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “આ મનુષ્યો આ શું ઉંચકી જાય છે ? એની પાછળ આ રહારોગ શી થઈ રહી છે ?” મારથિએ કહ્યું, “મહારોગ, એ તો એક મૃત દેહને સ્મશાનભૂમિએ લઈ જાય છે. એ દેહ એક વાગ ચેતન પૂર્ણ હતો, પણ અત્યારે તો ચેતનરહિત થઈ ગયો છે. એ દેહને સ્મશાન ભૂમિમાં લઈ જઈ ણાળી દેશે.” કુમારનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું, અને તે ત્રૃટક સ્વરે બોલ્યો, “આવો મનુષ્ય આ દુનિયામાં એકજ હશે કે બીજા કોઈ હશે ખરા ?” સારથિએ કહ્યું, “મહારોગ, એ દેહ મૃત્યુ પામ્યો છે, એટલે એની એ સ્થિતિ થઈ છે. પ્રત્યેક શરીરવાળુ પ્રાણી મૃત્યુને અવશ્ય આધીન છે. મૃત્યુ એજ દેહની પ્રકૃતિ છે, છવિત તો વિકૃતિ છે. આજ સુધી કોઈ મૃત્યુના પંજા માથી બચી શક્યુ નથી અને કદિ પણ બચી શકશે નહિ.” આ ભયંકર દેખાવથી તીવ્ર વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થતા તેજ રાત્રે સિદ્ધાર્થે પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર ગહલને સૂતાં મૂકી છાનામાના પલાયન કર્યું કહેવાતું તાત્પર્ય કે મૃત્યુનું સ્મરણ એ વેગવ્યનો હેતુ છે. કહ્યું છે કે:—

મમ્તરુપ્થાયિનં મૃત્યું યદિ પદ્યેદયં જન ।

આહારોડપિ ન રોચેત ક્ષિપ્તુતાન્યા વિમૂતયઃ ॥

અર્થ —માયા ઉપર ભ્રેલા કાળને જો આ માણસ જુઓ તો તેને ભોજન પણ ન ભાવે, ત્યારે બીજા વૈભવોની તો વાતજ શી ?

માટે મૃત્યુનું ચિંતન તે વેગવ્યવૃત્તિનું કારણ છે. કારણ કે ખુનીને જ્યારે ફાંગીનો હુકમ થાય છે ત્યારે તેને ખાવાપીવાનો કોઈ પણ પદાર્થ ગમતો નથી, તે પ્રમાણે જેને હરઘડી મૃત્યુનું ચિંતન રહે છે તેને દુનિયાદારીના સર્વ પદાર્થો પર અભાવ થાય છે.

૪. ગુરુશ્રીનું કુટુંબ.

આ પ્રસંગ બન્યા પછી ગુરુશ્રીનાં પત્ની દેવકોરબા તથા તેમના પુત્ર છાંદુલાઈ તથા માહુલાઈ અને પુત્રી વેણીબહેન મુંબઈથી બેલગામ આવ્યાં. હું તેમને સ્ટેશન ઉપર તેડવા ગયો હતો. માતાબાના સમાગમથી મને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે જેવા ગુરુશ્રી છે, તેવાંજ પતિપરાયણ ગુરુપત્ની પણ છે. શાસ્ત્રમાં જેવો ઋષિમુનિઓનો ગૃહસંસાર વર્ણવ્યો છે તેવો જ તેમનો ગૃહસંસાર પણ મને લાગ્યો.

એક સમયે હું દ્રવિડ દેશમાં હતો ત્યારે આશરે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા તિરુવલ્લુવનયનાર નામના એક મહાત્માની પ્રસિદ્ધ વાતો મેં સાંભળી હતી. તેમનાં માતાપિતા બ્રાહ્મણ હતાં. તેઓ બન્ને ધર્મનિષ્ઠ હતાં; વળી સ્ત્રી તો આદર્શ પતિવ્રતા હતી. કોઈએક સમયે એ પતિપત્ની યાત્રાએ નીકળ્યાં. તે વખતે પત્ની સગર્ભા હોવાથી યાત્રામાંજ તેને પુત્રનો પ્રસવ થયો. એ પુત્ર ઘણોજ સુંદર હતો, છતાં તેના નિર્મોહી પિતાને તેના તરફ મમત્વ ઉત્પન્ન ન થયું અને પત્નીને કહ્યું કે, “એ જેનો છે તે તેને સંભાળશે. આપણે યાત્રામાં તેને સાથે દ્રેશવવાની જરૂર નથી; અહિંજ છોડી દો.” પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પુત્ર સંબંધી કંઈ પણ શ્રીકર ન કરતાં તેજ વખતે એકાએક નિર્જન સ્થળે તેને તણ દીધો. બન્ને યાત્રામાં આગળ વધ્યાં. પાછળથી કોઈ એક ઢેર ગરોડો ત્યાં પાંદડાં એકઠાં કરવા આવી ચઢ્યો અને આવા સુંદર બાળકને જોઈ તેના મનનાં આનંદનો પાર ન રહ્યો. પોતે અપુત્ર હોવાથી “આ પુત્ર પ્રભુએજ આપ્યો.” એમ માની તે તથા તેની સ્ત્રીએ તેનું લાલનપાલન કરવા માંડયું; અને તિરુવલ્લુવનયનાર એવું નામ આપ્યું. તે યોગબ્રહ્મ હોવાથી જન્મથી જ સંસ્કારી દેખાવા લાગ્યા. યોગ્ય વયે તો તેમના જ્ઞાનનું શું કહેવું? એમનાં લક્ષ્ય થયાં અને તે વણકરનું કામ કરી નિર્દોષ આણવિકા ચલાવવા લાગ્યા. તેમને સ્ત્રી પણ એવીજ પતિવ્રતા મળી. એમના માહાત્મ્યની કથાથી આબુબાલુ શહેરોમાં રહેનાર લોકો માહિતગાર થયા અને તેમની પ્રસિદ્ધિ દિવસે દિવસે વધવા લાગી. કોઈ એક વખતે બાબુનાં શહેરોમાંથી બે ચાર ગૃહસ્થો પોતાની શંકાનું નિવારણ કગવવા સત્તર્ક અર્થે ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમના આવ્યા પહેલાં મહાત્માએ યોગી હોવાથી તેમના આવવાનું કારણ અગાઉથી બાણી લીધું હતું, તેથી તેઓ આવ્યા કે તરતજ તેમણે પોતાની સ્ત્રીને આજ્ઞા કરી કે, “દોરો તૃટી ગયો છે માટે સાંધવ (દિવસનું અજવાળું) હતું છતાં દીવો લાવો.” તે સુજળ તે સ્ત્રી દીવો લઈ જર થઈ. હાથમાં રહેલા દોરાને જોડી દઈ મહાત્માએ તે સ્ત્રીને કહ્યું કે, “દ. ના લઈ બેઝો.” સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા સુજળ કર્યું. આને ગૃહસ્થોએ પ્રણામ કરી છડ્યું કે, “જ્ઞાન માટે ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય છે કે

સાશ્રમ ? ” ત્યારે મહાત્માએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, “તમારી શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું તે ન જોયું ? મારી સ્ત્રી દીવો લઈને આવી અને પાછી લઈ ગઈ તે ? ” ગૃહસ્થોએ કહ્યું, “સ્પષ્ટપણે સમજાવો.” ત્યારે મહાત્મા બોલ્યા કે, “આવી પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સુખે જ્ઞાન મેળવી શકાય, અને જો કોઈ અજ્ઞાની સ્ત્રી હોય તો આમ ઘોળે દિવસે દીવો મંગાવતાં કહે કે, ‘શું તમે આધળા છો કે ? ’ ગત દિવસમાં પણ મમજતા નથી, પણ આ તો મારી આજ્ઞાનેજ વેદવાક્ય માની દીવો લઈ હાજર થઈ. જેને આવી સ્ત્રી હોય તેને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ્ઞાન મેળવવાની અગુરૂણતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બાકીનાઓને તો સંન્યાસાશ્રમ જ જ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય હોઈ શકે.” આ પ્રમાણે શુરુશ્રીને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો.

૫. વક્રીલને ઉપદેશ.

એક વખત એવો પ્રસંગ બન્યો કે શહેરમાં ડોઈ વક્રીલ હતા તેનો યુવાન અને વિદ્વાન એકનો એક છોકરો શુભરી ગયો, તે ઉપરથી તેને એટલી બધી દિલગીરી વ્યાપી ગઈ કે ચિત્તભ્રમ જેવું થઈ ગયું ને કામધંધો છોડી દીધો. કેટલાક મિત્રો એના મનની શાંતિ થશે એમ ધારી તેને શુરુશ્રી પાસે એક રવિવારની માળે લઈ આવ્યા. હું પણ તે વખતે ત્યાં હતો. શુરુશ્રી તેને કહેવા લાગ્યા કે, “આ તમારૂં પોતાનું શરીર તમારું નથી, તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું બીજું શરીર તો તમારું શી રીતે કહેવાય ? આ શરીરદ્વારા પુત્ર થયો તે મારો છે એવી તમે મમતા ધારણ કરો છો તેને લીધે હું ખ થાય છે, પણ એજ શરીરથી પ્રસ્વેદદ્વારા ઘણાં જંતુઓ પેદા થાય છે ને મરી જાય છે ત્યારે તમને કંઈ સંતાપ થતો નથી; કારણ કે એ જંતુ આદિ મારાં છે એવી મમતા તમે રાખતા નથી. વસ્તુતઃ પુત્ર તથા જંતુઓ બન્ને તમારા શરીરથી ઉત્પન્ન થયાં, પણ એકના સંબંધમાં તમે મમતા ધારણ કરો છો, અને બીજાના સંબંધમાં તેમ કરતા નથી; માટે મમત્વ એજ હું બનું કારણ છે, તે મૂઢી દો એટલે સંતાપથી મુક્ત થશો. આપણા ઘરમાં પાળેલો પોપટ હોય તેને ખિલાડી પકડી લે તો આપણને હું ખ થાય, કેમકે તેનામાં આપણી મમતા છે, પણ ઘરમાંના ઉદરને ખિલાડી પકડે તો હું ખ ન થાય. એવીજ રીતે સાડાત્રણ હાથનો માસનો દુકડો મને આનંદદાયક છે અને આ માંસનો દુકડો નષ્ટ થવાથી મારો આનંદ નષ્ટ થાય છે એમ માનવું કેવળ અજ્ઞાન છે. વળી કદાપિ તમાગ માનવા પ્રમાણે તમારો પુત્ર મરી ગયો એમ માનીએ, તોપણ તમારે રોડક કરવો ઉચિત નથી, કારણ કે તે મુક્તે શાંતો ? તે તો ‘પાછો’ થયો. તમારું ત્યાં હતો તેના કરતાં વખતે સારા

સુખમાં હશે. સંસાર પ્રવાહમાં તમારે ઘણા પુત્રો થઈ ગયા, અને તેને લમાણ નેવા ઘણા પિતા થઈ ગયા.” એટલું કહીને યોગવાસિષ્ઠમાંથી શુકશ્રીએ પુણ્ય પાવનનું આખ્યાન કર્યું:-

“જંબુદ્વીપમાં મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર એક ઝરાને કિનારે રમ્ય આશ્રમમાં મુનિ દીર્ઘતમા પોતાની સ્ત્રી સાથે રહેતા હતા. તેમને બે પુત્રો હતા. મોટો પુણ્ય તે જ્ઞાનવાન હતો; ને નાનો પાવન તે કંઈક અધુરો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિ-શ્રીત્ શરીર પડ્યું; તેમનાં સ્ત્રી પણ યોગદ્વારા પોતાનું શરીર છોડી સ્વામીની સાથે ભળી ગયાં. પાવન માતાપિતાના વિયોગથી ઘણો શોક કરવા લાગ્યો, ત્યારે પુણ્ય તેની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, ‘ભાઈ પાવન, શોક કેમ કરે છે? આપણાં માતાપિતા આત્મપદને પ્રાપ્ત થયાં છે. તેઓ પોતાના સ્વરૂપને પામ્યાં છે. તેમને ઉત્તમોત્તમ પદ મળ્યું છે, તો તારે શોક શામાટે કરવો જોઈએ? જેને માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી તેને માટે તું શોક કેમ કરે છે? તું કોઈનો પુત્ર નથી અને કોઈ તારાં માતાપિતા નથી. તારાં આજ સુધીમાં કેટલાંય માતાપિતા થઈ ગયાં હશે, અને તું કેટલાંયનો પુત્ર થયો હોઈશ. જેમ ઋતુ ઋતુમાં વૃક્ષોને ફળ આવે છે અને નષ્ટ થાય છે, તેમ જન્મ અને મરણ થયાંજ કરે છે. તું આ તારાં માતાપિતાનો શોક કરે છે તો અગાઉના જન્મોમાં અસંખ્યાત થઈ ગયેલાં તારાં માતાપિતાનો શોક કેમ કરતો નથી? હે મહાભાગ! જે પ્રપંચ તને દૃશ્ય લાગે છે તે જગૃત બ્રમ છે. પરમાર્થ-દૃષ્ટિથી તો જગત્ નથી, કોઈ મિત્ર નથી, અને કોઈ બંધુ નથી. જેમ ઝાંઝવા વિષે મોટી નદી દેખાય છે, પરંતુ એક પણ જળનું ગિંદુ તેમાં હોતું નથી, તેજ પ્રમાણે જગત્ કંઈ પણ વસ્તુ નથી. જો તું પરમાર્થદૃષ્ટિએ વિચારી જોશે, તો તને માલમ પડશે કે આ સર્વ જે દેખાય છે તે બ્રાંતિમય છે; અને માયા-દૃષ્ટિથી વારંવાર ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતું દેખાય છે. આ જગત્ સર્વ આપણા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં અત્પદાર્થ કોઈ પણ નથી. જેવી જેવી ભાવના આપણને રુકુરે છે તેવું તેવું લાગે છે. પ્રપંચ વિષે જેવી મનની કલ્પના કરીએ તેવો તે દેખાય છે. જ્યાં સ્ત્રીની ભાવના થાય છે ત્યાં સ્ત્રી લાગે છે. પુત્રની ભાવનાથી પુત્ર, બંધુની ભાવનાથી બંધુ અને માતાપિતાની ભાવનાથી માતા-પિતા દેખાય છે. આ પ્રમાણે ભાવનાધીન પ્રપંચ હોવાથી નથી કોઈ બાંધવ અને નથી કોઈ શત્રુ. સર્વકાળમાં એક સર્વોત્તમ સ્થિત છે. યોગદૃષ્ટિથી તું જોશે તો તને માલમ પડશે કે અગાઉ ઘણી વાર પશુ, પક્ષી, જળચર, આદિ ઘણીક યોનિઓમાં તારો જન્મ થયો હતો; અને તે વખતે તારાં ઘણાં સગાવહાલાં હતાં. તે સર્વનો તું હાલમાં શોક કરતો નથી, કેમકે તેના સંબંધમાં હવે તને લાંછો વળત થવાથી રૂમરણ રૂંધું નથી. હે ભાઈ! જેવી જેવી વાસના

તેવો તેવો તારો જન્મ થયો હતો. મારા પણ એવા અનેક જન્મો થયા હતા. જે અજ્ઞાની છે તેજ દેહ, ઇદ્રિયોના ગુણો વિષે તદ્દપ થઈ જાય છે, અને મુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે. જ્ઞાનવાન દેહ અને ઇદ્રિયોનાં ઈર્ષો કરતાં છતાં પણ અકર્તા છે. જેમ દર્પણ વિષે પ્રતિબિંબ આવી પડે છે, પરંતુ દર્પણ સલા જુરા સ્વરૂપી ખુશી અથવા દિલગીર થતું નથી, તેમ જ્ઞાનીને રાગદ્વેષ સંભવતો નથી; અને પોતાના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહે છે. તે પ્રમાણે તું મિથ્યા દેહાદિકની ભાવનાનો ત્યાગ કરી નિત્ય, શુદ્ધ, શાંત, પરમાનંદ સ્વરૂપ વિષે સ્થિત થા. તું પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. આવી રીતે પુણ્યે બાધ ક્ષીધાથી પાવનને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું અને તેનો માતાપિતાનો વિયોગ થવાનો શોક નિવૃત્ત થયો. આ પ્રમાણે જાને ભાઈઓ સહા આનંદમાં રહી પ્રારબ્ધ કર્મ ક્ષીણ થતાં, જેમ તેલ વગરનો દીવો નિર્વાણ પામે છે તેમ વિદેહમુક્તિને પામ્યા.”

એમ આશરે કલાક સુધી કેટલોક ઉપદેશ દીધો અને કહ્યું કે, “જેવી પ્રીતિ તમે તમારા છોકરા પર કરો છો તેવીજ પરમાત્મામાં કરો તો શું ન થઈ શકે ? વળી જુઓ કે જે પુત્રને માટે તમે કલેશ પામે છો તે પુત્ર છવતો હોત અને તમે તેને મૂકી ગુજરી ગયા હોત, તો તે કાંઈ તમારી સાથે આવત નહિ. ” આટલું કહી પોતાનું વિવેચન સમાપ્ત કર્યું.

ખીજે સંવિધારે સાંજે તે વકીલ વગેરે મંડળી પાછી આવી, ત્યારે પોતે કેટલુંક વિવેચન કર્યો જાદ બોલ્યા કે, “અનિત્ય પદાર્થોની સાથે પ્રેમ બેઠવાથી પરિણામ દુઃખરૂપ થાય છે, કારણ કે તે વિયોગવાળા છે, અને આત્મા વિયોગવાળો નથી; તેથી આત્માની સાથે પ્રેમ બેઠવાથી તેને વિયોગસ્પી દુઃખ થતું નથી. ખૂંદદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

તદેતત્પ્રેયઃ પુત્રાત્પ્રેયો વિત્તાત્પ્રેયોઽન્યમ્માત્સર્વમ્માદન્તરતરં યદયમાત્મા । સ યોઽન્યમાત્મનઃ પ્રિયં દ્રુવાણ વ્યૂયાત્પ્રિયં રોત્સ્યતીતીશ્વરો હ તયૈવ મ્યાદાત્માનમેવ પ્રિયમુપાસીત સ ય આત્માનમેવ પ્રિયમુપાસ્તે ન હાસ્ય પ્રિયં પ્રમાયુકં ભવતિ ॥

અર્થઃ—જે આ આત્મા (પ્રાણ વિગેરેથી) વધારે અંતર છે, તે આ આત્મા પુત્રથી વધારે પ્રિય છે, ધનથી વધારે પ્રિય છે, અને શ્રીજી બધાથી વધારે પ્રિય છે. જે (આત્મવાદી છે) તે આત્માથી પૃથક (પુત્ર વિગેરેને) પ્રિય કહેનારા પ્રતિ “ તાર પ્રિય વિનાશ પામશે ” એમ કહેવા સમર્થ છે, તેથી તેમ થાય છે. માટે આત્મરૂપ પ્રિયનેજ ઉપામે. જે તે આત્મરૂપ પ્રિયનેજ ઉપાસે છે, આનું પ્રિય મરણ સ્વભાવવાળું ચતુ નથી.

“ અગાઉ ઋષિમુનિઓ મર્યાદાક વર્ષ પછી સંસાર છોડીને આત્મપગયણ થતા હતા. આપની ઉંમર પણ લગભગ સાઠ વર્ષની છે, તો હવે આ સર્વ

ચિંતા છોડીને આત્મપરાયણ થવું જરૂરનું છે. વળી સર્વ પ્રકારનાં અનુકૂળ સાધન હોવાથી તમે જે ધારો તે કરી શકો એમ છે. તો હું કેાણ છું, કયાંથી આવ્યો છું? ઇત્યાદિ આત્મા અનાત્માનો વિવેક કરીને આત્મ સાક્ષાત્કાર માટે યત્ન કરો. જ્યારે દેહમાં અહંબુદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્રીપુત્રાદિકમાં મમત્વ થાય છે. તમે પુત્રને માટે શોક કરો છો, પણ પુત્ર કરતાંયે દેહ ઉપર તમને વધારે પ્રેમ છે; છતાં એ દેહને પણ છોડવો પડે છે તો પુત્રને માટે રડવાની જરૂર કયાં રહી? ”

આ પ્રસંગ જાન્યા પછી તે વકીલે, પોતાનો શોક ધીમે ધીમે તથ દીધો અને પરમાત્માના ચિંતનમાં મન રોક્યું ને ગુરુશ્રી પાસે પ્રસંગોપાત આવતા રહેવાનું રાખ્યું.

૬. લક્ષ્મીનો દ્વાપ.

ગુરુશ્રી યોગવાસિષ્ઠમાં વેગવ્ય પ્રકરણ વાંચતા હતા, તેમાંનો એક પ્રકરણ સંગ અહિં લખું છું:

इयमस्मिन् स्थिरोद्गारा संसारे परिकल्पिता ।

श्रीर्मुने परिमोहाय साऽपि नूनं कर्द्वया ॥

અર્થ:—હે મુનિ! આ સંસારમાં આ લક્ષ્મી (મૂર્ખો વડે) સ્થિર તથા ઉત્તમ મનાયેલી છે; તે (તેજોને) ગ્રાહ પમાડવાને અનર્થવું મૂળ એવી માયાવડે ખરેખર કષ્ટપાયેલી છે.

લક્ષ્મી અનંત મનોરથવાળા મલિન અને જડ એવા મૂર્ખ પુરુષોને ગોથાં ખવડાવ્યાં કરે છે. લક્ષ્મીથી ચિંતા ઉપજે છે, અને દુરાચરણો વૃદ્ધિ પામે છે. લક્ષ્મી અસ્થિર છે. મૂળથી જેમ મણિ મલિન થઈ જાય છે તેમ લક્ષ્મી વડે હાહા, શરવીર અને ચતુર પુરુષો પણ મલિન થઈ જાય છે. ઉછેરવામાં આવતી ઝેરી લતા જેમ સુખદાયક નથી પણ દુઃખદાયક છે, અને અંતે નાશ કરે છે, તેમ રક્ષણ કરાયેલી લક્ષ્મી સુખદાયક નીવડતી નથી, પણ દુઃખને માટેજ વૃદ્ધિ પામે છે, અંતે નાશ કરે છે અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. સત્ય દષ્ટિરૂપી દીવાને ખુઝાવી નાખે છે અને વિકાર પેદા કરે છે. લક્ષ્મી વૈરાગ્યને શિથિલ કરે છે અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ કરે છે. લક્ષ્મી પાણીની લહરી અને દીવાની શિખા જેવી ચંચળ છે અને અણુધાર્યા દુઃખમાં નાખનારી છે. લક્ષ્મી મનની વૃત્તિને ખેંચે છે, ખજા અને દુષ્ટોથી વિટાયેલી હોય છે, સાહસ કર-

વાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને દણ્ણભંગુર છે. વળી તે મૂર્ખ મનુષ્યને મોહ પમાડે છે. જ્યાં સુધી આવી તુચ્છ લક્ષ્મીમાં મોહ રહે છે ત્યાં સુધી કોઈ કાળે સ્વ-
પ્રભમાં પણ પરલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન થતું નથી.

કોકોપનિષદમાં ચમરાજનએ નચિકેતા પ્રતિ કહ્યું છે કે:—

ન સામ્પરાય· પ્રતિભાતિ વાલં

પ્રમાયન્તં વિત્તમોહેન મૃદમ્ ।

અર્થ:—પ્રમાદ કરનાર (તથા) દ્રવ્યના મોહ વડે મૃદ અવિવેકી (જન) પ્રયે
પરલોકની પ્રાપ્તિ રૂપ પ્રયોજનયાત્રું સાધન બુદ્ધિમાં સ્થિત થતું નથી.

સારાંશ કે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય આદિક તુચ્છ પદાર્થમાં મોહ રહે છે ત્યાં સુધી
એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી, અને જ્યાં સુધી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત નથી ત્યાં સુધી
સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થતી નથી. એકાગ્રતા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે
સમલોદાશ્મકાંચન । જેને સોતુ, માટીતુ ટેપું અને પત્થર સમાન છે. જિજ્ઞાસુ
જ્યાં સુધી સોનાને માટી જરાખર નથી જોતો ત્યાં સુધી તેને બ્રહ્મવિધાનો અધિકાર
નથી. આ ઉપર શુરએ એક દ્રષ્ટાંત કહ્યું કે, “એક મુસુશુ બ્રાહ્મણે પોતાની સ્ત્રીને
પોતે સંન્યાસ લેવાનો વિચાર દર્શાવ્યો. પત્નીના સાથે આવવાના આગ્રહથી કહ્યું
કે, ‘જો તને સોના વગેરે સર્વ પદાર્થો માટી જેવા લાગવા જેટલી વૈરાગ્ય
બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો ચાલ.’ સ્ત્રીએ કહ્યું, ‘બહુ સાર.’ પછી સ્ત્રી સાથે આવતાં
બ્રાહ્મણે વિવેકી હોવાથી સંન્યાસનો વિચાર માંડી વાળી વાનપ્રસ્થ ગ્રહણ કર્યું અને
સઘળી સંપત્તિ છોડી દઈ, જન્મને વનમાં ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે જતાં માર્ગમાં
બ્રાહ્મણે એક સોનાનો ચલકાર પડેલો દીઠો. પોતાની સ્ત્રી આ ચલકાર જોઈ
મોહ પામશે એવા ભયથી બ્રાહ્મણે પગ વડે તેના ઉપર ધૂળ નાખીને ઢાંકી દીધો.
આ જનાવ તેની સ્ત્રી જે પાછળ થોડે દૂર ચાલી આવતી હતી તેણે દીઠો. આગળ
ચાલતાં શ્રમ લાગવાથી બ્રાહ્મણ તથા તેની સ્ત્રી એક વૃક્ષ નીચે બેઠાં થોડો
સમય થાક ખાધા પછી સ્ત્રીએ પૂછ્યું કે, ‘રસ્તામાં તમે પગ વડે શું કરતા
હતા ?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘કંઈ નહિ’ પરંતુ સ્ત્રીના આગ્રહથી કહ્યું કે, ‘ત્યાં એક
સોનાનો દાગીનો પડેલો હતો તે જોઈ તને મોહ થશે એવા ભયથી મેં તે ધૂળથી
ઢાંકી દીધો.’ સ્ત્રીએ કહ્યું, ‘તમે મને ઉપદેશ દો છો, પણ હજી તમે સોનાને સોતું
જુઓ છો.’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે કહેવું મુગમ છે, પણ કરવું મુશ્કેલ છે.
બ્રાહ્મણ આટલો વિરક્ત હોવા છતાં સ્ત્રીએ તેની નજર ખોલી;” માટે જનતા પ્રયાસે
દ્રવ્યાદિક તુચ્છ પદાર્થોમાંથી મોહને કાઢવો જોઈએ. તેમ થાય નહિ ત્યાં સુધી
ચિત્તની એકાગ્રતા થતી નથી.

ત્યાંસુધી લક્ષ્મી ઉપર મોહ રહે છે ત્યાંસુધી વિવેક બુદ્ધિનો અભાવ હોય છે, અને ત્યાંસુધી વિવેક બુદ્ધિ ન હોય ત્યાંસુધી વૈરાગ્ય આદિક સાધનો પ્રાપ્ત થતાં નથી. વૈરાગ્ય આદિક સાધનો પ્રાપ્ત ન થવાથી ધર્મોચ્ચરણરૂપ માર્ગ સૂઝતો નથી.

આ ઉપર એક વિનોદવાતાં ગુરુશ્રીએ કહી કે, “એક વખતે લક્ષ્મી તથા નારાયણ ભગવાનની વચ્ચે સંવાદ થયો ત્યારે લક્ષ્મીએ કહેવા લાગ્યાં કે, ‘દુનિયામાં મારા ઉપાસકો વધારે છે.’ નારાયણ ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે, ‘નહિ, મારા ઉપાસકો ઘણા છે.’ પછી તેઓ સંન્યાસી તથા યોગિનીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મૃત્યુ લોકમાં આવ્યાં. બન્નેએ જુદે જુદે ઠેકાણે આસન રાખ્યાં. લક્ષ્મીએ જેને ત્યાં જન્મવા જાય ત્યાં ઝોળીમાંથી મોનાનાં પાત્રો કાઢી, તેમાં જમી તે પાત્રો મૂકી આલ્યાં જાય. આમ કરવાથી આખું જામ તેમને નિમત્રણ કરવા લાગ્યું. નારાયણ ભગવાન જેને ત્યાં ઉતર્યા હતા તે ગ્રાહણ પણ લક્ષ્મીએ નિમત્રણ કરવા ગયો; ત્યારે લક્ષ્મીએ કહ્યું કે, ‘તારે ત્યાં જે મંન્યાસી ધાત્રો નાખી એકા છે તેને કાઢું તો આવું.’ ગ્રાહણે તરતજ સંન્યાસીને પોતાના ઘરમાંથી કાઢ્યા. પછી લક્ષ્મીએ કહ્યું, ‘કેમ, આખરે નીકળવું પડ્યું ને ?’ અર્થાત્ કહેવાનું કે લક્ષ્મીના મોહને લીધે ‘હું’ મંન્યાસીને કાઢું છું એ કામ અધર્મનું છે’ એમ ગ્રાહણને સૂઝ્યું નહિ. ગ્રાહણની તો એક કેરે વાત રહી, પરંતુ નારાયણ ભગવાન પોતે પણ લક્ષ્મીના સહવાસથી અંધતાને પ્રાપ્ત થયેલા છે. એ સંબંધમાં વિનોદમાં એક કવિ કહે છે કે:-

લક્ષ્મિ ક્ષમ્ય વચનીયમિદં દુરુક્તમન્વીભવન્તિ પુરુષાસ્ત્વદુપાસનન ।

નોત્તેત્કથં કમલપત્રવિશાલનેત્રો નારાયણઃ સ્થપિતિ પન્નમોગતલ્પે ॥

અર્થ—હે લક્ષ્મી ! તું અમારા કોર વચનો માટે દાખા કર. પુરુષો તારી ઉપાસનાથી અંધ થઈ જાય છે. જે એમ ન હોય તો કમળની પાખડી જેવા વિશાળ નેત્રવાળા શ્રી નારાયણ સર્પના શરીરરૂપી સગામાં કેમ સૂઈ રહે ?

તાત્પર્ય કે લક્ષ્મીમાં મોહ રહેવાથી પોતાનું હિત અગર અહિત પણ સૂઝતું નથી. માટે લક્ષ્મી એ કંઈ વિચારદૃષ્ટિએ જોવાથી મુખનું સાધન નથી, એમ ધારીને આપણે દેશકાલને અનુસરીને નીતિરીતિથી જે મળે તેમાં સંતોષ માની વ્યવહાર ચલાવવો એ શ્રેયસ્કર છે.”

જેમ શાસ્ત્રમાં દ્રવ્યનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ ગુરુશ્રીએ શૃંગસ્થાશ્રમી હોવાથી વ્યવહારના સાધન તરીકે લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરેલો, પણ તેમાં તેખને મોહ નહોતો. આ હકીકત જણાવવાને આટલુંજ પૂરું થઈ પડશે કે તેઓના અવસાન પછી તેમની પાછળ કંઈ દ્રવ્ય નીકળ્યું નહોતું.

૬. અધ્યયનની આવશ્યકતા.

એક દિવસે ગુરુશ્રીએ મને કહ્યું કે, “ શાસ્ત્ર શીખવાને માટે તમે બાળ-
જોષ અક્ષર શીખી લો તો સાહે કેમકે વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર-
વામાં તેની જરૂર છે (અમારા દેશ તેલંગમાં તેલંગી ભાષા અને
સંસ્કૃત ભાષા બન્ને તેલંગી લિપિમાં લખાતાં હોવાથી મને બાળજોષ લિપિનું
જ્ઞાન ન હતું). હું તમારી ભાષા શીખીને તમને શીખવું એટલી મને કુરુસદ નથી
અને તમને કુરુસદ હોવાથી તમે અમારી ભાષા શીખો.” વળી ગુરુશ્રીએ મળ-
કમાં કહ્યું કે, “તમારે ઊઠવાની મરજી છે, પરંતુ પાંખ નથી.” ત્યારે મેં કહ્યું કે,
“આપની આજ્ઞા છે તો હું શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીશ, પણ મને શંકા થાય છે
કે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રાભ્યાસની જરૂર છે?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે:

“શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-ત્રે વિદ્યે વેદિતવ્યે । એ વિદ્યા બળ્યુવા યોગ્ય છે. એક
પરા અને બીજી અપરા. ચાર વેદ તથા પૃથ્વાસ્ત્રનું જ્ઞાન એ અપરા વિદ્યા કહેવાય છે.
વેદોક્ત રીતિએ આચરણ કરવાથી જે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પરા વિદ્યા કહેવાય
છે. અપરા વિદ્યા જોકે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ નથી તોપણ પરાવિદ્યાની સહકારી છે.
હું ચાર વેદ તથા પૃથ્વાસ્ત્ર બધી જોએ એમ કહેતો નથી, પરંતુ વેદાંતશાસ્ત્ર બળ્યુવાની થોડી
ધણી આવશ્યકતા છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી કોઈ મતમતાતરવાળા તમને ફેરવી શકશે નહિ.”

આ ઉપર એક દંતકથા કહી કે, “ જગતને દુસાવનાર ભૂતોની એક ટોળી
હતી. તેનો એક રાજા હતો. તે રાજાને દરેક ભૂતે પોતાના કરેલા કામની
હકીકત નિવેદન કરી. તેમાંના એક ભૂતે કહ્યું કે ‘મેં સુક્રિત કરીને નિશાળે જતા
છોકરાઓ પાસે તેમની ચોપડીઓ પ્વામાં નખાવી દીધી’. આ માંભળી ભૂતના
રાજાએ તેને શાખાશી આપી, તેથી બીજા ભૂતોને ધધ્યાં થધ્યાં અને રાજાને કહ્યું
કે ‘અમે આવાં આવાં મોટાં કામ કર્યાં તો પણ આપે કદર ન કરી.’ રાજાએ
કહ્યું, ‘તમારે જોવું છે?’ એમ કહી બધાને તેડી ગયો. કોઈ એક ગામમાં અધ
શ્રદ્ધાવાન અભણ ભક્ત જે રામનું ભજન કરતો હતો તેની પાસે એક ગધેડો લઈને
દેવદૂતનો વેપ ધારણ કરીને ગયા. પછી ભક્તને કહ્યું કે ‘ત્રણ તમારી ભક્તિથી
પ્રત્યક્ષ થવાથી તમને વેકુંડમાં બોલાવે છે.’ તેને આંખે પાટા બાંધી બહાર
લાવી, ગધેડા પર બેસાડી, બરબળમાં છોડી ચાલ્યા ગયા. લોકો તેને જોઈને
હસવા લાગ્યા, અને તેને ગધેડા પરથી ઉતાર્યો, તેની આંખેથી પાટા છોડ્યા
અને આમ થવાનું કારણ પૂછ્યું. ભક્તે પોતાની હકીકત કહી સંભળાવી; લો-
કોએ હાંસી કરી કહ્યું કે, ભગવાને વાહન તો સાહે મોકલ્યું છે.’ પછી તેઓને
તે ભૂતોનો રાજા એક વિદ્વાન પાસે તેડી ગયો અને તેને કહ્યું કે ‘તમને ભગ-
વાન વેકુંડમાં બોલાવે છે’. વિદ્વાને વિચાર કર્યો કે, ‘હું સંધ્યાદિક પદ્ધતિ પણ

વિધિપૂર્વક કરતો નથી તો મને ભગવાન વેકુંઠમાં કેમ બોલાવે ? આ ખરેખર પ્રેતની ટોળી છે, એમ ધારી મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી તેના પર પાણી છાંટી બધાને ભગાડ્યા. પછી ભૂનોના રાજાએ ભાગતાં ભાગતાં કહ્યું, ‘ભુઓ, કેવું દોડવું પડે છે ?’ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મનો સત્યમાર્ગ શો છે તે ચોડુંઘણું પણ શાસ્ત્ર ભણવાથી ખબર પડે છે અને તેથી મતમતાંતરથી તે દોસતો નથી, માટે ચોડું ઘણું શાસ્ત્ર ભણો, હું કંઈ વધારે ભણવાતું કહેતો નથી; જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ મહત્ત્વ છે. હજી તમારી બાહ્યાવસ્થા છે, એટલામાં થોડો સમય અભ્યાસ કરશો તો થઈ જશે; કારણકે આરંભમાં બધો સમય અન્તર્બુજ રહી શકાતું નથી. સ્વરૂપની અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર જોકે બાહ્યબુજ છે, તોપણ સંસારની અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર અન્તર્બુજ છે, માટે જ્યાંસુધી બ્રહ્માનુભવના માર્ગની ખબર નથી, ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ સાથે સાથે કરવોજ જોઈએ. તત્ત્વ બ્રહ્મણ કરી શાસ્ત્રાભ્યાસ મૂકી દેજો. બ્રહ્મબિંદુ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

ગ્રંથમમ્યસ્ય મેઘાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્ત્વત. ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્યાં ત્યજેદ્રંથમશેપત ॥

અર્થ:—જેમ ધાન્યની ઇચ્છાવાળો માણસ ધાન્યનું મદણ કરી બુસાતો ત્યાગ કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષે જ્ઞાનવિજ્ઞાન (પરાક્ષ તથા અપરાક્ષ જ્ઞાન) ના તત્ત્વથી મંથનો અભ્યાસ કરી, પછી અતે સંતર્કપણે મથતો ત્યાગ કરવો.

હજી પર્યંત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો એમ મારું કહેવું નથી. રસોઈ કરવી હોય ત્યારે ચૂલો, લાકડાં, તપેટી વગેરે સાધન જેમ તૈયાર કરવાં પડે અને પછી તેમને બાજુ પર મૂકી દેવાં પડે છે, તેમ તમારે બે ત્રણ વર્ષ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ રાખવો.” મેં શંકા કરી કે, “શાસ્ત્રાભ્યાસ જો હું આખો દિવસ કરીશ તો મારા બ્રહ્માભ્યાસમાં ખલેલ પહોંચશે.” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાતું હું કહેતો નથી; બ્રહ્માભ્યાસની સાથે શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ બે ત્રણ વર્ષ સુધી કરતા રહેવું.”

ફક્ત ગુરુશ્રીની આજ્ઞાની ખાતર મેં બે ત્રણ વર્ષ થોડો ઘણો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી મૂકી દીધો.

૮. સંન્યાસ સંબંધી સદ્બોધ.

ઉપરનો પ્રસંગ બન્યા પછી મારો વિવાહ કરવાને ઘણો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. વડીલો તરફથી તં સંબંધમાં મારા ઉપર પત્રો આવવા લાગ્યા તથા મિત્રો તરફથી પણ મને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. તે ઉપરથી મેં ગુરુશ્રીને વિવાહ સંબંધી અભાવ બતાવ્યો અને કહ્યું કે, “મારે સંન્યાસ

‘મરણ છે, આપ આરા આપો.’ એમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “અહો ! તમારી હંધુ બાધ્યાવસ્થા તો ગઈ નથી; બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમો લોગબ્યા પછી આશરે ૭૫ વર્ષની વયે સંન્યાસ લેવો એ શાસ્ત્રોક્ત છે. તમારો તો હંધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ પૂરો થયો નથી. પ્રથમ બધા ઋષિમુનિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીનેજ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું, તો તમે પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન સંપાદન કરી શકશો. નાની વયે સંન્યાસ લેવાથી લાભને બદલે ગેરલાભ થવાનો સંભવ રહે છે. કેવળ કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી મોક્ષ મળે એ માનવું ભૂલ બરેલું છે. સંન્યાસ લેવો તો સુગમ છે, પણ આચરણ કરવું મુશ્કેલ છે. ટાઢ તડકો વગેરે મહન કરવાં, કોઈ ઠેકાણે અન્ન વિના પણ રહેવું, ભિક્ષા માગી ખાવું. ચોતાની મેળે સર્વ ક્રિયા કરવી ઇત્યાદિ દુઃખ તેમાં વેઠવાં પડે છે. તમે હાલ ઘરમાં છો તથા સર્વ વાતે અનુકૂળતા છે, તો તમને હાલ માં વેરાગ્ય પણ રહે છે; પરંતુ ઘર છોડી બહાર જશો અને ત્યાં દુઃખનો અનુભવ થશે, ત્યારે તમારો વેરાગ્ય શિથિલ થઈ જશે; માટે હાલ સંન્યાસ લેવો ઠીક નથી.” એ કહ્યું કે, “લગવાં કપડાં પહેરવાં એવો મારો આશય નથી, પણ લક્ષ સંબંધી દળાણ થાય છે અને હું જેમનો તેમ શિખાસ્ત્ર સહિત રહું તો ફરીને પણ મારા ઉપર તે લોકો દળાણ કરે, માટે હાલમાં જ સંન્યાસ લેવાનો મારો વિચાર છે” શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “હમણાં તમારે તે લોકોને સમજાવવું કે હાલમાં મારે લક્ષ કરવાનો વિચાર નથી.” એ કહ્યું કે, “તે લોકો મારું માને તેમ નથી;” ત્યારે શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “લક્ષ કરવામાં શી હરકત છે ? પણ તમારો વિચાર તે સંબંધી નથી તો હાલમાં તમારે સંન્યાસ લેવાનો સંકલ્પ દૂર કરવો અને આહંજ થોડો વખત શ્રવણ કરવું.”

૯. સીઓ તરફ વૈરાગ્ય.

યોગવાસિકના વૈરાગ્ય પ્રકરણમાંથી ખીજો પ્રસંગ આ પ્રમાણે આવ્યો:-

માતાપાત્થાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોલેડ્ગ્નપજ્જરે ।

મ્નાય્વસ્થિગ્રીન્યશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોભનમ્ ॥

અર્થ:-નાદી, અસ્થિ, આદિકની અચિરતા જે કાષ્ઠ અંગ છે તેણે કરીને શોભા છે જેની એવી માસની પુતળાઈપ સ્ત્રીના યંત્ર જેવા અસ્થિર શરીરરૂપ પિંગરાગા શી સ્થિરતા છે ? અર્થાત્ હંધ નથી.

આ શ્લોક ઉપર વિવેચન કરતાં શુરશ્રી બોલ્યા કે, “આ પ્રમાણે સીઓના દરેક અંગ પર દોષદેષિ કરવાનો જે કોઈ પુરુષ અવ્યાસ કરશે, તેને શ્વા

દિવસમાં સ્ત્રીઓ પર વેરાગ્ય પેદા થઈ ગયાં હતાં. તેમને આવી રીતે સ્ત્રીઓ પરનો મોહ નષ્ટ થયો છે તેમને આશુ' જગત તુલ્ય લાગે છે; જેની દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે થાય છે તે વિષયમુખોથી મુક્ત થઈ બ્રહ્માનંદ અનુભવે છે. આ ઉપર એક એવું દૃષ્ટાંત છે કે:—

કોઈ એક દેશમાં રાજાનો યુવાન પુત્ર એક દિવસ મૃગયા રમવા ગયો. જ્યારે તે રાજપુત્ર શિકાર કરી પાછો ફરતાં નદીના તટ ઉપર થઈને પોતાના માણસો સાથે આવતો હતો, ત્યારે કોઈ એક વણિકની પુત્રી આનુબાલુ પડેલા સખી અંદર સ્નાન કરતી હતી. રાજકુંવર અચાનક હોવાથી પડદાની અંદર સ્નાન કરતી વણિકની પુત્રી પર એની દૃષ્ટિ પડી. તે તેની સુંદરતા જોઈને મોહિત થયો, અને તરતજ તેનું અંતઃકરણ ઉદ્ધાસ છોડી-શોક-સાગરમાં ડુબી ગયું. માણસોથી તપાસ કરાવતાં તેને માલમ પડ્યું કે, એ પોતાના શહેરમાં રહેતા નગરશેઠ વણિકની પુત્રી છે. આ જાનાવ પછી રાજપુત્ર એટલો બધો વિહ્વળ અને દુઃખી થવા લાગ્યો કે તેને ખાવું પીવું કંઈ ગમે નહિ; રમત ગમતમાં કંઈ લાગ લે નહિ, અને તેનું શરીર દિવસે દિવસે શુષ્ક થવા લાગ્યું. કુંવરના શરીરની આવી સ્થિતિ જોઈ ગળને અત્યંત ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, અને પૂછપરછ કરતાં કુંવરનાં માણસો તરફથી પોતાને સર્વ વૃત્તાંત સમજાવ્યું. તે ઉપરથી રાજાએ તે વણિકને બોલાવી પોતાના કુંવર માથે તેની પુત્રીનાં લગ્ન કરવાની માગણી કરી. વણિકે કહ્યું કે, 'આપ ક્ષત્રિય છો અને હું વૈશ્ય છું; તેથી મારી પુત્રી આપના કુંવરને કેમ આપી શકાય?' રાજાએ તેને ઘણો સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે થયો નહિ, ત્યારે છેવટે સાત દિવસની અંદર હા ન કહે તો ભેર જીલમથી કન્યાને પરણાવવામાં આવશે એમ કહી તેને ઘેર જવા રજા આપી. ઘેર જઈ તે ગૃહસ્થ મોટી ચિંતામાં પડ્યો. કોઈને તેનાથી આ હકીકત કહી શકાય નહિ તેથી ચિંતાઘસ્ટ રહેવા લાગ્યો. પિતાની આવી સ્થિતિ જોઈ પુત્રીને ક્રીદર ઉત્પન્ન થઈ અને પ્રસંગ જોઈ હકીકત પૂછી. ઘણો આગ્રહ કરવાથી પિતાએ પુત્રીને બધી હકીકત કહી. એ ઉપરથી પુત્રીએ હમીને કહ્યું કે, 'તમે ગભરાઓ છો શા માટે? જઈને હા કહો અને રાજાજીને જણાવો કે લગ્ન થયા પહેલાં એક દિવસ રાજકુંવર મારી પુત્રીને એકાંતમાં મળે એવી એની ઇચ્છા છે.' પછી શેઠ ઘણો ખુશી થયો અને રાજાને જઈને વિનંતિ કરતાં તેમણે આ વાત માન્ય કરી. તેજ દિવસે વણિક પુત્રીએ કોઈ એક વૃદ્ધ વૈદ્યને પોતાને મોકલે બોલાવ્યો અને તેને આ વાત નિવેદન કરી કહ્યું કે, 'મને સાત દિવસ સુધી રોજ એવું ઔષધ આપતા રહો કે તેટલી સુદૃઢની અંદર મારા શરીરમાંનું રક્ત, માંસ, સત્ત્વ સઘળું ગળી જઈ વિઘારુપે બહાર નીકળી જાય, એટલુંજ નહિ પણ ફક્ત હાડકાં અને ચામડાં દેખાય.' વેદે તેના

કહેવા પ્રમાણે જીલાળ આપવા માંડ્યો અને વણિક પુત્રીએ આ દવાથી પોતાને
 નેટલા જીલાળ થયા તેટલા જૂદાં જૂદાં પાત્રોમાં એક એકમાં રાખી મૂક્યા.
 સાત દિવસ દરમિયાન તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શરીર ઘણું દુબળું પડી ગયું.
 અને પોતે નિસ્તેજ થઈ ગઈ; ફક્ત હાડકાં અને આમડી દેખાવા લાગ્યાં. બીજી
 બાજુએ રાજપુત્ર વણિક પુત્રીને મળવાની હોંસમાં અહર્નિશ એજ પ્રસંગનું
 ચિંતન કરતો વખત ગાળવા લાગ્યો. માત્ર દિવસ પૂર્ણ થયે વણિક પુત્રી
 પાલખીમાં બેસી, લેળાં કરી ગળેલાં વિદ્યાથી ભરેલા પાંચ સાત કુંડાં મખમ
 લથી ઢાંકી, બાજુ રાજકુંવરને આડે ઉમદા ભેટ લઈ જતી હોય એવો દેખાવ
 કરી, તે કુંડાં નોકરેના મન્તક ઉપર ઉપડાવી મુકરર કરેલી જગ્યાએ ગઈ
 અને રાજકુંવરની વાટ ભેટી એક આસન પર બેઠી. એટલામાં રાજકુંવર આવ્યો
 અને બારણામાં પેસતાંજ આ મુઘ્ધાનું લયાનક રૂપ જોતાં અમકયો અને આ
 કોઈ ભૂત અથવા પ્રેત હશે એમ માની ડરથી પાછો નાસવા લાગ્યો. વણિક
 પુત્રીએ તેને બોલાવી કહ્યું કે, 'તમે શામાટે ડરીને નાસો છો? જે વણિકની
 કન્યા પર તમે મોહિત થયા હતા તેજ હું છું.' ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે,
 'અહાહા! તેનું તો કેવું સુંદર સ્વરૂપ હતું! તારૂં તો ભયંકર સ્વરૂપ છે વણિક
 પુત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, 'તેજ હું છું, તમે ગલરાઓ છો શા માટે? અહિંઆ
 તો આવો, મેં તો મારું સૈદ્ધ્ય કાઢી બાજુ પર મૂક્યું છે, તેથીજ તમને મારી
 હાલની સ્થિતિ જોઈને ડર પ્રાપ્ત થાય છે.' રાજપુત્રે ઉત્તર આપ્યો કે, 'સુંદરતા
 કાંઈ એવી વસ્તુ છે કે કાઢી બાજુ પર મૂકી શકાય? વસ્ત્રાભૂષણ અલંકારો
 શરીર ઉપરથી ઉતારી બાજુ પર મૂકી શકાય, પરંતુ શરીરની સુંદરતા બાજુ
 પર મૂકી છે એમ જી રીતે મનાય?' વણિક પુત્રીએ કહ્યું કે, 'આ મખમલથી
 ઢાંકેલાં કુંડાંઓમા મેં મારી સુંદરતા મૂકી છે તે ઉઘાડી જુઓ એટલે આપને
 ખાતરી થશે.' રાજકુંવર તે ઉઘાડીને જુએ છે તો એવી દુર્ગંધ આવવા લાગી
 કે નાકે રૂમાલ ઘઈ આધો ખમી ગયો તે ઉપરથી વણિક પુત્રીએ કહ્યું કે,
 'નાકે રૂમાલ ઘઈ આધો કેમ ખમી જાઓ છો? એજ મારી સુંદરતા છે' રાજ
 પુત્રે પૂછ્યું, 'એ જી રીતે?' તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'અત્રાદિ ખાવાથી આ શરીર
 રમાં લોહી, માંસાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી શરીર સુંદર દેખાય છે,
 તેજ મળખે બહાર નીકળે છે ત્યારે દુર્ગંધ મારે છે. જ્યારે આ સર્વ સાત
 દિવસ પહેલાં મારા શરીરમા ભરેલું હતું ત્યારે આ શરીર અતિ સુંદર,
 કાતિમાન અને મોહ ઉપજાવે એવું હતું, તેજ આજે બહાર છે તો દુર્ગંધ
 મારે છે, માટે અસ્થિ, માંસ, કૃમિ તથા મળમૂત્રાદિથી ભરેલા આ શરીર ઉપર
 મોહ કરવો તે તમાગ જેવા મુજ પુરેષને ઉચિત નથી' વણિક પુત્રીના આવા
 વચન માંભળી રાજપુત્રનો શ્રી તરફનો મોહ તદ્દન જતો રહ્યો. તેને શ્રીમાત્ર

પર ગ્લાનિ આવી અને તીવ્ર વેરાઅ ઉત્પન્ન થવાથી તાબડતોબ સર્વ પ્રપંચ છોડી જંગલમાં ચાલ્યો ગયો, તથા ધર્માપરાયણ થઈ શુરદાસ જ્ઞાન સંપાદન કરી બ્રહ્માનુભવ કરવા લાગ્યો.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમજવાનું કે જ્યારે વિષયસુખ આપનારી કામ-વામનાંઓ તરફ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ તે નીરસ માલમ પડે ત્યારેજ ખરે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો એમ સમજવું. સર્વ વાસનાથી કામવાસના દૂર કરવી વણી કંઠણ છે.

જેમ મોટાં મોટાં પહાણોને વંટોળીઓ સમુદ્રમાં ડુબાવી દે છે, તેમ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં સ્ત્રીરૂપ વંટોળીઓ ધર્મ માર્ગથી પાર ઉતરતા નહિ હેતાં અધવચમાં ડુબાવી દે છે. આ સંબંધમાં ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે—

સંસારોઽવિનિસ્તારપદવી ન રવીયસી ।

અન્તરા દુસ્તરા ન મ્યુર્યદિ ને મદિરેક્ષણાઃ ॥

અર્થ—જે સંસાર સમુદ્રમાં ફરતર એવી મદિરેક્ષણાઓ (સ્ત્રીઓ) ન હોય તો તેને તરવાનો માર્ગ કાઢ દૂર નથી.

તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ ઉપરથી રમણીય શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ નથી ત્યાં સુધી ચિત્તની એકાગ્રતા થતી નથી, માટે વિચારદ્વારા સ્ત્રીઓ ઉપર વૈરાગ્ય લાવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.”

૧૦. અદ્વૈતમાં સુખ.

એક સમયે સાંજે હું તથા શુભશ્રી સાથે બહાર પડે ચાલી રહ્યા
 ❶ નીકળ્યા. હું ઉઘાટે માથે હતો તેથી શુભશ્રીએ પૂછ્યું, “આપના
 હેશમાં માથે બાંધવાનો રિવાજ નથી કે શું?” મેં કહ્યું કે, “ભારતીયતા વર્ગમાં
 અને કોઈ કોઈ વાર વ્રમ પ્રસંગે ખીજ લોકોમાં માથે બાંધવો રિવાજ દે-
 બાદી તો બધા ઉઘાટે માથે ફરે છે” શુભશ્રીએ કહ્યું કે, “છત્રી માથે કે
 કે નથી રાખતા?” મેં કહ્યું કે, “છત્રી તો ગરે છે.” શુભશ્રીએ કહ્યું કે
 “જેટલાં ઓછાં વસ્ત્રો હોય તેટલું સાર છે.” પછી અમને ચાલવાની
 ઉપર જઈ થોડી વાર ગેલા. પ્રસંગ નીકળતાં શુભશ્રીએ કહ્યું, “આદર્શ
 છે કે બેસવામાં?” મેં કહ્યું કે, “બેસવામાં સુખ છે.” શુભશ્રીએ કહ્યું કે
 ચાલવાનો ધોર ખરિશ્રમ લીધો ત્યાંબાદ કેટલી આપણને
 સુખ મળ્યું એમ લાગ્યું તે ખરિશ્રમ લીધા પછી પડે પડે
 ચોપાંસીમાંથી ભટકતાં ભટકતાં પણ સ્વપ્નમાં જે દેખાય તેવું

ઘેર પાછા ફરતાં બગીચામાં બેઠા ત્યાં માતાજી વગેરે પણ આવીને બેઠાં હતાં. નારતા માટે કંઈ ખાવાનું લાવ્યાં હતાં તેનો પડીઓ મેં હાથમાં લીધો. ખાવાની શરૂઆત વખતે ગુરૂશ્રી બોલ્યા કે અભેદ કરી લો. (મતલબ કે ખાવાનું હાથમાં હોવાથી હાથને બોબરૂપ છે તે ખાઈ જવાથી હાથ કે શરીરને બોબે રહેતો નથી; એટલે તે શરીર માથે અભેદ થઈ જાય છે.) મેં કહ્યું કે, “ભેદમાં સુખ છે, અભેદમાં સુખ ક્યાંથી હોય ? નાટકમાં જતાં ત્યાં જે ત હોવાથી તે બેઠાં સુખ જણાય છે, પણ ઘરમાં એકલા બેઠી રહેવાથી તે સુખ મળતું નથી.” ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “જે ચાર દિવસ લાગલાજટ નાટક બેઠા પછી થાકી જતાં ગમે તેવું સારું નાટક હોય છતાં આજ તો સૂઈ જાઉં અને કાલથી વળી નાટકમાં જઈશ એમ મનુષ્યને થાય છે. મતલબ કે મનુષ્ય દેહમાં થાકીને અદેહમાં જવાની એટલે એકલા પરવાની ઇચ્છા કરે છે; માટે અદેહમાં સુખ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે કિનીયાર્થ મય મનતિ ।”

પછી બીજે દિવસે સાંજના હું ગુરૂશ્રીને ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં ગુરૂશ્રીની સાથે વાસુદેવરાય અને તેમના બનેલી પરગામથી આવ્યા હતા તે બેઠા હતા તે વખતે ગઈ કાલના અદેહ પ્રસંગ મળાઈમાં મેં શંકા કરી કે “જેમ એક ઘડામાં પાણી હોય અને તે પાણી આપણે દરિયામાં નાખી દઈએ તો તે તેની સાથે એક થઈ જાય ત્યારે આનંદનો અનુભવ અભેદમાં મંભવે ?” તે ઉપરથી ગુરૂશ્રીએ પૂછ્યું, “બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં પોતે આનંદ સ્વરૂપ છે કે દુઃખ સ્વરૂપ છે ?” મેં કહ્યું, “આનંદ સ્વરૂપ છે.” પછી ગુરૂશ્રી હસવા લાગ્યા. વાસુદેવરાયના બનેલીએ પૂછ્યું:—“રામાનુજ સંપ્રદાયી અને માધવ મંપ્રદાયી તો દેહમાંજ સુખ માને છે. તે આયુ કે ખોટું ?” પછી ગુરૂશ્રીએ તે પર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું:—

“એક શ્રીમંત માણસની આર્થિક સ્થિતિ વેપારમાં નુકસાન જવાથી ખદલાઈ ગઈ; તેટલામાં તેનું અવસાન થયું. તેને પુત્ર હતો પણ નાનો હતો. થોડાં વર્ષ તો કાંઈ દરદાગીનો હતો તે વેચી તેની વિધવાએ નિર્વાહ ચલાવ્યો. છેવટે બે માતી સિવાય કંઈ રહ્યું નહિ, એટલે તે માતી લઈ તેણે પોતાના છોકરાને તેના ખાપનો એક ઘણો સ્નેહી ઝવેરી હતો તેની પાસે મોકલ્યો. તે ઝવેરીએ માતી બેઠાં તો ખોટાં જણાયાં, પણ તે કંઈ બોલ્યો નહિ, અને છોકરાને કહ્યું કે, ‘માતી હમણાં રાખી મૂકો અને હાલ મારે ત્યાં કામ શીખવા રહો. તમારા નિર્વાહની વ્યવસ્થા હું કરીશ.’ પછી તેણે છોકરાને ઝવેરીનું કામ સારી રીતે શીખવ્યું. છોકરો ઉમર લાયક થયો અને રત્નની પરીક્ષામાં ખાહોશ થયો, એટલે જે માતી લઈ તે પ્રથમ આવ્યો હતો તે મંગાવી તેની કિંમત આંકવા ઝવેરીએ છોકરાને કહ્યું. છોકરાએ માતી બેઠાં અને જાણ્યું કે તે ખોટાં છે.

એ કહ્યું, “તમારા બાપ મોટા ઝવેરી હતા એટલે મોતી જોતાં ન હોય. બરાબર જુઓ.” પણ છોકરાને મોતી જોતાં જ છે એમ નિશ્ચય થયો. એ કહ્યું, “પ્રથમ જો હું આ મોતી જોતાં છું એમ કહેત તો તમારાં શ્રીને વિપરીત લાગત.”

“વળી ભટ્ટરિ મહારાજ કહે છે કે: ન્વાનુભૂત્યેકમાનાય । પોતાનો અનુભવ પ્રમાણ છે. માટે અભ્યાસ કરી અનુભવ કવચથી નિશ્ચય થાય છે.”

ત્યાર પછી વાસુદેવરાવના બનેલીએ પૂછ્યું, “હું આનંદ સ્વરૂપ થઈ છું એવી રીતે કરવાથી એવો અનંદ આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે ?” શુદ્ધીએ જવાબ આપ્યો:

“જુદી જુદી જાતના સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોનું ભક્ષણ કર્યું છે અને હું તૃપ્ત છું નિશ્ચયપૂર્વક મારી લેવાથી આપણને તેના સ્વાદનો અને તૃપ્તિનો આનંદ તો નથી. તેવીજ રીતે તે આનંદ વૃત્તિના નિરોધ દ્વારા અનુભવ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.” વાસુદેવરાવના બનેલીએ પૂછ્યું, “વૃત્તિના નિરોધનું સા- શું ?” શુદ્ધીએ કહ્યું, “વૃત્તિના નિરોધ માટે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય જોઈએ. પતંજલિ ભગવાન કહે છે કે:—

અભ્યાસૈવરાગ્યામ્યા તન્નિરોધઃ ।

અર્થ.—અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે (વૃત્તિઓ) નો નિરોધ થાય છે.

જેમ વાંદરા ધણોજ તોફાની હોય છે અને તેને પકડવા માટે ભાંગ, ખવરાવવાથી નિશો અંદે ત્યારેજ સહેલાઈથી પકડી શકાય છે, તેવી રીતે પ્રાપ્ત તથા વૈરાગ્યથી મન ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે.

હવે શકા થાય છે કે મન વશ કરવા માટે અભ્યાસ જોઈએ પણ વૈરાગ્ય શી જરૂર છે ? તેના ઉપર એક દ્રષ્ટાંત છે કે:—

અમુક દેશના એક રાજા હતા. તેમનું અવસાન થવા પછી તેમની પાછળ વારસ નહિ હોવાથી રૈયતે એવી યુક્તિ કરી કે એક હાથણીની સૂંદમા ને હાર આપ્યો અને જાહેર કર્યું કે આ હાથણી જેના ગળામાં હાર પહે- તે ગાદીનો વારસ થશે. ત્યાર પછી તે હાથણીએ પાસે ઉભેલા બધા સારા માણસોને છોડી દઈ દૂર ઉભેલા એક લિખારીને હાર પહેરાવ્યો. બધાએ લિખારીને કહ્યું કે ‘તું તારાં કપડાં બદલી નાખ અને રાજાનો ક, મુગટ આદિ પહેરી ગાદી ઉપર બેસ.’ પણ લિખારીએ કહ્યું કે, ‘મારે મા લિખારીપણું રાખવું છે અને ગાદી પર પણ બેસવું છે,’ રૈયતે ‘હિ બને’ એમ કહીને એને ગાદી મૂક્યો.

તાત્પર્ય એ કે જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં લાલસાડૂપી ગિજારીપણું છે ત્યાં સુધી અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે વૈરાગ્ય ધારણ કરીને અભ્યાસ કરવો. અભ્યાસ એટલે સદા બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરવી. બ્રહ્માકાર વૃત્તિ જ્યારે કેવળ શુદ્ધ સાત્વિક હોય છે ત્યારે અજ્ઞાનને દૂર કરીને એ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ પણ શાન્ત થઈ જાય છે, એનેજ બ્રહ્માનુભવ કહે છે; તેજ આનંદની સ્થિતિ છે. આ અભ્યાસ માટે ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

તત્રમ્યિતો યત્નોઽભ્યાસઃ ।

વૃત્તિ રહિત નિરૂદ્ધ ચિત્ત સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે તેનું નામ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે યત્ન કરવો. અર્થાત્ ઉત્સાહથી વારંવાર ચિત્તને તત્ત્વમાં ભેડવું. તેણે એકાગ્ર ચિત્ત કરવા સાધનોનું અનુદાન કરવું તે અભ્યાસ કહેવાય છે.

નિર્વિકાર ચિત્તનું સ્વભાવિક નિશ્ચલ ભાવે રહેવું તે સ્થિતિ અને જે જે ઉપાયથી આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરાય તે તે ઉપાયોનું અવલંબન કરવું તેનું નામ અભ્યાસ છે. પરંતુ મન ઘણુંજ ચંચળ છે તેથી બધા સમય બહિર્મુખ રહે છે. માટે તેને અંતર્મુખ કરવા પ્રથમ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરીને પછી અભ્યાસ પણ કરવો અથવા એમ નહિ તો એ અભ્યાસની સાથે સાથે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરતા જવું. જ્યાં સુધી વૈરાગ્યની ન્યૂનતા હોય છે ત્યાં સુધી અભ્યાસ સફળ થતો નથી, અને જ્યાં સુધી અભ્યાસ બરોબર ન હોય ત્યાં સુધી ચિત્તવૃત્તિઓને નિરોધ પણ થાય નહિ.

જેમ મેલાં કપડાં હોય છે તે આપણે પાણીમાં પલાળી સાબુ લગાડી પાછાં પાણીમાં ધોળીએ છીએ ત્યારે સાબુ મેલ સાથે નોકળી જાય છે અને જેમ પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય છે તેને બીજા કાંટાથી બહાર ઠાલી બીજો કાંટો પણ નાખી દઈએ છીએ, તેમ વિષયાકાર વૃત્તિનો અભાવ થયા પછી બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે એનેજ બ્રહ્માનુભવ કહે છે.

હું બ્રહ્મ છું, હું આનંદ સ્વરૂપ છું એવી રીતે માનીને બેસવાથી કોઈ દિવસ બ્રહ્મસ્તુત્ર પ્રાપ્ત થવાનું નથી. નાનપણમાં મેં એક ત્રણ ચાર વર્ષના છોકરાને ભેળો હતો. તે ઘણેજ માંદો પડી ગયો હતો; પછી સારો થયો હતો, છતાં ઘણો અશક્ત હતો; અને વેંવે કહું હતું કે તેને કંઈ ખાવાનું આપશે નહિ. પણ તે છોકરો માગ્યા કરતો હતો કે મને જલેળી, પેંડા, ખરડી એવું એવું ખાવા આપો. પછી ના પાડવાથી તે રડવા લાગ્યો. તેના ખાપે તેને દ્રોસલાવવા ચાકરને કહ્યું કે, “ભા એક શેર જલેળી, એક શેર ખરડી અને એક શેર પેંડા લઈ આવ; તે આ ગેસા.” આમ જેમ જેમ તેનો ખાપ બેસતો જાયતેમ

તેમ છોકરા તે સાંભળી રાજ થતો હતો; જોકે તેના મોંઢાને સ્વાદ લાગતો ન હતો. એવી રીતે જે અજ્ઞાની પુરુષ હોય છે તે બ્રહ્મનું નામ ઉચ્ચાર કરીને “હું બ્રહ્મ છું” વગેરે શબ્દો બોલીને રાજ થાય તેમાં કંઈ તેને બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. તે સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અનુભૂતિં વિના મૂઢો વૃથા વ્રહ્મણિ મોદતે ।

પ્રતિવિનિતશાસ્ત્રાપ્તફલાસ્વાદનમોદવત્ ॥

અર્થ:—જાણીના અથ ભાગમાં રહેલા જ્ઞોના પ્રતિબિંબને યાજ્ઞવાલ્મી પ્રસન્ન થવાની પેઠે મૂર્ખ પુરુષ અનુભવ વેળા સિવાય પરબ્રહ્મમાં વ્યર્થ આનંદ મને છે.

જેમ જળાશયના કિનારા ઉપર સ્થિત વૃક્ષનાં ફળોના પાણીમાં પડતા યડછાયાને પાણીમાં રહેલ માછલાં આવા દોડે છે અને તેના સ્વાદનો મિથ્યા અનુભવ કરે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસ શાસ્ત્રદ્વારા અથવા શ્રવણદ્વારા અથવા ગુરુદ્વારા સાંભળીને અનુભવ કર્યા સિવાય “હું બ્રહ્મ છું, સાક્ષી છું” એમ બોલીને રાજ થાય છે. આમ વ્યર્થ આનંદ માનવામાં વખત મુમાવવા કરતા સમયનો સદુપયોગ કરી અભ્યાસદ્વારા બ્રહ્માનુભવ માટે પ્રયત્ન કરવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે.”

પછી વાસુદેવરાવના બનેલીએ શંકા કરી કે, “આજ કાલ ઘણે ઠેકાણે સત્સંગ કરનારા જોવામાં આવે છે પણ અભ્યાસ કરનાર કોઈક જ હોય છે એનું શું કારણ ?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ફળનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી પુરૂષાય થતો નથી. જેમકે અમુક વેપાર કરવાથી ઘણા ધનની પ્રાપ્તિ થશે એવો નિશ્ચય થાય છે કે તુરત તે વેપાર કરવામાં ગમે તેટલું કષ્ટ વેઠવું પડે છે તે આનંદથી વેકાય છે અને રાત્રિવસ ધાંચીના બેલની માફક તેમાં પુરુષાર્થ થઈ શકે છે, તેમ આત્મધનનું સ્વરૂપ જેને યથાર્થ જણાય છે તે અભ્યાસ કરી શકે છે. ધનદાર પ્રાપ્ત થનાર વિષયસુખ કરતા બ્રહ્મસુખ હંબરગણુ શ્રેષ્ઠ છે એવો વિવેક ગત્યારે આવે છે ત્યારે વિષય સુખ પર અભાવ થાય છે અને બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત કરવામાં અભ્યાસ થઈ શકે છે.”

૨૧: ગુરુ થવાની આનાકાની.

મેં પ્રથમ વાસુદેવરાવ મારફત ગુરુશ્રીને મને ઉપદેશ કરી માર્ગ બતાવવા જીવનિત કરી. વાસુદેવરાવે ગુરુશ્રીને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “એ દામ મારું નથી.” આ હકીકત તેમણે મને જણાવી ત્યારે મને કીક લાગ્યું નહિ. મેં વાસુદેવરાવને કહ્યું કે, “તેઓ ભલે ના કહે, પણ મેં તો મારા મનથી તેમને ગુરુ

માની લીધા છે.” ત્યાર પછી એક વખત મારી હાજરીમાં વાસુદેવરાવે શુરશ્રીને કહ્યું કે, “આમને આપે ઉપદેશ કરી રસ્તો બતાવવા ના કહેલી, પણ તેઓ તો કહે છે કે મેં તો મારા મનથી શુર માની લીધેલા છે.” શુરશ્રી હસીને બોલ્યા કે, “એ તો કબીરની પેઠે ગળે પડ્યા. કબીરને રામાનંદ સ્વામીએ શુરમંત્ર આપવાની ના કહી, ત્યારે તેઓ રામાનંદ સ્વામી કાશીના ઘાટ પર નાહવા જતા હતા, ત્યાં અગાઉથી જઈ સૂતા; અને ઘાટ ઉતરતાં અંધારું હોવાથી સ્વામીને પગ જોચિંતો કબીરના પર પડવાથી સ્વામી “રામ રામ” બોલી પોતાનો હાથ તેના માથા ઉપર ફેરવી ચાલ્યા ગયા. કબીર પણ આ તારકમંત્રને શુરમંત્ર માની ચાલતા થયા; અને પછી પોતે શિષ્ય છું એમ માની રામાનંદ સ્વામીને ગળે પડ્યા. તેમ આ પણ મને ગળે પડવાની સુક્તિ કરે છે. રામાનંદ સ્વામી તો ત્યાગી અને મહાત્મા હતા, હું તો સંસારી છું.” થોડા દિવસ પછી બીજા સાથે પણ આવેજ પ્રસંગ બન્યો હતો. મારા એક ઓળખીતાએ મેં સંન્યાસ લીધા પછી એક વખત શુરશ્રીને પૂછ્યું કે, “મારે આપના શિષ્ય થવાની આકાંક્ષા છે.” ત્યારે શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “મેં કંઈ શુરપદવી ધારણ કરી નથી અને હું કંઈ બાણુતો પણ નથી.” તે ઉપરથી તેમણે ઘણી આજીજ કરી, ત્યારે શુરશ્રી બોલ્યા, “સોના શિષ્ય થવું સારું, પરંતુ એકના શુર થવું ખુંડું છે.” તોપણ તે હમેશાં શુરશ્રી પાસે આવતા હતા અને મારી માફક તેમણે પણ શુરશ્રીને (મનથી) શુર તરીકે માન્યા હતા.

આવીજ રીતે બીજા ઘણા ખરા શુરશ્રીને શુર તરીકે માનતા હતા, પરંતુ પોતે પોતાને શુર હોવાનું માનતા ન હતા અને સર્વ પ્રત્યે ગિત્રલાવ રાખતા હતા.

૧૨. સંન્યાસ માટે પુનઃ પ્રયત્ન.

ત્યારપછી જેમ જેમ વૈરાગ્ય પ્રકરણ આગળ ચાલતું ગયું, તેમ તેમ મારામાં ઘર છોડી જવાની ઉલટ વધતી ગઈ. તેવા પ્રસંગમાં મારા ઉપર લમ કરવા સંબંધી ઘણા પણ ઘણું થવા લાગ્યું; તેથી મેં શુરશ્રીને કહ્યું કે, “હજી પણ મારા લગ્ન સારૂં ઘણા આગ્રહ થાય છે, માટે મને ઘર છોડવાની આજ્ઞા દેવા કૃપા કરો.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “મને પણ પહેલાં ચાર પાંચ વખત એવુંજ થઈ ગયું હતું; તે વખતે ગુલાબલાઈના ઘણા સમજાવવાથી હું રહી ગયો. ગુલાબલાઈ ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ મહાત્મા પુરુષ છે, માટે એમનો બોધ મારે અંગીકાર કરવો પડ્યો. હજી પણ સંસારના રહેવું મને ઠીક લાગતું નથી, અને જેમ પેઢીઓ મનવગર વેઠે ઉઠાવીને જાય છે, અને ક્યારે સુકામ આવે ને બોલો નીચે પટકી હું ચાલ્યો બહુ એવું રટણ કર્યો.

કરે છે, તેમ મને પણ આ સંસારનો બોલો હમેશાં લાગ્યા કરે છે, અને ક્યારે એ છૂટશે એવું થયા કરે છે; પણ પ્રારબ્ધવશાત્ હજી સુધી મારે પડ્યા રહેલું પડ્યું છે.” તે વખતે મેં કહ્યું કે, “આપના આશ્રયમાં મોટું કુટુંબ છે, માટે આપના સંસાર છોડવાથી ઘણાંને કલેશ થાય, તેથી તેમ કરવું યોગ્ય નથી.” તેનો તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “સૌ સૌનું પ્રારબ્ધ સૌ સૌની માથે છે; એ લોકોથી મારે શું લેવુંદેવું છે? થોડા દિવસ પછી આ સર્વ ખટપટ હું પણ છોડી દઈશ; માટે તમે પણ થોડા દિવસ રહો પછી ચર્મ ગહેશે. અહિં આ પણ સત્સંગ થાય છે. કેવળ ભગવાં કપડાં પહેરવાથી શું અધિક થવાનું છે? માટે તમે પ્રથમ સાધન સંપાદન કરો. લગ્નને સારૂ ઘણું આગ્રહ થાય છે, માટે જ જેલદી સંન્યાસ ધારણ કરવાનો બે તમારો વિચાર હોય તો લગ્નની ઉતાવળ નહિ કરવા મંળાંધી તમે કહી શકો છો. તો પછી મંન્યાસ લેવાની ઉતાવળ શામાટે કરો છો?” એમ કહી મને અટકાવ્યો.

તે અરસામાં યોગવાસિષ્ઠનું વૈરાગ્ય પ્રકરણ સમાપ્ત થયું અને મુમુક્ષુ પ્રકરણનો આરંભ થયો.

૧૩. મુમુક્ષુતા.

વૈરાગ્ય વિના બ્રહ્મપરાયણ થઈ શકાય નહિ, માટે વૈરાગ્ય પ્રકરણ પહેલાં આપેલું છે. સર્વ દુઃખોનો કારણ સહિત વિલય અને પરમાનંદની અભિવ્યક્તિ તે મોક્ષ કહેવાય છે. એવા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે, જેમ કોઈ પુરુષ અગ્નિની જ્વાળાથી વ્યાપ્ત થયેલો પાણીમાં પડવાની ઇચ્છા રાખી તેની શોધ કરે છે, તેમ સંસારરૂપી અગ્નિથી બળતા પુરુષને તેમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. જેમ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની પહેલાં જીવાત્મા બ્રહ્મથી વિમુખ અને માયાની સન્મુખ હોય છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ બ્રહ્મ વિષયોથી ઉપરત રહીને બ્રહ્મસન્મુખ થવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે.

શુકદેવજીએ સ્વયં વિચારદ્વારા તત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તથાપિ કોઈ વિષયમાં સંશય પડવાથી તેમણે પોતાના પિતાશ્રીને પ્રશ્ન કર્યો; પરંતુ પોતે વિચારદ્વારા જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેજ ઉત્તર મળવાથી મનનું સમાધાન થયું નહિ, તેથી તેમના પિતાએ તેમને જનક રાજ પાસે ઉપદેશ લેવા મોકલ્યા. જનક રાજને ખબર મળી કે શુકદેવજી પધાર્યો છે. તેઓએ કહ્યું કે, “ઉભા રહેવા દો” આમ સાત દિવસ વીત્યા, તોપણ જનકરાજ્યનો તેમને અંદર બોલાવ્યા નહિ.

ત્યારબાદ શુકદેવજીને રાજ્યમહેલના આંગણમાં દાખલ કર્યો. પછી જનકરા-
જાએ તેમને પ્રથમ અંતઃપુરમાં દાખલ કરાવ્યા. ત્યાં સાત દિવસ સ્ત્રીઓની
સેવાથી મધુર ભોજન વગેરે ધીજી અનેક ઉપલોગો કરાવ્યા; પરંતુ મંદ, પવન
જેમ પર્વતને ચલાયમાન કરી શકતો નથી તેમ તે વેલવો અને સુખો શુકદે-
વજીના દેહ મનને ચલાયમાન કરી શક્યાં નહિ. આ પ્રમાણે તેમની પરીક્ષા કરી,
જનકરાજાએ તેમને બોલાવી આદરપૂર્વક પાદપૂજન કરી કહ્યું કે, “આપ મહાન્ પુત્ર
હોઈ મને મોટો જ્ઞાની માની મારી માસે બોધ લેવા પધાયો છો. પણ હું કંઈ
આપથી મોટો નથી. આપનો અનુભવ વિશેષ છે.” એમ કહી કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો
કે, “આ દુષ્ટ તથા સારહીન સંસાર અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અંતઃક-
રણનો નાશ થવાથી નાશ પામે છે, આમ તત્ત્વવેત્તાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. વળી
અખંડ ચૈતન્ય આત્મા એકજ છે, તેના વિના ધીજી કંઈ નથી. એ આત્મા
પોતાના સંકલ્પથી બંધાયેલો છે, અને સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે મુક્ત
થાય છે.” આ રીતે મહાત્મા જનકે ઉપદેશ કર્યો ત્યારથી શુકદેવજી દૃશ્ય પદ્ધ-
ર્થોથી રહિત ઉત્તમ પરમાત્મા વસ્તુમાંજ આશ્રય કરીનેજ રહેવા લાગ્યા; અને
શોક, બ્રમ તથા તૃષ્ણાથી રહિત થયેલા અને જેમના સર્વ સંશયો કપાઈ
ગયેલા છે એવા શુકદેવજી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તેલ વિનાના દીવાની જેઠે
પોતાના સ્વરૂપમાંજ શાંત થઈ ગયા. દૃશ્ય પદ્ધર્થોમાં પ્રીતિ અને તેના કારણ-
રૂપ અજ્ઞાન એ બંનેનો નાશ થવાથી શુદ્ધ થયેલા મહાત્મા શુકદેવજી પાણીનો
કણ જેમ સમુદ્રમાં ભળી જાય છે તેમ પોતે વાસનારાહિત થઈને પવિત્ર
સ્થાનરૂપ આત્મસ્વરૂપમાં એકતાને પામ્યા, અર્થાત્ તેમાં મળી ગયા. આ વાત
વસિષ્ઠ ભગવાને શ્રી રામચંદ્રજીને કહી અને બોલ્યા કે:—

તस्य व्यासतनुजस्य मलमात्रोपमार्जनम् ।

यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते ॥

અર્થ:—હે રામ, તે વ્યાસપુત્ર શુકદેવજીને જેમ કેવળ મળજ દૂર કરવાનું કામ હતું,
તેમ તમારા સંબંધમાં એટલુંજ કામ કરવાનું છે.

શ્રી રામચંદ્રમાં આ પ્રમાણે તીવ્ર મુસુહુતા હોવાથી વસિષ્ઠજીના ઉપદેશથી
અજ્ઞાન દૂર કરવાને તેમને વાર ન લાગી; તે પ્રમાણે આપણામાં જ્યાંસુધી
તીવ્ર મુસુહુતા આવી નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી.

૧૪. સંન્યાસગ્રહણ.

મુમુક્ષુ પ્રકગ્ણ પૂર થયા પછી હું વારંવાર શુરુશ્રીની પાસે સંન્યાસગ્રહણ

કરવા સંજોગી આજ્ઞા માગવા લાગ્યો, અને તેઓ મને વારંવાર બોધ આપી શાંત પાડવા લાગ્યા; પરંતુ મારી ઈચ્છા તેવી ને તેવીજ રહી હતી, તેથી કોઈ પણ જાતનું બહાનું કાઢી જવાની રજા માગવાનો મેં વિચાર કર્યો. એક વખતે સંધ્યાકાળે આવી મેં કહ્યું કે, “મારે એક વાત આપને કહેવાની છે.” પોતે ઉત્તર આપ્યો કે, “ભલે કહો.” મેં કહ્યું, “મારે બાલાજી જવું છે.” તેમણે કહ્યું, “હા ભલે જાઓ. ઘણું સારું.” મનમાં તો પોતે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયા. બીજે દિવસે સવારના હું વ્યવસ્થા કરવા સંજોગીના ‘કાગળપત્રો લખવામાં શેકાયો હતો, તેથી સવારે કથામાં ગયો નહોતો; પણ સાંજના જતા પહેલાં આજ્ઞા લેવા ગયો, ત્યારે પોતે પૂછ્યું કે, “કેમ આજે જાઓ છો?” મેં કહ્યું, “હાજી.” તે વખતે માતાજીએ કહ્યું કે, “અહીંથી જઈ તુરંત સંન્યાસ લેશે.” હું જો કે શુભરાતી જાણતો નહોતો, તો પણ સંન્યાસ શબ્દ સાંભળવાથી મેં અટકળ કરી કે માતાજી મારા સંજોગી વાતચીત કરે છે. “બાલાજી જવાનું” કહે છે પણ એમને આજ્ઞા આપવી ન જોઈએ” એમ માતાજીએ કહ્યું. શુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “એમનું પ્રારબ્ધ તીવ્ર છે, હવે શેકવાની કંઈ જરૂર નથી.” પછી મારા તરફ જોઈ હિંદુસ્તાનીમાં કહ્યું કે, “તમે જાઓ છો તે એમને ત્યાં લાગતું નથી.” પછી મને પૂછ્યું કે, “આજે કયો દિવસ છે તે માલમ છે?” મેં કહ્યું, “ના જી.” પોતે બોલ્યા કે, “આજે રામચ દ્રણના રાજ્યાભિષેકનું મુહૂર્ત હતું, અને આ દિવસે તેઓ વનવાસ ગયા હતા.” જતી વખતે મેં શુરુશ્રીને નમસ્કાર કર્યો. મારું જવું એમને ગમ્યું નહિ. પછી માતાજીને મેં નમસ્કાર કર્યો ત્યારે તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેજ રાતના હું શુપથુપ બાર વાગતાની ગાંડીમાં શ્રી બાલાજી ગયો. ત્યાં મેં ક્ષૌરાદિ કરાવી તીર્થમાં સ્નાન કરી પ્રેષમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી, શિખાસૂત્રનો પરિત્યાગ કર્યો, અને મારી મેળે બગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી લીધાં. પછી ત્યાંથી મદ્રાસ તરફ આટ્યો ગયો. મારી પીછાતના કોઈ ગૃહસ્થો બાલાજીમાં યાત્રાર્થે આવેલા હતા તેમણે મારો સંન્યાસીનો વેશ જોયો હતો અને તેઓએ બેલગામ ખબર આપી હતી.

આશરે એક મહિના પછી ત્યાં ખબર પડતા મુખેદાર એસ. મુદલિયાર ઘણો આગ્રહ કરી મને પાછા લઈ જવા માટે મારી સાથે બે માસ રહ્યા અને મને બેલગામ લઈ ગયા. તે વખતે એમની સાથે મેં કબુલાત કરાવી કે હું તમારી સાથે આવું ખરો, પણ બેલગામમાં ઘેર આવીશ નહિ; પરંતુ શુરુશ્રીને બંગલે રહીશ. એમણે તે વાત માન્ય કરી, અને હું તેમની સાથે બેલગામ આવ્યો. ત્યાં મધ્યરાત્રે જાગે ઉતર્યો તેવોજ વાસુદેવરાવને ઘેર પરભાર્યો આટ્યો ગયો અને સત્તરે શુરુશ્રીને બંગલે ગયો.

૧૫. બેલગામમાં ગુરુશ્રીનાં દર્શન.

સવારમાં ગુરુશ્રીને જાગલે ગયો ત્યારે તેઓ નાહવાની ઝોરડીમાં સ્નાન કરતા હતા. ગુરુપત્ની મળ્યાં તેમને હું પગે લાગવા જતો હતો એટલે મને રોક્યો, કારણ કે તેઓ પ્રથમથીજ મને પગે લાગવા તો દેતાંજ નહિ; અને તેમાં સંન્યાસ લીધા પછી તો બીલકુલ પગે લાગવાની મનાજ કરી. ઉલટું તેઓએ મને નમસ્કાર કર્યો અને દીલગીર થઈ કહ્યું કે, “નાની ઉમ્મરમાં સંન્યાસ લીધો એ ખોટું કર્યું.”

તેવામાં ગુરુશ્રી સ્નાન કરી આવ્યા અને બોલ્યા કે, “કેમ સ્વામીજી આ નંદમાં છો ને?” તેમને હું પગે લાગવા જતો હતો એટલામાં પોતે બોલી ઉઠ્યા, “હવે તમે ચતુર્થાશ્રમી છો તેથી તમારાથી પગે લાગી શકાય નહિ.” અગાઉ પણ હું જ્યારે જ્યારે નમસ્કાર કરતો ત્યારે ત્યારે તેઓ મને તેમ કરવાની ના પાડતા હતા. પછી પાસેની પાટ ઉપર મને બેસાડ્યો. પોતે બેઠા અને ખબર અંતર પૂછવા લાગ્યા. મને સ્નાન કરવાનું કહી છ વાગ્યે તેઓ ધ્યાનની ઝોરડીમાં ગયા. સાત વાગ્યા ત્યારે હમેશના નિયમ પ્રમાણે હું તેમની પાસે ગયો. શ્રી ગીતાજીના ત્રીજા અધ્યાયની કથા ચાલતી હતી. આઠ વાગ્યે કથા પૂરી થયા પછી ગુરુશ્રી મને બેસવાના ઝોરડામાં તેડી ગયા. વાસુદેવરાવ પંજી સાથે હતા. બેઠા પછી વાસુદેવરાવ બોલ્યા કે, “ગઈ કાલે મધ્ય રાત્રિના સ્વામી મારે ઘેર આવ્યા હતા. પથારી લીધી નહિ અને ઘણું આગ્રહ કર્યો ત્યારે માત્ર સાદડી લીધી અને તે ઉપર સૂઈ રહ્યા.”

ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ખરાબર છે. ભોગ અને યોગ બન્ને સાથે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. હવે તો તેઓ અંન્યાસી થયા છે, તેથી સર્વ ક્રિયા સાત્વિક અને સાદીજ હોવી જોઈએ.” પછી મને પૂછ્યું કે, “તમે સંન્યાસ કોની પાસે લીધો?” મેં કહ્યું કે, “મેં મારી પોતાની મેળે પ્રેમમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને શિખાસૂત્રનો પરિત્યાગ કર્યો અને કાપાય વસ્ત્ર ધૂણી કરી લીધાં.” ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “આ તો તમે વિદ્વત્ સંન્યાસની રીતે સંન્યાસ લીધો. યાજ્ઞવલ્કય વગેરે પ્રથમથી જ્ઞાની હોવાથી તેમણે તે સંન્યાસ લીધો હતો. તમારે તો પ્રથમ વિવિદિષા સંન્યાસ લેવો જોઈએ. વિવિદિષા સંન્યાસ માટે તો વિધિપૂર્વક ક્રિયા થવી જોઈએ. હવે પછી પ્રસંગ આવ્યે ઝાણી વધતી ક્રિયા કરાય તો ઠીક.” મેં ગુરુશ્રીને જવાબમાં જણાવ્યું કે, “મેં આપને ગુરુ માન્યા છે, એટલે બીજાને ગુરુ તરીકે ગુરુ પારી તેની પાસે વિધિ કરાવવા મારી ઇચ્છા નથી.” ત્યારે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ગુરુ સિવાય તે વિધિ થઈ શકે છે અને તે કરવી જોઈએ.” તે ઉપરથી અગાડી કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે મેં થોડી ઘણી વિધિ કરી હતી.

૧૬. મારા સ્નેહીમંડળને ઉપદેશ.

તે દિવસે સાંજે સુબેદાર વગેરે ગુરુ પાસે આવ્યા. ગુરુશ્રીએ સુબેદારને જી પૂછ્યું કે, “આપજ એમને પાછા લાવ્યા કે ?” સુબેદારે કહ્યું, “હા.” પછી પોતે બોલ્યા કે, “કોઈના વંશમાં જો એક પણ સંન્યાસી થાય તો તે આખા કુટુંબને તારે છે. મારા કુટુંબમાં જો કોઈ થાય તો હું ઘણો ખુશી છું; માટે એમને કોઈ જાતની ઉપાધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન તમારે કરવો ન જોઈએ. ધણા-ખરા નાના પ્રકારનાં કારણોથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે, પણ સર્વ સંપત્તિવાન હોઈ તેના પર જ્ઞાનિ આવી સંસાર છોડે એવા કોઈકજ હોય છે, પરંતુ પુણ્ય વિના એમ બનતું નથી. યુવાવસ્થામાં સામાન્ય રીતે વિધવો તરફ વૃત્તિ ઢોડે છે, તેના પર જ્ઞાનિ યદ્યપિ, પરમાર્થમાં લક્ષ લાગવું એ પણ મહા પુણ્ય સિવાય થતું નથી.” આટલું કહી પોતે મદાલસાનું આખ્યાન સંભળાવ્યું.

માર્કંડેય પુરાણમાં એક કથા છે કે, મદાલસા નામની રાણી હતી તે પોતાને જેટલા પુત્રો થાય તે સર્વને બચપણથી ઉપદેશ કરતી કે, “હિંસુત્વ, તું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તારા નામ નથી, પણ તેં હાલમાં કલ્પનાથીજ તે ધારણ કર્યું છે. આ દેહ પંચ મહાભૂતનો છે, એ તારો નથી, તેમ તું એનો નથી. શા માટે તું રહે છે? તારા શુણ્ણ કલ્પાય એવા નથી. દેહ પંચ મહાભૂતનો છે, તે વૃદ્ધિ પામે છે ને ઘટે છે; પણ તું કાંઈ વૃદ્ધિ પામતો નથી ને ઘટતોયે નથી, કારણ કે તું જ પ્રકારના નિકારથી રહિત છે. મા, ખાપ, દેહ વગેરે તારે કંઈ નથી. માત્ર એ ભૂતસંગ તેં માની લીધેલો છે. તને સુખ દુઃખ કંઈ નથી, પરંતુ તું શુદ્ધ અદ્વિતીય, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, માટે અજ્ઞાનનિદ્રાથી જાગ.”

આ ઉપદેશ પ્રમાણે છોકરાઓ મોટા થાય કે સંસાર છોડીને વ્યાધ્યા જાય. એમ કરતાં કરતાં એના ત્રણ છોકરાઓ ગયા. તે ઉપરથી રાજાએ રાણીને કહ્યું કે, “આવી રીતે ઉપદેશ કરી સર્વ છોકરાઓને સંસાર ત્યાગ કરાવી મોકલી આપો છો, તો પછી રાજપાટ કોણ સંભાળશે, અને દેવકાંચ કોણ કરશે ? એથી તો કર્મમાર્ગનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. એક છોકરાએ તો તે કામ કરવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે પતિનું વાક્ય સંભળી રાણીએ પોતાનો ચોથો પુત્ર જેનુ નામ અલકં પાડ્યું હતું તેને ગૃહસ્થાશ્રમ તથા ગ્રંથધર્મનો ઉપદેશ કીધો; પણ પાછળથી પોતાના મનમાં વિચાર થયો કે, મારે તુચ્છ સંસારમાં કુબાવવા સંબંધી બોધ કરવો અયોગ્ય છે, છતાં પણ પતિની આજ્ઞાને માથે ચડાવી; હવે અંતે પણ તે સંસારથી મુક્ત થાય એવી કંઈક યુક્તિ કરવી જોઈએ. એમ વિચારી એક સુવર્ણનું માદળિયું, તેમાં ઉપદેશનો કાગળ મૂકી પુત્રને આપી કહ્યું કે, “ઘણાજ

સંકટમાં આવી પડે ત્યારે આ માદળિયુ જોલી એમાંની ચિઠ્ઠી વાંચી, તે પ્રમાણે વર્તજે.” ત્યાર પછી એ છોકરો રાજપાટ સંભાળવા લાગ્યો અને સંસ્કારવહારના કામમાં છેક નિમગ્ન થઇ ગયો, ત્યારે આગળ ગયેલા સર્વ તેના બાંધુઓ પૈકી સુળાહુએ વિચાર કર્યો કે, “આપણો ભાઈ મંસરમળમાં લુપ્ત થયો છે, એને છોડાવવો જોઈએ.” તેથી અલકના શત્રુ કાશીરાજની સહાયતા લઈ રાજ્યમાં આવ્યો અને પોતાના ભાઈ પાસેથી તેણે તથા કાશીરાજે રાજ્ય માગ્યું. રાજ્યએ કહ્યું, “યુદ્ધમાં જય કરી રાજ્ય મેળવાય છે. માગ્યાથી કાંઈ મળતું નથી.” એ ઉપરથી લડાઈ થઈ. તેમણે એના રાજ્યમાંના જુદા જુદા કિલ્લા કબજે કરી લીધા, તેથી રાજાને અતિ સંકટ આવી પડ્યું અને તે ઘણો સુંઝાવા લાગ્યો. તે વખતે પોતાની માતાનું વચન યાદ આવ્યું અને માદળિયાની અંદરથી પત્ર કાઢી વાંચ્યો; તેથી રાજ્ય પર વેરાન્ય આવવાથી તરતજ એ રાજ્ય પોતાના ભાઈ સુળાહુને સોંપી સંસાર છોડી આલવા લાગ્યો. ત્યારે સુળાહુએ કહ્યું કે, “મારે રાજ્ય જોઈતું નથી, પરંતુ તમને સૂચના કરવા માટે આવ્યો હતો.” એટલું કહી સુળાહુ ચાલી નીકળ્યો. પછી અલક પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્યાભિષેક કરી શ્રી ગુરુ દત્તાત્રેય પાસે ગયો. આ પ્રમાણે મહા લસા આખ્યાન પુરું થયા બાદ ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “મોટા મોટા રાજાઓ પણ સંસાર છોડી આવ્યા ગયા હતા. જો મંસારમાં સુખ હોત તો એ લોકો કેમ તેને ત્યાગ કરત? તેઓ બિદ્યા માગી ઉદરપોષણ કરતા હતા. સ્વામીને પણ હું દેહાધ્યાસ છોડાવવા સાદું માધુકરી માગવા જવાને કહેવાનો છું. તમારે સર્વેએ એમને કોઈ પ્રકારના બંધનમાં ન લાવવા જોઈએ. તમે જો એમને હવે બંધનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરશો તો તેમાં તમે પણ દોષાપત્તિમાં આવી પડશો, અને એમને પણ પતિત થવું પડશે. હું પણ એમને કોઈ પ્રકારના બંધનમાં રાખવા ઇચ્છતો નથી.” આટલું કહ્યાથી તે સર્વને શાંતિ થઈ અને સતોષ પામી વિદાય થયા.

૧૭. મારા શુભેચ્છાને ઉપદેશ,

એ મડળ ગયા પછી મારા એક શુભેચ્છક શુભેદાર મેજર આવ્યા **જે** તેમને ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એમણે સંન્યાસ લીધો તેથી તમે કોઈ નારાજ છો?” શુભેદાર મેજરે ઉત્તર આપ્યો કે, “સંન્યાસ લીધો એ તો ઠીક છે, પણ એથી મારો ને એમનો વિયોગ થાય છે. તેથી મને ખેદ થાય છે” ગુરુશ્રી કહ્યું કે, “વિયોગ તો સર્વેલો જ છે. કોઈ દિવસ તે થયા વિના રહેવાનો નથી. મહા પુણ્ય વિના સંન્યાસ લેવાતો નથી. માટે તમારે કાંઈ ખેદ કરવા જોઈ

નથી.” સુખેદાર મેજરે પૂછ્યું, “ત્યારે શું એમનો પ્રારબ્ધયોગ એવો છે કે એમણે સંન્યાસ લેવો જોઈએ ?” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે:— સંચિત, ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધ. પ્રારબ્ધ કર્મ પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે:— નિવાર્ય, દુર્નિવાર્ય અને અનિવાર્ય. પહેલાં બે કર્મો પુરુષાર્થથી મટી શકે છે, પણ અનિવાર્ય પ્રારબ્ધ મટી શકતું નથી. એનો ક્ષય તો ભોગબંધે જ થાય છે.” એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત આપ્યું કે, “જેમ કોઈ પારધિ કોઈ જનાવરનો શિકાર કરવા સાડ પોતાના ભાથામાથી બાણ કાઢીને છોડે, અને પછી તેના મનમાં એવો વિચાર થાય કે, ‘અરરર ! મેં ઘણું ખોટું કામ કર્યું; આ બાણ છૂટ્યું છે તે જનાવરનો નાશ ન કરતાં પાછું વળે તો ઠીક.’ પણ એ છૂટેલું બાણ પાછું ફરતું નથી. તે તો પોતાનું કાર્ય કરીને જ અટકે છે. તે જ પ્રમાણે સંચિત કર્મોના સંચયમાંથી પ્રારબ્ધરૂપી બાણો છૂટ્યાં છે તે તો પોતપોતાના ભોગ આપ્યા સિવાય અટકવાનાં નહિ. તે જ પ્રમાણે સ્વામીનું પ્રારબ્ધ તીવ્ર છે, એટલે મટી શકવાનું નહિ. એમનું પ્રારબ્ધ સંસાર સંબંધમાં નિવાર્ય જણાય છે, અને તેથી એમના પુરુષાર્થવટે તેનું નિવારણ કરી, સંન્યાસનો લાભ લઈ શકશે.” સુખેદાર મેજરે પૂછ્યું, “ત્યારે જનકાદિ સંસારમાં રહી જ્ઞાની શી રીતે થયા ?” ગુરુવર્યે ઉત્તર આપ્યો કે, “યોગબ્રહ્મે સંસારમાં રહી જ્ઞાની થવું કઠિન નથી, પણ બીજાને સંસારની ઉપાધિમાં રહી, તેનાથી બચી જ્ઞાની થવું એ ઘણું જ કઠિન છે. વળી પૂર્વના સંસ્કારદ્વારા કેટલાકને સંસાર પર ત્યાગવૃત્તિ થઈ જાય. તેવાને રોકથાથી તેમના કર્તવ્યમાં રોકનાર સહાય કરવાને બદલે અવરોધ નાખે છે એ ગ્રેયસ્કર નથી. એમનું પ્રારબ્ધ ત્યાગદ્વારા જ્ઞાન મેળવવા જેવું લાગે છે, માટે એમને તે માર્ગ પકડવા દેવો એ ઠીક છે.” સુખેદાર મેજરે કહ્યું કે, “એઓ ભલે પોતાનો આશ્રમ રાખે, પરંતુ અમારી સાથે રહે તો સાડ.” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “સંન્યાસીમાં તિતિક્ષા હોવી જોઈએ, તેમને માનાદિકની જરૂર નથી; કારણ કે એથી તેમને લાભને બદલે હાનિ છે. એઓ જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં એમનું પ્રારબ્ધ એમની સાથે જ રહેશે, માટે તે સંબંધી ચિંતા કરવી નહિ. વળી આપણે પણ મનુષ્ય જન્મની સફળતા કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કેટલાક એવું પણ કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને ન્યાયબુદ્ધિ ક્યાં રહી શકતી નથી ? તેનો ઉત્તર એવો છે કે પૂર્ણ ત્યાગબુદ્ધિ તો ન હોઈ શકે. કદિ એમ જાનીએ કે રહી શકે તોપણ માન અપમાન છૂટતાં નથી. સંન્યાસ આશ્રમમાં શિક્ષા માગવાથી અને જ્યાં ત્યાં પડી રહેવાથી દેહાભિમાન શિથિલ થવાનું સાધન થાય છે. ‘સંન્યાસીઓને પણ માન અપમાન છોડવાં કઠિન પડે છે, તો પછી ગૃહસ્થની શી વાત ?’ આ ઉપર ગુરુશ્રીએ એક સંન્યાસીનું દૃષ્ટાંત કહ્યું:—

“કોઈ એક સંન્યાસી (ત્યકા દંડી) મંદિર પાસે થઈને જતા હતા. ત્યાં એક પુરાણી શ્રીગીતાજીની કથા કરતા હતા. ઘણું સ્ત્રીપુરુષો શ્રવણ કરવાને બેઠાં હતાં. પુરાણી મહારાજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયના ૭મા શ્લોકની પ્રથમ લીટી અમાનિત્યમર્દમિત્વમદિસાક્ષાંતિરાજંયમ્ । બોલ્યા. તે ક્રમ તો સંન્યાસીને કાને પડી. તે ઉપરથી એમને વિચાર થયો કે, ‘અહો ! શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કેવો સારો બોધ આપ્યો છે કે અમાનીપણું, અદંભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, નિષ્કપટતા વગેરે ગુણો ગ્રહણ કરવા. આજથી હું પણ નિશ્ચય કરું છું કે મારે આ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.’ સંન્યાસી કથા સાંભળવા મંદિર પાસે ઉભા નહોતા ગયા, પણ ચાલતાં ચાલતાં એમને કાને ઉપલા શબ્દો પડવાથી ઉપર પ્રમાણે તેમને વિચાર આવ્યો, તેથી મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે તે સંન્યાસી કોઈ ગામમાં લિક્ષા લેવા ગયા. જતાં જતાં કોઈએક વણિકના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યા અને માથું ઢરી માગી. ઘરમાંથી સ્ત્રીએ લિક્ષા લાવી મહારાજના પાત્રમાં નાખી, પણ તેમ કરતાં પાત્રને તેનાથી અજાણતાં સ્પર્શ થઈ ગયો. મહારાજને એકદમ ક્રોધ વ્યાપ્યો અને મોટો ઘાંટો કાઢી સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યા કે, ‘અરે નિર્લજ્જ ! તું મારા પાત્રને અડકી ! મારા સંન્યાસમાં ધૂળ નાખી, ધિક્કાર છે તને. તું વૈશ્ય-ભતિની સ્ત્રી મને અડકી ગઈ. હવે મારે સર્વ વસ્ત્રો ધોવાં પડશે.’ આવી રીતે ક્રોધ કરી ઘણું બોલ્યા, અને અન્ન સહિત પાત્ર વગેરે જમીન પર ફેંકી દઈ નદીએ સ્નાન કરવા ચાલ્યા ગયા. બિચારી સ્ત્રી કાંઈપણ બોલી નહિ અને ઘરમાં ગઈ. સ્નાન વગેરે કર્યા બાદ થોડી વારે સંન્યાસી ઠંડા પડ્યા ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘અરરર ! મેં આ શું કર્યું. ગઈ કાલેજ નિશ્ચય કર્યો હતો કે ક્ષમા રાખવી, માન અપમાનથી રહિત રહેવું, અભિમાન ન રાખવું, અને આજેજ તે નિશ્ચય પર પાણી ફેરવ્યું. બિચારી સ્ત્રીના ઉપર મેં ઘણો ક્રોધ કર્યો, છતાં મારા કરતાં તે કેટલી ક્ષમાવાળી કે એક અક્ષર પણ ન બોલી ! હું સંન્યાસી થયો એટલે ગ્રાહણ ન રહ્યો. મારે તો મારે વર્ણ સરખા તે છતાં મને અભિમાન થયું, કે હું પવિત્ર ગ્રાહણ અને એક વણિકની સ્ત્રી મને અડકી જાય ! સંન્યાસીના ધર્મ પ્રમાણે વણિકના ઘરનું અન્ન જ્યારે હું લેવા ગયો અને તે અન્ન હું ખાત પણ ખરો, ત્યારે વણિક સ્ત્રી મારા પાત્રને અડકી ગઈ એમાં એનો શો દોષ ? અરે ! આ શરીરનું ‘ હું ગ્રાહણ છું’ એવું પૂર્વાશ્રમનું અભિમાન હજી ઇશ્વર નથી ધિક્કાર છે મને કે હું સંન્યાસી થઈ ક્રોધ અને અભિમાન વગેરે છોડી નથી શક્યો. હવેથી જરૂર આ દોષોને ત્યાગ કરી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહેલા ગુણો ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.’ ઘણા લાંબા વખતનો પડી ગયેલો સ્વપ્નાવ ઓડવો ઘુસ્કેલ પડે છે; તે પ્રમાણે સંન્યાસીએ

પોતાનો સ્વભાવ છોડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, પણ કાંઈ કાંઈ એવા પ્રસંગો બને કે દોષો આગળ જ આવી જાય થાય અને તેને વશ થવું પડે. આમ કરતાં કરતાં એક વર્ષ નીકળી ગયું. ફરતાં ફરતાં તે મંન્યાસી પાછા તે જ મંદિર આગળ થઈને જતા હતા. એમની નજર પુરાણી મહારાજ ઉપર પડી. તેમને એળખી વર્ષ ઉપરનો પ્રસંગ યાદ આવવાથી પોતે ત્યાં ઉભા રહ્યા. પુરાણી મહારાજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની જ કથા કરતા હતા અને છેવટનો ૧૮ મો અધ્યાય ચાલતો હતો. શ્રોતાઓ પણ ઘણા બેઠા હતા અને લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કરતા હતા. આ સર્વ જોઈ મંન્યાસીની આંખમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં, અને તાંબડતોખ પુરાણી મહારાજની પાસે જઈ માથાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યો પછી શ્રોતાઓ તરફ ફરી તેમને પણ તે જ પ્રમાણે પ્રણામ દીધા. મંન્યાસી મહારાજને આ પ્રમાણે કરતા જોઈ સર્વ કોઈ વિસ્મય પામ્યું, અને પુરાણી મહારાજ પણ આસન પરથી ઊઠી મહારાજની સામે હાથ જોડી ઉભા રહી કહેવા લાગ્યા કે, ‘મહારાજ, આપ આ શું કરે છે? આપ અમને પૂન્ય, અમારાથી આપનો આશ્રમ શ્રેષ્ઠ, તે છતાં આપ વિપરીત આપ કેમ કરે છે? અમને ‘ઉલટા દોષિન કહે છે.’ મંન્યાસી બોલ્યા, ‘ધન્ય છે મહારાજ આપને અને ધન્ય છે આ શ્રોતામંડળને. આપ સર્વ કેટલા વિદ્વાન અને અનુભવી છો, કે શ્રીકૃષ્ણે કહેલો બોધ સર્વે આપે શ્રવણ કરી તેને આપના હૃદયમાં ઉતાર્યો છે. ગયે વરસ આ સ્થળે મેં આપને મુળેથી ક્ષત અમાનિત્યમ વગેરે થોડાકે શબ્દો સાંભળ્યા, અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાને આપું વર્ષ મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ માનથી હજી તે શુભો યથાર્થ રીતે સંપાદન કરી શકાયા નથી; અને આપ તો હંમેશાં તેમનાં જ વચનોનો બોધ કરો છો અને શ્રોતાઓ પણ રાજ તે ગ્રહણ કરે છે, તો આપની ભુદ્ધિ કેટલી વિશાળ હોવી જોઈએ? માટેજ હું આપને અને શ્રોતામંડળને ધન્યવાદ આપું છું, અને આપના મુકાબલામાં મારા પામરપણાનો વિચાર કરું છું.’ પુરાણી મહારાજ બોલ્યા, ‘મહારાજ, આપ જેવા ઉત્તમ અધિકારી તો આ પૃથ્વી પર કોઈક જ હોય છે, કે જેને શબ્દમાત્રના સડેજ કાને પડવાથી જ્ઞાન થાય છે. અમારા જેવા કનિષ્ઠ અધિકારીઓને તો ગમે તેટલો બોધ કરવામાં આવે, પણ તે હૃદયમાં ઉતરેજ નહિ; માટે આપ જેવા મહાત્મા પુરોષને ધન્ય છે.’ એમ કહી પુરાણી મહારાજ તે મંન્યાસીને પગે પડ્યા, અને પછી મંન્યાસી પોતાના વિચારમાં ને વિચારમાં જ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તાત્પર્ય કે મુમુક્ષુને મંન્યાસ આશ્રમમાં રહીને મંપાદન કરવું વધારે અગુણ પડે છે; માટે સ્વામીએ જે કહ્યું છે તે જ છે, ખેદ કરવા જેવું નથી.’ આ પ્રમાણે ગુરુશ્રીએ મુબેદા મેન્

જાન્યાથી તેઓ મંત્રોષ પામીને ચાલ્યા ગયા.

૧૮. ત્રીજા વંશગ્ય સંબંધી વાત.

ખીજે દિવસે સાંજે ખીજ લરકરના સુખેદાર રામસ્વામી અને ત્યાંના અંગ્રેજ સ્કૂલમાસ્તર વગેરે દશ બાર માણસો ગુરુશ્રીને બંગલે આવ્યા હતા. સુખેદાર પૂર્ણ મંસ્કારી હતા. ગુરુશ્રીએ તેમને પૂછ્યું કે, “આમના સંન્યાસ લેવાથી ખીજની જેઠે તમને પણ ખોટું લાગે છે કે કેમ ?” તેમણે કહ્યું કે, “મને ખોટું લાગતું નથી, કેમકે ખીજઓના આગ્રહથી લમ થયા પછી તેઓ અવશ્ય ઘર મૂકીને આવ્યા જાત તે કરતાં હમણાંજ મૂકી દીધું છે તેમાં કંઈ ખોટું કંઈ નથી. માસ મનમાં પણ કોઈ કોઈ વાર થઈ જાય છે, કે હું ઘર છોડીને આવ્યો જાઉં; પણ મારા ગુરુની આજ્ઞા ન થવાથી હું જઈ શકતો નથી. છતાં કોઈ કોઈવાર મારી મરણ એકાંતમાં રહેવાની થઈ જતાં હું બે ત્રણ માસ રજા લઈને બહાર એકાંતમાં ગાળી આવું છું; જ્યાં ત્યાં પડ્યો રહું છું; કોઈ વાર જૂખ્યો પણ પડી રહું છું.” તે સાંભળીને ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા, કેમકે પોતાને પણ કોઈ કોઈ વાર એવી ઇચ્છા થતી. ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આપણે કાયા છીએ, તેથી એકદમ નીકળી શકતા નથી; પણ ભતૂંદાર જેવા તો સંસારમાં દોષદષ્ટિ થતાંજ એકદમ નીકળી ચૂક્યા હતા.” અસંગ આલતાં સુખેદારે આ સંબંધમાં પટ્ટણ્ણુ સ્વામીનું આખ્યાન કહ્યું.

“પટ્ટણ્ણુ સ્વામી મદ્રાસમાં આશરે સાડાત્રણસો વર્ષ પહેલાં નગરશેઠ હતા. તેઓ વિવિધ પ્રકારનો વ્યાપાર કરતા. બહાર વેપાર અર્થે તેમનાં વહાણો પણ ફરતાં; તેમાંનું એક વહાણ ક્યાંયે ચાલ્યું જતાં લાંબી મુદત સુધી તેનો પતો મળ્યો નહિ. એ વહાણ કોઈ અભણ્યા બેટ તરફ ચલી ગયું. આ વહાણમાં નગરશેઠના ઘણા નોકરો હતા. તેમાંનો કોઈએક રત્નનો પારખ હોઈ, ત્યાં રત્નની ખાણ છે એમ જાણી, ઘણાં રત્નો એકઠાં કરાવી વહાણમાં ભરી, તે વહાણ છૂટું પડ્યા પછી આશરે ત્રણ વર્ષે, મદ્રાસને બંદરે મધ્યરાત્રે આવી પહોંચ્યો. નગરશેઠ મૂળથીજ સમૃદ્ધિમાન હોઈ તેને આ હકીકતની ખબર મળતાં થોડો આનંદ થયો. સવારમાં વહેલા શેઠ બંદર ઉપર ગયા. આ દરમ્યાન તેમના ગુરુ ઘેર પધાર્યા અને ઉપરના ઠારણથી બંદરે ગયા જાણી તાલપત્રમાંત-મારી સાથે એક તૃટેલી સોય પણ આવશે નહિ—એમ લખી તે પત્ર નગરશેઠ ઘેર આવ્યે તેમને આપવા શેકાણીને દઈ તેઓ ચાલ્યા ગયા. શેઠ બંદર ઉપરથી આવી નાહવા બેસતાં પત્રનીએ ગુરુએ લખેલું તાલપત્ર આપ્યું, અને તે જોતાંજ નગરશેઠ તરતજ ચાલતા થયા. નીકળતી વખતે એમની માતાએ કહ્યું કે, ‘તમે જાઓ છો તો મને અગ્નિસંસ્કાર કોણ કરશે ?’ શેઠે કહ્યું કે, ‘હું કરીશ.’ છ’એક માસ દરમ્યાન તેમની માતા સ્વર્ગસ્થ થયાં, ત્યાં સુધી તેઓ ગામમાંજ ફરતા

હતા. માતા મરી ગયાની ખબર મળતાં રમથાને પહોંચી તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો ત્યારપછી તેઓ ગામ છોડી બહાર નીકળી પડયા. હળવે હળવે અંતર્દાષિ થતાં તેઓ પંચમ ભૂમિકામાં પહોંચી વિચરતા રહેતા. ફરતાં ફરતાં બદ્રગિરિ નગરમાં ગયા ત્યાં એક સમયે નિર્જન સ્થાનમાં રહેલા ગણપતિના ઉર્જાટ મંદિરમાં જઈ સમાધિસ્થ થઈ બેઠા હતા. ત્યારે કેટલાક ચાર લોકોએ પોતે કરેલી ચારી પેડી, તેઓએ કરેલી માનતા પ્રમાણે, એક મોતીનો હાર ગણપતિને પહેરાવ્યો, પણ તે ગણપતિની પાછળ અડોઅડ બેઠેલા સ્વામીજીના ગળામાં પડ્યો. ચારી રાજ્યમહેલમાં થયેલી હોવાથી તપાસ થતાં તેમને રાજ્ય તરફથી ફાંસીનો હુકમ થયો. ફાંસી ચઢાવ્યા અગાઉ રાજ્યએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી જોતાંજ તે બ્રહ્મનિષ્ઠ છે એમ બાંધ્યું તેજ, વખતે વજરને રાજ્ય સોંપી પોતે સ્વામીજી સાથે ચાલ્યો ગયો, અને થોડા સમયમાં સ્વામીજીના જેવીજ સ્થિતિમાં આવી ગયો. ”

“આ દૃષ્ટાંતનું તાત્પર્ય એ છે કે જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય છે તે આગળ પાછળનો વિચાર કરતો નથી માટે સંસારમાં રહીને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય એમ મને આ કાળમાં લાગતું નથી, માટે સ્વામીજીએ સંન્યાસ લીધો તેને માટે મને કંઈ દીલગીરી થતી નથી.” તે સાંભળીને ગુરુશ્રી હસીને બોલ્યા કે, “આટલા બધામાંથી ફક્ત તમે એકલાજ સ્વામીજીને અનુકૂળ છો એમ લાગે છે. મને પણ બે ત્રણ વખત ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાનો વિચાર થયો હતો, પરંતુ મારા મોટાભાઈએ મને રોકવાથી તેમની આજ્ઞાનું હું ઉલ્લંઘન કરી શક્યો નહિ.” પછી સુબેદાર સાથે આવેલા મારતરે કહ્યું કે, “આશરે અઢીસો વર્ષ પહેલાં તામ્રમાન કરીને એક સ્વામી થઈ ગયા હતા. તે દ્રવિડ દેશમાં શોળ નામના પ્રાંતના વજર હતા. તેમને બાલ્યાવસ્થામાંથીજ સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય હતો અને ઘર છોડી ચાલ્યા જવાનું કરતા હતા, પરંતુ તેમના મોટા ભાઈએ તેમને કહ્યું કે, ‘એક પુત્ર થયા પછી બલે જજો.’ થોડાં વર્ષ પછી તેમની પત્નીનું પ્રસૂતિના સમયમાં બાળક સહિત મૃત્યુ થવાથી તે સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા. જે રાજ્યમાં તે નોકરી કરતા હતા તે રાજ્યને આની ખબર પડતાં તેણે સ્વામીને કહ્યું કે, ‘આપ જેવા જ્ઞાની પુરુષને મેં નોકર તરીકે રાખ્યા હતા તે અપરાધની ક્ષમા માગું છું.’ એમ કહી તે રાજ્ય તેમના શિષ્ય થયા. એવા મહા પુરુષને પણ મોટાભાઈની આજ્ઞા પાળવી પડતી હતી, માટે આપણે પણ મોટાભાઈનું કહેવું માનવું એ આપણો ધર્મ છે.” પછી ગુરુશ્રી હસીને કહેવા લાગ્યા કે, “આ બધો પ્રમાદોનાં વચન છે. તીવ્ર વૈરાગ્યવાન કોઈનું કંઈ સાંભળતા નથી. પુદ્ગ મહારાજને તેમના પિતા ઘણી યુક્તિથી રાખતા હતા, છતાં બધાને મૂકીને છુપી રીતે નાસી ગયા.” એ સાંભળી સુબેદારે કહ્યું કે, “બગબર છે. આશરે ચાર-સો વર્ષ અગાઉ કર્ણાટક દેશના ગજાને પણ સંસારમાં રહીને જ્ઞાન નિષ્પાદન

કરવું મુશ્કેલ લાગ્યું તેથી તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. રાજ્યપાટ છોડી નીકળતી વખતે તેની રાણીએ કહ્યું કે, ‘આપ ભલે ત્યાગ લીધો, પણ મારો ધર્મ આપની સાથે રહેવાનો છે.’ તેને રાજ્યએ ઉત્તર આપ્યો કે, “મારી આજ્ઞા પાળવી તે પણ તમારો ધર્મ છે. હું આજ્ઞા કરું છું કે તમારે ઘરમાં રહેવું.” તે પછી તેની માતાએ કહ્યું કે, ‘સત્સંગને માટે અહિં મહાત્માઓને બોલાવીશું; તું રાજ્યમાં રહી સંતસમાગમ કરી જ્ઞાન સંપાદન કર.’ પરંતુ માતાને પણ નહિ માનીને સંસાર છોડીને તેઓ વ્યાધ્યા ગયા અને થોડા દિવસમાં પૂર્ણ જ્ઞાની થયા. તેમને સર્વ પ્રકારની અલંકૃતતા હતી, તો પણ તે વ્યાધ્યા ગયા. તે કાંઈ અણસમજી હતા ?” આ સાંભળી શુક્રશ્રી હસવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વાર્તાવિનોદ થયા પછી સૌ ચાલ્યા ગયા.

૧૯ અપરા વિદ્યા.

ખીજે દિવસે શ્રીગીતાની કથા સમાપ્ત થયા પછી શુક્રશ્રી પોતાના જીવનગી બેસવાના ઓરડામાં બેસે તેડી ગયા અને વાતમાં ને વાતમાં મને પૂછ્યું કે, “મદ્રાસમાં ત્રણ મહિના સુધી તમે શું કર્યું ?” મેં કહ્યું કે, “સત્પુર-પોના સમાગમમાં મેં થોડો વખત ગાળ્યો. એક તો મદ્રાસમાં કતુપતિ વ્યક્ટરામ વિદ્યાનંદ નાહુલ મળ્યા. તેમની ઉંમર ૬૬ વર્ષની છે. તેઓ પહેલાં અગ્નિહોત્રી હતા. મારા દાદાજીના ઓળખીતા હતા. હું ગયો તે પહેલાં ૭ માસ અગાઉજ તેમણે આતુર સંન્યાસ લીધો હતો. તેઓ મોટા વિદ્વાન છે. મેં વિધિપૂર્વક સંન્યાસ લીધો નથી એમ જાણી “તે” શૂદ્ર સંન્યાસ લીધો છે” એમ મને કપકો આપ્યો. હું રૂપ રહ્યો. તેમણે કહ્યું કે, “મેં તો સંન્યાસ લીધો છે, તેથી આ ઘર હવે મારું ન રહ્યું. પણ આ (પૂર્વાશ્રમથી) મારી દીકરીનું ઘર છે. અહિં હું શિક્ષા કરું છું, તો તમે પણ અહિં શિક્ષા કરજો.” મેં કહ્યું કે, “હું તો માધુકરી માગીશ અને આપની પાસે અભ્યાસ કરીશ.” આ સાંભળી ‘સ્વામીશ્રી ઘણાજ રાજી થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, “માધુકરી માગી જોઓ પ્રહ્લવિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તેઓને શીઘ્ર જ્ઞાનસિદ્ધિ થાય છે. હાલમાં તો અહિંજ ભિક્ષા કરજો. પછી માધુકરી માગજો.” તેઓશ્રી પ્રસંગોપાત મને પ્રહ્લવિદ્યાનો ઉપદેશ કરતા; અને તેઓશ્રીએ પોતાના રથેલા “દેવલ્ય નવનીત” વગેરે ગ્રંથો મને આપ્યા હતા.

ખીજા પુરુષોત્તમ પંતુલુ મળ્યા હતા તેઓ પ્રથમ ઢાલેજમાં સંસ્કૃતના ‘ત્રોક્ષસર’ હતા. તેમણે નોકરી મૂકીને ઘરનું છાપખાનું કરી પ્રથમ દશોપનિષદની,

મૂળ મંત્ર, પદ્મચેદ, પદાર્થ અને લાવાર્થ. સહિત શાંકર સાધ્યના આધારથી સુંદર ટીકા છપાવી હતી. હવે તેઓ જન્મેદ ઉપર ટીકા લખી છપાવે છે. તેઓ નીતિમાન અને ધર્મનિષ્ઠ છે, પણ બ્રહ્મસમાજ છે. તેમણે પોતાની કરેલી ટીકા-વાળાં ઉપનિષદો મને આપ્યાં: અને કહ્યું કે, “વ્યાકરણ બહુવા વિના અર્થ બરાબર બેસી શકે નહિ. માટે જરૂર વ્યાકરણ લખવું.” ઉપનિષદો વેદાંતનું મૂળ છે. મને જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તે તેમાંથીજ થયું છે; માટે હું તમને પણ વ્યાકરણ શીખી ઉપનિષદો લખવાની સલાહ આપું છું.” મેં કહ્યું કે, “દશોપનિષદ ઉપર આપની ટીકા ઘણી ઉત્તમ છે તે વાંચી લઈશ.” તેઓએ કહ્યું, “માત્ર ટીકા વાંચવાથી જે સ્વાદ આવશે તેના કરતાં વ્યાકરણ લખી પછી મૂળ શ્રુતિનો અર્થ સમજવાથી બુદ્ધોજ સ્વાદ આવશે;” અને આગળ કોઈપણ વખત વ્યાકરણ લખવા માટે મારી પાસેથી વચન પણ માગી લીધું, અને કહ્યું કે, “વધારે નહિ તો લઘુમાત્ર (લઘુ કૌમુદિ) શીખી લો. કારણ હજી તમારી બાલ્યાવસ્થા છે. થોડા અભ્યાસથી પણ તમને બોધ થઈ જશે.”

ગુરુશ્રીએ આ સર્વ વાતો સાંભળી કહ્યું કે, “એ વાત ખરી છે; કારણકે ઉપનિષદ વેદાંતનું મૂળ છે. યથાર્થિત અર્થ સમજના માટે વ્યાકરણ પછી એકાદ પ્રમેય અંથ પંચદશી અને એકાદ પ્રમાણ અંથ વેદાંતપરિભાષા વગેરે લખવાની જરૂર છે, જેથી ઉપનિષદો સમજવાં સુગમ પડશે, અથવા ભાષા લખવી હોય તો વિચારસાગર અને વૃત્તિપ્રભાકર એ પણ પ્રમેય પ્રમાણ અંથ કહેવાય છે, તેના અભ્યાસથી પણ બોધ થઈ જાય છે.”

હું બુદ્ધચ્ચ પંતુલ પાસે જતો આવતો તેથી કેટલાક બ્રાહ્મણો મને કહેતા કે, “તેઓ તો બ્રહ્મસમાજ છે, એની સાથે તમે સમાગમ: શું રાખો છો?” મેં કહ્યું કે, “ભલે બ્રહ્મસમાજ છે પણ બીજા મૂર્તિપૂજક લોકો છે તેના કરતાંયે એમની ઈશ્વર ઉપર ભક્તિ વધારે દેખાય છે, તેમજ વેરાગ્યવૃત્તિ અને નિરભિમાનતા વગેરે સફળેણો પણ વધારે દેખાય છે, તો એવા પુરુષનો સમાગમ હું કેમ ન કરું?” તે સાંભળી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “બ્રહ્મસમાજ કોઈ ખરાબ નથી. કોઈ પણ પુરુષના ધર્મને ન ભેગો, પણ તેની સ્થિતિને ભેગી. ક્યારામાં પણ હીરા પડયો હોય તો તે ગ્રહણ કરવો. અવધૂત ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

રત્નં કયં ત્યજતિ કૌપ્યઽશુર્નાં પ્રવિષ્ટમ્ ।

અર્થ—અપવિત્ર કીચડ આદિમા ખોલા રત્નને કોણ છોડી દે ?

સારાંશ કે મનુષ્ય કોઈ પંથ, કોઈ જાત કે કોઈ પણ આશ્રમનો હોય, તે ન ભેગો તે પુરુષની સ્થિતિ ભેગી.”

બીજી વખતે પ્રસંગ નીકળતા મેં કહ્યું કે, “બુદ્ધિયુક્ત પંતુલુએ મને જેમ ઉપનિષદ લખવા કહેલું, તેમજ તાયુમાન સ્વામીનો તામિલ ભાષામાં રચેલો ગ્રંથ પણ લખવા કહ્યું હતું.” તામિલ ભાષા મારી માતૃભાષા નહિ હોવાથી, મને પૂછ્યું હતું કે, “તમને તામિલ ભાષા આવડે છે?” ત્યારે મેં કહ્યું કે, “બોલવા ચાલવામાં તો મને માતૃભાષા જેવી થયેલ છે, પરંતુ છંદમાં ઘરાઘરા સમજણ નહિ પડે.” ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “કંઈ હરકત નહિ. વાંચો, આવડી જશે.” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “તે દિવસે સુબેદાર સાથે આવેલા માર્સ્ટરે કહ્યું હતું તેજ તાયુમાન સ્વામી કે?” મેં કહ્યું, “હાજી.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “વેદોનો તરજુમો કરનાર વિદ્વાન પુરુષ જ્યારે તે ગ્રંથની આટલી ઊંઘી સ્તુતિ કરે છે ત્યારે તેમની (તાયુમાન સ્વામીની) ખુદી કેટલી વિશાળ હોવી જોઈએ?” પછી મેં કહ્યું કે, “એ ગ્રંથની રચના અને અર્થ અતિ ગંભીર છે, તેમજ તેમનો ત્યાગ પણ તેવોજ હતો.” એટલે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આવા મહાન પુરુષો દક્ષિણ (દ્રવિડ, કર્ણાટક વગેરે) દેશમાં થઈ ગયાની ખબર અમારા દેશમાં નથી, પરંતુ શંકર સમાતુજ વગેરે આચાર્યો થઈ ગયાની ખબર છે.”

૨૦. પરા વિદ્યા.

બીજે દિવસે પ્રસંગ નીકળતા મેં કહ્યું કે, “મને મદ્રાસમાં ગુરુલિંગ શાસ્ત્રી પાસે કોઈ કોઈ વખત જવાનો પ્રસંગ મળતો હતો તેઓ ભગવદ્ગીતા ઉપર સંસ્કૃત સાત ટીકાનો તેલંગી ભાષામાં તરજુમો કરતા હતા. શાસ્ત્રીજીને મેં કહ્યું, ‘આપ તો લોકો પર ઉપકાર કરો છો.’ તેમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘મહત્તા તો આચાર્યોની છે કે જેમણે આવું ભાષ્ય અને ટીકા કર્યાં છે, અગર તો જેઓ ગીતાના બોધને અનુસરીને જ્ઞાન મેળવવાનું કરે છે તેઓની મહત્તા છે. આ બંને વર્ગમાંના એકે વર્ગમાં હું નથી, અને આવા તરજુમા કરી પેસા ઉપાર્જન કરી પેટ ભરું છું.’ ગુરુશ્રીએ આ વાત સાંભળી કહ્યું કે, ‘શાસ્ત્રીજીએ નિરભિમાનથી તેમ કહ્યું એ ખરૂં, પણ તેમની વાત સાચી છે.’ પછી એક દષ્ટાંત પોતે આપ્યું.

“ત્યારે વેદનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરીને એક બ્રાહ્મણ દ્રવ્યની આશાથી વેદની કથા ઠરવાની માગણી કરવા માટે કોઈ રાજા પાસે ગયો. રાજાએ તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થયેલું જાણી કહ્યું કે, ‘વેદ યથાર્થ જાણવામાં તમારામાં કંઈ ખામી હોય એમ મને લાગે છે’ તેણે કહ્યું કે, ‘હું સાંગોપાંગ વેદ જાણું છું.’ તો પણ રાજાએ કહ્યું કે, ‘તમે ફરી વેદ વિચારો, હું તમને સર્વ પ્રકારની મગવડ કરી આપું છું. માટે વેદનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી તેનો અર્થ સમજી મારી પાસે

કથા કરજો' બ્રાહ્મણુ તે પ્રમાણે ત્યા ગહી થયો વાન્ની તેના અર્થ ઉપર વિચાર કરી પાછો રાજા પાસે ગયો અને ઠથા ડરવાની માગણી કરી રાજાએ પ્રથમ પ્રમાણેજ પાછો જવાબ આપ્યો. બ્રાહ્મણુ ફરી વાર વેદનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તેમા તેને મનન કરતા ડરતા નિદિધ્યામનદ્વારા પૂર્વ જ-મના સસ્કારને લીધે સમાધિષ્ઠ થતા બ્રહ્મસુખનો અનુભવ થયો, તેથી ઉત્થાન થયા પછી રાજાએ રહેવા આપેલા ઉતારામાથી ઊઠીને આવવા માડયુ નોકરોને રાજાની આજ્ઞા હતી કે, 'શાસ્ત્રીજી જય ત્યારે મને ખબર આપવી' તે પ્રમાણે ખબર મળતા તત્ત શાસ્ત્રીજી પાસે રાજા ગયો અને જવાનુ કાગણુ પૂછયુ શાસ્ત્રીજીએ જવાબ આપ્યો કે, 'આપની પાસે કરેલી માગણી મારી અજ્ઞાનતાને લીધે હતી' રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હવે જ તમે વેદનો અર્થ જરાજાન સમજ્યા છો, તેથી આપ હવે ઠથા કરી શકો' આ દ્રષ્ટાંત આપીને શુદ્ર સ્ત્રી બોલ્યા કે, "છાદોગ્ય શ્રુતિમા ડહુ છે કે —

યદા વૈ વિજાનાત્યપ સત્ય વદતિ ।

અર્થ —જ્યાર સત્યને વિશે કરીને જાણે છે, ત્યારે જ સત્ય કહે છે

વેદવિદ્યા પણ જ્ઞાનમા પર્યાવસાન પામવી જોઈએ આ સબધમા શ્રુતિ લગવતી કહે છે કે—

ઋત્વો અક્ષરે પરમે ંયોમ્નિ, યમ્મિન્નેવા અગ્નિવિશ્વે નિપેદુ ।

યન્ત ન વેદ કિમૃચા કરિન્યતિ, ય ડત્તદ્વિદુસ્તા ઇમે સમાસતે ॥

અર્થ —સયાઓ (ઋગ્વિદો) ને અવિહાસી પગમ આકારમા (આકાર જેવા બ્રહ્મમા) આશ્રય પામીને રહે છે, અને જેમા સર્વ દેવો (મનુષ્ય લોકોની) ઉપર આશ્રય પામીને રહે છે, તે (બ્રહ્મ) ને ને (પુરુષ) જાણતો નથી, તે (પુરુષ) સમા વડે (અધ્યયન કરેલા વેદ વડે) શુ કરશે ? જેઓ ગેની રીતે તેને જાણે છે, તેઓ (કૃતાય યજ્ઞને) મારી રીતે સ્થિત થાય છે

જેમ પાકશાસ્ત્ર લણવાથી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ ન થાય, યન્તુ મામત્રી લેગી કરીને રસોઈ કરી ખાવાથી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય, અને ગણિતશાસ્ત્ર શીખવાથી દરિદ્રતા દૂર ન થાય, યન્તુ નાના પ્રકારના ધધામા પવૃત્ત થઈ દ્રવ્ય સપાદન કરવાથી દરિદ્રતા દૂર થાય છે, તેમ એકલા વેદ લણવાથી મોક્ષ થતો નથી જો અધિકારી વિવેક વેરાગ્ન આદિ સાધન મપાવન ટરીને પ્રબળ પુરુષાર્થ કરે તો જ્ઞાનદ્વારા તેનો મોક્ષ થાય તેણે શાસ્ત્રનો બલે થોડો અભ્યાસ કર્યો હોય, તોપણ જ્ઞાન એજ મોક્ષનો હેતુ હોવાથી તેનો મોક્ષ થાય છે માટે શુરલિખ શાસ્ત્રી ને ડહે છે તે સત્યજ છે”

૨૧. મતમતાંતર સંબંધી વિવેક.

મારા મદ્રાસ તરફના પ્રવાસ સંબંધી વાત નીકળતાં એક વાર મેં ગુરુશ્રીને જણાવ્યું કે, “બુદ્ધિયુક્ત પંતુલુ નામના પંડિતની સાથેના મારા સમાગમમાં, મેં તેમને પ્રસંગ નીકળતાં કહેલું કે, ‘શાંકર વેદાંત સર્વમાં ઉત્તમ છે’. તેમણે જવાબ દીધો કે, ‘અધિકાર પરત્વે સર્વના લેખો યથાર્થ છે, પરંતુ અમે માનીએ છીએ તે સાચું અને બીજા કહે છે તે ખોટું, એમ કહેવું હીક નથી’. આ પ્રમાણે ઘણા મતમતાંતર સંબંધી વાતચીત થઈ હતી.”

આ વાત સાંભળી ગુરુશ્રી હસ્યા અને બોલ્યા કે, “એ વાત તો ખરી કે મતમતાંતરમાં પરવાથી પોતાનું કર્તવ્ય છુટાઈ છે; તેના ઉપર એક દષ્ટાંત છે કે:-

મદાલસાના ચોથા પુત્ર અલર્કને માતાના આપેલા માદળીઆમાંથી મળેલા બોધથી જ્યારે વેરાખ્ય પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે પોતાના વડીલ ભાઈ મુખાહુ પાસે માગણી કરી કે મને ધર્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. તેમણે કહ્યું કે, ‘તમે દત્તાત્રેય શુરુ પાસે જાઓ. તેઓ નિષ્પક્ષપાતી છે. જો હું ઉપદેશ કરું તો તમારો ભાઈ હોવાથી શ્રદ્ધા પણ નહિ બેસે’. અલર્ક તે જ વખતે શુરુ દત્તાત્રેયની શોધમાં નીકળ્યો, ત્યારે આંગળીએ માત્ર એક સોનાની વીંટી જાણી જોઈને પહેરી લીધી હતી. મહાત્માને શોધી કાઢવા સારું ઠેકાણું ઠેકાણું જતાં પૂછે કે, ‘આ વીંટી શાની છે ?’ એટલે ઉત્તર મળે કે, ‘સોનાની છે’ તો અલર્ક કહે, ‘ના સોનાની નથી, પિત્તળની છે’. બીજા મહાત્માને વળી ‘ચાંદીની છે’ એમ કહે. એવી રીતે જ્યારે મહાત્મા સોનું કહે ત્યારે તે જમે તે બીજા બીજા ધાતુની કહે; એટલે મહાત્માઓ અલર્કને ઝિજ્ઞાસ ઝિજ્ઞાસને ચાલ્યા જવાનું કહે, અને તેને કહે કે, ‘તું ગાંડો છે’. આમ કરતાં કરતાં શુરુ દત્તાત્રેય પાસે આવ્યો. તેમને પણ પૂછ્યું કે, ‘આ વીંટી શાની છે ?’ ઉત્તર મળ્યો કે, ‘સોનાની છે.’ અલર્કે કહ્યું, ‘ના ચાંદીની છે.’ મહાત્માએ કહ્યું, ‘તેમ હશે.’ ફરી કહ્યું, ‘ના પિત્તળની છે.’ તેમણે કહ્યું, ‘હીક તેમ હશે.’ આમ કેટલીક વાર અલર્ક ઉલટું બોલ્યો, પણ મહાત્માએ ‘તેમ હશે, તેમ હશે’ એવો ઉત્તર આપ્યા કર્યો. તે ઉપરથી એ સમજી ગયો કે આ શુરુ દત્તાત્રેય જ હોવા જોઈએ. અલર્કે એકદમ તેમને પગે પડ્યો અને બોલ્યો, ‘પ્રભુ, હું વાંકું બોલતો હતો, છતાં આપે તો ‘તેમ હશે’ એટલો જ ઉત્તર આપ્યા કર્યો તેનું શું કારણ ?’ શુરુ દત્તાત્રેય બોલ્યા કે, ‘તમે ધાતુનું જ નામ લેતા હતા, તેથી હું દરેક વખતે ‘તેમ હશે’ એમ કહેતો હતો, કારણ કે સોનું, ચાંદી, પિત્તળ, વગેરે સર્વ ધાતુ પાર્થિવ છે.’ પછી અલર્કે એમની પાસેથી ધર્મોપદેશ લીધો.”

આ દષ્ટાંત કહી શુરશ્રી બોલ્યા, " સર્વ ધાતુનું મૂળ એક સ્વરૂપ છે, એટલે પૃથ્વી છે; તે પ્રમાણે સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ એક બ્રહ્મ છે એમ સમજીએ એટલે સર્વ શંકાઓની નિવૃત્તિ થાય અને પછી કોઈ મતમતાંતરોમાં ભેદ રહે નહિ. અર્થાત્ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

નાનામતં મહર્ષિણાં સાવૃનાં યોગિના તથા ।

દૃષ્ટા નિર્વદમાપન્નઃ કો ન શામ્યતિ માનસઃ ॥

અર્થ:—મહર્ષિઓના અનેક મન છે સાધુઓના અને યોગીઓના મન પણ જુદા જુદા છે. તેથી તેના (ભેદ) ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી કયા મનુષ્યને શાંતિ ન થાય ?

મતલબ કે પ્રત્યક્ષ વિષયમાં પણ મતભેદ હોય છે, કારણ કે માણસ માત્રની શક્તિઓ અને દેશ કાળ જુદાં જુદાં હોવાથી જ્ઞાનમાં મતભેદ પડે છે. તો પછી અગોચર વિષયમાં મતભેદ પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

માટે મતમતાંતર સંબંધી દુરાગ્રહ મૂઢીને આપણા કર્તવ્યમાં પરાયણ થવાથી પોતાની મેળેજ અનુભવ થશે. નકાચો વાદવિવાદ કરવામાં કર્તવ્યથી વિમુખ થવાય છે. "

આ પ્રમંગ બન્યા પછી માતાજી વગેરે બેલગામથી મુંબઈ ગયાં.

૨૨. અવધૂતજનો ગુરુશ્રી સાથે મેળાપ.

સૂન્યામ લઈ બેલગામ આવ્યા પછી ગુરુશ્રીના બંગલાના કંપાઉન્ડની નજીક એક ઓરડીમાં હું રહેતો હતો. એક વખત માંત્રે કચેરી-માંથી આવીને ગુરુશ્રી આરામખુરસી ઉપર દિવાનખાનામાં એકલા બેઠા હતા. હું મારી ઓરડીમાં હતો. તે વખતે પાંચ માત આદમી એક અવધૂત મહાત્માને તેડીને મારી ઓન્ડી પાસે આવ્યા. હું તેમને ગુરુશ્રી પાસે લઈ ગયો. મહાત્માએ તો ગુરુશ્રીને દીઠા કે તરત અમારાથા આગળ વધી તેઓ તેમને પગે પડ્યા. ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, " અહો સ્વામીજી સ્વામીજી ! ઉઠો ઉઠો, આપકા દર્શન હુવા સો બડા આનંદ હુવા. " અમારી સામે જોઈ ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, " જુઓ આ મહાત્માને કાંઈ અભિમાન છે ? જુઓ, ગૃહ-સ્થને પગે પડે છે ને આપણને અભિમાન છોડવાનું શીખવે છે. " પછી ગુરુશ્રીએ મહાત્મા સામે જોઈ હસીને પૂછ્યું કે, " આ સંસારબંધનથી છૂટવાનો કાંઈ ઉપાય છે ? " મહાત્માએ કહ્યું, " શિવ શિવ. " ફરીથી ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, " કેમ કોઈ અધિકારી નથી, જેથી આપ બોલતા નથી ? " તોપણ મહાત્માએ

હમીને ‘શિવ શિવ’ ના ઉત્તર આપ્યો. વળી શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “અમે અધિકારી ન હોઈએ તો કૃપા કરી અમને અધિકારી કરી લો.” આ વખતે તો મહાત્મા ખૂબ હસવા ના લાગ્યા. તે ઉપરથી સાથેના માણસો બોલ્યા કે, “મહાત્માને બોલવાનું, ચાલવાનું અને ખાવાપીવાનું કંઈ ઠેકાણું નથી.” પછી શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “આ મહાત્માની પૂર્ણ પ્રજ્ઞસ્થિતિ છે. આશરે બે માસ પહેલાં હું કેઈ ગૃહસ્થને ત્યાં લગ્નપ્રસંગે ગયો હતો, ત્યાં આ મહાત્મા એકદમ આવ્યા હતા અને સર્વને હસવું આવે એવી ચેષ્ટા કરી ચાલ્યા ગયા હતા. તેજ વખતે મને લાગ્યું હતું કે આ કોઈ અવધૂત છે, એમને મકાન પર સાથે લઈ જઈએ તો ઠીક. અનાયાસે આજ એમનાં દર્શન થયાં.”

તે મહાત્માનાં લુગડાંનું ઠેકાણું નહિ હોવાથી શુરશ્રીએ તેમને એક લાંબો સરખો કાશ્મીરી ઝબ્બો પહેરાવ્યો અને સાથે ફરવા લઈ ગયા. હું પણ તેમની સાથે ગયો. તે મહાત્મા તે દિવસે ત્યાં રોકાયા. બીજે દિવસે સવારે મેં મહાત્માને પૂછ્યું કે, “આપને સ્નાન કરવું છે ?” મહાત્મા બોલ્યા, “આપડી મરજી.” પછી હું તેમને નહાવાની ઓરડીમાં લઈ ગયો અને તેમને નવરાખ્યા. તેઓ નહાતાં નહાતાં પાણી ઉછાળવા લાગ્યા. હસતાં હસતાં ડાલમાંથી બોબો લરી પાણી મારા માથા ઉપર નાખ્યું અને પુગ નહાયા પણ નહિ. આ વાત મેં શુરશ્રીને કહી ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે, “એ તો મહાત્માની ગાળચેષ્ટા છે, આપણે તો તેમની સેવાજ કરવી જોઈએ.”

સાંજે ત્રણ ચાર માણસો શુરશ્રીને મળવા આવ્યા હતા, તેઓએ કહ્યું કે, “આ મહાત્માને ગાંડા સમજી ગામમાં ટેટલાકે માણસો તિરસ્કાર કરતા હતા.” શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “તેઓને માન અપમાન નથી.” આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે—

“કેઈ એક મહાત્મા હતા તેમને એક રાજા પૂજ્ય ગણતો અને શુર માનતો હતો. તેમને હાથીની અંગાડીમાં બેમાડી પોતાના શહેરમાં ઘણાજ સત્કારથી ફેરવતો હતો. ત્યાર પછી તે મહાત્મા બીજા દેશમાં ગયા અને ત્યાં જંગલમાં કોઈ એકાંત સ્થળે સમાધિમાં એક વખત બેઠા હતા, તેવામાં ચોર લોકો તે દેશના રાજાના અંતઃપુરમાંથી ચોરી કરી ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તે રાજાના માણસો ચોરને પકડવા સાડ પાછળ આવતા બેવામાં આવતાં તેમનાથી ગચ્છી જવા સાડ તેઓ ચોરીનો માલ મહાત્મા પાસે મૂકીને ચાલ્યા ગયા.

રાજાના માણસોએ ચોરીનો માલ મહાત્મા પાસે પડેલો જોઈ વિચાર કર્યો, કે આ આપણને છેતરવા સાડ સમાધિનો ઢોંગ કરી બેઠેલો છે. તેમ માનીને મહાત્માને માર મારવા લાગ્યા, તેથી મહાત્મા સમાધિમાંથી ઉત્થાન થયા; એટલે રાજાના માણસો મહાત્માને ધમડી રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ તેમને ગમેંડા ઉપર બેસાડી શહેરમાં ફેરવ્યા તે જોઈ લોકો મહાત્માની હાંસી કરવા લાગ્યા,

આ પ્રમાણે ગધેડા ઉપર ફેરવ્યા બાદ તેમને છોડી મૂક્યા, ચોટ લે તેઓ ગામ બહાર કેઈ એકાંત સ્થળે જઈ બેઠા. ત્યારે કેઈ માણસે (કે જેણે મહાત્માને રાજાની સાથે હાથી ઉપર બેઠેલા અને પછીથી ગધેડા ઉપર બેઠેલા પણ જોયેલા હતા તેણે) મહાત્માને પૂછ્યું કે, ‘જ્યારે આપને હાથી ઉપર બેસાડેલા હતા ત્યારે આપની મુખમુદ્રા હંધિત નહિ પણ ઉદ્દામીન હતી, તેજ મુજબ જ્યારે ગધેડા ઉપર બેસાડ્યા ત્યારે પણ આપના મહેરા પર શોક નહિ દેખાતાં તેવીજ ઉદ્દાસીનતા જોવામાં આવતી હતી, તો તેનું શું કારણ ?’ તેના ઉત્તરમાં મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘લાઈ હું’ આ હાડ માંસનું પૂતળું નથી, પણ માત્ર તેનો સાક્ષી છું, તેથી આ શરીરરૂપી હાડ માંસના પૂતળાને હાથી ઉપર બેસાડો તેમજ ગધેડા ઉપર બેસાડો તેમાં હંધે શોક થવાનું શું કારણ ?—

એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત કહ્યા બાદ ગુરુશ્રી બોલ્યા, “ગીતામાં કહ્યું છે કે—

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणार्तात स उच्यते ॥

અર્થ—જોને માન અપમાન સરખાં છે, તેમજ યત્ન અને મિત્રનો પક્ષ સરખો છે, તથા સર્વ કર્મના આરંભનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

એવા એ તો ગુણાતીત પુરુષ છે.”

પછી લોકોએ અવધૂતજીને કહ્યું કે, “અમને કાંઈ ઉપદેશ આપો,” ત્યારે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “તેઓ તો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે, પરંતુ આપણને ખબર પડતી નથી. તેઓનું અહંતા મમતાથી રહિત વિચરણ જોજ ઉપદેશ છે. માટે તેઓશ્રીને ઝાઝી તકલીફ આપવી નહિ.”

ખીજે દિવસે મહાત્મા ગામમાં ચાલી ગયા. ગુરુશ્રીએ તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યા. તે તેમને પાછા તેડી લાવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “મહાત્મા એક ઠેકાણે બેઠા હતા અને છોકરાં તેમના ઉપર પથ્થર ફેંકતાં હતાં. તે જોઈ તે હસતા હતા.” તે ઉપર ગુરુશ્રીએ મહાત્માને કહ્યું કે, “એક મહાત્મા હતા. તેમના ઉપર જ્યારે છોકરાં પથ્થર ફેંકતાં ત્યારે તે કહેતા કે તમે પથ્થર ફેંકો તો નાના નાના ફેંકો, જેથી તમને રમત થાય અને મને વાગે નહિ. આપે પણ તે પ્રમાણે કહેવું.” તે માંલણી મહાત્મા હસવા લાગ્યા.

તે મહાત્મા પછી ક્યાં ચાલ્યા ગયા તેનો પત્તા લાગ્યો નહિ.

૨૩. ધ્યાન.

ગુરુશ્રી નિત્યક્રમ પ્રમાણે ગીતાજીનો સ્વાધ્યાય કરતા હતા, તેમાંના છઠ્ઠા
ક્રમ અધ્યાયના ચાર શ્લોકનું વિવેચન મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે આપું છું:-

યોગી યુક્તિત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ગીતા ૬-૧૦.

અર્થ—યોગી પુરુષે એકાંત દેશમાં રહી, એકલા થઈ, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિય સહિત શરીર વશ રાખી, આશા રહિત થઈ, બોગ સાધનોના સંબંધ વિનાના થઈ પોતાના જનને સમ આત્મા સાથે જોડવું-ધ્યાન કરવું.

રહસિ સ્થિતઃ । જ્યાં લોકોનો સંબર્ગ ન હોય એવી શુદ્ધ આદિ એકાંતમાં રહેલો.

एकाकी । એકલો. પ્રાચીન ઇતિહાસ જોઈએ છીએ તો ઋષિમુનિઓ વ્યાસ વસિષ્ઠ આદિ કુટુંબ મૂકી એકલા ઘણો વખત જંગલમાં રહી આત્માનું અનુસંધાન કરતા હતા. એવા મહર્ષિઓને પણ જ્યારે એકલા રહેવાની જરૂર પડતી હતી; ત્યારે આપણે તો આત્માનું અનુસંધાન કરવું હોય તો વિશ્વેષ અટકાવવા માટે એકલા રહેવાની ઘણી જરૂર છે.

यतचित्तात्मा । અહિં ચિત્ત વડે અંતઃકરણ સમજવું અને આત્મ શબ્દ વડે ઇન્દ્રિયો સહિત શરીર સમજવું. જેનું અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીર યોગના પ્રતિબંધક વ્યાપારોથી રહિત થાય છે તે યતચિત્તાત્મા કહેવાય છે.

निराशी । દોષદષ્ટિપૂર્વક વેગાચ્ચની હઠતાને લીધે સર્વ પદાર્થોમાં તૃષ્ણારહિત.

अपरिग्रह. । ધ્યાનયોગના પ્રતિબંધક પદાર્થોના સંબંધ વિનાનો. ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે બહિર્મુખ હોવાથી માયાનાં કાર્ય જે વિપયાદિક પદાર્થો છે તેને શ્રદ્ધા કરે છે; અને તેથી જો યોગીનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયોદ્વારા માયાના પદાર્થના શુભદોષ તરફ વળે અને પદાર્થ શ્રદ્ધા કરે તો તે તે પદાર્થમાં મોહ થવાથી ધ્યાનપરાયણ થઈ શકાતું નથી.

આવી યોગ્યતાવાળા પુરુષે ધ્યાનયોગ માટે પવિત્ર દેશ વિષે બેસવાનું છે. પવિત્ર દેશ એટલે સ્વભાવથીજ પવિત્ર એવાં તીર્થ, દેવાલય આદિ અથવા તો સંસ્કારથી પવિત્ર કરેલો એટલે માર્ગન આદિથી શુદ્ધ કરેલો દેશ. આસન ઘણું ઊંચું કે નીચું ન રાખવું; અને પ્રથમ દર્શ, તે ઉપર મૃગચર્મ, તે ઉપર વસ બિછાવી આસન કરી બેસવું. શરીર, માથું તથા ગરદન સીધાં રાખી નાસિકાના

અથ લાગ ઉપર દષ્ટિ રાખી કાંઈ ન જોતાં; વૃત્તિ બ્રહ્મટી કે હૃદયમાં સ્થિર કરવી અને નેત્ર અડધાં ખુલ્લાં રાખવાં; એટલે કે નાસિકાનો અથ લાગ જોતાં રાખવાં. આમ નેત્ર રાખવાનું કારણ એ કે બંધ રાખવાથી વૃત્તિનો લય થઈ નિદ્રા આવે છે અને ખુલ્લાં રાખવાથી ચિત્તનો વિલેપ થવા સંભવ છે.

આ પ્રમાણે તૈયારીવાળા યોગી માટે મૂળ શ્લોકમાં યુક્તીત (જોઈ) એટલે ધ્યાનસ્થ થવા આજ્ઞા છે. ત્યાં શંકા થાય કે વૃત્તિદ્વારા બ્રહ્મ સાથે જોડાવાનું તે કેવળ વૃત્તિથીજ બને છે કે કોઈ સાધનની અપેક્ષા છે? તેનું સમાધાન એ છે કે જ્ઞાપી સાધનની અપેક્ષા છે. જ્ઞાપકનો વાચક છે અને બ્રહ્મ વાચ્ય છે. વાચ્ય વાચકનો અલેહ છે. તૈત્તિરીય શ્રુતિ પણ એમ કહે છે ઓમિતિ બ્રહ્મ। નારાયણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ઓમિત્યાન્માન યુક્તીત। આ રીતે જ્ઞાનું અવલંબન કરી ધ્યાન કરવાનું છે.

ધ્યાનની વ્યાખ્યા યોગસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે: તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્। ધારણા પ્રદેશમાં વૃત્તિની એકતાનતા (સ્થિરતા) તે ધ્યાન કહેવાય છે; માટે એવી સ્થિરતા ઉત્પન્ન થાય તેમ જ્ઞાન અવલંબન દ્વારા યોગીએ ધ્યાનનો ચત્ન કરવાનો છે. શંકા થાય કે અપરોક્ષ વસ્તુનું ધ્યાન થઈ શકે, પણ કોઈ વખત ન જોયેલી પરોક્ષ વસ્તુનું ધ્યાન શી રીતે થઈ શકે? એનું સમાધાન પંચદશીમાં ધ્યાનદી-પમાં કર્યું છે, કે ધ્યાન પરોક્ષનું થઈ શકે છે. પદાર્થ અપરોક્ષ થયો એટલે જ્ઞાન થઈ ગયું, પછી તે માટે ધ્યાન કરવાનું રહેતું નથી. કેમકે પદાર્થનું જ્ઞાન તો પ્રમાણ પ્રમેયને આધીન છે; અને ધ્યાન તો વિધિ, વિશ્વાસ, ઇચ્છા તથા હઠને આધીન છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મનું ધ્યાન પરોક્ષજ બની શકે છે.

આત્મામા વૃત્તિ જોડવાની રીત આમ છે, કે જ્ઞાન કાર સાથે વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી તે વૃત્તિ આત્મામાં જોડવી. આ રીતે કરવાથી ધ્યાન કેમ બને? તેના સંબંધમાં દક્ષાંત છે કે —

જ્યારે બાળક ચાલતાં શીખે છે ત્યારે પહેલાં ત્રણ પૈડાંની ગાડીને આધાર લઈને પોતાના પગ ઉપર ભાર દઈ ઉભું થાય છે અને ગાડીને ધકેલે છે, તથા આગળ ગાડી સાથે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે અને પાછળથી ગાડી ઉપરથી હાથ ખસેડી પોતે ચોડી વાર ઉભું રહી થોડું થોડું ચાલવા માંડે છે. એમ કરતાં કરતાં બાળક ચાલતાં શીખી જાય છે. સિદ્ધાંતમાં એમ સમજવાનું છે કે જ્યારે જ્યારે સાધક આત્મનુસંધાન કરતાં શીખે છે, ત્યારે અ કાર, ઉ કાર અને મ કારવાળી ત્રણ પૈડાંની જ્ઞાપી ગાડીનું અવલંબન કરી ભક્તિ અને વેરાગ્યરૂપ બે પગ ઉપર ભાર દઈ ઉભો થાય છે. જ્ઞાન શબ્દની સાથે વૃત્તિનું પણ ઉત્થાન થવાથી સાધક આત્માનું ધ્યાન કરી શકે છે, અને ગાડી હાથમાંથી

છૂટી જાય, છતાં બાળક જરા વાર ઉભું રહી પડી જાય; તેમ ઝં શબ્દ શાંત થઈ જાય, તો પણ વૃત્તિ થોડી વાર ટકી પછી શાંત થઈ જાય છે. ફરી ઝં દ્વારા વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી જેવી રીતે બાળક ગાડીને ઠેલે છે, તેવી રીતે સાધક વૃત્તિ વટે ઝં કારને આગળ કરે છે તથા આત્માનું ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ઝં શબ્દ શાંત થઈ જાય છે અને વૃત્તિ ટકી રહે છે.

આ પ્રમાણે ઝં કાર દ્વારા સહેલાઈથી આત્માનું ધ્યાન થઈ શકતું હોવાથી શ્રુતિ કહે છે કે પત્તદાલમ્બનં શ્રેષ્ઠમ્ । આ (ઝં કારરૂપ) આલંબન શ્રેષ્ઠ છે. માટે ઝં દ્વારાજ સાધકે અત્માનુસંધાન કરવું.

ઝં દ્વારા ધ્યાન કરવાની રીત મુંડક ઉપનિષદમાં છે કે—

પ્રણવો ધનુઃ શરો હ્રાત્મા વ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ।

અપ્રમત્તેન વેદ્યત્વં શરવત્તન્મયો ભવેત્ ॥

અર્થ—ઝં કાર ધનુષ્ય છે, આત્મા બાણ છે અને બ્રહ્મ તેનું લક્ષ્ય કહેવાય છે. તે પ્રમાણથી રહિત ચિત્તવાળા પુરુષથી વિધવા યોગ્ય છે તેથી તેણે બાણની પેઠે તન્મય થવું

ધનુષ્ય જેમ બાણને ગતિ આપવાનું સાધન છે, તેમ ઝં એ ધનુષ્ય જીવાત્માની વૃત્તિરૂપ બાણને ગતિ આપવાનું સાધન છે. જેમ બાણ લક્ષ્યથી તન્મય થાય છે તેમ જીવાત્માની બાણરૂપ વૃત્તિ બ્રહ્મ સાથે ઝં કાર દ્વારા તન્મય થાય છે; માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે ઓમિન્યેવ ધ્યાયય આત્માનમ્ । ઝં એમ આત્માનું ધ્યાન કરો-

ઝં શબ્દ સાથે વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી આત્માનું ધ્યાન કરવું. ઝં કારની સાથે વૃત્તિ પણ જીઠે છે, અને શબ્દ શાંત થવા છતાં વૃત્તિ આત્માકાર થઈ ટકી રહે છે. જ્યાં સુધી ઝંકાર સહિત વૃત્તિ છે, ત્યાં સુધી શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે. કંમે કંમે આલંબન છૂટી જાય છે.

શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિમાં શબ્દવેધી દશરથ રાજાનું દૃષ્ટાંત છે. એક વખત દશરથ રાજા શિકાર કરવા સારૂ અંધારામાં જળાશય પાસે એક બાંક પર બેસી હતા. લગભગ ચાર વાગતાં શવણ તુંબડું લઈ પોતાના માતાપિતા સારૂ પાણી ભરવા આવ્યો. તે તુંબડામાં પાણી ભરાતાં બુફ બુફ અવાજ થયો. તે દશરથ રાજાએ સાંભળ્યો અને તેણે અટકળ કરી કે કોઈ હાથી સૂઈ વતી પાણી પીએ છે. તેથી ધનુષ્ય ચડાવી શબ્દદ્વારા લક્ષ્ય કરી તે તરફ બાણ છોડયું અને શવણ વિધાયો. આ દૃષ્ટાંતમાં બુફ બુફ શબ્દની સાથે શ્રોત ઈન્દ્રિયનો સંબંધ થયો અને શબ્દવાળી વ્યક્તિની સાથે વૃત્તિનો સંબંધ થયો. સિદ્ધાંતમાં પ્રણવરૂપ શબ્દ સાથે શ્રોત ઈન્દ્રિયનો સંબંધ છે અને બ્રહ્મ સાથે

વૃત્તિનો સંબંધ છે. પ્રણવરૂપ શબ્દથી 'અનુવિદ્ધ પ્રહાર્ય લક્ષ્યનો વેધ કરવા શ્રુતિ લગવતી આજ્ઞા કરે છે. જ્યાંસુધી શબ્દાનુવિદ્ધ છે ત્યાં સુધી શબ્દ-વેધ કહેવાય.

ૐ શબ્દ બંધ પડી જવાથી એકલી વૃત્તિ માત્ર રહે છે, તેને 'શબ્દ અન-નુવિદ્ધ કહે છે. શબ્દ અનનુવિદ્ધ વૃત્તિ જેમ જેમ સત્ત્વપ્રધાન થતી જાય છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મતાને પામે છે. જ્યારે શુદ્ધ સાત્ત્વિક થાય છે ત્યારે આવરણનો ભંગ કરે છે. વૃત્તિની આ ક્રિયાને લક્ષ્યવેધ કહે છે.

મૂળ શ્લોકમાં સત્તતમ્ એમ કહ્યું છે, તો નિરંતર વૃત્તિ પ્રહારકાર કરવાનું કેમ બની શકે ? આસન નાખીને માત્ર વધારેમાં વધારે બે ત્રણ કલાક પ્રહારકાર વૃત્તિ થઈ શકે, તો બાકીના વખતમાં હરતાં ફરતાં વૃત્તિ પ્રહારકાર કરવી જોઈએ. તે પ્રહારકાર વૃત્તિ દશ્યાનુવિદ્ધ રીતિથી કરવી. દશ્યાનુવિદ્ધ બે પ્રકારની છે: આંતર તથા બાહ્ય. બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધની રીતિ માંડુક્ય ઉપનિષદમાં આપી છે.

ઓમિત્યેતદક્ષરમિદં સર્વમ્ ।

અર્થ—ૐ આ પ્રકારનો આ અક્ષર આ બધું છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના વિષયભૂત આ બધું જગત્ ૐકાર રૂપ છે.

છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

સર્વં સ્વલિપ્તં વ્રહ્મ તજ્જલનિતિ શાન્ત ઉપાસીતં ।

અર્થ:—આ સર્વ (નામ રૂપાત્મક જગત્) નિર્ભયે બ્રહ્મ છે; કારણ કે (આ જગત્) તેમાંથી વપજેલું, તેમાં લય પામનારૂં ને તેમાં સ્થિત છે, તેથી સમસ્તમાદિ સાધન સંપન્ન કરી તેની ઉપાસના કરવી.

એટલે કે નામરૂપનો પરિત્યાગ કરી અસ્તિ ભાતિ પ્રિય રૂપ બે બ્રહ્મ છે, તેની સાથે વૃત્તિને જોડવી. આ ઉપર મત્સ્યવેધનું દ્રષ્ટાંત છે કે—અર્જુને કહેલા મત્સ્યવેધ સમયે એક પાણીના કુંડમાં વચ્ચેવચ્ચે એક સ્તંભ હતો, અને તે સ્તંભની વચ્ચેમાં ત્રાજણું હતું. ત્રાજવાના પડલામાં જિહ્વા રહી શરીર સમતોલ રાખવાનું હતું; અને સ્તંભના ઉપલા ભાગમાં એક મુવણું મત્સ્ય ટાંગેલો હતો, જે ગોળ ફર્યો કરતો હતો. આ ફર્યો કરતા મત્સ્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ ઉપર લક્ષ રાખીને મત્સ્યવેધ કરવાનો હતો. તે પ્રમાણે શરીર સમતોલ રાખી અર્જુને તીર ફેંક્યું અને એ મત્સ્યનો વેધ કર્યો.

દ્રષ્ટાંતમાં નેત્રેન્દ્રિયનો સંબંધ પ્રતિબિંબ સાથે થયો અને વૃત્તિનો સંબંધ બિંબ સાથે થયો. સિદ્ધાંતમાં નામ રૂપની સાથે નેત્રને જોડીને અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિયરૂપ બ્રહ્મની સાથે વૃત્તિને જોડવી, એ બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ છે; અને આંતર દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે. અભ્યાસના પરિપાક વડે રૂપના અવ-લંબન સિવાય પણ વૃત્તિ પ્રહારકાર થઈ શકે છે, એટલે કે અસ્તિ, ભાતિ અને

પ્રિયરૂપ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરી શકે છે. માટે સાધક, જ્યાંસુધી શબ્દાનુવિદ્ધ સિદ્ધ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી દર્યાનુવિદ્ધ કરવા જાય તો તે થઈ શકતી નથી. શબ્દાનુવિદ્ધ યત્નિચિત્ત સિદ્ધ થયા પછી સાથે સાથે દર્યાનુવિદ્ધનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. માટે પ્રથમ શબ્દાનુવિદ્ધ સિદ્ધ કરીને પછી દર્યાનુવિદ્ધનો અભ્યાસ કરવો.

આવી રીતે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાથી ધ્યાનની પરિપક્વ અવસ્થા થાય છે. ધ્યાનની પરિપક્વ અવસ્થાને સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે; સવિકલ્પ સમાધિની પરિપક્વ અવસ્થાને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ બે પ્રકારની છે: આંતર અને બાહ્ય. નિર્વિકલ્પ સમાધિ જ્ઞાનનો હેતુ છે.

મૂળ શ્લોકમાં નિરાશી તથા અપરિચ્છ શબ્દ વડે આંતર તથા બાહ્ય ત્યાગ કરીને એકાંતમાં બેસીને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, તેનું કારણ કે જ્યાંસુધી વૈરાગ્ય હોતો નથી ત્યાંસુધી કેઈ પણ કાળે સમાધિ શિદ્ધ થતી નથી, અને જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય છે તેને જ સમાધિ થાય છે. યોગસૂત્ર છે કે:—

તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ સમાધિલાભઃ ।

અર્થ:—તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને સમાધિનો લાભ થાય છે.

આ શ્લોક તથા પરશ્લોકના સર્વ વિષયોમાં કાકવિદ્યાની માફક રાગનો અત્યંત અભાવ તે તીવ્ર વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એવા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને જ સમાધિનો લાભ થાય છે. રાગના દરબારમાં જેવો તેવો માણસ પ્રવેશ કરી શકતો નથી; માત્ર યોગ્યતા વાળાજ જઈ શકે છે. તે ઈશ્વરના દરબારમાં દાખલ થવાને વિશેષ યોગ્યતા જોઈએ જ. વૈરાગ્યાદિ તૈયારીથી સજ્જ થએલો જ માત્ર સમાધિનો એટલે ઈશ્વરને મળવાનો લાભ લઈ શકે છે.

વૈરાગ્ય સિવાય જે સમાધિનો અભ્યાસ કરે તેને તે સિદ્ધ થતો નથી. એવો અભ્યાસ કરનારને તો શાસ્ત્રમાં અવિવેકી કહ્યો છે.

માતુરંવગતો વાલો ગૃહીતું ચંદ્રમિચ્છતિ ।

યથા યોગં તથા યોગી મંત્રાગેન વિનાડનુષઃ ॥

અર્થ:—જેમ માતાના બોળામાં રહેલું બાળક ચંદ્રને પ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમ અવિવેકી યોગી સમ્યક્ ત્યાગ વગર યોગને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.

માટે આપણામાં પૂર્ણ વૈરાગ્ય ન હોય અને આપણે ધ્યાનાભ્યાસ કરીએ, તો તે કેઈ પણ કાળે સિદ્ધ ન થાય. માટે સર્વ અનિત્ય પદાર્થોમાં દોષ દર્શિ કરી પૂર્ણ વૈરાગ્ય સંપાદન કરતાં કરતાં ધ્યાનાભ્યાસ કરવો. અને તેવો હોશિયાર રસોઈઓ હોય, તોપણ દાળ, ચોખા, લોટ, ઘી, શાકભાજી વગેરે સામગ્રી સિવાય રસોઈ બનાવી શકતો નથી, તેમ સાધક પણ વૈરાગ્યાદિ સાધન સિવાય યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. માટે પહેલાં સાધનસંપન્ન થઈને યોગાભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ કરવી.

૨૪. અસંપ્રજાત સમાધિ.

सुखमात्यंतिकं यत्तदबुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेति यत्र न चैवाय स्थितश्चलति तत्त्वतः । गीता ૬-૨૫.

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોનું અવિષય એવું (અને માત્ર) બુદ્ધિથી અનુભવી શકાય, એવું નિર-
તિશય જે પ્રહસુખ છે, તેને જે સ્થિતિમાં જાણે છે, અને જેમાં સ્થિત થયેલો આ યોગી
પુરુષ તત્ત્વથી (કદિ પણ) અધાયમાન થતો નથી (તે સ્થિતિને જ યોગ જાણેલો.)

આત્મતિક સુખ એટલે દેશકાળ વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત નિરતિશય

પ્રહારુપ સુખ.

આ પ્રહસુખ સંબંધે તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

....પુરુષ રુપવાળો, યુવાવસ્થાવાળો, શાસ્ત્રજ્ઞ, અત્યંત દૃઢ મનવાળો તથા
બળવાન હોય અને જેને ધનથી સંપૂર્ણ આ સર્વે પૃથ્વી હોય, તેનો આનંદ એક
મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ આનંદ કહેવાય છે. એવા સો મનુષ્યોનો આનંદ તે મનુષ્ય ગંધ-
વોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય ને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા
સો મનુષ્યગંધવોનો આનંદ છે તે દેવગંધવોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય
અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો દેવગંધવોનો આનંદ છે તે
ચિરકાળ સ્થાયી લોકવાળા પિતૃઓનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના
રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો ચિરકાળ સ્થાયી લોકવાળા પિતૃઓનો આનંદ
છે તે આન્તનજ દેવોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુ-
ષને થાય છે. એવા સો આન્તનજ દેવોનો આનંદ છે તે કર્મ વડે દેવને પામ-
નારા કર્મદેવોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુષને થાય
છે. એવા સો કર્મદેવોનો આનંદ છે તે સુખ્ય દેવોનો આનંદ એક છે, તે શ્રોત્રિય
અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો સુખ્ય દેવોનો આનંદ છે તે
ઈન્દ્રનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે.
એવા સો ઈન્દ્રનો આનંદ છે તે જૃહસ્પતિનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને
કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો જૃહસ્પતિનો આનંદ છે તે પ્રજાપ-
તિનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા
સો પ્રજાપતિનો આનંદ તે એક પ્રહ્માનો આનંદ છે, તે આનંદ તો પરમાનં-
દનો એટલે પ્રહસુખનો અંશ માત્ર છે.

છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

यो वै भूमा तत् सुखम्—જે પ્રહા છે તેજ સુખરુપ છે.

અતીન્દ્રિય એટલે નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો અવિષય. વિષયજન્ય મુખ ઇન્દ્રિયાપેક્ષ છે, અને આ બ્રહ્મમુખ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેના ક્ષરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, એમાં પણ સંદેહ નથી.

સુદ્ધિગ્રાહ્ય એટલે રજતમગ્ની સહિત બુદ્ધિ વડે અનુભવ કરવા ચોગ્ય.

એ વિશેષણ એવી રીતના અર્થનો બોધ કરાવે છે કે બ્રહ્મમુખ કેવળ બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે, એટલે કે સુષુપ્તિના મુખથી પણ તે બિન્ન છે; કારણકે સુષુપ્તિના મુખના અનુભવ થાયતે વૃત્ત સહિત બુદ્ધિનો લય અજ્ઞાનમાં થઈ જાય છે, તેથી સુષુપ્તિનું મુખ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી.

અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં તો બુદ્ધિની વૃત્તિ માત્ર લીન થઈ જાય છે; પણ બુદ્ધિ લીન થઈ જતી નથી. તેથી આ મુખનો અનુભવ બુદ્ધિથી થઈ શકે છે માટે બ્રહ્મમુખ બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે એ નિઃસંશય છે.

મુંડક ઉપનિષદમાં બ્રહ્મમુખનું બુદ્ધિગ્રાહ્યપણું આ પ્રમાણે સમજાવેલું છે:-

ન ચક્રુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા નાન્યેન્દ્રિયેન્તપસા કર્મણા વા ।

જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વન્તતસ્તુ ત પઞ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મ નેત્રથી યદણ થઈ શકતું નથી, વાણીથી પણ યદણ કરી શકાય તેવું નથી, બીજા ઇન્દ્રિયોથી પણ નહિ, તપથી પણ નહિ, અથવા કર્મથી પણ નહિ. (જેથી) બુદ્ધિની શાંતિ વડે નિર્ભળ અતઃકરણવાળો યોગી (બ્રહ્મનો સામ્યકાર કરવાને યોગ્ય છે તેથી જ) ધ્યાન કરતો છતો તે કળા ગહિત બ્રહ્મને જુએ છે (પામે છે.)

બ્રહ્મને રૂપ નથી એટલે એણે અણુ અણુ કરી શકે નહિ; જાતિ, ગુણ, ક્રિયા કે સંબંધ રૂપી નિમિત્ત નથી એટલે પરિચ્છિન્ન નથી, માટે વાણીનો વિષય નથી; એમ સર્વ ઇન્દ્રિયોને અગોચર છે. વળી કૃત્ત્રુ આંત્રાયણ તપથી કે અગ્નિ-હોત્રાદિના રૂપ તરીકે મળે તેવું નથી, કેમકે આત્મસ્વરૂપ છે. આત્મસ્વરૂપ મોક્ષ મુક્તિકામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઉત્પાદ્ય નથી, કેમકે ઉત્પાદ્ય હોય તો તે વિનાશી થાય. તે દ્વંદ્વથી જનતા દર્હીની માફક વિકાર્ય નથી, કેમકે મોક્ષ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને બ્રહ્મને અવસ્થાન્તરનો અભાવ છે. જેમ પરગામ જનારને તે ગામની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ મોક્ષ પ્રાપ્ત્ય પણ નથી, કેમકે બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે સર્વને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નિત્ય પ્રાપ્ત છે. તેમજ મોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી, કેમકે સંસ્કાર ગુણ અણુ કરવાથી કે દ્વેષ દૂર કરવાથી થાય, પરંતુ તે જાને ક્રિયાનો બ્રહ્મમાં અસંભવ છે, તેથી એ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય નહિ. મળ વિશ્લેષ ગહિત અને શાંતિવાળી જે બુદ્ધિ તેનાથીજ બ્રહ્માનુભવ થાય છે. ધ્યાન એ બ્રહ્માનુભવનું પરંપરા કારણ છે, અને સમાધિ સાક્ષાત્

કારણ છે. પ્રધાનુભવ એજ પ્રધાન'દ, અને તે બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે. તે સંબંધમાં શ્રુતિ છે કે:—

સમાધિનિર્ઘૂતમલમ્ય ચેતસો નિવેશિતમ્યાત્મનિ યત્સુલ મવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતુ ગિરા તદા સ્વય તદત્ત વરણેન ગૃહ્યતે ॥

અર્થ—જેના (સ્નેહુષુ અને તમેહુષુપી) મળ મમાધિ વડે ઘોઝી નાખેલા છે, એવા (અને પત્રી) આત્મા પ્રવિષ્ટ થયેલા મનવાળા પુરુષને (સમાધિના સમયમાં) જે સુખ થાય છે તે (સુખ) તે સમયે વાણીથી વર્ણન કરવાને શક્ય નથી (પણ) તે (તો) પોતાની મેળે અંત કરણ વડે મદણ કરાય છે

શ્લોકમાં આ પ્રહસુખને બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહ્યું છે, અને તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં છે કે:—

યતો વાવો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

અર્થ—જેનાથી મન સહિત વાણી (જે પ્રહસને) વિષય ન કરીને પાછી વળે છે.

આ શ્રુતિમાં પ્રહસને મનનો અવિષય કહેલ છે. એમ મૂળ શ્લોકનો શ્રુતિ માથે વિરોધ આવે છે, અને યુક્તિથી પણ વિરોધ આવે છે કે અત કરણ પ્રહસની અપેક્ષાએ તો જડ છે, અને જડનો વિષય ચેતન્ય થઈ શકે નહિ, માટે પ્રહસ બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહેલું છે તેમાં વ્યાધાત દોષ આવે છે. વ્યાધાત દોષ નિવારણ કરવા માટે અત કરણદ્વારા આત્માનું જ્ઞાન, આત્માનેજ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો આત્માશ્રય દોષ થાય છે. કેઈ શંકા કરે કે જેમ દર્પણ દ્વારા પોતાનું સુખ પોતે જુએ છે તેમ અત કરણદ્વારા આત્મા આત્માને જાણી શકે છે, પણ પોતે પોતાનું સુખ જુએ છે એ વાસ્તવિક નથી, પરંતુ બિંબ પ્રતિબિંબને જુએ છે અને બિંબ બિંબને જોઈ શકેતું નથી, માટે અત કરણ દ્વારા આત્માનું જ્ઞાન આત્માને થતું નથી

વળી એમ કહેવાય કે આત્માને અંત કરણ પરસ્પર જાણે છે, તો તેમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. એ દોષનું નિવારણ કરવા એમ કહેવામાં આવે કે આત્મા અને અંત કરણ એ બન્નેનો જાણનાર ત્રીજો ચિદાભાસ છે, તો ચક્રિકા દોષ આવે છે. કારણ કે ચિદાભાસને પોતાની સ્થિતિ માટે અંત કરણની અપેક્ષા છે, અને અત કરણને સ્વાધિષ્ઠાન ક્રૂટસ્થની અપેક્ષા છે, અને ક્રૂટસ્થને પોતાના પ્રકાશને માટે ફરીથી ચિદાભાસની અપેક્ષા છે, માટે ચક્રિકા દોષ આવે છે.

હવે જો ચાકકા દોષના નિવારણ માટે જાણનારા અન્ય અન્ય -- અનવસ્થા દોષ આવે છે. આમ છે તો બુદ્ધિગ્રાહ્યનો શો અર્થ કરે

મમાધાન કે આવરણુ લંગરુપ માત્ર વૃત્તિની વિપયતા પ્રદામાં છે, પણ ચિદા-
ભાસરૂપ ફળનો વિપય પ્રદા નથી માટે જ્યાં જ્યાં પ્રદામાં મનનો ઉપયોગ
કર્યો છે (એટલે કે પ્રદાને મનોગોચર કહેલ છે), ત્યાં ત્યાં એકલી વૃત્તિનીજ
અપેક્ષા સમજવી; અને જ્યાં જ્યાં મનના ઉપયોગનો નિષેધ છે (એટલે કે
પ્રદા મનને અગોચર છે એમ કહેલ છે), ત્યાં ત્યાં ચિદાભાસરૂપ ફળનો
નિષેધ છે, એમ સમજવું. પ્રદાના જ્ઞાન માટે બુદ્ધિ સિવાય બીજું સાધન
નથી એમ પણ શ્રુતિ કહે છે:—

દૃશ્યતે ત્વગ્નયયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિમિ: ॥

અર્થ—સૂક્ષ્મદર્શિઓથી સૂક્ષ્મ અને એકાગ્રતાવાળા બુદ્ધિ વડે તે (પ્રદા) દેખાય છે.

એ શ્રુતિ પ્રમાણે અતદ્વ્યાવૃત્તિ લક્ષણથી અંતઃકરણદ્વારાએ પ્રદાનો
અનુભવ બની શકે છે, તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ દર્શાવે કહ્યું કે:—

ભગવાન્ રામચંદ્રજી વનવાસમાં જંગલમાં ફરતાં ફરતાં જ્યારે દંડકાર-
ણ્યમાં ગયા ત્યારે ઋષિ અને ઋષિપત્નીનો સમૂહ તેમને સામે લેવા ગયો.
એક બીજાને લેટી ઋષિમંડળ સાથે રામલક્ષ્મણ આશ્રમે આવ્યા અને ઋષિ-
પત્નીઓના સમૂહ સાથે સીતાજી આવ્યાં. સ્ત્રી પુરુષોના સમૂહ સામાસામા
મેઠા. રામલક્ષ્મણે પણ ઋષિની માફક જટાદિ ધારણ કર્યા હતાં. તે પ્રસંગે
કોઈ ઋષિપત્નીએ રામચંદ્રનાં દર્શનની ઇચ્છાથી બાળકબુદ્ધિ હોવાને લીધે
ઋષિપત્નીઓની સમક્ષ સીતાજીને “ રામ ક્યાં ? ” એમ પૂછ્યું. સીતાજી જેવાં
કુળવધૂએ જવાબ ન આપ્યો ત્યારે કોઈ વૃદ્ધ ઋષિપત્નીએ પેલી તરફ ઋષિ-
પત્નીને કહ્યું કે એમ ન પુછાય; અને પછી સીતાજીને હારમાં બેઠેલા ઋષિ
તરફ અનુક્રમે આંગળી કરી કરીને દરેક માટે પૂછવા માંડ્યું કે “ આ રામ
છે ? ” “ આ રામ છે ? ” સીતાજીએ કેટલાકના સંબંધમાં “ ના ” કહી.
પછી જ્યારે લક્ષ્મણજી તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું, “ આ ગૌર મૂર્તિ રામ છે ! ”
સીતાજી કહે “ તે મારા દીયેર છે ”. વૃદ્ધ ઋષિપત્નીએ પૂછ્યું, “ તેમની બેઠે
બેઠેલી ધનશ્યામ મૂર્તિ રામ છે ? ” સીતાજીની તે મૂર્તિ સામું બેઠેને દષ્ટિ તરત
નીચી ધર્ધ ગઈ, એટલે ઋષિપત્ની સમજ્યાં કે એજ “ રામ ”. ઋષિપત્નીએ
જેવી આંગળીથી અન્ય ઋષિની વ્યાવૃત્તિ (ભિન્નતા) કરાવી, એમ આપણા
પંચ કૌશાદિની વ્યાવૃત્તિ કરવા રૂપ સાધનથી જેમ સીતાજીએ રામચંદ્રજીનું
દર્શન કરીને નીચું મોઢું કરી દીધું, તેમ આ અદ્વૈત ભાવનારૂપ સમાધિદ્વારા
અતદ્વ્યાવૃત્તિથી પ્રદાનુભવ કરવાનો છે. સીતાજીથી જેમ નીચે જોવાઈ ગયું,
તેમ એ અદ્વૈતભાવનારૂપ સમાધિ વડે પ્રદાનુભવાત્મક વૃત્તિનો તિરોભાવ
અદ્વૈત અવસ્થાન રૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે, જે ધરમ પુરુષાર્થ છે.

આમ અતદ્વ્યાવૃત્તિ લક્ષણગ્રાહ્ય સાક્ષી આત્માના સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે:—

સ एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते ।

અર્થ:—તે આ નેતિ નેતિ એવી રીતે સર્વ ઉપાધિના નિષેધ વડે કથન કરાયેલો ને પ્રત્યગાત્મા છે, અને (કાર્ય ધર્મથી પર હોવાથી) ઇન્દ્રિયોના અવિષય છે, તેથી ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરી શકાનો નથી.

આવો પ્રશ્ન હું છું એમ ને વખતે યોગી અનુભવે છે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રજ્ઞામાં તદ્રૂપપણે સ્થિત થયેલો તે યોગી પોતાના સ્વરૂપથી અનેક પ્રકારના નિરોધ થવા છતાં પણ ચલાયમાન થતો નથી, એટલે કે વિપરીત લાવને પ્રાપ્ત થતો નથી.

૨૫. અસંપ્રજાત સમાધિતું ક્ષણ.

યં લब्ધ્વા चापरं लाभ मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरणापि विचाल्यते ॥ ગીતા. ૬. ૨૨.

અર્થ:—જે લાભ મેળવ્યા પછી બીજા કોઈ પણ લાભને વધારે માનતો નથી, અને જે સમાધિમાં સ્થિત થઈને મોટા દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી.

દેમૃતિમાં કહ્યું છે કે:—આત્મલાભાત્ર પર વિચિતે ।

અર્થ:—આત્માની પ્રાપ્તિથી બીજા એકે એક પ્રાપ્તિ નથી.

જેમ જેમ ધન, રાજ્ય, ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાં તૃપ્તિ વધતી જાય છે. ફક્ત પ્રાપ્તકાળમાંજ સહેજ આનંદ રહે છે અને પાછી તૃપ્તિ વધતી જાય છે; પણ જ્યારે પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં સર્વ લાભનો સમાવેશ હોવાથી તેનાથી વધારે લાભ મનાતો નથી. એ સંબંધી ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે:—

यज्ञानान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।

અર્થ:—જે લાભથી બીજો કોઈ પણ મોટો લાભ નથી, જે સુખથી બીજો કોઈ પણ સુખ અધિક નથી.

પ્રજ્ઞાનન્દનું સુખ બીજા કયા સુખની જોડે સરખાવાય ? કેમકે બીજાં સુખો તો તુચ્છ છે. જે પ્રજ્ઞાવેતાએ પ્રજ્ઞાસુખરૂપી મહાન લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે

તેને, તુરંત પદાર્થોમાં લાલગુણિનો અભાવ યદિ જાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

લઘ્વૈરલોકેયરાજ્યો ના મિશ્રા માકાસતે યથા ।

एवं लघ्वपरानंदः सुद्रानंदं न कासति ॥

અર્થ—જેમ ત્રિલોકના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષ મિશ્રા શક્તિ કરવા આહતો નથી, તેમ નિરતિશય આનંદને અનુભવનાર તુરંત (વિપય) આનંદને આહતો નથી.

અર્થાત જે મહત્ પ્રદાસુખનો અનુભવ કરે છે તે પુરુષ માયાનાં કાર્યો જે વિપયો છે તેમાં મિથ્યાત્વગુણિ થવાથી પદાર્થોમાં ઇચ્છા કરતો નથી.

જેમ કોઈ પુરુષ તરકામાં ચાલતાં ચાલતાં ઝાડ નીચે વિસામો લેવા માટે બેઠો હોય, ત્યારે તેને મરજૂમિ ઉપર સૂર્યનાં કિરણોથી ઝાંઝવાનું જળ જેવામાં આવતાં, તેને તૃપ્તા લાગેલી તેથી તે જળ છે એમ માની પીવા માટે તે તરફ ગયો. જેમ જેમ જતો ગયો તેમ તેમ તે પાણીનો ઢેખાવ દૂર દૂર જણાવા લાગ્યો, એટલે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આ તો ઝાંઝવાનું જળ છે એમ જાણી પોતે પોતાના મૂળ સ્થાનકે બેઠો. તોપણ તેને ઝાંઝવાનું જળ તો જેવામાં આવે છે, પણ હવે તેને તે પીવાની કે તેમાં સ્નાન કરવાની વૃત્તિ થતી નથી. પરંતુ મૂળો તો તે જળ તરફ અજ્ઞાનતાને લઈને દોડ્યા કરે છે, તેમ વિપયોમાં જ્ઞાનીને અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થવાથી અધ્યસ્ત પદાર્થોમાં મિથ્યાત્વગુણિ હોવાથી પદાર્થોમાં તેઓ ઇચ્છા કરતા નથી. પરંતુ અજ્ઞાનીજ ઇચ્છા કરે છે. આ સંબંધમાં અષ્ટાવક ગીતામાં ગુરુશિષ્યના સંવાદમાં પણ ગુરુશ્રીએ શિષ્ય પ્રત્યે ઉપદેશ કર્યો. પછી શિષ્ય મને જ્ઞાન થયું છે એમ માનીને ડોળ કરવા લાગ્યો જે હું જાની છું. ત્યાર બાદ થોડા દિવસ પછી પદાર્થો પણ ભેગા કરવા લાગ્યો, તે બેઈને શુરુ કહે છે કે.—

अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वत ।

तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथमर्थार्जनं रतिः ॥

અર્થ.—આત્મા એકજ અને અવિનાશી છે એમ યથાર્થ રીતે જાણીને આત્મતાની થયેલા એવા અને ધીરતાવાળા એવા તને વિગમ મેળવવામાં પ્રીતિ કેમ હોઈ શકે ?

आत्माज्ञानाद्दहो प्रीतिर्विषयभ्रमगोचरे ।

शुक्लैरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमः ॥

અર્થ.—આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાથી વિષયોમાં પ્રાપ્તિને લીધે પ્રીતિ હોય છે, જેમ છીપના અજ્ઞાનથી જમને લીધે તે (છીપ) મા રૂપું સમજી લોભ થાય છે.

માટે તું હજી પૂરેપૂરો જ્ઞાની થયો હોય તેમ જણાતું નથી. તાત્પર્ય બેઈ, કે જે જ્ઞાની હોય છે તે વિષયથી વિમુખ હોય છે; અને જે વિષયોસક્ત

હોય છે તે જ્ઞાની હોતો નથી, કારણ કે જ્ઞાન સાથે વૈરાગ્યની વ્યાપ્તિ છે. જેમ જ્યાં જ્યાં ધુમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, તેમ જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં ત્યાં વૈરાગ્ય હોયજ. જિજ્ઞાસુ અવસ્થામાં પૂર્ણ વૈરાગ્યવાન હોય છે તો જ્ઞાનદેશની શી વાત કરવી ?

જેણે અમૃતનું પાન કર્યું છે તે પુરુષ છાશ પીવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તે પ્રમાણે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરનાર જ્ઞાની પુરુષ તુરંત વિષયોની ઇચ્છા કરતો નથી. આ સંબંધમાં ચમત્કાર નથીકેતા પ્રતિ કહે છે કે:—

અથ ધીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા

ધ્રુવમધ્રુવેષ્વિહ ન પ્રાર્થયન્તે ॥

અર્થ—જ્ઞાની પુરુષો અચલ અમૃતપણાને અર્જુને આદિ અનિત્ય પદાર્થોમાં ઇચ્છા કરતા નથી.

મૂળ શ્લોકમાં સમાધિમાં રહેલો યોગી દુઃખથી ચલાયમાન થતો નથી એમ કહ્યું છે. તેમાં શંકા થાય કે ઉત્થાન કાળમાં તો તે યોગીને દુઃખ શું જોઈએ. તેનું સમાધાન એ છે કે દુઃખનો હેતુ તો અવિદ્યા છે. સમાધિથી અવિદ્યાનો ભંગ થવાથી એવા જ્ઞાનીને દુઃખનો અભાવ થયેલો છે, માટે એને સમાધિમાં કે ઉત્થાન દશામાં પણ દુઃખનો અભાવજ છે. તે ઉપર દ્રષ્ટાંત છે કે—એક બ્રાહ્મણ સમુદ્રસ્નાન માટે ગયો હતો. ત્યાં સ્નાન કરી પહેરેલું વસ્ત્ર સમુદ્રમાં ઝોળી નીચાવી ઘેર લઈ આવ્યો તે વસ્ત્ર સૂકવવા માટે ખુલ્લું કરતાં એક નાની માછલી તન્દ્રીયાં ભારતી નીચે પડતાં તેની દષ્ટિએ પડી. તેણે તેને લઈને, સ્નાન વખતે લોટામાં લઈ આવેલા સમુદ્રના જળ સાથે એક ઘડામાં નાખી. તે ઘડાના જળમાં પડવાથી તેને આનંદ થયો. પછી તે ઘડો માછલી સહિત સમુદ્રમાં મૂકી દીધો. માછલી તેમાંથી નીકળી સમુદ્રના જળમાં ફરતી ત્યારે તેને ઘડામાં આનંદ થતો તેવોજ આનંદ બહાર સમુદ્રના જળમાં પણ થતો. મતલબ કે જ્ઞાનીને માયાનું બંધન છૂટી જતાં સમાધિ કાળમાં જે આનંદ હોય છે તેજ આનંદ ઉત્થાન કાળમાં પણ હોય છે. તેને દુઃખનો અત્યંતાભાવ છે. જાદોગ્ય શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ ન રોગ નોત દુઃખતા

સર્વં હ પશ્યઃ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વશ ।

અર્થ.—જ્ઞાની પુરુષ મૃત્યુને જોતો નથી, વ્યાધિને દેખતો નથી, દુઃખને પણ અનુભવતો નથી જ્ઞાની સર્વને આત્મરૂપજ જુએ છે, તેથી સર્વ રીતથી સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ઉપર ભર્તૃહરિ મહારાજનું દ્રષ્ટાંત છે. એક વખત ભર્તૃહરિ મહારાજ ઠંડીના દિવસમાં જંગલમાં ફાટેલી જોફડી સાધવાને માટે ઠાંટાની એક

જૂળથી ખીલ જૂળમાં છિદ્ર પાડી સોય બનાવી ઝાડની છાલનો દોરો કરી તેમાં પરોવતા હતા. તે સમયે શંકર પાર્વતી વિમાનમાં આકાશ માર્ગે જતાં હતાં. શ્રીશંકરે ભર્તૃહરિને બોધ નમસ્કાર કર્યા, એટલે પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, “તમે કેને નમસ્કાર કરો છો ?” શંકરે જવાબ આપ્યો કે, “જીવન્મુક્ત ભર્તૃહરિ બેઠા છે તેમને.” પાર્વતીએ કહ્યું કે, “આપે નમસ્કાર કર્યા તે પુરુષ કેવો હોવો બોધી?” માટે મારે તેમનાં દર્શન કરવાં છે.” તે ઉપરથી શંકર તથા પાર્વતી બંને નીચે આવી પાસે ઉભાં રહ્યાં. પાર્વતીએ ભર્તૃહરિ મહારાજને કહ્યું કે, “શંકર પધાર્યા છે, માટે કાંઈ વરદાન માગો.” ત્યારે ભર્તૃહરિએ કહ્યું કે, “માતાજી, હું આપનું વચન ઉત્થાપન કરી શકતો નથી, તેથી માથું છું કે આ જૂળમાં દોરો પરીવી આપો.” એ સાંભળી શંકર લગવાન હસ્યા. તાત્પર્ય એ કે જ્ઞાની, બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કરવાથી બ્રહ્મસુખ કરતાં ખીજા કોઈ પણ પ્રકારના સુખને વધારે માનતો નથી અને પોતાના શરીરમા અહતા ન હોવાથી પોતે પોતાને દુઃખી માનતો નથી. જૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમા કહ્યું છે કે —

આત્માન ચેદ્વિજાનીયાદયમ્સ્મીતિ પુરુષ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસજ્વરેત્ ॥

અર્થ—જો જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપને “આ હું પરમાત્મા છું” એમ જાણે તે તે ક્યા ફળને ઇચ્છતા કેના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા શરીરની પછવાડે મંતાપ પામે ?

જ્યા સુધી દેહમાં આત્મત્વ યુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી પુરુષ વિવિધ પ્રકારના વિપયોથી આનંદ માને છે અને શરીરમાં રોગાદિકે હું ખ ઉત્પન્ન થવાથી તે “ખહું દુઃખી છું” એમ માને છે. જ્યારે જ્ઞાન થવાથી દેહદ્રિયાદિકનો સાક્ષી થાય છે, ત્યારે શરીરનાં સુખદુઃખોનો આત્મામા આરોપ કરતો નથી, તેથી પોતાને શરીરનાં સુખથી સુખી અને શરીરના દુઃખથી દુઃખી માનતો નથી.

જ્ઞાન થયા પછી બધા પ્રકારની વર્તણૂકમાં કેરફાટ થઈ જાય છે. તેમ કોઈ ચક્રવર્તી રાજા સ્વપ્નમાં ભિખારી બનીને લીખ માગે છે અને તે વખતે તેની પાસે જે કાંઈ હોય છે તેના ઉપર તેનો મોહ રહે છે, તેવામાં કોઈ ઉઠાડે છે તો બેસીને પણ લવારો કર્યા કરે છે, અને ત્યાં સુધી તેનું સ્વપ્ન દૂર નથી થયું એમ સમજાય છે. જ્યારે તે જાગે છે ત્યારે એ બધો લવારો બંધ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે સ્વપ્નાવસ્થામાં શિકારના પ્રસંગે વાઘ આવીને પકડે છે, તે વખતે તે ગભરાય છે અને જ્યા સુધી તે જાગતો નથી ત્યાં સુધી એ ગભરામણુ રહે છે, પરંતુ જ્યારે તે જાગે છે ત્યારે તે દુઃખ દૂર થઈ જાય છે. તેમજ જ્યારે કોઈ બ્રાહ્મણને નીચો અંશે છે ત્યારે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ‘બેંગીની જેમ ચોટા કરે છે અને જ્યા સુધી એ ચોટા બંધ નથી થતી ત્યાં

સુધી એનો નીશો ઉતર્યો નથી એમ સમજવામા આવે છે. તેવીજ રીતે અગ્નિ પાતમાં પણ જ્યાં સુધી લવારો હોય છે ત્યાં સુધી સન્નિપાત મટ્યો નથી કહેવાતો. આવીજ રીતે જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી થયું, ત્યાં સુધી જુદીજુદી જાતના પદાર્થમા પ્રીતિ જોઈ છે, તે માટે ચેષ્ટા કરે છે અને શરીર મળ્યાં જીવંત જાતજાતનું દુઃખ ચોતાને થયું એમ માની લે છે જ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રથમ પ્રમાણે મોહ દુઃખ વગેરે હોય તો તેને પ્રાન્તિજ્ઞાન સમજવું. વિવેકચંડામણિમા કહ્યું છે કે:—

વિજ્ઞાનત્રયતત્ત્વમ્યં યથાપૂર્વં ન સમૃતિ ।

અસ્તિ ચેન્ન સ વિજ્ઞાતત્રયમાવો વદિર્મુક્ત ॥

અર્થ—જેવો બ્રહ્મતત્ત્વને જાણ્યું છે તેની અજ્ઞાનદત્તાના જેવી વિષયોમા ગાદ પ્રીતિ પૂર્વક પ્રગતિ થતી નથી જો તેની ગાદ પ્રીતિપૂર્વક પ્રગતિ થાય તો તેજો બ્રહ્મભાવનો અનુભવ નથી કયો કિન્તુ બહિર્બુધ છે એમ સમજવું.

માટે ગીતામા ભગવાન કહે છે કે આત્મલાભને પામીને, એનાથી અધિક જીજ્ઞે લાભ ને યોગી માનતા નથી તે શરીર મળ્યાં જીવંત જાતજાતના દુઃખ વડે વિચિત્ર લાવનાને પ્રાપ્ત થઈને ચલાયમાન થતા નથી.

૨૬. સંભાધિ માટે પુરુષાર્થ.

ત વિદ્યાદુઃશ્વમયોગવિયોગ યોગસન્નિતમ્ ।

મ નિશ્ચયેન યોક્ત્વો યોગોઽનિર્વિવિણ્ણચેતસા ॥

અર્થ—દુઃખના સંબધથી રહિત નિરોધ અનુભવનેજ યોગ સમજે. અર્થ જાણ્યો તે યોગ નિશ્ચયે કરીને અને હૃદયે ગહિત ગિતે કરીનેજ અભ્યાસ કર્યા યોગ્ય છે.

અનેક લક્ષણોથી કથન કરેલો, વૃત્તિઓના અભાવવાળો અને યન્માનદને

પ્રગટ કરનાર અવગ્યાવિશેષરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ સર્વ દુઃખોનો વિરોધી છે, એટલે તેમા યોગીને ત્રિવિધ દુઃખના વિષયો માથે સંબધનો અભાવ છે. આમ હોવાથી આ દુઃખ સંબધના અભાવને જો કે વિયોગ કહેવો જોઈએ, છતાં તેને યોગ સમજે કહ્યો છે, તેનું કારણકે યોગનું લક્ષણજ એવું છે કે યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ । ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ ને યોગમા આમ વૃત્તિઓનો નિરોધ છે, તેમા તે નિરોધના એક રૂપરૂપ દુઃખના સંબધનો પણ અભાવ આવી જ જાય છે, તેથી અગાઉ યોગથી ને અનેક રૂપ કહ્યા, તેમા આ દુઃખાભાવ પણ એક રૂપ છે એમ ભગવાને પૂર્વાર્ધથી જણાવ્યું છે એ દુઃખાભાવને યોગ કહે છે.

ચિત્તવૃત્તિ એટલે પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ; આ વૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ કહેવાય છે. આ યોગ ચાર પ્રકારનો છે. મન, લય, હઠ તથા રાજયોગ. આ ચોક્કસમાં લગવાને પણ રાજયોગનું લક્ષણ આપેલું છે. રાજયોગમાં સર્વ યોગોનો અતર્ભાવ હોવાથી તે સૌથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. કઠ શ્રુતિ કહે છે કે—

યદા પશ્ચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।

બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટેતામાહુ પરમાદ્વૃત્તિમ્ ॥

અર્થ—જ્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મન સહિત સ્થિર થાય છે તથા જ્યારે બુદ્ધિ કાં વ્યાપાર કરતી નથી, ત્યારે તેને યોગીઓ પરમ મતિ કહે છે.

તા યોગમિતિ મન્યન્તે મ્યિરામિન્દ્રિયવારણામ્ ।

અપ્રમત્તસ્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રભવાપ્યયૌ ॥

અર્થ—તેને યોગ એમ માને છે જ્યારે અચળ ઇન્દ્રિયોની ધારણા પ્રતિ પ્રમાદ ગ્રહિત થાય છે ત્યારે યોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે કેમકે યોગ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળો છે.

તે યોગ નિશ્ચયે કરીને કરવા કહે છે આચાર્ય વચન અને શાસ્ત્ર વચનનો તાત્પર્યથી સત્ય છે, એવી દૃઢ બુદ્ધિનું નામ નિશ્ચય એથી ઉલટું તેવાં વચનો માં એવી દૃઢ બુદ્ધિનો અભાવ એટલે અશ્રદ્ધા. આ સ બ ધે છાદોગ્યમા કહ્યું છે કે—

યદા વે શ્રદ્ધાત્યય મનુતે નાશદ્ધન્યમનુતે ।

અર્થ—જ્યારે શ્રદ્ધા કરે છે ત્યારે જ મનન કરે છે, અશ્રદ્ધા કરતો હતો મનન કરતો નથી.

જ્યારે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ મનન, નિદિધ્યાસન આદિ પુરુષાર્થ કરે છે, એને જ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. જેને શ્રદ્ધા હોતી નથી તેનાથી પુરુષાર્થ જનતો નથી.

વાસ્તે પ્રથમ શ્રદ્ધાને દૃઢ કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં વિષયસુખથી પ્રાપ્ત સુખ અખજોગણું મોટું કહ્યું છે, માટે પ્રાપ્તસુખ છે એમ નિશ્ચય કરવો ભર્તૃહરિ મહારાજ રાજપાટનો ત્યાગ કરીને પ્રાપ્તસુખનો અનુભવ કર્યો પછી કહે છે કે—

ત્રેલોવવાધિપતિત્વમેવ વિરસ યમ્મિન્મહાશાસને ।

જે ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન થવાથી ત્રણ લોકનું આધિપત્ય રસહીન થાય છે.

આવા આવા મહોન પુરુષોના વચન પર આસ્થા રાખીને વેરાગ્ય સંપાદન કરી સમાધિના અભ્યાસમાં જોડાણ જોઈએ.

આજકાલ આપણે વૈરાગ્ય સિવાય એકાંતમાં અભ્યાસ કરવા મંડીએ છીએ. આમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં વધુમાં વધુ સવિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચી શકાય છે. તેમાં અનુભવાતા રસાસ્વાદને જ કેટલાક પુરૂષો બ્રહ્મસુખ માનીને અને કેટલાક કષાય (સ્તબ્ધ વૃત્તિ) ને નિર્વિકલ્પ સમાધિ માનીને, હું જ્ઞાની છું અને કર્તવ્યથી મુક્ત થયો છું એમ ગણી પછી વૈભવ વિલાસમાં પડી જાય છે; પણ તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચતો નથી તેથી તેને અવિધાનો ક્ષય થતો નથી. જેમ સર્પને મારવાથી તેનો પ્રાણ મસ્તકમાં ચડી જતાં તે મુએલા જેવો લાગે છે, પણ હળવે હળવે વાયુના સ્પર્શથી પહેલાં હતો તેવોજ થઈ જાય છે; તેમ સવિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચીને રસાસ્વાદ તથા કષાયને લીધે, સર્પની પેઠે અંતઃકરણ શિથિલ થઈ જવાથી તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ માની અવિધાનો ક્ષય થયો ગણે છે; પણ વિષયના સંસર્ગથી પાછો વૈભવવિલાસ પરત્વે પ્રથમના જેવોજ થઈ જાય છે. સર્પનું મસ્તક છેદન થવાથી ગમે તેટલો વાયુ લાગતાં પણ તેમાં પ્રાણ આવતો નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિદ્વારા અવિધાનો ક્ષય થવાથી ગમે તેટલો વિષયનો સંસર્ગ થાય, છતાં અવિધાનો ભાવ થતો નથી.

આચાર્યવચન અને શાસ્ત્રવચનનો તાત્પર્યાર્થ સત્ય છે, એવી બુદ્ધિ જ્ઞાનનું કારણ બને છે એમ કહ્યું. દેવદત્ત ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

શ્રદ્ધામક્તિશ્ચાનયોગાદવેહિ ।

અર્થ:—શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા આન યોગથી બંધા.

બ્રહ્મસુખ અમને અવશ્ય મળશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી. વિષયસુખ સિવાય બ્રહ્મસુખ છે કે નહિ એમ કહેનાર પ્રથમ કોઈક જ સંશયાત્મક બુદ્ધિવાળા થતા, તોપણ ઇતિસ્મૃતિમાં તેઓને આસ્તિકપણું રાખી પુરુષાર્થ કરવા માટે કહેલું છે. આજ કાલ તો સર્વ વિષયમાં પડ્યા છે અને તેથી બીજું કોઈ અધિક સુખ છે કે નહિ એમ જ્ઞાતિમાં પડ્યા છે. તેઓ જ્યાંસુધી વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ રાખી પ્રબળ પુરુષાર્થ ન કરે, ત્યાંસુધી તેમને બ્રહ્મસુખ મળતું નથી. કંઈ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધસ્ય તત્ત્વમાવઃ પ્રસીદતિ ।

અર્થ:—(બ્રહ્મ) છે એમજ જેને સમજાય છે તેને તત્ત્વજ્ઞાન અભિવ્યક્ત થાય છે.

અનિર્વિગ્નચેતઃ । આટલા કાળ યોગનો અભ્યાસ કર્યો તોપણ યોગ સિદ્ધ ન થયો, તો અધિક કરવાથી શું પ્રયોજન ? એવા સંતાપવાળું ચિત્ત તે નિર્વિ-
ણ ચિત્ત, અને તેવા સંતાપથી રહિત ચિત્ત તે અનિર્વિણ ચિત્ત.

અનિર્વિણ્ણ ચિત્ત વડે આગળ કહ્યા પ્રમાણે નિશ્ચયવાન થઈ યોગ આદરવો.
શ્રી ગૌડપાદાચાર્યજી કહે છે કે—

ઉત્સેક ઉદ્ધર્ષદ્વત્કુશાગ્રેનૈકવિંદુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્વદ્વેદપરિવેદતઃ ॥

અર્થ—જેમ દર્શના અથવા એક એક બિંદુ વડે સમુદ્રનું ઉદ્ધેયવું થયું, તેમ અપરિણેદથી મનનો નિગ્રહ થાય છે.

અરબક્ષિત ઉદોગનું ટિટોડીનું દષ્ટાંત છે કે—

સમુદ્રને તીરે વસતી કોઈ ટિટોડીનાં ઇંડાં સમુદ્ર પોતાના તરંગથી હરણ કરી ગયો. તેથી તે ટિટોડીએ નિશ્ચય કર્યો કે હું સમુદ્રને સૂકવી નાખું. એવા નિશ્ચયથી પોતાની ચાંચ વડે એક એક બિંદુ લઈ બહાર નાખવા માંડ્યું. આ જોઈ ટિટોડીનાં સગાંસબંધી બહુ પક્ષીઓ તેજ પ્રમાણે સમુદ્ર સૂકવવાના કામમાં વળગી ગયા. ટિટોડીએ તો એવો નિશ્ચય કર્યો કે મરતાં સુધી પણ હું સમુદ્રને સૂકવી નાખીશ. એમ ટિટોડીએ ત્યાં આવેલા નારદમુનિ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી નારદજી પક્ષીના રાજા ગરુડ પાસે ગયા, હકીકત કહી અને બોલ્યા કે, “આ સમુદ્રે તમારા જાતભાઈનો દ્રોહ કર્યો છે, તેથી તમારે પણ અપમાન થયું છે.” એમ કહી નારદજીએ ગરુડજીને મોકલ્યા અને તેમણે પોતાની પાંખથી પવન ઉડાડી સમુદ્ર સૂકવવા માંડ્યો. સમુદ્ર ગભરાયો અને ટિટોડીનાં ઇંડાં પાછાં આપ્યાં.

તાત્પર્ય એ કે યોગી પુરવે જોઈ રહિત થઈને મનના નિરોધરૂપ સમુદ્ર શોષણ કરવાનો ટિટોડીના જેવો નિશ્ચયપૂર્વક ચત્ન કરવો જોઈએ.

૨૭. ગીતાજી સંબંધી શંકાઓ.

ગુરુશ્રીએ ગીતાની કથા કરી તેમાં પ્રસંગોપાત મને શંકાઓ થયેલી,
તેનું સમાધાન મેં જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળેલા ત્યારે ત્યારે મેળવેલું, તે પેઢીનું થોડું શંકા સમાધાન આ નીચે આપું છું. :—

એક વખત ચોથા અધ્યાયનું પ્રવચન ચાલતું હતું તેની સમાપ્તિ થયા પછી જમતી વખત કર્મના ઉપર મેં એવી શંકા કરી કે, “કૃષ્ણ ભગવાન કર્મ કરવાને અર્જુનને આજ્ઞા આપે છે, તો હુલાં લંગડાં પાંગળાં વગેરે (યસ્યા ગાદિક) કર્મ કેવી રીતે કરી શકે?” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “જીજ્ઞાસા પાસે કરાવે.” આટલો ઉત્તર આપી મુંગા રહ્યા. પછી સાંજે પ્રસંગ નીકળતા બોલ્યા કે, “આપે સવારે કર્મના સંબંધમાં પૂછ્યું હતું, પણ આપે તો કર્મનો ત્યાર

કયો છે, તો પછી આપની શંકા નિર્ગત હતી.” તેથી મેં ટુંકમાં ઉત્તર આપ્યો. મેં બીજી શંકા કરી કે, “મહાત્માઓને તો જંગલમાં ઘણો કાળ રહેવું પડે છે અને યત્નો કરવા પડે છે, ત્યારે ઘણી મુશ્કેલીએ બોધ થાય છે; પણ મુદ્દની વચ્ચે કૃષ્ણ પરમાત્માને અર્જુનને બોધ કરવા માટે કાંઈ બહુ વખત મળ્યો હોય નહિ, ત્યારે તેટલા ટુંકા વખતમાં અર્જુનને બોધ થયો તે કેવી રીતે ?” જવાબમાં ગુરુશ્રી બોલ્યા કે કોઈ દિવાનખાનામાં મોટી ભીંત ઉપર સુંદર ચિત્ર કાઢવામાં આવે અને તેની સામેની ભીંત ઉપર તેટલાજ કદનો આરસો મૂકવામાં આવે, તો તે આરસો પર ફરીથી ચિત્ર કાઢવાની જરૂર પડતી નથી, પણ આપોઆપ પ્રતિબિંબ પડી જાય છે; તે પ્રમાણે કૃષ્ણ ભગવાન જેવા મહાન વક્તા અને અર્જુન જેવા પૂર્ણ જિજ્ઞાસુ સાત્ત્વિક હૃદયના થોડા હોય, ત્યાં ભગવાનના ઉપદેશનું પ્રતિબિંબ અર્જુન જેવાના હૃદયમાં પડતાં શી વાર લાગે ?”

બીજી વખત મેં શંકા કરી કે, “છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એકાંતમાં બેસી ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે પણ હું બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છું તો પછી ધ્યાન કેવું અને કેણે કરવું ?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું:—

“અવિધ્યાનું બંધન છે ત્યાંસુધી તમે જીવ સ્વરૂપ છો. તંત્રકામાં સૂર્યનાં કિરણ સામાન્ય રીતે વ્યાપક છે, તેમાં રૂ મૂકીએ તેથી તે સળગતું નથી, પણ રૂ પર આગલા કાચદ્વારા સૂર્યનાં વિશેષ કિરણ પાડીએ તો તે સળગી ઉઠે છે. કાષ્ટમાત્રમાં અગ્નિ સામાન્ય રીતે છે તેનાથી અંધકાર દૂર થતો નથી કે કાષ્ટનો નાશ થતો નથી, પણ જંગલમાં કાષ્ટ કાષ્ટના ધર્પણદ્વારા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ત્યારે સર્વ જંગલનો નાશ કરે છે. તેવીજ રીતે સામાન્ય ચેતન સર્વત્ર વ્યાપક છે પણ વિશેષ ચેતન અંતઃકરણમાં ધ્યાનથી વ્યક્ત થાય છે. તે જ અવિધ્યાનો નાશ કરે છે. શ્વેતાશ્વતર શ્રુતિ કહે છે કે:—

સ્વદેહમરણિં કૃત્વા પ્રણવં ચોત્તરારણિમ્ ।

ધ્યાનનિર્મયનામ્યાસાદેવં પश्यેન્નિગૂઢવત્ ॥

અર્થ:—પોતાના હૃદયને નીચેની અરણી કરીને તથા પ્રણવને ઉપરની અરણી કરીને ધ્યાનરૂપ મયનના અભ્યાસથી જેમ ગૂઢ અગ્નિ ધર્પણરૂપ ઉપાયથી દરથ થાય છે તેમ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો

સ્વદેહનો અર્થ અહિં અંતઃકરણની વૃત્તિ કરવો. તે એક અરણી અને પ્રણવમંત્ર એ બીજી અરણી સમજવાં. એ બેના સંબંધથી ધ્યાન રૂપી ક્રિયા થાય છે. ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માકાર વૃત્તિને વિશેષ ચેતન કહે છે અને તેનાથી આવરણ ભંગ થાય છે.”

મેં શંકા કરી કે, “દીર્ઘ કાળનું આવગ્વય ધ્યાનદ્વારા ભંગ થશે ?” શુરુ શ્રીએ કહ્યું:—“શુદ્ધિમાં હબરો વર્ષનો અંધકાર એક દીવાસળી સળગાવવાથી દૂર થાય છે. અંધકાર એમ કહેતો નથી કે હબરો વર્ષથી અહીં છું તે બટ નહિ નીકળું.” એમ કહી હસવા લાગ્યા.

આવી રીતે હું બીજી પણ ઘણી શંકાઓ કરી તેમને તસ્દી આપતો હતો, પરંતુ શુરુશ્રી શાંત રીતે ઉત્તર આપી મારું સમાધાન કરતા હતા. એક વખત શંકાનું સમાધાન કર્યા પછી મેં એમને કહ્યું કે, “આપને આવી ગાડી ઘેલી શંકા કરી હું તસ્દી આપું છું.” શુરુશ્રી બોલ્યા કે, “સામા માણસની પરીક્ષા લેવા માટે અથવા વિનોદ સાટે અથવા પોતાની વિદ્વત્તા જણાવવા માટે શંકા કરનારા બહુ મળે છે, પરંતુ ખરી જિજ્ઞાસાથી પૂછનારા તો ક્વચિત્ હોય છે.”

“નચિકેતા એક વખત યમરાજ પાસે ગયો અને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી પ્રશ્ન કરતાં યમરાજએ કહ્યું કે, ‘જે જે કામનાઓ મૃત્યુદોક વિષે દુર્લભ છે તે સર્વની તું માગણી કર-જેવી કે સ્ત્રી, ધન, વાહનાદિક સંપૂર્ણ વૈભવો, પણ મરણ સંબંધી અવસ્થાનો પ્રશ્ન ન કર.’ નચિકેતાએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘વાહનો તથા ધનાદિક વૈભવો આપની પાસે જ રહેવા દો. મારે તેની જરા પણ ઇચ્છા નથી. મારે તો આપની પાસે આત્મસ્વરૂપનું પરદાન જોઈએ છીએ.’

તે સાલળીને યમરાજએ નચિકેતાને કહ્યું કે—

नैषा तर्कज मतिरापनेया प्रोक्ताऽम्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

या त्वमापः सत्यवृतिर्बतासि त्वादृशो भूयान्नचिकेत प्रष्टा ॥

અર્થ—આ મતિ તર્કવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. હે પ્રિયતમ, અન્ય વડે કહેલી સાક્ષાત્કારને માટે ચાલ છે, જેને તું પ્રાપ્ત થયો છે. અહો! તું સત્ય ધૈર્યવાળો છે અને ન ચિકેત, અમને તારા જેવો પૂછનાર (બીજો) થાઓ.

આમ વૈરાગ્યવાન નચિકેતા પોતાના પ્રશ્ન માત્રથી યમરાજને પ્રિય થયા. એ રીતે ગાંડા ઘેલાની રીતે પણ જિજ્ઞાસાથી ચલાય એટલું પૂછા તો તે મને આનંદરૂપ લાગે છે.”

૨૮. અંતર્દષ્ટિનાં સાધનો.

એક દિવસ ગુરુશ્રી સાંજના બેઠકમા બેઠા હતા ત્યાં હું ગયો અને
 વાત નીકળતા મેં કહ્યું કે, “હું તો આંધળો, બહેરા અને મુંગો

એવી રીતે ભાન વગરનો જઈ જોવો છું, તો મને સુધારવામા આપને બહુ
 મુશ્કેલી પડશે.” એટલે ગુરુશ્રી હસીને કહેવા લાગ્યા કે, “શાસ્ત્રમાં એમ કહે
 છે કે જે આંધળા, બહેરા, મુંગા વગેરે જઈ સરખા હોય તેનેજ વસ્તુની પ્રાપ્તિ
 થાય છે.” એમ કહી સમજાવવા લાગ્યા કે.—

અજિહ્વ પદ્મક. પમુરન્થો વધિર એવ ચ ।

મુગ્ધશ્ચ મુન્યતે ભિક્ષુ. પદ્મિરેતૈર્ન મશય ॥

અર્થ:—અજિહ્વ રહિત, પદ, પાગળો, અધ, મહેરા તથા મુંઝે ભિક્ષુ અજિહ્વના આદિ
 છ ગુણો પડે મુખ્ય થાય છે, એમા લેશ પણ મશય નથી.

અજિહ્વ । લોભન ક્રમ્તા આ પદાર્થ મને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, આ અ-
 સ્વાદિષ્ટ છે એમ જે લોભ્ય પદાર્થોમા આસક્તિ કરતો નથી, તેમજ
 હિતકર, સત્ય અને પ્રયોજન પૂરતું ઓછુજ ખાલે છે તેને અજિહ્વિત
 કહે છે.

પદ્મક । તન્તની જન્મેલી કે એ વર્ષની સ્ત્રીને જોયા છતાં પુરુષ નિર્વિકાર
 રહે છે, તેવાજ નિર્વિકાર સોળ વર્ષની સ્ત્રીને જોઈને પણ જે પુરુષ રહે તે પદ
 કહેવાય છે.

પમુ । જે કેવળ ભિક્ષા માટે તથા મળમૂત્રના ત્યાગ માટેજ જાય આવે
 છે, તેમજ જે એક યોજન ઉપરાત ચાલતો નથી એટલે કારણ વિના જે જા
 આવ કરતો નથી તે સર્વથા પાગળોજ છે.

અધ । ઉભા રહેતા કે ચાલતા જેની નજર સોળ હાથથી વધુ દૂર જતી
 નથી તે સંન્યાસી અંધ કહેવાય છે.

વધિર । હિતકર, અહિતકર, મનોહર કે શોકપ્રદ વચન સાંભળ્યા છતાં
 પણ જે ન સાંભળ્યા જેવોજ રહે છે, એટલે કે તેથી હર્ષ શોક પામતો નથી
 તે બહેરા છે.

મુગ્ધ । વિષયો નમીપજ હોય તથા વિષય લોભવામાં આમર્થ્યવાળો હો
 છતાં પણ જેની ઇન્દ્રિયો વિકલ થતી નથી અને નિદ્રામાં પડેલા પુરુષની સ્ત્રી
 નિત્ય વર્તે છે તે ભિક્ષુ મુગ્ધ કહેવાય છે.

આ રીતે પ્રથમ અજિહ્વત્વ આદિ ધર્મોને અભ્યાસ કરવાનું
 કેમકે ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોનું દમન થયું નથી ત્યાં સુધી મનોવૃત્તિ

થઈ શકતી નથી, માટે વાગાદિક ઇન્દ્રિયોના નિરોધ કરીને ચિત્તવૃત્તિને આત્મામાં જોડવી. કઠ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

યચ્છેદ્વાદ્વનસી પ્રાજ્ઞસ્તચ્છેજ્ઞાન આત્મનિ ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિયચ્છેત્તચ્છેચ્છાન્ત આત્મનિ ॥

અર્થ—વિવેકી પુરુષ વાણીનો મન વિષે લય કરે, તે (મન) નો પ્રકારરૂપ બુદ્ધિમય લય કરે, બુદ્ધિનો મહાન્ આત્મામાં લય કરે અને તેનો શાંત આત્મામાં લય કરે.

લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ શબ્દના ઉચ્ચારણના હેતુરૂપ વાક્ય ઇન્દ્રિયનો અધિકારી પુરુષે મનમાં લય કરવો; અર્થાત્ વાગાદિ ઇન્દ્રિયના સર્વ વ્યાપારનો ત્યાગ કરી કેવળ મનના વ્યાપાર વડે તેણે સ્થિતિ કરવી. વાણીનો જ્યથયા પછી સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ મનનો વિજ્ઞાનાત્મા (બુદ્ધિ) માં લય કરવો. તેમાં હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ છું, ઇત્યાદિ વિશેષ અહંકારનું નામ જ્ઞાનાત્મા છે. અધિકારીએ જ્ઞાનાત્મ માત્ર રૂપે કરી સ્થિત થવું. વિશેષ અહંકારનો મહત્ આત્મામાં લય કરવો. અર્થાત્ હું મનુષ્યરૂપે છું, બ્રાહ્મણરૂપે છું, ઇત્યાદિ અહંકારના ત્યાગ વડે અસ્મિતા રૂપે શેષ રહેવું.

અહિં અહંકારની સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું નામ અસ્મિતા છે. આ અસ્મિતાને મહત્ત્વ કહે છે તથા સૂક્ષ્મ અહંકાર પણ કહે છે.

અસ્મિતારૂપ મહત્ આત્માનો એકરસ ચૈતન્યરૂપ શાંત આત્મામાં લય કરવો; અર્થાત્ અસ્મિતાનો પણ ત્યાગ કરી કેવળ ચૈતન્ય માત્ર રૂપે રહેવું.

મહત્ત્વનો ચૈતન્ય આત્મામાં લય કહ્યો છે. આ રીતે ચૈતન્ય આત્મામાં ચિત્તનો સર્વ પ્રકારે નિરોધ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે.

આ ચાર ભૂમિકાઓનાં નામ (૧) વાડ્નિરોધ, (૨) નિર્મનસ્કત્વ, (૩) અહંકારરાહિત્ય, (૪) મહત્ત્વરાહિત્ય. (આ સ્થળે અહંકારરાહિત્ય એટલે વિશેષ અહંકારરાહિત્ય અને મહત્ત્વરાહિત્ય એટલે સામાન્ય અહંકારરાહિત્ય એમ સમજવું.)

૧. જો, અથ, વગેરે પશુઓમાં જેમ મનુષ્યના જેવી વાણી ઇન્દ્રિયનો સ્વાભાવિક અભાવ છે, તેમ વાણી ઇન્દ્રિય હોવા છતાં તેના વ્યાપારનો સ્વાભાવિક રીતે અભાવ થાય તે વાડ્નિરોધ નામની પહેલી ભૂમિકા બાજી.

૨. જન્મથી ઝુંગા અને બહેરા બાળકમાં જેમ મનના વ્યાપારનો સ્વાભાવિક રીતે અભાવ હોય છે; તેમ વાક્ય શ્રોત્ર તથા મન હોવા છતાં જે પુરુષના મનના વ્યાપારનો સ્વાભાવિક રીતે અભાવ, તે નિર્મનસ્કત્વ નામની બીજી ભૂમિકા બાજી.

૩. તંદ્રાવસ્થામાં એટલે નિદ્રાના આરંભમાં સામાન્ય અહંકાર હોય છે,

પણ વિશેષ અહંકાર હોતો નથી, કારણકે તે વખતે હું છું એવી પ્રતીતિ થાય છે; પણ હું અમુકનો પુત્ર છું તથા અમુક જાતિવાળો છું ઇત્યાદિ પ્રકારની વિશેષ પ્રતીતિ હોતી નથી, માટે જેમ તંદ્રાવસ્થાથી નિદ્રાવસ્થામાં જવા વખતે કેવળ સામાન્ય અહંકાર જ રહે છે, તેમ તંદ્રા વિના પણ જે વિશેષ અહંકારની નિવૃત્તિ થઈ હોય તે અહંકારરાહિત્ય નામની ત્રીજી ભૂમિકા જાણવી.

૪. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જેમ સામાન્ય અહંકાર હોતો નથી, કારણકે તે વખતે હું છું એવું જ્ઞાન પણ સ્પષ્ટ થતું નથી; તેવીજ રીતે સુષુપ્તિ ન હોવા છતાં જે સામાન્ય અહંકારની નિવૃત્તિ, તેનું નામ મહત્તરવશિત્ય નામની ચોથી ભૂમિકા છે.

આવી રીતે અભિહત્વાદિક બાહ્ય સાધન અને શ્રુતિમાં કહેલાં આંતર સાધન એ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી એનો અસ્થાસ પ્રબળ પુરુષાર્થ વડે કરવો જોઈએ. તમે હું આંધળો, બહેરો, મુંગો છું એમ કહો છો તો તમને આંતર સાધન જલદી સિદ્ધ થશે, એ કંઈ ખોટું નથી એમ કહીને ગુરુશ્રી હંસ્યા પછી મેં કહ્યું કે, “હું જમે તેમ બોલું છું છતાં આપ તો મારા પર દયા હોવાથી સુધારીને ઉપદેશ કરો છો.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “મારી દયા તમારા પર નથી પરંતુ તમારી દયા તમારા પર છે.”

૨૯. વાસનાક્ષય.

વાસુદેવરાવ તથા હું ગુરુશ્રી સાથે બેઠકની ઓરડીમાં બેઠા હતા. વાસના સંબંધમાં વાત નીકળતાં મેં પૂછ્યું કે, “વાસનાનું સ્વરૂપ શું છે?” ગુરુશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે, “કોઈ કાર્ય વારંવાર અનેક પ્રકારે કરવામાં આવ્યું હોય અને એના સંસ્કારો પડ્યા હોય, જેઓ પૂર્વાપરના વિચાર વિના પદાર્થોનું ગ્રહણ કરાવવામાં હેતુરૂપ થાય છે, તે સંસ્કારો વાસના કહેવાય. આંતરકરણમાં વાસનારૂપી પડેલાં પ્રતિબિંબો જીવને જુદા જુદા જન્મ ધારણ કરવાનું કારણ થાય છે. દરેક કર્મની આંતરકરણમાં છાપ પડે છે, તેજ બંધમોક્ષનું કારણ છે. એ ઉપર આપણે કેમેરાનું દ્રષ્ટાંત લઈએ. કેમેરા એ સ્થળ શરીર છે, લેન્સ એ ઇદ્રિયો છે અને અંદર મૂકેલી પ્લેટ આંતરકરણ છે. લેન્સની દ્વારા પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ પ્લેટ પર પડે છે, તેમ મારાં નરસાં કર્મોનું પ્રતિબિંબ ઇદ્રિયોદ્વારા આંતરકરણમાં પડે છે. પ્લેટ પર પડેલાં પ્રતિબિંબો પ્લેટને ખીલવવાથી તેમનાં તેમ રહે છે અને તેના પરથી જોટલી પ્રત કાઢવી હોય તેટલી નીકળી શકે છે; તેમ વાસનારૂપ પ્રતિબિંબ જુદા જુદા જન્મ ધરવામાં કારણરૂપ છે.

વાસના બે પ્રકારની છે: શુદ્ધ વાસના તથા મલિન વાસના. જે વાસના જન્મના મૂળનો નાશ કરી બળી ગયેલ બીજની પેઠે દેહની સ્થિતિ માટે રહે છે અને જે વાસનાથી શ્રદ્ધાનો સાક્ષાત્કાર થાય તે શુદ્ધ વાસના છે. શ્રદ્ધાના સ્વરૂપના ઢાંકણરૂપ અજ્ઞાન વડે ઘટ્ટ થયેલા આકારવાળી, ઘાટા અહંકારવાળી અને જન્મમૃત્યુ દેવાવાળી વાસના મલિન વાસના કહેવાય. શાસ્ત્રમાં તેના ત્રણ વિભાગ કરેલા છે: લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના. જે આચરણ ધારણ કરવાથી સર્વ લોક મારી સ્તુતિ કરે, કોઈ પણ મનુષ્ય મારી નિંદા ન કરે, સર્વ લોકોને હું ખુશ કરે, આવાં આચરણને હું ધારણ કરે એવી રીતનો જે અભિનિવેશ તે લોકવાસના કહેવાય છે. શાસ્ત્રના તાત્પર્યને શ્રદ્ધા ન કરતાં એટલે જ્ઞાનસંપાદન માટે યત્ન ન કરતાં શાસ્ત્રના અધ્યયનની વાસના તે શાસ્ત્રવાસના કહેવાય છે. શાસ્ત્રવાસના ત્રણ પ્રકારની છે: પાઠવાસના, અર્થવાસના તથા અનુદાનવાસના. સ્થૂલ શરીરમાં અભિનિવેશ તે દેહવાસના કહેવાય છે. દેહવાસના ત્રણ પ્રકારની છે: દેહાત્મત્વ શુણ્યાધાન અને દોષાપનયન. દેહમાં હું પણાની બુદ્ધિ તે દેહાત્મત્વ છે; પોતાના શરીરમાં જે શુણ્ય ન હોય તે પ્રાપ્ત કરવો તે શુણ્યાધાન કહેવાય છે. શુણ્યાધાન શાસ્ત્રીય તથા લૌકિક એમ બે પ્રકારનું છે. શાસ્ત્રીય શુણ્યને પ્રાપ્ત કરવા સાફ ગંગાસ્નાન અને શાલિગ્રામના ચરણામૃતાદિકનું સેવન કરવું તે શાસ્ત્રીય શુણ્યાધાન છે, અને શરીરને સુક્રિમળ સ્પર્શવાળું કરવા માટે તેલાભ્યંગ, શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે પુષ્ટિકારક ઔષધિ તથા આહારનું સેવન, શરીરને સુંદર રૂપવાળું જણાવવા માટે સુંદર વસ્ત્રો તથા અલંકારોનું ધારણ, શરીરને સુગંધવાળું કરવા માટે ચંદન તથા પુષ્પમાળાનું ધારણ કરવું તે સધળું લૌકિક શુણ્યાધાન કહેવાય છે. શરીરસ્થ દોષોને દૂર કરવા તે દોષાપનયન કહેવાય છે. તે પણ લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય એમ બે પ્રકારનું છે. ઔષધોનું સેવન તથા ગુણપ્રક્ષાલનાદિ કરવું તે લૌકિક દોષાપનયન કહેવાય છે. શૌચ આચરન શાસ્ત્રીય દોષાપનયન કહેવાય છે. દેહાત્મત્વ, શુણ્યાધાન તથા દોષાપનયનરૂપ દેહવાસના પ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થાય છે સર્વ વાસનાઓનું કારણ અવિદ્યા છે. અવિદ્યાથી દેહમાં હું પણાની બુદ્ધિ થાય છે; દેહમાં હું પણાની બુદ્ધિ થવાથી વિષયોની ઇચ્છા તથા બાંહ્ય વિષયોપભોગરૂપ ક્રિયા થાય છે, અને તેથી વાસના વધવાથી બંધન થાય છે. આ સંબંધમાં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે:—

સંસારવન્ધવિચ્છિન્ત્યતદ્વ્યં પ્રદહેયતિ ।

ત્રાસનાવૃદ્ધિરેતામ્યાં ચિન્તયા ક્રિયયા બહિઃ ॥

અર્થ—સંસારરૂપ બંધના વિનાશ માટે તે બંને (૧. વાસના તથા ૨. વિષય-

ચિંતન અને વિષયોમા પ્રવૃત્તિ) ને ચતુર્થીક પુરવે બાળી નાખવા. વિષયચિંતન અને બાહ્ય ક્રિયા એ બે વડે વાસનાની વૃદ્ધિ થાય છે.

જેમકે આપણી પાસે એક ઘોડાની ગાડી છે તેને બદલે એ ઘોડાની ગાડી રાખવાનું પ્રથમ ચિંતન કરીએ, પછી તેવી રીતે તૈયાર કરીએ અને પછી તેમાં બેસીએ, એ બાહ્ય ક્રિયા છે. આ બાહ્ય ક્રિયા એજ વિષયલોભ છે, અને તેથી વળી વાસનાની વૃદ્ધિ થાય છે; માટે ત્રણેનો ગમે તેમ કરીને નાશ કરવો જોઈએ. વળી શંકર ભગવાન કહે છે કે—

તામ્પા પ્રવર્ધમાના સા મૂતે સંસૃતિમાત્મનઃ ।

ત્રયાણા ચ ક્ષયોપાયઃ સર્વાવમ્પાસુ સર્વદા ॥

અર્થ—તે બે વડે અત્યંત વધેલી તે (વાસના) આત્માને સંસાર સાથે જોડે છે. એ ત્રણેના નાશનો ઉપાય સર્વે અવસ્થામા સર્વદા કરવો જોઈએ.

જેમ જેમ અર્પને દૂધ પાઈએ તેમ તેમ તેના વિષયની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, એવી રીતે જેમ જેમ વિષયચિંતન અને વિષયક્રિયા કરીએ તેમ તેમ વાસના વધતી જાય છે, માટે આ મલિન વાસનાનો પરિત્યાગ કરતાં સાથે સાથે શુભ વાસનાનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આ સંબંધમાં શંકર ભગવાન કહે છે કે—

સર્વત્ર સર્વતઃ સર્વં બ્રહ્માત્રાવલોકનૈઃ ।

સદ્ભાવવાસનાદાદર્શાત્રિતયં લયમશ્નુતે ॥

અર્થ—સર્વત્ર, સર્વ પ્રકારે, સર્વને બ્રહ્મરૂપે જ જોવાથી બ્રહ્મભાવની વાસનાના દૃઢપણાથી તે ત્રણે નાશ પામે છે.

અર્થાત્ સર્વની બ્રહ્મરૂપે અલોક ઉપાસના કરવાથી જગતના પદાર્થોમાંથી રાગદ્વેષાદિ નાશ થતાં ક્રિયા, ધર્મશા અને વાસના પણ નાશ પામે છે. એ રીતે સદ્ભાવની વાસના પ્રબળ પુરુષાર્થથી દૃઢ થતાંજ ધર્મશા, ક્રિયા અને વાસના ત્રણે નાશ પામે છે.

લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના એ ત્રણમાંની એક પણ વાસના જરા પણ હોય તોપણ જન્મ મરણરૂપ સંસારના બંધનો હેતુ થાય છે, કારણકે તેને અનુકૂળ સામગ્રી મળતાં તે વિશેષ રૂપે ઉદ્ભૂત થાય છે. જેમ જંગલનો નાશ કરવા માટે કોઈ અગ્નિ લગાડે તો ઉપર ઉપરથી મથળું બળી જાય છે, પરંતુ મૂળીયાં વગેરે રહી જાય છે, અને વરસાદ પડે છે કે તે પલ્લવિત થાય છે અને ધીમે ધીમે વધીને આગળની માફક થઈ જાય છે; તેમ વાસનાના ક્ષયને માટે જે પુરુષ સર્વ વિષયોનો બહારથી ત્યાગ કરે છે તેની જો કે

થોડીવાણી વાસના નાશ પામેલી હોય છે, તોપણ તેના અંતઃકરણમાં સૂક્ષ્મ વાસના રહેલી હોવાથી અનુકૂળ વિષયોપસોગનાં સાધનો મળતાં તે વાસના ફરીથી આગળની માફક ધીમે ધીમે સ્થળતાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ત્રણે વાસનાને તદ્દન નિર્મૂળ કરવી જોઈએ. વાસના ક્ષય થતાં મનોનાશ તથા તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, કેમકે તે ત્રણે સમકાલીન છે.

—૪૧૫—

૩૦ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન.

એક દિવસે હું રામભાઈ વગેરે બેઠા હતા ત્યારે શુરુશ્રીને મેં પ્રશ્ન **ક્ર** કયો કે, “શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનનાં શાં લક્ષણ ?” પ્રશ્નના સમાધાનમાં શુરુશ્રીએ સવિસ્તર કહ્યું:-

ઉપક્રમાદિક છ લિંગો વડે વૈદિક શબ્દોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જ તાત્પર્ય છે એમ નિશ્ચય કરીને સમજવું તેનું નામ શ્રવણ કહેવાય છે.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોય, તે પ્રકરણના આરંભમાં અને અંતમાં એજ વસ્તુનું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે ઉપક્રમોપસંહાર કહેવાય છે.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોય એ વસ્તુનું જ એ પ્રકરણમાં મધ્ય ભાગમાં વારંવાર પ્રતિપાદન કરવું તે અભ્યાસ કહેવાય છે. જેમ છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં તત્ત્વમસિ। એ વાક્યથી અદ્વિતીય બ્રહ્મવસ્તુનું નવ વાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેમ.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન જે પ્રમાણથી કર્યું હોય, તેનાથી (પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ પ્રમાણથી) અતિરિક્ત પ્રમાણને અભાવ બતાવવો તેનું નામ અપૂર્વતા કહેવાય છે. જેમ છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કેવળ ઉપનિષદ્ પ્રમાણથી જ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને બ્રહ્મના ગ્રહણમાં અન્ય પ્રમાણનું અસામર્થ્ય બતાવ્યું છે તેમ.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું આત્મજ્ઞાન કે તેના અનુધાનનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તે પ્રકરણમાં તે પ્રતિપાદિત વસ્તુનું જે પ્રયોજન કહેવામાં આવ્યું હોય તે ક્ષણ કહેવાય છે. જેમકે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આચાર્યવાન પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેષ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે અથ સંપત્સ્યે। આચાર્યની ઉપાસના કરનાર પુરુષ બ્રહ્મને જાણવામાં સમર્થ થાય છે. તે જ્ઞાની પુરુષ વિમુક્તિ-પર્યંત પ્રતીક્ષા કરે છે, એટલે કે પ્રારબ્ધ ક્ષયની જ પ્રતીક્ષા કરે છે. પ્રારબ્ધક્ષય થયેથી પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે અદ્વિતીય બ્રહ્મ.

જ્ઞાનનું બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમ પ્રયોજન છે. જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તે વસ્તુની પ્રશંસાને અર્થવાદ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે છાન્દોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉદાલક ઋષિએ ચેતકેતુ પ્રત્યે કહ્યું કે, ઉત તમાદેશમપ્રાપ્ત્યો યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવત્યમતં મતમવિજ્ઞાત વિજ્ઞાત ભવતિ । હે પુત્ર ! જેનું શ્રવણ કરવાથી શ્રવણનો અવિષય પણ શ્રવણનો વિષય થઈ જાય છે, મનનો અવિષય પણ મનનો વિષય થઈ જાય છે, બુદ્ધિનો અવિષય પણ બુદ્ધિનો વિષય થઈ જાય છે, અર્થાત્ જાણી શકાય છે, તે આત્મતત્ત્વ સમજવા માટે તમે શુરુ પાસે જિજ્ઞાસા કરી હોતી ? એ પ્રમાણે અદ્વિતીય બ્રહ્મવસ્તુની પ્રશંસા કરી છે.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તે પ્રકરણમાં તે વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહેલી યુક્તિને ઉપપત્તિ કહેવામાં આવે છે. જેમકે છાન્દોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યયા સોમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વ મૂનમય વિજ્ઞાત સ્યાત્ વાચારમણ વિકારો નામધેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ । હે સોમ્ય, જેમ માટીના પિંડનું જ્ઞાન થયેથી તમામ માટીથી બનેલા પાત્રોનું (વાસણોનું) જ્ઞાન થઈ જાય છે; માટીની ઘટ વગેરે વિકૃત્તિઓ (વિકારો) અને નામ અર્થાત્ રૂપ અને સજ્ઞા કથનમાત્ર છે; વાસ્તવમાં સત્યરૂપ એક માટી જ છે. તેમ અદ્વિતીય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં વિકાર (સાંસારિક પદાર્થો) ની યુક્તિઓ કથનમાત્ર સમજાવી વાસ્તવિક નહિ. વાસ્તવમાં તો અદ્વિતીય બ્રહ્મ સિવાય કંઈ પણ બીજું વસ્તુ છે જ નહિ.

આ પ્રમાણે છ વિગેથી ઉપનિષદાદિદ્વારા બ્રહ્મ સંબંધી સર્વ પ્રમાણ સંશય મટતા સુધી જે અભ્યાસ કરવો તેનું નામ શ્રવણ છે, અને તે શ્રવણ શુરુના ઉપદેશથી તેમજ શાસ્ત્રદ્વારા સંપાદન કરી શકાય છે.

શ્રવણ કરેલા અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ અર્થનું શ્રુતિ અનુકૂળ અનુમાનાદિ યુક્તિઓ વડે ચિંતન કરવું તે મનન કહેવાય છે. જેમ ગાય ચારો ચર્ચો પછી કોઈ વૃક્ષની છાયા નીચે બેસી વાગોળ કરી તૃપ્તિ મેળવે છે, તેમ વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યા પછી એકાંતમાં બેસી તેનું મનન કરવાથી દૃઢ બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. પંચદશીમાં મનનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે:-

યુક્ત્યા સંમાવિત્ત્વવાનુસંધાનં મનનં તુ તત્ ।

અર્થ—શુરૂથી સામગ્રેલ અભિપ્રાયને શુક્તિઓ વડે કરીને સમર્પિત છે એ સ્મિત કરવો તે મનન કહેવાય છે.

ચેતકેતુને એમના પિતાએ તત્ત્વમતિ એમ નવ વાર પૂછ્યું છે, અને તેજ ઉપદેશ એટલે ‘હવે બ્રહ્મ છે.’ એમ સ્પષ્ટ

કહે છે, પણ 'જીવ બ્રહ્મ છે' એવું જ્ઞાન મનનના અભાવે કોઈ વ્યાવહારિક અનધિકારી જીવને થતું નથી; માટે જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય જ્ઞાન સંપાદન કરવા સારૂ તત્ત્વમાત્ર ના તત્ત્વ અને ત્વમ્ શબ્દોના અર્થમાં ભાગત્યાગ લક્ષણા કરી જીવ-બ્રહ્મનો અલેદ નિશ્ચય કરવાનો છે. તત્ત્વ નો વાચ્યાર્થ ઈશ્વર છે, અને તે સર્વ-જ્ઞત્વાદિ ધર્મવિશિષ્ટ છે. ત્વમ્નો વાચ્યાર્થ જીવ છે, અને તે અત્પજ્ઞતાદિ ધર્મ-વિશિષ્ટ છે. સર્વજ્ઞત્વ અને અત્પજ્ઞત્વ એ બે વિરુદ્ધ ધર્મ છે, પરંતુ જેણે ઉપ-નિષદ્વાદિનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેને ખબર છે કે તે ધર્મો કેવળ ઉપાધી છે, અને ઉપહિત જીવચૈતન્ય અને ઈશ્વરચૈતન્ય એકજ ચિદેકરસ બ્રહ્મજ છે. આવી રીતે જીવ બ્રહ્મ છે એમ સાધકે નિશ્ચય કરવો. વળી જેમ એકજ આકાશ ઘટ અને મઠની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી ઘટાકાશ તરીકે નાનું અને મઠાકાશ તરીકે મોટું પ્રતીત થાય છે, તેમ એકજ (બ્રહ્મ) ચૈતન્ય અવિદ્યા અને માયાની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી જીવ તરીકે અત્પજ્ઞ અને ઈશ્વર તરીકે સર્વજ્ઞ પ્રતીત થાય છે. આવી યુક્તિઓ હું શુદ્ધ છું, એમ અલેદ નિશ્ચય કરવામાં ઉપકારક છે, અને અલેદ જ્ઞાન કરવામાં આવી યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો તેનું નામ મનન કહેવાય છે.

આ કારણે જે યુક્તિ વડે લેદ જ્ઞાન વધે તે કુતર્ક છે, પણ મનન નથી. બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા ઈચ્છનારામાં વિનય, મહાત્મ્યજ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા બ્રહ્મ-અર્થોદિ જોઈએ; અને તે ન હોય, છતાં બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા યત્ન કરે તો તે કુતર્કમાં પડે છે. મનનમાં યુક્તિનો ઉપયોગ છે, પણ વિરોધન જેવી કુયુક્તિ ન જોઈએ.

વિનતીય વૃત્તિઓના તિરસ્કારપૂર્વક સંનતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ અભાવે તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. હું સત્, ચિત્, આનંદ, દ્રુતસ્થ, અક્રિય, અનંદ, અમર, પૂર્ણ, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપ આત્મા છું, એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ તે સંનતીય વૃત્તિનો પ્રવાહ કહેવાય છે, અને હું ગ્રાહ્યજી આદિ આગ વર્ણ નથી, બ્રહ્મચર્યોદિ ચાર આશ્રમ નથી, તથા પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક વગેરે હું નથી એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ તે વિનતીય પ્રત્યયનો તિરસ્કાર કહેવાય છે. નિદિધ્યાસન એ જ્ઞાન-પ્રવાહમાં કારણ-અને તેના પરિપાક વિના અવિદ્યાને શય થતો નથી.

આત્મસાક્ષત્ક

માટે

જોઈએ. નિ

એકાગ્રતા

થાય છે.

અને નિદિધ્યાસન કરવ
અનુસવનીય - સંનતીય વૃત્તિ
() વિરમર

જ્યાંસુધી વિષયોથી પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી શ્રવણ પણ થતું નથી, તો મનન, નિદિધ્યાસન તો ક્યાંથી જ થાય ! માટે પ્રથમ વિષયોથી વિરક્ત થઈ પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કરીને શ્રવણ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

વિષયાસક્તિનાશેન વિના નો શ્રવણં ભવેત્ ।

તામ્યામૃતે ન મનન ન ધ્યાનં તૌર્વિના ભવેત્ ॥

અર્થ—વિષયને વિશે આમકિતનો નાશ કર્યા સિવાય શ્રવણ ચર્ચ શક્યું નથી, અને વિષયાસક્તિના ત્યાગ તથા શ્રવણ વિના મનન ચર્ચ શક્યું નથી, તેમજ એ ત્રણે એટલે વિષયાસક્તિનો નાશ, શ્રવણ અને મનન સિવાય ધ્યાન ચર્ચ શક્યું નથી.

ખુબ મેલાં કપડાં સ્વચ્છ કરવા હોય તો પ્રથમ તેને પલાળવાં જોઈએ, પછી સાબુ લગાડવો જોઈએ, પછી ધોડો મારવો જોઈએ, અને પછી પાણીમાં ધોવાં જોઈએ. એ રીતે કરવાથી તેમાંથી મેલ નીકળી જાય છે ને સ્વચ્છ થાય છે. સુકાં કપડાંને પલાળ્યા સિવાય ગમે તેટલા ધોડા મારો તોપણ, તેમાંથી મેલ નીકળે નહિ. એ રીતે વૈરાગ્ય વિના ગમે તેટલું શ્રવણ કરો તોપણ તે ચિત્તમાં બિલકુલ બેસે નહિ. માટે પ્રથમ વૈરાગ્યની જરૂર છે. વાસ્તે વૈરાગ્ય ધારણ કરી શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસન કરવાં જોઈએ.

રામભાઉએ શંકા કરી કે, “સંન્યાસીને તો ઠીક છે, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમીને જો પૂરેપૂરો વૈરાગ્ય હોય તો વ્યવહાર કેમ ચાલે ?” ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “જે લોકોને વ્યવહાર મુખ્ય છે તથા પરમાર્થ ગૌણ છે તેઓને જ્ઞાનનો સંલવ નથી, પરંતુ જેઓને પરમાર્થ મુખ્ય છે અને વ્યવહાર ગૌણ છે એવા ત્રીજા વૈરાગ્યવાળાને જ્ઞાન થાય છે. જેમ માટી વગેરે સાધનો મિલાય ઘડો થતો નથી, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનો સિવાય કોઈ પણ આશ્રમવાળાને જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ મળતો નથી. માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

ત્યાગ એવં હિ સર્વેષા મોક્ષસાધનમુત્તમમ્ ।

સર્વ વર્ણાશ્રમવાળાને ત્યાગજ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. જ્ઞાનની સાથે આશ્રમ વગેરેને કંઈ સંબંધ નથી. માટે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છતાં ત્રીજા વૈરાગ્યવાન હોય તો જ્ઞાન થઈ શકે છે.”

કહે છે, પણ 'જીવ બ્રહ્મ છે' એવું જ્ઞાન મનનના અભાવે કોઈ વ્યાવહારિક અનધિકારી જીવને થતું નથી; માટે જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય જ્ઞાન સંપાદન કરવા સારૂ તત્ત્વમતિ ના તત્ત્વ અને ત્વમ્ શબ્દોના અર્થમાં ભાગત્યાગ લક્ષણા કરી જીવ બ્રહ્મનો અલેહ નિશ્ચય કરવાનો છે. તત્ત્વ નો વાચ્યાર્થ ઈશ્વર છે, અને તે સર્વ-જ્ઞત્વાદિ ધર્મવિશિષ્ટ છે. ત્વમ્નો વાચ્યાર્થ જીવ છે, અને તે અત્પન્નત્વાદિ ધર્મ-વિશિષ્ટ છે. સર્વજ્ઞત્વ અને અદ્વૈતજ્ઞત્વ એ બે વિરુદ્ધ ધર્મ છે, પરંતુ જેણે ઉપ-નિષદ્ધાદિનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેને ખબર છે કે તે ધર્મો કેવળ ઉપાધી છે, અને ઉપહિત જીવજ્યેતન્ય અને ઈશ્વરજ્યેતન્ય એકજ સિદ્ધેશ્વરસ બ્રહ્મજ છે આવી રીતે જીવ બ્રહ્મ છે એમ સાધકે નિશ્ચય કરવો. વળી જેમ એકજ આકાશ ઘટ અને મઠની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી ઘટાકાશ તરીકે નાનું અને મઠાકાશ તરીકે મોટું પ્રતીત થાય છે, તેમ એકજ (બ્રહ્મ) જ્યેતન્ય અવિદ્યા અને માયાની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી જીવ તરીકે અદ્વૈત અને ઈશ્વર તરીકે સર્વજ્ઞ પ્રતીત થાય છે. આવી યુક્તિઓ હું 'શુદ્ધ છું', એમ અલેહ નિશ્ચય કરવામાં ઉપકારક છે, અને અલેહ જ્ઞાન કરવામાં આવી યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો તેનું નામ મનન કહેવાય છે.

આ કારણે જે યુક્તિ વડે લેહ જ્ઞાન વધે તે કુતર્ક છે, પણ મનન નથી. બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા ઇચ્છનારામાં વિનય, મહાત્મ્યજ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા બ્રહ્મ ચર્ચાદિ જોઈએ, અને તે ન હોય, છતાં બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા ચત્ન કરે તો તે કુતર્કમાં પડે છે. મનનમાં યુક્તિનો ઉપયોગ છે, પણ વિરોધન જેવી કુયુક્તિ ન જોઈએ.

વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના તિરસ્કારપૂર્વક સજ્ઞાતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ અભાવે તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. હું સત્, ચિત્, આત્મંદ, દૃઢસ્થ, અક્રિય, અભર, પૂર્ણ, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુકત સ્વરૂપ આત્મા છું, એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ તે સજ્ઞાતીય વૃત્તિનો પ્રવાહ કહેવાય છે, અને હું બ્રાહ્મણ આદિ આઠ વર્ણ નથી, બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમ નથી, તથા પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક વગેરે હું નથી એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ તે વિજ્ઞાતીય પ્રત્યયનો તિરસ્કાર કહેવાય છે. નિદિધ્યાસન એ જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ કારણ છે અને તેના પરિપાક વિના અવિદ્યાનો ક્ષય થતો નથી.

આત્મસાક્ષત્કારની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન કરવા જોઈએ. નિદિધ્યાસન પછીની અવસ્થા અંતરહિત અનુભવની છે. સજ્ઞાતીય વૃત્તિ એકાગ્રતા પર લાવે છે ત્યાં બ્રહ્મદર્શન (બ્રહ્માનુભવ) થતાં વૃત્તિનું વિરમણ થાય છે, અને એકરસ અચિંત્ય બ્રહ્મ રહે છે.

જ્યાંસુધી વિષયોથી પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી શ્રવણ પણ થતું નથી, તો મનન, નિદિધ્યાસન તો ક્યાંથી જ થાય ! માટે પ્રથમ વિષયોથી વિરક્ત થઈ પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધ્યાન કરીને શ્રવણ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

વિષયાસક્તિનાશેન વિના નો શ્રવણં ભવેત્ ।

તામ્યામૃતે ન મનન ન વ્યાનં તૈર્વિના ભવેત્ ॥

અર્થ:—વિષયને વિષે આમકિતનો નાશ કર્યા સિવાય શ્રવણ થઈ શકતું નથી, અને વિષયાસક્તિના ત્યાગ તથા શ્રવણ વિના મનન થઈ શકતું નથી, તેમજ એ ત્રણે એટલે વિષયાસક્તિનો નાશ, શ્રવણ અને મનન સિવાય ધ્યાન થઈ શકતું નથી.

બહુ મેલાં કપડાં સ્વચ્છ કરવા હોય તો પ્રથમ તેને પલાળવાં જોઈએ, પછી માથુ લગાડવો જોઈએ, પછી મોઢો મારવો જોઈએ, અને પછી પાણીમાં ધોવાં જોઈએ. એ રીતે કરવાથી તેમાંથી મેલ નીકળી જાય છે ને સ્વચ્છ થાય છે. સુકાં કપડાંને પલાળ્યા સિવાય ગમે તેટલા ધોડા મારો તોપણ તેમાંથી મેલ નીકળે નહિ. એ રીતે વૈરાગ્ય વિના ગમે તેટલું શ્રવણ કરો તોપણ તે ચિત્તમાં ઊલકુલ જોડે નહિ. માટે પ્રથમ વૈરાગ્યની જરૂર છે. વાસ્તે વૈરાગ્ય ધારણ કરી શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસન કરવાં જોઈએ.

રામભાઈએ શંકા કરી કે, “જન્યાસીને તો ઠીક છે, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમીને જો પૂરેપૂરો વૈરાગ્ય હોય તો વ્યવહાર કેમ ચાલે ?” શુદ્ધીએ કહ્યું કે, “જે લોકોને વ્યવહાર મુખ્ય છે તથા પરમાર્થ ગૌણ છે તેઓને જ્ઞાનનો સંભવ નથી, પરંતુ જેઓને પરમાર્થ મુખ્ય છે અને વ્યવહાર ગૌણ છે એવા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને જ્ઞાન થાય છે. જેમ માટી વગેરે સાધનો સિવાય ઘડો થતો નથી, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનો સિવાય કેઈ પણ આશ્રમવાળાને જ્ઞાનદ્રાશ મોક્ષ મળતો નથી. માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

ત્યાગ એવં હિ સર્વેષાં મોક્ષસાધનમુત્તમમ્ ।

‘સર્વ વર્ણાશ્રમવાળાને ત્યાગજ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. જ્ઞાનની સાથે આશ્રમ વગેરેને કંઈ સંબંધ નથી. માટે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છતાં તીવ્ર વૈરાગ્યવાન હોય તો જ્ઞાન થઈ શકે છે.’”

૩૧. ધર્માચરણ.

એક વખતે શુશ્રી પાસે જો ચાર માણસ આવ્યા હતા. તેમાંથી એકે પ્રશ્ન કર્યો કે, “ઘણે ઠેકાણે લોકો ધર્મની ચર્ચા કરે છે, શાસ્ત્ર સાંભળે છે, છતાં ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી તેનું કારણ શું?” શુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “લોકોની વાત શા માટે કરવી? આપણે ક્યાં ધર્મપરાયણ થઈ શકીએ છીએ? ધર્મજ્ઞાન કેને માટે છે તે વિષે મનુ લગવાન કહે છે કે—

અર્થકામેષ્વમક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિવીચતે ।

અર્થ:—અર્થ અને કામમાં જેનું મન આસક્ત ન થયું હોય તેવા પુરુષને ધર્મજ્ઞાન વિહિત થઈ શકે છે.

જ્યાંસુધી ધન ઉપરથી મોહ ગયો નથી અને સ્ત્રી ઉપરથી રાગ ગયો નથી એટલે ધનને માટી સમાન અને સ્ત્રીને મુઠ્ઠા સમાન પુરુષ જોતો નથી, ત્યાંસુધી ધર્માચરણ કોઈ પણ કાળે થઈ શકતું નથી.

એક મોટા ચક્રવર્તી રાજાને નગરચર્ચા જોવાની ટેવ હતી. કેટલાક ચોરાઓ વિચાર કર્યો કે આપણે લાગ જોઈ ગળને પકડીએ તો એના અંગ ઉપર પહેરેલા કિંમતી અવેશતના દાગીના આપણને મળે. તે ઉપરથી લાગ જોઈ, એક રાત્રે જ્યારે તે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેને ચોરાઓ પકડયો; અને ઉંચકીને ઘાઠા અરણ્યમાં લઈ જઈ, સર્વે દાગીના કાઢી લીધા, તથા એક ઝાડની સાથે ઉભો ને ઉભો બાધી રઈ નાસી ગયા. અરણ્ય ઘાડું, ટાઢને દિવસ, તેથી રાજાને લુપ્તનું, ચાકનું, જંગલી જનાવરના લયનું, ટાઢ લડકાનું એવાં ઘણાં ઘણાં ટક સહન કરતાં કરતાં ચાર પાંચ દિવસ નીકળી ગયા. તે પછી રાજાની યૂમ કોઈ લાકડાં કાપવા આવેલા કઠિયારે સાંભળી. તેણે આવી રાજાને છોડયો અને હકીકત પૂછતાં અમુક દેશના મહારાજા છે એમ જાણી પોતાની પાસે જો ખાવાનું હતું તે આપી થોડો વખત રાખી સહેજ શક્તિ આવી, ત્યારે કઠિયારે તેને રાજધાનીના રસ્તો બતાવ્યો અને ત્યાં પહોંચતાં જ રાજાને અતિ આનંદ થયો.

આ મુજબ આત્મા પણ રાજાની પેઠે સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેને રાગદ્વેષ આદિ ચોરાઓ સંસારરુપી અરણ્યમાં દેહ રૂપી ઝાડે સ્ત્રી અને ધનરૂપી દોરડા વડે બાંધેલ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

કાન્તાકર્મકમૂત્રેણ વેદિતં સકલ જગત્ ।

અર્થ:—સોણ (પૈસો) અને સ્ત્રીના સંપર્ક વડે બધું જગત્ વિટાયેલું છે.

જ્યાંસુધી કનકકાંતામાથી મોહયુદ્ધિ નહ ન થઈ હોય, ત્યાંસુધી ધર્મોચરણ થવા સંભવ નથી; કારણકે તે બંનેમાં આસક્તિ થવી એ તમોરજોગુણનો ધર્મ છે. માટે તમોગુણને તથા રજોગુણને મૂકીને અધિકારીએ સત્ત્વગુણ ધારણ કરવો જોઈએ. મનુ ભગવાન કહે છે કે:—

તમસો ભક્ષણં કામો રજસસ્ત્વર્થ ઉચ્યતે ।

સત્ત્વસ્ય ભક્ષણં ધર્મ. શ્રૈષ્ઠચમેષા ચનોત્તરમ્ ॥

અર્થ—તમનું મુખ્ય લક્ષણ કામ છે, રજનું મુખ્ય લક્ષણ અર્થ (ધન મેળવવાની ઇચ્છા) છે અને સત્ત્વનું મુખ્ય લક્ષણ ધર્મ છે. આ ગુણોમા ઉત્તરોત્તર ગુણુને પ્રેમ જાણવો.

કામને તમોગુણનું કાર્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે કામીને ધર્મ સૂઝતો નથી અને આંધળો થઈ વિપયો લોગવે છે. અર્થને રજોગુણનું કાર્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ચંચળતાને લીધે મધળી જગાએ ધનસંચય માટે ભટકે છે તથા તેને પ્રપંચ રચવા પડે છે. ધર્મને સત્ત્વગુણનું કાર્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે સત્ત્વગુણવાળો પુરુષ ધર્મોચરણ કરી શકે છે. જ્યાંસુધી તમોગુણ તથા રજોગુણનો પરિત્યાગ થતો નથી ત્યાંસુધી અંતઃકરણ સત્ત્વ-પ્રધાન ન થવાને લીધે ધર્મોચરણ થઈ શકતું નથી.

સ્ત્રીધનાદિકને ત્યાગ કરવો એમ શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નથી: તેમાં ગેહલી આસક્તિ દૂર કરવાની છે. વસિષ્ઠ આદિ જે જે ઋષિ મુનિઓ થઈ ગયા છે તેઓ સ્ત્રીધનાદિકથી વિરક્ત હતા. આજ કાલ દ્રવ્ય મિવાય ચાલતું ન હોવાથી ધર્મને બાધ ન આવે એવી રીતે નિર્વાહ પૂરતું ગૃહસ્થાશ્રમીઓને ચત્કિંચિત્ દ્રવ્ય રાખવામાં હોય જણાતો નથી. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક વ્યવહાર કરવાથી ધર્મોચરણ કરવું સહેલું પડે છે અને રાજ જેમ પોતાની રાજધાનીમાં પહોંચવાથી સુખી થયો, તેમ ધર્મોચરણ કરવાથી આપણને પણ માયાગ્ર અરણ્યમાંથી મુક્ત થતાં મૂળ સ્વરૂપને પામતા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.”

તે પછી તેમાંથી એક માણસ, જે શંકા કરતો હતો તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો, “આપ જેમ કહો છો તેમ આ પુરુષ પણ સાત્ત્વિક છે અને તેને દ્રવ્યાદિક પર વધારે પ્રેમ નથી. ઉલટા પાંચ પૈસા ધર્મોદામાં વાપરે છે.” તે સાંભળી ગુરૂશ્રી કહેવા લાગ્યા, “એક વખત કોઈ દેશમાં રાજાની પાસે સભા ભરાઈ હતી. તેમાં એક બાળુ અમલદાર વર્ગ અને બીજી બાળુ શેઠીઆ વર્ગ એમ બેઠા હતા રાજાની નજીકમાં ગામના નગરશેઠ બેઠા હતા. રાજાએ નગરશેઠને પૂછ્યું, ‘તમારી પાસે પૈસા કેટલા છે અને તમારે છોકરા કેટલા છે?’ નગરશેઠે જવાબ આપ્યો, ‘મારી પાસે બે લાખ રૂપીઆ છે અને

મારે એક છોકરા છે.’ આ સાંભળી રાજા તથા સલામમાં બેઠેલા બીજા બધા વિચારમાં પડ્યા. તે બધી નગરચોક કહેવા લાગ્યા, ‘મેં જે કહ્યું છે તે આપ સર્વે સમજ્યા નથી. મારી પાસે ફળીઆ તો ચાર પાંચ કરોડ છે પણ તેમાંથી મારા હાથથી મેં બે ત્રણ લાખનો જ ધર્મોદા કરેલો છે અને તેજ માફ પરલોકનું વાથું છે; અને તેવી રીતે મારે છોકરા તો ગાર છે પણ તેમાંથી મારી આજ્ઞામાં એક છોકરા રહે છે. જેવી રીતે મારા શરીરમાંથી જંતુ ઉત્પન્ન થઈ ને મનેજ કરડે છે તેવી રીતે આ બીજા છોકરા પણ મારાથી ઉત્પન્ન થઈને મને હુખ દે છે. તેથી હું તેમને છોકરા તરીકે ગણતો નથી.’ કહેવાનું તાત્પર્ય કે પોતાના હાથથી જેટલું સારા માર્ગમાં વાપર્યું હોય તેટલુંજ પોતાની સાથે આવે છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.—

घनानि भूमा पशवश्च गोष्ठे

भार्या गृहद्वारि जनः स्मशाने ।

देहश्चितायां परलोकमार्गे

कर्मानुगो गच्छति जीव एकः ॥

અર્થ—પૈસા પૃથ્વીમાં, પશુઓ ગોડામાં, સ્ત્રી ઘરમાં, સગાં સ્નેહી સ્મશાન સુધીમાં અને દેહ ચિતામાં રહે છે. પરલોકમાં તો કર્મને અનુસરી જીવ એકલો જ જાય છે.

માટે જેમ દીવાનું અજવાળું હોય ત્યાંસુધી બધી ચીજો લેગી કરી લેવી જોઈએ, તેમ જ્યાંસુધી શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી જે જે કર્તવ્યો હોય તે કરી લેવાં. માટે ધર્મમાં આસ્તિક બુદ્ધિ રાખીને આચરણ કરવું તે કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, આચરણ ન કરવું તે આશ્ચર્ય છે. "

૩૨. નિરભિમાનતા.

બેલગામમાં કૃષ્ણાણપંત કરીને એક શિક્ષક હતા. તેઓ વેદાંતમાં સારા

નિપુણ હતા અને કથા વગેરે કરતા હતા, તેમજ તેમને શિષ્ય-મંડળ પણ હતું. એક વખત કોઈએ કહ્યું કે, “હું લલ્લુભાઈ

સાહેબની કથામાં બહુ છું અને કથા ઘણી સારી થાય છે. આપ પધારો તો સાફ.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો. “મારી કથા તો એક વખત સાંભળો.” આ વાત તે માણસે વાસુદેવરાવને કહી. પછી કૃષ્ણાણપંતને કેટલીક મંડળીએ સમજાવી શુરુથી પાસે આવવાનું નક્કી કરાવ્યું. એઓ સ્વિવારે સાંજે આવવાના હતા તે

દિવસેજ મવારે કથા પછી ગુરુશ્રીને કૃષ્ણાણપંતની હકીકત વાસુદેવરાવે જણાવી અને હાસ્યમાં કહ્યું કે, “એઓ ખીણ મંડળી સહિત આજે સાંજે અહિં આ આવવાના છે અને આપની પરીક્ષા કરવાના છે. આપ મને કોઈ પ્રશ્ન એમને પૂછવાનું શીખવો કે જેથી એમની પરીક્ષા થાય.” ગુરુશ્રી હસ્યા અને બોલ્યા, “તમે બુદ્ધ થયા, હજી તમારું છોકરવાદપણ ગયું નહિ. આપણી પાસે આવનારને કદિ થોડુંક જ્ઞાન હોય તોપણ આપણી સાથે ધર્મની વાત સિવાય ખીણું કંઈ કરશે નહિ, અને તે આપણા હિતની વાત છે એમ મમજી આપણે માથા પર ચઢાવવી જોઈએ. સામાને મોટાપણું આપણું એ આપણો ધર્મ છે. પોતે વિદ્વાન હોય તેની પાસે કોઈ બોછા જ્ઞાનવાળો આવીને ઉપદેશ પણ આપે તો તેણે તે હાથ જોડીને માંભળવો જોઈએ; વિદ્વાન હોવા છતાં પણ સાત્ત્વિકપણું ન ધારણ કરે તો તે ખરો વિદ્વાન ગણાય નહિ વળી આપણે તો એવા વિદ્વાન પણ નથી; માટે સામાને મોટાપણું આપણું એ આપણો ધર્મ છે. એના પર એક દ્રઢાંત આપ્યું કે—

એક ધર્મિષ્ઠ અને વિદ્વાન મોલવી બુદ્ધ બુદ્ધ ગામોમાં ફરીને ઉપદેશ આપતા હતા. એક ગામમાં તેઓ પધાર્યા અને ત્યાં તેમની પાસે વાયજ સાંભળવા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત લોકો આવતા હતા. તે ગામના મોલવીને ઇર્ષા આવી કે હું ઘણાં વર્ષ થયાં અહિં આં રહું છું, પણ મારી પાસે કોઈ આવતું નથી અને આ રખડનાર મોલવી પાસે તો ટોળેટોળાં જાય છે, માટે હું વાયજના સમય પર જઈ એનું અપમાન કર. એમ મનમાં લાવી એક દિવસ તે ગયા અને સભાની વચ્ચે ઉભા રહી મોલવી સાહેબને અપમાનકારક શબ્દોમાં કુશનનો એક ફકરો કાઢી બોલ્યા કે, ‘આનો અર્થ સમજાવો તો તમે ખરા વિદ્વાન કહેવાઓ.’ મોલવી સાહેબ ઊઠી ઉભા થઈ નમ્રતાથી એમને પોતાના આસન પર બેસાડી પોતે નીચે બેસી હાથ જોડી બોલ્યા કે, ‘મને કંઈ આવડતું નથી, આપજ મને સમજાવો, જેથી મને અને આ શ્રોતામંડળને જાનેને લાભ મળે.’ બાદ મોલવી ગમે તેમ પટપટારો કરવા લાગ્યા અને જો કે એમનું બોલણું યથાર્થ નહિ હતું તે છતાં મોલવી સાહેબે શાંતપણે સાંભળી લીધું; અને મોલવીનું મહાત્મ્ય ઉલટું વધાર્યું. આ પ્રમાણે નમ્રતાથી વર્તી સામાવાળાને વડપણ આપણું એ આપણો ધર્મ છે.”

પછી સાંજે કૃષ્ણાણપંત વગેરે મંડળી આવી અને ગુરુશ્રી સાથે વાતચીત કરવા લાગી. તેનો એમનાથી એટલો સંતોષ થયો કે જતી વખતે કૃષ્ણાણપંત વગેરે સર્વ મંડળી ગુરુશ્રીને પગે લાગી. તેમના ગયા બાદ વાસુદેવરાવ મને કહેવા લાગ્યા કે, “જુઓ અભિમાન કરતા હતા, પણ અંતે પગમાં પડ્યા.”

કૃષ્ણાણપંત પછી દરરોજ મવારે ગુરુશ્રીની દધામાં આવવા લાગ્યા અને એમને ધીમે ધીમે ગુરુ માનવા લાગ્યા. તે વખતે હું ગૃહદારણ્યક ઉપનિષદ વાંચતો હતો, અને તેમાં બાલાકિ અને અન્નતશત્રુનો પ્રચંગ ચાલતો હતો. બાલાકિ અન્નતશત્રુને ઉપદેશ કરવા આવેલા, પણ તેની સાથે સંવાદ કરતાં કરતાં ઉલટા અંતે અન્નતશત્રુના શિષ્ય બન્યા હતા. જે વાંચી મેં વાસુદેવરાવને કહ્યું કે, “કૃષ્ણાણપંતનો દાખલો પણ આના જેવોજ છે.” વાસુદેવરાવ બોલ્યા કે, “કૃષ્ણાણપંત સુદ્ધ પુરુષ છે, પોતાથી બીજામાં શ્રેષ્ઠતા જોતાં ગુરુશ્રીને એમણે ગુરુ માન્યા, તેમાં એમની યોગ્યતા જણાય છે.” કૃષ્ણાણપંત ગુરુશ્રીના મત્ત્વગમનમાં મર્વ કરતાં વિશેષ અનુભવી અને વેદાંતસાત્ત્વમાં કુશળ હતા.

૩૩ મારો બીજો પ્રવાસ.

થોડા દિવસ કથાનું શ્રવણ કર્યું; ગહેન્મા પ્લેગ ચાલતો હતો અને લોકો ઝૂં સર્વે શહેર બહાર રહેવા ગયાથી બિંદા એકેજ સ્થળેથી લેવી પડતી, તેથી મેં ગુરુશ્રી પાસે થોડો વખત બહાર ફરી આવવાની આજ્ઞા માગી.

તેમણે મને પૂછ્યું, “શા માટે?” મેં કહ્યું, “મારે આપની સેવા ઉઠાવવી જોઈએ તેને બદલે આપને હું બોળાવ્યું થઈ પડ્યો છું. વળી મારે વિષે આપને સર્વ બાબતની કાળજી રાખવી પડે છે અને આજે એક મહિનો થયાં અહિં આંજ બિંદા લેવી પડે છે.” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ફરેક વસ્તુ પ્રારબ્ધવશાત્ થયા કરે છે, જેના નિમિત્તનું જે અશ્ન હોય છે તે તેનાજ મુખમાં જાય છે કેઈ કેઈને ખવાડતું નથી અને કેઈ કેઈનું ખાતું નથી, માટે એ બાબતમાં તમારે મનમાં ઉલટો વિચાર લાવવો યોગ્ય નથી.” મેં કહ્યું, “મને ઠીક લાગતું નથી માટે મને તો જવાનીજ આજ્ઞા આપવી.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “ઠીક છે, આજે વિચાર કરી જુઓ; અને કાલે મને કહેજો.” બીજે દિવસે તેમણે મને પૂછ્યું કે, “શા વિચાર નક્કી કર્યો? જવાનું તો બધું રહ્યું ને?” મેં કહ્યું, “મારે તો જવાનો વિચાર છે.” તેઓશ્રીને ઠીક ન લાગ્યું. મેં કહ્યું કે, “આપે રાજ થઈ મને રજા આપવી જોઈએ.” તેઓ બોલ્યા, “જેમાં તમે રાજ, તેમાં અમે રાજ છીએ. ઠીક જઈ આવો.” પછી સાંજના જતી વખતે પોતે મને કહ્યું કે, “મનમાં આવું ઉલટું માની જવું એ ઠીક નથી. તમારા જવાથી કંઈ મને લાભ થઈ જતો નથી, અને તમારા અહિં આં ગહેવાથી મને નુકસાન થતું નથી.” મેં કહ્યું, “હું થોડા વખતમાં પાછો આવીશ.” ત્યારે તેમણે હસતા હસતાં કહ્યું, “નહિ! નહિ! બાર

માસ પૂરા થયા બાદ આવજો. ફરી આવ્યા પછી હું જાઉં છું, હું જાઉં છું, એમ વારંવાર કહેતા નહિ.”

પછી અંદર જઈને રૂપીઆ લઈ આવી સિપાઈને આપ્યા અને મને ટિકિટ કરાવી આપવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું, “મને સ્ટેશન ઉપર પહોંચાડવા બીજી મંડળી આવનાર છે.” પોતે ઉત્તર આપ્યો કે, “જ્યા પહેલું મળે ત્યાંથી લઈ લેવું.” મેં ઘણી ના કહી તે છતાં માન્યુ નહિ હું કોઈ વખત તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નહિ; તેમ તેઓશ્રી કંઈ પણ પ્રસંગે મને ફરજ પાડતા નહિ. આવી રીતે અમે જૂઠા પડયા. હું મદ્રાસ તરફ ગયો.

હું જ્યારે નવ માસ પર્યટન કરી બેંગલોર આવ્યો ત્યારે ગુરુશ્રીના શ્રવણમાં જનારા એક સુબેદાર મને મળ્યા. ગુરુશ્રીની ખબર પૂછતાં તેમણે મને કહ્યું કે, “તેમનું શરીર સાફ છે. હાલ અપરોક્ષાનુભૂતિની કથા બાલે છે. તેઓ પુસ્તક તો માત્ર આધારરૂપ હાથમાં રાખે છે, બાકી સર્વ કથા મુખથી થાય છે. એવા મહા પુરુષ પાસેથી જ્યારે આપણે જ્ઞાન સંપાદન ન કરી શકીએ ત્યારે આપણાં હૃદયોનું મમજવાં.” આ સાંભળીને મને પણ ત્યાં જવાની ઉત્કંઠા થઈ; પરંતુ હું નીકળ્યો ત્યારે ગુરુશ્રીનો વિનોદયુક્ત આદેશ તો બાગ માસ પર્યટન કરવાનો હતો, તેથી હું ત્યાં જતાં ચટકયો. ગુરુશ્રીને હું બેંગલોર આવ્યો છું એમ એક ગૃહસ્થના પત્રથી ખબર મળતાં તેમણે સૂચવ્યું, કે સ્વામીજી મારી પાસે વહેલા આવે એમ તેમને કહેજો. આ વાત તે ગૃહસ્થે મને કહી, પછી ત્યાં હું ગયો. મને જોઈ ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “મેં જે હસવામાં કહ્યું હતું તેને તમે પકડી લીધું.” મેં ઉત્તર આપ્યો કે, “દક્ષિણમાં એક ગામમાં એક ગૃહસ્થ ગુરુ હતા તે દરોજ રાત્રે પોતાના ઘરથી દૂર એકાત જગ્યાએ જઈ કથા શિષ્યોને શ્રવણ કરાવતા હતા. કથા પૂરી થતાં રાત પડતી તેથી બે શિષ્યો ગુરુને હમેશા ઘર સુધી મૂકવા આવતા અને ગુરુપત્ની ઘર ઉઘાડે એટલે ગુરુ ‘હવે જાઓ’ એમ શિષ્યોને કહેતા અને શિષ્યો તે પછી જતા. એક દિવસ શિષ્યોને ‘હવે જાઓ’ એમ કહેવાનું ગુરુ ભૂલી ગયા, જેથી શિષ્યો સવાર સુધી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. સવારે જ્યારે ગુરુએ આ વાત પત્નીદ્વારા જાણી ત્યારે શિષ્યોને બહાર આવીને પૂછ્યું, ‘લાઇ, કેમ ઉભા છો?’ શિષ્યોએ કહ્યું, ‘અમને રાત્રે પાછા જવાની આજ્ઞા ન મળવાથી ઉભા છીએ.’ આ વાત મેં સાંભળી છે, તેથી આપ ‘જેમ કહો તેમ મારે તો કરવું એવો મારો નિશ્ચય છે.”

આ સાંભળી ગુરુશ્રી હસ્યા અને બોલ્યા કે, “આપણે કાંઈ ગુરુ શિષ્ય નથી.”

૩૪. સ્વાર્થમય જગત.

ખેલગામમાં પ્લેગને લીધે ઘણાં મરણ થયાં. કેટલાંક તો આફ્રાં મળુ
 હતાં, અને તેવાં મરણ જે કુટુંબમાં થયાં તેમાંનાં કેટલાંક માથે મારે
 ઓળખાણ હતી. એવા મારા એક ઓળખાણવાળા કુટુંબમાં એકનો એક યુવાન
 પુત્ર, સ્ત્રી તથા બે છોકરાને મૂકીને મરણ પામ્યો, અને તેની માનો પ્રમ એ
 છોકરા ઉપર મેં એવેલો, તેથી મને લાગ્યું કે એ વૃદ્ધ માણનો પ્રાણ નહિ રહે
 માણ થોડો કાળ કટપાંત કરી પછી વ્યવહાર કાર્યમાં વળગ્યાં. એવા બે ચાર
 પ્રસંગો મેં અનુભવ્યા, તેથી મને લાગ્યું કે કોઈ કોઈનું નથી. આ વાત જ્યારે
 ગુરુશ્રીને મેં કહી ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે:—

“એક છોકરો વીસ બાવીસ વર્ષનો હતો. તે જિજ્ઞાસુ હોવાથી એક મહાત્મા
 પાસે દરરોજ સમાગમ માટે જતો હતો. એક દિવસ અમુક વિષય પૂરો થતા
 વાર થાય તેમ હતી, તેથી મહાત્માએ તે પૂરો ચાલ ત્યારે જવા કહ્યું. છોકરો
 બોલ્યો, ‘હું’ ઘેર ન જાઉં ત્યાસુધી કોઈ ખાશે નહિ.’ આ સાંભળી મહાત્મા મનમાં
 હસ્યા, તે છોકરો પ્રસંગોપાત એવું કહેતો કે, ‘માગઉપર મારી સ્ત્રી, માખાપ
 વગેરેનો ઘણો પ્રેમ છે, અને તે એવો છે કે મારા વિના તેમને ચાલેજ નહિ’
 એક વખત મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘ભાઈ, હુનિયામાં કોઈ કોઈનું નથી.’ છોકરો
 બોલ્યો કે, ‘બીજે ઠેકાણે ગમે તેમ હશે પણ મારે ત્યાં એવું નથી.’ મહાત્મા કહે,
 ‘પરીક્ષા કરવી છે ?’ છોકરો કહે, ‘હાલ.’ મહાત્મા યોગી હતા, તેથી તે છોકરાને
 તેમણે એવી ક્રિયા શીખવી કે જે કરવાથી મરવા જેવી સ્થિતિ થઈ જાય, એમ
 જોનાર સૌ કોઈને પણ લાગે. ઘેર જઈ તે ક્રિયા છોકરાએ અજમાવી, જેથી
 ઘરનાં સૌ માણસો ગભરાયા. જ્યારે તેઓએ છોકરાને પૂછ્યું કે, ‘તને શું થાય
 છે ?’ ત્યારે લથઠતે અવાજે તે બોલ્યો કે, ‘હું મરી જાઉં છું.’ યુવનું આવું હૃદય
 લેલક વચન સાંભળી ગદગદ કંઠે મા પોલી કે, ‘દીકરો જીવે અને હું મરું તો
 સાફ ?’ અને તેજ પ્રમાણે આપ તથા સ્ત્રી વગેરેએ કહ્યું અને સઘળું કુટુંબ
 રડવા લાગ્યું. છોકરાએ કહ્યું, ‘રડવાથી શું થશે ? મહાત્માને બોલાવો. એ કદાચ
 ઇલાજ કરશે.’ તે પ્રમાણે મહાત્મા આવ્યા અને બોલ્યા કે, ‘બચે તેમ નથી.’
 ત્યારે તેમણે કાલાવાલા કયાં. પછી મહાત્માએ એક વાડકીમાં પાણી મંગાવ્યું,
 તે છોકરાના માથા પર ફેરવી ઉતારીને કહ્યું કે, ‘હવે જલા આ પાણીમાં ડાબી
 છે. આ પાણી જે પીશે તેના શરીરમાં તે જલા જશે અને તે મરશે અને
 છોકરો જીવશે.’ ત્યારે મા બોલી કે, ‘મને તો બે ચાર દીકરાઓ છે. હું મરું તો
 તેમની શી વલે થાય ?’ એમ સૌ સગાંએ બહાના કાઢ્યાં. પછી તે બધાએ
 મહાત્માને વિનંતિ કરી કે, ‘મહારાજ, આપનું શરીર પરોપકાર માટે છે માટે

આપ ને પીશે તો આપની પાછળ સમાધ બાંધીશું, લંડાશે કરીશું, અને સારી રકમ ખરીદીશું.”

આમ કહી ઘણું કરગર્યાં. મહાત્માએ છોકરાને કહ્યું કે, “તારે માટે સગાં-એનો કેટલો પ્રેમ છે તે જાણે?” છોકરા સંસ્કારી હતો તેથી એને બોધ મળ્યો અને જ્ઞાન સંપાદન કરવા તેણે ચત્ન કર્યો.

બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે—

ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ
કામાય પતિ પ્રિયો ભવતિ ! ન વા અરે જાયાયાઃ કામાય
જાયા પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ ।
ન વા અરે પુત્રાણાં કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્ત્યાત્મનસ્તુ
કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્તિ ॥

અર્થ—હે મૈત્રેયિ, પતિના પ્રયોજન માટે પતિ પ્રિય થતો નથી, પણ પોતાના પ્રયોજન માટે પતિ પ્રિય થાય છે. સ્ત્રીના પ્રયોજન માટે સ્ત્રી પ્રિય થતી નથી, પણ પોતાના પ્રયોજન માટે સ્ત્રી પ્રિય થાય છે. પુત્રોના પ્રયોજન માટે પુત્રો પ્રિય થતા નથી, પણ પોતાના પ્રયોજન માટે પુત્રો પ્રિય થાય છે.

આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્ય સ્વાર્થી છે અને જગત સ્વાર્થમય છે.

૩૫. સાત્વિક, રાજસિક અને તામસિક ગુણો.

એક રવિવારે સાંજના કથા પ્રસંગમાં શ્રોતાજનોની સંખ્યા વધી ગઈ.
જે બધાંય માણસોનો સમાવેશ બંગલાની અંદર નહિ થઈ શકે એમ

ધારી બેસવાની ગોઠવણ બહાર ચોગાનમાં કરવા શુરુશ્રીએ નોકરોને કહ્યું. આ આજ્ઞા માત્ર નોકરોને ઉદ્દેશીને હતી તેમ છતાં કેટલાક શ્રોતાજનો બિછાનાં પાથરવામાં મદદ કરવા લાગ્યા ને શુરુશ્રીને માટે પાટ ઉપર ગાદી તથિયા ગોઠવી દીધા. સઘળી ગોઠવણ થઈ ગઈ એટલે શુરુશ્રી બહાર આવ્યા ને તેમને માટે રાખેલું ‘ઉચ્ચુ’ આસન નોકરો પાસે ઉપાડી લેવડાવ્યું. બીજા શ્રોતાજનોની સાથે પોતે પણ બાજમ પરજ બેઠા ને તે વિષય પર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું.

એક શહેરમાં કુંડના મેળાનો પ્રસંગ હતો. એ ટાણે ઘણાક મહાત્માઓ ને લેકિનો સારો જમાવ થયો હતો. કોઈ યજ્ઞનિક મહાત્મા પણ ત્યાં આવી

ચઢેલા હતા. વ્યાખ્યાનકાર માટે એક સુશોભિત સુવર્ણ સિંહાસન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. નિયત સમય પહેલાં લોકો ઉભરાવા લાગ્યા તેમાં પેલા મહાત્મા પણ આવ્યા. લાપણનો સમય થયો, ત્યારે ત્યાં મળેલા મહાત્માઓ અને લોકોએ પેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માને વિરમિ કરી કે આપ આ સિંહાસન ઉપર બિરાજ વ્યાખ્યાનારંભ કરો. ઉત્તરમાં મહાત્માજીએ એક પ્રશ્ન કર્યો, " મને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગણી ઊંચા આસન પર બિરાજ વ્યાખ્યાન આપવા સૌ વિનવી રહ્યા છે એમાં મારે શ્રેય છે ? " જવાબ કેઈ વાળી શક્યું નહિ એટલે મહાત્માએ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી જ વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. શાસ્ત્ર વચન છે કે—

ગુર્નેર્ગૌત્વમાયાતિ નૌચૈરાસનમાશ્રિત. ।

પ્રાસાદશિશ્વરસ્થોપિ કાક.કિં ગરુડાયતે ? ॥

અર્થ—મનુષ્ય સર્વજ્ઞો વડે ગૌરવ પામે છે, કંઈ ઊંચા આસન ઉપર બેસવાથી મહાદાઈ મળતી નથી. મહેશ્વના સિખર ઉપર બેઠો હોય તો પણ હું કાગડો ગરુડ તુમ થઈ શકે ?

જુલો યદ્યપિ સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એમ ત્રણ પ્રકારના નાણુંત છે, તેમાં જે જુલો ગૌરવના નિમિત્તભૂત મનાય છે તે વિદ્યા તપઃ આદિક સત્ત્વના પરિણામ હોવાથી જુલુનિરુપણ પ્રસંગમાં સાત્ત્વિક પુરુષાપેક્ષિત સત્ત્વજુલુનું નિરુપણ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે.

મનુ ભગવાન્ કહે છે કે—

વેદામ્યામન્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધર્મક્રિયાત્માચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ અ૦ ૧૨. સ્તો. ૩૧.

અર્થ—વેદાભ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, શૌચ, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ધર્મક્રિયા અને આત્મચિન્તા એ સાન સત્ત્વજુલુના લક્ષણ છે.

વેદામ્યાસઃ

૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શુરુસુશ્રૂષાપૂર્વક શુરની આસામાં વર્તી કુટુંબમાં આસડિત વગેરે રજોજુલુ વ્યવહારમાં નહિ પડતાં નિયમ પુરસ્સર વેદોનું સાંગ તથા સાર્થ અધ્યયન કરવું. યદ્યપિ અભ્યાસ એ શબ્દનો અનેક વાર આવૃત્તિ કરવી એટલો જ અર્થ છે, તથાપિ આ સ્થલે તાત્પર્યોનુરોધથી 'સાંગ તથા સાર્થ અધ્યયન' એવો અભ્યાસ પદનો અર્થ વિવક્ષિત છે. કારણ કે કર્મ, જ્ઞાન તથા ઉપાસના, એ ત્રણ કાંડમાંના કર્મકાંડાનુષ્ઠાનથી ચિત્ત શુદ્ધિ મંપાદન કરવી, ઉપાસનાકાંડોક્ત ઉપાસનાનુષ્ઠાનથી ભલવિક્ષેપાદિ દોષોને દૂર કરી જ્ઞાનકાંડોક્ત શ્રવણ મનનાદિ ઉપાયાનુષ્ઠાનપૂર્વક સ્વરૂપાનું

સંધાનમાં નિષ્ઠા યાગી જીવાત્મા તથા પરમાત્માના અભેદાનુભવ પર્યન્ત પડોચલુ એ વેદાભ્યાસપદનો તાત્પર્ય વિષયીભૂત અર્થ છે તે સાથે અનેકવાર આવૃત્તિ રૂપ મુખ્યાર્થનો પણ તેમાં સંગ્રહ છે. અર્થાત્ હમેશાં વેદ તથા વેદાંગોનું અશ્વોતુસન્ધાન પુરસ્સર નિત્ય સ્વાધ્યાય તરીકે પરિશીલન કરવું તેમજ બીજાને ભણાવવું તથા પ્રવચન (વ્યાખ્યાન રૂપે કથન) કરવું; આ સર્વ અર્થનો વેદાભ્યાસ પદમાં સમાવેશ સમજવાનો છે.

તપઃ

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચેતિ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ મ. ગી. અ. ૧૮, શ્લો. ૧.

અર્થ—યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ મનુષ્યે ને પવિત્ર કરનારા છે.

આ ભગવદ્ગીતા સિદ્ધાન્ત જોતાં તેમજ ઉપનિષદ્માં પણ યજ્ઞ દાન તથા તપનો મહિમા વર્ણવેલો છે તેથી યજ્ઞ દાન અને તપ એ ત્રણ ધર્મનાં પ્રધાન અંગ ગણાય છે. ધર્મનું યથાવત આચરણ સાત્ત્વિક જનથી જ બની શકે છે, તેટલા જ માટે ભગવાન મનુએ સાત્ત્વિક પુરુષ લક્ષણનું નિરૂપણ કરતાં તપને અથમાં ગણ્યું છે. તેમાં પણ સાંગવેદ પરિશીલનરૂપ ગ્રહાયજ્ઞ, ગાયત્રી, જપ વગેરે વાડમય તપની ચાંદ્રાયણાદિ શારીર તપની અપેક્ષાએ પ્રશસ્તતા છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૭મા અધ્યાયમાં તપના કાયિક વાચિક અને માનસિક એવા ત્રણ ભેદો દર્શાવ્યા છે—

દેવદિવ્યગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

વ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીર તપ ઉચ્યતે ॥ અ. ૧૭, શ્લો. ૧૪.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, અગ્નિ આદિ સાત્ત્વિક દેવોની વિધિપૂર્વક પૂજા કરવી. દિવ્ય શબ્દ જો કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા વેશ્ય એ ત્રણેનો બોધક છે તથાપિ અહિં દ્વિજોત્તમ બ્રાહ્મણનેજ કહેનારો છે. અત્રિભગવાને આચરણાનુમાર દશવિધ બ્રાહ્મણ કહ્યા છે, તેમાં અધ્યાત્મ વિદ્યાબ્યાસી, સાસારિક વિષયાસક્તિરહિત, જીવ તથા બ્રહ્મનું એક્ય બોધન કરનારાં ઉપનિષદ્ વચનોના વિચારમાં પરિનિષ્ઠિત જે બ્રાહ્મણ તેની સર્વભાવે પૂજા તથા ગુરુ=માતાપિતા આચાર્ય પ્રભૃતિની પૂજા=આજ્ઞા-પાલન, સેવા સુશ્રુષા કરવી. અહિં પિતા શબ્દમાં જન્મહતાજનકે, ઉપનયનપૂર્વક વિદ્યા ભણાવનાર, અન્નદાતા, ભયથી બચાવનાર એ સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. આચાર્ય એટલે શાસ્ત્રના પરમાર્થ તત્ત્વને જાણનાર, સમગ્ર પ્રબંધને સદાચરણમાં પ્રવૃત્ત કરનાર, તે સાથે સ્વયં-પોતે પણ સદાચરણથી વર્તનાર આત્મપુરુષ આચાર્ય સંજ્ઞાને યોગ્ય મનાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્ર તથા વ્યવહારમાં વચનાન

કરે, અર્થાત્ બીજાઓને ઠગવાના હેતુથી અંદર કંઈ અને બહાર બીજી આચરણ રાખી વિપરીત વ્યવહાર ન કરે, તે સાથે પક્ષપાતરહિત રહી સર્વ મનુષ્યોના હિત અહિતનો યથાવત્ ઉપદેશ કરે તેને જૈમિનિ મુનિએ અને શ્રી ગૌડપાદાચાર્ય આદિ મહાશયોએ આમપુરુષ કહ્યો છે. પ્રાજ્ઞ-પંડિત-અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રાદિ વિચાર દ્વારા જેને પદ્મ-નલ્લગુદિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેવા પુરુષોને યથાશક્તિ યથા-શક્તિ પ્રણામ સુશ્રુષાદિ કરવાં તે પ્રાસપૂજા.

દૌર્ભાગ્ય મૃત્તિકાદિકથી શરીરની જે પવિત્રતા તે બ્રાહ્મશૌચ કહેવાય છે અને અંતઃકરણની રાગ દ્વેષાદિકરહિતતા થવી એ આસ્થતર શૌચ ગણાય છે.

આર્જવ=સરલતા. વિધિવિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્તિ એ શારીર આર્જવ; વાણીમાં કુટિલ શબ્દોનો અપ્રયોગ એ વાચિક આર્જવ, અને મનમાં કુટિલ વિચારોનો અસંચાલ એ માનસ આર્જવ, એમ આર્જવ ત્રિવિધ છે.

બ્રહ્મચર્ય=અષ્ટવિધ મૈથુન પરિત્યાગ.

સ્મરણ કીર્તન કેલિ પ્રેક્ષણ ગુહ્યમાપણમ્ ।

સદ્ગુણોઽપ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ॥

ઇતન્મૈથુનમષ્ટાઙ્ગ પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ॥

ઓનું સ્મરણ, તેના ગુણનું કથન, તેની સાથે બાહ્ય વગેરે રમણ, સાથે લાપ દષ્ટિથી તેના ભણી નિહાળણ, એકાંતમાં શુભ વાર્તાલાપ કરવો, વિષયભોગનો સ્વંકટપ કરવો, મળવા માટે સમય તથા સ્થાનનો સંકેત કરવો અને વિષયભોગ આ આઠે પ્રકારના વ્યવહારના અભાવને બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે.

કોઈ અથવા પરસ્પર તથા નિષિદ્ધ તિથ્યાદિને ત્યાગી માત્ર ઋતુકાલેજ સ્વસ્તી ગમન કરનારને બ્રહ્મચારી કહેલ છે, પણ એવા પુરુષમાં બ્રહ્મચારી શબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ સમજવો. મુખ્ય બ્રહ્મચારી તો પૂર્વોક્ત લક્ષણસમ્પત્તનેજ કહી શકાય કારણ કે યોગસૂત્રમાં ભગવાન પતંજલિએ કહ્યું છે કે બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયા વીર્યલાભ ॥ આ સૂત્રમાં સકામ મનુષ્યને સર્વ પ્રકારના કર્મ કરવાનું સામર્થ્ય ક્ષણ મળે છે અને નિષ્કામ મનુષ્યને કામરૂપ શત્રુનો જય કરવાનું સામર્થ્ય મળે છે એમ ક્ષણ સૂચવ્યું છે, તેમજ બીજા શાસ્ત્રકારોએ બ્રહ્મચારીને દેવની ઉપમા આપી છે. અર્થાત્ કામજયદાગ દેવત્વાદિપ્રાપ્તિયોગ્યતા તથા આ લોકના ઉપયોગી સર્વકર્મનું સામર્થ્ય અને આરોગ્યચુકત દીર્ઘાયુધ્યનું સાધન તો પૂર્વોક્ત બ્રહ્મચર્યજ છે અને એજ પરમ શ્રેષ્ઠ તપ છે.

અહિંસા-કોઈ કાળે કોઈ દેશમાં કોઈ પ્રયોજન માટે કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરવા રુપ મહાનતને ભગવાન પતંજલિએ અહિંસા કહેલ છે.

આ સધળાં કાયિક તપનાં લક્ષણ કહ્યાં.

વાનિકતપ:

અનુદ્વેગકરં વાક્યં મત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયામ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ મ. ગી. અ. ૧૭^૧શ્લો, ૧૫.

અનુદ્વેગકર વાક્ય એટલે કોઈના મનને ઉદ્વેગ ન થાય તેવું વચન બોલવું અને તે સત્ય=શાસ્ત્રપ્રમાણ્યૂભૂતક હોઈ, યથાદૃષ્ટ=જેવું જોયુ બાણ્યુ હોય તેવું જ કહેવું, તે સાથે સાંભળનારને સાંભળી સુખ ઉપજે એવું પ્રિય તથા પરિણામે સુખજનક થાય તેવું હિતકર હોય એવું વચન બોલવું એ વાણીનું તપ સમજવું.

આ શ્લોકોમાં સ્વાધ્યાયાભ્યસનને પણ વાઙ્મય તપમાં ગણ્યું તેનું વિવેચન વેદાભ્યાસના વિષયમાં થઈ ગયું છે, અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રાદિકનું પરિશીલન કરવું એ પણ વાઙ્મય તપ છે.

માનસ તપ.

મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્માવિનિગ્રહઃ ।

માવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્ તપો માનમુચ્યતે ॥ મ. ગી. ૧૭-૧૬

મનઃ પ્રસાદ—મનની નિર્મળતા એટલે વિષય ચિંતનરુપ વ્યાકુળતાનો અભાવ, સૌમ્યત્વ=પ્રાણિ માત્રનું હિતચિંતન અને પરદ્રોહાદિક નિષિદ્ધ ચિન્તનનો અભાવ; મૌન=અર્થ વાગ્ધ્યવહારથી વિમુખતા—મુનિભાવ—અર્થાત્ એકાગ્રતા પૂર્વક નિદિધ્યાસનાથી આત્મચિન્તન. આવા પ્રકારનું મૌન—વાણીનો સંયમસંપાદન કરવા માટે મનઃ સંયમને ભગવાન ભાષ્યકારે પરમ કારણ માનેલ છે. આત્મચિનિગ્રહઃ—અંતઃકરણની સાત્ત્વિક રાજસ તામસ વૃત્તિઓના નિરોધરુપ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિસ્થિતિ. માવસંશુદ્ધિ=હૃદયની નિર્મળતા અર્થાત્ કામ ક્રોધ લોભાદિ મળનિવૃત્તિપૂર્વક યુનઃ તાદૃશ દોષોત્પત્તિ શંકારહિતતા તેમજ અન્યની સાથેના વ્યવહારમાં કપટના અભાવરુપભાવશુદ્ધિ પણ ભાષ્યકાર સમ્મત છે. આ સધળાં માનસ તપનાં લક્ષણો કહ્યાં. પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અને નિષ્કામ ભાવથી કરેલાં ઉપર કહેલાં ત્રણે પ્રકારનાં તપનું મનુવચનોક્ત તપઃ શબ્દથી ગ્રહણ થાય છે.

જ્ઞાન.

પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ એમ બે પ્રકારનું જ્ઞાન છે. શાસ્ત્ર અને શુરુદારા પરમાર્થ તત્ત્વરુપ પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચય કરવો તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય અને

અપણુ કેરેલા પરમાત્મ સ્વરૂપનો મનન તથા નિદિધ્યાસનદ્વારા પ્રત્યક્ આત્મા-સ્વ સ્વરૂપ સાથે અલેહ સાક્ષાત્કાર થવો એ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાનની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. જ્ઞાનની સાત્ત્વિકાદિ લેદથી ત્રણ પ્રકારે વ્યાખ્યા શ્રી ભગ વદ્ગીતામાં કહી છે તેનો સક્ષિપ્તસાર એવો છે કે —

સાત્ત્વિક જ્ઞાન.

ઈન્દ્રિય હિરણ્યગર્ભ વિગદ્ આદિ, તથા મનુષ્ય પશુ પક્ષિ આદિ વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં અવ્યય-નાશરહિત, અવિભક્ત-લેદરહિત એકરમ, અર્થાત્ અદ્વિતીય, પરમાર્થ સદ્રુપ, સ્વયંપ્રકાશ, આનંદઘન આત્માનો, વેદાંતવાક્ય વિચારથી ઉત્પન્ન થએલ અંતઃકરણવૃત્તિવિશેષ સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા નિરોધ સમાધિ વડે ત્વર્ણદલક્ષ્ય તથા તત્પદલક્ષ્ય શુદ્ધ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ બન્નેની એકતાને ગોચર કરનારી તત્ત્વમસિ વેદાંતવાક્ય વિચારજન્ય નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કાર રૂપ બ્રહ્મ વિદ્યાનામક વૃત્તિ બ્યારે ઉદ્ભવે છે ત્યારે આવરણ ભંગ દ્વારા કાર્યસંહિત મૂલા વિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં બ્રહ્મસુખના સાક્ષાત્કારરૂપ જે અનુભવ એજ સાત્ત્વિક જ્ઞાન સમજાય.

રાજસિક જ્ઞાન.

લેદથી પ્રતીત થતાં સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રત્યેક દેહન્ય સુખ દુઃખાદિ તારતમ્યથી પરસ્પર વિલક્ષણ આત્મબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરતું જ્ઞાન રાજસ જ્ઞાન છે.

તામસ જ્ઞાન.

નિસંગ તથા કૂટરથ આત્માને સસંગ તથા વિકારી સમજવો અને અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ થવી એ તામસ જ્ઞાન કહેવાય.

આ ત્રણે પ્રકારનાં જ્ઞાનમાં મનુ લગવાનું વિવક્ષિત સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે.

શૌચ.

પવિત્રતાની સાધનભૂત ક્રિયા શૌચ કહેવાય; તેમાં જળમૃતિકાદિથી સ્પર્ગ દેહની શુદ્ધિ કરવી તે બાહ્ય શૌચ, અને મેત્રીઆદિ લાવના તથા ઈન્દ્રિયોના આદિથી મનની શુદ્ધિ સંપાદન કરવી તે આખ્યંતર શૌચ કહેવાય છે. જો કે અંયાંતરમાં કર્મશૌચ, કુલશૌચ, શારીરશૌચ, વાહશૌચ અને મન શૌચ, એમ પાંચ ભેદ કહ્યા છે, પણ તેમાંના પ્રથમના ત્રણ બાહ્ય શૌચ અને છેલ્લા એ આખ્યંતર શૌચ જ છે. વળી મનઃશૌચનાં જ બીજાં ઉપકારક હોવાથી દ્વિવિધ 'શૌચમાં જ તેઓનો અંતર્ભાવ છે. તથાપિ' તે પાંચે શૌચનું નિરુપણ —

કર્મશૌચ.

મોક્ષાર્થી ન પવતેત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયો . ।

નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્યાત્ પ્રત્યવાયનિહાસય ॥

અર્થ:—મુમુક્ષુ પુરુષ કામ્ય તથા નિષિદ્ધ કર્મમા પ્રવ્રત્ત ન થાય કિંતુ કર્મત્યાગ પ્રયુક્ત પ્રત્યવાયથી બચવા માટે નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોનુ અનુશાન કર્યા કરે.

આ કર્મશૌચ કહેવાય. વળી જે કર્મ પરિણામે પરમાત્મપ્રીતિજનક હોઈ અનર્થ ફળનું ઉત્પાદક ન હોય પણ ધર્મોત્પાદક હોવાથી ધર્મ કહેવાય તેવું નિષ્કામ કર્મ કરવું એ, તથા પોતાની આજીવિકાનિમિત્ત વ્યવહારમાં છળ કપટ રહિત પ્રવૃત્તિ કરવી એ પણ કર્મશૌચ છે.

કુળશૌચ

શ્રેષ્ઠ કુટુંબવાળો અર્થાત્ વંશપરપરાથી વૈદિક ધર્મનું આચરણ કરનાર, અને તે સાથે હીન વ્યવહાર તથા હીન જીવિકાથી રહિત હોય તે કુળશૌચવાન કહેવાય છે.

વનેડપિ સિંહ મૃગમાસપાસિનો

ઘ્રુમુસિતા નૈવ તૃણ ચરન્તિ ॥

एवं कुलीना व्यसनाभिभुता

न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥

અર્થ:—જગલમા રહેનાર સિંહ ધણી બુખ્યો થાય તો પણ માસ જ ખાશે, તણ સર્વથા નહિ ચરે. તેમ કુલીન મનુષ્ય અત્યંત કુખમા આવી પડે તો પણ નીચ કર્મ નહિ જ કરે.

સદાચારમાં રિયતિ અને ગમે તેવું સકટ પડે તોપણ નીચ કર્મ ન કરવું એ જ્યાં સ્વભાવસિદ્ધ છે ત્યા કુલશૌચ મનાય છે.

ક્રનાનાદિકશૌચ એ શારીરશૌચ અને સત્ય જોલણ એ વાકૃશૌચ=વાણીનું શૌચ ગણાય; ઈશ્વરભજન, દયા, ક્ષમા આદિથી માનસશૌચ સંપાદન કરી શકાય છે.

शौचं मानसं तु रागद्वेषादिमलसालनम् ॥

અર્થ:—અંતઃકરણમાથી રાગદ્વેષ વગેરે મળને ઘોવા-દૂર કરવા એ માનસશૌચનું સ્વરૂપ કહ્યું છે

આ પાત્ર પ્રકરના શૌચ આવશ્યક છે તથાપિ શ્રી ભાગવતમાં ઠલિવણું પ્રસંગમાં લખે છે કે-સ્નાનમેવ પ્રસાદનમ્-અપિત્રતા મત્ર નિષેધા ધે.

જ દેખાશે. યથાર્થ વિચાર કરતાં તો માનસગોચની શ્રેષ્ઠતા છે. બીજાં બાહ્ય શૈલ્ય પણ મન-શુદ્ધિને માટે જ અપેક્ષિત છે અને આત્મોન્નતિમાં મન-શૈલ્યને જ પંખોપયોગ છે.

બીજા અંશેમા આ સિવાય શૈલ્યના ઘણા પ્રકાર આપેલા છે.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ .—

સ્વભાવથી વિષયો તરફ જના ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવી આત્મચિત્ત નમા જોડાએલા મનને તે ઇન્દ્રિયો અનુસરે તેવી પ્રેરણા કરવી એ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કહેવાય. મન વિષયાસક્તિ ન છોડે અને હઠથી ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી રોકવી એથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સિદ્ધ થતો નથી કિંતુ મનમાંથી વિષયેચ્છા ટળી જાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો સ્વભાવથી જ વિષય તરફ જતા અટકે છે ત્યારે જ યથાર્થ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ થાય છે ઇન્દ્રિયોના બાહ્યવિષયગામિપણા વિષે કંઈ શ્રુતિ કહે છે:—

પરાશ્ચિ લોનિ ન્યતૃણત્ સ્વયમૃસ્તસ્માત્ પરાઽ પદયતિ નાન્તરાત્મન્ ।

કશ્ચિદ્ધીર પ્રત્યગાત્માન મૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વામિચ્છન્ ॥

અર્થ—પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય પ્રવૃત્તિવા દિસિત કરી દીધા તેથી ઇન્દ્રિયો બહારના પદાર્થોને જોઈ શકે છે, અતઃપરમાત્મા તેઓની ગતિ નથી કોઈ ધીર પુરુષ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો જ્યારે આવૃત્તચક્ષુઃ=અતર્ક્ય વૃત્તિ થાય ત્યારે અતરસતમાને અનુભવે છે

આ શ્રુતિમા ઇન્દ્રિયોત્ત આત્મદર્શનમા અસામર્થ્ય તથા બાહ્યપ્રવૃત્તિ પરાયણતા દર્શાવેલ છે. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વિનાનો પુરુષ ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રિ વર્ગ સાધનમા પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી, તો પછી ચતુર્થ પુરુષાર્થ મોક્ષની તો વાત જ શું? જેમ અશિક્ષિત ઘોડા સવારને અતરીયાળ બાહામા નાખી દુ ખી કરે અને મકાન ન પહોંચાડે, તેવી જ રીતે અનિગૃહીત ઇન્દ્રિયો વિષય ગોચરમા અથડાવી મોહાદાર લેખા થવા દેતી નથી, એટલું જ નહિ કિંતુ નરકમા ઘસડી જાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય પાત્ર છે શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રૃંગ્હા અને પ્રાણ. શ્રોત્રનો વિષય શબ્દ છે, તેથી સંગીત આદિ સાંલણવાની પ્રીતિ રહે; ત્વચાનો વિષય સ્પર્શ છે, તેથી નરમ શય્યા, પખા વગેરેમાં પ્રીતિ રહે, ચક્ષુનો વિષય રૂપ છે, તેથી નાટક વગેરેમાં પ્રીતિ રહે; શ્રૃંગ્હાનો વિષય રસ છે, તેથી સ્વાદિષ્ટ પદાર્થમાં પ્રીતિ રહે; અને ગ્રાણનો વિષય ગંધ છે, તેથી અત્તરાદિમા પ્રીતિ રહે. આ પાંચે વિષયનું સેવન જ્યાંસુધી થાય ત્યાંસુધી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થઈ શકે નહિ. ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે—

ત્રિશ્રામિત્રપરાશરપ્રમૃતયો વાતામ્બુર્ણાશના

સ્તેऽપિ ક્ષાંભુલપદ્મકજ સુલલિત દૃષ્ટ્યે મોહ ગતા. ।

શાલ્યજ્ઞ સમૃત પયોદધિયુત મુક્તિંતિ ચે માનવા

સ્તેષામિન્દ્રિયનિગ્રહો યદિ મવેદિન્ન્યસ્તરેત્સાગરમ્ ॥

અર્થ—વાયુ, જળ અને પાદકા ખાઈ નિર્વાહ કરનારા વિદ્યામિત્ર પરાશર આદિ મુનિઓ પણ સ્નાન સુદૃઢ યુગ્મકમગ્ર જોઈ મોઢ પામ્યા છે તો જે મનુષ્યો ધી, દુધ, દહીં અને ભાત ખાય છે તેઓથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થાય તો વિદ્યાયજ્ઞે સાગર તરવા જેવું છે.

મહત્પુરુષો આ પ્રમાણે કહી ગયા છે. સારા સાગર સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખાઈ પી અને અનેક પ્રકારના મોજશોખ કરતા રહી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાની આશા ગમવાી એ મર્વાદા અસંભવિત છે

ધર્મક્રિયા.

ધર્મોચરણ—શાસ્ત્રવિહિત વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મનું યથાવત્ પ્રતિપાલન—સાર્વત્રિક લક્ષણ છે. કહ્યાદમુનિ વૈશેષિક દર્શનારભમા યતોડ્યુદયનિ શ્રેયસ્સદ્ધિ સ ધર્મ । જે વેદિક આચરણ વિશેષથી આ લોક સંબંધી તથા પારલૌકિક—સ્વર્ગોદિ તેમજ મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ, આણું ધર્મલક્ષણ દર્શાવે છે

અર્થાત્ દાનાદિ ધર્મોચરણ અશ્યુદયનો હેતુ છે તથા શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનરૂપ ધર્મોચરણ નિશ્રેયસ=મોક્ષનો હેતુ છે. ધર્મના દેશધર્મ, કુલધર્મ, જાતિધર્મ, વયોધર્મ, શુણ્ધર્મ, શરીરધર્મ, કાળધર્મ, આપદધર્મ, ઇત્યાદિ અનેક ભેદ મહાભારતમાં કહ્યા છે.

દક્ષિણમાં પ્રાક્ષણો પણ માતુલ કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરે છે તે દેશધર્મ કહેવાય

વાસિષ્ઠા મચ્ચત્તુઢા વસિષ્ઠ ગોત્રીઓ બાળકને બાળમોવાળા ઉતરાવતી વેળા પાંચ જુલકા રાખે એ કુળધર્મ ગણાય

બ્રાહ્મણેત મહક્રો વેદોડ્યેયો જ્ઞેયશ્ચ । પ્રાક્ષણે છ અંગ સહિત વેદનું અધ્યયન કરવું તથા અર્થજ્ઞાન સંપાદન કરવું. આ જાતિધર્મ કહેવાય

અદ્યવપ બ્રાહ્મણમુપનયીત=આઠ વર્ષના પ્રાક્ષણ (બાળક) ને ઉપનયન કરવું, કૃષ્ણકેશોડરીનાદધીત=કેશ કાળ હોય તેવામાજ અગ્નિહોત્ર લેવું ઇત્યાદિ વયોધર્મ કહ્યા છે.

પટ્ટાભિષિપ્ત કાનિયે પ્રજા પાલન કરવું એ અભિષેક શુણ્ધર્મયુક્ત હોવાથી શુણ્ધર્મ કહેવાય છે

સકાન્તો ગ્રહણે વાપિ દર્ત્ત મવતિ વાસયમ્ । ન કાતિ દિને વા ગ્રહણ પ્રસ જે કરેલું દાન અક્ષય કૃણ ગણાય છે. આ કાળધર્મ ગણાય.

પોતાના કુલ, જાતિ, વયોવસ્થા, ગુણ વગેરેને અનુરૂપ આજીવિકા ન મળવાથી ઉત્તરતી આજીવિકા સ્વીકારવી ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારના આપદ્ધર્મ ગણાય છે.

ધર્મના સત્ય, શૌચ, દયા અને દાન એ ચાર પાદ છે તેમાં સત્ય સર્વમાં પ્રધાન છે, કારણ કે સત્યનો હોપ થતાં અન્ય ધર્મના આચરણનું ફળ મળતું નથી. ભગવાન પતાંજલિ લખે છે કે:—

સત્યપ્રતિષ્ઠાયા ક્રિયાફલશ્રયત્વમ્ ।

અર્થ.—સત્યમા પૂર્ણ દેહતા સિદ્ધ થતા યજ્ઞાદિક સકલ ક્રિયાનાં યથાર્થ ફળની પ્રાપ્તિ થાય.

પોતાના અપવિત્ર શરીરમાં ગ્લાનિ થવી તથા દુર્બલ સંસર્ગથી બચવું એ શૌચનું ફળ છે. પ્રાણીપીડનના પાપથી બચવું એ દયાનું ફળ છે. યથોક્ત વિધિથી ધનનો વિનિયોગ કરી લોભહોપથી બચવું એ દાનનું ફળ છે. આવી રીતે સત્ય, શૌચ, દયા ને દાન આ ચાર ધર્મોચરણનાં પરમોપકારક ગણાય છે. જેનામાં એ ચાર ન હોય તે પુરુષ ધર્મોચરણ કરી શકતો નથી અને તેથી જ એ ચાર ધર્મના પાદ તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

આત્મચિન્તા.

સત્ અસતના વિવેકદ્વારા અપદોક્ષ જ્ઞાનોપયોગી આત્મવિચાર કરવો તથા ધ્યાનાદિ કરવું એ આત્મચિન્તા પદાર્થ છે. મનુ ભગવાન કહે છે કે:—

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं त्रेयोऽधिगच्छति ॥ અ. ૪, શ્લો. ૨૫૮.

અર્થ.—નિર્જન સ્થાનમાં એકલા બેસીને હમેશા પોતાના હિતનું ચિંતન કરવું, કારણ કે એકલા રહી આત્મચિન્તા કરનારે પુરુષ મોક્ષલક્ષણ પરમ એવ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે વેદાભ્યાસાદિ આત્મચિન્તા પર્યન્તનાં છે, મનુ ભગવાને સાત્ત્વિક ગુણલક્ષણો દર્શવ્યાં તેનું સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નિરૂપણ થયું.

(૨) રજોગુણલક્ષણ.

आरम्भरुचिनाऽर्घ्यं मसत्कार्यं परिग्रहः ।

विषयोपेतवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ મનુ. અ. ૧૨, શ્લો. ૩૨.

અર્થ.—અનેક પ્રકારના ફળની લાલસાથી મ્હોટા દર્મ આરંભવાની ટેવ, અર્ધર્થ-અર્ધાંશ જે કાર્ય આરંભ્યું તેના પરિણામને માટે અતિ અધીરતા, તે સાથે શાસ્ત્રે નિરૂપ કરેલા મોક્ષ આગમ્ય અને નિરંતર વિષયોનાં એવન; આ ચાર રાજસ ગુણનાં લક્ષણો છે.

આરંભરચિતા.

નિરંતર નવી નવી પ્રવૃત્તિ આદરવામાં પ્રીતિ, અર્થાત ગહુદ્રવ્યસાધ્ય, કાર્ય તથા નિષિદ્ધ લૌકિક ગૃહાદિવિષયક વ્યાપારમાં ઉચ્ચ રહેવામાં અત્યંત રચિ વધવાથી ધર્મ અથવા મોક્ષાર્થ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; કારણ કે ચિત્તનું સ્વરૂપ અતિ અચળ હોવાથી પ્રવૃત્તિના ઉપરામ કાળમાં પણ મોક્ષમાર્ગને અભિમુખ થવું કઠિન થઈ પડે તો પછી લૌકિક પ્રવૃત્તિ વધતી જતી હોય ત્યાં સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કેમ સંભવે? લૌકિક પ્રવૃત્તિ એટલે ચોતાને માટે ગૃહક્ષેત્ર વગેરે મેળવવા પ્રયત્ન કરવો તે આરંભ અને એવી અધિકાધિક પ્રવૃત્તિ કરવામાં અતિશય પ્રીતિ રાખવી એ આરંભરચિતા. તેમજ વ્યવહારમાં આસક્તિપૂર્વક પુનઃ પુનઃ જોડાવું એ પણ આરંભરચિતાજ કહેવાય. વગી પુત્રપોત્રાદિ કુટુંબ ખૂબ વધે એવી ઇચ્છાથી તદનુકૂળ પ્રયત્નો કરવામાં આવે, તથા કુટુંબનિર્વાહ પૂરતું દ્રવ્ય હોય તો પણ અધિક વેલવાકાંક્ષાથી અધિક ધનલાભાર્થ નોકરી કે વ્યાપાર આરંભાય, તથા જમીન, ઘર, જેઠ પૂરતાં હોવા છતાં જગીરદાર કહેવાવાની આકાંક્ષાથી જેઠ વધારવી, તેમજ પોતે ચોતાના ગુજરા પૂરતો લાભ વ્યાપારથી મેળવતા હોય તથાપિ ધનવાન પુરુષોની ગણનામાં આગળ આવવાની ઉમેદથી મીલ, ફેક્ટરી, જીન, પ્રેસ, વગેરે ઉદ્યોગોમાં અપલાવવાની આતુરતા અને એક બે મકાનો કુટુંબના નિવાસ પૂરતાં હોવા છતાં વધારાનાં વિશાળ મકાનો, ણગીઆઓ, નાના પ્રકારનાં વાહનો, વગેરે ઉપભોગસાધનોના ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેવું એ સઘળી આરંભરચિતાજ ગણાવા યોગ્ય છે.

અર્થેય.

અર્થેય એટલે વ્યાકુલતા. ધૈર્યહીન પુરુષ ચતુર્કિંચિત્ દુઃખ પણ સહન કરી શકતો નથી. જ્યારે દુઃખ સહન ન થાય ત્યારે તિતિક્ષારૂપ સાધન સંપાદન થઈ શકતું નથી. જેનામાં શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સહન કરવાનું સામાર્થ્ય નથી તેને દેહાધ્યાસ છૂટવો અશક્ય છે. દેહાધ્યાસપરિત્યાગદ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો શાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી બ્રહ્મચર્યોદિ આરંભ આશ્રમોમાં વિશેષ રૂપથી અધ્યયન કાળથી આરંભી આત્મજ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ પર્યન્ત તિતિક્ષાનું પ્રયોજન કહ્યું છે. જૂના જમાનામાં બ્રહ્મચર્ય દશામાં રાજાઓના કુમારો પણ ગુરુ પાસે જઈ રહેતા હતા. ભોજ પ્રભૃતિ રાજાઓના ઇતિહાસ ઉપરથી તેઓ લગભગ વર્ષનો અર્ધ સમય રાજસુખ ત્યાગી વનમાં તથા નાનાં ગામોમાં વિચરતા હતા એમ જણાય છે. મનુષ્યે લાયક પુત્રને ગૃહભાર સોંપી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરી વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરવાની રીત હતી. આ સઘળાંનો ઉદ્દેશ તિતિક્ષા સંપાદન કરી સંન્યાસાશ્રમની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો હતો.

આજકાલ લોકોના વિચાર એવા બેવામાં આવે છે કે તિતિક્ષા આદિ સાધનોની કશી જરૂર નથી, ફક્ત જ્ઞાનની જરૂર છે. કોઈ તિતિક્ષા ઘણી રાખે છતાં જ્ઞાન ન હોય તો તે શા કામની? આ વાત ઠીક છે, તથાપિ તિતિક્ષા વિના મોક્ષસાધન સંપાદન કરવાનું બની શકે નહિ, કારણકે ઇષ્ટ પદાર્થ ન મળવાથી તથા અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિથી થતા દુઃખને પરિહાર કરવાને માટે તિતિક્ષા સમાન અન્ય સાધન નથી. તિતિક્ષાવાનું પુરુષ જ લોચ્ય વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી થતા તથા દુર્બંનકૃત નિંદા આદિથી થતા વિક્ષેપ સહન કરી શકે છે. જેનામાં તિતિક્ષાદિ શુભ ન હોય તેને ચોચ્ય શુદ્ધારા પ્રદાનવિધાનો ઉપદેશ પણ થઈ શકતો નથી. જ્યાં ઉપદેશ જ અહંભુ થઈ શકતો નથી ત્યાં પછી જ્ઞાનની તો વાત જ શી કરવી? એટલા માટે મુમુક્ષુ પુરુષોને તિતિક્ષાની તો ખાસ જરૂર છે અને તે ધીરજવાળા પુરુષો જ ફક્ત સંપાદન કરી શકે છે. આટલા જ માટે રાજસ લક્ષણ અર્થે, તિતિક્ષાનું વિશેષિ હોવાથી મોક્ષ માર્ગમાં તેને પ્રતિબંધક રૂપે ગણાવ્યું છે.

અસત્કાર્યપરિગ્રહ:

શાસ્ત્ર મર્યાદાનો પરિત્યાગ કરી વિષયપ્રાપ્તિ માટે અચોચ્ય પ્રયત્ન આદરવો તે અસત્કાર્યપરિગ્રહ કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં યજ્ઞ, દાન, તપ તથા તેના સાધન માટે જે પ્રવૃત્તિ તે સત્કાર્ય કહેલ છે, એથી ભિન્ન પરનિંદા, વિવાદ, અહંકાર, નિંકારણુ વેર, પરદ્રવ્યાદિઅહંભુ, કઠોરતા, અનમ્રતા, ઇત્યાદિયુક્ત 'પ્રવૃત્તિઓ અસત્કાર્ય' ગણેલ છે.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્ત તપસ્તસ કૃત્ત ચ યત્ ॥

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્ પ્રેત્ય નો ર્હ ॥

મ. ગી. અ. ૧૭, શ્લો. ૨૮.

અર્થ—અશ્રદ્ધાથી કરેલો હોમ, દીધેલું દાન, તપેલું તપ અને જે કંઈ કરાય તે 'પ્રેત્ય' હો પાર્થ! અસત્—અસત્કાર્ય—કહેવાય કે જે આ લોકમાં કે પરલોકમાં નકામું જ છે.

રજોશુણી મનુષ્ય યજ્ઞદાનાદિ પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી; કદાચ કરે તો પણ લોકોમાં સત્કાર માન પૂજા વગેરે પામવાના ઉદ્દેશથી કરે છે. જેમ અશ્રદ્ધાથી કરેલા રાવણાદિકના યજ્ઞો યથોક્ત ફલદાયક નીવડ્યા નથી, તેમ પ્રત્યુપકાર અથવા માનની આકાંક્ષાથી કરેલાં દાન પણ વાસ્તવિક દાનસંજ્ઞાને લાયક ગણાતાં નથી. એક શ્રીમાન પુરુષ પાસે એક યાત્રકે તેને ઘેર જઈ માત્ર ચાર પૈસા ખાવાનું લેવા માટે માગ્યા તેને તે શ્રીમાને તરછોડી કાઢી મેલ્યો. જ્યારે તે શ્રીમાન બજારમાં જઈ જે ચાર શૃદ્ધસ્થોની સાથે વાત કરતા હતા ત્યાં

પેલા યાચકે જા પાછા ચાર પૈસા માગ્યા ત્યારે એજ શ્રીમાને તેને ચાર આના કાઢીને આપ્યા આ તેણે દાન માત્ર પાસે ઉભેલા ગૃહસ્થોમા પોતાણું માન વધારવા ખાતર જ હોવાથી કેવળ રાજસદાન સરારને યોગ્ય ગણાય એવા જ ઉદ્દેશથી કરેલ તપ તથા યજ્ઞ આદિ કાર્યો શ્રદ્ધાન્વિત હોવાને લીધે ધર્માભાસ છતાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી યોગ્ય ફલદાયક ન હોવાથી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અસત્કાર્યપરિચ્છેદ મથાળા તળે ગણાઈ રાજ્યમ ગુણલક્ષણમા આવે છે.

અજઞ્મ વિપયોપસેના

અર્થ—નિઃતર વિપયોપભોગપ્રગયણતા, અર્થાત દ્વેષેના વિપયસેવનમાજ મન્યા રહેવું

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, આ પાંચ વિષયો છે જેને ઉપયોગ શરીરનિર્વાહ અર્થે છે. વિષયભોગથી મનની તૃપ્તિ સંભવિત નથી વિષયોના ઉપભોગથી તૃપ્ત થઈ તેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે, કારણ કે અગ્નિમા ધૂત હોમવાથી જેમ અગ્નિ હોલવાતો નથી, કિંતુ ઉલટો વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે, તેવી જ રીતે અધિક વિષયસેવન થવાથી વિષયોપભોગની ઇચ્છા અધિક વધે છે, સર્વથા તૃપ્તિ થતી જ નથી એક એક વિષયની આસક્તિથી હરિણ, હાથી, પતંગ, માછલી અને બ્રમરનો નાશ થાય છે, તો પછી પાંચે વિષયોમા આસક્તિ ધરાવનાર મનુષ્યને હાનિ થાય એ સ્પષ્ટ જ છે પ્રહલાદને જ્યારે રાજગાદી આપવામા આવી ત્યારે તેણે દોષદૃષ્ટિથી રાજ્ય સ્વીકાર્યું નહિ, અને કહ્યું કે, “હિ ભગવાન્ રસનાદિક ઇન્દ્રિયો મનુષ્યને વિષય તરફ એ સ્ત્રી જઈ સ સારમા દુખાવે છે” ખજવાળ આવે ત્યારે સમજી માણસ તે સહન કરે છે, કારણ કે ખજવાળવાથી વધુ દુખ થશે એમ તે જાણે છે, તેમ વિષયભોગની ઇચ્છા થાય ત્યારે પરિણામ દુઃખતા જાણી જે સહન કરે છે તે સુખ પામે છે, જ્યારે સહન ન કરનાર તેણે એવન કરી કૃપણ બની દુખ પામે છે વિષયોને છોડવા તે ઘણું કઠણ છે અનેક જન્મથી આવી આવતી વિષયવાસના અતિ પ્રબળ હોવાથી ટોર્ન મનુષ્ય આદ્ય ઇન્દ્રિયોના હંકનિરોધદ્વારા વિષયોથી નિવૃત્ત ગહે, છતાં મનમાથી વિષયેચ્છાનો પરિત્યાગ કરવો એ દુષ્કર છે

ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે—

મિત્રાશન તદપિ નીરસમેન્વારમ્
શમ્યા ચ મૂ પરિજનો નિજદેહમાત્રમ્ ॥
વન્ન તુ નીર્ણસતસ્તણ્ડમગી ચ કન્યા
હ્રો તથાપિ વિપયા ન પરિત્યજન્તિ ॥

લક્ષણસૂત્ર પ્રમાણે તો નિદ્રા માત્ર તમોગુણાશ્રય જ છે, તથાપિ નિદ્રામાંથી જાગેલો પુરુષ ‘હું’ સુખમાં સુતો હતો’ આયું સ્મરણ કરે ત્યારે એ નિદ્રા સત્ત્વસહકૃત હોવાથી સાત્ત્વિક નિદ્રા કહેવાય, પણ જો ઉઠીને કહે કે-‘હું’ખથી સુતો, મન સ્થિર નથી અને ઠીક નથી લાગતું’ તો આવી નિદ્રા, રજઃસહકૃત હોવાથી ગજ્જસ નિદ્રા કહેવાય, તેમજ ઉઠતી વખતે ગ્લાનિ લાગે અને જડતા જણાય તો તે નિદ્રા તમઃસહકૃત હોવાથી તામસી નિદ્રા કહેવાય એમ સહકારી ગુણમાત્રાને લઈને નિદ્રા પોતે તમઃપરિણામ છતાં સાત્ત્વિકાદિ ભેદવાળી થાય છે. કોઈ મનુષ્યસમુદાયમાં વાત કરતો હોય કે કથાવાર્તા સાંભળતો હોય અને ઉત્તરો ન હોય છતાં હવે તો તે પણ તમોગુણુ લક્ષણ છે.

અધૃતિઃ-આ અધૃતિ પદનો અર્થ લક્ષ્યમાં લેવા માટે પ્રથમ ધૃતિ પદાર્થ સમજવા યોગ્ય છે. મનુષ્યને દરેક કાર્યમાં દૃઢતા આપનાર પ્રયત્ન વિશેષતઃ નામ ધૃતિ, જે ધૃતિ મન તથા ઇન્દ્રિયોની ચેટાને અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિમાંથી રોકે છે તે સાત્ત્વિક ધૃતિ. રાજા હરિચંદ્રમાં આ સાત્ત્વિક ધૃતિ હોવાથી તેના ઉપર અનેક વિપત્તિઓ પડવા છતાં તેણે સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો. જે ધૃતિથી કર્તૃત્વાદિ અભિમાન સહિત ધર્મ અર્થ કામ માત્રમાં ઈર્ષ્યતાનો નિશ્ચય કરાય છે અને મોક્ષને ઈર્ષ્ય મનાતો નથી એ રાજસી ધૃતિ છે. આ બેય ધૃતિનો અભાવ એટલે આરે પુરુષાર્થના નિશ્ચયનો અભાવ અધૃતિ શબ્દથી કથન કરી જેને લઈ ભય શોક મદ આદિનો મનુષ્ય ત્યાગ નથી કરતો તે તામસી ધૃતિનો ભાવ જણાય છે.

કૌર્યમ્-જૂરતા-તમોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી કૃત્ય અકૃત્ય વિભાગને ભૂલી કોષ દ્વેષાદિકથી ઉશ્કેરાઈ મનુષ્ય હિંમેશાં વિદ્ધ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આવા પ્રાણીઓને શાસ્ત્રમાં રાક્ષસ પિશાચાદિ શબ્દોથી વર્ણવ્યા છે. એવા લોકો હિંમેશાં ખીજાઓને ઉપદ્રવ કરી સંતુષ્ટ રહે છે. જે વૃક્ષના કોટરમાં અસિ છે તે વૃક્ષ લીકું થવાનો સંભવ નથી, તેવી રીતે ખીજાને અપકાર કરનારના હૃદયમાં દયા હોવાનો સંભવ નથી હું એક વખતે છાવણીની સડકે ફરવા જતો હતો ત્યાં જોયું તો હલકા વર્ણનાં છોકરાંઓ ઉદરિયામાં કોળ (ધુસ) પકડી રોલજીરોને ખળે બાને વેચતાં હતાં. સાલજીરો પોતાનાં પાળેલાં કૂતરાં વચ્ચે એ કોળ મેદાનમાં છોડે, તેને મારવાને કૂતરાં દોડે અને કોળ જીપ બચાવવા નાસમનાસ. દરે તે જોઈ પેલા રોલજીરો હાંસે ને રાજી થાય આમ કોળના પ્રાણુ જતા સૂધી રમત ચાલે. આવી રમત ગમતો પણ ફરતાનાં તામસ કૃત્યો જ છે.

નાસ્તિક્યમ્-વેદ તથા શાસ્ત્રમાં અશ્રદ્ધા આવી અશ્રદ્ધાથી ઉપનયનાદિક સંસ્કાર તથા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં નિષ્પ્રયોજનતાગુણિ થવી એ નાસ્તિક્ય.

એથી ઉલટું વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રાદિકનો સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર કરી, પક્ષપાત રહિત રહી, પરમાર્થ વસ્તુને સમજી તથા સમજાવી અતુલોત્ત કરનાર તથા કરાવનાર જન આસ્તિક કહેવાય છે. પરલોક નથી એવી બુદ્ધિ અને તેવો ઉપદેશ કરવો; ઈશ્વર નથી એમ કહેવું; શાસ્ત્રોક્ત કૃણવાળાં કર્મોમાં કૃણનાં અભાવની બુદ્ધિ અને ઈતરને તેવો ઉપદેશ કરવો; યજ્ઞાદિકનું કંઈ કૃણ છે જ નહિ એમ કહેવું; પોખંડવાળાં આચરણ કરવાં; આ સમગ્ર નાસ્તિક્યનાં જ ઉદાહરણો સંમજવાં. વળી જે દિવ્ય શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની આજ્ઞાઓને હેતુશાસ્ત્ર એટલે ખોટા તર્કના આશ્રયથી હણે છે; અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રો અંત્રમાં છે ઇત્યાદિ વચનાથી નિંદા કરે છે તે પુરુષ પણ નાસ્તિક કહેવાય છે. આવા નાસ્તિક અગાઉ કોઈક હતા; આજે ઘેર ઘેર છે. આસ્તિક આજકાલ કોઈક છે. આ નાસ્તિક્ય તામસ શુભ મનુષ્યને અત્યંત અનર્થોવંદ હોઈ પરિણમે ઘણું ભયંકર છે.

મિત્રવૃત્તિ—આચારબ્રહ્મા. સદાચારથી બ્રહ્મ થયેલો દુરાચારમાં જ તત્પર રહે છે. વૈદિક આચારથી સર્વ મનુષ્યોનાં ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, અને આચારબ્રહ્મ ધર્મથી વિમુખ થાય એટલે એ દુરાચારીને લોકો નિંદે છે. વળી તે દુઃખલાગી, રોગી, અદૃષ્ટાચુંક, અને લોકવિદ્રિષ્ટ થાય છે. આ સંઘર્ષો અનર્થ મિત્રવૃત્તિતાર્ક તામસ લક્ષણથી થાય છે.

યાચિષ્ણુતા—યાચનાંની ટેવ. યાચક એ કારિદ્રવ્યની સાક્ષાત્ ભૂતિ છે. જગતમાં તુચ્છતાનો અવધિ યાચક છે.

તૃણાદપિ લયુસ્તૂલ સ્તૂલાદપિ ચ યાચક : ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ મામયં યાચયિષ્યતિ ॥

અર્થ—તુલ્યથી હલકું ર અને રથી પણ હલકો યાચક; છતાં તેને વાયુ ઉડાડી લઈ કેમ નથી જતો? વાયુને પણ ભીતિ રહે છે કે રખે હું એને લઈ જઈને મારી પાસે પણ કંઈ માંગશે.

આ કારણથી હલકામાં હલકા પણ યાચકને વાયુ ઉડાડતો નથી. વાંમને લગવાને પણ ખલિસું અભિમાન ટાળવા યાચના કરી લયુતાને પામ્યા. માત્ર સિખ માંગવી એજ યાચના નથી, કિન્તુ ધન પુત્રાદિકની પ્રાપ્તિ માટે પરમાત્માની પ્રાર્થના કોઈ કરે તો તે પણ યાચના જ છે; પછી તે રાજા હોયે તેપણ યાચક જ છે.

પ્રમાદ—સમયાનુસાર જે કર્તવ્ય છે તે તે વખતે ન કરવું એ પ્રમાદ છે. (તત્કોલ કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુનું અનુસંધાન ન રહે એ પ્રમાદ.)

પ્રમાદો બ્રહ્મવિદ્યાયા ન કર્તવ્યઃ કદાચન ॥

પ્રમાદો મૃત્યુરિત્યાહુર્વિદ્યાયા બ્રહ્મવેદિનઃ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન કરવામા કદી ‘પણ પ્રમાદ ન કરવો. બ્રહ્મવેતાઓ સાધનાતુષ્ઠાનના પ્રમાદને શ્રયતુલ્ય સમજે છે.

કાળધર્મને બહાને અથવા પ્રારબ્ધનું નિમિત્ત લઈ પુરુષાર્થથી હીન થવું એ પ્રમાદ છે. દ્રવ્યથી સર્વ વિષયોની પ્રાપ્તિ યાય છે એવું દ્રવ્યપ્રાપ્તિના ફળનું જ્ઞાન હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક કષ્ટ સહન થઈ શકે છે તેથી ફળનું અજ્ઞાન એ પ્રમાદનો હેતુ છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી પરમાનંદરૂપ ફળનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેના સાધનમાં પુરુષાર્થ થઈ શકતો નથી; આ ઘોર પ્રમાદમાંથી, જગત્માં પરમાર્થ વસ્તુ આત્મા અને તદ્દતિરિક્ત મિથ્યા વસ્તુરૂપ અનાત્માનો વિચાર દ્વારા નિર્ણય કરી, બચી શકાય છે.

આ પ્રમાણે શુષોના વિભાગ બાણીને પ્રત્યેક કાર્યમાં વિવેકથી રજોશ તથા તમોશના ત્યાગપૂર્વક દેવી સંપત્તિના કારણભૂત સત્ત્વનું સંપાદન કરવું એ પરમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે સત્ત્વાત્ સજ્ઞાયતે જ્ઞાનમ્=સત્ત્વસંપત્તિથી જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે અને જ્ઞાનાત્ સુત્તિરિતિ રિયતિ.=જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે એ સિદ્ધાંત છે.

આ પ્રમાણે મનુ ભગવાનના આ ત્રણ શ્લોકોમાંથી તે રવિવારે પ્રથમ શ્લોક અને તે પછીના રવિવારે સાંજે બે શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરી આ વિષય પૂરો કર્યો હતો.

૩૬. આશાપારા.

એક વખત ગુરુશ્રીને બંગલે તેઓશ્રી તથા ડિસ્ટ્રિક્ટટ ડેપુટી જ્જ કલેક્ટર રૂદ્રગોડા, હું, વાસુદેવરાવ અને બીજા ચાર પાંચ માણસો બેઠેલા હતા અને વિનોદવાર્તા આલતી હતી. હરમ્યાન રૂદ્રગોડાએ હસતાં હસતાં વાસુદેવરાવને મારી તરફ આંગળી બતાવી કહ્યું કે, “આ સ્વામી તમારી દીકરીના દીકરા કરતાંયે નાની ઉંમરના છે અને તેમણે સંન્યાસ લીધો છે, તો તમે ક્યારે સંન્યાસ લેશો?” આ સાંભળી બધા હસવા લાગ્યા, અને ગુરુશ્રીએ હસીને જવાબ દીધો કે “જાણ, સંન્યાસ લેવો સહેલો નથી.” એમ કહી એક ઢેઠનું દર્શાવ આપ્યું.

“કેઈ એક ગામમાં ઢેઠવાડામાં ગોચર હતા, તેથી રસોઈ માટે મોટી ચૂલ બનાવી હતી. લોક જમી રહ્યા પછી ચૂલનો દેવતા ગોલબાઈ બઈ ફક્ત

રાખ હતી. સંઘાકાળ પછી અકસ્માતે ત્યાં ભર્તૃહરિ મહારાજ આવી ચડ્યા. શિયાળાની ઋતુ અને રાતનો વખત હોઈ 'પોતાની' પામે જોડવાનું સાધન ન હોવાથી ચૂલની રાખ ઉની જોઈ તેઓશ્રી તેમાંજ સૂઈ ગયા. પાસે ઢેલવાડામાં એક ઢેલ દારૂ પી નીશામાં ગમે ત્યાં પડી રહ્યા હતા તે મધ્ય રાત્રે પોતાને ઘેર આવ્યો અને બારણું ઠોક્યું. સ્ત્રી જોલી, 'તું દરરોજ મોડો મોડો આવે છે, દારૂ પીએ છે, કમાતો નથી, તેથી આજે તો બારણું ઉઘાડવાની નથી. ભર્તૃહરિ જેવા રાજા સિવાય તેની રાણીઓને આવ્યું, તો શું તારા વિના મારે નહિ આવે ?' આમ તિરસ્કારનાં વાક્યો સાંભળતાં છતાં ઢેલે વારંવાર તેને બારણું ઉઘાડવા આજીજી કરવા માંડી. તે સાંભળી ભર્તૃહરિ મહારાજે વિચાર કર્યો કે અરેરે મોહ ! તને ધિક્કાર છે ! કે તુરંજ સ્ત્રીનાં આટલા મહેણાં છતાં આ ઢેલ તેની હજી આજીજી કરે છે. " આ વાત કહી ગુરુશ્રી જોડ્યા કે " વૃદ્ધ છતાંયે સંસારનો મોહ છોડી સંન્યાસ લેવો કાંઈ રમત છે ?

આ સંખંધે શ્રીશંકર ભગવાન કહે છે કે:—

અંગં ગલિતં પલિતં મુંડં વશનવિહીનં જાત તુલમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દંડં તદ્વપિ ન મુચ્ચત્યાશાપિદમ્ ॥

અર્થ.—શરીર ગળા ગયું, માથું ઘોળા વાળવાળું થઈ ગયું, મોડું દાંતરહિત થયું, વૃદ્ધ થતા ભાકડી લઈને આવે છે, તોપણ મનુષ્ય આશાસ્પી પિંડને (જીવનવૃદ્ધિને તથા વિધવતૃષ્ણાને) છોડી દેતો નથી.

જુઓ, વાસુદેવરાવમાં આ સર્વ લક્ષણોમાંથી એક પણ બાકી નથી, તે છતાં આશા છૂટી નથી; તો પછી સંન્યાસ શી રીતે લઈ શકે ?" વાસુદેવરાવ સાથે ગુરુશ્રીનું મન મળેલું હતું તેથી આવી રીતે કોઈ કોઈ વખત હાસ્યવિનોદ કરતા.

ખીજે દિવસે વાસુદેવરાવ ગુરુશ્રીને પૂછવા લાગ્યા કે, "મને ઘણા લોકો સંન્યાસ લેવા કહે છે અને મને પણ તેમ કરવા કોઈ વખત ઇચ્છા થાય છે." તે સાંભળી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા, "તમને ખીજ કોઈ પ્રકારની ઉપાધિ નથી માટે તમે સંન્યાસી જેવાજ છો. ભગવાં પહેરવામાં અધિકતા નથી. મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને પોતાના જીવનનું સાર્થક કરવું એજ મનુષ્યકર્તવ્ય છે, પણ પોતાનું કર્તવ્ય ન કરે તો પરિણામે દુઃખ થવાનુંજ છે.

એક શહેરમાં એવો રિવાજ હતો કે (એક વર્ષ સુધી) વારા ફરતી એક એક સારા માણસને સજ્જગાદી પર બેસાડતા. વર્ષ વીત્યા પછી તેને રાજ્ય બહાર નદીને પેલે તીરે લયંકર જંગલમાં છોડી દેતા. ત્યાં જંગલી પ્રાણીઓથી ત્રાસ પામી ને ભૂખ તરસનું દુઃખ વેઠી થોડા કાળમાં તે મરણ પામતો. ઘણા

માણસો એ પ્રમાણે મૂલ્યો વૈભવ લોગવ્યા બાદ જંગલમાં જઈ દુ.ખી થતા, કારણ, તેઓ પરિણામને મૂલ્યો જતા અને મોજ શોખમાં પડી જતા. પછી એક બુદ્ધિશાળી માણસ ગાદી પર આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે એક વર્ષ આમ વૈભવ લોગની પછી અત્યંત દુ.ખ લોગવવામાં શુ ફાયદો ? માટે આ કંઈ દીક નથી. તેથી પરિણામનો વિચાર કરી વૈભવ લોગવવાને બદલે લોકોને એકા કરી નહીં પર પૂલ બધાવા માડયો, પેલે પારની ઝાડી કપાવી નાખી અને ત્યા આગળ મહેલ વગેરે ચણાવી રાતને લાયક બધી સગવડ કરી દીધી. લોકો પણ ત્યાં આવી વસવા લાગ્યા, તેમજ તે જંગલમાં મોનારૂપાની તથા એ રાતની ખાણો પણ નીકળી, એટલે રાત સમૃદ્ધિવાળો થયો, અને ધીમે ધીમે રાત્ર્ય પણ નાતું મટી મોટું થયું રાત હમેશા પ્રભાતું સુખ પણ ભેતો તેથી પ્રભાત પણ તેના પર પ્રેમ રાખતી. એટલામાં વર્ષ પૂરું થયું એટલે પ્રભાતે કહ્યું, ‘હવે હમેશ માટે તમેજ રાત્ર્ય કરો, કારણ જે જંગલ હતું તે રાજધાની કરતાં વધુ વૈભવવાળું થયું છે; આ તો નામની રાજધાની રહી છે. શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે —

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वय न चेदवेदिममहती विनष्टिः ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्ययेतरे दु क्षमेवापि यान्ति ॥

અર્થ — આ લોકોને વિષે રહેવા છતાં આપણે બ્રહ્મને જાણી સફળ થઈએ. જો આપણે તેને જાણતા નથી તો આપણો મોટો નાશ થાય છે જેઓ તેને જાણે છે તે અમૃતરૂપ થાય છે, પણ જેઓ તેને નથી જાણતા તેઓને મરણ દુ.ખ પ્રાપ્ત થાય છે

આવીજ રીતે જે મનુષ્ય જન્મ મળ્યા છતાં પોતાનું કર્તવ્ય ન કરતા એક વર્ષ સમાન આયુષ્યને મોજમાં ગુમાવે છે, તે ચોર્યાશીરૂપી જંગલમાં ભટકી ભટકી અતિ દુ.ખ પામે છે. માટે કર્તવ્યનો વિચાર કરી પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે” પછી વાસુદેવરાવે કહ્યું, “આ વચે પુરુષાર્થ કંઈ તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ?” શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “જ્ઞાનને માટે ઉગ્મરનું પ્રમાણ નથી; અને કદાચિત્ જ્ઞાન નહિ થાય તો પણ કરેલો પુરુષાર્થ નકામો નહિ જાય”

વાસુદેવરાવ શુરુશ્રીના અવસાન બાદ ચાર પાંચ વર્ષ પછી આતુર સંન્યાસ લઈને મમાધિષ્ઠ થયા.

૩૭. પાંચ પ્રકારની ભિક્ષા.

મેં સંન્યાસ લીધા પછી માધુકરી માગવા સંબંધમાં ગુરુશ્રીને પૂછ્યું,
૧ “માધુકરી કેવી રીતે લેવાય ?” ગુરુશ્રીએ ખુલાસો કરી મને સમ-
 જાવ્યું. ત્યારપછી મેં ગુરુશ્રી પાસે માધુકરી માગવા જવાની આજ્ઞા માગી, પર-
 ન્તુ તેઓશ્રી આજ્ઞા આપતા નહોતા. પછી એક વખત ગુરુશ્રીને પૂછ્યા સિવાય
 હું આવ્યો ગયો. હું માધુકરી માગું છું તે જાણી ઘણા લોકોને ખોટું લાગ્યું.
 ગુરુશ્રી પાસે આવી ઘણા લોકોએ અરજ કરી કે, “સ્વામી માધુકરી માગે તે
 અમને ઠીક લાગતું નથી, માટે તમે ના પાડશો.” ગુરુશ્રીએ તે સાંભળી કહ્યું કે,
 “ઓ તો ત્યાગી છે. હું એમને ના ન કહી શકું.” પછી મને સમજાવવા લાગ્યા
 કે, “એકાદ વખત માધુકરી માગી હવે વારંવાર માગવાની શી જરૂર છે ?”
 એમ કહી મને ના પાડી. થોડા દિવસ પછી ગુરુશ્રી પાસે મેં માગણી કરી કે,
 “મને કોઈ વખત માધુકરી માગવા આજ્ઞા આપજો.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આસ-
 પાસના ગામમાં જ અભણે ઠેકાણેથી કોઈ વખત માગજો.” પછી હું
 મદ્રાસ તરફ જઈ બીજી વખત આવ્યો, ત્યારે શાહપુરમાં માધુકરી માગવા
 ગયો. તે પછી મને ઓળખનારા ગુરુશ્રી પાસે આવીને ફરિયાદ લાગ્યા કે,
 “સ્વામી માધુકરી માગે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે, તે અમને બધાને ઠીક
 લાગતું નથી. તેથી પ્રથમ જ આપને વિનંતિ કરેલી અને આપે તેમને કેવળ
 પ્રતિબંધ કરવા ના કહેલી, એટલે હવે તેઓ કોઈ કોઈ વખત માધુકરી માગે
 છે. તેમજ એક ઘેર ભિક્ષા લે તે પણ અમને ઠીક લાગતું નથી. તેથી અમે
 ગામ બહાર એક નાની ઝોરડી બાંધી આપીએ અને સ્વામી ત્યાં રહે. ત્યાં
 તેમને માટે ભિક્ષાનો પ્રબંધ કરીએ; પણ આપ કહો તો સ્વામી માને.” ત્યારે
 ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “નાની ઝોરડી મટી મહેલ થાય, જગીર થાય, ગાય લેસ
 થાય, ગાડીઘોડા થાય, અને નોકર ચાકર શિષ્યો વગેરે થાય. એવી રીતે
 મોટો સંસાર થઈ જાય. માટે મકાન વગેરે બાંધવાનો ત્યાગીને અત્યંત નિષેધ
 છે. આના પર એક દ્રષ્ટાંત છે:—

એક બ્રાહ્મણનો છોકરો એક મહાધીશ પાસે સંન્યાસ લેવા ગયો. મહા-
 ધીશે તેને કહ્યું, ‘થોડા દિવસ મારી પાસે રહો, પછી સંન્યાસ આપીશ.’ એમ
 કહીને પોતાના ગુરુભાઈઓને બતાવી કહ્યું, ‘આ બધા તમારા કાકા ગુરુઓ છે;’
 પોતાના શિષ્યોને બતાવી કહ્યું કે, ‘આ તમારા ગુરુભાઈઓ છે.’ એવી રીતે
 પોતાના બધા કુટુંબીઓની ઓળખાણ કરાવી. બે દિવસ પછી તેઓ બધા
 પોતાની ખેતરવાડી બેવા ગયા. પેલા છોકરાને પણ સાથે લેતા ગયા. ત્યાં પો-
 તાનાં ખેતરો, વાડી બતાવ્યાં અને કહ્યું કે, ‘આટલી આપણી

ત્યારપછી જુદે જુદે ઠેકાણે ચોતાના શાખામંડો હતા તે પણ દેખાડ્યા અને મઠમાં પાછા આવી ગાય, લેંસ, ગાડી, ઘોડા બતાવ્યા. આવી રીતે બધી સમૃદ્ધિની મહત્તા બતાવી. પેલો છોકરો મોટી સમૃદ્ધિ મૂકીને આભો હતો એટલે તેને આવી બાબતો તુમ્મ લાગી. તેથી સ્વામીને કહ્યું કે, ‘મારે ઘર પણ ખેતર, વાડી, ગાડી, ઘોડા, ગાય, લેંસ, સગાંવહાલાં વગેરે છે. આપ પણ તે જ દેખાડો છો. તમારા મઠમાં તો મારા ઘર કરતાં દશગણી ઉપાધિ જણાય છે, તેથી મારું ઘરજ શું ખોટું?’ એમ કહી તે છોકરો ચોતાને ઘર બાંધ્યો ગયો.”

ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે. “શુભરાતમાં એવી કહેવત પણ છે કે ‘ઓલામાંથી નીકળી ચુલામાં પડેલું.’ વળી આવા ત્યાગીઓ માટે તુલસીકૃતરામાયણમાં ગરૂડ અને કાકભુશંડીના સંવાદમાં કાકભુશંડી કહે છે કે:—

बहु धाम सँवार हिं जोगि जति विषया हरिलीन्ह भई विरति ।

तपसी धनवंत दरिद्र गृही कलिकौतुक तात न जात कही ॥

અર્થ:—સંન્યાસીઓ પુષ્કળ ધન એકઠું કરી મઠો બાંધશે અને તેઓના વંશજ વિષયાસક્તિથી નાશ પામશે. તપસ્વીઓ ધનવાન થશે અને ગૃહસ્થો દરિદ્ર થશે. હે તાત! આ રીતે કળિયુગના કૌતુકો ન કહી શકાય એવા છે.

આવા આવા કારણોને લઈને ત્યાગીને સ્થાન બાંધી રહેવાનો નિષેધ છે. તમે કહોછો તેમ એક સ્થાન બાંધી રહેવાનું સ્વામીજીને કહીએ તો વિપરીત થાય.

જાબાલોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘ખાલી ખંડેર, દેવસ્થાન, ઘાસની ઝુંપડી, ઝાડ નીચે, કુંભારને આંગણે, નદીકિનારાની રેતીમાં, શુદ્ધ વગેરેમાં સંકેતરહિત થઈને શુકલ ધ્યાનપરાયણ રહેવું,’ માટે સંકેત કરી એક સ્થાનમાં રહેવાનો જ શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે તો સ્થાન બાંધવાનું ક્યાંથી હોય?’ ત્યારે તેઓ ગુરુશ્રીને કહેવા લાગ્યા કે, “એક સ્થાનમાં રહેવું શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે તો તેનો આશ્રય નથી, પણ શિક્ષા ન માગે તો ઠીક.” તે સાંભળી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “ભિખારીની જેમ શિક્ષાને પેટ ભરવા માટે જ છે એમ સમજો છો? ભત્રુંસરિ મહારાજ રાજપાટ મૂકી ગયા તો પણ સંન્યાસ લઈને પછી ચોતાના રાજ્યમાં આવી શિક્ષા માગવા લાગ્યા. તેવી રીતે બુદ્ધદેવ વગેરેના પણ ઘણા દાખલા છે. શિક્ષા માગવી તે કંઈ પેટ ભરવા માટે જ નથી. સંન્યાસી માટે તે એક શ્રેષ્ઠ સાધન છે. શિક્ષા પાંચ પ્રકારની છે: માધુકરી, પ્રાદ્યપ્રણિત, અમાચિત, તાત્કાલિક અને ઉપપન્ન. બ્રમરાની જેમ ત્રણ, પાંચ અથવા સાત ઘેરથી અન્ન એકઠું કરી ખાવું તેનું નામ માધુકરી છે. ઉઠતા પહેલાં કોઈ શિક્ષા માટે નિમંત્રણ આપે અને પછી ત્યાં જમે તેને પ્રાદ્યપ્રણિત કહે છે.

શિક્ષા માગવા જતી વખતે નિમંત્રણ આપેલી જગ્યાએ જમણું તેનું નામ અચ્ચાચિત. શિક્ષા માગતાં કોઈ ત્યાં જ જમાડે. તે તાત્કાલિક અને તૈયાર અન્ન કુટીરમાં લઈ જઈ જમાડે તેનું નામ ઉપપન્ન છે. આ પાંચ પ્રકારની શિક્ષામાં માધુકરી ઉત્તમ છે. પંચસૂનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષ તેને લાગતો નથી. તેથી દેહાભિમાનાદિ ઘટતાં જાય છે. આવા તેમાં અનેક ગુણો છે. ભતુ-હરિ મહારાજ કહે છે કે:—

શિક્ષાહારમદૈન્યમપ્રતિહતં મીતિચ્છિદં સર્વદા
દુર્માત્સર્યમદાભિમાનમયનં દુઃસૌઘવિધ્વંસનમ્ ।
સર્વત્રાન્વયમપ્રયત્નસુલભં સાધુપ્રિયં પાવનમ્,
શંભોઃ સત્રમવાર્યમસ્યનિર્વિ શંસન્તિ યોગીશ્વરાઃ ॥

અર્થ:—માધુકરી અળ એવું જો કે દિનતા 'વગર' મળે છે; જેનું કોઈ નિવારણ કરી શકતું નથી, જેથી સર્વદા જયનો નાશ થાય છે, જેથી આત્મર્થ, અહંકાર અને અભિમાનનો નાશ થાય છે, જે સર્વ દુઃખનો નાશ કરે છે, જે જલે પ્રાપ્ત થાય છે, જે યોગ પ્રવાસથી મળે છે, જે મહાત્માઓને પ્રિય છે, જેથી પાપનો નાશ થાય છે, જે મહાત્માઓના યત્ન જેવી છે અને જેને યોગીઓ અવિનાશી ખાતો કહે છે

માટે સ્વામી શિક્ષા માગે તે યોગ્ય જ છે, કારણ સંન્યાસીને તો વરાગ્ય એ જ્ઞાનનું સુખ્ય સાધન છે. તેમાં આપણાથી વિભ્રરૂપ ન થવાય. ” આ સાંભળી બધા આલ્સા બધા.

।।

પછી મને ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે “હમણાં માધુકરી માગવાનું બંધ કરો. બીજા દેશમાં જાઓ ત્યાં માગવી.” તે પછી શાહપુરમાં માધવરાવના બંગલામાં શિક્ષા માટે બોલાવ્યો, અને ત્યાં જતો હતો તે વખતે રસ્તામાં મેં પ્રથમ જે ઘરમાં શિક્ષા લીધી હતી તેમાંના એક ઘરમાં વેશ્યાને જોઈ. આ બાબતની મને માધવરાવદ્વારા તે વખતે ખબર પડી. મહારાષ્ટ્ર દેશ મને અપરિચિત હોવાથી ચહેરા ઉપરથી મને જાતિની ખબર પડતી નહોતી, અને લક્ષ પણ બરાબર ન હોવાથી તે ઘર મેં બ્રાહ્મણનું ધારી શિક્ષા લીધી હતી. વેશ્યાનું અન્ન ખાધું એમ મેં જણ્યું ત્યારે મનમાં ગ્લાની થઈ. તે વાત ગુરુશ્રીને તેજ દિવસે સાંજે મેં કરી. ત્યારે તે સાંભળી ગુરુશ્રીએ તે ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું:—

“કાશીની પાસે કોઈ એક સંન્યાસી રહેતા હતા. ચોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થને લીધે એટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા કે માત્ર કોઈ પ્રતિબંધથી આવગણુબંગ અવરોધ હતું, તેથી મૂર્છા દશાને પ્રાપ્ત થયેલા નહતા. એક વખત

પોતાના અવસાનનો સમય નહીં છે એમ જાણી પોતાના શિષ્યવર્ગ પ્રતિ કહેવાં લાગ્યા કે મારો દેહ કાશીમાં પડે તો ઠીક. શિષ્યો ઇચ્છા મુજબ તેમને પાલખીમાં કાશી લઈ જતા હતા; રસ્તામાં ગણગમણ થવાથી તેમણે પાણી પીવા માગ્યું. તેથી પાલખી ઝાડ નીચે મૂકી એક શિષ્ય પાણી લેવા ગયો. પાણી માટે આસપાસ ઘણી તપાસ કરવા છતાં મળ્યું નહિ, પણ નહીં એક ઢંડવાડો દ્રષ્ટિએ પડ્યો. તે જોઈ વિચાર કર્યો કે શુશ્રીને તૃપ્તિ ખૂબ લાગી છે અને પાણી મળતું નથી તેથી આ ઢંડવાડામાંથી લઈ જઈ તો શું ? વળી આપરકાળમાં એવું પીવાને દોષ નથી. એમ વિચાર કરી ત્યાંથી પાણી લઈ શરૂને આપ્યું. પાણી પીવાથી કંઈક શાન્તિ વળી ત્યારે તેઓએ શિષ્યને પૂછ્યું, ‘પાણી ક્યાંથી લાવ્યા હતા ?’ શિષ્યે કહ્યું : ‘ભગવન્, પાણી માટે ઘણી તપાસ કરી પણ ક્યાંય ન મળવાથી પાસેના ઢંડવાડામાંથી લાવ્યો છું.’ આ સંભળી શુરુ નિરાશ થતા જોલ્યા ‘અરેરે ! આખી જીંદગી વૃથા ગઈ અને મારો દેહ વટલાયો.’ એટલું કહેતામાં તેમના પ્રાણ નીકળી ગયા. પછી તેમનો જન્મ કાશી નગરમાં દાંડી પીટનાર ઢંડને ઘેર થયો, કારણ અત્યાવસ્થામાં બ્રાહ્મણપણું અભિમાન આવ્યું. પરંતુ જ્ઞાન થવાની તૈયારીમાં તેમનું અવસાન થવાથી બીજા જન્મમાં વામદેવજીની પેઠે ગર્ભમાંથી જ જડભરત લેવા મુંગા હતા. તેમને સહુ ગાડા ગણતા હતા.

એક વખત તેમના પિતાને કોઈ અગત્યના કામ માટે બહારગામ જવાનું થયું, તે વખતે પોતાનો દાંડી પીટવાનો વારો હોવાથી, પોતાના મુંગા દિકરાને તે કામ કરી લેવાનું હસારાથી સમજાવી તે ગયો. મહાત્મા રાત્રે દાંડી પીટવા નીકળ્યા અને જતાં જતાં વિચાર કર્યો કે હમેશાં અધારી રાત્રિમાં ચોર લોકથી ભગૃત રહેવા દાંડી પીટાય છે; આજ રાત્રે હું અધિકારી જનોને અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં કામકોષાદિ ચોરાથી ભગૃત રહેવા માટે જ્ઞાનોપદેશ રૂપી દાંડી પીટીશ. પછી પહેલે પ્રહરે દાંડી પીટતાં પીટતાં જોલ્યા—

આશાયા વ્યયતે લોકઃ કર્મણા પરિવ્રજતે ।

આયુઃ કયં ન જાનાતિ તમ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:—(પ્રાણી) આશામાં બધવ્ય છે અને કર્મથી વિશેષ બંધાય છે પણ આયુષ્યના કયને જાણતા નથી, માટે જાગૃત, જાગૃત.

એમ આખા ગામમાં દાંડી પીટતાં પીટતાં આખરે રાજાના અંતઃપુરની પાસે આવ્યોને પણ આજ શ્લોક જોલ્યા, તે વખતે રાજા જાગતા હોવાથી, તેમણે આ સાંભળી વિચાર કર્યો કે ‘આ કોઈ દાંડી પીટનાર નથી, પણ

પૂર્ણ યોગી જેવા લોગે છે. ' એ વિચારમાં ને વિચારમાં રાજા જાગતા રહ્યા. બીજે પ્રહરે પણ તેજ પ્રમાણે બીજો શ્લોક બોલ્યા:—

જન્મદુઃખં જરાદુઃખં જાયાદુઃખં પુનઃ પુનઃ ।

અન્તકાલે મહાદુઃખં તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:—જન્મ દુઃખરૂપ છે, વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખરૂપ છે, વળી સ્ત્રી દુઃખરૂપ છે અને અન્તકાલે પણ મોટું દુઃખજ છે, માટે જાગો, જાગો.

આ પણ રાજાએ સાંભળ્યું. ત્રીજો પ્રહર થયો ત્યારે તેજ પ્રમાણે ત્રીજો શ્લોક મહાત્મા બોલ્યા:—

કામક્રોધૌ લોભમોહૌ દેહે તિષ્ઠન્તિ તસ્કરા : ।

જ્ઞાનરત્નાપહારાય તસ્માજ્જાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:—કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મોહ વગેરે ચોરો આ શરીરરૂપી રત્નની ચોરી કરવા માટે ભરાઈ રહ્યા છે, માટે જાગો, જાગો.

તે પણ રાજાએ સાંભળ્યું. ચોથો પ્રહરે પણ તેજ પ્રમાણે ચોથો શ્લોક બોલ્યા:—

ऐश्वर्य स्वप्नसंकाश यौवनं कुसुमोपमम् ।

क्षणिकं चલमायुष्यं तस्माज्જાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:—ઐશ્વર્ય સ્વપ્ન સરખું છે, યૌવન પુષ્પ જેવું છે, આશુખ્ય ક્ષણિક તથા અંચળ છે, માટે જાગો, જાગો.

રાજા અધિકારી હતો, તેથી છેલ્લો શ્લોક સાંભળી નિશ્ચય કર્યો કે સવારમાં તે મહાત્માનાં દર્શન કરવા જવું. પછી બીજે દીવસે સવારના ઢાંડી પીટનારના ઉપરીને બોલાવી પૂછ્યું કે, 'રાત્રે ઢાંડી પીટવાનો કોનો વારો હતો?' ત્યારે પેલા ઢેડનું નામ દીધું. રાજાએ કહ્યું કે, 'ના, કોઈ બીજો હતો, માટે બરાબર તપાસ કરી લાવો.' પછી તે ઢેડને તેડી લાવ્યો. ઢેડ ઘણો ગલશયો અને આછાછા કરી કહેવા લાગ્યો, 'અત્રઘાતા, કાલે મારે ઘણું જરૂરનું કામ આવી પડ્યું અને મારે ગામ જવું પડ્યું, તેથી મારો મુંગો છોકરો ઢાંડી પીટવા આવ્યો હતો. તેણે કંઈ ભૂલ કરી હતી માટે મારો મુંગો માફ કરો,' પછી રાજાએ કહ્યું, 'મારે તારા દીકરાનું જ કામ છે.' એમ કહી તુરતજ ઢેડવાડામાં જ્યાં પેલા છોકરો હતો ત્યાં ગયા અને સાધાંગ દંડવત્ કરી કહ્યું કે, 'પ્રભુ, હું આપને શરણે આવ્યો છું, મને ઉપદેશ કરો.'

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે મળમૂલ ભરેલા શરીરમાં બતિનું અભિમાન રાખવાથી સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ થાય છે. આ ઉપરથી એમ નથી કે જેનું તેનું ખાઈ લેવું. પરંતુ કોઈ અબલ્લુતાં એવો પ્રસંગ આવે તો તે વખતે મતમાં ગ્લાની ન લાવવી.” પછી મેં કહ્યું કે, “મને કંઈ બતિ પરથી ગ્લાની આવી નહતી પણ વેશ્યાને ઘેર મલિન આચાર હોય છે તેથી મનમાં ગ્લાની આવી હતી. આપની કૃપાથી બતિ ઉપરથી ગ્લાની મારા મનમાંથી નીકળી ગઈ છે, પરંતુ બાહ્ય આચાર સંબંધમાં ગ્લાની આવે છે.” શુશ્રીએ કહ્યું કે, “એ તો ખગખર છે. નાનપણના સંસ્કાર એકદમ કેમ જાય ?” પછી મેં કહ્યું કે, “આશંકથી છોડવું ઠીક નથી, કારણ જેમ સ્થિતિ બદલાતી જાય તેમ એની મેળેજ છૂટવું જોઈએ.”

સન્યાસીના સાધનકાળમાં (જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધનકાળમાં) લિપ્તા આદિમાં બતિ આદિના વિચારની જરૂર રહેતી નથી. એટલે વિધિ કે નિષેધ રહેતાં નથી. કહ્યું છે કે:—

ભેદોભેદો સપદિ ગલિતૌ પુણ્યપાપે વિજ્ઞાણે
માયામોહૌ ક્ષયમુપગતૌ નષ્ટસંદેહ વૃત્તિઃ ।
શબ્દાતીર્તં ત્રિગુણરહિતં પ્રાપ્ય તત્વાવબોધમ્
નિશ્ચિગુણ્યે પથિ વિચરતઃ કો વિવિઃ કો નિષેધઃ ॥

અર્થ — ભેદભેદ નષ્ટ થયા છે, પુણ્યપાપ વેરાયા છે, માયા અને મોહનો ક્ષય થયો છે અને સંદેહની વૃત્તિનો નાશ થયો છે શબ્દથી અગમ્ય અને ત્રણે શુશ્રુરહિત તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરીને, એવા ત્રિગુણશુન્ય માર્ગે જતા (જનનમુક્ત)ને શાનો વિધિ ને શાનો નિષેધ ?

૩૮. સમાન દષ્ટિ.

ગોવિંદરાવ નામના એક ગૃહસ્થ બેલગામમાં બહાર બંગલામાં રહેતા હતા. તેમણે વાસુદેવરાવને કહ્યું કે, “મહારાજ (શુજરાતીમાં મહારાજ શબ્દ શ્રેષ્ઠ માનીને, શુશ્રી વૈશ્ય હોવા છતાં પણ દક્ષિણી લોકો મહારાજ શબ્દ વાપરતા) ની કથામાં નાના મોટાનો ભેદ રહેતો નથી; ગમે તેવા લોકો આગળ બેસી જાય છે અને સારા લોકોને પાછળ બેસવું પડે છે, તેથી ઘણને મારું લાગે છે. માટે મહારાજને આ વાત તમારે જણાવવી.” વાસુદેવરાવે કહ્યું કે “હું કેમ કહી શકું ?” ગોવિંદરાવ બોલ્યા, “મારું નામ લઈને કહેજો.”

વાસુદેવરાવે કહ્યું, “ તું કેવોક મોટો માણસ ? ” આ વાતને થોડા દિવસ થઈ ગયા પછી હું બેલગામ આવ્યો, તે વખતે વાસુદેવરાવે મને આ હકીકત જણાવી. ચાર પાંચ દિવસ પછી હું સહેજ ગોવિંદરાવને ગંગલે ગયો તે વખતે તેઓએ પંજુ મને આ વાત કહી થોડા દિવસ પછી ગુરુશ્રી પાસે અમે બેઠા હતા, તે વખતે આ પ્રસંગ મેં કાઢ્યો. વાસુદેવરાવે પણ એ વાતને ટેકો આપ્યો અને કહ્યું કે, “ ગોવિંદરાવે મને પણ આપને કહેવા જણાવ્યું હતું. ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ આ વાત મારાથી અજાણી નથી. ” તે ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે—

એક સમય બંગાળામાં વિદ્વાનોની પરિષદ મળી હતી. તેમાં સર્વે વિદ્વાનોને, નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે પરિષદમાં સઘળા વિદ્વાનો આવી ગયા તથા ગૌરાંગ (કૃષ્ણ ચૈતન્ય) ની રાહ જોવા લાગ્યા. પ્રમુખને વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાનું કહેતાં તેણે કહ્યું કે, “ હજી ગૌરાંગ પ્રભુ પધાર્યા નથી તો વ્યાખ્યાન કેમ શરૂ થાય ? ” એટલામાં એક માણસે કહ્યું, “ ગૌરાંગ પ્રભુ તો ક્યારના આવીને બહાર એક ખુણામાં બેઠા છે. ” સઘળા વિદ્વાનો એકદમ ઉઠી બહાર ગૌરાંગ પ્રભુ પાસે ગયા તથા કહેવા લાગ્યા કે, “ આપ અહિં બેસીને અમને અપરાધમાં શામાટે નાખો છો ? અંદર પધારો. ” પછી ગૌરાંગ પ્રભુ અંદર ગયા અને વ્યાખ્યાન શરૂ કરવામાં આવ્યું ગૌરાંગ પ્રભુ જેવા પણ પરિષદમાં જ્યાં ત્યાં બેસી જાય છે અને તેમાં અપમાન સમજતા નથી તો આપણે તો ભગવત ચર્યામાં શા માટે માહું લગાડવું જોઈએ ? જિજ્ઞાસુ થવાને માટે કેહા ધ્યાસ છોડવાને ચર્તન કરવો જોઈએ અને તે માટે મોટાઈ તંજી લઘુતા પારણ કરવી જોઈએ સંતપુરુષ કહે છે કે “ લઘુતાસે પ્રભુતા મિલે, પ્રભુતાસે પ્રભુ હર. ”

આ વાત કહી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “ આગળ આવ્યો તે આગળ બેસે અને પાછળ આવ્યો તે પાછળ બેસે. સત્સંગમાં તો સર્વ સમાન છે. ”

૩૯ એક મહાત્માનું દર્શન.

એક દિવસ રવિવારે સાંજે કથાના પ્રારંભમાં એક સંન્યાસી આવી બેઠા

તેઓ પૂર્ણ ત્યાગવૃત્તિમાં વિચરતા હતા. ગુરુશ્રીએ તેમને આદર સંતકાર કરી બેસાડયા, અને ઠઠ પણ શ્રવણ કરાવવા તેમને વિનંતિ કરી. સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, “ મારી બોલી શ્રોતાઓને બરાબર સમજાયે નહિ, માટે આપ જે પ્રસંગ ઉપર વિવેચન કરો છો તે ચાહુ રાખો. ” આચાર્ય કરવા છતાં તેમણે બોલવા નો પાઠવાથી ગુરુશ્રીએ વિવેચન ચલાવ્યું, અને તે પૂરું થયું ત્યારે શ્રોતા

પેઠી બે ત્રણ જણે આવેલા સ્વામી પાસે ચાર પાંચ રૂપિયા લેટ મૂક્યા, તે ઉપરથી સ્વામીશ્રી શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપી બોલ્યા કે, “સંન્યાસીને દ્રવ્ય આપવું તે આપનાર તથા લેનારને માટે નિવેધ છે, અને સંન્યાસીની સમક્ષ દ્રવ્ય મૂકવું તે તેનું અપમાન કરવા બરાબર છે.” તે સાંભળી હસીને ગુરુશ્રીએ એક દ્રાપંત આપ્યું.

એક શહેરની બહાર જંગલમાં એક મહાત્મા રહેતા હતા. ત્યાં તેમની પાસે સાંજે એક ગૃહસ્થ દર્શન કરવા આવ્યા અને જતી વખતે મહાત્માની તા છતાં એક સોના મહોર લેટ મૂકીને ચાલ્યા ગયા. પછી સવારે મહાત્માએ પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, “આ મહોર કોઈ બિખારીને આપી દો.” શિષ્ય મહોર લઈ આપવા ગયો. એટલામાં એક રાજાની સ્વામી લશ્કર સાથે જતી તેણે જોઈ, મધ્યમાં રાજાની પાલખી હતી. પૂછવાથી માલૂમ પડ્યું કે રાજા કોઈ બીજી દેશ છૂટવાની ઇચ્છાથી સ્વામી લઈ જાય છે. શિષ્યે જાણ્યું કે આ બિખારી છે, તેથી પાલખી પાસે જઈ તેમાં મહોર નાખી. એટલામાં સિપાઈઓએ તેને પકડી લીધો. રાજાએ પાલખી ઉભી રખાની પૂછ્યું કે, “તે શામાટે પાલખીમાં મહોર નાખી?” શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે, “મારા ગુરુશ્રીએ કોઈ બિખારીને સોનામહોર આપવાનું કહ્યું છે. મેં તમને બીખારી જાણી પાલખીમાં મહોર નાખી.” રાજાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “કેણુ તારો ગુરુ છે? ચાલ જતાવ મને.” રાજા મહાત્માની પાસે આવ્યા અને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે, “મહારાજ, આવા મૂર્ખને તમે શિષ્ય કરી શામાટે પાસે રાખ્યો છે? એણે બિખારી જાણીને મારી પાલખીમાં સોના મહોર નાખી.” મહાત્માએ કહ્યું કે, “આપ ક્યાં જાઓ છો?” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે, “હું બીજા દેશો છૂટવા જઈ છું.” મહાત્માએ પૂછ્યું કે, “તમારી ઉપજ કેટલી છે?” રાજાએ જવાબ આપ્યો કે, “સાત કરોડ રૂપિયાની.” ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે, “સાત કરોડ રૂપિયાની ઉપજ છે, તોપણ તમારી તૃષ્ણા ન મટી, ત્યારે આપ બિખારી નહિ તો બીજું શું? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

કો વા દરિદ્રો હિં વિશાલતૃષ્ણ ।

અર્થ—દરિદ્ર કેણુ કહેવાય? જે વધુ તૃષ્ણાવાળો હોય તે

માટે મારા શિષ્યે તો સમજીને સોના મહોર પાલખીમાં નાખી છે. એ કંઈ મૂર્ખ નથી.” આ સાંભળી રાજાએ મહાત્માની પાસે માફ માગી. લશ્કરને પોતાના દેશમાં મોકલીને થોડા દિવસ મહાત્માના સમાગમમાં રહીને જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. તાત્પર્ય કે રાજા દ્રવ્યની તૃષ્ણાવાળો હતો, છતાં પણ એને પાલખીમાં સોના મહોર નાખવાથી અપમાન લાગ્યું, તો આપ તો પૂર્ણ ત્યાગી

છો તો આપને અપમાન લાગે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે આપે ક્ષમા કરવી.” એમ કહી ગુરુશ્રીએ જતી વખતે તેમને કહ્યું કે, “ પરમ દિવસે શિક્ષા માટે પધારશો ? કેમકે તહેવાર છે, જેથી બે ઘડી બેસાશે.” સ્વામીએ હા પાડી. પછી ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, “આપે ક્યાં આસન રાખ્યું છે ?” તેમણે કહ્યું, “વીઠાખાના મંદીરમાં. હું મારી મેળેજ આવીશ. કોઈ માણસ મોકલવાની જરૂર નથી.” એમ કહી સ્વામીશ્રી ચાલ્યા ગયા. પછી બીજે દિવસે સાંજે ગુરુશ્રી સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરવા માટે મને સાથે લઈને ત્યાં ગયા. ત્યાં સ્વામીશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “આપને આવવાની શી જરૂર હતી; હું તો કાલે આવવાનો હતો ને ?” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ગંગાજીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થવું હોય, તો પોતે ત્યાં જવું જોઈએ, કાંઈ ગંગાજીને બોલાવવાં યોગ્ય નહિ. આપ હયા કરીને પધારો તે વાત જુદી છે. પારસ ભાગમાં લખ્યું છે કે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં દર્શન માટે અભિમાની લોકો જઈ શકતા નથી. માટે જ્યાંસુધી આપ અભિમાનો ત્યાગ કરતા નથી, ત્યાંસુધી મહત્ત્વપુરુષોના સમાગમનો લાભ થતો નથી.” તે પછી થોડો વખત જ્ઞાનચર્ચા ચલાવી અમે મહાન પર આવ્યા. ત્રીજે દિવસે દસ વાગ્યે ગુરુશ્રીએ તેમને તેડવા ગાડી મોકલી તેમાં બેસીને તેઓ ગુરુશ્રીને ત્યાં પધાર્યાં આખારાવ વગેરે બીજા બે, ત્રણ માણસોને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, તેઓ પણ તે વખતે આવ્યા હતાં. શિક્ષા લીધા પછી થોડી વાર રોકાઈને જતી વખતે ગુરુશ્રીએ ગાડી જોડવા માટે માણસને કહ્યું, એટલે સ્વામીશ્રી બોલ્યા, “તમે ગાડી મોકલી માટે હું તેમાં બેસીને આવ્યો, પરંતુ મને તે ઠીક લાગતું નથી. કળીર કહે છે કે—

જે રીતિ સંતો ત્યજે મૂઢ ત્યાંહિ લલચાય ।

નર સ્વાય કર ઢારે શ્વાન સ્વાદ લે સ્વાય ॥

અર્થાતઃ—પહેલાં રાજ્ય છોડીને ત્યાગ લેનાર રાજા, નાનપણથી આગળ પાછળ સવાર લઈ વાહનમાં ફરવાની ટેવવાળા હોવા છતાં, ત્યાગ લીધા પછી જ્યાં ત્યાં જંગલમાં પગે ફરતા અને સર્વ પ્રકારનો વૈલવ છોડી કેવળ સાત્ત્વિક પ્રધાન વર્તન રાખતા હતાં. આજકાલ અમતા લોકોને ભિખારી સ્થિતિમાંથી ત્યાગ લીધા પછી ગાડી ઘોડા સિવાય ચાલતું નથી. પગે ચાલવાથી ઉલટી આબરૂ ઓછી થાય છે અને નોકર ચાકર વગેરે રાજસિક પ્રવૃત્તિ પધારવામાં મન્યા રહીએ છીએ. પ્રથમ જ્ઞાન સંપાદન કરવા ત્યાગ લેતા, અને હમે મોજ શોખ કરવા ત્યાગ લઈએ છીએ.” આ સાંભળી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, “સ્વામી શ્રી ! આપ તો મહાન ત્યાગી છો. આપની શી વાત કરવી ? તુમશમ કરીને એક પરમ ભક્ત થઈ ગયા છે. એક દિવસે શિવાજી મહારાજે

તુકારામજીને તેડવા માફ પાલખી સાથે સ્વારી તંધાર ઠગવી પણ લખી મોકલ્યો. તુકારામજીએ તે વાત ધ્યાનમાં ન લીધી અને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રજવાડી દબદબાવાળા મળેલા ઠાઠમાઠ અને માનને મહા કદ માન્યું અને કહેવા લાગ્યા કે—

दिवत्वा छत्रीगोदे हेतो वर्यात ना पडे

આતા જેથે પદરીરાયા મજ ગોવર્સી કાસયા (૧)

मानवंम चेष्टा हेतो मुकराची विष्टा

તુકા મ્હણે દેવા માઝે સોઢવળે ધાવા (૨)

ભાવાર્થ કે મસાલ છત્રી ઘોડા વગેરેનો ઉપયોગ સારા વખતમાં પણ મેં કરેલ નથી, તો હવે હે વિઠ્ઠલનાથ, મને શા માટે એવા વૈભવમાં ફસાવે છે? માન, દલ, અને એટલા તે સૂઠરની વિદ્યા છે. તુકે ગમ કહે છે કે તારે સ્મરણ એજ આ સંકટમાંથી મુક્ત થવાનું સાધન છે.

આમ કહી આવનારને સમજાવી પોતે શિવાજીને પત્રથી જણાવી દીધું કે, “અમે તો ઉઠાસી, જગલના વાસી અને મલિન પ્રંગ તથા અમગળ વેશવાળા છીએ. અમે તો હુણુ મુકું ખાનાર અને રૂપવાન છીએ તેના દર્શનથી શો લાભ? અમે શ્રી પાદુરગને શરણે આશા હિત સદાય આનંદમાં વિચરીએ છીએ” આ ઉપરથી શિવાજી વધુ ભેટ લઈને આવતા તુકારામજીએ હસીને કહ્યું કે, “પિતા વિઠ્ઠલનું જે સર્વ છે તે અર્વેય માફ છે, તેથી માફ મન પ્રસન્ન છે તો તમારા માટી સ્વરૂપ મોટી કથન વગેરે ખોટા છે તેને હું શું કરું? માફ ધન તો ત્રિભુવનનો વૈભવ છે. તમારે પણ તેવું સુખ ભોળું હોય તો એ વિઠ્ઠલનું શરણુ એ સહેલામાં સહેલું સાધન છે” એમ કહી શુરશ્રી બોલ્યા કે મહત્ પુરુષો એવી રીતે રજોગુણમા પ્રવૃત્ત થનાર પ્રવૃત્તિ કરવાનાર બનેને છાકરવાદ સમજે છે. આ રીતે જે જે ગૃહસ્થાશ્રમી મહાત્મા થઈ ગયા હતા, તેઓને પણ રજોગુણી પદાર્થ ઉપર તિરસ્કાર હતો, ને આપ તો મહાન ત્યાગી છો, એટલે વાહનમાં બેસવાનો સંકેત થાય જ. મેં આપને બોલાવવા માટે પાલખી મોકલી ન હતી, પરંતુ ગરમીના દિવસોને લીધે મેં બળદગાડી (શુરશ્રી બળદનો શિગરામ બાહે રાખતા હતા તે) મોકલી હતી” એ સાક્ષીની સ્વામીશ્રી બોલ્યા કે, “હું જ્યારે બે ચાર વર્ષ પહેલાં મારવાડમાં ગયો હતો, ત્યારે ત્યાંના રજવાડી લોકો મને એક દિવસ બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસાડીને ફરવા લઈ ગયા. જો કે હું તો ના પાડતો હતો, તોપણ મને ઘણો આશ્ચર્ય કરવા લાગ્યા, તેથી મારે બેસવું પડ્યું હતું, પરંતુ મને બહુ ખરાબ લાગતું

અને ઉલટો સંકેત થતો હતો.” એ સાંભળી શુરુ જ હસીને કહેવા લાગ્યા કે, “યેનાવત્રપતે સાધુસ્સામુત્તેને તુપ્પાતિ । જેથી સાધુ પુરુષ લગ્ન પ્રાપ્ત છે તેથી અસાધુ પુરુષ હર્ષ પામે છે; અર્થાત્ આપ ત્યાગી પુરુષ હોવાથી આપને સંકેત થવો સ્વાભાવિક છે. ઘીળ કેટલાક લોકો જે પોતાને બે ઘોડાની ગાડી મળે, તે ઉલટી મોંટાઈ મને છે.” આ પ્રમાણે વિનોદવાર્તા, પૂરી થયા બાદ સ્વામીજી જવાને તૈયાર થયા, ત્યારે શુરુશ્રીએ ગાડી બેઠવાનું કહ્યું, એટલે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે, ‘મને ગાડીની જરૂર નથી, હું ચાલીને જઈશ.’ એમ કહી તેઓશ્રી ચાલીને ગયા.

તે પછી બીજે દિવસે રવિવારે શુરુશ્રીએ મને કહ્યું, “સ્વામીશ્રીને તમે એમ કહેલો કે, તમારો હનુમત વધી ગઈ છે, માટે અહિં આવી હનુમત કરાવી સ્નાન કરો.” જે વાત મેં સ્વામીશ્રીને કહી એટલે સ્વામીશ્રી ત્યાં પધાર્યા. તે વખતે શુરુશ્રીએ સ્વામીજીને વંદન કરીને તેમને ગાડી ઉપર બેસવા કહ્યું. તેમણે તે ઉપર નહિ બેસતાં નીચે બેસવા માંડ્યું, ત્યારે શુરુશ્રીએ આશ્ચર્ય કરીને ગાડી પર બેસાડયા. પછી સ્વામીશ્રીએ વાત કરી. “એક રાજા હતા (હિંદુસ્તાનમાં) હતા, તેમનું નામ હાલમાં હું બૂલી ગયો છું) તેમને એક વખત કોઈ પ્રસંગે દેવત તરફથી પાન સોપારી માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તે વખતે તે લોકોએ રાજાને માટે ગાડી, તકિયા બિછાવી રાખ્યા હતા. રાજા આવીને જાજમ ઉપર બેસવા લાગ્યા, ત્યારે બધાએ કહ્યું કે, ‘મહારાજા! આપ ગાડી પર બિસાલો.’ ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, ‘ગાડી તો પરમાત્મની છે.’ એમ કહી પોતે બેઠા નહિ. રાજા છતાં પણ નહિ બેઠા તો મને ત્યાગીને ગાડી પર બેસવું ઠીક લાગતું નથી. છતાં આપે આશ્ચર્ય કર્યો તો બેસી ગયો.”

શુરુશ્રી બોલ્યા કે, “પ્રથમ ઋષિમુનિઓ રાજાની પાસે જતા હતા તે વખતે રાજાઓ તેમને સ્તનજડિત સિંહાસન ઉપર બેસાડીને પોતે પ્રધાન મંડળ સહ બધા ઉભા રહેતા એ તો સનાતનથી આવ્યું આવે છે.” ત્યારે સ્વામીશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ઋષિમુનિઓ બધા જ્ઞાની હોવાથી તેમને સિંહાસન પર બેસાડો અગર તો ધૂળમાં બેસાડો, પણ તેમને તો જાણે સરખું જ હતું. મને તો એ દશા પ્રાપ્ત નથી થઈ. હજી માનાપમાન યુદ્ધિ ગઈ નથી, અને તે જલુ મને ઘણું કઠણ લાગે છે.”

કંતન ત્યજના સ્થેલ હૈ, સહજ ધિયાકો નેહ ।

માન વઢાઈ રૂપા તુલસી દુર્લભ પદ ॥

પછી શુરુશ્રીએ તેમને વિનંતિ કરી, “તમારી હનુમત વધી ગઈ છે માટે મેં બોલાવ્યા હતા તો હનુમત કરાવ્યા બાદ સ્નાન કરીને તમારાં કપડાં

ઘણાં ફાટેલાં છે, માટે આ નવાં કપડાં પહેરશો.” (અગાઉથી ગુરુશ્રીએ તેમને માટે નવાં કપડાં લગવાં રંગાવીને તૈયાર રાખ્યાં હતાં) ત્યારે સ્વામીશ્રી કહેવા લાગ્યા “ અમારે ત્યાગીને તો ભૂત જેવોજ વેશ રાખવો જોઈએ જેથી કોઈ ભાવ પણ પૂછે નહિ. ” પછી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા, “તમે ગમે તેવો વેશ રાખો તોપણ તમારે તેજ છુપું ન રહે. ન્યારે બુદ્ધ મહારાજ ત્યાગી થયા ત્યારે ફાટેલાં કપડાં પહેરતા હતા, તોપણ જ્યાં જ્યાં જતા હતા ત્યાં ત્યાં બધા તેમને આધીન થઈ જતા હતા. ” સ્વામીશ્રીએ કહ્યું “ હું જ્યાં જ્યાં સ્વામીઓ પાસે જાઉં છું ત્યાં મને બધા હરિદ્રી કહે છે. ” ગુરુશ્રી આ સાંભળી હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “ ભર્તૃહરિ મહારાજને એક રાજાએ એમ પૂછ્યું હતું કે, ‘આ હરિદ્રતા ક્યાંથી લીધી?’ ત્યારે ભર્તૃહરિ મહારાજે જવાબ આપ્યો કે ‘તમારા કરતાં મોટું રાજ્ય આપીને આ હરિદ્રતા લીધી છે.’ આ સાંભળી ગુરુશ્રી પાસે બેઠેલાઓને હસવું આવ્યું. પછી સ્નાન લિક્ષા વગેરે કરીને સ્વામીશ્રી બેઠા હતા ત્યારે પ્રસંગ નીકળતાં સ્વામીશ્રીને એક વહીલે પ્રશ્ન કર્યો કે, “તમે હંકયોગ જાણો છો?” તે સાંભળીને ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “પ્રશ્ન કરવો તે વિવેકથી કરવો. ન્યારે જનકરાજાની સલામાં યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ ઋષિયો બેઠા હતા ત્યારે જનકરાજાને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા થઈ. ત્યારે વિચાર્યું કે જો હું પૂછીશ કે તમે કોઈ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી શકો છો તો તે અવિવેક થશે, અને કોઈ ઋષિ જવાબ નહિ આપે. તેથી કરી હજાર ગાયો મંગાવી અને રાજાજી બોલ્યા કે, ‘જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર હોય તે આ લઈ જાય.’ ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ તેમના શિષ્યોને ગાયો લઈ જવાનું કહ્યું, અને પછી બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યું. ”

પછી સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે, “ હંકયોગ અનુભવદ્વારા પૂરો કર્યો નથી પણ થોડું ઘણું જ્ઞાન જાણું છું. પહેલાં મેં થોડો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ અત્યંત લાવી ગુરુ ન મળવાથી તે પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. બહુ તો થુ પણ પ્રાણાયામ જાણનાર પણ કવચિત્ જોવામાં આવે છે. પ્રાણાયામના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. જે પ્રાણાયામમાં પ્રથમ પ્રસ્વેદ વળી પછી કપાલ ધાય અને છેવટે આસન જમીનથી અદ્ધર થાય તેને ઉત્તમ પ્રાણાયામ ગણ્યો છે. આવી રીતે ઉત્તમ પ્રાણાયામ જાણનાર પણ આજકાલ જોવામાં આવતા નથી તો સમાધિ સુધી પહોંચેલાની વાત જ શી કરવી? શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહે છે કે:—

न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु प्राप्स्य योगाग्निमयं शरीरम् ।

અર્થ:—તે (યોગી) ને રોગ (વેના) નથી, વૃદ્ધાવસ્થા (આવૃત્તિ) નથી, (તે) મૃત્યુ (તે પોમના) નથી, અદ્ધર શરીરમાં તેમજ શરીર દૃઢ છે.

યોગના આવા જે અવાન્તર કળ હોય, છે તે આજે જોવામાં આવતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ નાના પ્રકારનાં અનિષ્ટ કળ લોગવનાર મેં ઘણું જોયાં છે.”

આ સાંલળી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યાં કે, “ચોટું ઘણું મેં પણ જોયેલું, કારણ હંચયોગથી મનનો નિરોધ સહેલાઈથી થાય છે. પરંતુ હંચયોગ પૂર્ણ જાણવાવાળા કોઈ જોયા નથી. તેમજ હંચયોગમાં ભૂલ થાય તો વિપરીત પરિણામ આવે છે. જ્યારે રાજયોગમાં કંઈ પણ લાય નથી અને તેમાં પૂર્ણ અનુભવી પણ મળી શકે. તેથી આજ કાલ રાજયોગ સારો છે.”

પછી બીજો પ્રસંગ નીકળતાં સ્વામીશ્રી આભારાવ સાથે માનથી બોલવા લાગ્યા; ત્યારે આભારાવ કહેવા લાગ્યા, “અમે તો આપનાં જગ્યાં છીએ. અમને માન ન ઘટે. એથી શરમાવાનું થાય છે.” આ સાંલળી ગુરુશ્રીએ એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું:-

એક રાજા પોતાના પ્રધાન સાથે કેટલાક સ્વાર લઈ ઘોડે બેસી ફરવા ગયા હતા; રસ્તામાં ચોટું વંટોળીયું આવ્યું. વંટોળીઆનું જોર એટલું બધું વધી પડ્યું કે તેને લીધે સૌ જુદા જુદા વીખરાઈ ગયા. જ્યારે વંટોળીયું શાન્ત પડ્યું ત્યારે જોયું તો પોતે ભૂલા પડ્યા છે એમ રાજાને લાગ્યું. ત્યાં આગળ બે ચાર રસ્તા પડતા હતા. જેથી એક રસ્તે જતાં એક ગાંઠ નીચે એક મહાત્મા બેઠેલાં જોયા. તે આંખે દેખી શકતા ન હતા. તેમને જોઈ રાજાએ પૂછ્યું, “મહારાજ, શહેરમાં આ રસ્તે યઈ જવાશે?” મહાત્મા બોલ્યા, “હા રાજાજી જવાશે.”

એટલામાં પ્રધાનજી આવી પહોંચ્યા અને પૂછ્યું, “સાધુ મહારાજ, રાજાજીને આ રસ્તે જતાં જોયા?”

મહાત્મા બોલ્યા, “હા પ્રધાનજી, આજ રસ્તે ગયા.” એટલામાં ઘોડે-સ્વાર પણ આવ્યા અને પૂછ્યું, “અબે અધા! અમારા રાજા સાહેબ અને પ્રધાન-સાહેબને આ રસ્તે જતાં જોયા?”

મહાત્મા બોલ્યા “હા, સિપાઈ.”

એ પછી ઘોડા દોડાવી પ્રધાન અને સ્વાર સૌ રાજાને જઈ મળ્યા. ત્યારે રાજાએ પ્રધાનજીને પૂછ્યું, “તમને હું આજ રસ્તેથી આવ્યો છું તે કોણે ખતાવ્યું?”

તેમણે મહાત્મા સાથે થયેલા સવાલ જવાબ કહ્યા. પછી સ્વારને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે પણ મહારાજ સાથેના સવાલ જવાબ કહ્યા. એ સાંલળી રાજા

બોલ્યા, “ મને ગળ કહી બોલાવ્યો, તમને પ્રધાનજી કહી બોલાવ્યા અને સ્વારને સિપાઈ કહી બોલાવ્યા તો તે અંધ હોવા છતાં શી રીતે બુદ્ધ બુદ્ધ અધિકારી બની શક્યા તે આવો પુછીએ. ” એમ કહી પાછા તેઓ મહાત્મા પાસે ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે, “ મહારાજ, આપનાથી તો દેખાતું નથી, છતાં મને રાજા, પ્રધાનજીને પ્રધાન, અને સ્વારને સિપાઈ, એમ શી રીતે આપ બોલાવી શક્યા ? ”

મહાત્મા બોલ્યા, “ તમારી વાણીથી હું ઓળખી શક્યો, કાળજી કે તમે મહારાજા છો મારેજ તમે મને ‘ મહારાજ ’ કહી બોલાવ્યો, પ્રધાનજીએ મને ‘ સાધુ મહારાજ ’ કહ્યો અને સ્વારે મને ‘ અંગ્રે અંધા ’ કહ્યો. તે વાણીએ ઉપરથી તમારો અધિકારસેદ હું સમજી શક્યો. કેમકે જેમ માણસ નાતુ તેમ વાણીમા હલકાઈ હોય છે. કહ્યું છે કે —

यदा यदा मुञ्चति वाक्त्रवाणम् ।

तदा तदा जातिकुलप्रमाणम् ॥

અર્થ - જેમ જેમ વાણીરૂપી જાણ છોડે, તેમ તેમ જાતિ અને કુળનું માપ ઘાપ છે

તેથી સ્વામીશ્રી ઝાઈની પણ સાથે માનથી બોલે તેમા નવાઈ નહિ, કારણ મહત્ત્વરૂપોની વાણીમા તોછડાઈ ન હોય.

આ સમયો વાતોલાપ થયા પછી સૌ પોતપોતાના આસન પર ચાલ્યા ગયા પછી મેં કહ્યું, “ આપની આજ્ઞાથી હું ગ્રાણ્યાયામ કર છું અને આપે કહ્યું કે હંકચોગથી વિપરીત પરિણામ આવે છે તો મારે શું કરવું ? ” શુરુશ્રીએ કહ્યું, “ ચોટા આવશ્યક છે તેટલા કરવા; વધારેમા પડવું નહિ ”

ત્યારબાદ બે ચાર દિવસ પછી સ્વામીશ્રી રામેશ્વર જવાના હોવાથી શુરુ શ્રીએ તેમની સાધારણ સગવડ સચવાય તેટલા પુરતા પેસા આપવા માડયા પણ સ્વામીશ્રીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને કહ્યું કે મદ્રાસ સુધીની ટિકિટ લઈ આપો. જે ઉપરથી તેમ કરવામા આવ્યું અને સ્વામીશ્રી વિદાય થયા.

૪૦ વૃદ્ધ જગીરદાર સાથે ધર્મચર્યા.

એક દિવસ શુરુશ્રી પામે હું બેઠા હતા, તે વખતે એક વૃદ્ધ જગીરદાર તથા એક પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણ પાસેના ગામમાંથી (બેલગામ) શહેરમાં આવેલા, તે પોતાના બે ત્રણ ઓળખીતાને લઈ શુરુશ્રી પાસે આવ્યા. શુરુશ્રીએ પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણને ત્યાગી સમજી ઊઠીને નમસ્કાર કર્યા; જે ઉપરથી પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, “ હું કંઈ મહાત્મા નથી, પણ એક બ્રાહ્મણ છું. કેઈ કારણસર મેં પંચકેશ રાખ્યા છે. ” પછી સૌને બેસાડ્યા અને દ્રષ્ટાંત કહ્યું કે:—

એક વખત એક રાજા સાંજને વખતે નદીકિનારે પાલખીમાં બેસી ફરવા જતા હતા, તેવામાં એક ધોળી લંગોટી પહેરી કપડાં ધોવાને માટી ખોદી તેની ગાંસડી ઊઘડી નદીકિનારે નાખીને, પછી એક માટીના લોટિયામાં પાણી લઈ શૌચ જતો હતો. તેનું શરીર માટીથી ખરડાયલું હતું. આવી સ્થિતિમાં તેને જોઈ તેને મહાત્મા સમજી રાજાએ પાલખીમાંથી ઉતરી નમસ્કાર કર્યા. આથી ધોળીએ રાજાને ઓળખી કહ્યું કે, “ બાપુ, હું ધોળી છું. ” રાજા બોલ્યા કે, “ કંઈ હરકત નહિ. તું ગમે તેમ હો પણ મારી ભાવનામાં તે ધોળી નથી. ” એમ કહીને રાજા પાલખીમાં બેસી ચાલતા થયા.

એવીજ રીતે મારી ભાવનામાં આપ મહાત્મા હતા, તો મહાત્માજી છો, તેમ વળી આપ તો બ્રાહ્મણ છો, તો નમસ્કાર કરવા યોગ્યજી છો.

પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, “આજકાલ વેદધર્મનો લોપ થતો જાય છે. મને એવી ઇચ્છા થાય છે કે, “ હું મોટો ચક્રવર્તિ રાજા થાઉં કારણ જો રાજા હોઉં તો વેદધર્મનો પ્રચાર કરું, માટે એવા રાજા થવાને શું સાધન કરવું ? ” શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ ચક્રવર્તિ રાજાની આજ્ઞા તેની હયાતી સુધી પળાય છે, પણ મહાત્માઓની આજ્ઞા જગત્ હોય છે ત્યાંસુધી પળાય છે. આજ સુધીમાં ઘણા ચક્રવર્તિ રાજા થઈ ગયા તેમની આજ્ઞા તેમના પછી કેઈ પાળતું નથી, પણ ગાંધી, કાંઈસ્ટ, વ્યાસાદિની આજ્ઞા હજી સુધી પણ પળાય છે. મહામદે અમુક કશું છે એટલું સાંભળતાંજ સર્વ મુસલમાન તરતજ તેનું પાલન કરે છે, તેમજ કાંઈસ્ટની આજ્ઞાનું ખ્રિસ્તીઓ પાલન કરે છે, અને વ્યાસાદિકની આજ્ઞા હિંદુઓ માને છે. વળી ચક્રવર્તિ થવું તો આ જન્મમાં અમંભવિત છે. તેને માટે તો બીજો જન્મ લેવો પડે અને મહાત્મા તો આ જન્મેજ થવાય માટે મહાત્મા થવાનું સાધન કરે, ”

ત્યાર બાદ પ્રસંગ નીકળતાં પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણ શંકા કરવા લાગ્યા કે
 “જીવ અને ઈશ્વર એક કહેવાય છે પરંતુ તેમાં ઈશ્વર સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન
 છે અને જીવ અલ્પજ્ઞ કે અલ્પ શક્તિવાળો છે. આવાં વિરોધવાળાં લક્ષણો
 જીવ તથા ઈશ્વરમાં છે તો પછી તેઓ એક છે એમ કેમ સમજાય ? અને જો
 જીવ ઈશ્વર એક માનીએ તો ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવ ન બને.” શુરશ્રી બોલ્યા,
 “અધિષ્ઠાન ઈશ્વરનું અને જીવનું એકજ છે, પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિરૂપ અજ્ઞાનના
 માયા અને અવિદ્યા એમ બે વિભાગ પડે છે.

માયાઆવિદ્યાચ સ્વયમેવ ભવતિ ।

અર્થ—માયા અને અવિદ્યા પોતે (મૂળ પ્રકૃતિરૂપ અજ્ઞાન) થાય છે.

તે પૈકી માયા સત્વપ્રધાન છે અને પોતાના આશ્રયને આચ્છાદન કરતી
 નથી તેથી તે વિશિષ્ટ ચૈતન્ય ઈશ્વર, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન છે, અને અવિદ્યા તમસ
 પ્રધાન છે અને પોતાના આશ્રયને આચ્છાદન કરે છે, તેથી તે વિશિષ્ટ ચૈતન્ય
 જીવ, અલ્પજ્ઞ, અલ્પ શક્તિમાન છે. આમ ઉપાધિભેદ છે, તેથી જીવ ઈશ્વરમાં
 વિરોધ પ્રતીત થાય છે. જો કીડી પર એક નાનો પથર મૂકીએ તો તે ભરી
 જાય અને હાથી ઉપર કળશી પથરા ભરીએ તોપણ તેને કંઈ થાય નહિ અને
 તેટલો ભાર સુખેથી ઉપાડી શકે છે. જીવાત્મા તો બન્નેનો સરખો છે, પણ
 શરીરરૂપ ઉપાધિના ભેદથી આ ભેદ પડે છે. વળી જેમ સમુદ્ર અને તરંગ
 બન્ને જળની અપેક્ષાથી એકજ છે, પરંતુ સમુદ્રમાં સેંકડો મગરમચ્છ, વહાણો
 વગેરે રહે છે અને તરંગમાં એવું કંઈ રહી શકે નહિ. સમુદ્ર અને તરંગમાં
 ઉપાધિભેદ વડે આ ભેદ પડે છે. ઉપાધિના ભેદથી ઈશ્વર ઓટો છે અને જીવ
 નાનો છે. ઈશ્વર ઉપાસ્ય છે અને જીવ ઉપાસક છે, અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી બન્ને
 એકજ છે. લગવાન શંકરાચાર્યે આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે:-

સત્યપિ મેઢાપગમે નાથ ! તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રોહિ તરંગઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥

અર્થ:-હે નાથ ! ભેદનો અભાવ છે, તોપણ હું તારો (તમારો) છું, તું મારો નથી
 (તમે મારા નથી). તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કોઈ પણ રીતે ‘તરંગનો’ થતો નથી.
 (તત્ત્વ દૃષ્ટિથી સૌમાં એકજ છે)

હનુમાનજી હંમેશાં લગવાન રામચંદ્રજીની સેવામાં તત્પર રહેતા. તેથી
 કેટલાક સલાજનોને શંકા પડેલી કે હનુમાનજી કેટલાંક વર્ષથી લગવાનની
 સેવામાં છે, પરંતુ હજી સુધી દાસ અને દાસ જ છે. એ વાત રામચંદ્રજીના
 જીણવામાં આવી તેથી ભરસલામાં એક દિવસ હનુમાનજીને લગવાને તેમના

સ્વરૂપ સબધી પ્રશ્ન કર્યો કે તમારૂં સ્વરૂપ શું ? તેમણે વિચાર્યું, ‘ જો હું ગમચંદ્રજીનો દાસ છું એમ કહીશ તો ભગવાનની સેવા કરવા છતાં હું દાસનો દાસ રહ્યા એમ મારે માટે લોક વિચાર બાંધશે. જો હું બ્રહ્મ છું એમ કહીશ તો લોક શંકા કરશે કે જો તમે બ્રહ્મ છો તો રામચંદ્રજીની સેવા શું કામ કરો છો ? ’ આમ વિચાર કરી તેમણે આ જવાબ દીધો:—

देहभावेन दासोऽस्मि जीवमावेत्वदंशकः ।

आत्मभावे त्वमेवाहमिति मे निश्चितामतिः ॥

અર્થ:—દેહભાવથી હું તમારો દાસ છું, જીવ ભાવથી તમારો અંશ છું અને આત્મભાવે તો તમે તેજ હું છું એમ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેહેન્દ્રિયાદિકની અપેક્ષાથી આપણે આખા વિશ્વના દાસ છીએ એવો દાસત્વભાવ ધારણ કરવાથી ગર્વ, અભિમાન, રાગ-દ્વેષાદિક દોષો નિવૃત્ત થતાં ઈશ્વરભાવને પ્રાપ્ત થવાય છે. કદાચિત્ કોઈ પુરુષ આપણા સામે કોધ કરી આવે તો તેને પરમાત્માનું નૃસિંહ સ્વરૂપ બાણવું; કોઈ ધુતારો આવે તો તેને વામન સ્વરૂપ બાણવા, કોઈ પ્રપંચી પ્રપંચ કરવા આવે તો તેને કૃષ્ણ પરમાત્મા બાણવા, અને કોઈ ધર્મીઆ આવે તો તેને ભગવાન રામચંદ્રજી સમજવા. અર્થાત્ સર્વને પરમાત્માસ્વરૂપ જોવા, કારણ જેમ ઈશ્વરે જુદા જુદા અવતાર લીધા છે તેમ જગતમાં એક જ પરમાત્માએ અનેક રૂપો ધારણ કર્યા છે. ભગવતી શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

तत्तद्वा तदेवानुप्राविशत् ॥

અર્થ:—પરમાત્માએ તેને (કાર્યને) સજી તેનીજ અંદર પોતે જીવરૂપથી પ્રવેશ કર્યો.

આ દૃષ્ટિ ધારણ કરવાથી પણ, પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્ય પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે. તે વિષે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ સ્લોક છે:—

ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवानिति ।

प्रणमेद् दण्डवद् भूमावाश्चचाण्डालगोक्षरम् ॥

અર્થ:—અર્વમા જગદીશ્વરે પોતાની જીવકારુણ્યથી પ્રવેશ કર્યો છે એવું સમજીને જ્ઞાન, ચાડાળ, બળદ અને ગધેડાને પણ નમસ્કાર કરવા જોઈએ.

કોઈ પણ પ્રાણીને તુરંત સમજવું અને પોતાને મોટો ગણવો, હું પોતે કોઈને નમસ્કાર આદિ ન કરું તથા બધાં મનુષ્ય મને નમસ્કાર કરે એવું અભિમાન ન કરતાં સર્વમાં ઈશ્વરભાવ રાખીને નમસ્કાર કરવા. અર્થાત્ રસ્તામાં જતાં આવતાં પણ પક્ષ્યાદિને નમસ્કાર કરતા જવું એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ ઈશ્વરભાવ કરવો. એમ કરવાથી અભિમાનાદિ તાશ

પામે છે, શત્રુ, મિત્ર, વગેરેમાં વિષમ દૃષ્ટિ દર થાય છે અને સર્વાત્મભાવ આવે છે. એવો સર્વાત્મભાવ જ્ઞાનદેવમાં હોતો.

જ્ઞાનદેવજી પોતાના બંધુ સાથે ગ્રાહણો પાસે ગયા અને પોતે સંન્યાસીનાં બાળકો હોવાથી કોઈ પણ રીતે પ્રાયશ્ચિત્તથી પાવન કરી યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવવાની વિનંતિ કરી. ગ્રાહણોએ સભા ભરી નિર્ણય કર્યો કે સંન્યાસીનાં બાળક માટે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, અને તે પ્રમાણે જ્ઞાનદેવ તથા તેમના બંધુઓને જણાવ્યું. તે પછી સભા વિસર્જન કરવાનો મમય આવ્યો, એટલામાં કોઈ માણસે જ્ઞાનદેવ તથા નિવૃત્તિનાથ (તેમના ભાઈ)ને પૂછ્યું, ‘તમે તમારા નામનો અર્થ સમજો છો ? સમજતા હો તો કહો.’ નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે, ‘માફ નામ નિવૃત્તિ છે એટલે પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં ન પડતાં મહા સ્વપ્નામૃત અનુભવું છું.’ જ્ઞાનદેવે કહ્યું, ‘મારા નામ પ્રમાણે સકળ વેદ મને આવડે છે.’ નાના છોકરાને મોઢે આ મોટી વાત સાંભળીને સભાસદોથી હસ્યા સિવાય રહેવાયું નહિ. તેટલામાં એક જણ રસ્તામાં જતા પાડાને ભેટી બોલ્યો, ‘નામમાં શું છે ? આ પાડાનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે.’ આ સાંભળી જ્ઞાનદેવ બોલ્યા, ‘ખરેખર, આ પાડામાં અને મારામાં આત્મભાવે લેશ પણ ભેદ નથી. તે પાડો પણ મારો જ આત્મા છે. સર્વ દેહોમાં એકજ પરમાત્મા ભરેલો છે. અનેક ઘડામાંના પાણીમાં એકજ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે, ઉપાધિભેદથી તે ભિન્ન ભિન્ન દેખાય, પણ વિવેકીને તો સૂર્યના એકત્વ પ્રતિજ લક્ષ છે. જેથી જેની દૃષ્ટિ કારણ પર ચોંટેલી હોય છે તે કાર્યના દર્શનથી જરાપણ આશ્ચર્ય પામતો નથી. સુવર્ણના વિવિધ અલંકારો જેમ સુવર્ણરુપજ છે, પ્રતિબિંબનું અધિષ્ઠાન જેમ બિંબજ છે, પદ જેમ તંતુરુપ જ છે, તેમ નામરૂપાત્મક જગત પણ એક પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે.’

ત્રિતન્ત્રની સાથે તન્મય થયેલા જ્ઞાનદેવની દૃષ્ટિમાં પોતામાં અને પાડામાં કંઈ પણ ભેદ નહોતો. જ્ઞાનદેવના અંતરમાંના આ અલેહભાવની પ્રતીતિ ગ્રાહણોને તરત જ થઈ. પાડાના રખેવાળે પાડાની પીઠ પર ત્રણ ફટકા માર્યા કે તરત જ જ્ઞાનદેવની પીઠ પર તેના સોળ ઉઠ્યા અને તેમાંથી રક્ત વહેવા લાગ્યું. આ જોતાં સર્વ સભાસદોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.”

તે પછી પંચકેશવાળા ગ્રાહણે શંકા કરવા લાગ્યા કે “ઉપાસના છે તો તેમાં ભેદ ઉપાસના કરવી કે અલેહ ઉપાસના કરવી ?” તે સાંભળી શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “યત્કિંચિત્ ભેદદૃષ્ટિ સિવાય ઉપાસના સંભવતી નથી. નિર્શુણ્ય ઇન્દ્રાદિ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસ્ય દેવતાઓની પ્રાપ્તિ માટે તેને ઉપાસ્ય દેવની સાથે અલેહ ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે તેથી અલેહ ઉપાસના જ શ્રેષ્ઠ છે; તથાપિ અધિકારીના ભેદ પ્રમાણે ઉપાસનાના ભેદ છે, સર્વ

મનુષ્ય અલેદ ઉપાસના કરી શકતા નથી; કારણ દેહાધ્યાસ નિમિત્ત જેના મનમાં લેદદષ્ટિ દેહ થઈ છે, તેને પહેલાં લેદ ઉપાસના કરવાથી અલેદ ઉપાસનાની યોગ્યતા ઈશ્વરકૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચાત્ અલેદ ઉપાસના જ સર્વને કરવાની છે. દેવતાદિની ઉપાસનાથી હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના ઉચ્ચ શ્રેણીની છે, પણ સર્વશઃ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ઉત્તમ છે.”

પછી આવેલા વૃદ્ધ જાગીરદાર કહેવા લાગ્યા, “ મને આશીર્વાદ આપો તો આ ઉપાસનાઓ મારાથી થાય. કારણ સંસારમાં સુખની આશાએ ફસાઈ ગયો છું, પણ હજી સુધી સુખ ન દેખાયું.” તે સાંભળી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા, “ એક ગરીબ ગરાસીયો કાંઈ યોગી પુરુષ પાસે જતો હતો અને સેવા કરતો હતો. એક દિવસ ગુરુ પ્રસન્ન થયેલા જાણી ગરાસીયો કહેવા લાગ્યો કે, ‘હું ઘણો દુઃખી છું, મને ખાવા પીવાનું પણ સાધન નથી.’ ત્યારે ઠકા આવવાથી મહાત્માએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, ‘તને કંઈ જાગીર મળશે.’ થોડા દિવસ પછી તે થોડા ગામને ધણી થયો, છતાં મહાત્મા પાસે આવ્યો, અને એજ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો, ત્યારે મહાત્માએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, ‘જા તને રાજ્ય મળશે.’ તે સુજળ રાજગાદી પણ મળી. છતાં મહાત્મા પાસે આવ્યો અને તેજ સુજળ કહેવા લાગ્યો, ત્યારે મહાત્માએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, ‘જા તું ચક્રવર્તિ થઈશ.’ ચક્રવર્તિ થયા પછી થોડા દિવસ શાંતિ રહી. પછી પાછો મહાત્મા પાસે આવી તેજ સુજળ કહેવા લાગ્યો કે, ‘હજી હું દુઃખી છું.’ ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘ત્વં પ્રકારના ચક્રવર્તિ રાજ્યના ઉત્તમમાં ઉત્તમ યથેચ્છ વેલવને અનુલવ મળ્યા છતાં તું દુઃખી છે, તો હવે તું મારા જેવો થઈ જા. એટલે બધી ઉપાધિ મૂકીને બ્રહ્મસુખને અનુલવ કરનારો થઈ જા.’

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, મોટા મોટા વિષયોમાં ગમે તેટલું સુખ દેખાય તોપણ તે થોડા દિવસ જ ઠીક લાગે છે, કેમકે સર્વ વિષયોમાં સુખની પ્રાપ્તિ છે, વાસ્તવિક તો વિષયોમાં સુખ નથી. પણ જેણે બ્રહ્મને અનુલવ કર્યો છે તેને નિત્ય અને પરમસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાને નહિ. આ સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે:—

एकोवशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा य. करोति ।

तमात्मस्य येऽनुपश्यन्तिधीरा स्तेषा सुखंज्ञाश्वતં नेतरेषाम् ॥

અર્થ:—જે એક વશી (નિયંતા) સર્વ જીવોના અંતરાત્મા છે તથા જે એક રૂપને ઘણા રૂપ-રૂપે છે તે શરીરમાં રહેલાને જે વિવેકીઓ મોક્ષાત્ અનુભવે છે, તેઓને નિત્ય સુખ થાય છે; બીજાઓને નહિ.

માટે જો સુખ જોઈતું હોય તો તમે તમારું જાણું સંસારનું કાર્ય છોડીને
ઓને સોંપીને એકાંતમાં જોસીને પ્રભુનું લગ્ન કરો, એટલે ધીમે ધીમે ખરું
સુખ મળશે. ” આ સાંભળી સાથે આવેલા સર્વ લોકો હસવા લાગ્યા અને
કહેવા લાગ્યા કે, “આપે ઠીક ઉપદેશ કર્યો.”

થોડા દિવસ પછી જાગીરદાર તેમના સગાને લઈ ગુરુશ્રી પાસે આવ્યા
અને પ્રસંગ નીકળતાં પૂછવા લાગ્યા કે, “અમે વંશપરંપરાથી વિખુલ્લ છીએ
છતાં અમારા કુળમાં થોડા વખતથી મલિન ઉપાસના દેખાદેખીથી દાખલ થઈ
છે તો મારે શું કરવું ? ” તે ઉપર ગુરુશ્રીએ એક દષ્ટાંત કહ્યું:—“એક બ્રાહ્મણ
એક પર્વને દિવસે વહેલો ઊઠી સમુદ્રસ્નાન માટે નીકળ્યો; સાથે પંચપાત્ર અને
તરલાણું હતાં. તે સમુદ્રકિનારે દાટી તેના પર રેતીનો ઢગલો કર્યો અને જરા
દૂર શોથ કરવા ગયો. તેને આવતાં વાર થઈ તેટલામાં બીજા સમુદ્ર પર જનાર
માણસે આ રેતીના ઢગલાને જોઈ કલ્પના કરી કે, આજે રેતીનો ઢગલો કરી
પૂજા કરવાનો વિધિ હશે. તેમ ધારી પોતે તે પ્રમાણે રેતીને લિંગાકાર કરી
પુષ્પ ચઢાવ્યાં. તેનું જોઈ બીજા હજારો માણસ જે સમુદ્ર પર આવતા ગયા તે
પણ તે પ્રમાણે કરતા ગયા. બ્રાહ્મણે આવી જોયું તો અનેક ઢગલા જોયા અને
પોતે પંચપાત્ર ક્યાં દાટ્યું હતું તેનો પત્તો લાગવો અસંભવિત જણાવાથી
બોલ્યો કે:—

ગતાનુગતિકો લોકો ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ ।

વાલુકાલિંગમાત્રેણ ગતં વૈ તાત્રમાજનમ્ ॥

અર્થ—લોક-દેખાદેખી કરનાર છે, સત્ય શોધનાર નથી. રેતીના દક્ષા લિંગ કરવાથી
તાત્રપાત્ર જાય.

આવી રીતે દેખાદેખી કરવું એ ધર્મ નથી. સાચો ધર્મ શું છે તે સમ
જીને આચરવો જોઈએ. ” પછી જાગીરદાર સાથે આવેલા તેમના સગાએ પૂછ્યું,
“સાચો ધર્મ કયો છે તે કેમ સમજાય ? ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “આજ કાલ બધાં
ત્યાં લોકો દેખાદેખી કરે છે. સત્ય ધર્મ શું છે તે થોડાજ સમજે છે. માટે
વેદોક્ત ધર્મ આચરવો એજ ઉત્તમ છે. તેને માટે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો
જોઈએ. સંસ્કૃત ન આવડે તો ઘણાં લાપાન્તર થયાં છે તેનો અભ્યાસ કરી
ધર્મ અધર્મનો નિશ્ચય કરવો.”

પછી જાગીરદારે કહ્યું, “હવે મને કોઈ તીર્થમાં જઈ એકાંતમાં રહેવાની
ઈચ્છા થાય છે. અહિં વ્યવહારની તેમજ સગાં સંબંધીની અનેક ઉપાધિ તથા
રાજસી વૈભવ વચ્ચે રહી સાધન કરવું અશક્ય લાગે છે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું:—“એક
વખત વસિષ્ઠ મહારાજ પૃથ્વીમાં એકાંત નાહી મળે એમ ધારી અંતરિક્ષમાં

ગયા. ત્યાં પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિમાં દેવાદિક વગેરે મળ્યા અને જે એકાંત ભોળતું હોતું તે ત્યાં પણ મળ્યું નહિ. એકાંત મનનું ભોળાં સમૂહમાં રહી સાધન કરવું વધુ ઉત્તમ છે. ઉપાધિથી રૂરી દૂર જવાથી અંતરમાંથી ઉપાધિ છૂટશે નહિ. છોડવાનું છે તે અંતરમાં છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

વનેષુ દોષાઃ પ્રભવન્તિરાગિણા ગૃહેષુષ્વેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપ્ ।

અકુત્સિતે કર્મણિ ચ પ્રવર્તેતે નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહ તપોવનમ્ ॥

અર્થ—રાગી પુરોણે વનમાં પણ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ધરમાં રહી પામે ધનિન્દ્રિયના નિગ્રહ કરવો એ તપ છે નિર્લિપ્ત કર્મમાં જે પ્રવૃત્ત થતા નથી અને જે રાગરહિત થાય છે, તેને ધરજ તપોવન છે

જેના અંતઃકરણમાંથી રાગ ગયો નથી તે જગલમાં પણ મોટા મોટા મકાનો બનાવી અનેક વૈભવ ભોગવે છે. ઘણી વખત ત્યાં ઉલટા વધુ વૈભવમાં પડી જવાય છે ધરમાં રહેનારમાંના કેટલાકને ધીમે ધીમે એવાં સાધન સંપન્ન થાય છે કે જેની અન્યને પણ ખબર પડતી નથી. સાધનમાં વૈરાગ્ય અને નિવૃત્તિની મુખ્ય આવશ્યકતા છે. આ બે આપનામાં છે તેથી બહાર જવાની જરૂર નથી.

તેથી કયું સાધન યોગ્ય છે અને પોતાનો અધિકાર કયા સાધનમાં છે તે બરાબર સમજી તે કરવાથી રસ્તો મળે છે, તેથી કોઈ શાસ્ત્રીને બોલાવી હમેશાં શ્રવણ કરવાનું રાખવું.”

નગીરદાસના સંબંધીએ કહ્યું, “શાસ્ત્રી મથાર્થ સમજાવે એવા ક્યાં છે ? બધા સ્વાર્થી છે.” શુરુશ્રીએ તે ઉપર દ્રઢાંત આપ્યું—

“એક રાજા હતો તેની પાસે જે બ્રાહ્મણ ચાચના કરવા આવે તેની આગળ એક પાણીનો ભરેલો બડો મૂકી કહે કે, ‘તમે આ ઘડો પાણી પી બાવો તો દક્ષણ મળે. અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્ર પી ગયા તો સમુદ્ર નહિ પણ આટલો ઘડો પાણી પીવું તમારે મન રમત હોવી ભોળાં.’ એમ કહે એટલે બ્રાહ્મણો પાછા જતા. એમ બે ચાર વર્ષ વીત્યાબાદ એક બ્રાહ્મણના મનમાં એમ આવ્યું કે રાજાને બરાબર શાસન આપવું ભોળાં. તેથી તેણે એક નાનો પથ્થર લઈ રાજા પાસે ભર સલામા બઈ ચાચના કરી. રાજાએ કહ્યું ‘અમારો કરાર શું છે તે ખબર છે ને ?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘હા, હું તે બાણીનેજ પાણી પીવા આવ્યો છું.’ રાજાને આશ્ચર્ય થયું અને પાણીનો ઘડો મંગાવી બ્રાહ્મણની સામે મુકાવ્યો. બ્રાહ્મણે પોતાની પાસેનો પથ્થર લઈ રાજા સામે રાખ્યો. બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘સમયદ્રલ્યે મોટા મોટા પર્વત સમુદ્રમાં તરાવ્યા. આપ પણ ક્ષત્રી છો તો પર્વત નહિ પણ આટલો પથ્થર તરાવો.’ રાજાએ કહ્યું, ‘એ કેવી વાત !’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘એમજ વાત છે કે પહેલાં જેવા

પ્રાદક્ષણ હતા તેવા ક્ષત્રિય પણ હતા. આજે જેવા આપ ક્ષત્રિય છો તેવો હું પ્રાદક્ષણ છું.' એ સાંભળી સભાને પણ લાગ્યું કે આ પ્રાદક્ષણ રાજાને બરાબર ગુરુ મળ્યો. " આ દ્રષ્ટાંત કહી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, " આપ પ્રાદક્ષણની ટીકા કરો છો, પણ આપ ક્ષત્રિય છો અને આપને જેમ સ્વધર્મનું યથાર્થ પાલન કરવું બનતું નથી, તેમ પ્રાદક્ષણને પણ ન બને તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી " આ સાંભળી સર્વ હસવા લાગ્યા.

પછી જાગીરદાર શંકા કરવા લાગ્યા કે, " ત્યારે મારે શ્રવણ કરવા લાયક શો શ્રવ્ય છે ? " ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, " ગંધો તો ઘણા છે, પણ યોગમાં ગીતા એ સારો શ્રવ્ય છે. તેમાં બધાનો સાર આવી જાય છે, અને તેની માથે પ્રભુનું લજ્જન પણ ચલાવ્યા કરો. " પછી જાગીરદાર કહેવા લાગ્યા, " ત્યારે ગામથી બહાર અમારી વાડીમાં એક મકાન છે તેમાં રહી એકાન્ત સેવીશ. મારા ધર્મપત્નીને પણ સાથે રહી એકાંતમાં પ્રભુ લજ્જન કરવા ઉત્કંઠા છે. " ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા, " ઘણી સારી વાત છે. યાત્રવદ્વ્ય જપિ પોતે સન્યાસ લેતી વખતે પોતાની બન્ને પત્નીઓ મૈત્રેયી અને કાત્યાયિનીને બ્રાહ્મણી કહેવા લાગ્યા કે, ' હું' સન્યાસ લેવાનો છું, માટે મારી પામે જે કાંઈ દ્રવ્ય છે તે તમને વહેંચી આપીશ. ' આ વાત કાત્યાયિનીએ તો કબુલ કરી, પરંતુ મૈત્રેયીએ કહ્યું, ' આણુ તુચ્છ ધન મારે ભેળવતું નથી, પણ આત્મધન મને આપો. ' એવી માગણી કરી ત્યારે તેને સાથે રાખીને પોતે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીને તેને કાળના લયમાંથી મુક્ત કરી, તેથી જે રસ્તે તમે જાઓ તે રસ્તે તમામ અર્થો મળાને, સર્વ જવાનો તમારો ધર્મ છે. "

૪૧. સોડહમ્.

મે એક વખત પૂછ્યું કે સોડહમ્ નો જપ કેવી રીતે કરવો ? ગુરુશ્રીએ **જી** ઉત્તર આપ્યો કે:- ' સોડહમ્ ' એમાં બે શબ્દો છે સઃ અને અહમ્ સ નો અર્થ તે (બ્રહ્મ) અને અહમ્ નો અર્થ હું થાય છે. બન્ને શબ્દોનો અર્થ તે (બ્રહ્મ) હું (છું) એમ થાય છે.

તે બન્ને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ છે, તેથી તે બન્ને બ્રહ્મ તથા આત્માનું એટલે કે જીવ અને બ્રહ્મનું એકત્વ કહે છે. સોડહમ્ નો જપ આમ બને છે. શ્વાસ અંદર લેવાની ક્રિયાને પૂરક કહે છે, અને બે સાધક ધ્યાન આપશે તો તેને જણાશે કે પૂરક વખતે સ્વાભાવિક રીતે સો એવો ધ્વનિ થાય છે, તેમજ શ્વાસ મૂકતાં એટલે રેવ્યકમાં હમ એવો ધ્વનિ થાય છે. તેથી એ

પૂરક ચિત્તવૃત્તિ જોડવાથી સાધકને સોડહમ ના ધ્વનિનો અનુભવ અચત્ને થાય છે. માટે પ્રારંભે ઘણા સાધકોને ઝંના જપ કરતાં સોડહમ ના જપ વધારે સરલ પડે છે. ચિત્તવૃત્તિ રોકવાને કારણે આ સોડહમ નો જપ ઉપયોગમાં લેવાય છે, અને જેઓ ધ્યાન કરવા અસમર્થ છે તેઓ માટે આ જપ ઉપયોગી છે, વળી વૈદિક પ્રણવ ઝંકારનો જપ સોડહમ નો જપ કરવાથી આપોઆપ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

સંકારંચ હકારંચ લોપયિત્વા પ્રયાજયેત્ ।

સંધિં ચ પૂર્વરૂપાસ્ત્યં તતોડસૌ પ્રણવો ભવેત્ ॥

અર્થ—સોડહમમાંથી સંકાર અને હકારનો હોપ કરીને પૂર્વરૂપ નામની (ઐકારેશ) સંધિ કરીએ, તો એ સોડહમ પ્રણવ ઓમ્ ઝં થાય છે.

આમ સોડહમનો જપ શ્રેષ્ઠ છે એમ ધારી અર્થભાવના સહિત જપ કરવામાં આવે તો વિદ્યેષ (ચિત્તની અચ્ચળતા) રુપદોષની નિવૃત્તિ થાય છે; ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થાય છે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચવાનું સાધન બને છે.

તે સોડહમ ઉપર શુરુશ્રીએ એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—

એક જંજાળી માણસે કોઈ મહાત્માની પાસે જર્થ વિનતિ કરી કે, “મહારાજ, જો મારે મારી બધી જંજાળ ન કરવી પડે તો હું ઈશ્વરમાં મન જોડું; માટે મને તેવો રસ્તો બતાવવા કૃપા કરો.” મહાત્માએ ઉત્તર આપ્યો કે, “થોડો વખત ખોટી થવું પડશે.” તેણે હા કહી. મહાત્માએ કહ્યું કે, “આ મંત્ર આપું છું. તે આળીશ દિવસ જપવો, એટલે તારી પાસે એક વેતાળ આવશે. તેને તું તારી જે જંજાળ હોય તે સોંપી દેજે અને પછી તારૂં મન ઈશ્વરમાં જોડજે.” તે માણસે તે મંત્ર શુરુના કહેવા પ્રમાણે સાધ્યો એટલે વેતાળ હાજર થયો. જ્યારે તેને કામ બતાવવા માંડ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “હું કામ તો કરીશ, પણ જ્યારે કામ ખૂટશે અને નવું કામ બતાવવામાં નહિ આવે ત્યારે હું મારે રસ્તે આપ્યો જઈશ.” તે માણસે હા કહી અને કામ બતાવવા માંડ્યું. જ્યારે વેતાળની કામ કરવાની ઝડપથી સર્વ કામ પૂરાં થઈ રહ્યાં, ત્યારે તે માણસ મહાત્મા પાસે ગયો અને તેમને વિનતિ કરી કે, “મહારાજ, હવે વેતાળને કયું કામ બતાવવું? જો હું તેને કામ નહિ બતાવું તો તે જતો રહેશે.” શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એક મોટો થાંભલો રાખ. જ્યારે તારે કામ હોય ત્યારે તેને કામ બતાવજે, અને ન હોય ત્યારે થાંભલા પર ચડ ઉતર કરવા કહેજે.” તે માણસે ઘેર આવી વેતાળને અરણ્યમાં જઈને એક મોટો થાંભલો લાવવાનું કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે થાંભલો લઈ આવી ખોટો ખોટો બોલો કયો. જ્યારે ખૂબ હોય ત્યારે

વેતાળને બીજું કામ બતાવે, નહિ તો ચાલતા પગ ચડ ઉતર કરવાનું મોપે આ પ્રમાણે કરવાથી થોડા વખતમાં વેતાળ થાક્યો, અને તે માણસને કહેવા લાગ્યો કે, “તું જે કામ બતાવીશ તે કરીશ અને નહિ બતાવે ત્યારે બેસી રહીશ, માટે મને ચાંલવાની ચડ ઉતર કરવાનું કહીશ નહિ” તે માણસે તેમ કરી વેતાળને તાબે કર્યો.

તાત્પર્ય કે, મન વેતાળ જેવું ચંચળ છે તેને સોડમ્ રૂપી ચાલકે ચડ ઉતર કરવાનું સોપતા તે થાકી જાય છે, અને તેની ચંચળતા મટી વશ રહે છે. સોડમ્ (અજ્ઞાન) સ્વાભાવિક પૂરક રચક દ્વારા ચાલી રહ્યો છે, તેની સાથે ચિત્તવૃત્તિનું અનુસંધાન રાખવાથી સકલ્પ વિકલ્પ બંધ થઈને મન કાળુમા આવે છે.

૪૨. અહંગ્રહ ધ્યાન.

હું જ્યારે મદ્રાસ તરફથી બીજી વાર પાછો આવ્યો, ત્યારે ગુરુશ્રી અપ રાક્ષાનુભૂતિની કથા કરતા હતા. એ કથામાંથી ચાર શ્લોકોના સંબંધ માં મારા સ્મરણ ગુરુજી લખાવુ છું—

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालंबतया स्थिति ।

ધ્યાનશબ્દેન વિસ્ત્રાતા પરમાનંદવાયિની ॥

અર્થ—હું બ્રહ્મજી છું એવી રીતે અમાધિત વૃત્તિ વડે આલંબન રહિત ઉત્કૃષ્ટ આનંદ દેનારી જે સ્થિતિ તે ધ્યાન શબ્દ વડે પ્રખ્યાત છે.

ધ્યેયની સાથે ધ્યાતા અલેદ કરીને ધ્યાન કરે તે અહંગ્રહ ધ્યાન કહેવાય છે, અને એ ધ્યાનનો વિષય અહં બ્રહ્માસ્મિ । હું બ્રહ્મ છું એ અહંગ્રહ ધ્યાન માહુક્ય ઉપનિષદની રીતિથી અંકારની વાચ્ય અમાન જે શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, તે હું છું, એમ કરવાનું છે

સમષ્ટિ સ્પૂલ પ્રપચ સહિત ચેતન વિરાટ કહેવાય છે. વ્યષ્ટિ સ્પૂલ અભિ માની વિશ્વ કહેવાય છે. વ્યષ્ટિ સમષ્ટિની અંતર્ગત હોય છે તેથી વિરાટમા વિશ્વ અંતર્ગત છે. સ્પૂલ ઉપાધિ હોવાથી વિશ્વ અને વિરાટ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, પણ વાસ્તવિક ભેદ નથી. અંકારની પ્રથમ માત્રા અંકાર છે તેનો વિશ્વરૂપ વિરાટ સાથે અલેદ છે, કેમકે બ્રહ્મના સમષ્ટિ પક્ષમા વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ઈશ્વર અને એ ત્રણેના અધિષ્ઠાન ઈશ્વર સાક્ષી, એ ચાર પાદો છે.

સોડયમાત્મા ચતુષ્પાત્ । તે આ આત્મા ચાર પાદવાળો છે. તે, વ્યષ્ટિ પક્ષમા આત્માના વિશ્વ, તૈજસ, આરા, અને એ ત્રણેના અધિષ્ઠાન જીવ સાક્ષી એ ચાર પાદો છે. અંકારની અંકાર, ઉંકાર, મંકાર તથા અમાત્રા એ ચાર માત્રા છે.

માંડક્ય-શ્રુતિના કહેવા પ્રમાણે પાદા માત્રા માત્રાથ પાદાઃ । પાદ માત્રા છે ને માત્રા પાદ છે. આમ માત્રા તથા પાદોનો અલેદ કહ્યો છે. વસ્તુના વિભાગને પાદ કહે છે ને શબ્દના વિભાગને માત્રા કહે છે. જેમ આત્માનો પ્રથમ પાદ વિશ્વ છે અને બ્રહ્મનો પ્રથમ પાદ વિરાટ છે, તેમ ઝંકારની ચાર માત્રામાં પ્રથમ માત્રા અકાર છે; તેથી પ્રથમના ધર્મ ત્રણેમાં સમાન હોવાથી વિશ્વ, વિરાટ અને અકાર એ ત્રણેનો અલેદ છે, એમ ચિંતન કરે. જેમ વિરાટ તથા વિશ્વનો અલેદ છે, તેમજ હિરણ્યગર્ભ અને તૈજસ પણ અભિદ્વજ છે; કારણ કે તે બન્નેમાં સૂક્ષ્મ ઉપાધિ હોવાથી લેદ જણાય છે, વાસ્તવિક તે અલેદજ છે. અલેદ સંબંધવાળા હિરણ્યગર્ભ તૈજસની સાથે, ઝંકારની બીજી માત્રા ઉકાર છે તેનું અલેદ ચિંતન કરે; કારણ કે આત્માના પાદોમાં દ્વિતીય પાદ તૈજસ છે, બ્રહ્માના પાદોમાં દ્વિતીય પાદ હિરણ્યગર્ભ છે અને ઝંકારની દ્વિતીય માત્રા ઉકાર છે, એટલે કે દ્વિતીયના ધર્મ બધામાં સમાન છે, તેથી તે બધાનો અલેદ સમજે. પ્રાણ, ઇશ્વર અને ઝંકારની તૃતીય માત્રા મ્કાર છે તે ત્રણેનો પણ અલેદ સમજે; કારણ કે કારણ ઉપાધિને લીધેજ ઇશ્વર અને પ્રાણ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. પારમાર્થિક અને ઉપાધિને લીધે કલ્પિત એમ બે સ્વરૂપ આત્માનાં છે, તેમાં વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાણ એ ત્રણે પાદ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ઉપાધિને લીધેજ છે, તેથી તે કલ્પિત છે, અને જે તુરીય પાદ છે તે પારમાર્થિક છે. જેમ આત્માનાં બે સ્વરૂપ છે, તેમ ઝંકારમાં પણ બે સ્વરૂપ છે. અકાર, ઉકાર, મ્કાર એ ત્રણે માત્રારૂપ બે વર્ણુ તે અવાસ્તવિક છે, અને માત્રા વિષે વ્યાપક અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપ જે અધિષ્ઠાન ચેતન છે તેજ અમાત્ર પરમાર્થરૂપ છે. અમાત્ર એટલે જેની માત્રા (વિભાગ) ન હોય તે. આવી રીતે જે બે સ્વરૂપવાળો પ્રણુવ છે તેનું બે સ્વરૂપવાળા આત્માની સાથે અલેદ ચિંતન કરે. આવી રીતે તેઓનો અલેદ સમજી લઈ ચિંતન કરતાં શીખે. વિશ્વનો વિરાટમાં તથા વિરાટનો અકારમાં લય કરે; તૈજસનો હિરણ્યગર્ભમાં તથા હિરણ્યગર્ભનો ઉકારમાં લય કરે; પ્રાણનો ઇશ્વરમાં તથા ઇશ્વરનો મ્કારમાં લય કરે; એવ સાક્ષીનો ઇશ્વર સાક્ષીમાં તથા ઇશ્વર સાક્ષીનો અમાત્રમાં લય કરે; અને અકારનો ઉકારમાં તથા ઉકારનો મ્કારમાં અને મ્કારનો અમાત્રમાં લય કરી શેષ રહેલ અમાત્ર જે શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે હું છું; એમ અહંથહ ધ્યાન કરે. જે ધ્યાનમાં સાધકનો નિર્ણય એવો હોય છે કે “ઇશ્વર કે બ્રહ્મ અન્ય છે, હું તેથી અન્ય છું.” તે પ્રમાણે ભિન્ન કરી ઉપાસના કરનારી લેદ ઉપાસના છે; તેથી તેને ભાવના પ્રમાણે બ્રહ્મલોક સુધી ફળ મળે છે. આવા ઉપાસક માટે શ્રુતિમાં કહે છે કે:—

અથ યોડન્યાં દેવતામુપાસ્તેડ્યોડસાવન્યોડહમસંતીતિ ન સ યેદ ।

અર્થ—દરે જે ઉપાસક ભિન્ન દેવને, આ ઉપામના કરવા યોગ્ય દેવ મારાથી ભિન્ન છે તે હું તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવથી ભિન્ન છું એમ બેદરદિ વડે ઉપાસના કરે છે, તે ઉપાસનાના સ્વરૂપને જાણતો નથી.

ધ્યાનની ખાખતમાં “જેવી ભાવના તેણે કરે” એ તો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેથી જેવી ભાવનાથી ધ્યાતા ધ્યેયનું ધ્યાન કરે છે તેવો તે ધ્યાતા બને છે.

સગુણનું પણ અહંશ્રહ ધ્યાન થાય છે. યોગવાસિષ્ઠમા ઐંદવોના ઉપાખ્યાનમાં વર્ણન છે કે ઐંદવો (હંદુના પુત્રો) ઠેલાસ પર્વત ઉપર ગયા હતા; અને કોનું ધ્યાન ધરવું એમ પરસ્પર વિચારતાં મોટાભાઈ મહામતિએ કહ્યું કે, “હું પ્રજ્ઞા છું” એમ પ્રજ્ઞાનું અહંશ્રહ ધ્યાન કરવાથી પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ થવાય છે; માટે તમે સર્વે મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તો. હું પદ્માસનમાં બેઠેલો પ્રજ્ઞા છું, તેજ વડે પ્રકાશું છું અને સ્વણું છું, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેવા મુજબ:—

યોડમાવાતિત્વે પુરુષઃ સોડહમમ્મિ ॥

‘જે આ સૂર્યમાં પુરુષ (છ) તે હું છું,’ એમ હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના કરો, અને ન્યાંસુધી પ્રજ્ઞાભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી ધ્યાન કરો.” જ્યેષ્ઠ ભાર્ગવના કહેવા પ્રમાણે તે પ્રજ્ઞાણો, જ્યેષ્ઠ જ્ઞાતાની સાથેજ ધ્યાનમાં બેઠા, બધા પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ થયા અને દરેકનાં જુદાં જુદાં પ્રજ્ઞાક યથા. પ્રજ્ઞાને આશ્ચર્ય થયું કે મારા જેવા દશ પ્રજ્ઞાઓ કયાંથી? આ વાત અલકારરૂપ છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે ભાવના પ્રમાણે સિદ્ધિ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

તં યથા યથોપાસતે તદેવ મવતિ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્માને જેવે જેવે પ્રકારે ઉપાસે છે તેજ સત્યે ઉપાસક થાય છે, એટલે ઉપાસકની ભાવના એજ ફળ મેળવવામા મુખ્ય છે.

મૂળ શ્લોકમાં આલંબન રહિત અહંશ્રહ ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે તે અધિકારી પરત્વે કહ્યું છે. જેમ શીખતી વખતે એક નવો ગારૂડી કાંઈ પણ આધાર લઈને શરૂઆતમાં ગુલાંટની કસરત શીખે છે, તે બરાબર આવડ્યા પછી પોતાની મેળે આધાર સિવાય ગુલાંટના બેલ કરી શકે છે; પછી અભ્યાસના પરિપાકથી ગુલાંટમાં પણ અધર ગુલાંટ ખાઈ શકે છે, તેમ પ્રથમ વૃત્તિ દેશાદિ (બ્રુહદિ આદિ) આલંબનથી સવિકટપ પ્રજ્ઞાકાર થાય છે, બાદ અભ્યાસ વધતો જાય ત્યાર પછી ધારણાપ્રદેશના તેમજ શબ્દ આદિના આલંબન સિવાય સવિકટપરૂપ પહેલી સમાધિ થઈ અદ્વૈતભાવનારૂપ બીજી નિર્વિકટપ સમાધિ થઈ શકે છે, માટે ઉત્તમ ઉપાસકને અહંશ્રહ ધ્યાન એજ સાધન છે, અને અહંશ્રહ ધ્યાનથી અલેહ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અલેહ જ્ઞાન મુક્તિનું સાધન છે.

ધણા' લોકોને 'હું' છવ છું' અથવા 'હું' દેહ' છું' એવી વિપરીત ભાવના થઈ ગઈ છે માટે 'હું' બ્રહ્મ છું' એવી 'અલેદ ઉપાસના ચિત્તમાં સ્થિર' થતી નથી. આ અલેદ ઉપાસના બુદ્ધિમાં ન આવતી' હોય, તોપણ વિશ્વાસ કરીને કરવી. આ સંબંધમાં પંચદશીમાં વિધારણ્ય સ્વામીએ કહ્યું છે કે:—

અનુમૂતેરમાવેડપિ બ્રહ્માસ્મીત્યેવ નિત્યતામ્ ।

અપ્યસત્પ્રાપ્યતે ધ્યાનાનિત્યાસં વ્રહ્મ કિં પુનઃ ॥

અર્થ—અનુભવનો અભાવ છતાં પણ “ હું બ્રહ્મ છું ” એમજ ચિંતન કરવું, કારણ કે અસત્ વસ્તુ પણ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ નિત્ય પ્રાપ્ત એવું બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય એમાં શું ?

ભમરી આડપાન ઉપરની લીલી ઇંચળોને ડાંખે 'ભારતી' બાંધ છે અને જે પડી ન જતાં ડાંખે સહન કરી સ્થિર રહે છે તેને લઈ માટીના દરમાં મૂકે છે અને તે દરમાં એક નાનું બાકું રાખી ઝીણો ગણગણતો અવાજ કરે છે; તે અવાજ ઉપર ધ્યાન રાખીને દરમાંની ઇંચળ ધીમે ધીમે ભમરીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવી રીતે અસત્ વસ્તુ પણ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે તો નિત્ય પ્રાપ્ત વસ્તુ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ?

૪૩. નિર્વિકલ્પસમાધિ.

નિવિકારતયા વૃત્ત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ।

વૃત્તિવિમ્મરણં સમ્યક્ સમાવિર્જાનસંજ્ઞકઃ ॥

અર્થ—નિર્વિકાર અને વળી બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે 'આત્મવૃત્તિ' જે વિસ્મરણ તે ગાન નામની ઉત્તમ સમાધિ છે

આ સમાધિ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જ્ઞાનસંસૃક કહેવાય છે. નિર્વિકાર-વિષયના : અનુસંધાનથી રહિત-યવાથી વૃત્તિ સત્વપ્રધાન હોવાને લીધે બ્રહ્માકાર થાય છે. આ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક હોવાથી આવરણ ભંગ કરવાને સમર્થ થાય છે. જેમ તલવાર પ્રથમ ધાર વિનાની બનાવે છે અને તે પછી તેને ઘસીને તીક્ષ્ણ ધારવાળી તૈયાર કરે છે ત્યારે તે કાપવાને સમર્થ બને છે, તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિ ઉપાસનાદ્વારા શુદ્ધ સાત્ત્વિક થઈને આવરણભંગ કરે છે.

આવરણભંગને લીધે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ જ્ઞેયાકાર યવાથી આ સમાધિને જ્ઞાનસમાધિ કહેલી છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ પ્રકારની છે: અદ્વૈત ભાવનારૂપ

અને અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ. જેમાં ત્રિપુટી (ધ્યાતા, ધ્યાન, અને ધ્યેયનો) અંશાવ છે. છતાં વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર છે, તે અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય; અને એ ભાવનારૂપ વૃત્તિ જ્યારે સ્વરૂપમાં લય પામે ત્યારે અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. અહિં શંકા થાય છે કે અદ્વૈત ભાવનામાં ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનો અભાવ છતાં વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર છે, તો વૃત્તિ જ્યારે પ્રજ્ઞાકાર છે ત્યારે તે સવિષયક છે કે નિર્વિષયક છે ? તેમજ જ્ઞાત છે કે અજ્ઞાત છે ? તેનું એમ સમાધાન છે કે અદ્વૈત ભાવનામાં આપરણુ લાંગની ઉત્તર ક્ષણમાં વૃત્તિ સવિષયક છે અને અજ્ઞાત પણ છે. આ અનુભવનું અનુમાન ઉત્થાન અવસ્થામાં સ્મરણથી થાય છે કે અદ્વૈત ભાવના વખતે વૃત્તિ અજ્ઞાત અને સવિષયક છે. તેમજ વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીમાં કહ્યું છે કે:—

વૃત્તયસ્તુત્તદાનીમજ્ઞાતા અપ્યાત્મગોચરા: ।

સ્મરણાદનુમીયન્તે ન્યુત્પિતસ્ય સમુત્પિતાત્ ॥

- અર્થ—માત્ર આત્મા જોના વિષય છે એવી વૃત્તિઓં તો તે વખતે (સમાધિમાં) અજ્ઞાત છે; તથાપિ સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામેલા યોગીના સ્મરણથી તેની હોવાનું અનુમાન કરાય છે.

આવી રીતે ઉત્થાન પામેલા યોગીને અદ્વૈત ભાવના સુધી વૃત્તિ હોવાથી તેનું સ્મરણ વ્યુત્થાન અવસ્થામાં થાય છે, પણ અદ્વૈત અવસ્થાવાળા યોગીને તેનું સ્મરણ થતું નથી. આવા અદ્વૈતઅવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા પ્રજ્ઞલાદણની સ્થિતિનું વર્ણન યોગવાસિષ્ઠમાં કરેલું છે કે:—નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રજ્ઞલાદણ ચિત્રમાં ચીતરેલા હોય ને શિલામાંથી કાઢેલી કાઢેલા હોય, તેમ અદ્વૈત ભાવનાનો અનુભવ કરીને સ્વરૂપ સામ્રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા જણાતા હતા. જેમ ઘણું જળ ખીવાથી પણ સમય વિના ખીજમાંથી અંકુર નીકળતો નથી, તેમ હૈત્યોએ જગાડયા તોપણ પ્રજ્ઞલાદણ જગ્યા નહિ. નિર્વિકલ્પ સમાધિ કે જેમાં પરમાનંદ છે, તેમાં રહેલા પ્રજ્ઞલાદણ દેહમાત્ર શેષ હોવાથી જાણે મરણ પામ્યા હોય તેમ ખીજના જોવામાં આવતા હતા, અને હૈત્યોએ મોટો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પ્રજ્ઞલાદણ જગ્યા નહિ. તે રાત્રીમાં જિડાયેલા કમળની પેઠે સમાધિમાંજ રહ્યા. તેમનું ચિત્ત તે વખતે આત્મામાં તહીન થઈ ગયું હતું, તેથી સૂતેલા પુરુષની પેઠે જ્ઞાનવાર્તા પણ તેના જાણવામાં આવતી નહોતી. છેવટે જ્યારે વિષ્ણુ લગવાને પોતે શંખનાદ કર્યો ત્યારેજ તે જાગ્યા.

અર્થાત્ પ્રજ્ઞલાદણએ જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ કરી ત્યારેજ તેને

અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે. માટે સુસુષુએ અંતઃકરણને વૃત્તિશૂન્ય કરવા કટિબદ્ધ થયું. જ્યાંસુધી અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો અભાવ થયો નથી, ત્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય રહે છે. સર્પ દેડકાં વગેરેને ખાવા માટે સામેના દાંત વાપરે છે અને ડંસવા માટે ઝેરી દાંત વાપરે છે. જેમ મદારી ચીંપીઆ વતી સર્પની કાઠ કાઢી નાખીને રમાડે છે, ત્યારે તે ગમે તેટલા પુંકાડા મારે અને સામેના દાંતથી ગમે તેટલું કરડે તોપણ મદારીનું મરણ થતું નથી, તેમ સમાધિદ્વારા અંતઃકરણમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપી ચાર તામસ, રાજસ, ક્રોધ, નીકળી જાય છે, તો પછી વિષય સમક્ષ હોય તોપણ તેમાં પુરુષને આસક્તિ થતી નથી. વળી તે અદ્વૈત લાવનાર સમાધિની પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ નિર્વિકલ્પ છે તથા સર્વ અનાત્માકાર વૃત્તિની આધક છે, અને જળી રહેલા લાકડાના અગ્નિની પેઠે પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ પણ પાછળથી શમી જાય છે, માટે જ્યાંસુધી અંતઃકરણની વૃત્તિઓ તેના ઉપાદાન કારણમાં લીન ન થાય ત્યાંસુધી જન્મ મરણનો ભય મટતો નથી. માટે સમાધિના અભ્યાસ સિવાય ‘હું કુટસ્થ છું’, ‘હું સાક્ષી છું’ એવો નિશ્ચય કરીને બેસવાથી જ્ઞાન થતું નથી. આજ કાલ આપણા લોકોમાં વૈરાગાદિ સાધનો નહિ હોવાથી સમાધિ સિદ્ધ કરવાને સમર્થ થતા નથી અને તેથી જ્ઞાન માટે સમાધિની આવશ્યકતા નથી અને નિત્ય પ્રાપ્ત વસ્તુ સમાધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી નથી એમ માનીને ‘હું કુટસ્થ છું’, ‘હું સાક્ષી છું’ એમ નિશ્ચય કરવો તેનું નામ જ્ઞાન એમ માની લે છે. જેમ કોઈ ગાંડો માણસ હું રાજા છું એમ માની દેવાથી તે રાજવૈભવનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તે પ્રમાણે સમાધિ સિવાય ‘હું પ્રજ્ઞા છું’, એવી એકલી માન્યતાથી પ્રજ્ઞા સાક્ષાત્કાર થતો નથી. શંકર ભગવાન કહે છે કે:—

નિર્વિકલ્પસમાધિના સ્ફુટ વ્રહ્મતત્ત્વમવગમ્યતે ધ્રુવમ્ ।

નાન્યથા ચલતયા મનોગતે પ્રત્યયાન્તરવિમિશ્રિતં ભવેત્ ॥

અર્થ:—નિર્વિકલ્પ સમાધિથી બ્રહ્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે; મનની ગતિ અચળ હોવાને લીધે બીજા કોઈ પ્રકારથી થતો નથી. (બીજા કોઈ પ્રકારથી) થાય તો તે ભ્રમ જ્ઞાનથી મિશ્રિત થાય છે.

વાસ્તે પૂર્ણ લક્ષિત વૈરાગ્ય ધારણ કરી સમાધિના દૃઢ અભ્યાસ માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ પક્ષી જે પાંખ સિવાય ભડી શકતું નથી તેમ લક્ષિત અને વૈરાગ્ય સિવાય જ્ઞાન થતું નથી.

૪૪. યોગીને આવતાં વિધો.

સમાધૌ ક્રિયમાણે તુ વિદ્વાન્યાયાંતિ વૈ વ્રજત ।

અનુસંધાનરાહિત્યમાલ ચ મોગલાલસમ ॥ ૧

લયસ્તમશ્ચ વિશેષો ર ।સ્વાદશ્ચ શૂન્યતા ।

एवं यद्विद्वद्वाहुल्यं त्याज्यं योगविदाशनैः ॥ ૨

અર્થ—પરંતુ સમાધિ વખતે વિદ્વા એકસ બળાકારથી આવે છે. અનુસંધાન રહિ-
તપણું, આળસ, ભોગમા ધુણ, લય, તમ (કાર્ય અકાર્યનો અવિવેક) વિશેષ, રસ
સ્વાદ અને શૂન્યતા એવા જે અનેક વિદ્વા છે તે યોગવિત પુરુષે ધીરેધીરે ત્યજવા યોગ્ય છે.

અનુસંધાનરાહિત્યમ્—ધ્યેયાકાર વૃત્તિની સ્થિરતાનો ભંગ. વિષય વડે અનુસંધાન
તૂટે છે. જેને તપખીર સૂઘવાનું કે ખીડી પીવાનું કુલ્યંસન હોય તેને અમુક
અમુક સમયે તેની તલપ થાય છે અને તે જે કામમાં મગ્ન હોય તેમાંથી
મન ઊઠી જાય છે. તો આ એકાગ્રતાના ગહન વિષયમાં તો અનુસંધાન તૂટી
જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રહસસ્વરૂપ છે એવા પ્રકારના
અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી આ વિદ્વા દૂર કરી શકાય છે.

બાહ્યમ્—શરીર ઇન્દ્રિયાદિના શુરુત્વને કારણે ઉપજતો અનુસંધાન
યુક્ત આહાર વિહારથી કંઈ આદિના નિવારણદ્વારા આળસ નામનું આ વિદ્વા
ટળી જાય છે.

મોગલાલસમ્—વેલવ સુખની લાલસા ભોગલાલસા. આ ઉપર એક દુષ્ટાંત
છે કે:-વિદ્વા અને છાણા ઉપર જીવનાર ગીગો નામે એક પતંગ છે, પરંતુ
અન્ય રીતે તે જમરા જેવો છે. એવા એક ગીગાને એક જમરા સાથે મૈત્રી
ધર્મ જમરાએ વિચાર કર્યો કે આ ગીગો આ મલિન પદાર્થમાં રહે છે
અને જીવે છે, તે કરતાં તે સરોવરમાં કમળમાંથી મધ ખાતો થાય તથા
તેની સુગંધ ભોગવતો થાય તો સાહે. એમ વિચારી તેણે તે વાત એક
દિવસે ગીગાને કહી ને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું. ગીગાએ વાયદા ઉપર
વાયદા કરી જે વણ માસ કાઢ્યા. તે પછી જમરે એક દિવસ ઘણો આશ્ચર્ય
કર્યો, ત્યારે તેણે ખીજે દિવસે આવવા કહ્યું. ગીગો તર્ક કરવા લાગ્યો કે
કમળ હોય કે ન હોય, તેમાં મધ હોય કે ન હોય, અને મધ હોય તોપણ
તેના આહારથી મને આનંદ મળે કે ન મળે, એમ અનેક કુતર્ક કરી પોતાનાં નાક,
પાંખ, વગેરેમાં પોતાને ખાવા માટે વિષ્ટાનો ખોરાક લાતા તરીકે લીધો અને પછી
જમરા સાથે ગયો. જમરા કમળ ઉપર જઈ બેઠો અને ખોલ્યો કે, “કેવી સારી

સુગંધ છે ? ” ગીગો કહે, “મને કંઈ સુગંધ આવતી નથી ” બ્રમરને વહેમ પડ્યો કે આ ગીગો તેની માથે વિદ્યા લાવ્યો હશે માટે સુગંધ આવતી નહિ હોય. તે ઉપરથી ગીગાને તપાસ્યો, તો તેના નાક વગેરે સર્વ અંગમાં જ્યાં સંતાડાય ત્યાં વિદ્યા ભરેલી હતી. તેથી તેને કહ્યું કે, “ભૂખ ! અહિં પણ વિદ્યા લઈ આવ્યો છે ? ” એમ કહી તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી ગીગાને ફરી કમળ ઉપર બેસાડ્યો, એટલે તે સુગંધમાં શુભતાન યઈ તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી મધ પી મસ્ત બન્યો અને બોલ્યો, ‘ આવો આનંદ મેં જન્મારામાં કોઈ દિવસ લોગવ્યો નહતો. હવે કોઈ વાર વિઠાની ઇચ્છા નહિ કરે. ”

તાત્પર્ય કે વિષયવાસનારૂપ વિદ્યાને અંતરમાં સંખી પ્રદાસુખનો જે અનુભવ કરવાની ઇચ્છા કરે, તેને ગીગાની માફક આનંદ મળી શકતો નથી, પરંતુ બ્રમરરૂપ શુરના ઉપદેશરૂપ જળથી લોગલાલસારૂપ વિદ્યાને ઘોષ પ્રદાસ કમળ પાસે લઈ જાય, ત્યારે પૂર્ણ શુદ્ધ આનંદનો અનુભવ થાય છે. જો યોગીને લોગલાલસા હોય અને વળી વિષયનું ગ્રહણ કરે, તો તેનું મન વધારે સ્પૂળતા પામે છે. દેહાદિમાં આત્મભાવના કરવાથી તથા દેહનું નિરંતર ધ્યાન કરવાથી, પુત્ર, સ્ત્રી, કુટુંબ વગેરેની ભાવનાથી, આધિવ્યાધિનું બહુ ચિંતન તથા સંસારમાં આસ્થા અને હેચાહેય ભુદ્ધિથી, વાતવાતમાં મદમદ । એવા પ્રકારના વિકારથી, અનેક પદાર્થોમાં મમ મમ । એવા પ્રકારના વિકારથી તથા અનેક જગોએ નિરંતર દદ દદ । ઇત્યાદિ પ્રકારની વૃત્તિઓથી, ઉપર ઉપરથી રમણીય લાગે એવા સ્ત્રી ધનાદિકથી અને તેવા પદાર્થોમાં સ્નેહ અને લોભ કરવાથી, દુષ્ટ આશાઓરૂપી ક્ષેપ પીવાથી, લોગરૂપી વાયુનો આહાર મળવાથી, વિષય લોગમાં અથવા સંસારમાં આસ્થાગ્રહણરૂપી શરીરસંચારક્રિયા પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્તરૂપી સર્પ સ્પૂળ થાય છે; માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને આત્માનુસંધાન કરવું. આત્માનુસંધાન કરવાથી વૃત્તિ સાત્ત્વિક થવાથી સૂક્ષ્મતાને પ્રાપ્ત થાય છે; અત્યંત સૂક્ષ્મ થવાથી પ્રજ્ઞાદર્શન કરવા સમર્થ થાય છે. માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

દશ્યતે ત્વગ્નયા બુદ્ધયા મૂક્ષયા સક્ષમર્શિભિઃ ॥

અર્થ—સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષથી સક્ષમ અને એકાગ્ર ભુદ્ધિવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાય છે.

વિષયમાં દોષદષ્ટિ કરવાથી આ વિદ્ય મટે છે. જેમ ઝેરવાળાં લાડુમાં ઝેર છે એમ જાણ્યા પછી ભૂખ્યાને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી, તેમ વિષયમાં દોષદષ્ટિ થતાં તે લોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી.

લય:—અજીર્ણ, નિદ્રાશેષ, અતિ પરિશ્રમ વગેરેને લીધે પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિનો અભાવ. અજીર્ણ આદિ લયનું કારણ નિવારણ કરવા વાસ્તે પથ્ય તથા લઘ

લોજન વગેરે દરેક વ્યવહારમાં યુક્તિ તથા નિયમાનુસાર પ્રવૃત્ત થવાથી, તેમ જ ઉત્થાન પ્રયત્ન વડે ચિત્તને જગાડવાથી આ વિદ્ય મટે છે.

તમઃ—અવિવેકથી થનારૂં ભ્રાંતિદર્શન. યોગના અસાધનમાં સાધનપણીની બુદ્ધિ અને સાધનમાં અસાધનપણીની બુદ્ધિરૂપ ભ્રાંતિદર્શન.

શ્રી ધનાદિક યોગમાં વિદ્ય કરનારાં છે, તો પણ તેમાં માધનબુદ્ધિ એટલે આપણને એકાંતમાં ભજન કરતાં શ્રી હોય તો મદ્દરૂપ થાય એમ માનીને શ્રીને સાથે રાખવાથી કેઈ પણ કાળે યોગસિદ્ધિ થાય નહિ. આપણે સાંભળ્યું છે કે ઋષિ મુનિઓને એ રીતે યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં બહુ વિદ્ય આવ્યાં હતાં. એ રીતે ધનમંચય હોવાથી પણ આગળ આપણને માધનરૂપ થતાં યોગમાં મદ્દરૂપ થઈ પડશે એમ માની સંગ્રહ કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા ક્યારે પણ થઈ શકતી નથી. શાસ્ત્રકારોએ એ પદ્ધતીને યોગમાં વિદ્ય કરનાર ગણ્યા છે, છતાં અંતર્યામીની જરૂર છે, બહિર્ત્યામીની જરૂર નથી એમ અર્થનો અનર્થ કરી લે છે. શ્રીગીતામાં કહ્યું છે કે—

અર્ધમ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ॥

સર્વાર્થાન્વિપરીતાશ્ચ બુદ્ધિઃસા પાર્યં તામસી ॥

અર્થ.—આવરણથી ઢંકાઈ જઈને જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ સમજે છે અને સર્વ અર્થને ઉલટાજ દેખે છે તે બુદ્ધિ હે પાર્થ, તામસી છે.

અંતર્યામીની જરૂર છે, બહિર્ત્યામીની જરૂર નથી, એમ કેટલાક ઉલટું સમજે છે અને બીજાને પણ સમજાવે છે, પણ જ્યારે અંતર્યામી હોય છે ત્યારે તેને બહિર્ત્યામી કેમ ન હોય ? કેમકે બહિર્ત્યામી તો સુગમ છે અને અંતર્યામી હોયો બહુ કઠણ છે, માટે અંતર્બહિર્ અને ત્યાગ જ્યાંસુધી નથી ત્યાં સુધી યોગ ક્યારે પણ સિદ્ધ થતો નથી.

પૂર્વનાં પુણ્યથી, યોગ્ય શુભના ઉપદેશથી તથા સમાધિ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રના વિચારથી આ વિદ્ય ટાળી શકાય છે.

વિશેષઃ—રાજસ્ય વૃત્તિથી થતા કામાદિથી થનારી મનની ચંચળતા. સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર પુરુષની ચિત્તવૃત્તિ જે વખતે વિષયાકાર થાય છે તે વખતે વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ જોઈને વૃત્તિને લક્ષ્યમાં સ્થિત કરવી જોઈએ એવી રીતે લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તરવ સાક્ષાત્કારથી આ વિદ્ય ટાળી શકાય છે.

રસાસ્વાદઃ—વિષયસુખથી અધિક અને ગ્રાહ્ય સુખથી ઉત્તમું જે તુલ્ય સુખ ગેળીને થાય તે રસ. નિવિકલ્પ અમાધિગા અંતરાયરૂપ જે રસના સુખને

અનુભવ તે રસસ્વાદ. આ રસ તુચ્છ છે અને પ્રહારુષ્ય નવી એવી લાવનાથી આ વિદ્ય દૂર કરી શકાય છે.

નૂનતા—કષાય, રાગદ્વેવાદિની પ્રબળ વાસનાથી વૃત્તિનું સ્તબ્ધ થવું, આ સ્થિતિ પણ પ્રહારકાર થયેલી નથી એવી ચિત્તની સ્તબ્ધ અવસ્થા. આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે તે સમાધિ નથી એમ વિચાર કરવાથી પુનઃ ધ્યાનમાં જોડાવાથી આ વિદ્ય દૂર થાય છે.

આમ અનેક વિદ્વેષો યોગીને સમાધિમાં અતસાયરુપ આવતાં જાય છે, તેથી તેને ટાળવાનો ધીમે ધીમે ચત્ન કરવો. એક દ્રષ્ટાંત છે કે:-રખારીને સંભાળવા આવેલી વાછરડી જંગલમાં ભટકે છે અને ભટકવાની ટેવ શીખે છે. પછી જ્યારે તે ગાભણી થાય છે ત્યારે કળાથી એટલે ખાણુનો લાલચ આપીને ઘેર લાવવામાં આવે છે, તો પણ તેને ઘેર રહેવું ગમતું નથી અને લાગ આવે તો નાસી જાય છે; વળી ફરી પકડી લાવવામાં આવે છે. એમ કરતાં જ્યારે તે વિચાય છે ત્યારે વાછરડાના પ્રેમપાશમાં બંધાય છે, અને પછી ડાંગો મારી બહાર કાઢવામાં આવે તો પણ નીકળતી નથી. તે પ્રમાણે બુદ્ધિરૂપી વાછરડી સંસારજંગલમાં ભટકે છે અને વિષયો લોભવવારુપ કુટેવ શીખે છે. પછી પ્રયોદય થયે જ્યારે મુમુક્ષુતારુપ ગર્ભ ધારણ કરે છે ત્યારે યોગદ્વારા બુદ્ધિને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને ધ્યાનાદિક ક્રિયા કરતાં રસરૂપી ખાણુ મળે છે, પણ ભટકવાની ટેવ હોવાથી લાગ આવે બુદ્ધિ અલિપ્ત થાય છે. પરંતુ બુદ્ધિને જ્યારે સમાધિદ્વારા જ્ઞાનરૂપી વાછરડું થાય છે, ત્યારે તેના પ્રેમમાં નિમગ્ન થએલી કોઈ પણ દુઃખરૂપી પ્રહારથી ઘર છોડતી નથી, એટલે બહિર્મુખ થતી નથી.

આ પ્રમાણે દોષોની નિવૃત્તિ કરીને નિરોધ પ્રયત્ન વડે નિશ્ચય કરેલું ચિત્ત સ્વાભાવિક અવ્યજનતાથી વિષયાભિમુખ થઈને બહાર જાય, તો ફરી પણ નિરોધ પ્રયત્નથી પ્રહારમાં જોડે. આમ પ્રહારમાં એકે થયેલું ચિત્ત લય તથા સ્તબ્ધ અવસ્થામાં હોતું નથી, શબ્દાદિ વિષયાકાર વૃત્તિનો અનુભવ કરતું નથી, અને રસનો પણ આસ્વાદ કરતું નથી. આમ પવન વગરના દેશના દીપની શિખા પ્રમાણે અચળ અને કોઈ પણ વિષયને આકારે ન જણાતું માત્ર પ્રહારકાર હોય છે. આ અદ્વૈત ભાવનારુપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. એ અદ્વૈત ભાવનારુપ વૃત્તિ કેવળ શુદ્ધ સાર્વિક હોવાથી પ્રહારનો અનુભવ કરીને તે વૃત્તિ પણ લીન થઈ જાય છે. માટે યોગાભ્યાસ કરનારે આ સર્વ વિદ્ય દૂર કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ; કારણ કે શ્રેયાસિ વહુવિષ્ણાનિ સાંઈ કામ કરવું હોય તો વિદ્વેષો ઘણાં આવે છે; અને જો શુદ્ધ કામ ફંડુ હોય તો

ઉલટી મદદ મળે છે, એ કુદરતી નિયમ છે. વાસ્તે વિગ્ન કન્વાવાળા ઉપકરણોમા લલચાઈને ન ફસાતાં તેનાથી સહા ચેતતા રહેવું, કારણ કે તેઓ બલાકારથી ફસાવે છે.

૪૫ તત્ત્વમસિ ।

એક રવિવારની માંહે એક ગૃહસ્થે શંકા કરી કે, “ ફક્ત તત્ત્વમસિ વાક્યથી

જૂઝ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું સભવી શકે? શું અપરોક્ષ જ્ઞાન શબ્દગ્રન્થ છે? ”

શુરુશ્રીએ કહ્યું, “ શબ્દથી ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને અપરોક્ષ જ્ઞાન સંભવે છે, મધ્યમ જિજ્ઞાસુને અદ્વદ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, અને પછી દીર્ઘકાલ અભ્યાસ કરવાથી દ્વદ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, પણ આપણા જેવાને તો શબ્દથી અદ્વદ અપરોક્ષજ્ઞાન પણ થતું નથી.

ઉદાલકઃઋષિએ પોતાના શ્વેતકેતુ નામના પુત્રને વિદ્યાધ્યયન કરવા સારુ શુરુ પાસે મોકલ્યો. ત્યાંથી તે થોડા વર્ષ અભ્યાસ કરી ચાર વેદ, પદ્માય, વગેરે સર્વ વિદ્યા સંપાદન કરી ઘેર આંવે અને પિતાને નમસ્કાર કર્યો નહિ. શ્વેતકેતુના મનમા એવું અભિમાન આંવું કે, ‘ હું’ મોટો પડિત છું; મારા જેટલી વિદ્યા પિતાએ સંપાદન કરી નથી ’ આ એના મનનો અભિપ્રાય ઉદાલક ઋષિ સમજી ગયા, તેથી પોતે મનમાં વિચાર કીધો કે. ‘ પુત્રને વિદ્યા લખવા મોકલ્યો, પણ અવિદ્યા શીખી આંવે. ’ તોપણ પુત્રના ઉપર પ્રીતિ કરી, ‘ આવ પુત્ર ’ એમ કહી પાસે બેસાડ્યો, અને ‘ પૂછ્યું’ કે, ‘ તે’ શુરુ પાસે શું અધ્યયન કીધું? ’ તેણે પોતે જે જે શીખ્યો હતો તે સર્વ સંભળાવ્યું. પિતાએ ‘ પૂછ્યું, ‘ જે ઉપદેશથી અશ્રત વસ્તુ શ્રુત થાય છે, અમત વસ્તુ મતિનો વિષય થાય છે અને અવિજ્ઞાત વસ્તુ વિજ્ઞાત થાય છે તે વિદ્યા તું શીખી આંવે છે કે નહિ? ’ પુત્રે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું, ‘ ના, એવી વિદ્યા હું શીખ્યો નથી. ’ ત્યારે પિતાએ કહ્યું, ‘ તું કાંઈ શીખ્યો નથી એ વિદ્યા હવે પાછો તારા શુરુ પાસે શીખી આવ. ’

પુત્રે કહ્યું, ‘ મારા શુરુએ તો કહ્યું છે કે હું જે જે વિદ્યા શીખ્યો છું તે સર્વ તને લખાવી છે, હવે મારી પાસે શીખવાનું કાંઈ રહ્યું નથી. ’ આ પ્રમાણે એનું સર્વ અભિમાન ગલિત થઈ ગયું અને પછી ‘ આગળ નમન કર્યું નહોતું તેને ખદ્દે હવે આદાંગ નમન કર્યું અને કહ્યું કે, ‘ પિતાશ્રી, આપજ એ વિદ્યાનો ઉપદેશ મને કરો ’ ઉદાલક ઋષિએ શ્વેતકેતુને તત્ત્વમસિ । ગ્રંથવાક્ય દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન દ્રષ્ટાંતોથી નવ વાર ઉપદેશ કર્યો ”

તત્ત્વમસિ । મહાવાક્ય સંજ ધે શુરુથી બોલ્યા કે, “ આર વેદના આર મહાવાક્યો છે પ્રશ્નને બ્રહ્મ । ત્રયમાત્મા બ્રહ્મ । તત્ત્વમસિ । અને અહ બ્રહ્મસિમિ । માત્ર તત્ પદાર્થ કે ત્વમ્ પદાર્થના સ્વરુપનો બોધ આપનાર જે વાક્ય છે તેને અવાતર વાક્યો કહે છે. સત્ય જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ । એ વાક્ય તત્ પદાર્થનું બોધક છે, અને ય એષ હ્યતર્જ્યોતિ પુરુષ । એ વાક્ય ત્વમ્ પદાર્થના સ્વરુપનું બોધક છે તત્ પદાર્થ અને ત્વમ્ પદાર્થના અલેહના બોધક તત્ત્વમસિ આદિ મહા વાક્યો છે.

તત્ત્વમસિ ।—તત્, ત્વમ્, અસિ નો અર્થ ‘તે તુ છે’. મતલબ કે શિષ્ય તુ બ્રહ્મ છે, એમ શુરુને એ વાક્યથી શિષ્યને ઉપદેશ છે, અને શિષ્ય જે સાધન સંપન્ન, અપવાદ દ્વિધી નિર્દિધ્યાસન તત્પર હોય, તો તે શિષ્યને એ વાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, કે હું બ્રહ્મ છું એમ શકા થાય કે શબ્દ વાચામાત્ર છે, તેનાથી અપરોક્ષ જ્ઞાન કેમ થાય ? તે વિશે એક વાત કહી છે.

એક રાજાને કોઈ રાજાનોપીએ કહ્યું કે, ‘હમણા જે રાજકુવરનો જન્મ થયો છે તેના અહ જોતા એમ લાગે છે કે જો તે રાજ્યમા રહેશે તો આપને નુકસાન થશે.’ રાજા અધિશ્રદ્ધાવાન હોવાથી તે પુત્રને જો મારા સાથે જંગલમા મારી નખાવવા માટે સોપ્યો. મારાઓને ક્યા આવી, તેથી કુવરને ન મારતા અને કુવરની કંઈ પણ હકીકત રાજાને કહ્યા વિના એક બીલને તે આપી દીધો; અને તેઓ તેની વખતો વખત ખાનગી ખખર મેળવતા રહ્યા. રાજાને ફરી સંતતિ ન થઈ વૃદ્ધાવસ્થા આવી અને મરણની તૈયારી થઈ, ત્યારે વિચાર થયો કે મેં મારી નખાવ્યો તે કુવર જીવતો હોત તો ફીક થાત, કે જેથી રાજ્ય અન્યના હાથમા ન જાત. આ વાત મારાઓના બહુવામા આવી ત્યારે તેઓએ ક્ષમા ચાલી કહ્યું, ‘મહારાજ, રાજકુવર હજી જીવે છે, આજા હોય તો ‘હાઈ આવીએ.’ એ સાલળી રાજાને ઘણો આનંદ થયો ને રાજપુત્રને તેડવા મોકલ્યા. હાજર દેખી પોતાને બીલ માનતા કુવરે બલરાવા માડ્યું, ત્યારે પ્રધાને રાજકુવરને ‘હું બીલપુત્ર નથી, પણ રાજકુવર છે’ એમ સમજાવ્યું અને તે મનથી બીલપુત્ર મટી રાજકુવર થયો.

સંવર્ધિતો રાજપુત્રો વને મિલ્લેન કેનચિત્ ।

ન ત્વ મિલ્લો રાજપુત્ર ઇત્યાસેન પ્રવોધિતઃ ॥

અર્થ—વામા કોઈ એક બીલથી ઉછેરાયેલો રાજપુત્ર ‘તુ બીનપુત્ર નથી, પણ ગજપુત્ર છે’ એમ આત્મ પુરુષથી બોધાયો (પોતે રાજપુત્ર છે એમ જાણ્યું.)

આમ પ્રધાનના શબ્દથી જેમ રાજકુવરને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું, તેમ સદ્ગુરુથી તત્ત્વમસિ । જેવા મહાવાક્યદ્વારા સ્વરુપજ્ઞાન યોગ્ય શિષ્યને મળી શકે છે. ”

એક વખત હું આખારાવને ત્યાં ભિક્ષાને માટે ગયો હતો. આખારાવ એક પુરાણી ઉપર પૂજ્ય શુદ્ધિ રાખતા હતા અને તે પુરાણીનાં વખાણ કરતા કે તેઓ ઘણા પવિત્ર છે. તેથી હું તેમને મળવા ગયો. પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “શુશ્રીને જાગૃત્વે પધારશો?” તેમણે

કહ્યું કે, “ના, ના હું કયાંય જતો નથી. ત્યાં કેમ જવું એમ અભિમાનથી હું કહેતો નથી, પણ હું ગરીબ માણસ તેને પ્રસંગ સિવાય ત્યાં શું જવું?” એ દિવસ પછી હું તથા આખારાવ શુરુશ્રી પાસે બેઠા હતા, ત્યારે મેં કહ્યું કે, “શહિં એક પુરાણી છે, હમોંશાં ભાગવત વાંચે છે, અને કયાંય પણ જતા નથી,” એમ કહી મારે તેમની સાથે થયેલી વાતચીત મંભજાવી. શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એમ હોય તો આપણે જઈએ.” પછી આખારાવે તે વાત પુરાણીને જઈને કહી એટલે પુરાણી આવવાને તૈયાર થયા અને શુરુશ્રી પાસે આગા શુરુશ્રીએ આદરસત્કારથી બેઠાડયા અને કહ્યું કે, “અમે આવત, આપે શામાટે તસ્દી ક્ષીધી?” પુરાણી બાવાએ કહ્યું કે, “જાહુ દિવસથી આપનું નામ સાંભળું છું, પણ હું ગરીબ માણસ છું, પ્રસંગ સિવાય શું જવું, એમ ધારી ન આવ્યો.” શુરુશ્રીએ કહ્યું કે:—

“દારિદ્ર્યસ્ય પરા મૂર્તિર્યાશ્વા ન ધનશૂન્યતા ।

અપિ કૌપીનવાજ શંભુસ્તયાપિ પરમેશ્વરઃ ॥

અર્થ.—દારિદ્ર્યની પરમ મૂર્તિ ચાચના છે, પણ દ્રવ્યનો અભાવ નથી. શંકરભગવાન કૌપીનવાજા હતા પણ (પોતે ભાગતા નથી તેથી) પરમેશ્વર કહેવાય છે

માટે આપની પાસે દ્રવ્ય ન હોવાથી ગરીબ કહેવાતા નથી. અમારા શુરુ પણ આપ જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણ હતા, પરંતુ મોટા નિરુપૃહી હતા. ત્યારબાદ ભાગવતમાંથી ઋષભદેવજીના કહેલા ઉપદેશ સંજોગમાં વાત ચાલી. પછી જતી વખતે શુરુશ્રીએ તેમને કશ રૂપિયા આપવા માંડયા; એટલે તેમણે કહ્યું કે, “હું પ્રતિગ્રહ કરતો નથી.” પછી શુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે બ્રાહ્મણને અધ્યાયન, અધ્યયન વગેરે ૫૮ કર્મોના અધિકાર હોવાથી આપને લેવામાં હરખ નથી.” એટલે પુરાણી ખુબ કહેવા લાગ્યા કે:—

‘એક રાજા હતો. ગ્રહણને દિવસે તેણે સોનાની ગાય બનાવીને નર્મદા કિનારે લાવી કોઈ બ્રાહ્મણને દાન આપવા વિચાર કર્યો અને બ્રાહ્મણ પાસે તે દાન લેવા માગણી કરતાં કોઈએ પણ તે ગ્રહણ કરી નહિ. રાજાને બહુ ખેદ થવા માંડ્યો કે કે આટલી આટલી પ્રાર્થના કરવા છતાં મારું દાન કોઈ લેતું

નથી. પછી ગાલવ ઋષિને દયા આવતાં તેણે ગાય ચઢણ કરી. તે ચઢણ કરતાંજ તેમનું મુખ વગેરે શરીર એકદમ ક્યામ થઈ ગયું. થોડો કાળ ગયા પછી તેમનું અવસાન થયું અને તે થોડો થઈ ને તેજ રજવાડામાં અવતર્યા. તે થોડો રાજાની સ્વારીમાં કામ આવતો. એક વખત રાજા શિકાર કરવા જતાં ડુંકરની પાછળ દોડતાં એક નાની નદી આવી. નદી ઓળંગી ડુંકર ભાગવા ભાગતાં રાજાએ તેની પછવાડે ઘોડાને દોડાવ્યો. નદીના પાણીમાં આવતાં થોડો બેસી ગયો અને તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. પછી તેમાંથી તેજસ્વરૂપ નીકળીને રાજાની સન્મુખ થઈ બોલવા લાગ્યું કે, “હું તો ગાલવ ઋષિ છું, આપની પાસેથી પ્રતિચ્છ કરવાથી હું આપની પાસે આપનો થોડો થઈ અવતર્યો. જંગલ દાવાનળથી દબ્બ થયા છતાં પણ પાછું ભ્રમે છે, પરંતુ પ્રતિચ્છથી દબ્બ થયેલો મનુષ્ય ફરી ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થતો નથી.” એમ કહી તેજસ્વરૂપ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયું. મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં બ્રાહ્મણને પ્રતિચ્છ કરવા અધિકાર હીધો છે, પણ તે પ્રતિચ્છ નીચ વૃત્તિનો છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

પ્રતિગ્રહસમયોડપિ પ્રસંગં તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહેણ હ્યસ્યાશુ વાસં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥

અર્થ:—પ્રતિચ્છને માટે સમય હોવા છતાં પણ તે પ્રમંગ જતો કરવો, કેમકે એ બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મતેજ પ્રતિચ્છથી તરતજ શાત થઈ જાય છે.

માટે હું ક્યારે પણ પ્રતિચ્છ કરતો નથી. પહેલાં ઋષિ મુનિઓ પ્રતિચ્છ ન કરતાં આ કારણથી શિલોગ્ચ વૃત્તિ કરતા હતા. ” પછી શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “શાસ્ત્રમાં શિલોગ્ચ વૃત્તિ લખી છે; પણ તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં પ્રભુ થોડી હતી અને અનાજ યુક્તળ પાકતું હતું. ખેડત લોકો અનાજ ઘેર લઈ ગયા પછી પણ ખેતરમાં ફાણા ઘણાજ પડ્યા રહેતા. આજ કાલ તો ઘાસ પણ મળતું નથી, તો હાલમાં શિલોગ્ચ વૃત્તિની વાત શી કરવી ? દેશ કાળને અનુસરીને શાસ્ત્ર પણ થાય છે, માટે હાલમાં ઓછો વધતો પ્રતિચ્છ કરવાથી હરકત નેવું નથી. ” પછી શુરશ્રીએ તેમાં વધારે ઉમેરીને આભારાવ સાથે પુરાણી બાવાને ઘેર તે રકમ મોકલવા માંડી, ત્યારે આભારાવે કહ્યું કે, “હું પણ ઘણી વખત તેમને આપવા બહિં છું, પણ તેઓ રાખતા નથી”. તોપણ શુરશ્રીએ કહ્યું કે, ‘લલે તેમને ન આપવા, તેમના છોકરાઓને આપવા.’ એમ કહી છોકરાઓને મોકલતાં પણ બહુ મુશ્કેલીથી રાખ્યા.

એ દિવસ પછી હું તથા આભારાવ શુરશ્રીની સાથે તેમને ત્યાં ગયા ત્યારે પુરાણી બહુ રાજી થયા અને બોલ્યા કે, “હું ગરીબ મનુષ્ય છું, આપનો શો સત્કાર કરે ?” શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “આપનાં કર્મોન તેજ સત્કાર.

આપ લલે દ્રવ્યાદિકથી ગરીબ છો, પણ આપનું મન ગરીબ નથી. આપ શ્રીમંતોના પણ શ્રીમંત છો.” પછી પ્રસંગ નીકળતાં પુરાણી બાવા કહેવા લાગ્યા કે, “ આપે પેસા મોકલ્યા તેથી મને ઠીક ન લાગ્યું, આપ જ્ઞાની પુરુષ હોવાથી આપની સમક્ષ હું શું કહું ? ” પછી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ તેની કંઈ હરકત નહિ, અયાચક વૃત્તિ રાખવી, અર્થાત્ માગવું નહિ કદાચ કોઈ લાવથી આપે તો ગ્રહણ કરવું. નિર્વાહ પુરતું ગ્રહણ કરવાને પ્રાક્ષણેને અધિકાર છે. ” ત્યારે પુરાણી બાવા કહેવા લાગ્યા કે, આપ કહો છો કે માગવું નહિ પરંતુ ગ્રહણ કરવું, તો માગવું નહિ ને ગ્રહણ કરવું તેમાં ઝાઝો પ્રત્યક્ષ કરવો પડે છે. પોતાને અયાચક જણાવીને સ્વાર્થ સાધવામાં દલ કરવો પડે છે. સ્વાર્થ સાધવામાં દલ કેવી રીતે કરવો. તેની રીતિ માલતી માધવ નામના નાટકમાં યોગીનીનો વેશ ધારણ કરનારી કામન્દકી કહે છે કે —

बहि सर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहरन्

पराम्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।

जन् विद्वानेकं सकल्मामिसत्राय कपटै

स्ततस्थ स्वानर्यान् घटयति च मौनं च मनते ॥

અર્થ — વિદ્વાન (શુદ્ધિવાળો) પુરુષ બહારથી સર્વ પ્રકારે ધણુંજ રમણીય આચરણ કરતો હોય, પોતાના ઉદ્દેશને ઉઘાડો પાડનારી નાનામાં નાની બાબત પણ બીજાથી દાકે છે, (અર્થાત્ પોતાના ઉદ્દેશની બીજાને ખબર પડવા દેતો નથી) ; અને એકસો રહીને સઘળા લોકો સાથે કપટથી અનુસંધાન કરીને તથા તટસ્થ રહીને પોતાના અર્થો સાધે છે અને મૌન સેવે છે.

આ સાલણી શુરુશ્રાવ્યે કહ્યું કે, “ આપ તો ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં નિરપૂહી છો. આ દલ આસુરી સંપત્તિ છે તે તો આપથી હબર કોઈ દૂર રહે છે ” પછી પુરાણી બાવા કહેવા લાગ્યા કે, “ એક દ્રવ્યની લાલસાને લીધે અનેક પ્રકારના કાવતરા કરવા પડે છે, અને તે લાલસાને અંગે હું જ્ઞાની છું, ધર્મી તમા છું, અમુક વ્રતવાળો છું એમ માને છે. પોતાને શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં બહાણી શાસનવિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન સંકટ વેઠીને પણ કરવું પડે છે જે લોકો દલથી કર્મોનુષ્ઠાન કરે છે, તેઓના અંતઃકરણની શુદ્ધિની વાત તો એક કોરે રહી, પરંતુ જેઓ ન્યાતના બંધનને અથવા લોકલાજ વગેરે કારણથી કર્મોનુષ્ઠાન કરે છે તેઓના પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી; કારણકે તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મોનુષ્ઠાન કરતા નથી. શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મોનુષ્ઠાન ન કરવાનું કારણ તેઓ ને દ્રવ્યની લાલસા હોય છે, તેથી પોતાના અનુયાયીઓ મારફત પોતે અયાચક છે એમ જણાવીને દ્રવ્યસંગ્રહ કરે છે આમ કરવા કરતા ગ્રહણ ન કરવું

તેમાં કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. એકાંતમાં ગઈ, 'સૂકો રોટલો ખાઈ, ઈશ્વર ભજન કરવામાંજ શ્રેય છે; દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં શ્રેય નથી. " આ સાલળી શુરશ્રી ઘણા ખુશી થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, " તમારી નિસ્પૃહતાને ધન્ય છે. " તે પછી બે ગણે આવતા રસ્તામાં શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, " પુરાણી યુવા જે કહે છે તે સત્ય છે. પારસ ભાગમાં કહ્યું છે કે એક પુરુષ એક સતની પાસે બે સોના મહોરના થાળ ભેટ તરીકે લાગ્યો અને કહ્યું કે, "મારા પિતા આપ ઉપર શુરબુદ્ધિ રાખતા હતા અને તે શુદ્ધ વ્યવહારજ કરતા હતા. આ ધન પણ શુદ્ધ વૃત્તિથી કમાયેલું છે, માટે આપ તેનો અંગીકાર કરો. " " તારા પિતાની પ્રીતિ ભગવત નિમિત્તે હતી; ત્યારે હવે તું ધનરૂપી પડેલો શા માટે નાખે છે, " એમ કહી સતે તે ધન ગ્રહણ ન કર્યું. તે પુરુષ ગયા પછી સતનો પુત્ર જે પાસે હતો તે કહેવા લાગ્યો કે, " આપનું હૃદય પત્થરથી પણ અધિક કઠોર છે. આપણું કુટુંબ ઘણું મોટું છે, આપણે નિર્ધન છીએ તે આપને ખબર છે, અમારા પર આપને દયા પણ આવતી નથી. " ત્યારે સતે કહ્યું કે, " તને ખાનપાનાદિક સુખ જોઈએ છે, પરંતુ મારામાં તેમ કરવાની તાકાત નથી, કાળજીકે હું પરલોકની શિક્ષાથી ડરું છું. " કહેવાનું તાત્પર્ય કે યથાર્થ અંતઃકરણથી જે પ્રભુપરાયણ થાય છે, તેઓ પદાર્થોની લાલચ રાખતા નથી અને સંકટ ભોગવતાં કેવળ નિસ્પૃહી રહે છે.

આ પ્રસંગ વીત્યા બાદ પુરાણી યુવાની આર્થિક સ્થિતિ સંતોષકારક નહિ હોવાથી શુરશ્રીના મનમાં એમ આવ્યું કે કેઈ જગીરદારને કહી પુરાણી યુવાના પુત્રને નોકરી અપાવવી, અને તે વિષે પુરાણી યુવાનો અભિપ્રાય જાણવા આ બારાવને તેમની પાસે જઈ, તે વાત કરવા કહ્યું. પુરાણી યુવાએ આબારાવને કહ્યું કે, " મારી ઇચ્છા પુત્રને નોકરીમાં રાખવાની નથી. " થોડા દિવસ પછી પુરાણી યુવા, આબારાવ, તથા રામભાઈ શુરશ્રી પાસે આવ્યા અને શુરશ્રીને કહ્યું કે, " આપે મારા પુત્રને માટે જે વ્યવસ્થા કરવા કાળજી દેખાડી તે માટે હું આભારી છું; પણ મારે એવું જાનવું છે કે મારો પુત્ર નોકરી કરશે અને બીજાને સલામ ભરશે, તો મારા વંશનું બ્રાહ્મણત્વ નષ્ટ થઈ જશે. ઈશ્વરલાવથી ગમે તેને સાદાંગ નમસ્કાર કરવામાં હું દોષ જોતો નથી, પણ નોકર થઈ સલામ ભરવી એ અમને શોભે નહિ. " પછી શુરશ્રીએ કહ્યું, " આપનો ઉપદેશ કરવાનો વંશપરપરાનો ધધો છે તો તે કરો તો કેમ ? " આબારાવ કહેવા લાગ્યા કે, " પુરાણી યુવા સવારના હંમેશાં કથા કરે છે અને ચાર પાંચ માણસો કથા સાલળવા આવે છે. તેઓશ્રીને બહાર ગામથી બીજા લોકો અનેક વખત નિમંત્રણ કરે છે, પણ તેઓશ્રી કોઈ દિવસ બહાર ગામ જતા નથી. " તે સાંલળી શુરશ્રી પુરાણી યુવાને કહેવા લાગ્યા કે, " બ્રાહ્મણનો ધર્મ

ઉપદેશ દેવાનો છે, તો આપ બહારગામ કેમ જતા નથી ? ” પુરાણી બુધ કહેવા લાગ્યા કે, “વેદાતશાસ્ત્ર પ્રાણીના શ્રેયનાં માધન હતાં તે હવે પેટ ભરવાનાં સાધન થયાં છે. વળી હું કંઈ વિદ્વાન નથી અને કથા કરવાને લાયક નથી. પ્રથમ ઋષિ મુનિઓની પાસે શ્રવણ કરવાને માટે લોકો જતા હતા હમણાં એથી ઉલટું જ માલમ પડે છે. એટલે કે આજકાલ ઉપદેશ કરનારને જ્યાં ત્યાં ભટકવું પડે છે. ”

એ સાંભળી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “ પૂર્વ સમયમાં ઋષિમુનિઓ પાસે અધિકારી થઈ વિદ્યા સંપાદન કરવા જવું પડતું અને પાત્રતા ભેઈ વિદ્યા અપાતી. પ્રજા પાસે ઇન્દ્ર જેવાને પણ બ્રહ્મવિદ્યા માટે જવું પડેલું. અત્યારે તો એથી બધું ઉલટું જ ભોવામાં આવે છે. જે જ્ઞાસાથી આવે તેનેજ ઉપદેશ દેવાય તો તે ફળે છે. જેને ગરજ હોય તેજ તેની પાસે જાય. જેમ કોઈને તૃષા લાગી હોય તો તેણે પોતેજ ગંગાજમાં જઈ પાણી પીવું ભેઈએ: ગંગાજ કંઈ તેને માટે સામા આવતાં નથી. કબીરજીએ કહ્યું છે કે:—

પાની પિલાવત કયા ફિરો ઘટઘટસાહેબ ચાર ।

તૃપાવાન જો હોયગા પિયેગા જલમાર ॥

તેથી જ્ઞાસુ છે તે તો જ્ઞાસા તૃપ કરવાને પુરુષાર્થ કરશે જ, એટલે પુરાણી બુધને બહારગામ ઉપદેશ માટે ફરવાની ઇચ્છા નથી તે યોગ્ય જ છે ”

૪૭. વક્તાશ્રોતાનું સ્વરૂપ.

ગુરુશ્રી, હું તથા બે આર માણસો બેઠા હતા, તેવામાં સમભાઉએ શકા કરી કે, “ આજ કાલ ગુરુ અને શિષ્ય ઘણા ભોવામાં આવે છે; તથાપિ તે બંનેમાંથી એકેમાં આચરણ ભોવામાં આવતું નથી ” ત્યારે ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે “ શ્રુતિએ કહેલી રીત પ્રમાણે ગુરુ તથા શિષ્ય હર્લસ હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. મુડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સમુસ્મેવાભિગચ્છેત્સમિત્વાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

અર્થ—હાથમા સમિધ લઈ તેની (બ્રહ્મની) વિશેષ પ્રાપ્તિ માટે શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સમીપજ જવું

આ શ્રુતિમાં શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવાં બે ગુરુનાં વિશેષણ કદાં છે શ્રોત્રિય એટલે અધ્યયન વિધિને અનુસારે તિના અર્થને જાણનાર અને બ્રહ્મ

નિષ્ઠ એટલે સર્વ કર્મ તથા કર્મનાં સાધન તજીને પ્રહસાંજ જેની (નષ્ટા થઈ છે તેવા) (કર્મનિષ્ઠ નહિ, જપનિષ્ઠ નહિ અથવા તપોનિષ્ઠ નહિ: કેવળ પ્રહા-નિષ્ઠ). અધ્યયન વિધિને અનુસારે શ્રુતિના અર્થને જાણનાર તે શ્રોત્રિય એમ કહે, પણ શ્રુતિના અર્થનું જ્ઞાન ખાસ સંસ્કૃત ભાષાના વેદાદિ ત્રિથાથીજ મેળવે તેજ શ્રોત્રિય કહેવાય એવો કોઈ નિયમ નથી. બીજી ભાષાના ત્રિથાથી જેણે શ્રુતિના અર્થનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને પણ શ્રોત્રિય કહેવામાં કોઈ મોટો ખાધ જણાતો નથી. તેમ કદાચ સંસ્કૃત ભાષાના વેદાદિ ત્રિથાથી કોઈએ 'અધ્યયન-પૂર્વક વેદાર્થ જ્ઞાન' મેળવ્યું હોય, પણ જો તે કર્મ અને કર્મનાં સાધનમાં ઉપરતિપૂર્વક પ્રહાનિષ્ઠ ન હોય, તો તે કેવળ શ્રોત્રિય હોવાથી તેને શરણે જવું નહિ એમ પ્રહાનિષ્ઠ પદ્ધતી જણાય છે; માટે ગમે તે ભાષાથી શ્રુતિના અર્થને જાણનાર અને આગળ કહેવા મુજબ પ્રહાનિષ્ઠ જે શુરુ હોય તેને શરણે જવું; કારણ કે તેવા શુરુથીજ જિજ્ઞાસુ યોગ્ય શિષ્યને યથાર્થ લાભ થાય છે. જે પુરુષે પોતાના કર્મબંધની નિવૃત્તિ નથી કરી, અર્થાત્ જે પ્રહાનિષ્ઠ નથા થયો તે બીજાના કર્મબંધને કેવી રીતે નિવૃત્ત કરે? તે તો જેમ પોતે કર્મબંધથી બંધાયો હોય, તેમજ શરણે આવનારને પણ તેવા કર્મબંધમાં પરાયણ કરે, માટે કર્મબંધથી નિવૃત્ત થયેલ પુરુષજ પ્રહાનિષ્ઠ શુરુ કહેવાને યોગ્ય છે.

આ શ્રુતિમાં સમિત્પાણિ એટલે હાથમાં યજ્ઞ ઉપયોગીકાદ વગેરે લઈ જનાર એવું શિષ્યનું વિશેષણ આપેલું છે, તે શુરુનું નિસ્પૃહીપણું બતાવે છે. વસિષ્ઠ શુરુ રામચંદ્રજીને પ્રહાવિધાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા પછી દશરથ રાજા કહેવા લાગ્યા કે, "મુનીન્દ્ર, મારા ચાર પુત્ર, સંપૂર્ણ રાજ્ય, લોકમાં પામેલો યજ્ઞ તથા પરલોકપ્રાપ્તિ વાસ્તે કરેલું સઘળું પુણ્ય, એ સર્વ મારા સહિત આપના ચરણમાં નિવેદન કરું છું." એમ કહી તે ચરણમાં પડ્યા. વસિષ્ઠ ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે, "હિ રાજા, તને ધન્ય છે; હું તો પ્રાણી છું, માટે રાજનું શું કામ છે? હું રાજ્યના વ્યવહારમાં શું જાણું? કોઈ દિવસ પ્રહાણે રાજ્ય કર્યું છે? રાજ્ય તો ક્ષત્રિયોને હોવું જોઈએ, માટે તું રાજ્ય રાખ. જે આ તારું શરીર છે તે હું મારું જાણું છું, જે આ તારા ચાર પુત્રો છે તે હું પહેલાંથીજ મારા જાણું છું, હું તો તારા પ્રણામથીજ સંતુષ્ટ છું, તારું રાજ્ય તું જ રાખ." ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે વસિષ્ઠ શુરુ પાસે આજનું ખાવાનું હોય તો કાલનું નહોતું, કારણ કે મનુસ્મૃતિમાં શિલોગ્મ્ય વૃત્તિના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: કોઠીમાં સમાય એટલા ધાન્યનો સંચય કરનાર, ઘડામાં સમાય એટલા ધાન્યનો સંચય કરનાર, ત્રણ દિવસ ચાલે એટલા ધાન્યનો સંચય કરનાર, અને આવડી કાલને માટે પણ સંચય ન રાખનાર. આ ચાર પ્રકારની શિલોગ્મ્ય વૃત્તિ કરનારા પ્રાણીઓમાં પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, એવી

રીતે વસિષ્ઠ મહારાજ અશ્વસ્તનિક-આવતી કાલની સ્પૃહા વિનાના હતા. ૧

આવા પ્રહ્લનિષ્ઠ પુરુષના વચનથીજ તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને જ્ઞાનનો સંભવ છે વસિષ્ઠ શુરુ જ્ઞાની હોવાથી તેમણે રાજ્યનો અંગીકાર ન કર્યો. આવા પ્રહ્લનિષ્ઠ વક્તા થી રામચંદ્રજી જેવા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા શિષ્યનેજ જ્ઞાન થાય છે મુઠક ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે કે—

તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્ પ્રજ્ઞાતચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

येनास्तर पुरष वेद सत्यं प्रोवाच ता तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

અર્થ:— તે વિધિવત્ સમીપ આવેલા, પ્રજ્ઞાત ચિત્તવાળા તથા શમવાળાને તે વિદ્વાન, જે વડે સત્ય અક્ષરરૂપ પુરુષને જાણે છે તે બ્રહ્મવિદ્યા યથાર્થ કહે.

દર્પ વગેરે જેના દોષ ઉપરત થયા હોય તે પુરુષ પ્રજ્ઞાતચિત્ત કહેવાય ॥ દર્પ વગેરેમાં વગેરે શબ્દથી ઇન્દ્રિયા, દ્રેષ, સુખ, દુઃખ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હર્ષ, અસૂયા, અહંકાર, નિંદા, ગર્વ, મત્સર, દંભ વગેરે જાણવાં. અન્ય મનુષ્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર વગેરેમાં દૃઢ બુદ્ધિ દર્પ કહેવાય છે. ધન વગેરેનો અભિલાષ તે ઇન્દ્રિયા, શત્રુ વગેરેનો વધ કરવા માટે થતી બુદ્ધિ તે દ્રેષ, અનુકૂળ દ્રવ્યોદ્ધિના અલાભથી થતું બુદ્ધિનું અસ્વસ્થપણ તે દુઃખ, સ્ત્રી વગેરેનો અભિલાષ તે કામ, ઇચ્છિત પદાર્થના વિદ્યાતથી થનાર બુદ્ધિનો ક્ષોભ તે ક્રોધ, પ્રાપ્ત થયેલ ધનનો ત્યાગ ન કરી શકાય તે લોભ, મિત્રોમાં શત્રુબુદ્ધિ તથા શત્રુમાં મિત્રબુદ્ધિ તે મોહ, ચિત્તગત સુખને અભિવ્યક્ત કરનાર સુખવિકાસ વગેરેમાં હેતુભૂત ચિત્તવૃત્તિ તે હર્ષ, ખીજના યજ્ઞોમાં દોષોનું આરોપણ કરવું તે અસૂયા, દેહ ઇન્દ્રિય વગેરે સમુદાયમાં આત્મત્વબ્રમ તે અહંકાર, વિવિધ સુરૂપોમાં પોતે કરેલી દોષોક્તિ તે નિંદા અથવા વિવિધ પુરુષોએ કરેલી દોષોક્તિ તે નિંદા, અન્ય કરતા હું અધિક છું એવી ચિત્તવૃત્તિ તે ગર્વ, વિદ્યા તથા ધન વગેરેમાં અન્યના જેવો હું થાઉં એવા પ્રકારની બુદ્ધિ તે મત્સર, ખીજઓની આગળ પોતે કરેલા જપ, ધ્યાન વગેરેનો પ્રકાશ કરવો તે દંભ, આ બધા દોષોથી રહિત જે હોય તે પ્રજ્ઞાતચિત્ત કહેવાય છે; અને ઉપર જણાવેલ દર્પ વગેરે દોષો જેમાં હોય તે જ્ઞાન સાંભળવાને અધિકારી નથી, કારણ કે જે પુરુષમાં ખીજઓનો તિરસ્કાર કરવો વગેરે દોષો છે તે ખીજઓમાં આત્મભાવના કેવી રીતે કરી શકે? અથવા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જણાવેલી દેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીને જેણે આસુરી સંપત્તિનું નિશ કરણ કર્યું છે તે પુરુષ પ્રજ્ઞાતચિત્ત કહેવાય છે.

બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના ઉપરામથી યુક્ત એટલે સર્વ લોકના પદાર્થોથી વિરક્ત શિષ્યને ઉપદેશ આપવો, પણ વૈરાગ્ય એનો એવો હોવો જોઈએ કે તે એમ ખરેખર મનજે કે આ મસારમાં

બધા લોક અને બધા લોકના પદાર્થો કર્મકૃત છે અને એથીજ અનિત્ય છે, નિત્ય કંઈપણ નથી; અને તમામ પ્રકારનાં કર્મ પણ અનિત્ય ફલનાંજ સાધન છે, માટે નિત્ય, અમૃત, અભય, કુટસ્થ, અચલ અને ધ્રુવ એવો જે પદાર્થ તેનાથી પ્રયોજન છે; ધણા આચાર્ય કયાં છતાં અનર્થરૂપ કૃષ્ણનેજ દેનાર એવા કર્મીનુધાનથી શું પ્રયોજન ? મારે તો શિવ, અકૃત, નિત્ય પદનેજ જાણવું અને મેળવવું છે. એવા પ્રકારનો દૃઢ વૈરાગ્ય જેને થયો હોય તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપવો. આજકાલના જમાનામાં શાસ્ત્રીય અને લૌકિક અનેક પ્રકારનાં કર્મો, જેવાં કે વર્ણશ્રમનાં કર્મો અથવા યજ્ઞાદિ કર્મો અથવા હઠયોગ સંબંધી કેટલાંક કર્મોમાં અને તેનાં ફળોમાં તથા તે કર્મોનાં સાધનોમાંથી આસક્તિ ગયા વિના, તે બધામાંથી ઉપરતિ થયા વિના અધ્યાત્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્ત થયેલા-એને ઉપદેશ દેવામાં આવે છે, તેથીજ તેઓને અધ્યાત્મ વિદ્યાના શ્રવણનું યથાર્થ ફળ થતું નથી. અર્થાત્ સર્વત્ર શ્રુતિ સ્મૃતિનું એવુંજ તાત્પર્ય છે કે સર્વ પ્રકારનાં કર્મ અને કર્મોનાં સાધનથી વિરક્ત થયેલ પુરુષજ અધ્યાત્મવિદ્યાનો અધિકારી છે.

અર્થાત્ પૂર્ણ વૈરાગ્યવાન સુમુક્ષુનેજ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો એમ શ્રુતિનો અંશિપ્રાય છે, કારણકે સિંહણનું દૂધ સુવર્ણ માત્રમાંજ રહી શકે છે, પરંતુ બીજા પાત્રમાં ઠરતું નથી. કઠોપનિષદમાં આખ્યાન છે કે, નચિકેતાને યમરાજ-એ વૈરાગ્યવાન છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને માટે નાના પ્રકારનાં દ્રવ્યાદિ પદાર્થોની લાલચ આપી, છતાં તેણે લાલચમાં નહિ પડતાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધમાંજ માગણી કરી. તાત્પર્ય કે શુરુ આત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય, તેમજ શિષ્ય તીવ્ર વૈરાગ્યવાળો હોય, ત્યારેજ બ્રહ્મ ઉપદેશ સફળ થાય છે; જેમ પારસમણિની સાથે લોખંડનો સંબંધ થવાથી લોખંડ સુવર્ણ થઈ જાય છે, પરંતુ લોકડું સોતું નથી થતું, તેમજ સામાન્ય પત્થરના સમાગમથી પણ લોડું સુવર્ણ બનતું નથી. આજકાલ આપણા લોકોમાં આવા વક્તા તથા શ્રોતા દુર્લભ હોવાથી ઘણી ખરી જગાએ ઉપદેશ સફળ થયેલો જોવામા આવતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—

શ્રવણાયાપિ, बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवोयत्र विद्युः ।

आश्रयों वक्ता कुशलोऽम्यलब्धाश्रयों ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥

અર્થ—જે આત્મા ઘણાં જગ્યાને માટે લભ્ય નથી, ઘણા સાબળતા છતાં પણ જેને જાણ્યતા નથી, જેનો વક્તા આશ્રયરૂપ છે અને પામનારો નિપુણ છે; કેમકે કુશળથી શિક્ષા પામેલો જ્ઞાતા આશ્રયરૂપ છે

આ શ્રુતિ હજારો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી છે. તેમાં પણ વક્તા અને શ્રોતા-ની ખામીથી સર્વને જ્ઞાન થતું નથી એમ કહેલું છે; તો આ સંબંધે આજકાલ

તો શું પૂછવું ? તોપણ હાલમાં વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આપણે પુરુષાર્થ કરીએ તો જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત થાય.”

૪૮. અપરિગ્રહ.

ગુરુશ્રીને જે માસની રબ લઈ દિવાળીનો પ્રસંગ હોવાથી મુંબઈ જવા જે વિચાર થયો. તે દરમિયાન મારી ઇચ્છા યાત્રાનાં સ્થળો હરિદ્વાર વગેરે જગાએ જવાની યર્થ. તેથી મેં આભારાવને કહ્યું કે, “આપ ગુરુશ્રીને કહો કે મને જવાની આજ્ઞા આપે.” પછી આભારાવ તથા હું ગુરુશ્રી પાસે ગયા અને આભારાવે મારી વાત કરી, તેથી ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “અહિં સ્વામીજીને પૂર્વાશ્રમનો સ્નેહીવર્ગ વિશેષ કરે છે તથા ચારે તરફથી બહુ પત્રો આવે છે, માટે જવાનો વિચાર કરે છે તે ઠીક છે.” આ શબ્દો સાંભળી ગુરુશ્રી પાસેથી જવાની આજ્ઞા મેં લઈ લીધી. એ વાતની લોકોને ખબર પડી, તેથી કેટલાક સ્નેહીઓએ ગુરુશ્રીની પાસે આવી વિનંતિ કરી કે, “એમને બહાર ફરવાની ટેવ નથી, માટે જાય તે ઠીક નહિ; તેથી જવાની આજ્ઞા તેમને નહિ આપો. તે આપતું કહ્યું માનશે; અમારું કહ્યું તો નહિ માને.” આ સાંભળી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એ ત્યાગી છે, હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું, એમને રોકાવાતું કહેવાનો મને શો હક છે ? એ તો સ્વતંત્ર છે.” એ સાંભળીને આવેલા પુરુષોએ માગણી કરી કે, “હાલમાં થોડું દ્રવ્ય સાથે રાખે અને પાછળથી ત્યારે જરૂર પડે ત્યારે મંગાવે, એમ કૃપા કરી આજ્ઞા કરે તો ઠીક.” તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ એક વાત કહી. “એક વખત એક નટ સંન્યાસીનો વેશ લઈ રાજસભામાં ગયો. રાજાએ સન્માન કરી આસન આપ્યું. ત્યારબાદ સંન્યાસીએ ધર્મનો ઘોષ કર્યો, જેથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ સોનાના યાળમાં બેસાત લરી ભેટ કરવા માંડી. ત્યારે નટ સંન્યાસીએ કહ્યું કે:—

પાપાણલખ્ણેષ્વપિ રત્નવુદ્ધિ. કાન્તેતિ ધીં શોણિતમાસપિંડે ।

પશ્ચાત્મકે વર્ષાણિ ચાત્મમાવો જયત્યસૌ કાચન મોહલીલા ॥

અર્થ—પાપાણના દુઃકડામાં રત્નવુદ્ધિ થતી, લોહી માસના પિંડમાં ઠાતા એવી વુદ્ધિ થતી અને પય ભૂતના દેહમાં આત્મવુદ્ધિ થતી, આવી કોઈ અનિર્વચનીય મહા મોહની સીવા (સર્વ જગતમાં) જય કરી રહી છે.

એમ કહી ભેટ લેવા ના પાડી. બીજે દિવસે તે નટ કંચનીનો વેશ લઈ સાજ સાથે રાજસભામાં જઈ પોતાની નટકળાથી સભાને ખુશ કરી. એ પ્રથમ

દિવસના સંન્યાસીના વેષમાં આવેલ તેજ નટ છે એમ રાજા વિચક્ષણ બુદ્ધિ-
વાળો હોવાથી તેને ખાત્રી થઈ. પછી નટને હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપવા
માંડયા. નટ કહે, ‘આ રકમ ઓછી છે.’ રાજા કહે, ‘કાલે મોટી કિંમતના
રત્નોની તેં ના પાડી અને આજે હજાર રૂપિયા બક્ષિસ ઓછી પડે છે એતું
શું કારણ ?’ નટ કહે, ‘તે વખતે હું સંન્યાસીના વેષમાં હતો અને જો
સંન્યાસીના વેષમાં રહીને દ્રવ્ય લઉં તો સંન્યાસીના વેષતું મેં અપમાન કર્યું
કહેવાય, માટે રત્નો તો શું, પણ રાજ્ય આપત તોપણ લેત નહિ. અત્યારે નટ
તરીકેનો મારો માગવાનો ધર્મ છે, માટે જો આપો તે ઓછું છે.’ તાત્પર્ય કે
નટ સંન્યાસીના વેષમાં હોય ત્યારે દ્રવ્ય લે તો નટે સંન્યાસીના વેષ પૂરો
ભજવ્યો ન કહેવાય. આમ જ્યારે વેષધારી નટ સંન્યાસીના વેષમાં દ્રવ્ય ગ્રહણ
ન કરી શકે, તો સાચો સંન્યાસી કેમ ગ્રહણ કરી શકે ? જો તેઓ રાજો તો
મારે હરકત નથી, હું ફરજ ન પાડી શકું.” આ વાત સાંભળી તે લોકો કંઈ બોલી
શક્યા નહિ અને ચાલ્યા ગયા.

૪૯. દેહરક્ષણનાં સાધનો.

આગળ જણાવી ગયા તેમ મારે બહાર ફરવા જવાનું હતું ત્યારે મને
શુભ્રીએ કહ્યું, “તમે ટાઢથી શરીરની રક્ષા માટે સાધનો ચેડાં
રાખો છો, તો જો લંગોટી, જો ધોતિયાં તથા એક કામળી રાખો
તો ઠીક. ટાઢ તમને નહીં.” એમ કહી મને એક રેશમી કિનારીવાળી બઢામી
રંગની કામળી ઓઢવા માટે આપી. ત્યારે “જો શોભીતી ચીજ છે તેથી
મારે નહિ જોઈએ” એમ કહી મેં તે લેવાની ના પાડી. ત્યારે શુભ્રીએ
કહ્યું, “જેના અંતઃકરણમાં રાગ નથી તેને સાર નરહું સર્વ સમાન છે.”
એ ઉપર એક વાત કહી.

“ઘાઠ મહાસંજ આહણના બાળક હતા અને બચપણથીજ સંસારથી વિ-
રક્ત હતા. એક ફકીર જેમને પોતે શુભ્ર માન્યા હતા તેમની પાસે જઈ સમા-
ગમ કરવાની એમને ટેવ હતી. પરણવા લાયક ઉમ્મર થઈ ત્યારે તેમનાં લગ્ન
વખતે તેમનો વરઘોડો જતો હતો, તે વખતે સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી, તેમાં
એક ગીત એવી મતલબનું હતું કે ‘વર પોતે તર્યા અને કુટુંબને તાર્યું.’
આવું સ્ત્રીઓનું ગીત રસ્તામાં એક બાળુ ઘાઠ મહારાજના શુભ્ર એક ઓટલા
ઉપર દોણી લઈ માત્ર લંગોટીવાળી અવધૂત દશામાં બેઠા હતા તેમણે સાંભળ્યું;
અને મોટિથી ધ્રોણી ઉઠ્યો, ‘અરે કુખવાં તો જાય છે અને તરવા તારવાનાં

તો શું પૂછવું ? તોપણ હાલમાં વેરાબ્ય ધારણ કરીને આપણે પુરુષાર્થ કરીએ તો જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત થાય.”

૪૮. અપરિગ્રહ.

ગુરુશ્રીને એ માસની રબ્બ લઈ દિવાળીનો પ્રસંગ હોવાથી મુંબઈ જવા જે વિચાર થયો. તે દરમિયાન મારી ઇચ્છા યાત્રાનાં સ્થળો હરિદ્વાર વગેરે જગ્યાએ જવાની થઈ. તેથી મેં આખારાવને કહ્યું કે, “આપ ગુરુશ્રીને કહો કે મને જવાની આજ્ઞા આપે.” પછી આખારાવ તથા હું ગુરુશ્રી પાસે ગયા અને આખારાવે મારી વાત કરી, તેથી ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “અહિં સ્વામીજીને પૂર્વાશ્રમનો સ્નેહીવર્ગ વિશેષ કરે છે તથા ચારે તરફથી બહુ પત્રો આવે છે, માટે જવાનો વિચાર કરે છે તે ઠીક છે.” આ સંખ્દો સાંભળી ગુરુશ્રી પાસેથી જવાની આજ્ઞા મેં લઈ લીધી. એ વાતની લોકોને ખબર પડી, તેથી કેટલાક સ્નેહીઓએ ગુરુશ્રીની પાસે આવી વિનંતિ કરી કે, “એમને બહાર ફરવાની ટેવ નથી, માટે જય તે ઠીક નહિ; તેથી જવાની આજ્ઞા તેમને નહિ આપો. તે આપનું કહ્યું માનશે; અમારું કહ્યું તો નહિ માને.” આ સાંભળી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એ ત્યાગી છે, હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું, એમને રોકવાનું કહેવાનો મને શો હક છે ? એ તો સ્વતંત્ર છે.” એ સાંભળીને આવેલા પુરુષોએ માગણી કરી કે, “હાલમાં થોડું દ્રવ્ય સાથે રાખે અને પાછળથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મંગાવે, એમ કૃપા કરી આજ્ઞા કરો તો ઠીક.” તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ એક વાત કહી. “એક વખત એક નટ સંન્યાસીનો વેશ લઈ રાજસભામાં ગયો. રાજાએ સન્માન કરી આસન આપ્યું. ત્યારબાદ સંન્યાસીએ ધર્મનો યોગ કર્યો, જેથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ સોનાના થાળમાં ઝવેરાત ભરી ભેટ કરવા માંડી. ત્યારે નટ સંન્યાસીએ કહ્યું કે:—

પાપાળલખેદ્વપિ રત્નવાદ્ધિઃ કાન્તેતિ ધીઃ શોણિતમાસપિંડે ।

પજ્ઞાત્મકે વર્માણિ ચાત્મમાવો જયત્યસૌ કાચન મોહલીલા ॥

અર્થ—પાપાણના દુઃકડામાં રત્નશુદ્ધિ થવી, લોહી આસના પિંડમાં કાતા એવી શુદ્ધિ થવી અને પત્ર ભૂતના દેહમાં આત્મશુદ્ધિ થવી, આવી કોઈ અનિર્વચનીય મહા મોહની લીલા (સર્વ જગતમાં) જય કરી રહી છે.

એમ કહી ભેટ લેવા ના પાડી. બીજે દિવસે તે નટે કંચનીનો વેશ લઈ સાજ સાથે રાજસભામાં જઈ પોતાની નટકળાથી સભાને ખુશ કરી. એ પ્રથમ

દિવસના સંન્યાસીના વેષમાં આવેલ તેજ નટ છ એમ રાજા વિચક્ષણ બુદ્ધિ-
વાળો હોવાથી તેને ખાત્રી થઈ. પછી નટને હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપવા
માંડયા. નટ કહે, ‘આ રકમ ઓછી છે.’ રાજા કહે, ‘કાલે મોટી કિંમતના
રત્નોની તેં ના પાડી અને આજે હજાર રૂપિયા બક્ષિસ ઓછી પડે છે એનું
શું કારણ ?’ નટ કહે, ‘તે વખતે હું સંન્યાસીના વેષમાં હતો અને જો
સંન્યાસીના વેષમાં રહીને દ્રવ્ય લઉં તો સંન્યાસીના વેષનું મેં અપમાન કર્યું
કહેવાય, માટે રત્નો તો શું, પણ રાજ્ય આપત તોપણ લેત નહિ. અત્યારે નટ
તરીકેનો મારો માગવાનો ધર્મ છે, માટે જે આપો તે ઓછું છે.’ તાત્પર્ય કે
નટ સંન્યાસીના વેષમાં હોય ત્યારે દ્રવ્ય લે તો નટે સંન્યાસીનો વેષ પૂરો
ભળ્યો ન કહેવાય. આમ જ્યારે વેષધારી નટ સંન્યાસીના વેષમાં દ્રવ્ય ગ્રહણ
ન કરી શકે, તો સાચો સંન્યાસી કેમ ગ્રહણ કરી શકે ? જો તેઓ રાખે તો
મારે હરજા નથી, હું ફરજ ન પાડી શકું.’ આ વાત સાંભળી તે લોકો કંઈ બોલી
શક્યા નહિ અને આલ્યા ગયા.

૪૯. દેહરક્ષણનાં સાધનો.

આગળ જણાવી ગયા તેમ મારે બહાર ફરવા જવાનું હતું ત્યારે મને
શુરુશ્રીએ કહ્યું, “તમે ટાઢથી શરીરની રક્ષા માટે સાધનો થોડાં
રાખો છો, તો જો લગોટી, જો ઘોતિયાં તથા એક કામળી રાખો
તો ઠીક. ટાઢ તમને નકશે.” એમ કહી મને એક રેશમી કિનારીવાળી બદામી
રંગની કામળી ઓઢવા માટે આપી. ત્યારે “જો શોભીતી ચીજ છે તેથી
મારે નહિ જોઈએ” એમ કહી મેં તે લેવાની ના પાડી. ત્યારે શુરુશ્રીએ
કહ્યું, “જેના અંતઃકરણમાં રાગ નથી તેને સાર નરસુ સર્વ સમાન છે”
એ ઉપર એક વાત કહી.

“હાહુ મહારાજ બ્રાહ્મણના બાળક હતા અને બચપણથીજ સંસારથી વિ-
રક્ત હતા. એક ફકીર જેમને પોતે શુરુ માન્યા હતા તેમની પાસે જઈ સમા-
ગમ કરવાની એમને ટેવ હતી. પરણવા લાયક ઉમ્મર થઈ ત્યારે તેમનાં લગ્ન
વખતે તેમનો વરઘોઠો જતો હતો, તે વખતે સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી, તેમા
એક ગીત એવી મતલબનું હતું કે ‘વર પોતે તાર્યા અને કુટુંબને તાર્યું.’
આવું સ્ત્રીઓનું ગીત રસ્તામાં એક બાબુ હાહુ મહારાજના શુરુ એક ઝોટલા
ઉપર દોણી લઈ માત્ર લગોટીવાળી અવધૂત દશામાં બેઠો હતો તેમણે સાંભળ્યું;
અને મોટેથી બોલી ઉઠ્યો, ‘અરે કુળર્વા તો જાય છે અને તારવા તારવાનાં

ગીત ગાઓ છો ?' આ વાત હાહુ મહારાજને કાને પડી, એટલે થોડા ઉપરથી ઉતરી શુરુ પાસે ગયા અને પાસે પડેલી દોણીમાંથી પાણી પી કહેવા લાગ્યા કે, 'હવે મેં ફરીરનું પાણી પીધું તેથી વટલાયો છું, માટે કન્યા બીજે પરણાવજો.' એમ કહી શુરુ સાથેજ ગયા. પછી શુરુને કહ્યું કે, 'તમારાં કપડાંનું કંઈ ઠેકાણું નથી તો મારે કેવાં કપડાં રાખવાં ?' શુરુ કહે કે, 'તારો વૈરાગ્ય એવો છે કે લગ્ન કરવા જતો હતો તે ને તેજ કપડે ત્યાગી' થયો; તો તારાં કપડાં તીવ્ર વૈરાગ્યમાં શું વધઘટ કરી શકવાનાં છે ? માટે વરરાજાનાં હુગડાંમાંજ રહેજો.' હાહુ મહારાજે શુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે કપડાં તો તેજ રાખ્યાં; જો કે અન્ય સર્વ રીતે તેઓ પૂર્ણ ત્યાગી હતા. સારાંશ કે અંતર વૈરાગ્ય છે તેને વધુ ઓછાં કપડાં કંઈ બાધ કરતાં નથી."

આ દ્રષ્ટાંત આપી મને કામળી લેવા કહ્યું. મેં શુરુશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે બે દિવસ તે કામળી રાખી. ત્યારબાદ દિવાળીનાં પ્રસંગ ઉપર શુરુશ્રી રજા પર માટુંગે ગયા તે પછી કામળી તેમના માણસને પેટીમાં મૂકવા કહી હું દિવાળી પછી નાશક આવ્યો ગયો.

૫૦. ઇચ્છા સિવાય ક્રિયા થતી નથી.

આશરે મહિનો એક નાશકમાં રહીને હું ઉત્તર તરફ હરિદ્વાર વગેરે સ્થળે જવા સાડ મુંબઈ આવ્યો અને શુરુશ્રી માટુંગે હોવાથી તેમનાં દર્શને ત્યાં ગયો. બપોરે જન્મતી વખતે શુરુશ્રીએ તેમના મોટાભાઈ શુભાખભાઈ શેઠ અને સુખાનંદજી મહારાજ તથા નગીનદાસ જોડે મારી પિછાન કરાવી. બીજે દિવસે સવારે શુરુશ્રી મને કહેવા લાગ્યા કે, "આપણે આવતી કાલે ઉરણુ જવાનું છે, આપ આવશો ?" મેં કહ્યું, "મારે ઉત્તર તરફ જવાનું છે." શુરુશ્રી બોલ્યા, "આપણે એક દિવસ રહેવાનું છે. સ્વામી જીવનમુક્તજી તથા સ્વામી સમિચદાનંદજીને મળીને પાછા આવીશું." આ વાત થયા બાદ નગીનદાસજી પાછા સાંજે ઓફીસમાંથી આવ્યા. સવારે માટુંગેથી ઓફીસમાં જતા પહેલા મારી સાથે ડેટલીક વાતચીત થયેલી તે દરમિયાન એમણે મને કહ્યું હતું કે, "તમારું શરીર નબળું છે અને શિયાળો છે તો વધારે કપડાં રાખવાં જોઈએ." મેં કહ્યું હતું કે, "આટલાથી મારે ચાલે છે." સાંજે શુરુશ્રી, સુખાનંદજી મહારાજ અને બીજા બે વરુ માણસ બેઠા હતા, તે વખતે પાછો એજ પ્રસંગ નીકળતાં નગીનદાસજીએ શુરુશ્રીને કહ્યું કે, "સ્વામીજીનું શરીર નબળું છે તો વિશેષ કપડાં રાખવાનું. આપ એમને કેમ કહેતા નથી ?" શુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે,

“ આટલાં પણ સમજાવવાથી રાખ્યાં છે. ” નગીનદાસજી બોલ્યા કે, “ અંતર ધરજા નહિ જોઈએ. ધરજા છોડીને પ્રારબ્ધ અનુસાર ચક્રાય તેટલો વેલવ લોગવે તો શી હરકત છે ? ” નગીનદાસ સાથે મસ્કરી કરવાની ટેવ હોવાથી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ તમારા જેવા શુધ્ધ વેદાંતીનો આ મત છે. ” પછી દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે—

“ એક જગામાં એક બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા રહેતા હતા. તેની પાત્રે બે સુસુક્રુઓ સંન્યાસ લેવા ગયા. તેમાં એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુ અને બીજો મંદ જિજ્ઞાસુ હતો. ગુરુએ થોડા દિવસ રાખીને બંનેને સાથે સંન્યાસ દીધો. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ થયા પછી થોડા દિવસે બંનેને કહ્યું કે, ‘ થોડા દિવસ બહાર ફરી આવો ’ જે તીવ્ર જિજ્ઞાસુ હતો તે મોટા મોટા રાજાઓ અને શ્રીમંતોના પરિચયમાં આવવા છતાં લાલચમાં ન પડતાં પ્રળય પુરુષાર્થ કરીને જીવન્મુક્ત થઈ ગયો. બીજો મંદ જિજ્ઞાસુ હતો તે ફરતાં ફરતાં એક ગામમાં ગયો ત્યાં આતુર્ભાસ રહ્યો અને કથા કરતો હતો, તેમાં ઘણા લોકોના પરિચયમાં આવ્યો. પોતે વાચાળ હોવાથી લોકો ઉપર તેની ખોટી છાપ પડતાં ઘણા લોકોએ તેના સેવક થઈ તેને મકાન, ગાય, ભેંસ, ગાડી, થોડા વગેરેની ધીમે ધીમે સારી સગવડ કરી આપી. સ્વામીએ કહ્યું કે, ‘ આવા વેલવો શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ છે માટે એવું કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ’ સેવકોએ કહ્યું કે, ‘ આપ જ્ઞાની હોવાથી આપને વિધિનિરેધ નથી. આપના પ્રારબ્ધમાં વેલવ છે, તો તે લોગવવાને શી હરકત છે ? લોગમાં ધરજા કરવાની નથી ’ સ્વામીએ માન્યું કે આપણા પ્રારબ્ધમાં વેલવ હોવાથી તે લોગવવામાં હરકત નથી. એમ સમજીને એ વિવિધ વેલવો લોગવવા લાગ્યા. બારેક વર્ષ થયા બાદ તેમણે સેવકોને કહ્યું કે, ‘ મારે મારા ગુરુનાં દર્શન કરવા જવું છે. ’ લોકોએ કહ્યું કે, ‘ આપને પણ ગુરુ છે ? એ તો અમારા દાદાગુરુ થતાં અમારે પણ દર્શન કરવા આવવું છે. ’ બસો અહીંસા સેવકો વાંહનાદિક સાથે ગુરુને પાલખીમાં બેસાડીને મોટા ઠાઠમાઠથી ગુરુનાં દર્શન કરવા ગયા. શ્રીકૃષ્ણ રાખી ગુરુને નમસ્કાર કર્યા ગુરુએ કહ્યું કે, ‘ આપ કોણ છો ? ક્યાંથી આવ્યા છો ? ’ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ ગુરુશ્રી, આપ શું મને ભૂલી ગયા છો ? હું આપનો શિષ્ય ફલાણો છું. ’ ગુરુ બોલ્યા કે, ‘ અહો ! ઘણું દિવસે મળ્યા. આટલા દિવસ ક્યાં હતા ? ’ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘ અસુક દેશ હતો. ’ ગુરુએ પૂછ્યું કે, ‘ આપની સાથે આપનારા આ બધા કોણ છે ? ’ સેવકોએ કહ્યું કે, ‘ અમે એમના શિષ્યો છીએ. ’ ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, ‘ તમે કોના શિષ્યો છો કે એ તમારા શિષ્ય છે ? ’ મને તો એમ લાગે છે કે એ તમારા શિષ્ય છે; કારણ કે એ ત્યાગી હતા એને તમે સર્વેએ ગૃહસ્થ સરખા બનાવી દીધા. ’ પછી શિષ્યે કહ્યું કે, ‘ આવી મારી મરજી નહોતી,

પણ આ લોકોએ મને આ બધી ઉપાધિ વળગાડી છે.' શુન્ધે કહ્યું કે, 'તે માળાપતું પણ ન સાંભળ્યું, તેના કરતાં પણ આ લોકો વધારે છે? પ્રમાદથી જ તું એમ બોલે છે.' આ દ્રષ્ટાંત આખી શુરશ્રી બોલ્યા, કે મનુ ભગવાન કહે છે કે:—

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દૃશ્યતે નેહ કહિંચિત્ ।

યદ્યદ્ધિ કુસ્તે કિંચિત્તત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥

અર્થ—જેને કામના નથી એવા પુરુષને આ સંસારમાં કાંઈ પણ ક્રિયા ક્યારે પણ દેખાતી નથી જે જે કાંઈ પણ કરે છે તે સર્વ કામના (ધૃજ) ની ચેષ્ટા છે.

આ સાંભળી સુખાનંદજી મહારાજ વગેરે હસવા લાગ્યા.

૫૧. ત્રીજો પ્રવાસ.

શુરશ્રી નર્મદાશંકરભાઈ અને હું બીજે દિવસે ઉરણ ગયા. ત્યાં સ્વામીજી જીવનમુક્તજી તથા સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીનાં દર્શન કર્યાં. પહોંચ્યા તે દિવસે આશરે નવ વાગે હું સ્નાન કરવા ગયો, ત્યારે સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજી તથા શુરશ્રી વચ્ચે મારે વિષે વાતચીત ચાલી. સ્વામીશ્રીએ “એઓ અહિં રહે તો સાર” એમ શુરશ્રીને કહ્યું. તેમણે ઉત્તર આપ્યો, “એમને પછી જોઈશ.” પછી સ્નાન કરી આવ્યા બાદ શુરશ્રીએ મને પૂછ્યું કે, “સ્વામીશ્રી આપને અહિં રહેવાનું કહે છે. આપની રહેવાની મરજી છે?” મેં કહ્યું, “આપની જેમ મરજી હોય તેમ કરું.” પછી શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “આપને અત્યુદ્ધ પડે તો રહેવું નહિ તો ચાલ્યા જવું.”

સાંજે સર્વ મંડળી સંહિત ઉરણ પાસેના કુંગરાની તળેટીમાં જઈ બેઠા. તે સમયે જુદા જુદા પ્રસંગ ઉપર વેદાંત ચર્ચા ચાલવા લાગી. તેમાં શુરશ્રીએ પુછ્યું કે, “મનનું શું સ્વરૂપ છે?” સ્વામી જીવનમુક્તજી બોલ્યા કે, “મ એટલે મેં અને ન એટલે નહિ. ‘મેં નહિ’ એનું નામ મન છે.” શુરશ્રીએ કહ્યું, “કાંઈ છ માટેજ મેં નહિ એવું કહેવામાં આવે છે, તેથી અહિં આં વ્યાધાત દોષ લાગે છે; માટે કાંઈ પણ હોય ત્યારેજ ‘મેં નહિ’ એવું બોલી શકાય.” સ્વામીશ્રી બોલ્યા, “મેં અને નહિ બંનેને છોડી વચ્ચમાં ડુબકી મારો, એટલે અધિષ્ઠાન પર જુઓ.” આથી શુરશ્રી હસવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે શુરશ્રીએ ગાડીમાં બેસી જતી વખત મારું મોઢું ઉતરી ગયેલું જોઈ કહ્યું કે, “એકાદ દિવસ મારા જતા પહેલાં મુંબઈ આવી જાઓ.”

अठवाडिया पछी गुरुश्रीने भाटुं'गेथी जेलगाम जवानुं'हुंतुं; तेथी जे त्रयु द्विवस
 उरषु रही हुं' गुरुश्रीनां दर्शन'ने त्यां गयो. भाटुं'गाथी उरषु पाछा वणती पम्त
 गुलाबसाधं शेठ, सुभानंदलु भंडारान तथा गुरुश्री जेठा हता. मे' प्रथम गुरुश्री-
 ने नमस्कार कयो, त्थार पछी गुलाबसाधं शेठ गुरुश्रीना मोटासाधं छे जेम
 धारी हुं' पूज्य पुद्धिथी नमस्कार करवा जतो हतो, जेटलाभां तेजो "ना, ना,
 भंडारान" जेम कही छलटा साभा हाथ जेठवा लाज्या. पछी, हुं' उरषु गयो.
 त्यां नव भास रही कच्छ तरक्षु गयो. आशरे जभां भणी सांडात्रय वर्ष आ
 प्रभाछे प्रवास करी जभनगर आओ. त्यां रामलुसाधं'पोलीस शीरस्तहार साथे
 वातचीत करतां, मे' गुरुवर्य जेलगामभां छे जे स'ज'धी वात काही, रामलु-
 साधं कहेवा लाज्या के, " हुं' पषु जेलगामथी आभालु रामयंद्र साव'त'नी
 पासेथी मराठी थयो म'गावु छुं. पत्रद्वारा अमारी जोगभाषु छे." मे' कछुं,
 " जे भारा स्नेही छे. तमे जेमने पत्र लणी पुछवे के, गुरुश्री डाकभां जेल-
 गामभां जिराने छे के जहली थछं जछं छे ? डाकभां कछं जगाओ छे ? जने
 आटला द्विवस सुधी मे' पत्रन लभ्यो ते जहल क्षमा करे." आ प्रभाछे जे
 भछे पत्र लभ्यो तेना उत्तर आभासाव तरक्षुथी आओ, तेभां लभ्यु हुंतुं के
 स्वामीजने कहेवुं के, " गुरुवर्य अडिंज छे, तमने तुरत अडिं'भां जेलाओ
 छे. " आ डकीकत जन्था पछी हुं' अमदावाद आओ जने त्यांथी गुरुश्री उपर
 पत्र लभ्यो; तेना उत्तर तेजोश्रीजे नीचे प्रभाछे आओ—

“ जेलगाम, ता. १५-६-०२.

प्यारे प्रकाशनदजी,

आपका पत्र मिलनेसे आनंद हुआ. आपका दिदार देखने चाहता हुं. स्थित-
 प्रज्ञके लक्षण आपमें पूर्णतासे प्रकाशित होवो. महाराजा होवे सो भी मलिन वस्त्रोंसे
 नहि शोभा पाता. धनवान् छी धनके उपभोग बीना नहि सुख पाता. निर्विकार
 स्वरूपमें कुछ लेना त्यागना नहि है; सोई स्वरूपवृत्ति आरुढ होणा यही स्थितप्रज्ञता है.

चंदुभाई हाल अमदावादमें रेलवे स्टेशन नजीक नीमकके बखार पर सुपरिन्टेन्ड-
 न्टके दरजे पर है. ओर स्टेशन नजीक माटीआकी धर्मशालाके पास बंगलेमें रहते
 है. उनसे मिलना.

पत्रका उत्तर स्वहस्तेसे लिखके भेजना. उत्तरके वांते पाकीट भेजे है.

हरिः ॐ तत्सत्. ”

ગુરુશ્રીએ મને જેમ પત્ર લખ્યો અને તેમાં ચંદુભાઈને મળવા લખેલું; તે પ્રમાણે ચંદુભાઈ ઉપર પણ મને મળવા માટે પત્ર લખ્યો હતો. તે વખતે હું દરવાજા બહાર ધર્મશાળામાં રહેતો હતો. બંનેમાંથી કોઈને પત્ર મળ્યો નહિ, તે પહેલાં રસ્તામાં અમે બંને એકબીજાને અકસ્માત મળી ગયા. ત્યારબાદ બીજે દિવસે આ પત્ર મને મળ્યો. થોડા દિવસ પછી હું અમદાવાદથી બેલગામ જવા માટે સુંબઈ ગયો, ત્યારે શુભાબલાઈ ચેક માટુગામાં રહેતા હતા, તેમની સાથે વ્યાસ પૂર્ણિમાંથી ચાતુર્માસના બે મહિના રહી વેદાંતનું શ્રવણ કર્યું. તે પછી માટુગાથી હું બેલગામ ગયો. બંગલે પહોંચ્યો તે વખતે કચેરીમાં જવા સારૂ માત્ર અરથો કલાક બાકી હતો. ગુરુશ્રી બહાર દરવાજા પર પધાર્યા અને મને કહ્યું, “અહો સ્વામીજી ઘણા દેશે ફરી દુબળા પાતળા થઈ આવ્યા, તમારૂં સ્વરૂપજ બદલાઈ ગયું છે. ઠીક થયું કે આવ્યા, આનંદ થયો.” થોડો વખત વાતચીત થયા બાદ તેઓ મને સ્નાન કરી શિક્ષા કરવાનું કહી કચેરીમાં ગયા.

ત્યારબાદ સાંજે કચેરીમાંથી આવ્યા પછી ફરવા જતા પ્રસંગ નીકળતા મેં કહ્યું કે, “કંઈ દેશમાં થોડો વખત ફર્યો, ત્યાં મંડળીક સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનાનંદજી સાથે નવ મહિના રહ્યો અને લઘુ કૌમુદીનો અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યારપછી ઋષિકેશમાં ગયો, ત્યાંજ શિવરાત્રિને દિવસે વિરજાહોમાદિક વિધિપૂર્વક સંન્યાસનો ચત્કિચિત્ત સંસ્કાર કરાવી લીધો. આપના વચનનો ભંગ ન થાય તેટલા માટે આ પ્રમાણે કર્યું. બાકી મેં તો આપને પ્રથમથીજ ગુરુ માન્યા છે, એટલે મારે બીજા ગુરુ કરવાનું પ્રયોજન નહોતું.”

પછી ગુરુશ્રી પૂછવા લાગ્યા કે, “માકુભાઈ કહેતા હતા કે તમારી તબીબત ઠીક નહોતી અને તાવ તો ઋષિકેશમાંથી ચાલુજ રહ્યો હતો, પણ નળીનદાસ દવા વગેરેનું કહેતા હતા તો તમે તે કબુલ કરતા ન હતા, તો તેમ કરવાનું શું કારણ?” મેં કહ્યું, “શરૂઆતમાં જ્યારે જ્યારે વધારે તાવ આવતો ત્યારે થોડા દિવસ દવા ખાધી હતી અને તેથી ભારે તાવ તો અટક્યો હતો, પણ જીર્ણ જવર બંધ ન થયો એટલે હવે દવા ખાતો નથી.” પછી ગુરુશ્રીએ મારા મંદવાડના સંબંધમાં હકીકત પૂછી, તેથી મેં સઘળા હકીકત કહી. “પ્રથમ હું કારતક મહિનામાં હરદ્વાર આવ્યો. તે વખતે મારી પાસે જોડવા માટે બિલકુલ સાધન હતું નહિ, પણ એક સ્વામીએ પાતળી જુની કામળી આગ્રહ કરીને આપી હતી તેનાથી આખો શિયાળો નિભાવ થયો હતો. પછી હું હૃષિકેશમાં ચાર માસ રહ્યા અને ત્યાંથી શિવરાત્રી પછી હરદ્વાર આવ્યો અને ત્યાં ધર્મશાળામાં રહેતો હતો. ત્યારે બાદનારાયણના મહંત કે જે કેરલ દેશના નળુરી બ્રાહ્મણ હતા, તેઓ પણ બદ્રિનારાયણ જવાને માટે ત્યાં ઉતર્યા હતા. તેમની સાથે તામિલ દેશના બે

પ્રાદ્યુષ હતા તેઓ મારી સાથે તામિલ ભાષામાં વાર્તાચીત કરતા હતા, 'તે ઉપરથી મહંત તેમને મારા વિષે પૂછવા લાગ્યા કે, 'કાલુ એ દ્રાવિડી સ્વામી છે ?' એમ કહી મારી બંધી હકીકત પૂછી લીધી; પછી મને ભિક્ષા માટે કહ્યું અને વિશેષમાં પૂછ્યું કે 'તમારે કંઈ ભેઈએ છીએ ?' મેં ના કહી, એટલે તેમણે કહ્યું, 'તમારી તળીઅત નરમ છે તેથી પૂછું છું.' અને આગ્રહ કરવા માંડ્યો. ત્યારે મેં કહ્યું કે, 'મારે દિલ્હી સુધી જવું છે.' તેથી તેમણે માણસ મોકલી દિલ્હી સુધીની ટિકિટ કરાવી આપી. આ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ ન્યાં ન્યાં જતો હતો ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા રક્ષા કરતા હતા" આ સાંભળી શુરશ્રી બોલ્યા કે, "એ તો ઠીક છે. પરમાત્મા તો બધે ઠેકાણે રક્ષા કરે છે, પણ આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે કાગળ લખી પૈસા મંગાવી અહિં આવતા રહેવું હતું. " મેં કહ્યું, "પૈસા મંગાવવા એ મને ઠીક નથી લાગતું." પછી શુરશ્રી બોલવા લાગ્યા, "બીજા પાસેથી ન મંગાવવા પણ અમારી પાસેથી મંગાવવામાં શી હરકત હતી ?" તેથી મેં કહ્યું કે, "ત્યાગી હોવાથી તેમ કરવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું." એટલે શુરશ્રી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, "તમને ત્યાગનો દુરાગ્રહ થઈ ગયો છે. યોગવાસિષ્ઠમાં શિખિન્દ્રજી રાજાને પણ એ પ્રમાણે થયું હતું. તે રાજપાટ છોડી વનમાં જઈ ઝુંપડી બાંધી રહ્યા હતા અને તપશ્ચર્યા કરી શરીરને ઘણું કષ્ટ આપતા હતા. તેથી તેમની રાણી ચુડાલા કે જે મહા બ્રહ્મ-રાણી હતી તે પોતાના સ્વામીની આવી સ્થિતિ બેઈ વિચારવા લાગી કે, 'અહો ! મારા પતિનું જ્ઞાન અજ્ઞાનના આવરણથી ઢંકાઈ ગયું છે, માટે તેમને વાસ્તવિક જ્ઞાનનો બોધ થયો બેઈએ.' આમ વિચારી ચુડાલા પોતાનું રાણીનું રૂપ બદલી કુંભ સુનિના રૂપમાં તેમના આશ્રમમાં ગઈ અને કહ્યું કે, 'આપ આણું કંઠણ તપ શા માટે કરો છો ? જે ત્યાગવાનું છે તે તો હજી સુધી તમે ત્યાગ્યું નથી અને જ્ઞાન સંપાદન કર્યું નથી.' રાજાએ કહ્યું કે, 'મેં રાજપાટ બધાનો ત્યાગ કર્યો છે તો હવે ત્યજવા જેવું બીજું શું છે ?'

વેવધારી રાણીએ કહ્યું કે, 'રાજપાટ, ભૂમિ, ધન, સ્ત્રી વગેરે ખરે જોતાં તો તમારાં હતાં જ નહિ, તો પછી તમે તેનો ત્યાગ કર્યો કેમ કહેવાય ?' આ ઉપરથી રાજાએ શુદ્ધ તથા વન વિષે પણ પોતાનું મમત્વ છોડી દીધું અને મૃગચર્મ, કમંડળ, માળા વગેરેનો પરિત્યાગ કરી બધા પદાર્થોને અગ્નિમાં બાળી નાખ્યા, કે જેથી તે પદાર્થોનો મોહ પણ છૂટી જાય.

ચુડાલાએ કહ્યું કે, 'માળા તો લાકડું છે અને કમંડળ તો ફળ છે; બીજું પણ બધું આવું જ છે. તમારે ન હતું અને તમે છોડ્યું તેમાં શો મોટો ત્યાગ ? એકે મુખ્ય ભાગ પાકી રહ્યો છે અને તેનો ત્યાગ કરવાથી જ

તમને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થશે.' આ ઉપરથી રાજા એમ સમજ્યા કે મુનિ દેહ ઉપરના મમત્વનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવના હશે. એમ ધારી પોતાના દેહને નાશ કરવા તૈયાર થયા એટલે રાણીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવી કહ્યું, 'રાજા, શરીરનો ત્યાગ કરવાથી તમારો સર્વ ત્યાગ પૂરો થવાનો નથી. આ દેહને ટકાવી રાખી ચિત્તનો ત્યાગ કરો એટલે તમારો સર્વ ત્યાગ સિદ્ધ થશે જણવો.' ચિત્તનો ત્યાગ એજ ખરો ત્યાગ છે અને તે સિદ્ધ થવાથીજ ખરો આત્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે." એમ કહી ગુરૂશ્રી બોલ્યા કે, "તમારી આવી સ્થિતિમાં હવા વગેરેનું સેવન ન કરવું ઉચિત નથી. ત્યાગ એ જ્ઞાનનું કારણ છે, પણ ત્યાગનો દુરાશય એ જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધક છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો શરીર તો નકારામાં નકાર છે, પરંતુ કર્તવ્યની અપેક્ષાથી જોઈએ તો રત્નોનું રત્ન છે, કારણકે ધર્મનું મુખ્ય સાધન છે.

‘શરીરમાય સ્વલુ ધર્મસાધનમ ।

માટે અહ્યણ હોય ત્યારે પૈસા મંગાવવા જોઈએ અને અહિં આવી શરીર સુધારવું જોઈએ.”

પર. ગુરુભક્તિ.

હું પ્રવાસમાંથી બેલગામ આવ્યા બાદ બીજે દિવસે સવારે અગાઉની જ માફક પુષ્પનો હાર પહેરાવીને ગુરુશ્રીને પગે લાગ્યો. ત્યાર પછી કથા સમાપ્ત થયા બાદ બગીચામાં ગુરુશ્રી રામાનંદ સ્વામીને પંચદશી શિખવવા બેઠા હતા, ત્યારે હું ગયો અને પાસે બેઠો એટલે ગુરુશ્રી મને કહેવા લાગ્યા કે, “આપ સંન્યાસી છો અને આવી રીતે હાર પહેરાવી પગે લાગો છો એ મને સાફ લાગતું નથી.” મેં કહ્યું કે, “અંબરમાં મને કલકનાના વેપારી ગૃહસ્થ મળ્યા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમે સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન કરવા ગયા હતા, તે વખતે તેઓ એમના ગુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસની છબીની આરતી કરતા હતા. પછી અમારી સાથે વાત નીકળતાં મેં શંકા કરી કે, આપ આવા વિદ્વાન યઈને આવી રીતે આરતી વગેરે કેમ ઉતારો છો?’ એમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘એ તો મનની મોજ છે.’ આ પ્રમાણે આવા આવા વિદ્વાન પણ જ્યારે પોતાના ગુરુની પૂજા કરે છે તો હું શા હિસાબમાં? શ્વેતાશ્વતરમાં પણ કહ્યું છે કે:—

- । ; यस्य देवे.परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

જેવી રીતે જેને પરમાત્મામાં ભક્તિ હોય તેવી જ શુરમાં પણ હોય તેને ઉપદેશ કરેલા પ્રસિદ્ધ અર્થો અનુભવમાં આવે છે, તેટલા માટે આપના ઉપર મને ભક્તિ હોવાથી હું આપને હાર પહેરાવું છું તે મારા સ્વાર્થને માટે છે. હું આપની સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદની પેઠે આરતી તો ઉતારતો નથી. આપ ગમે તે માનો, પણ હું તો આપને પરમાત્મા તુલ્ય માનું છું.” શુરશ્રી બોલ્યા, “તમે અને સદે શુર ભાનો તો પણ જેમ એક દીવામાંથી હજારો દીવા પ્રગટ થાય છે, તેમાં પ્રથમનામાં અને પીળામાં ન્યૂન્યાધિક પણ હોતું નથી, તેમ સાક્ષીરૂપે તો આપણે સર્વ એક જ છીએ.”

આ સાંભળી રામાનંદ સ્વામી બોલ્યા કે મહત્ત્વ ધર્યોએ કહ્યું છે કે—

યાવદાયુક્તયો વદ્યા વેદાન્તો ગુરુશ્ચિર ।

આદૌ જ્ઞાનપ્રસિદ્ધયર્થ કૃતમ્નત્વાડપનુત્તયે ॥

અર્થ — જિંદગી પર્વત વેદાંતશાસ્ત્ર, શુર અને ઈશ્વર એ ત્રણે વંદન કરવા યોગ્ય છે તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અને (પછી) કૃતમ્નતાની નિવૃત્તિ અર્થે (વેદન કરવું જોઈએ).

પછી શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “આપ પણ તેની સાથે મળી ગયા કે?” રામાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, “હું કાઠ મળી ગયો નથી; હું તો ન્યાયની વાત કરું છું.” પછી શુરશ્રી તથા રામાનંદ સ્વામી હસવા લાગ્યા

તે દિવસે સાંજે રામાનંદ સ્વામીના ઝોળખીતા એક પ્રાણીને ગામથી શુરશ્રી પાસે આવ્યા હતા. રામાનંદ સ્વામી તેમની ઝોળખાણ કરાવી કહેવા લાગ્યા કે, “તેઓ થોડું વેદાંત અને ન્યાયમાં તર્કસંગ્રહ વગેરે શીખ્યા છે અને તેમની ઇચ્છા હતી વધુ ન્યાય શીખવાની છે. હું તેમને કહું છું કે કટ્યાણ માટે ન્યાયના ઘણા અર્થો શીખવાની આવશ્યકતા નથી, છતાં તેમના મનનું સમાધાન થતું નથી, તેથી આપ એમને સમજાવો.” શુરશ્રીએ કહ્યું, “હું તેમને ઝોળખતો નથી અને તેઓ મને ઝોળખતા નથી, તેથી હું શું સમજાવું?” પ્રાણીએ કહ્યું, “એકેના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય એવી વિદ્યા આપ બધો છો તેથી સર્વ આપના ઝોળખીતા જ છે.” શુરશ્રીએ કહ્યું, “હું નાશક હતો ત્યારે ત્યા એક સ્વામી મહિનો પંદર દિવસ રહેવા આવ્યા હતા તેમની પાસે એક પ્રાણી જે તર્કસંગ્રહ સુકતાવલી અને થોડું વેદાન્ત શીખ્યો હતો તે દીનકરી શીખવા આવ્યો. સ્વામીએ તે શિખવવાનું શરૂ કર્યું હતું, તે બાણી મેં કહ્યું કે, ‘આપ થોડા દિવસ રહેવાના છો. દીનકરી અથ તેટલામાં મુરો અર્થ શક્ય નહિ. મળી તો થોડું પ્રાણી વેદાંત ભણ્યા છે તો

આપ એને એક વાતમા સમજાવી દો. 'સ્વામીએ કહ્યું, 'એક વાતમાં તે સમજે એવા નથી.' તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાયના ઘણા અથ જોવાથી બહિર્મુખ થવાય છે. તે ઉપર એક વિનોદવાર્તા છે કે, શ્રી રામચંદ્રજી, કેકેયીને તેમના પિતાએ આપેલું વચન ભંગ ન થાય એવા ઉદ્દેશથી વનમાં જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ગૌતમ ઋષિ મળ્યા, તેમણે શ્રી રામચંદ્રજીને કહ્યું, 'હે રામ ! તમે રાજપુત્ર થઈ વત્કલ પહેરી ઉધાડે પગે આ સ્થિતિમાં ક્યા જાઓ છો ?' શ્રી રામચંદ્રજીએ પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત સમજાવી 'વનમા જાઉં છું' એમ કહ્યું. ગૌતમ ઋષિએ કહ્યું, 'અરે ! તમે તો વિદ્વાન છો. તમે જાણો છો કે વૃક્ષસમૂહો વન-વૃક્ષોના સમૂહો તે વન છે. તમારા ઘણા બગીચા છે, તેમાંના એક બગીચામાં તમારે રહેવું હતું. આટલે દૂર જવાની જરૂર નથી.' એ પ્રમાણે શ્રી રામચંદ્રજી અને ગૌતમ વચ્ચે ઘણા સવાદ થયો. છેવટે શ્રી રામ નિરુત્તર થયા ત્યારે કહ્યું કે, 'નૈયાયિકને કોઈ કાળે જ્ઞાન થયું નહિ.' વિદ્વત્તા માટે ન્યાયના ઘણા અથો શીખવા ઠીક છે, કલ્યાણ માટે તે આવશ્યક નથી. શ્રી ઔરાંગ ભગવાન જેવા કોઈ યોગબ્રહ્મને જ્ઞાન થાય છે, પણ બીજા ઘણું કરી બહિર્મુખ રહે છે." આ સાલળી બ્રાહ્મણે કહ્યું, "હવે મારું સમાધાન થયું. વધુ ન્યાય શીખવાનો વિચાર આજથી છોડી દઉં છું." ગુરુશ્રીએ કહ્યું, "કેવળ મારા વચનથી છોડવું નહિ. વિચારી નિશ્ચય કરવો કેવળ વિદ્વત્તા કલ્યાણનો માર્ગ નથી; ભક્તિ અને વૈરાગ્ય આવશ્યક છે."

પછી મેં કહ્યું કે, "હું ઋષિકેશ ગયો ત્યારે લઘુ કૌમુદી શીખતો હતો અને તે પુરી થવા આવી હતી તે બહુ સ્વામીઓએ અને જુહત કૌમુદી શીખવા કહ્યું. મેં કહ્યું કે, 'જુહત કૌમુદી શીખતા શીખતા શરીર પડી જાય તો જુહત કૌમુદી જન્મમરણમાથી બચાવશે ?' સ્વામીઓએ કહ્યું કે, 'લઘુ તદ્દન નાની છે, જુહત નહિ તો મધ્ય કૌમુદી શીખશે તો સસ્કૃત ભાષામાં ઠીક પ્રવેશ થશે એમ કરી મને ઘણું સમજાવ્યું એટલે મેં મધ્ય કૌમુદી શરૂ કરી દોઢ મહિના પછી મને સખત મદવાડ આવ્યો અને હું મરતા મરતા બચ્યો તેથી મનમાં આવ્યું કે પરમાત્મા તરફથી મને આ સૂચના મળી તેથી વધુ અભ્યાસ કરવાની બિલકુલ ઇચ્છા રહી નહિ." તે સાલળી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, "પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે. એક વખત એક ભક્ત હજી તેમને સમુદ્ર માર્ગે પરદેશ જવું હતું. તેઓ જવાના હતા તે દિવસે વહાણ મજસ્કે ઉપડવાનું હોવા થી તે દિવસે તે વહેલા ઊઠી બંદરે જવા લાગ્યા. જતા જતા અધાર હોવાથી રસ્તામાં ખાડો આવતા પડી ગયા અને તેમના એક પગે વાગ્યું. તેટલામાં મોડું થઈ જવાથી વહાણ પણ ઉપડી ગયું એટલે ભક્ત પાછા ફર્યો. રસ્તામાં લોકોએ પોછા (ફરવાનું) કારણ પૂછ્યું એટલે તેમણે સર્વ હકીક્ત કહી અને કહ્યું કે,

‘પરમાત્મા’ને કરે છે તે સારા માટે કરે છે.’ લોકો આ સાંભળી હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘પરમાત્માએ શું સાફ કર્યું ! પગે વાગ્યું અને વહાણ પણ ઉપડી ગયું ! ભકત તો મૂર્ખ છે !’ પણ ચોડાજ દિવસમાં ખખર આવ્યા કે વહાણ ડુબી ગયું. તે સાંભળી લોક વાત કરવા લાગ્યા કે, ‘ભકત કહેતા હતા તે ખરે પડ્યું. ભકત સાચા ખરા.’”

પછી શુશ્રીએ કહ્યું કે, “શીખતાં શીખતાં કોઈ વખત શાસ્ત્રવાસનાં વધી જાય છે તો પોતાનાં કર્તવ્યમાં વિદ્ય આપે છે.

પછી મેં કહ્યું કે, “હું કંઈ ગયો ત્યાં થોડો ઘણો વેદાન્તનો અભ્યાસ કરતો હતો. પુસ્તકો વાંચતાં વાંચતાં એક શ્લોક જોવામાં આવ્યો:—

પઠક પાઠકશ્ચેવ યે ચાન્યે શાસ્ત્રપાઠકા: ।

સર્વે વ્યસનિનો મૂર્ખા: ક્રિયાવાનેવ પંડિત: ॥

અર્થ:—(માત્ર) અધ્યયન કરનારા તથા કરાવનારા અને ખીજા શાસ્ત્ર શિખવનારા સર્વે વ્યસનીઓ મૂર્ખ છે. કૃતિમા મૂકનારા જ પંડિત છે.

આ શ્લોકમાં મૂર્ખ શબ્દ મને લાગુ પડે છે એમ મારા મનમાં આવ્યું તેથી વધુ શીખવાનો વિચાર છોડી દીધો અને ધ્યાન વગેરે સાધન વધારવાનો નિશ્ચય કીધો.” શુશ્રીએ કહ્યું કે, “શ્લોકનો ભાવ ખરાબર છે. ઘણા લોકોને બુદ્ધિ-ખળ, પાનાં વગેરે રમતતું વ્યસન હોય છે, તેમ શીખવા શિખવવાનું પણ વ્યસન લાગે છે. ઘણાઓને મેં જાણી સુધી વેદાન્ત શ્રવણ કરતા તથા વાતો કરતા જોયા છે, પણ તેમના અંતઃકરણ પર કંઈ સંસ્કાર પડેલા જોવામાં આવ્યા નહિ. કારણ પ્રથમ વિચારદ્વારા સત્ અસતનો વિવેક કરવાથી સત્ત્વ સુખબુદ્ધિ થાય અને અસતમા દુઃખબુદ્ધિ થાય છે, એટલે પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી જગતના સર્વ પદાર્થમાં મોહ નષ્ટ થાય છે, તેથી સાધનમાં તત્પર થાય છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે—

પ્રાણો હોપ ય: સર્વભૂતૈર્વિમાતિ વિજાનન્ વિદ્વાન્મવતિ નાતિવાદી ।

આત્મક્રીડ આત્મરતિ: ક્રિયાવાનેપ બ્રહ્મવિદા વરિષ્ઠ: ॥

અર્થ—આ પ્રાણ ઉપહિત પરમાત્મા સર્વ ભૂતા રૂપે પ્રકાશ છે જે કોઈ વિદ્વાન તેને આ પ્રમાણે જાણે તે દલી અતિવાદી થતો નથી. આવા પુરુષની કીડા આત્મામા હોય છે, તેની રતિ-પ્રીતિ આત્મામા જ હોય છે તથા તે અજ્ઞાનેતાઓમા શ્રેષ્ઠ થાય છે

એ પ્રાણ ઉપહિત પરમાત્મા સર્વભૂત પ્રાણીમાંમાં અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપે પ્રકાશમાન રહે છે. એવી રીતે પરમાત્માને પરોક્ષ રીતે જાણનાર આત્મવ્યતિરિક્ત

વાગ્વિલાસનો પરિત્યાગ કરી, સદા આત્મામાં કીડાવાળો એટલે નિદિધ્યાસાદિ
માનસિક ક્રિયામાં તત્પર હોય છે. જેમ પાણીમાં જે રંગ નાખીએ, તે રંગનું
પાણી દેખાય છે, તેમ અંતઃકરણમાં જે જે સંસ્કાર પાડીએ તેવું તે થાય છે.
અનાત્માના સંસ્કાર પાડવાથી અનાત્માકાર થાય છે, અને પરમાત્માના સંસ્કાર
પાડવાથી પરમાત્માકાર થાય છે. તે આત્મરતિ એટલે આનંદ એટલે સમાધિ-
સુખનો અનુભવ કરે છે. એવાજ પુરુષો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આવો અભ્યાસ મૂંઝીને
એકલો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો તેમાં ખરો આનંદ પણ ન મળે, તેમજ મોક્ષ
સુખ પણ ન મળે. 'પરોક્ષ જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી ક્રિયામાં રૂચી થતી નથી,
અને ક્રિયા સિવાયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ચોપટીયા જ્ઞાન જેવું છે; ચોપટને લડાઈની
વાતો શિખવીએ અને ચોપટ વારંવાર કહે કે લાવો તરવાર, લાવો બંદુક; પણ
ચોપટના એ શબ્દો જેમ, નિરર્થક છે તેમ એવું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નિરર્થક છે.
કપીર મહારાજ કહે છે કે,

कपने के शूरे घणे ताते बाधे तीर,

विरह्वाण जिनके लगे तीनके विकल शरीर.

મારા જેવા બોલવાવાળા ઘણા છે પણ જેને પરમાત્મા સાથે પ્રીતિનો રસ
લાગ્યો છે તેને પરમાત્મા સિવાય બધું 'લુપ્ત' લાગે છે. 'પાણી વગરની માછલીના
જેવી તેની દશા છે."

પછી રાત્રે પ્રસંગ નીકળતાં રામાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું કે, "પ્રકાશાનંદજી
ઘાતી, બ્રહ્મહાતલ્ય વગેરે કરે છે?" એ કહ્યું કે, "ઋષિકેશમાં હું બિમાર પડી ગયો હતો
અને તે બિમારી લાંબા વખત ચાલુ રહી; પછી ફરતાં ફરતાં માંડવી આવ્યો
ત્યારે એક સ્વામી પણ ત્યાં ફરતાં ફરતાં આવ્યા હતા તેમનો સમાગમ થયો.
તેઓ હઠયોગની ક્રિયા બજાવતા હતા. તેમણે મને કહ્યું; 'તમે પ્રાણાયામ એકલા
કરો છો, પણ તે સાથે ઘાતી, બ્રહ્મહાતલ્ય વગેરે કરવાની જરૂર છે, તે કરવાથી
તમારું શરીર પણ સુધરશે.' મને પણ શીખવાની ઇચ્છા હતી. તેથી તેમણે મને
તે ક્રિયા શીખવી અને તે કરવાથી શરીરે ફાયદો પણ થયો તેથી તે ચાલુ રાખી
છે." શુક્રશ્રીએ કહ્યું, "વધારે ન કરવી. થોડી ઠીક છે. એક સ્વામી અહિં આવ્યા
હતા; તે આપણે ત્યાં ઉતર્યો હતા અને હઠયોગની થોડી ક્રિયા પણ બજાવતા
હતા. તેમની પાસે ઘણા લોકો તથા ડોક્ટરો પણ આવતા હતા. સ્વામી વળેલી
પણ બજાવતા હતા. તે ડોક્ટરોને જોવાની ઇચ્છા થઈ. સ્વામીએ તે પાણીમાં ઘેસી
કરી દેખાડી અને તે જોઈ ડોક્ટરોને પણ નવાઈ લાગી. પણ સ્વામીએ તે ક્રિયા
ઘણા વખતથી કરી નહોતી તેથી વિપરીત પરિણામ આવ્યું. - આખરે તેમને
શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી પડી અને તેમનો દેહ પડ્યો. માટે વધારે કંઈ કરવું નહિ"
ત્યાર પછી મેં તે ક્રિયા બોલી કરી, ધીમે ધીમે છોડી દીધી."

૫૩. દેહાધ્યાસ.

ખીજે દિવસે સાંજે ગુરુશ્રી પાસે દેહાધ્યાસ સંબંધી, વાત નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “વિચાર કરીને શરીર, શો પદાર્થ છે એમ જાણવા છતાં પણ તેમાંથી મારો મોહ છૂટતો નથી.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “દેહના લોગ માટેનાં સ્વાદિષ્ઠ ખાનપાનાદિ, સુંદર વસ્ત્રો, સુંદર મકાનો તેમજ અન્ય મોજશોખના પદ્ધતિઓનો પરિત્યાગ કર્યો સિવાય દેહાધ્યાસ હર ચર્ધ શકતો નથી. તમને તો આ મોજશોખ છે નહિ, છતાં પણ તમે આમ બોલો છો તો ખીજા લોકોની શી વાત?” એટલામાં બેલગામના એક વતની અને આશ્પાસના ગામોનાં જાણી-રહાર સરદેશાઈ શીસ્સગી મારા આવવાની ખબર મળતાં આવ્યા અને ગુરુશ્રી પાસે બેઠા. પછી મારા સામું જોઈ કહેવા લાગ્યા, “પહેલાં પણ મેં તમારું નામ સાંભળેલું પરંતુ જ્યારે હું હોઈ ત્યારે તમે નહો અને તમે હો ત્યારે હું નહોઉં. એમ સુલાકાત ન થયેલી. તમે સંન્યાસ લીધો તે સંબંધી સાહેબ કહેતા હતા કે તમને ક્ષણે પ્રકારે રોક્યા, પણ બાધ્યાવસ્થામાં સંન્યાસ લીધો; અને ઘણો દિવસથી કાગળ લખતા નહતાં તેથી ફિકર કરતા હતા.” આમ થોડીક વાત ચીત થયા પછી મેં મૂળ વિષય પર આવતાં ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “મદ્રાસમાં પટ્ટણ્ણુ સ્વામી કે જે આખા દક્ષિણમાં સૌથી ધનાઢ્ય હતા, તેઓએ સંસાર ત્યાગ કર્યો પછી પૂર્વની, વૈભવવાળી અજ્ઞાન અવસ્થાને ધિક્કારી તામિલ ભાષાની કવિતામાં કહ્યું છે કે, ‘આ શરીરને પણ પક્ષી આદિ જાણે છે કે અમારો લોગ છે, જળચર જાણે છે કે અમારો લોગ છે, ભૂમિ જાણે છે મારો લોગ છે તથા અગ્નિ જાણે છે કે મારો લોગ છે. આવા શરીરનું અતિ પ્રેમપૂર્વક પોષણ કર્યું એમા મને શો લાલ મળ્યો?’ ગુરુશ્રીએ પ્રસન્ન ચર્ધને જવાબ દીધો કે, “ખરું, આર્ય ધર્મમાં મરણ પછી શરીરના ચાર પ્રકારે સસ્કાર થાય છે. અશિથી, જળથી, ભૂમિથી, અને સૂર્યના કાલથી. એ પ્રમાણે મરણ પછી આ શરીર બીજાના ઉપયોગ અર્થે જ છે. શી શકરાચાર્ય સ્વામી કહે છે—

અનુસર્ણાંયત્પરિહિત્ય કૃત્યમનાઘવિઘ્નાકૃતતત્ત્વમોક્ષમર્મ્મ

દેહઃ પરાર્પોડયમમુખ્ય પોષણેય સજ્જતે સત્સ્વમનેન હન્તિ ॥

અર્થ—અનાદિ અવિઘ્નાએ કરેલ, બંધનથી છૂટવાનું કામ તજીને હમેશા આ દેહ જે બીજા માટે, (કાગડા, કુતરા માટે) છે, એના પોષણમાં જે આસક્ત થાય છે તે એમ દુસ્વાધી આત્માને હણે છે.

જ્યારે દેહ-બીજાના ઉપયોગમાં જોનાર છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે, છતાં એવા અભિધ્ય, શરીરમાં આપણે નિલખુદિ કરીએ છીએ એટલે કે મારું આ શરીર અમર

છે એમ વર્તાન રાખીએ છીએ; શરીર દૃશ્ય છે, આત્મા દષ્ટા છે, છતાં તે શરીર આત્મા પોતે હોય તેમ એ અનાત્મામાં આપણે આત્મબુદ્ધિ કરીએ છીએ; વળી શરીર મળમૂલાદિમય છે તેથી નિંદ છે, છતાં એવા અશુચિમાં શુચિબુદ્ધિ કરીએ છીએ; અને સર્વ દુઃખનું નિદાન છે, છતાં દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ કરીએ છીએ.

આ મનુષ્યશરીર મોક્ષના દ્વારરૂપ છે તેને મોક્ષયોગમાં પ્રવૃત્ત કરીને આપણે જ્ઞાન માટે પુરુષાર્થ ન કરીએ તો કેટલી હાનિ છે ?”

આ સાંભળી દેશાઈ બોલ્યા, “હું શરીરને અનેક પ્રકારના વેલવ આપનારો છું, તો મારે તો જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શી આશા ?” ત્યારે શુરશ્રી બોલ્યા, “સ્વાભાવિક જે જન્મથી પ્રાપ્ત થયું છે તે ખીજની દૃષ્ટિથી વેલવ હોય, પણ લોકતાની દૃષ્ટિથી વેલવ નથી, એટલે તમે સાઠ હજારની ઉપજવાળા છો અને તેથી પણ વધારે ઉપજની ઇચ્છા કરી તે પ્રમાણે લોગ વધારવાની કામના કરો, તો તે કામના બંધન વધવાનું કારણ છે. દુઃકમાં માણસ જે સ્થિતિમાં હોય ત્યાંથી તેણે જ્ઞાન માટે યત્ન કરવાનો છે, અને લોગોને કમી કરવાના છે. તમે તો શું પણ આગળના તમારાથી અધિક લોગ લોગવવાવાળા રાજાઓ તેમના સર્વ લોગોને છોડી ઋષિઆશ્રમમાં રહી પૂર્ણ વિરાગ અને ઉપરતિદ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરતા, તેમ તમે પણ કરી શકો.”

દેશાઈએ શંકા કરી કે, “વેલવમાં રહીને અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાન થાય કે નહિ ?” શુરશ્રી બોલ્યા કે, “તેમ થઈ શકે નહિ. શ્રી શંકર ભગવાન કહે છે કે:—

શરીરપોષણાર્થી સન્ ય આત્માનં વિદક્ષતિ ।

માહં દારુધિયા ધૃત્વા નદી તર્લુ મ્મ ઇચ્છતિ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય (સ્થૂળ) શરીરના પોષણની ઇચ્છાવાળો થયો છતાં આત્માના સાક્ષાત્કારને ઇચ્છે છે, તે લાકડાની બુદ્ધિથી મગરને પકડી નવીને તરવા ઇચ્છે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીરમાં અહંબુદ્ધિ કરીને તેને વેલવ કરાવવો અને હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું એવો અભ્યાસ કરવો એ અસંગત છે; માટે વેલવ માત્રનો પરિત્યાગ કરીને ઉપાસના કરવાથી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરનું પોષણ ન કરવાનું કહ્યું છે એટલે કે ઇન્દ્રિયવૃત્તિ ઉપજવન ન કરવું, પણ માત્ર પ્રાણવૃત્તિ ઉપજવન કરવું. જેમ સરકસનો વાઘ છે તેને પેટ ભરીને ખવરાવવાથી તે મસ્તીમાં આવીને જોઈતું કામ ન કરે પણ ઉલટો મારી નાખે, અને તદ્દન થોડું ખાવા આપવાથી પણ જોઈતું કામ ન કરે, પણ તેને ઉપયોગ પૂરતો ખોરાક દેવાથી જોઈતું કામ કરે છે; તેમ શરીરને વેલવ કરાવવાથી બ્રહ્મભ્યાસ

થઈ શકતો નથી, તેમજ છેક તામસ તપથી શરીરને શુષ્ક કરી નાખવાથી પણ અભ્યાસ થઈ શકતો નથી; પરંતુ યોગ્ય આહાર વિહાર કરવાથી અભ્યાસ થઈ શકે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

શરીરં વ્રણવત્પચેદન્નં તુ વ્રણલેપનમ્ ।

વ્રણસેચનવદ્ધારિહં વચ્ચં તુ વ્રણપટ્ટવત્ ॥

અર્થ—શરીરને શુભડાની સમાન, અને શુભડાના લેપન સમાન, તૃષા નિવારણાર્થ જળને શુભડાના ધોવા સમાન અને વસ્ત્રને શુભડાના પાટા સમાન જેવું

શરીરને પણ કહેવાયું કારણ એ છે કે તે દુઃખરૂપ છે, અને તેને પોષવાને માટે વિવિધ પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ઠ ખાનપાનાકિની જરૂર નથી; પણ કુધા, તૃષા નિવારણ અર્થે તેની જરૂર છે. આ પ્રમાણે 'નિર્વાહ પૂરતો વ્યવહાર કરી દેહાધ્યાસ એણે કરવો.

આપ એ ઘોડાની ગાડીમાં બેસો છો, તો કોઈ વખત એક ઘોડાની ગાડીમાં બેસવું એમ આદત પાડયે ક્યારેક મગે ચાલવાની ટેવ પણ રાખવી. તેમાં પણ સાથે માણસો લઈને જવાને બદલે એકલા ચાલીને નીકળવું. આથી આપણો માન-મરતબો એણે થશે એવી માન્યતાથી દેહાધ્યાસ વધે છે; માટે આ પ્રમાણે અત-વિચાર અને બાહ્ય ક્રિયાપૂર્વક સાદાર્થ તથા સરળતા રાખવાથી દેહાધ્યાસ એણે થતો જાય છે.

તે સંબંધે શુરુશ્રીએ એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું. વિલાયતમાં પહેલાં એક રાજા થઈ ગયો (આ રાજાનું નામ શુરુશ્રીએ કહેલું, પણ હાલ મને યાદ નથી). એક વખત તે એકલો એક દૂબળા ઘોડા ઉપર બેસી જતો હતો, તે વખતે એ ઘોડાવાળો એક ખટારો જગલના રસ્તામાં કીચડમાં ખુંચી ગયો હતો, તે ખટારાવાળાએ તેને દેખીને બોલાવ્યો અને ખટારો કાઢવામાં પોતાને મદદ કરવા કહ્યું. તેણે ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ખટારાને કાંધે દબને કીચડમાંથી કાઢ્યો. એટલામાં તે રાજાની ટોપી નીકળી પડી. આપતકાળમાં જરૂરી પ્રસંગને માટે તે ટોપી નીચે પોતાનો ઝુગટ રાખતો. તે ઝુગટ ખટારાવાળાના જોવામાં આવતાં તે એકદમ ગભરાયો અને રાજાની પાસે સહાય માગવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. 'કંઈ હરકત નહિ' એમ કહી રાજા પોતે ચાલ્યો ગયો. આવા આવા વ્યવહાર દૃષ્ટિવાળા રાજાઓ પણ આટલી સાદાર્થમાં રહેતા હતા, તો પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળા તમારા જેવાએ કેટલી સાદાર્થ રાખવી જોઈએ ?”

આ પછી બીજે વર્ષે શુરુશ્રીનું શરીર ઇટી ગયું. ત્યારબાદ હું બેલગામ ગયો ત્યારે દેશાઈ મળ્યા. તેઓ શુરુશ્રીનાં અવસાનથી બહુ દિવસો પછી હતા

અને કહેતા હતા કે, “ મને જે ધર્મ ઉપરાધ્યાય થઈ છે તેમજ રજેશુભ વૃત્તિ કરી થઈ છે તે શુભહારાજની કૃપાથી થઈ છે.” તેમજી દોઢ વર્ષે સરદશાઈ ન્યારે માંદા પડ્યા ત્યારે પોતાનો અંતકાળ નજીક આવ્યો છે એમ સમજી અપુત્ર હોવાથી પોતાની સ્ત્રી સાડું નિર્બંધ પુરતું રાખી બાકી સઘળું ધર્મોદામાં આપી તેમજી સુવાવસ્થામાં દેહત્યાગ કર્યો.

૫૪. ‘જ્ઞાનીને અભિમાન હોતું’ નથી.

પૂર્વાશ્રમમાં ન્યારે હું શુશ્રી પાસે સમાગમ કરવા જતો ત્યારે મારા મનમાં એવું થતું કે ‘જે જે જાણુ’ તે શુશ્રી પાસેથી જ જાણી લેવું, બીજે કયાંએ લાટવું નહિ. આવો મારા મનનો આશય જાણીને શુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ આ ‘શરીર’ પાસેથીજ બધું જાણવું એવો આશય શો ? મધમાખી જેમ બધે ઠેકાણેથી મધ એકઠું કરે છે તેમ ‘બધા પાસેથી’ પ્રજ્ઞવિદ્યા સંપાદન કરવી. દત્તાત્રેયે ચોવીસ શુભ કર્યા હતા. તેવી રીતે જ્યાં જ્યાં શુભ હોય ત્યાં ત્યાં અહંજી કરવાને હરકત નથી.” આથી જ્યાં જ્યાં હું ગયો ત્યાં ત્યાં સમાગમ કરવા જતો, તેથી બહુ પ્રકારેના અનુભવ થયો.

એક તહેવારને દિવસે શુશ્રીએ સત્સંગ મંડળમાંથી કૃષ્ણાણપંત વગેરે કેટલાકને જમવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું, તેથી સવારમાં કયા સમાસ થયા બાદ શુશ્રી પાસે ‘બધા’ બેઠા હતા, તે વખતે ‘પ્રસંગ’ નીકળતાં ‘મે’ શંકા કરી કે, “હું જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં સમાગમ કરવા જતો હતો, પણ કેવશિત નાના પ્રકારના આડંબરો અને અભિમાન જોવામાં આવ્યાં. જેઓ જ્ઞાની છે તેને ‘હું છું’ એવું અભિમાન થાય ખરું ?”

આ સાંભળી શુશ્રી બોલ્યા કે, “ રજેશુભ તમેજીશુભને અભિલવ (દબાણ) થવાથી જેના અંતઃકરણની વૃત્તિ સત્વપ્રધાન થઈ છે અને તેથી જેનું આવરણ ભંગ થયું છે, તેને અજ્ઞાનનાં સર્વે કાર્યો બાધિત છે. અવિદ્યાનો આ પ્રમાણે બાધ થયો હોવાથી એ બાધિતાનુવૃત્તિવાળામાં સામાન્ય અભિમાનનું દર્શન વખતે થાય છે, પણ વિશેષ અભિમાનનું દર્શન તો થાયજ નહિ.

આ કારણથી આમ જ્ઞાનીમાં સામાન્ય અભિમાન તો બન્યું રહે છે, પણ વિશેષ અભિમાન હોતું નથી. શુક, પામદેવાદિ જે જે પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ મહાત્માઓ

યઈ ગયા છે, 'તેમનામાં વિશેષ' અભિમાન જોવામાં આવ્યું નથી. 'હું પ્રાદ્યુષ્યું', ક્ષત્રિય છું' વગેરે બલિતનું અભિમાન તથા 'હું પ્રદ્યારી છું', ગૃહસ્થ છું', હું ક્ષલાણુનો દીકરો છું', ક્ષલાણુનો બાપ છું' આમ વર્ણાશ્રમ આદિનું અભિમાન દેખાય તે વિશેષ અભિમાન છે. દેવી સપત્તિવાળા ઉત્તમ પુરુષોમાં પણ આપું વિશેષ અભિમાન રહે છે, જ્ઞાનીપણાનું અથવા પૂજ્યપણાનું અભિમાન તો ખાસ આસુરી સપત્તિવાળા પ્રાકૃત પુરુષોમાં હોય છે. ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે દંમો દર્પોડમિમાનશ્ચ ॥ દંભ એટલે પોતામા જે ગુણ નથી તે ગુણનો ડોળ કરીને લોકોને છેતરવા તે; જેમકે કોઈ પુરુષ વેદશાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા કરેલાં કર્મ ઉપાસના ને જ્ઞાન છે તેમા આસ્થા ન હોવા છતાં લોકોને ઉપરથી માત્ર ખતાવવા ખાતરજ નિત્ય કર્મ વગેરે કરવાનો ડોળ કરે છે, પણ જે ધર્મક્રિયામાં કદ વેઠવું પડે છે તે નહિ કરતાં જેટલો એશઆરામ અને શારીરિક સુખ લોગળ્યું એટલું ખર્ચ, ખાકી આગળ બંધમોક્ષ કે સ્વર્ગ નરક એવી કંઈ વસ્તુજ નથી એવું માને છે, અને ખીજઓને તેનાથી ઉલટો મોક્ષસુખ મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. જે શ્રદ્ધાથી ધર્મક્રિયા કરે છે તેનું અતઃકરણ શુદ્ધ થવુંજ જોઈએ અને તેને વિષયાદિમાં અડચી થતી જવી જોઈએ. જેનામાં આ કૃણ જોવામાં ન આવે તે શ્રદ્ધારહિત દંભથી ધર્મક્રિયા કરે છે એમ સમજવું અને આવી રીતે પોતાની આજીવિકા તૂટી ન જાય એવા લયથી આસ્તિકતાનો ડોળકરી લોકોને છેતરવા તેને દંભ કહે છે. વિશેષમા દંભના સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં ગુરુશ્રીએ પ્રબોધ ચત્રોદયમાંથી અલંકાર રૂપે રમુજની વાત કરી.

મહામોહ અને વિવેક નામના બે રાજા હતા. કાશીમા વિવેકનું જોર વધવા માંડ્યું. તેણે પ્રત્યેક તીર્થમાં શમદમ આદિને મોકલ્યા અને આ રીતે પ્રબોધ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. તે જોઈને મહામોહને પોતાના નાશનો ભય લાગવાથી તેણે દલ અને અહંકાર નામના પોતાના સરદારને કાશી મોકલ્યા. દંભ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. અહંકાર ફરતાં ફરતાં એક ઘર જુએ છે ત્યાં અગ્નિ-હોત્રનો સામાન જ્યાં ત્યાં પડ્યો છે અને ઘરમાંથી હોમનો ધુમાડો નીકળે છે. અહંકારે ધાર્યું કે આ ઘરમાં બે ચાર દિવસ રહેવું ઠીક પડશે એમ વિચાર કરી તે આંગણમાં જરા આગળ ગયો, ત્યાં દંભ પોતે શરીરના સર્વ અંગ ઉપર ગોપીચંદની મુદ્રા લગાડી તથા માથા પર, કાન પર, વગેરે ઠેકાણે દલ ખોસી ગઈલો જણાયો. તેને જોઈ અહંકારે મોટેથી 'કટ્યાણુ યાઓ' એમ આશિર્વાદ આપ્યો. દલે માત્ર "હું" એમ કરી રોક્યા તેટલામા તેનો શિષ્ય આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, 'મહારાજ, આ આશ્રમમા પગ ધોઈને આવવાનું છે.'

અહંકાર—આ કંઠાર દેશ જણાય છે, અતિથિનું અહિં સન્માન કોઈ ઠેકાણે જણાતું નથી.

શિષ્ય—પૂજ્યપાદ એમ આજ્ઞા કરે છે કે આપના કુળની અમને ખબર નથી.

અહંકાર—સર્વથી પવિત્ર શહેરમાં સર્વથી પવિત્ર કુળના, સર્વથી પવિત્ર સર્વોત્તમ નામના મારા પિતા છે.

શિષ્ય—આપ મોટા છો પણ પગ ધોઈને આવો.

અહંકાર આખરે પગ ધોઈ આગળ ગયો. એટલે દંડા દાંત કચકચાવી બોલ્યો કે ‘ફર ઉભા રહો. તમારા અંગ ઉપરના પરસેવાના ણિંદુ પવનથી મારી તરફ આવી મને અપવિત્ર કરે છે.’

અહંકાર—આ મોટો અમત્કારિક આવ્યાર !

શિષ્ય—મોટા મોટા રાજાઓ અમારા પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજનાં દર્શન માટે આવે છે ત્યારે પોતાથી ગુરુ મહારાજના ચરણકમલનો સ્પર્શ કરાય નહિ તેથી પોતાના મુગટના મણિનાં કિરણોથી ગુરુ મહારાજના ચરણોની આરતી કરે છે.

અહંકાર—(મનમાં) આ મોટો દાંલિક જણાય છે. હશે ! આ આસન પર બેસુ.

એમ કહી એક સુંદર આસન પર બેસવા જાય છે, ત્યાં શિષ્ય કહે છે, ‘અરેરે ! શું કરો છો ? આ તો પૂજ્યપાદ શ્રી ગુરુ મહારાજનું આસન છે તે ઉપર કોઈથી બેસાતું નથી.’

અહંકાર—અરે પાપી ! મારા જેવા દક્ષિણમાં પણ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર કુળ-વાળા માટે પણ આ આસન યોગ્ય નથી ? સાંભળ ! મેં એક અગ્નિહોત્રીની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો તેથી હું મારા પિતાથી પણ શ્રેષ્ઠ છું. વળી મારા સાળાના મિત્રની કન્યા પર આદ્રેષ આવ્યો તેથી પરંપરાએ મારી પત્ની પર આદ્રેષ આવે એમ ધારી તેનો મેં ત્યાગ કર્યો એવો હું પવિત્ર છું.

દંડા—એ અફ, પપુ હું સ્વર્ગમાં પ્રવેશવને ત્યાં ગયો ત્યાં મોટા મોટા ઋષિઓ મને જોતાંજ પોતપોતાનાં આસન છોડી હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. ત્યાં મારે લાયક એક પણ પવિત્ર આસન ન હોવાથી મને પ્રદક્ષિણાએ પોતાનો જોળો ગાયના છાણથી પવિત્ર કરી તે પર આગ્રહથી બેસાડ્યો. એવી રીતે દેવો પણ મને પવિત્ર માને છે તો ધીજાની શી વાત ?

અહંકાર—અરે ઋષિઓની મારી આગળ શી કથા? ઋષિઓની ઉત્પત્તિ સાંભળ! વ્યાસ દીમર કન્યાના પુત્ર હતા. અગત્ય માટીના કુંભમાંથી થયા; હરણીમાંથી શૃંગી ઋષિ થયા; એમ સર્વ ઋષિની ઉત્પત્તિ નિંદ્ય છે એમ છતાં તેની મારી આગળ સ્તુતિ કરે છે!

દંભ—(આ આપણા મહાન્ પિતા અહંકાર જણાય છે એમ સમજી ખુશી થઈ) હું લોભનો પુત્ર દંભ છું, આપને નમસ્કાર કર છું.

અહંકાર—દીર્ઘાયુ થા! મેં તને યોગજ્ઞ્યો નહિ. તારો પુત્ર અસત્ય કયાં છે?

દંભ—સુખરુપ છે, તેના વિના મને ક્ષણ ભર પણ ચાલતું નથી.

અહંકાર—તારાં માળાપ તૃષ્ણા અને લોભ ખુશીમાં છે?

દંભ—એમના સિવાય મને એન પડે નહિ. તે પણ ખુશીમાં છે.

તાત્પર્ય એ કે અસત્ય, તૃષ્ણા અને લોભ છત્યાદિ આસુરી ગુણો આ દંભની સાથે નિયમ પૂર્વકજ રહે છે.

દર્પ—વિદ્યા, ધન, શાંતિ, કુળ વગેરેના મદથી શ્રેષ્ઠ પુરુષનું પણ અપમાન કરવા રૂપ ગર્વવિશેષનું નામ દર્પ છે. ગર્વિષ્ઠ મનુષ્યમાં નમ્રતા લેશ માત્ર પણ હોતી નથી. રાજા દુર્યોધને પોતાના દર્પને લીધે કૃષ્ણ પરમાત્માનો પણ તિરસ્કાર કર્યો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સભામાં આવે ત્યારે કોઈ મનુષ્યે તેમના માનમાં ઉભા ન થયું એવી સર્વને આજ્ઞા કરી. તોપણ ભગવાનને આવવાની વખતે કોઈ પણ એસી રહી શક્યા નહિ, સર્વ ઉભા થયા અને દુર્યોધન સિંહાસન પરથી પડી ગયો. મહાન્ પુરુષો આવા અપમાનને અપમાન સમજતા નથી; ઉલટું તેને ભૂષણરૂપ સમજે છે. તેમજ તેમને બીજાના દર્પને દોષ કોઈ પ્રકારે હરકત કરતો નથી. ગર્વિષ્ઠ પુરુષ પોતે પોતાના આ લોક તથા પરલોક સંબંધી સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થનો નાશ કરે છે. હિરણ્યકશિપુ આદિનો ગર્વથી એવો નાશ ભાગવત આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગર્વિષ્ઠ પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારનાં સાધન સંપાદન કરી શકે નહિ. જેનું દ્રષ્ટાંત બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં રાજા અન્નત શત્રુ અને બાલાકીની કથામાં મળે છે.

ગર્ગજોત્રમાં બાલાક નામે એક પિંડદાન પ્રાદ્ય હતા. તેણે વેદવેદાંગ અને બીજી પણ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને બાલાકી નામે પુત્ર થયો, જેને પોતે ભણેલી સર્વ વિદ્યા ભણાવી. વિદ્યા, ધન, અને યૌવનના મદને લીધે એ બાલાકીને એમ ગર્વ થયો કે મારા જેવો કોઈ જ્ઞાની નથી. તેથી દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો અને અનેક દેશના પંડિતોને પોતે જીત્યા છે એમ ઉદ્વેગથી

માનતો. છેવટે કાશીનગરના રાજા અજિતશત્રુ જેવા દાનેશ્વરી, વિદ્વાન, અને આત્મજ્ઞાની રાજાના ગુરુ ચવાની અભિલાષા કરી સલામાં બોલ્યો, ‘તમે પ્રદક્ષિણાની વિમુખ છો, અને અવિદ્યાના બંધનમાં સપડાયેલા છો તેમાંથી છોડાવવા અને પ્રદક્ષિણા આપવા હું આવ્યો છું તે શ્રવણ કરો.’ આ સાંભળી રાજાએ બાલાકીને કહ્યું, ‘તમારી માગણીથી હું પ્રસન્ન થયો છું અને ઉપદેશ કરવાની તમારી પ્રતિજ્ઞા માત્રને કારણે જ હું તમને એક હજાર ગાયો આપું છું.’ એ પછી બાલાકીએ અવ્યાકૃત પ્રદક્ષિણા ઉપદેશ કરવો શરૂ કર્યો, એટલે રાજાએ કહ્યું, ‘એ તો હું જાણું છું.’ છેવટ પોડશકળા પ્રદક્ષિણા ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ‘એ પણ હું જાણું છું.’ એથી રાજા શિક્ષા કરશે એવા ભયથી બાલાકી શુન્યવાચો અને બોલ્યો કે, ‘આથી વિશેષ હું જાણતો નથી.’

ત્યારે રાજાએ પ્રાદક્ષિણાને તેના ગર્વ માટે કપકો આવ્યો. જેથી બાલાકીનો ગર્વ ઉતરી ગયો અને રાજા પાસે પ્રદક્ષિણા મેળવવા માટે માગણી કરી, જેથી એને રાજાએ બોધ કર્યો.

અમિમાન:—અભિમાન એટલે પોતામાં પૂજ્યત્વનો આરોપ. પારસ ભાગમાં કહ્યું છે કે, ‘અભિમાની પુરુષો પ્રભુને જાણતા નથી. ઈશ્વરથી પણ પોતાને તે મોટા સમજે છે. અભિમાની સર્વથી આગળ ચાલે છે. ઉંચા સ્થાન પર બેસવા ઇચ્છે છે. પોતે કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ પાસે જતો નથી, કોઈને નમસ્કાર કરતો નથી, પણ બીજાનાં સન્માન તથા આદરની અભિલાષા રાખે છે. અભિમાની બીજાનો યથાર્થ ઉપદેશ અંગીકાર કરી શકતો નથી. પોતે કોઈને ઉપદેશ કરે છે ત્યારે આજ્ઞાસુક્ત વચન કહે છે. તેને યથાર્થ વચન ગમતું નથી અને સર્વ જીવ તરફ હંકારી દૃષ્ટિથી જુએ છે. આ સ્વભાવ જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચે પડદા સમાન છે. આથી સર્વ અપલક્ષણ આવે છે અને સદ્ગુણોથી અપ્રાપ્ત રહેવાય છે. જ્યાંસુધી અહંભાવનું વિસ્મરણ ન થાય, ત્યાંસુધી ધર્મની ગંધ સરખી આવતી નથી. એક દ્રષ્ટાંત છે કે એક શિવલી નામના સંતને કોઈએ પૂછ્યું કે, ‘તમે તમને પોતાને કેવા સમજો છો?’ તેમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘અક્ષર પરના બિંદુથી પણ અલ્પ હું મને માનું છું.’ તે વાત સાંભળી એક મહાપુરુષે ભગવત્ની પ્રાર્થના કરી કે, ‘તે સંત પોતાને એટલી પણ મહત્તાવાળા સમજે છે; કેવળ અભિમાન રહિત નથી; માટે તેમને અભિમાનથી બચાવો.’

કોઈ ચક્રવર્તી રાજાનો નોકર રાજાના સિંહાસન પર બેસી પોતા પર ચમ્પર ઢાળાવે તે જોઈ રાજા તેને જે સજા કરે છે તેવી સજાનો અધિકારી અભિમાની, મનુષ્ય થાય છે. દંભ, દર્પ, અભિમાનાદિ આસુરી સંપત્તિ છે. એવી આસુરી

સંપત્તિ વડે જન્મેલો પુરુષ કદાપિ શાસ્ત્રવેતા થાય છે તો પણ તે જ્ઞાના થતો નથી. તે સંબંધમાં નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિમાં કહેલું છે કે:—

નવાધ્યાત્માભિમાનોઽસ્તિવિદુષોઽપ્યાસુરત્વત્ ।

વિદુષોઽપ્યાસુરત્વંવેન્નિષ્ફલં બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥

અર્થ—જ્ઞાનવાન પુરુષને જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન હોતું નથી, કેમકે તે એક આસુરી સંપત્તિ છે વિદ્વાનમાં પણ આસુરીપણું હોય તો પછી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર નિષ્ફળ સમજવો.

અર્થાત્ એ જ્ઞાન પ્રભારૂપ નથી પણ ભ્રમરૂપ છે, તેથી સુકિતરૂપી ફળને હેતુ નથી આસુરી સંપત્તિ ઘણે ભાગે નાસ્તિકાદિકમાં જ હોય છે. ગીતાના જ્ઞાનમાં અધ્યાયમાં ભગવાને “અસત્યમપ્રવિષ્તે” ઇત્યાદિ શ્લોકોથી આ આસુરી સંપત્તિવાળા નાસ્તિકોની ઉત્પત્તિ જગતના અહિતને માટે કહેલી છે. આવા પ્રકારની આસુરી સંપત્તિ સુમુહુઓમાં પણ હોતી નથી; તો પછી જ્ઞાનીમાં તો કેમ હોઈ શકે? જ્ઞાનીને દેહ, વર્ણ, આશ્રમ, કુળ, વિદ્યા, ગુરુપણું, વૈરાગ્ય, પ્રતિષ્ઠા, સાર્વિકપણું, વગેરેનું અભિમાન સાધનાવસ્થામાં જ નિવૃત્ત થતું જાય છે, તો સિદ્ધાવસ્થામાં તો હોય જ કેમ?

તેમાં સ્વર્ણદેવ, જડભરત, જનક મહારાજ વગેરેનાં દ્રષ્ટાંતો છે.

પરંતુ કોઈમાં અભિમાનાદિ હોય તોપણ આપણે તો કોઈને દોષદષ્ટિથી જોવાની જરૂર નથી. બધામાં ગુણગ્રાહિત ધર્મને જોવું.”

પછી મેં કહ્યું કે, “આપની કૃપાથી હું દોષદષ્ટિથી જોતો નથી, પણ ગૃહસ્થાશ્રમી બી હોય પણ નિરભિમાની હોય ત્યાં જવાનું મન થાય છે; ત્યાગી હોય છતાં અભિમાની હોય ત્યાં બીજી વખત જવાનું મન થાય નહિ.” પછી કૃષ્ણાનુપત્ત કહેવા લાગ્યા, “હું કાશીમાં થોડા દિવસ રહેા હતો, ત્યાં સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતીજી સમાગમ કરતો હતો. પરંતુ તેઓશ્રીમાં આસુરી સંપત્તિનો લેશ પણ અંશ નહતો. એવા મહાત્મા પુરુષો મેં થોડાક જ જોયા છે, પણ આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષો ઘણા જોવામાં આવે છે. મને પણ એવી જગામાં જવાની કે એવા પુરુષોનો સમાગમ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વળી, આજકાલ કોઈ કોઈ ઠેકાણે એવા આસુરી સંપત્તિવાળા દાંલિક ઠાઠમાઠવાળા પુરુષોને લોકો મહાત્મા માને છે અને દેવી સંપત્તિવાળા પુરુષોને લોકો ગાંડા સમજે છે.” આ સાંભળીને ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કળીયુગવર્ણનમાં કહ્યું છે કે—

અનાલ્યતૈવાસાધુત્વે, સાધુત્વેદંભવતુ ।

અર્થ:—નિર્ધનતા દુર્જનતા મનાશે, દંભ સજ્જનનો ગણાશે.

આ કળિયુગમાં આમ સ્થિતિ ચાલે છે. આના પર દ્રષ્ટાંત છે કે એક વખતે કેટલાક માણસો કળીર સાહેબની ખ્યાતિ સાંભળી' પરદેશથી તેમનાં દર્શન કરવા કાશીમાં ગયા. કળીરજી દ્વાર કરાવી માથે તેલ ચોળી ઉઘાડે માથે ભાગોળે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જતા હતા. દર્શન કરવા આવેલા માણસો ભાગોળે આવતાં કળીરજી ઉઘાડે માથે સામા મળ્યા, તેથી તેમને વહેમ પડ્યો કે ઉઘાડે માથે તેલ ચોળી આવનારના અપશુકન થયા; તેથી કળીર સાહેબનાં દર્શન થશે નહિ. એમ માની તેમાંનું કોઈ બોલી ઉઠ્યું કે જો એક એક ખાસકું તેના માથામાં મારી-એ તો અપશુકન ટળી જાય અને સાહેબનાં દર્શન થાય. તેથી તે સઘળાઓ એક એક ખાસકું કળીરજીના માથામાં મારી ગામમાં આવ્યા. કળીરજી શાંતિથી સઘળું સહન કરી ગંગાજી ગયા. તે લોકો પૂછતા પૂછતા કળીરજીને ઘેર જઈ પહોંચ્યા તો સાધારણ બ્રુ'પડું ફીડું, તેથી મનમાં ઘણી શંકાઓ થઈ કે કળી-રજીનું આવું બ્રુ'પડું હોય નહિ, પરંતુ મોટો મહેલ હોવો જોઈએ. એટલામાં ઘરમાંથી તેમનાં પત્નીએ બહાર આવી બેસવાની સગવડ કરી આપી કહ્યું, 'ગંગાજી સ્નાન કરવા ગયા છે તે હમણાં આવશે, બેસો.'

પછી એ લોકોએ પૂછ્યું કે, 'કળીર સાહેબ એકલા સ્નાન કરવા ગયા છે કે સાથે કોઈને લઈને ગયા છે?' ત્યારે તેમનાં પત્નીશ્રીએ કહ્યું કે, 'એ તો એકલાજ ગયા છે.' પછી આ લોકોને શંકા થઈ કે આપણે સમજતા હતા કે કળીર સાહેબની મોટી મોટી હવેલી હશે અને ઘરમાં પણ પુષ્કળ ધન હોલત હશે અને જ્યારે બહાર નીકળે ત્યારે પાંચ પચાસ માણસોની સાથે પાલખી વગેરે ઠાઠમાઠથી નીકળતા હશે. પરંતુ આપણે નજરે જોઈએ છીએ તો તદ્દન ગરીબ સ્થિતિના છે એમ માલમ પડે છે. આવી રીતે અરસપરસ શંકાસ-માધાન કરતા હતા એટલામાં કળીરજી આવ્યા. તેમને જોઈને આવેલાના હૃદયમાં પોતે કરેલા કૃત્યનો સખત આઘાત થયો. તરતજ તેઓ બધા કળીર સા-હેબના ચરણમાં પડી તે બદલ ક્ષમા માગવા લાગ્યા અને' બોલ્યા કે, 'કળીર સાહેબનાં દર્શન કરવા જતાં થયેલા અપશુકન ટાળવાને માટે અમોએ આપને ખાસઠાની માર માર્યો.' તે સાંભળીને કળીરજી કહેવા લાગ્યા કે, 'ઘણું સારું કર્યું; એમ કરવાથી અપશુકન મટવાને?' આમ કહી તેમને આશ્વાસન આપીને વિદાય કર્યો. કહેવાતું તાત્પર્ય એ કે આજકાલ લોકો જેમાં આડંબર વગેરે હોય તે એનેજ મહાત્મા ગણે છે. તુલસીકૃત રામાયણમાં કલકુપન્દીએ કળિયુગના વર્ણનમાં ગરૂડજી પ્રતિ કહ્યું છે કે:—

મિથ્યારમં દંમરત મોહ તાવો સંત કહહિ સવકોહ ।

સોડસયાન જો પરબનહારિ જો કર દંમ સો વડા આચારી ॥

અર્થ—માયિક પદાર્થો જે મિથ્યા છે તેમા આસક્તિ પૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ કરે અને લોકોને જેતરવા રુપ દ્વંધિકતા ધારણ કરે તેને જ સર્વ કોઈ સત કહે છે, જે પારકાનું દ્રવ્ય પ્રપંચથી હરી લે છે તે કાલો ગણાય છે, અને જે ઉપરથી કાકમાકમાં મોટાઈમા રહી જીવકપટ કરતો હોય તે મોટો આચાર્ય ગણાય છે ।

આજકાલ આપણા લોકોમા ઘણે ભાગે ધર્મમા અજ્ઞાનતા હોવાને લીધે તેનું ખરૂં સ્વરુપ તેઓ સમજતા નથી તેથી આ પરિણામ આવે છે.

હજી આ (દક્ષિણ) તરફ તો ધર્મનું કંઈક જ્ઞાન હોવાથી લોકો સમજે છે, પરંતુ અમારા તરફ (શુન્નરાતમા) તો ધર્મનો ઢોગ વધારે ચાલે છે. માટે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થોડું ઘણું પણ હોય તો આ પરિણામ આવે નહિ.”

પછી કૃષ્ણાણુપથે શંકા કરી કે અધિકારીને સતોષ કરવા તે યોગ્ય છે, પણ અનધિકારીને આત્માસન કેમ અપાય ?

શુરુથી બોલ્યા “મહેત્પુરુષોની એજ મહત્તા છે કે પાપી પુરુષ પર, પણ કૃપા કરે છે. એક વખત રામદાસ સ્વામી શિષ્યો સહિત શિવાજી મહારાજ પાસે જવા શેરડીના ખેતર પાસેથી પસાર થતા હતા ત્યારે તેમના શિષ્યોમાથી એક અણસમજીએ એ ખેતરના માલિકને પૂછ્યા સિવાય, તેમજ સ્વામીની આજ્ઞા સિવાય શેરડી ઉખેડી આપી. તેટલામાં માલિક આવી પહોંચ્યો. તેણે સ્વામીને મુખ્ય જાણી માર માયો. સ્વામી કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ, તેમજ શિવાજી મહારાજને પણ કંઈ વાત કરી નહિ પરંતુ શિવાજી મહારાજને શિષ્યોદ્વારા ખબર પડી એટલે ખેતરવાળાને પકડી મગાવ્યો. સ્વામીને તેની ખબર પડતા શિવાજી મહારાજ પાસે તેને માફી અપાવી, એટલું જ નહિ પણ તેને ખેતર બક્ષિસ અપાવ્યું. જ્યદેવ સ્વામીના હાથ પગ જે ચોરાએ કાપીને કુવામા નાખી દીધા હતા તે ચોરાની પણ રાજ્યની પાસે શિક્ષાને બદલે ઉલટી ઘણી સેવા કરાવી મહેત્ પુરુષો એવીજ રીતે પોતા પર અપકાર કરનાર પર ઉપકાર કરે છે શાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે—

ઘૃષ્ટઘૃષ્ટ પુનરપિ પુનશ્ચટનચારુમધમ્ ।

છિન્નછિન્ન પુનરપિ પુન સ્વાદુચૈવેક્ષુદખ્ડમ્ ॥

દગ્ધદગ્ધ પુનરપિ પુન કાચનકાતર્વણમ્ ।

ન પ્રાણાન્તે પ્રકૃતિવિકૃતિર્જાયતે હ્યુત્તમાનામ્ ॥

અર્થ—ચટનના લાકડાને જેમ જેમ વધારેને વધારે પત્થર પર ધસવામા આવે તેમ તેમ તેમાથી વધારે ને વધારે સારી સુગંધી નીકળે, શેરડીના સાકાને જેમ જેમ ઉપરથી કાપતા જઈએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે ચીકણા આવે, અને સુવર્ણને જેમ જેમ શરીરની અગ્નિમા નષ્ટાવીએ તેમ તેમ વધારેને વધારે સુદર રંગ પકડે તેમજ ઉત્તમ પુરુષો પોતાનો પ્રાણ જતા પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવને છોડતા નથી

૫૫. યતિનું લક્ષણ.

એક દિવસ શુરશ્રી પાસે હું, સ્વામી સમાનંદજી વગેરે બેઠા હતા, (૧) તે વખતે પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “હૃષિકેશ ગયા પછી મને દોઢ માસ પછી આ તાવ લાગુ પડ્યો; અને અઢી મહિના પછી જ્યારે તાવ ઓછો થવા લાગ્યો ત્યારે તે સ્થાનના સ્વામીજીએ મને ગાડામાં હરિદ્વાર મોકલી દીધો. હું ધર્મશાળામાં પડી રહેતો તે વખતે એક બંગાળી સ્વામી ત્યાં રહેતા હતાં. તેમની ઉમર લગભગ પચાસ વર્ષની હતી. સંસ્કૃત ભાષામાં તેઓ વિદ્વાન ન હતા; પરંતુ અંગ્રેજી જાણતા હતા. તેઓ મહાત્યાગી હતા. એ સ્વામી કોઈ કોઈ વખત મારા પગ પછુ દાખવા લાગી જતા. હું કહેતો કે, ‘સ્વામીજી, હું તો આપનો બાળક છું; આપ મારા પિતા છો; માટે આપનાથી મારા પગ ન દખાવે.’ ત્યારે તેઓ કહેતા કે, ‘માંદા પુત્રની સેવા કરવાનો પિતાનો પણ ધર્મ છે.’ તેઓ આટલા બધા દયાળુ હતા. બંગાળથી આવેલા, તેમને પૂર્વશ્રમથીજ જાળખતા યાત્રાળુઓ કહેતા હતા કે, ‘એઓ ખાનદાન કુટુંબના છે.’ તે લોકો તેમની દ્રવ્યાદિકથી સેવા કરવાને તત્પર થતા હતા, પરંતુ સ્વામીજી તો ઘણા નિઃસ્પૃહી હતા. સ્વામીજી પંજાબ તરફ જવા નીકળ્યા ત્યારે એ લોકો એમની ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ લેવા તૈયાર થયા, તે વખતે સ્વામીજીએ સાફ નાં કહી. પછી સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ લેવા કહ્યું તે પણ તેમણે નાં કહી અને થડે ક્લાસમાં ગયા, તેથી તે લોકોને બહુ ખોટું લાગ્યું.” શુરશ્રી બોલ્યા “ફર્સ્ટ સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસવું એ તો મોટાપણું છે. એવા તુમ્હાં પદાર્થોમાં મેહત્ પુરોષોને મોઢ શાનો હોય?” એ ઉપર કહ્યું કે:—

“લગવાનું શુદ્ધ રાજકુમાર હતા. એક વખત પોતાની સ્વારી ફરવા નીકળેલી, તે વખત તેમણે મરદાની એવી રાગથી ખીડાતો એક માણસ ધૂળમાં તરફડીયાં મારતો જોયો. આ જોઈ તેઓ (સિદ્ધાર્થ)ની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને હરદી પાસે ગયા. તેને બેઠો કરી તેવું માથું પોતાના બોળામાં લઈ આશ્વાસન આપવા માંડ્યું તેઓ પૂર્ણત્યાગી અને દયાળુ હતા. એક વખત જ્યારે બિંબસાર રાજ યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યારે શુદ્ધ લગવાનું ત્યાં પધાર્યો અને કહ્યું કે, ‘આ યજ્ઞમાં પશુને બદલે મને હોમો અને પશુને સુક્ત કરો.’ આ સાંભળી રાજ બિંબસાર શુદ્ધ લગવાનું તેજ પ્રભાવ વગેરે જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમના શિષ્ય થયા. પાછળથી રાજજી શુદ્ધ લગવાનું વિનંતિ કરી કહ્યું કે ‘આપ શુર છો તેથી આ રાજ્ય હું આપને અર્પણ કરું છું.’ લગવાનું શુદ્ધ જવાબ દીધો કે, ‘મારે પણ રાજ્યપાટ હતું, પણ તેને તુમ્હાં જાણી તેનો ત્યાગ કરીને હું સત્યની શોધમાં નીકળ્યો છું અને તે માટે ચત્ત કરીશ, તેથી

તમારું રાજપાટ મારે કામનું નથી. આ પ્રમાણે મહાન્ પુરુષોના તેજની પાસે વૈભવો ટકી શકતા નથી, તો રાજ્યના તુચ્છ વૈભવો તો ક્યાંથી ટકી શકે ? તે સંબંધમાં ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે—

સ્વર્લપંસ્નાયુવસાવશેષમલિનં, નિર્માસમપ્યસ્થિ ગોઃ

શ્વા લઙ્ઘ્વા પરિતોષમેતિ, ન તુ તત્તસ્ય ક્ષુધાશાંતયે ।

સિંહો જમ્બુકમઢ્કમાગતમપિ ત્યક્ત્વા નિહન્તિ દ્વિપં

સર્વઃ કૃત્ત્વગતોઽપિ વાન્ઙ્ગતિ જનઃ સત્ત્વાનુરૂપ ફલમ્ ॥

. અર્થઃ—થોડા સ્નાયુ અને ચરખાવાળા મલિન અને માસરહિત બળદના હાડકાને પામીને, જો કે તેથી તે (કૂતરા)ની બૂખ નિવૃત્ત થાય તેમ નથી, તોપણ કૂતરો પ્રસન્ન થાય છે, અને સિંહ, પાસે આવેલાં શિયાળને તજીને હાથીનેજ મારે છે. તેથી સ્વર્ણા પ્રાણીઓ સંકટમાં આવે તોપણ પોતાના બળને અનુકૂળ ફળની ઇચ્છા કરે છે.

જો કે બુદ્ધ લગવાનને પોતાના પિતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું, તોપણ સિંહની સમીપ આવેલા શિયાળની માફક તેનો ત્યાગ કરી તેઓ પોતાના તેજને અનુરૂપ ફળ જે સુકિત, તે મેળવવા તત્પર થયા; માટે મહાન્ પુરુષ મહત્તની ઇચ્છા કરે છે, તુચ્છની ઇચ્છા કરતા નથી. આ મહત્ત પુરુષોનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ છે. અંતઃકરણની ચોખ્ખતા તથા તાકાત પ્રમાણે પુરુષ પ્રલોભનના પદાર્થો સામે ટકાવ કરે છે. જોઈ સત્ત્વવાળો જલદી લોભાઈ જાય છે, તેથી વધારે સત્ત્વવાળો થોડી વાર ટકાવ કરી પછી લોભાઈ જાય છે, પરંતુ સંપૂર્ણ સત્ત્વવાળો કદી પણ તુચ્છ પદાર્થોમાં લોભાતો નથી. કનિષ્ઠ સ્થિતિવાળો પુરુષ સાધારણ વૈભવ દેખતાં તે શંકણ કરવા લલચાય છે તથા મુખ્ય ઉદ્દેશથી પતિત થાય છે, મધ્યસ્થિતિવાળો પુરુષ એથી વિશેષ વૈભવ જોઈને લોભાઈ જાય છે, પરંતુ ઉત્તમ સ્થિતિવાળો પુરુષ કોઈ પણ માયાના કાર્યમાં જરા પણ લોભાતો નથી.

તાત્પર્ય કે જે પુરુષ જન્મથી સંપત્તિમાન હોય છે તે પુરુષન્યારે ત્યાગી થાય છે ત્યારે મૂળ સંપત્તિમાં રહેલ હોવાથી પદાર્થોને જોઈને તેને નીરસ સમજે છે, અને તેથી લલચાતો નથી; કારણકે તેનું મન ધરાયેલું હોય છે તથા તુચ્છ પદાર્થોમાં પ્રવૃત્ત થવું તેને હલકાઈ લાગે છે. માટે સ્વામીજી કે જેઓ કુદ્દીન છે તેને નીરસ પદાર્થો કેમ લલચાવી શકે ? ભર્તૃહરિ, ચોખ્ખીચંદ જેવા જે જે ત્યાગી થઈ ગયા છે તેવામાંના કોઈનું પણ પાછળથી તુચ્છ પદાર્થોમાં લલચાયાનું દ્રષ્ટાંત નથી.”

એક દિવસ પ્રસંગ નીકળતાં ગુરુશ્રીને એ કહ્યું કે, “રાત્રિના નવ વાગ્યા પછી એક વખત ભુજમાં સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનંદજી તથા બીજા સ્વામીઓ બેઠા હતા. મંડળીમાંના એક સ્વામી પાસે બીજા સ્વામી શંકરાનંદી ટીકાવાળી ગીતા લખુતા હતા. સ્વામીએ અમરેશ્વરનંદજીને કહ્યું કે, ‘આ ટીકા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, શંકરાનંદ સ્વામી મહાત્મ પ્રદ્યુમ્નિષ્ઠ હોવા જોઈએ; કારણકે તેઓ વધારે શાસ્ત્રાર્થમાં ન પડતાં વારંવાર અનુભવમાં સ્વરૂપને ઘટાવે છે અને વાંચનારને અંતર્દર્શિ કરાવે છે.’ સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરજીને વિનોદ કરવાની ટેવ હોવાથી તેમણે કહ્યું, ‘હાં હાં એ તો છોકરીઓને લખુવા માટે છે, લણી.’ ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો, ‘સ્વામીજી, એમ કેમ કહો છો ? શું તેઓ સ્થિતિવાળા નહોતા ?’ સ્વામીશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો, ‘શંકરાનંદ સ્વામીની માફક હું ગીતાની ટીકા ન લખી શકું ?’ તે સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો, ‘આપ તો મહાત્મ વિદ્વાન્ છો, શંકરાનંદ સ્વામી કરતાં પણ આપ તો બહુજ સુદર ટીકા લખી શકો એમ છો.’ સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનંદજીએ પૂછ્યું, ‘મારામાં સ્થિતિ જોવામાં આવે છે ?’ ત્યારે તે સ્વામીને ઘટથી બોલવાનો સ્વભાવ હોવાથી તેમણે કહ્યું, ‘સ્વામીશ્રી આપનામાં સ્થિતિ તો જોવામાં આવતી નથી.’ ત્યારે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, ‘બસ ત્યારે થયું, હું તો પૈસા માટે ગામે ગામ ભટકું છું.’ આ સાંભળીને ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ગ્રંથ જોઈને સ્થિતિવાળો છે કે નહિ, એ અનુમાન થઈ શકતું નથી, આવા મહાત્મ વિદ્વાન્ હોવા છતાં આવા સત્યવક્તા છે, તો તેઓને ધન્ય છે.” તે ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—“ એક સંત પુરુષે એક પુસ્તક રચ્યું હતું. તે એક ગામમાં બે મિત્રોના વાંચવામાં આવ્યું. વાંચતાં વાંચતાં છ મહિનામાં બંનેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો. બંને મિત્રોએ વિચાર કર્યો કે જે મહાત્માએ આવો સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય ઉપજો તેવો મહાત્મ ગ્રંથ રચેલો છે તે પૂર્ણ જ્ઞાની હોવા જોઈએ અને તેઓશ્રીનાં દર્શન આપણે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. એવો વિચાર કરી બંને દૂર દેશમાંથી તે ત્યાગીના આશ્રમમાં આવ્યા. જોતાં માલમ પડ્યું કે તેઓ તો પૂર્ણ સંસારી હતા; સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં ફસાયેલા હતા, વિરાગી નહિ પણ રાગી હતા. આ જોઈ તેઓ બહુ જોદ પામ્યા અને તે મહાત્માને કહ્યું કે, ‘મહારાજ, અમે તો આપને મહા જ્ઞાની અને ત્યાગી માની આપનાં દર્શન અર્થે અહિં આવેલા છીએ; પણ અમને તો આપ બહિર્મુખ જણાઓ છો.’ તે મહાત્માએ ઉત્તર આપ્યો, ‘જેમ કોઈ હુહાર ખૂળ પાણી પાઈને તીવ્ર તરવાર બનાવે, પણ તેને રણસ-

આમમાં જઈને વાપરવાનું સામર્થ્ય નથી; ફક્ત શૂરવીર ક્ષત્રિય તે વાપરી શકે છે; તેમ મેં તો ફક્ત અંથ બનાવ્યો છે. તમે એ પુસ્તક વાંચી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું; એ ઘણું સારું થયું. મેં તો હુકાર હથિયાળ બનાવે છે તેમ માત્ર પુસ્તક રચ્યું છે, તમે ક્ષત્રિયના જેવા શૂરવીર છો તેથી તેનો ઉપયોગ કરી લીધો. આ દ્રષ્ટાંત આપી શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “શાસ્ત્ર રચ્યું એ એક વાત છે અને અનુભવમાં લાવવું એ બીજી વાત છે.”

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

દૂરસ્ય ધારા નિશિતા દુરસ્યયા દુર્ગમ્પથમ્તત્કવયો વદન્તિ ।

અર્થ—અભાની નીકળુ ધારની માફક બ્રહ્મ વિદ્યારૂપી માર્ગ વિપથ તેમજ આતંત્ર્ય અધરો છે એમ કવિ ભોક્ષે કહે છે

પછી મેં કહ્યું, “સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનાંદલ ચાતુર્માસ બુજમાં કરી માડવી થઈ ફરતા ફરતાં શેહામાં પધાર્યા. તેમને મળવા માટે પડિત પીતાંબરલ પધાર્યા હતા, તેઓ ત્યાં લગભગ વીસ બાવીસ દિવસ રહ્યા. તેઓ કેટલીક શંકા લખી સ્વામીજી પાસે લાવ્યા હતા. સ્વામીશ્રી ન્યાય તથા વેદાત્મક ઘણા નિપુણ હતા. ચિત્સુખી, ખાદખંડન, અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરે અથોમાથી શંકાઓનું સમાધાન કરતા હતા. હું તે અવલું કરતો હતો, પણ સમજી શકતો નહોતો.” શુરશ્રી એ સાંભળી બોલ્યા કે, “જિજ્ઞાસુઓને એ અંથોની જરૂર નથી વેદાંતનો શિરોભાગ ઉપનિષદ છે, તે જોઈ લેવાથી અને કૃતિમાં મૂકવાથી સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

ઔપનિષદ પુરુષ વૃત્તગમિ ।

અર્થ—ઉપનિષદોમા જાણવા યેગ્ય પુરુષને હું પ્રજુ છું

એમ શાકલ્ય યાજ્ઞવલ્કયને કહે છે, એ રીતે આ શ્રુતિ પણ કહે છે કે ઉપનિષદ માત્ર વડે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

૫૭. જ્ઞાનનું સાધન.

એક દિવસ સાંજે ચાર પાંચ બાજુસ શુરશ્રી પાસે આવ્યા, તેમાંથી એ-

વૃદ્ધ શૂદ્રસ્થ કહેવા લાગ્યા કે, “મોરી તો અવસ્થા થઈ ગઈ છે. અન્યર

પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવા જેવી મારી માનસિક શક્તિઓ ગૂંટી નથી, જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે મારું શું કરવું?” શુરશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે,

સંપાદન કરવા માટે પુસ્તકો લણી મોટા પરિત થવાની આવશ્યકતા નથી; ભક્તિ અને વૈરાગ્ય જોઈએ છીએ.” તે ઉપર પોતે એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—

“ગંગા કિનારે હાલ એક મહાત્મા વિચરે છે. તેઓએ જ્યારે શુરુ પાસે પહેલાં સંન્યાસ લીધો, ત્યારે શુરુએ કહેલું કે તત્ત્વજોષ થયેનો અભ્યાસ કરો. આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ થંથ સાથે શુરુ પાસે અભ્યાસ કરવા પ્રથમ દિવસે આવ્યા અને વિવેકાદિકે ચાર સાધન સુધી થંથનું અધ્યયન કર્યું. પછી તેઓ બીજે દિવસે શુરુ પાસે ગયાજ નહિ. તેથી બીજા શિષ્ય મારફત શુરુએ તેમને બોલાવી ન આવવાનું કારણ પૂછ્યું. તેઓએ જણાવ્યું કે, ‘ગઈ કાલે થંથમાં આપની પાસે મેં ચાર સાધનો સુધી અધ્યયન કીધું. બાક નિચાર કરતાં તેમાંથી એક પણ મારામાં જણાયું નથી, તેથી એમ લાગ્યું કે એ સાધનો પુરેપુરાં સિદ્ધ થયે મારે આગળ થંથનું અધ્યયન કરવું; તેથી આજે આપની પાસે આવ્યો નહિ.’

શુરુએ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. તેઓ બે ચાર માસમાં અભ્યાસ વડે એ ચાર સાધનો સિદ્ધ કરી, ફરી શુરુ પાસે તેજ પુસ્તક લણવા આવ્યા. થંથ સમાપ્ત થયો ને બીજું કંઈ શીખ્યા નહિ. અત્યારે તેઓ પૂછું પ્રશ્નસ્થિતિમાં ગંગાકિનારે વિચરે છે એમ સંભળાય છે.”

“નાશકમાં બીજા એક મહાત્મા આવ્યા હતા. તેઓ પણ જ્ઞાની હતા. તેઓ કંઈ ભણેલા નહોતા. સમાગમ કરવા કોઈ આવે તો ફક્ત ખુલાસો કરતા; પણ ઘણું ખંડન મંડન કરવાને પ્રસંગે તો કહેતા કે, ‘માફ કહેવું તમે યુક્તિથી લલે ખંડન કરો ને માફ મોં બંધ કરો; પણ જે મારો અનુભવ છે તે તો તમે જાણેડી શકવાના નથી.’ અતલબ કે જ્ઞાન થવામાં વામદેવાદિની માફક જન્માંતરોના અભ્યાસનો પરિપાક કે આ જન્મનો પુરુષાર્થ એજ સુખ્ય છે. જોકલા શાસ્ત્રાભ્યાસથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—

નાયમાત્મા પ્રવચ્નેન લમ્બો ન મેઘયા ન વહ્નના શ્રુતેન ।

યમેવૈપ વૃણ્ણતે તેન લમ્બ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણ્ણતે તનુ ૨ સ્વામ્ ॥

અર્થ—આ આત્મા અધ્યયન વડે, થંથના અર્થને ધારણ કરવાની શક્તિ વડે કે બહુ શ્રવણ વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી; પરંતુ જે જિજ્ઞાસુ પોતાના સ્વરૂપને જાણવા ઇચ્છે છે તેનાથીજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને તેના પ્રતિ આ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે.

અર્થાત જે કોઈ ભક્તિ વૈરાગ્યથી પરમાત્માનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેને પરમાત્મા પોતેજ સામાં દર્શન આપે છે. જેવી રીતે ગાય પોતાના વાછરડાને જોઈ દૂધનો સાવ કંઈ છે, તેવી રીતે દૃઢ ભાવના હોય તો પરમાત્મા

સામે દર્શન આપે છે. પરમાત્માનાં દર્શન માટે ઘણાં શાસ્ત્રો લખવાની જરૂર નથી, પણ તે આત્માનુસંધાન કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉદાહરણ, ઘણાં શાસ્ત્ર લખવાં તે શાસ્ત્રવાસના કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રવાસના ભરદ્વાજ ઋષિને હતી. ભરદ્વાજ ઋષિને વેદોનું અધ્યયન કરતાં કરતાં ૭૫ વર્ષ થયાં. આવા ભરદ્વાજ ઋષિને જોઈ ઇંદ્રે તેમને પૂછ્યું કે, ‘હે, ભરદ્વાજ ! જો કદાપિ હું આપને આયુષ્યનો ચોથો ભાગ આપું તો ચોથા ભાગના આયુષ્ય વડે આપ શું સંપાદન કરશો ?’ ભરદ્વાજ ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘હું વેદોનું અધ્યયન કરીશ.’ ત્યારપછી ઇંદ્રે ભરદ્વાજ ઋષિને વેદોને પર્વતરુપે દેખાડ્યા. એ વેદોરૂપી પર્વતમાંથી એક સુઠ્ઠી લઈ ઇંદ્રે ભરદ્વાજ ઋષિને કહેવા લાગ્યા, ‘હે ભરદ્વાજ ! અત્યાર સુધી આપે આ સુઠ્ઠી માત્ર વેદોનું અધ્યયન કર્યું છે; આ પર્વતરૂપી વેદો તો અધ્યયન કરવા બાકી રહે છે. ઇંદ્રનાં આવાં વચન સાંભળી ભરદ્વાજ ઋષિએ વેદાધ્યયન મૂકી દીધું. ત્યાર પછી ભરદ્વાજ ઋષિને ઇંદ્રે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીને રસ્તે ચડાવ્યા. માટે બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-

‘તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજા કુર્વાતિ વ્રાહ્મણ-’

‘નાનુધ્યાયાદ્બ્રહ્મજ્ઞાન્વાચો વિગ્લાપન-’ હિ તદિતિ ॥

અર્થ:- ધીર બ્રાહ્મણ બ્રહ્મને (પરોક્ષ રીતે) જાણના પછી પ્રજા (ધ્યાન) ને કરે. ઘણા શબ્દો વડે તેનું અધ્યયન ન કર્યું; કારણકે અનેક શબ્દો વાણીને પરિભ્રમરૂપ છે.

માટે પ્રથમ શ્રવણદ્વારા પરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. પછી શાસ્ત્રાધ્યયન મૂકીને અપરોક્ષ જ્ઞાન માટે એકાંતમાં રહીને ધ્યાનપરાયણ થવું જોઈએ.”

આ સાંભળી આવેલ ગૃહસ્થ “આપ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી મોટો પરમાર્થ કરા’ છો” એમ કહીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી શુરશ્રી બોલ્યા કે, “હું કંઈ બ્રહ્મવિદ્યા જાણતો નથી. મને રોજ એક કલાક વાંચવાની ટેવ છે તેથી હું હિંમંશાં એકલો વાંચતો હતો; પછી ધીમે ધીમે લોકો આવવા લાગ્યા. હું કે બીજું કંઈ પણ વાંચીએ તે સરખું જ છે. જેમ માએ રસોઈ તૈયાર કરી રાખેલી હોય, અને પછી ચાર પાચ લાઇ-ઓમાંથી ગમે તે એક લાઈ પોતા સહિત સર્વની પત્રાવળી પીરસે અને સર્વ સાથે જમવા બેસે, તેમ માતારૂપી શ્રુતિ લગવતીએ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ રસોઈ તૈયાર કરી રાખેલી છે, તોપછી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો તમે વાંચો કે હું વાંચું તે સરખું જ છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ હું કંઈ કરતો નથી અને કરવાને હાથકે પણ નથી. બ્રહ્મવિદ્યા તો ઢીક, પરંતુ સામાન્ય નીતિ પણ ઉપદેશ, કરવા

હું લાયક નથી. કારણ કે તુકારામ મહારાજની વાત છે કે:—

ગોરાકુમાર, જ્ઞાનોખા વગેરે કેટલાક ભક્તો એક વખત પંઢરપુરમાં ભેગા થયા. ભજનનો યોગ ચાલતો હતો, તેવામાં સાક્ષત્ વિઠ્ઠલનાથ ત્યાં પધાર્યા અને ભક્તોને કહ્યું, ‘ભાઈઓ મને બધું જગત્ પગે લાગે છે, પણ મારી ઇચ્છા આજે કોઈને પગે લાગવાની છે, માટે કેને પગે લાગુ’ તે બધા તમે કહો.’ તે વખતે ભક્તો બોલ્યા, ‘મહારાજ, આ સવાલનો જવાબ તો તુકારામ વિના અપાય તેમ નથી.’ વિઠ્ઠલનાથે તુકારામને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે:—

બોલે તૈસા ચાલે । ત્યાજીવંદીનપાડલે ।

અર્થ:—એણે તેમ ચાલે તેના પગને વંદન કરીય.

વિઠ્ઠલનાથે કહ્યું કે, ‘એવા તો તમે છો, માટે હું તો તમને પગે લાગીશ.’ તાત્પર્ય એ કે કહેવું સહેલ છે, પણ તે પ્રમાણે કરવું ઘણું કઠણ છે. જ્યાંસુધી આચરણમાં સુકારું નથી ત્યાંસુધી કહેવું તેને શોભતું નથી. જેમકે એક વ્યસની મનુષ્ય પોતે તે જ વ્યસન છોડવા બીજાને ઉપદેશ કરે, તે જેમ અસર કરતું નથી, તેમજ તેને શોભતું પણ નથી; પણ ઉલટું તે માણસ હલકો ગણાય છે. મહત્ પુરુષોનાં મન, વાણી અને કર્મ એક સરખાંજ રહે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

યથા ચિત્ત તથા વાચા યથા વાચા તથા ક્રિયા ।

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ સાધુનામેકરૂપતા ॥

અર્થ:—જેવું ચિત્ત તેવી વાચા, જેવી વાચા તેવી ક્રિયા; મન, વાણી અને ક્રિયામાં સત્પુરુષોને સમાનતા હોય છે.

મારામાં તો મનમાં એક, વચનમાં બીજું તથા ક્રિયામાં ત્રીજું છે. આવી રીતે મન, વાણી તથા કર્મની જેમાં સમાનતા છે એવો પુરુષ ઉપદેશ કરવાને લાયક છે.

હું જે કંઈ વાંચું છું તે મારે માટે વાંચું છું; પરંતુ લોકો સાથે વાંચવાથી મને એટલો ફાયદો થયો છે કે આપણે રાગદ્વેષાદિકથી રહિત રહેવું જોઈએ, વિષયોથી નિરક્ત થવું જોઈએ, વગેરે જે જે દુર્ગુણોનો નિવેદ કરાય છે, તે દુર્ગુણો જો આપણામાં હોય, તો આપણા મુખંથી તે પ્રમાણે બોલવામાં મનને સંકોચ થાય છે; અને જે દુર્ગુણ હોય તેને બળાત્કારે કાઢવો પડે છે. જે જો સદ્ગુણ આપણામાં ન હોય તેને ધારણ કરવા ચત્ન કરવો પડે છે. માટે પ્રજ્ઞાવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવા હું લાયક નથી.

કહેવાની મતલબ એ છે કે અધારણ નીતિનો ઉપદેશ કરવો આટલો કઠિન છે તોપણી પ્રહલવિધાની તો વાત જ શી કરવી ?” આ પછી બધા લોકો ખુશી થતા આવ્યા ગયા.

૫૮. પ્રહલવેતાનું સ્વરૂપ.

એક દિવસે ગુરુશ્રી સાથે પ્રસંગોપાત વાર્તા આલતી હતી, ત્યારે એ પૂછકહુ કે, “હાલ ઋષિકેશમાં ત્યાગીઓને ખાવા પીવાનું સુખ છે; પણ દરેક વર્ષ પહેલાં ત્યાં બેઠાં કે કંદ ખાવા મળતાં હતાં, તેથી માંદા પડે માટે ઘણા સાધુ રહેતા નહતા. છતાં ત્યાં કોઈ કોઈ પૂર્ણ વિરાગી મહાત્માઓ રહેતા હતા. તેમાંના એકની વાત મેં સાંભળી હતી કે તેઓ ઘણા વિરક્ત હતા, ત્યાં ત્યાં કૃત્ય કરતા અને પ્રસંગે ઋષિકેશમાં આવતા. તેમની ખ્યાતિ સાંભળી નાભાના રાજા તેમનાં દર્શનને આંખ્યા, અને નમસ્કાર કરીને મહાત્માને તે રાજાએ શુરુ કરીને તન, મન ને ધન અર્પણ કરવાની માંગણી કરી. મહાત્માએ કહ્યું, ‘ભાઈ, આ મારું એક તન છે તેને ખવડાવવાની પીડા છે અને વળી બીજા તનને હું શું કરું ? મન એક તો છે, તે મહા મુશ્કેલીથી વશ થયું, તો વળી આ બીજા મનને વશ કરવાની ખટપટમાં કયાં પડું ? થોડું ધન તો મારે હતું તે છોડી દીધું, તો તમારા મોટા ખજાનાની ઉપાધિ લઈ હું તેનો રહેવાળ થઈ કયાં ફરું ? ત્યારે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં આવી કોઈ એક એકાંત જગ્યામાં રહેવાની વિનંતિ કરી. મહાત્માએ કહ્યું, ‘હું લિખારી તમારા રાજ્યમાં શોભું નહિ.’ છતાં રાજાએ કહ્યું, ‘અહિં ઋષિકેશમાં એક મહાન બાંધી નોકર ચાકર વગેરેની સગવડ કરી આપું, જેથી આપને હરવા, ફરવાની તથા લિક્ષા માગવાની ઉપાધિ મળશે.’ મહાત્મા કહે, ‘ધર ઉપાધિરૂપ છે એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરેલો છે, તો વળી તમે ઘરબારી થવાનું કહો છો એ શું ?’ રાજાએ કહ્યું, ‘આપનાં દર્શન અર્થે હું આટલે દૂરથી આંખ્યો છું, તો કૃપા કરી આપની ઇચ્છામાં આવે એવું કંઈ પણ માગો.’ મહાત્માએ કહ્યું, ‘હા હું માગું છું. હું તો એ માગું છું કે આપ અહિંથી જીઠી ચાલ્યા જાઓ, અને ફરી ભૂલે ચૂકે પણ મારી પાસે આવશે નહિ.’ આ સાંભળી રાજા તદ્દન નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો. રાજા ગયા બાદ મહાત્માએ પોતાને લિક્ષા લાવી આપનાર સાધુને કહ્યું કે, ‘ભાઈ, આબુખાબુના કોઈ ગામડામાંથી ટુકડો માગી લાવ.’ સાધુએ કહ્યું કે, ‘રાજાએ આટલા કાલાવાલા કર્યા છતાં આપે તેજ ઉલટું અપમાન કર્યું, અને હવે મારી પાસે ટુકડો કેમ માંગાવો છો ?’ મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘મારો રાજા તો તું છે કે જે રાજા મને

દુકડો લાવી આપે છે.' આ વાત ઉપરથી શુરુથી જોત્યા કે, "જે માણસે અમૃત પીધેલું હોય છે તેને કદિ પણ છાશ પીવાની ઇચ્છા થતી નથી; તેમજ જેણે પ્રદક્ષિણનો અનુભવ કર્યો છે તેને કદિ પણ વિવિધસુખની ઇચ્છા રહેતી નથી. માટે આવા પૂર્ણ જ્ઞાની પુરુષ રાજાઓના તુચ્છ વૈભવોની શા માટે ઇચ્છા કરે? આ સંબંધમાં મહાદેવજી પાર્વતી પ્રતિ કહે છે કે:—

રસ વ્રહ્મ પિત્રેચ્છત્ત્વ તૃષ્ણો ય પરમાત્મનિ ।

ઇદ્મ ચ મન્યતે રક્ત નૃપાણા તત્ર કા કયા ॥

અર્થ —જેણે બ્રહ્મ (બ્રહ્માનંદ) રૂપ રસનું પાન કર્યું હોય તથા પરમાત્માના જે તપ્તિ પામેલો હોય, તે પુરુષ ઇન્દ્રને (ઇન્દ્રના આનંદને) પણ તુદ્ધ માને છે, તો તેની આગળ રાજાઓના આનંદની શી ગણના.

રાજાઓનો જે વૈભવ છે તે રાજા અને ખીજા લોકોને વૈભવ લાગે છે, પણ જ્ઞાનીને મન તો, છોકરાઓ હાથી, ઘોડા, કિલ્લા, લશ્કર વગેરે કરીને જેમ ધૂળમાં રાજાની રમત રમે છે, તેમ એ વૈભવો રમત જેવા છે, તો એ વૈભવોમાં જ્ઞાની કેવી રીતે મોહ પામે?"

પદ. અહંભમ.

એક દિવસ પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, "હું" અધિકૃતમાં હતો, ત્યારે મૂળ એક મહાત્મા કોઈની સાથે જોલતા નહિ અને કોઈનો સંગ પણ કરતા નહિ. તે જોઈને ખીજા મહાત્માઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે, 'આપ વિદ્વાન છો અને જોલતા નથી, તેમાં ખીજાઓને શો લાભ? માટે કૃપા કરીને કંઈ બોલો તો ઠીક.' તે ઉપરથી મહાત્માએ કહ્યું કે, 'મેં કંઈ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું નથી. પણ પણ જોત્યા વિના રહે છે, તો આમાં કંઈ વિશેષતા નથી, પણ મારે જોલવું શું? કારણકે ઘર છોડયું, બાર છોડયું, મુઠ મુઠાવી રાત્રી માટીવાળા કપડા પહેર્યાં, વગેરે આપણા ભુડા હાલ તો કર્યો, વળી લીખ માગવા માંડી, આટલું આટલું થતાએ અહંતા મમતા તો ન ગઈ કારણ હું મોટો સંન્યાસી છું, દરેક લોકો મારૂં પૂજન કરે, અને હું બધા બધા ત્યા લોકોને સમૂહ સાથે રહે, એવા પ્રકારનું અભિમાન તો ગયું નહિ આપણે લિક્ષા માગી, ગંગા કિનારે પાણીમાંના બેઠકના પથ્થર ધોઈ તે ઉપર લિક્ષા મૂકી જમીએ છીએ, તેમાં આપણા હમેશના બેસવાના પથ્થર ઉપર કોઈ ખીજો આવીને બેઠો હોય, તો મનમાં એમ થાય છે કે મારા પથ્થર ઉપર ખીજો કોઈ બેસી

ગયો છે. આટલો આટલો સમાગમ કરતાં અને આટલી આટલી ઉમ્મર વીતી ગઈ, છતાં અહંતા મમતા વધતી જાય છે પણ ઘટતી નથી, તો મારે શું બોલવું ?' તે ઉપરથી એક મહાત્માએ કહ્યું કે, 'અમારામાં કાંઈ જૂલ હોય તે આપના કહ્યા વિના કેમ માલમ પડે ? માટે એવી કાંઈ જૂલ દર્શાવવા સારૂ કહેવું તે આપનો ધર્મ છે."

આ સાંભળી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, "અહંતા મમતા છોડવી બહુ મુશ્કેલ છે. અહંતાના સંબંધમાં પારસ ભાગમાં એમ લખેલ છે કે, અહંતાનું મુખ્ય લક્ષણ લોકો મારી સેવા કરે, પૂજા કરે, મને માન આપે અને મોટો માને એ છે. ત્યારે તે અહંતાવાળો મનુષ્ય કોઈના ઘરમાં પૂજા પ્રસાદ માટે જાય છે ત્યારે હું ઉપકાર કરું છું એમ માને છે, અને એમ સમજે છે કે લોકો મારી સેવા પૂજા કરવાથી પાપમાંથી મુક્ત થશે. એ રીત પ્રાકૃત પુરુષોની છે, પણ મહત્ પુરુષોનું લક્ષણ તો નિરભિમાનતા છે. અહંતાનું બીજું લક્ષણ લોકોનો સમૂહ મારી પાછળ ચાલે, લોકો મને જોઈને ઉભા થાય એ છે. આવા અભિમાની પુરુષો નરકગામી થાય છે. એક સંતે કહ્યું છે કે 'તમે કોઈ નરકગામી મનુષ્યને જોવા ઇચ્છતા હો તો તે પુરુષ ખેડો હોય અને લોકોનો સમૂહ તેની આગળ ઉભો હોય ત્યારે તેને જોવો.' માટે મહત્ પુરુષો અભિમાનથી તદ્દન રહિત હોય છે."

એમ કહી એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે, "કોઈ એક મહાત્મા ફરતા ફરતા કોઈ ગામમાં આવ્યા અને ગામ બહાર ઉતર્યા. તે ગામનો કોઈ મુસલ્માન તે મહાત્માના સમાગમ અર્થે સાંજે તેમની પાસે ગયો અને બીજા દિવસની ભિક્ષાનું નિમંત્રણ કર્યું, અને અગિયાર વાગે આપને હું બોલાવવા આવીશ એમ કહી ગયો. પછી તે મહાત્માની પરીક્ષા કરવા માટે રસોઈ તૈયાર કરાવી ઇરાદાપૂર્વક ત્રણ વાગે મોટો મોટો તેડવા ગયો, તોપણ તેથી મહાત્માના મનમાં આ મોડેથી તેડવા આવ્યો છું એમ લાગ્યું નહિ પછી તેમને ઘેર તેડી જતાં રસ્તામાં કહેવા લાગ્યો કે, 'આણ હૃદયપુષ્ટ શરીર છતાં ઉદર નિર્વાહ માટે ભગવાં કપડાં પહેર્યા છે તો મનુરી શા માટે કરતો નથી ? ચાલ, ચાલ' તેથી મહાત્મા પાછા જવા લાગ્યા, એટલે તે કહેવા લાગ્યો કે, 'ચાલ, આટલે સુધી આવ્યો તો ટુકડો ખવડાવીશ.' તેથી મહાત્મા તેની સાથે જવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે રસ્તામાં એક બે વાર તિરસ્કાર કર્યા પછી ઘેર લઈ જઈ ત્યાં જોડા મુકવાની જગ્યા હતી ત્યાં બેસાડ્યા, અને બે દિવસનો ટાઢો રોટલાનો ટુકડો ખાવા આપ્યો. મહાત્મા તે ખાવા લાગ્યા. પછી તેને ખાત્રી થઈ કે આ ખરેખર મહાત્મા છે એટલે તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી માફી માગી કહેવા લાગ્યો કે, 'હું જાણી જોઈને આપને મોટો તેડવા આવ્યો અને રસ્તામાં મેં આપનો તિરસ્કાર કર્યો તે ક્ષમા કરો. આપના વાસ્તે અલગ રસોઈ તૈયાર છે, આપ અદર પધારો.' ત્યારે મહાત્મા કહેવા લાગ્યા કે,

‘સૂઠેા રોટલો તથા નાના પ્રકારનાં પકવાન કુધા નિવારણ કરવા માટે સરખાંજ છે.’ તોપણ તે તેમને આગ્રહથી અઢર તેડી ગયો અને સત્કાર સાથે જમાડી કહેવા લાગ્યો કે, ‘એ આપનો અપરાધ કયો છે તો ક્ષમા કરો.’ ત્યારે મહાત્મા કહેવા લાગ્યા કે, ‘કૃતરાને તૂ તૂ કહીએ એટલે આવે અને હડ હડ કહીએ એટલે લાગી જાય. તે મુજબ હું પણ કૃતરા જેવો છું.’ આ દ્રષ્ટાંત આપી શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “મહત્ પુરુષોમાં અહંતા લેશ માત્ર પણ હોતી નથી; અને તે મુજબ મમતા પણ હોતી નથી.”

એક વખત ગોપીચંદની માતૃશ્રી મેનાવતીએ ગોપીચંદને થોડા સંમય ભતૃહરિની સાથે રહેવાની આજ્ઞા કરી. તે મુજબ તે બંને સાથે રહેતા હતા, ત્યારે મેનાવતીએ પોતાના પુત્રની સ્થિતિ જાણવાની ઇચ્છા થતાં રાત્રીને વખતે પોતે કોણ છે તે ખબર ન પડે માટે પુરુષના જેવું કપડું ઝોડી ગોપીચંદની લગોલગ સૂવા માંડ્યું એટલે ગોપીચંદ કહ્યું કે, ‘અહિં કોણ સૂવે છે ? જાક, આવ્યો જા.’ એટલે મેનાવતી જાહીને ચાલી ગઈ. પછી જઈને ભતૃહરિની લગોલગ સૂઈ ગઈ, એટલે ભતૃહરિ ત્યાંથી જાહીને જીજે સ્થળે સૂતા ત્યારે મેનાવતીએ ત્યાં જઈને સૂવા માંડતાં ભતૃહરિ ત્યાંથી જાહી ત્રીજે ઠેકાણે સૂતા, પણ મનેમાં જરા પણ ક્રોધ આણ્યો નહિ. પછી સવારે ભતૃહરિ અને ગોપીચંદ બંને સાથે બેઠા હતા, ત્યારે મેનાવતી પોતાના મૂળ સ્વરૂપે જાહેર થઈ અને રાત્રીની હકીકત સંભળાવીને ગોપીચંદને કહ્યું કે, “તું રાજપાટ છોડી ત્યાગી થઈ જ ગલમાં આવી રહ્યો, તોપણ તારી મમતા ગઈ નહિ. સૂવા જેટલી પૃથ્વીને તું તારી પોતાની માને છે ?” ગોપીચંદને એકદમ ભાન આવ્યું અને માતૃશ્રીના ચરણમાં પડી કહ્યું કે, ‘જગતમાં માતૃશ્રી મળે તો તમારા જેવીજ મળજો.’

આ સંબંધમાં શ્રેયભદ્રેવજીએ કહ્યું છે કે—

गुरुर्न स म्यात्स्वजनो न स म्यात् पिता न स स्याज्जननी न सा म्यात् ।

दैव न तत्स्यान्न पतिश्च न म्यान्नमोचयेद्य समुपेतमृत्युम् ॥

અર્થ—જે સગીપ પ્રાપ્ત થયેલ મૃત્યુથી છોડાવી શકતો નથી તે ગુરુ નથી, તે સ્વજન નથી, તે પિતા નથી, તે માતા નથી, દૈવ નથી, અને પતિ પણ નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મમતા આવા મોટાને પણ ભૂલ ખવરાવે છે, તો આપણી શી વિસાત ? સર્વ પદાર્થો લેગા કરવા, તેની વ્યવસ્થા કરવી, તેને કાળજીપૂર્વક સંભાળવા, ઇત્યાદિકે ક્રિયા કરતાં પદાર્થોમાં મમતારહિત રહી શકાય છે એવી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કેમકે માયા જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરી આપણને ખબર ન પડે એવી રીતે ફસાવે છે. અપ્રાવક કહે છે કે—

અહં મમેત્યં વન્ધો નાહં મમેતિ મુક્તતા ।

અર્થ:—હું અને મારૂં આ બધું છે, અને હું નથી તથા મારું નથી તે મુક્તિ છે.

અર્થાત્ શરીરમાં અહ પાતું તથા શરીર સંબંધી પદાર્થોમાં મમતા એજ બંધન કરવાવાળું છે. જ્યાંસુધી આ બન્ને છે ત્યાંસુધી કેઈ કાળે સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાનું નથી.

૬૦. ભાવિ મિથ્યા થતું નથી.

પ્રારબ્ધથી જે ભાવિ થવાનું છે, તે કદિ મિથ્યા થતું, નથી એના પર

શુરુશ્રીને પૂછ્યું, વિશ્વાસ હતો. એક વખત એમનાજ કમ્પાઉન્ડમાં

ગાડીવાળાની સાત આઠ વર્ષની છોકરીને ખ્વેગ થયો. મને માલમ પડતાં દાકતરને બોલાવી તાબડતોબ એને હોસ્પિટલમાં મોકલી આપી. સાંજના શુરુશ્રી કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યા. બાદ દાકતરે આવી એમને કહ્યું કે, “તમે ગાડીવાળાને થોડા દિવસ બદલી નાખો, કેમકે એની છોકરીને ખ્વેગ થયો છે. વળી તે એરડો ધોવરાવી સાફ કરાવી નાખો અને આપ પણ બગલો ખાલી કરી બીજે ઠંકાણે રહેવા બોલો તો સારું.” શુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “એ તો બધા વહેમ છે. જેનું આવી બનેલું હોય છે તેજ મરે છે, ખ્વેગ માત્ર એક એમના મરણનું નિમિત્ત થાય છે. શહેરમાં ખ્વેગ ચાલતો હોય છે અને લોકો બહાર રહેવા બંધ છે, ત્યાં પણ તે લાશ પડે છે. એવું કંઈ ધોરણ નથી. મુખર્થ વગેરે ઠંકાણે હજારો રૂપિયા ચુનામાં અને સાફસુફ કરવામાં આવ્યાં, પણ આખરે ખ્વેગ તો જેમનો તેમજ ચાલ્યા કરે છે. અહિં પણ એજ પ્રમાણે થયું છે. માટે મને તો આ બાબત પર વિશ્વાસ નથી. ઘણા લોકો ખ્વેગના દરદીઓના સંસર્ગમાં આવે છે, તેમની રાત દિવસ સેવા કરે છે, છતાં તેમના સર્વને કંઈ તે રોગ લાશ પડે છે એવું નથી માટે આ બાબતથી ડરી નાસભાગ કરવી એ તો મારા ધારવા પ્રમાણે અજ્ઞાન છે. જ્યાં મોત આવવું સરજ્યું છે ત્યાં જરૂર આવવાનું. માટે મારો વિચાર કંઈ મકાન બદલવાનો નથી.” દાકતરે ઘણું કહ્યું પણ પોતે માન્યું નહિ. જતી વખતે મારી પાસે દાકતરે આવી એમને સમજાવવા કહ્યું, પછી મારી સાથે એ સંબંધમાં વાતચીત નીકળતા તેઓ બોલ્યા કે, “પહેલાં એક વખત બંગલામાં ખરાબ વાસ આવવા લાગી. તે ઉપરથી કેઈ ઉંદર મર્યો હશે એમ ધારી, છતાં, કાપી તે તેમાંથી મૂરલો ઉદર સુલ્લ મોટો યૃધ ગૂંથેલો નીચે પડેલો, તે વખતે પણ બગલો ખાલી કરવા મને બધાએ કહ્યું પણ મેં કયો નહિ. ખ્વેગના સંબંધમાં દાકતર લોકોનું માનવું છે કે તેનાં જંતુઓ છે અને

વાતાવરણમાં રહે છે અને તે શરીરમાં પ્રવેશ થવાથી લાગુ પડે છે. ત્યારે શું જતું એકજ જગ્યાએ રહે છે ? એમની કોઈ ગતિ અટકાવે છે ? એ તો ત્યાં જોઈએ ત્યાં રહે છે અને આપણે ફરવા જઈએ ત્યાં પણ હશે. કદાચ ગંદકીની જગ્યામાં રહેતાં હોય એમ માનીએ તો જાગીએ એમને આખો દિવસ નરક ઉપાડવું પડે છે તેમને પ્રથમ મરકી લાગવી જોઈએ; પણ તેમ કાંઈ હમેશાં થતું નથી. ઘણા ગરીબ લોકો બિચારા જમીન પર સૂઈ રહે છે અને ગંદકીની જગ્યામાં રહે છે, તેમને કાંઈએ થતું નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે એ તો સર્વ વહેમ છે. "

પોતે વળી કહ્યું કે, "એક વખત હું ટેકરી ઉપર ફરવા ગયેલો. ત્યાંથી ઉતરતી વખતે મારો પગ લપસી ગયો, તેને લીધે જાંઘમાં ગાંઠ થઈ આવી અને તાવ આવ્યો. મેં દાકતરને કહ્યું કે, 'મને તપાસી જુઓ: જો પ્લેગ હોય તો સરકારના હુકમ મુજબ મને લઈ જવો હોય ત્યાં લઈ જાઓ. મારા તરફથી એ લોકોની સમજ પ્રમાણે શા માટે બીજાને સંસર્ગ લાગવો જોઈએ ?' ડાકતરે હસીને કહ્યું, 'ના તમને કાંઈ પ્લેગ નથી.' આવી રીતે તેઓ મરણથી તો બીલકુલ ડરતા નહોતા. પોતે જ્યારે પ્લેગ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા, ત્યારે ક્વેરેન્ટાઇનમાં રહેલા દરદીઓનાં બિછાનાં પર બેસતા, તેઓને આશ્વાસન દેતા અને તેનાં ચેપ પોતાને લાગશે એમ જરા પણ ડર ખાતા નહિ. આ પ્રમાણે તેઓ દેહાભિમાનથી રહિત હતા.

૬૧. સ્વરૂપજ્ઞાનસાધન.

હું માદુ'ગાથી બેલગામ ગયો ત્યારે પંચદશીની કથા ચાલતી હતી, જે તેમાંથી ચાર શ્લોકોનું વિવેચન યથામતિ આપું છું:—

યથાગાધનિર્ધેલેષૌ નોષાયઃ સ્વનનં વિના ।

મહામેડણિ તથા સ્વાત્મચિંતાં મુક્ત્વા ન ચાપરઃ ॥ ધ્યાનદીપ-૧૫૩.

અર્થ:—જેમ અગાધ નિધિ (પૃથ્વીમાં દાટેલું ધન) મેળવવા સાર જોદવા વિના બીજો ઉપાય નથી, તેમ મને મેળવવા માટે પણ સ્વરૂપના ચિંતન-ધ્યાન વિના બીજો ઉપાય નથી.

જેવી રીતે પૃથ્વીમાં દાટેલું ધન મેળવવા માટે જોદવાના ઉપાયરૂપ 'પ્રયત્ન'ની જરૂર છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે; પરંતુ પોતાની મેળે શાસ્ત્રાવલોકનદ્વારા ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે તો પણ વસ્તુની

પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે જોહવાની સાથે આત્મવચનની જરૂર છે. શ્રીશંકર ભગવાન કહે છે કે :

આપ્તોક્તિ સ્વનનં તથોપરિશિલાદ્યુત્કર્ષણં સ્વીકૃતિં

નિસેપઃ સમપેક્ષતે નહિ બહિઃ શબ્દેસ્તુનિર્ગચ્છતિ ।

તદ્વદ્મલવિદોપદેશમનનધ્યાનાદિભિર્ભ્યતે

માયાકાર્યતિરોહિતં સ્વમમલં તત્ત્વ ન દુર્યુક્તિભિઃ ॥

અર્થઃ—જેમ પૃથ્વીમાં દટાયેલું ધન, યથાર્થ જોવાનારના કલા વિના, જોવા વિના, ઉપર રહેવા પત્થર આદિ કાઢી નાખ્યા વિના અને પોતે સ્વીકાર કર્યા વિના માત્ર બહારના શબ્દો જોહવાથીજ નીકળતું નથી, તેમ માયાના કાર્યોથી તિરોહિત થયેલું નિર્મળ આત્મતત્ત્વ પણ બ્રહ્મવેદાના ઉપદેશ, મનન, ધ્યાન આદિવિના જોવા તરોથી મળતું નથી.

આપ્તોક્તિની આવશ્યકતા, સંબંધે દ્રષ્ટાંત છે કે:—

એક ધનાઢય ગૃહસ્થ હતો. તેણે કોઈ વખત પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિકને કામ આવે એવા હેતુથી પોતાની પાસે ઘણું ધન હતું તેને ગ્રુપ રીતે રાખવાનું વિચાર્યું. પોતાનું બંધાવેલું મહાદેવનું શિખરખંધ એક દેવાલય હતું, ત્યાં કોઈ ન જાણે તેવી રીતે દાટીને એક ચોપડામાં નોંધ કરી કે:—અમુક સાલમાં ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં ચૈત્ર માસમાં મીન સંક્રાંતિ વીત્યા બાદ અમુક દિવસે દશ ઘડી દિવસ ચડતે દેવાલયના કળશમાં પચીશ લાખ સોનામહોર રાખી છે, તે જરૂર પડે ત્યારે કાઢવી. તે ચોપડો સાચવી રાખ્યો. કેટલાંક વર્ષો તે ગૃહસ્થ યાત્રા કરવા ગયો ત્યાં તે મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો મોટો થયો. વેપાર કરતાં જોટ ગઈ અને પેસાની તંગીમાં આવ્યો. જુના ચોપડા તપાસતાં પચીશ લાખ સોના મહોરની લખેલી હકીકત નજરે પડી, તેથી દેવાલયનો કળશ તથા શિખર પણ ઉતરાવતાં તેમાંથી કાંઈ નીકળ્યું નહિ. જુદી જુદી રીતે તપાસ કરતાં કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષને પૂછતાં તેણે ચોપડો બરાબર તપાસી દેવળનું શિખર કળશ સહિત જોડ હતું તેવુંજ કરાવી લેવા પેસા આપ્યા. કળશ ચઢી ગયા બાદ ઉત્તરાયણમાં લખેલ સંક્રાંતિને લખેલ દિવસે તથા સમયે કળશની છાયા જે રથળે પડે ત્યાં જોહવા કહ્યું. તે પછી તે છોકરાએ ત્યાં જોહાવતાં તરત પચીશ લાખ મહોર નીકળી. છોકરો ખુશી થયો, ધનવાન થયો અને દુઃખથી નિવૃત્ત થયો. સારાંશ કે જ્યાંસુધી કોઈ આત્મ પુરુષ સિવાયના બીજાઓના કહેવા પ્રમાણે કર્યું ત્યાંસુધી કાંઈ ન થયું; પણ આત્મ પુરુષથીજ ખરી હકીકત જણાઈ. કપિલ ભગવાન કહે છે કે આત્મોપદેશ: શબ્દઃ ॥ આત્મનો ઉપદેશ છે તેજ શબ્દ પ્રમાણ છે. આત્મ એટલે યથાર્થ જ્ઞાનવાળો, સત્યવક્તા, છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં સનત્કુમાર નારદજીને કહે છે કે:—

યદા વૈ વિજાનાત્યથ સત્યં વદતિ ।

અર્થ—જ્યારે (બ્રહ્મને) વિશેષ કરીને જાણે છે, ત્યારેજ સત્ય કહે છે.

સિદ્ધાંત કે જ્યાંસુધી બ્રહ્મવેત્તા શુરુ ન બળે ત્યાંસુધી ચથાર્થ જ્ઞાન મળતું નથી; માટે છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ।

અર્થ:— આચાર્યવાળા (શુરુ શરણુ બ્રહ્મ કરનાર) પુરુષજ આત્માને જાણે છે.

જ્યાંસુધી કોઈ પુરુષ શુરુ પાસે જઈ શુરુ શરણુ બ્રહ્મ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતો નથી, ત્યાંસુધી તેને જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. માટે શ્રુતિમાં શુરુ શરણુ બ્રહ્મ કરવાનું કહ્યું છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર શુરુ કેવા હોવા જોઈએ, એ સંબંધમાં ઉપદેશ સહસ્રીમાં ભગવાન્ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

(શિષ્યને શંકા કરતાં ન આવડતાં છતાં તે સમજી લેવી અથવા શંકા અધુરી હોય તો તે પુરી કરી લેવી; અથવા ઉપદેશ આપતાંજ શિષ્યને જ્ઞાન થાય એવી અપૂર્વ શ્રુતિઓની કલ્પના તે) બ્રહ્મ, (શિષ્યના મિથ્યા બ્રહ્મણે દૂર કરવાનું સામર્થ્ય અથવા સિદ્ધાંતના વિરુદ્ધ પક્ષનું નિશકરણ કરવાનું સામર્થ્ય તે) અપેક્ષ, (શિષ્યે કરેલા પ્રશ્નના આશ્રય વાક્યના અર્થને એકદમ બુદ્ધિમાં ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય તે) બ્રહ્મ; (બ્રહ્મ કરેલા પ્રશ્નના સારાસારના અવધારણપૂર્વક સમજાવતી વખતે યાદ રાખવાનું સામર્થ્ય તે) ધારણ, શમ, દમ, (દુઃખી પ્રાણીને જોવાથી ઉપજતી કરુણા તે) દયા, (દયા ઉત્પન્ન થયા પછી દુઃખી પ્રાણીનાં દુઃખ નિવૃત્ત કરવામાં પ્રવૃત્તિ તે) અનુબંધ, એ બધાંથી સંપન્ન, પોતાના શુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ ઉપદેશવાળા, દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ લોકોમાં આસક્તિથી રહિત, સર્વ કર્મનાં (યનાદિક) સાધનોને જોણે ત્યજી દીધાં છે એવા, બ્રહ્મને જીવનુશ્ચર, બ્રહ્મમાં અલેહ ભાવે રિયત, શાસ્ત્રે કહેલા આચારનું ઉદ્ધવન નહિ કરનાર, દંભ (અન્યને કગલું), શકતા બીજાને બ્રોતિ ઉપજાવતી, બીજાના ઉત્કર્ષને સહન ન કરવો, મિથ્યા ભાષણ, દેહાભિમાન તથા સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિમાં મમતાદિ દોષથી રહિત, કેવળ બીજાના અનુબંધરૂપ પ્રયોજનવાળા આચાર્ય હોય છે. જે શુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે તે નિઃસ્પૃહી હોય છે. નિઃસ્પૃહી શુરુના ઉદ્ધારણ તરીકે યાજ્ઞવલ્કયનું દ્રષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. જનક રાજાએ, યાજ્ઞવલ્કયે ઉપદેશ કર્યો પછી પોતાનું રાજ્ય તથા તન, મન તેને અર્પણ કર્યું, પરંતુ યાજ્ઞવલ્કયે કંઈ પણ બ્રહ્મ ન કર્યું. શ્રુતિ કહે છે કે:—

સોઽહં મૃગવતે વિદેહાન્ દદામિ

મા ત્રાપિ સહ દાસ્યાયેતિ ।

અર્થ:—તે હું જાણવાને (આપને) વિદેહ દેશ (મારું રાજ્ય) આપું છું અને (વિદેહ દેશના સોફા) સહિત અને પણ દાસ કર્મ માટે આપું છું.

આવા દાનના નિઃસ્પૃહી શુરથી જ્ઞાન સંભવે છે. પ્રહ્લવેતા સિવાય બીજા ઉપદેશકોનો ઉપદેશ અધપરપરા કહેવાય છે. સાંખ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

જ્ઞાનયાન્ધપરંપરા ।

અર્થ:—અહ્લવેતાના ઉપદેશ સિવાય અધપરપરા કહેવાય છે.

આ સંબંધમાં દ્રષ્ટાંત છે કે એક આંધળો હતો. તેને ગામના થોડાક રસ્તાઓ સંબંધી જ્ઞાન હતું, તેથી તેણે પૈસાની લાલચે દેખતાંને ડાળ કંડી કેટલાક જત્રા જવાને ઇચ્છતા આંધળાઓને એક બીજાને વર્ણગાડી તેઓને પોતાની પાછળ આવવા કહ્યું. રસ્તામાં કોઈ વેટમાંથી મળતાં આ આંધળાને પૂછ્યું કે, “હે અંધ! તું આ બધાને ક્યાં લઈ જાય છે?” તે ઉપરથી સામાને અંધ કહેતો આલતાં આલતાં જેવટ આ આંધળાએ પાણીના ભરેલા એક ખાડામાં પોતે પડી ડૂબીને બીજા બધાને પણ ડુબાડયા.

સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે આત્મચિંતન સિવાય બીજા કોઈ ઉપાય નથી. અર્થાત્ અપરોક્ષ જ્ઞાનનો ઉપાય આત્મચિંતનજ છે. હું સ્થળ દેહ નથી, સૂક્ષ્મ દેહ નથી, કારણ દેહ પણ નથી, એમ સર્વના નિષેધપૂર્વક તે ત્રણેનું અધિષ્ઠાન થેતન હું છું એ રીતે અલેહ ધ્યાન કરવું. આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવાથી મારી પ્રાપ્તિ થાય છે એમ મથાળે લખેલા મૂળ શ્લોકથીજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આત્મ-ગીતામાં કહે છે. “મારી પ્રાપ્તિ” એ શબ્દો સ્પૃહાદિ દેહને ઉદેશીને કહેલ નથી, પરંતુ અધિષ્ઠાન દર્શિથી કહેલ છે.

૬૨. સ્વરૂપજ્ઞાનપ્રકાર.

દેહોપલમપાકૃત્ય બુદ્ધિકુદાલકાત્પુનઃ ।

જ્ઞાત્વા મનોબુવં મૂયો ગૃહીયાન્માં નિર્ધિ પુમાન્ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિરૂપ કોદાળીથી દેહરૂપ પત્થરને દૂર કરીને મનરૂપ પૃથ્વીને ખોદીને અને પુરૂષ પ્રદક્ષ્ય કરે, અર્થાત્ જાણે.

આ શ્લોકમાં દેહ તથા આત્માના વિચારદ્વારા વિવેક કરવાનું કહ્યું છે.

આત્મા અહં શબ્દ તથા અહં પ્રતીતિના અવલંબનરૂપ છે, એક છે, પર છે, દ્વયા (શબ્દાદિ વિષયોનો પ્રકાશક) છે, સિદ્ધ (પ્રામાણ્યક) છે, વિકારહીન છે,

પર અપર ભાવથી રહિત છે, અણુ તેમ મહત્ ભાવથી પણ રહિત છે, પૂર્ણ છે, સર્વાત્મક છે, અસંગ છે, સ્વયંજયોતિ છે, નિત્ય છે, નિત્યાપરોક્ષસ્વભાવ છે, દેવત્વ મનુષ્યત્વાદિ ધર્મથી રહિત છે, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. અચળ છે, સર્વાતીત છે, અવ્યય છે, અને દેહ તો આ અથવા એ તે ઇત્યાદિ શબ્દ અને આ એ તે ઇત્યાદિ પ્રતીતિમા અવલંબનરૂપ છે, અનેક છે, અપર છે, દૃશ્ય છે, અસિદ્ધ છે (અપ્રામાણિક છે), વિકારયુક્ત છે, પર અપર ભાવવાળો છે, અણુ મહત્ ભાવવાળો છે, પરિચ્છિન્ન છે, ભૂતાત્મક છે, અનેક મળથી યુક્ત છે, પરપ્રકાશ છે, અનિત્ય છે, અસત્ છે, દેવત્વ મનુષ્યત્વાદિ ધર્મથી યુક્ત છે, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત અથવા શ્રોત્રાદિસ્વરૂપ છે, અલાયમાન છે, વિનાશી છે, એમ અનેક પ્રકારે આત્માના ધર્મથી દેહદયના ધર્મોનું વૈલક્ષણ્ય હોવાથી દેહ આત્મા નથી—એમ વિચાર કરી વિવેક પ્રાપ્ત કરી દેહમાથી અહંભાવ નિવૃત્ત કરવા માટે દેહાદિમા મિથ્યાત્વાનુસંધાન કરવું

અઘાવક ગીતામા કહ્યું છે કે—

યદિ દેહ ગૃધ્રકૃત્ય ચિતિ વિશ્રામ્ય તિષ્ઠસિ ।

અધુનેવ મુક્તી શાન્તો વંચમુક્તો ભવિષ્યસિ ॥

અર્થ—જો દેહને જુદો કરીને આત્મામા વિશ્રામ કરીને તું રહેશે, તો આ હાથનાજ શરીરમા સુખી, શાન્ત તથા બધથી મોક્ષો મળેશ.

માટે આત્મા અનાત્મનો વિવેક કરીને સ્પૂળ દેહ ઉપર વૈરાગ્ય લાવી અહંતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ ઉપર એક હટાત છે કે—

એક શિષ્ય જ્યારે શુરુ પાસે જ્ઞાન સંપાદન કરવા ગયો ત્યારે શુરુએ કહ્યું કે, “વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આવ” શિષ્યે કહ્યું કે, “ધરખાર છોડીને તો આવ્યો છું. હવે કોના ઉપર વૈરાગ્ય કઈ?” શુરુએ કહ્યું, “જેના ઉપર વૈરાગ્ય લાવવાનો છે તે ઉપર હજી વૈરાગ્ય આવ્યો નથી” શિષ્યે ફરી પૂછ્યું, “કોના ઉપર વૈરાગ્ય કઈ?” શુરુએ કહ્યું, “નકારામા નકારી વસ્તુ હોય તેના ઉપર પ્રથમ તું વૈરાગ્ય કર” શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે, “તેવી વસ્તુ તો વિષ્ટા છે.” શુરુએ કહ્યું, “તું વિષ્ટાને પૂછી જો.” તે પ્રમાણે પૂછતા વિષ્ટામાથી એક સફરજન નીકળ્યું અને બોલ્યું, “કાલે હું ટોપલામા હવું ત્યારે સઘળા લોકો મારા તરફ નજર ઠરતા હતા, અત્યારે મારી દશા આ થઈ છે તે તારા શરીરના સસર્ગથીજ થઈ છે.” પછી એક કળીનો લાડુ નીકળ્યો તે બોલ્યો, “કાલે મારા ઉપર સોનાનો વર્ક વગેરે છાટેલ હતો અને બધા લોકો મને જોઈ અહંભુ કરવાની મરજી કરતા હતા, પણ અત્યારે મારી આ દશા થઈ છે તે તારા સબધથીજ થઈ છે. આ પ્રમાણે

અનેક પદાર્થો નીકળ્યા અને બોલ્યા કે, “તારા શરીરના સંબંધથીજ અમારી આ દશા થઈ છે.” આથી શિષ્યને નિશ્ચય થયો કે મારું શરીરજ અતિ ગંદુ છે, જેથી તેના ઉપર વેરાગ્ય કરવો યોગ્ય છે. (વિષ્ટા બોલી તે ક્રૂત સમજાવવા માટે અલંકારરૂપ છે.) પછી શિષ્યે ગુરુને કહ્યું કે, “વિષ્ટા કહે છે કે હું નહારી છું તે તારા શરીરના સંસર્ગનોજ દોષ છે.” એ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું કે, “બરાબર છે.” સુકિતકોપનિપદ્ધતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

સ્વદેહાશુચિગન્ધેન ન વિરજ્યેત યઃ પુમાન્ ।

વિરાગકારણં તસ્ય કિમન્યદુપદિશ્યતે ॥

અર્થ—પોતાના શરીરના અપવન ગંધથી જે પુરુષને વેરાગ્ય ન થાય તેને વેરાગ્યનું કારણ બીજું કયું બતાવવામાં આવે ?

આ શરીર ઉપર જેને વેરાગ્ય થાય તેને સઘળા પદાર્થો ઉપર વેરાગ્ય થાય છે, અને જેને પોતાના શરીર ઉપર વેરાગ્ય થતો નથી તેને બીજા કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર વેરાગ્ય થતો નથી.

આ પ્રમાણે શરીર ઉપર વેરાગ્ય લાવવાથી તેમાં રહેલા રમણીયપણાની છુદ્ધિ નાશ પામે છે. જેઓના શરીરમાં રમણીયપણાની છુદ્ધિ નાશ પામી છે તેઓજ આ શરીરમાં રમણ કરતા નથી, અન્ય મૂઢ જનો રમણ કરે છે. આ સંબંધે શુદ્ધેવજી રંભા પ્રતિ કહે છે કે:—

અમેઘ્યપૂય કૃમિજાલસંકુલે સ્વભાવદુર્ગન્ધિનિ શૌવર્જિતે ।

કલેવરે મૂત્રપુરીપમાજને રમન્તિ મૂર્ખા વિરમન્તિ પણ્ડિતા ॥

અર્થ—મસિનતા, પડ, કૃમિના સમૂહથી ભગ્નૂર, સ્વભાવથી દુર્ગંધવાળા, અપવિત્ર, મળ-મૂત્રના સ્થાનરૂપ શરીરમાં મૂર્ખ લોકો રમણ કરે છે, (પરંતુ) પંડિતો રમણ કરતા નથી.

જેમ નાનું બાળક પોતાના મળમૂત્રમાં રમણ કરે છે, ત્યારે તેની મા તે વસ્તુ ‘ છી ’ બરાબ છે તેમ કહી ન રમવા સમજાવે છે, છતાં વળી બીજે દિવસે અજ્ઞાનતાને લીધે તે બાળક જેમનું તેમ રમે છે, એમ વારંવાર મા સમજાવે છે, છતાં કયેં જાય છે. એ બાળક મોટું થઈ સમજણું થાય ત્યારે આપો-આપ તેમાં રમત કરતું બંધ થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેની પાસે કોઈ લઈ જાય તોપણ જતું નથી અથવા ત્યાંથી દૂર નાસી જાય છે; તેમ અજ્ઞાની પુરુષને શ્રુતિ ભગવતીએ અનેક રીતે વારંવાર સમજાવ્યા છતાં અને પોતે મોઢેથી તે પ્રમાણે કહ્યા કરતાં છતાં તે વિષયદારા શરીરમાં રમ્યા કરે છે; પરંતુ સુમુદ્ધ જ્યારે વિવેકદારા શરીરને યથાવત અયોગ્ય સમજે છે, ત્યારે પૂર્ણ વેરાગ્ય થવાથી શરીર ઉપરનો મોહ છૂટી જતા તેને રમત કરાવવાનું છોડી દે છે, તેથી દેહાધ્યાસ શિથિલ થાય છે

ત્યાંસુધી દેહાધ્યાસ શિથિલ થતો નથી, ત્યાંસુધી મનના સંકલ્પોને તે દબાવી શકતો નથી. નિર્મળ બુદ્ધિ વડે મનરૂપી માટીને ખોદીને એટલે સજ્જ મનમાં થતા સંકલ્પ વિકલ્પોને સાત્ત્વિક પ્રધાન બુદ્ધિ વડે દૂર કરીને તે બુદ્ધિને અધિષ્ઠાનમાં સ્થિર કરવી. આ મંળધે ભાગવતમાં કાણું છે કે:—

મન મ્વનુદ્ધયાઽમલયા નિયમ્ય ક્ષેત્રજ્ઞ ણતા વિનયેત્તમાત્માનિ ।

આત્માનમાત્મન્યપરુચ્ય વીરો લઘોપશાન્તિર્વિરમેત કૃત્યાત્ ॥

અર્થ—ખેતાની નિર્મળ બુદ્ધિ વડે મનને નિયમમાં લાવીને તે બુદ્ધિને ક્ષેત્રજ્ઞ (શરીર આદિકના દૃષ્ટા શ્રવ)માં લય કરવો. પછી તે ક્ષેત્રજ્ઞનો સાક્ષી આત્મામાં લય કરવો, અને તે આત્માનો પરબ્રહ્મા લય કરીને શાંતિ પામેલા યોગીએ સર્વ કાર્યમાંથી વિરમવું.

જેમ દ્રવ્ય પૃથ્વીમાં ઢંકાયેલું છે, તેમ પરમાત્મા મહિન મનમાં ઢંકાયેલો છે, અને ધન ઉપર પત્થર ઢાંકેલો હોય છે, તેમ પરમાત્મા ઉપર દેહરૂપ પત્થર ઢાંકેલો છે. જેમ પત્થર ખસેડી કોઠાળીથી ખોદી બુદ્ધિમાન પુરુષ ધન કાઢી લે છે, તેમ જિજ્ઞાસુ દેહમાં આત્મભાવરૂપ ઢાંકેલો પત્થર દૂર કરી બુદ્ધિ વડે મન રૂપી પૃથ્વીને ખોદી તેમાંથી પરમાત્માને કાઢી લે છે, એટલે સ્વપ્નનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

૬૩. ધ્યાનનું રૂપ.

અનાત્મબુદ્ધિર્શયિત્યં ફલ ત્યાનાદિને દિને ।

પદ્યન્યપિ ન ચેદ્વચાયેત્કોઽપરોઽસ્માત્પશુર્વદ ॥ ધ્યાનદીપ ૧૫૬.

અર્થ—ધ્યાનથી નિ પ્રતિગ્નિ અનાત્મ બુદ્ધિની શિથિલતા થાય છે. આ શિથિલતા-રૂપ રૂળને કોતા છતાં પુરુષ ધ્યાન ન કરે તે! એનાથી બીજાને પશુ કાણું છે ?

અનાત્મબુદ્ધિ અવિદ્યાની અંશભૂત છે. અવિદ્યા બે પ્રકારની છે: એક

ૐ મૂલાવિદ્યા અને બીજી તૂલાવિદ્યા. તે બન્નેને યથાતુકમ કારણાવિદ્યા તથા કાર્યાવિદ્યા પણ કહે છે. પ્રભાચેતન્યને આચ્છાદન કરવાવાળી અવિદ્યાને મૂલાવિદ્યા કહે છે અને વિશિષ્ટ ચેતન્યને આચ્છાદન કરવાવાળી અવિદ્યાને તૂલાવિદ્યા કહે છે. એજ તૂલાવિદ્યાને યોગશાસ્ત્રકારે અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ, અનિત્યમા નિત્યબુદ્ધિ, અપવિત્રતામાં પવિત્રબુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ કહેલ છે. અનાદિ કાળથી આ જીવાત્મા આ અવિદ્યા વડે જન્મમરણાદિ દુઃખોને લોગવે છે, અથવા આ સંસારમાં પૂર્વજન્મનાં કરેલાં કર્મોનું રૂપ લોગવવાને જન્મ લે છે; વળી આ જન્મમાં અને પછીના જન્મમાં લોગવવાને શુભા-

શુભ કર્મ કર્યા કરે છે. જેવી રીતે પ્રણવ વેગવાળી નદીમાં પડેલો કીટો તે નદીની ધુમરીમાં ધુમરીઓ આધાર કરે છે અને મુક્ત થઈ શકવાને સમર્થ થતો નથી, અથવા તો કદાચ જો એકમાંથી છૂટી જાય તો બીજી ધુમરીમાં આવી પડે છે; તેવી રીતે આ સંસારચક્રમાં જીવને કર્મનાં ફળ ભોગવવાને ધુમણ પડે છે, અને કીડાની માફક એક યોનિમાંથી બીજી યોનિને પામે છે. ધુમરીમાં સપડાયેલા કીડાને કોઈ દયાળુ પુરુષ ઉપાડી લઈને કિનારે રાખે તો તેની રક્ષા થાય, તેવી રીતે આ સંસાર-ચક્રમાં સપડાયેલા જીવને કોઈ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન આપે તો જન્મમરણાદિથી તે નિવૃત્ત થાય, ને પ્રણવ પુરૂષાર્થ વડે અનાત્મ બુદ્ધિની શિથિ-લતા થાય. જ્યારે આ દેહાદિમાં રહેલ અનાત્મબુદ્ધિ શિથિલ થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાના શરીરનો કોઈ હાથ વગેરે અવયવ ખરિત થયા પછી હું “હાથવાળો” એમ કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરતો નથી, અર્થાત્ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહ એ ત્રણે આત્માના સંમંધી નથી, તેમ આત્માના ધર્મ પણ નથી, અને સ્થૂલ દેહ વગેરેના ધર્મો પણ આત્માનાં વિશેષણ નથી. એનું જ નામ અનાત્મ બુદ્ધિશૈથિલ્ય, પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્ય ભગવાને ઉપદેશ સહસ્રીમાં પણ કહ્યું છે:—

તસ્માત્ત્યક્તેન હમ્તેન તુલ્યં સર્વં વિશેષણમ્

અનાત્મત્વેન તસ્માજ્ઞો મુક્તઃ સર્વવિશેષણૈઃ ॥

હસ્ત નામના અવયવમાં આત્મબુદ્ધિ કરવી ઉચિત નથી, એટલે એમાં અનાત્મ બુદ્ધિ કરવાથી હસ્ત જેમ આત્માનું વિશેષણ થતું નથી; માત્ર અજ્ઞાનાવસ્થામાંજ હું હાથવાળો છું એમ વ્યવહાર કર્યો, પણ હાથમાં સડો પડવાથી છેદીને ફેંકી દીધા પછી હું હાથવાળો છું એમ અનુભવ થતો નથી. એથી હાથ નામનો અવયવ આત્માનું ખરું વિશેષણ નથી, માત્ર કથનરૂપજ હતું. તેમ હું કર્તા ભોક્તા, પ્રમાતા, કામી, ક્રોધી, લોભી વગેરે તમામ વિશેષણો આત્માનાં વાસ્તવિક નથી, કિન્તુ માત્ર કથનરૂપજ છે. વળી સ્થૂલદેહ સાથે જેમ અલંકારનો એટલે ભૂષણનો સંબંધ થયા છતાં પણ અલંકારનું અને દેહનું તાદાત્મ્ય નથી, તેમ અલંકાર કાંઈ દેહનો ધર્મ પણ નથી, તેમ હું મનુષ્ય, હું પ્રાણી, હું કર્તા, ભોક્તા વગેરે સ્થળમાં મનુષ્યતાદિ સાથે આત્માનું તાદાત્મ્ય નથી, તેમ મનુષ્યત્વ, પ્રાણીત્વ વગેરે આત્માના ધર્મ પણ નથી. માત્ર અલંકારવાળો દેહ એ જગોએ જેમ વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવકથનરૂપજ છે, તેમ આત્મામાં પણ હું મનુષ્ય વગેરે તમામ વ્યવહાર પણ ન થવો જોઈએ એમ શંકા થાય; પણ વ્યવહારમાં મૂળ કારણ અવિદ્યા છે, અને એ અવિદ્યાથી પોતાનો તથા પોતાનાં કાર્યોનો અધ્યાસ આત્મામાં થયેલ છે. જ્યારે પૂર્વોક્ત આત્મા-

માંથી અવિદ્યાધ્યાસ નિવૃત્ત થાય ત્યારે કથનરૂપ વ્યવહાર પણ નિવૃત્તજ થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષો હું કતો છું વગેરે પ્રકારનો વ્યવહાર (કથન) કરતા નથી. કદાચ લાંબા વખતથી હું કતો છું વગેરે પ્રકારનો વ્યવહાર કરેલ હોવાથી જીવવાથી એમ જોવાઈ જાય, તોપણ તેઓનું તેવું તાત્પર્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે ધ્યાનથી અનાત્મ બુદ્ધિની શિથિલતારૂપ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ ચોક્ષનો હેતુ છે, એમ સમજતાં છતાં જે પુરુષો પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિનો આગ કરે છે તેને પણ કહે છે. તે સંબંધમાં ભાષ્યકાર કહે છે કે:—

ये हि वृत्तिं जहत्येनां ब्रह्माख्या पावनीं पराम् ।

ते तु वृथैव जीवन्ति पशुमिश्च समा नराः ॥

અર્થ:—જેઓ આ પ્રજ્ઞ નામની પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ વૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે તે પશુના જેવા મનુષ્યો વધાજી જીવે છે.

આવી પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિરૂપ ધ્યાનથી દેહાલિમાન નષ્ટ થાય છે એમ જાણીને પણ જે પુરુષાર્થ કરતો નથી તેના જાણવાનું કાંઈ પણ રૂળ ન થતાં શુરુશાસ્ત્રદ્વારા જાણ્યું ન જાણ્યું બન્ને સરખું જ છે. આ ઉપર એક દ્રષ્ટાંત છે કે:—

એક ઝવેરી હતો. તેના ઘરમાં રાત્રે ચોર ખાતર પાડવા લાગ્યો, ત્યારે તેની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું કે ચોર ખાતર પાડે છે. જવાબમાં તેણે કહ્યું કે હું જાણું છું. ચોર ઘરમાં પેઠા ત્યારે તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે ઘરમાં પેઠા, ત્યારે પણ તેણે કહ્યું કે હું જાણું છું. ઘરમાંથી ઝવેરાત લઈને ગાંસડી બાંધતો હતો તે હંધીકલ કહેતાં જવાબ આપ્યો કે હું જાણું છું. ઝવેરાત લઈને ચોર ચાલવા માંડ્યો ત્યારે સ્ત્રીએ કહ્યું કે ઝવેરાત લઈને જાય છે. જવાબ મળ્યો કે હું જાણું છું. છેવટે સ્ત્રીએ કહ્યું કે બધું લઈને ચાલ્યો ગયો, ત્યારે જવાબ આપ્યો કે હું જાણું છું. સ્ત્રીએ કહ્યું કે તમારા જાણવામાં ધૂળ પડી; કેમકે જાણતાં છતાં ચોરને રોક્યો નહિ તો જાણવું ન જાણવું બન્ને સરખું છે. જાણતાં છતાં પુરુષાર્થ ન કરવાનું કારણ વેરાગ્યનો અભાવ છે. જ્યાંસુધી સાધનનો અભાવ હોય છે ત્યાંસુધી પુરુષાર્થ પણ બરાબર થાય નહિ. કોઈ ધણે પુરુષાર્થ કરે તો વેરાગ્યનો અભાવ હોવાથી ચિત્તવૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર ખીલકુલ થતી નથી.

ઘણા લોકો પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિદ્યામાં જાહુજી ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય અને પરોક્ષ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ અપરોક્ષ જ્ઞાનનું કારણ છે એમ સમજે છે અને અભ્યાસ કરે છે; અને વધારેમાં વધારે સવિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચી શકે છે, નિ વિકલ્પ સુધી તો પહોંચી શકાતું જ નથી. જેમ કોઈ મહારોગી ઔષધ લે છે, પણ પથ્ય પાળતો નથી તો સાજો થતો નથી, તેથી આ ઔષધ મારો રોગ મટાડશે એમ સમજતાં છતાં પણ પથ્ય પાળવું કઠિન લાગવાથી ઔષધનો

ત્યાગ કરે છે, તેમ સાધક પણ વૈરાગ્યની મંદતાને લીધે કંટાળીને પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે, અને આગળના કરતાં પણ વધારે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. માટેજ શાસ્ત્રકારોએ તેવા પુરુષને પશુની ઉપમા આપી છે.

જેમ અત્ત સામે પડયું છે અને અન્ન આધારી કુધાનું નિવારણ થાય છે એમ જાણ્યા છતાં તે ખાતો નથી, તો તેવા પુરુષને કેવો જાણવો? એવી રીતે મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થયું છે, સુવાવરથા પણ છે, સર્વે પ્રકારની અનુભૂતા પણ છે તે છતાં જ્ઞાનને માટે આપણે પુરુષાર્થ ન કરીએ તો આપણામાં ને પશુમાં શો ફેર? માટે શાસ્ત્રકારોએ તેવા પુરુષને પશુની ઉપમા આપી છે.

૬૪. સ્વરુપદર્શન.

देहाभिमानं विवश्य ध्यानादात्मानमद्वयम् ।

पश्यन् मर्त्योऽमृतो भूत्वा ह्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ध्यानદીપ-૧૫૭.

અર્થ:—ધ્યાનથી દેહાભિમાનનો વિશ્વંસ કરીને અદ્વિતીય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરતાં મનુષ્ય અમર થઈને આ શરીરમાં પ્રવેશ પામે છે.

આ શ્લોકમાં ધ્યાનથી દેહાભિમાનનો નાશ કરવાનું કહ્યું છે. જ્યાંસુધી હું પ્રજ્ઞાજ છું એ પ્રમાણે નિરંતર ધ્યાન કર્યું નથી, ત્યાંસુધી દેહાભિમાનનો નાશ થાય નહિ અને સાક્ષાત્કાર થાય નહિ.

જેમ હાથીને પકડવો હોય છે, ત્યારે માણસો મોટો ખાડો ખોદી તેના ઉપર કાચો ત્રાપો કરી ઘાસ પાથરી જમીન જેવું બનાવે છે; તે ઉપર હાથી ચાલવાથી અંદર ખાડામાં પડી જાય છે, અને તેને બે ત્રણ માસ ભૂખરો રાખ્યા પછી તે અશક્ત થઈ જાય છે ત્યારે માવત તેને ખાવાનું આપે છે અને સાથે સાથે ઘેસવા જીડવાનું શીખવે છે; આ પ્રમાણે ખાડામાં તાલીમ આપ્યા પછી ગહાર કાઢે છે, ત્યારબાદ બીજા શીખેલા બે હાથીની વચ્ચેમાં રાખી ત્રણેને એક સાંકળે બાંધે છે; આવી રીતે દશ પંદર દિવસ ગહાર પણ તાલીમ આપે છે, પછી તે અરેખર વશ થાય છે; તેમ મનરૂપી હાથીને વશ કરવો હોય તો પ્રથમ વિષયોનો પરિત્યાગ કરી દહરોપાસના વગેરે સંયુક્ત પ્રજ્ઞા ઉપાસનામાં મનને જોડવું. હૃદયરૂપી કમળની અંદર મનને લગાડીને દહરાકાશ જે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેનું ધ્યાન કરવું; તે પછી નિર્ગુણ પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરવાથી દેહાભિમાન નષ્ટ થાય છે. આમાં શંકા થાય છે કે દેહાભિમાન છે કે નથી તેની ખાત્રી શી? જ્યાંસુધી વિષયોની ઇચ્છા થાય છે ત્યાંસુધી દેહાભિમાન છે. શ્રી શંકર ભગવાન કહે છે કે:—

દેહાત્મના સંસ્થિત एव कामी विवक्षणः कामयिता कथं रयात् ।

अतोऽर्थसन्धानपरत्वमेव भेदप्रसक्त्या भवबन्धहेतुः ॥

અર્થ:—દેહ રૂપે સારી રીતે સ્થિત થયેલોજ વિષયોની ઇચ્છાવાળો હોય છે; કેમકે જે તેને દેહથી જુદો હું એવું જાન હોય તો વિષયોની કામના થતી કેમ સંભવે? એ પ્રશ્નને દેહરૂપ થઈ આત્માથી જુદાઈ થવાને દીધે વિષયોના અનુસંધાનમાં તત્પરપણું થાય એજ સંસારરૂપી બંધનના કારણરૂપ છે.

જેમ જેમ વિષયોમાં મગ્ન રહીએ છીએ, તેમ તેમ દેહાત્મબુદ્ધિ વધતી જાય છે. માટે સર્વ પ્રકારના વિષયોનો ત્યાગ કરી આત્માનુસંધાન કરવાથી જ્ઞાનદ્વારા અમૃતરૂપ થવાય છે. આ ઉપર ગોપીચંદનું દ્રષ્ટાંત છે કે:—

ગોપીચંદ રાજા મેનાવતીના એકના એક સ્વરૂપવાન પુત્ર હતા. એક સમયે ગોપીચંદ રાજા પોતાના જન્મ દિવસે રાજ્યમહેલના વચલા ચોકમાં સોનાના રત્નજડિત બાજક પર સ્નાન કરવા બેઠા હતા અને તેની અદ્ય પટરાણીઓ તેને નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો સહિત સ્નાન કરાવતી હતી, તે વખતે મેનાવતી મહેલના ઝરૂખામાં બેઠી હતી. તેની નજર ગોપીચંદ ઉપર પડવાથી મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે અહા ! વિશ્વની રચના કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! કામદેવને મોહ પમાડે એવા દેહમાંથી જ્યારે પ્રાણરૂપી પંખી બેઠી જાય છે, ત્યારે એ પ્રાણરહિત દેહ જોનારને કેવો ભયંકર લાગે છે ! આના પિતાતું શરીર પણ જ્યારે પ્રાણરહિત થયું ત્યારે અતિ ભયંકર લાગતું હતું. જ્યારે કાળે પોતાની જાળ બિછાવી ત્યારે એ સુંદર દેહમાંતું કંઈ પણ રહ્યું નહિ. આવી રીતે પતિતું સ્મરણ થતાંજ મેનાવતી રડવા લાગી. ગોપીચંદને ખબર પડતાં માતાને ઉદાસ થવાતું કારણ પૂછ્યું ત્યારે માતાએ કહ્યું, “પુત્ર, તારે માટેજ ઉદાસ થઈ છું. તારા પિતા અને અન્ય સંબંધીઓનાં તારા જેવાંજ શરીરો લક્ષ્મીભૂત થઈ ગયાં છે તેમ તારે પણ થશે, એ વિચારથી મને રડવું આવ્યું હતું.” છેવટે માતાએ ‘તું મરણધર્મથી રહિત થા’ એ ઉપદેશ કરી રાજપાટ છોડાવી તેને મુકિતને રસ્તે ચડાવ્યો.

દેહ મલિન અને મરણધર્મવાળો હોવાથી તેને લજવાથી જન્મમરણ થાય છે અને શુદ્ધ તથા મરણધર્મથી રહિત આત્માને લજવાથી પુરુષ મુક્ત થાય છે. આ સંબંધમાં ચંકર ભગવાન કહે છે કે:—

शवाकारं यावद्भजति मनुजस्तावदशुचिः

परम्यः स्यात्केशો जन्मरणन्याधिनिलयः ।

यदात्मनं शुद्धं कलयति शिवाकारमचलं

तदा तेम्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥

અર્થ:—જ્યાસુધી મનુષ્ય શબ જેવા શરીરને બને છે ત્યાસુધી અપવિત્ર રહે છે, બીજાઓથી કસેશ પામે તથા જન્મ મરણ અને વ્યાધિના સ્થાનરૂપ રહે છે. જ્યારે શુદ્ધ કલ્યાણ સ્વરૂપ અને એંયગ આત્માને બને છે ત્યારે તે બધાથી મોક્ષેા થાય છે, એમ શ્રુતિ પણ કહે છે.

આ શ્લોકમાં શરીરને મુડદાની ઉપમા આપી છે, તેનું કારણ એ છે કે હાડ, માંસ વગેરે જેમ શરીરમાં છે તેમજ મુડદામાં પણ છે. આપણું ગમે તેવું પ્રિય મનુષ્ય મરણ પામતાં તેની પાસે કોઈ જતું નથી, અને તેનું શરીર જેમ બને તેમ જલદી બહાર કાઢવાનું કરાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને કાઢી ગયા પછી તેના સ્થાનમાં જતાં ડર લાગે છે. એક બે દિવસ સહેલું, ખદખદતા ફીડાવાળું, દુર્ગંધ મારતું મુડદું જોઈને હરકોઈ મનુષ્ય ગ્દાનિ પામતાં તેની સામે પણ જોઈ શકતું નથી. એવું શબરૂપ શરીર ‘હું છું’ એમ વિપરીત ભાવના કરીને વિષયોના ઉપલોગને પરમ પુરુષાર્થ માનનારા આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષો જાંતિ પડે એ શરીરને બને છે, એટલે વિવિધ પ્રકારના વૈભવો ભોગવાયે છે, અને એમ કહે છે ત્યાંસુધી એવા પુરુષ અપવિત્ર રહે છે. માટે એ મુડદારૂપ શરીરમાંથી આત્મત્વ બુદ્ધિનો નાશ કરવા માટે સદા ધ્યાનપરાયણ થવાથી દેહાભિમાન નષ્ટ થવાથી સર્વકામનાદિક નષ્ટ થાય છે અને તેમ થતાં અદ્વય આત્માને જાણી શકાય છે.

અદ્વય આત્મા એટલે સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગત લેહથી રહિત આત્મા. આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થ નહિ હોવાથી તેમાં સજાતીય લેહ નથી. વિજાતીય એવાં માયા તથા માયાનાં કાર્યો કલ્પિત હોવાથી આત્મામાં વાસ્તવિક વિજાતીય લેહ ઉપજાવવા અસમર્થ છે, તેથી આત્મામાં વિજાતીય લેહનો પણ અભાવ છે. આત્મા નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વગત લેહનો અભાવ છે.

એવા અદ્વિતીય આત્માનો સાક્ષાત્કાર ધ્યાનપરાયણ થવાથી થાય છે, અને એ પ્રમાણે સતત બ્રહ્માની ઉપાસનાદ્વારા સાક્ષાત્કાર થવાથી મનુષ્ય અમૃતરૂપ થાય છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

યદા સર્વં પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેડસ્ય હ્રદિ શ્રિતાઃ ।

અય મત્યોડમૃતો ભવત્યત્ર વ્રણ સમશ્રુત ઈતિ ॥

તદયથાહિનિર્વ્યયની વલ્મીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શર્યાતૈવ—

મેવેદ < શરીર < શેતેયથાયમશરીરોડમૃતઃ પ્રાણો વ્રહ્મૈવ તેજ એવ ॥

અર્થ:—આની બુદ્ધિ વિષે રિયત જે કામ છે તે બધા જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે તે મરણુર્ધવાળો પુરુષ અમૃતરૂપ થાય છે ને અહિં (આ શરીરમાં રહ્યો છતાં) બ્રહ્મને પામે છે. જેમ સર્પની કાચળી શરીરથી બુદ્ધિ પડેલી રાક્ષા ઉપર તજ દીધેલી પડી હોય છે

(પણ સર્પ તેમાં અહંતા મમતા ગહિત છે), તેમજ (જીવન્મુક્તે અનાત્મભાવ વડે તજેલું) આ (સ્થૂળ સૂક્ષ્મ) શરીર (મુએલાના જેવું સંબંધરહિત) સ્થિત થાય છે તેથી આ (જીવન્મુક્ત પણ સર્પની જેમ શરીરમાં અહંતા મમતા વિનાનો હોવાથી) શરીરરહિત, અમૃતસ્વરૂપ અને પ્રાણરૂપ અહંજ વિજ્ઞાનભવેતિ સ્વરૂપ જ છે.

એ રીતે જ્ઞાની ગુરુ દેહાભિમાન નષ્ટ હોવાથી દેહના સાક્ષીરૂપ થઈ જાય છે. આ ઉપર જનકે રાજાનું દ્રષ્ટાંત છે કે:—

એક રાજાને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હતી. તેણે સાંભળ્યું કે વિદેહ દેશના રાજા જનકે જ્ઞાની છે, પરંતુ શંકા આવી કે કુટુંબવાળા છે, રાજ્ય ભોગવે છે તે જ્ઞાની કેમ હશે? એમ વિચારી પરીક્ષા કરવા નિશ્ચય કર્યો, અને જનકે મહારાજાને પત્ર લખ્યો કે, “અમુક સ્ત્રિસે તમારા રાજ્ય ઉપર હું અઢાઈ લઈ આવનાર છું.” તે આવેલો પત્ર પ્રધાને જનકે મહારાજાને વંચાવ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે, ‘ગમે તો લડાઈ વિના મને રાજ્ય સોંપી દેવું અગર લડવા તૈયાર થવું’ આ સાંળળી જનકે રાજાએ જવાબ દીધો કે, “આવવા દો, આપણે રાજ્ય સોંપી દઈશું.” મુદત થયે પેલો રાજા અઢાઈ લઈ આવ્યો. પ્રધાને માગણી કરી કે, “જો આપ આજ્ઞા કરો તો હું લઉં.” તેને પણ ના કહી. તુરંત રાજ્ય માટે લડવું હોયજ નહિ. એટલે આવનાર રાજાએ વગર લડાઈએ દેશનો કબજો લીધો. આ જોઈ પ્રધાને જનકે મહારાજાને કહ્યું, “નાસી જવું હોય તો છેલ્લો લાગ છે, બાકી એ રાજા આપને મારી નાખવા આવે છે.” મહારાજાએ ઉત્તર આપ્યો, “હું શરીર નથી તો મારશે કેને?” આ રીતે શરીરમાં અહંતા રહિત અને રાજ્ય વગેરેમાં મમતા રહિત જોઈ આવેલો રાજા સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી બેઠ્યો કે, “આપ જ્ઞાની હોવાથી આપનો વ્યવહાર રાગપૂર્વક છે કે રાગરહિત છે તેની પરીક્ષા કરી આપને ગુરુ કરવા મેં યત્ન કરેલો છે, તો મારા ઉપર અનુકંઠ કરો. હું આપને શરણે આવ્યો છું.”

માટે દેહાભિમાન નિવારણનો હેતુ ધ્યાન છે. તેથી પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરીને ધ્યાનપરાયણ થવાથી સમાધિદ્વારા અહંનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એટલે તે જીવન્મુક્ત થાય છે.

૬૫ હનુમાનગલીવાળા મહાત્મા.

એક વખત હું, રામાનંદ સ્વામી વગેરે ગુરૂશ્રીની પાસે બેઠા હતા. તે વખત રામાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, “હનુમાનગલીવાળા મહાત્મા હાલ ચાર છ માસથી બેવામાં આવતા નથી.” ગુરૂશ્રીએ મને કહ્યું કે, “એક વખત હું તેમના દર્શન કરવા ગયો હતો. લોકો તેને દિવાના માને છે, પણ તે તો પૂર્ણ

તત્ત્વવેત્તા છે.” મેં કહ્યું કે, “પૂર્વાશ્રમમાં હું ‘કોઈ વખત’ તેમનાં ‘દર્શન’ કરવા જતો. મારા મનમાં તે મહાત્મા છે કે દિવાના છે એમ શંકા થતી. તેનો શિષ્ય એક પુખ્ત ઉમ્મરનો બ્રાહ્મણ હતો. તે હમેશા મંવારે હનુમાનના મંદિરમાં પૂજા કરવા આવતો. તેને મેં જાળકબુદ્ધિથી પૂછ્યું કે, “તમે આમની આટલી બધી સેવા ઉઠાવો છો અને તેમનામાં પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખો છો, તો તેમનાથી આપને કંઈ પણ પાત્ર થયું છે ?” તેણે કહ્યું કે, “હા કહ્યું તો અહંકારગણાય અને ના કહ્યું તો અસત્ય બોલ્યો ગણાઉં. માટે હું શું કહ્યું ?” તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ કે એ ગાંડા નથી, પણ મહાત્મા છે ત્યાર પછી હું એક બે વાર દર્શન જતો. તેમણે મને કહ્યું કે “લજ્યાં લાવો.” અમે બન્નેરમાંથી લજ્યાં લેતા નહિ, પણ તેમની આજ્ઞાથી તેમને માટે મેં બન્નેરમાંથી લજ્યાં લાવી આપેલાં. તે વખતે મને શંકા થતી કે જ્ઞાનીને ઇચ્છા કેમ થતી હશે ? ત્યારે ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “જ્ઞાનીને સામાન્ય ઇચ્છા હોય છે. વિશેષ ઇચ્છા હોતી નથી. એકાદશીના વ્રતમાં ભૂલથી કંઈ અનાજનો કણ ખવાઈ જાય તો વ્રતભંગ થાય છે, તેવો બાધ જ્ઞાનીને ખાવા પીવાની કોઈ સામાન્ય ઇચ્છા, ચતાં જ્ઞાનમાં આવતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ । . . .

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥

અર્થ—જે પુરુષ આરાથી રહિત છે, જેણે દેહેત્રિપાદિ વશ કરેલ છે અને જેણે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે, તે શરીરને નિભાવ પૂરતા કર્મ કરતા છતાં પાપને પામતો નથી.

અર્થાત્ મહત્ બ્રહ્મસુખ અનુભવેલા જ્ઞાનીમાં વિષયાદિક ઇચ્છાનો અત્યંત અભાવ હોય છે, માટે તેને નિરાશી કહેલ છે. જ્ઞાની તો પદાર્થો, નીરસ માનવાથી જે વિષય ભોગના ઉપકરણરૂપ પદાર્થ હોય છે, તેનો ત્યાગ કરે છે, અને જો બીજા કોઈ તેને આપે છે તો ગ્રહણ કરતો નથી. ફક્ત શરીરના નિર્વોહનાં સાધન માટે ને શીતોષ્ણદિકથી બચવાને અને કૃત્તિપાસાના નિવારણ માટે ક્રિયા કરતાં છતાં પુણ્ય પાપને પામતો નથી. કોઈ વખત વેલવોને પ્રસંગે થોડા રાગય પર્યત વેલવોમાં રહેતો જોવામાં આવે છે, પણ તે તેમાં રાગપૂર્વક પ્રવૃત્ત થતો નથી; કારણકે તેમાં અનુકૂળ પ્રતિકૂળ બુદ્ધિ ન હોવાને કારણે તે થોડા સમય સુધી બીજાની ઇચ્છાને કોઈ વખત અનુસરે છે. જેમ કોઈ રાજા ગાડીમાં બેસીને બહાર ફરવા નીકળ્યો હોય, ત્યારે રસ્તામાં કોઈ જ્ઞાની પુરુષ મળે તો તેમને આગ્રહ કરી ગાડીમાં બેસાડે. થોડે ગયા પછી તે જ્ઞાની ગાડીમાંથી ઉતરીને જંગલમાં ચાલ્યા જાય, તેટલામાં કોઈ માણસ તેમને બોલે ઉચકાવી પોતાની સાથે ચાલવાનું કહે તો તેમ પણ કરે. જેવી રીતે ચક્રગણ

રાજા પાલણીમાં બેસીને જતા હતા તે વખતે રસ્તામાં માણસો યાકી જતાં રાજાએ કોઈને વેઠે પકડવાનો હુકમ કરતાં જરૂરત હાથમાં આવવાથી તેમને લોંબ તરીકે પાલણી ઉપાડવા જોડયા, તો તેમણે તે કામ પણ કર્યું હતું. આવી રીતે જ્ઞાની પુરુષને ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ સંગઢેય સિવાય થાય છે.

૬૬. શ્રવણના અધિકારી.

એક વખત સાંજે શુરશ્રીની પાસે હું તથા સ્વામીશ્રી રામાનંદજી અને જીજીબાબા ચાર પાંચ માણસો બેઠા હતા, તે વખતે પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “હૃયીકેશ. હરિદ્વાર વગેરે ઠેકાણે હું ડેટલાક મહાત્માઓના સમાગમમાં આવ્યો હતો, જેઓ એમ કહેતા હતા કે અનધિકારીને વેદાંતનું શ્રવણ પતિત કરે છે, માટે વેદાંતની કથા બહાર કરવી નહિ.” આ પ્રસંગ ચાલતો હતો, ત્યારે શુરશ્રી ઉપલી હકીકતના સંબંધમાં કહેવા લાગ્યા કે, “આ વાત તો ખરી. વેદાન્તનો બોધ અનધિકારીના ચિત્તમાં રહેતો નથી; કારણકે સિંહણનું દૂધ સુવર્ણના પાત્રમાં રહે છે, બીજા પાત્રમાં રહેતું નથી.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

મૃચ્છાલિનીમહિપદંસશુકાશ્વભાવા માજરિકાકમશકૌવજલૌકતુલ્યાઃ ।

સચ્ચિદ્રકુમ્પશુસર્પશિલોપમાનાસ્તે શ્રાવકા મુખિ ચતુર્દેશપા ભવન્તિ ॥

અર્થ:—માટી, ચાળણી, પાડો, હંમ, પોપટ, ઘોડો, ગિચાડી, કાગડો, મચ્છર, જંગો, છિંત્રવાજો ઘડો, પશુ, સર્પ અને શિલા જેવા પૃથ્વી ઉપર ચૌદ પ્રકારના શ્રોતા છે.

૧. માટી—માટીમાં જેમ પાણી પડે કે તરત તે નરમ થઈ જાય છે, પણ થોડો વખત વીત્યા બાદ સુકાય કે તરત હલી તેવી થાય છે; તેમ ઉપદેશની અસરથી તરત નરમ થનાર પણ થોડા વખતમાં પાછા હોય તેવા શુદ્ધ બની જનાર શ્રોતાઓ.

૨. ચાળણી—ચાળણીમાં જેમ ધાન્ય ભર્યું હોય ત્યાં સુધી ભરપૂર જણાય પણ થોડે વખતે ચળાતાં તેમાં બાકી થોડો કચરો વધેલો હોય તેવી જોવામાં આવે છે, એટલે તે કચરાની આહક રહે છે, તેમ ઉપદેશને ગ્રહણ કરી થોડાજ વખતમાં માનસિક અસ્થિરતાને લીધે તેને શુભાવી સ્થૂળતા સંશ્લેષ કરનાર શ્રોતાઓ.

૩. પાડો—જેમ પાડો પાણીમાં પડે તેટલી વાર શાંતિ, પણ બહાર નીકળે કે તેવી ને તેવી પૂર્વની દશામાં હોય છે, અથવા શાંતિ આપનાર પાણીને પણ સાથે ડહાળી નાળે છે; તેમ સાંભળે તેટલી વાર ઠીક દેખાય, પણ પોતાના

વ્યવહારમાં પડ્યા પછી પૂર્વના જેવા થનાર અને સાંભળેલા શ્રેષ્ઠ અર્થને પોતાની જાડી બુદ્ધિથી ડહોળી નાખનાર શ્રોતાઓ.

૪. હંસ-હંસ જેમ દુધ ને પાણી ભુદ્ધ કરે છે, તેમ સાચું ને ખોટું પૃથક્ કરે તેવા વિવેકી શ્રોતાઓ.

૫. પોપટ-પોપટની પેઠે નાચોચારણ કરે પણ તેનું રહસ્ય ન સમજનારા શ્રોતાઓ.

૬. ઘોડો-ઘોડો ત્યાંસુધી પોતાને માથે સ્વાર હોય ત્યાંસુધી લગામની સ્વાધીનતાને અનુસરી ચાલે, પણ છૂટો મૂક્યો કે સ્વચ્છંદતાથી ચાલે, તેમ ગુરના કબજામાં હોય ત્યાંસુધી સાંભળ્યા પ્રમાણે વર્તનાર, પણ તેનાથી છૂટા થતાં અવળે રસ્તે ચડી જનાર શ્રોતાઓ.

૭. બિલાડો-બિલાડો ગમે તેવી શાંતિમાં બેઠેલા હોય, પણ પોતાને શિકાર ઉંદર વગેરે મળે તો હોંશિયારીમાં આવી જાય છે, તેમ ઉપદેશ સાંભળીને શાંત તથા એકાગ્રતાવાળા જણાતા છતાં સ્વાર્થ વર્તનને પ્રસંગે પોતાની ચાહુ ટેવ પ્રમાણે હોંશિયાર થઈ જનારા શ્રોતાઓ.

૮. કાગડો-કાગડો જેમ એક ઉત્તમ પદાર્થ ખાઈને નીચ વિદ્યા જેવા પદાર્થ ઉપર બેસે છે, તેમ ઉંચો ઉપદેશ અહણ કરીને થોડી વાર ન થાય તેટલામાં તો દુરાચારની વાતોમાં લુબ્ધ બની જનારા શ્રોતાઓ.

૯. મચ્છર-મચ્છર જેમ પોતાની તૃપ્તિ ન થાય છતાં પણ બીજાઓના કાન આગળ અપ્રિય શબ્દ કરી તેમને સ્વસ્થતાથી બેસવા દેતા નથી, તેમ પોતાનું હિત ન છતાં બીજાઓના અવલુની સારી અસરને પોતાના દુષ્ટ શબ્દોથી તોડનારા શ્રોતાઓ.

૧૦. જળો-જેમ જળો ચોંટીને અન્યને ઉપદ્રવ કરે છે અને પાચન કરવાની શક્તિ ઉપરાંત લોહી ચૂસે છે, એ પ્રમાણે વક્તાને હેરાન કરનાર અને શક્તિ ઉપરાંત બોધના આહક શ્રોતાઓ.

૧૧. છિદ્રયુક્ત ઘડો-છિદ્રયુક્ત ઘડો હોય, તેમાં પાણી ભર્યું હોય તો તે અમુક સમયમાં ટપકીને ખાલી થઈ જાય છે, તેમ સાંભળેલા ઉપદેશને કંબે કંબે ભૂલી જનારા શ્રોતાઓ.

૧૨. પશુ-પશુને ભેઈએ તેટલું શીખવેલું હોય પણ નિચ અભ્યાસ ન હોવાથી પાછું ભૂલી જાય છે, તેમ ગુરુએ મહેનતથી આપેલા ઉપદેશને પોતાના ચાહુ દુઃસંસ્કારથી તરત ભેડી દેનાર શ્રોતાઓ.

૧૩. સર્પ-સર્પને ભેઈએ તેટલું દૂધ પાઈએ, તોપણ તેમાં તો તે વિપયરૂપે જ વધે છે, તેમ સારા ઉપદેશને ઉધા અર્થમાં લઈ દુનિયાને હાનિ કરનારા શ્રોતાઓ.

૧૪. શિલા-કઠણ પત્થરની શિલા ઉપર જોઈએ તેટલું પાણી રેડો, પણ તે તો કઠણ ને કઠણ રહે છે, તેમ દુર્જનોને જોઈએ તેટલો બોધ કરવામાં આવે, તોપણ તે પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ કદાપિ છોડતા નથી એવા શ્રેતાઓ.

આમ ચૈદ્ર પ્રકારના શ્રેતાઓ હોય છે, તેમાં હંસની માફક સારથાહી થોડા હોય છે. જેમ હંસ નીરક્ષીરને જીવંત પાડી પાણી છોડી દઈ દૂધ ગ્રહણ કરે છે, તેમ ઉત્તમ શ્રેતા જડ ચેતનના વિવેક-કરી માયા સહિત માયાનાં કાર્યનો પરિત્યાગ કરે છે, અને દૂધની પેઠે ઉત્તમ જે આત્મસ્વરૂપ, તેનું જ ગ્રહણ કરે છે. પણ હંસ જેવા શ્રેતા તો દુર્લભ હોય છે.

અર્થાત્ આત્મ-અનાત્મને પૃથક્ કરીને અને અનાત્માનો પરિત્યાગ કરીને આત્માને ગ્રહણ કરે, તેજ હંસ સરથા ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે. એવા ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ સિવાય બીજાને વેદાંત શ્રવણ પતિત કરે છે. માટે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

वेदान्ते परमं गुह्य पुरुरा कल्पे प्रचोदितम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥

અર્થ—ઉપનિષદમાં બહુદુર્લભ, ગુહ્ય (ને) દ્રશ્યના આદિમા (દિરખ્યગર્ભને) ઉપદિષ્ટ (બ્રહ્મ) સમાધિયુક્ત ચિત્તાવાળા) અપુત્રને (સ્ત્રીદાદિવડે) આપવા યોગ્ય નથી, નવવા (ગમાધિયુક્ત ચિત્તાવાળા) અશિષ્યને પણ (આપવા યોગ્ય) નથી

અંતર્યામી માટે વેદાન્તનું શ્રવણ પૂર્ણ વરાગ્યશીલનેજ કરાવવું. વેરાગ્ય વિના બીજા અનધિકારીને આ વેદાન્ત ઉપદેશ અંતઃકરણમાં કરી શકતો નથી.

પ્રશ્નોપનિષદમાં વાર્તા છે કે જ્યારે સુકેશાદિ છ તપસ્વી ઋષિઓ પિપ્પલાદ સુનિ પાસે સમિત્યાલિ અર્ધ બ્રહ્મવિદ્યા સંચાલન કરવા ગયા, ત્યારે સુનિએ તેમને કહ્યું, “તપ વડે, બ્રહ્મચર્ય વડે, શ્રદ્ધા વડે, એક વર્ષ રહો; પછી પ્રશ્ન પૂછજો, જાણતા હઈશું તો કહીશું.” તે પ્રમાણે ઋષિઓ એક વર્ષ રહ્યા. પછી છ ઋષિઓ છ પ્રશ્નો પૂછી જ્ઞાનદ્વારા કૃતકૃત્ય થયા.

ચારસો વર્ષો પહેલાં દ્રવિડ દેશમાં પદ્મણ્ડાસ્વામીને જોઈ બદ્રગિરિ રાજા રાજાપાટ મૂંઝીને એની પાછળ ગયા, છતાં પણ સ્વામીશ્રીએ એક વર્ષ સુધી તેમને પોતાની પાસે આવવા ન દીધા. રાજાપાટનો જેણે ત્યાગ કયો તેના વેરાગ્ય ક્રેવો હોવો જોઈએ ? છતાં પણ પરીક્ષા કરવા માટે એક વર્ષ સુધી સ્વામીશ્રીએ તેને ઉપદેશ કયો નહિ. આજકાલ તો વેરાગ્ય સિવાય આપણે લોકો વેદાન્તનું શ્રવણ કરીએ છીએ, માટેજ અંતઃકરણ શાંતિને પ્રાપ્ત થતું નથી.

હું જે કાંઈ વાંચું છું તે કાંઈ કથા સરખું વાંચતો નથી. એક કલાક વાંચવાનો મારો નિયમ છે. લોક જાણ આવવા લાગ્યા તે મને ઠીક ન લાગ્યું, એટલે મેં આત્મપુરાણ 'સમાપ્ત થયા પછી વાંચવાનું' બંધ રાખ્યું. બંધ રાખવાથી લોકોને ખોટું લાગ્યું તથા મારી પછવાડે પડ્યા. જેમ ગંજેરીને ગાંતે પીવાનું બચસન હોય છે, તેવી રીતે મને રોજ વાંચવાની આદત પડી ગઈ છે, અને બીજા પણ ગંજેરી ભેગા થાય તો ઠીક છે, "જેમ માનીને વાંચવાનું શરૂ કર્યું."

પછી આપા સાહેબ કહેવા લાગ્યા કે, "આપ તો પરોપકાર કરો છો. જો આપ જેવા ઉપરામવૃત્તિ ધારણ કરે તો ઉપદેશ કેવળ કરશે ? ઉપદેશ કરવાવાળા ઘણા મળે છે, પરંતુ આપ જ્ઞાની હોવાથી આપના ઉપદેશની અસર વધારે થાય છે." શુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, "હું જ્ઞાની છું, હું ઉપદેશ કરી બીજાઓને રસ્તે ચઢાવું એજ અજ્ઞાનતા છે."

૬૭. ગુલાબભાઈ શેઠનું અવસાન.

પોહા દિવસ આવી રીતે આનંદચર્યામાં ગાળ્યા બાદ એક વખત મેં

શુરુશ્રીને કહ્યું કે, "મારો હવે કોઈ સ્થળે જવાનો વિચાર થાય છે." પોતે કહ્યું, "કેમ આટલું ફરી આવ્યા તોપણ મન ધરાયું નથી ? મારો પણ રજા લઈ મુંબઈ જવા વિચાર છે, અને તે સમયે પાછા ફરતી વખતે ગુલાબભાઈને અહિંઆ સાથે લાવવા ધારૂં છું. એઓ આવશે તો તમને પણ ઠીક પડશે; અને તમારે લીધે એમને પણ અહિંઆ ગમશે." આ વાતને પાંચ સાત દિવસ થયા એટલામાં ગુલાબભાઈ શેઠના નિર્વાણ સંબંધી માદુ'ગેથી પત્ર આવ્યો. રવિવાર તા ૨૦મી ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૨ નો દિવસ હતો. પત્ર બપોરે એક વાગતાં સુમારે પહોંચ્યો. પત્ર વાચી નાહવાની ઓરડીમાં જતાં જતાં શુરુશ્રી મને કહેતા ગયા કે ગુલાબભાઈ શેઠ મુક્ત થઈ ગયા. સ્નાન કર્યો પછી મને બોલાવ્યો, એટલે હું તથા રામાનંદ સ્વામી તેમની પાસે ગયા; ત્યારે પોતે કહેવા લાગ્યા કે, "આજ સુધી મારાથી મોટા હતા, હવે આજે મને ઘડ પણ આવ્યું. તેઓ મહાત્મા હતા અને પોતાનું સર્વ કર્તવ્ય તેમણે આગળથી કર્યું હતું. એવા મહાત્મા પુરુષને માટે એક શો કરવો ?" પછી પુસ્તકમાંથી કોઈ પ્રસંગ કાઢી વાંચવાનું શરૂ કરીધું. સાજના પાંચ વાગે અમો ત્રણે ફરવા ગયા. તે વખતે રસ્તામાં શેઠ સંબંધી પાછી વાત નીકળતાં શુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, "પોતે ઘણા ટેકવાળા હતા એમણે નોકરી છોડી તે સમયે મને પણ રૂ. ૭૦૦ ના રૂ. ૮૦૦ પગાર થયો હતો. મેં એમને કહ્યું, 'રૂ. ૧૦૭ તમે દર મહિને

લેતા જાઓ.' પોતે તે કણુલ કીધું નહિ, ત્યારે મેં ધણો આશ્ચર્ય કર્યો કે, 'આ સો રૂપિયા વધ્યા છે તે તમારાજ નિમિત્તે વધેલા છે, મારે અંગીકાર કરો.' પોતે કહેવા લાગ્યા કે, 'મારો વ્યવહાર તો હાલમાં ચાલે છે, ત્યારે શા માટે લેવા જોઈએ? જ્યારે મારાથી નહિં ચાલે ત્યારે તો તમે છોજ. આપણું મન તો એકજ છે; કાંઈ જુદાઈ નથી.' કોઈ ઠેકાણે પણ અમે સાથે જતા હોઈએ, તો સ્ટેશન પર ટીકીટ કઢાવવાને સારૂ જટ પોતાના ખીસામાં હાથ નાખે. હમેશાં વ્યાવહારિક રીતે પોતાનો ટેક અને મોટાપણું બાળવી રાખતા." આ વાતને દશ દિવસ થયા બાદ પોતે એક અઠવાડિયાની રજા લઈ સુંબઈ જવા નીકળ્યા, ત્યારે મેં બે ચાર દિવસ આરૂઢ સ્વામીને મળવા સારૂ હુબલી જઈ આવવાની આજ્ઞા માગી. જતી વખત આભારાવ મને સ્ટેશન પર મૂકવા આવ્યા હતા. તે વાત કરતા હતા કે, "એક વખત ગુરુશ્રી કાર્ય પ્રસંગે ધારવાડ ગયા હતા ત્યારે હું પણ સાથે હતો. હુબલી નજીક હોવાથી આરૂઢ સ્વામીનાં દર્શને અમે ગયા. સ્વામીજીની સુલાકાત થતાં ગુરુશ્રી તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરવા લાગ્યા. ચર્ચા દરમ્યાન સ્વામીએ આસપાસ બેઠેલા શિષ્યોને કહ્યું કે, 'એઓ બાહ્ય દૃષ્ટિથી ગૃહસ્થી અને અમલદાર દેખાય છે, પરંતુ પ્રહરેલા છે; દર્શન કરો.' પછી હું હુબલી ગયો ત્યાં આરૂઢ સ્વામીને મળ્યો. ગુરુશ્રીની ઓળખાણ આપી મેં કહ્યું કે, "હું બેલગામથી આવું છું, અને એઓશ્રી મારા ગુરુ થાય છે." પછી તેમના સંબંધમાં વાત નીકળતાં આરૂઢ સ્વામીએ કહ્યું કે, "તેઓ અહિં આવ્યા હતા અને તેમની સાથે સમાગમ થયો હતો. એઓ કૃષ્ણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે એટલુંજ; બાકી મહાત્મા છે." પછી એમની સાથે મેં કેટલીક શંકા કરી તેનું તેઓએ સમાધાન કર્યું. પછી હું બેલગામ આવ્યો. ગુરુશ્રીએ સુંબઈથી બેલગામ પાછા આવ્યા બાદ મને શુભાખલાઈ શેઠના અવસાન સંબંધી સઘળી વાત કરી ને કહ્યું કે, "શુભાખલાઈ શેઠનું કુટુંબ આપણી સાથે રહે એમ મેં ઓટુભાઈને કહ્યું છે."

મારા હુબલી ગયા સંબંધી વાત નીકળતાં મેં કહ્યું કે, "આરૂઢ સ્વામીને મેં પૂછેલું કે, 'મને અસંભાવનાની નિવૃત્તિ કરવી બહુ મુશ્કેલ લાગતી નથી; પરંતુ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ બહુ મુશ્કેલ જણાય છે.' ત્યારે સ્વામીશ્રી બોલ્યા કે, 'દિનરાત નિદિધ્યાસનમાં તત્પર થયો તો વિપરીત ભાવના ટળશે.' મેં કહ્યું, 'જલદી નિવારણ થાય એવો આશીર્વાદ ચાચું છું.' સ્વામીશ્રી બોલ્યા, 'તમારો પુરુષાર્થ એજ મારો આશીર્વાદ છે.' ગુરુશ્રીએ સાંભળી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, "આશીર્વાદથી કંઈ ક્ષુધાનું નિવારણ થાય છે? શ્રવણ મનનથી પ્રમાણુગત અને પ્રમેયગત અસંભાવના દૂર થાય છે, પરંતુ નિદિધ્યાસન સિવાય વિપરીત ભાવના કોઈ કાળે દૂર થઈ શકતી નથી. આજકાલ આપણા લોકોમાં શ્રવણ મનન કર-

વાથી શાસ્ત્રજ્ઞાન તો થઈ જાય છે, પરંતુ વિપરીત લાવના ટળતી નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

નિદિધ્યાસનશૂન્યસ્ય નામ્ત્યવિદ્યાપરિક્ષયઃ ।

અર્થ—નિદિધ્યાસન રહિત પુરુષની અવિદ્યાનો સારી રીતે ક્ષય થતો નથી.

માટે આરૂઢ સ્વામીએ કહ્યું છે તે ઘરાબર કહ્યું છે, માટે શ્રવણ મનન થોડું કરે તો હરકત નહિ, પણ નિદિધ્યાસન વધારે કરવાની જરૂર છે. "

૬૮. કરે તે ભોગવે.

ગામમાં ખેંચ થાલતો હતો અને તે વખતે તે અટકાવવા માટે નિયમે ધડયા હતા. તેનો અમલ કરવામાં કોઈ કોઈ નોકર તરફથી રૈયતને ઘણી કનડગત થતી. તેમાંના કેટલાક કથામાં હાજર હતા. પ્રસંગ બોધને શુરશ્રી એક રવિવારની સાંજે એ સંબંધી થોડુંક બોલ્યા—

“દયા એ તો માણસનું પ્રથમ ભૂખણ છે, એટલે જો આપણે દયા છોડીએ અને અન્ય તરફ ફરતા વાપરીએ, તો હિંસક પ્રાણીમાં અને આપણામાં શો ફેર ? તેમને તો આપણા જેટલી ખુદિ નથી એટલો બચાવ પણ છે. આપણે ખુદિમાન છીએ અને ધારીએ કે આપણાં બુલમી કામ અન્ય જાણતા નથી, પણ તેથી સજામાંથી બચાય ? અંતર્યામી પ્રભુ તો જુએ છે. જે કરે તેને તે ભોગવવાં પડે છે.” એમ કહી એક દ્રષ્ટાંત કહ્યું—

“વાલ્મીકિ ઋષિનો ગ્રાહણ કુળમાં જન્મ થયો હતો, પણ પારધિના સં-સર્ગમાં રહ્યાથી બાળપણથી ગ્રાહણ ધર્મ છોડી વનમાં રહ્યા, અને ત્યાં લગ્ન કરતાં છોકરાં થયાં. તેના પોપણને માટે લીલની માફક વટેમાર્ગને લૂંટતા. તે રસ્તો લયવાળો બાણી કોઈ તે રસ્તે જતું નહિ, પણ દેવેચ્છાથી સમ ઋષિ તે રસ્તે આવ્યા. તેમની પાસે વાલ્મીકિએ લુગડાં માથ્યાં અને નહિ આપો તો મારી નાખીશ એમ કહ્યું. ઋષિ બોલ્યા કે મરવા કે, ‘વસ્ત્ર જવાનો લય નથી, કેમકે અમને અહંતા મમતા નથી; તેથી તમે મારશો એને અમે મરણ માનતા નથી. કેમકે—

મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણામ્ ।

મરણું એ શરીરનો સ્વભાવ છે; પણ તમે આટલા ઠંડાડા પાપ કર્યું તેનો બાલો કેને માથે ? તમે પાપ કુટુંબ માટે કર્યું છે, માટે કુટુંબના માણસોને

જઈને પૂછો કે તે પાપના બોલનો ભાગ લેશે ?' વાલ્મીકિ કહે, 'મરવાના ભયથી તમે આ યુક્તિ કાઢો છો.' ઋષિ બોલ્યા, 'મરવાનો ભય હત તો કરગરત નહિ ? અમે તો તારાં પાપના બોલની દયા ખાતર બોલ્યા; માટે ઘેર જઈ પૂછી આવ. અમે ઉભા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ.' વાલ્મીકિને પૂર્વના સંસ્કાર સ્ફૂર્તા અને વાત ગળે ઉતરી. ઘેર જઈ બધાંને પાપનો હિસ્સો લેવા પૂછ્યું, ત્યારે સ્ત્રી કહે, 'મારે તો તમારી સેવા કરવાની ફરજ છે અને તમારે માફ પોપણ કરવાની ફરજ છે. પછી ગમે તે રસ્તે કમાઈ લાવો. તેમાં પાપનો હિસ્સો હું તે શાની લઉં ?' છોકરાં કહે, 'અમારે તમારી સેવા કરવાની ફરજ છે અને તમે જન્મ આપ્યો તેથી અમને પાળવાની તમારી ફરજ છે.' આમ ઘરનાં સર્વેએ પાપ લેવાની ના પાડી, તેથી વાલ્મીકિને વેરાન્ય થયો. ઋષિ પાસે આવી ઉપદેશ લીધો અને તેને પ્રતાપે મહા સમાયણના કતો આદિ કવિ બન્યા.

एकः पापानि कुरते फल भुंक्ते महाजना ।

भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥

અર્થ—એક પાપ કરે છે ઉપાર્જિત ફળ ધણી ભોગવે છે. ભોગવનારા છટે છે અને પાપ કરનારા દોષથી બંધાય છે.

બીજાને કનકગત કરી પાપ વહોરીએ તો તે પાપના ભોક્તા આપણે થઈએ છીએ અને અધર્મથી સંપાદન કરેલ ધન વગેરેને બીજા લોકો ભોગવે છે; માટે પાપ કર્મથી દૂર રહેવામાં આ પણુ એક સખળ કારણ છે.

૬૯. મેત્રી ઉપર ઉપદેશ.

ગુરુશ્રીના ઉપર શુભાવ રાખનારા પૈકી આભારાવ છાપખાનાના માલેક પુરુષ હતા, અને બંડોપંત જમીનદાર અને ઓતરરી માલુસ્ટ્રેટ પણ હતા. પહેલાં તે બન્ને મિત્ર હતા. કંઈ કારણ સર તે બન્નેનાં મન ઉંચાં થયાં હતાં, અને એક બીજા સાથે વિરુદ્ધતા ધરાવતા હતા. આભારાવનો ગુરુશ્રી પ્રત્યે શુભાવ હતો અને બંડોપંતનો પિતૃભાવ હતો. તેઓને ઉદેશી બન્નેની રૂબરૂ ગુરુશ્રી બોલ્યા, “દષ્ટિ ત્રણ પ્રકારની છે: સ્વાનદષ્ટિ, બાળદષ્ટિ, અને પુરુષદષ્ટિ. સ્વાનદષ્ટિ એટલે કુતરો પોતાનું પ્રતિબિંબ તકતામાં દેખીને તે મારાથી લિન છે, તે મારો દુશ્મન છે, એમ દેશ્યુદ્ધિથી તેની જોડે લસવા તથા લડવા માંડે છે તે. બાળદષ્ટિ એટલે બાળક આંસીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખી તે હું છું કે અન્ય છે તેના બ્રમથી આશ્ચર્ય પામે છે તે. પુરુષદષ્ટિ એટલે પુરુષ દર્પણમાં

પોતાને જોઈને ‘હુ છુ’ એમ જાણે તે. સ્વાનદષ્ટિ અજ્ઞાનીની છે, બાળકદષ્ટિ જિજ્ઞાસુની છે અને પુરુષદષ્ટિ એ જ્ઞાનીની છે માટે વિચારદ્વારા પ્રથમ સ્વાનદષ્ટિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એટલે શુન્યતાનો પરિત્યાગ કરી મિત્રતા ગળવી જોઈએ આ સંબંધમાં પતંજલિ લગવાનું કહે છે કે —

મૈત્રીકરણામુદિતોપેક્ષાણા સુલ્લુદુ મ્વપુણ્યાપુણ્યવિષયાણા માવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ॥

મૈત્રી (સૌહાર્દ), કરુણા (કૃપા), મુદ્દિતા (હર્ષ) અને ઉપેક્ષા (ઔદાસીન્ય) એવી લાવના કરવાનું આ સૂત્રમાં કહ્યું છે, માટે સુખને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ પ્રાણીઓમાં, આ મારા બધા મિત્રો સુખી છે એ જાહેર સાચું છે એવી લાવના કરવી, પણ ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, હુ અને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ પ્રાણીઓમાં આ બધાના હુ ખની નિવૃત્તિ ટેમ ધાય એવી કૃપા પ્રગટ કરવી, ઉપેક્ષા અથવા હર્ષ કંઈ નહિ, પુણ્યશાળી પુરુષોના પુણ્યમાં અનુભોદન આપીને હર્ષ કરવો, વિદ્રેષ અથવા ઉપેક્ષા કરવી નહિ, અને પાપાચરણ કરનારોમાં ઉદાસીનજીવ લાવવું, તેમાં અનુભોદન ન કરવું તેમ દ્રેષ પણ ન કરવો આ સૂત્રમાં પાપી પુરુષોની ઉપેક્ષા કરવી એમ લખ્યું છે તે સુચકું માટે છે જ્ઞાની તો પાપીની સાથે પણ આનંદ કરે છે, કારણકે તે પાપીને પાપી જોતા નથી પણ પોતા સ્વરૂપ જુએ છે ઉપર જણાવેલ મૈત્રી વગેરેની લાવના કરવાથી દેહવાસના, લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, એ ત્રણ બાહ્યવાસના, અને કામ ક્રોધાદિ આસુર વાસના જે આત્મવાસના છે તે આરે પ્રકારની મલિન વાસનાઓ નિવૃત્ત થાય છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો —

૧ મત્રી લાવનાથી રાગ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા વગેરે નિવૃત્ત થાય છે

૨ કરુણા લાવનાથી દ્રેષ તથા ગર્વ પણ નિવૃત્ત થાય છે

૩ મુદ્દિતા લાવનાથી, પુણ્ય ન કરવાના કારણથી થયેલ પશ્ચાત્તાપ નિવૃત્ત થાય છે

૪ ઉપેક્ષા લાવનાથી આગળ કરેલા પાપાચરણના નિમિત્તથી થયેલ પશ્ચાત્તાપ નિવૃત્ત થાય છે.

પ્રાય સંસારમાં મનુષ્યનું અત કરણ ગગ, દ્રેષ, અકૃત પુણ્ય અને કૃત પાપ એટલાથી મલિન થઈ રહ્યું છે જે સુખમાં મોહ થાય છે તે સુખના અનુભવ પછી રજોશુણના પરિણામરૂપ એક પ્રકારની બુદ્ધિ વૃત્તિ રાગ કહેવાય છે. તેનો આકાર એવો ॥ જે આવા પ્રકારના સુખ મને હમેશા મળે પણ એ મનોરથ દૃષ્ટ અદૃષ્ટ મામગ્રી વિના થઈ શકતો નથી, તેથી તે ગગ હમેશા ચિત્તને મલિન કરે છે પણ જ્યારે બધા સુખી પુરુષોમાં આ સુખી જનો બધા માંગ મિત્રો છે એવી લાવના કરે છે, ત્યારે તેઓનું સુખ

પોતાનું જ થઈ જાય છે. જેમ પોતાનું રાજ્ય નિવૃત્ત થઈ જાય, તોપણ પુત્રનું રાજ્ય હોય તો તે પોતાનું જ થાય છે; કારણકે તેમાં વ્યવહારી જનોની એવી ભાવના સિદ્ધ છે કે પુત્રનું રાજ્ય પોતાનું જ છે. એ પુત્રના રાજ્યમાં એવી (પોતાનું જ છે) ભાવના સિદ્ધ હોવાથી એમાં રાગ થતો નથી. તેમ પુત્ર રાજ્ય કરતો હોવાથી પુત્રમાં અસૂયા કે ઇર્ષ્યા પણ થતી નથી. તેમ જો મનુષ્ય ખીજા મનુષ્યોમાં પણ 'મારાં છે' એવી ભાવના કરે તો તેણે સુખ મેળવવામાં રાગ પણ ન રહે, અને સુખ ભોગવનારાઓમાં ઇર્ષ્યા તથા અસૂયા પણ ન થાય. ખીજાઓના શુભોમાં હોયોનો આશંકા કરવો તેણે નામ અસૂયા અને પરના શુભો સહન ન થાય એણે નામ ઇર્ષ્યા. એ પ્રમાણે મૈત્રીભાવનાથી રાગ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા વગેરે નિવૃત્ત થવાથી વર્ષો ઋતુ ગયા બાદ જેમ જળ નિર્મળ થાય છે તેમ ચિત્ત નિર્મળ થાય છે.

દુઃખદર્શન થવાથી તેમાં દ્રેષ થાય છે, અને તે દ્રેષ તમોશુણ્થી યુક્ત રજોશુણ્ને પરિણામ વિશેષ એક પ્રકારની છુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે; અને આવા દુઃખોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ મને ન થાય એ દ્રેષનો આકાર છે. પણ તે દ્રેષનો હેતુભૂત દુઃખ, પોતાનાં સાધનો સંસારમાં ચતુ, વ્યાપ્રાક્ટિક અસંખ્ય હોવાથી નિવારિત થઈ શકતું નથી. એટલા માટે એદ્રેષ મનુષ્યના દૃઢ્યને હર્ષેનાં બાળ્યા કરે છે, પણ પોતાની પેઠે ખીજા કોઈને પણ દુઃખ ન થાઓ એમ દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર કર્દાણની ભાવના કરે છે, ત્યારે વેરી વગેરેમાંથી દ્રેષ નિવૃત્તિ થવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તેમ કર્દાણ ભાવનાથી “હું સુખી છું” એવા પ્રકારનો ગર્વ પણ થતો નથી. મનુષ્ય સ્વભાવથી પુણ્યના અનુદાનથી રહિત અને પાપના અનુદાનમાં પરાયણ જ હોય છે, એથી કરીને ખીજાઓને સુખી થતા જોઈ મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે મેં આવાં સુખને દેનાર પુણ્ય કેમ ન કર્યાં અથવા દુઃખ ભોગવતી વખતે એમ પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે મેં આ દુઃખનું સાધન પ્રાપ્ત કર્યાંથી કંઈ? પણ જો પુણ્યાળી પુરુષોમાં સુદિતાની ભાવના કરે તો તે પુરુષ પુણ્ય કર્મની વાસનાવાળો થઈ સ્વયં અશુકલાકૃષ્ણ નામનું યોગીનું અથવા જ્ઞાનીનું જે પુણ્ય તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને તેવા અશુકલાકૃષ્ણ નામના ઉત્તમ પુણ્યગાં પ્રવૃત્ત થવાથી એને પુણ્ય ન કરવાના નિમિત્તે થતો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત રહેતો નથી.

તેમજ પાપાચરણ કરનારા મનુષ્યોમાં ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી એટલે ઔદાસીન્ય ભાવના કરવાથી પોતાની પણ પાપાચરણમાં ઉદાસીન વાસના સિદ્ધ થાય છે. એથી પોતાની પાપમાંથી નિવૃત્તિ થવાથી પાપ કર્મ કરવાના નિમિત્તે થતો પશ્ચાત્તાપ એને ભોગવવો પડતો નથી. આ પ્રમાણે મૈત્રી ભાવનાથી રાગ

વગેરેની નિવૃત્તિ થવાથી ચિત્ત મલિનતા તથા વિદ્વેષથી રહિત થાય છે.

વિચારદાસ ભેદ કે અભેદ દૃષ્ટિથી પણ દ્રેષનો સંભવ નથી. વિચાર નહિ હોવાથી દ્રેષ વધતો જાય છે અને તેવા દેષી મનુષ્યો આજ્ઞાની હોવાથી 'પશુ કહેવાય' છે.

જ્ઞાનના સાધનરૂપ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થયા છતાં, આપણે પશુદૃષ્ટિ છોડતા નથી એ ઘણી દીલગીરીની વાત છે.

આપણે પરસ્પર ઐક્ય આત્મભાવ તો અવશ્ય રાખવો જ નોંધવો. આ દુનિઆમાંથી કોઈ કંઈપણ લઈ જતું નથી એમ પ્રત્યક્ષ ભેવા છતાં એક બીજા સાથે 'વૈમનસ્ય' રાખવ, એ તો માત્ર અજ્ઞાન વિના બીજું કંઈ ન હોઈ શકે

૭૦. સત્ પુરુષોને દુઃખ અને અસત્ પુરુષોને સુખ શાથી ?

એક દિવસ શુરુશ્રી આગળ પાંચ સાત માણસો ભેઠા હતા. તે વખતે શ્રી જ્ઞાની વગેરે ભક્તજનો સળધે વાત નીકળી. ત્યારે રામાનંદ સ્વામીએ શંકા કરી કે, “સત્ પુરુષોને દરિદ્રતા વગેરે દુઃખ અને અસત્ પુરુષોને વૈભવ વગેરે સુખ દેખાય છે તેનું શું કારણ ? ભક્ત જેવા પુણ્યશાળીઓનું જીવન દુઃખવાળું કેમ ?” શુરુશ્રી જોડ્યા કે, “બહારથી બીજાને તેઓ દુઃખી લાગે છે, કેમકે તેવાં દુઃખ તેઓ ઘણી વખત યોતાની બંતે યોતાના ઉપર વહોરી લે છે. ભક્તોનાં હૃદય કોમળ હોય છે, તેથી તેઓ પારકું દુઃખ ખમી શકતા નથી. વળી ઉદારતા જેવી દેવી સંપત્તિ તેમનામાં હોય છે, તેથી યોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે પણ બીજાને આપી દે છે અને બીજા પાસેથી કંઈ ગ્રહણ કરતા નથી. મેં દક્ષિણ દેશમાંના એક ભક્તનું દ્રષ્ટાંત સાંભળ્યું છે, જેમણે યોતાની ત્રણ લાખની પુજા કરીએનાં દુઃખ નિવારણ અર્થે ખર્ચો નાખી ને પછી પોતે સાદી જીંદગી ગાળવા લાગ્યા. આ રીતે ભક્ત જે આપે છે તે તો આપીને આનંદ માને છે અને યોતાને પડતાં કદને તેઓ ગણતા નથી; પણ બીજા તેને દુઃખી દેખે છે. ભક્તજનો સ્વભાવથી જ યોતાના ૧૬મા અધ્યાયના અમય સત્ત્વગુણદ્વારા ઇ. ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલી ત્યાગ, દયા, દાન, દમ, તપ, અહિંસા, સત્ય, માર્દવ, સન્નિ આદિ દેવી સંપત્તિવાળા હોવાથી તેમને તાત્કાલિક દુઃખ થાય છે. સામાન્ય સ્થિતિવાળા ભક્તજનો તો ઠીક, પણ મોટા મોટા રાજાઓ પણ લોકોને દુઃખી નોંધે તેઓને યોતાનું મર્વસ્વ આપી દેતા.

ભાગવતમાં ભરત રાજાના વંશજ રતિદેવની કથા છે. તે ભૂખ્યા છતાં જે મળતું તે ચાચકોને આપી દેતા. તેઓને કોઈ પ્રસંગે અડતાળીશ દિવસ અન્ન પાણી વિના ગયા અને તે પછી અન્ન જળ વગેરે મળ્યું. હવે તે જન્મવાની તૈયારી કરતા હતા, તેટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ થઈને આવ્યો. સર્વમાં ભગવાનને જોનારા એ રાજાએ શ્રદ્ધાથી આદરપૂર્વક તે બ્રાહ્મણને જમાડ્યો. એ જમીને જતાં રાજા બાકી રહેલું અન્ન જન્મવાની તૈયારીમાં હતો, તેટલામાં એક શૂદ્ર આવી ચઢતાં ભગવાનનું સ્મરણ કરીને તેને પણ રાજાએ પોતાના અન્નમાંથી વિભાગ આપ્યો. શૂદ્ર ગયા પછી કૂતરાઓથી વિંટાયેલો એક બીજો અતિથિ આવ્યો, અને તેણે કહ્યું કે, 'હે રાજા ! હું અને આ કૂતરાં ભૂખ્યાં છીએ, માટે અમને ખાવાનું આપો.' ઉદાર મનવાળા રાજાએ જે અન્ન રહ્યું હતું તે પણ ઘણા માનથી અને આદરથી આપી દઈને કૂતરાઓને અને તેના માલિકને પ્રણામ કર્યો. પછી એકજ જણને પૂરું થાય એટલું પાણી બાકી રહ્યું હતું. તે પીવાની રાજા તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં એક ચાંડાળે આવીને કહ્યું કે, 'હું જે નીચ છું તેને પાણી પીવા આપો.' જેથી ઘણા પરિશ્રમવાળો રાજા અમૃત સરખું વચન બોલ્યો કે:

ન કામયેહં ગતિમીશ્વરાત્પરામર્ષદ્વિયુક્તામપુનર્ભવ વા ।

આર્તિ પ્રપચેડલિલદેહભાજામન્ત સ્પિતો યેન ભવન્ત્યદુઃખાઃ ॥

અર્થ—હું ઈશ્વર પાસેથી આઠ સિદ્ધિઓવાળા ઐશ્વર્યને કે મોક્ષને પણ માગતો નથી, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહીને (મર્વની) પીડાને દૂર બોગવું; જેથી (તેઓ) દુઃખ ગહિત થાય. (એટલું હું માગુ છું.)

એમ બોલી એ દયાળુ સ્વભાવના ધીર રાજાએ પોતે તરસથી પીડાતા છતાં પણ પાણી ચંડાળને આપ્યું.

સારાશ કે કંઈક એ તો મહાત્માઓનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ હોય છે. મહાત્મા ઇસુએ પણ જગતના લોકોનું દુઃખ જોઈ તેઓનાં તમામ પાપ પોતે લેવાની ડ્રબ પામે માગણી કરી, કે જેથી તે લોકો પાપથી મુક્ત થઈ મુખી થાય. આ રીતે દયાળુ સ્વભાવ હોવાથી હરકોઈ ભક્તજન દુનિયાનું દુઃખ પોતાના શિરપર વહોરી લે છે, પણ તેઓ વાસ્તવિક દુઃખી હોતા નથી.

ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં દમો દર્પોડમિમાનશ્ચ એ ચોથા શ્લોકથી માંડીને અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન છે. અન્યાય વડે ધનાદિ પદાર્થોની ઇચ્છા કરનારા, લોભી, કોઈને કંઈ પણ ન આપનારા તાત્કાલિક સુખ પામે છે. નોકરીઆત વર્ગ લાંચ વગેરે લે છે, તથા બહાનું કાઢે છે કે અમે

લોકોનું કામ કરી આપીએ છીએ તેના બદલામાં તેઓ ખુશીથી અમને આપે છે. કાયદાથી વિરુદ્ધ લેવું તે અન્યાય કહેવાય છે.

વેપારી વર્ગ માલની કિંમત ઉપરાંત જે નફો લેવો જોઈએ તે ન લેતાં માલની કિંમત કરતાં વધુ ચાર ગણી કિંમત લે છે, તે અન્યાયથી દ્રવ્યસંચય કહેવાય છે. જે લોકો શ્રીમંત થાય છે તે ગરીબ લોકોને નીચેવીને થાય છે. તેઓ બીજાઓને દુઃખી કરીને પોતે સુખ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કોઈ પ્રકારે બીજાને દુઃખ આપી પોતે સુખ ભોગવે છે તે સવળી આસુરી સંપત્તિ છે.

દેવી સંપત્તિવાળાઓ શાસ્ત્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહિ કરી શકવાથી તાત્કાલિક દુઃખી થાય છે, પરંતુ પરિણામે સુખી થાય છે; અને આસુરી સંપત્તિવાળાઓ શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તાત્કાલિક સુખી થાય છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખી થાય છે. તેવી રીતે કોઈ ત્રિદોષવાળાને કદુ ઔષધ ઘણું સુરકેલ લાગે છે, પણ પરિણામે સુખરૂપ થાય છે; અને તેને દહીં વગેરે કુપચ્ચ પદાર્થોનું સેવન પ્રથમ મિષ્ટ લાગે છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખરૂપ થાય છે. એટલા માટે આસુરી સંપત્તિ સંબંધમાં ભગવાન કહે છે કે:—

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરા ગતિમ્ ॥ ૧

અર્થ:—જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તે છે, તે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પામતો નથી, પરલોકના સુખને પામતો નથી, તથા મોક્ષને પામતો નથી.

વાસ્તે આપણે ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરીને આસુરી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરીને દેવી સંપત્તિ ધારણ કરવી.

દેવી સંપત્તિ ધારણ કરવામાં સતત પ્રયામની આવશ્યકતા છે. ગમે તેટલો કાળ તે વિષે માત્ર વાંચ્યા કરવાથી તે પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ એકેક દંઢ કરવાથી બીજી દંઢ કરવી સુગમ થાય છે. સિદ્ધાર્થ બુદ્ધે જ નન્મમાં બુદ્ધ ભગવાનના પદને પામ્યા તે પહેલાંના જન્મોમાં તેમણે એકેક સંપત્તિ દંઢ કરવા એકેક જન્મ લીધો હતો. શિબિ દેશના રાજાને ત્યાં વેસ્સંતર નામથી જન્મ લઈ દાનનો શુભ દંઢ કરી પોતાના બાળકોને બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દાનની સંપત્તિ દંઢ કરી મગધ દેશમાં એક જેડુંતના કુટુંબમાં મધ નામથી જન્મ લઈ મૈત્રી અને શીલ દંઢ કર્યા. કાશીમાં બ્રાહ્મણને ત્યાં ચુલ્લભોધિના નામથી જન્મ લઈ ક્ષમા દંઢ કરી. મિથિલામાં મહાજનક નામથી રાજાને ત્યાં જન્મ લઈ તેમજ મિથિલાથી કેટલેક દૂર શ્રી વર્ધન નામના ગૃહસ્થને ત્યાં

મહોપધ નામથી જન્મ લઈ વિવેક દહ કર્યો. કુરુદેશમાં ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ઐરવ્ય રાજાને ત્યાં સુતસોમ નામથી જન્મ લઈ સત્યની સંપત્તિ દહ કરી. દેવી સંપત્તિ દહ કરવામાં ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડે છે, પણ સંતજન ધર્મપર પ્રીતિવાળા હોવાથી તે સંપત્તિનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખી કષ્ટની ખરવા કરતા નથી, અને આસુરી સંપત્તિવાળા શાસ્ત્ર પણ હોય છતાં તેમને સારાચારનો વિચાર ન હોવાથી અન્યાયથી ધન સંપાદન કરી મોજશોખમાં પડી જાય છે, તેથી આસુરી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરી શકતા નથી, અને પરિણામે જે દુઃખ થવાનું છે તેનું પણ તેમને ભાન હોતું નથી.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સન્તઃ સચરિતોદયઞ્યસનિનઃ પ્રાદુર્ભવેઘ્યન્ત્રણા
 સર્વેત્રવ જનાપવાદચક્રિના જીવન્તિ દુર્ગ્ધ મદા ।
 અવ્યુત્પન્નમતિઃ કૃનેન ન સતા નૈવાસતા વ્યાકુલો
 યુક્તાયુક્તવિવેકઞ્ચાન્યદ્દયો ઘન્યો જનઃ પ્રાકૃતઃ ॥

સન્ત પુરુષ સદાચરણનો ઉદય કરવામાં વ્યસનવાળા હોવાથી અને સ્વેચ્છાચાર રહિત હોવાથી તેમને સંકેતમાં રહેવું પડે છે અને તે સર્વત્ર લોકાપવાદથી ઠરતા રહે છે તેથી હિંમેશાં દુઃખથી ભરે છે. જેની બુદ્ધિનો વિકાસ થયો નથી અને જે આ કરવા યોગ્ય છે કે કરવા યોગ્ય નથી એવા વિચારથી વ્યાકુલ થતા નથી અને જેના હૃદયમાં સુક્ત અસુક્તનો વિવેક નથી તેવા પ્રાકૃત જનને ધન્ય છે ! ”

૭૧. પુરુષનું અગ્રહણ.

આખારાવે ભેલગામથી દોઢ મે માઇલ દૂર પાંચ સાત હજાર રૂપિયા ખર્ચે ખરથી એકાંતમાં ચારે તરફ-બગીચાવાળો આશ્રમ બાંધ્યો હતો, અને એમની ઇચ્છા એવી પણ ખરી કે શુરુશ્રી નોકરીથી સુકત થઈ કોઈ વખત એ આશ્રમમાં રહે. એક દિવસ મેં ગામ છોડવાની વાત કરી, ત્યારે આખારાવે મને કહ્યું કે, “તમે શું કરવા જાઓ છો? અહિં શુરુશ્રીનો સમાગમ છે, અને શુરુશ્રીના બંગલા કમ્તાં વધારે એકાંત ભેળવી હોય તો મારા આશ્રમમાં રહો અને હું તે તમને આપી દઈ. તમે રહેતા હશો તો શુરુશ્રીને પણ નોકરી છોડ્યા બાદ કોઈ વખતે આવવાનું આકર્ષણ થશે” મેં જવાબ આપ્યો,

“મારે તેવી જરાયે ઈચ્છા નથી”. પછી પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે આભારાવે આ હકીકત ગુરુશ્રીને કહી, ત્યારે તેઓ હસીને બોલ્યા કે.—

શિવાજી મહારાજે એક વખતે સવા લાખ બ્રહ્મણેને એકત્ર કર્યા હતા, અને સંત સાધુઓનો જમાવ પણ તે સમયે થયો હતો. તે વખતે તુકારામ ખુવાના લજ્જનથી સર્વ મંડળી તહીન થઈ જતી. તેમનો પ્રભાવ જોઈ શિવાજી મહારાજે તેમને ચાર ગામ આપવાની સનદ તૈયાર કરવી, પણ બધાને વિદાયગીરી આપવા માંડી ત્યારે તુકારામ ખુવાને પણ લાગ્યું કે મને કાંઈ આપશે તેથી છાનામાના જતા રહ્યા. આથી શિવાજી મહારાજ ઘણા દીલગીર થયા અને રામદાસ સ્વામીને તે વાત કરી. તેમણે જવાબ આપ્યો, “સંતો ત્રિલોકના રાજ્યને તુચ્છ માને છે તો તારાં ચાર ગામ શા હિસાબમાં ? તુકારામ ખરેખર વિરક્ત ને લગવદ્ભક્ત છે. તે અષ્ટસિદ્ધિ અને નવે નિધિ આવી મળે, તોપણ તેને શ્રહણ કરે તેમ નથી.” આ દ્રષ્ટાંત આપીને ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “મહત્ પુરુષોનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ નિઃસ્પૃહતા હોવાથી, તેઓ કોઈની પાસેથી કંઈ શ્રહણ કરતા નથી. તેનાથી ઉતરતા મધ્યમ વર્ગના લોકો લોકલાજને લીધે શ્રહણ કરતા નથી. હુદ્દ્ર માણસો એટલા બધા નિર્લજ્જ હોય છે કે તેઓ લોકલાજને પણ સમજતા નથી. એ સંબંધમાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

‘કૃમિર્ફુલ્લચિત્ત લાલાક્ષિન્ન વિગાન્ધિ જુગુપ્સિતં
નિરુપમરસં પ્રીત્યા મ્વાદન્નરાણિ નિરામિપમ્ ।
સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વમ્થં વિલોચય ન શઙ્કતે
નહિ ગણયતિ ક્ષુદ્રો જન્તુ. પરિગ્રહફલ્ગુતામ્ ॥

અર્થ—કીડાના સમૂહથી ભરેલા, લાળથી પવગેલા, ઉપમા ન આપી શકાય એવા (ખરાબ), નીરસ, દુર્ગંધવાળા, નિરા અને માસ વિનાના માણસના હાડકાને પ્રીતિર્વક ખાતો કૂતરો પોતાની પાસે ઉભેલા દેવતાઓના અધિપતિ છત્રને પણ જોઈને લજ્જનતો નથી, કેમકે તુચ્છ પ્રાણી પોતે સ્વીકારેથી વસ્તુની હવકાર્થનો વિચાર કરતો નથી.

આમ કહી હસતા હસતાં ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “બંગલા જેવી હુલ્લક વસ્તુને સ્વામીજી શુ શ્રહણ કરે ? પણ તમે આપો છો તેમાં પ્રેમ છે એ તો ખરું.” આ સાંભળી આભારાવ ખુંગા રહ્યા.

૭૨. વિદાયગીરી.

આમ ત્રણેક માસ કર્યો પછી મેં બેલગામથી જવા ઇરાદો કર્યો, અને પછી એક દિવસ શુરુશ્રીને કહ્યું કે, “મને જવાની રજા આપો.” તેઓ હસીને બોલ્યા કે, “પાછા જવાના સંકલ્પો ઊઠી ખડા થયા કે? ઠીક છે. કંઈ બાબતોએ જવું છે?” મેં કહ્યું, “શુજરાત તરફ” પોતે બોલ્યા, “વાઈ ચાર દિવસ રહો પછી જાઓ. તમારા રહેવાથી મને પણ આનંદ થાય છે.” આવી રીતે ચાર ચાર દિવસ કરતાં સોળ સત્તર દિવસ નીકળી ગયા. મારો બેલગામથી જવાનો ઇરાદો જાણી સત્સંગીઓએ મારી વિદાયગીરી નિમિત્તે મને લેક્ષા કરાવવા માટે શુરુશ્રીના બંગલામાં રસોઈ કરાવી. સર્વે જમવા આવ્યા અને શુરુશ્રી પાટલા પર બેઠા. પછી તૈયાર કરાવેલો પૂજનો સામાન લાવ્યા. બધા ઉભા હતા અને શુરુશ્રીની હું પૂજ કરવા ગયો, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે નિમિત્ત આપતું છે, માટે મારી પૂજ શા માટે કરવી જોઈએ. એમ કહી મને પૂજ કરવા ન દીધી. એટલામાં બીજા લોકો શુરુશ્રીની પૂજ કરવા આવ્યા, પરંતુ તેઓને પણ ન કરવા દીધી. ફક્ત ચંદન પુષ્પ ચઢાવવા દીધાં. પછી મેં એક પુષ્પ લઈ શુરુશ્રીના મસ્તક પર ધરી નમસ્કાર કર્યો. શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “અહિંથી લઈને અહિં પુષ્પ મૂકવામાં શું વિશેષ છે? વાસ્તવિક પુષ્પો તો જીવાંજ છે. શાસ્ત્રમાં તે આ પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે:—

અહિંસા પ્રથમ પુષ્પં પુષ્પમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ

સર્વભૂતદયા પુષ્પ ક્ષમા પુષ્પં વિશેષતઃ ॥

શાન્તિઃ પુષ્પ તપઃ પુષ્પં ધ્યાનં પુષ્પં તપૈવચ ।

સત્યમણિવિધ પુષ્પં વિષ્ણોઃ પ્રીતિકરં ભવેત્ ॥

અર્થ:—અહિંસા પ્રથમ પુષ્પ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ પુષ્પ, સર્વ પ્રાણીમાં દયા એ પુષ્પ, (સર્વ ઠેકાણે) ક્ષમા એ પુષ્પ અને શાન્તિ એ પુષ્પ; તેમજ તપ પુષ્પ, ધ્યાન પુષ્પ અને સાત્ય પુષ્પ. એમ આઠ પ્રકારના પુષ્પ વિષ્ણુને પ્રીતિ કરનારાં છે.

ત્યાર બાદ બીજો દિવસે નીકળતી વખત કહેવા લાગ્યા કે, “શુભાંગલાઈ શેઠ હતા ત્યારે એવો સંકલ્પ રહેતો કે એક ઠેકાણે આશ્રમ જેવું બાંધી સર્વ મળી રહીશું, તે સંકલ્પ તો ગયો. હું ચરકારી કામથી સુકત થાઉં ત્યારબાદ તરત તમે આવજો. પહેલાંની પેઠે નહિ કરતા. અહિંને પંદર દિવસે પત્ર લખતા રહેજો.” એમ કહીને મને બે ગજીફરાફ આપ્યાં. મેં કહ્યું કે મારે નહિ જોઈએ. બીજાઓએ કહ્યું કે, “અહિં કરતાં શુજરાતમાં ઠંડી વધારે છે, માટે ના

કેમ કહો છો ?” એ એક રાખવાનું કહ્યું, એટલે તેઓ બંને રાખવાનો આગ્રહ કરવા મંડયા. એટલે એ કહ્યું કે, “અમદાવાદમાં એક વખત એક સાધુનો છોકરો મળ્યો. તે અજમેરથી અમદાવાદ તરફ આવતો હતો. માર્ગમાં તેને એક ભીલ મળ્યો તેણે પૂછ્યું કે, ‘તું કોણ છે ?’ છોકરે કહ્યું કે ‘હું સાધુ છું.’ ભીલે કહ્યું કે, ‘તારી પામ્મેનો સામાન વગેરે નીચે મૂકી દે.’ એમ કહી તે બધું નીચે મૂકાવી તેના શરીર ઉપરનું ધોતિયું પણ કઢાવીને નીચે મૂકાવ્યું છોકરા પાસે એક માત્ર લંગોટી રહી. ભીલે લંગોટીભર છોકરાને દેખી કહ્યું કે, ‘પહેલાં તું સાધુ નહોતો, હવે તું સાધુ થયો. અહિંથી ચાલ્યો જા.’ આ હકીકત સાંભળીને શુરશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “ભીલ પણ ત્યાગીનું લક્ષણ સમજે છે. હું તમને વધારે રાખવાનું કહેતો નથી, વારા ફરતી બદલવાને માટે જ તો જોઈએ.” એમ કહીને બંને આખ્યાં.

પછી હું બેલગામથી નીકળી મુંબઈ થઈ અમદાવાદ આવ્યો. હું અમદાવાદ આવ્યા બાદ એક દિવસ ચંદુભાઈને ત્યાં રહ્યો; અને પછી બીજો દિવસે ગામની બહાર ધર્મશાળામાં ચાલ્યો ગયો. આ હકીકત ચંદુભાઈએ શુરશ્રીને લખી જણાવી. ઉત્તરમાં શુરશ્રીએ લખ્યું કે, “સ્વામીજી પાસે હમેશાં જવું આવવું તથા તેઓને ઘેર બોલાવતા પણ રહેવું. સ્વામીજીને જે જે ચીજની જરૂર જણાય તે હાજર કરવી. તેઓને પૂછ્યો તો તે તો નાજ કહેશે. માટે ધ્યાન આપી જે ચીજ ન હોય તે હાજર કરવી.” તે સમયે ચંદુભાઈની સાથે મારો વિશેષ પરિચય નહિ હોવાથી શુરશ્રીએ આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.

૭૩. અમદાવાદમાં આગમન.

ગુરુવર્થ મારા પછી આશરે બે મહિનાની રજા પર સને ૧૯૦૩ના ૦ ફેબ્રુઆરી મહિનામાં પ્રથમ માટુંગે આવ્યા. ત્યાં રહેવા ચાલતો હોવાથી શુભાખલાઈ શેઠ તથા એમનાં બંનેનાં કુટુંબને લઈ શુરશ્રી અમદાવાદ આવ્યા. તે વખતે હું, નાતુભાઈ, ચંદુભાઈ વગેરે સ્ટેશન પર એમને તેડવા માટે ગયા હતા. સ્ટેશનથી ઘેર આવ્યા પછી સુખાનંદજી મહારાજે મને પૂછ્યું કે, “પ્રકાશાનંદજી, આપ હાં રહેતે હો?” તેના ઉત્તરમાં શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “એ તો હાં રહેનેવાલે નહિ હય.” (અર્થાત્ ગૃહસ્થોના ઘરમાં રહેવાવળા નથી.) પછી શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “કેમ સ્વામીજી, હવે બેલગામ આવશેને.” એ કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. તેઓશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “જેવી રીતે અહિં ગાંધેરથી બહાર એકાંતમાં રહ્યા છો, તેમ ત્યાં પણ છે.” હું મુગોં રહ્યો એ પ્રમાણે મને પ્રીતિ

પૂર્વક સાથે આવવાનો આગ્રહ કરતા હતા. મેં ગુરુશ્રી પાસે મારા ઉતારા પર જવાની રજા માગી. ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “સવારે આવશો ને?” મેં હા કહેતાં તેઓ-શ્રીએ કહ્યું કે, “લિક્ષાનું અહિંજ રાખજો.” હું ખીજે દિવસે સવારે ગુરુશ્રી પાસે આવ્યો, તે વખતે “જીવનમુક્તિ વિવેક” ગુરુશ્રી વાંચતા હતા. શ્રવણ થઈ રહ્યા પછી જમવાનો વખત થયો, અને ગુરુશ્રી, હું તથા સુખાનંદજી મહારાજ વગેરે ત્યાં જમ્યા. જમી રહ્યા બાદ સુખાનંદજી મહારાજે મને કહ્યું કે, “પ્રકાશાનંદજી, નિત્ય ક્યાં લિક્ષા કરો છો?” મેં જવાબ આપ્યો, “એનું કાંઈ ઠેકાણું નહિ.” તેમણે પૂછ્યું, “સ્નાન ક્યાં કરો છો?” મેં કહ્યું, “નદી પર.” તે બોલ્યા, “તમને તાવ આવે છે, છતાં ટાઢે પાણીએ શા માટે સ્નાન કરો છો? ટાઢના દિવસ છે માટે સ્નાન લિક્ષા પણ અહિંજ કરો.” એમ કહી મને આગ્રહ કરવા માંડ્યો. ગુરુશ્રી બોલ્યા, “બહુ આગ્રહ કરશો નહિ, નહિ તો આવતા પણ બંધ થઈ જશે. એ તો ઘણી વખત ભૂખ્યા પણ રહે છે અને મારે ત્યાં (બેલગામમાં) રહેલા તે પણ માત્ર મારી આમન્યા ન લોપાય માટેજ. છતાં ઘણી વખત લિક્ષા કરવા બહાર પણ જતા રહેતા.” સુખાનંદજી મહારાજ બોલ્યા, “એ તો સંન્યાસ લઈને ઘણું કષ્ટ વેઠે છે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે:—

રથ્યાયા વહુ વસ્ત્રાણિ મિક્ષા સર્વત્ર લખ્યતે ।

ભૂમિશય્યા સુવિસ્તીર્ણા યતયઃ કેન દુઃખિતાઃ ॥

અર્થ:—રસ્તામાં બહુ વસ્ત્રો છે ; મિક્ષા સર્વ ઠેકાણે મળે છે; પૃથ્વી વિસ્તીર્ણ પથારી છે; માટે યતિઓ લાંબી દુઃખી હોય ?

ઊઠતી વખત ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “કેમ સ્વામીજી, કાલે આવશો?” મેં કહ્યું, “હા હા.” ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા, “હું છું ત્યાંસુધી સ્નાન, લિક્ષા વગેરે અહિંજ કરશો. તમારી તબીબત નરમ છે, માટે નદીએ ટાઢે પાણીએ ન નહાતાં ગરમ પાણીથી સ્નાન કરજો.” સુખાનંદજી મહારાજ બોલી ઉઠ્યા, “મને આગ્રહ કરતાં અટકાવો છો અને આપ કરો છો, એમ કેમ?” ગુરુશ્રી બોલ્યા, “મારા વચનનું તેઓ માન રાખે છે માટે હું કહું છું.” એમ કહીને ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા.

૭૪. મિત્રોની સાથે વિનોદ.

ખીંજે દિવસે સવારે લાલશંકરભાઈ આવ્યા. તેમને શુરુશ્રીએ પૂછ્યું કે,
 “માથે સફેદ પાઘડી કેમ છે?” તેમણે જવાબ દીધો કે, “શોક છે.”

(એમણે પોતાના નજીકના સગામાં અમુક ગુજરી ગયાનું નામ દીધેલું તે મને
 યાદ નથી.) એટલામાં ભીમભાઈ આવ્યા. વાત કરતાં ધર્મ સંબંધી ‘પ્રસંગ’
 નીકળતાં ભીમભાઈએ મસ્કરીમાં કહ્યું, “સૌ મોક્ષ મોક્ષ કરો છો, પણ મરી
 ગયા પછી સ્વર્ગમાં ગયા કે નગ્કમાં ગયા તે કોઈ જાણતું નથી, અને કોઈના
 કાગળ પત્ર તો આવતા નથી.” એ સાંભળી સૌ હસવા લાગ્યા. શુરુશ્રીએ વિનો-
 દમાં કહ્યું કે, “હજી સુધી તમારી નાસ્તિકતા ન ગઈ. જે લોકો બ્રહ્મસુખ માટે
 રાજ્યપાટ છોડી ગયા તે શું બધા દિવાના હતા? ઘણા રાજ્ય રાજ્યપાટ મૂકીને
 જંગલમાં એકાંત સેવીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મસુખને અનુભવી વિષ-
 યસુખ કરતાં બ્રહ્મસુખ કરોડો દરજ્જે મોટું છે, એમ ગણીને દુનિયાને ઉપદેશ
 કરે છે કે, ‘હે પામર લોકો! આ વિષયરૂપ નરકમાં શા માટે પડી રહો છો?
 મોક્ષસુખ મહા મોટું છે, નિત્ય છે, માટે તેને અનુભવવા માટે વિષયોને તજી
 પ્રબળ પુરુષાર્થ કરો.’

તમે કોઈની સાથે સમાગમ કરવા લાગો તો સાફ. કેમકે પંચાવન વર્ષ
 ઉપર આપણી ઉમ્મર થઈ ગઈ. માટે એટલાં વર્ષ કાંઈ નહિ કર્યું તો કાંઈ નહિ,
 પણ હવે તો કંઈક કરવું જોઈએ. માટે ક્યાંય પણ સમાગમ કરવા જવું જોઈએ.”
 ભીમભાઈએ કહ્યું, “મને કોઈના ઉપર આસ્થા નથી.” શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “તો પછી
 તમે પ્રાર્થના સમાજમાં જવાનું રાખો.” ત્યારે લાલશંકરભાઈએ કહ્યું કે, “હું તો
 તેમને ઘણી વખત બોલાવું છું, પણ કોઈક વખતેજ પ્રાર્થના સમાજમાં આવે
 છે.” તે ઉપરથી શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “કૂરસદ લઈને જવાનું અને ગીતાં વગેરે
 વેદાંતનાં પુસ્તકો વાંચવાનો મહાવરો રાખો તો સાફ.” આવી રીતે વાર્તાલાપ
 કરીને સર્વે ચાલ્યા ગયા.

ત્યારપછી ત્રિપુરાશંકરભાઈ વગેરે આવ્યા. પછી પ્રસંગ નીકળતાં ત્રિપુરા-
 શંકરભાઈ કહેવા લાગ્યા કે, “હું શ્રવણ કરવાને ઘણીખરી જગોએ ભડકું છું અને
 શાસ્ત્ર વાંચવાનો પણ મહાવરો રાખું છું, તોપણ મનની શાંતિ યતી નથી.”
 શુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “પૂર્વ જન્મના જેને પ્રબળ સંસ્કાર હોય છે તેમજ એક
 વખત શ્રવણ કરવાથી એકદમ ધૂન લાગી જાય છે. પુંઠરીક ભક્ત એક વખત કથા
 શ્રવણ કરવા ગયા અને તેને પ્રભુ સાથે ધૂન લાગી ગઈ તે લાગી ગઈ. એવી-
 જ રીતે તુલસીદાસજીએ પોતાની પત્નીના એક વચનથી તેના પરનો પ્રેમ

છોડી પરમાત્મામાં પ્રેમ જોડયો. આપણે લોક તો આખી જીંદગી વાંચીએ તોપણ કંઈ થતું નથી. ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે:—

આગૃહ્ય પુસ્તક ધન્યાઃ સર્વ વિદ્યાં ઇતિ સ્થિતાઃ ।

શતવારં પઠિત્વાપિ હા ન વિદ્યો જહા વયમ્ ॥

અર્થ:—પુસ્તકનું (શાસ્ત્રનું) અવલોકન કરી જેઓ સર્વને જાણે છે તેઓને ધન્ય છે. (પરંતુ) ખેદની વાત છે કે અમે તો સો વાગ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યા છતાં (કંઈ પણ) જાણતા નથી, જડ છીએ.

ભર્તૃહરિ મહારાજ જેવા આવી રીતે કહે છે, તો આપણી શી વાત ? માટે આપણા જેવાને થોડા શુભ સંસ્કાર હોવાથી પુરુષાર્થદ્વારા તેમાં વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જેવી રીતે રાખથી ઢંકાયેલ થોડો પલ્લુ અગ્નિ હોય તો રાખ ખસેડવાથી અને તેમાં છાંડીયાં વગેરે નાંખવાથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, તેમ પ્રણવ પુરુષાર્થથી શુભ સંસ્કારોની તરત વૃદ્ધિ થઈ શકે છે.”

૭૫. રાજ્યમાં સુખ નથી.

ત્યારપછી બીજે દિવસે કોઈ બીજા વર્ગના દેશી રાજ્યમાંથી શુરુશ્રી પાસે કોઈ ખાનગી કારભારીએ આવી માગણી કરી કે, “હું અહિં આપની પાસે ખાસ અમારા રાજાના આગ્રહથી અરજ કરવા આવ્યો છું. અમારા રાજ્યમાં દિવાનની જગ્યાએ આપ આવો એવી તો અમારાથી માગણી ન કરી શકાય, કારણકે અમરૂં રાજ્ય નાનું છે, પરંતુ આપના કુટુંબમાંથી કોઈ પણ ત્યાં આવે એવી અમારા રાજાની પરમ ઇચ્છા છે. આ જગ્યા માટે એલ એલ. બી. તો ઘણા મળે છે, પણ અમારે તો સારા કુટુંબમાંથી કોઈ જોઈએ છીએ. ખાસ કરીને રાજા સાહેબનો અંતર્ગત હેતુ એજ છે કે આપના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચંદુલાલભાઈ આ જગ્યાએ હોય તો કોઈ વખત આપના સમાગમનો લાલ મળે.” આ સાંભળી શુરુશ્રી બોલ્યા કે, “રાજા સાહેબને કહેવું કે આ બાબતનો મારાથી સ્વીકાર થઈ શકશે નહિ અને એ માટે દિલ્લીર છું. દિવાનની જગ્યાએ તમારા રાજ્યમાં જે હાલ છે તે ઘણા વિનીત સ્વભાવના ગૃહસ્થ છે તે જગ્યાએ માસ પુત્રમાંથી કોઈ માણસ આવે એ સર્વથા અશક્ય છે. કદાચ તેઓ રીટાયર થાય અને આ જગ્યા ખાત્રી પડે તો જુદી વાત, પણ આવું સ્વાર્થલાભનું કાર્ય માગથી સ્વરૂપે પણ ન બને.” આવી રીતે અનેક પ્રકારની વાતચીત થયા પછી તે રાજાના ખાનગી કાર-

ભારીએ રજા લીધી. ત્યારપછી સંધ્યા વખતે આ પ્રસંગ ફરી નીકળતાં શુભ્રી બોલ્યા કે, “રાજ્યવૈભવમાં કાંઈ સુખ નથી. એ તો વૈભવની વિટંબનાં છે.” આ સંબંધમાં એક તપસ્વી બ્રાહ્મણની કથા કહી. આ બ્રાહ્મણ વનમાં તપ કરતો હતો, તેવામાં તેના આશ્રમ પાસેથી એક રાજા પોતાની સ્વારી સાથે ઠાઠમાઠથી નીકળ્યો. બ્રાહ્મણ આ સ્વારીને ઠાઠમાઠ જોઈ તેમાં લોભાઈ ગયો કે, “વાહ ! વાહ ! હુનિયામાં સુખ હોય તો રાજ્યવૈભવમાં જ છે.” ત્યારપછી થોડા દિવસમાં આ બ્રાહ્મણનો દેહ છૂટી ગયો, અને રાજ્યવૈભવની તેની વાસનાએ રાજાને ત્યાં જ એનો જન્મ થયો. યોગ્ય વય થતાં રાજ્યવૈભવો જેમાં એણે સુખ માનેલ હતું, તેજ વૈભવો એને નાના પ્રકારના કલેશ અને સંતાપ આપનારા થઈ પડ્યા. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું કે, “અરે પ્રભુ ! આ મેં શું વિપરીત ભાવના કરી. સર્વથા આ સંસારમાં આત્મસુખ વિના અન્ય ઇચ્છા કોઈએ પણ કરવાની નથી.” આ દ્રષ્ટાંત આપીને શુભ્રી બોલ્યા કે ભર્તૃહૃદિ મહારાજે યથાર્થ અનુભવ કરીને કહ્યું છે કે:—

નિષ્કંટકેડપિ ન સુખં વસુધાધિપત્યે કસ્યાપિ રાજતિલક્ષ્ય યદેષ દેવ : ।

વિશ્વેશ્વરે ભુજંગરાજવિભૂતિપૂર્ણો હિત્વા તપસ્યતિ ચિરં સકલા વિમૂતી: ॥

અર્થ:—પૃથ્વીનું સનુરહિત રાજ્ય મેળવીને પણ કોઈ મહાન રાજાએ સુખ મેળવ્યું નથી, (એટલા માટે) મોટા સર્પો તથા ભસ્મના અર્ચકારવાળા વિશ્વેશ્વર (મહાદેવ) સધળી વિભૂતિના ત્યાગ કરીને ધણા કાળ થયા તપશ્ચર્યા કરે છે.

બીજા લોકો રાજાઓને જોઈ એમ માની બેઠા છે કે તેઓ બહુ સુખી છે, પરંતુ એમને પૂછવાથી સાચું શું છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. જેટલો જેટલો વધારે વૈભવ તેટલું તેટલું વધારે દુઃખ, આ એક નિયમ છે. વિલાયતના રાજા હેન્દ્રી એકાએ પોતાના અનુભવથી રાજ્યથી કંટાળી જઈ પોતાનો મુકુટ ખુરસી ઉપર મૂકતાં એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે કે મુકુટ પહેરનાર અશાન્તિથી સુએ છે—સારાંશ કે ખરી શાન્તિ આત્મસુખ વિના બીજે કયાંય પણ નથી.

૭૬. અમદાવાદથી સુરત.

અંભાવી રીતે શુભ્રી સાથે સાત દિવસ આનંદપૂર્વક અમદાવાદમાં ગાળ્યા.

પૂર્વે આશ્રીએ ત્યાંથી ગોધરે જતી વખતે મને પૂછ્યું કે, “સ્વામીજી, ગોધરે આવશે ?” મેં હા કહી. પછી માકુલાઈને પૂછ્યું, “છાટુભાઈ ગોધરે આવશે”

કે કેમ?" તેમણે કહ્યું, "સ્વામીજી આવશે તો તેઓ આવશે એમ કહે છે." ગુરુશ્રીએ કહ્યું, "સ્વામીજી આવે છે." આ પછી ગુરુશ્રી, હું અને છોટુભાઈ ત્રણે ગોધરે જતાં, રસ્તામાં ગોધરેથી આણંદ સ્ટેશન પર દામભાઈ અમને લેવા આવ્યા હતા. અમે ગોધરામાં નગીનદાસને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ઠંડીનો વખત હતો, તેથી રાત્રે મને છોટુભાઈએ પોતાની શાલ મારી ગરમ ધાબળી સાથે ઓઢવાં માટે આપવા માંડી. મેં ના કહી છતાં આગ્રહ કરવા માંડ્યો. ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા, "આજે આગ્રહ કરો છો, કાલે જંગલમાં જશે ત્યાં એમને કોણ આગ્રહ કરશે?"

બીજે દિવસે સવારમાં ગુરુશ્રીને પોતાનું ગંજીકાક ધોવડાવવું હતું. આકર સાથે આપ્યો નહોતો. મેં કહ્યું, "હું ધોઈ લાવું." તેમણે કહ્યું, "તમે તો ખરેખર ભાવ રાખો છો, પરંતુ તમને એ કામ સોંપવું એ અઘટિત છે" મેં આગ્રહ કર્યો છતાં નજ આપ્યું. ગુરુશ્રી ત્યાંથી મુંગઈ ગયા અને હું લુણાવાડા થઈ અમદાવાદ પાછો ફર્યો.

સને ૧૯૦૩ ના જુલાઈ મહિનામાં ગુરુવર્યની બદલી બેલગામથી સુરતમાં સિટિ માલ્સ્ટ્રેટની જગાએ થઈ. સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તેઓ ખિમાર પડયાની હકીકત સાંભળી હું અમદાવાદથી ભરૂચ એક રાત રહી સુરત ગયો. ભરૂચમાં એક સ્વામીનો મેળાપ થયો. તેઓ મારી સાથે સુરત આવ્યા. હું તેઓને ગુરુશ્રીને બંગલે તેડી જતો હતો તે વખતે ગુરુશ્રી રાતના ચાંદની હોવાથી રસ્તા પરના વરાછાના બંગલાની બહાર સડક પર ફરતા હતા. મેં તેમને જોઈ નમસ્કાર કર્યો, ત્યારે તેમણે કહ્યું, "કોણ, સ્વામીજી? આવો, આવો. આજ આવું છું, કાલ આવું છું, તેમ કરતાં આટલા દિવસ કાઠી નાંખ્યા? મારા અહિં આ આવ્યા પછી સોખતને સાફ કોઈ નહોતું. આપને તેડવા સાફ કાગળ લખવાનો વિચાર હતો, હરમ્યાન તમે આવી ગયા તે ઠીક થયું. આનંદ થયો." મેં પૂછ્યું, "આપની તબિયત કેમ છે?" તેમણે કહ્યું, "છે તેવી ને તેવીજ છે." ત્યારે મેં કહ્યું, "કાકોર-ભાઈએ તો પહેલાંથી હમણાં સારી છે એવું લખ્યું હતું." પોતે ઉત્તર આપ્યો, લખ્યું હશે, ઠીક; આનંદ છે." આમ વાત કરતાં કરતાં અમે બંગલે ગયા. ત્યાં ગુરુશ્રીએ અમારે માટે આસન બિચકી લાવી પાથરવા માંડ્યું. પોતાનો હાથ હાથ ખાનદેશમાં ટાંગામાંથી પડી જવાથી પૂરો વળી શકતો નહોતો, છતાં આ મહેનત કરવા માંડી, તે જોઈ મેં એકદમ એમના હાથમાંથી આસન લઈ પાથરી લીધું.

ત્યારપછી થોડો વખત અમે બેઠા અને પછી અમારે માટે વ્યવસ્થા કરીને તેઓશ્રી પોતાના આસન પર ગયા. થોડા વખત પછી ગરમી સખત હોવાથી ગુરુશ્રીને હું પંખો નાખવા લાગ્યો, પણ ગુરુશ્રીએ તરતજ ના પાડી.

તે વખતે મેં કહ્યું કે, “હું તો અપરાધી છું. મારા વડિલોની પણ હું સેવા ન કરી શક્યો અને આપ પણ મને સેવા કરવાની ના કહો છો. આજ સુધી આપની પાસેથી ઉલટી મેં સેવા લીધી.” એમ કહીને હું ચુપ રહ્યો, તે વખતથી મારું મન ઉદાસ બોધને પોતે સેવા કરવાની મને વધારે ના નહોતા કહેતા. તે વખતથી અવસાન સુધી મને સેવાનો ચત્કિચિત્ લાભ મળ્યો.

૭૭. ગુરૂશ્રીનો મંદવાડ.

રાતના મને કાંઈ માલમ પડ્યું નહિ, પણ બીજે દિવસે સવારે એમનું

૧ શરીર જોવાથી કાંઈ બદલાઈ ગયેલી અને શરીર તથા નેત્ર પીળા પડી ગયેલા માલમ પડ્યા. મેં હીલગીરી સાથે કહ્યું, “અહો, આપની પદ્ધતિ તો ઘણી બગડી ગઈ છે?” પોતે ઉત્તર આપ્યો, “ઠીક છે, એ તો એક દિવસ બગડવાનીજ છે.” એમ કહીને પોતાના નિત્ય નિયમ મુજબ સ્નાન કરી સવારના સાતથી આઠ સુધી આત્મપુરાણ વાંચ્યું. બપોરે જન્મતી વખતે મેં જોયું, તો માલમ પડ્યું કે જેમ તેમ કરી સહેજ સાજ નામ માત્ર પોતે ખાધું અ શક્તિ ઘણીજ હતી, છતાં જોલવાની શક્તિ તો જેવીને તેવીજ રહી હતી જોલવા પરથી કોઈ એમ ન સમજે કે તેઓ ખિન્ન છે. પછી ડોક્ટર દીનશા અને ડોક્ટર રામલાલ આવ્યા ડોક્ટર દીનશા ધર્મપરાયણ હતા. તેમણે માસાદિનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો, અને મુમુક્ષુ તરીકે ગુરૂશ્રી તરફ પૂજ્યપુજિ હતી, તેથી શકાઓ પૂછતા, એથી ડોક્ટરની સાથે પ્રથમ ઘણો વખત વેદાત વિષય પર વાત કરી. ડોક્ટર તપાસી પૂછવા લાગ્યા, “કેમ?” પોતે કહ્યું, “ઠીક છે, આનંદ છે. આપ દવા કરવા આવ્યા છો, પરંતુ હું તો પ્રારબ્ધવાદી છું અને દવાથી મને કાંઈ ફાયદો નથી, તેથી વધારે વખત મારો દવા લેવાનો વિચાર નથી.” ડોક્ટરે કહ્યું, “હું કાંઈ દવા આપને નહિ આપું, ફક્ત પાણી પીવા આપીશ. તે તો પીવામાં આપને અડચણ નથી ને?” પોતે કહ્યું, “ઠીક છે” આ પછી ડોક્ટર જ્યારે જ્યારે આવે ત્યારે ત્યારે તેમની સાથે વેદાતનીજ ચર્ચા ચલાવે. કલાક સવા કલાક થયા પછી પોતે કહે કે, “આપ ઘણા ખોટી થયા છો.” ડોક્ટરે કહે કે, “મને આપના મુખથી વેદાતચર્ચા સાંભળવામાં ઘણો લાભ થાય છે.” એમ કહી સહેજ સાજ દવા સળધી વાતચીત કરી લે. જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછે અને ગુરૂશ્રી ઘણા ખુલાસાપૂર્વક તેનું વિવેચન કરે.

પછી સાંજના હીરાલાલભાઈ તથા રૂપશા વગેરે આવ્યા, તે વખતે મારી સાથે આવેલા સ્વામીજી અને ગુરૂશ્રી વેદાતચર્ચા કરતા હતા, તેમાં પ્રસંગ

વશાત્ ગુરૂશ્રી બોલ્યા, “માયા તો કલ્પિત છે ને ?” વચ્ચે મેં શંકા કરી, “જો માયા કલ્પિત હોય તો અક્ષરત્વરતઃ પરઃ એ શ્રુતિએ માયાને અક્ષર કેમ કહી છે ?” સાથેના સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા, “અળી ઇનકા મનમે પડા હૈ.” એ સાંભળી ગુરૂશ્રી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, “ક્યા અળી પડા હૈ ? ચે તો બહોત મિદ્ધાંતોકુ દેખનેસે એસા હોતા હૈ.” એટલું બોલ્યા; શરીર મંદવાડયા અશક્ત તેથી આગળ કાંઈ કહ્યું નહિ. ત્યાર પછી રાત્રે ગુરૂશ્રી, સ્વામીજી તથા હું બેઠા હતા, ત્યાં ગુરૂશ્રીએ વાત કરી કે, “મારી સાથેનો આમનો (પ્રકાશાનંદજનો) સંબંધ સાત વર્ષનો છે. તેઓ મારી સાથે બેસવા, બેઠવા, બોલવામાં અને દરેક બાબતમાં ઘણો સંકેત રાખે છે. ઘણી વખત હું કહું છું પણ ખરો કે, આટલી બધી મયાદાં ન રાખવી જોઈએ; કેમકે મારા આશ્રમ કરતાં તેમનો આશ્રમ ચડિયાતો છે; છતાં તેઓ તે પદ્ધતિ છોડતા નથી.” પેલા સ્વામીજીએ જવાબ દીધો, “એમાં તો કાંઈ ખોટું નથી. એ પ્રમાણે કરવું એ તેમનો ધર્મ છે. વળી ગુરુમાં લક્ષિત ન હોય તેને જ્ઞાનનો અનુભવ થતો નથી. માટે ગુરુમાં લક્ષિત રાખવાની એમની ફરજ છે.” તે સાંભળી ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “અમારે કાંઈ ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ નથી.” સ્વામીજીએ કહ્યું, “આપ તો એમ રાખતા નથી, પરંતુ એમની તો ફરજ છે.”

૭૮. સંન્યાસના ભેદ.

ખીજે દિવસે સવારે ગુરૂશ્રી આત્મપુરાણ વાંચતા હતા. તેમાંના સંન્યાસ ભેદના અધ્યાય વાંચતાં તેમણે જે ખુલાસો કરેલો, તેનો થોડો ભાગ આ પ્રમાણે હતો:-

નારાયણ ઉપનિષદમાં સંન્યાસના બે મુખ્ય ભેદ પાડ્યા છે: લિંગ અને અલિંગ. હંડ વગેરે આશ્રમ ચિહ્ન વિધિપૂર્વક ધારણ કરી જે સંન્યાસ લેવાય તે લિંગ સંન્યાસ, અને તેનો પ્રાદાણને અધિકાર છે. અલિંગ સંન્યાસનો અધિકાર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિ સર્વને છે. લિંગ સંન્યાસીનાં આશ્રમ ચિહ્ન બાદ કરતાં લિદ્ધાટનાદિ બાહ્ય ચિહ્નો તથા શમ, દમ, અહિંસાદિ ધર્મો બંનેના સરખા છે.

લિંગ સંન્યાસ ચાર પ્રકારના હોય છે: કુટીચક, બદ્ધક, હંસ અને પરમહંસ.

સાધનસંપન્ન અધિકારીને જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવાનો છે. તે સંન્યાસ વૈરાગ્યના તાર્તભ્યથી એટલે જ્યોત્સનાધિકારીને હોય ત્યારે પ્રકરનો છે.

એ સંન્યાસ પેકી કોઈ એક સંન્યાસ જેને લેવો હોય, તે નક્કી કરવામાં તેનો વૈરાગ્ય સમજવો પડે એ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે અપર વૈરાગ્ય અને પર વૈરાગ્ય. અપર વૈરાગ્યના પણ ચાર ભેદ છે ચતુર્થાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર. આમાના પ્રથમના ત્રણ ભેદ તો વૈરાગ્ય માટે યત્ન કરનાર પુરુષના છે. તેથી વશીકાર વૈરાગ્યવાળાને સંન્યાસનો અધિકાર છે. તેમા પણ જેને મદ વશીકાર હોય તેને સંન્યાસનો અધિકાર નથી, અને તીવ્ર વશીકારવાળાને કુટીચક કે બહુદક પેકી પોતાની સ્થિતિ અને શક્તિ પ્રમાણે કોઈ એક સંન્યાસ ધારણ કરવાનો અધિકાર છે, અને જેને તીવ્રતર વશીકાર વૈરાગ્ય છે તેને હંસ સંન્યાસી થવાનો અધિકાર છે. આ ત્રણે પ્રકારના સંન્યાસીઓ શ્વેત વસ્ત્ર અને શિખા-સૂત્ર ધારણ કરે છે.

હવે બાકી જે પર વૈરાગ્ય રહ્યો, તે પર વૈરાગ્યવાળાને પરમહંસ સંન્યાસનો અધિકાર છે. તે પરમહંસ સંન્યાસ બે પ્રકારનો છે વિવિદિષા સંન્યાસ અને વિદ્રત્ સંન્યાસ વિવિદિષા સંન્યાસ તે લિંગ સંન્યાસ હોવાથી તેમાં કાપાય વસ્ત્ર, દડ, કમંડલાદિ ધારણ કરાય છે, અને તે જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે લેવામાં આવે છે; તેનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને છે. આ પ્રમાણે વિવિદિષા સંન્યાસ અચરતાં જ્ઞાનનો પરિપાક થવાથી વિદ્રત્ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેને માટે કોઈ વિધિ કરવા-પણું રહેતું નથી.

યોગબ્રહ્મ વિદ્વાનને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ કે વાનપ્રસ્થમાંના કોઈપણ આશ્રમમાં જ્ઞાન થતાં પરભાયો વિદ્રત્ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિદ્રત્ સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કે સ્ત્રી આદિ તમામને છે. આવા સંન્યાસીને દેહાધ્યાસ નથી, દેહાધ્યાસ ન હોવાથી જીવલાવ નથી, તેથી દેવતાની સત્યતાનું દર્શન નથી, એટલે તેનું વર્તન પ્રારબ્ધાધીન છે, પણ તેને પ્રારબ્ધનો બોક્તા હોવાનું અભિમાન નથી. મુનિ હુર્વામા, જડસન્ત, દત્તાત્રેય, રૈવતક અને ઋષભદેવ જેવા આ કોટિના હતા. કેમકે તેઓ—

અન્યક્તલિંગા અન્યક્તચારા ।

અર્થ—ગુપ્ત ચિન્હવાળા, ગુપ્ત આચારવાળા હતા.

જેઓને શ્વેત વસ્ત્ર કે કાપાય વસ્ત્ર વગેરે કોઈ પ્રકારનું સ્પષ્ટ ચિન્હ હોતું નથી; અર્થાત્ જટા કે મુંડન, ભસ્મ કે રૂદ્રાક્ષ, દડ કે કમંડલ વગેરેને અહણ કરવા માટે જેઓને ખાસ નિયમ હોતો નથી, તેમ જેઓને કોઈ અપદ્મ આચાર હોતો નથી. તેઓ વિદ્રત્ સંન્યાસી કહેવા લે છે.

આમ બાળકની પેઠે વિચરતા તે મહાત્મા કોઈ વાર ઇચ્છાવાળા, કોઈ વખત ઇચ્છા રહિત, કોઈ વાર જ્ઞાની તો કવચિત્ અજ્ઞાની જેવા, કોઈ સમયે ઘેલા જેવા, ક્યારેક જરૂર, ક્યારેક વાત્યાળ, કવચિત્ મૌની, કવચિત્ રાગી—આમ પ્રારબ્ધવશાત્ દેખાતાં ચિદ્રી તથા મહાત્માના આચાર અવ્યક્ત. (શુભ) હોવાથી, તે સાધુ છે કે અસાધુ, જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની, તે જણાતું નથી. કહ્યું છે કે—

યં ન સન્તં ન વાસન્ત નાશ્રુતં ન બહુશ્રુતમ્ ।

ન સુવૃત્તં ન દુર્વૃત્તં વેદ કશ્ચિત્સ વૈ યતિઃ ॥

અર્થ—આ સંત છે, અસંત છે, અશ્રુત છે, બહુશ્રુત છે, સુવૃત્ત છે કિંવા દુર્વૃત્ત છે, ઇત્યાદિ સ્વરૂપ વડે જેને કોઈ જાણી શકતું નથી, તેમ (વિદ્વત્સંન્યાસી) યતિ છે એમ જાણવું.

વિદ્વત્સંન્યાસીના સ્વરૂપનું અન્યને જ્ઞાન થતું નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ કવચિત્ નિંદા આચરણશુદ્ધ પણુ તે જોવામાં આવે છે.

દત્તાત્રેય સંહિતામાં લગવાનું દત્તાત્રેયના વિપરીત વર્તનનું દ્રષ્ટાંત જોવામાં આવે છે; પણુ તે દત્તાત્રેયનું વિપરીત વર્તન અતિ વિમ્લકારક લોકોને દૂર રાખવા માટે અને પોતાને સમાધિનું સુખ લેવા માટે માત્ર બતાવવાનું જ હતું, અને તેમની એવી સિદ્ધ બ્રહ્મસ્થિતિ હતી કે તેમને પાપ પુણ્ય સ્પર્શ કરે નહિ. આપણે જેને જીવલાવ છે, તેને હજારો જન્મ લેતાં પણુ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી કઠણ છે. એટલે તેમના દેખાતા નિંદા આચરણનું અનુકરણ કરીએ તો અપોગતિ પામીએ. શંકર લગવાને હળાહળ વિપત્તિ પાન કર્યું, તેમ આપણે વિષપાન કરીએ તો મરણ પામીએ.

પ્રારબ્ધવશાત્ આપણને તેવાનો સમાગમ થાય તો લક્ષિતલાવથી તેમની સેવા કરવી, અને તેમ કરતાં તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે આપણું કર્તવ્ય છે; કારણ કે—

મુદ્ધદઃ સાધુકૃત્યાં દ્વિપંતઃ પાપકૃત્યામ્ ।

(બ્રહ્મવેત્તાઓનાં) પુણ્ય એમની સેવા કરનારાઓ અને પાપ તેમનો દેવ કરનારાઓ લઈ જાય છે.

આવા જ્ઞાનીઓની ઉન્મત્ત દશા હોય છે. કોઈ વખત બાળવેદા કરે, કોઈ વખત પુષ્કળ લોજન કરે, કોઈ વાર ભૂખ્યા રહે, અંદર કે કાદવનો લેપ સરખો માને, સર્પ અને માળાનો લેદ ન ગણે અને તેમજ વર્તે; કોઈ વાર હસે કે રડે; દુઃકામાં શરીરની સર્વ રક્ષાનું એમને લાન રાખવાપણું હોતું નથી.

આ દશા શાસના સેકંડો વિધિ આચરવાથી કે લાગે નિષિદ્ધ ધર્મના

ત્યાગથી સંપાદન કરાય તેમ નથી; પરંતુ પ્રમાણ પ્રારબ્ધના ચોગે અસાધારણ પુરુષાર્થ વડે સંચિતનો પ્રતિબંધ દૂર કરનારને જ્ઞાનદ્વારા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તે બહિરંગ કે અંતરંગ સાધન આચરનારને કર્તવ્યબુદ્ધિ હોય છે, અને જ્ઞાનનો ઉદય તો કર્તવ્યબુદ્ધિના વિસ્મરણ પછી છે.

આ કારણથી જ્ઞાનીઓ શાસ્ત્રની પ્રણાલિકાથી બહાર છે, અને તેમની પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિનો લોપ થતો નથી. તેઓ અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપ અદ્વૈત પ્રદર્શને અનુભવે છે. જગત્માં નામરૂપની તેને ઉપેક્ષા છે, તેથી તેઓને તે પદાર્થોના શુણ્ણદોષમાં અભિનિવેશ નથી હોતો, અને તે કારણથી તેમને વિધિ-નિષેધ લાગુ પડતા નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્રક્તો વાનપેક્ષકઃ ।

સર્લિંગાનાશ્રમૌસ્ત્યસ્ત્વા ચરેદવિધિમોચરઃ ॥

અર્થ—મારો ભક્ત (ગીતામાં ભગવાને કહેલા આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ભક્તો પૈકી જ્ઞાની) જ્ઞાનનિષ્ઠાઓ, વિરક્ત અને અપેક્ષા વિનાનો હોય; તે આશ્રમોનાં ચિન્હોનો પરિત્યાગ કરીને વેદવિધિને ન અનુસરે.

આજ કાલ ‘હું’ પણ જ્ઞાની છું,’ એમ માનીને ઘણા ‘વિધિનિષેધથી રહિત છું’ એમ કહી યથેચ્છાચરણ કરે છે, વાસ્તે ભગવાને જ્ઞાનની સાથે વૈરાગ્ય પણ હોવો જોઈએ એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની સાથે વૈરાગ્યની વ્યાપ્તિ છે. એવા જ્ઞાની પુરુષને વિધિનિષેધ લાગુ પડતા નથી, કેમકે વૈરાગ્યવાન હોવાથી તેઓ ઉન્મત્ત દશામાં વિચરે છે. કેઈ વખત ખાવા પીવામાં, નાહવા ઘોવા વગેરે ક્રિયાઓમાં તેઓનું કાંઈ ઠેકાણું હોતું નથી. આ સંબંધમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે કે—

શૌચમાષ્ઠમનં સ્નાન ન તુ ચોદનયાઽઽચરેત્ ।

અન્યાંશ્ચ નિયમાન્જ્ઞાની યથાઽર્હં લલિયેશ્વરઃ ॥

અર્થ—શૌચ, આશ્વમન, સ્નાન અને બીજા નિયમોનું પણ જ્ઞાની વેદવિધિથી આચરણ ન કરે; જેમ હું ઇશ્વરલીલા માનથી કરું છું (તેમ કરે).

યોગસૂત્રમાં બાહ્યશૌચનું ક્ષણ લખ્યું છે કે—

શૌચાત્સવાદ્ગજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ ।

અર્થ—શૌચથી શરીર નિષ્ઠ છે એવી પોતાના શરીરમાં ઝાનિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પોતાના શરીરમાં ઝાનિ ઉત્પન્ન થતાં, બીજાઓના શરીરમાં એટલે સ્ત્રી પુત્રાદિકના શરીરમાં પણ ઝાનિ થાય છે, અને તેથી બધાં સાથે સંસર્ગ રહિત થવાય છે.

શૌચનું આ મહત્ત્વ ક્ષણ છે. શરીરમાં બુદ્ધિ આદિ વૈરાગ્ય જિજ્ઞાસુને

રહે છે, તો જ્ઞાનીને તો શું કહેવું ? મારે આ શૌચાદિક જ્ઞાનીને મારે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલ નથી. વાસ્તેજ શ્રી ભગવાન કહે છે તેમ લીલામાત્ર કરવાં હોય તો ભલે કરે.

આવી રીતે પ્રમાણ આપીને આત્મપુણ્યની પ્રથા ચલાવતાં શુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “અંતરમાં પણ તેમને પુષ્પ, ચંદન કે મિષ્ટાન્ન મળતાથી ગાનંદ નથી, કે માર અગર તિન્ન-પાન કે ઝાઝા અન્ન દુધા પિયાના ગાદિ પીડાથી તેમને ગેદ નથી. દેહમાથી મમત્વ છોડયું છે એટલે દુષ્ટ કે ભક્તાનો ભેદ અગુ-ભવતા નથી. તેઓને કંઈ પણ દૃષ્ટિ કહેવાય તો તે સવત્ર સમાન વૃત્તિની છે. દુઃક્રમાં મરણનો પણ તેમને ભય નથી. આવા સંવત્ આદિક મહાત્માઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા છે, અને આજ પણ બે મનુષ્ય યત્ન કરે અને જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન ભક્તિવેરાગ્ય સંપાદન કરે, તો યોગ્ય વખતે મુક્તિ મેળવે, એમાં કંઈ સંશય નથી; અને પશ્ચિમે વિદ્વત સંન્યાસની અવસ્થાએ પહોંચાય. એવા સંન્યાસીને અનાશ્રમી પણ કહે છે.”

૯૯. બે જૈન સાધુનો પ્રસંગ

પછી તે દિવસે સાંજે હું, હીરાલાલભાઈ વગેરે શુરુશ્રી પાસે બેઠા હતા, ત્યારે તે વખતે બે જૈન સાધુ આવ્યા, એમની સાથે વેપારી વર્ગના બે પુરયો પણ હતા. શુરુશ્રીએ તેઓને આદરસત્કાર કરી બેસાડયા. તેમાંના એક વૃદ્ધ હતા અને એક નાની ઉમ્મરના હતા. વૃદ્ધ મહારાજને વેદાંતનો પણ મસ્કાર હતો. મને લાગ્યું કે વૃદ્ધ સાથે શુરુશ્રીને પ્રથમથીજ પીછાન હતી. શુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “મારે આવડું બોધ્યું, છતાં આપ પ્રથમ પણ પધાર્યા હતા અને આજ પણ તકલીફ લઈ પધાર્યા તે ઉપકાર થયો.” મહારાજે કહ્યું કે, “આપની તળિયત નરમ છે. તેથી અમારે આવડું બોધ્યું; તે અમારો ધર્મ છે. મને પાંચ સાત દિવસ અગાઉ રૂમશાએ કહ્યું હતું કે આપની તળિયત જેવી ને તેવી છે, સુધરી નથી; તેથી મારા મનમાં બહુ આકર્ષણ થતું, પણ મને સહેજ તાવ આવી જવાથી હું આવી શક્યો નહોતો.” પછી તળિયતની ખબર પૂછી કહ્યું કે, “આગળ કરતાં આપની તળિયત વધારે ખગળ દેખાય છે, સુધરી જણાતી નથી.” શુરુશ્રીએ કહ્યું કે, ‘જીર્ણત્વ ઇતિ સ્તરીરમ્ । શરીર દિન પ્રતિદિન ક્ષય હોનાર છે, તેમાં સાફ શી રીતે હોઈ શકે ?’ શુરુશ્રીએ વળી નાના સાધુને જતાવી તેઓને પૂછ્યું કે, “આ આપના શિષ્ય છે ?” મહારાજે કહ્યું કે, “પહેલાં મેં એક બે શિષ્ય ક્યાં હતા, પરંતુ તે અનધિકારી જણાતાં

પછીથી હું કોઈને શિષ્ય કરતો નથી; કેમકે આજકાલ કોઈ વૈરાગ્યવાન જોવામાં આવતા નથી, જેથી તેનો વૈરાગ્ય અંત મુખી નહોતો નથી. પ્રથમ સારા સારા લોકો શ્રીમંતાઈ છોડીને ત્યાગ લેતા હતા, તેનો ત્યાગ દિનપ્રતિદિન વધતો જતો. પરંતુ આજકાલ એમ નહિ હોવાથી લીધેલો ત્યાગ ટકી શકતો નથી. મોટાઈમાં અને ખીબાને ઉપદેશ કરવામાં લાગી જાય છે અને પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે.”

સાથે આવેલા ઝવેરીએ હાસ્યમાં કહ્યું કે, “મહાગજશ્રીનું તો સવ ઉલટું છે; કેમકે ખીબા સાધુઓ શિષ્ય કરવાને માટે ખીબાને યોલાવે છે, ત્યારે આ મહારાજશ્રી તો શિષ્ય થવા આવે તેઓને ના કહે છે.” એટલે મહાગજશ્રીએ હાસ્યમાં કહ્યું કે, “હું શિષ્ય કરવાની ના પાડતો નથી. જો તમેજ દિક્ષા લેતા હો તો હું દિક્ષા દેવાને તૈયાર છું, કારણ કે તમે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિવાળા હોવાથી કોઈ પ્રકારના પદાર્થમાં લલચાઈ જશો નહિ ગમે તે મારી પાસે આવે તેને હું ત્યાગ શી રીતે કહું? તમારો પોતાનોજ મહેતો હોય તેમાં કેટલી યોગ્યતા હોય? એવો મારી પાસે આવે તો તેને શી રીતે કહું?” પછી તેઓએ પ્રમાણ આપી કહ્યું કે, “મહાવીર સ્વામીએ કહ્યું છે કે, ‘કુલીન ઘરનો હોય તેને ત્યાગ દેવો, ખીબાને નહિ;’ કેમકે એવા લોકો સર્વ પ્રકારનો અનુલવ કરીને છોડવાથી કોઈ ખામતમાં લલચાતા નથી.” શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ખીબા શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે—શિષ્ય કુલીન શુદ્ધાત્મા।

અર્થાત્ કુલીન હોય તેને શિષ્ય કરવો. કુલીન હોય છે તે સર્વ પ્રકારના પદાર્થમાં રહીને નીકળે છે, તેથી તે પદાર્થમાં કે મોટાઈમાં લપટાતો નથી.

છતાં કોઈકે ગરીબમાંથી પણ એવા નીકળે છે, કે જે પૂર્ણ ત્યાગી હોય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે—

શુચીના શ્રીમતા ગેહે યોગબ્રહ્મોઽમિનાયતે ।

અયવા યોગિનામેવ કુલે મવતિ ધીમતામ્ ॥

અર્થ—યોગબ્રહ્મ પુરુષ પવિત્ર કે શ્રીમત માણુમને ઘેર આવતાં લે છે, અથવા તો સુદ્ધિમાન યોગીનાજ કુળમાં અવતરે છે

જેમ જનક, રામ, કૃષ્ણાદિક શ્રીમતોને ઘેર જન્મેલા હતા, અને શુકદેવ, જહલરત વગેરે યોગી પુરુષને ઘેર અવતર્યા હતા પછી મહારાજે મારા તરફ જોઈને પૂછ્યું કે, “આ ક્યાંથી આવ્યા છે?” શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “તેઓના પૂર્વાશ્રમમાં હું બેલગામમાં હતો ત્યારથી તેઓ મારા સમાગમમાં આવેલા હતા, અને તેઓએ સંન્યાસ લેવાનું કહેતા, બાહ્યાવસ્થામાં સંન્યાસ નીલે કે ન નીલે વગેરે

સંબંધે કેટલુંક સમજાવ્યા, તોપણ સંન્યાસ લીધો; અને મારી તળિયેત નરમ સાંભળીને અમદાવાદથી આવ્યા છે.”

વળી પ્રસંગ નીકળતાં ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “જેન સિદ્ધાંત અને વેદાંતમાં બહુ ફેર નથી. સાધનો પણ સરખાંજ છે. કેટલીક પ્રક્રિયાની અંદર શબ્દ વગેરેની ભિન્નતા છે. એ ફેર જોવામાં આવે છે.”

આ રીતે થોડો વખત ચર્ચા ચાલ્યા બાદ મહારાજે કહ્યું કે, “અમે જઈએ છીએ અને વળી ફરીથી આવીશું.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આપ પરિશ્રમ લેશો નહિ. આપણે તો જ્ઞાનદંષ્ટિથી સદા સ્વરૂપથી મળ્યાજ છીએ.” એમ કહ્યા બાદ મહારાજ વગેરે વિદાય થયા.

૮૦. ગુરુશ્રીનો વૈરાગ્ય.

ત્યાંથી થઈ ફર રહેવાની ગુરુશ્રીને ઇચ્છા હતી. હરજીને જોલાવી કદની તથા ટોપી પણ શીવડાવી લીધાં. પછી એક દિવસ હજમત કરાવતી વખતે મૂંછ ઝુંડાવી નાખી, અને ખીજે દિવસે પેન્શનને સાફ અરજી પણ લખી મોકલી. અરજી મોકલ્યા બાદ જો દિવસ પછી પોતે મને કહેવા લાગ્યા કે, “અહિંઆં ઘણા લોકો આવે છે અને વિશ્લેષ કરાવે છે, માટે અમુક ઠેકાણું જે સમુદ્ર કિનારે છે, ત્યાં તમે જોઈ આવો એટલે આપણે જઈએ. (તે ઠેકાણાનું નામ હાલ મને યાદ નથી.) તે સ્થળે આપણે રૂપરૂપ જઈએ.” એમ કહેતાં મેં કહ્યું કે, “એમાં તો ઉલટી પંચાત પડશે, માટે જલું હોય તો કહીને જઈએ તો ઠીક.” પોતે ઉત્તર લીધો કે, “કહેવા જઈશું, તો ત્યાં આવીને પણ સર્વે કાયર કરશે.” મેં કહ્યું, “રૂપરૂપ જઈશું તો યુમાટો વધારે થશે અને શોધ પણ વધારે કરશે.” પોતે કાંઈ જોડ્યા નહિ. લીમલાઈ તેમના સ્નેહી હતા, તેથી ગુરુશ્રીનો મંદવાડ સાંભળી અમદાવાદથી સાત દિવસની રજા લઈ સુરત આવ્યા હતા. લીમલાઈ જોડ્યા કે, “તમે તો પેન્શનની અરજી મોકલી દીધી. હું પણ અંદોખસ્ત કરી આવ્યો છું.” ગુરુશ્રી વિનોદમાં જોડ્યા, “ખીજ એક વર્ષને માટે એકસ્ટેન્શન સાફ ?” એ સાંભળી નાનુભાઈ સૌ હસવા લાગ્યા. ગુરુશ્રીનો વિચાર સુરત છોડી તીર્થની જગાએ જવાનો હતો, પણ ધનતેરસને દિવસે ખીજે બંગલે લાઇન્સમાં જવાનો લીમલાઈ વગેરે મંડળીના કહેવાથી વિચાર થયો. તે વખતે હું આસન વગેરે સાથે લઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, ત્યારે પોતે કહ્યું કે, “આ શું લીધું ? ફેંકી દો. તમારું કમંડલ લઈ લો.” તે બંગલે ગયા પછી સર્વેને જવાની રજા આપી, અને પછી પોતે થોડો વખત બહાર બેઠા. ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગે બિડી પોતે કહ્યું કે, “સ્વામીજી ચલો ચલો,

નદી પર જઈએ.” કફની તથા ટોપી શીવડાવ્યાં હતાં તે પહેરી લીધાં. અમે તાપી કિનારે શ્રીરામનાથ દેલાના શિવાલયમાં ગયા. ત્યાં બેઠા અને હું શૌચ સાડ ગયો, એટલામાં ત્યાં મંદિરનાં માણસો, એમને સાધુ બાણીને પૂછવા લાગ્યાં કે, “મહારાજ, આપ ક્યાંથી આવ્યા છો?” શુરશ્રીએ કહ્યું, “ફરતા ફરતા આવ્યા છીએ.” તે માણસો મને પૂછવા લાગ્યા, “આ મહારાજ આપના ગુરુ છે ?” મેં કહ્યું, “હા.” શુરશ્રીએ કહ્યું, “મને આ લોક સાધુ સમજી પૂછતા હતા કે, મહારાજ, તમે ક્યાંથી આવો છો ?” પછી સ્નાન કરવા પોતે તાપીમાં ઉતર્યા. યદ્દરેવ વિરજેત્ તદ્દરેવ પ્રમજેત્ વગેરે વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં સ્નાન કર્યું. પછી મંદિરમાં આવી બેઠા અને પાઠ કરવા લાગ્યા. બાદ હું સ્નાન કરી આવ્યો. પછી ત્યાંના ગ્રાહ્ય-લોમાં સુખ્ય પુરુષને બોલાવી ગામના સર્વ ક્રાહ્યલો અને ગરીબોને માટે લોભન કરવાનું અને “સરસવાળાના” ખંડલામાં આવી પેસા લઈ જવાનું કહ્યું.

માંડું શરીર તેથી શુરશ્રીને યાક લાગેલો, અને ખંડલો આશરે ઢોઢ માંડલ દૂર થાય, તેથી તેમણે ‘ગાડી મળશે ?’ એમ પૂછ્યું. લોકોએ તેમને લાગી તૂટી દમણી આણી આપી. તેમાં બેસી અમે ખંડલે આવતા હતા, એવામાં રસ્તામાં ચંદુભાઈ વગેરે, ગાડી સડક ઉપર રાખી આડે રસ્તે અમને યોધવા નીકળેલા અમને આવી મળ્યા, તેમને જોઈને શુરશ્રી બોલ્યા, “આ લોક અહિં પણ આવ્યા છે.” પછી હું ગાડીમાંથી ઉતરી ગયો અને અમે સૌ સડક ઉપર આવ્યા. ત્યાં શુરશ્રીએ ગાડીમાં બેસતી વખતે ચંદુભાઈને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે, “દમણીવાળાને ચાર આના આપો.” તેણે પંસા લીધા નહિ, અને ગામડામાં જઈને કહેવા લાગ્યો કે તે મહારાજ તો અંગ્રેજી બોલતા હતા. પછી ખંડલે ગયા. ત્યાં ભીમભાઈ વગેરે આવી બેઠા હતા, તેમણે શુરશ્રીને સાધુ વેષમાં જોઈ મને કહ્યું, “કેમ સ્વામીજી તમારા જેવા બનાવી લીધા ?” રામનાથ દેલાના દેવાલયમાં બેસતા વરસને દિવસે સર્વે જમ્યા. તે સમયે ભીમભાઈ વગેરે સર્વ ત્યાં આવ્યા હતા અને થોડો થોડો પ્રસાદ પણ લીધા હતા.

એ વખતે મુરતમાં એવી વાત ચાલતી હતી કે લલ્લુભાઈ સાહેબે સંન્યાસ દિક્ષા લીધી છે, અને તે બાબત હાકાર રામલાલને કોઈના તરફથી પૂછવામાં આવતાં, તેમણે કહેલું જે, “લલ્લુભાઈ સાહેબે હાલ મૂંછ ઉતરાવી નાખી છે અને ચાલુ વસ્ત્રોને બદલે શરીર પર ધોતીઈં વીંટી રાખે છે, અથવા કોઈ કોઈ વખત સફેદ ગરબો ધારણ કરે છે, એટલો ફેરફાર મારા જોવામાં આવે છે.” આ હકી-કત તેમણે શુરશ્રીને કહેતાં તેઓ હસવા લાગ્યા.

૮૧. મિત્રમંડળ સાથે ધર્મચર્યા.

એક દિવસ આને ગુરુશ્રી બગીચામાં બેઠા હતા, ત્યાં ખડેરાવ તથા ભીમભાઈ સાથે આવ્યા. વાત ચાલતા ખડેરાવે પૂછ્યું, “હું જો વેદાંતનો અભ્યાસ કરું તો મને આવડશે ?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, ‘આપની ઇચ્છા દયા-રામભાઈ જેવી છે, આપને વેદાંત આવડતા શું વાન લાગશે ? પરંતુ અભ્યાસ કરી અનુભવમાં લાવવું એ બુદ્ધિ વાત છે, અને અનુભવ માટે શાસ્ત્રો ભણવાની જરૂર નથી” પછી ખડેરાવે કહ્યું, “અહિં આથી તમે હુમસ મારે બગલે-ચાલો, તે જગ્યા તમારે લાયક છે અને તો થોડા દિવસમાં તે જગ્યાથી કટાણી ગયા છીએ, પણ તમોને એકાંત સ્થળમાં ઠીક પડશે” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો, “આ બગલામાં હમણાજ આવ્યા છીએ, મારે પછી જોઈ લઈશું” પછી પ્રમંગ નીકળતા ગુરુશ્રી ભીમભાઈને કહેવા લાગ્યા કે, ‘મહાત્માઓનો સમાગમ કરતા રહેવું” ભીમભાઈએ કહ્યું, ‘મને કોઈના ઉપર આસ્થા નથી, હું પેન્શન લીધા પછી તમારો સમાગમ કરીશ” ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા:—

રાત્રિર્ગમિવ્યતિ ભવિવ્યતિ સુપ્રભાત મામ્વાનુદેવ્યતિ હસિવ્યતિ પક્ષજશ્રી ।

इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेके हा मूलत कमलिनीं गज उज्जहार ॥

અર્થ—રજની વીતી જશે, સુપ્ર સવાર થશે, સૂર્ય ઉદય પામશે અને કમળોનું સૌંદર્ય ખીલશે એમ કોશમાં ગયેલો (પુરાયેલો) બ્રમ્મ ચિંતન કરે છે, એગલ મા બેઠેલી વાત છે કે હાથીએ મૂળમાંથીજ કમલિનીને ઉબેડી નાખી

આ ઉદાહરણ આપી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, ‘પેન્શન લઇને કરશું, આગળ ફેલાણું કામ આટોપીને કરશું, એના વિચારમાં ને વિચારમાં કાળ આવી પહોંચે છે આ સામળી સર્વ હંસવા લાગ્યા. (બન્યું પણ એમજ, કેમકે આ વાત પછી ગુરુશ્રીનું શરીર વીસ બાવીસ દિવસ પછી છટી ગયું. ખડેરાવનું શરીર પણ ત્યાર પછી છ મહિના પછી પડી ગયું અને ભીમભાઈ પણ આશરે નવ મહિના પછી ગુજરી ગયા)

બીજા દિવસે ભીમભાઈ આવ્યા અને ગુરુશ્રી સાથે થોડી વાત-ચીત કર્યા પછી તેમને કહ્યું કે, “મારી રજા પૂરી થઈ હોવાથી હું આને અમદાવાદ જાઉં છું. થોડા દિવસ પછી હું લાગી રજા લઇને અહિં આવીશ પછી હું પુણ્ય યાત્રાના સ્થળોમાં આપની સાથે ગાંધીશ મારો પણ આપની સાથે થોડા દિ

ધસ રહેવાનો વિચાર છે.” પછી ભીમભાઈએ મને કહ્યું, “સ્વામીજી, આપ હવે આમને છોડીને જતા નહિ. આપણે બધા ડાક્ટર, શ્રીનાથજી, ઉચ્ચત્ર વગેરે પવિત્ર સ્થાનોમા જઈશું.” આ પ્રમાણે કહીને ભીમભાઈ રાતની ગાડીમા અમ દાંવાદ આપ્યા ગયા ત્યારબાદ એક દિવસ એક પારસી ગૃહસ્થે આવી ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “અહિં એક વાણીઆ ગૃહસ્થ રહે છે, તેમણે મને દવા/સ્ત્રંધાડેલી તેથી મારો કમજો ગયો; બધી પિંજાશ નાકદ્વારા પાણી થઈ બાર ઠલાકમા/ નીકળી ગઈ, આપ કહો તો તેમને તેડી લાવુ.” ગુરુશ્રીએ હા કહી. પછી તે ગૃહસ્થે આવી સવારે સાત વાગ્યે દવા સૂંઘાડી. સાંજના સાત વાગ્યા સુધી હું એકલો પાસે હતો. આખો દિવસ બહુજ પાણી નીકળ્યું અને હેરાન હેરાન થઈ ગયા. આથી ગુરુશ્રીને બહુ અશક્તિ થઈ અને પછી હરવા ફરવાનું બધું થઈ ગયું.

બીજે દિવસે દીનશા ડાક્ટર બેઠા હતા, તે વખતે ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “મને દુનિયાના કોઈ પણ પદાર્થ પર ભાવ નથી અને કોઈ પ્રકારની-વાસના નથી. શરીર હવે ઇટી બન્યું તો પણ મને આનંદજ છે.”

૮૨. ભારે મદવાડ.

એક દિવસ સાંજે ગુરુશ્રીના હાથ પંગ ઠંડા થવા લાગ્યા, તેથી અમે સર્વે ગભરાઈ ગયાં અને ડાક્ટરને બોલાવ્યા. ડાક્ટર દીનશા અને ડાક્ટર રામલાલ બંને આવ્યા ને જોઈ પાછા ગયા. પછી એમને રાતના તાવ લરાયો. સવારે પાછા બંને ડાક્ટર આવ્યા. દીનશા ડાક્ટરે ખાવા સાડ ગોળી આપી, ત્યારે પોતે કહેવા લાગ્યા, “ડાક્ટર આપ પણ આમ કેરો છો? અમે તો પ્રારબ્ધવાદી છીએ દવા ખાવાથી શું અમારૂં પ્રારબ્ધ બદલાઈ જશે? જો દવાથી લોહો બચતા હોત તો પછી દુનિયામા કોઈ મસ્તજ શું કરવા?” દીનશા ડાક્ટરે ઉત્તર આપ્યો, “આપને તો એ નિશ્ચય છે, પણ અમને એમાં આસ્થા નથી, માટે અમને રાજી રાખવાને આપે દવા લેવી જોઈએ.” એમ કહી ગોળી ખવરાવી દીધી. પછી બાકીની દવા મને આપી ગયા. તે તો કાંઈ એમણે ખાધી નહિ, અને ઉલટા મને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે પણ એ ડાક્ટરની વાતો શું સાંભળો છો?” કોઈ કોઈ વખત રામલાલ ડાક્ટર એકલા પણ આવતા અને માતાજીના મનમાં કલેશ થતો તેમનું ઘણી રીતે શાન્ત્વન કરતા, કેમકે ગુરુશ્રી નાનપણમાં મારનાર હતા ત્યારે નિશાળમા તેઓ તેમના વિદ્યાર્થી હતા અને પછી પણ પૂજ્યગુરુ સંખતા (ડાક્ટર રામલાલ સાથે ડાક્ટર શીવનાથભાઈ, ઘેલાબાઈ, રોમચ દ્રલાઈ, મોતીશ કરલાઈ વગેરે

ખાળપણમાં ગુરુશ્રી પાસે નિશાળમાં બણતા હતા.) દિવસે દિવસે બિમારી વધી ગઈ, અને મુંબઈથી છોટુભાઈ નથા નગીનદાસ ગુરુશ્રીને તેડવા માટે. આવ્યા; કેમકે મેં તેમને ઠાકોરભાઈ મારફત ખબર આપી તેડાવ્યા હતા. તેઓ સવારમાં આવ્યા, ત્યારે મેં નગીનદાસને ગુરુશ્રીના મંદવાડ અંખાંધી પૂછ્યું. તેમણે આશા મૂકી હોય એમ જણાવ્યું. તે માટે સ્વાભાવિક રીતે મને ખોટું લાગવાથી આંખમાં આંસું આવ્યાં અને થોડો વખત માફ ચિત્ત અસ્વસ્થ રહ્યું. દરમ્યાન મને ગુરુશ્રીએ કંઈ કામે બોલાવ્યો, પણ મને અકળામણ થયેલ, તેથી મેં તેમની પાસે જતાં વાર લગાડી. તેવામાં કોઈના કહેવાથી ગુરુશ્રીને મને થયેલી અકળામણની ખબર પડી. થોડી વારે હું તેમની પાસે ગયો, ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “શું હું મરી જઈશ એમ તમે માનો છો અને રડો છો ? મારા સ્વરૂપમાં તો ત્રણે કાળમાં મરણ નથી. હંજુ તમે મારામાં શરીરદષ્ટિ રાખો છો: સ્વરૂપદષ્ટિ કરતા નથી. ”

આ વાત કરી ગુરુશ્રીએ મને પૂછ્યું, “મુંબઈ આવશો ? ” મેં કહ્યું, “આપની આ સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી છટો કેમ રહી શકું ? ” ત્યાર પછી એક બે કલાકે હું ગુરુશ્રીની પાસે બેઠો હતો તેવામાં મારા તરફ બેઠને પૂછ્યું કે, “સ્વામી, આપ મેરેસેં કંટાલ ગયે નહિ ? ” મેં જવાબ આપ્યો કે, “આ જીંદગીમાં શું હું આપથી કંટાળી જઉં ? ” એવા બોલ્યા કે, “મેં તમને ઘણી તકલીફ આપી છે. ”

૮૩. મુંબઈ જવું.

સુરતથી મુંબઈ જતી વખત પોતે કફની અને ટોપી પહેરી નીચે ઉતર્યા. નગીનદાસે આજીવનપૂર્વક કહ્યું, “આ સફેદ ટોપી પાતળી હોવાથી પવન લાગેશે, માટે તે ટોપી ઠીક નહિ.” પછી કાળી મખમલની ટોપી પહેરી. ટ્રેનમાં પણ ઘણા આનંદમાં રહ્યા. હું પાસે ઘણો વખત બેસી રહ્યા, ત્યારે પોતે કહ્યું, “હવે સૂઈ જાઓ, શું કરવા ઉબાગરો કરો છો ? ” સવાર થતાં સુધી નગીનદાસને સૂતેલા બેઈ પોતે હસતાં હસતાં કહ્યું, “કેમ નગીનદાસ કર્દમ્સ હાઉસ આગળ બિઠવું છે કે શું ? ” (નગીનદાસ કર્દમ્સ હાઉસમાં નોકરીએ હતા માટે મજાક કરી.) નગીનદાસ બોલ્યા, “હું તો જાગતો હતો ” અને પૂછવા લાગ્યા, “આપની તબીબત કેમ લાગે છે ? ” પોતે ઉત્તર આપ્યો, “હું ઘણા આનંદમાં છું. ખંગલા કરતાં મને ગાડીમાં આનંદ લાગે છે, ફક્ત બેઠ નથી આવી એટલેજ વાંધો છે. ”

મુંખમ્મિં પણ વૃત્તિ ઘણી શાંત અને આનંદમય રહેતી હતી. ધણી લોકો ગુરુશ્રીને જોવા આવતા, તેમાંના કેટલાક તો દરવાજામાંથી પાછા ફરતા, કોઈ કોઈ અંદર એમની પાસે જતું તો તેના પર દષ્ટિ નાખતા અને જોયો ઘણી વાર એસે તેને હાથના ઇસારાથી જવાતું કહેતા. કોઈ સત્સંગી આવી જાય તો તેની સાથે દુકામાં વેદાંતચર્ચા ચલાવતા, પણ બીજા કોઈની સાથે જરા પણ વહેવારની વાત કાઢતા નહિ. કોઈના પર પ્રીતિનો અંશ પણ ન હતો. બિમાર પડ્યા પછી કોઈ દિવસ કુટુંબીઓમાંથી કોઈનું નામ પણ લીધું ન હતું. શરીરમાં પીડા વધતી ગઈ, ત્યારે પોતે આનંદથી કહેવા લાગ્યા, “કેમ સ્વામીજી, શરીરની શી વ્યવસ્થા છે ?” મુજો, આવું હું ખરેખર શરીર છે, તેમાં આપણેજ મુખબુદ્ધિ માનીએ છીએ અનિત્ય શરીર છે, તેમાં નિત્યબુદ્ધિ રાખીએ છીએ. એતુંજ નામ અવિદ્યા.” ઘોડી વાગ પછીમે કહ્યું કે, “જરા હ્રદય પીસો ?” પોતે ઉત્તર આપ્યો, “તમે પણ શું વારંવાર હ્રદય પીઓ, હ્રદય પીઓ કરો છો ? મને હૃદયિકેશ વગેરે સ્થળોમાં ગંગા કિનારે લઈ જાઓ ત્યાં ગંગાતું પાણી પીશું અને મસ્ત થઈ પડ્યા રહીશું.” છોટુભાઈને બોલાવી કહ્યું, “ડાકતરને તમે સમજાવી દો કે મારો દવા ખાવાનો વિચાર નથી.” પહેલાં પણ દવા લેતાજ નહતા. છોટુભાઈને કહેવા લાગ્યા, ‘શરીર તો જવાતું છે, તમે રાખવાને સારૂ પ્રયત્ન કરો છો, પણ શી રીતે રહેશે ?’ તે દિવસથી શરીર બે ત્રણ રોજમાં પડવાતું છે એવી એમને ખાત્રી થઈ હોય એમ લાગ્યું; અને તેથીજ તેઓએ હ્રદય, પાચી વગેરે સર્વેનો પરિત્યાગ કીધો. તેજ દિવસે રાતના આશરે એક બે વાગ્યે હું એમની પાસે બેઠા હતો, ત્યારે મેં એમને કહ્યું, “મને બહુ લાગી આવે છે.” પોતે ‘શું’ લાગે છે ? તમને શું લાગે છે ? એમ બે વખત બોલ્યા. એટલામાં હું રડવા લાગ્યો અને મારાથી કાંઈ બોલી શકાયું નહિ. ત્યારે પોતે બોલ્યા, “નાશવત શરીર ઉપર તમે આટલો બધો મોહ શું કરવા રાખો છો ? હમણું નહિ તો એક દિવસ તો પડવાતુંજ છે. પોતે પોતાના સ્વાર્થ સિદ્ધ કરી લેવો.” આશરે પોણા કલાક પછી મેં કહ્યું, “ઘોડું હ્રદય લેશો ?” પોતે ડોકું ધુણાવી ના કહી. હું હ્રદય નજીક લાવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “વધારે નહિ, બે ત્રણ ચમચા લો.” પોતે બોલ્યા, “ના માફ કરો, સ્વામીજી, સ્વામીજી, માફ કરો.” પછી બીજે દિવસે ડાકતર વિજયરામ આવ્યા, તે વખતે પોતે બેઠા હતા, અને છોટુભાઈ વગેરે સર્વ પણ બેઠા હતા; ત્યારે પોતે બોલ્યા, “સ્વામીજી કયા છે ?” તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “આપની પાછળ બેઠા છે.” ગુરુશ્રી બોલ્યા, “રાતના સ્વામીજી રડતા હતા.” એ સાંભળી સઘળા મારા તરફ જોવા લાગ્યા.

નાયજી શુકલ (ગોધરાવાળા) પહેલે દિવસે આવ્યા, ત્યારે ગુરુશ્રીએ તેના

સામું જોઈ કહ્યું, “ શું વિચાર ? ” નાથજી બોલ્યા, “ આટલા દિવસ અમેજીઓ એમાં ગળન રહેવું એજ વિચાર.” ગુરુશ્રીએ હસીને કહ્યું, “ માયા કે તો છે, પણ જાહુ જળરી છે. મને દોઈ પ્રકારની વાસના નથી. શરીર પડી તોપણ આનંદ છે.” આવી રીતે જુદા જુદા પ્રસંગમાં એમની સાથે થોડી ચર્ચા ચાલતી હતી. /

૮૪. દેહની સમાપ્તિ.

દેહત્યાગને આગલે દિવસે એટલે શનિવારે સાંજે હું ગુરુશ્રીની પાસે બેઠા હતો, અને શરીર પર આસ્તે આસ્તે પાઉકર લગાડવા હાથ રવતો હતો; એટલામાં એમના મનમાં કોણ જાણે શું આવ્યું કે જરા મોહું મલા મારા સામું જોઈ રહ્યા અને પછી મારા માથા પર હાથ મૂક્યો. તરત હું પડ્યો. બીજે દિવસે રવિવારે સવારે જ્ઞાન કયાં પછી પોતે કહેવા લા કે, “ આજનો દિવસ તો નીકળી જશે, પણ રાત નહિ નીકળે.” તેજ દિ પોતે જાણે ઘેનમાં પડી રહેતા હોય તેમ થતું હતું, તે ઉપરથી મને લા કે એમને મૂછાં આવે છે. આવી સ્થિતિ રાતે તથા દિવસે વારંવાર ૨ પાંચ દિવસથી થયા કરતો હતો, પણ તેનું કારણ હું સમજી શક્યો ના એટલામાં તે દિવસે પોતેજ કહેવા લાગ્યા કે, “આજે જાણે એવું થાય છે વૃત્તિનો જ્ઞાનયોગમાં લય થાય છે, પણ લાંબો વખત વૃત્તિ ટકી શકતી નથી આશરે સારાસાત વાગે નાનુભાઈ અને ચંદુભાઈ આવીને ઉભા, કે તરત ગુરુશ્રી બોલ્યા, “હજી તમે અમદાવાદ નથી ગયા ?” એ લોકોએ કહ્યું, “ કે જઈશું.” એમ કહી બીજી તરફ ગયા.

નગીનદાસ રાતના દોઢ વાગતાને સુમારે ગુરુશ્રી પાસે આવ્યા, ત્યાં મેં તેમને પૂછ્યું કે, “ હું ઉપનિષદનો પાઠ કરું ? ” નગીનદાસે ગુરુશ્રીને પૂછ્યું “સ્વામીજી ઉપનિષદનો પાઠ કરવાનું કહે છે. આપને કાંઈ વિશેષ તો થ નહિ ને ? ” પોતે બોલ્યા, “ ના, કરવા દો.” ઉપનિષદનો પાઠ કરતા પહેલ પોતે જરા પામું જાહલાતાં હુઝાવો થવાથી ‘હાં’ કરતા હતા, પણ પા શરૂ કરતાંજ એકદમ શાંત થઈ ધીમે ‘નારાયણ’નો ઉચ્ચાર શ્વાસોચ્છવાસ સા કરવા લાગ્યા, અને ધીમે ધીમે તે ઉચ્ચાર શાંત-થતો ગયો. આવી સ્થિતિ કાર્તિક વદ ૪, સંવત ૧૯૬૦ ના સોમવારના મોટા પંદોદીઆમાં ૨ ૪૧ અને એકતાળીશ મિનિટે ‘નારાયણ’ નામનું ઉચ્ચારણ કરતાં ગુરુશ્રીને દેહનો ત્યાગ કર્યો.

શુરશ્રીના દેહત્યાગથી મને અંતઃકરણમાં મારી અજ્ઞાનતાને લીધે ધણે આઘાત થયો હતો; પરંતુ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે ખેદ કરવો ન જોઈએ, કેમકે વાસ્તવિક રીતે તેઓશ્રી મૃત્યુ પામ્યા નથી. તેઓ તો જીવન્મુક્તજ હતા. દેહની સમાપ્તિ થતાંજ તેઓ વિદેહમુક્ત થઈ ગયા. મુક્તિકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

સર્વપોડસૌ મનોનાશો જીવન્મુક્તસ્ય વિદ્યતે ।

અરુપસ્તુ મનોનાશો વૈદેહીમુક્તિમો ભવેત્ ॥

અર્થ:—જીવન્મુક્તનો આ મનોનાશ તે સરુપ નાશ છે, અને વિદેહ મુક્તિરુપ મનોનાશ તે અરુપ નાશ છે.

ચિત્તનો નાશ એ પ્રકારનો છે સરુપ અને અરુપ. જીવન્મુક્તિમાં સરુપ નાશ છે અને વિદેહમુક્તિમાં અરુપ નાશ છે. જેમ અનાજને શેકી નાખવાથી તેની ખીજશક્તિ નાશ થાય છે તે સરુપ નાશ છે; અને તેજ અનાજના ખાવાથી કે કોઈ પણ પ્રકારથી નાશ થાય છે તે અરુપ નાશ છે, અર્થાત્ કારણમાં લય થઈ જાય છે.

આ રીતે જ્ઞાની પુરુષદેહનો પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મમાં એકતાને પામે છે. મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

યથા નય સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રેડસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્વાય ।

તથા વિદ્વાન્નામરૂપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પર પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

અર્થ:—જેમ નદીઓ ચાલતી ચાલતી નામ તથા રુપને છોડીને સમુદ્ર વિષે અગ્ન પામે છે, તેમ વિદ્વાન નામ તથા રુપથી મુક્ત થઈને પરથી પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે.

જેમ સૂર્ય કિરણદ્વારા સમુદ્રના જળનું આકર્ષણ કરે છે; તે જળ મેઘરુપ થઈ વૃષ્ટિદ્વારા પૃથ્વી ઉપર પડી ગંગાચમુનાદિક નદીરુપ થઈને ફરી સમુદ્રમાં જઈ એકતાને પામે છે; તેમ માયાનો સંબંધ કરીને જીવાત્મા પાછો સ્વરુપનું જ્ઞાન પામીને સાચાથી પર બ્રહ્મ સ્વરુપ જે પરબ્રહ્મ, તેને પામે છે.

બ્રહ્મદારણ્યક શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

ન તમ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ વ્રહ્મેવ સન્નિહ્યાપ્યેતિ ।

અર્થ:—તે બ્રહ્મવેત્તાના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી તે બ્રહ્મજ થઈને બ્રહ્મમાં લીન થાય છે.

ૐ સહ નાવવતુ । સહ નૌ મુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈહૈ ।

તેજમ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્ધિપાવૈહૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥